

म. ग. शास्त्रिसारकमालायां सप्तमो ग्रन्थाङ्कः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यनिरचिता

श्रीतामसफलप्रकरणसुबोधिनी

श्रीवटपत्तनसम्प्रदायापक-

गोविन्दलाल हरगोविन्द भट्ट एन्. ए.

इत्येतेन संक्षेप्य विष्णुवादिप्राप्यसाहित्यमूलकविवेचनपूर्वकमनूदिता ।

श्रीपुण्यपत्तनस्थश्रेष्ठिवर्यहृकमचन्द्रईश्वरदासकार्यालयस्य व्यवस्थापकानाम्-
रायबहादुर शेठ लछुभाई दामोदरदास-शेठ रामदास नथुभाई-
शेठ चीमनलाल हरगोविन्ददासेत्येतेषाम्-अयंसाहाय्येन

श्रीमोहमयीस्य

वालीलाल नगीनदास शाह बी. ए. एल्. एल्. बी.

इत्येतेन च निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशिता ।

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલામાં પ્રકટ થયેલા ગ્રંથો

૧ શુદ્ધાદૈત્યસિદ્ધાન્તપ્રદીપ (ફર્વા-મ. ગ. શાસ્ત્રી)	૧-૮-૦
૨ દશમસ્કન્ધરાજસપ્રમાણપ્રકરણસુબોધિની (સંસ્કૃત)	૧-૦-૦
૩ પ્રથમસ્કન્ધસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૩-૦-૦
૪ દશમસ્કન્ધરાજસપ્રમેયપ્રકરણસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૨-૮-૦
૫ યુગલગીતસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૦-૪-૦
૬ દ્વિતીયસ્કન્ધસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૩-૦-૦
૭ દશમસ્કન્ધતાનસાફલપ્રકરણસુબોધિની (મૂલ સંસ્કૃત અને નીચે વિવેચન સહિત ગુજરાતી ભાષાન્વર)	૪-૦-૦

પુસ્તકો મળવાનું ટેફાનું

- ૧ પ્રકાશક, શ્રીજો મોરૂવાડો, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૨ પશ્ચિમ ગટ્ટલાલજીનું મંદિર, પેપિટ્ટલ સ્ટ્રીટ, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૩ રા. રા. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ, મુક્તેશ્વર, મોટામંદિર, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૪ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, નટિવાદ.
- ૫ વૈદ્યાનર શુક એજન્સી, મીઠાણલી, ઇલિસવિજ, અમદાવાદ.
- ૬ રા. રા. રોઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસ, પેતાલ મેઠ, પુના સિટિ.

(સર્વ હક્ક અનુવાદકને સ્વાધીન)

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત
તામસકલપ્રકરણસુબોધિની

સંશોધક અને અનુવાદક

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ.,

સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક, વડોદરા કોલેજ.

દ્રશ્યની સહાય કરનાર

ધૂનાના ગોત્રીવાસી શેઠ હરમચંદ ઈશ્વરદાસની પેઢીના

સંચાલકો

રાવબહાદૂર શેઠ લલ્લુભાઈ દામોદરદાસ,

શેઠ રામદાસ નથુભાઈ,

શેઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસ.

પ્રકાશક

વાહીલાલ નગીનદાસ શાહ, બી. એ. એલ. એલ. બી., એડિટર,

૬૮, ત્રીજો લોધવાડો, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ ૨.

૧ પ્રકાશકનું નિવેદન	
૨ ભાષાન્તરકારનું નિવેદન	
૩ ઉપોદ્ધાત	
૪ તામસકલપ્રકરણ સુબોધિની, મૂલ અને ભાષાન્તર	૧-૩૬૫
(૧) અધ્યાય ૨૬ : ગોપીજનો સાથે ભગવાનની સસકીડનો આરંભ, ગોપીજનોનો ગર્વ અને તેથી ભગવાનનું તિરોધાન.	૧-૮૪
(૨) અધ્યાય ૨૭ : ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનોની ભગવદ્દીક્ષામાં તત્પરતા, ભગવાનની શોધ અને આન્તરદીક્ષા.	૮૫-૧૨૮
(૩) અધ્યાય ૨૮ : ગોપીગીત.	૧૨૯-૧૭૦
(૪) અધ્યાય ૨૯ : ગોપીજનોની દીનતાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા અને પ્રાકટ્ય.	૧૭૧-૨૧૮
(૫) અધ્યાય ૩૦ : ગોપીજનો સાથે ભગવાનની ચરસકીડ; પરીક્ષિતની શંકા અને શુકદેવજીએ કરેલું સમાધાન.	૨૧૯-૨૮૮
(૬) અધ્યાય ૩૧ : અન્યાયથી થતું દુઃખ, અને તેમાંથી મુક્ત કરનાર ભગવાન : સર્પના આસમાંથી નનદનો ભગવાને કરેલો મોક્ષ : સુદર્શન નામના વિદ્યાધરનો સર્પયોનિમાંથી મોક્ષ : ભગવાન અને બલ્લદેવજીનું યાત્ર અને રમણ : શંખવડનો વધ.	૨૮૯-૩૧૬
(૭) અધ્યાય ૩૨ : યુગસંગીત.	૩૧૭-૩૬૫
૫ ઉપદેશામૃત : શ્રીવલ્લભાચાર્યનાં વચનામૃતો.	૩૬૬-૪૬૮
૬ કારિકાનુક્રમણિકા.	૧
૭ સ્લોકાનુક્રમણિકા.	૨-૪
૮ ઉપન્યસ્ત વાક્યોનું સંગ્રહ.	૫-૭
૯ શોધપત્ર.	૮

પ્રકાશકનું નિવેદન

ઈ સ ૧૯૨૨માં પરમપૂજ્ય ભગવદ્દર્શનપરાયણ શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈની સંપ્રેરણાથી પૂનાની શેઠ હકમચંદ ઈશ્વરદાસની ક્રુપાસિદ્ધ પેઢીના પરમ ભગવદીય સચાવકો—શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉગરચંદ, રા જ શેઠ લગુભાઈ દામોદરદાસ વગેરે—ને દશમસ્કન્ધના તામસ ક્ષય પ્રકરણના શ્રીકૃષ્ણોચિનીશ્વરનું ગુજરાતી ભાષાન્તર છપાવવાની ઇચ્છા થઈ અને તે કાર્ય શાસ્ત્રીજીને જ સોંપ્યું. શાસ્ત્રીજીએ બધું ભાષાન્તર તૈયાર કર્યું અને ગોપીગીત અને યુગલગીત એ બે ગીતો ઉપરના શ્રીકૃષ્ણોચિનીશ્વરનું ભાષાન્તર છપાવ્યું. પછીથી બીજા બેવસાયમા પડવાથી શાસ્ત્રીજી આડી રહેણે બાગ છપાવી શક્યા નહિ. આખરે ઈ સ ૧૯૪૫ના મે મહિનામાં તેમણે તામસક્ષયપ્રકરણ-શ્રીકૃષ્ણોચિની અને તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર મુરતના અનાવિઠ પ્રેસમાં છપાવવાનો આરંભ કર્યો, પણ ભગવદ્દેવતા-વશાત્ ઈ સ ૧૯૪૫ના જુલાઈમાં તો શાસ્ત્રીજીનો ગોલોકવાસ થયો, અને મુદ્દલતુ કાર્ય અટકી પડ્યું.

ઈ સ ૧૯૪૫ના ઑક્ટોબરમાં રા જ શેઠ લગુભાઈ દામોદરદાસ અને શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉગરચંદના સંપુત ચીમનલાલભાઈ, એ બે બહેનો જો વા શાસ્ત્રીજીના વિદ્વાન ભગવાત પ્રો જેવિન્દલાલ બહેને શાસ્ત્રીજીએ જે કામ માથે લીધું હતું તે કામ પૂર્ણ કરવાની વિનવળ કરી, અને તામસક્ષયપ્રકરણનું ગોપીગીતનું ભાષાન્તર ફરીથી સરજી ગુજરાતી ભાષામાં કરવાનું આયોજન કર્યું. આ બંને પરમ ભગવદીયોની સહિયારને માન આપીને તામસ-ક્ષયપ્રકરણનું ગોપીગીતનું સરજી ભાષામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ પ્રો જેવિન્દલાલ બહે સ્વીકાર્યું, અને તેમને બીજા અનેક બંધુઓ કોવા છતાં તે કામ ભગવદ્દર્શનથી પૂર્ણ પણ કર્યું. તેમણે મૂળ સુબોધિનીના ભાષાન્તર ઉપરાંત ટિપ્પણી, પ્રકાશ, સેખ, યોજના, કારિકાઈ વગેરે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરીને કોસમાં વિવેચન પણ આપ્યું છે.

અભ્યાસક્રમે સરજી પંડે તેટલા માટે મૂળ સુબોધિનીની નીચે જ ગુજરાતી ભાષાન્તર છાપવામાં આવ્યું છે, આ પ્રમાણે સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથો છાપવામાં આવે તો વાચકોને ગ્રંથ સમજવામાં વધુ સરલતા પડે એ સ્વાભાવિક છે.

નિર્લેપસાગર પ્રેસ જેવા સર્વોત્તમ મુદ્દલાલવાળા સર્વોત્તમ કાર્યો ઉપર આ શેઠ ગ્રંથને છાપવાનો બધો ખર્ચ પરમ ભગવદીય રા જ શેઠ લગુભાઈ દામોદરદાસ, રા રા શેઠ રામદાસ નમ્હુભાઈ તથા રા રા શેઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસે વળી ઉદારતાથી આપ્યો છે, તેને માટે તેમનો અન્ત કરણપૂર્વક અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. આશા રાખીએ છીએ કે ગ્રંથ સામ્પ્રદાયિક ધર્મિક સંજ્ઞાનો આ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગના ઉત્તમ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપશે.

નિર્લેપ સાગર પ્રેસના બંધુશાપકોએ આ કાર્યમાં રસ લઈને ધૈર્યથી જે ઉદારતા દર્શાવી છે તેને માટે તેમનો અન્ત કરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે. આ અનુબાદ વૈષ્ણવ સૂત્રિને ઉપયોગી નિવડશે એવી અભિપ્રાય સાથે તેને શ્રીમદ્દેવચંદરજીના અનન્ય બાળ ગોવોકજીમાં શાસ્ત્રી મગનલાલદાસ શ્રીમદ્દેવચંદરજીના ચરણ કમવમાં સમર્પવામાં આવે છે.

૬૮, નીચે સોઈલાયે, બૈરચર,
ગુજરાત,
તા ૨૫-૧૦-૪૩

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ,

ભાષાન્તરકારનું નિવેદન

—

તામસફલપ્રકરણુ જેવા મહત્વના પ્રકરણની મુખોશિનીનું ભાષાન્તર કરવાનો જે અવસર સંયોગવશાત્ મને મળ્યો તેમાં અગવદિવચા જ કારણભૂત છે એમ મને લગ્યા છે. પરમપૂજ્ય ગુરુવર્ય ગો. વા. શાસ્ત્રીજી મગનલાલ-ભાઈએ દશમસ્કન્ધના પહેલા ગ્રંથીસ અધ્યાયનું સવિવેચન ભાષાન્તર કરેલું હતું. તેમનો ચોલોકવાસ ન થયો હોત તો તે ભાષાન્તર ઘણા સમય પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું જ હોત; પણ અગવદિવચાથી તેમનો ઇ. સ. ૧૯૩૫ના જુલાઈની ૧૮મી તારીખે ચોલોકવાસ થયો, અને આ ક્રમને ઇષાવવાની આર્થિક શાહાશ્ય આપનારાઓની એવી હિચા થઈ કે મારે પોતે જ ફરીથી સ્વતંત્ર રીતે સરલ ભાષામાં ભાષાન્તર કરવું અને નિર્ણયસાગર ત્રેસમાં ઉત્તમ રીતે ઇષાવવું.

ઈ. સ. ૧૯૩૬ના મે મહિનામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ મેં હાથ ઉપર લીધું; પરંતુ ત્યાર પછી ત્રણ માર્ચ વર્ષ સુધી મારી પ્રકૃતિ ઘણી શિથિલ રહેલી હોવાથી અને બીલાં કાચો આવી પડવાથી ભાષાન્તરનું કામ અખળ ચાલી શક્યું નહિ. અગવદ્વપાથી આટલે વર્ષે પણ તે કાર્ય પૂર્ણ થાય છે તેવી મને પોતાને તો ઘણો આનન્દ થાય છે.

શ્રીવિદ્વદનાથજીની ટિપ્પણી, શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ, શ્રીવલ્લભજીનો લેખ, લાક્ષ્મણજીની યોજના, નિર્જયરામ જીનો કારિકાર્ય અને અન્ય સ્વતંત્ર લેખોનો ઉપયોગ કરીને શ્રીમુખોશિનીના રહસ્યને સમજાવવાને માટે ભાષાન્તર ઉપરાંત વિવેચન પણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ભાષાન્તરને સમજાવવામાં અનુકૂળતા થાય તે માટે વિવેચન, નીચે ટિપ્પણરૂપે ન મૂકતાં, ભાષાન્તરની સાથે સાથે જ કૌશલમાં મૂકવામાં આવ્યું છે.

તામસફલપ્રકરણુમુખોશિનીમાં અને તેના ઉપરના મધ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં મને પોતાને શંકા થતી ત્યાં ત્યાં મેં ગો. વા. શાસ્ત્રીજીએ કરેલા ભાષાન્તરની મદદ લીધી છે અને તેથી તેમનું ત્રણ સ્વીકારતાં મને ઘણો આનન્દ થાય છે. તે ઉપરાંત સમગ્રદામના મુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો, પરમ અગવદીય ધીરજંજાલ ત્રજ્ઞાસ સાંકડીઆ અને વાહીલાલ નગીનદાસ શાહ, જે જાને ગુરુબીઓએ જાનેકવાર પત્રથી અને સાક્ષાત્ મારી શંકાઓનું જે સુંદર સમાધાન કર્યું છે તેને માટે તેમનો હું અનંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. આ ક્રમ પ્રસિદ્ધ થવામાં જે અસાધારણ વિલંબ થયો છે તે ધૈર્યથી સહન કરવા માટે ખૂબના રોક લક્ષ્યવંદ ઈશ્વરદાસની પેઢીના સંચાલકોનો પણ મારે આભાર માનવો પડે છે. અંતમાં નિર્ણયસાગર ત્રેસના મેનેજરે જે અસાધારણ ઉદારતા દર્શાવી છે તેને માટે હું તેમનો આભારી છું.

“શાહુન્નાદ”,
આરીવાવ રોડ, વડોદરા.
તા. ૧૦-૧૦-૪૩

}

ગોવિન્દલાલ હરમોવિન્દ ભટ્ટ.

ઉપોદ્ધાત

શુદ્ધદૈત વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, ક્ષણસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત. તેમાં પહેલા પ્રસ્થાનમાં બે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ ગીતા પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમ્તા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ વેદવિષયક છે તે દર્શાવવાને માટે પહેલા સ્તોત્રમાં જ વેદમ્તા ગાયત્રીનો અર્થ શીખવે આપવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુતઃ માયત્રી બીજી છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ફલ છે, અને આ ફળનું વર્ણન અરમ્ભના ત્રીજા સ્તોત્રમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિશાખા-શ્રીમદ્ભાગવત-દર્શનસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન જીમ્મે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના ચાર સ્કન્ધ છે અને ત્રણ પ્રશ્નિત અધ્યાયો બાદ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો જમીસ અધ્યાયો છે. આ ચાર સ્કન્ધમાં ભગવાનનાં ચાર સ્વીચ્છેનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે 'સ્વીદે શ્વેતશ્વર્ણા પુરણં હરિરેવ સ'. આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દશ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધથી ચારમા સ્કન્ધ સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ ભગવાન છે, આ જ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે 'જાણે દુષ્ટે પ્રકરણેષ્વપ્યે વાન્યે પદેઽસુરે'. દુષ્ટર્પણ સ્વરૂપ જાનકવિરોધેન મુચ્યતે ॥ શાન્તિ, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને જાણીને બે સમન્વય કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શીશુભોમિનીમાં આવેલા છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમદ્ભાગવતને રવૈલા બે શ્લોકો-ભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શીશુભોમિની-ત્રણા ઉપયોગી છે અને તેથી એટલા પ્રમાણમાં આ બે મનોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં સાનનું-સાધનનું-વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્વેલીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્વેલીલાનું વર્ણન છે. પચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાથળ છે અને તેમાં સ્થાનલીલાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાથળ છે અને તેમાં યોગલુલીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં ક્રિતિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અષ્ટમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સ્તન છે અને તેમાં ચાન્વતાર લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. નવમો સ્કન્ધ ભગવાનનો વામ સ્તન છે અને તેમાં ધિયાનક્રમ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દશમ સ્કન્ધ ભગવાનનું દુદ્ધ છે અને તેમાં નિરોધલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કેટલાક વિચારકો દશમ સ્કન્ધને ભગવાનનું મુખ માને છે. અગિયારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનું શીમસ્તક છે અને તેમાં મુક્તિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. બારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ હસ્તક છે અને તેમાં આરવલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

દશમ સ્કન્ધમાં એકંદરે ૮૭ અધ્યાયો છે, કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવત ૧૨-૧૪ એ ત્રણ અધ્યાયોને પ્રશ્નિત માને છે. આ બધા અધ્યાયોને બે વિભાગમાં ભેદી નામવામાં આવ્યા છે- (૧) પૂર્વર્થ અને (૨) ઉત્તરર્થ. પૂર્વર્થમાં ૧-૪૬ અધ્યાયો છે, ત્યારે ઉત્તરર્થમાં ૪૭-૮૭ એમ ૪૧ અધ્યાયો છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં અધ્યાયોનાં ત્રણ, ચિત્રપત્રે જનુમરીને, પ્રકરણે પાંચ છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:-

પ્રકરણની સંખ્યા	અધ્યાય	પ્રકરણનું નામ	અધ્યાયની સંખ્યા
(૧)	૧-૪	જન્મ	૪
(૨)	૫-૧૧ ૧૨-૧૮ ૧૯-૨૫ ૨૬-૩૨	તામસ	૨૮
(૩)	૩૩-૩૯ ૪૦-૪૬ ૪૭-૫૩ ૫૪-૬૦	રાજસ	૨૮
(૪)	૬૧-૬૭ ૬૮-૭૪ ૭૫-૮૧	સાત્ત્વિક	૨૯
(૫)	૮૨-૮૭	અર્થ	૬ ૮૭

આ પ્રમાણે દશમસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણો છે અને શીમહાપ્રભુજી દશમસ્કન્ધની મુખ્યભિનીના આદેશમાં જ આ પાંચ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા કથાવાનને નમસ્કાર કરે છે, અને વચ્ચાપા દ્વારે મમ એ પ્રમાણે 'હૃદય' પદનો પ્રયોગ કરીને દશમસ્કન્ધ અગવાનનું હૃદય જ છે એમ સ્પષ્ટતા હોય એવું જણાય છે.

પહેલા—જન્મ—પ્રકરણમાં ચતુર્મૂર્તિ ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી ચાર અધ્યાયો છે. તામસ અને રાજસ એ બન્ને પ્રકરણમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ વિભાજ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં સામાન્ય રીતે કૈશવ, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ભગવાનના છ ધર્મોનું અને ધર્મી ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી સાત અધ્યાયો છે. સાત્ત્વિક લોકોને પ્રમાણની અપેક્ષા હોતી નથી તેથી સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં માત્ર પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ ત્રણ જ વિભાગ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં પહેલાંની માફક સાત અધ્યાયો છે. પાંચમા—અને છેલા—ધર્મ અથવા ગુણ પ્રકરણમાં ભગવાનના છ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી છ અધ્યાય છે.

દશમ સ્કન્ધમાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ લીલી લીલાનાં પરિણામે લોકોને પ્રપંચની વિરમુતિ થઈ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, એટલે આખા દશમસ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ છે. શીવરના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનો અર્થ આશ્રય છે, ક્યારે વીરપદેવના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનું તાત્પર્ય દુઃખ શબ્દઓનો નાશ છે. આચાર્યચરણ આ બન્ને અભિપ્રાયોનું દશમસ્કન્ધની મુખ્યભિનીની કારિકાઓમાં અને ભાગવતપરિવંધમાં સુંદર ખખડન કરે છે, અને આખા દશમસ્કન્ધનું તાત્પર્ય નિરોધમાં જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

જગતની એકર સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના લોકોના સ્વભાવમાં મહો એક હોય છે, અને ભગવાન પોતે યજ્ઞ દંધાણ અને અકિલકર્મ હોવાથી આ ત્રણ પ્રકારના લોકોના સ્વભાવમાં ફેરફાર કર્યા વિના જ તેમના સ્વભાવને અનુકૂલ જ કાર્ય—લીલા—પોતે કરે છે, અને તેથી ભગવાનની પણ ત્રણ પ્રકારની લીલા સંભવી શકે છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ ફેરવવો એ શક્ય નથી, એટલે સ્થિતસદ્ગતિચિન્તનનીયા એ ન્યાયે ભગવાન લોકના સ્વભાવને જ અનુકૂલ થઈ શકે છે. ચિત્તસાત્ત્વની દૃષ્ટિથી ભગવાનનો આ લીલા-પ્રકાર વર્તમાન યુગમાં પણ આદર પામે એવો છે એમ કહેવામાં જરા મજા એતિસયોક્તિ નથી.

જન્મપ્રકરણ પછી તરત જ સાત્ત્વિક અને રાજસપ્રકરણ ન આવતાં તામસપ્રકરણ આવે છે તેથી કોઈને જરા આશ્ચર્ય થાય; પણ તેમાં એક ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે. પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ ફલ છે, ધીનું નદિ, એ બ્રહ્માર્થનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અને જીવ પદાર્થોને એ ફલ કહેવામાં આવે છે તે તો પુરુષોત્તમસ્વરૂપના સમ્બન્ધને લીધે જ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક લોકોને જ્ઞાનમાર્ગ વગેરે વિદિતમાર્ગોમાં રચિ હોય છે. રાજસ લોકોનું ચિત્ત દુઃખોમાં વિક્ષિપ્ત હોય છે અને તેથી લોકિક અને અલોકિક કર્મના આસંગી સ્વરૂપની વિરમુતિ થવાનો સંભવ હોય છે, એટલે તેમનો સારી રીતે નિરોધ થઈ શકતો નથી. તામસ લોકો મુઘ્ધ હોય છે અને તેથી દુઃખ આચડી હોય છે, અને તેને પરિણામે તે લોકો એ પદાર્થનો આગ્રહ કરે છે તેને છોડતા નથી. આ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવમાં ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવો નથી. હવે જગમાં રહેનારા લોકોનો ભગવાનના સ્વરૂપ વિષે એવા પ્રકારનો એક ધર્મગણો

હતો કે ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થોનો—ભગવાને જ ઉપરેરોલા ધર્મનો પણ—તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ આગળ જ્ઞાનનો પણ તેમણે અંચીકાર કર્યો નહિ. આ પ્રમાણે તામસ ભક્તોમાં જ સર્વ રીતે નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી મજબૂતોને અને આ પ્રકરણને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, પુણ્યકર્મ મર્યાદામાર્ગથી વિપરીત છે એ જણાવવાને માટે પણ આગ્રહરૂપે તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ મજબૂતો નિર્મુક્ત જ છે. ભગવાન પોતે જ શ્રીમદ્ભગવતમાં જાણ કરે છે કે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મારા ભક્તોનું ઠલાણુ કરી શકતાં નથી, અને મારા ભક્તોની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગ અને નરક એ બંને સરખાં છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સિદ્ધ થતો મોક્ષ પણ ભક્તોની દૃષ્ટિએ નરકના જેવો છે, અને તેથી જ્ઞાનમાર્ગ ભક્તિમાર્ગ કરતાં ઉતરતો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. મજબૂતોનો એકલા ભગવાનમાં જ વિશુદ્ધ ભાવ હતો, એટલે તેઓ સર્વના કરતાં અધિક છે એ શાસ્ત્રસિદ્ધ બાબત છે. મજબૂતો બધે છે કે ભગવાન ન્યાયક છે, આત્મા છે, અને તેથી પોતાના હૃદયમાં રહેલા જ છે, છતાં પણ ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થતું સ્વરૂપ જ તેમની દૃષ્ટિએ મુખ્ય છે, અતરુત્તાદિ સ્વરૂપ નહિ. આ પ્રમાણે મજબૂતોની કર્મ, જ્ઞાન, વિદિતભક્તિ વગેરેમાં આસક્તિ નથી, પણ તેમનો આગ્રહ ફક્ત ભગવાનના બહાર પ્રકટ થયેલા સ્વરૂપમાં જ છે, અને તેમનો આગ્રહ, જગતના તામસ લોકોની માફક, વલ્લો દૃઢ છે, તેથી જ તેમને તામસ કહેવામાં આવેલા છે. વળી, મર્યાદામાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ વિવક્ષુ છે અને તેથી ભક્તિમાર્ગમાં ઓછો મુખ્ય છે, અને મર્યાદામાર્ગમાં મુક્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર એ કામ છે તે જ કામ આ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવે છે એ જણાવવાને માટે જેનું ફલ (અલોકિક) કામ જ છે એવી ભગવાનની શીઘ્રા આ તામસપ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવેલી છે. વળી, મર્યાદામાર્ગમાં વિદિત ભક્તિથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે આ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવત્) કામને વશ થવાથી જ દીનતા આવતાં પ્રભુ પ્રકટ થાય છે અને આ પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં કામશાસ્ત્રને અનુસરતો—વિધિને અનુસરતો નહિ—એક શંકા છે. અર્થાત્ જ્ઞાતા વગેરે દેવો પણ સાધનોદ્વારા એ ભગવાનનું પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તે ભગવાનનું ભગવાન નિસ્સાધન મંત્રભક્તોને કામીન થઈને આવે છે, અને તેથી આ નિસ્સાધન તામસભક્તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ નિસ્સંદેહ સિદ્ધ થાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાવ છે કે દાવીનું દુઃખતા અપવામાં આવેલું હોવાથી ભગવાન પોતે જ કામને વશ થઈને ભક્તોની સમીપ આવે છે, અને પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે કામથી પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં ભક્તોનો એક શંકા છે. આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગ વગેરે અન્ય માર્ગોમાં સંતવતું નથી. આ બધાં કારણોથી તામસપ્રકરણ સૌથી પહેલું તાપવામાં આવ્યું છે.

તામસ પ્રકરણના ચોથા અવાન્તર. પ્રકરણને ફલપ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. તામસ પ્રકરણના ત્રીજા અવાન્તર—સાધન—પ્રકરણમાં પાંચ પ્રકારની વિદ્યાનું—સાધનોનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) મનુષ્યનાં દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે જે પદાર્થો છે તે બધાંનો વિનિયોગ ભગવાનમાં જ કરવાનો છે, પોતાને માટે નહિ, એ નિર્લુપ્ય પ્રથમ પ્રકારની વિદ્યા છે. (૨) દેહનો નિર્વાહ કરવાને માટે અને પ્રાણ વગેરેના ધર્મો સિદ્ધ કરવાને માટે પણ મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોય તો પણ તે યંયોગનોને માટે પ્રભુની જ પ્રાર્થના કરવી બોધ્યે, બીજા કોઈની નહિ. પ્રભુ હોકમાં અઘોષિક કરતા નથી, ભગવાનના અનુગ્રહથી જ ભગવદ્ભાવ થાય છે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં સાધનો કરવાથી નહિ, આ નિર્લુપ્ય બીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૩) ભગવાનથી અન્ય કોઈનું ભજન કરવું નહિ; બીજાનું ભજન કરવાનો ધર્મ પરંપરાથી ચાલુ આવેલો હોય છતાં પણ ભગવાનની છપ્પા યાતા તે પ્રમાણે ન કરવું. આ નિર્લુપ્ય ત્રીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૪) બધી અવસ્થામાં ભગવાનની જ સેવા કરવી; ભગવાન અંકિટકર્મ છે અને તે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરે છે જ. આ નિર્લુપ્ય ચોથા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૫) ભગવાનનું માહત્ત્વ તણીને તેમનામાં પરમ એક રાખતો અને ભક્તો સર્વથી અધિક છે. આ નિર્લુપ્ય પાંચમા પ્રકારની વિદ્યા છે. સાધનમાર્ગમાં જે પ્રમાણે વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, અને ભક્તિ એ પાંચ પ્રકારની વિદ્યા છે તે પ્રમાણે શીટાસ્ય ભક્તોમાં પદ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેનું પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, તેનું પાંચ પ્રકારનું કર્મ પણ છે. (૧) યોગીજનોએ જે કાલાવધી મન, પૂન્ય વગેરે કપ્યું તે ભગવત્કામને લીધે પરંપરાથી ભગવાનની સેવારૂપ જ કહ્યું; આ પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. (૨) યોગોગ્રી ત્યારે ક્ષુધાથી પીડિત થવા ત્યારે ક્ષુધાથી શાન્તિને માટે તેમણે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરી; એટલે આ પ્રાર્થનારૂપી કર્મ દ્વિતીય પ્રકારનું કર્મ છે. (૩) નન્દરાયલ વગેરેએ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા ઇન્દ્રિયમાનો ત્યાગ કર્યો અને ચોર-ધનધામ કર્યો; આ ત્રીજા પ્રકારનું કર્મ છે. (૪) ઇન્દ્રીની વૃદ્ધિથી મજબૂતો ત્યારે જલુ જ આકૃષ્ટ બાકુવ ધર્મ મળ્યાં ત્યારે તેમણે ભગવાનનું જ શરણુ સોંપ્યું; આ પ્રમાણે ચરણે જળા રૂપી કર્મ ચતુર્થ પ્રકારનું કર્મ છે. (૫) નન્દરાયલનાં વામ્બોથી યોગોનો સંતેદ દૂર થયો અને તેમણે મોહાત્મ્યવ્યવર્તન એકમુખ કર્યું; આ કર્મ પાંચમા પ્રકારનું છે.

આ ભાષાં શાધનો કાર્ય પછી લક્ષિતો ઉદ્દેશ શાય છે અને ત્યાર પછી જોઈએ વચેરે છ ગુણવાળા શીશુનું ભગવાનરૂપી ને ફલ છે તે મળે છે. આ પૂર્ણ ભગવાન ફલ છે. અને તેનું વર્ણન અત્યુચ્ચ પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલું છેવાથી આ પ્રકરણને ફલ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.

ફલ પ્રકરણમાં એકંદરે સાત અધ્યાયો છે. અહીં જોઈએ વચેરે ગુણોનો ક્રમ નથી, કારણ કે આ પ્રકરણમાં પ્રથમ ફલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ક્રમનો ભંગ થોવરૂપ નથી, પરંતુ વચમાં જ ભોગમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સુખ પલ્લુ થાય છે. આ પ્રકરણમાં રમણરૂપી ફલનું દાન કરવાનું છે. રમણ એ પ્રકારનું શ્રેય છે; એક રૂપથી અને બીજું નામથી. ભગવાને રૂપથી ને રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન પાંચ અધ્યાયમાં છે, કારણ કે રૂપનાં પાંચ અંગો છે; (૧) આત્મા, (૨) મન, (૩) ઇન્દ્રિય, (૪) પ્રાણ અને (૫) શરીર. ભગવાને નામથી ને રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન બે અધ્યાયમાં છે, કારણ કે નામના—સંખ્યા—એ બેદ છે: પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. આ પ્રમાણે એકંદરે ફલપ્રકરણના સાત અધ્યાયો થાય છે.

તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાનના જોઈએ નામના ગુણનું વર્ણન છે. જોઈએ એટલે સ્વતંત્રતા. કરવાનું, ન કરવાનું અને સ્વ-વશા કરવાનું ને સામર્થ્ય તેનું નામ જોઈએ. વેણના નાદદ્વારા શોભાવીને વાગ્યેથી ઘેર જાગ્યા પેરણા કરવાનું ભગવાનનું ને સામર્થ્ય તે જોઈએ છે; ભગવાનના વાગ્યેથી જોપીજનો ઘેર ન ગયા તે ભગવાનનું 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય છે, અને જોપીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન ને તિરોહિત થઈ ગયા તે 'અન્યથા કરવાનું' ભગવાનનું સામર્થ્ય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના સામર્થ્યરૂપી જોઈએનું વર્ણન પહેલા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. બીજા કેટલાક નિશ્ચયરૂપે બીજી રીતે ભગવાનનું જોઈએ સમજાવે છે. ભગવાને નાદ કરીને જોપીજનોને ને બોલાવ્યાં તે 'કરવાનું' સામર્થ્ય; ઘેર જાવ એ પ્રકારે ઉપદેશ આપનારા વાગ્યે વટે જોપીજનો ઘેર ન ગયાં તે 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય; ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપી ને રોષ તેને ગુણ બનાવવાથી તેમાં ભગવાનનું 'કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે; અને જોપીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન અત્યંત હિંત થઈને પલ્લુ અન્યથા કરવાને સામર્થ્ય છે, એટલે તેમાં 'અન્યથા કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે.

બીજા અધ્યાયમાં ભગવાનના ત્રીજા નામના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલાં બાકીનાં રોષ દોષના છતાં પણ ભગવાને તેમનો ત્યાગ કર્યો નહિ. આ સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષિતાર્થનો ઉપદેશ કરવાને માટે ઘરીરથી રમણ ન થતાં મનથી અન્યથા વાણીથી ભગવાન સહોને રમણ કરાવે છે એ જગજીવવાને માટે ભગવાને પરીક્ષામાં પણ રમણ કહ્યું, અને તે રીતે પોતાનો ધર્મ પ્રકટ કર્યો.

ત્રીજા અધ્યાયમાં રમણનું જ્ઞાન કરાવનારાં જોપીજનોનાં વચનો ભગવાનના ઘણું વર્ણન કરે છે, તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાનના ચૈત્ર નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના શ્રી નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એક જ વાર ભોગ ન થાય એટલા માટે ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા અને બાકીના અત્યંતરૂપના સંતોષને માટે બોલ્યા; અને તે રીતે બાકીનો મરણરૂપી આપત્તિનું તેમણે નિવારણ કહ્યું અને તે પ્રકારે પોતાનો શ્રી નામનો ગુણ પ્રકટ કર્યો.

પાંચમા અધ્યાયમાં છ રમણરૂપી સ્વામિનીઓ સાથે ભગવાને પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપ વટે રમણ કહ્યું અને તેથી ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવરૂપી, 'શ્રી' ધર્મનું વર્ણન 'કર્યા' પછી રમણની આવશ્યકતા દેખે છે; અને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એ બે રમણમાં પ્રતિભાવ કરનારાં છે એટલે પાંચમા અધ્યાયમાં કેમપ્રકાર વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ન કરતાં ભગવાનના રમણનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન વિના બીજાં બધાં પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો એનું નામ પ્રતિભાવિય વૈરાગ્ય. ભગવત્સ્વરૂપરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થવા પછી જ ભગવાન જ ઉત્તાપ છે એનું જ્ઞાન થવાથી ભગવાનથી અન્ય પદાર્થોનો ત્યાગ સંભવી શકે છે. પ્રતિભાવિય જ્ઞાન એટલે ભગવાનના ગુણોનું જ્ઞાન કરવું તે. આ પણ ભગવાનની પ્રાદુર્ભાવદશામાં સંભવનું નથી, કેમ તિરદશામાં જ સંભવે છે; એટલે જ્ઞાનનું પણ નિરૂપણ પદેમાં થઈ શકે એમ નથી.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાનના વૈદાન્ય નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. હૃદયવતાથી પણ બે અર્થસ્થ થઈ કરવામાં આવે તે પરીણમે દુઃખ આવે છે; તેમાં ભગવાન ઉદાસીન રહે છે; તેમાં પણ બહાવસાથ ભગવાન જ તે બધાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે અને તે રીતે બાકી અનાથરૂપી ધર્મનો ત્યાગ કરે છે. મનાદા—રમણમાં પણ સંપન્નરૂપે સંપન્ન રહેલો દોષથી ભગવાન ઉદાસીન છે એમ જગજીવવામાં આવ્યું છે, તેથી આ અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું જ નિરૂપણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના જ્ઞાન ધર્મનું વર્ણન છે. વિદ્યાવસ્થામાં ગોપીજનો ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે અને ગુણગાન એ જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ એ એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રકરણમાં ભગવાને તામસ લક્ષોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરીને તેમનો સમ્પૂર્ણ નિરોધ સિદ્ધ કર્યો છે. ભગવાન પોતે રસસ્વરૂપ છે એમ ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન આનન્દમય છે અને શીત-શીતે આનન્દ આપે છે. જે શુભના ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે તેને પોતે ભગવાનન્દનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરે છે. ભગવાનન્દ એ વિષયાનન્દ અને શ્રદ્ધાનન્દથી વિભ છે અને શ્રેષ્ઠ છે, અને તેથી પુરિમાર્ગમાં તેને જ પરમ ક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ પરમક્ષેત્ર ભગવાનના અનુગ્રહ વિના મળી શકતું નથી.

ભગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોમાં શુંચર શ્રેષ્ઠ રસ છે; એટલે ભગવાન શુંચરરસાત્મક છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ શુંચારરસનો દેવતા વિષ્ણુ છે એ હકીકત પણ ભગવાન કૃપાના રસાત્મક સ્વરૂપને સમર્થન આપે છે. કૃષ્ણનો યોગિક અર્થ પણ સદાનન્દ થાય છે. આ રસાત્મક પ્રભુની બધી લીલા રસમય હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને તેમાં રાસલીલા તો નિરોધ રસસ્વરૂપ હોય એ સમગ્ર શકાય એવી બાબત છે.

ભગવાને ગોપીજનોની સાથે જે રમણુ કર્યું તેને આપણે સામાન્ય રીતે રાસલીલા કહીએ છીએ. રાસલીલાનું વર્ણન એકલા શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ છે એમ નહિ, પણ હરિવંશ, શ્રદ્ધાવૈવર્તપુરાણ, શ્રદ્ધાપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભગવદ્ગીતા, તરંગપુરાણ, ગૌડીયકથા, આસરચિત્ર આલચરિત્ર નાટક વગેરે સહિત્યમાં પણ મળી આવે છે. અલબત્ત, આ બધાં વર્ણનો એક જ પ્રકારનાં નથી; તેમાં કૃત્રિમ વિકાસ થયો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રના અન્યોમાં રાસક, નાટ્યરાસક અને હરીસક એ ત્રણની સિલ સિલ લક્ષણો આપવામાં આવેલાં છે. શોજ અને શારદાતનય એ કાવ્યશાસ્ત્રના લેખકોના અભિપ્રાયે રાસક અને નાટ્યરાસક એ વૃત્તના બે સિલ પ્રકાર છે. રાસકનું લક્ષણ આપતાં તેઓ કહે છે કે પોદરા દ્રાવણાદૌ વાં પસિહુત્સન્તિ નાવિકાઃ । અર્થાત્ જેમાં ૧૬, ૧૨ અથવા ૮ નાવિકાઓ પિપ્પડી, શુંબજા, ભેલક અને દત્તા એ ચાર પ્રકારે વૃત્ત કરે છે તેને રાસક કહેવામાં આવે છે; બ્યારે નાટ્યરાસકમાં એક પ્રકારનું વૃત્ત હોય છે અને તેમાં બીજો યોગ્ય અભિનય અને વૃત્તથી રાજાની કૃતિઓનું અનુકરણ કરે છે. શારદાતનયના ભાવપ્રકાશનમાં નાટ્યરાસકના અનેક પ્રકારો આપવામાં આવેલા છે. અભિનવગુપ્ત નાટ્યશાસ્ત્રની દીક્રામાં આવીને લેખકોનો અભિપ્રાય આપે છે. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે કૃષ્ણે ગોપીઓની સાથે જે વૃત્ત કર્યું તેના જેવા વૃત્તને રાસ કહેવામાં આવે છે. હરતાવારે નાટ્યશાસ્ત્રના અનુયે અધ્યાયમાં વૃત્તનું મહત્ત્વ દર્શાવીને લાસ્ય અને તાલક્રમ એ બે પ્રકારનું વર્ણન કરે છે. આ જ સ્થળે અભિનવગુપ્ત પોતાની દીક્રામાં રાસક, હરીસક વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે અને તદ્દત્ત ચિરન્તનૈઃ એ પ્રમાણે કહીને પ્રાચીન લેખકનો અભિપ્રાય આકે શ્લોકમાં આપે છે, તેમાંના બે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

મણ્ડલેન મુ મણ્ડલં દલીસકમિતિ સ્વતમ્ ।

પક્ષસ્ત્ર મુ નેતા સ્યાદ્રોપલીનાં યથા દલીઃ ॥

અનેકમર્તકીયોજ્યં ચિયતાલલયત્તિવતમ્ ।

આતુત્પરિયુગલ્લાદ્રાસકં મણ્ડલેનમ્ ॥

પીઠીથી અભિનવગુપ્ત કહે છે કે યતે પ્રવચ્ચા મુત્તાત્મકા ન નાટ્યાત્મકનાટકાદિવિવિલક્ષણાઃ । અર્થાત્ મણ્ડલાકારે જે વૃત્ત થાય અને કૃષ્ણ અને ગોપીઓની માફક જેમાં એક નેતા હોય તે હરીસક કહેવાય છે; અને જેમાં અનેક—ચોસક યુગલ સુધી—નર્તકીઓ અનેક પ્રકારના તાલ અને ઘસ સાથે વૃત્ત કરે છે તે રાસક કહેવાય છે અને તે મણ્ડલ અને વિદ્વત્ એ બે પ્રકારનું છે. આ વૃત્તોનેક પ્રભુની નાટ્યાત્મક નાટકોથી સિલ નથી. શોજ પણ પોતાના શુંચારપ્રકાશ નામના અન્યમાં અભિનવગુપ્તે આપેલા હરીસકના લક્ષણ જેવું જ લખ્યું આપે છે. (યન્મણ્ડલેન મુત્તં સ્ત્રીનાં દલીસકં મુ સત્પ્રાદુઃ । તથાકો નેતા સ્યાદ્રોપલીનામિય મુપરિઃ ॥) સહિત્યકર્તાનાર વિશ્વાસ છે કે રાસક અને નાટ્યરાસક એ બે નાનાં નાટકો છે અને તેમાં અંગે, સંધિઓ, નટો, રસ, વૃત્તિઓ, નાયક અને નાવિકાઓ હોય છે; તેમાં વૃત્તનું રચન બહુ મોટું હોય છે; બ્યારે હરીસકમાં એક અંગ, સાતથી દસ સુધી નાવિકાઓ, કેસીકૃત્તિ, બે સંધિઓ અને કેસિદેવ જેવું સંયોજિત હોય છે. શારદાતનય પણ આજે જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. નાટ્યકર્તામાં પ્રથમ બાર મણ્ડલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને પછીથી બીજા ત્રણ મણ્ડલોનાં નામો આપવામાં આવેલાં છે, અને આ ચારીમાં હરીસક, રાસક અને નાટ્યરાસક છે. દેવમન્દ કાવ્યપ્રણયનમાં કાવ્યની ચર્ચા કરતાં ગ્રેહ્ય અને શ્રવ એ બે કાવ્યજ્ઞ લગ્ન આપે છે. ગ્રેહ્યના પત્નિ પાંડા પાંડવ અને યેષ એષ ને

વિભાગ છે, અને ગેયમાં યજ્ઞા પ્રકાર જણાવવામાં આવેલા છે. તેમાં હઘીસક અને રાસકની ગણના કરવામાં આવી છે. તેનાં લક્ષણો આપવાને માટે અભિનવજુષ્ટે જે સ્લોકોનાં અવતરણો આપ્યાં છે તે જ સ્લોકોનાં અવતરણો આપતાં હેમચન્દ્ર કહે છે કે...ચિરન્તનેનૃત્તકાનિ ।

આ પ્રમાણે રાસ અને હઘીસક એ બે પ્રકારનાં નૃત્યો છે, અને કાલક્રમે તે નૃત્યનાં બે પ્રકારનાં નાટકો પણ અસ્તિત્વમાં આત્મ્ય છે. કૃષ્ણની કીડા પ્રાચીન કાળમાં હઘીસક તરીકે જોધાજાવવામાં આવતી હતી, જ્યારે રાસકનું લક્ષણ અતિ સાધારણ આપવામાં આવેલું છે. સમય જતાં કેટલાંક પુરાણોમાં આ બંનેનો ભેદ ખૂબી જવામાં આવ્યો છે. હઘીસક અને રાસ એ બંનેમાં રસ પ્રધાન હોય છે જ, રાસમોડી પણ ખરી, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ ભેદ બુદ્ધાધિગયો હતો. આજે આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે હઘીસક અને રાસનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખતા નથી; અને કૃષ્ણની લીલાને રાસલીલા તરીકે જ જોખીએ છીએ. જરૂરનાર્થે નાટ્યસરસ્વતીમાં હઘીસક કે રાસના નામનો નિર્દેશ પણ કરતા નથી, તેથી અભિનવજુષ્ટને પ્રાચીન લેખોના સ્લોકોનું અવતરણ આપીને તે ન્યૂનતા દૂર કરવી પડે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં યદ્ધિએલા જાસ કવિના ‘આલચરિત’ નામના નાટકમાં હઘીસકનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. ત્યાર પછી હરિવંશમાં પણ કૃષ્ણની કીડાનું વર્ણન બેવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં તો પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે રાસકીડાનું વર્ણન સ્પષ્ટ રીતે બેવામાં આવે છે. આજળ જતાં રાસના બે પ્રકાર—તાલારાસ અને લક્ષ્મી-રાસ અથવા દાડિયારાસ—અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, અને તેનો નિર્દેશ પ્રાકૃતસાહિત્યમાં કરવામાં આવ્યો છે.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં રાસની ભાવના કેવી રીતે જાતી તે વિચારીએ. તેત્તિરીય ઉપનિષદની અક્ષાનન્દ-વક્ત્રીમાં પરમાત્માનું મુદર વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને વેદાન્તદર્શનના ઇતિહાસમાં આપણને જણાય છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે આ વર્ણનનું નેટકું અદ્વત્ત દર્શાવ્યું છે તેટલું જીલ્લો કોઈ આચાર્યે દર્શાવ્યું નથી. તેને પરિણામે પર-અક્ષાના રસાત્મક સ્વરૂપનો સિદ્ધાન્ત હુદ્દાકૃતવેદાન્તમાં જ બેવામાં આવે છે, અને તે પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યનું સ્થાન અનુપમ છે. અક્ષાનન્દવક્ત્રીમાં પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે અક્ષાવિત્ પરમે પ્રાપ્ત કરે છે. પરમાસિત્તું લક્ષણ આપતાં તે ઉપનિષદ કહે છે કે સર્વ જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ચો વેદ વિહિતં શુદ્ધાયાં વરમે વ્યોમજ્ઞ સોડ્વસુતે સંયોજ્ય કામાજ્ઞ સહ બ્રહ્મણા વિવક્ષિતા ।—પરમ આકાશમાં રહેલા સૂર્ય, ચાંદ્ર અને અનન્ત અક્ષાને જો મળે છે તે વિવક્ષિત અક્ષાની સાથે સર્વ ઝાંખોનો ભોગ કરે છે. પછી અવમય, પ્રાકૃતમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયનું વર્ણન આપ્યા પછી ઉપનિષદ કહે છે કે રસો વૈ સઃ । રસં હોવાયં લગ્નવાનન્દી ભવતિ । કૌ હોવાન્યાત્ કા પ્રાપ્ત્યાત્ પથેષ્વ જાગ્રાજા આનન્દો ન સ્યાત્ । ષષ્ઠ હોવાનન્દપતિ । અર્થાત્ પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે, અને આ રસાત્મક અક્ષાને પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ આનન્દ ભોગ્યે છેઃ જો હૃદયકાંઠમાં રસરૂપ આનન્દ ન હોય તો કહી જાય પોતાનો પ્રાણ ધારણ કરી શકે નહીં; જરૂર, આ રસરૂપ અવવાન જ જીવોને આનન્દ આપે છે. આ પ્રમાણે રસાત્મક પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે, જીવનો પ્રાણ ધારણ કરે છે, હૃદયકાંઠમાં સ્થિતિ કરે છે અને જીવોને આનન્દ આપે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હૃદયમાં રહેલો અને જીવોને આનન્દ આપનારો જ આનન્દ તે જ રસ છે. આ પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતે ઉપનિષદમાં આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે, અને આ ગણના તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વની છે. ઉપનિષદમાં મનુષ્યના આનન્દથી અગ્રેય કરવામાં આવ્યો છે, અને ત્યાર પછી મનુષ્ય-જન્મથી, દેવ-જન્મથી, પિતૃલોક, દેવલોક, ધ્રુવ, બુદ્ધસ્થિતિ અને બ્રહ્મસ્થિતિના આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે, અને છેવટે અક્ષાના આનન્દનો નિર્દેશ છે. આ પ્રમાણે અક્ષાનો આનન્દ બધા પ્રકારના આનન્દમાં શ્રેષ્ઠ ॥ જેમ સિદ્ધ થાય છેઃ અને અક્ષાવિત્ આ રસસ્વરૂપ આનન્દમય અક્ષાને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમની સાથે અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગ્યે છે. ॥ (૧. ૨. ૨૨) અને મુદ્ગલ (૩. ૨. ૩) ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવેલું છે કે—

માપમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન યજ્ઞના શ્રુતેન ।

યમેધેય વૃણતે તેન લભ્યસ્તસૈષ આત્મા વિવૃણતે ઠનું સ્વામ્ ॥

(આ પરમાત્મા પ્રવચન, મેધા અને યજ્ઞ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; પણ તે જેનું વરણ કરે છે—અર્થાત્ જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે—તે જ જીવ તેમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને પરમાત્મા તે જ જીવ આજળ પોતાનું સ્વરૂપ—રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપ—અકટ કરી દે છે.) જીવોએ ઉપનિષદમાં આવેલી શાસ્ત્રીયવિદ્યામાં પરમાત્માનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. શાસ્ત્રીય અર્થમાં સર્વે સદિવદં બ્રહ્મ તજ્ઞાલાનિતિ જ્ઞાન્ત ઉપાસીત જા. ઉ. ૩. ૧૪. ૧. (અરેખર । આ સર્વે બ્રહ્મ છે, તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમાં જગતનો લય થાય છે અને તેના પછે જગતનું અસ્તિત્વ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન્ત પુરુષે અક્ષાની ઉપાસના કરવી) એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને અક્ષાનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે સર્વંકર્મા સર્વંકામાઃ સર્વંકમ્પઃ સર્વંરસઃ સર્વંમિદમન્યાતોડ્યાપ્યનાદર ષષ્ઠ મ યાત્માન્તદંદ્ય યતદ્વૈતમિદઃ મેસામિસંમવિવાસીતિ । જા. ઉ. ૩. ૧૪. ૨ (સર્વ કર્મબાળો, સર્વ કામ-

વાળો, સર્વ મન્દવાળો, સર્વ રસવાળો, આ સર્વ જગતને આપી રહેનારો, ન જોવાતો, અસંજ—આ મારા હૃદયમાં રહેલા આત્મા છે, આ શ્રદ્ધ છે. મરણ પામી હું તેમાં પ્રવેશ કરીશ.) આગળ જતાં પણ બાંહેધર ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તદૈક્ષત વાહુ સ્વાં પ્રજાપૈય જા. ઉ. ૬. ૨. ૩ (સત્ પદાર્થ—પરમાત્માએ—વિચારું કે હું વાહુ શાઈ અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે.) વળી, ગૃહ્યસૂત્રમાં ઉપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયના અત્યુચ્ચ શ્રદ્ધાવૃત્તમાં પુરુષવિધ પરમાત્માનું વર્ણન છે. તેમાં સૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ તે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ત્યાં કૃતિ કહે છે કે સ્વ ઈત્ય રેજે, તસ્યાદેવાકાકી ન રમતે, સ દ્વિતીયમન્ચ્ચત્. જૂ. ઉ. ૧. ૪. ૩ (તે પુરુષવિધ પરમાત્માને ખરેખર મન્યું નહિ, તેથી એકલા પુરુષને ગમતું નથી. તે પરમાત્માએ બીજાની ઇચ્છા કરી.) પરમતત્ત્વને માટે શ્રદ્ધા, પરમાત્મા, ભગવાન ઇત્યાદિ સખે લુટે લુટે રમ્યો લુહી લુહી દૃષ્ટિએ વાપરવામાં આવેલા છે, પણ તે વધારા નામોની પાછળ રોક ન આવના રહેલી છે! પરશ્વજ્ઞને આટે બનારે કૃષ્ણ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણ શબ્દનું સ્પર્શીકરણ પણ પરમ-તત્ત્વની મૂળ હાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવ્યું. કૃષ્ણ શબ્દનું આગમન કરતાં મહાસારત કહે ॥ કે—

કૃદિર્મૂલાવકઃ શબ્દો જાશ્ચ નિર્વૃત્તિવાવકઃ ।

વિષ્ણુસ્તદ્વાવયોગાચ કૃષ્ણો મવતિ શાશ્વતઃ ॥ (V. I., શાશ્વતઃ)

(ઉલોમપર્વ, ૬૮. ૧. બાણકરકર ઇન્દ્રિયક્રમ આશ્રુતિ.)

અર્થાત્ કૃદનો અર્થ સત્તા છે અને જાનો અર્થ સુખ અથવા જ્ઞાનદ છે. એટલે કૃદનન્નન્નકૃષ્ણનો અર્થ સદાનન્ન અથ છે. જોપાલ પૂર્વે તાપનીય ઉપનિષદના આરંભમાં આ શ્લોક બીજા સ્વરૂપમાં લેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે:

કૃદિર્મૂલાવકઃ મોક્ષો જાશ્ચ નિર્વૃત્તિવાવકઃ ।

તયોરૈવં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણં ઇત્યભિપ્રીયતે ॥

પણ જાણે શ્લોકોનું તાત્પર્ય એક જ છે. નાચયત્, વાસુદેવ વગેરે શબ્દોનું નિર્વચન પણ મૂળ હાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવેલું છે. તૈત્તિરીય, કંઠ, ગુપ્તક, બાંહેધર, ગૃહ્યસૂત્ર વગેરે ઉપનિષદોમાં આવેલાં 'શ્રદ્ધાવિધયક વર્ણનો'નો શ્રીવૃક્ષાચાર્યે સમન્વય કર્યો છે અને તેમાંથી જ રસાત્મક આનન્દમય શ્રદ્ધાની રાસની હાવના ઉદ્ભવી છે. રાસમાં રસ મુખ્ય છે, અને શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ જ રસાત્મક છે, એટલે 'રાસ' શબ્દ ઉપનિષદમાં વાપરવામાં આવ્યો નથી છતાં પણ તેની હાવના લેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે હવના ઉપર પરમાત્મા અનુચેદ કરે છે તે હવ પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી તેમની સાથે વિવિધ કામ ભોગવે છે—આ હાવના ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ છે; અને આ જ હાવના ઉપર શ્રીવૃક્ષાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત રહેલો છે. બીજા આચાર્યોએ આ પ્રકારનો સમન્વય કર્યો નથી અને તેથી ઉપનિષદમાં રહેલા પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તને તેઓ ન્યાય આપી શક્યા નથી.

ઉપનિષદમાંથી ઉદ્ભવેલી રાસહાવનાનો પ્રવાહ પછીના શાકિત્વમાં સ્પષ્ટસ્પષ્ટ રૂપમાં આકૃત થઈ છે, પણ હાવનાના દશમસ્કન્ધમાં તેનું નિઃકલિત સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે લેવામાં આવે છે, અને અહીં તેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગવાનના વેણુનાદનું ક્ષણિક યાં કેટલાંક ગોપીજનો મુખ્ય થયાં અને પોતાપોતાનું કામ મૂકી દઈને ભગવાનની પાસે આવ્યાં, બીજાં કેટલાંક ગોપીજનોની એવી હાવના હતી કે ભગવાન બર છે અને અને અભિસારિકાઓ હીએ આ ભરેલાવનાને લીધે તેમના કુદુઃખીજનોએ ભગવાનની પાસે જતાં તેમને અટકાવ્યાં; એટલે આ ગોપીઓએ વશમાં રહેને જ અહુઓ મીંચીને કૃષ્ણનું ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાના મુખમય દેહનો ત્યાગ કરીને મુદ્રિત મેળવી. ભગવાને પોતાની પાસે આવેલાં ગોપીજનોને શર જવાનો ઉપદેશ—મર્થદામાર્ગનો ઉપદેશ—દસ શ્લોકમાં આપ્યો; પણ તે ઉપદેશ ગોપીજનોને મળે ઉતર્યો નહિ. ગોપીજનોએ ભગવાનને અતીઆર શ્લોકોમાં મુંદર ઉત્તર આપ્યો અને તેમાં આત્મધર્મનું—પુષ્ટિમાર્ગનું—સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ગોપીજનોના આ ઉત્તરને પુષ્ટિમાર્ગની ભૂમિકા તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને તેથી શીમહાપ્રભુજી તેને અને કહે છે કે તાસાં વાવો જયન્તિ દિ—ગોપીજનોનાં વચનોનો ખરેખર વિજય છે. આ ઉત્તરમાં ગોપીજનોના સર્વોત્તમહાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. ગોપીજનોના ઉત્તરથી ભગવાન અતિ પ્રસન્ન થાય છે અને પોને આત્મારામ એવા છતાં પણ કૃપા કરીને તે ગોપીજનોને રમણ કરાવે છે. આ રમણમાં અનેક પ્રકાર દલા. ભગવાને અનુચેદ કરીને ગોપીજનોને 'રમણ કરાવ્યું', તેથી ગોપીજનોને શ્રદ્ધ થયો, અને તેના પરિણામે ભગવાન ત્યાં જ અન્તર્હિત વર્ધિતભાવ ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનો ભગવાનની લીલામાં તત્પર થયાં અને તેમની સોધબોગ કરવા ત્યામાં. આ પ્રમાણે કરવાથી ગોપીજનોએ રસનો અનુભવ મુંદર કર્યો, અર્થાત્ તેમણે આનન્દાધીકાર કરી. આમાં રસાસક્તિ, ભગવાનની કિષ્ક, અર્વનો અશ્વાય અને ભગવાનના મુક્તેનું ગાન—આ ત્રણ વસ્તુઓ લેવામાં આવે છે. ગોપીજનો અન્વર્ણા—શુભિરૂપા—નિર્મલ અને સ્વાત્મિક વગેરે શ્લેષી દસ પ્રકારમાં છે; અને અન્વર્ણા—કુમરિકા—ગોપીજનો નિર્મલ

અને સાત્વિકાદિ લેદરો નવ પ્રકારનાં છે. (અનન્યપૂર્વા જોષીજનોમાં લાગસલામતી વૃથ નથી એટલે તેમાં દસ પ્રકારને બદલે નવ પ્રકાર છે.) આ યોગજીસ પ્રકારનાં જોષીજનો ભગવાનને પ્રિય થાય એવી રીતે યોગજીસ પ્રકારે યોગજીસ શ્લોકમાં સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિને જોષીજીત કહેવામાં આવે છે, અને તે તરવરાન અને કાચશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે એમ કહેવામાં જવા પશુ અતિશયોક્તિ નથી. જોષીજનોની નિસ્સાધનતા અને દીનતા લેઈને ભગવાન ફરીથી પ્રકટ થયા. આથી સિદ્ધ થયું કે જહોની દીનતા એ ચોક જ વસ્તુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન છે. ભગવાનના પ્રાકટ્યથી જોષીજનોને યજ્ઞો આનન્દ થયો અને તેઓ વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યા. ભગવાન તેમને લઈને યમુનાના તીરે પધાર્યા. જોષીજનોએ ભગવાનને માટે પોતાનાં વસ્ત્રોનું આસન બનાવ્યું, અને ભગવાન તે આસન ઉપર બિરાજ્યા. જોષીજનોએ તેમને ભજનના ત્રણ પ્રકારો વિધે પ્રથમ કર્યો અને ભગવાને તેનો ઉત્તર પશુ આપ્યો અને કહ્યું કે હું પોતે તો આ ત્રણ પ્રકારના ભજનથી અતીત છું. તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને હૃદયનો ત્યાગ કરેલો છે, અને તમારૂં વિશ્વ આસનાં રહે એટલા માટે હું પરોક્ષ તમારૂં ભજન કરતાં તિરોહિત થયો હતો; તમે મારી સાથે નિર્દોષ ભજનથી ચેષ્ટાઓમાં છે, તમારા ઉપકારનો જલ્દી જાણના આધુન્યથી પશુ હું વાળી શકું એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચન સંજ્ઞા કરવાથી જોષીજનોનો તાપ દૂર થયો, અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને રાસકીડાનો આરંભ કર્યો. ભગવાન અને જોષીજનો વચ્ચે કરવા લાગ્યાં. સૌજ્ય જોષીજો અને આઠ કૃષ્ણ એ પ્રમાણે રાસમાં વૃત્તનો આરંભ થયો. તે સમયે હૃદયસ્થિઓનો નાદ થયો, પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, મન્દનોએ ભગવાનના નિર્મલ મહત્ત્વ જાન કર્યું, રાસમણકથમાં વૃત્તથી કંકણો, વૃષ્ટિ વગેરે અલંકારોનો ખનિ પશુ થવા લાગ્યો. વૃત્તના અનેક પ્રકારો થયા. ભગવાન કૃષ્ણની કીડાનાં ફરોન કરીને અપ્સરઓ અને મન્દ મુગ્ધ થઈ ગયાં. ભગવાને જોષીજનોનાં જેટલાં જ પોતાનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને, આ આરંભ હોવા છતાં પશુ, લીલાથી તેમની સાથે રમણ કર્યું. પછી ભગવાને જોષીજનોની સાથે જળમાં પ્રવેશ કર્યો અને મહેન્દ્રલીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણ કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને શરદ્ ભદ્રાની રાત્રીઓનું સેવન કર્યું, અને પોતાનામાં જ લીલનું સ્થાપન કર્યું. અરુણોદય થતાં ભગવાને જોષીજનોને ઘેર જળમાં પ્રવેશ કરી; તેથી હરિપ્રિયા જોષીજનો પોતાની ઇચ્છા નિરૂદ્ધ પશુ પોતપોતાને ઘેર ગયાં.

આ પ્રમાણે લીલદ્વારમાં ભગવાનની રાસલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને પ્રસન્ન થઈને મન્દ વગેરે દેવતાઓને પશુ દુર્લભ, 'વાસ્તવિક રીતે તો સ્વર્ગ વગેરેને પશુ દુર્લભ, એવી લીલા પોતાના આનન્દને માટે શ્લોકમાં પ્રકટ કરી છે અને આ લીલા સર્વ પ્રકારના લોકોને ઉપકાર કરનારી છે.

જે પ્રમાણે ભગવાન નિલ છે તે પ્રમાણે ભગવાનની લીલા અને તે લીલાના પદાર્થો પશુ નિલ છે. સ્ત્રિવિદુહનાથજીએ પોતાના વિદ્વન્મણન માંમના મન્દમાં લીલાનું નિલત્વ અનેક પ્રમાણે આપીને સિદ્ધ કરેલું છે. તે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧)

જયતિ જનનિવાસો દેયક્ષિજન્મવાદો

પદુવરપરિપત્તૈર્દોર્ધિરસ્યગ્નધર્મમ્ ।

સ્થિરચરવૃજિનઘ્નઃ સુસ્મિતધીમુક્તેન

મજપુરપનિતાનાં વર્ધયન્કામદેયમ્ ॥ (ભાગવત ૧૦. ૮૭. ૪૮)

મનુષ્યોમાં જેમનો નિવાસ છે, દેવકીમાં જેમનો જન્મ થયો છે એમ કહેવા પડતું છે, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓના પાપનો જે નારા કરે છે, તે ભગવાન ઉત્તમ યદુઓની સભામાં પોતાના સેવકોક્ષી બાહુદાસ અધર્મનો નાશ કરતા, અને સુંદર રિખતાવાળા પોતાના સીધુપથી મજ અને નગરની સ્ત્રીઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય માટે છે. આ શ્લોકમાં જયતિ એ પ્રમાણે વર્તમાન પ્રયોગ કરીને યુકદેવજ ભસ્મન્ અને વર્ધયન્ એ એ વર્તમાન કૃદંતોનો પ્રયોગ કરે છે, અને તે દ્વારા સૂચવે છે કે ભગવાનની બાળી લીલાઓ વર્તમાનકાળમાં પશુ ચાલુ જ હતી. અને આ વાત લીલાનું નિલત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ ઘટી શકે એમ છે, અન્યથા નહિ.

(૨)

પ્રાપ્તિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિ ચ સુતસ્ય તે ।

ગુણર્મમ્ભુરૂપાણિ ધાન્યદં વેદ નો જનાઃ ॥

(ભાગવત ૧૦. ૮. ૧૬)

તમારા પુત્રના પુત્ર અને કર્મને અનુક્રમ અનેક નામો અને રૂપો છે: તે બધાં હું ભાવું છું. માણસો ભાવતા નથી. ભગવાનનું નામ પાડવાને પ્રસન્ન થઈને અર્ચના ઉપરનો શ્લોક બોલે છે અને તેમાં સન્તિ ૫૬ વડે ભગવાનનાં અનેક નામો અને રૂપો વર્તમાન કાલમાં પશુ છે એમ સૂચન કરે છે. આ ઉપરથી જણાવે છે કે ભગવાનનાં નામો પશુ નિલ છે.

(૩) તા વાં વાસ્તુસ્પદમસિ ગમચૈ યજ ગાવો મૃતિશ્રદ્ધા યયાસઃ ।

ગમ્માહ તદુરુભાયસ્ય ચૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ ॥

(ઋગ્વેદ ૨. ૨. ૨૪)

તમારાં વેના—શ્રીકૃષ્ણ અને જલસદનાં, અથવા તો શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીગોનાં—તે પ્રસિદ્ધ ધામો, સ્થાનો, પ્રાપ્ત કરવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ: આ ધામોમાં મોટાં શ્રીગદ્યગોવાળી સારી ગાયો વસે છે, અથવા મોટાં શ્રીગદ્યગોવાળા, વનમાં અને ગ્રામમાં રહેનારા રુઝ વગેરે પશુઓ વસે છે. આ સ્થાનમાં અને ભૂમિ ઉપર ગોપીગોને વિશે કામને પ્રસાદનાર, અને ઘણી પ્રીતિવાળા ભગવાનનું લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવું પરમપદ શ્રીગોકુલ ઘણું જ પ્રકાશે છે. આ મન્ત્રમાં મૂરિ પદનો પ્રયોગ છે. તે પરમ પદ—શ્રીગોકુલ—મૂરિ, ઘણું જ, પ્રકાશે છે. આથી જણાય છે કે અનેક પ્રકારના નિહંજ, યુક્તજો, શીષમુલાછના તથા, શીષવર્ધનપર્વતનું સિખર વગેરે સ્થળોમાં ભગવાનની નિરંતર રિયતિ છે, અને શ્રીગોકુલ આવા પ્રકારનું હોવાથી ઘણું જ પ્રકાશે છે. મૂરિનો અર્થ ‘ભાષક’ કરવામાં આવે તો મન્ત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીગોકુલ પરમ હોવાથી, ભગવાનનું સ્થાન હોવાથી અને ભાષક હોવાથી, નિહંજ છે.

(૪) હે તે ધામાસ્પુદમસિ ગમચૈ ગાવો યજ મૃતિશ્રદ્ધા યયાસઃ ।

ગમ્માહ તદુરુભાયસ્ય ચૃષ્ણોઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરેઃ ॥

(તૈત્તિરીય સંહિતા ૧. ૩. ૬)

આ મન્ત્ર ભગસગ પહેલાંના મન્ત્ર જેવો જ છે. પહેલા મન્ત્રમાં મૂરિ પદ હતું, અથવા આ મન્ત્રમાં મૂરેઃ પદ છે, અને તે ભગવાનના વિશેષત્વ તરીકે વાપરવામાં આવેલું છે. રસોત્સવમાં ભગવાન ઘણાં રૂપોથી પ્રકટ થાય છે. આવા અદ્ભુતરૂપવાળા (મૂરેઃ) ભગવાનનું પરમ પદ શ્રીગોકુલ પ્રકાશે છે એમ તાત્પર્ય છે. વેદ નિહંજ છે અને આ નિહંજ વેદ પોતે જ અવમાતિ, પ્રકાશે છે, એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ શ્રીગોકુલ વિશે કરે છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીગોકુલ નિહંજ છે. પછીથી નીચેના બે મન્ત્રો આવે છે.

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદ્યત વતો વ્રતાનિ વસ્પદો ।

દન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્તા ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂરયાઃ ।

વિવીચ ચક્ષુરાત્તતમ્ ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

ભગવાને શ્રીગોકુલમાં કરેલાં કર્મો—દા. ત. યજ્ઞોદાનું સ્તનપાન, પૂતળાના અક્ષરૂપી પશુનું પાન વગેરે—જુઓઃ જેને—જે કર્મોને—લીધે કાલાધનીઅર્ચન વગેરે મતોનો ભગવાને સ્પર્શ કર્યો (વસ્પદો), અર્થાત્ તે મતોના દેશ તરીકે પ્રકટ થઈ જત કરનારીઓ સાથે સર્વ લીલા કરી. અથવા તો વસ્પદો એટલે બાધ કર્યો; અને આ અર્થ સ્વીકારતાં મન્ત્રનો બીજો અર્થ એવો થાય કે જે કર્મોને લીધે લોકઅર્થાદા, ખાતિમત્વ વગેરે મતોનો ભગવાને બાધ કર્યો. ભગવાન ઇન્દ્રના યોધા અથવા અનુકૂલ મિત્ર છે. જેમ સ્વર્ગમાં ચારે તરફ આપી રહેલા સુખકારક પદાર્થનું દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાઓના જ અશ્રુને થાય છે તેમ વિશ્વના તે પરમ પદનું—શ્રીગોકુલનું—દર્શન ભક્તો દમ્ભેશ્યાં કર્યા કરે છે. આ બે મન્ત્રોમાં ભગવાનનાં કર્મોનો નિર્દેશ કરીને ભગવાનનું પરમ પદ, શ્રીગોકુલ, નિહંજ છે એમ દર્શાવવા સદા પદ્યન્તિ સૂરયાઃ—ભક્તો તેનાં—શ્રીગોકુલનાં—નિહંજ દર્શન કરે છે, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીગોકુલ નિહંજ જ છે અને તેથી જ ભક્તો તેનાં નિહંજ દર્શન કરી શકે છે.

(૫) તદ્દિપ્રાસો વિપન્યવો જાગૃવાંસઃ સમિન્ધતે ।

વિષ્ણોર્વપરમં પદમ્ ॥ (ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૨૧)

આ મન્ત્ર એમ કહે છે કે જુદાકાળ, સારી રીતે ભગવાનની સેવા કરનાર અને સંપદ અને અર્થમાં પ્રમાદ કર્યા વિના ભગૃત રહેનારા ભગવાનના પરમ પદને સારી રીતે દીધાવે છે અથવા પ્રકાશે છે. તેથી જ શીમદ્રગવતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

શૃણ્યન્તિ ગાપન્તિ શૃણન્ત્યમીક્ષન્તઃ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તયેદિતં જનાઃ ।

ત ત્વ પદપદ્મત્રિણેણ તાયકં પ્રવ્યવાહોપરમં પદમ્બુજમ્ ॥ (૧. ૮. ૩૬)

જે માણસો આપના ચરિત્રનું વારંવાર ઋણ કરે છે, ચાલ કરે છે, ઉપરેસ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને અંતરમાં આનંદ પામે છે તે જ પુરુષો સંસારના પ્રવાહને સખ્ત કરનારા આપના ચરણરવિન્દનાં યોગ જ સમર્થમાં દર્શન કરે છે. અર્થાત્ ભગવાનનું જે પરમ પદ છે તેને જ ભક્તો સ્નેહ વગેરેથી પ્રકાશે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વન, પશુ, પક્ષી, ગોષ્ઠી વગેરેવાળું જગત્તનું પરમ પદ તથા તેમના સંબંધવાળી ભગવાનની સર્વ લીલા નિહંજ છે.

- (૬) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જાણ ચદિદમસિન્ પ્રાણપુરે વહરં પુષ્કરીકં ચેદમ—આ પ્રાણપુરમાં જે આ દહર પુંડરીક વેરમ છે—છલાદિ (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ ૮. ૧. ૧). આ શ્રુતિમાં ‘પ્રાણપુર’ શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ભગવાનનું શ્રીગોકુલ વગેરે લીલાસ્થાન એ પ્રમાણે છે. આગળ જતાં તે જ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે નાસ્ય અરયૈત્ત્વીયંતે ન યથેનાસ્ય હન્યતે । વત્-ત્સત્ત્વં પ્રાણપુરમસિન્ કામાઃ સમાદિવા—તે વૃદ્ધાવસ્થાથી છૂટું થતું નથી તેમ જ વધથી તેનો નાશ થતો નથી. આ પ્રાણપુર સત્ત્વ છે અને તેમાં જ વાક્યોના બધા કામો સ્થરી રીતે રહેલા છે. અહીં પ્રાણપુરને, લીલાસ્થાનને, સત્ત્વ કહેવામાં આવેલું છે, એટલે તે નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક શ્રુતિઓ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. હવે શ્રુતિઓને ટેકો આપનારા પુરાણનાં વાક્યોનું પ્રમાણ આપવામાં આવે છે.

- (૭) વૃદ્ધાચરનપુરાણમાં પ્રજ્ઞા, બૃહ વગેરેને નીચે પ્રમાણે કહે છે.

એષોની સ્ત્રીઓના અચ્છની રૈશ્વ પ્રાપ્ત કરવા ન ૬૦૦૦૦ વર્ષ તપ કર્યું, છતાં પણ તે મને મળી નથી. પછી બુધનું પ્રશ્ન થતાં પ્રજ્ઞા તેમને શ્રુતિઓની કથા કહે છે. પ્રજ્ઞા કહે છે કે નાનમુદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી પણ તે ખરેખર શ્રુતિઓ છે. તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને વર માગવાનું કહ્યું. શ્રુતિઓએ વર માગ્યું કે તે ભગવાન! આપના નિર્જુલ બ્યાનદમય સ્વરૂપનાં જામને દર્શન કરાવો. શ્રુતિઓની આ પ્રાર્થનાથી ભગવાને તેમને પ્રકૃતિથી પર એવા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. આ લોકમાં વૃન્દાવન, ઓવર્ધન, શ્રીવમુનાલ, શ્રીગોપીજનોનું ઘૂમ અને તેમની વચમાં રહેલા કિશોર આકૃતિવાળા ભગવાનનું તે શ્રુતિઓને દર્શન થયું.

આ કથામાં શ્રુતિઓએ ભગવાનના નિર્જુલ સ્વરૂપના દર્શનની જ પ્રાર્થના કરી, અને ભગવાને પોતાની કીલ્લામાં દર્શન કરાવ્યાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનના સ્વરૂપની માફક ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ વૃન્દાવન વગેરે સામગ્રીવાળું જ છે એમ સ્વીકારવું જ પડે છે.

- (૮) ભગવદ્ગીતા નિત્ય છે તેથી જ કાવ્યેદમાં આ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

જગ્જ્ઞાન યથ વ્યયાપાત સ્વૃષ્ઠઃ પ્રાપદ્યદ્ગીરીરે અધિર્વૈશ્વં રણમ્ ।

અવૃક્ષદ્દિમવ સઃ સ્વદસ્ત્વજ્જલ્લાપ્તાપ્રાકં સ્વપસ્યા વૃષ્ણમ્ ॥

(અન્વેદ ૧૦. ૧૧૭. ૪)

શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ થતાં જ પૂતળા, વૃણાવર્ત વગેરે શત્રુઓને ભગવાને વિવિધ પ્રકારે હણ્યા. પછી પ્રજ્ઞાગી ભગવાને મહુશ, દારૂઝા વગેરેમાં પોતાના પુરુષાત્મને અનુરૂપ દેહો સાથેના મુક્તનો અનુભવ કર્યો. આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપરના દેહોને ભગવાને હણ્યા એમ કહીને હવે દેવેન્દ્રના મદનો નાશ કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ઓવર્ધન પર્વતને ઉપાડ્યો, તેમણે છંદ્રે વરસાવેલા જળનું નિવારણ કર્યું. ગોકુલમાં ક્ષિયતિ કરવાના કર્મની છુલ્લથી તેમણે વિરતારવાણ સ્વર્ગનો પ્રતિબંધ કર્યો, અર્થાત્ છંદ્ર વગેરે સ્વર્ગના દેવોનો મદ ઉઠાવ્યો. (આ મંત્રમાં પાઠ્યેલો છે.)

- (૯) દશમસ્કન્ધમાં કૃષ્ણારિઠાઓએ કાલાવનીનું મત કર્યું પછી ભગવાન વરદાન માટે પધારે છે અને મયેમા રૈચય દાપાઃ (ભાગવત ૧૦. ૧૬. ૨૭)—મારી સાથે આ રાત્રીઓમાં રમણ કરશો—એ પ્રમાણે ભગવાન તેમને વરદાન આપે છે. અહીં દુમાઃ દાપાઃ—આ રાત્રીઓ—એ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે રમણની રાત્રીઓ પાસે રાત્રીને ભગવાને કૃષ્ણારિઠાઓને તે દર્શાવી. આથી ૨૫૯ સિદ્ધ થાય છે કે લીલાની રાત્રીઓ પણ નિત્ય છે.

આ પ્રમાણે શબ્દપ્રમાણથી શ્રીનિલવાચક ભગવાનની લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. મુક્તિથી પણ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તે મુક્તિ આ પ્રમાણે છે. જેનો નાશ થવાનો હોય તે અનિત્ય કહેવાય છે. લીલાનો નાશ થતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે. ભગવાનની લીલા હૃત્પથ ચલી નથી, પરંતુ તે નિત્ય છે અને તેનો કગે કગે અનિર્વાચ થાય છે. શબ્દપ્રમાણથી પણ લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રમાણે લૌકિક જ્ઞાનથી ભગવાનનું જ્ઞાન જુદા પ્રકારનું હોવાથી નિત્ય છે, તે પ્રમાણે જ લૌકિક ક્રિયાથી ભગવાનની ક્રિયા—લીલા—જુદા પ્રકારની હોવાથી નિત્ય જ છે.

ભગવાન રસસ્વરૂપ છે એમ આપણે ઉપર બોધ્યું. આ રસની અભિવ્યક્તિ—ગાઢત્વ—નૃત્ય દ્વારા જ થઈ શકે છે, અને તેથી રસાત્મક પ્રજા રસસ્વીલામાં જન્મ કરે છે. રસની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. સંગીતરસાકર નામના ગ્રન્થમાં નાટ્ય શબ્દનો અર્થ સમભવતાં ચતુષ્કાર કહે છે કે નાટ્યશબ્દો રત્ને મુખ્યો રસા-મિધ્યક્ષિકારણમ્ । ચતુર્થામિનયોપેતં હસનાવૃત્તિતો હુચ્ચૈઃ ॥ નર્તનં નાટ્યમિરયુક્તમ્... (૭. ૧૭-૧૮) અર્થાત્ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ રસ થાય છે, અને ચોથું અર્થ નર્તન થાય છે, કારણ કે ચાર પ્રકારના અભિનયવાળું નર્તન રસને પ્રકટ કરનાર છે. નાટ્ય શબ્દનો યોગિક અર્થ પણ રસ થાય છે, કારણ કે નાટ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નટિતુમમિનેતું યોગ્યમ્—જેનો અભિનય કરવા યોગ્ય છે તે નાટ્ય—અર્થાત્ રસ—એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તેથી નાટ્ય શબ્દ રસના અર્થમાં યોગ્ય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નર્તનથી પ્રકટ થતો અને બોધ શકાતો રસ એ જ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે. નાટ્ય શબ્દને નટસ્ય ભવઃ અથવા નટસ્ય કર્મ એ પ્રમાણે સમજવામાં આવે ત્યારે તેનો અર્થ નર્તન થાય છે. આ રીતે નાટ્ય શબ્દનો બીજો યોગિક અર્થ નર્તન થાય છે. નટનો ભાવ અને નટનું કર્મ એ બંનેમાં યોગિકતા સરખી છે છતાં પણ ભાવ વિના નર્તનનું કાર્ય યોગ્ય નથી એટલે નર્તનનો પ્રયોજક ભાવજ-મુખ્ય છે, અને નર્ત્ય અર્થમાં નાટ્યશબ્દ લક્ષણગ્રસ્ત છે. અભિનયના ચાર પ્રકાર છેઃ આદ્રિક, વાચિક, શબ્દાર્થ અને સાત્ત્વિક. અદ્રો વટે જે અભિનય થાય તે આદ્રિક; વાણીમાં રચાયેલાં શબ્દનાટક વગેરે વાચિક; હાર, ઢેબુર, કંઠક વગેરે આશ્રયણો આહાર્ય; અને સાત્ત્વિક ભાવોથી થતું અભિનય તે સાત્ત્વિક, આ જ કારણથી રસેશ પ્રજા પોતાના રસસ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્યાદિ કરે છે, અને પોતાનો સ્વરૂપાત્મક રસ અભિનય વગેરેથી જ્યાં ક્યાંપે છે ભાંધી તે રસ કદાપિ જતો રહેતો નથી, પણ વીગરૂપ ભોવાથી હૃદ આપે છે, પરશ્ચ જ રસરાજની રીતે હૃદયમાં જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે રસ કહેવાય છે. તેમાં વિદ્યશ શોધ હોય છે, અને તેથી જ કુપિર્મૈ-વાચકઃ ક્ષણાદિ ક્રિતિમાં, સંવિચ્છાનન્ટનું વર્ણન ન કરતાં, સંજ્ઞાનન્ટનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તે પ્રમાણે ભગવાન જ્યારે બહાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે પણ તે પોતે રસાત્મક જ હોય છે.

ભગવાનની રાસસ્વીલા વિષે પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારની ચંકાઓ કરવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં પ્રસિદ્ધિતને પણ ચંકા થાય છે કે ધર્મનું સ્થાપન કરનાર અને તેનો ઉપદેશ અને રક્ષણ કરનાર ભગવાન કૃષ્ણ બીજાઓની ઋણી સાથે સમાગમ કરે તે ઘણું અયોગ્ય છે. ભગવાને જે રાસસ્વીલા કરી તે અવતારવિરુદ્ધ, લોકવેદવિરુદ્ધ અને સ્વરૂપવિરુદ્ધ છે. ભગવાનના અવતારનું કાર્ય ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ કરવાનું છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો અવતાર લઈને રાસસ્વીલા દ્વારા ધર્મનો નાશ કર્યો અને અધર્મની પ્રવૃત્તિ કરી. આ કારણથી રાસસ્વીલા અવતાર-વિરુદ્ધ છે. બીજી, લોક અને વેદમાં પરત્વેગમન નિષિદ્ધ છે, નિવિદિત છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો રાસસ્વીલામાં પરત્વે-ગમન કર્યું એટલે રાસસ્વીલા લોકવેદવિરુદ્ધ પણ છે. એટલું જ નહિ, પણ રાસસ્વીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય તરીકે ભગવાનનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રમેય પરશ્ચક્ર—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ—છે. પરશ્ચક્રનું વર્ણન કરતાં અક્ષર કહે છે કે તે (=પરશ્ચક્ર) લોકિકકામરક્ષિત, પૂર્ણકામ, જ્ઞાનકામ અને નિર્દોષ છે. જ્ઞાન હોવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણની રાસસ્વીલામાં કમલીલા ભેવામાં આવે છે, એટલે રાસસ્વીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધિતની માફક બીજાઓને પણ વર્તમાનકાળમાં આવી જ શંકાઓ થાય છે અને ‘રાસસ્વીલા’ શબ્દથી ગભરાઈ જાય છે.

પ્રસિદ્ધિતની ચંકાનું વિચારણુ શુક્રદેવજીએ નવ સ્તોકોમાં સુંદર રીતે કર્યું છે. પદેલા છ સ્તોકોમાં (૧૦, ૩૦, ૩૦-૩૫) લોકની રીતને અનુસરીને શુક્રદેવજી સંપ્રાધાન કરે છે અને પછીના ત્રણ સ્તોકોમાં (૧૦, ૩૦, ૩૬-૩૮) વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને સંપ્રાધાન કરે છે. શુક્રદેવજી પ્રથમ કહે છે કે ધર્મનું ઉત્થપન અને સાદસ એ એકરૂપ-વાળાઓમાં ભોવામાં આવે છે; સર્વનું ભણવું કરતાં છતાં પણ લેખ અક્રિમાં અધર્મે ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ અતિ તેજસ્વી ભક્તિગોમાં ધર્મોત્થપન અને સાદસ અધર્મે ઉત્પન્ન કરતાં નથી. જે ઈશ્વર નથી તેણે સનથી પણ ઈશ્વરના કર્મનું અનુકરણ કર્યું નહિ. એ ધર્મતાથી ઈશ્વરના જેવું આવરણ હોઈ કરે તો તેનો વિનાશ જ થાય છે. મહાદેવના જેવું પરાક્રમ ભોની પાસે ન હોય એવો પુરુષ સમુદ્રના વિષનું ભણવું કરતાં લેખ નાશ પામે છે તેમ ઈશ્વરનું અનુ-કરણ કરનાર નાશ પામે છે. એકરૂપધર્મવાળા પુરુષોનું વચન હરગેમાં સદ્ય હોય છે, તેમ જ કવચિત્ અચરણ પત્ર હોય છે. માટે તેમના વચન—ઉપદેશ—પ્રમાણે શુદ્ધિમાન પુરુષે અચરણું. એકરૂપવાળા પુરુષોને કર્તાવસ્તુનું અભિમાન નહિ હોવાથી કુશલ આવરણ કરવામાં હોઈ આ લોકમાં સ્વાર્થ હોતો નથી, તેમ જ અકુશલ—નિષિદ્ધ—કર્મ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનથી કરેલું કર્મ અનિષ્ટવત્ક થતું નથી, તો પછી સર્વ સ્ત્રોત, પશુપાત્રી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના ઈશ્વર કૃષ્ણના પોતાના સેવકો સાથે પોતે એકરૂપથી કરેલાં કર્મોથી કૃત્રિમ અને અકુશલનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે! જે ભગવાનના ચરણકમલના પદમય સેવકોની સેવાથી વૃદ્ધ થયા છે, એમના પ્રભાવરૂપ નિમિત્તોથી લેખનાં કર્મનાં વૈષન શુદ્ધિ ગયાં છે, તેઓ સુનિષ્ઠ છે, તે સર્વ—લોકમાંનાં

અને કર્મમાર્ગીઓ—બંધન નહિ પામતાં જ્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જાત્રા કરે છે, તો પછી સ્વેચ્છાથી શ્રોત્રને માટે શરીર ધારણ કરનારે જગવાનને બંધ ક્યાંથી થાય? સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ બે વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને જણાય છે કે ગોપીઓ, તેમના પતિઓ, તથા સર્વ દેહીઓના જે અન્તર્ગામી છે તે જ જગવાન ક્રીડા કરવાને માટે પુરુષદેહ ધારણ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો જગવાન પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી, તેમ અન્ય પણ નથી. બહોના ઉપર અનુચ્છ કરવાને જગવાન જેમ ભક્તસમાન માનુષદેહ ધારણ કરે છે, તેમ ચોપિદાઓ ઉપર અનુચ્છ કરવાને તેવી ક્રીડાઓ કરે છે. આ લીલાઓનું જે શ્રવણ કરશે તે જગત્પર ચરે. આ હેતુથી જગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું. વળી, જગવાનની માયાથી મોહિત થયેલા મળખાસીઓએ પોતાપોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કુબ્જના ઉપર ઇર્ષ્યા ન કરી. સંસ્થેપમાં એટલું જ કહેવાનું કે જગવાનની આ રાસલીલા મોક્ષ આપનારી છે; તેથી શુકદેવજી ઉછા સ્ત્રીકર્મા (૧૦. ૩૦. ૪૦) કહે છે કે રસાન્નક પુરુષોત્તમની ગોપીજનો સાચેની લીલા જે કોઈ મહા રાખાને સાંભળશે અને પછી વર્ણન કરશે, તે ધીર પુરુષ જગવાનમાં મોહા જ સમયમાં થરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને કામરૂપ હૃદયના રોગથી મુક્ત થશે.

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ પરીક્ષિતની શંકાનું નિવારણ કરીને સિદ્ધ કર્યું કે જગવાનની રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી, એટલું જ નહિ પણ તે વજાના અને શ્રોતાના હૃદયમાં રહેલા કામને દૂર કરીને પ્રથમ ભક્તિ આપે છે. આ વિચારસરણીને અનુસરીને જ શ્રીમદ્દામણુજી પણ રાસલીલા ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. જગવાનની જે રાસલીલાનું વર્ણન શ્રીમદ્દામણુજી કરવામાં આવેલું છે તે પારસ્વતઃકવની રાસલીલા છે એમ શ્રીમદ્દામણુજી માને છે. આ રાસલીલા એ એક ઐતિહાસિક બનાવ છે અને જગવાનની દરેક લીલાનું કાંઈકાંઈ પ્રયોજન થાય છે તેથી રાસલીલાનું પણ પ્રયોજન છે જ. પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે જગવાનની બધી લીલાઓ ઐતિહાસિક હોવા ઉપરાંત રૂપક તરીકે પણ વડાથી સહાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જગવાન જ્યારે પૂતનાનો વધ કરે છે ત્યારે પૂતનાને અવિદ્યા માનવામાં આવે છે અને પૂતનારૂપી અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી ગોકુલમાં બહોનો નિરોધ રહેલાઈથી થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જગવાનની બધી લીલાઓમાં રૂપકની સાધના સારી રીતે સંભવી શકે છે, અને તેથી જ તે બધી લીલાઓ બહોનું દિત કરવારી છે. જગવાનની સર્વ લીલા નિષ્કામ છે, અને તેથી રાસલીલા પણ નિષ્કામ છે. જગવાનનું પ્રકટ્ય સર્વના ઉદ્ધાર માટે છે, અને તેમાં પણ આસ કરીને નિરસાધન છત્રોના ઉદ્ધાર માટે છે. જગવાન નિરસાધન જનોનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરે છે તે દર્શાવવા ગોપીજનોને પ્રસંગ અતિ મહત્ત્વની છે. નિરસાધન જનોનો ઉદ્ધાર કરીને જગવાન પુષ્ટિમાર્ગ—અનુચ્છમાર્ગ—નો ઉપદેશ કરે છે, અને આ અનુચ્છમાર્ગ પ્રવર્તાવવાનું માન શ્રીગોપીજનોને થતે છે. આ જ દૃષ્ટિથી શ્રીગોપીજનોને પુષ્ટિમાર્ગના ગુરુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

શ્રીગોપીજન પુરુષ નથી પણ સ્ત્રી છે; તેમાં પણ પ્રાણજ, ઇન્દ્રિય અને વૈશ્વ એ ત્રણ વર્ણમાર્ગો નહિ પણ આધીર ભક્તિનાં છે. આ રીતે તેઓ શાસ્ત્રલિખિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનાં અભિગ્રાહી થઈ શકતાં નથી અને તેથી તેઓની પાસે જગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું એક પણ સાધન નથી, અને તે જ કારણથી તેઓને નિરસાધન કહેવામાં આવે છે. તેમની દિનચર્યા પણ એવા પ્રકારની છે કે જગવાનનું નામરખરણ કરવા બેઠલો વખત પણ તેમને મળી શકતો નથી. આવા નિરસાધન ગોપીઓ ઉપર જગવાન કૃપા કરે છે અને વેણુનાદ કરીને કૃપાપાત્ર છત્રોને પોતાની પાસે આકર્ષે છે. ગોપીજનો સંસારના સર્વ પદાઓનો ત્યાગ કરીને સર્વાદમભાવથી જગવાનને ધરણે બેસે છે અને જગવાનની શુશ્રીલાનો દિવ્ય આનન્દ અનુભવે છે. ગોપીજનો બેળાં નિરસાધન પ્રાણીઓ ઉપર અનુચ્છ કરી જગવાન તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે અને પોતાના દિવ્ય અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દનું—ભગવાનન્દનું—દાન બે કરે છે તેમાં જ જગવાનનું જગવત્ત્વ રહેલું છે. આ અસ્થધારણ કાર્ય જગવાન વિના બીએ કોઈ પદાર્થ કરી શકે એમ નથી, એટલે જગવાનની નિશ્ચિન્તા સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીમદ્દામણુજીએ આલેલા રાસલીલાના વર્ણનમાં લૌકિક કામના જેવું વર્ણન આવતું હોવાથી પરીક્ષિતને પણ શંકા થયેલી. શ્રીમદ્દામણુજી આ વિષયમાં બહુ જ સાવધાનતાથી આચર્યર્થક ચેતવણી આપે છે, તેઓ કહે છે કે (ભા. ૧૦. ૨૧. ૪૨ ની સુચિની) રાસલીલામાં રસશસ્ત્રમાં દર્શાવેલી બધી ક્રિયાઓ છે; દા. ત. બાહુઓને વંચાવવા, એટલું, હાથ વગેરે અંગોનો રક્ષા, હાથ વગેરે રમણમાં ઉપયોગી ક્રિયાઓ; પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. અર્થાત્ રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના બેથી ક્રિયા છે પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. ગોપીજનોનો કામ જગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્વ થાય છે, એટલે ગોપીજનો જગવાનના બેળાં નિષ્કામ—લૌકિકામરહિત—જ છે, બે ગોપીજનોનો કામ લૌકિક હોત તો જગવાનના અલૌકિક કામથી તે પૂર્વ થાત નહિ, પણ ગોપીજનોનો કામ પૂર્વ થયો છે એટલે રસ જલુપ છે કે જગવાનના કામની મદદ ગોપીજનોનો કામ પણ અલૌકિક હતો અને ગોપીજનો પોતે

લૌકિક કામ વિનાનાં હતા. વળી, જે ગોપી-જનોનો કામ પ્રાકૃત, લૌકિક, હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે પુત્ર વગેરે ઉત્પન્ન થાત. પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો સંસાર ઉત્પન્ન થયો નથી. ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામ હોતો નથી, અને ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અભિલાષા, અલૌકિક કામ, લૌકિકકામરહિત ઇચ્છા, જ પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક જ ભાવ હોવાથી મર્યાદામાર્ગ અને ભંજિમાર્ગની કોઈ પણ મર્યાદાનો ભગ થતો નથી, અને ગોદૃષ્ટી ફક્ત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ મણુસ પણુ ભગવાનની આ અલૌકિક નિષ્કામ લીલાનું અવલ્ક કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ થઈ જાય છે. તેથી શુકદેવણ મોતે (ભાગવત ૧૦. ૩૦. ૪૦) સ્પષ્ટ સંહોદમાં કહે છે કે જે કોઈ ભગવાનની સંસારીલીલાનું અવલ્ક અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી હૃદયના રોમનો સત્તર નાશ પામે છે. અર્થાત્ શુકદેવણએ ‘હૃદયના રોમો દૂર થાય છે’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતા. ‘કામરૂપી હૃદયનો રોમ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ નિધાન કર્યું છે. ભગવાન નિષ્કામ છે, અને દરેક મનુષ્યો સ્વસ્થાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી ઘીલ વસ્તુને પોતાના બેવીજ બનવી દે છે. ત્યારે ભગવાન લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું અવલ્ક કરનાર પણુ ભગવર્ધીભામાં તક્ષીન થઈ જવાથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે. શુકદેવણ સ્પષ્ટ કહે છે (ભાગ ૧૦. ૨૬. ૧૩-૧૬) કે શિશુપાલ ભગવાન ઉપર દ્વેષ કરતો હતો છતાં પણુ તે ભગવત્સાયુન્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનના પ્રિયજનો—ગોપી-જનો—સિદ્ધિ પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? જેમાં વિકાર થતો નથી, જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી, જે નિર્મુલ્ક છે અને સર્વ મુલ્યોના જ્ઞાતમૂલ્ય છે એવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કંઠાણને માટે જ છે. જે ભગવાન ઉપર હૃદયમંદાં કામ, ક્રોધ, ભય, ભેદ, એકતા અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્વંષ થઈ જાય છે. નારદણ પણુ કહે છે (ભાગ ૭. ૧. ૨૮-૩૧) કે મણુ લોકો ભગવાન ઉપર વૈર રાખી પાપમુક્ત થઈને ચતુર્મુખતાથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. મણુ લોકો કામ, દ્વેષ, ભય અને ભેદ દ્વારા ભગવાનમાં મન પરીવીને પોતાના મનની મુક્તિતા દૂર કરીને ભકતોની માફક ભગવાનને મેળવી શક્યા છે. દા. ત. ગોપી-જનોએ કામદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા, ક્રોધ દ્વારા મેળવ્યા, શિશુપાલ વગેરે રાત્રીઓએ દ્વેષદ્વારા, વૃષ્ણલોકોએ સમ્બંધદ્વારા, પાણ્ડવોએ ભેદદ્વારા અને નારદણ વગેરેએ ભક્તિદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા છે તાત્પર્ય એ કે કોઈ પણ ઉપાયથી કૃપ્ણમાં મન પરીવડુ અને તેમ કરવાથી અવશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન પણુ કહે છે (ભાગ ૧૦. ૧૬. ૨૬) કે જેમ છુનેલી અને ભાર્ગવી જવની ધ દૂરી ફરીથી ઓગને ઉત્પન્ન કરી શકી નથી તેમ માતામાં જેમની ભુક્તિ આનંદ થએલી છે તેમનો કામ ઓગ કામને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. વૈદસ્તુતિમાં (ભાગ. ૧૦. ૮૪. ૨૩) અને તે ઉપરની મુખેચિત્રીમાં પણુ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનનું ભજન જ હજોરો આવરણક કર્તવ્ય છે, અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારે છવે ભગવાનનું ભજન કરવું જઈએ. યોગથી હૃદયમંદાં ભગવાનનું ચિન્તાન કરનારા મુનિઓ જે ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સ્વરૂપને ભગવાનના શત્રુઓ પણુ શત્રુભાવે પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનના શેષનામના સરીર જેવા વિશાળ બાહ્યોમાં આસક્ત થએલી અતિલક્ષ્મીનું જ શેષીઓ અને અન્તર્મુખ અને સર્વનો આદર પામવા યોગ્ય કૃતિઓ પણુ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રમણુ ઝીઓ અને પુરુષો—અર્થાત્—ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા છે, અને ભગવાન સર્વને જ સરખી રીતે પોતાના માને છે. આનું કારણ એ કે આ બધાય મનુષ્યો ભગવાનના ચરણકમલનું સારી રીતે ધ્યન પરી રદ્યા છે. મુનિઓ તો ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ધરે છે જે વાત તો સ્પષ્ટ છે. ભગવાનના શત્રુઓ પણુ ‘ભગવાન અમને ખારવાને આવે છે’ એ ભાવનાથી ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન જ કરે છે. ભગવાનને મહેતરસનામાં મળવા જવાની હૃદય રાખન રી શેષીઓ પણુ ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન ધરે છે. અને કૃતિઓ પણુ ફક્ત ભગવાનના પંતુ જ ધ્યન પરી રદી છે, કારણ કે કૃતિ પોતે જ કહે છે કે સર્વે યેદા ચાતુદમામનન્તિ, બધા વેદો બનવાનાના પદનું જ ચર્ણન કરે છે અર્થાત્ કૃતિગીતાના આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાનમાં કોઈ પણ ઉપાયથી મન પરીવડુ મુખ્ય ધ્યેય જગ વાનના ચરણકમલનું ધ્યાન જ છે. કયા ઉપાયે તે ધ્યાન કરવામાં આવે છે એ વાત મહત્વની નથી. મર્વાત્મામાંથી ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરો, કે નિષિદ્ધમાર્ગથી કરો, કે પુતિમાર્ગથી કરો, કે પ્રવર્તકમાર્ગથી કરો. કૃતિાર્થ એ છે કે બધાય ભગવાનના ઉપાયકો ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા જ છે, કારણ કે બધાય ઉપાયકોમાં ભગવત્ચરણ-પરવાનો સાધારણ ધર્મ રહેલો છે. આ હેતુથી જ શ્રીમદ્વાપ્તુષ્ઠ કૃતિગીતાના આ શ્લોક ઉપર વિચાર કરના આવ્યા કરે છે કે—

સર્વં યદ્ય હૃદયં તાસ્તુત્થા યાન્ મન્યતે દરિઃ ।

અતઃ. દરિઃ યયાત્મીયાન્ મન્યતે પ્રજર્વં તથા ॥

જેમને દરિ માને તે સર્વ જ દરિના ભક્ત મુખ છે, તેથી જે પ્રકારે કૃષ્ણ આત્મીય માને તે પ્રકારે જ જન આવરણ છે.

આ બધા પ્રમાણોનો નિષ્કાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ભગવાનની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ બાંધવામાં આવે તો પણ અંતમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે; અને ઈગોપીજનોની મદદ કોઈ ભગવત્કૃપાના બળે સંસારનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી ભગવાનને સરણે આવે તો તે દિવ્ય, અલૌકિક, અજ્ઞાન-દન્તે—સ્વરૂપાનન્દનો—અનુભવ કરવા બાંધ્યશાયી બને છે. જે ઈગોપીજનોએ ભગવાનનાં ભરણુદ્ધિ સખી હતી તે ભગવાનમાં સાધુન્ય પામ્યાં, પણ તેમને સર્વાત્મભાવવાળાં ઈગોપીજનોની મદદ સસલીલાનો આનન્દ મળી શક્યો નહિ. જેમ મલિન પદાર્થનો સંબંધ અગ્નિ સાથે થતાં મલિન પદાર્થ અગ્નિસ્વરૂપ થઈ જાય છે તેમ ગમે તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવાથી સંબંધ બાંધનાર ભગવન્મય થઈ જાય છે; અને તેમાં પણ સર્વાત્મભાવથી ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવામાં આવ્યો હોય તો ભગવાન તે જીવ ઉપર કૃપા કરીને તેને સસલીલાના અલૌકિક આનન્દનો અધિકારી બનાવે છે. આ જ દૃષ્ટિથી સર્વાત્મભાવવાળાં ઈગોપીજનોની એકતા સિદ્ધ થાય છે અને તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક બની પુષ્ટિમાર્ગના મુરતુ પદ લોચની રહ્યા છે. અર્થાત્ ભગવાનની કૃપાથી જ જેમનામાં સર્વાત્મભાવ પ્રકટ થયેલો છે તેમનો જ મસત્કીલામાં અધિકાર છે, અને તેથી સસલીલા સર્વથા હોયરહિત છે જેમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

શ્રીમદ્દામ્રણ્ય આજ્ઞા કરે છે કે ભગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોનો અન્તર્ભાવ શુદ્ધારમાં થતો હોવાથી ભગવાન શુદ્ધારસરૂપ છે. જે રસાત્મક કામ છે તે અજ્ઞાત ગૂઢ છે, અને તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે. શ્રીમદ્દામ્રણ્યના અધિપ્રાયે કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર ફક્ત ભગવાનને માટે જ છે, બીજાઓને માટે નથી. ભગવાનનો રસાત્મક કામ ત્રણેય લોકમાં ગુપ્ત છે. દેવો વચેરે પણ કમળી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે ખરા, પરંતુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના યોગ જ લાગનો અનુભવ કરે છે, સ્પર્શપૂર્ણ રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનન્દ. ભગવાન આનન્દમય છે, રસમય છે, અને તેમના આનન્દની જ્યેષ્ઠ આજ્ઞા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે જેમ ઉપનિષદ કહે છે. ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, એટલે તે રસ ગુપ્ત કહેવાય છે. ભગવાન રસ છે એમ શ્રુતિ કહે છે; અર્થાત્ ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી સિદ્ધ નહિ એવો આનન્દ જ છે, આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાત્સ્યાયન યુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને ભરતયુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ભગવાને પોતાના ગૂઢ અલૌકિક રસાત્મક કામને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય કર્યું અને ગેરોપીજનો પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. બધાં બંધોમાં ગુપ્ત રહેલી આ અલૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા બધા બંધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ ભગવાન કૃષ્ણ જ લોચને છે, બીજો કોઈ નહિ, અને તેથી આ લોકમાં જ જીવેનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે. જીવેનું જે આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરહિત હોય છે, લૌકિક વાસ્તાત્મક લિપિ નિર્માનું હોય છે. કામસુખ ઉત્તમ છે, કારણ કે તે ક્ષર અને અક્ષર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ છે. વળી, કામસુખ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના બીજા કોઈથી તેનો મોગ થઈ શકે એમ નથી. ભગવાને આ ભૂમિ ઉપર રાસલીલા કરી એટલે જીવેનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થયું. જીવનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ જાળન કરી શકે. સામાન્ય રીતે ભગવાનનું સાક્ષાત્ જાળન આપિવેદ્યકમાં સંભવે છે, પરંતુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ જીવે આધિદેવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ જાળન કરી શકે તેટલા માટે જ આ લીલા કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ગમે તે ચાલુસ ભગવાનની આ લીલાનું અવધુ કરે તો તે પણ આધિદેવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ જાળન કરી શકે છે.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે ભરતયુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનયુનિનું કામશાસ્ત્ર જીવેને માટે છે, કારણ કે તે બંને ય શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકજાગરને માટે તે શાસ્ત્રો રચવામાં આવ્યાં છે. પુષ્ટિ-માર્ગનું દૃષ્ટિલિન્દ્ર આ વિષયમાં તદન જુદું જ છે અને તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. શ્રીમદ્દામ્રણ્ય કહે છે કે નાટ્ય-શાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ જ્ઞાન આપણને મજાનને લીધે ચર્ચાશકતું નથી. તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે ભરતયુનિએ અને વાત્સ્યાયન યુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનનાં રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે. તે શાસ્ત્રો કહે છે કે ભગવાને આ પ્રમાણે નૃત્ય કર્યું, આ પ્રમાણે નમણું કર્યું વચેરે. જગતના જીવો તો જેમ જાણ્યું વર્ણન કરનારી શ્રુતિને જીવ વિશે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ નૃત્ય અને નમણું એ બંને પણ જીવ વિશે ઘટાવે છે. અને તેથી વણા દુઃખી થાય છે. શ્રુતિ કહે છે (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨. ૭) કે 'આ ખદેમાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; પ્રથમે પોતે પોતાની તત્વને જાણી લીધી, તેથી તે સૃષ્ટિ કહેવાય છે; ને છે તે ખરેખર સૃષ્ટિ છે, ખરખર ખરેખર રસ છે;

છવ આ રસ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે." આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વે સૃષ્ટિને અસત્, અસખ, કહેવામાં આવ્યું છે, પછીથી બીજી સૃષ્ટિને સત્, સારી, કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સૃષ્ટિને સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સૃષ્ટિ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ છે. તે શ્રદ્ધા સુદૃઢ છે, સુદૃઢ રસ છે, અને રસ આનન્દરૂપ છે. આ બીજી સૃષ્ટિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ કુતિ કહેત નહિ. ને આ બીજી સૃષ્ટિ અન્ય સર્વ સૃષ્ટિઓના જેવી જ હોત તો પ્રથમની સૃષ્ટિને અસાધુ, ખરાબ, કહેત નહિ, અને આ બીજી સૃષ્ટિને સાધુ, સારી, કહેત નહિ. બે શ્રુતિમાં કહેલો રસ જનોવિદ્યાર અથવા લોકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દરૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું ને રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળુ છે એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે. વળી, પ્રદ્ધ-મૂળના અનુકૃત્યધિકરણમાં (પ્રદ્ધસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુકરણ કરે છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કામચાત્ર અને નાઝચાત્રમાં પણ બે લોકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લોકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદસને અનુસરીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે લોકિક રસના દૃષ્ટાન્તથી ભગવદસનું પણ અનુમાન થઈ જાય. લોકિક રસ પરિમિત છે, કારણ કે છવો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ છવે છે. ભગવદસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને વ્યાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદસના અનુકરણ તરીકે જ ભગવદસનો આશાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી છવના લોકિક રસને અવકાશ જ નથી. બે લોકિક રસનો અનુસર કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદસનો જગા પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. બરત-શુનિએ અને વાત્સ્યાયન શુનિએ અનુક્રમે નાઝચાત્ર અને કામચાત્ર ને રચ્યું છે તે તો પરીક્ષ રીતે ભગવદસનું સાત આપવાને માટે જ છે. વસ્તવિક રીતે તો પદ્ધપુરાણના પાતાલપરકમાં સામ્યચરેષ પ્રસંગે શેષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વાત્સ્યાયન શુનિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે બરતશુનિ પણ વૈષ્ણવ છે. વળી, હનુમાને પણ નાઝચાત્ર રચેલું છે, અને હનુમાન પોતે શમ્ભવદ્વલનો પરમસક્ત છે. તેથી આવશ્યક મહાપુરુષોએ આ બધા ક્ષેત્રો રચવામાં જે આટલો બધો પ્રયત્ન કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ છવના ત્રણ પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે. વળી, વાત્સ્યાયન શુનિ કહે છે (કામચાત્ર ૨. ૨. ૩) કે 'દસ ચંડલવાળા જાએદને અતુષ્ટિ કહેવામાં આવે છે; આ કામચાત્રમાં પણ જાએદના અર્થનો સંબંધ હોવાથી, અને પંચાલ, બામ્બાલ વગેરે મહર્ષિઓએ કામચાત્રની રચના કરેલી હોવાથી જાએદીઓએ અતુષ્ટિ નામની સંજ્ઞા આદર દર્શાવવાને માટે કામચાત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે.' આ પ્રમાણે મૂળ રચીને વાત્સ્યાયન શુનિ એમ કહેવા માગે છે કે આલિંગન, મુંબન વગેરે દસ જાતનો જાએદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે એમ શ્રુતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. કામચાત્રમાં વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે. એટલે કામચાત્ર વેદની માફક લીલાસદિત ભગવાનનું પરીક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. નાઝચાત્રમાં તૃલ અને સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે માનવવિદ્યા સામવેદનો ઉપવેદ ગણાય છે; આ કારણથી નાઝચાત્ર પણ લીલાસદિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

રંચૂલ દૃષ્ટિએ પણ જાહેરે આપણે રાસલીલાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ અપણને જણાય છે કે રાસ-લીલાના સમયે ભગવાન કૃષ્ણની લગભગ અગ્રીઆર વર્ષ સુધીની ઉંમર હતી, અર્થાત્ તે સમયે તેમની બાલ્યવસ્થા હતી. આ અવસ્થામાં ગોપીઓ સાથે ભગવાન કામક્રીડા કરે એ સર્વથા અસંભવિત જ છે. ઉચ્ચ આમાંથી તો એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોનો અલોકિક જાતક કૃષ્ણ ઉપર થયો જ પ્રેમ હતો અને તે પ્રેમને વશ થઈને તે જાતક ભગવાન સાથે વેદ કરીને આનન્દ પ્રાપ્ત કરતાં હતાં આ જ બાલ્યવસ્થામાં ભગવાને પુત્રિનાં-અનુવેદન-અનેક કર્યો હતો નિસ્ત્યાયન છવોનો ઉદ્ધાર કરેલો છે, અને તેથી પુત્રિમાર્ગમાં અગ્રીઆર વર્ષ અને બાલન દિવસની ઉંમર સુધીના કૃષ્ણની જ સેવા કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે રાઠપ્રમાણ અને શુક્લિ શ્રીમદ્ધમ્પુત્ર ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કરે છે કે રાસલીલામાં હોઈ પણ પ્રારંભનો લોકિક કામ નથી જ, અને ભગવાનનું ચરિત સર્વથા નિષ્કામ છે અને તેનું સર્વ અને કીર્તન પ્રાણીઓમાં બધા તરફે ફર કરીને પરમ પુરુષાર્થ સાધનાઈ છે. હવે અત્યંતે ગોપીજનોના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને રાસલીલાનો વિચાર કરીએ. શ્રીમદ્ધમ્પુત્રમાં જે ગોપીજનોનું વર્ણન આવે છે તેમનાં વચન અને ક્રિયા ઉપરથી શ્રીમદ્ધમ્પુત્રએ તેમના ચાર વિભાગ પાડેલા છે: (૧) સ્મૃતિક, (૨) રાજ્ય, (૩) તામશ; અને (૪) નિર્મુખ અને તેમાં જે ચતુર ગોપીજનો છે તેમના પાછા પેલાવિષય પણ પાડવામાં આવેલા છે, અને બે પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અનેક સૂત્રો થાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને પણ શ્રીમદ્ધમ્પુત્રએ ગોપીજનોના બે વિભાગ પાડેલા છે: (૧) અન્યપૂર્વ અથવા નુનિરૂપા અને (૨) અન્યપૂર્વ અથવા કુમરિકા અથવા અનિરૂપા; અને આ

ખતે પ્રકારના વિભાગોની દૃષ્ટિથી જ્યારે રાસલીલાનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણને રાસલીલાનું મુંદર રહસ્ય સારી રીતે સમજાય છે. ગોપીજનોનો સત્ત્વ ગુણ વિશાળ અપૂર્વ છે, જ્યારે કૃતિરૂપ અને ઋષિરૂપનો વિભાગ ચૈતન્યસમપ્રદાનમાં અને કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે વૈષ્ણવ ઉપનિષદોમાં પણ બોવામાં આવે છે. સામરહસ્ય ઉપનિષદમાં ગોપીજનોના ત્રણ પ્રકાર જાણવામાં આવેલા છે; (૧) વેદમ્ભાચારી, (૨) અગ્નિહુમારો, અને (૩) સંસિક્ષ્ઠ, જે શ્રીરાધિકાલની સાથે પ્રકટ થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવત રાસલીલાને સારસ્વતકલ્પમાં ધરેલો ઐતિહાસિક બનાવ માને છે. ભગવાન જ્યારે લીલા કરે છે ત્યારે સાથે સાથે દશરુનો અર્થ પણ દર્શાવતા જાય છે, અને તેથી પુષ્કિમાર્ચમાં ભગવાનની લીલામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉપરાંત રૂપકતત્ત્વ પણ બોવામાં આવે છે, જ્યાંમાં જે ગોપીજનો પરણેલાં હતાં તેમને અન્યપૂર્વા અથવા કૃતિરૂપ કહેવામાં આવે છે, અને જે પરણેલાં ન હતાં તેમને અનન્યપૂર્વા અથવા ઋષિરૂપ અથવા અગ્નિહુમારો અથવા હુમારિકાઓ કહેવામાં આવે છે. આ બધાં ગોપીજનોમાંથી જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં કામને લીધે ભરવાવળા હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના ઘરમાં જ પોતાનો દેહ છોડી દીધો છે અને તેમને ભગવાનની રાસલીલાનો અધિકાર મળ્યો નથી, કારણ કે રાસલીલાનો અધિકાર સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને જ મળી શકે છે, બીજને નહિ. રાસલીલાનો દિવ્ય જ્ઞાનન્દ જે ગોપીજનોએ જોયલો છે તે ગોપીજનોમાં સર્વાત્મભાવ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બોવામાં આવે છે. તેમનામાં ક્રમ-ભાવના જરા પણ નથી, અને તેથી જ ભગવાન પ્રસન્ન થઈને તેમને ભજનનાનન્દનું દાન કરે છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો જૂતકાલનો ઇતિહાસ પુરાણોમાં આપવામાં આવેલો છે. પદ્મપુરાણ કહે છે કે દણ્ડકારણ્યમાં વાસ કરનારા સૌથી જૂના ઋષિઓએ કામદેવના કર્તાં પણ અધિક મુંદર એવા ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીનાં દર્શન કર્યાં અને તેમના અલૌકિક સૌન્દર્યના દર્શનથી તેમની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી 'ત્રી તરીકે ભગવારો આપ સ્વીકાર કરો' એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ જવાબ આપ્યો કે આ અવતારમાં હું એકપત્નીવ્રત પાળું છું, તેથી તમારો સ્વીકાર હું કરી શકું એમ નથી, પણ મજામાં હું જ્યારે કૃષ્ણ તરીકે પ્રકટ થશો ત્યારે તમારો મનોરથ સિદ્ધ કરીશ. આ જ દણ્ડકારણ્યવાસી ઋષિઓ તે કૃષ્ણાવતારનાં હુમારિકા ગોપીજનો, અને ચિરહરણ્ણીશા અને રાસલીલામાં તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ભગવાને આ હુમારિકા-અનન્યપૂર્વા-ઋષિરૂપ-ગોપીજનોને પોતાના સ્વરૂપનાનન્દનું દાન કરવાનું જે વરદાન આપ્યું હતું તે જ વરદાનને લીધે ભગવાન કૃષ્ણે તેમને રાસલીલાનો જ્ઞાનન્દ આપ્યો છે. આદિપરાક્રમપુરાણમાં જ્યુ કહેવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણસ્ય રમણ્યર્થ દિ સહજાણિ જ વોદશ । નોપ્યો રુપાણિ વ્યકુલ તપાક્રીડન્ત કેશાવમ્ ॥ અર્થાત્ કૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાને માટે ગોપીઓએ સૌથી જૂનારૂપ કર્યાં અને કૃષ્ણની સાથે રમણ કર્યું. મદકૌર્મપુરાણમાં જ્યુ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિપ્રજ્ઞા મહાત્માનજાણતા જ્ઞાત્વમાપિરે । મર્તારં વ જગદોર્નિ વાસુદેવમર્જં વિમુમ્ ॥ અર્થાત્ મહાત્મા અગ્નિપુત્રોએ તપશ્ચર્યા કરીને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને જગતને ઉત્પાદ કરનાર, જન્મવશરના અને આપક એવા વાસુદેવ ભગવાનને જ્ઞાતી તરીકે પ્રાપ્ત કર્યાં, આ ઉપરથી જણાય છે કે સૌથી જૂનારૂપ ઋષિઓ એક બંદિતો હતા.

આ ઋષિઓની કથાના સંજ્ઞામાં એક વાત વિચારવા લેવી છે. ઋષિઓ પોતે પુરુષો હતા અને પુરુષના શરીરમાં સ્ત્રીભાવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, કારણ કે પુરુષદેહ અને સ્ત્રીભાવ એ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે. જ્યારે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીએ બોલ્યું કે આ બધા ઋષિઓ અતિશુદ્ધ અને પુણ્યભાગી છે ત્યારે તે પોતે એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા કે કીર્ષિ પણ રિવંશ ન આપી સગાય એવા પોતાના શાશ્વત સ્વરૂપનાનન્દનું દાન કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. આ સ્વરૂપનાનન્દનો અનુભવ પુરુષરૂપમાં અથવા કેવળ સ્ત્રીરૂપમાં સંભવતો નથી, કારણ કે આપણને તે પ્રમાણે પ્રમાણ મળતું નથી. ભાગવતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જે કૃષિપતીઓ સ્ત્રીરૂપે ભગવાનને શરણે મળીદતી, તેમને પણ ભગવાને સ્વરૂપનાનન્દનું દાન કર્યું ન હતું, જ્યારે યદ એવી બીવડીઓને તેમણે સ્વરૂપનાનન્દનું દાન કર્યું હતું. ભગવાનની શક્તિઓ અચિન્ત અને અનન્ત છે. તેમની પ્રસાદરૂપ શક્તિઓ પણ બહુ છે. તે પ્રસાદરૂપ શક્તિઓમાં પણ એક અત્યંત અંગરૂઢ શક્તિ છે, અને આ શક્તિની સાથે જે લગ્નામાંનો સંબંધ થયો હોય તે લગ્નામાં ભગવાનના સ્વરૂપનાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય કરે છે જ. આ શક્તિ અતિપ્રેમવાળી હોય છે. ભગવાને આ ઋષિઓમાં આ શક્તિનું રજાપત્ત કર્યું અને તેથી જ તેમને ભગવાનના સ્વરૂપનાનન્દનો અનુભવ થયો. ઋષિઓને સ્વરૂપનાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે ચોક્ક દેહ કૃષ્ણાવતારમાં જ પ્રાપ્ત થયો, કારણ કે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીની ઇચ્છા જ તેવી હતી. ભગવાનના દશમસ્કન્ધના ઓગણીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોને જે કાલાવલીની સેવા કરે છે તે જ કાલાવલી સ્ત્રીરૂપ છે, તેમાં જ સ્ત્રીરૂપની તુલ્ય છે અને તે જ ભગવાનની પ્રસાદરૂપ શક્તિ છે; અને ભગવાનના સ્વરૂપનાનન્દનો અનુભવ કરવને માટે ભગવાનની આ પ્રસાદરૂપ શક્તિનું-કાલાવલીનું-સેવન કરવામાં આવે છે. જેમ દિવ્યદૃષ્ટિથી જ બધા દિવ્ય પદાર્થો બોધ સગાય છે, જેમ ભગવદીય ચક્રથી જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, તેમ ભગવદીય સ્ત્રીવશી જ ભગવાન જોય અને છે એમ દર્શન થાય છે.

મનમાં જે પરણેલાં-અન્યપૂર્વ-ગોપીજનો વસતાં હતાં તેમાંથી કેટલાંક ગોપીજનો ઉપર ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ થયો હતો અને તેથી જ તે ગોપીજનોને ભગવાનમાં ભરજીદિ ન થતાં સર્વાભિમાન થયો, અને તેને જ પરિણામે તે ગોપીજનો વેણુનાદનું કાવ્ય થતાં જ ભગવાનને શરણે જઈ રાસલીલામાં ભગવાનનાં જલ્દીકે આનંદ યોગની શર્યાં. પણ જે ગોપીજનો ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા આનંદધાળી ન હતાં, અને તેથી જેમને ભગવાનમાં ભરજીદિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના વરમાં જ રહીને ભગવાનનું મંગલ ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાનો દેહ, છોડી દીધો અને ભગવાનની સાથે સાયુલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ તેમને સર્વોદ્દેશ રાસલીલાનો અધિકાર પળી શક્યો નહિ. સર્વાભિમાનવાળાં અન્યપૂર્વ ગોપીજનોને રાસલીલાનો જે અધિકાર મળ્યો તેમાં રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ એક રહસ્ય રહેલું જણાય છે. ભગવાન રસમય છે, રસરૂપ છે એમ કૃતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. રસનો પૂર્ણ અધિકાર પરકીય પદાર્થમાં થાય છે એમ રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે, અને જ્યારે રસરાશ ક્રેમ ભગવાનને મટે જ છે ત્યારે રસેષ ભગવાન પોતે પણ તે શાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાલન કરવા તૈયાર થાય તો તેમાં કોઈ પણ ભદની અસ્વાભાવિકતા જણાવી નથી. આ દેવુથી ભગવાને પોતે કેટલાક છુટોને મનમાં ગોપીઓ તરીકે પ્રકટ કર્યા અને તેમને લોકિક પુરુષો સાથે પરણાવીને તેમનું પરકીયત્વ સિદ્ધ કર્યું; અને આજ પરકીય, અન્યપૂર્વ, ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને, તેમને સર્વાભિમાનનું દાન કરીને રાસલીલામાં અધિકારી બનાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાને રસશાસ્ત્રની મર્યાદા પણ પળી.

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના બીજા દૃષ્ટિએ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે: (૧) કુમરિકાઓ, (૨) સર્વાભિમાનવાળાં અન્યપૂર્વ ગોપીજનો, અને (૩) અતરુદ્ધમતા, અર્થાત્ પોતાના વરમાં જ રહીને જેમણે ભગવતસાયુલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે. આ ગોપીજનોની નિષ્કામતા અને ઉત્તમતાનો આપણે એક દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો. બીજા દૃષ્ટિએ આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. ભાગવતમાં ગોપીજનોનો નિર્દેશ અનેક સ્થળે કરવામાં આવેલો છે; અને આ બધાં જ સ્થળોએ, વક્ષાઓ ભુદા ભુદા હોવા છતાં પણ, રાસલીલા અને ગોપીજનોની ભક્તિ તરીકેની શ્રેષ્ઠતાનાં મુખ્યકથા વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે, અને તેને અનુસરીને જ શ્રીમદ્વાપ્તુજ પોતે પોતાના સંન્યાસનિર્ણય અન્ધર્માં પણ ગોપિકાઓને ત્રુકે તરીકે જોવાપાવે છે (મોપિકા શુરવા પ્રોક્તા; સાધનં ચ તત્, માયો માયનયા સિદ્ધ: સાધનં નાન્યદિપ્યતે). ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ કરતાં કહે છે (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૨૧-૨૨) કે 'હે ભગવાઓ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સર્વાં વલ્લભાઓનો તમે લાગ કર્યો છે, અને તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખી તેટલા માટે તમારે ખરીબ ભજન કરતાં હું તિરોદિત થઈ ગયો. તમે માટે નિર્દોષ ભજન કરનારા છો. તમારા ઉપકારનો જલ્દો ક્ષણના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. મરની શુંખાઓ તોફાની બહુ હઈને છે, છતાં પણ તમે તે તોડીને મારે ભજન કર્યું છે. તમારા આ સંકલ્પને જલ્દો તમારા સંતોષથી જ થાય.' બીજે સ્થળે પણ ભગવાન કહે છે (ભાગ. ૧૧. ૧૨. ૭-૧૫) કે 'આ બધાં લોકો વેદો ભગવા ન હતા અને તે માટે તેઓએ મહાપુરુષોની સેવાઓ પણ કરી ન હતી, મતો કર્યા ન હતાં, તેમ તપશ્ચર્યા પણ કરી ન હતી, છતાં કેવલ શ્રદ્ધાસંગથી અને પ્રાર્થનાં છે. સાંજ, મોજ, દાન, યત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય અને સંયાસથી પણ મનુષ્ય યત કરતો હોવા છતાં પણ અને મેળવી શકતો નથી, પણ દેવસ ભાવપદ ગોપીઓ, માયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગો, સિદ્ધો અને બીજા મનુષ્યવાણાઓ અને ગાનાશ્વસે પામી ગયા છે. જે સમયે આજુર જગરામની સાથે અને મહુરા લઈ ગયા તે સમયે મારામાં અતિદૃઢ પ્રેમને લીધે અનુસંગી મનવાળી ગોપીઓ મારા વિના બીજા કોઈ પણ વસ્તુને મુખ માટે એઈ શકતી ન હતી, કારણ કે તેમને મારા વિયોગથી તીવ્ર મનોમથા થતી હતી. ધૃત્વાવનમાં ફરતા અને અસ્તંત પ્રિય એવા મારી સાથે તે ગોપીઓએ વાણીથી ન વર્ણવી શકાય એવી જે રાત્રીઓ અર્ધાં ધૃત્વની પેઠે ગળી હતી તે જ રાત્રીઓ મારા વિના તેમને કદય નેવી થઈ પડી હતી. જેમ કુમરિકો સમાધિ અવસ્થામાં નામ તથા રૂપને ભણી શકતા નથી તેમ મારામાં આચરિને લીધે બધાએથી શુદ્ધિવાળી ગોપીઓ પોતાના દેહને, સમીપ રહેવા પદાર્થને કે દૂર રહેવા પદાર્થને ભણી શકતી ન હતી; પણ નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં મળી જાય છે તેમ મારામાં જોડરૂપ થઈ ગઈ હતી. મારે વસ્તુનિક સ્વરૂપ ન જણાતી અને રમણ અને ભરજીદિથી મારી કામના કરવાવાળી સંકટો અને દબલો રીતો નિર્વર મારી સંજ રહેવાથી પરબ્રહ્મ રૂપી મને પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે. માટે દેહ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, પ્રવૃત્તિ, મિત્તિ, ક્રોધ અને કૃત ને સર્વનો પરિત્યાગ કરીને અનન્યભાવથી સમસ્ત દેહકારીઓએ એક અનમસ્ત્વર અને જ શરણે આવ, અને તેમ કરવાથી તું નિર્ભય થઈશ.'

‘ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે મજામાંથી ગુણનાં બધાં છે ત્યારે નદ, યશોદા અને ગોપીઓને યજ્ઞો શોક થાય છે, આ શોક દૂર કરવાને શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને મજામાં મોકલે છે. તે પ્રસંગે ગોપીઓને ઉદ્દેશીને ભગવાન કહે છે કે ‘હે ઉદ્ધવ મારો સંદેશ લઈ જઈને ગોપીઓનું મારા વિરહથી થયેલું દુઃખ દૂર કરો; ગોપીઓનું મન મારામાં છે, તેમનો પ્રાણ મારામાં છે, તેમણે મારે માટે દેહિક ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમણે લોકના ધર્મો પણ છોડ્યા છે: આવા બાંધોને હું મારા દ્વંદ્વથી પારણું કરું છું. તેમને હું અલભ્ય પ્રિય છું. હું તેમનાથી દૂર થયો એટલે તેઓ મારું સ્મરણ કરતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે; વિરહને લીધે ઉત્કણ્ણા વધતાં તેઓ દીન બની જાય છે. કેટલીક ગોપીઓ મદદા કણથી પ્રાણને જેમ તેમ પારણું કરી રહી છે. તે ગોપીઓ મારી છે, મદુષ છે, હું ફરીથી આવીશ એ આશાથી તેઓ જીવે છે.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૩, ૩-૬) આ પ્રમાણે ભગવાને પોદે જ ગોપીઓનો સ્વરૂપનો સારો ખ્યાલ આપણને આપેલો છે.

ભગવાનની આરાધને અનુસરીને ઉદ્ધવ મજામાં ગોપીઓ પાસે જાય છે અને ભગવાનનો સંદેશ આપીને તેમને શાન્ત પાડે છે. ઉદ્ધવ ગોપીઓને જ્યારે ભુલે છે ત્યારે તેમને માલમ પડે છે કે ગોપીઓને ભગવાન કૃષ્ણનાં દર્શન કરવાને માટે અતિ ઉત્સુક છે. અમરગીતમાં આ ઉત્સુકતા સ્પષ્ટ તરીકે જણાયે છે. આ પ્રસંગે ઉદ્ધવ ગોપીઓને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ‘હે ગોપીઓ! તમે લોકમાં પૂજાઓમાં છો અને પૂર્ણ અર્ચવાળાં છો; કારણ કે તમારું મનુ વાસુદેવ ભગવાનમાં અર્પિત થઈ ગયેલું છે. દાન, નત, તપ, ક્રોધ, જપ, વેદાધ્યયન અને મનના નિમગ્ન વગેરે ઈલા કલ્યાણકારક ઉપાયો વડે શ્રીકૃષ્ણમાં એક કરવો જેમ શાસ્ત્ર કહે છે. ઉત્તમસ્તોત્ર ભગવાનમાં તમે ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ પ્રવર્તાવી એ બહુ સાચું કહ્યું. આ ભક્તિ સાધારણ લોકમાં ભેટી નથી એટલું જ નહિ, પણ યુગ્મેઓને પણ દુર્લભ છે. યુગ, ધર્મ, દેહ, સ્વજન, ઘર વગેરેનો ત્યાગ કરીને તમે પરપુરુષ કૃષ્ણને વધી એ મોટા ભાગ્યની વાત છે. ઇન્દ્રિયોનો વિચય ન અને એવા ભગવાનમાં તમે સર્વાત્મભાવ કર્યો છે. ભગવાનના સમાગમમાં તો આ સર્વાત્મભાવ સંભવી શકે, પણ તમે તો સર્વાત્મભાવ વિરહમાં કર્યો છે, તેથી તમારું વ્યથન મોટું છે. આવો ઉત્તમ ભાવ બતાવીને તમે મારા ઉપર મોટો અનુભવ કર્યો છે.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪, ૨૩-૨૭) આ પ્રમાણે ગોપીઓનો સ્તુતિ કરીને ઉદ્ધવ ભગવાનનો સંદેશ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

‘હું (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) સર્વનો આત્મા છું, ભક્તને વશ છું, સર્વ બોલનાર છું, અને સ્વીકૃતિ ઉપર કૃપા કરવાનો મારો સ્વભાવ છે; તેથી તમારો (ગોપીઓનો) વિયોગ સર્વ રીતે કોઈપણ ક્ષિત્તિ ગમે થતો નથી. જેમ લૌકિક સરીરમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી રહે છે તેમ હું મન, પ્રાણ, છદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને ગુણોનો આશ્રય છું. હું મારા આત્મામાં આત્મરૂપસાધનવડે આત્માને ઉત્તમ કરું છું, મારું હું અને માલમ કરું છું. જ્યારે ઇન્દ્રિયો અને ગુણોવડે મારી માધાને નિમિત્ત કરી હું જ સ્થિતિ વગેરે કરું છું. આત્મા જ્ઞાનમય છે, શુદ્ધ છે, દેહાદિથી વિષ્ણ છે, ગુણોથી પર છે; સુપ્રસિદ્ધ, સ્વપ્ન અને ભગવદ્ભાવે જગત્ માયાની વૃત્તિથી વિષ્ણ છે છતાં તેમાં અનિત્ય છવ-સ્થિતિનથી તે દેખાય છે. સ્વપ્નની પેઠે જોડી રીતે ઊભા થયેલા મિથ્યા પદાર્થોનું જેનાથી ધ્યાન થાય છે તે ગમને રોકતું. તેમાં કાસવૃથ્થે ઇન્દ્રિયોનો પણ નિરોધ કરવો, એટલે નિદ્રારહિત ધર્મને મનુષ્ય અને પ્રાણ કરે છે. સમુદ્ર સુધી જેમ નદીઓ વહે છે તેમ વેદ, યોગ, સાંખ્ય, સંન્યાસ, તપ, ઇન્દ્રિયનિમગ્ન અને સર્વ એ બધાં વિવેકીઓને માટે મનના નિરોધનાં સાધનો છે. તમારા નેત્રને પ્રિય એવો હું તમારાથી દૂર રહું છું તે તમારા મનને મારી પાસે લાવજ માટે, અને તમે મારું ધ્યાન કરો તેટલા માટે. પ્રિયતમ પદાર્થ જ્યારે દૂર હોય છે ત્યારે તેમાં સ્ત્રીઓનું જે પ્રકારે મન રહે છે તે પ્રકારે જ્યારે તે પ્રિયતમ પદાર્થ પાસે પડે છે ત્યારે રહેતું નથી. મનની વૃત્તિઓ સહિત સમગ્ર મન મારામાં રાખી મારું અનુસ્મરણ કરતાં ચોક્કસ જ સમયમાં તમે મને પ્રાપ્ત કરશો. આ જનમાં રાખીના સમયે મેં જ્યારે સમગ્રીય કરી ત્યારે અનર્થદૃઢતા ગોપીઓ મજામાં રહી, તેથી તેમને શાન્તિ મુખ ન મળ્યું, પણ તેઓ કલ્યાણી દેવતાથી મારા પરક્રમના ચિન્તનથી મને પ્રાપ્ત થઈ.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪, ૨૮-૩૮)

ગોપીજનોએ ત્યારે ઉપર પ્રમાણે ભગવાનનો સંદેશો સાંભળ્યો ત્યારે તેઓ અતિપ્રસન્ન થયાં અને ઉદ્ભવની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યાં.

‘ભગવાન્ પોતાના આશયનો સાર્થક હુણ છે એ વાત તમે જાણુ સારી કરી. અને તેમની શ્રેષ્ઠ, લંબ, હાસ અને ઉદાર દૃષ્ટિથી પૂજ કરેલી છે. ભગવાન્ રતિના લેદને બલુનાર છે; ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પ્રીતિના તે પાત્ર છે. સ્ત્રીઓનાં વાક્યો, વિદ્યાસો અને મનોરંજનનો અનુભવ કર્યા પછી ભગવાન્ અધિક પ્રીતિથી કેમ ન વંધાય? હે ઉદ્ભવ! જોવિન્દ ભગવાન્ નગરમાં રહીને અમને સંભારે છે? કમલ, પુષ્પ અને ચન્દ્રી સોમના મૃદાવનમાં ભગવાન્ અમારી સાથે રમ્મ રમ્યા અને અમે તેમની કથાનાં વખાણુ કર્યો, તે સ્ત્રીઓને ભગવાન્ માફ કરે છે? ભગવાને અમને શોકમાં નાખ્યાં છે, તો તે અહીં પધારી સ્ત્રીઅંશવડે છવાડશે? હવે તો તેમને મધુરામાં રાત્રમ મળ્યું છે, એટલે અહીં ગોકુલમાં તે શા આટલે આવે? ભગવાન્ તો મહાત્મા છે અને અમે તો વનમાં રહેનારાં છીએ. અમારાથી કે બીજાથી એમને શું પ્રયોજન હોય કે તે અહીં આવે? તે તો લક્ષ્મીના પતિ છે, આપ્તકામ છે, એવા કૃતાર્થ પુરુષનું અમે શું કરી શકીએ? પિત્રા નામની વેરવાએ પણ કહ્યું છે કે આશા ન રાખવી એ પરમ કુલ છે. અમે તે વાત જાણીએ છીએ છતાં પણ કૃષ્ણમાં અમારી આશા અનન્ત છે. ભગવાનના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનનો સામ કરવાને કોણુ સમર્થ છે? ભગવાન્ પોતે ક્ષમણ કરતા નથી છતાં પણ લક્ષ્મીશ ભગવાનના વશસ્થળમાંથી ધડીલર દૂર થતાં નથી. યમુના વગેરે નદીઓ, જોવર્ધન પર્વત, વનપ્રદેસો, જાવો અને લેણુનો નાદ એ બધાં કૃષ્ણનું સ્મરણુ કરાવનારાં છે. લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ ભગવાનનાં પગલાં તેમનું વારંવાર સ્મરણુ કરાવે છે, તેથી તેમને અમે કોઈ રીતે ભૂલી શકતાં નથી, આલવાની સુંદર રીતથી, ઉદર હાસથી અને લીલાપૂર્વક લેવાથી, મધુર વાણીથી ભગવાને અમારી શ્રદ્ધાને ઠરી લીધી છે. તેમને અમે કેવી રીતે ભૂલી શકીએ? હે રજાનાય! કૃપાળુ સમુદ્રમાં હુમેલા ગોકુલનો ઉદ્ધાર કરો.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૭. ૪૦-૫૩).

ભગવાન્ કૃષ્ણનો સંદેશો સાંભળીને ગોપીજનો નિરહંસવરથી મુક્ત થયાં અને ભગવાનને આત્મા માની તેમણે ઉદ્ભવની પૂજા કરી. ઉદ્ભવ કેટલાક ખસ સુધી જોડવામાં રતા અને ભગવાનની લીલા અને કથા સંભળાવીને ગોકુલને અનન્દ આપ્યો. ભગવાનની વાતો સાંભળવાથી મજાવસીઓને તે જથ્થા રિવસો એક છાત્રુ જેવા લાગ્યા. ભગવાન્ કૃષ્ણના આવેશથી ગોપીજનોની નિઃશ્વતા લેઈને ઉદ્ભવ અતિ પ્રસન્ન થયા; તેમને ગોપીજનોની ઉત્તમતાનો ખ્યાલ આપ્યો; પોતાના જ્ઞાનનો મદ દૂર ચર્ચાયો અને ગોપીજનોને નમન કરીને તેમણે નીચે પ્રમાણે સુખપ્રકટે સ્તુતિ કરી.

‘સર્વના આત્મા એવા ગોવિન્દમાં દૃઢ લાવવાળાં ગોપીઓ પૃથ્વીમાં સરીરને ધારણુ કરનારાં છે. સંસારથી ભય પામતા મુનિઓ અને અમો પણ આ ગોપીજનોના ભાવની ક્ષમણ કરીએ છીએ. અનન્ત ભગવાનની કથામાં લેને રસ નથી એવા પ્રજ્ઞાશ્રમથી શું ક્ષે છે? વનમાં ફરનારી, અધિધાર દોરવાળી સ્ત્રીઓ બધાં અને પરમ્પ્રત્યા સ્ત્રીકૃષ્ણમાં તેમનો આ ભાવ આં? જેમ અમૃતનો ઉપયોગ અભણુતાં કરી હોય તો પણ તે મનુષ્યને અમર કરે છે તેમ ઈશ્વર પોતાનું ભાગ્ય કરનાર અણણુ હોય છતાં પણ તેનું સાક્ષાત્ કથાણુ કરે છે. શરીરલક્ષણમાં ભગવાનના બાહુઓથી જેના કંઠ વીંટાલેલા છે એવાં ગોપીજનોએ જે સુખ મેળવ્યું તે સુખ લક્ષ્મીએ પણ નથી મળ્યું, કમળની મુગંધમુક્ત દેહલળી સ્વર્ગની અપ્સરાઓને પણ નથી મળ્યું, તો પછી બીજાઓને તો ક્યાંથી ન મળે? વૃન્દાવનમાં વૃક્ષો, લાજણો, ગોવધીઓ અને ગુરુછે-એ બધાં આ ગોપીજનોના ચરણની રત્ન ઉડીને પોતાના ઉપર પડે એ ક્ષણથી તેમની સેવા કરી રહ્યાં છે. હું પણ તે ગોવધીઓમાંથી એકરૂપે થઈ. આ ગોપીસ્ત્રીઓ કોઈ પણ પ્રકારે ન જોડી શકાય એવા પોતાના દેહ, પતિ, પુત્ર, મર્યાદામાર્ગ વગેરેને ધોડીને શ્રુતિઓ પણ જેની શોધ કરે છે એવા મુક્ત ભગવાનની પદવીને પામ્યાં છે. સ્ત્રીકૃષ્ણભગવાનનું જે ચરણનિન્દ લક્ષ્મીએ પૂર્યું છે, પ્રજ્ઞાલિને પૂર્યું છે, આપ્તકામ સનકાદિ યોગેશ્વરોએ તેનું હૃદયમાં મિત્તન કર્યું છે તે ચરણનિન્દ લીલામાં ભગવાને આ ગોપીજનોના રતન ઉપર ધર્યું, અને તેના આલિંગનથી ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયના તાવને શાન્ત કર્યો. નન્દમજની આ સ્ત્રીઓએ હસિકથાનું ઉચ્ચ સ્વરે જે ગન કર્યું તે પણ લોકને પવિત્ર કરનારું છે અને હું તેમના ચરણની રચને નમન કરું છું.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૫૮-૬૩)

अहत्यायै जातः सूरपतिरभूदात्मतन्वां प्रजानाथोऽयासीदमजत गुरोरेन्दुखलाम् ।
इति प्रायः को या न पदमपयोऽकार्यत मया श्रमो मद्वाणानां क इह भुवनोन्माथविधिषु ॥

શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે ભગવાન કૃષ્ણ કામદેવને વશ ન થતાં તેનો પરાજય કરી તેના મદનો પશુ નાશ કરે છે; ભગવાનની રાસક્રીડા કામદેવના ઉપર ભગવાનનો વિજય દર્શાવતી છે; લીલામાં આવતી શૂદ્ધાર રસની નિવૃત્તિ તાત્પર્યે વિશેષ કરીને નિવૃત્તિમાં જ છે; કામવિજયરૂપ રાસક્રીડાના અવસરમાં કૃષ્ણ પશુ કામવિજય છે; શૂદ્ધારસમાં આસક્ત થયેલા અતિ હર્ષિભુષ મનુષ્યોને પશુ ભગવન્મય જનાવવાને માટે ભગવાને શૂદ્ધારસવાળી આશ્રય કરી છે. ખીન્ન કેટલાક ક્રીડાકરો શ્રીધરસ્વામીનો અભિપ્રાય સ્વીકારે છે. સમગ્ર જોસ્વામીનો અભિપ્રાય એ છે કે ભગવાનના અવતારમાં સુખ પ્રયોજન અજીકારીઓનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને પ્રેમરસનો વિસ્તાર કરવાનો છે. શ્રીવક્ષ્યાભાર્યના દૃષ્ટિબિન્દુને વિચાર પહેલાં કરવામાં આવેલો જ છે. વિજયધન્ય કહે છે કે કામવિજયી ઉત્પન્ન થતું પ્રદ્મજ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે જેવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે, અને આ જ સિદ્ધાન્તમાં મર્થન કરવાને માટે રાસપંચાભ્યાસીની કથા છે. નિશ્ચય વ્યક્તિ કહે છે કે ભગવાને આઠમે વર્ષે રાસક્રીડા કરીને આ રાસથી સોપીજનોને એટલું જાણુ સૌભાગ્ય મળે છે કે તેઓ સર્વસિરોમણિ લક્ષ્મીજના કરતાં પણ ચઢી પડે. ધનપતિસૂત્ર કહે છે કે ભગવાને નવમે વર્ષે રાસલીલા કરી અને અર્ધચંદ્ર સોપીજનોરૂપી સેનાવાળા કામદેવની પેના મુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો; આ રાસવર્ણન સર્વ ભાગવતનો સાર છે અને પરમહસિરોમણિ શુકદેવજીએ સર્વ પરમ પ્રેમથી વર્ણન કરેલું છે એટલે પરમહંસીએ પણ તેનું આદરથી અવગણ કરવું નહીં; શ્રીમદ્ભાગવત ક્રિષ્ણરસપ્રધાન અને શાન્તિરસપ્રધાન છે, અને તેમાં પ્રસંગે શૂદ્ધારસનો અનુષ્ઠાન કરીને શુકદેવજીએ નિવૃત્તિમાર્ગનો પ્રેરણાનો સિદ્ધાન્ત ચૂકી રીતે દર્શાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે સાગવતના જુદા જુદા ટીકાકારો રાસધીયાને જાતિધર્મિય અને મનુષ્યોને સાબર કરનારી માને છે. રાસધીયા વિષે ધરીક્ષિતને જે શક્ય થઈ હતી તેનું સમાધાન શુકદેવજી પોતે જ સાગવતમાં જ દૃષ્ટિથી કરે છે : એક તો વાસ્તાવિક હકીકત સ્વીકારીને હોકદૃષ્ટિથી, અને બીજું તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી. મૂળ સાગવતમાં જ આપેલી જાણે દૃષ્ટિઓને લીધે રાસધીયા વિષે જે અભિપ્રાયો સ્વાભાવિક રીતે ચોરસ થાય છે. સાગવતના અગ્રણ્ય અધ્યા ટીકાકારો માને છે તે પ્રમાણે વાસ્તાવિક હકીકત સ્વીકારીને રાસધીયાની પવિત્રતા દર્શાવવામાં આવે છે, અને કોઈ કોઈ ટીકાકાર અને અર્વાચીન તત્ત્વચિંતકો માને છે તે પ્રમાણે રાસધીયાને કપક તરીકે સ્વીકારીને તેનું રહસ્ય સમજાવવામાં આવે છે. દા. ત. ચોપી જે પ્રકૃતિ છે, અન્તઃકરણની વૃત્તિ છે ધર્યાદિ.

સમન્વયવાર્માં થયે છે. દા. ત. ગોપી એ પ્રકૃત છે, અતઃકરુણા કૃત છે એવારે
આચાર સુધી સુસદ્ગીણને વાસ્તવિક જ્ઞાન આપીને આપણે વિચાર કર્યો. પણ કેપકની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે
નિચાર કરીએ છીએ—અને શ્રીમદ્ભગવદ્ સુધી કેપકની કડખા પણ પોતાના અંતરમાં સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે—ત્યારે
આપણને જણાય છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ બન્ને સંપ્રદાયજ્ઞાનમાં એક જ ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન, એક પ્રકારે કે બીજે
પ્રકારે, હરે છે. શ્રુતિકથા અને ઋષિવિદ્યા ગોપીજનો ભગવાનની કૃપાથી જ્યારે ભગવાનનાં જોડાણ કરે છે ત્યારે
કેપકદૃષ્ટિએ આપણને સ્પષ્ટ સમન્વય છે કે શ્રુતિઓ અને તેને અનુસરનારી સ્મૃતિઓ પણ ભગવાનનું જ વર્ણન કરીને
કૃતાર્થ થાય છે. શ્રુતિ પોતે પણ કહે છે કે સર્વેં જ્ઞેવાં યત્પદ્મમયમન્તિ, અને ગીતા પણ કહે છે કે જેદેશ સર્વે-
રહમેય જ્ઞેવાઃ. આમાં અનેક વાક્યો આપણને શ્રુતિ અને સ્મૃતિસાહિત્યમાંથી મળી આવે છે, અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ
પ્રતીત થાય છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો પ્રતિપાલ વિષય ભગવાન છે. શ્રદ્ધાસૂત્રકાર જુઝા જા ન પ્રકારે બધી શ્રુતિઓ
અને સ્મૃતિઓનો સમન્વય કરે છે; અને શ્રદ્ધાસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય રચનાર આચાર્યો પણ જા ન વાતનું સમર્થન કરે
છે. શ્રુતિઓને જ્યારે અન્યપૂર્વા અને અન્યપૂર્વા તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ જા ન પણ જા દૃષ્ટિએ
નિવારવા જેવો છે. બે શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ પરસ્પરનું વર્ણન કરે છે તે અન્યપૂર્વા કહેવાય છે અને બે આપાતતઃ
અન્ય દેવોનું બધવા સાધનોનું વર્ણન કરીને અંતમાં પૂર્વશ્રદ્ધાનું નિરૂપણ કરે છે તે અન્યપૂર્વા કહેવાય છે. પતંજલિ
મહર્ષિ યોગસૂત્રમાં કહે છે કે તસ્ય યાચકા પ્રણયન, અને સમસ્ત વાદ્યય પ્રણવનું જ કાર્ય દેવાથી સર્વે સંપદ-
પ્રમાણ પરશ્રદ્ધાનું જ પ્રતિપાદન કરે ॥ જેવો સિદ્ધાન્ત ફક્ત થાય છે. જા ન દૃષ્ટિએ શ્રીમદ્ભગવદ્ આત્મા કરે છે કે
સર્વે સંપદોનો સુખ્ય કાર્ય ભગવાન છે. તેમાં બધી શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ હમ્મેશાં ભગવાનનું વર્ણન કર્યા કરે છે

અને ભગવાન અને કૃતિસ્મૃતિ એ બે વચ્ચે નિત્ય વાચવવાયક સંબંધ એવામાં આવે છે. વાગવાનની રાસલીલાનું આજ તાત્પર્ય છે. ગોપીજનો એ કૃતિ અને સ્મૃતિ છે અને તે સર્વદા ભગવાનનો બોધ કરતી હોવાથી રાસલીલા નિત્ય અને છે. કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે ઉપનિષદોમાં ગોપીઓને યજ્ઞાઓ તરીકે જ ઓળખાવવામાં આવી છે.

બીજા કેટલાક ચિંતકો કહે છે કે છવાત્યા અને પરમાત્માનો સંબંધ દર્શાવવાને માટે ભાગવતમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે. છવ પરમાત્માને કેવી રીતે, કયા જાણી પ્રાણ કરી શકે છે અને મોક્ષસુખ કેવી રીતે મોજવી શકે છે એ જણાવવાને માટે ભગવાન, ગોપીજન અને રાસલીલાની કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. રાસલીલા એ શ્રદ્ધાનુભવનું રહસ્ય સમજાવે છે. ગોપીઓ અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ છે, ગોપો તે વૃત્તિઓના અભિમાની છવો છે; અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવાથી ગોપીઓની સોળ હજાર જેટલી મોટી સંખ્યા આપવામાં આવેલી છે. અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ બહિર્બુધ્ધ ન થતાં અન્તર્બુધ્ધ, ભગવન્-બુધ્ધ, થતાં છવ નિત્ય મોક્ષસુખ મોજવી શકે છે. આ પ્રમાણે રાસલીલાનું તાત્પર્ય અધ્યાત્મપ્રક્રિયામાં છે. કેટલાક ગોપીઓને કલ્પની શક્તિઓ માને છે અને જેમ શક્તિઓ શક્તિમાન પદાર્થની સાથે નિત્ય ભેડાએલી હોય ■ તેમ ગોપીઓની ભગવાનની શક્તિઓ ભગવાનની સાથે હંમેશાં ભેડાએલી જ રહે છે અને આ જ અનુભવનું સમર્થન રાસલીલામાં કરવામાં આવેલું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો કહે છે કે છવાત્યા પરમાત્માનો અનુભવ અનેક પ્રકારે કરી શકે છે. રાસલીલા એમ દર્શાવે છે કે છવાત્યા પરમાત્માને વિશે અતિગાઢ પ્રેમ રાખીને તેનો આનંદ મેળવે છે. જેમ સુદી ધર્મમાં છવ પોતાની ભત્તને આશ્રય માને છે અને પરમેશ્વરને પ્રાણ માને છે અને તે પ્રકારે પરમાત્માનો દિવ્ય આનંદ મેળવે છે તેમ રાસલીલાના પ્રકરણમાં પણ છવ પોતાની ભત્તને ભેડી માને છે અને ભગવાનને પતિ માને છે અને તે રીતે ભગવાનનો આલોકિત આનંદ મેળવે છે. પરમાત્માને મેળવવાના ઘણા અગમ્ય માર્ગો છે અને તેમનો એક માર્ગ રાસલીલાએ દર્શાવ્યો છે. પરમાત્માને માટે જે નિર્મલ પ્રેમ હોય છે તેને રાધા તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલી છે.

કેટલાક અર્વાચીન વિચારકો કહે છે કે શ્રીમદ્ભગવતના કૃષ્ણ એ વેદિક વિષ્ણુદેવતાનું વિકસિત સ્વરૂપ છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ દેવતાનું બે વર્ણન ■ તે બધું વર્ણન કૃષ્ણના વિશે પણ એવામાં આવે છે; એટલે સ્વરૂપ અને બાવનાની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ જણાય છે કે વેદિક વિષ્ણુ એ કૃષ્ણની મૂળ પીઠિકા છે. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો-સૂર્યનો-પૂર્ણાવતાર ગણાય છે. તે મીલચપુ છે કારણ કે નીલ આકાશ એ સૂર્યનું શરીર છે. તે ચતુર્ભુજ છે, કારણ કે ચાર દિશાઓ એ સૂર્યના ચાર બાદુઓ છે. તે પીતાવર છે, કારણ કે સૂર્યનાં મુખવર્ણના બેમાં કિરણો વચ્ચેની ગરજ હારે છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ અને હંદ્ર એ બે મિત્રો છે (દ્વન્દ્વસ્ય યુજ્યઃ સચ્ચા ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૧૯) અને તે બન્ને કાળક્રમે કૃષ્ણ અને અર્જુન રૂપે પ્રકટ થાય છે. મહાભારત પ્રમાણે અર્જુન હંદ્રનો જ પુત્ર છે એ વાત આ મન્ત્રાનને સમર્થન આપે છે. ઉપનિષદોમાં વિષ્ણુ અને હંદ્ર પરમાત્મા અને છવાત્યા તરીકે એવામાં આવે ■ (મુદ્ગલક ૩. ૧. ૧) એવાશ્વતર ૪. ૬; ઋગ્વેદ ૧. ૧૬૪. ૨૦). આગળ આલતા વિષ્ણુ અને હંદ્ર નારાયણ અને નર તરીકે દેખા દે છે. નર એ છવાત્યા ■ અને નારાયણ એ છવાત્યાનું અંતિમ સ્થાન છે. ભારતવર્ષના કલ્યાણને માટે નર અને નારાયણ એ બન્ને દિશાગ્રથ ઉપર તપશ્ચર્ચા કરે છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને મિત્રો છે. મહાભારત યુદ્ધમાં કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ છે. કૃષ્ણ યુદ્ધમાં જય લેતા નથી અને તે રીતે પોતાનો પરમાત્મા તરીકેનો અસંગ સ્વભાવ દર્શાવે છે. કલોપનિષદ (૩. ૩. ૪) આત્માને રથમાં બેસનાર તરીકે ઓળખાવે છે. અર્થાત્ અર્જુન એ છવાત્યા ■ અને કૃષ્ણ એ પરમાત્મા તરીકે છવાત્યાને ઘેરનાર છે. આગળ આલતા કૃષ્ણ ગોપાલકૃષ્ણ તરીકે એવામાં આવે છે. ગોપાલકૃષ્ણની બાવના પણ ઋગ્વેદમાંથી જ આવેલી છે. વિષ્ણુને ઉદેશીને ઋગ્વેદ કહે છે કે

ત્રીણિ પદા વિચગ્રમે વિષ્ણુર્ગોપા યદામયઃ ।

અતો ધર્માણિ ધારયન્ ॥ ૧.૨૨.૧૮

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદયત પતો મતાનિ પરપદો ।

દ્વન્દ્વસ્ય યુજ્યઃ સચ્ચા ॥ ૧.૨૨.૧૯

૧ળી સૂર્યના બીજા સ્વરૂપ આદિત્યને પણ કેટલેક સ્થળે મોપાઃ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં સૂર્યનું એક બીજું સ્વરૂપ પણ છે અને તે જોવાઈ જાયલાં પશુઓને સોધી કાઢે છે અને આ રીતે જોવાવનું કાર્ય કરે છે. ચત્ર મુરિશુંગા અયાસઃ (ઝઞ્એ ૧.૧૫૨.૬) એવા મંત્રો યોજીને જાવનાનું સમર્થન કરે છે. સૂર્ય અખિત્ર ચરાચર વિશ્વનો આદ્ય છે. (સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુપદ્ય ઝઞ્એ ૧.૧૧૫.૧) અને તેથી તે વિશ્વનું મધ્ય બિન્દુ બને છે અને વિશ્વ તેની આજુબાજુ ફેરે છે. આ જાવનાને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનું સ્વરૂપ આપણમાં આવેલું છે. રાસલીલા મનુષ્યનો અને વિશ્વનો પરમાત્માની સાથેનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને આ સંબંધ દર્શાવવાને માટે રાસલીલા કરતાં બીજો ઉત્તમ પ્રકાર સંભવિત નથી. આ પ્રકારે રાસલીલાની જાવના થાય અને મુંદર છે. જોછ દુષ્ટિએ પણ કહી શકાય કે સૈદ્ધિક વિશ્વ એ સૂર્ય છે, તેથી કૃષ્ણ પણ સૂર્ય છે અને જોખીઓ એ સૂર્યનાં કિરણો છે. સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યમાં રહેલાં છે, સૂર્યમાંથી બહાર નીકળે છે અને પછીથી સૂર્યમાં પ્રવેશ કરે છે; સૂર્ય જોગ છે અને નિત્ય ફર્યા કરે છે. આ જ સાદી યાત રાસલીલામાં કહેવામાં આવેલી છે.

તત્ત્વચિન્તાકો અનેક દુષ્ટિએ રાસલીલાનો વિચાર કરી શકે છે; અને ઉપર દર્શાવેલા અભિપ્રાયો ઉપરાંત બીજા અભિપ્રાયો આપી શકાય એમ છે. રાસલીલાને વાસ્તવિક બનાવ ચાનો કે કપડાં માનો; જે મનનું દોષ તે માનો; પણ એટલી યાત તો સાચી કે તેમાં કોઈ ભાતનો દોષ રહેલો નથી, તે અતિ પવિત્ર છે, જગતને પાવન કરી મોક્ષ આપનારી છે. તે અતિ ઉચ્ચ છે, તે એટલે સુધી કે તેનું રહસ્ય સમજવાને માટે આપણે પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિકાએ જવાની જરૂર છે. રાસલીલા વિષે વિવેકાનંદને પણ શંકા થયેલી, અને સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે તેનું સંતોષપ્રસન્ન સમાધાન આપતાં જણાવેલું કે રાસલીલા એટલી ભધી દિવ્ય છે કે તે યમાર્થ રીતે સમજવાને માટે દિવ્યદૃષ્ટિની જાવશ્યકતા છે. ભારતવર્ષના ધર્મે અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક સ્ત્રી પુરુષો જગવાનની રાસલીલાના કથન અને જાવણથી મુગ્ધ થઈ ગયાં છે. આ યાત સત્ય છે, કલિપત નથી. એનું ફલ જ પરમ પદની પ્રાપ્તિ છે તેમાં દોષ થી રીતે સંભવે ? વર્તમાન યુગમાં પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ રાસલીલાનું અદર્શિત ચિન્તાન કરીને દિવ્ય આત્મદ શોધે છે, ભવિષ્યમાં પણ તે જ પ્રકારે દિવ્ય જાવનદ શોધવાનો વર્ષ હશે; અને આ પ્રમાણે રાસલીલા સર્વદા જગતનો ઉદ્ધાર કરનારી બની રહેશે.

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ બક્ષ

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।

શ્રીમદ્ભાષ્યચરણકમલેમ્બો નમઃ ।

શ્રીસુબોધિની ।

દશમતામસફલપ્રકરણમ્ ।

શ્રીમદ્ભાષ્યપ્રકટિતા ।

ગુર્જરાનુવાદસમેતા ।

અધ્યાયઃ ૨૬

મહાનન્દાત્ સમુદ્ભૂત મજનનન્દયોજને । સ્ત્રીઠા યા પુરુષે સમ્યક્ સા તુર્વે ચિત્તિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥
લૌકિકલીપુ સંતિદક્ષાદ્વાર પુરુષે મપેત્ । સ્વાનન્દાનુભવાયં હિ યોગ્યતાપિ નિરૂપિતા ॥ ૨ ॥
તતો હિ મજનનન્દઃ સ્ત્રીપુ સમ્યગ્ વિપાર્યતે । તદ્વાર પુરુષર્ણાં ચ મવિપ્વતિ ન પાન્યયા ॥ ૩ ॥
સિય ઇયં હિ સં પાતું શક્તસાસુ તતઃ પુમાન્ । જતો હિ મગવાન્ કૃષ્ણઃ સ્ત્રીપુ રેમે દ્વહર્નિશમ્ ॥ ૪ ॥

પશ્ચીમમાં અધ્યાયમાં ભગવાને સર્વ ઝોકુલના છવોને પ્રજ્ઞાનન્દનો અનુભવ કરાવ્યો અને તેમાંથી તે સર્વનો ઉદ્ધાર કરીને શ્રીગોપીજનોને ભજનનન્દનું દાન કરવાને માટે તેમણે ને લીલા કરી તેનું ચર્ચાર્ય નિરૂપણ ફલપ્રકરણ નામના આ ચોથા પ્રકરણમાં કરવામાં આવે છે. ૧.

આ ભજનનન્દ લોકના સંબંધવાળી-ભગવાનથી અન્ય લોકમાં વિવાહ સંબંધવાળી-શ્રીઓમાં, શ્રીગોપીજનમાં, સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે; અને આ કથાના અવસુધી શ્રીગોપીજનના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થતાં પુરુષમાં પણ આ ભજનનન્દનો રસ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ભગવાનનો આનન્દ શ્રીગોપીજન અનુભવી શકે તેટલા માટે ભગવાને તેમને પ્રજ્ઞાનન્દનું દાન કરીને લક્ષ્મીછની તુલ્ય ભાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે રમણ કરવાની તેમની યોગ્યતાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્મીછને પણ ને રસ દુર્લભ છે તે રસ શ્રીગોપીજન અનુભવે છે એટલે તેમની રમણને માટે યોગ્યતા સ્પષ્ટ છે. વળી ભગવાનની પ્રસાદ-અનુગ્રહ-રૂપી શક્તિએ શ્રીગોપીજનમાં પ્રવેશ કરેલો છે એટલે પ્રભુની સાથે સંબંધ બાંધવામાં તેમની યોગ્યતા રહેલી છે. જોયોમાં આ પ્રકારની યોગ્યતા ન હોવાથી ભગવાનની સાથે રમણ કરવાનો તેમને અધિકાર નથી. ૨.

તેથી ભજનનન્દ શ્રીઓમાં સારી રીતે સ્થાપન કરવામાં આવે છે, અને તેમની કૃપાંથી અથવા તો ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિના પ્રવેશથી પુરુષો પણ આ ભજનનન્દનું પાન કરી શકે છે; બીજે કોઈ પણ પ્રકારે પુરુષો ભજનનન્દનો અનુભવ કરી શકતા નથી. ૩.

ત્યાં ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિનો પ્રવેશ હોય અથવા તો શ્રીગોપીજન જેવા ભજનોનો અનુગ્રહ હોય ત્યાં પણ અતિવ વિના ભજનનન્દના રસનો અનુભવ થઈ શકતો નથી; એટલે ભગવાનમાં રહેલા આનન્દનું પાન કેવળ શ્રીઓ જ કરી શકે છે, અને શ્રીઓ આ આનન્દનું પાન કરી લે ત્યાર પછી પુરુષરૂપ ભગવાન તે શ્રીઓમાં તે જ આનન્દ-રસનું પાન કરી શકે છે. તેથી ભગવાન કૃષ્ણ રાત્રિ અને દિવસ શ્રીઓની સાથે રમણ કર્યા કરે છે. ૪.

વાદ્યાભ્યન્તરમેદેન આન્તરં તુ પેરં પદમ્ । તતઃ શબ્દાત્મિકા લીલા નિર્દુષ્ટા સા નિરુપ્યતે ॥ ૫ ॥
 તતો રૂપપ્રપન્નસ્ય પદ્મધા રમણં મતમ્ । આત્મના પ્રયમા લીલા મેનસા તુ તતઃ પરા ॥ ૬ ॥
 વાન્મણેસ્તુ વૃત્તીયા સ્યાદિન્દ્રિયૈસ્તુ તતઃ પરા । સારીરિ પદ્મગી વાચ્ચા તતો રૂપં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૭ ॥
 પદ્મિણે તુ હરિઃ પૂર્વ-જીવાનાનન્દયત્ સ્વયમ્ । તે ચેત્ સમર્પિતાત્મ્યનસત્રોપાયત્રા રુન્યતે ॥ ૮ ॥
 આત્મા યાવત્ પ્રપન્નોમૂત્ તાવત્ વૈ રમતે હરિઃ । સોન્નઃકરણસમ્બન્ધી તિરોધતે હરિઃ સઃ ॥ ૯ ॥

પ્રથમં મજનાનન્દં નિરૂપયિતું સ્ત્રીષુ સ્વાનન્દઃ સ્વાપનીય इति તાસુ રત્યર્ચમિચ્છાં કૃતવાનિત્યાદિ
 ભગવાનપીતિ ।

શ્રીકૃત વ્રણ—ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્કુલમલ્હિકાઃ ।

વીક્ષ્ય રન્તું મનસ્વજ્રે યોગમાયામુપાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

૨મણુ જે પ્રકારનું છે—આદ્ય અને આન્તર. તેમાં આન્તર ૨મણુ બાદ્ય ૨મણુ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને તેથી તે રૂપરૂપ છે. જેમ જગતમાં નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે તેમ લીલામાં પણ નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે; અને તેમાંની ભગવાનના શુભગુણ રૂપી જે દોષરહિત નામલીલા તે આ રૂપપ્રકરણના સાતમાં અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવી છે, અને પ્રવૃત્તિરૂપ જે સદોષ શબ્દાત્મિક લીલા છે તેનું વર્ણન આ પ્રકરણના છઠા અધ્યાયમાં કરવામાં આવેલું છે અને અહીં સંખ્યાલના વર્ણન કરવાથી લીલા નિર્દુષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ નામલીલાનું વર્ણન આ પ્રકરણના છેલ્લા બે અધ્યાયોમાં કરેલું છે. ૫.

ભગવાનનું રૂપ પાંચ પ્રકારનું છે અને તેથી પંચાત્મક રૂપનું દાન પાંચ પ્રકારે સંભવે છે, એટલે આ ૨મણુ પાંચ પ્રકારનું આનવામાં આવેલું છે. છન્વીસમા અધ્યાયમાં આત્મા વડે પ્રથમ લીલા કરવામાં આવી છે અને સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં બીજી લીલા મન વડે કરવામાં આવી છે. ૬.

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં વાણી અને પ્રાણ વડે ત્રીજી લીલા, અને ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયો વડે ચોથી લીલા કરવામાં આવી છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં પાંચમી લીલા શરીરની છે. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું પાંચ અધ્યાયોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અથવા તો છન્વીસથી તે ત્રીસ સુધીના દરેક અધ્યાયમાં પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ પણ માની શકાય. આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રિય એવાં શ્રીગોપીજનમાં ભગવાનનું પંચાત્મક સ્વરૂપ સ્થિર થયું, અર્થાત્ ભગવાને પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપના આનન્દનું દાન શ્રીગોપીજનને કર્યું. ૭.

છન્વીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતેજ પહેલાં છવોને આનન્દ આપ્યો. જો સહજો સર્વાત્મભાવવાળા હોય તો જ તે સ્વરૂપાનન્દના રસનું પાન કરી શકે છે, અન્યથા નહિ. આ સર્વાત્મભાવનું દાન પણ ભગવાન પોતે જ કરે છે, અને તે દર્શાવવાને માટે ૨મણુ કરવાની ઇચ્છા, અન્દ્રનો ઉદય, ગાન અને નિવેધવચનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૮.

જ્યાં સુધી આત્મા ભગવાનને શરણે રહે છે ત્યાં સુધી ભગવાન તેની સાથે ૨મણુ કરે છે. ભગવાન અંતઃકરણના સંબંધી છે. ભગવાનને મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે તેમનું સર્વભાવપૂર્વક શરણ. આ સર્વભાવશરણ અન્તઃકરણનો ધર્મ છે. અને જ્યાં સુધી અન્તઃકરણમાં સર્વભાવપ્રપત્તિ આવી ન હોય ત્યાં સુધી ભગવાન મળતા નથી. તે તો તિરોહિત થઈ જાય છે. ૯.

ભગવાનન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે સ્ત્રીઓમાં પોતાનો આનન્દ સ્થાપવો જોઈએ; એટલે ૨મણુને માટે ભગવાને ઇચ્છા કરી એમ શુદ્ધેવળ પહેલાં કહે છે—

શુદ્ધેવળ કહે છે—શરદ્ મતૃમાં નિકાસ પામેલાં મલ્લિકાના

પુષ્પોવાળી તે રત્નિઓને જોઈને ભગવાને પણ યોગમાયાનો આશ્રય

કરીને ૨મણુનું મન કર્યું. ૧.

યોગમાયા, અન્યથ સ્થિતં પ્રમાણમન્યત્રાપિ યોજયતિ, અન્યથ સ્થિતં પાનન્દમન્યથ । યતઃ પ્રમાણાતિરિક્તમાર્ગો ભક્તિમાર્ગઃપ્રાપ્તે વિત્તૌ ભવિષ્યતઃ । યાઽથ રાત્રયો રમણાપમેષ નિર્મિતાઃ, તા एव परिगृहीताः, अन्यथा साधारणीपरिमहे सर्वत्रैवानन्दः स्यात् । अरदि श्रुतावुत्कुला महिक्ता वासु । ता दृष्टा रमणार्थं मनः कृतवान् । योगमायां च समीप एवाभित्य स्थितः ॥ १ ॥

નૂતને તસિન્ મનસિ દેવતા નાહીતિ, અનષિષ્ટિવં ચ કાર્યં ન સાધયિષ્યતીતિ તદવિદ્યાદદેવં ચન્દ્રં ચ સસ્રજં ઇત્યાહ તદોદુરાજં ઇતિ ।

તદોદુરાજઃ કકુભઃ કારૈર્મુલં પ્રાચ્યા વિલિમ્પન્નરુણેન શન્તમૈઃ ।

સ ચર્પણીનામુદગાત્ કુચો હરન્ પ્રિયઃ પ્રિયાયા ઇવ દીર્ઘદર્શનઃ ॥ ૨ ॥

યદૈવ મનઃ કૃતવાન્, તદૈવ સત્યાધિદેવતમુદુરાજં વદગાત્, વદિતો જાતઃ । યયત્કદા રાત્રયો દષ્ટાઃ, તથાપિ કમેષૈવ તાસાં સ્થિતિઃ । ભગવન્મનઃચન્દ્રસ્વાધિદેવિકરવાન્ પૂર્ણં एव सः, निष्कलङ्कश्च । मनस्वेवाविर्भूते तत्साविर्भावः, क्रीडायास्तुपरतायास्तुपरविः, मध्याकाशपर्यन्तमेव गमनम्, नास्તમयः कदाचिदपि । सोपि चन्द्रा, स्त्रीणां मनांसि वदुष्टानानीति लेपामपि रक्षकः । इदं प्रथमतया जात इति पूर्वस्वामेव विशि तस्योदय उच्यते । 'सा सिद्देवाना'मिति । तस्मा विद्या इन्द्रो

એ અનુચિત છે એમ શંકા થતાં વેદરૂપ બલદેવજીની સમ્ભવિતે માટે તે તરફ બહુદેવજીનું ધ્યાન એવવામાં આવે છે.) તેમાં પણ જે અંતરંગ યોગમાયા છે તે એક સ્થળે રહેલા પ્રમાણને ધીન સ્થળે ચોખ્ખી રીતે ઘટાડે છે, અને એક સ્થળે રહેલા આનન્દને બીજે સ્થળે બરોબર સ્થાપે છે; તેથી ભવિષ્ય કાળમાં જગતમાં જે આર્ગોનો પ્રચાર થયો:—એક પ્રમાણાતિરિક્ત માર્ગનો અને ધીનને ભક્તિમાર્ગનો.

ભગવાને જે રાત્રિઓ રમણને માટે જ બનાવી હતી તે જ રાત્રિઓનું તેમણે આ પ્રસંગે પ્રહસ્ય કર્યું. જો આ પ્રમાણે ન કર્યું હોત અને સાધારણ રાત્રિઓનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો આખા જગતમાં બધે જ આનન્દ પ્રકટ થઈ જાય.

શરદ્ ઋતુમાં ઉતુલ—નિક્ષિપ્ત—થયેલાં છે મહિષા પુષ્પો જેમાં એવી રાત્રિઓને ભગવાને બરોબર જોઈ અને રમણને માટે મન કર્યું, અને યોગમાયાનો સમીપમાં જ આશ્રય લીધો. ૧

ભગવાને જે નવું મન ઉત્પન્ન કર્યું તેમાં તેનો અધિક્ષતા દેવ ન હતો, અને જે વસ્તુમાં અધિક્ષતા દેવ ન હોય તે વસ્તુ પોતાનું કાર્ય કરી શકતી નથી, તેથી ભગવાને મનના અધિક્ષતા દેવ ચન્દ્રને ઉત્પન્ન કર્યો એમ નીચેના પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે:—

જેમ લાંબે કાળે મળેલો પતિ પોતાની પ્રિયાનો શોક દૂર કરે છે

તેમ શાન્ત કિરણોની રતારથી પૂર્વ દિશાના મુખને લેપન કરતો ચન્દ્રમા

ઉદય પામ્યો અને લોકોના તાપને દૂર કરવા લાગ્યો. ૨.

ભગવાને જે સમયે મન કર્યું તે જ સમયે મનનો અધિક્ષતા દેવ, નક્ષત્રોનો રાજા, ચન્દ્ર, ઉદય પામ્યો. જો કે બધી રાત્રિઓનું દર્શન એક જ સમયે થયેલું છે, છતાં પણ તે બધી રાત્રિઓ એક પછી એક એમ ક્રમ પ્રમાણે આવે છે; એટલે બહુ રાત્રિઓમાં એક જ ચન્દ્રથી નિર્વાહ થાય ॥ અને ભગવાન્ પણ આગળ ઉપર “આ રાત્રિ” એ પ્રમાણે કહે છે. ભગવાનના મનનો અધિક્ષતા દેવ ચન્દ્ર આધિદેવિક છે એટલે તે પૂરું અને કંઈકરહિત છે. મનનો આધિર્ભાવ થાય કે તરત જ ચન્દ્રનો આધિર્ભાવ થાય છે, ક્રીડા બંધ થાય કે તરત જ ચન્દ્ર પણ સ્થિર થાય છે અને આકાશના મધ્ય ભાગ પુષ્પી જ બન્ય છે, પણ કોઈ દિવસ ચન્દ્રનો અસ્ત થતો નથી. વળી જેનો ઉદય થયો છે તે ચન્દ્ર છે, અને મનઃસ્ત્રીઓનાં મન નક્ષત્ર જેવાં છે, એટલે ચન્દ્ર સ્ત્રીઓનાં મનરૂપી નક્ષત્રોનો પણ રાજા બની તેમનું રક્ષણ કરે છે. આ લીલાને માટે જ ચન્દ્રનો પ્રથમ ઉદય થયો છે એટલે પૂર્વ દિશામાં જ ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો ॥

દેવતા અધિપતિઃ । इदानीं भगवानेवेन्द्र इति तत्त्व रेतोरूपः तस्मात्सूत्रतः । अतः प्राच्याः ककुभः
 मुलं मध्यभागं स्वकर्तुः स्वकिरणैः विलिम्पन् उदगात् । तस्या मुखे न रागः क्षितः, प्रतिस्पर्धिनां
 सूर्यसम्बन्धेन रागसम्भवात्, अतः अस्मा अपि मुखं कुकुमसदृशैः कौरपारकं क्रियते । यदि चन्द्रः
 सदृशो मुखं न रक्षयेत्, तदा भगवन्मनोपि स्त्रीणां हृदयं न रक्षयेत् । करः शन्तमाः धीतल्लवान्
 वापहारकाः । किञ्च, अरुणेन गुणेन कृत्वा अत्यन्तं कल्याणरूपाः । अरुणो हि रागप्रधानः । पुरुषोपि
 पञ्चनुरागेण स्पृशति तदा मुखं भवति । ननु अस्य चन्द्रस्य यदि वा अधिष्ठातृत्वमात्रं तदा मनस्वेव
 हृदयो भवेत्, यद्यग्न्यकारनिवृत्तिः प्रयोजनं तदा भगवदेव अन्वकारो निवर्तेत, यदि वा उदीपकत्वं
 तदापि भगवदेव वस्तुतः भवः, अतोऽस्मासाधारणं कार्यं वक्तव्यमिति चेत्, अत आह स चर्पणीतां
 शुचो हृत्क्षिति । चर्पण्यः सर्वत्र परिभ्रमणश्चक्षुः । तः सर्वत्र परिभ्रान्ता अपि न कापि परमानन्द-
 सम्पन्निभ्यो जाहाः । यदि वा कश्चिद् मुच्येत, तदापि वा न प्रवेष्टं लभन्ते । ततः पूर्वमेव वा
 निवृत्ता भवन्ति । अतस्मात्तां शोकक्षिप्रमेव । चर्पणीसहितानां जीवानां वा । तासां शोकः इदानीमेव
 निवृत्तः । शक्तिसहितानामेव परमानन्दानुभवस्य वक्तव्यत्वात् । प्रायेण तदानीन्तना जीवाः

એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અને સ્મૃતિ પણ કહે છે કે “તે—પૂર્વ દિશા—દેવોની દિશા છે.” પૂર્વ દિશાનો
 દેવ અને અધિપતિ ઇન્દ્ર છે. હમણાં તો ભગવાન જ ઇન્દ્ર છે એટલે ભગવાનના રેતસ—સૂર્ય—રૂપ
 ચન્દ્રનો પૂર્વ દિશામાં ઉદય થયો. તેથી પૂર્વ દિશાના સુખને—મધ્યભાગને—પોતાનાં કિરણો વડે
 રંગીને ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો. રાત્રિના સમયે પૂર્વ દિશાના મધ્યભાગમાં રતાશ ન હતી, ત્યારે પૂર્વ દિશાની
 રૂપમાં કરનારી પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યના સંબંધથી રતાશનો સંભવ હતો, તેથી આ પૂર્વ દિશાના મધ્ય-
 ભાગને પણ કુંકુમના જેવાં કિરણોથી રતો બનાવવામાં આવ્યો છે. ને ચન્દ્ર પોતાની દિશાના—પૂર્વ
 દિશાના—સુખને રાતું ન બનાવે તો ભગવાનનું મન પણ સ્ત્રીઓનાં હૃદયને રંજિત કરી શકે નહિ.
 કિરણો શાંતમ છે—શીતળતાને લીધે તાપનું હટણું કરનારાં છે. વળી અરુણ—સૂર્ય—શુભને લીધે તે
 કિરણો અત્યંત કલ્યાણરૂપ છે. અરુણ રાગપ્રધાન છે. પુરુષ પણ તે અનુરાગ—એક—થી રૂપો કરે
 તો સુખ થાય છે.

શંકાઃ—તે આ ચન્દ્ર માત્ર મનના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે જ હોય તો પછી તેનો ઉદય મનમાં જ
 થવો એકજો. તે અન્ધાર દૂર કરવાના પ્રયોજન માટે ચન્દ્રનો ઉદય થયો હોય તો ભગવાન પોતે જ
 અન્ધારને દૂર કરી શકે એમ છે. ને વચ્ચના ઉદીપનને માટે ચન્દ્રનો ઉદય છે તો ભગવાન પોતે જ
 રક્ષતું ઉદીપન કરી શકે એમ છે. તો પછી આ ચન્દ્રના ઉદયનું શું પ્રયોજન—અસાધારણ કાર્ય—છે
 તે કહેવાની જરૂર છે.

અસાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું અસાધાન કરતાં શુક્રદેવે કહે છે કે ચન્દ્ર ઉદય પામીને લોકોનો
 શોક દૂર કરે છે. ચર્પણીઓ સર્વત્ર પરિભ્રમણ કરનારી શક્તિઓ છે. તેઓ જ્યાં જ રહ્યો ક્ષણ પણ કોઈ
 પણ ઠેકાણે તેમને પરમાનન્દનો સંબંધ થયો નહિ. તે કોઈ સંસારમાંથી મુક્ત થાય અને મોક્ષ મેળવે તો
 પણ આ ચર્પણી શક્તિઓનો તે ભોક્ષમાં પણ પ્રવેશ થતો નથી, કારણ કે મોક્ષ પહેલાં જ તેઓ સ્વાધી
 પાછાં ફરે છે. મોક્ષાવસ્થામાં મુક્ત જાત્રાને પરિભ્રમણ હોતું નથી એટલે ચર્પણીરૂપી પરિભ્રમણશક્તિઓનો
 તે અવસ્થામાં ઉપયોગ રહેતો નથી. તેથી આ શક્તિઓનો શોક દૂર કરવા મુખી નિવધાન છે જ,
 મોનો નથી. અથવા તો મૂળ શ્લોકમાં સર્વવર્ણીનામ્ એ પ્રમાણે જનવર કરવો. આ પ્રમાણે જનવર
 કરવાથી સર્વવર્ણીનામ્ એ પદનો અર્થ ‘ચર્પણીસહિત છવો’ થયો. ચર્પણીશક્તિઓનો શોક હમણાં જ,
 ચન્દ્રનો ઉદય થયો ત્યારે જ, જતો રહ્યો. પરિભ્રમણ કરાવનારી ચર્પણીશક્તિઓનો રાત્રીકાળમાં નિવૃત્તિ
 જમણમાં ઉપયોગ હોવાથી તે શક્તિઓ જતી રહેતી નથી, પણ પરિભ્રમણશક્તિવાળી મનસ્વીઓને

તાદશશક્તિયુક્તાઃ તસ્મિન્નુદિતે પરમાનન્દાનુભવોવશ્યંભવીતિ । તથા ચતિ પ્રયોગનગ્રયં વિદેવતાયાં
મુલ્યસમ્માર્જનં, ચર્પણીનાં શોકદૂરીકરણં, બન્ધધારાનિવૃત્ત્યાદિચ્છ । કણ્ઠોકં દ્રવ્યમપિ તદેકસાધ્યમિતિ
યક્તું દષ્ટાન્તમાહ પ્રિયઃ પ્રિયાયા इति । दीर्घकाले दर्शनं यस्य । महत्तु कालेनागतो भवति प्रियः
प्रियायाः पतिव्रतायाः शोकं दूरीकृत्य मुखसम्वर्जनं च करोति । न चैतत् कार्यमन्यथा सिध्यति ॥ २ ॥

एवं मनस उत्पत्तियुक्त्या उद्देवतायाश्च ततः सद्ब्रह्मोत्पत्त्यर्थं वस शब्दबोधित्वं निरूपयन्
तद्दर्शनेन वेणुनाद उत्पन्न इत्याह दष्टेति ।

દટ્ટા કુમુદ્વન્તમલ્લખંડમણ્ડલં રમાનનામં નયકુકુમારુણમ્ ।

ચનં ચ તત્કોમલગોભિરક્ષિતં જગૌ કલં ચામદશાં મનોહરમ્ ॥ ૩ ॥

કુમુદ્વાંશ્વન્દ્રઃ, ધૃતિન્યાં સર્વંત્રેય શુદ્ધં કૃતવાનિતિ । ચાકરણે સામર્થ્યમલ્લખંડમણ્ડલમિતિ ।
ન લ્લખંડં મણ્ડલં ચસ્ય । एतस्य रसोत्पादने विभावस्त्वमप्यस्तीति द्वापयितुं रमाननाममित्युक्तम् । लक्ष्म्या
अयं भ्राता भवतीति, रमाया आननवत् आमा यस्य तथोक्तः । किञ्च, नयकुकुमवदरुणवर्णमपि ।

સાસમાં પરમાનન્દનો અનુભવ થવાનો છે એવું બહુવાચી સર્વજ્ઞીઓનો શોક દૂર થાય છે. જે શક્તિસહિત
છવો છે તેમને જ પરમ આનન્દનો અનુભવ થવાનો છે. સાધારણ રીતે તે સમયના શસતીલામાં
અંબીકાર કરવામાં આવેલા છવો પરિશ્રમભૂજશક્તિવાળા હતા. ત્યારે ચન્દ્રનો ઉદય થયો ત્યારે તે
છવોને પરમાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય થવાનો જ. આ પ્રમાણે ચન્દ્રના ઉદયનાં ત્રણ પ્રયોગનો છે:—

(૧) પૂર્વ દિશાના ગુપ્તનું સંમાર્જન કરવું,

(૨) સર્વજ્ઞીશક્તિઓનો શોક દૂર કરવો, અને

(૩) અન્ધકારને દૂર કરવો વગેરે કાર્ય.

યહેલાં બે પ્રયોગનો મૂળ સ્તોત્રમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવેલાં છે, છતાં પણ આ ગત્રે ય પ્રયોગનો
એક જ વસ્તુ—ચન્દ્રનો ઉદય—સિદ્ધ કરે છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી પતિ અને પ્રિયાનું ઉદાહરણ
આપે છે. લાંબે કાળે દર્શન થયું છે એનું એવો પ્રિય—પતિ—દીર્ઘદર્શન કહેવાય છે. લાંબે કાળે આવેલો
પ્રિય ભર્તા પોતાની પ્રિય અને પતિવ્રતા સ્ત્રીનો શોક દૂર કરે છે અને તેના ગુપ્તનું બરોબર માર્જન
કરે છે. પૂર્વ દિશાના ગુપ્તનું માર્જન અને સર્વજ્ઞીશક્તિઓના શોકની નિવૃત્તિ ચન્દ્રના ઉદય વિના
સંભવી શકતાં નથી. ૨.

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ મન અને તેના અપિષ્ઠતા દેવ ચન્દ્રની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે
સ્વામિનીજીઓમાં સંકરપ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે મન (અને તેનો અપિષ્ઠતા ચન્દ્ર) વેણુનાદના
શબ્દનું કારણ છે એમ શુકદેવજી નિરૂપણ કરે છે અને કહે છે કે ચન્દ્રના દર્શનથી વેણુનાદ ઉત્પન્ન થયો:—

પૃથ્વીમાં સર્વત્ર આનન્દ ઉત્પન્ન કરનાર, અખંડિતમંડળવાળા,

લક્ષ્મીજીના મુખના જેવી શોભાવાળા તથા નવા કુંકુમ જેવા રંગના ચન્દ્રને,

અને તેના કોમળ કિણ્વોથી રંગાએલા વનને દેખીને, સુંદર દૃષ્ટિવાળી

સ્ત્રીઓનાં મનને ટારણ કરે એવું અન્યક્ત અને મધુર માન વાગવાને કર્યું. ૩

કુમુદાન્ એટલે ચન્દ્ર. ચન્દ્ર પૃથ્વીમાં બધેય ઠેકાણે આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તેને 'કુમુદાન્
કહેવામાં આવે છે. ચન્દ્ર આખા ૩ વિશ્વમાં આનન્દ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેનું કારણ કે તે 'અખણ્ડમણ્ડલ'
છે એમ શુકદેવજી કહે છે. અખણ્ડમણ્ડલ એટલે એનું મંડળ અંકિત નથી તે. રસ ઉત્પન્ન કરવામાં આ
ચન્દ્ર આતમજનવિલાસરૂપ થયું છે એમ દર્શાવવાને શુકદેવજી ચન્દ્રનું 'રમાનનામ' જે પ્રમાણે વર્ણન
કરે છે. ભગવાનને ત્યારે રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે રસની પૂર્તિને માટે તેમણે લક્ષ્મીજીરૂપ
નાયિકાને—પ્રદાનન્દને—ઉત્પન્ન કર્યો. ચન્દ્ર આ પ્રદાનન્દનું રમણ કરવાનું સ્થાન છે એટલે રસને પૂર્ણ
કરવાને માટે તેનો—ચન્દ્રનો—પણ ઉદય થયો. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર લક્ષ્મીજીનો ભાગ થાય ૩ એટલે ચન્દ્રની
શોભા લક્ષ્મીજીના મુખની શોભા જેવી છે. તેથી ચન્દ્રને 'રમાનનામ' કહેવામાં આવેલો છે. વળી નવા

तेन विवाहसमये यथा लक्ष्मीमुखं स्यात्तं वर्तते । अतो नूतनकान्तनकः । किञ्च, वनमपि रसपोषधम् । तत्र कोमलगोभिरस्यस्त्रिभिः अभितो रञ्जितमारब्धुधम् । (किरणानां रसदोग्धुत्वं वन एव पात्यमानत्वं च ज्ञापयितुं गोपधम् । रमाननामत्वेन पूर्वं निरूपय्याद्यथा वनूतनकटाक्ष भाषोदपदेवः, वर्ततेऽस्मिन् ज्ञापनाय च । गोपधमिन्द्रियस्यापि वाचकमिति यथा । जघुना भाषोत्तरिरेव । ततोपलु स्वामिन्वागमनादिनामे भाषाति ज्ञापयितुं कोमलपधम् । यत्र तेन वनमपि रज्यते तत्र यदर्थमागतः वदग्रां कथं न कुर्यात् ।) ततः सङ्कल्पद्वारा कामजन्ते सर्वं कार्यं भविष्यतीति कलं यथा भवति यथा जगौ गानं कृतवान् । तत्र गानं वामदृशां सुन्दरदृष्टीनां स्त्रीणां मनोहरमिति । 'तस्माद् गानन्तं क्षिपः कामयन्त' इति श्रुतेः । अर्थाद् गीतेन सर्वाः समाहूता इति । यदि व्यचक्षन्धुरं गीतं कुर्यात्, तदा गीतमेव शृण्वन्त्यः तत्रैव स्थिता भवेयुः । यत्नां पुनर्दृष्टिर्नोपना, तालु नाकारिता एव ॥ ३ ॥

वतः सर्पाः क्षिप्यः समागता इत्याह निशम्येति ।

निशान्य गीतं तदनङ्गवर्धनं ब्रजलियः कृष्णगृहीतमानसाः ।

निशान्य गीतं तदनङ्गवर्णनं व्रजालियः कृत्वा गृहीतवानिति सा ।
आजगुरुन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो ज्वलोलकृण्डलाः ॥ ४ ॥

આજનુરુપોન્યમલાક્ષિતાયમાઃ સવ્યવ્રજાનિતીયમિત્યેવમ્

કુંભની માફક આ ચન્દ્રનો રંગ રાતો છે એટલે જા કાચથી પણ તે ચન્દ્ર રસને પ્રકટ કરવામાં ઉત્તીર્ણવિભાવરૂપ થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સમજાય છે કે વિવાહ વખતે જેનું હૃદયનીલનું ટુપ હતું તેવો જ આ વખતે ચન્દ્ર છે. તેથી જા ચન્દ્ર નવાં કામને ઉત્પન્ન કરે છે. વગી વન પણ રસનું પોષણ કરનાર છે. ચન્દ્રનાં કોમલ કિરણોથી-અથવા કિરણોથી-જા વન ચારે વ બાજુ રંગાએકું છે. કિરણો રસ ઉત્પન્ન કરનારાં છે અને તેમનું વનમાં જ પાકન કરવા યોગ્ય છે એ બે સાવ દર્શાવવાને માટે મૂળ ઉત્પન્ન કરનારાં છે અને તેમનું વનમાં જ પાકન કરવા યોગ્ય છે એ બે સાવ દર્શાવવાને માટે મૂળ રસોકમાં કિરણોને માટે જો પદ મૂળમાં આપ્યું છે. પહેલાં ચન્દ્રને 'રસાનનાભ' તરીકે વર્ણવવામાં આપ્યો છે, એટલે જેમ હૃદયનીલનાં નવાં નવાં કામથી ભરવને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જા ચન્દ્રનાં કિરણો પણ ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે એમ દર્શાવવાને માટે પણ મૂળમાં જો પદ મૂળમાં આપ્યું છે. જો પદનો અર્થ ધનિષ્ઠ પણ થાય છે એટલે તેથી સાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હમણાં ભગવાને શ્રીગોપીજનોમાં કહેતા સાવ જ ઉત્પન્ન કર્યો છે, અને જા ભાવનું પોષણ આખા ઉપર લ્યારે સ્વામિનીજીનો આવશે અને બીજા કિચાલો કરશે ત્યારે થશે એ અર્થ દર્શાવવાને માટે મૂળ રસોકમાં કોનલ એ પદ મૂળમાં આપ્યું છે. ત્યારે ચન્દ્ર વળને પણ રાતું બનાવે છે ત્યારે જે શ્રીગોપીજનોને માટે જા ચન્દ્રનો ઉદય થયો છે તે ચન્દ્ર તેમનામાં ગમ-લેહ-કેમ ઉત્પન્ન ન કરે? ચન્દ્ર અને વનને લેઇને ભગવાને સંકરપદી કામ ઉત્પન્ન થતાં બધું પ્રયત્ન થશે એમ વિચારી અમદા અને મધુર જાન કર્યું. જાન વામદ્-સુંદર દિલ્લાની-ત્રીજોનાં મનને હરણ કરનારું હતું. સુતિ પણ કહે છે કે "શ્રીજો જાન કરનાર મધુરને જાહે છે." આ બધાનો અર્થ એટલો જ કે ગીત વડે ભગવાને જ્યાં શ્રીગોપીજનોને ભોલાયાં એ ભગવાને વ્યક્ત-સ્પષ્ટ-અને મધુર જાન કર્યું હોત તો શ્રીગોપીજનો તે જાનનું જ શ્રવણ કરતાં કરતાં ભોળાગમમાં જ રહ્યાં હોત અને ભગવાનની પાસે ન જાણ્યાં હોત. જે ભગવાન પુષ્પામને જાનમરીને ભોળાગમમાં જ રહ્યાં હોત અને ભગવાનની દિલ્લિ ઉત્તમ ન હતી તેમને તો ભગવાનનું ભજન કરે છે તે ભગવાનની દિલ્લિ ઉત્તમ કહેવાય છે. જે ગોપીજનોની દિલ્લિ ઉત્તમ ન હતી તેમને તો ભગવાને ભોલાયાં જ નહિ. જા સાવ સ્પષ્ટ કરવાને માટે મૂળ રસોકમાં જાન પદ મૂળમાં આપ્યું છે. ૩ ભગવાને ભોલાયાં જ નહિ. જા સાવ સ્પષ્ટ કરવાને માટે મૂળ રસોકમાં કહે છે:—

ને લોકાધ્યાયં જ નહિ. ત્યાં સાત સ્વપ્ન કરવાને માટે મૂળ પ્રયોગના વાન છે. તે
વેલુનાદ મથા પદી બધાં ધીઓપીન્ન ત્રણ્યાં એમ શુદ્ધેવલ નીચિના પ્રયોગમાં દહે છે:—

કામને વંચાનાર તે ચીતવું અણુ કરીને, દૃષ્ટવું વ લેખવું મન
ગણવું છે, લેખવું એક બીજાના હૃદયો બહુયા નથી, અને વેગને દીપે
લેખનાં કુંડલો હાલે છે તેનાં પ્રસ્તીઓ ન્યાં કાન્ત-સગવળ-દલા
લાં આખ્યાં. ૪

યપિ ભગવતા કુમારિકા એવાહતાઃ, તયાપિ બ્રાહ્મણં સદશમિતિ, નિરોધોપિ કર્તવ્યમિતિ સર્વા
 એવ સમાગતાઃ । કિંચ, ચદ્ ભગવતા શીતં વદનક્લમેવ વર્ધયતિ, અન્નં તુ માસ્યત્યેવ । અતઃ નૂતન વસ્ત્રઃ
 કામઃ તા બાનીતવાન્ । કિંચ, વ્રજસ્ય સ્ત્રિયઃ પૂર્વમપિ ભગવદીયાઃ, અતઃ કુપ્પોતેવ ગૃહીતં મનો
 યાસામ્ । અતઃ શીઘ્રમેય યત્ર કાન્તસંગાગતાઃ । અનેન આકારિતા એવ પ્રથમમાગતા इत्युक्तम् । વાસાં
 મુખ્યઃ કાન્તઃ इति । અતઃ એવાન્યોન્યમલક્ષિત વચ્ચમો યાસામ્ । વા હિ પ્રલોકમેવ ભગવન્તં પતિત્વેન
 સ્વીકૃતવત્ । સ પૂર્વસુપાતો ચઃ કાન્તાઃ । વાસાં શરીરવિચારેપિ દટ્ટિર્ન જાવેતિ યાં જવેન હોલે કુળ્લહે
 યાસામિતિ કર્ણવીઢાનનુસન્ધાનં પ્રદર્શિતમ્ । વાઃ સ્ત્રિયો ગૌલદેસસ્યાઃ । તવ એવ કુમારિકાઃ સમાગતા
 इति । પૂર્વં મથુરાવેશસિતાનામપિ અનાગરીણાં કુળ્લહે એવ । સાટકુયોરેષ વા કુળ્લહત્યમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રસન્નાવન્યાસામપ્યાગમનમાદ વુહન્વ્ય इति ।

વુહન્વ્યોભિયયુઃ કાઞ્ચિત્ વોહં હિત્વા સમુત્સુકાઃ ।

પપોધિશ્ચિલ્લ સંયાવમનુદ્ગત્સાપરા યયુઃ ॥ ૫ ॥

પહેલાં ભગવાને કુમારિકાઓને જ અલૌકિક રાત્રિઓમાં રમણ કરવાનું વરદાન આપેલું હતું. તેને
 અનુસરીને જો કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ બોલાવ્યાં હતાં છતાં પણ બધાં જ શ્રીગોપીજન
 ત્યાં આવ્યાં, કારણ કે કુમારિકાઓએ અને બીજાં ગોપીજનોએ જે ગાન સાંભળ્યું તે સરખું જ હતું,
 કારણ કે તે બધાંનો નિરોધ કરવાનો હતો. વળી ભગવાને જે ગાન કર્યું તે અનંગને-કામને-જ વધારે
 છે, પણ અંગનો-દેહાદિનો-તો નાશ જ કરે છે. આ પ્રમાણે વેળુનાદ ભક્તોના બૂના દેહનો લય કરી
 નવો અલૌકિક દેહ અને પ્રપંચ ઉત્પન્ન કરે છે. ગાન શ્રવણ કર્યા પછી નવો જ-પહેલા કરતાં વધારે
 ઉત્કૃષ્ટ જ-કામ ઉત્પન્ન થયો અને તે કામે ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે આવ્યાં. વળી મજની સ્ત્રીઓ
 તો પહેલેથી જ ભગવદીય હતી; તેથી તેમનું મન કૃષ્ણ જ ખેંચી લીધું હતું. તેથી જ્યાં કૃષ્ણ ભગવાનરૂપી
 કાન્ત હતા ત્યાં તરત જ તે ગોપીજનો આવ્યાં. આ રીતે જેમને બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં તે
 કુમારિકાઓ જ પ્રથમ આવ્યાં એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુમારિકાઓને પ્રભુ સુખ્ય કાન્ત હતા.

આ કારણથી એક બીજાનો ઉદય તે કુમારિકાઓ બાકી શક્યાં નહિ. દરેક કુમારિકાએ ભગવાનનો
 પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. મૂળમાં જે સઃ પદ છે તે પહેલાં જે કાન્તનું મૂલ્ય કરવામાં આવ્યું
 છે તેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. કુમારિકાઓ ઉતાવળથી આવતી હતી એટલે તેમનાં કુંડળ હાલતાં
 હતાં એમ કહી શુકદેવજી એમ દર્શાવવા માગે છે કે કુંડળો હાલવાથી કાનને જે દુઃખ થતું હતું તેનું
 અનુસંધાન મજ/સ્ત્રીઓને ન હતું અને તેથી તેમને પોતાના શરીરનો વિચાર પણ થયો નથી. આ સ્ત્રીઓ
 ગૌકદેશની હતી. કુમારિકાઓ ગૌક દેશમાંથી જ આવી હતી. પહેલાં મથુરા દેશમાં રહેનારી અનાગરી-
 નગરમાં ન રહેનારી, ગામકામાં રહેનારી અર્થાત્ મજમાં રહેનારી-સ્ત્રીઓ પણ કુંડળો જ ધારણ
 કરતી હતી. અથવા તો કુંડળનો અર્થ 'કર્ણનું ભૂષણ' જ એ પ્રમાણે કરવો. ૪

અહીં બે પ્રકારના પક્ષ સંભવે છે. એક પક્ષ તો એ કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ સુખ્યવે
 બોલાવ્યાં; અને બીજો પક્ષ એ કે ભગવાને કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ વિના બધાં જ શ્રીગોપીજનોને
 બોલાવ્યાં. જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રસંગવશાત્ બીજાં પણ ગોપીજનો ભગવાનની પાસે
 આવ્યાં એમ નીચેના રલોકનો અર્થ થાય; અને જો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો અનેક ભત્રી
 ક્રિયા કરતાં ગોપીજનો આવ્યાં એમ રલોકનો અર્થ થાય. શુકદેવજી કહે છે કે:—

દટ્સાંક ગોપીજનો જે ગાયને દોહતાં હતાં તે બહુ ઉત્સુક થઈને

દોહવાનું કામ પડતું મૂકીને ભગવાનની પાસે આવ્યાં; દટ્સાંક ચૂલા ઉપર
 દૂધ ઉઠળતું રહેવા દઈને આવ્યાં, અને દટ્સાંક ધર્તની ખીર-ચૂલા ઉપરથી
 ઉતાર્યા વિના આવ્યાં. ૫.

તાસાં વા ક્રિયાપરાણામ્ । તત્ર કાશ્ચન પોહસસહસ્રવ્યતિરિક્ષાઃ નવવિધાઃ સમાગતાઃ,
 દશવિધા વા । ગુણાનાં પ્રેવિષ્યાત્ નવવિધત્વમ્ । નિર્ગુણાશ્ચૈકવિધાઃ । વાતિકુલ્લોકોપધર્મપરાઃ તિસદિસ
 વ્હીરિતાઃ । તત્ર ગોપજાતીયાઃ દુગ્ધપરાઃ । તત્ર દુગ્ધસ્રોતપિણિતિપ્રલવાન્ કુર્વન્તિ વાસિસઃ
 પ્રથમમુદીરિતાઃ । એવંવિધા અપિ ગણસ્ય ઇતિ વર્ણુઃ સર્વત્ર વહુવચનમ્ । કાશ્ચિદ્ દુહન્ત્ય એવ દોહં
 દોહનલક્ષણં કર્મ મધ્યે તત્ત્વા મગવદામિમુલ્યેન યયુઃ । ગૌર્વત્સય ઘઠો દોહનપાત્રં ચ અર્થદુર્ગં વઃ
 સમયઃ સર્વયા તત્ક્રમશક્તયાઃ, તસ્મિન્ સમયે સમાગતાઃ । તથા સમાગમને હેતુઃ સમુત્સુકા ઇતિ ।
 સમ્યગુત્સુકાઃ, કો વેદ ક્ષણાન્તરે મગવાત્ ક ગમિષ્યતીતિ । અન્યાઃ પુતઃ પથઃ અધિશ્રિત્ય તથૈવ
 યયુઃ । મોક્ષનાર્થં પપસિ પચ્ચમાનાઃ ગોપૂષકણાઃ સંયાવશ્ચદ્વેનોચ્યન્તે । સેપાં વાદે સર્વનાશ ઇતિ ।
 પદ્મદોહ સંયાવશ્ચદ્વેનોચ્યન્તે । અતસ્તદ્વ્યનુદ્ઘાસ કાશ્ચન અમિચયુઃ । અપરા ઇતિ સર્વત્ર
 શુર્વેર્મિશ્રત્ત્વાત્ત્વમ્ । एवं તિલો રાજસ્યઃ ॥ ૫ ॥

તેમાં નિર્દેશ સીંગ હાતર કુમારિકાઓથી બાંધે અને નવ પ્રકારનાં કેટલાંક ગોપીજનો આવ્યાં.
 અથવા તો ફક્ત પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં. સત્, રજસ અને તમસ એ ત્રણ શુભો
 છે. શુભનો અર્થ આં બધા પ્રકરણમાં 'ભાવ' કરવાનો છે. આ ત્રણ શુભોમાંનાં દરેક શુભમાં પાંચ સત્,
 રજસ અને તમસ એ પ્રમાણે ત્રણ શુભો રહેલા છે; આ પ્રમાણે બધા મળીને ગોપીજનોના નવ પ્રકાર
 થાય છે. દશમો પ્રકાર નિર્દેશ ગોપીજનોનો છે. વતિધર્મ, કુલધર્મ અને લોકધર્મ-એ પ્રમાણે ત્રણ
 ધર્મોનામાં ત્રણ ત્રણ ગોપીજનોનું આ રથેને વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ રીતે પણ ગોપીજનોના
 નવ પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ગોપજાતિના ધર્મવાળાં જે ગોપીજનો છે તે દૂધની સાથે સંબંધ
 ધરાવતાં છે. ગોપજાતિના ધર્મવાળાં ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનો દૂધની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરે છે
 અને પ્રથમ તેમનું વર્ણન આ પાંચમા સ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનોનું પૂરું
 રાજસી છે. તેમાં જે ગોપીજનો દૂધ ફેંકે છે અને તે રીતે દૂધની ઉત્પત્તિ કરે છે તે રાજસરાજસી છે;
 જે ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકે છે અને તે રીતે દૂધની સ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે તે સાત્વિકરાજસી
 છે; અને જે ગોપીજનો ઘઉંની ખીરને ચૂલા ઉપરથી ઉતાર્યા વિના ચાલ્યાં ગયાં છે અને તે રીતે જેમણે
 દૂધનો નાશ કર્યો છે તે તામસરાજસી છે. આ દરેક પ્રકારનાં ગોપીજનોનાં પણ પૂરું છે એમ જણાવવાને
 શુક્રદેવજીએ મૂળ સ્લોકમાં હુદમ્ત્સઃ વગેરેમાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. કેટલાંક રાજસરાજસી
 ગોપીજનો દૂધ દહોતાં દહોતાં જ દોહવાનું કામ વચમાં જ મૂકી દહીને ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં.
 ગાય અને વાહરકને બાંધવામાં આવેલાં છે, દોહવાના પાત્રમાં અડધું દૂધ દહોવાયું છે. આ સમયે
 દહોવાનું દારૂ કોઈ પણ રીતે છોડી શકાય એમ નથી. આવા બારીક સમયે પણ આ રાજસરાજસી
 ગોપીજનો ભગવાનની સમીપ ચાલ્યાં ગયાં. આ પ્રમાણે તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં
 તેનું કારણ એ કે તે ઘણું ક્રિયુક થઈ ગયાં હતાં. સગુણુકે એટલે બહુ જ ઉત્કુક; અર્થાત્ ગોપીજનો
 એમ માનવા હાથમાં કે કોણ લાણે એક સણ પછી ભગવાન ક્યાં જતા રહેશે; આ કારણથી તે ઘણું
 ઉત્કુક બની ગયાં હતાં. બીજાં કેટલાંક સાત્વિકરાજસી ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકીને જ
 ભગવાનની પાસે ચાલી ગયાં. લોજનને માટે દૂધની અંદર ઉઠાવેલા ઘઉંને 'સંયાવ' કહેવામાં આવે છે.
 અર્થાત્ 'સંયાવ' એટલે ઘઉંની ખીર. જ્યારે આ ખીર બળી બાષ્પ થાય તો બધાનો નાશ જ થઈ જાય.
 'સંયાવ' શબ્દ મૂળ સ્લોકમાં વાપરવામાં આવેલો છે તેનો અર્થ બરોબર ઉઠાવેલી અને ચડી ગયેલી
 ઘઉંની ખીર એ પ્રમાણે જ કરવાનો છે. એટલે કે જાવી ઉઠાવી ગયેલી અને પકવ અનેલી ઘઉંની ખીરને
 ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યા વિના જ બીજાં કેટલાંક તામસરાજસી ગોપીજનો ભગવાન પાસે ચાલ્યાં
 ગયાં. મૂળ સ્લોકમાં મરતાઃ એ શબ્દ છે તેનો ભાવ એવો છે કે જ્યે યશીગોપીજનો સત્, રજસ અને
 તમસ એ ત્રણ શુભોને લીધે બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્વભાવનાં છે. આ પ્રમાણે આ સ્લોકમાં ગોપજાતિના ધર્મવાળાં
 સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનાં રાજસી ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ૫.

સાત્ત્વિકીરાદ પરિવેપયન્ત્ય હતિ ।

પરિવેપયન્ત્યસ્તદ્ દિત્વા પાપયન્ત્યઃ શિશુનય ।

શુશ્રૂપન્ત્યઃ પતીન્ કાશ્ચિદશ્નન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૬ ॥

મહુરપત્યસ્યાપિ સેવા સ્તીર્ધર્મઃ । ત્વ મર્તુર્મોજને કાયને ચ સેવા સ્વધર્મઃ । અતિમાલકાનાં પુત્રાણાં સ્તનદાનં ચ । પરિવેપનં ॥ ઈષ્ટિરેવ, રેવસ કત્તાવક્ત્વાત્ । સ્તનદાનં પાલનમ્ । શિષ્ટગન્ત્યત્ । સર્વં સત્ તદ્ દિત્વેતિ ક્ષેયમ્ । અન્નમ્ દશપિ । તામસીરાદ અશ્નન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમિત્યાદિ ॥ ૬ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ પ્રમુજન્ત્યોઽન્ન્યા અહ્નન્ત્યઃ કાશ્ચ લોચને ।

અપત્યસ્તવસ્ત્રામરણાઃ કાશ્ચિત્કુળાન્તિકં યયુઃ ॥ ૭ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ શરીરાનુલેપનં કુર્વન્ત્યઃ, પ્રમુજન્ત્યઃ હર્દવનાદિકં કુર્વન્ત્યઃ, શૂદ્ધં વા લિમ્પન્ત્યઃ,

નીચેના પ્રસીદ્ધમાં શુદ્ધદેવણ કુલધર્મવાળાં સાત્ત્વિક ગોપીજનોનાં ત્રણ યુગતું વર્ણન કરે છે:—

કેટલાંક ગોપીજનો પીરસતાં હતાં તે પીરસવાનું કામ છોડી દીધે

ભગવાનની પાસે આદ્યાં ગયાં; બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો બાળકોને ધવડા-

વતાં હતાં તે ધવડાવવાનું કામ છોડી દીધે ભગવાનની પાસે આદ્યાં ગયાં;

કેટલાંક ગોપીજનો પતિની સેવા કરતાં હતાં તે પતિની સેવા છોડી દીધે

આદ્યાં ગયાં; અને બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો લોજન કરતાં હતાં તે

લોજનનો લાભ કરીને આદ્યાં ગયાં. ૬

પતિ અને બાળકોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં લોજન સમયે અને શાયન સમયે પતિની જે સેવા કરવામાં આવે છે તે સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. વળી તાજ ન્હાનાં બાળકોને સ્તનપાન કરાવવું તે પણ સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. પીરસવાની ક્રિયા એ સુદૃઢ છે, કારણ કે લોજન દ્વારા રેતસ-વીર્ય-કૃતપત્ર થાય છે. આરીતે પીરસનારાં ગોપીજનો રાજસસાત્ત્વિક છે. બાળકોને સ્તનપાન કરાવવાની ક્રિયા એ તેમનું રક્ષણ કરવા બરોબર છે, એટલે સ્તનપાન કરાવનારાં ગોપીજનો સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે. બાકી રહેલી પતિની સેવા તામસ છે, કારણ કે પતિસેવામાં ભોજન શુભ્ય હોય છે એટલે પારમાર્થિક શુદ્ધિનો નાશ થાય છે, અને નાશ કરવું એ તમોશુષ્ણું કાર્ય છે. આ પ્રમાણે પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો તામસસાત્ત્વિક છે. આ બધાં ચ ગોપીજનોની બાળવયમાં એક વાત લક્ષમાં રાખવાની કે તે બધાં જે જે કાર્યો કરતાં હતાં તે તે કાર્યોનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની પાસે ગયાં. અને તે તે કાર્યો ત્યાગ કરનારાં ગોપીજનો ભિન્ન ભિન્ન છે એમ સમજવાનું છે. હવે લોકધર્મવાળાં તામસી ગોપીજનોનું શુદ્ધદેવણ અશ્નન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમ્ વગેરે શબ્દોમાં નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ કેટલાંક ગોપીજનો લોજન કરતાં હતાં તે લોજનનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની પાસે આવી ગયાં. લોજનનો ત્યાગ કરીને આવી ગએલાં ગોપીજનો રાજસતામસ છે. ૬

કેટલાંક ગોપીજનો શરીરનું અનુલેપન કરતાં કરતાં, અથવા તો

બગીન સિંપતાં સિંપતાં, કેટલાંક સ્નાન કરતાં કરતાં, કેટલાંક આંખ્યો

આંજતાં આંજતાં, અને કેટલાંક જેમનાં વસ્ત્રો તથા આબરણ ઉલટ મુલટ

થઈ ગયાં ॥ તેનાં ગોપીજનો કૃષ્ણની પાસે આદ્યાં. ૭

કેટલાંક ગોપીજનો સિંપન કરતાં હતાં, એટલે પોતાના શરીરનું અનુલેપન કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો સાત્ત્વિકતામસ છે. બીજાં ગોપીજનો પ્રમાર્જન કરતાં હતાં, એટલે કે ઉદરતન-શરીરને લેપન-કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો તામસતામસ છે. અથવા તો લિમ્પન્ત્યઃ અને પ્રમુજન્ત્યઃ નો બીજો

પ્રમૃજન્યઃ આમરણાનિ, સાષ્ટાનિ વા પ્રમૃજન્યઃ । અઙ્ગાપિ પૂર્વવદેવ ક્રમઃ । શરીરસેવાતઃ ગોસેવા મુલ્યા, તતઃ પતિસેવેતિ । ‘અજ્ઞન્યઃ કાશ્ચ લોચને’ इति गुण्यतीता । अतः ‘काश्च लोचने’ इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । ज्ञानमार्गशोधिका इति निर्गुणत्वम् । वासायामगमे दैहिकविचारोपेति न जातः किमुनस्तद्धर्मोनामिति वल्लं वस्त्राभरणयोर्व्यत्यासमाह व्यत्यस्तैति । व्यत्यस्तानि विपर्य- तावि वस्त्राण्याभरणानि च वासाम् । एवमुदमः सर्वासमेव साधारणो नित्यरितः । ‘व्यत्यासो मार्गगत’विति केचित् । तन्मध्येऽपि काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः कश्चिन्न । वाः पुनः शब्दपरा जागृता

અર્થે પણ સંભવી શકે છેઃ અને તે એ કે સિમ્પલઃ એટલે ઘર વિપતાં વિપતાં અને પ્રમુજન્યઃ એટલે આભરણો અથવા વાસણોને સાફ કરતાં કરતાં. આ ગોપીજનોની ભાવતામાં પણ પહેલાંની માફક રાજસ, સાત્વિક અને તામસ એ પ્રકારે ક્રમ રહેલો છે.

આ પ્રમાણે અત્યાર મુખીમાં રાજસ, સાત્વિક અને તામસનાં મુખ્ય યુક્તિ, અને તે દરેક યુક્તિમાં પ્રાણ રાજસ, સાત્વિક અને તામસ એ પ્રકારના ત્રણ વિભાગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. શ્રીગોપી- જનોનાં રાજસ, સાત્વિક અને તામસ એ પ્રકારનાં ત્રણ યુધો થવાનું કારણ એ છે કે કેટલાંક ગોપીજનો શરીરની સેવા કરે છે, કેટલાંક ગોસેવા કરે છે અને કેટલાંક પતિસેવા કરે છે. તેમાં શરીરસેવા કરનારાં ગોપીજનો તામસ છે, ગાયત્રી સેવા કરનારાં ગોપીજનો રાજસ છે અને પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો સાત્વિક છે. શરીરસેવા કરતાં ગોસેવા મુખ્ય છે અને ગોસેવા કરતાં પતિસેવા મુખ્ય છે. ભોજન, દેખન અને પ્રમાર્જન કરનારાં ગોપીજનો શરીરસેવા કરે છે; ગાયને દોહનારાં, દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકનારાં અને ઘઉંની ખીરને ચૂલા ઉપર ઉકળતી રાખનારાં ગોપીજનો ગોસેવા કરનારાં છે; અને પતિને પીરસનારાં, ખાખોને કતનપાન કરાવનારાં અને પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો પતિસેવા કરનારાં છે, અને તેથી આ બધાં ગોપીજનો અનુક્રમે તામસ, રાજસ અને સાત્વિક છે.

કેટલાંક ગોપીજનો આંખો આંજતાં આજતાં આવ્યાં ગયાં’ આ પ્રકારે શુદ્ધાતીત-નિર્ગુણ- ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી મૂળ શ્લોકમાં “કાશ્ચ લોચને”-કેટલાંક આંખો આંજતાં- એમ કહીને શુદ્ધેવણ સૂચન કરે છે કે આવા પ્રકારના શુદ્ધાતીત વાક્ય થવાનો અધિકાર દુર્લભ છે. દોહન વગેરે ક્રિયાઓ કરતાં આંખમાં અંજન કરવાની ક્રિયા અંતરંગ છે, અને શરીરને બીજાં આભૂષ- હોહન સીંધાવમાન કર્યું હોય છતાં પણ એ અંજન ન હોય તો શરીરની સીંધા પૂર્ણ થતી નથી, તેથી આંજન બીજા બધી ક્રિયાઓ કરતાં મુખ્ય છે; અને આ મુખ્ય ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે; છતાં પણ આ ગોપીજનોએ આવી મુખ્ય અને આવશ્યક અંજનરૂપી ક્રિયાનો ત્યાગ કર્યો તે જ અત્યારી આરે છે કે આ અધિકાર દુર્લભ છે. આ ગોપીજનો જ્ઞાનમાર્ગનું સોધન કરનારાં છે એટલે તેમને નિર્ગુણ કહેવામાં આવે છે.

આ ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં તે વખતે તેમને પોતાના દેહનો પણ વિચાર આવ્યો ન હતો; અને ત્યારે દેહનો વિચાર ન હતો તો પછી તેમને લગ્નલ વગેરે દેહના ધર્મોનો તો વિચાર ક્યાંથી જ આવી શકે ?-આ બધો ભાવ દર્શાવવાને માટે શુદ્ધેવણ કહે છે કે ગોપીજનોનાં વસ્ત્રો અને આભરણો ઉઘડતાં સુઘડતાં યર્ષ ગયાં હતાં. વ્યત્યસ્ત-ઉઘડતાં સુઘડતાં-યર્ષ ગયાં છે વસ્ત્રો અને આભરણો જેમનાં જેવાં ગોપીજનો વ્યત્યસ્તવસ્ત્રાભરણા કહેવાય છે. બધાં જ ગોપીજનોનો આ પ્રકારનો ઉલોમ સરખો જ હતો. કેટલાક ટીકાકારો એમ કહે છે કે વ્યત્યસ્ત એટલે રસ્તામાં ચાલતું તે-અર્થાત્ રસ્તે ચાલતાં વસ્ત્ર અને આભરણ ઉઘડતાં સુઘડતાં યર્ષ ગયાં. જેમનાં વસ્ત્રો અને આભરણો ઉઘડતાં સુઘડતાં યર્ષ ગયાં છે એવાં ગોપીજનોમાંથી પણ કેટલાંક ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે ગયાં અને કેટલાંક ન ગયાં.

જે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવવાને માટે તૈયાર થયાં હતાં છતાં પણ પોતાના પતિઓએ ધરની બહાર જવાનું ના કહેવાથી પતિની આ આત્મનો જ વિચાર કરવા ત્યામાં તે ગોપીજનો ભગવા- નની પાસે આવી શક્યાં નહિ. પણ જે ગોપીજનોએ પતિની આત્મનો વિચાર કર્યો નથી, જેમણે દોષ

ઉદુક્તાં અપિ નાગવાઃ, યાઃ પુનઃ શબ્દાપેક્ષાં લક્ષ્યમસ્થાઃ સર્વતો નિરપેક્ષાઃ વિપરીતાવશ્યકદેહધર્માઃ
ભગવદગ્નિકમાગતાઃ ॥ ૭ ॥

સર્વોપામાનામને-દેતુમાહ-તા વાર્યમાણા इति ।

તા વાર્યમાણાઃ પતિભિઃ પિતૃભિઃ પુત્રવન્ધુભિઃ ।

ગોવિન્દાપહૃતાત્માનો ન ન્યવર્તન્ત મોહિતાઃ ॥ ૮ ॥

‘શ્લોકન્યાં પિતા વિત્તાં પતિઃ પુત્રસુ વાર્ધકે । જમાવે જ્ઞાતયજ્ઞેષાં ન સ્વાત્મ્યં કચિત્તિથ્વા’
इति भक्त्यारो रक्षकाः । अतो यथायथं पतिमिर्वार्यमाणा जाताः, काश्चन पितृभिः, तथैव पुत्रैर्वन्धु-
भिश्च । ते हि निरुद्धा जपि फलरसानभिज्ञाः साधनप्रवणाः । स्वशरीर्य स्त्रीणां भजनं भजनं मन्यन्ते
न तु स्वातन्त्र्येण । तथापि गोविन्देनापहृताः आत्मा अन्तःकरणं यासाम् । निवारणं हि भौद्रम् ।
प्रवर्तकश्च भगवान् । अन्तःकरणरुद्धाश्च पुरुषाः । न हि नौका प्रवहद्देगाद्गच्छन्ती तिष्ठ तिष्ठेत्पुष्पा

પણ મહાર્થની અપેક્ષા સખી નથી અને જેમનાં વશ અને આભરણરૂપી દેહના આવશ્યક ધર્મો
નિપરીત-ઉલટા સુકટ-ધર્મ અજેલા છે એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે આવ્યાં. ૭

જ્યાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ન જ્યાં તેનું કારણ શુદ્ધેવલ નીચેના શ્લોકમાં આપે છે—

તે ગોપીજનોને તેમના પતિઓએ, માળાપોએ, પુત્રોએ અને સંબંધ-

ધીઓએ રોક્યાં છતાં પણ તેમનું-ગોપીજનોનું-અંતઃકરણ ગોવિન્દ ભગ-

વાને ખેંચી લીધેલું હોવાથી અને તેઓ-ગોપીજનો-મોહિત થએલાં હોવાથી

પાછાં ફર્યા જ નહિ. ૮

“પિતા કુમારિકાનું રક્ષણ કરે છે; પરણેલી સ્ત્રીનું રક્ષણ પતિ કરે છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર રક્ષણ
કરે છે; અને આ શ્રેણી ય ન હોય તો જ્ઞાતિજનો-સંબંધીઓ-સીઓનું રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે
સ્ત્રીઓને કોઈ પણ વખતે સ્વતંત્રતા મળતી નથી.” આ રીતે ચાર જણ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરતાં છે.
તેથી જે ગોપીજનો પરણેલાં હતાં તેમને તેમના પતિઓએ અટકાવ્યાં; જે કુંવારાં હતાં તેમને તેમના
માળાપોએ અટકાવ્યાં; જે વૃદ્ધ હતાં તેમને તેમના પુત્રોએ અટકાવ્યાં, અને જેમને પાસેનું કોઈ સંબંધ
ન હતું તેમને તેમના સંબંધીઓએ અટકાવ્યાં. ગોપીજનોના પતિઓ, માળાપો, પુત્રો અને સંબંધીઓનો
જે કે નિરોધહીનતામાં અંગીકાર કરવામાં આવેલી હતી છતાં પણ તેમણે ફેલરસ જાણ્યો ન હતો,
કારણ કે તે બધા સાધનોમાં આચ્છાદિ હતા. તેઓ જોય માનતા હતા કે જે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની
દાસ જ-ભગવાનનું ભજન કરે તો જ તે બરેબરું ભજન કરી શકાય, પણ જે પતિથી સ્વતંત્ર બનીને
સ્ત્રીઓ ભગવાનનું ભજન કરે તો તે બરેબરું-શાસ્ત્રીય-ભજન કરી શકાય નહિ. પતિ, માળાપ, પુત્ર
અને સંબંધીઓએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં છતાં પણ ગોપીજનોનો આત્મા-અંતાકરણ-ગોવિન્દ ભગવાને
ખેંચી લીધો હતો. ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે જતાં તેમના પતિ વગેરેએ શબ્દ દ્વારા અટકાવ્યાં
હતાં અને શબ્દની અસર કર્યું ઉપર થાય છે અને ઠલું જે જાણ ધન્દિય છે, ત્યારે અન્તાકરણ
એ આન્તર ધન્દિય છે અને અન્તાકરણમાં રહેલા ભગવાન તે અન્તાકરણના પ્રવર્તક બને છે. પુરુષો-
છવો-અન્તાકરણને વશ હોય છે એમ પુરંજનના પ્રસંગમાં સિદ્ધ થયેલું છે. ત્યારે નોકા પાણીના
પ્રવાહમાં ચાલતી હોય છે ત્યારે તેને “ઉભી રહે, ઉભી રહે” એમ કહેવામાં આવે તો પણ તે ઉભી
રહેતી નથી. તે પ્રમાણે પતિઓ, માળાપો વગેરેએ ગોપીજનોને “જા જાવ, ના જાવ” એ પ્રમાણે કહ્યું
રહેતી નથી. તે પ્રમાણે પતિઓ, માળાપો વગેરેએ ગોપીજનોને “જા જાવ, ના જાવ” એ પ્રમાણે કહ્યું
છતાં પણ ભગવાન જેમાં રહેલા છે તેવા અન્તાકરણને અધીન થઈને ગોપીજનો ભગવાનની પાસે
આશ્વાં જ્યાં. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો પોતાના પતિ વગેરેની આજ્ઞાનો વિચાર કરતાં હતાં તેમનું
અન્તાકરણ ભગવાને પોતાનામાં ન ચરેલું. અર્થાત્ જ્યાં જ ગોપીજનોને અટકાવવામાં આવ્યાં હતાં
તેમાંથી જેમનું મન ગોવિન્દ ભગવાનમાં લાગેલું હતું તે જ જ્યાં દર્શ્ય નહિ. વચી જેમ મર્થદાનગ્રામમાં

તિવ્રતિ । મયં સ્વધર્મો વા તાસાં નાસ્તીત્યાંહ મોહિતા इति । यदि वा। कृष्णान्तिकं न गच्छेयुस्तदा
મૂર્છિતા इव प्राणैस्त्यजेयुः । (સર્વાત્મામાવજ્ઞાપનાયૈવાયુના વ્રજસ્થાનામેતદ્વાગમનજ્ઞાનં કારિતવાનિતિ
જેયમ્ । અન્યથાપિ પ્રાન્યમાનાઃ સ્વપાર્થસાનિતિવાક્યાદયઃ વનસ્તિત્યજ્ઞાનં સમ્પાદિતવાનેવં પૂર્વમેવા-
ગમવાજ્ઞાનમેવ કથં ન સર્માદયેત્ । ('શ્રદ્ધાલનાસ્મિ પદ્મસોતિ ન્યાયેન વજ્ઞાનં સમ્પાદ્ય તત્સન્માવિત-
યોપામાવસમ્પાદનાત્તદસમ્પાદનસ્યૈવ ધર્મૈસ્ત્વાદિતિ) ॥ ૮ ॥

एवं दशवियानां भगवत्समीपगतिमुक्त्वा यासां कालः प्रतिवन्धकः पूर्वमेव भक्तिगुणात्ता
મજનાનન્દમનનુમૂયૈવ પ્રતિવદ્ધા એવ મગવત્સાયુજ્વં પ્રાપ્તવત્સ ઇત્યાહ અન્તર્ગૃહતા इति त्रिभिः ।

अन्तर्गृह्यताः काश्चिद् गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।
कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मांसितलोचनाः ॥ ९ ॥

શ્રીજીને પોતાના પતિ, માખાષ વગેરેનો ભય રહે છે તેમ આ ગોપીજનોને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય
હતો નહિ, કારણ કે તે મોહિત થયેલાં હતાં એમ શુકદેવજી કહે છે. જો આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની
પાસે ન ભય તો મૂર્છા પામેલા આશુસની માફક પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે; અને પ્રાણ ત્યાગ
કરવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય ત્યારે તો ભય વગેરે સ્વધર્મનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થતો નથી એમ શાસ્ત્ર
પોતે જ કહે છે.

(જે ગોપીજનો પતિ વગેરેની આજ્ઞા માન્યા વિના ભગવાનની પાસે ગયાં તેમનામાં સર્વાત્મભાવ
હતો એ દર્શાવવાને માટે જ ભગવાને હંમણાં મળમાં રહેનારા ગોપોને ‘આ ગોપીજનો ભગવાન પાસે
વાય છે’ એ પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવ્યું એમ સમજવું. જો આ પ્રમાણે આપણે ન સમજીએ તો પછી આગળ
ઉપર ‘પોતાની પાસે જ પોતાની સ્ત્રીઓ સૂઈ રહી છે એમ ગોપો માનવા લાગ્યા’ એ શુકદેવજીના વચન
ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગોપીજનો વનમાં છે એનું અજ્ઞાન ભગવાને ગોપોને કર્યું તે પ્રમાણે પહેલાં
પણ ભગવાને ગોપીજનોના જવાની બાબતનું અજ્ઞાન ગોપોને કેમ ન કર્યું? ‘સોજખા પગને કાઢવામાં
નાખીને પછીથી પગનો કાઢવ ધોવો’ એ ન્યાય પ્રમાણે ગોપીજનોના જવાની બાબતનું જ્ઞાન ભગવાને
પહેલાં ગોપોને કર્યું અને પાછું એ જવાની બાબતના જ્ઞાનથી જે હોયો સંભવે છે તેને જરૂર કરવાનો
પ્રયત્ન કર્યો. ભગવાનની આવી પ્રવૃત્તિ નક્કરી છે. તેના કરતાં તો ભગવાને પહેલેથી જ ગોપીજનોના
જવાની બાબતનું જ્ઞાન ગોપોને ન કર્યું હોત તે જ વધારે આફ હેતું. પણ ભગવાને ગોપીજનોના આગમનનું
જ્ઞાન ગોપોને પહેલાં કર્યું છે. તેથી આપણે ખાતરું જ પડે છે કે ગોપીજનોમાં ભગવાનને વિશે
સર્વાત્મભાવ હતો તે બતાવવાને માટે જ ભગવાને ગોપીજનોના આગમનનું જ્ઞાન ગોપોને કર્યું છે.) ૮

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં ચરણ ગોપીજનો અને દસમાં શુભ્રવીત ગોપીજનો-એ રીતે દસ
પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ગયાં એમ શુકદેવજીએ કહ્યું. હવે જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં
વતરણુદિ હતી તેમનો કાળે પ્રતિબંધ કયો-ગોપીજનોના પતિ વગેરેએ ગોપીજનોના ભજનમાં પ્રતિબંધ
કયો એટલે તે ભય કાળનો અંશ ગણાય છે; પહેલાં સાધનાવસ્થામાં આ ગોપીજનોમાં ભક્તિ હતી
પણ જ્ઞાનશ્યામ વતરણુદિ હોવાથી ભજન-ભજનો તેમણે અનુભવ કર્યો જ નહિ અને વતરણુદિથી
તેમનો પ્રતિબંધ જ થયો અને ભજવાનનું સાધુત્વ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું એમ શુકદેવજી નીચેના ત્રણ
શ્લોકોમાં કહે છે:—

કેટલીક ગોપીઓ ધરની અંદર હતી; અને તેમને જ્યારે બહાર
આવવાનો ભાગ ન મળ્યો ત્યારે તેમણે આંખો ઝાંઝી દઈને કૃષ્ણ ભગવા-
નમાં ભરતી ભાવના રાખીને તેમનું-કૃષ્ણ ભગવાનનું-ધ્યાન કર્યું. ૯

કોટિજ્ઞકલ્પેષુ કુમ્ભીપાકાદિનરતેષુ ચાત્ત્વ દુઃખં ભવેત્ તાત્ત્વ દુઃખં મગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણ જાતમ્ ।
 વતઃ સર્વપાપકલ્મશોઃ સમાપ્તઃ । પુણ્યક્ષયપ્રકારમાહ ધ્યાનપ્રાપ્તેતિ । સર્વપાપકલ્પે ભગવાન્ ધ્યાને
 પ્રાપ્તઃ । અચ્યુતઃ પરમાત્મા । ન તુ સમાગતોઽપિ ચારત્વેન, અન્યથા તત્ત્વોઽપિ કર્મરોપઃ સ્થાત્ ।
 વચ્ચ યોઽયમાત્તેયઃ, તેન ચા નિર્વૃત્તિઃ, તથા ક્ષીણં મદ્ગુલં પુણ્યં ચાત્ત્વમ્ । કોટિજ્ઞકલ્પેષુ સ્વર્ગોદિ-
 શોકેષુ ચાત્ત્વસુભવમુચ્યતે તાત્ત્વ મગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણવાતુમૂતમ્ । અતઃ પુણ્યકલ્પોઽપિ જાતઃ ॥૧૦॥
 તત્ત્વો મુક્તા જાતા इत्याह તમેવ પરમાત્માનમિતિ । સુતગોમાર્ગનિવ મગવાન્ પૂર્વમાશ્રિપ્તઃ, મૌને
 જાતેઽપિ વિયોજકપાપમાત્ત્વાત્ ન વિયુક્તઃ, અતઃ સંગતા ઇવ સિત્તાઃ । શરીરં તુ પ્રારબ્ધકર્મનિર્વાણ-
 મપત્ત્વ । યદ્યાશ્રિપ્તો મગવાન્ ન ભવેત્ તદા તત્ત્વ પ્રવિષ્ઠાઃ તદ્વત્ત્વં પર્માધર્મફલં સુમુજુઃ, મગવતિ પ્રવિ-
 શ્ત્વાન્ મુક્તા ઇવ જાતાઃ । તદ્વાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । પૂર્વં સમ્યન્ધસમયે યદપિ જારુદ્ધાપિ
 સંગતા ઇવ, તતઃ કર્મસન્ધસ્ય પ્રક્ષીણત્વાત્ ગુણમયં દેહં અહુઃ । તદા અજ્ઞાનમન્યધાજ્ઞાનં વા ત્રિશ્વના-

છે. પ્રજ્ઞાના ક્ષરોરો ક્ષરોની અંદર કુમ્ભીપાક જેવાં નરકોમાં જે કુઃખનો અનુભવ થાય છે તે બધા
 કુઃખનો અનુભવ ભગવાનથી વિરહ થતાં ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થયો. એટલે ગોપીજનોએ
 'પોતાનાં બધાં પાપોનું ફળ લોગવી દીધું અને તેથી તેમનાં બધાં પાપકર્મો નાશ પામ્યાં.

ગોપીજનોનાં પુણ્ય કર્મોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે શુકદેવજી ધ્યાનપ્રાપ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં
 સમજાવે છે. ગોપીજનોનાં બધાં પાપ નાશ પામ્યાં એટલે તેમણે ધ્યાનમાં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં
 ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જેમનાં દર્શન થયાં તે અચ્યુત-પરમાત્મા-હતા. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભર-
 શુદ્ધિ રાખીને તેમનું ધ્યાન ધર્મ્ય હવું છતાં પણ ભગવાને બ્યારે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં દર્શન આપ્યું ત્યારે
 તેમણે ગોપીજનોના ભર તરીકે દર્શન આપ્યું ન હતું. એ ભગવાન ભર તરીકે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં
 મળ્યા હોત તો પછી કર્મોનો કેટલોક ભાગ બાકી રહેત અને તેથી બધાં કર્મોનો નાશ થાત નહિ.
 ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જે સમાગમ થયો તેથી તેમને વળું મુખ થયું, અને તેને પરિણામે તેમનાં બધાં
 મંગલ-પુણ્ય-કર્મો નાશ પામ્યાં. પ્રજ્ઞાના કોટિ ક્ષરોની અંદર સ્વર્ગોદિ લોકોમાં જેટલા કુખનો અનુભવ
 થાય છે તેટલા કુખનો અનુભવ ભગવાનના સમાગમથી ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થઈ ગયો. આ
 રીતે બધાં પુણ્ય કર્મોનું ફળ લોગવી લેવાથી તેમનાં બધાં પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં. ૧૦

આ પ્રમાણે બ્યારે ગોપીજનોનાં પાપ અને પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં ત્યારે તેમને સુખિ મળી
 એમ શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ અંગીઆરમ્ શ્લોકમાં કહે છે. કુખ લોગવવાને માટે જ
 ગોપીજનોએ પહેલાં ભગવાનની સાથે સમાગમ કર્યો; અને ગોપીજનોને સંયોગ રસનો અનુભવ થયો,
 છતાં પણ તે રસમાં વિષ્ણુ નાથી ગોપીજનોનો ભગવાનથી વિયોગ કરે એવું ગોપીજનો પાસે પાપ ન
 હતું એટલે તેમનો ભગવાનથી વિયોગ થયો નહિ. તેથી તેમણે ભગવાનના સમાગમનું મુખ અનુભવ્ય જ
 કર્યું. ગોપીજનોનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામ્યાં હતાં એટલે તેમના શરીરનો તો નાશ થયો. જેમની
 સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો હતો તે એ ભગવાન ન હોત તો ગોપીજનોનો પ્રવેશ બીજા શરી-
 રમાં થાત અને તેથી શરીરની સાથે સંબંધ ઘટાવવા ધર્મ અને અધર્મનું ફળ તેમને લોગવવું પડત.
 પણ તેમનો પ્રવેશ ભગવાનમાં થયો હતો એટલે જ તે બધાં ગોપીજનો સુખ જ થઈ ગયાં. આ જ
 થાત શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહે છે. પહેલાં બ્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની
 સાથે સંબંધ થયો ત્યારે ગોપીજનોએ એ કે ભરણુદિથી જ ભગવાનનો સમાગમ કર્યો છતાં પણ
 અચ્યુત ભગવાન કુખના સમાગમથી જ તેમનાં બધાં કર્મોનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમણે
 સુખમય-અદૃત-દેહનો ત્યાગ કર્યો. તે વખતે ગોપીજનોના પ્રારબ્ધ દેહી અમંગલ ન મળ્યું તેટલા સાર
 ભગવાને વ્યવહારને માટે તેમાં બીજે છત્ર મૂકી આપ્યો. બ્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સમા-
 ગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનના સ્વરૂપનું રસ ન હતું અને તેમને ભગવાનમાં ભરતુદિ

દુઃસહપ્રેષવિરહતીવતાપપ્રુતાશુભાઃ ।

ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિર્વૃત્તા ક્ષીણમદ્ગ્લાઃ ॥ ૧૦ ॥

તમેવ પરમાત્માનં જારવુદ્ધ્યાપિ સદ્ગતાઃ ।

જહુર્ગુણમયં દેહં સયાઃ પ્રક્ષીણચન્ધનાઃ ॥ ૧૧ ॥

દેવગત્યા કાશ્ચિદ્દૃહમય્યે સિતા ગોપભાર્યાઽઘાતુર્યાનમિદ્ધા અગ્રોદાઃ પતિસહિતાઃ પતિમિરેષ સંરક્ષિતા અલબ્ધવિનિર્ગમા જાતાઃ । તતઃ પ્રતિવન્ધનિવૃત્તયર્થં કૃષ્ણમેવ ધ્યાતવ્યઃ, પરં તદ્વાચના-યુક્તા મગવાન્ જારઃ સ્વયમભિસારિકા इति । અન્યથા પ્રતિવન્ધો ન સ્યાત્ । તાદૃશ્યોઽપિ મીઠિત-સ્ત્રોચનાઃ સત્ત્વો મગવન્તં દધ્યુઃ ધ્યાતવ્યઃ, તત્ત્વો મુચ્ચ જાતાઃ ॥ ૧૦ ॥ નતુ તત્ર જ્ઞાનામાવાત્ વિહિત-મત્તદભાવાત્ મગવત્તોઽપિ સાન્નિપ્યામાવાત્ કથં મુચ્ચા શ્લેષાસંપથ કર્મજ્ઞયાન્ મુચ્ચા इति વાચું કર્મજ્ઞવ-પ્રકારમાહ દુઃસહેતિ । દુઃસહો યઃ પ્રેષવિરહઃ સ एव महानभिः, वल यस्मीप्रस्तापः, तेन प्रुतानि निर्वृतानि ज्यासितानि भस्मसारकृतानि अशुभानि वासाम् । फलभोगे कर्म क्षीयत इत्यविषादम् ।

કૃષ્ણ ભગવાનરૂપી પોતાના પ્રિયતમના દુઃસહ વિરહથી ગોપીઓને તીવ્ર તાપ થયો અને તેથી તેમનાં બધાં પાપો બળી ગયાં. ગોપીઓ ભગ-વાનનું ધ્યાન કરતી હતી, એટલે તે ધ્યાનમાં તેમને અચ્યુતનો-કૃષ્ણ ભગ-વાનનો-સમાગમ થયો અને તેથી તેમને એટલો બધો આનન્દ થયો કે તેમનાં બધાં પુણ્યકર્મો પણ ક્ષીણ થઈ ગયાં. ૧૦

આ પ્રકારનાં ગોપીજનોએ ભગવાનનાં જે કે બાર શુદ્ધિ રાખી હતી છતાં પણ તે જ પરમાત્માનો તેમને સમાગમ થયો, અને તેથી તેમનાં બધાં કર્મનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેમણે તરત જ શુભમય દેહનો સાગ કર્યો. ૧૧

દૈવગતિએ કેટલાંક ગોપીજનો ધરની અંદર હતાં. આ સ્ત્રીઓ ગોપીઓ હતી એટલે તેમનામાં આતુર્ય ન હતું, બળી તેમની ઉમ્મર મોટી ન હતી એટલી તેમની પાસે તેમના પતિઓ હતા અને આ પતિઓ જ તેમનું રક્ષણ કરતા હતા એટલે ગોપીજનોને બહાર નીકળવાનો ભાગ મળ્યો નહિ. પછીથી આ પ્રતિબન્ધ દૂર કરવાને તે ગોપીજનોએ કૃષ્ણ ભગવાનનું જ ધ્યાન થયું, પણ આ ધ્યાનમાં તેમણે ક્યેવી ભાવના રાખી કે ભગવાન બાર ॥ અને અમે પોતે અસિસારિકાઓ છીએ. જે આ પ્રમાણે ભગ-વાનમાં ભરણુદ્ધિ ગોપીજનોએ રાખી ન હોત તો ભગવાનની પાસે જવામાં કોઈ પણ દુઃખ પ્રતિબન્ધ કરી શકત નહિ. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ રાખીને પણ પોતાની આંખો મીંચી દીધી અને ભગવાન કૃષ્ણનું ધ્યાન થયું, અને પછીથી તેઓ મુક્ત થઈ ગયાં. ૯

શંકાઃ—ગોપીજનોમાં જ્ઞાન ન હતું, વિકિત-શાસ્ત્રીય-અર્થાંશ બહિષ્ત પણ ન હતી, અને ભગવાન પણ પાસે ન હતા; તો પછી તે કેવી રીતે મુક્ત થયાં ?

સમાધાનઃ—મુકદેવજી ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ગોપીજનોનાં બધાં સારાં અને ખરાં કર્મો-પુણ્ય અને પાપ કર્મો-નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમને મુક્તિ મળી. આ બધાં પાપ અને પુણ્ય કર્મોનો સ્વપ્ન કેવી રીતે થયો તે મુકદેવજી દુઃસહ ઇલાદિ દસમા શ્લોકમાં બતાવે છે. ગોપીજનોના પ્રિયતમ કૃષ્ણ ભગવાન તેમનો વિરહ સહન ન થઈ શકે એવો. આ દુઃસહ વિરહ જ મોટો અભિ છે, અને આ અભિની તાપ ધણે સખત છે, એટલે તે સખત તાપથી ગોપીજનોનાં બધાં અશુભ-પાપ-કર્મો બળી ગયાં છે. કર્મનાં ફળનો ભોગ કર્યા પછી કર્મનો નાશ થાય ॥ એ વાત નિર્વિવાદ

કોટિપ્રહ્લકલ્પેષુ કુન્દમીપાકાદિનરકેષુ યાવત્ દુઃખં ભવેત્ ત્યાવત્ દુઃખં ભગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણ જાતમ્ ।
 વતઃ સર્વપાપફલભોગઃ સમાપ્તઃ । પુણ્યશ્રવણપ્રકારમાહ ધ્યાનપ્રાપ્તેતિ । સર્વપાપશ્રવ્યે ભગવાન્ ધ્યાને
 પ્રાપ્તઃ । અચ્યુતઃ પરમાત્મા । ન તુ સમાગતોઽપિ જારત્વેન, અન્યથા તત્તોઽપિ કર્મશોષઃ સ્વાત્ ।
 વત્સ યોડ્યમાન્તેષઃ, તેન યા નિર્વૃત્તિઃ, તથા ક્ષીણં મઝ્જલં પુણ્યં યાસામ્ । કોટિપ્રહ્લકલ્પેષુ સ્વાર્ગાદિ-
 લોકેષુ યાવત્સુખમનુભૂયતે તાવત્ ભગવદાશ્રયે ક્ષણમાત્રેણેવાતુમૃતમ્ । અતઃ પુણ્યશ્રવ્યોઽપિ જાતઃ ॥૧૦॥
 તત્તો મુક્તઃ જાતા ઇત્યાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । સુરમોગાર્યમેવ ભગવાન્ પૂર્વમાશ્રિષ્ઠઃ, મોને
 જાતેઽપિ વિયોજકપાપાભાવાત્ ન વિયુક્તઃ, અતઃ સંગતા એવ સિતાઃ । સ્તરીરં તુ પ્રારબ્ધકર્મનિર્વાણ-
 મરવત્ । યદાશ્રિષ્ઠો ભગવાન્ ન ભવેત્ તદા તત્ત પ્રવિષ્ઠાઃ તદ્વત્ ધર્માધર્મફલં લુપ્તજુઃ, ભગવતિ પ્રવિ-
 ઇત્યાહ મુક્તઃ એવ જાતાઃ । તદાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । પૂર્વ સમ્યગ્ધસમયે યદાપિ જારતુહ્યાપિ
 સંગતા એવ, તતઃ કર્મબન્ધસ્ય પ્રક્ષીણત્વાત્ ગુણમયં દેહં જહુઃ । તદા અજ્ઞાનમન્યદાજ્ઞાનં વા ત્રિસંગ-

છે. પ્રહ્લાદના કરોડો કહપોની અંદર કુચ્છીપાક જેવાં નરકોમાં જે દુઃખનો અતુલવ ધાય છે તે બધા
 દુઃખનો અતુલવ ભગવાનથી વિરહ થતાં ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થયો. એટલે ગોપીજનોએ
 પોતાનાં બધાં પાપોતું ફળ લોગવી દીધું અને તેથી તેમનાં બધાં પાપકર્મો નાશ પામ્યાં.

ગોપીજનોનાં પુણ્ય કર્મોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે શુકદેવજી જ્ઞાનપ્રાપ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં
 સમજાવે છે. ગોપીજનોનાં બધાં પાપ નાશ પામ્યાં એટલે તેમણે જ્ઞાનમાં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.
 ગોપીજનોને જ્ઞાનમાં જેમનાં દર્શન થયાં તે અચ્યુત-પરમાત્મા-હતા. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભર-
 ખુદ્ધિ રાખીને તેમનું જ્ઞાન ધર્મ્ય હતાં છતાં પણ ભગવાને જ્ઞાને ગોપીજનોને જ્ઞાનમાં દર્શન આપ્યું ત્યારે
 તેમણે ગોપીજનોના ભર તરીકે દર્શન આપ્યું ન હતું. જો ભગવાન ભર તરીકે ગોપીજનોને જ્ઞાનમાં
 મળ્યા હોત તો પછી કર્મનો કેટલોક ભાગ બાકી રહેત અને તેથી બધાં કર્મોનો નાશ થાત નહિ.
 ગોપીજનોને જ્ઞાનમાં જે સમાગમ થયો તેથી તેમને વહું સુખ થયું, અને તેને પદિચામે તેમનાં બધાં
 મંગલ-પુણ્ય-કર્મો નાશ પામ્યાં. પ્રહ્લાદના કોટિ કહપોની અંદર સ્વાર્ગાદિ લોકોમાં જેટલા કુખનો અતુલવ
 ધાય છે તેટલા કુખનો અતુલવ ભગવાનના સમાગમથી ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થઈ ગયો. આ
 રીતે બધાં પુણ્ય કર્મોતું ફળ લોગવી લેવાથી તેમનાં બધાં પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં. ૧૦

આ પ્રમાણે જ્ઞાને ગોપીજનોનાં પાપ અને પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં ત્યારે તેમને શુદ્ધિ મળી
 એમ શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ અગ્રીઆરમ પ્રલોકમાં કહે છે. સુખ ભોગવવાને માટે જ
 ગોપીજનોએ પહેલાં ભગવાનની સાથે સમાગમ કર્યો; અને ગોપીજનોને સંયોગ રસનો અતુલવ થયો,
 છતાં પણ તે રસમાં વિષ નાખી ગોપીજનોનો ભગવાનથી વિયોગ કરે એવું ગોપીજનો પાસે પાપ ન
 હતું એટલે તેમનો ભગવાનથી વિયોગ થયો નહિ. તેથી તેમણે ભગવાનના સમાગમનું સુખ અતુલવ જ
 કર્યું. ગોપીજનોનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામ્યાં હતાં એટલે તેમના શરીરનો તો નાશ થયો. જેમની
 સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો હતો તે જો ભગવાન ન હોત તો ગોપીજનોનો પ્રવેશ બીજા શરી-
 રમાં થાત અને તેથી શરીરની સાથે સંબંધ ધસવતા ધર્મ અને અધર્મનું ફળ તેમને લોગવવું પડત.
 પણ તેમનો પ્રવેશ ભગવાનમાં થયો હતો એટલે જ તે બધાં ગોપીજનો શુદ્ધ જ થઈ ગયાં. આ જ
 થાત શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ પ્રલોકમાં કહે છે. પહેલાં જ્ઞાને ગોપીજનોનો ભગવાનની
 સાથે સંબંધ થયો ત્યારે ગોપીજનોએ જો કે ભરતુદિથી જ ભગવાનનો સમાગમ કર્યો છતાં પણ
 અચ્યુત ભગવાન કૃષ્ણના સમાગમથી જ તેમનાં બધાં કર્મોનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમણે
 સુખમય-પ્રાપ્ત-દેહનો લાગ કર્યો. તે વખતે ગોપીજનોના આત્મ દેહો અમંભવ ન ગણાય તેટલા સાર
 ભગવાને વ્યવહારને માટે તેમાં બીજે છવ મૂર્તિ આપ્યો. જ્ઞાને ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સમા-
 ગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હતું અને તેમને ભગવાનમાં ભરતુદિ

વશાયીતિ ન તથોઃ પ્રતિષન્નકલ્યં વિયોજકામાવાત્ શરીરાન્તરોત્પાદકામાવાપ । બલિયા પરં તિષ્ઠતિ,
સા ભગવચ્ચક્ષિઃ, ભગવત્સંગતં ન વ્યામોહ્યતીતિ સાપિ નિષ્ટુજા । તતો શુક્ષ્ણ જાતા દ્વયર્થઃ ॥ ૧૧ ॥
:અથ રાજા શ્રુતિવિરોધમાઘ્નુતે કૃષ્ણમિતિ ।

રાજોવાચ—કૃષ્ણં વિદુઃ પરં કાન્તં ન તુ વ્રહ્મતયા મુને ।

યુગપ્રવાહોપરમસ્તાસાં યુગધિયાં કયમ્ ॥ ૧૨ ॥

‘તમેવ વિવિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પમ્યા વિચિતેડયનાર્થે’તિષ્ઠતી જ્ઞાનમેવ સાધનત્વેનોકમ્ ।
તથૈવ પુનઃ ‘મત્સ્યૈવ તુષ્ટિમભ્યેતિ વિષ્ણુર્નાન્યેન કેનચિત્ । સ એવ મુક્તિદાતા વ મક્ષિત્તૈવ કારણમ્ ॥’
કમયોક્ષ નિર્ણયઃ, ‘જ્ઞાનયોગઃ સમિષ્ઠો નૈર્ગુણ્યો મક્ષિત્ત્વજ્ઞઃ । દ્વયોરપેક્ષ એવાર્થો ભગવચ્ચક્ષ-
લક્ષણ’ इति । ‘મત્સ્યા મામભિજ્ઞાનાતી’ત્યપિ ભગવત્નોકમ્ । તતો મર્યાદાયાં જ્ઞાનેનૈવ મુક્તિઃ;

હતી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અનુક્રમે અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન-વિપરીત જ્ઞાન-હતાં. ભગવાનની
સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોનાં અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન ધ્રુવ જ ક્ષય રહ્યાં
હતાં એટલે તે બે-અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન-ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કરી શક્યાં નહિ.
જે ભગવાનથી ગોપીજનોનો વિયોજ વાય તો જ ગોપીજનોનું ભગવત્સ્વરૂપ વિધેનું અજ્ઞાન સ્થિર રહે
અને નાશ ન પામે; તે જ પ્રમાણે જે ભગવાનથી ક્ષિત્ કોઈ બીજા શરીરમાં તેમનો પ્રવેશ થયો હોય
તો જ ગોપીજનોનું બરણુદ્ધિથી અન્યથાજ્ઞાન ધ્રુવ સ્થિર રહેત. ધ્રુવ ભગવાનથી ગોપીજનોનો
વિયોજ કરી શકે એવું એક ધ્રુવ તત્ત્વ અસ્તિત્વમાં ન હતું, તેમજ અન્ય શરીર ઉત્પન્ન કરી શકે એવું
ધ્રુવ તત્ત્વ ન હતું. આ પરિસ્થિતિમાં ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં કોઈ ધ્રુવ પ્રતિબંધ ન થયો. જે કે
ભગવાનની સાથે ત્યારે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે અવિદ્યા હતી, ધ્રુવ તે અવિદ્યા ભગવાનની
શક્તિ છે, એટલે ભગવાનની સાથે જેનો સમાગમ થયો છે તેને તે કોઈ રીતે વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરી
શકતો નથી. એટલે અવિદ્યા ધ્રુવ ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કયાં વિના જ જતી રહી.
આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં બધાં શુદ્ધ અશુદ્ધ કર્મોનો નાશ થયો એટલે તેમને મુક્તિ મળી એ
આ શ્લોકનો ભાવર્થ છે. ૧૧

અતર્ગૃહગંતા ગોપીજનોને ભગવાનમાં બરણુદ્ધિ હતી તો ધ્રુવ તેમને મુક્તિ મળી એમ સાં-
ળીને પરીક્ષિત્ રાજાને શ્રુતિનો વિરોધ જણાયો અને તેથી તેમણે નીચેના શ્લોકમાં રાંધા ઉઠાવી:—

પરીક્ષિત્ રાજા કહે છે કે:—હે મુનિ, આ અતર્ગૃહગતા ગોપી-

જનોએ કૃષ્ણ ભગવાનને ખોતાના શ્રેષ્ઠ કાન્ત તરીકે માન્યા હતા, પ્રજા

તરીકે નહિ. તો પછી શુણુદ્ધિવાળાં આ ગોપીજનોને શુણુપ્રવાહરૂપ આ

સંસારનો નાશ કેમ થયો? ૧૨

‘તે પરમાત્મતું જ્ઞાન મેળવીને જ માણસ મત્સ્યની પેલે પાર વધ છે; મોક્ષ મેળવવાને આટે
પરમાત્માના જ્ઞાન વિના બીજો એક ધ્રુવ માર્ય નથી.’—આ શ્રુતિમાં મોક્ષ મેળવવાનું સાધન કલ્પા જ્ઞાન
છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી ત્યારે મોક્ષના સાધનોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ભક્તિને ધ્રુવ
મોક્ષના સાધન તરીકે વર્ણવવામાં આવી ॥ એમ જણાય છે, અને તે વાત નીચેના શ્લોકમાં જ
આપેલી છે:—‘વિષ્ણુ ભગવાન્ દેવજા ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી નહિ. તે જ વિષ્ણુ
ભગવાન્ મુક્તિ આપનારા છે, અને મુક્તિ મેળવવામાં ભક્તિ જ સાધનવૃત્ત છે.’ આ પ્રમાણે જ્ઞાન
અને ભક્તિ મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો છે. તે બે વિધેનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે. ‘જ્ઞાનમાર્ગ અને
ભક્તિમાર્ગ મારામાં રહેલા છે અને તેથી તે નિર્દુષ્ટ છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ બે બન્ને ય માર્ગનું ફળ એક
જ છે અને તે ભગવાન્.’ વળી ગીતાશ્લોકમાં ધ્રુવ ભગવાન્ કહે છે કે ‘ભક્તિપદે જ મને મનુષ્ય બરોબર
મળે છે.’ આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે માર્ગમાર્ગમાં જ્ઞાનપદે જ મુક્તિ મળે છે, ત્યારે

પુત્રૈ મત્તયા જ્ઞાનેન વા । સ્વાસાં તુ ન દ્વયમ્ । મક્તિરપિ સ્ત્રુણા, જ્ઞાનમપિ સ્ત્રુણમ્, તમયં વ તામ-
સમ્ । અતઃ કથં મુક્તિરિત્થિ । તદાહ તાઃ કૃષ્ણં કાન્તં પરં વિદુઃ । કાન્તઃ પતિર્વારો વા, ન તુ
બ્રહ્મતયા વિદુઃ । મુને ર્શ્વિસમ્બોધનમત્ર નિર્ણયપરિજ્ઞાનાર્થમ્ । વિરોધસ્તુ સ્પષ્ટઃ । તાસાં ભગવતિ
સ્વસિન્ન ગુણબુદ્ધિરેવ । ગુણબુદ્ધિઃ ગુણપ્રવાહસ્ય સૂક્ષ્મ, અન્યથા ગુણબુદ્ધિનિવારકાણિ સર્વાન્વેષ
શ્રાક્ષાણિ વ્યર્થાણિ ભવેયુઃ । વૈદિકપદ્ધત્ત્વસંભાવિત એવં । અતો ગુણધિયાં ગુણબુદ્ધિયુક્તાનાં
ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથમ્ ॥ ૧૨ ॥

તત્રોત્તરમાદ્ય ઉત્તમિતિગતુર્મિઃ ।

શ્રીશુક વચ્ચાપ—ઉત્તમ પુરસ્તાદેતત્તે ચૈવાઃ સિદ્ધિં યથા ગતઃ ।

દ્વિપત્રપિ હૃષીકેશં કિમુતાઘોક્ષજપ્રિયાઃ ॥ ૧૩ ॥

ત્વણાં નિઃશ્રેયસાર્થાય વ્યક્તિર્ભગવતો નૃપ ।

અદ્યયસ્યાપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ ॥ ૧૪ ॥

કામં ક્રોધં મયં સ્નેહમૈવં સૌહૃદમેવ વા ।

નિત્યં હૃરૌ વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ ૧૫ ॥

પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિવડે અથવા જ્ઞાનવડે મુક્તિ મળે છે. આ અંતર્મુહ્યતા ગોપીજનોમાં એક પણ
સાધન ન હતું. તેમની ભક્તિ પણ ભગવાનમાં બરબુદ્ધિ હોવાને લીધે સચુલ્ય હતી, અને તેમનું જ્ઞાન
પણ મોહને લીધે સચુલ્ય હતું. આ પ્રમાણે આ ગોપીજનોનાં ભક્તિ અને જ્ઞાન તામસ હતાં. આવી
સ્થિતિમાં તે ગોપીજનોને મુક્તિ કેમ મળી એમ પરીક્ષિત જાણને આ શ્લોકમાં શંકા થાય છે.
કાન્ત એટલે પતિ અથવા ભર. ગોપીજનોએ કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના પતિ અથવા ભર તરીકે
માન્યા હતા, જ્યાં તરીકે માન્યા ન હતા. પરીક્ષિત જ્ઞાન શુકદેવજીને ‘મુનિ’ કહીને સંબોધે છે. તેનો
ભાવ એ છે કે શુકદેવજી મુનિ હોવાથી આ વાતનો નિર્ણય બહુતા કર્યો અને તેથી પરીક્ષિતની શંકાતું
સંમાધાન થઈ શકશે. અંતર્મુહ્યતા ગોપીજનોને મુક્તિ મળી એ વાતનો મુક્તિ થાય ને વિરોધ થાય ॥
તે કપલ છે. ભગવાનમાં અને પોતાનામાં ગોપીજનોને શુભબુદ્ધિ ન હતી, અને શુભબુદ્ધિ એ
શુભપ્રવાહરૂપી સંસારનું મૂળ છે. શુભબુદ્ધિને શુભપ્રવાહરૂં કારણ એ ન માનીએ તો પછી શુભ-
બુદ્ધિનો નાશ કરનારાં બધાં ય શાઓ વર્જ્ય થઈ જાય. “જાણને ને બહે છે તે જાણ ન થાય છે” એમ
ઉપનિષદમાં ને બ્રહ્મભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે વૈદિક પદ્ધતિ તો આ ગોપીજનોમાં અસંભવિત ન છે,
કારણ કે ગોપીજનોએ ઉપનિષદનું ક્ષણ મનન વગેરે કરેલું ન હતી, કેમકે તેમને તે કરવાનો અધિકાર
ન હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો શુભબુદ્ધિવાળાં હતાં તો પછી તેમનો શુભપ્રવાહ-સંસાર-કેમ
નાશ પામ્યો એમ પરીક્ષિત શુકદેવજીને પ્રશ્ન પૂછે છે. ૧૨.

શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના ચાર શ્લોકોમાં આપે છે—

શુકદેવજી કહે છે કે—પહેલાં સમગ્ર સંધ્યની અંદર મેં તમને કહ્યું
હતું કે શિશુપાલ ભગવાન કૃષ્ણ ઉપર દ્રેષ કરતો હતો છતાં પણ તે ભગવ-
ત્સાધુન્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનનાં પ્રિયજનો—ગોપી-
જનો—સિદ્ધિ, મુક્તિ, પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય! ૧૩

હે રાજા! અભય, અપ્રમેય, નિર્ગુણ અને સર્વ શુભોના આત્મારૂપ
ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે ન છે. ૧૪
ને કૃષ્ણ ભગવાન ઉપર હૃદયેશાં કામ, ક્રોધ, ભય, એકા એકતા
અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્દ્રેષ થઈ જાય છે. ૧૫

ન ચૈવં વિસાયઃ કાર્યો ભવતા ભગવત્ત્વજે ।

યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણો યત એતદિમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

एतत्सप्तमस्कन्ध एवोक्तं शिशुपालमुक्ता । यथा श्लाघं मच्छिन्नानप्रतिपादकं साधनम्, तथा भगवत्स्वरूपमपि । भगवान् हि शुक्तिदानार्थमैवावतीर्णः सच्चिदानन्दरूपेण प्रकटः । अतो यः कश्चन चेन केनाप्युपायेन भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति स एव मुच्यते । ज्ञानमत्त्वोस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः । आविर्भावश्चेदन्यथा सिद्धस्तदा ॥ ज्ञानमत्त्वोरुपयोगः । अत्र तु भगवान् स्वत एवाविर्भूतो मुक्ति-
दानार्थं सर्वसाधारण्येन, ईश्वरेच्छया अनिदम्यत्वात् । अत आविर्भावः स्वेच्छया, मत्त्वा ज्ञानेन वा । भगवद्वत्तारतिरिक्तकाले द्वयमेव हेतुः । अवतारदशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम् । वर्षाकाले जलं सर्वत्र सुलभमिति न कृष्णदीनामुपयोगः शङ्कनीयः । तदाह पुरस्तात् सप्तमस्कन्धे । यथा चैद्यः शिशुपालः सिद्धिं भगवत्सालुष्यं गता । द्विपक्षपि द्वेपं कुर्वन्नपि । यद्यपि द्वेपकृतो दोषः प्रतिबन्धको भवति तथापि स्वरणेन तद्वत् कृत्वा तत्र सालुष्यं प्राप्तः । किञ्च, नापि सख्य दोषोऽस्ति कथन । द्वेपावयोऽपि भगवत्तैद्योत्पादितस्तदाह हृषीकेशमिति । इन्द्रियप्रेरकोऽयं यदासुखं भावानुत्पादयति ।

જેનાથી આ મુક્તિ થાય છે એવા અજ, યોગેશ્વરના ઈશ્વર, કૃષ્ણ

ભગવાનું વિષે તમારે આ પ્રમાણે વિસ્મય કરવો ભેદએ નહિ. ૧૬

સપ્તમ સ્કન્ધમાં જ શિશુપાલની મુક્તિના પ્રસંગે આ વાત મેં તમને કહી છે. જેમ ભક્તિ અને જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારું શાસ્ત્ર-ઉપાસનાકાન્ડ અને જ્ઞાનકાન્ડ-મોક્ષનું સાધન છે તેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ મોક્ષનું સાધન છે. ભગવાન મોક્ષ આપવાને માટે જ અવતાર લે છે અને સન્નિધિદાન-દરૂપે પ્રકટ થાય છે. માટે મને તે મનુષ્ય કોઈ પણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરે તો તેને મોક્ષ મળે છે જ. જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં થાય છે. પણ જો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય બીજા કોઈ પ્રકારે સિદ્ધ થાય તો પછી જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ રહેતો નથી. અહીં મત્તમાં તો ભગવાન પોતે જ ચોતાની ઇચ્છાથી જ પ્રકટ થયા છે. અને સર્વને મુક્તિનું દાન કરવાના છે, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાનું નિયમન થઈ શકતું નથી. ઈશ્વર જે ઇચ્છા કરે છે તેમાં કોઈ પાંધ કરી શકતું નથી. તેથી ભગવાનનો આનિર્લય કાં તો પોતાની ઇચ્છાથી થાય, કાં તો ભક્તિથી થાય અથવા તો જ્ઞાનથી થાય. ભગવદ્દિષ્ટાથી ભગવત્પ્રાકટ્ય પુષ્ટિમાર્ગમાં થાય છે, ન્યારે જ્ઞાન અથવા ભક્તિથી ભગવત્પ્રાકટ્ય મર્યાદામાર્ગમાં થાય છે. જે સમયે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ન થયું હોય તે સમયે માત્ર જ્ઞાન અને ભક્તિ એ જ જ સાધનો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગમાં આવે છે. પણ ન્યારે ભગવાને અવતાર લીધો હોય ત્યારે તો જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ રહેતો નથી. આ ઉપરથી એમ ન માનવું કે જ્ઞાન અને ભક્તિ નકાર્યાં છે. જેમ યોગાસામાં બધે જ સ્થળે પાણી રહેલાઈથી મળે છે છતાં પણ કૃષ્ણ અને નદીઓ નકાર્યાં નથી ગનાતાં, તેમ ભગવાન ન્યારે સ્વેચ્છાથી અવતારદશામાં પ્રકટ થાય છે છતાં પણ જ્ઞાન અને ભક્તિને નિરુપયોગી માનવાં નહિ. આ જ વાત શુકદેવજી પુરસ્તાત્ત્વ વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. પુરસ્તાત્ત્વ એટલે પહેલાં-ભાગવતના સાતમા સ્કન્ધમાં. ઉદાહરણ તરીકે ચૈધ-શિશુ-પાલ-ભગવાનનો દ્રેષ કરતાં કરતાં પણ સિદ્ધિ-ભગવત્સાલુષ્ય-પ્રાપ્ત્યો. જો કે ભગવાન ઉપર દ્રેષ રાખવાથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ રીતે મુક્તિ જેવવામાં અવિરોધ કરે છે, છતાં પણ દ્રેષ દ્વારા ભગવાનનું રંગવળ કરવાથી દ્રેષથી ઉત્પન્ન થતું પાપ નાશ પામે છે અને અંતે તે માણસ ભગવાનમાં સાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. વળી, શિશુપાલ ભગવાન ઉપર દ્રેષ કરતો હતો તેમાં તેનો કોઈ બદતનો દોષ નથી, કારણ કે ભગવાને જ તે દ્રેષ વગેરે ભાવનાઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે. આ વાત શુકદેવજી હૃષીકેશમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે. ભગવાન દ્વંષીકેશ છે, ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક છે, અને તેથી પોતાને જે પ્રકારે મુખ થાય

યત્ર દેવસ્યાપિ મોક્ષસાધકત્વં તત્ર અષોક્તજપ્રિયાઃ કિમુ વચ્ચન્વા મુક્તિં મચ્છન્તીતિ ॥ ૧૩ ॥

અત્ર મુદ્ધ્યામુપપત્તિમાદ નૃણાં નિઃશ્રેયસાર્થાયેતિ । પ્રાણિસાત્રસ્ય મોક્ષદાનાર્થમેવ મગવાન બ્રહ્મિવ્યક્તઃ, અતઃ શ્યમભિવ્યક્તિઃ નિઃશ્રેયસાર્થેવ । અન્વયા ન મયેત્ । અસાધારણત્રયોતનામાવાન । મૃમાત્હરણાદિકં ચ અન્યથાપિ મયતિ । અતો નિઃશ્રેયસાર્થમેવ મગવતોઽભિવ્યક્તિઃ પ્રાકટ્યમ્ । નૃપેતિસન્વોધનં ફર્દાવિદ્રાજા કચશ્ચિદ્વચ્છતિ વદ્ધવિતિ ક્ષાપયિતુમ્ । પ્રકાશાન્તરેણ તાદશસ્ય નામિ-
શ્યક્તિઃ સમ્ભવતીતિ ચક્તું મગવન્તં નિશિતશ્ચિ । આદૌ મગવાન્ સર્વૈશ્વર્યસમ્પન્નઃ અપરાધીનઃ કાલ-
કર્મલમાવાતાં નિયામકઃ સર્વનિરપેક્ષઃ કિર્મયમાયચ્છેત્ । કિન્ન, સ્વાયં ગમનામાવેઽપિ પરાર્થ ના
શ્ચાન્, વદ્ધપિ નાસ્તીત્યાહ અશ્યયસ્યેત્યાવિચતુર્થિઃ પદૈઃ । અન્યેષાં કૃતિસાધ્યં જ્ઞાનસાધ્યં ના ચક્કવતિ
શ્ચુપયુચ્યતે । મગર્ષાંસુ અશ્યયત્વાન્ અવિશ્વત્વાન્ ન કૃતિસાધ્યઃ । અપ્રમેયત્વાન્ જ્ઞાનસાધ્યોઽપિ
ન । વૈદ્યાદિમલ્લનદ્વારા મગર્ષાંસુ અવિશ્વત્વાત્પિ ન, યતો નિર્ગુણઃ, નિર્ગતા ગુણા યસ્માત્ । ગુણેષુ
વિધમાનેષ્વેવાન્વલ્ય પ્રતિપત્તિશ્ચ મયતિ, યથા કુચિ સત્યામજ્જ્ઞાનમ્, વસ્તુ સત્તિ વ્યુપયોગઃ, શ્ચિત્રેષુ

તે પ્રકારે શુદ્ધ શુદ્ધ ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે શિશુપાલના દશાન્તમાં દેવ પણ મોક્ષનું સાધન બને છે,
તો પછી કૃષ્ણ ભગવાનને પ્રિય એવાં ગોપીઓને ભરતુદિથી પણ મુક્તિ મળે તેમાં શું જ કહેવું? ૧૩
આ પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ મુક્તિ આપે છે એ વાત સિદ્ધ થઈ. આ સિદ્ધાન્તના અનુમોદનમાં
શુકદેવજી કૃષ્ણાં નિઃશ્રેયસાર્થાય એ શ્લોકમાં મુખ્ય મુક્તિ આપે છે. બધાં જ પ્રાણીઓને, નિઃસાધન પ્રાણી-
ઓને પણ, મોક્ષ આપવાને માટે જ ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા છે. તેથી ભગવાનનું જે આ પ્રકટ્ય છે તે
સીદ્ધાન્ત કલ્યાણને માટે જ છે. જે એમ ન માનીએ તો ભગવાન પોતે પ્રકટ જ ન થાત, કારણ કે પછી
ભગવત્પ્રાકટ્યનું બીજું કોઈ અસાધારણ પ્રયોજન રહેતું નથી. પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવો, ધર્મની રક્ષા
કરવી, સૃષ્ટિ કરવી વગેરે કાર્યો બૃહદ્ દ્વારા પણ થઈ શકે છે. માટે ભગવાનની અભિવ્યક્તિ, પ્રાકટ્ય,
પ્રાણીઓના કલ્યાણને, ઉદ્ધારને, માટે જ છે. શુકદેવજી પરીક્ષિતને ‘હે નૃપ’ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે
તેમાં નીચે જણાવેલું પ્રયોજન રહેતું છે. જેમ રાજા સાધારણ રીતે બીજા માણસો દ્વારા જ બધાં કામ
કરાવે છે, અને પોતે કોઈક કિલ્લ જ ફીકાને માટે બહાર જાય છે, તેમ ભગવાન પણ પૃથ્વીનો ભાર
દૂર કરવો, ધર્મનું રક્ષણ કરવું વગેરે કાર્યો પોતાના બૃહદ્દ્વારા કરાવે છે, અને સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર
કરવાનું કાર્ય પોતે જ કરે છે. આ બધો બાપ ‘હે નૃપ’ એ સંબોધનમાં રહેલો છે. બીજે કોઈ પ્રકારે
ભગવાનનું સ્વતંત્ર પ્રાકટ્ય સંભવી શકતું નથી એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજી ભગવાનનાં અલ્પ
વગેરે વિશેષણો આપે છે. પ્રથમ તો કૃષ્ણ ભગવાન છે એટલે તેમનામાં બધા પ્રકારનાં કૌશલ્ય રહેલાં
છે. તેથી તે કોઈને અધીન નથી, અને કલ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણના નિવારક બને છે. આ પ્રમાણે
જેમને કોઈની અપેક્ષા નથી એવા કૃષ્ણ ભગવાન આ માટે વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી આવીને ભૂતળ ઉપર
પ્રકટ થાય? વળી, ભગવાન પોતાના કાર્ય માટે વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી ભૂતળ ઉપર ન આવે, તો પણ બીજાઓના
સાધન સિદ્ધ કરવાને માટે કદાચિત્ ભૂતળ ઉપર ભગવાન પ્રકટ થાય. આ યત્ન સંભવતું નથી એમ
અશ્યયસ્ય વગેરે ચાર શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. જે પદાર્થ ક્રિયાનો વિષય બને છે, અથવા તો જ્ઞાનનો
વિષય બને છે તે પદાર્થ બીજાઓના ઉપયોગમાં આવે છે. ભગવાન તો ‘અશ્યય’ છે, અવિકારી છે, તેથી
તે ક્રિયાનો વિષય બની શક્યો નહિ, ક્રિયાથી સિદ્ધ થઈ શક્યો નહિ. ભગવાન ‘અપ્રમેય’, જેમનું જ્ઞાન
યઈ શકે નહિ એવા, છે; તેથી તે જ્ઞાનનો વિષય પણ નહિ બને. દેહ વગેરેની ભક્તિ, સેવા, દાસ ભગ-
વાનની ભક્તિ, સેવા, થઈ શક્યો એમ પણ નથી, કારણ કે ભગવાન ‘નિર્ગુણ’ છે. નિર્ગુણ એટલે જેમ-
નામાંથી શુભો જણા રહ્યા છે તે. એ એક પદાર્થમાં શુભો હોય તો જ તે પદાર્થને બીજા પદાર્થો ઉપયોગમાં
આવી શકે. દાખલા તરીકે, ભૂજ લાગે ત્યારે જ અન્ન આપી શકાય, કામ હોય ત્યારે જ સ્ત્રીનો

સસુ તદ્વિપયાણામ્ । અતો ભગવતઃ સેવકપૂરણીયાંશઃ કોઽપિ નાસ્તીતિ મજનીયોઽપિ ન ભવતિ ।
 કિન્ન, હીલાર્થં ચયપેક્ષેતાપિ, તથાપિ સર્વં તસૈવ, ચતઃ સર્વગુણાનાં ચ ઇવાત્મા । અતઃ સાધન-
 પ્રકારેણ નાન્યસાધ્યુપયોગઃ । અતઃ સ્પરપ્રયોજનાભાવાત્, યદિ સાધનનિરપેક્ષાં મુક્તિ ન પ્રચક્ષેન્,
 તદા વ્યક્તિઃ પ્રયોજનરહિતૈવ સ્થાત્ ॥ ૧૪ ॥

‘અર્થં સતિ યેન કેનાપ્યુપાયેન ચ ઇવ સમ્બધ્યતે તસૈવ મુક્તિર્મવતીત્યાદ કામમિતિ । કામા-
 દ્યઃ પટ્ સાધનાનિ ભગવત્સમ્બન્ધે । ઉત્ર કામઃ સ્ત્રીણામેવ, ક્રોધઃ શત્રુણામેવ, મન્યં વધ્યાનામેવ,
 સ્નેહઃ સમ્પન્નિનામેવ, ઇશ્યં જ્ઞાનિનામેવ, સૌહૃદં મિત્રાનામેવ । સર્વં તેષ્વેવ સિધ્ધીતિ । પૂર્વ-
 સિદ્ધજ્ઞાનમત્યોર્નાત્રોપયોગઃ । તેષાં મર્યાદાવા સ્વત્ત્વાવિર્માલસ્ય નિયતત્વાત્ । એકસ્ય તુમયયે સંયોગ-
 વૃથાપ્ત્યુપાયેન નિર્ગંધઃ । શ્વેતનાદરે । અન્યો યા કલ્પનોપાયો મથેત્, પરં સર્વદા કર્તવ્યઃ, જન્યધા

ઉપયોગ થઈ શકે, ઇન્દ્રિયો હોય તો જ તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ઉપયોગ થઈ શકે. પણ ભગવાનમાં
 શુદ્ધો નથી, કોઈકે ભગવાનમાં જોવો એક પણ અંશ નથી કે જે ભક્ત પૂરો પાડી શકે. આ પ્રમાણે
 ભગવાનનું ભજન પણ થઈ શકે એમ નથી. વળી હીલાર્થને માટે જો ભગવાનને કોઈની અપેક્ષા રહે તો
 પણ જાણું ભગવાનનું જ છે, કારણ કે ભગવાન જ સર્વ શુદ્ધોના અત્મા છે. માટે સાધન તરીકે કોઈ પણ
 અન્ય પદાર્થનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ નથી. આ રીતે જ્યારે ભગવાનને પોતાનું પ્રયોજન નથી,
 તેમ જ બીજાઓનું પણ પ્રયોજન નથી, જ્યારે તે છતાં પણ સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ જા તે
 મુક્તિ ન આપે, તો ભગવાનનું આકલ્પ્ય પ્રયોજન વગરનું જ થઈ જાય. માટે ભગવાનનું આકલ્પ્ય નિઃસાધન
 પ્રાણીઓના ઉદ્ધારને માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાનનું આકલ્પ્ય સર્વ પ્રાણીઓના-નિઃસાધન જનોના પણ-ઉદ્ધારને માટે
 થયું છે ત્યારે તો જે માણસનો કોઈપણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય તેની મુક્તિ જ થાય છે
 એમ શુકદેવેનું કામમ્ ઇત્યાદિ પંદરમા પ્રલોકમાં કહે છે. કામ, ક્રોધ, ભય, શ્વેદ, ઐક્ય અને સૌહૃદ એ
 છ ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવામાં સાધનભૂત છે. આ છ સાધનોમાં કામ બીજામાં જ હોય છે, ક્રોધ
 શત્રુઓમાં જ હોય છે, ભય વધ્ય-જેનો વધ કરવા યોગ્ય છે તે-મનુષ્યોમાં જ હોય છે, શ્વેદ
 સંબંધીઓમાં જ હોય છે, ઐક્ય જ્ઞાનીઓમાં જ હોય છે, અને સૌહૃદ-અવિચિત્ત ભક્તિ-ભક્તોમાં જ
 હોય છે, કારણ કે સખ્ય ભક્તોમાં જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી થકેલાં સિદ્ધ થએલાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો
 અર્હા ઉપયોગ નથી, કારણ કે તે બધા શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોનો મર્યાદા માર્ગની રીતે ભગવાનનો સ્વતંત્ર
 અનિર્ણવ કરાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. ભગવાન જ્યારે અવતાર ધારણ કરે છે તે સમયે મર્યાદાભાર્ગિય
 ભક્તોને માટે તેમને પાછો બીજો જ અવતાર લેવો પડે છે કે તેના તે જ અવતારથી જ મર્યાદાભાર્ગિય
 ભક્તોને ફળ આપે છે—આ પ્રમાણે જો ચંક્ર થાય તો પૂર્વભીમાંસાના ન્યાય પ્રમાણે નિર્ણય કરવો.
 (આ ન્યાયનું સ્વરૂપ એકસ્ય તુમયયે સંયોગવૃથાપ્ત્યમ્ એ પ્રમાણે છે, અને તેનો અર્થ એ કે કોઈ
 પણ દ્રવ્યનો જે જુદા જુદા પદાર્થોની સાથે જ્યારે સંબંધ હોય ત્યારે તે જ દ્રવ્ય એક જ સમયે તે બન્ને
 પદાર્થોના ઉપયોગમાં આવી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે—હોમમાં જ વપરાતી જુદું જ્યારે પશુંની
 ગનેલી હોય છે ત્યારે તે જુદું એક જ વખતે બે કાર્ય સાધે છે: એક હોમ અને બીજું અક્રીતિનો—
 નિન્દાનો—નાશ. અર્થાત્ હોમ ચિદ્ધ કરવાને માટે એક જુદું અને અક્રીતિ દૂર કરવાને માટે બીજું
 જુદુંની જરૂર પડે છે એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનો એક જ અવતાર એક જ સમયે પુષ્ટિભક્તોનું
 કાર્ય અને મર્યાદાભક્તોનું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે.) (ત્રીવિકુલનાથેન આ નિપથમાં લખે છે કે જ્યારે
 કેવળ મર્યાદાભક્તોનું સ્થાપન કરવાને માટે પ્રભુનું આકલ્પ્ય થયું હોય ત્યારે પુષ્ટિભાર્ગિય ભક્તોને તે અવતારમાં
 ભગવાન ફળ આપી શકતા નથી: જ્યારે કેવળ પુષ્ટિભાર્ગને માટે જ ભગવાનનું આકલ્પ્ય હોય ત્યારે

‘જલે યા મતિઃ સા ગતિરિતિ’ અન્યદ્વેષતામાપયેત । કર્મવશાત્ નાન્તે મગવતઃ સ્વરૂપમન્યસ્યેવ પ્રવર્તવિતેષિત્વાદ્ભગવતઃ । અતો નિત્યં યે વિદ્યન્તે, યે તન્મયતામેવ પ્રાપ્નુવન્તિ । નતુ કાનાદિપુ ક્રિયમાણેપુ દુઃસાન્તરામિમયે કથં નિત્યં કરણં સન્માયતિ, તગ્રાદ્ હરાચિત્તિ । સ હિ સર્વદુઃસહર્તા, નિત્યં વદ્વાવનાયાં જગદેવ તદાત્મકં સ્ફુરતિ । દષ્ટિઃ કાતેનાતુરત્કેતિ કિન્મુનઃ ત્વાત્મા । અતલ્લદાલચા દ્ય મવન્તિ સર્વત્ર મગવદાવેશાન્ ।

જીવેન્મતઃ કરણે ચૈવ પ્રાણેષ્વિન્દ્રિયદેહબોઃ । વિપ્રેષુ ગૃહેર્ધે ચ પુત્રાદિપુ હરિચંતઃ ॥ ૧ ॥
વાદશી માવતાં કુર્વાન્ કામક્રોધાદિનિર્વયા । પૂર્વપ્રજ્વલિલ્લગ્નો યમા જ્ઞાને તથા ગતઃ ॥૨॥ ॥૧૫॥

ભગવાન્ મર્યાદામાર્ગના લક્ષ્યોને ફળ આપવા નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજી પણ શ્રીનિહુદનાથજીના આશયને અનુસરીને જાય છે કે મૂળ શ્રીપુરુષોત્તમજીના આશયે શ્રીજી ને પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપ્યો છે અને તે પ્રમાણે નિર્લેપ કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે વાસ્તવિક રીતે આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય નથી. પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપીને આચાર્યશ્રીને એટલું જ કહેવું છે કે ભગવાનની ઇચ્છા સ્વયં છે એટલે કોઈક વખત એક જ અવતાર દ્વારા પુદ્ગિભાગીય લક્ષ્યો અને મર્યાદામાર્ગીય લક્ષ્યો—એ બન્ને ય પ્રકારના લક્ષ્યોને ભગવાન્ ફળ આપી શકે છે.)

મૂળ સ્લોકમાં શુદ્ધદેવજી ને ‘વા’ પદ મૂકેલું છે તેનો અર્થ એ કે સ્લોકમાં જણાવેલાં ૭ સાધનો જ ખરાં છે, તેમાં જ શુદ્ધદેવજીનો આદર છે, તેનો જ તેમને આજ્ઞા છે, અને બીજાં સાધનો નકામાં છે એમ ન માનવું. સ્લોકમાં જણાવેલાં ૮ સાધનો વિના બીજું પણ કોઈ સાધન હોય. પરંતુ તેમાં એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે કામ, ક્રોધ વગેરે ને સાધનો જણાવ્યાં છે, અને બીજાં ને કોઈ સંભવિત સાધનો હોય, તે ગદ્યામાંથી ને એક જાવ સ્વીકારવામાં આપ્યો હોય તે જાવ ભગવાનમાં હુમ્મેશાં જ—સાધનો હોય, તે ગદ્યામાંથી ને એક જાવ સ્વીકારવામાં આપ્યો હોય તે જાવ ભગવાનમાં અવિચ્છિન્ન—નિરંતર—અવિચ્છિન્ન—રાખવો. એ આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાનો જાવ ભગવાનમાં અવિચ્છિન્ન—નિરંતર—રાખે તો પછી ‘અંતે ને મતિ તે ગતિ’ એ ન્યાય પ્રમાણે તેને પોતાના જાવનું ફળ ભગવાન્ વિના બીજું જ મળે. મનુષ્યના અન્ત અમયે કરીને લીધે જેમ પુત્ર વગેરે પદ્ધતિનું સ્મરણ થાય છે તેમ ભગવાનનું સ્મરણ થતું નથી, કારણ કે ભગવાન્ અને જાવ એ બે વચ્ચે વિરોધ છે. તેથી ને લોકો ભગવાનમાં હુમ્મેશાં જ એક કે બીજે જાવ રાખે છે તે ભગવન્મય થઈ જાય છે.

નોંધઃ—જો મનુષ્ય ભગવાનમાં કામ ક્રોધ વગેરે કરે તો તેને બીજાં કુળો સહન કરવાં પડે છે; તો પછી કામ, ક્રોધ વગેરે જાવ ભગવાનમાં નિવ શી રીતે રાખી શકાય ?

સામાધાનઃ—ઉપરની ચંદ્રાનું નિગદરણ કરવાને માટે શુદ્ધદેવજી મૂળ સ્લોકમાં દત્તી એ પ્રમાણે કહે છે. ભગવાન્ તો હરિ છે, સર્વ દુઃખના હરનાર છે. જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ જાવ ભગવાનમાં નિવ રાખે છે ત્યારે તેને આપું જગત્ જ ભગવન્મય જગ્યા છે. જ્યારે શ્રીગોપીજનોએ ભગવાનમાં કામજુદિ નિવ રાખી અને તે ભગવાનદ્વારા જ્યારે તેમને આપું જગત્ જ ભગવન્મય જગ્યા, ત્યારે તો તેમનો પોતાનો આજ્ઞા ભગવન્મય જણાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આ ઉપરની એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ને લોકો ભગવાનમાં કોઈ પણ જાવ હુમ્મેશાં જ રાખે છે તેમને, બધે જ ભગવાનનો આવેશ થવાથી, આપું જગત્ જ ભગવન્મય જણાય છે, અને તે ચોતે ભગવન્મય જ થાય છે.

મનુષ્યની ભગવદ્ભક્તિના જ્યારે અતિ લીન થાય છે ત્યારે તેના પોતાના દુઃખ, અન્તાકરણ, પ્રાણ, દંત્રિય, દેહ, વિષય, ધર, અર્ચ અને પુત્રાદિકમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે; માટે તેને કામ ક્રોધ વગેરે ઉપાયોથી એવી ભગવદ્ભક્તિ કરવી કે, ને પ્રમાણે સ્વન પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીને ભગવાનને લય થાય છે તે મમ્મદે, તેને—ભક્તને—જગતનો નાશ થાય. ૧૫

કિંચ, આદાવેય ગોપ્યો મુક્તઃ, વિનાશ્વર્યમ્, યદ્ય ઇવામે મુક્તઃ મવિષ્યન્તીતિ । ઇદાદ ન દૈવમિતિ । ઇવગસંભવનારૂપો મિત્થાયો ન કર્યઃ, અસંભવિત્તુહીનામન્યથા સ્ફુરણનિયનાત્ । યતો મગવાન્ । યત્કિંચિન્મોક્ષે જ્ઞાનાદિકમુપયુજ્યત એતત્સર્વ મગયત્વેવાલિ । યદિ જ્ઞાનવ્યતિરેકેન મોક્ષો ન મવેદિતિ શાસ્ત્રતિ, તદા સિદ્ધત્વાત્ જ્ઞાનસ્ય, વદપિ દાસ્યતિ । વિદ્ય, અન્યઃ સન્દેહં કુર્યાં-
દપિ મગવતો માહાત્મ્યં ન દદ્યમિતિ, મવતા તુ ન કર્યઃ, ગર્થે ઇવ માહાત્મ્યદર્શનાત્ । કિંચ, નિર્દુષ્ટે સર્વ સંમયતિ । તત્ર યોગાણાં મૂલં જન્મ, વદમાવે કોષમાય ઇતિ । તેન અજત્વાત્ નિર્દુષ્ટઃ । અન્યે સર્વે હિ જાયન્તે, ન તેષેષાં મુક્તિઃ સમ્ભવતિ હૃત્યત્વાત્ । કિંચ, યો હિ સાધનપરઃ સ મુચ્યતે । તત્ર સાધનં મતઃ સર્વતો નિવૃત્તમ્, તથા યોગેન મયતિ, તસ્ય યોગસ્ય ચ નિયામકો મગ-
વાનેષ । યદન્યસ્વાપિ મોક્ષો મવેત્, મગવદિચ્છયૈષ મવેત્ । યોગાદિકાધનાનાં વત્રિયમ્યત્વાત્ । કિંચ, સદાનન્દો મગવાન્ ફલત્તમા । યઃ કત્રિન્મુચ્યતે સ ઇવમેવ પ્રાપ્સ્યતિ । અતઃ સાધનૈરપ્યયમેષ પ્રાપ્ત્વા । સોઽગ્ર સ્વયમેષ સમ્યખ્યત્વ ઇતિ ન કિંચિદ્વત્તુપપન્નમ્ । કિંચ, ઇત્તત્પરિટર્યમાર્તં સર્વમેષ જગત્ યતો વિમુક્તિં યાસ્યતિ । માયતયા ગોકુલે સ્થિત આદિ, જ્ઞાનટક્ષા વા । સાક્ષાત્પરમ્પરયા યા સર્વાનેષ મોચવિષ્યતીતિ । હૃદમે વદ્યતિ ‘સ્વમૂર્તે’તિ ક્લોકદ્વયેન ॥ ૧૬ ॥

વળી પહેલાં—સારસ્વત કંપમાં—જ ગોપીજનો મુક્ત થઈ ગયાં. તેમાં શું આશ્ચર્ય ? કારણ કે આગળ ઉપર શબ્દો ય માણસો મુક્ત થશે. આ વાત શુદ્ધેવળ ન સૈવમ્ એ સોગમ સ્લોકમાં કહે છે. હે રાજન, આ પ્રમાણે તમારે ભગવાનમાં અસંભવનારૂપ—ભગવાનમાં આતું સંભવી શકે નહિ એવો—નિરમય કરવો એમને નહિ; કારણ કે ભગવાનમાં આવી અસંભવનાની શુદ્ધિ રાખવાથી ખીલું જ રુદ્રે એવો નિયમ છે. તમારે પ્રભુની આગતમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવું નહિ, કારણ કે તે તો ભગવાન છે. મોક્ષ મેળવવાને માટે જ્ઞાન વગેરે જે સાધનની જરૂર હોય છે તે સર્વ ભગવાનમાં જ છે. જે તમે એમ માનશો કે જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહિ મળે, તો જ્ઞાન ભગવાનમાં પહેલેથી સિદ્ધ છે, એટલે ભગવાન તે જ જ્ઞાન પોતાના હક્તોને આપશે. વળી ખીલે માણસ તો કસ્ય સંદેહ કરે પણ ખરો, કારણ કે તેણે ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો નથી; પરંતુ તમારે તો આપો સંદેહ ભગવાનને વિષે કરવો એમને નહિ, કારણ કે તમે ગર્ભાવસ્થામાં જ ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો છે. વળી જે પદાર્થ દોષરહિત છે તેમાં બધું સંભવી શકે છે. દોષોનું મૂલ્ય કારણ જન્મ છે, અને જ્યાં જન્મ ન હોય ત્યાં દોષ પણ હોતો નથી. માટે ભગવાન પોતે અજ-જન્મરહિત—છે, એટલે તે નિર્દુષ્ટ—દોષરહિત—છે. ભગવાન વિના ખીલ યાદા ૩ પદાર્થો જન્મ પામે છે, તેથી તેમના દ્વારા દોષવાળા મનુષ્યોને મુક્તિ મળતી નથી, કારણ કે ભગવાન વિનાના અન્ય પદાર્થો અને મનુષ્યો એ બંને ચ દોષવાળા હોવાથી સરખા છે. વળી જે સાધન કરે છે તે મુક્ત થાય છે. જે મન બધેથી નિવૃત્ત થએલું છે તે મુક્તિ મેળવવાને માટે સાધન બને છે. યોગ કરવાથી મન બધેથી નિવૃત્ત થાય છે, અને આ યોગના નિયામક—ઈશ્વર—ભગવાન જ છે. જે ખીલ કોઈ માણસને પણ મોક્ષ મળે તો તે ભગવદ્દિશાથી જ થાય છે, કારણ કે યોગ વગેરે મુક્તિ મેળવવાનાં સાધનોનું નિયમન ભગવાન જ કરે છે. વળી સદાનન્દ કૃષ્ણ ભગવાન ફળરૂપ છે. જે કોઈ માણસ મુક્ત થશે તે આ ભગવાન કૃષ્ણને જ પ્રાપ્ત કરશે. તેથી સાધનો વડે પણ આ કૃષ્ણ ભગવાનની જ પ્રાપ્તિ થવાની છે. આ જ ફળરૂપ કૃષ્ણ પરમાત્મા મનમાં પોતાની મેળે જ પ્રકટ થયા છે અને તેમની સાથે જ ગોપીજનોનો સંબંધ થયો છે એટલે એમાં કંઈ પણ અયોગ્ય નથી. વળી કૃષ્ણ ભગવાનને લીધે જ આ દેખાતું બધું ચ જગત્ મુક્તિ મેળવશે. આ પ્રમાણે શુદ્ધેવળ ભાવનાવડે ગોકુળમાં બંધને કહે ॥ અથવા તો જ્ઞાનદિગ્ધિ કહે છે. ભગવાન સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી સર્વને જ મુક્ત કરશે એમ આગળ ઉપર અગીઆરમા સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં સ્મૃત્વાં ઇત્યાદિ ને સ્લોકમાં શુદ્ધેવળ કહેશે. ૧૬

(યદા, અત્ર રાજાનુપપાતિ શકુતે કૃષ્ણમિતિ । પ્તાઃ કૃષ્ણં કાન્તં પરં વિદુઃ, ન તુ વ્રહ્મ-
તયા, અતો ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથં સંગચ્છત્વેતિ । અત્રાયં માવઃ । વ્રહ્મત્વેન વિદ્વાનં હિ શાસ્ત્રી-
વ્ય, તત્ સાત્ત્વિકં ભવિતુમર્હતિ । 'સત્ત્વાત્સજ્ઞાવતે જ્ઞાન'મિતિવાચ્યાત્ । ય્વાસ્તુ ગુણાતીતસ્યાનન્-
માત્રકરપાદમુલોદરાદેઃ પ્રકટસ્થાનન્તગુણપૂર્ણસ્ય સૌન્દર્યોદિગુણેષુ પરિનિષ્ઠિતધિવઃ અતો નિર્ગુણત્વા-
દુણપ્રવાહોપરમઃ કથં સંગચ્છત્વે ? । ઉપરમસ્યામાયરૂપત્વેન પ્રતિયોગિસાપેક્ષત્વાદત્ર ચ પ્રતિયોગિન
પ્રવાહાદિતિ । મુને ર્શિસમ્બોધવં શુદ્ધસત્ત્વાવિર્ભાવે જ્ઞાનોદયસ્યાનુભવસિદ્ધત્વેન સંવાદાર્યમ્ ।
અથોત્તરમાહ વક્ત્રમિતિ । પુરસ્તાર્તસમસ્કન્ધે 'ગોવ્યઃ જામા'વિત્યાદિના । અત્રાયમર્થઃ । યથા
મગપતિ ગુણાતીત્વ એ પરિનિષ્ઠિતબુદ્ધિત્વેપિ દેવસ્ય તત્ર પ્રયોજકત્વાત્ ચૈવાદીનાં તામસત્ત્વં તથૈ-
'તાતામપિ નિર્ગુણ એ પરિનિષ્ઠિતબુદ્ધિત્વેપિ જારત્વબુદ્ધેસત્ર પ્રયોજકત્વાત્ સગુણત્વમેવેતિ લક્ષ્યતે ।
અયં ચ રસઃ સર્વભાવપ્રપત્ત્યેકલભ્યઃ । ન હિ જારત્વબુદ્ધૌ સર્વભાવપ્રપત્તિઃ । કામપૂરકત્વેનૈવ તત્સ-
મધનિયમાત્ । અત્ર ચ સગુણત્વસ્ય પ્રતિવન્ધકત્વાત્પ્રયા ચૈવાદીનાં સ્વાધિકારપ્રત્યુત્તરેણ તાદૃશજરતર-

(અથવા તો ૧૨ થી ૧૬ શ્લોક સુધીનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ આપી શકાય એમ શ્રીભિક્ષુનાથજી
કહે છે). (ગોપીજનોએ પોતાના શુભમય દેહનો લગ્ન કર્યો તે સંબંધમાં પરીક્ષિત સભા કૃષ્ણમ્ ધૃત્વાદિ
બારમા શ્લોકમાં શંકા ઉઠાવે છે કે આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના શ્રેષ્ઠ કાન્ત તરીકે ઓળખે
છે, નહિ કે પ્રાણ તરીકે, તો પછી તેમનો શુભપ્રવાહ—સંસાર—કેમ નાશ પામ્યો ? પરીક્ષિત જે શંકા
કરે છે તેનો ખરેખરે ભાવ આ પ્રમાણે છે. ભગવાનનું પ્રાણ તરીકે જ્ઞાન મેળવવું તે શાસ્ત્રીય છે, અને તે
સાપેક્ષ હોવું જોઈએ, કારણ કે "સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે" એમ ભગવાને ગીતાજીમાં આજ્ઞા
કરી છે. આ ગોપીજનો તો ગુણુતીત, આનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ, પ્રકટ અને અનન્તશુભપૂર્ણ
ભગવાનના સૌન્દર્યોદિ શુદ્ધોમાં આસક્ત થયેલાં છે. એટલે વસ્તુત્તિક રીતે તે નિર્ગુણ છે. અને જ્યારે
ગોપીજનો નિર્ગુણ જ છે તો પછી એમનો શુભપ્રવાહ—સંસાર—નાશ કેવી રીતે પામે ? કારણ કે નાશ
જે અભાવરૂપ છે, અને અભાવને પોતાના પ્રતિયોગીની અપેક્ષા રહે છે, અને તેથી તેમનામાં શુભપ્રવાહ હોવાનો
જ અભાવ છે. તાર્પર્ય એ કે જ્યારે ગોપીજનો નિર્ગુણ જ છે અને તેથી તેમનામાં શુભપ્રવાહ હોવાનો
સંભવ જ નથી, તો પછી તેમનો શુભપ્રવાહ નાશ પામ્યો એમ શી રીતે કહી શકાય ? જે વસ્તુ હોય
તેનો જ નાશ થાય, ગોપીજનો નિર્ગુણ છે એટલે તેમનામાં શુભપ્રવાહ જ નથી, તો પછી તેના નાશની
વાત જ કેવી ? પરીક્ષિત શુદ્ધેવલ્લને 'હે મુને' એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનો ભાવ એવો છે કે શુદ્ધ
સત્ત્વ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે એવો અનુભવ શુદ્ધેવલ્લને પોતે જ મુનિ હોવાથી
કહેલી છે એટલે સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ સિદ્ધાન્તને તેમનો પોતાનો જ ટેકો મળે છે.

શુદ્ધેવલ્લ પરીક્ષિતના પ્રશ્નોનો ઉત્તર ઉક્તમ્ ધૃત્વાદિ તેરમા શ્લોકમાં આપે છે. પહેલાં સાતમા
શ્લોકના પહેલા અધ્યાયમાં "ગોપીઓ કામથી" ધૃત્વાદિ સંબોધમાં આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું
છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે અર્થ છે. જેમ સિંધુપાલ વગેરેની ભુદિ ગુણુતીત ભગવાનમાં જ રહેલી
હતી છતાં પણ તેમાં દેવ વગેરે કારણ હોવાથી તેઓ તામસ ગણાય છે, તેમ આ અનર્તુદ્વિગતા
ગોપીજનોની ભુદિ નિર્ગુણ ભગવાનમાં જ રહેલી છે છતાં પણ તેમાં વ્તરભુદિ કારણ હોવાથી તેઓ
સચ્ચ જ છે એમ જણાય છે. ભગવાનમાં રહેલા આ અલોકિત રસની પ્રાપ્તિ કેવલ સર્વભાવપૂર્વક પ્રપત્તિ
કરવાથી થાય છે. જ્યારે ગોપીજનોની ભગવાનમાં વ્તરભુદિ હોય ત્યારે તો તેમનામાં સર્વભાવપ્રપત્તિ
હોઈ શકે નહિ, કારણ કે ભગવાન કામ પૂર્ણ કરે છે એમ ધારવાથી જ વ્તરભુદિ ઉત્પન્ન થાય છે એ
નિયમ છે. ભગવાનમાં દેવ, વ્તરભુદિ વગેરે રાજવાથી લકટ સચ્ચ બને છે. અને આ સચ્ચુત્વ
સર્વભાવથી ભગવાનને સરજો જવામાં પ્રતિબંધ કરે છે. તેથી જેમ સિંધુપાલ વગેરેએ પોતાના અધિકાર

નાસેઃ તત્પદપ્રાપ્તિઃ । તથૈવાસામયિ સ્વાધિકારાનુસારેણ તથાત્વે સગુણત્વોપરમેણ સર્વભાવરૂપત્તૈવ
 સત્તો નિજપતિભજનમિતિ સર્વમવદાતમ્ । અન્યથા 'યે યથા માં પ્રપદન્ત' इतिमर्यादा भवेत् ।
 एतदेव मनसि कृत्वाह उक्तं पुरस्तादेतत्त इति । ननु तथापि सादृश्यप्रपत्तेरेव मूलत्वात्कर्म सर्व-
 भावप्रपत्तिसाध्यं फलं भविष्यतीत्यत आह द्विषन्नपीति । अयमर्थः । गोक्षमुत्तानमीप्सुस्तद्विरु-
 द्धेपकर्ता च चैद्यः । तस्मै यथा ह्यानिनामपि दुर्लेभां सुखं दत्तवान्, एवं तादृकप्रपत्तिमूलानामप्ये-
 तासां सादृશं फलं दत्तवानिति । एतेन यथा द्वेषमुत्तयोस्त्वरत्नं तथान्वयेप्रभजनैस्तद्रसयोरपीति
 सूचितम् । ननु गोकुलस्य भगवत्कीद्वेषयोगित्वेन सर्वयाद्वીकृतस्य सर्वस्वैव निर्गुणत्वे कथमेतासां
 सगुणत्वमुच्यते । किञ्च, अत्रेऽपि यदि सर्वभावप्रपत्तिरूपमेव फलं दित्सितं भगवतः, तदा पूर्व-
 नेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चेत्, अत्र यदामः । यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धजासां
 सर्वासाમેव रासमण्डलमण्डनानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानેવ કતિપયગોપીઃ સગુણ-
 વેદ્ઘાઃ સ્થાપયિત્વા, પૂર્ણોક્તાનાં ભાવોઽપિ નિર્ગુણ હિતિ જ્ઞાપયિતુમાસાં સગુણં ભાવમુત્પાદ્ય, एतन्नित्यंકોऽपि

પ્રમાણે પોતાના દ્વેષમય શરીરનો નાશ થતાં ભગવાનના ચરણપરિવંદની પ્રાપ્તિ કરી તે પ્રમાણે આ
 અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોએ પણ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાના બરણુદ્ધિવાળા શરીરનો નાશ થતાં
 'સચ્ચુલનો નાશ થવાથી સર્વભાવપ્રપત્તિથી જ પોતાના પતિ કૃષ્ણ ભગવાનનું ભજન કર્યું. એટલે આ
 બાબતમાં કોઈ ભાતનો હોય નથી. એ આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો "એ લોહી જે પ્રકારે મારે
 શરણે આવે છે" એ ગીતાછાંદમાં જણાવેલી અર્વાચનો ભંગ થાય. આ બધાનો વિચાર કરીને શુકદેવજીએ
 કહ્યું કે ઉક્ત પુરસ્તાવેતત્તે—આ તો તમને પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે.

શંકાઃ—પણ ગોપીજનો ભગવાનમાં બરણુદ્ધિ રાખીને ભગવાનને શરણે ગયાં છે, અને આ
 પ્રકારની જ પ્રપત્તિ મૂળમાં હોવાથી સર્વભાવપ્રપત્તિ વડે મળનારું ફળ ગોપીજનોને કેવી રીતે મળશે ?

અમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે દ્વિપત્રપિ—દ્વેષ કરતો હોય
 તો પણ, આનો અર્થ આ પ્રકારનો છે. શિશુપાલને મોક્ષનું સુખ મેળવવાની ઇચ્છા ન હતી, ઉક્તું તે
 ભગવાનમાં મોક્ષવિશેષી દ્વેષ કરતો હતો. જ્ઞાનીઓને પણ દુર્લભ એવી મુક્તિ ભગવાને જેમ
 દ્વેષવાળા શિશુપાલને આપી તેમ ગોપીજનોને—એ કે તેઓ બરણુદ્ધિથી ભગવાનને શરણે ગયાં
 હતાં તો પણ—તે પ્રકારનું ફળ આપ્યું. આ ઉપરથી એટલું સૂચિત થાય છે કે જેમ દ્વેષ અને મુક્તિ
 એ બેમાં તારતમ્ય—અંતર, વેષમ્ય—છે, તેમ બરણુદ્ધિએ કરેલા ભજન અને ભગવદ્રસ એ બેમાં
 પણ તારતમ્ય છે.

શંકાઃ—ભગવાનની ક્રીડામાં ગોકુલ ઉપયોગી હોવાથી તેનો સર્વ રીતે અંગીકાર કરવામાં આવ્યો
 હતો એટલે સર્વ ગોકુલ જ નિર્જુણ હતું તો પછી આ અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોને સચ્ચુલ કેમ કહેવામાં
 આવે છે ? વળી આગળ ઉપર ફળદશામાં જ જ્યારે કેવળ સર્વભાવપ્રપત્તિ વડે મળનારું ફળ
 આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા ॥ તો પછી ભગવાને પહેલેથી જ ગોપીજનોમાં સર્વામભાવ કેમ
 ઉત્પન્ન ન કર્યો ?

અમાધાનઃ—આનો ઉત્તર જ્યે આ પ્રમાણે આપીએ છીએ. સર્વ ગોકુલ નિર્જુણ છે છતાં પણ
 ભગવાને અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોને સચ્ચુલ બનાવ્યાં તેમાં નીચે જણાવેલાં પ્રયોજનો રહેલાં છેઃ—

(૧) જે ગોપીજનોનો સંબંધ ભગવાનની સાથે સાક્ષાત્—દેહભાજ નિના—જ યથો હતો તે
 બધાં ॥ રાસમંડલાં ભૂષણરૂપ ગોપીજનોનાં શરીર પણ શુચીતીત જ હત્યાં તે જણાવવાને ભગવાને જ
 કેટલાંક ગોપીજનોને સચ્ચુલ દેહ આપ્યોઃ

(૨) મુખ્ય ગોપીજનોનો ભાવ પણ નિર્જુણ હતો એ જણાવવાને માટે અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોમાં
 ભગવાને જ સચ્ચુલ ભાવ ઉત્પન્ન કર્યોઃ

સ્વયમેવ નાન્ય દત્તપિ જ્ઞાપયિતું તન્નિવૃત્તિં વિધાય, અગ્રે આધિવિરહજનુઃસસસન્નમજસુતયોઃ
કર્માવન્યત્ત્વમપિ જ્ઞાપયિતું કર્મજ્ઞયપ્રકારેણ સ્વપ્રાપ્તિં વિધાય, મત્સ્યાન્યેવ સર્વભિદં કૃતવાનિતિ નિર્ગર્ઃ ।
પુષ્ટિમાર્ગીકીકારાન્મર્યાદામાર્ગીયાનુપપત્તયોઽનવસરપરાહતા ઇતિ સર્વમનવચમ્ । અથ એવ ધીશુકોઽપિ
'જહુર્ગુણમયં દેહ'મિતિ સગુણવેદહતાગમેવોક્તવાન્, અગ્રે ગુણાતીતવત્પ્રાપ્ત્યભિપ્રાયેણ, ગોપ્યત્વાત્સપદં
નોક્તવાન્ । અન્યથા ગુણમયપદવૈયર્થ્યં સ્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

નતુ પૂર્વોક્તજ્ઞાપનાયૈવેદં કૃતવાનિતિ કવં જ્ઞેયગુણપત્યમાવાદિત્યાદંક્યોપપત્તિમાદ નૃણામિતિ ।
અયમાશયઃ । લીલાયાં તસ્મિન્નત્યક્તેષુ ચ સુવર્યાં રસસ્વાસુ યા સાધારણત્વબુદ્ધિઃ સા સદોપત્યા-
રોપાવરણ્યાં । વાતામગુણત્વાત્સ સ્વરૂપત્વાદ્ગુણત્વરૂપે લીલાયાં ચ સગુણત્વપ્રસજ્જનત્વાય ।
એવં સત્ત્વેલ્લીલાયા મુક્તિપ્રતિબન્ધનકત્વમેવ સ્વાત્, ન તુ વરેણ્યત્વમ્ । તથા સત્ત્વલઘુપ્રયોજનં વિરુદ્ધેતે-

(૩) અન્તર્મુદ્ગમતા ગોપીજનોના આ સશુભ લાવનો નાશ કરનાર પણ ભગવાન્ પોતે જ છે,
બીજે કોઈ છુપ ગયલા પ્રજ્ઞાદિ દેવ નથી એ જણાવવાને માટે ભગવાને પોતે જ એ સશુભ લાવનો
નાશ કર્યો:

(૪) ભગવાનથી અગ્રેલા વિરહને લીધે ગોપીજનોને થતું દુઃખ, ભગવાનની સાથે સ્થાગમ
થવાથી ગોપીજનોને થતું સુખ—આ બન્ને ય દુઃખ અને સુખ કંઈથી ઉત્પત્ત થયું નથી તે જણાવવાને
માટે ગોપીજનોનાં બધાં શુભ અને અશુભ કર્યોનો નાશ કરીને ભગવાને તેમને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી.

આ પ્રમાણે આ બધું મારા સ્વામીએ—પ્રભુએ—જ કર્યું છે એમ તાત્પર્ય છે. અહીં પુષ્ટિમાર્ગને
અનુસરીને જે સમાધાન આપવામાં આવેલું છે તેમાં મર્યાદામાર્ગને અનુસરીને કાઢવામાં આવતા દોષોને
અવકાશ નથી એટલે એ બધા દોષો દૂર થઈ જ ગયા છે એટલે આ બધો પ્રસંગ નિર્દોષ અને શુદ્ધ છે.
તેથી શુદ્ધેવલ્યએ પણ 'જહુર્ગુણમયં દેહમ્'—શુભમય દેહનો તેમણે લ્યામ કર્યો—એ પ્રમાણે સશુભ
દેહના લ્યાગની જ વાત કહી. અને તે રીતે તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે આગળ ઉપર આ
ગોપીજનોને શુભાતીત દેહની પ્રાપ્તિ થવાની છે. શુભાતીત દેહની પ્રાપ્તિ કરીને ગોપીજનોએ ભગવાનની
સાથે રમણ કર્યું તે વાત શ્રુત જામવા લેવી હોવાથી શુદ્ધેવલ્યએ તે સ્પષ્ટ કહી નથી. આ પ્રમાણે જો
માનવામાં ન આવે તો પછી ગુણમય ૫૬ વર્થ થઈ જાય. ૧૩

શંકાઃ—ઉપર જણાવેલાં ચાર પ્રયોજનોને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે કર્યું એમ શી રીતે
જાણવું? કારણ કે એમાં કોઈ પણ વાતની મુક્તિ નથી.

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુદ્ધેવલ્ય નૃણામ્ ઇત્યાદિ શ્લોકમા પ્રલોકમાં
સુક્તિ આપે છે. અહીં આ આશય છે. લીલા અને તેનું પાન કરનારા ભક્તો વિષે, અને તેમાં પણ પ્રાપ્ત
કરીને રાસનો આનન્દ લેનારાં શ્રીગોપીજનો વિષે, જે સાધારણ બુદ્ધિ—અથ તો સાધારણ માણસો છે,
સશુભ ભક્તો છે એ પ્રકારની બુદ્ધિ—રાખવામાં આવે છે તે તો તેમના ઉપર દોષ મૂકવા જેવું છે; કારણ
કે રાસમાં ભાગ લેનારાં શ્રીગોપીજનો શુભાતીત છે, અને જે ભક્ત સશુભ હોય છે તે દોષવાળો ગણાય
છે, અને લીલા અને તેમાં ભાગ લેનારા ભક્તોને માટે સાધારણ બુદ્ધિ રાખવાથી ભગવાનનું સ્વરૂપ અને
લીલા એ બન્ને ય સશુભ થઈ જાય છે. અને આ પ્રમાણે જો ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા એ બે સશુભ
થાય તો પછી તે સુક્તિનો પ્રતિબંધ જ કરે છે; અર્થાત્ તે સુક્તિ આપી ચક્રો નહિ. અને જો ભગવાનનું
સ્વરૂપ અને લીલા મોક્ષ ન આપી શકે તો પછી ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન બીજે કોઈ પણ પ્રકારે
બરોબર સમજાવી ચક્રનું નથી એ કારણથી જ—એમ માનવું પડે છે કે ઉપર જણાવેલાં ચાર
પ્રયોજનોને માટે જ ભગવાને તે પ્રમાણે કર્યું છે. ભગવાનની લીલા મોક્ષ આપનારી છે. જેમ ભગવત્કીડા
અને તેના ભક્તોને સશુભ માનવાથી મોક્ષ મળતો નથી તેમ તેમને નિર્જન માનવાથી મોક્ષ મળે છે એ

તન્યથાનુપપત્ત્યેવ તથોચ્યત इति । દાપનપ્રયોજનમપીદમેવેતિ જ્ઞેયમ્ । વ્યાકર્ણનં પૂર્વયત્ ॥ ૧૪ ॥

મન્થિયદદધિ સગુણાલેતાસુ કૃતાયા લીલાવાઃ પૂર્વોક્તદોષપ્રસજ્યકત્વં દુર્વારમિલાદંક્ય પૂર્વલીલા-
કૃતિતાત્પર્યમાદ કામગિતિ । इदं हि साधारण्येतोच्यते य एवं नित्यं विदधते ते तन्मयतां
યાન્તીતિ, નત્યેતદ્દોષમાર્ગાવિપયકમેવ । અત एव क्रोधागुक्तिरपि । अन्यथाऽप्रस्तावेनात्र तनिरूपण-
મયુક્તં સ્વાત્ । तथा च सगुणेनापि भावेन मज्जते भगवान् स्वनुरूपमेव कलं ददातीति द्वापनाय पूर्व-
લીલેત્યર્થઃ । अन्यथा मुख्याधिकारिणामेव भगवत्प्राप्तिरिति ज्ञानेऽन्येषामप्रवृत्त्या मुक्त्युच्छेदः स्वात् ।
एवं शास्त्रमप्रयोजनकं च स्वात् । मुख्याधिकारिणां स्वत एव प्रवृत्तेः । स्वरूपलीलवोरु न कदाचित्त-
ગુણત્વં લીલાવિપયાણાં સગુણાનામપિ નિર્ગુણત્વાપાદકત્વાત્ । न हि दोषनिवर्तकमोपधं रोगिसम्बद्धं
સ્વાત્ વદ્વદ્વપતિ । दद्या सति चदनिवर्तकत्वापत्तेः । लीलाया विषयसाजालनियमे सगुणनिर्गुणमफोदे-
કદા વેણુધાદનાવિલીલાયા નિરોધો નોપપચેત્ । क्रोधादिवत्क्रामोपाधिकभावस्यापि जघन्यवहापनायापि
ક્રોધાદિનિરૂપણં જ્ઞેયમ્ । तन्मयतां निर्गुणतामित्यर्थः ॥ ૧૫ ॥

શિદ્ધાન્ત સમજવવાને માટે ઉપર જણાવેલાં આર પ્રયોજનો આપવામાં આવેલાં છે. આ ચૌદમા પ્રલોકનો
અર્થ પહેલાંની માફક જ કરવાનો છે. ૧૪

શંકાઃ—અત્યાર સુધી સચુલુ લજ્જનોની સાથે જે લીલા ભગવાને કરી તે લીલા સચુલુ છે અને
તેથી તેમાં દોષ આપતાં તે લીલા સુક્તિનો પ્રતિબંધ અવશ્ય કરશે જ.

સંભાધનાઃ—ઉપરની ચંકા દૂર કરવાને માટે શુદ્ધેવળ કામમ્ ઇત્યાદિ પંદરમા પ્રલોકમાં
ભગવાને પહેલાં જે લીલા કરી તેનું તાત્પર્ય સમજવે છે. જે કોઈ ભગવાનમાં ક્રમ, ક્રોધ, લાષ, એક,
એકથ અને સૌહૃદ હમ્મેશાં જ કર્યા કરે છે તે તન્મય-ભગવન્મય, નિર્ગુણ-શ્યા છે એ વાત તો સાધારણ
નિયમ તરીકે કહેવામાં આવે છે, નહિ કે એકલાં શ્રીગોપીજનોને માટે જ આ વાત કહેવામાં આવી છે.
તેથી આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, લાષ વગેરેનું પણ દાવન છે. આ પ્રલોકમાં જણાવેલો શિદ્ધાન્ત સર્વસાધારણ
છે એમ જો આપણે ન માનીએ તો અહીં શ્રીગોપીજનોના પ્રસંગમાં ક્રોધ વગેરે ભાવોને અવકાશ
મળતો નથી એટલે તે બધા ભાવોનું આ પ્રલોકમાં કરેલું વર્ણન નકારું થઈ જશે. અર્થાત્ જે કોઈ સચુલુ
ભાવથી પણ ભગવાનનું લજ્જન કરે છે તેને ભગવાન પોતાને શોભે એવું જ સુક્તિરૂપ રૂપ આપે છે એ
દર્શાવવાને માટે ભગવાને પહેલાંની લીલા કરેલી છે. આ પ્રમાણે જો આપણે ના માનીએ તો પછી
એકલા સુખ્ય અધિકારીઓને જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને જો આ વાત બીજા લોકો જણે તો પછી
ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે તે લોકો કોઈ પણ જાતનો પ્રયત્ન કરશે નહિ, અને જો તે પ્રમાણે થયું તો
પછી સુક્તિનો નાશ જ થઈ જશે. અને બ્યારે સુક્તિનો નાશ થયો ત્યારે તો શાસ્ત્રનું પ્રયોજન પણ
રહેશે નહિ, કારણ કે જે સુખ્ય અધિકારીઓ છે તે તો શાસ્ત્રની અપેક્ષા સમ્યા વિના જ પોતાની જોમે
જ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે પ્રવૃત્તિ કરશે જ. અર્થાત્ શાસ્ત્ર સામાન્ય માણસોને માટે છે, સુખ્ય અધિકારી-
ઓને માટે નથી; અને જો સામાન્ય માણસોને મોક્ષ મળવાનો જ ન હોય તો શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા જો બન્ને દ્રીઈદ્રિયસ સચુલુ હોતાં જ નથી, કારણ કે બ્યારે સચુલુ
રાજનો પણ લીલાગર્વ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓ પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે. દોષ દૂર કરનારું ઔપધ ત્યારે
રોગી માણસને આપવામાં આવે છે ત્યારે તે રોગી માણસના અંગેથી તે ઔપધ રોગ-દોષ-વાયું થતું
નથી જ; અને જો તે ઔપધ રોગીના અંગેથી દોષવાયું થાય તો પછી તે ઔપધ દોષ દૂર કરી શકે
નહિ. ભગવાનની લીલા જો વિષયના જેવી જ હોય તો ભગવાનની એક જ વેણુનાદલીસાથી સચુલુ
અને નિર્ગુણ જો બન્ને ય પ્રકારના લજ્જનોનો નિરોધ થઈ શકે નહિ. જેમ ક્રોધભાવથી ભગવાનનું કરેલું
ભજન હવેલી દોટિનું છે તેમ ક્રમભાવથી ભગવાનનું કરેલું ભજન પણ હવેલા પ્રકારનું છે એ દર્શાવવાને
માટે પણ શુદ્ધેવળએ આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, લાષ વગેરે ભાવોનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જાણવું. મૂળ
પ્રલોકમાં આવેલા તત્ત્વપ્રકાશ મંદનો અર્થ નિર્ગુણતા છે. ૧૫

નતુ સાક્ષાદક્ષસદ્વિત્વેષિ સમુણત્વસિદ્ધિ વસ્તુશક્તિઃ કથં સદૃશે વહિતન્ત્રન્વ ઇવ તૂલ્યસિદ્ધિ-
તેષો વિષયઃ । હૌકિકતીત્યા કામમાવતીત્વહૌકિકસ્ય રમણં દ્વિતીયઃ । ક્રોવાદિમારગતો વત્ક્રમ-
ચતુર્નૈવ મગધત્રાપ્તિશ્ચાપરઃ । શ્વેદ્યત્તમાનપ્રજ્ઞત્વં ચ । ચયોદાનન્દને હિ તા મારગતઃ, ક્લ્લ વ
વનસિતસૈતદ્જ્ઞાનપ્રાપ્તિશ્ચાન્યઃ । પ્લાસાં તદૈવ નિર્ગુણદેહપ્રાપ્તિર્વિનૈવ તત્સાધનમિતિ ચેતરઃ । સર્ગાભિમાવ-
વત્ત્વેવ કરિષ્યમાણહીલાયા અનુમવઃ, અન્યલાસતુ વદ્રદિહાનામર્પિતનેકવિભવાવિષ્ટે રાજાનં જ્ઞાત્યા
વત્રિગારકં ક્રમેણ વદન્ પૂર્વશ્લોકેષ્કામાવતતાં મગધત્રાપ્તો હેતુનપ્રજ્ઞાહ ન ચૈવમિતિ । આરવિસયામારા-
યંમાદ્ ભવતેતિ । અત્રાપ્યં ભાવઃ । પૂર્વમનિવર્તનજ્ઞાસતોઽપિ ગર્ભેઽપિ રક્ષિતવાન્ ભવન્તમ્, પ્રયો-
જનમસ્તીતિ । અધુના તુ તદમાવાદ્વાલવાન્યાદપિ ન રક્ષતીતિ ભવતૈવાતુમૂયતે । ન હિ ઇતારતા વતુ-
શક્તૌ કાચિમ્બુન્નતા । ઇચ્છાસપ્તયપીનત્યાત્તર્વાસાં શક્તીનામ્ । તલાઃ સર્વતોઽપિચ્છવાન્ । ન હિ નષ-
પ્રતિવચ્યદક્ષાપામપ્રેરણાફલમિતિ તદ્દષ્ટકલ્પપાત એવેતિ વર્ણં બુદ્ધમ્ । પ્રટ્ટતેઽપિ 'યાસાં સાક્ષાદિ'ત્યાદિ-
નોષ્ઠપ્રયોજનાય મગધવા તથા કૃતમિતિ જ્ઞાત્યા ભવતા હુ વિસયો ન કાર્યઃ । અનુમાવાનનુમવેનાન્યઃ

ભગવાનની લીલા વિષે પરીક્ષિત રાજાને નીચે જણાવેલી અનેક ચંકાઓ થાય છે. (૧) જેમ
અગ્નિનો સંબંધ સત્ત્વ અસ્તિત્વ સહન કરતો નથી અને તેને બાળી ન થાય છે તેમ જ્યારે ભક્તોનો
ભગવાનના શ્રીચંદ્ર સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ થયો ત્યારે ભગવાનનું સ્વરૂપ ભક્તોની સચ્ચ અવસ્થા સંકેત
નહિ કરે અને તેનો નાશ કરે. પણ અહીં તો ભગવાનની સાથે સચ્ચ ભક્તોનો મુખ્ય યજ્ઞેલી હોવા
છતાં પણ ભક્તોની સચ્ચ અવસ્થા રહેલી છે એ આશ્ચર્યની એક વાત. (૨) અલૌકિક ભગવાને લૌકિક
રીતે ભગવાનમાં કામબુદ્ધિ રાખનારાં શ્રીગોપીજનોની સાથે જે રમણ હર્ષ એ આશ્ચર્યની બીજી વાત.
(૩) શિશુપાલ વગેરેએ ભગવાનમાં ક્રોધાદિ ભાવ રાખ્યો હતો, છતાં પણ તેમને ક્રોધાદિભાવનું ફળ
શોભા વિના ન ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની ત્રીજી વાત. (૪) ભગવાનમાં એક શખનારા
વૃષ્ણિકુળના માણસોને જે ફળ મળ્યું તેવું ન ફળ ક્રોધાદિભાવ રાખનારા શિશુપાલ વગેરે મનુષ્યોને પણ
મળ્યું એ આશ્ચર્યની ચોથી વાત. (૫) શ્રીગોપીજનોનો ભાવ યશોદાના પુત્રમાં ન હતો. યશોદાના
પુત્ર વનમાં રહેતા હતા, છતાં પણ તે શ્રીગોપીજનોના ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થયા એ આશ્ચર્યની પાંચમી
વાત. (૬) આ શ્રીગોપીજનોને ક્રોધ પણ પ્રકારનું સાધન થઈ વિના ન તે ન સમયે—ધ્યાનમાં
ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ તે ન સમયે—નિર્ણય દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની છઠી વાત. (૭) ભગવાન
આગળ ઉપર જે સસદીતા કરવાના છે તેનો અનુભવ ફળ સર્વાત્મભાવમાં શ્રીગોપીજનોને ન થાય છે,
જ્યારે બીજા લીલાનો અનુભવ સર્વાત્મભાવ વિનાનાં ગોપીજનોને પણ થાય છે એ આશ્ચર્યની સાતમી વાત.

આ પ્રમણે પરીક્ષિત રાજાને અનેક વિશ્વમયોથી યક્ષિત થયેલા એકાદેય શુકદેવજી તે બધી ચંકાઓનું
અનુક્રમે સમગ્રધાન કરે છે અને સાથે સાથે અગ્નિચારમા સ્લોકમાં જે વારણુદિવામાં શ્રીગોપીજનોનું વર્ણન
કરવામાં આવેલું છે તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ આ કામબુદ્ધિ થઈ તે પણ ન ચૈવમ્ હંત્યકિ સ્લોકમાં સ્વમજવે
છે. પરીક્ષિતનું પહેલું આશ્ચર્ય દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી આ સ્લોકમાં મરતા પદ મૂકે છે. અહીં આ
ભાવ છે. હે રાજન્! પહેલાં જ્યારે તું વારી માતા ઉત્તરાના ઉદરમાં હતો ત્યારે અધ્યાત્માએ તારા ઉપર
પ્રદાન દેકયું, આ પ્રદાનને ક્રોધ પણ પાણું વાગી શકે એવું ન હતું તે સમયે ભગવાને જેવું કે પદ્મનોની
વંશજીને માટે પરીક્ષિતની જરૂર છે અને આ પરીક્ષિત તો પ્રદાનથી મર્યો; એટલે તરત નથી એટલે એક
પોતે ન તારૂં ગર્ભાવસ્થામાં રહ્યું હશે. પણ હવે હે રાજન્! ભગવ નને તારૂં પ્રયોજન નથી એટલે એક
સેનિકુમારના સાપમાંથી પણ તે અત્યાદિ તારૂં રહ્યું કરતા નથી તે તું પોને જ અનુભવી રહ્યો છું. આ પ્રમણે
કરવાથી ક્રોધ ભગવદ્ગુણ પદમાંથી ચક્ષિમાં ક્રોધ વાતની ન્યૂનતા થતી નથી, કાન્તુ કે ભગવાનની બધી
ચક્ષિઓ તેમની હૃદયચક્ષિને નષ્ટીન છે, અને ભગવાનની હૃદયચક્ષિ બીજી બધી ચક્ષિઓ કરતાં
અતિ છે. જ્યારે અગ્નિની દહકચક્ષિ મંત્રજલ વડે અતઃકવચમાં જલે ત્યારે આપણે જેમ ન કરી શકીએ
કે અગ્નિની દહકચક્ષિનો ત્યા ન થઈ જયો પ્રદાન વિષયમાં પણ "યાસાં સાક્ષાદિ" હંત્યકિ ચંકિતોમાં

‘મગવતો મજાતિરિકે રાગાભાવો મકેષ્વેવ ચ રાગ’ इति वैराग्यवत्त्वं तथा भक्तानामपि भगवतीति
 સૌહાર્દયોનેષુ સૌહાર્દં દદાતીતિ પૂર્વોક્તૈરાગ્યવત્ત્વાત્ તેષુ તથા કરણં યુક્તિમિતિમાયઃ । ‘યશોદાનન્દન’
 इत्यादिनोक्तविस्मयाभावाप्यंमाह अज इति । यदि भगवतो जीववत् कुत्रापि जन्म स्यात् तदान्यत्र यदि-
 સિત્તોડગ્રાન્વર્ત્તદિ ક્યમગતસ્તત્ર સન્નેવેતિશક્તિ સ્થાત્ । તદમાવાત્ । સ્તેષ્છયા તથા માવાજવતિકાં
 દૂરીકૃત્ત યશોદાતૃદે પ્રકટઃ, તથા વને, તથૈવાન્વર્ત્તયપીત્યજે નાયં વિસાયઃ કાર્યઃ । અપ્રિમોક્તતદમાવા-
 યંમાહ યોગેશ્વરેતિ । યોગિનો હિ યોગક્લેશ યોગાર્થમનેકાનિ શરીરાણિ યુગપત્ત્વજ્ઞમાત્રેણ સ્તનન્તિ ।
 તેષાં ચ યોગ જ્ઞાતાન્તુકો ધર્મઃ । મગવાંચ સ્વદગ્ધર્મસમ્પાદકઃ ફલદાતા એતિ તેવામપીશ્વર इति
 સહજાનન્તશક્તિમાનિતિ તાસ્વલૈકિકદેહસમ્પાદનમાત્રં ન વિસયદેહુર્મવિતુર્મદંતિ । અપ્રિમતદમાવાયાદ
 કૃપ્યા इति । ‘કૃપિર્મૂંષાપત્’इतिवाक्यात् सदानन्दस्वरूपो भगवान्, निर्दोषपूर्णगुण इति यावत् । तेन
 કૃપ્યાતિરિક્તસ બસ્તુમાત્રસ્ત્રેય સદોપત્વાત્તત્રાપિ સ્તારવ્યદેહુત્ત્વં જાનતઃ સદોપત્વમેવેતિતિશ્રવઃ । ઇયં ચ
 લૌહા સ્વરૂપાનન્દરૂપા તાદૃશ્યેવેતિ સર્વાત્મમાશરહિતેવેવદનુમવાયોગ્યત્વાજ્ઞાયં વિસયઃ કાર્યં ઇત્યર્થઃ ।
 છિદ્ર, एतासां तु क्षेदः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, तौकुर्तुं ‘त्वदुपायुवं निशि श्रयान’इति वाक्यात् सर्व-

જાણતો નથી” ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વાક્યોવડે જેમ ભક્ત નિના બીજ કોઈ પદાર્થમાં ભગવાનની આસક્તિ
 હોતી નથી, અને ભક્તોને વિષે જ આસક્તિ હોય છે અને તે રીતે ભગવાનમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ
 ભક્તોની પણ આસક્તિ ભગવાનમાં જ હોય છે, એટલે મિત્રતા કરવા યોગ્ય ભક્તોને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આપે
 છે. માટે ભક્તોમાં પહેલાં જણાવેલો વૈરાગ્ય નામનો ધર્મ હોવાથી તેમના પ્રતિ ભગવાન (વૈરાગ્યમૂલક)
 શ્રીકૃષ્ણે દશવિ એ યોગ્ય છે. ગોપીજનોનો ભાવ યશોદાનન્દનમાં છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શાલને જે
 (પાંચમો) વિરમય થયો હતો તે દૂર કરવાને શુકદેવણ મને એ પ્રમાણે કહે છે. ભો ભગવાન, હવની
 આશ્ક કોઈ પણ સ્થળે જન્મ્યા હોત તો એક સ્થળે બહાર પ્રકટ થઈને, ત્યાં ને ત્યાં રહીને જ, અહીં
 અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં શી રીતે આવ્યા એમ ચંકા થાય. પણ ભગવાનને હવની આશ્ક
 કરીને યશોદાહતા ધરમાં પ્રકટ થયા, તેમ વનમાં પ્રકટ થયા, તેમ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં
 પ્રકટ થયા. તેથી જેમનો જન્મ નથી એવા ભગવાનને વિષે આ વિરમય તમારે કરવો ભેઈએ નહિ.
 આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલા છઠ્ઠા વિરમયને દૂર કરતાં શુકદેવણ કહે છે કે યોગેશ્વર, યોગી લોકો,
 ખરેખર, પોતાના યોગજગથી ભોમને માટે અનેક શરીરો સહુમાત્રમાં એક સામગ્રી દાખલ કહે છે.
 યોગીઓનો આ યોગ આગતુક ધર્મ છે, સદં જ નહિ. ભગવાન તો આવા પ્રકરના યોગને દાખલ કરનાર
 છે અને તે યોગતુ દૃષ્ટ આપનાર છે, તેથી તે યોગેશ્વરોના પણ ધરિય છે; એટલે ભગવાન સદં જ
 સ્વાભાવિક—અનન્ત શક્તિવાન્ના છે. તેથી તેમણે અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને અલૌકિક દેહ આપ્યો
 તેમાં વિરમયતું કારણ હોયું ભેઈએ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલો સાતમો વિરમય દૂર કરતાં
 શુકદેવણ કહે છે કે રુણે. ‘કૃષ્ણ પાતુ સત્તાવાચક છે’ એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાન સદાનન્દસ્વરૂપ
 છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણશુભ છે. તેથી દૃષ્ટ નિના બીજ બધાય જગથો દોષવાગ્ર છે, અને તે દોષવાગ્ર
 પદાર્થોમાં પણ પોતાને પ્રાપ્તિ મળે છે એમ ને બધું છે તે દોષવાગ્રો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ
 રાસલીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપ છે અને તેથી જેમનામાં સર્વત્તમાય છે તેમનાથી જ તે અનુભવાય છે;
 એટલે જેઓ સર્વત્તમાવરકિત છે તેઓ આ સસલીલાનો અનુભવ કરવાને માટે અધિકારી નથી તેથી
 આ વિરમય તમારે કરવો ભેઈએ નહિ એવો અર્થ છે. વળી તે ગોપીજનોનો શ્રેષ્ઠ ને પહેલાં વર્ણવવામાં
 આપ્યો છે તે સાધનરૂપે હતો, પરંતુ “દિવસે કામમાં રોકાયતું અને શનિએ સૂઈ જતા” એ વાક્ય

કુર્યાદ્વીતિ । દ્વિતીયતૃતીયાદિકં પરિહરતિ ભગવતીતિ । ત્રેતયરો હિ સર્વંરસમોષ્ઠ મયતિ । 'સર્વંરસ' -
 ફલિયુતે । કામરસો હિ તાટસમાવત્તીપુ વિશિષ્ઠોઽનુમૂલો મયતિ । કામસાક્ષે તથૈવ નિરૂપણાત્ । તથા
 ચૈતર્યવલયં વિસમ્યો ન કાર્યઃ । યથા મગવદ્દીર્યસેતરસાધનાસાધ્યસાધકત્વેનાત્પુરવાન્ શ્રોધાવિદોપ-
 મન્યાનિવર્ત્યમપિ સર્વાર્યેણ હરિર્નિવારયિતું સમર્થં ફલિત તાટશે સ વિસમ્યો ન કાર્યઃ । યશો હસાધા-
 રણમસાધારણે કર્મણિ સત્તિ ભવતિ । યદિ સ્નેહવત્સેવ મુખિ દયાત્, ન હિદુ, તદાન્યસાધારણ્યેના-
 સાધારણં યશો ન સ્યાત્ । મયદ્વેપાદિમત્સાધિ કૌહાદિમત્સમાનફલદાને હસાધારણત્વેનાસાધારણં યશઃ
 સ્યાત્ । યથા ચ તાટસ્યયસસઃ સહજત્વેન વદ્વ્યાપકધર્મા અપિ હરૌ સહજા એવેતિ નાર્યં વિસ્યયઃ
 કાર્યઃ । શ્રીહંસીઃ । સા ચૈવાદશજોહવતી યદ્વસિ સ્થિતિ પ્રાપ્યાપિ ચરણરજઃ કામચરે પ્રસવતારં
 પાવતરતિ । સદા તદ્વત્સેન હરિઃ સ્નેહરસમિત્ત્વમ્ ફલિત્ત્વમ્ સત્પદવાનં મુક્તમ્ । દૈવ્યં હિ જ્ઞાનમાર્ગે ।
 દેરેશ જ્ઞાનપત્ત્યેન લેપુ-તથા મુક્તમ્ । સૌહાર્દં હિ સત્યે સત્તિ મયતિ । તથા સમાનશીલજ્ઞસનેષ્વૈવ ।
 'નાદમાત્માનામાશાસે મમ્કર્તૃઃ સાધુભિર્વિના । શ્રિયં ચાત્મનિર્વર્તી પ્રજ્ઞાન્ લેપો ગતિરહં પરા ॥ સાધવો
 હૃદયં મહાં સાધૂતાં હૃદયં રવહમ્ । મદન્વચે ન જાનન્તિ નાહં તેઓ મનાગરિ' ॥ ફલ્લાદિવાક્યૈર્ચથા

જે પ્રયોજન દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તે જ પ્રયોજનો ખાટે ભગવાને કેટલાંક ગોપીજનોને સમુદ્ધુ બનાવ્યાં
 છે એમ સમજીને તમારે વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ. ભગવાનના સામર્થ્યનો અનુભવ ન હોવાથી ખીલો
 માણસ કદાચ શંકા કરે પણ ખરો, (પરંતુ તમે ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કરેલો જો એટલે તમને
 આ વિષયમાં આશ્ચર્ય થવું જોઈએ નહિ.) શુકદેવજી મળ્યવતિ એ વડે વડે બીજા અને ત્રીજા વિરમ્યનો
 પવિત્રાર કરે છે. ખરેખર । ખરે સર્વ રસના સોજા છે, કારણ કે કુલિ કહે છે કે ભગવાન્ સર્વરસ છે.
 કામરસનો વિશિષ્ટ અનુભવ કામભાવવાળી સ્ત્રીઓમાં થાય છે, કારણ કે કામદાસ્યમાં તે પ્રમાણે જ વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે. ખાટે જૈશ્વર્થવાળા ભગવાનને વિષે તમારે આવો વિરમ્ય કરવો નહિ. (ત્રીજા વિરમ્યનો
 પરિહાર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે) ભગવાનમાં જે વીર્ય ગુણ રહેલો છે તે બીજા સાધનોથી સિદ્ધ ન
 થઈ શકે એવા પ્રદાઈને સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેથી તે ઘણું ઉચ્ચ છે, અને તેથીજ બીજા સાધનોથી
 નાશ ન પામે એવા ક્રોધાદિ દોષોનો પણ ભગવાન્ પોતાના વીર્ય વડે નાશ કરવાને સમર્થ છે; એટલે
 એવા વીર્યવાળા ભગવાનને વિષે તમારે વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ. (ચોથો વિરમ્ય દૂર કરતાં શુકદેવજી
 કહે છે કે) યશ ખરેખર અસાધારણ છે અને અસાધારણ ધર્મ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. જો ભગવાન્
 એકલા એકલાના ભક્તોને જ મુક્તિ આપે અને દેશ કરનારાઓને ન અપે તો તે બીજા સાધારણ
 માણસોની માફક જ વર્તે છે અને તેથી ભગવાનને અસાધારણ યશ મળે નહિ. એક વગેરે ધર્મોવાળા
 મનુષ્યોને ભગવાન્ જે ફલ આપે છે તે જ ફલ જો ભગવાન્ ભય, દેશ વગેરે ધર્મોવાળા મનુષ્યોને આપે
 તો તે ખરેખર અસાધારણ કહેવાય, અને તેથી તેમને અસાધારણ યશ મળે. આ પ્રમાણે ભગવાનનો
 અસાધારણ યશ સહજ છે, અને તેથી તે યશ દર્શાવનારા ધર્મો પણ ભગવાનમાં સહજ જ છે; ખાટે
 તમારે આ વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ. શ્રી એટલે લક્ષ્મીજી. ભગવાનમાં તેમનો એક એવા પ્રકારનો છે
 કે ભગવાનના વશાસ્થળ ઉપર રક્ષા મેળવીને પણ લક્ષ્મીજી તેમના ચરણરજની ઇચ્છા કરે જો અને
 દેરેશ અવતારમાં ભગવાનની સાથે તે પોતે અવતરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ હૃદયમાં શ્રીવાણ છે એટલે
 તે એકરસને પૂરેપૂરી રીતે ભળનારા છે, અને તેથીજ એકલાના મનુષ્યોને તે સ્વરૂપદાન કરે છે એ
 ખરોખર છે. (ભગવાનની સાચેનું) એકય જ્ઞાનમાર્ગમાં હોય છે. ભગવાન્ જ્ઞાનવાળા છે એટલે જ્ઞાની માણસો
 ભગવાનની સાથે એકય પ્રાપ્ત કરે તે યોગ્ય છે. સૌહાર્દ, સખ્ય હોય તો, સંભવે છે. આ મિત્રતા સરખા
 આચાર વિચારવાળા માણસોમાં જ હોય છે. "હે બ્રહ્મન, જેમની પસ ગતિ હું હું એવા મારા સાધુ ભક્તો
 વિના હું મારા આત્માની તથા નિલ્ય સ્ત્રીની આશ્ચ રાજતો નથી. સાધુઓ માફે દૃષ્ટ છે અને સાધુઓનું
 દૃષ્ટ હું હું. તેઓ મારા વિના બીજું કંઈ પણ ભળવા નથી, અને હું પણ તેઓના વિના વરાં પણ બીજું

‘મગવતો મક્કાતિરિક્તે રાગાભાવો મક્તેષ્વેવ ચ રાગ’ इति वैराग्यवत्त्वं तथा भक्तानामपि भगवतीति
 સૌહાર્દયોગ્યેષુ સૌહાર્દં વદતીતિ પૂર્વોક્તૈરામ્યવત્ત્વાત્ તેષુ તથા કરણં યુક્તમિતિમાવ: । ‘યશોદાનન્દન’
 इत्यादिनोक्तविस्मयाभावायर्थाह अज्ज इति । यदि भगवतो जीववत् कुत्रापि जन्म स्यात् तदान्यत्र व्रतिः-
 સિતોઽપ્રાન્વહંદિ કદમાગતસ્તત્ર સજોવૈતિસક્કા સ્યાત્ । તદભાવાત્ । સ્તેષ્છયા તથા માયાત્મવર્તિતો
 દૂરીકૃત્ત્વ યશોદાપ્રદે પ્રકટઃ, તથા વને, તથૈવાન્તર્દૃશપીત્યજે નાયં વિસ્મયઃ કાર્યઃ । અમિમોક્તતદભાવા-
 યર્થમાહ યોગેશ્વરેતિ । યોગિનો હિ યોગવતેન યોગાર્થમનેકાનિ ક્ષતીરાણિ યુગપત્કુળમાત્રેણ સ્તનન્તિ ।
 હેપાં ચ યોગ આગન્તુકો ધર્મઃ । મગવૉશ્ચ વાદગ્ધર્મસમ્પાદકઃ પત્તદાતા ચેતિ તેવામપીશ્વર इति
 સહજાનન્દશક્તિમાનિતિ તાસ્વલૌકિકદેહસમ્પાદનમાત્રં ન વિસ્મયહેતુર્મવિતુર્મદૈતિ । અમિમતદભાવાપાદ,
 કૃપ્પા इति । ‘કુપિર્મૂલાપક’इतिवाक्यात् सदानन्दस्वरूपो भगवान्, निर्दोषपूर्णगुण इति वाच्यम् । तेन
 કૃપ્પાતિરિક્તસ ધત્તુમાત્રસૈવ સદોપત્વાત્તત્રાપિ સ્ત્રાસ્વ્યહેતુત્વં જ્ઞાનતઃ સદોપત્ત્વમેવૈતિનિષ્પયઃ । રૂપં ચ
 લૌકા સ્વરૂપાનન્દરૂપા વાદ્યદેવેતિ સર્વાત્મમાશ્વરહિતેષ્વેત્વદુમવાયોગ્યત્વામાયં વિસ્મયઃ કાર્યં રૂપયઃ ।
 किञ्च, एतासां तु क्षेदः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, योक्तुं ‘त्वह्यपहृतं विशि शयान’मिति वाक्यान् सर्व-

જાણીતો નથી” ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વાક્યોવડે જેમ ભક્ત વિના ધીજ કોઈ પદાર્થમાં ભગવાનની આસક્તિ
 હોવી નથી, અને ભક્તોને વિષે જ આસક્તિ હોય છે અને તે રીતે ભગવાનમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ
 ભક્તોની પણ આસક્તિ ભગવાનમાં જ હોય છે, અને ભગવાન વિના ધીજ કોઈ પદાર્થમાં હોતી નથી,
 અને તે રીતે ભક્તોમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે મિત્રતા કરવા યોગ્ય ભક્તોને ભગવાન સૌહાર્દ આપે
 છે. માટે ભક્તોમાં પહેલાં જણાવેલો વૈરાગ્ય નામનો ધર્મ હોવાથી તેમના પ્રતિ ભગવાન (વૈરાગ્યમૂલક)
 સૌહાર્દ દર્શાવે એ યોગ્ય છે. ગોપીજનોનો જાણ યશોદાનન્દનમાં છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શબ્દને જે
 (પાંચમો) વિરમય ચંપો હતો તે દૂર કરવાને શુકદેવજી સજે એ પ્રમાણે કહે છે. ને ભગવાન જીવની
 આકૃષ્ટ કોઈ પણ સ્થળે જન્મ્યા હોત તો એક સ્થળે બહાર પ્રકટ થઈને, ત્યાં ને ત્યાં રહીને જ, અહીં
 અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં સી રીતે આવ્યા જેમ ચંક્ર થાય. પણ ભગવાનને જીવની આકૃષ્ટ
 કરીને યશોદાજીના ઘરમાં પ્રકટ થયા, તેમ વનમાં પ્રકટ થયા, તેમ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં
 પ્રકટ થયા. તેથી જેમનો જન્મ નથી એવા ભગવાનને વિષે આ વિરમય તમારે કરવો ભોઈએ નહિ.
 આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલા છઠા વિરમયને દૂર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વર, યોગી લોકો,
 ખરેખર, પોતાના યોગબળથી ભોગને માટે અનેક શરીરો સંસ્થાપનમાં એક સામ્રાટ હોય છે.
 યોગીઓનો આ યોગ આગન્તુક ધર્મ છે, સદૃશ નહિ. ભગવાન તો આવા પ્રકારના યોગને ઉત્પન્ન કરનાર
 છે અને તે યોગનું રૂપ આપનાર છે, તેથી તે યોગેશ્વરોના પણ ઉપર છે; એટલે ભગવાન સદૃશ—
 સ્વાભાવિક—અનન્ત ચક્તિવાળા છે. તેથી તેમણે અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને અલૌકિક દેહ આપ્યો
 તેમાં વિરમયનું કારણ હોયું એવુંએ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલો સાતમો વિરમય દૂર કરતાં
 શુકદેવજી કહે છે કે છાણે. ‘છપ્પ પાતુ સત્તાવાચક છે’ એ વાક્યથી જણાય ॥ કે ભગવાન સદાનન્દરૂપ
 છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણરૂપ છે. તેથી કૃપ્પા વિના ધીજ બધાવ પદાર્થો દોષવાળા છે, અને તે દોષવાળા
 પદાર્થોમાં પણ પોતાને પ્રાપ્તિ મળે છે એમ જે બાણે છે તે દોષવાળો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ
 રાસલીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપ છે અને તેથી જેમનામાં સર્વાત્મભાવ છે તેમનાથી જ તે અનુભવાય છે;
 એટલે જેઓ સર્વાત્મભાવરહિત ॥ તેઓ આ સસલીલાનો અનુભવ કરવાને માટે અધિકારી નથી તેથી
 આ વિરમય તમારે કરવો ભોઈએ નહિ એવો અર્થ છે. વળી તે ગોપીજનોનો શ્રેષ્ઠ જે પહેલાં વર્ણવવામાં
 આપ્યો છે તે સાધનરૂપે હતો, પરંતુ “દિવસે કામમાં રોકાયેલું અને રાત્રિએ સૂઈ જતા” એ વાક્ય

મુક્તિર્દેવેતિ ઠગિષ્ટતિ દિના ન સેતિ તથોક્તમ્ । વાસાં ન તથેતિ ન તથોક્તમિતિ ચેત્, અહો શઙ્કાદ્ય-
માનિનો નૌદ્યદાહ્યં તથ । ચસાદાલોચનલોચનરાહિતેન વાહિર્સૌરયાસસ્તદ્વારપ્રમિરિતાતૌપાતપાવવિ-
વશાનનઃ પરોક્તમપિ નાનુસંધત્સે । તથા હિ । ચચ્છદ્ધાનિરાસાયૈવત્કયાવતારિતા તદ્વાવચ્ચ દયા
વર્ધિતઃ, તત્ર ત્વાં પૃચ્છામસ્તદર્શમિયં કયા કત્પિતા હત સિદ્ધૈવાનૂદિતા । અન્ત એવ સંમતચેત્, તત્રાપિ
ત્વાં પૃચ્છામઃ, યતાસાં પ્રતિવચ્ચે કો હેતુરિતિ । સપ્રિયાસપિ સગુણત્વં સ્યાપચિતુમેતાસાં પ્રતિવચ્ચો
હરિણૈષ્ઠ કૃત દતિ ચેદ્વૈવીપિ, હન્ત એવંવિચારકસ્ય તથ શતથા હૃદયં વાસ્તુત્વ કૃતસત્ત્વ જાનીમઃ ।
દતો મર્પાદામકિમાર્ગીયસેવાવિપયકથદ્વાયા અપિ નિર્ગુણત્વં તથ સાધ્માદક્ષસદ્ધિનીપુ સગુણત્વં શ્રવીપિ ।
પિચ્છ, 'શા મન્મનસ્કા મત્માણા મદર્થે સ્વચ્છદ્દેહિકા' इत्यादिना प्रमुणैव, 'एताः परं वतुभूत' इत्यादिनो-
द्भवेन 'नोद्भवोऽण्वपि मद्भूत' इत्यादिना भगवता स्तुतेनापि चरणरेणुशार्पणपूर्वकं स्तुता इति क
वद्व्यपशङ्कापि । नतु कामोपायिलोहवत्त्वेन तथोच्यत इति चेत् । न । तयालोहे भगवतोऽपि विपद्यान्तर-

અગીઆરમા શ્લોકમાં કહ્યું, આઠમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોને દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષ મળ્યો નથી
એટલે ત્યાં તે પ્રમાણે કહ્યું નથી. આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકમાં જણાવેલા કૃતિરૂપા ગોપીજનો અને
નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમાં જણાવેલાં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો એક જ પ્રકારનાં છે,
કૃતિરૂપા ગોપીજનો ઉચ્ચકોટિનાં અને અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો નીચકોટિનાં એમ નહિ.

સમાધાનઃ—અરે ! તારા જેવા શંકા કરનારની આ ભૂખંતાની પગમ્મલ ! કારણ કે તારી પાસે
નિચારરૂપી ચક્ષુઓ નથી એટલે અહિંસૃખતા અને અસસંગરૂપી પર્વતોની ખીણોમાં અફળાઈને પડવાથી
તાઈ અંતઃકરણ એટલું બધું દુષ્ટ થઈ ગયું છે કે શુકદેવજી જેવા મુનિઓ જે કહે છે તેનો પણ તે નિચાર
કરતો નથી. જો, ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વસ્તુ લોકમાં અસંભવિત છે અને તેથી તે કેમ સ્વભવે-
આ શંકાને દૂર કરવાને માટે નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમાં જણાવેલી કથાનું તે વર્ણન કર્યું
અને તેનો ભાવ પણ તે વર્ણવ્યો. તો હવે એ કથાનો અર્થ હું તને પૂછું છું—આ કથા કત્પિત છે કે
તે સિદ્ધ જ હલી અને તેનો અહીં ફક્ત અનુવાદ કરવામાં જ આવ્યો છે ? જો મિહાતવાદરૂપી બીજો
પક્ષ તને સંમત હોય તો ખરી એ વિષે હું તને પ્રશ્ન પૂછું છું કે અર્ધા ગોપીજનોનો પ્રતિબદ્ધ કરવામાં
શો હેતુ છે ?

સાધનવિમુક્ત સદપિ પ્રતિક્ષણં સ્વરૂપે સ્તીયતે, અગ્નિમાગ્નિમહીત્યારસાનુભવાયં ભગવાન્ પરં પુનઃ પુનઃ
પૃથપૃથ સાગનુભાવયતીતચિન્ત્યાનન્તશક્તિમતિ ન કિંચિદાશ્ચર્યમિત્યાશ્ચયેનાહ યત્ એતદિતિ । શુદ્ધસ્વ-
ધુના લીલેતરાનનુસંધાનાદ્ભાવનયા તથૈવ સ્થિત રત્યેતદિત્યુક્તવાન્, વર્તમાનપ્રયોગં ય કૃતવાન્, યામેવ
લીલામનુભવતીતિ સર્વમનવચમ્ ।

નન્વેતદ્દેપરીત્યમપિ સુવચમ્ । તયાહિ । एता अपि पूर्वोक्तमध्यपातिन्य एव । अत एव पूर्वोक्ते
तासामनिवृत्तिमुक्त्या तादृशी सा लोकेऽस्तसम्भावितेति सा क्यमुपपद्यत इत्याशङ्कानिरासावाह
अन्तर्गृहेत्यादि । अत्रायं भावः । पूर्वं हि यत्नेन निवर्तनम् । तथा सति निवृत्तिर्हि विपरीत-
क्षत्रियया भवति । सा चातिदूरे, वयस्सत्सजातीयः काश्चिद्भ्रातृविकृते क्रियया प्रतिबन्धे तत्प्रतिबन्धं
वेदमपि त्यक्त्वा भगवत्सङ्गता जाताः । तथा चैतादृश्यः पूर्वोक्ताः सर्वा इति युक्तेषामनिवृत्तिः ।
किञ्च, ‘तद्भावनानुक्त’ इतिपदे वच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेन पूर्वं च पूर्वोक्तानामेव भावस्योक्त्यादे-
हद्भावसज्जातीयभावपरत्वं पूर्वोक्तानामपीति गम्यते । तेनैवप्रिष्ठाशेषधर्मवत्त्वं वप्रापि सिध्यति । एतासां

એમ બતાવે છે કે ગોકુલ તો સર્વસાધનરહિત હોવા છતાં પણ દરેક ક્ષણે ભગવાનના સ્વરૂપમાં લય
પામે છે, પણ ખીલ આગળની લીલાના રસના અનુભવને માટે ભગવાન્ વારંવાર તેમને પોતાના
સ્વરૂપથી છૂટા પાડીને તે તે લીલાનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે અચિન્ત્ય અનન્ત શક્તિવાળા
ભગવાનને વિષે કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી એમ કહેવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે યતઃ एतद्, જેનાથી આ
ગોકુલ સુદૃઢ થાય છે. શુકદેવજીને તો હમણાં લીલા વિના ખીલ પદાર્થનું અનુસંધાન ન હોવાથી તે પોતે
ભાવનાવડે ગોકુલમાં લીલામાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે એટલે તેમણે યત્ન એ પ્રમાણે કહ્યું અને મુચ્ચતે
એ પ્રમાણે વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રમાણે શુકદેવજી સસલીલાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે
એટલે સર્વ વર્ણન યોગ્ય છે.

શંકાઃ—અત્યાર સુધી તમે જે કહ્યું કે સસમંડલનાં ગોપીજનો નિર્મુલ્ય છે અને અંતર્મુદગતા
ગોપીજનો સશુલ્ય છે તેનાથી વિરુદ્ધ પણ સારી રીતે કહી ચક્ર્ય એમ છે. જેમકે—આ અન્તર્મુદગતા
ગોપીજનો પણ પહેલાં જણાવેલાં ગોપીજનોના જેવાં જ છે. તેથી જ આક્રમા રલોકમાં તેઓ ન ગયાં
એમ કહેવામાં આવ્યું. ઓછો આ પ્રકારે પોતાને ઘેર ન લાય એ તો લોકમાં ગહુ અસંભવિત છે માટે
તે ઓછો ઘેર ન ગયાં તે શી રીતે થતી શકે છે એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ અત્યર્થ હયાદિ
ત્રણ રલોકો (નવ, દસ અને અગીઆર) કહ્યા. અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. પહેલાં આક્રમા રલોકમાં
પતિ વગેરેએ શબ્દો વડે ગોપીજનોને અટકાવવા માંડ્યાં. આ પ્રમાણે ચતાં, ગોપીજનોની નિવૃત્તિ
વિપરીત ક્રિયાથી—પાછા ફરવાથી—આમ. પણ તે વિપરીત સ્વક્રિયાની થાત તો થતી દૂર રહી, કારણ
કે તેમના જેવાં જ બીજાં કેટલાંક અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોનો ભારે તેમના પતિ વગેરેએ ક્રિયા વડે
પ્રતિબંધ કર્યો ત્યારે પતિ વગેરે જેનો પ્રતિબંધ કરવા હતા એવા દેહનો પણ તે ગોપીજનોએ ત્યાગ
કર્યો અને પછીથી તે ભગવાનની સાથે સમગ્રમ યાગ્યાં. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સર્વ ગોપીજનો આ પ્રકારનાં—
અંતર્મુદગતા ગોપીજનો જેવાં—જ છે તેથી આક્રમા રલોકમાં ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વાત જે
કહેવામાં આવી છે તે ગરોબર છે. બી નવમા રલોકમાં આવેલા તદ્દાવનાયુક્તાઃ એ પદમાં તત્ત્વ શબ્દ
પહેલાં જણાવેલા પદાર્થનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને પહેલાં આક્રમા રલોકમાં પૂર્વોક્ત સુતિરૂપા ગોપી-
જનોના શાવતું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, એટલે નવમા, દસમા અને અગીઆરમા રલોકમાં
વર્ણવેલાં અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોની સાથે પહેલાં આક્રમા રલોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ
જણાય છે. તેથી નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ રલોકમાં વર્ણવેલાં અંતર્મુદગતા ગોપીજનોના
અધ ય ધર્મો આક્રમા રલોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અંતર્મુદગતા
ગોપીજનોને વિરુદ્ધ સુદૃઢ આપી એટલે દેહની નિવૃત્તિ વિના સુદૃઢ હોતી નથી એ પ્રમાણે શુકદેવજીએ

મુક્તિર્લેભેતિ તન્નિજ્ઞાનં વિના ન સેતિ તથોક્તમ્ । વાસા ન વયેતિ ન તથોચમિતિ ચેત્, બહો શઙ્ખાદ્ય-
માનિનો મૌઢ્યપદાદ્યં તથ । ચમ્પાદાલોચનરોચનરાદિત્વેન વાદિર્મૌરવાસસ્તદ્વાચ્યગિરિગર્ભાયાતપાતવિ-
વશાજ્ઞાનઃ પરોચમપિ નાનુસધત્વે । તથા દ્વિ । વચ્છદ્ધાનિરાસાયૈવલ્ક્યાત્વતારિતા તદ્વાચ્ય દ્વયા
વર્ણિતઃ, તત્ ત્વા વૃચ્છામસ્તવર્થમિય કથા કલ્પિતા સત સિદ્ધેવાનુદિતા । અન્ત એવ સમતચ્ચેત્, જનાપિ
ત્વા વૃચ્છામઃ, एतासा प्रतिबन्धे को हेतुरिति । સ્વપ્રિયાસ્થપિ સગુણત્વ ક્યાપયિતુમેતાસા પ્રતિનયો
હરિણં કૃત્વ દત્તિ ચેદ્રવીપિ, દન્ત એવનિચારત્વ ત્વ શતથા દ્વદચ નામ્નુદન્ કૃતસન્ન જાનીમઃ ।
યતો મર્વાદામધિમાર્ગીયસેવાધિપયકશ્રદ્ધાયા અપિ વિર્ગુણત્વ તત્ સાક્ષાદ્વ્રસદ્વિનીપુ સગુણત્વં પ્રવીપિ ।
કિંચ્ચ, 'જા મન્મતસ્તા મત્પ્રાણા મર્ધ્યે સ્વચ્ચૈદ્દિકા' इत्यादिना प्रमुग्ध, 'यथाः पर तनुभूत' इत्यादिनो-
द्भवेन 'नोद्वयोऽण्वपि मन्मथून' इत्यादिना भगवत्ता स्तुतेनापि चरणरेणुप्रार्थनापूरकं स्तुता इति फ
वर्णनसङ्क्राप्ति । ननु कामोपाधिस्तद्वचनेन तथोच्यत इति चेत् । न । तथास्नेहे भगवतोऽपि विषयान्तर-

અગીઆરમા શ્લોકમા કહ્યુ આઠમા શ્લોકમા વર્ણવેલા ગોપીજનોને દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોહ મન્યો નથી
એટલે ત્યા તે પ્રમાણે કહ્યુ નથી આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકમા જણાવેલા કૃતિકા ગોપીજનો અને
નથ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમા જણાવેલા અતર્ગૃહગતા ગોપીજનો એક જ પ્રકારના છે,
કૃતિકા ગોપીજનો ઉચ્ચકોદિના અને અતર્ગૃહગતા ગોપીજનો નીચકોદિના એમ નહિ

સમાધાન—અરે ! તારા જેવા શક કરનારની આ મૂર્ખતાની પસંદગી ! કારણ કે તારી પાને
વિચારરૂપી ચમુઓ નથી એટલે બહિર્ગૃહગતા અને અંતઃસમૂહી ચર્વતોની ખીણોમા અજ્ઞાનને યદ્યપી
તાજી અત કરતુ એટલુ બધુ દુઃખ થઈ બધુ છે કે શુકદેવજી જેવા મુનિઓ જે કહે છે તેનો પણ તું વિચાર
કરતો નથી જો ગોપીજનો ઘેર ન ગયા એ વસ્તુ લોકમા અમલવિત છે અને તેથી તે કેમ સહાયે-
આ શકને દૂર કરવાને માટે નથ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમા જણાવેલી કથાતુ તે વર્ણન કહ્યુ
અને તેનો બાપ પશુ તે વર્ણવ્યો તો હવે એ કથાનો અર્થ હું તને પૂછુ છું —આ કથા કથિત છે કે
તે સિદ્ધ જ હતી અને તેની અહીં કૃત અનુસાર કરવામા જ આવ્યો છે ? જો સિદ્ધાનુવાદરૂપી બીજો
પક્ષ તને સમત હોય તો પછી એ વિષે હું તને પ્રશ્ન પૂછુ છું કે બધા ગોપીજનોનો પ્રતિબંધ કરવામાં
શો હેતુ છે ?

આઠમા શ્લોકમા વર્ણવેલા સ્વપ્રિયા ગોપીજનો પશુ સચુ છે એ દર્શાવવાને માટે આ અતર્ગૃહ-
ગતા ગોપીજનોનો પ્રતિબંધ લગવાને પોતે જ પતિ વચેદેવી દ્વારા કહ્યું—એમ તો તું કહેતો હોય તો
અરેખર ! તે ખેદની વાત છે, અને આ પ્રમાણે વિચાર કરતા તારા દૃઢવના સો કેકડા કેમ ન થઈ ગયા
તે હું સમજી શકતો નથી કારણ કે ત્યા મર્થમલહિતમાર્ગી તેવા વિરેની શ્રદ્ધા પણ નિર્ણય છે ત્યા
આજ્ઞાતુ ભગવાનનો અમાગમ કરનારી ગોપીજનો જેમતુ આઠમા શ્લોકમા વર્ણન કરવામા આવ્યું છે તે
મથુ છે એમ તું કહે છે (તેથી અને વાણી એ કાપ છે) વળી “તે ગોપીજનોનું મન મગમ છે,
તેમની ઇન્દ્રિયો મગમ છે અને આરે માટે તેમણે દેહની ઉપયોગી વસ્તુઓનો ત્યામ કર્યો છે” ઇત્યાદિ
શબ્દોમા ભગવાને પોતે જ ગોપીજનોની સ્તુતિ કરી છે, “ઉદ્ભવ મગમી જરા પણ ન્યૂન નથી” એ
પ્રમાણે ભગવાને જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા ઉદ્ભવ પણ “આ ગોપીજનો ઉત્તમ પ્રકારે દેહ
ધારણ કરનારા છે” ઇત્યાદિ શબ્દોમા ગોપીજનોના ચતુરવળી પ્રાર્થના કરંને તેમની સ્તુતિ કરે છે.
તો પછી એવા ગોપીજનોમાં સચુવના ગમની શરૂ પણ ક્યાથી હોઈ શકે ?

ગોઠાઃ—આઠમા શ્લોકમા જણાવેલા ગોપીજનોને જાણના એ ગ્રેહ હતો તે કામની
ઉપાધિનો હતો અને તેથી તે ગોપીજનોનો દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોહ ન થયો એમ કહેવામા આવ્યું છે.

તુલ્યત્વેન 'સંલગ્ન્ય સર્વવિપયા'મિતિકથનાનુપપત્તેઃ । વિપયાર્થમિવાગમનાત્ । ન ય ભગવતો વિપય-
ત્વેઽપિ તદતિરિક્તવિષયાણાં ત્યાગોઽનૂચત્ इति वाच्यम् । 'ત્વ પાદમૂલં પ્રાપ્ત'શ્લુકિવિરોધાત્ । ન હિ
કામિન્ય એવં વદન્તિ કિન્તુ મત્તઃ ય્ય । કિન્તુ, અતિલોકે પૂવનામુપયઃપાનાનન્તરં રક્ષાકરણે શ્રીશુકેન
દેતુરુક્ત 'ઇતિપ્રણયવદ્ધાનિર્ગોપીમિ'રિતિ । ન હિ ઘાટશ્ચે કામોપાધિકઃ સ સંભવતિ । ન વા ઘાટશીના-
મહત્તાદિલાગઃ સંભવતિ, પ્રત્યુત તદાદિ સર્વં પ્રસાપ્યાગમનં કુન્જાવત્ । તદનન્તરં ચદ્રમણં વતુ 'રસો વે
સ' ઇતિશ્રુતેઃ સ્વરૂપસ્ય રસાત્મકત્વાદ્રસરીલા સ્વરૂપાનન્દદાનમેવ । 'સાત્ત્વિકં મુલમાત્મોત્થં વિષયોત્થં
હુ રાગસં । તામસં મોહદૈન્યોત્થં નિર્ગુણં મદપાશય'મિતિ મગવદ્ધાવ્યાત્ મગવત્સમ્બન્ધિમુલસ્યાપિ
શુણાશીતત્વમેય) ॥ ૧૬ ॥

एवं प्राप्तज्ञिकं परिहृत्य प्रत्युतमाह ता दृष्टेति ।

ता दृष्टान्तिकमायाता मगवान् ब्रजयोपितः ।

अषदद्वयतां श्रेष्ठो वाचःपेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે સંકટ કરવામાં આવે છે તે ચોચ નથી. જે ભગવાનમાં ગોપીજનોનો
એક કામમૂલક હોય તો ભગવાન્ પશુ ભગવાના બીજા બધા પદ્યોના જેવા ચર્ચાત્મક, અને તેથી “બધા
વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને” જે ગોપીજનોનું વચન થઈ શકે નહિ, કારણકે (ગોપીજનોનો
ભગવાનમાં કામમૂલક એક હોય તો) તેઓ ભગવદ્વિષયને માટે જ અપેક્ષાં હોવાં જોઈએ. ભગવાન્
ગોપીજનોના કામનો વિષય થાય તો પશુ ભગવાન્ વિનાના બીજા બધા વિષયોનો ત્યાગ કરવાની વાત
સંલગ્ન્ય સર્વવિપયાત્ જે શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલી છે—એમ કોઈએ સંકટ કરવી નહિ; કારણ કે
(તેમ સંકટ કરવાથી) “તમારા ચરણમાં અમે પ્રાપ્ત થયાં છીએ” જે વચનની સાથે વિરોધ આવે છે.
ભગવાનના ચરણકમલને પ્રાપ્ત થવાની વાત કામિની કીઓ કરતી નથી, પરંતુ ભક્તો જ તે પ્રમાણે કહે
છે. વળી જ્યારે ન્હાના બાળકરૂપે ભગવાને પૂતનાના પ્રાણ અને સ્તનનું પાન કર્યું ત્યારે ગોપીજનોએ તેમનું
રક્ષણ કર્યું હતું. અને ‘પછી શુકદેવજીએ “આ પ્રમાણે ભક્તિજન્ય એક વડે બંધાએલી ગોપીજનોએ
જેમનું રક્ષણ કર્યું એવા ભગવાન્.....” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહ્યું કે ગોપીજનોએ ભગવાનનું જે રક્ષણ
કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનો ભગવાનમાં ભક્તિજન્ય એક હતો. આવા ન્હાના બાળકને વિષે કામોપાધિક
એક બીજાકુલ સંભવતો નથી. વળી કામિની કીઓ અંજન વગેરેનો ત્યાગ કરે તે પશુ સંભવતું નથી,
પશુ કુખ્તાની માફક અંજન વગેરેથી દેહની શોધા કરીને પોતાના કાન્તાની પાસે આવે છે. ગોપીજનો
ભગવાનની પાસે આવ્યાં હાર પછી ભગવાને તેમની સાથે જે રમણ કર્યું તે તો તેમણે ગોપીજનોને
રસાશાસ્ત્રની રીતે સ્વરૂપાનન્દનું જ સ્તન કર્યું છે, કારણ કે “અરેઅર પરમાત્મા રસરૂપ છે” જે કુતિર્ન
આધારે ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક ॥ (અને એ જ રસાત્મક સ્વરૂપનું સ્તન લાગવાને રમણદ્રાસ કર્યું
છે, ભદ્રાલુદ્ધિથી ભગવાને રમણ કર્યું નથી.) “આત્માથી જે સુખ મળે છે તે સાત્ત્વિક છે, વિષયથી જે સુખ
મળે છે તે રાજસ છે, મોહ અને દેન્યથી જે સુખ મળે છે તે તામસ ॥ અને ભારથી જે સુખ મળે છે
તે નિર્ગુણ છે.” જે પ્રમાણે અગ્નીઆરભા સ્કન્ધમાં ભગવાનની વ્યાસ છે અને તે ઉપરથી જમ્બુય ॥ કે
ભગવત્સંબંધી સુખ પણ નિર્ગુણ જ છે.) ૧૬

આ પ્રમાણે પરીક્ષિતની પ્રસંગિક સંકટ દૂર કરીને શુકદેવજી નીચેના ત્રણ એ શ્લોકમાં આવતા
વિષયનું નિરૂપણ કરે છે:—

ते प्रगप्तीओने पोतानी पारो आवेक्षां जेधने वक्ताभ्योमां श्रेष्ठ

એવા ભગવાન્ સુંદર શબ્દવાર્ણા વાજ્રોથી મોઢ પમાડતા બોલ્યા. ૧૭

ચાલુ સમાહૃતાઃ સમાગતાસ્તા ન નિવાર્યન્તે, યાઃ પુનઃ સગુણાઃ સમાગતા અન્યસમ્પન્નિધન્યઃ, તાઃ શબ્દશ્રવણાત્ સમાગતા इति શબ્દેન નિવારણીયાઃ । અન્યરોપતવા મજનમયુક્તમિતિ । કરિષ્યમાણ-
લીલા તુ સર્વભાવપ્રપત્તિસાધ્યા, અતો ચિવારણાર્યં યત્રગાહ । તા ‘દુદન્ત્ય’ इत्याધાઃ અન્તિકમાયાતા
દૃષ્ટા સ્વાર્થમેવાગતા इति નિશ્ચિત્ત ભગવાન્ સર્વશઃ સર્વસમર્થોપિ વા અપિ વ્રજયોપિતઃ અપાહૃતાઃ
સ્વકીયાશ્ચ । અતઃ સર્વોનુપપત્તિરહિતા અપિ દૃષ્ટા અવદત્ । ધર્મપ્રવોધનાર્થં વક્ષ્યમાણમુક્તવાન્ ।
નતુ તાઃ પૂર્વં નિવાર્યમાણાઃ સમાગતાઃ કયમેતદ્વાક્યેન નિવૃત્તા મનિષ્યન્તિ, અતો વ્યર્થો વાક્ય-
યાસ इति चेत्, તત્રાહ વક્તાં શ્રેષ્ઠ इति । એ કેવિદ્વદન્તિ લેખાં મધ્યે શ્રેષ્ઠઃ । અતો દુદયગામ્યસ્ય

જે ગોપીજનોને—કુમારિકાઓ અને અન્તર્ગૃહમત્તા ગોપીજનો (જે શુશ્રુભય દેહનો ત્યાગ કરીને નિર્શુશ્રુ દેહથી ભગવાનની પાસે આભ્યાં હતાં તે)—ભગવાને બોલાવ્યાં હતાં તે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે. તેમને ભગવાન્ પોતાની પાસે આવતાં અટકાવતા નથી. પણ જે દુદન્ત્યઃ ઇલાદિ ત્રલોકીમાં જન્મીએલાં સશુશ્રુ ગોપીજનો હતાં અને જે સિવાહિત હોવાથી બીજાની-પોતાના લૌકિક પતિની-સાથે સંબંધવાળાં હતાં તે ભગવાનનાં વેલુનાદના શબ્દનું શ્રવણ કરીને ભગવાનની પાસે આભ્યાં હતાં તેથી ભગવાને તે ગોપીજનોનું કેવળ શબ્દથી-હૃદયથી નહિ-નિવારણ કરવું યોગ્ય છે, કારણ કે લક્ષિતમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે કોઈ પણ ઉપાધિ અથવા પ્રયોજનથી ભગવાનનું ભવન કરવું યોગ્ય નથી. (જે આ ગોપીજનો કેવળ વેલુનાદના શબ્દથી જ પ્રેરાઈને આભ્યાં હશે-અને ભગવાનને માટે જ નહિ આભ્યાં હોય તો-શબ્દથી જ ભગવાન્ તેમનું પોતપોતાને ઘેર જવાનું કહેતાં જ તે ગોપીજનો પોતાને ઘેર આવ્યાં જશે. પણ આગળ ઉપર આપણે જોઈએ છીએ કે ગોપીજનો ભગવાનના શાષ્ટિક નિવારણથી ઘેર આવ્યાં જતાં નથી. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ ગોપીજનોનું આશ્રમન ઉપાધિરહિત હતું.) ભગવાન્ આગળ ઉપર જે સસલીલા કરવાના છે તે કેવળ સર્વલાવપ્રપત્તિથી સિદ્ધ થાય એમ છે. અર્થાત્ જે સર્વાભિલાષપૂર્વક ભગવાનને શરણે જાય છે તે જ સસલીલાનો અધિકારી બને છે તેથી ભગવાને સશુશ્રુ ગોપીજનોને ઘેર પાછા મોકલવા માટે વાચનિક પ્રયત્ન કર્યો એમ શુકદેવેણ આ ત્રલોકીમાં કહે છે.

જ્ઞાઃ—દુદન્ત્યઃ {૨૦-૨૬-૫} દેહતાં ઇલાદિ વર્જનવાળાં ગોપીજનો. તેમને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાને જાણ્યું કે તે પોતપોતાના સ્વર્થને માટે જ આભ્યાં છે. મગવાન્ સર્વશ છે અને સર્વસમર્થ પણ છે અને તેથી તેમને ગોપીજનોના પતિ પુત્ર વગેરેનો જથ્થો નથી જ. વળી આ ગોપીજનો મજામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ છે એટલે તેમનામાં હૃદયમાં એક લાવ અને બહારથી ખીતે લાવ એવું કાપડય નથી, અને મજાના સ્વભાવને લીધે તેઓ ભગવદીય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં કોઈ પણ જાતની અયોગ્યતા નથી. એવાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાન્ બોલ્યા. કોઈ પણ જાતની ઉપાધિથી પ્રેરાઈને ભગવાનનું ભવન કરવું અયોગ્ય છે એ લક્ષિતમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને માટે ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો.

શંકાઃ—આ ગોપીજનોના પતિઓ, પુત્રો, બંધુઓ વગેરેએ કહેલાં તેમને ઘરની બહાર જતાં અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, છતાં પણ તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલી આભ્યાં. તો પછી ભગવાનના ઉપદેશથી આ ગોપીજનો ઘેર પાછાં ચી રીતે જવાનાં છે? માટે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનો ભગવાનનો આ શાષ્ટિક પ્રયાસ બર્થ છે.

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શુકદેવેણ કહે ॥ કે ભગવાન્ વક્તાં શ્રેષ્ઠઃ—વજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે કોઈ બીજાનાઓ આ જગતમાં છે તેમાં ભગવાન્ શ્રેષ્ઠ વક્તા છે. તેથી ભગવાનનાં મધ્યન સાંબળનારનાં હૃદયમાં જેથી જાય છે. તેથી જ્યાં સુધી ગોપીજનો કેવળ ભગવાનના શબ્દની ઘેર પાછાં આવ્યાં જતાં હોય ત્યાં સુધી ભગવાનને કિંવાથી ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાની જરૂર નથી.

વચનં ભવતિ । અતો યાવદ્વચતેન નિવૃત્તા ભવન્તિ, તાવન્ન કૃત્તો ચોદ્ગનીયાઃ । કિન્ન, બલૌકિ-
કમપ્યસ્ય નિવર્તતે સામધ્યમસ્તિ તદાહ વાચઃપેશૌર્વિવિમોહયમિતિ । વાચઃપેશાઃ વાસ્તોન્દર્પયુક્તાઃ
પાન્દાઃ તૈર્વિષેપેન મોહયન્ । અથ વા । તા દટ્ટીકર્તુમેવ સમ્યક્ મોહનાર્થં નિષેધયાક્યાન્યુત્તવાન્,
અન્યથા ગચ્છેયુરેવ । અતઃ અર્થતો નિવારયન્ અપિ પર્યવસાનતો ન નિવારયતિ ॥ ૧૭ ॥

ભગવદ્વાક્યાન્યાદ સ્વાગતમિત્યાદિદશમિર્વક્ત્રવિધાતાં નિવારકાણિ ।

શ્રીભગવાનુવાચ—સ્વાગતં યો મહાભાગાઃ પ્રિયં કિં કરવાણિ યઃ ।

વ્રજસ્યાનામયં કચિત્ વ્રૂતાગમનકારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

તનોરજાતકયભેદાઃ સ્થાન્તપર્યવસાનતઃ । નિરૂપ્યન્તે સ્ત્રિયસ્તાસુ વાક્યાન્યપિ યથાપદમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રથમતત્વામસસાત્ત્વિક્યો નિવાર્યન્તે, તત્તત્વામસરાજસ્યઃ, તત્તત્વામસસાત્ત્વિક્યઃ, દશમેડિ
વિભાગ્યાઃ । પ્રથમે સમાગતાત્ લૌકિકન્યાયેનાહ સ્વાગતમિતિ । કુશલપ્રશ્નોડયમ્ । યો યુષ્માકસાત્તામનં
સ્વાગતં કિસિતિ । સ્તુતિન્નાહ મહાભાગા इति । મવતીનાં મદદગમ્યમ્, અતઃ સ્વાગતમનેવ તત્તપિ

વળી ભગવાનની ખાસે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પણ છે એમ
શુકદેવેન વાચઃપેશૌર્વિવિમોહયન્ એ ચપ્પેમાં કહે છે. વાચઃ પેશાઃ એટલે ઝુંદરવાણી વાળા શબ્દો; શ્રાવા
શબ્દો વડે ભગવાન ગોપીજનોને વધારે મોહ પમાડતા હતા. અથવા તો તે ગોપીજનોને વધારે દહ
બનાવવાને માટે જ અને રસના પોષણને માટે જ સારી રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરવા સારુ ભગવાન ‘તમે
અહીં ઉભાં તું રહો, પણ ઘેર ત્યાંનાં ભાવ’ એ પ્રમાણે નિષેધ કરવામાં વાકયો બોલ્યા. જો ભગવાન આ
પ્રમાણે રસના પોષણને માટે નિષેધ વાકયો બોલ્યા ન હોય તો તે ગોપીજનો ઘેર પાછાં જ ચાલ્યાં
જાય, તેથી ભગવાન પોતાનાં વાકયોના વાચ્ય અર્થથી-ઉપરથી એકદમ સમજાતા અર્થથી-ગોપીજનોને
મનમાં રહેવાની ના ખાટે છે છતાં પણ તાત્પર્યવિધી તેમને ના પાડતા નથી. ૧૭

ગોપીજનો સહુ જીર્ણુ લેદે કરીને દસ પ્રકારનાં છે એટલે તેમનું નિવારણ કરવાને માટે હવે
શુકદેવેન સ્વાગતમ્ ઇત્યાદિ દસ શ્લોકમાં ભગવાનનાં વાકયો કહે છે.

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

હે મહાભાગ્યશાળીઓ, તમે બધે પધાર્યાં. હું તમારું શું પ્રિય કરું ?

બ્રજમાં તો કુશળ છે ને ? બોલો, અહીં આવવાનું શું કારણ છે ? ૧૮

તમસ, રજસ, અને સત્વ એ ત્રણ ગુણોનું ફળ અનુક્રમે નાશ, ઉત્પત્તિ અને પાલન છે. પ્રભુનો
સમાગમ કરવામાં જે પદાર્થ વિલંબ કરાવતો હોય તે પદાર્થનો નાશ કરવાનું કામ તમસનું છે, પ્રભુની
સાથે સમાગમ થવામાં જે વિલંબ થતો હોય તે સહન ન કરવાને માટે ત્રણ જાણેલા ઉત્પત્તિ કરવી એ
કામ રજસનું છે અને તે આવતું પોષણ કરવાનું કામ સત્વજાણું છે. બધા ગુણોનું તાત્પર્ય આ ત્રણ
પ્રકારના કૃણમાં છે તેથી ગોપીજનોમાં તમસ, રજસ અને સત્વ એ ત્રણ ગુણોના લેદો રહેલા છે, અને
એવા લેદવાળી સ્ત્રીઓનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ દસ પ્રકારનાં ગોપીજનોની અંદર
ભગવાનનાં દસ વાકયો યથાયોજ્ય મલી રહે છે.

ભગવાન પહેલાં તામસસાત્ત્વિક ગોપીજનોનું નિવારણ કરે છે, પછીથી તામસરજસીઓનું
અને ત્યાર પછી તામસતામસીઓનું નિવારણ કરે છે. આગળના શ્લોકોમાં પણ ગોપીજનોનો આ પ્રકારે
જ વિભાગ પાડવાનો છે. ભગવાન જે ગોપીજનો પોતાની ખાસે જાણ્યાં હતાં તેમને પહેલાં લૌકિક ન્યયે
સ્વાગતમ્-શબ્દે પધાર્યાં-એ પ્રમાણે કુશળ પ્રશ્ન પૂછે છે. તમે બધાં આવ્યાં તે બહુ સારું થયું. કેમ
આવ્યાં છે તે પ્રશ્ન કરેલો ? મહામાયા-મહાભાગ્યશાળી-એ પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ
કરે છે, તમારું ભાસ્ય થોડું છે, તેથી તમારું આગમન સારું જ છે; છતાં પણ ગોપીજનોને ભગવાન પૂછે

પૂજ્યત્વં ઇતિ લોકોક્તિઃ । વસ્તુત્વસુ નિષ્પત્યૂહં ભગવત્સામીપ્યભાગવા ઇતિ । સમાગતાનાનુપચારમાહ પ્રિયં કિં કરવાણિ ચ ઇતિ । કિંચિત્વાર્થયિતુમાગવા ઇતિ લક્ષ્યન્તે, તથા સતિ તદ્વસ્તુત્વમ્ । અર્થાત્ પતાપ્તાં ચાદં સ્વમાવતઃ પ્રિયઃ કિન્તુ કામતઃ પ્રિય ઇતિ દામિતમ્ । વત્સયોજનં ત્રિવિધં ભવતિ, રૂપરૂપ-મનિષ્ઠનિષ્ઠતિત્વં દેશકાલજ્ઞચહિતં કામિતં ચ । તત્રાપિ ત્રૈવિધ્યમસ્તીતિ વાચ્યત્રયં વા । યદ્વત્સો ભાવન્તઃ સમાગતાઃ, તત્ર કિં વ્રજે કથંન વપદ્રવો જાતઃ, યદ્ દાપયિતું તેપાં સમાગમનમ્, પૂર્વપૂર્વા-નદ્વીકારે વત્સરોત્સવાસ્તમ્ । વદિ પ્રિયમપિ ન કિંચિત્કર્તવ્યમ્, વ્રજે ચ ન કાપ્યતુપપત્તિઃ, તદા આગેમનકારણં મૃત ॥ ૧૮ ॥

તથાપ્યનુચરે સ્વયમેવ પશ્યાન્તરં કલ્પયતિ । યથા ભવન્તઃ સમાગતાસ્તથા વયમપીલાશ-હ્વાહ રજનીતિ ।

રજન્યેષા ઘોરરૂપા ઘોરસત્ત્વનિપેવિતા ।

પ્રતિયાત વ્રજં નેહ સ્વયં સ્ત્રીભિઃ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૯ ॥

एषा रजनी न तु दिनम् । दिवस एव क्षरण्ये कार्यार्थं गम्यते, अयं तु चन्द्रो न तु सूर्य

છે તે દોહને અનુસરીને. વાસ્તવિક રીતે તો ગોપીજનો કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના ભગવાનની પાસે આવ્યાં છે. આવેલાં ગોપીજનોનો સંકાર કરતાં ભગવાન્ કહે છે કે પ્રિયં કિં કરવાણિ ષઃ—તમારું શું પ્રિય કરું ? તમે કોઈક આગવા આવ્યાં છો એમ જણાય છે. જો એમ હોય તો તમારે જે માગવાનું હોય તે કહી દો. અર્થાત્ હું—ભગવાન્—આ ગોપીજનોને સ્વભાવથી જ પ્રિય નથી પણ કોઈ પ્રયોજનને લીધે પ્રિય છું એમ ભગવાને ગોપીજનોનો સંકાર કરતાં જણાવ્યું. આ પ્રયોજન ત્રણ પ્રકારનું હોય છેઃ—૧) પ્રાપ્તિ, અનિષ્ટની નિવૃત્તિ, અને દેશ અને કાલથી દૂર એવા પદાર્થની કામના. અથવા તો તેમાં ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ભેદો રહેલા છે અને તેથી ત્રણ વાક્યો આ શ્લોકમાં ત્રણ ચરણોમાં આપવામાં આવ્યાં છે. (આ ગોપીજનો તામસસાત્વિક છે, અને તેના ત્રણ પ્રકારના ભેદો આ પ્રમાણે સંશલિત છેઃ—(૧) તમસ્ જોઈ અને મત્વ વધારે, (૨) સત્ત્વ જોઈ અને તમસ્ વધારે અને (૩) તમસ્ અને સત્ત્વ એ બન્ને સરખા પ્રમાણમાં. અર્થાત્ ત્રણ પ્રયોજનોને લીધે અથવા તો ગોપીજનોના આ ત્રણ ભેદોને લીધે આ શ્લોકના ત્રણ ચરણોમાં ત્રણ વાક્યો આપવામાં આવેલાં છે.) તમે ભારે મારી પામે દોહતાં દોહતાં આવ્યાં છો તો ત્રણમાં કોઈ ઉપદ્રવ થયો છે કે જે કહેવાનેમાટે તમે અહીં મારી પામે આવ્યાં છો ? મહેલાના વાક્યમાં જણાવેલો નિકટ ન સ્વીકારવામાં આવે તો પછીના વાક્યમાં જણાવેલો નિકટ સ્વીકારવો એમ ઉત્તરોત્તર વાક્યો આપવામાં આવ્યાં છે. તે મારે તમારું કોઈ પણ જાતનું પ્રિય કરવાનું ન હોય અને જો મજમાં કોઈ પણ વ્યતનો ઉપદ્રવ ન હોય તો પછી અહીં આવવાનું કારણ શું તે તમે અને કહો. (આ શ્લોક તામસસાત્વિક ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલો છે.) ૧૮

આ પ્રમાણે ભારે ભગવાને ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવવાનું કારણ પૂછ્યું છતાં પણ ભારે ગોપીજનોએ ઉત્તર ન આપ્યો ભારે ભગવાન્ પોતે જ જીવ પશુની કલ્પના કરવા લાગ્યા. ગોપીજનો કદાચિત્ ભગવાનને એવો ઉત્તર આપે કે “જેમ આજ વનમાં આવ્યા છો તેમ અમે પણ વનમાં આવ્યા છીએ.” આવા ઉત્તરની શંકા કરીને ભગવાન્ રજની ધસાદિ શ્લોક બોલે છેઃ—

હે સુમધ્યમા ગોપીજનો ! આ રાત્રી લાપાનક છે અને ઘોર પ્રજ્વળિયો

તેનો આશ્રય કરી રહ્યાં છે. તમે મનમાં પાછાં આશ્વાં બાવ. અહીં

શ્રીઓએ રહેવું જોઈએ નહિ. ૧૯

આ રાત્રી છે, નહિ કે દિવસ. દિવસે જ ચરણમાં કાર્યને માટે જવાય છે. (તમને તાપ થતો હોય એટલે તમે સૂર્ય માન્યો હોયો પણ) આ ચંદ્ર છે, સૂર્ય નહિ, એમ જાણ છે.

ઇતિભાવઃ । નન્વરતુ રક્ષની તથાપિ પ્રકાશસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ આગન્તવ્યમેવેતિ चेत्, तत्राह घोररूपेति । प्रकाशयुक्तप्रेषा वस्तुतो घोररूपा भवजनिका । प्रकाशयुक्तप्रयामपि रात्रौ गच्छन् पुरुषो मिभेतीति । किञ्च, घोरस्तत्त्वनिषेविता । घोराप्येव सत्त्वानि रात्रि निषेवन्ते, न स्वपोराणि । अतो रात्रौ अघोरो निर्गतो घोरैरुपहन्त्यते । अतः स्वभावधर्मसंसर्गिणं स्वरूपं ज्ञात्वा प्रजं प्रतियात । नन्वेवं सति तत्रैव स्थाने स्थास्यामः परिचितो भवानिति चेत्, तत्राह नेह स्थेर्यं स्त्रीभिरिति । वयं हि पुरुषा रात्रिप्रेषयम-
तोऽव स्त्रीभिर्न स्यात्तव्यम् । तथा सत्युमयोरपि विक्रिया स्यात् । किञ्च, भवत्यो यदि वृद्धा बाला वा भवेयुः, तदा स्वीयेतापि । भवत्यस्तु सुमध्यमाः रसात्मिकाः । अतो देहाध्यासे विद्यमाने सर्वदैव गन्तव्यम् । श्विविपक्षे नवप्रश्लेषो घोरपदबोद्धव्यः, न प्रतियातेति च ॥ १९ ॥

अथ वयमभितारिका एव त्वामुद्दिश्य समागतः किमिति प्रेष्यन्त इत्यासङ्ग्याह मातर इति ।

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च यः ।

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृदं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

भवतीनां માતરો નિવામિકાઃ, તાસુ નાગતાઃ, અવો ભવતીનામવેપનમપિ ધરિષ્યન્તિ ।

શંકાઃ—આ રાત્રી છે રહી, છતાં પણ અત્યારે પ્રકાશ છે એટલે અહીં આવવું જ નેહએ.

સંભાધાનઃ—આ શંકાનું નિવારણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે ઘોરરૂપા. આ રાત્રી પ્રકાશવાળી છે છતાં પણ વસ્તુતઃ તે ઘોરરૂપ—અથ ઉત્પલ કરનારી—છે. કારણ કે રાત્રીએ અજવાળું હોય છતાં પણ તે સમયે જતાં પુરુષ ખડીએ છે. વળી આ રાત્રીમાં ઘોર સત્ત્વોએ વાસ કરેલો છે. અચંક્ર પ્રાણીઓ જ રાત્રીનો આશ્રય કરે છે, નહિ કે સાત્ત્વિક પ્રાણીઓ. માટે રાત્રીએ સાત્ત્વિક મનુષ્ય બહાર બાવે તો ઘોર પ્રાણીઓ તેનો નાશ કરે છે. માટે સ્વભાવતાઃ આ રાત્રી છે, તે ઘોર છે (આ રાત્રીનો ધર્મ છે), અને ઘોર પ્રાણીઓએ તેનું સેવન કરેલું છે એ ત્રણનું સ્વરૂપ સમજીને તમે મજમાં પાછાં ચાલ્યાં બંધ.

શંકાઃ—ગોપીજનો કહે છે કે અત્યારે આ રાત્રી છે, તે ભયાનક છે અને તેનો આશ્રય ભયાનક પ્રાણીઓએ કરેલો છે ત્યારે તો આપના જ સ્થાનમાં અમે રહીશું, અને આપ અમારા પરિચિત છે.

સંભાધાનઃ—ભગવાન કહે છે કે નેહ સ્થેર્ય સ્ત્રીયઃ—અહીં સ્ત્રીઓએ રહેવું નેહએ નહિ. અમે લોક પુરુષ છીએ અને આ સમય રાત્રીનો છે; તેથી સ્ત્રીઓએ અહીં રહેવું નેહએ નહિ. અને જો તમે અહીં રહેશો તો આપણા અગ્રેય માં નિકાર ઉત્પલ થશે. વળી જો તમે પુલ્લ અથવા બાલક હોત તો તો તમે અહીં રહી શકત, પરંતુ તમે તો મુમુક્ષુ—રસાત્મિક—છો. માટે જ્યાં સુધી દેહાધ્યાસ છે ત્યાં સુધી તમારે સર્વથા જ મજમાં પાછા જવું નેહએ.

ભગવાન ગોપીજનોને વનમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ કરે છે એ પણ સ્ત્રીકારીએ તો ઘોરપદમાં જ નો પ્રશ્લેષ માનવો (અર્થાત્ અગોરરૂપા અને ઘગોરસત્ત્વનિષેવિતા એમ બંધનું) અને જ પ્રતિયાત-તમે મજમાં પાછાં જશો નહિ—એ પ્રમાણે અન્વય કરવો. (આ પ્રલોક તામસરાજસી ગોપીજનોને હૃદેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૧૯

અમે તો અભિસારિકાઓ જ છીએ અને તમારે માટે જ જામે અહીં આવેલાં છીએ, માટે અમને મજમાં પાછાં કેમ મોકલો છો ? આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઉત્તરની શંકા કરીને ભગવાન માતરઃ એ પ્રલોકમાં જવાજ આવે છે:—

તમસાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો બાધઓ અને પતિઓ તમને

નહિ દેખે અને તમારી શોધ કરસે; માટે તમે સર્ગાઓને ત્રાસ આપો નહિ. ૨૦

તમારી માતાઓ તમારું નિયમન કરે છે, પરંતુ તેઓ અહીં આવ્યાં નથી. તેથી તેઓ તમારી શોધ પણ કરસે. માટે તમે તેમને ભય-ત્રાસ-આપો નહિ. ગોપીજનો કદાચિત્ એમ કહે કે ‘તેઓ (અમારી

અતઃસ્વાર્થાં સાધ્યસં મયં મા કુલુમ્, મા કુલત । ન ચ વત્તન્વં તા અપિ તથા સ્ત્રીત્વાદા નાગમિ-
પ્યન્તીતિ તત્રાદ પિતર દતિ । તેપાં કુલે કલક્રુતક્રુવા તે સમાગમિપ્યન્ત્યેવ । ઘર્ષિં તૈઃ સહ ગન્તવ્યમિતિ
ચેત્, તત્રાદ વિચિન્વન્તિ હ્યપશ્યન્ત દતિ । ચોકુલાભિર્ગતાનાં કૃણાસ્થાનાગમને મખ્યે બદ્ધો માર્ગઃ
સ્ફુટિતાઃ સન્તિ તત્ર મગવન્માયા વિપ્લવિ, યથા ન કોઽપિ મગવત્સમીપં ગચ્છતિ, અતો માર્ગાન્તરેણ
ગતાઃ અપશ્યન્તઃ સન્તઃ વિચિન્વન્ત્યેવ । અનેન સ્થિતૌ શત્કામાવોપ્યુકઃ । વન્ધુમ્યઃ સાધ્યસમિતિ
ય । તસ્માત્ સર્વા નાગતા દતિ નાગન્તવ્યમ્ । કુલે ચ કલક્રુતો મતિવ્યતીતિ ચ । ‘નતુ તેઽપિ સ્ત્રીસ-
ન્નાવં જાનન્તીતિ નાગમિપ્યન્તીતિ ચેદ્ મગવદર્થં વા સમાગતા દતિ, તત્રાદ પુત્રા દતિ । પુત્રાણં
સર્વથા રક્ષકત્વં મહત્તી લજ્જેતિ તેષુ દયયા મયામાવાયં ગન્તવ્યમ્ । નતુ તે ચાલકા દતિ ચેત્ તત્રાદ
મ્પ્રાતર દતિ । તે હિ સમર્થા અન્વેષણે લજ્જાવન્તમ્, અતો લજ્જયા અટ્ટહા કદાચિત્ શરીરમપિ લજ્જેયુઃ ।
અતો માતુલોદ્ગત્તવ્યમ્ । નતુ તે અપક્ષીર્થિમાવન્વેષણે ન ગમિપ્યન્તિ તરુણાસ્થે તરુણ્યો વયમિતિ ચેત્,
તત્રાદ ઘઃ પતય દતિ । તેપાં મોગાવેક્ષાપ્યસિ, તેપામેષ ચાવં રસઃ, અતઃ પરસ્તં નાન્યસ્મૈ વૈયમ્ । મોગસ્ય
વતોઽપિ સિદ્ધિઃ । સર્વં યવાપશ્યન્તઃ ગૃહે અટ્ટહા અવશ્યં વિચિન્વન્તિ । તત્તો મહુકાલમદદ્વા નાસ-

માતાઓ) અમારી માફક આપની મુરલીના નાદથી મોહિત થયેલાં છે અને તેથી કદાચ અહીં આવશે
તો પણ દોષ જાતનો તે આપ કરશે નહીં; અથવા તો અમારી માતાઓ સ્ત્રીઓ હોવાથી શસ્ત્રીએ વનમાં
આવશે નહીં, તેથી તે અમને પ્રતિબંધ કરશે નહીં.’ આના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે પિતરા. (તમે
અહીં આવ્યાં છો તેથી) પોતાના કુળ ઉપર કલંક આવે એ ભયથી તમારા પિતાઓ અહીં (તમારી શોધને
માટે) જરૂરથી આવશે જ. ગોપીજનો કદાચિત્ એમ કહે કે ‘ત્યારે તો અમે અમારા પિતાઓની સાથે જ
જઈશું’; તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે વિચિન્વન્તિ હ્યપશ્યન્તઃ—તમને દેખશે નહિ અને તમારી
તેઓ શોધ કરશે. ગોકુલથી નીકળીને કુણ ભગવાનના સ્થાનમાં—વૃન્દાવનમાં—જતાં વયમાં અનેક
માર્ગો ચોખ્ખા દેખાય છે. ત્યાં ભગવાનની યોગમયા ઉભી રહે છે, જેથી દોષ પણ ભગવાનની પાસે જાય
નહિ, તેથી તમારા પિતાઓ જીએ જ માર્ગ ચઢી જશે અને તેથી તમને દેખશે નહિ અને તમારી શોધ
ક્યાં જ કરશે. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે તમે તમારા પિતાઓની રાહ જોઈને અહીં
રહેવાનો જે વિચાર કરો છો તે અસંભવિત જ છે. વળી તમે ગંધુગોને લાય ઉત્પન્ન કરો નહિ, તેથી ત્યાં
ગોપીજનો અહીં આવ્યાં નથી માટે તમને અહીં ન આવવું, અને તમારા કુળમાં કલંક આવે તેથી પણ
તમારે અહીં આવવું જોઈએ નહિ. ગોપીજનો કદાચ એમ કહે કે ‘અમારા પિતાઓ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ
જાણે છે તેથી તેઓ અહીં આવશે નહિ, અથવા તો અમે જ્યાં ભગવાનને માટે આવ્યાં છીએ
(એમ ધારીને અમારા પિતાઓ અહીં નહિ આવે)’, તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે પુત્રા પુત્રો
સર્વથા માતાઓનું રક્ષણ કરે છે અને તેમને માતાઓના નિગિતે ઘણી લાજ આવે ॥ તેથી તે પુત્રોના
ઉપર લાજ કરીને તેમને લાય ન થાય એટલા સારું તમે પાછાં પેર લાવ. ગોપીજનો કદાચ એમ કહે કે
‘અમારા તે પુત્રો બાલક છે’, તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે સ્મતરઃ—તમારા બાળકો તમારી
શોધ કરી શકે એવા છે અને લાજવાળા પણ છે, તેથી જ્યારે તેઓ તમને નહિ લુપે ત્યારે લાજથી
કદાચ શરીરનો પણ લાજ કરે; તેથી બાળકોના એકને લીધે (પણ) તમારે પેર પાછાં જવું જોઈએ.
કદાચ ગોપીજનો એમ કહે કે ‘અમારા બાળકો અપકીર્તિના લપને લીધે અમારી શોધ કરવા માટે
વહાર જશે નહિ; વળી તેઓ લુપ્ત છે, અમે પણ લુપ્ત છીએ.’ અથવા ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે
કે યા પતયા.—તમારા પતિઓને તમારી સાથે લોગ કરવાની અપેક્ષા પણ હોય છે, આ સંયોગરમ્ભની
અધિકાર તમારા પતિઓનો જ છે, માટે બીજાઓનું ધન અન્યને આપવું જોઈએ નહિ. (અર્થાત્ તમે
તમારા પતિઓનું ધન છો, તેથી તે ધન મારા જેવા ઇતર માણસને તમારે આપવું જોઈએ નહિ.) તમારે

શઙ્ખ્યા અપહારશઙ્ખ્યા ધ મેયં પ્રાપ્સ્યન્તિ । ન ચ ચક્લ્વ્યં કિમસ્માકં તૈઃ । તત્રાંદ વન્ધુસાધ્યસંમિતિ ।
તે હિ વાન્ધવાઃ, તૈઃ સહૈવં સ્વાતન્વમ્ । અંતો વલ્લવદ્વાપકસ્ય વિગમાન્તવાર્ત વ્યાધુઽય ગન્તવ્યમિતિ ॥૨૯॥

એવમુક્તે પરિતો વિલોક્યન્તીરંદ દૃષ્ટં વનમિતિ ।

દૃષ્ટં વનં કુંસુમિતં રાજેન્દ્રકંરરજિતમ્ ।

યમુંનામિલેલીલેજેત્તરુપલ્લવમણ્ડિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

एषा हि राजसराजसी, अग्निमा राजसवामसी । यदि वनदर्शनार्थमागतं तदा दृष्टमेव वनम्, अतः प्रतीयतेति । अर्थात् सर्वदा दृष्टमेवैतद्वनं नात्र भयमिति ज्ञापितम् । गृहे च न गन्तव्यमिति । यदि गृहगमनापेक्षा दद्वैव गन्तव्यमिति चचनात् । तत्र वनं कंसुमिति यथैवति यथा वासामन्यासंक्तिर्भवति । इदानीं पुष्पाण्येव जावामि न फलानीति वा । कंसुमिते वने रतिः फलंयेतिभावः ।

લોગની અપેક્ષા હશે તો તમારા પતિઓ દ્વારા પણ તે મળશે. તમારાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો વગેરે ષઙ્ખ્યા સગાંઓ તમને ઘરમાં નહિ જીવે એટલે જરૂર તેઓ તમારી શોધ કરશે. પછી ધણી સંમત થઈ તમને જ્યારે તેઓ નહિ જીવે ત્યારે તેઓ એમ કારશે કે ગોપીઓનો નાશ થયો છે અથવા તો તેમને કોઈ ઉપાદીને લઈ ગયું છે, અને તેને પરિણામે તેઓ ભયભીત થશે. ગોપીજનો કહાવ્ય એમ કહે કે 'જામારાં સગાંઓ ભયભીત થાય તેમાં અમારે શું?' તો ભગવાન કહે છે કે, તમારે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, ભગવાન કહે છે કે વધુસંતાપસંતમ્. તમારાં માતા પિતા વગેરે તમારાં બાન્ધવો છે, અને તેથી તમારે તેમની સાથે જ રહેવું જોઈએ. માટે આ પ્રમાણે તમે અહીં રહો તેમાં બળવાન પ્રાધિક તમનો છે એટલે તમારે પાછાં વળીને ઘેર જવું જોઈએ. (આ શ્લોક તામસતામસી ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૦

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું ત્યારે ગોપીજનો ધનમાં ત્યારે બાકુ ભેદા કાળ્યાં. ભગવાને તેમને કહ્યું કે હું જગન્ના—

શ્રીયમુનાજના પવનની ધીમી લહેરીથી હાલતાં ઝાડોનાં પાંદડાંથી

શોકતું અને અન્દ્રના કિરણોથી રંગાયેલું પુષ્પોવાળું આ વન તો

તમે જોયું. ૨૧

(આ શ્લોક જેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે) તે ગોપીજન રાજસરાજસી છે. અગળનો શ્લોક જેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે તે રાજસતામસી છે (અને પછીના શ્લોકમાં રાજસસાન્તિકે ગોપીજનની વાત છે). જે વન ભેવાને માટે તમે અહીં આવ્યાં છો તો તો તમે ધન ભેદા નાખ્યું જ છે, માટે તમે હવે ઘેર પાછાં જાવ. અર્થાત્ આ વન સર્વદા દૃષ્ટ જ છે, અહીં ભય નથી એમ ભગવાને ગોપીજનોને જણાવ્યું. તાત્પર્ય કે તમારે ઘેર પાછા જવું નહિ. જે તમારે ઘેર પાછા જવાની અપેક્ષા હોય તો જ તમારે જવું એમ શાસ્ત્રનું વચન છે. (શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સંસારના બધા પદાર્થો લાગ કરીને ભે કોઈ વનમાં પ્રવેશ કરે અને ફરીથી ભે તેને સંસારની અપેક્ષા રહે તો જ તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ઘરમાં પ્રવેશ કરવો. ગોપીજનોને તો ઘેર જવાની અપેક્ષા જ નથી એટલે તેમને ઘેર પાછાં જવાનું રહેતું નથી.) આ ધન પુષ્પોવાળું છે એમ ભગવાન વનનું વર્ણન કરે છે જેથી તે ગોપીજનોની ભગવાનમાં આશ્રિત થશે. અથવા ધીમે ધીમે જેવો પણ ધાય કે હમણાં તો પુષ્પો જ થયાં છે, ફળ થયાં નથી. (આ ધીજન અર્થે પ્રમાણે ભગવાન એમ કહેવા માગે છે કે હમણાં તો પુષ્પોરૂપી ઉદીપન પ્રાપ્ત થઈ તૈયાર થઈ, માટે હવેન પણ ધયું—જે રીતે રમણની પદોત્ત જે સામગ્રી ભેદા તે સર્વ સિદ્ધ થઈ. ફળ તો રમણ ધાય ત્યારે મળશે માટે રમણરૂપી ફળને માટે, જે ગોપીજનો, તમારે અહીં જ રહિયો કરવી.) પુષ્પવાળા વનમાં રમણ કવચું જેવો ભાવ છે. સર્વત્ર મોહ અને પ્રેમજ

સર્વત્ર મોહઃ પ્રેયણં વાલુસ્પૃતમ્ । નિઘ્ન, રાકેશસ ચન્દ્રમસઃ કૈરઃ રક્ષિતમ્ । હરીપસા ઇતે । વનં તામસમ્, પુષ્પાણિ રાવસાનિ, ચન્દ્રકિરણાઃ સાત્ત્વિકા इति । અર્ચં રાકેશ इति પૂર્ણચન્દ્રઃ । જલઃ પૂર્ણત્વે સ્વાતન્ત્ર્યમ્ । પર્વાદિચુંદૌ તુ ગન્તવ્યમિતિ । વાયુમપિ તત્રલં વર્ણયતિ યમુનેતિ । યમુનાશ્વન્દ-
ન્ધિનાનિલેન હીલયા યે ઇલ્લત્તઃ કમ્પમાતાસુસ્પૃહવાસૈર્મંષિદતમિતિ । વલસમ્બન્ધાત્ હીલયા
વલનાન્ વરુણાં મુગન્ધાનાં સમ્યન્ધાન્ ત્રિયુગો વાયુરુકો વર્ણનાયં રસોદ્રોધકે ચોપયુજ્યતે ॥ ૨૧ ॥

પરં વનં વર્ણયિત્વા અમ્બાસક્તિમુત્તાય તતો ગન્તવ્યમિત્યાદ તદ્યાતેતિ ।

તદ્યાત મા ચિરં ગોષ્ઠં શુશ્રૂપધ્વં પતીન્ સતીઃ ।

ક્રન્દન્તિ વત્સા યાલાશ્ચ તાન્પાય્યત દુહ્યત ॥ ૨૨ ॥

તતસ્યાદનં દષ્ટમિતિ કાર્યસ્ય સિદ્ધત્વાદ્યાત્ । ઇવાદૃશં વનમિતિ મા યાતેત્યપિ ધ્વનિઃ । ચિરં મા વિલમ્બો ન કર્તવ્યઃ, ચિરં મા યાતેતિ ॥ ન હિ કલ્પિતગવન્તં સિદ્ધાય ગોષ્ઠં ગચ્છતિ । નિઘ્ન, ગોષ્ઠં વાહ । તત્ર તથાં શુશ્રૂપણમપિ અવલ્લે । કિઙ્ચ, તત્ર ગતાનાં ધર્મઃ સિધ્ધતીત્યાહ શુશ્રૂપધ્વમિતિ । પતિસેવા સ્ત્રીણાં ધર્મઃ, તત્રાપિ અવલ્યઃ સતીઃ સત્યઃ । પતિવિશેષણં વા । પૂર્વજન્મનિ તાઃ પતિવ્રતાઃ

અતુસ્પૃત છે, અર્થાત્ પોતાના અને વનના ઔન્દર્યમાં મોહ કરીને ગોષીજનોને વનમાં સ્થિતિ કરવાનું કહેવું, અને ઉપર ઉપરથી ઘેર પાછા મોકલવાનું કહેવું એવા બન્ને અર્થો નીકળે છે એમ અર્થત્રય મળ્યાવું. વળી રાકેશ એટલે અન્દ્રમથા કિરણોથી રંજીત—રંગાએવું—તે વન છે. અન્દ્રનાં આ કિરણો હરીપક છે. વન તામસ છે, પુષ્પો મજસ છે અને ચન્દ્રનાં કિરણો સાત્ત્વિક છે. આ રાકેશ છે એટલે પૂર્ણ અન્દ્ર છે. માટે આ પ્રકારે સર્વ ભાવ પૂર્ણ હોવાથી તમારે અહીં જ રહેવું; પણ તો તમને એમ લાગતું હોય કે આ પૂર્ણિમાનો અન્દ્ર છે એટલે પર્વનો દિવસ છે અને તેથી રમણુ આજે નિષિદ્ધ છે, તો તો પછી તમારે ઘેર પાછા જ આવ્યા જવું. ભગવાન્ વનના વાયુનું પણ યમુના ધૃત્વાદિએ વર્ણન કરે છે યમુના-
દના સંબંધવાળા પવનથી ધીમે ધીમે હાલતાં જે વૃક્ષનાં પાંદડાં તેનાથી શોષતું વન યમુનાદના જળના સંબંધથી, ધીમે ધીમે હાલવાથી અને વૃક્ષોની મુગન્ધના સંબંધથી ત્રણ પ્રકારના—શીત, મન્દ અને સુગંધિ—વાયુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વર્ણનમાં અને રસોદ્યોપક ગન્ધને લાવવામાં આ ત્રણ પ્રકારના પવનનો ઉપયોગ થાય છે. તાપર્ય એ કે આવો સુંદર વાયુ લેખા છે તેવું વન તમે ભોલુ, હવે તમે ઘેર જાવ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં પવનનો ઉપયોગ છે. વળી અહીં આવી રસોદ્યોપક સામગ્રી છે તેથી અહીં રહેશો તો રત્ર મળશે એવો અર્થ દર્શાવવાને માટે પણ પવનનો ઉપયોગ છે. ૨૧

આ પ્રમાણે વનનું વર્ણન કરીને, ભગવાનમાં અધિક આશક્તિ ઉત્પત્ત કરીને ભગવાન્ તદ્યાત એ શ્લોકમાં શ્રીગોષીજનોને કહે છે કે તમે અહીંથી આવ્યાં જાવ—

માટે હવે, હે સતી સ્ત્રીઓ ! તમે વિવંશ કર્યા વિના મજામાં પાછાં

આવ્યાં જાવ, અને તમારા પતિઓની સેવા કરો; રદન કરતાં વાહરડાં અને

વાતકોને તમે ધવણવો અને ગાયોને ફુહો. ૨૨

તત્-તેથી, વન ભેળું એટલે તમારું કાર્ય નિદ્ર થયું તેથી—તમે, હે ગોષીજનો, પાછાં આવ્યાં જાવ. તત્-આ પ્રકારનું-વન છે એટલે તમે ઘેર પાછાં જાવો નહિ એવો પણ ધ્વનિ છે. ચિરં મા-તમારે વિવંશ કરવો ભેળવે નહિ. ચિરં મા યાત-લાંબા કાળ સુધી તમારે જવું નહિ, અર્થાત્ લાંબા કાળ સુધી તમે અહીં જ રહો—એવો પણ ધ્વનિ છે. ખરેખર, ભગવાનને હોડીને કોઈ મજામાં જવું નથી. વળી, તમે મજામાં જાવ, મજામાં ગાયોની સેવા પણ થાય છે, મજામાં વાતકાઓનો છીને ધર્મ પણ નિદ્ર થાય છે એમ ભગવાન્ નુશ્પાવ્યમ્ એ પદ વડે કહે છે. પતિની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં પણ તમે બધાં તો સતી સ્ત્રીઓ છો. અથવા તો સતીઃ એ શ્દ પતિના વિશેષણ તરીકે લેવું, અર્થાત્ સતીઃ

સ્ત્રિયઃ સ્થિતાઃ, પુરુષભાષનયા પુરુષા જાતાઃ, ભવન્તશ્ચ પુરુષાઃ વિપરીતા જાતા इति, બ્રમેડપિ
વૈપરીતાં મવિવ્યતીતિ વિચાર્ય ગન્તવ્યમિતિ માવઃ । ધર્મેષ્ણત્ર, રસસ્ત્યત્રેવેતિ । પતીનિતિષ્ઠુવચનાન્
અર્ગાભાવશ્ચ । યા ભવતીનાં મય્યે પતિવ્રતાઃ તા વા ગચ્છન્તિવતિ । સર્વાસામેવાતયાત્વે ન ગન્તવ્યમે-
ત્તેતિ । ન હિ પતિવ્રતાઃ સમાપાન્તિ લૌકિકધર્મપરાયણાઃ । અતો મગવદ્વાક્યં રસાત્કવાત્ તદભાવનેવ
સૂચયતિ । કિંચ, વત્સાશ્ચયેવ વદ્વાઃ, ઘાલાશ્ચ સુધિતાઃ, તે ક્રન્દન્તિ । અતલ્લોપં રોદનનિવૃત્ત્યર્થ
તાન્ પાયયત સ્તનમ્, દુહ્યત્ત ચ ગાઃ । પરાર્થં ચ ભવતીનાં જીવનં ન સ્વાર્થમ્ । અતો દુઃસ્થિતાનાં
સ્થાને સુલાકાહ્નિર્મિનં ગન્તવ્યમિતિ ॥ ૨૨ ॥

પથમુક્તે વાઃ સ્નિગ્ધદૃષ્ટ્યો જાતાઃ, તાઃ પ્રસાદ અથ વેતિ ।

અથ વા મવભિસ્લેહાઙ્ગવલ્લો યશ્ચિતાશયાઃ ।

આગતા સુપપન્નં તત્ પ્રીયન્તે મમ જન્તવઃ ॥ ૨૩ ॥

મયા દૃષ્ટૈવૈતે પક્ષાઃ કસ્પિતાઃ, વસ્તુક્તુ માં દ્રુમૈવાગતાઃ । એવાં સિદ્ધાન્તોડ્યં
પૂર્વપક્ષાર્થમનૂયતે । નિરુકો માવો ગુણાત્મકો દોષાત્મકો વા ન ફલં પ્રયચ્છતિ, લૌકિકો મવતિ,

પતીન્ એ પ્રમાણે અન્યમ કરવો. ઓપીજનોના પતિઓ પૂર્વજન્મમાં સતી-પતિવ્રતા-ત્રીઓ હતા, અને
પુરુષની લાવનાને લીધે આ જન્મમાં પુરુષ તરીકે જન્મ્યા છે. હે ઓપીજનો ! તમે પણ પૂર્વજન્મમાં
પુરુષો હતા અને આ જન્મમાં તમે સ્ત્રીઓ તરીકે જન્મ્યાં છો; આમણ ઉપર પણ તમે તમારે ઘેર પાછાં
જેશે ત્યારે સ્ત્રીલાવનાને લીધે તે ઓપલોકો પણ સ્ત્રીઓ થઈ જશે અને તે પ્રકારે વિપરીતતા થશે. આ
બધાનો નિવાર કરીને તમારે જવું એ પ્રકારનું તાત્પર્ય છે. વજ્રમાં જવાથી તમને ધર્મ સિદ્ધ થશે,
પરંતુ વસની સિદ્ધિ તો બહુ જ થશે. પતીન્ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે
અને તેમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે કે વાસ્તવિક રીતે મજમાં જઈને પતિઓની સેવા કરવામાં ધર્મ રહેલો
નથી. તમારામાં જે પતિવ્રતા-ધર્મશીલ-સ્ત્રીઓ છે તે જ ઘેર પાછાં છે ભલે. પણ બધાંય ઓપીજનો
જે તે પ્રકારના-ધર્મશીલ-ન હોય તો તેમણે ઘેર પાછાં જવું જ નહિ. લૌકિકધર્મ-પતિસેવા-ની અંદર
પરાયણ રહેતી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પતિનો ત્યાગ કરીને વનમાં આવતી નથી. તેથી ભગવાનનાં આ વાક્યો
મહાત્મ્ય હોવાથી એમ સૂચવે છે કે આ ઓપીજનોની આસક્તિ પોતાના લૌકિક પ્રતિજ્ઞામાં નથી. વળી
વત્સો-વાહરણ-દહોતી વગેરે બાંધેલાં જ છે; બાળકો પણ બૂખ્યાં છે, તેથી તેઓ રહે છે. માટે તે
બધાંને રૂઢતાંબંધ કરવાને માટે તેમને સ્તનપાન કરાવો, અને ગાયોને દુહો. તમારું જીવન ખીલતોને
માટે છે; પોતાને માટે નથી. તેથી સુખની ઇચ્છા રાજનારાઓએ દુઃખી લોકોના સ્થાનમાં જવું નહિ.
(આ શ્લોકે રાજસતામચીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલો છે.) ૨૨

આ પ્રમાણે ત્યારે ભગવાન્ બોલ્યા ત્યારે જે રાજસતાત્વિક ઓપીજનો એવાં દુઃસ્થિતિમાં થયાં
તેમને ઉદ્દેશીને ભગવાન્ કથ વા ઇલાદિ બોલ્યાઃ—

અથવા તો ગારામાં તમારો મલો સેઠ હોવાને લીધે તમારું અન્તઃ-

કરણ ગારામાં ચોટેલું છે, અને તેથી તમે અહીં આવ્યાં છો તે યોગ્ય છે,

કારણ કે અર્ધાં પ્રાણીઓ માત્ર ઉપર પ્રેમ રાખે છે. ૨૩

પહેલાંના શ્લોકોમાં જણાવેલા વિકલ્પો એ નકામા કદમ્બ, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તો તમે એકને
લીધે મારાં દર્શન કરવાને માટે જ આવ્યાં આવેલાં છો. એકને લીધે ભગવાનનાં દર્શન કરવા જવું એ બીજી રીતે
તો સિદ્ધાન્ત જ છે, છતાં તેનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અહીં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. શુભરૂપ અથવા
દોષરૂપ ભાવનું વર્ણન કરવામાં આવેલાં તેનું દ્વય મળતું નથી, કારણ કે વર્ણન કરવાથી તે ભાવ લૌકિક ધર્મ.

અતઃ અનુયતે । મયિ થોડયમભિતઃ સ્નેહઃ સર્વમાત્રેન તેન કૃત્વા યન્નિતઃ આશયો યાતાં તાદૃશચ્છે-
ન્નૃપત્વ રહાગતાસ્તદુપપન્નમેવ । તર્હિ કો વિલમ્બ ઇતિ ચેત્ તદ્વાદ પ્રીયન્તે મમ જન્તવ ઇતિ । મમ
સમ્વન્ધિતઃ સર્વ એવ જન્તવઃ સ્વયમેવ પ્રીતા મવન્તિ । ન હુ મયા કિન્નિતકર્તવ્યમ્ । ક્ષેત્ર એવ મયિ
ન હુ કૃતિરિતિ । તતઃ સાધારણમિમમર્થ જ્ઞાત્વા પ્રતિયાત । સ્થિતિપક્ષે હુ સ્પષ્ટ એવાર્થઃ । તદ્યાત મેતિ
ફલિષ્યતિ । ન હિ ક્ષેત્રાદાગતઃ પ્રેર્યમાણોઽપિ ગચ્છતિ । યન્નિતો વચ્ચીકૃતઃ । અન્તઃકરણે અન્યાયીને
જાતે ન કિન્નિવવશિષ્યતે । નિષ્કપટા ચ પ્રીતિઃ કર્તવ્યેત્યુમયત્ર માવઃ ॥ ૨૩ ॥

મર્તુઃ શુશ્રૂષણં સ્ત્રીણાં પત્રો ધર્મો હ્યમાયયા ।

તદનુપૂનાં ચ કલ્યાણ્યઃ પ્રજાનાં પાનુપોષણમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ રાજસીર્નિરૂપ્ય સારિવર્ષીર્નિરૂપ્યતિ । સત્ત્વયુક્તા નિરૂપ્યન્તે । તતો રજોયુક્તાઃ । સ્ત્રીણાં
શુક્રો ધર્મઃ મર્તુશુશ્રૂષણમિત્યાદ મર્તુરિતિ । સમાવતો જીવાનાં ભગવાનેવ મર્તા તત્રાપિ સ્ત્રીણાં

નય છે, માટે તમારા એકમૂલક આગમનનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.
(એકથી સર્વ પદાર્થનો ભાગ કરીને ભગવાનની પાસે આવવાનો ભાવ શુશ્રૂષ અને દોષરૂપ હોઈ
શકે છેઃ જ્યારે ભગવાન ભગવાન તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો લક્ષણનો ભાવ હોય ત્યારે તે ભાવ
શુશ્રૂષ થાય છે, અને જ્યારે ભગવાન બર તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો લક્ષણનો ભાવ હોય
ત્યારે તે ભાવ દોષરૂપ થાય છે. આ બન્ને ય ભાવો ભગવદાત્મક રૂપ આપતાં નથી. આ બન્નેય
પ્રકારના ભાવો લક્ષમાં રાખીને એકમૂલક સર્વભાગપૂર્વક ભગવાનની પાસેના આગમનનો પૂર્વપક્ષ
કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.)

મારામાં જે આ પૂર્ણ સર્વભાવથી એક છે તેથી અન્તઃકરણ બંધાઈ ગયું છે એમનું, એવાં જો તમે
હો અને અહીં આવ્યાં હો તો તો તે થોડા જ છે.

પછી તમે વિશ્રમ શા માટે કરો છો એમ જો બીજાને કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે મીઠાન્તે
મમ અન્ધારઃ, મારા સખ-મવાળા બધા ય પ્રાણીઓ પોતાની મેળે જ—મારામાં પ્રીતિ શાખવાથી જ—
પ્રસન્ન થાય છે, મારે કંઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. (હું ભાવસ્વરૂપ છું તેથી) મારામાં એક જ હોઈ
શકે—હું એકવાળા બહતો તરફ એક જ શખી શકું—કૃતિ નહિ, (કારણ કે નમન વગેરે ક્રિયા એ
છવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો નહિ). તેથી આ બધા ય લક્ષણોનાં સામાન્ય નિષ્કર્ષને તરફે તમે ઘેર પાછાં
આવ્યાં જાવ. તમે અહીં જ રહો એમ અર્થ લઈએ તો પ્રલોકનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે, અને તેથી તેમાં
શાત મા—તમે તાવ નહિ—એ પ્રમાણે અન્વય થશે. જે એકથી આવેલો છે તેને પ્રેરવામાં—કહેવામાં—
આવે તો પણ તે પાછો ઘેર જતો નથી, કારણ કે તે યન્નિત એટલે વશ થએલો છે. જ્યારે અન્તઃકરણ
ભગવાનને અધીન થઈ નય છે ત્યારે કંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. નિષ્કપટ પ્રીતિ કરવી એમ બન્નેય
પક્ષમાં—રહેવાના અને ઘેર પાછા જવાના પક્ષમાં—ભાવ છે. (આ પ્રલોકે રાજસાત્ત્વિકને ઉદેશીને
કહેલો છે.) ૨૩

હે કલ્યાણી સીઓ, નિષ્કપટતાથી પતિની અને તેમના સંબંધીઓની

સેવા કરવી અને પ્રભુનું પોષણ કરવું એ સીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. ૨૪

આ પ્રમાણે રાજસી બીજાઓને ઉદેશીને ભગવાને કહ્યુંઃ હવે સાત્ત્વિક બીજાઓને ઉદેશીને
ભગવાન કહે છે. આ પ્રલોકમાં સત્ત્વગુણાળી સાત્ત્વિક બીજાઓને—અર્થાત સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક
બીજાઓને—ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. પછીથી સાત્ત્વિકરાજસને ઉદેશીને (અને ત્યાર પછી
સાત્ત્વિકતામસને ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે.) સીઓનો મુખ્ય ધર્મ પતિની સેવા છે એમ ભગવાન
મર્તુ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. સ્વાભાવિક રીતે બધા ય છવનો ભગવાન જ પતિ છે; તેમાં પણ જે

સ્રીશરીરં પ્રાપ્તાનાં ચ્યમિચારામાવાય મગવાનેષ સેવ્યઃ । લૌકિકે તુ પરિમદ્દાન્ મર્ત્યત્વેનામિતતઃ સેવ્યઃ ।
સ ણ્વ પરો ધર્મઃ । તન્નાપ્યમાયયા । કાપલ્યે તુ ન સેવાયાં ફલમ્ । અન્યે સર્વે ધર્મા ધવરાઃ ।
તદ્વન્ધૂનાં શ્વશુરાવીનામ્ । કલ્યાણ્ય ઇતિસમ્વોષનાત્ મવતીનાં સર્વેઽપિ સન્વીતિ જ્ઞાપિતમ્ ।
પ્રજાનાં ચ પુત્રાદીનામનુષોષણં અજ્ઞાદિદાનેન જ્ઞાદિદાનેન ચ । પિત્રાદિભિઃ ષોષ્યમાણાનાં સ્વતોઽપિ
પોષણં વા ॥ ૨૪ ॥

તથાપિ સ પતિઃ સમીચીનો ન મવતીતિ ચેત્ સત્રાદ્ દુઃશીલ ઇતિ ।

દુઃશીલો દુર્મગો વૃદ્ધો જહો રોગ્યધનોઽપિ વા ।

પતિઃ સ્ત્રીભિર્ન હાતવ્યો લોકેષ્વભિરપાતકી ॥ ૨૫ ॥

‘વૃદ્ધ’ શીલં વચ્ચ । શ્વાદિદુર્વ્યસનવાન્ । દુર્મગો દરિદ્રઃ । વૃદ્ધઃ ક્ષત્રિયવિકલઃ । જહો
મૂલ્યઃ । રોગી મહારોગપ્રસ્રઃ । અધનો વા । અધનોઽપિ માગ્યર્થોઞ્ચેત્ સદા સંભાષનવા સ્ત્રીભિર્ન
લગ્નવતે । एवं पक्षोपयुक्तोऽपि स्त्रीभिरनन्यगतिकाभिः पतिर्न हातव्यः । स्पष्ट एव विरोधः । पशुणो
मगवाम्, पक्षोपः स इति । पातकं तु हातव्य एव । ‘मजेदपतिं पति’मित्तिवाक्यात् । किञ्च, तत्रापि
लोकेष्वभिः । येपामिह लोके परलोके च कीर्त्याद्यपेक्षा तैर्न हातव्य एव, अन्यथा अपकीर्तिर्भवेत् ॥ २५ ॥

સ્ત્રીઓ છે—જેમને સ્રી શરીર પ્રાપ્ત થયેલું છે—તેમણે તો બલિચાર ન થાય તેટલા સાફ ભગવાનની
જ સેવા કરવી જોઈએ. લોકમાં તો જેની સાથે વિવાહ થયો છે તેની પતિ તરીકે સેવા કરવી જોઈએ.
તે જ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. વળી આ પતિસેવા પણ નિષ્કપટતાથી કરવી જોઈએ. કપટ રાખીને
પતિસેવા કરવામાં આવે તો તેનું ક્ષણ મળતું નથી. પતિસેવાથી ખીબા બધા ધર્મો હલકા છે. તદ્વન્ધૂનામ્
જોટલે પતિનાં સગાંઓની—સસરા વગેરેની—સેવા કરવી જોઈએ. ‘હે કલ્યાણીઓ’ એ પ્રમાણે
ગોપીજનોને સંજોધન કરવાથી ભગવાને જણાવ્યું કે તમારે બધાં સગાં પણ છે. પ્રભાનું—પુત્ર વગેરેનું—
અનુષોષણ અતઃ વગેરે આપીને આને સ્તનપાન કરાવીને તમારે કરવું જોઈએ. અથવા તો પિતા વગેરે
જે પ્રભાનું પોષણ કરે છે તે પ્રભાનું પોષણ માતાઓએ પણ કરવું જોઈએ એમ પણ અર્થ થઈ શકે. ૨૪.

પતિસેવા એ સ્ત્રીઓનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ આપ (=ભગવાન) કહ્યો છે તો પણ અમારો પતિ
મારો નથી એમ ને ગોપીજન કહે તો ભગવાન દુઃશીલો ઇત્યાદિ શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે—

પતિ દુષ્ટ, બાળ્યહીન, વૃદ્ધ, જડ, રોગી, નિર્ધન, ગમે તેનો હોય

તોપણ, જે તે પાતકી ન હોય તો, આ લોક અને પરલોકની ઇચ્છા

રાખનારી સ્ત્રીઓએ તેનો લાગ કરવો જોઈએ નહિ. ૨૫

દુઃશીલ એટલે દુષ્ટ છે શીલ જેનું—અર્થાત્ પૂત્ર વગેરે દુર્વ્યસનવાળો, દુર્ભાગ જોટલે દરિદ્ર, વૃદ્ધ
જોટલે ક્ષત્રિયવિકલ, જડ એટલે મૂર્ખ, રોગી એટલે મહારોગવાળો, અથવા અધન એટલે ગરીબ. પતિ
ગરીબ હોય તો પણ જ્યે તે બાળ્યવાળો હોય તો ભવિષ્યમાં તેના વરફાની આશા રાખીને સ્ત્રીઓ તેનો ત્યાગ
કરતી નથી. આ પ્રમાણે ચોતાનો પતિ છ લેખવાળો હોય તો પણ સ્ત્રીઓએ, ખીબે રસ્તો ન હોવાથી, તેનો
ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. લૌકિક પતિ અને અલૌકિક પતિ—ભગવાન—વચ્ચે સ્પષ્ટ વિરોધ છે, કારણ કે
ભગવાનમાં એશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, વચ્ચ, જ્ઞાન અને વૈશમ્ય એ છ ગુણો રહેલા છે, અથા રોડિક પતિમાં
દુઃશીલ વગેરે છ દોષો રહેલા છે. પણ જે પતિ પાતકી હોય તો સ્ત્રીએ તેનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ,
કારણ કે ‘અપતિત પતિનું રક્ષીએ ભવન કરવું’ (ભાગ. ૭-૧૧-૨૮) એ પ્રમાણે વચન છે. વળી તેમાં
પણ લોકની ઇચ્છા રાખનારી સ્ત્રીઓએ તો દોષવાળા પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. જેમને આ
લોકમાં અને પરલોકમાં કીર્તિ વગેરેની ઇચ્છા છે તેમણે તો પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ જ, નહિ
તો તેમની અપકીર્તિ થાય. (આ સ્ત્રીકે સત્ત્વિકરાજ્યને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૫

નનુ કામરસે નિવિષ્ટમનસાં ન ધર્મો વાચકઃ પરસિન્નેવ રસોત્પત્તિરિતિ, તન્નાહ અસ્વર્યમિતિ ।

અસ્વર્ગ્યમયશસ્યં ચ ફલ્યુ કુચ્છં મયાવહમ્ ।

જુગુપ્સિતં ચ સર્વત્ર છૌપપત્યં કુલસ્ત્રિયઃ ॥ ૨૬ ॥

હે કુલસ્ત્રિયઃ, છૌપપત્યં વારસમ્બન્ધઃ સદ્સાલમપિ વહુદોષગ્રસ્તમ્ । તત્રતાન્ પદ્ વોપાતાહ । અસ્વર્યં પરલોકનાશકમ્ । પૂર્વ ધર્મેણ સિદ્ધોઽપિ સર્ગઃ તસિન્ અપગચ્છતિ । કિન્ન, હહ લોકેઽપિ યત્તો દૂરીકરોતિ । વાકારાહ નરકોઽપિ । નાપિ સ્વ રસમોગો મહાનિલાહ ફલિન્નવતિ । અલ્પમેવ તત્સુરં ક્ષણમાત્રસાખ્યં સ્વરૂપતો મદદપિ કાલતઃ પરિચ્છિન્નવપિ । કુચ્છમિતિ । ફટસાખ્યમ્, નાલ્પેન પ્રયાસેન સિપ્પતિ । અત્તો ચલવદ્નિષ્ઠસુખમ્પિ । કિન્ન, અતુમવકાલેઽપિ ન રસમુત્પાદયતિ યત્તો મય-જનકમ્ । શુદ્ધારવિરોધી મયાનકરસઃ । અત્ત દય વ્યભિચારસ્તદ્વાચ્યઃ । મુલવતયા મયાનકરસ-મુલાદયેત્, વિરોપતઃ પ્રથમતઃ । કિન્ન, સર્વત્રૈવ જુગુપ્સિતમ્ । સર્વદેશેષુ સર્વકાલેષુ વત્કાવા યદિ સત્કર્માપિ કુર્યાન્, દત્તોઽપિ જુગુપ્સિતો મવેન્ । ધર્મગુહિત્વપ્ત યિચિકિત્સૈવ મવતિ । અત્તો વહુદોષ-મલત્વાન્ વચમાયા નૈત્તદુકમ્ ॥ ૨૬ ॥

કામરસમાં જેમનું મન રહેલું છે તેમને ધર્મ આપ કરતો નથી, કારણ કે અન્યમાં જ રસની ઉત્પત્તિ થાય છે—આ પ્રમાણે જે ગોપીજન કહે તો ભગવાન્ અસ્વર્ગ્ય વગેરે શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે—

કુશીન સ્ત્રીઓને ભરની સેવા સ્વર્ગનો નાશ કરનારી, અપકીર્તિ

આપનારી, તુષ્ણ, હજીઆધ, ભય ઉત્પન્ન કરનારી અને સર્વત્ર નિન્ધ છે. ૨૬

હે કુશીન સ્ત્રીઓ, છૌપપત્ય એટલે ભરની સાથેનો સંગંધ જે કે રસમય છે છતાં પણ બહુ દોષથી ભરેલો છે. ભર સાથેના સંગંધમાં જે છ દોષ રહેલા છે તે ભગવાન્ કહે છે. અસ્વર્ગ્ય એટલે પરલોકનો નાશ કરનારો. પહેલાં ધર્મ કરવાથી શિદ્ધ થએલું સ્વર્ગ પણ ભરકર્મે કરવાથી નાશ પામે છે. વળી, આ લોકમાં પણ તે ભરકર્મે યશનો નાશ કરે છે. સ્ત્રીકમાં જે છ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે નરક પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ભરકર્મની અંદર મહાન્ રત્નનો ભોગ છે જેમ પણ નથી જેમ ભગવાન્ ફલ્યુ પદ વડે કહે છે. તે ભરકર્મનું મુખ અરૂપ જ છે, એક શય જ સ્ત્રીમતી શકાય છે. કામરસ સ્વરૂપથી તો ઘણો મોટો છે છતાં પણ કાળથી મર્યાદિત પણ થાય છે. કુચ્છ એટલે કટથી સાધ્ય; ભરકર્મે અરૂપ પ્રયાસ વડે શિદ્ધ થતું નથી, એટલે પરિણમે તે ઘણું અનિષ્ટ કરનારું છે. વળી, ભરકર્મનો ત્યારે અતુલ્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ તે કામરસને ઉત્પન્ન કરતું નથી, કારણ કે તે ભય ઉત્પન્ન કરે છે. ભયાનકરસ શુંગર-રસનો વિરોધી છે, અને તેથી જ ભરકર્મને વ્યભિચાર કહેવામાં આવે છે. ભરકર્મે મુખ્યત્વે ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે, ખાસ કરીને પહેલેથી જ. વળી, આ ભરકર્મે ભયે ય નિન્ધ છે. જે કોઈ માણસ ભરકર્મે કરીને સર્વ દેશમાં અને સર્વ ગ્રામમાં સત્કર્મ પણ કરે, તો પણ બીજા માણસો તેનાથી કંટાળે અને ધિક્કારે. (એક બ્રહ્મચારીને કોઈ સતી સ્ત્રીની સાથે કામભોગ કરવાની ઇચ્છા થઈ તેમાં જે ભોગ કરવામાં તે સતી સ્ત્રીને મુખ થાય તો તેનું પાતિવ્રત નાશ થઈ ભય, અને જે મુખ ન થાય તો તે સ્ત્રીનો પાતિવ્રતનો ધર્મ રહે; આ પ્રમાણે) ભરકર્મની અંદર ધર્મ રહે છે જેમ કેટલાકનો જે અભિપ્રાય છે તે સંદેહવાળો જ છે. (અર્થાત્ તે અભિપ્રાય ખરો નથી.) માટે ત્યારે ભરકર્મમાં ઘણાં દોષો રહેલા છે ત્યારે તો ઉત્તમ સ્ત્રીને માટે તે ભરકર્મ યોગ્ય નથી. (આ સ્ત્રીક સાત્વિકભાવની ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૬

પરં સમુદાઃ પ્રવોચ્ય સુખાતીતાઃ પ્રવોચવતિ શ્રવણાદિતિ ।

શ્રવણાદર્શનાદ્યાનાન્મયિ માવોઽનુકીર્તનાત્ ।

ન તથા સન્નિકર્ષેણ પ્રતિયાત તતો મુદ્દાન્ ॥ ૨૭ ॥

નતુ લૌકિકદષ્ટાવેતે દોષાઃ ન તુ ચક્ષિમાર્ગે, પરમાર્થદૃષ્ટૌ વા, મવાંસ્તુ પુરુષોત્તમ इति चेत्
તત્રાહ શ્રવણાદિતિ । ન હિ ચક્ષિમાર્ગે સમ્બન્ધ એવ કર્તવ્ય इति સાસ્ત્રમસિ । મક્તિર્હિ નવવિધા શ્રવ-
ણાદિરૂપા પ્રેમરૂપા ચ । સ્વતઃપ્રકરણે તુ સુતરમેવ નાપેક્ષા । સ્નેહસ્તુ મગવદ્વિષયકઃ અલૌકિકઃ । સ
પ્રથમ સર્વાધિકો ભવતિ । લૌકિકસ્તુ કામરોપણં પ્રાપ્તઃ દીન એવ ભવતિ । તસ્યાલૌકિકસ્ય કારણાનિ
ત્રીણિ । શ્રવણં દર્શનં ધ્યાનમિતિ । આરો શ્રવણં મગવદ્વાચકાનાં પદવાચ્યાનાં મગવતિ શક્તિવા-
ત્પર્યાવધારણમ્ । તથા સત્તિ વિષયો વ્યવાર્તિવો ભવતિ, અન્યથા અન્યપ્રાપિ સ્નેહઃ સ્નાત્ । તદ્વત્ દર્શનં
સદર્શસાતુમવઃ કૃપયા મગવત્સાક્ષાત્કારો વા મગવત્કામાર્ગઃ નારદાદેરિવ । તતો ધ્યાનં યોગેન ચિન્ત-
નમ્ । પૌરેય મયિ માવો ભવતિ । સ ચોત્પન્નો માવઃ અનુકીર્તનાત્ સિરો ભવતિ । વધાયસુપાયા

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં સુસુષુ ગોપીજનોને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો; હવે તે નિર્ઝુલ ગોપીજનોને
શ્રવણાત્ ધ્યાનદિ શબ્દો વડે ઉપદેશ કરે છે:—

મારાં શ્રવણ, દર્શન, ધ્યાન અને કીર્તનથી મારા વિષે જેવો ભાવ
ઉત્પન્ન થાય છે તેવો ભાવ મારી પાસે રહેવાથી થતો નથી. તેથી તમે ઘેર
પાછાં આત્મા બન. ૨૭

ઉપર જણાવેલા દોષો લૌકિક દૃષ્ટિએ કરેલા ભરતમમાં હોઈ શકે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં, (અમે
અધા છવો પુરુષો છીએ અને) આપ પુરુષોત્તમ છે એ પ્રકારના ભક્તિમાર્ગમાં, અથવા તો પારમાર્થિક
દૃષ્ટિમાં તે દોષો સંભવતા નથી—આ પ્રમાણે એ ગોપીજનો શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરતાં ભગવાન્
કહે છે કે શ્રવણાત્ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવાનની સાથે) સંબંધ જ કરવો એટલે એમ શાસ્ત્ર કહેતું
નથી. ભક્તિ તો શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસ્તેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન
એમ નવપ્રકારની છે, અને દશમી પ્રેમરૂપ છે. સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો સમ્બન્ધની જરૂર પણ અપેક્ષા
નથી (કારણ કે એકરૂપ ભક્તિ એ જ રૂપરૂપ છે.) સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો ભગવાનમાં જ એક
હોય છે. અને તેથી તે એક અલૌકિક છે. આ જ ભગવદ્વિષયક અલૌકિક એક સર્વાંગી અધિક છે;
પરંતુ લૌકિક એક કામને અધીન થાય છે (અને તેથી તેમાં સંબંધની અપેક્ષા રહે છે) એટલે તે હલકા
પ્રકારનો જ એક છે. ભગવદ્વિષયક અલૌકિક એકનાં શ્રવણ, દર્શન અને ધ્યાન એમ ત્રણ કારણો છે.
પ્રથમ કારણ શ્રવણ છે. શ્રવણ એટલે ભગવદ્વિષયક પદો અને વાક્યોની શક્તિ અને તાત્પર્ય ભગવાનમાં
રહેતાં ॥ એમ નિર્ણય કરવો તે. આ પ્રમાણે બધાં પદો અને વાક્યોનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં જ ॥ એમ
ન્યાયે નિશ્ચય થાય ત્યારે ઘટપટાદિ સંસારના વિષયો દૂર થઈ જાય; પણ ન્યાયે જેવો નિશ્ચય ન થયો
હોય અને ઘટપટાદિ પદાર્થો નિવૃત્ત ન થયા હોય ત્યારે તો ભગવાનથી અન્ય એવા ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં
પણ એક થાય. ત્યાર પછી બીજું કારણ દર્શન. દર્શન એટલે શ્રવણ કરેલા અર્થનો અનુભવ અર્થાત્
માનસ પરોક્ષાનુભવ અથવા નિરિધિપ્રસન્ન. અથવા તો જેમ ભગવાને કૃપા કરીને નારદજીને પોતાના
સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં અને પોતાના વિષે એક ઉત્પન્ન કર્યો તેમ ભગવદ્વિષયક કામ ઉત્પન્ન કરવાને માટે
ભગવાન્ કૃપા કરીને પોતાના સ્વરૂપનો જે આદ્યત્તર કરાવે તે દર્શન કહેવાય છે. ત્યાર પછી ત્રીજું કારણ
ધ્યાન છે. ધ્યાન એટલે યોગ વડે ભગવાનનું ચિન્તન. આ ત્રણ સાધનો વડે જ ભક્તોનો મારા વિષે
ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે (નહિ કે મારી સાથેના સંબંધથી). આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલો ભાવ અનુકીર્તનથી
સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિમાર્ગના શાસ્ત્રમાં દર્શવેલો આ ઉપાય જેમ સારો છે તેમ હૃદયમાં ભગવાનની પાસે

ક્રીયઃ સાધીયાન્ ન તથા નિરન્તરસાન્નિયેન જાતો લૌકિકઃ ॥ હિ કામદોષ इत्यवोचाम । અતો
 પૂનઃ પ્રતિયાત । અતઃ પરમાર્થવિચારેઽપિ ન સ્વાલબ્યમિતિ । તથેતન્ન પ્રકાર એવ નિપિદ્ધઃ, ન
 સ્પતો મહત્ત્વ નિપિદ્ધમ્ । ગૃહસ્થિજ્ઞાનાં ચ વિહિતં મવતીતિ ગૃહગમનમાહાપિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

એવં તાસાં ગૃહગમને યોજિતે તત્પરિચાયાનન્તરં પુનર્પ્રવેશં ચાંતાસન્નમિવ મન્યમાના મગદ્વાક્યં
 નુહંપ્યમિતિ વિચાર્ય અતિવિરોધે ડમવાનુરોપિશરીરપરિચાયાઃ કર્તવ્ય इति નિશ્ચિત્ત તન્નાપિ મગદ-
 ન્યન્યાનન્દામાવાદિતિકર્તવ્યતામૂઢા જાતા इत्याદ इति વિપ્રિયમિતિ ।

શ્રીશુક उवाच—इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दमापितम् ।

વિપળ્ળા મગ્નસક્લ્પાશ્ચિન્તામાપુર્તુરત્યયામ્ ॥ ૨૮ ॥

વિગતં પ્રિયં યસ્માદિતિ ડમયવાપિ શિવામાયઃ । કિં પરીક્ષાર્થમાહ આહોસ્તિદમિમેત ઇવાયમર્થ
 િ । આ સમન્તાત્ કૃત્વા વાક્યવાત્પર્યં નિર્ધાર્ય સત્ત્વં ગમનમેવ વદતીતિ નિશ્ચિત્ત અનમિમેતરેઽપિ
 ઇસવહેતુનહમમાના ગોપ્યો નૈપુણ્યરહિતા ગોવિન્દસ્ય સ્વામિનઃ દેવમાપિતત્ત્વેન અનુદાશ્ન-
 હિતમીશ્વરવાક્યાય નિર્ધારરહિતમાકર્ણ્ય વિપળ્ળા જાતા મનસિ પરમં વિપાર્વં પ્રાપ્તાઃ । ટવ્ર દેહ-

હેવાથી ઉત્પન્ન થતો લૌકિક શ્રેઢ સારો નથી. ભગવાનની પાસે રહેવાથી જે લૌકિક શ્રેઢ ઉત્પન્ન થાય
 । તે કામમૂલક છે એમ અમે પહેલાં કહેલું છે. તેથી હે ગોપીજનો, તમે તમારે ઘેર પાછાં ચાલ્યાં
 ત્વ. તેથી પારમાર્થિક વિચાર કરતાં પણ તમારે અહીં રહેવું શ્રેષ્ઠજે નહિ. (હવે શ્રી આચાર્યજી
 સ્થેતિપક્ષ દર્શાવે છે.) મૂળશ્લોકમાં જે પ્રકારવાચક તથા ૫૬ છે તે પ્રકારનો—લૌકિક શ્રેઢનો—જ
 નેવેધ કરે છે, કાંઈ શ્રેઢના સ્વાભાવિક મહત્ત્વનો નિવેધ કરતો નથી. જે ભક્તો ઘેર રહેનારા છે તેઓ
 પ્રવણુદિવિધિત ભક્તિ કરી શકે છે. તેથી ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. (અર્થાત્ ધરમાં
 સ્થિતિ કરનારા ભક્તો અવણુદિવિધિત ભક્તિ જ કરી શકે છે પણ સ્વતંત્ર ભક્તિ કરી શકતા નથી; જ્યારે
 ભગવાનની પાસે રહેનારા ભક્તો સ્વતંત્ર ભક્તિ કરી શકે છે એટલે આ ભક્તોનો જ પ્રકાર ઉત્તમ છે.) ૨૭

ભગવાને જ્યારે ગોપીજનોને આ પ્રમાણે ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે ગોપીજનો વિચાર કરવા
 લાગ્યાં કે ધરનો ભાગ કયાં પછી શરીરથી ઘેર જવું જે ઉલટી કરેલા પદાર્થના ભસણ કરવા જેવું છે, અને
 પાછું ભગવાનના વાક્યનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે જે અતિ વિરૂઢ વિચારો આવવાથી બળેને
 આનુસરનારા શરીરનો ભાગ કરવો એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો; પણ શરીરનો ભાગ કરવાના નિર્ણયમાં પણ
 ભગવાનની સાથેના સંબંધથી જે આનન્દ મળે છે તે મળી શકતો નથી એમ વિચારીને ગોપીજનોને હવે
 રું કરવું એની સૂઝ પડી નહિ એમ इति विप्रियम् શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે:—આ પ્રમાણે ગોવિન્દ ભગવાનનાં અપ્રિય

વચનો સાંભળીને ગોપીજનો ખેદ પામ્યાં; તેમના સંકલ્પો ભાંગી ગયા અને

તેઓ અપાર ચિન્તામાં પડી ગયાં. ૨૮

જેમાંથી પ્રિય જવું રહ્યું છે તે વિપ્રિય કહેવાય. (ભગવાનનું ભાષણ એવા પ્રકારનું હતું કે) તે શુદ્ધ
 અને અર્થ એ જે દૃષ્ટિએ પણ ગોપીજનોને અપ્રિય થઈ પડ્યું. ભગવાન્ આપણી પરીણા કરવા ઘેર જવાનું
 કહે છે કે ખરા હૃદયથી તે પ્રમાણે કહે છે એમ ગોપીજનોને સંદેહ થવા લાગ્યો. ભગવાનનાં વચનો મા—
 કહે છે કે ખરા હૃદયથી તે પ્રમાણે કહે છે એમ ગોપીજનોને સંદેહ થવા લાગ્યો. ભગવાનનાં વચનો મા—
 બરોબર—ઘણતુ કરીને, વાક્યોનું વાત્પર્ય નહીં કરીને, ખરેખર । ભગવાન્ ઘેર જવાનું જ કહે છે એમ
 ગોપીજનોએ નિશ્ચય કર્યો. ગોપીજનો ઘેર પાછાં જાય એમ ભગવાનનો અભિપ્રાય ન હોય તો પણ
 ભગવાનની આ ઇચ્છા બલજવાનું સાધન ગોપીજનોને મળ્યું નહિ. ગોપીઓમાં નિપુણતા—દોરીગદી—
 ન હતી. તેવું જાણતુ હોવાથી અસત્યની યંત્રપ્રક્રિયા અને ઇષ્ટચરનું વાક્ય હોવાથી નિર્ધાર-નિશ્ચય-રહિત
 એવાં સ્વામી ગોવિન્દનાં વાક્યો સાંભળીને ગોપીજનો ખિન્ન થયાં—અર્થાત્ મનમાં ધરમ ખેદ પામ્યાં.

ર્મગ્રસક્લ્પા દેતિ । તદા પરાં ચિન્તાં પ્રાપુઃ । કયમસ્યદ્વિષારિતં મગવદ્વાચ્યં પૈકમુચં મયતીતિ । સા ચિન્તા શ્લોકેત્યં વ્યાપ્ય વેદં જન્મજન્માન્વરાણિ ચ નિર્દારંગલમમાત્રા દુરત્યયા પર્યપસાનર-
હિતા જાતા ॥ ૨૮ ॥

તતઃ ચિન્તયા યજ્ઞાતં વવાહ કૃત્વેતિ ।

કૃત્વા મુક્તાન્યવશુષઃ શ્વસનેન શુષ્પ્યદ્વિમ્બાધરાણિ ચરણેન મુવં લિખન્ત્યઃ ।
અશ્વૈરુપાત્તમપિભિઃ કુચકુક્કુમાનિ તસ્થુર્મુજન્ત્ય ઉચ્ચુઃ । સ્વમરાઃ સ્મ તૂષ્ણીમ્ ॥ ૨૯ ॥

ચિન્તયા પ્રયત્નં મૂર્છિત્વા જાતાઃ । તતઃ મુક્તાન્યેવ અવાહ્યુક્તાનિ કૃત્વા કમપિ સ્વમુલં ન પ્રદર્શયિષ્યામ ઇતિ અવાહ્યુક્તાનિ કૃત્વત્ત્વઃ । અવગતાઃ શુષઃ ચામિત્ત્વાઃ શ્લોકસન્ધ્યન્ધિઓ વા જાતાઃ । શુષઃ શ્વસનેન શ્લોકસન્ધ્યન્ધિના શ્વાસવાયુના શુષ્પ્યન્તિ વિમ્બવદધરાણિ ચેપાં તાદૃશાનિ કૃત્વા, ચરણેન ચ મુવં લિખન્ત્યઃ, ધૈર્વદાશ્વસ્યા મયતીતિ । મૂનિવિવરમિદ પ્રાર્યવન્ત્યઃ, ઉપાસતમપિભિઃ અશ્વૈઃ કુચકુક્કુમાનિ સૃજન્ત્યઃ, તૂષ્ણીં તસ્થુઃ । મુસસ અવાસ્ત્વેન મક્ષિતિરોભાવઃ । શ્વસનેન શ્વાસવીજ્ઞા, શ્લોકેતાન્તઃકરણસ, વિમ્બાધરશોષેણ કામરસસ, પદા મૂમિલેશ્વનેન કપીરસ, અશ્વૈરિમ્નિ-
યાણાં, કુક્કુમાભાવેન કાન્તેઃ, દુઃશ્વમરેણ જાતન્વસ, તૂષ્ણીં સિત્તા ચૈત્વન્વસ તિરોમાયો નિરૂપિત્વા ।
કેવલં સ્વાયુષત્ સિતાઃ ॥ ૨૯ ॥

ખેદ પામવાતુ કારણ એ હતું કે તેમના સંકલ્પો ભાંગી ગયા. જ્યારે બધા ય સંકલ્પો ભાંગી ગયા ત્યારે તેમની ચિન્તાનો પાર રહ્યો નહિ. આમારા મનમાં જે વિચાર છે તે અને લગવાનનાં વાક્યો એ બેની એકવાક્યતા—એક જ તાત્પર્ય—કેવી રીતે થાય એની ગોપીજનો ચિન્તા કરવા સાધ્યાં. આ ચિન્તા ત્રણ શ્લોકમાં આ જન્મ અને બીજા જન્મોમાં વ્યાપી પણ કોઈ જાતનો નિશ્ચય કરી શકી નહિ તેથી તે દુરલભ—
અંતરહિત—અર્થ. ૨૮

પછી ચિન્તાથી જે બન્યું તેનું છૂટા એ શ્લોકમાં શુકદેવણ વર્ણન કરે છે.

શ્લોકસંબંધી શ્વાસવાયુથી જિમ્મ જેવાં લાલ અધર જેમાં સુકાયાં છે
એવાં શોકયુક્ત મુખોને ગોપીજનોએ નીચે નમાવ્યાં તેઓ પોતાના ચરણથી
ભૂમિ ખોતરવાં લાગ્યાં, અને મેંસવાળાં આંધુઓથી રતન ઉપરના કુંકુમનું
માર્જન કરતાં, ખડુ દુઃખના ભારથી, મૌન ધારણ કરીને ઉભાં રહ્યાં. ૨૯

ગોપીજનો ચિન્તાથી મૂર્છિત થઈ ગયાં. પછીથી પોતાનાં મુખને નીચે નમાવ્યાં. કોઈને પણ અમે આમ ક્યોં છે એવાં અથવા તો શોકસમ્મન-ધવાળાં થયાં. શુભઃ શ્વસનેન—શોકવાળા શ્વાસવાયુથી—સુકાયાં છે જિમ્મના જેવાં (લાલ) અધરો જેમનાં જેવાં મુખો. ગોપીજનો આ પ્રકારનાં મુખો નીચે નમાવીને ચરણ વડે પૃથ્વીને ખોતરતાં હતાં, કારણ કે (આ સંયોગોમાં) આ જ પ્રકારની અવસ્થા થાય છે. ગોપીજનો પૃથ્વીમાં જાણે માર્ગ માત્રતાં હોય તેમ ભૂમિને ખોતરવા લાગ્યાં. ગોપીજનો મેશવાળાં અશ્વઓથી રતન ઉપરના કુંકુમનું માર્જન કરતાં શાન્ત ઉભાં રહ્યાં. આમજાણે નીચા મુખથી ભક્તિનો તિરોભાવ, શ્વાસથી પ્રાણપીડા, શોકથી આન્તઃકરણની પીડા, જિમ્મ જેવા લાલ અધર સૂકાઈ જવાથી કામરસનો તિરોભાવ, ચરણથી ભૂમિને ખોતરવાથી શરીરને પીડા, અધુઓથી ઇન્દ્રિયોને પીડા, કુંકુમના અભાવથી ધ્વન્તિનો—શૌર્યનો—તિરોભાવ, દુઃખના ભારથી આનન્દનો તિરોભાવ, અને મૌન ધારણ કરીને ઉભા રહેવાથી ચૈતન્યનો તિરોભાવ વર્ણવવામાં આમ્યો છે. કેવળ સ્થાણ-ચાંસલા—ની આફક ગોપીજનો ઉભાં રહ્યાં ૨૯

एवमपि स्थितौ तूष्णीं स्थितं भगवन्बभूव कश्चिद्विज्ञापयामासुरित्वाह प्रेष्टमिति ।

પ્રેષ્ટં પ્રિયેતરમિચ પ્રતિભાપમાણં કૃષ્ણં તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ ।

નેત્રે વિમૃજ્ય રુદિતોપહતે સઃ કિંચિત્ સંરમ્ભગદ્દમિરોડ્યુક્તાનુરક્તાઃ ॥ ૨૦ ॥

ભાપણં પૂર્વોક્તમેવ । અથ વા । તસ્યામપ્યવસ્થાયાં 'કિમિતિ રોદનં ક્રિયતે, સ્વસ્થા ભવત, ગૃહે ગચ્છત' इत्येव वदति, परं हसन्मुखः, तदा वासां हृदये वाक्यामृतानि प्रविष्टानि सजातीयानि वाक्यान्मुत्पादितवन्ति, तदा भगवद्गोपिवा एव वाः भगवद्वाक्यानि पूर्वपक्षयितुमारेभिर इत्याह प्रेष्टमिति । प्रेष्ठो भवत्येव । स्वस्वाम्यया तदा सम्पादितत्वात्, परं वदत्यन्यथा, तदाप्यप्रियमिव प्रति-
भापमाणमिति नोक्तम् । न हि कदाचिदपि भगवानप्रियवद्भवति, किन्तु प्रियो भवति, इतरोक्ति-
भवति, सर्वमवनस्तामर्थात् । इतरत्वे न प्रियत्वं वाच्यते । यथा जगज्जगदतिरिक्तरूपम् । तदाह प्रिये-
तरमिव प्रतिभापमाणमिति । यः प्रियोऽज्ञातं न विरोधापयति । किन्तु वाक्यं न तेन रूपेण वदति

પોતે આ પ્રમાણે શાન્ત ઉશ્કારાં તો પણ ભગવાન્ શાન્ત ઉભા રહ્યા એ ભેદને ગોપીજનો ભગવાનની કંઈક વિસ્મિતિ કરવા લાગ્યાં એમ પ્રેષ્ટમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કેઃ—શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સેહ રાખનારાં અને તેમનો સમાગમ કરવાને માટે સર્વ કામનાઓનો સાગ કરનારાં ગોપીજનો ૨૬ન કરવાથી સૂણ ગએલી આંખોને લૂછી નાખી પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ, જે પ્રિયથી અન્ય હોય એમ ખોલતા હતા, તેમના પ્રત્યે ક્રોધથી ગદ્ગદ બાણીથી ખોલવા લાગ્યાં. ૩૦

પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ જે વાક્યો બોલ્યા હતા તેની જ વાત આ શ્લોકમાં છે. અથવા તો આ શ્લોકનો સંબંધ બીજી રીતે પણ સમજાવી શકાય એમ છે. ગોપીજનોની આવી અવસ્થામાં પણ ત્યાંદે ભગવાને હસતે હસતે કહ્યું કે “ તમે શા માટે રડો છો ? તમે સ્વસ્થ થાવ અને ઘેર જાવ ”, ત્યારે તેમના હૃદયમાં ભગવાનનાં વચનામૃતે પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના જેવાં જ બીજાં વાક્યો ઉત્પન્ન કર્યો. તે વખતે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ તે ગોપીજનોએ ભગવાનનાં વાક્યોને પૂર્વપક્ષ તરીકે માનવાનો આરંભ કર્યો એમ પ્રેષ્ટમ્ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન્ પ્રિયતમ તો છે જ, કારણ કે શ્રુતિમાં ભગવાનની જે શુતિ કરવામાં આવેલી છે તેમાં ભગવાન્ પ્રિયતમ છે એમ પ્રતિષ્ઠાપન કરવામાં આવ્યું છે. (અથવા તો સ્વમામર્શી-નવો બન્દ, નવાં ફૂલ અને ફળ, નહું મન વગેરે સામગ્રી-થી, ભગવાનનું પ્રેક્ષણનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે) પરંતુ અત્યારે ભગવાન્ બીજે પ્રકારે—પ્રિયથી અન્ય હોય તેમ—બોલે છે, છતાં પણ શુકદેવજીએ મૂળ શ્લોકમાં 'અપ્રિય હોય—પ્રિયરિહ્ન હોય—એ ગ્રમાણે ખોલતા શ્રીકૃષ્ણ' એમ કહ્યું નથી. કોઈ પણ દિવસ ભગવાન્ અપ્રિય જેવા થતા નથી, પરંતુ તે પ્રિય થાય છે, ધર્તર—પ્રિયથી અન્ય—પણ થાય છે, કારણ કે તે સર્વભવનસમર્થ છે. પ્રિયથી અન્ય થવામાં પ્રિયત્વનો ભાષ થતો નથી. જેમ ભગવાન્ જગદ્રૂપ છે અને જગત્પ્રી અન્ય પણ થાય છે તેમ ભગવાન્ પ્રિય થાય છે અને પ્રિયથી અન્ય પણ થાય છે. આજ વાત પ્રિયેતરમિચ પ્રતિભાપમાણમ્ એ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. જે પ્રિય ભાગ છે તેનું આજ વાત પ્રિયેતરમિચ પ્રતિભાપમાણમ્ એ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. જે પ્રિય ભાગ છે તેનું વિરોધાન ભગવાન્ કરતા નથી, પરંતુ પોતે તે રૂપે—ફલમક ભગવત્સ્વરૂપે—વાક્ય બોલતા નથી, પરંતુ બીજે રૂપે—અનિરુદ્ધરૂપે—બોલે છે, ત્યારે જ તેમની સાથે વાદ કરી શકાય. (પ્રિયતમ એવા

યાજ્ઞયાનાં યાજ્ઞયાજ્ઞયાનિ તાવન્તિ પ્રાર્થનાપિકા । ઇકાદશવિધાલેન લાસાં વાપો જયન્તિ હિ ॥૧॥

ચદ્ગવતા પ્રથમમુકં 'સ્વાગતં ચો મહાભાગા' इति, ચયપિ મગવતા વયં સ્તુતાઃ, તયાપિ દ્રેષણામિપ્રાપ્તેણ, ન તુ સ્વસિદ્ધાગતા इति । તયા સતિ નેયં સ્તુતિઃ, કિન્ત્વતિકૂરં વચનમ્, જનિષ્ટપર્ય-
વસાનાત્ । નન્વશક્યે કિં કર્તવ્યમ્, તન્નાહ મૈવં વિમો इति ।

શ્રીગોપ્ય ઉચુઃ—

મૈવં વિમોર્હતિ ભવાન્ ગંદિતું નૃકાંસં સંત્યજ્ય સર્વવિપયાંસ્તવ પાદમૂલમ્ ।

પ્રાપ્તા ભજસ્ય દુરવગ્રહ મા સ્વજ્ઞાધ્યાન્ દેવો યથાદિપુરુષો ભજતે મુમુક્ષુઃ ॥૨॥

મયા સર્વમેષ કર્તું સમર્થઃ । સમર્થએદન્યયા વદેત્, નૃકાંસમેષ મવાતિ, દવાપાં વિષમા-
તાયાં ન વદેતિતિ । યષ મગવતોકં 'વ્રજસ્માનામવ'મિતિ, વદવ્યાકં નોદેશ્યમ્, વતઃ સર્વવિપયાનેષ
સંત્યજ્ય તય પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ । જનેન-સ્વકાર્યપરિગ્રહઃ અનુચિતઃ, નાપિ જારાવેન સમાગતમિતિ
નિરૂપિતમ્ । ઇકાદશેન્દ્રિયાધામવિ વિપયાસ્પૃશઃ સવાસવાઃ । વત્ર વિભિન્નમકં તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તા
इति । અન્યથા પાદમૂલપ્રાપ્તિરેવ ન સ્વામ્ । ચદુકં 'વ્રજાગમનકારણ'મિતિ, તન્નાહઃ ભજસ્યેતિ ।

ભગવાનનાં દસ વાક્યોનું ખેડન કરનારાં ગોપીજનોનાં વાક્યો પણ દસ છે, અને અધિકમાં તેમણે
લોક ક્લીકમાં ભગવાનની પ્રશંસા કરી છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અગ્રીચાર વાક્યો છે. (ભગવાન્
સ્વાત્મક છે, અને તેથી તેમની સાથેના વાદમાં) આ ગોપીજનોનાં વાક્યોનો ખરેખર નથ છે.

પ્રથમ ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે 'હે મહાત્માઅચાળી સ્ત્રીઓ, તમને સ્વાગત હો.' એ કે
આ પ્રમાણે ભગવાને અમારી (ગોપીજનોની) સ્તુતિ કરી છે, પણ તે અમને ઘેર પાછાં મોકલવાના
અભિપ્રાયથી કરવામાં આવી છે, નહીં કે 'તમે ખરી પાસે આવ્યાં' તેથી. આ પ્રમાણે હોવાથી ભગવાનનું
તે વાક્ય અમારી સ્તુતિ કરતું નથી, પરંતુ અતિ કૂર છે, કારણ કે તેનું પરિણામ અનિષ્ટ છે.

ભગવાન્ કદાચિત્ જ્યેમ જવાબ આપે કે જે વાત અસહ્ય છે તેમાં શું થઈ શકે ? તો ગોપીજન
ઉત્તર આપે છે કે મૈવં વિમો.

શ્રી ગોપીજન બોલ્યા—

હે પ્રભુ ! આવાં કૂર વચનો કહેવાનું આપને શોભતું નથી. અને સર્વ
વિપયોનો સમપૂર્ણ ભાગ કરીને આપના ચરણના મૂલને—નૃ-દાવનમાં—પ્રાપ્ત
થયાં હીએ. હે દુરાચક્ષી પ્રભુ ! આપ અમારો ભાગ ન કરો, પરંતુ જેમ
આપે પુરુષ મુમુક્ષુ પુરુષોને બરો છે તેમ આપ અમને બરો. ૩૧

આપ બધું ય કરવાને સમર્થ છો. કોઈ સમર્થ હોઈને એ અન્યથા બોલે તો તો તે કૂર જ હોવો
એકલો, કારણ કે એ દયા હોય તો તે પ્રમાણે તે ન બોલે. ભગવાને જે અમને પૂછ્યું કે "મગ્ધમાં તો
બધા કુશળ છે ને ?" તે પ્રશ્નમાં અમને કોઈ જાતનો રસ નથી—તેમાં અમારું પ્રયોજન નથી. કારણ કે
બધા વિપયોનો જ સમપૂર્ણ ભાગ કરીને આપના ચરણના મૂલમાં—નૃ-દાવનમાં—અમે આવ્યાં હીએ. આ
વચનોમાં ગોપીજનોએ કહ્યું કે જે પદાર્થનો ભાગ કરવામાં આવ્યો છે તેનો સ્વીકાર કરવો અયોગ્ય છે,
અને વળી અમે ભર બુદ્ધિથી આપની પાસે આવ્યાં નથી. અગ્રીચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો પણ વાજના
સાથે ભાગ કરવામાં આવ્યો છે. અને આપના ચરણના મૂલમાં આવ્યાં હીએ એ જ વાત અમારો સર્વભાગ
દર્શાવી આપે છે. જેમ એ ન મગ્ધીએ તો અમને આપના ચરણના મૂલની પ્રાપ્તિ જ ન થાય. ભગવાને
ગોપીજનોને જે પૂછ્યું કે "અહીં આવવાનું શું કારણ છે ?" તેના સંબંધમાં ગોપીજનો કહે છે કે
મગ્ધસ—આપ આપણું ભજન—જોવન—કરો. ભગવાન્ કદાચિત્ જ્યેમ કહે કે ભજન વિના બીજું કરવું
મુશી. ૪

અન્યન્વ કર્તવ્યમિતિ 'ત્રેત્ ત્રાહુઃ હે દુરવગ્રહેતિ । તુષ્ટોઽયમવગ્રહઃ આગ્રહઃ, ચક્રજનં ન કર્તવ્યમ્, અન્યન્વ કર્તવ્યમિતિ ।' યથા જીવાનામ્ । તે હિ સર્વ કર્તુ યાચ્છન્તિ ન ભગવદ્ગજનમ્ । યથાવમાગ્રહો જીવાનાં તુષ્ટઃ, તથાત્રાપિ ભવિતુમર્હેતિ । 'યે યથા માં પ્રપચન્તે' इति तु नास्ति । यदि तदभिप्रायेणैव तथा, तदा मा त्यजास्मान् । अस्माभिर्न खल्वत इति । एतच्च भजनं न विषयवत्, किन्तु प्रकारान्तरेणेति विशेषतो यत्कमक्षयः दृष्टान्तेनाहुः देवो यथेति । देवो हि सर्वानेव भजते, अन्यथा खल्वव्यर्थं स्यात् । तत्राप्यादिपुरुषो देवः । पूर्वकाण्डेऽपि भजनं सार्यकम्, सुतरां उत्तरकाण्डे । आदि-पुरुषस्तु सेच्य एव भवति, देवश्च । न हि देवभजनं व्यभिचारजनकं भवति । (न हि) पुरुषान्तर-भजनेऽपि प्रथमभर्ता विवाहितः भगवन्जीवो भवति । अन्तर्हीनस्तूचितः, न त्वभजनम् । एतेन स यथा स्वातिरिक्तभजनं न सहते, तन्निवृत्तिपूर्वकमेव स्वभजनं સંપાદ્ય સર્વ ભજતે તથા તથાપિ કાર્યમ્, અલક્ષ્ય પ્રેમણં તથાપ્યતુચિતમિતિ જ્ઞાપ્યતે । કિન્ન, યથા મુમુક્ષુ ભજતે ભગવાન્ આત્મીયત્વેન પરિ-

યોગ્ય છે તો ગોપીજનો કહે છે કે હે દુરવગ્રહ—હે દુરાશ્લી ! આપે અમારું ભજન ન કરવું પણ ખીલું કાંઈ કરવું એ જીવોની માફક આપનો ખોટો અવશ્યક—આશ્યક—છે. જીવો ગાધુય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ ભગવાનનું ભજન કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. જેમ જીવોનો આવો આશ્યક દુષ્ટ છે તેમ આપનો પણ આશ્યક દુષ્ટ થવાને યોગ્ય છે. ગીતાજીમાં આપે "જે મારું જે પ્રકારે ભજન કરશે તેનું હું તે જ પ્રકારે ભજન કરીશ" એ પ્રમાણે જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે તેનું આપ પાલન કરતા નથી. "જેમ તમે ગદ્યાં ગોપીજનો મારી પાસે આપ્યાં છો તેમ મારે પણ તમારી પાસે આવવું જોઈએ" એમ માનીને જો આપારે આપ અમારું ભજન ન કરતા હો તો અમારે કહેવાનું એ છે કે આપ અમારો ત્યાગ ન કરો; કારણ કે જો આપનો ત્યાગ કરતાં નથી. આપ અમારું જે ભજન કરશો અને અમે આપનું જે ભજન કરીએ છીએ તે વિષયસુદ્ધિથી ભોગદૂપ નથી પરંતુ સર્વત્રભલાવવાનું છે. આ સર્વત્રભલાવથી કરવામાં આવતા ભજનનું વધારે રસપ્રતાથી ગોપીજનો વર્ણન કરી શકે એમ નથી તેથી તે દ્રશ્ય આપીને કહે છે કે દેવો યથા, દેવ ખરેખર સર્વનું જ ભજન કરે છે સર્વને જ આપે છે. જો એમ ન માનીએ તો દેવનું ભજન કરવું એમ કહેવાનું જાણ વ્યર્થ થઈ જાય. (કર્મમાં દેવોને આદુતિ આપવામાં આવે છે અને દેવની દ્વારા જ જૂળ મળે છે.) આ બધા દેવોમાં આદિપુરુષ દેવ—ભગવાન—જ રહેલા ॥ (એટલે તેમની દ્વારા જ જૂળ મળવું જોઈએ.) પૂર્વકાણ્ડની અંદર પણ કર્તવ્ય જૂળ આપીને ભગવાન જે ભજન કરે છે તે સાર્યક ॥ (કારણ કે કર્મ કરતી વખતે મનુષ્ય ભગવાનનું પૂજન કરે છે અને ભગવાન તેને કર્મનું જૂળ આપે છે.) ઉત્તરકાણ્ડમાં તો ભગવાન જ્ઞાન અને ભક્તિનું પણ જૂળ આપે ॥ એટલે વધારે યોગ્ય છે. આદિપુરુષની તો નિષ્કામ સેવા કરવી જ જોઈએ. વળી તે દેવ છે (સોઝસુત્રે સર્વાન્ કામાન્ એ તૈન્નિરીય શુનિમાં ભગવાન રમણ કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે અને તેથી ભગવાન દેવ કહેવાય છે. દેવ શબ્દની અંદર જે ધાતુ છે તેનો અર્થ રમણ કરવું એવો થાય છે.) રમણ કરનાર દેવનું—ભગવાનનું—ભજન કરવાથી વ્યભિચાર થતો નથી (કારણ કે ભગવાન જ સર્વંથ પતિ છે અને તેમનું ભજન કરવામાં વિષયનો ગ્રંથંધ હોતો નથી.) ખીજ—લોકિક—પુરુષનું ભજન કરવામાં આવે તો પણ પ્રથમ પતિ જે ભગવાન, જેમની સાથે જીવોનો સ્વાભાવિક રીતે વિગઢ થયેલો છે, તેમનું ભજન ન કરવું જોઈએ એમ નહિ. (અર્થાત્ તેમનું ભજન કરવું જોઈએ.) લોકિક પતિનો સ્વીકાર કરવામાં નથી આવતો તે બરોબર છે, પરંતુ સર્વંથ સ્વાભાવિક પતિ જે ભગવાન તેમનું ભજન કરવામાં ન આવે તે યોગ્ય નથી. જેમ પ્રથમ પતિ—વિવાહિત પતિ—પોતાનાથી અન્ય પુરુષનું ભજન સંહન કરતો નથી, અને અન્ય પુરુષના ભજનને દૂર કરીને જ પોતાનું—પ્રથમ પતિનું—ભજન કરવીને પોતે બને છે તેમ આપે—ભગવાને—પણ કરવું જોઈએ; તેથી જોકુલમાં પાછા જવાની જે અપ્પ આપ કરો છો તે આપને પણ યોગ્ય નથી જોગ થવા બારિપુરનો દિવઃ એ દ્રશ્ય ઉપરથી જણાય છે. વળી, ભગવાન મુમુક્ષુ હોયેનું ભજન કરે ॥

ગૃહાતિ, આત્મવયા સ્કુરતિ, સ્વાનન્દં તેભ્યઃ પ્રયચ્છતિ । ‘અથ હેવાનન્દયાતી’તિશ્રુતેઃ । ‘સાપ્તવસમ્પ-
ત્ત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હી’તિન્યાયેન મગવાન્ તદર્થમાત્માવં પ્રકટીકરોતીતિ સુમુદ્ધર્ મજત ઇત્યુ-
ક્તમ્ । અન્યયા સુમુક્ષવ એવ મગવન્તં મવન્તે ન તુ મગવાન્, અતઃ પલદ્વારા મજનમ્ । યથા તેપાં
પુનઃ પૂર્વાપેક્ષાં ન સમ્પાદયસિ, સતતં સ્વસિત્રેવ સ્થાપયસિ તથા અસાધ્યમાવિર્ભૂય સ્વાનન્દેન વયં
યોજનીયા ઇતિ યત્કર્તવ્યમિત્યર્થઃ । (એતેન પ્રાર્થનયા સકુદદ્વીકૃત્ય વર્ણીમાત્રવપ્તો નિરત્તઃ । અમે
ગૃહગમનાશ્ચાપનગૃહસ્થિતિસમ્પાદનાદિકં તુ રસપોષાયૈવ ન તુ ગૃહાર્થમિતિ જ્ઞેયમ્) ॥ ૩૧ ॥

પત્તપત્તપત્તસુહૃદામનુવૃત્તિરદ્ધ સ્ત્રીણાં સ્વધર્મ ઇતિ ધર્મવિદા ત્વપોક્તમ્ ।

અસ્ત્યેવમેતદુપદેશપદે ત્વયીશે પ્રેષ્ટો મર્વાસ્તનુમૃતાં કિલ વન્ધુરાત્મા ॥ ૩૨ ॥

યદપિ મગ્યતોકં ‘સ્ત્રીણાં સ્વધર્મપરિત્યાગોડનુચિત’ ઇતિ, અતઃ ‘અથ રત્નની પોરરૂપા, નેહ
સ્ત્રીભિઃ સ્થેય’મિતિ । તત્રાપ્યાહુઃ યત્પત્તપત્તેતિ । પતિરપત્યાનિ સુહૃદઃ । એપામનુવૃત્તિઃ સ્ત્રીણાં
સ્વધર્મ ઇતિ ધર્મવિદા ત્વયા વક્તમ્ । યદિર્ગુણા હિ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાઃ, શાત્રીએવ ધર્મ સ્વધર્મમાહુર્ને ત્વાત્મ-
ધર્મ મગવદ્ધર્મ વા । યત્સત્તે જનાત્મવિદઃ । તથા ધર્મવિદૈવ ત્વયા, ન ત્વસ્વાન્ વિચાર્ય, જાત્માનં વા,

પોતાના માણસ તરીકે સ્વીકારે છે, આત્મા તરીકે તેમના આગળ સ્કુરે છે અને તેમને પોતાનો આનન્દ
આપે છે, કામણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “આ જ અરેખર આનન્દ આપે છે.” “સુપુત્રિ અને પ્રજ્ઞસંપત્તિ—
મોક્ષ—એ બે અવસ્થામાંથી કોઈ પણ અવસ્થામાં ભગવાનનું પ્રકટ્ય થાય છે” એ સૂત્ર પ્રમાણે ભગવાન
સુમુક્ષુ જનો માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે તેથી જ ભગવાન સુમુક્ષુ જનોને ભજે છે એમ
સુમુક્ષુ જનો માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે તેથી જ ભગવાન સુમુક્ષુ જનોને ભજન કરે છે, પણ
કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો ફક્ત સુમુક્ષુ જનો ભગવાનનું ભજન કરે છે, પણ
ભગવાન તેમનું ભજન કરતા નથી એમ પ્રાપ્ત થાય. તેથી ભગવાન ફળ આપીને ભજન કરે છે. વળી
ભગવાન સુમુક્ષુ જનોને ફરીથી સંસારમાં નાખતા નથી, પણ હૃદયેશાં પોતાનામાં જ તેમને સ્થાપે છે.
આ પ્રમાણે એમ ભગવાન સુમુક્ષુ જનો પ્રતિ વર્તે છે તેમ અમારે માટે આપ શુદ્ધ ધર્મસ્વરૂપે પ્રકટ
આ પ્રમાણે એમ ભગવાન સુમુક્ષુ જનો પ્રતિ વર્તે છે તેમ અમારે માટે આપ શુદ્ધ ધર્મસ્વરૂપે પ્રકટ
થઈને આપના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે અને તે રીતે આપ અમારું ભજન કરો એવું તાત્પર્ય છે. મૂળ
સ્ત્રીકર્માં સુમુક્ષુ પદ મૂળવાથી એમ સમગ્રાય છે કે અમારી પ્રાર્થનાથી અમારો એક વાર અંગીકાર કરીને
આપે શાન્ત ઘેસી રહેલું એ પક્ષનું ખંડન થયું. સસલીલા પછી થેર જવાની કરવામાં આવેલી આત્મા,
ધરમાં સ્થિતિ કરાવવી હત્યાદિ તો નિરહરસના ચોંચાળને માટે જ છે, નહિ કે ધરમાં સ્થિતિ કરવાને માટે
એમ પણ સમજવું. ૩૧

હે અંબા ! ધર્મને બાળુનાર એવા આપે જે કશું કે પતિ, પ્રભ, અને
મિત્રોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે, તે સિદ્ધાન્ત ઉપદેશના આશયપરૂપ
અને ઈશ્વર એવા આપને વિશે જ હો ! આપ તો અરેખર દેહધારીઓના
પ્રિયતમ પદાર્થ છો, બન્ધુ છો, આત્મા છો. ૩૨

ગોપીજનોને ભગવાને જે કશું કે “સ્ત્રીઓએ પોતાના ધર્મનો ચરિત્યાગ કરતો ઉચિત નથી,”
અને તેથી “આ ઘેર રાત્રી છે એટલે સ્ત્રીઓએ અહીં રહેવું ન જોઈએ”, તે વિશે પણ ગોપીજનો કહે
છે કે યત્પત્તપત્ત ધંત્યાદિ. પતિ, આગકો, અને મિત્રો—એમની અનુવૃત્તિ—અનુચરણ—એ સ્ત્રીઓનો
સ્વધર્મ છે એમ ધર્મને બાળુનાર એવા આપે કહ્યું. ધર્મશાસ્ત્રનું રૂળ મરણનારાઓ અરેખર બહિર્ગુણ છે,
કારણ કે તેઓ શારીર ધર્મને જ સ્વધર્મ કહે છે, અને આત્મધર્મને અથવા ભગવદ્ધર્મને સ્વધર્મ કહેતા
નથી; તેનું કારણ એ કે તેઓ આત્માને બાળુના નથી. અથે સ્વરૂપની આથે અંગેય શખનારાં છીએ,
અને આપ ભજન—એવા—કરાવવાને માટે પ્રકટ થયા છો. તેથી અમારો અથવા આપના સ્વરૂપનો
વિચાર કર્યા નિના જ અથે ધર્મના શાસ્ત્ર તરીકે જ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. આપે જે અમને કહ્યું છે

સ્વયોક્તમ્ । તસ્યાપ્યસ્માભિર્વિપયનિર્ધારઃ ક્રિયતે ન તુ વૃજ્યતે । તદાહુઃ અસ્તવેદમેતદિતિ । સ્ત્રીભિઃ સ્વધર્મઃ કર્તવ્ય इति ચતુકં તદેવમેવાસ્તુ । ન હિ પસ્યાત્વયઃ ધર્મસ્વરૂપં નાપ્યાધારઃ કિન્તુ નિમિત્તમ્ । સ ચ ધર્મઃ અનુદ્દીયમાનઃ પ્રમીયમાણઃ મયતિ । અનુદ્દીયમાને પુત્રાદયો નિમિત્તમ્ । પ્રમીયમાણે ગુરુઃ । અતઃ સા અનુવૃત્તિઃ પ્રથમતો શુરાવસ્તુ, અન્યથા સ્વધર્મો જ્ઞાત એવ ન સ્વાત્ । ન ચ મગવદ્વાક્યમનુ-વાદકમ્ । પૂર્વમસ્માકં ધર્મજ્ઞાનામાવાત્ । અન્યથા તદેવ ક્રિયેત્ । નાપિ સેવાવ્યતિરેકેણ્યં ધર્મઃ સ્ફુરતિ । અન્યથા વચનમાત્રેણૈવ ગતં સ્વાત્ । અતઃ ઉપદેશસ્ય સિદ્ધ્યર્થં સેવાં કારય । ઉપદેશસ્ય પદ-માશયઃ કર્તૈવ મયતિ । અદ્વૈતિકોમહાસન્ધોષનાત્ નાસ્માભિઃ પ્રતિકૂલતયા નિરુજ્યતે । કિન્ન, સ્વધર્મા અનેકવિધાઃ, સ્વાપેક્ષયોત્કૃષ્ટવિપયાઃ, સમાનવિપયાઃ, હીનવિપયાઃ । તત્ર પૂર્વપૂર્વધર્મપ્રાવલ્યમ્ । યથા સ્ત્રીણાં પતિપુત્રાદીનાં સ્વસમાનાતાં સેવા ધર્મઃ । एवं स्तनियामकस्त्रेधरस्यापि अनुवृत्तिर्मुक्यो धर्मः । અન્યથા તત્પ્રેરણાભાવે પ્રતિસેવાદૈર્ ન પ્રયત્તેત્ । અતઃ પ્રછલેડપિ મવાનીધરઃ અન્તર્યામી । તાદૃશોડપિ

તેના વિષયનો અમે નિર્ણય કરીએ છીએ, નહિ કે તેમાં અમે દોષ કાઢીએ છીએ. તે જ વાત અસ્તવેદમેતદ્ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. આપે જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓએ પોતાનો ધર્મ પાળવો જોઈએ, તો તેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે જ થાય. પતિ, બાળકો વગેરે ધર્મસ્વરૂપ નથી, તેમ તેઓ ધર્મનો આધાર—આશ્રય—પણ નથી, પરંતુ તેઓ કેવળ નિમિત્ત છે. આ ધર્મ જે પ્રકારનો હોય છે: એક અનુદાન કરવા યોગ્ય અને બીજો બહુવા યોગ્ય. જે ધર્મ કરવાનો છે તેમાં પુત્ર વગેરે નિમિત્ત હોય છે, પરંતુ જે ધર્મ બહુવા યોગ્ય છે તેમાં તો શુરુ—આશ્રય—નિમિત્ત છે. તેથી જે અનુવૃત્તિ—સેવા—કરવાની છે તે પ્રથમ શુરુની થાય. આ પ્રમાણે જે કરવામાં ન આવે તો પોતાનો ધર્મ કોઈ પણ બાણી શકે જ નહિ. ભગવાનનું જે વાક્ય છે તે અનુવાદ કરનાર—ગૌણ—નથી, કારણ કે ભગવાને ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તે પહેલાં અમને—ગોપીજનોને—ધર્મનું જ્ઞાન ન હતું. ગોપીજનો પહેલાં જે પતિ વગેરેની સેવા કરતાં હતાં તે તો બીજા લોકોને અનુસરીને કરતાં હતાં, કોઈ શાસ્ત્રને અનુસરીને નહિ, કારણ કે તેમને તે વિષિનું જ્ઞાન ન હતું. જે ઉપદેશ પહેલાં તેમને તે પ્રમાણે જ્ઞાન હોત તો ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે તેઓ પતિ, બાળક વગેરેની સેવા જ કરત. વળી, શુરુની સેવા વિના શાસ્ત્રમાં જણાવેલો ધર્મ સમજાતો નથી. આ પ્રમાણે જે ન જાનીએ તો શુરુની સેવા કર્યા વિના જ ફક્ત તેમના વચનથી જ અમે યથા યેર ગયાં હોત તેથી આપે જે ઉપદેશ કર્યો છે તે સિદ્ધ કરવાને માટે પહેલાં આપ અમારી પાસે આપની સેવા કરાવો. આપ ઉપદેશનું પદ—આશ્રય—છે, અર્થાત્ આપ ઉપદેશના કરનાર જ છે. મૂળ પ્રલોકમાં અમ્મ જે પ્રમાણે ભગવાનને માટે જે કોમલ સંયોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તે સૂચવે છે કે અમે—ગોપીજનો—ભગવાનને પ્રતિદૂજ થાય એવું કોઈ પણ કદીનું નહિ. વળી, સ્વધર્મો પણ અનેક પ્રકારના છે: કેટલાક ધર્મો પોતાનાથી ઉત્તમ પદાર્થો વિષેના હોય છે, કેટલાક પોતાના જેવા જ પદાર્થો વિષેના હોય છે, અને કેટલાક પોતાનાથી હલકા પદાર્થો વિષેના હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ધર્મોમાં પહેલાંનો ધર્મ પછીના ધર્મ કરતાં ઉત્તમ છે. (અર્થાત્ ત્રીજા પ્રકારના ધર્મ કરતાં બીજા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ, અને બીજા પ્રકારના ધર્મ કરતાં પહેલા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ છે.) દા. ત. પતિ, બાળકો વગેરે પોતાના જેવા જ પદાર્થોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે પોતાના નિવાસક—અન્તર્યામી—ઈંધરની પણ સેવા કરવી એ સર્વ પ્રાણીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે (કારણ કે ઈંધર અપણુ કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી તેમની સેવા એ સર્વ પ્રાણીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે) મળુની સેવા એ મુખ્ય ધર્મ છે એમ જો આપણે ન જાનીએ તો મળુની પ્રેરણા અપણુને ન યાય અને તેથી કોઈ પણ જીવ પતિસેવા વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થાય નહિ. તેથી અહીં બહાર પ્રકટ થયા છે તો પણ આપ ઈંધર છે, અન્તર્યામી છે (અને તેથી અમને પ્રેરનાર છે.) આપ ઈંધર છે છતાં પણ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે આપ અમને પ્રેરતા નથી, પરંતુ આપની સેવાને માટે જ પ્રેરો છે. (ત્યારે આપ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે અમને પ્રેરતા નથી ત્યારે ત્યાં એમ જણાય છે કે

રજ્જવહિરજ્જન્યાયેત નિલાનિલન્યાયેન વા મ(મ)વત્સેવૈવ મુલ્યા । યદા પુનસ્ત્વદગુપયોગઃ, તન્નાપિ ચેત્તથા પ્રેરણમ્, તદાન્યગ્નૈ દાસ્યામો, નાન્યથેતિ । ધર્મિવિચારો ધર્માદપ્યધિકઃ । એવમ્ ત્વદનહ્નોક્તં સર્વમેવ વિરુદ્ધં ભવતીતિ પ્રાપ્યંતે અસ્તિવતિ । સર્વરૂપત્વાત્ ત્વમેવ સેવ્ય इति वा । अन्यत्र एकदा सर्वसेवा प्राप्ता, अंशतो वाधिता स्यात्, विनिगमनामावाद्य । अनेन स धर्मोऽपि न भवति यः कालादिना बाध्यते, अशक्यञ्च भवति । न हि प्रमाणं विरुद्धं विधत्ते । अतः पत्यादिसेवाविधायकं च शास्त्रं त्वत्से-
વાमेव विधत्ते । अतः अनुवादपक्षे स्वतन्त्रविधानપक्षे वा भवत्સેવૈવોચિતેતિભાવઃ ॥ ૩૨ ॥

‘દર્શ રાજસીનાં નિરૂપ્ય સાત્ત્વિકીનાં નિરૂપયતિ કુર્વન્તિ હીતિ ।

કુર્વન્તિ હિ ત્વપિ રતિં ક્રુશલાઃ સ્વ આત્મન્ નિલપ્રિયે પતિસુતાદિમિરાતિદૈઃ કિન્ ।
તન્નઃ પ્રસીદ ઘરદેશ્વર મા સ્મ ત્તિન્યા આર્તાં ધૃતાં ત્વપિ ચિરાદરવિન્વનેત્ર ॥ ૩૩ ॥

તે ખરો બન્ધુ છે, અને તે રીતે આપ અમારા બન્ધુ છે. આપ આત્મા—શરીરને દહાવનાર—પણ છે, તેથી અંતરંગબહિરંગન્યાયથી અથવા તો નિલાનિલન્યાયથી આપની સેવા જ અપ્ય છે. (શરીરનું બરણ કરનાર અને દહાવનાર ભગવાન્ અંતરંગ અને નિલ છે; ન્યારે શરીરની સાથે સંબંધ રાખનારા પદાર્થો બહિરંગ અને અનિલ છે, બહિરંગ કરતાં અંતરંગ ચડે છે, અને અનિલ કરતાં નિલ ચડે છે એ સામાન્ય ન્યાય છે. અને તે ન્યાયથી જ ભગવાનની સેવા અપ્ય છે.) પરંતુ ન્યારે અમારા દેહનો આપને ઉપયોગ નહિ હોય, અને તે સમયે પણ એ આપની તે પ્રમાણે—તમારે દેહ બીજાને આપે એવી—પ્રેરણા ધરે તો જ અમે બીજાઓને—પતિ વગેરેને—અમારૂં શરીર આપીશું, અન્યથા નહિ. ધર્મી—વસ્તુ—નો વિચાર ધર્મે—વસ્તુના શુભ—કરતાં અધિક છે. આ બધું ધર્મે વગેરે ને આપ ન સ્વીકારો તો બધું જ વિરુદ્ધ ઘટી જાય; માટે આપની અમે જાસ્તુ એ શબ્દમાં પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અથવા તો આપની સેવા સર્વરૂપ છે—પતિ વગેરે સર્વની સેવા કરીએ તેવી છે—તેથી આપની જ સેવા કરવી બોધાયે. આપના વિના બીજાને વિષે એક જ સમયે બધી સેવા ને પ્રાપ્ત થાય તો કેટલાક અંશમાં તે સેવાનો બાધ થાય, કારણ કે તેમાં કોઈ પણ નિયામક પ્રમાણ—અમુકની સેવા કરવી અને અમુકની ન કરવી એનો નિર્ણય કરી શકે એવું પ્રમાણ—નથી. તેથી જેનો કાળ વગેરેથી બાધ થાય છે અને જે અશક્ય છે તે ધર્મે પણ ચર્ધ શકતો નથી. જે પ્રમાણ છે તે વિરુદ્ધ બાબતનું વિધાન કરવું નથી. તેથી પતિ વગેરેની સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારૂં શાસ્ત્ર અને ભગવત્સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારૂં શાસ્ત્ર પણ આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્ર આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે, અને આન્યની સેવા જે કોઈ પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે તેનો અનુવાદ કરે છે. તેથી અનુવાદપક્ષમાં અથવા સ્વતંત્રપક્ષમાં આપની સેવા જ ઉચિત છે એમ તાર્કય છે. (અનુવાદપક્ષ અને સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. શાસ્ત્ર ભગવત્સેવા અને પતિ વગેરેની સેવા એમ બન્ને સેવાઓનું વિધાન કરે છે, છતાં પણ પતિ વગેરેની સેવા કેટલાક અંશમાં બાધિત થાય છે, અને તે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી શાસ્ત્રમાં તેનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી શાસ્ત્રમાં ભગવત્સેવાનું જ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ભગવાનની જ સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. પતિ વગેરેની સેવાનો આ અનુવાદપક્ષ થયો, અને આ પક્ષમાં ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થઈ. હવે પત્યાદિ સેવાના સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જો એમ માનીએ કે શાસ્ત્રમાં પતિસેવાનું પણ સ્વતંત્ર રીતે વિધાન કરવામાં આવેલું છે, તો તે ધર્મના જ્ઞાન વગેરેને માટે આપની ગુરુ તરીકે સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પતિસેવાના સ્વતંત્રવિધાનપક્ષમાં પણ ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થાય છે.) ૩૨

આ પ્રમાણે રાજસી ગોષીજનોનાં વાક્યોનું નિરૂપણ કરીને હવે શુકદેવજી સાત્ત્વિક ગોષીજનોનાં વાક્યોનું કુર્વન્તિ હિ એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે.

તેથી કરીને ચતુર પુરુષો હૃએશાં પ્રિય અને પોતાના આત્મરૂપ આપને વિશે પ્રીતિ કરે છે. દુઃખ આપનારા પતિ, યુગ વગેરેનું તેમને શું

યદ્યપ્યુક્તં 'માતરઃ પિતર' इति, 'मा कुरुं धन्वसाध्वस'मिति, तत्किमिदं प्रथमतयास्मान्निरेय
क्रियते, अहोस्विदन्वेषऽपि कुर्वन्ति । तत्रापि किमवसा मात्रावतुष्टिं कुर्वन्ति, अहोस्विदुत्तमाः । उत्तमा
अपि त्वत्सेवायामशक्ताः, आहोस्वि त्रुष्टा इति विचारणीयम् । अस्मिन्नर्थे निर्णायकं महतां चरित्र-
माहुः । ये त्वात्मनि कुशलाः आत्महितार्थिना, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति ।
अदेन हि क्रिया भवति । भगवत्कृतमेव जीवगामि मवतीति चतुष्पादितं 'वशात्मने प्रतिमुखसे'त्यत्र ।
प्रीत्या च सेवा भवति । यदि पुत्रादिसेवापि धर्मः स्यात्, तदा पुरुषार्थत्वेनात्मपर्यवसायिनी स्यात् ।
'कुशला' इत्यनेन तेषां कौशलमेतत्, प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरुत्तमा । इन्द्रियदमनसामर्ण्याभाव एव
अन्यगामि फलं यतो यतो निवर्तेतेत्यत्र निरूपितम् । निरुद्धानीन्द्रियाण्यात्मगामीनि भवन्ति । तत्रा-

પ્રયોજન છે ? માટે હે વરદાન આપનારાઓના ઉધર, આપ અમારા ઉપર
પ્રસન્ન થાવ, અને હે કમળના જેવાં નેત્રવાળા પ્રભો ! આપને વિષે ધણી
સમયથી રાખેલી અમારી આશાને આપ છેલો નહિ. ૩૩

“માતાઓ, પિતાઓ વગેરે તમને શોધશે...માટે બાળુઓને તમે ત્રાસ આપો નહિ” એમ આપે
ને પહેલાં કહ્યું તે વિષે અમારે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવો છે:—

(ધરનો ત્યાગ કરીને અમે આપની પાસે આત્મા અને તેમ કરવાથી સર્ગ સંબંધીઓને અમે ત્રાસ
આપ્યો છે. આ રીતે ત્રાસ આપવો નહિ એવો નિયેધ છે. તો) આ પ્રમાણે કરનારાં (લગતમાં) પહેલ
વહેલાં અમે જ બીએ, કે બીજાઓ પણ આ પ્રમાણે કરે છે ? સર્ગમાંજોને ત્રાસ ન આપનારાઓમાં પણ
શું અધમ કોટિના માણસો માતા વગેરેની સેવા કરે છે કે ઉત્તમ કોટિના માણસો ? ઉત્તમ કોટિના
કરવાને સમર્થ હોય છતાં પણ માતા વગેરેની સેવા કરે છે કે આપની સેવા
વિચાર કરવો જોઈએ.

આ નિયમમાં મહાપુરુષોનું ઘરિત નિર્ણય કરી શકે એમ છે એમ જોખીજનો કહે છે. ને લોકો
આત્માને વિષે કુશળ હોય છે, ને આત્માનું લિત ઇચ્છનારા છે, પણ દેહ અને ઇન્દ્રિયોનું લિત ઇચ્છનારા
નથી તેઓ આપને જ વિષે પ્રીતિ કરે છે. અદેખર । એકથી લગવત્સેવા વગેરે ક્રિયા થાય છે. સમક્ષિષ્પ
લગવાનને વિષે ને કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કર્મ બ્રહ્મિષ્પ જીવને વિષે આવે છે (કારણ કે લગવાન
સર્વના આત્મા છે.) આ જ વાતનું પ્રતિપાદન “જેમ બ્રહ્મની શોભા પ્રતિબિમ્બની શોભા થાય છે તેમ
લગવાનની ને સેવા કરવામાં આવી હોય તેમાં પોતાની જ સેવા—પૂત—થાય છે” એ સાતમા સંબંધ
નવમા અધ્યાયના અગીઆરમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રેમથી સેવા થાય છે. ને પુત્ર વગેરેની સેવા
પણ ધર્મ હોય તો તે સેવા, પુરુષાર્થ હોવાથી, આત્માને વિષે જની જોઈએ (પરંતુ તે પ્રમાણે થતું નથી
કોઈકે પુત્ર વગેરેની સેવા ધર્મ કહેવાય નહિ.) શ્લોકમાં “કુશળ” એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો
ભાવ એવો છે કે (દેહ વગેરેની) સેવા કરતાં (લગવત્સેવાથી) નિવૃત્તિ ઉત્તમ છે એમ માનવામાં અને
તે પ્રમાણે આચરવામાં તે મનુષ્યોની કુશળતા સ્હેલી છે. ત્યારે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાની શક્તિ ન હોય
ત્યારે જ ઇન્દ્રિયોનો પતિ વગેરે અન્ય પદાર્થની સેવા કરવામાં ઉપયોગ કરવો; અને આ પ્રમાણે
“મનુષ્ય ત્યાંથી નિવૃત્ત થતો જાય છે ત્યાંથી ગંધનોથી સુગત થતો જાય છે” એ અગીઆરમા સંબંધના
એકવીસમા અધ્યાયના અઠ્ઠારમા શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. (આ શ્લોકમાં જેમ કહેવામાં આવ્યું કે ત્યાંથી
મનુષ્ય નિવૃત્ત થાય છે ત્યાંથી જનનમાંથી સુગત થાય છે. આ ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે નિવૃત્ત
થવાની શક્તિ માણસનામાં ન હોય ત્યારે તે પોતાની ઇન્દ્રિયો જીત કાર્યમાં વાપરે છે.) ત્યારે
ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે આત્મા તરફ વળે છે. તેમાં ધણી ત્યારે આપને માટે જ તે.
ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે જ તે આત્મા તરફ વળે છે. તેથી ને લોકો કહ્યા ઇન્દ્રિયોનો

સ્વાભાગાત્મીનિ તથૈવ મયન્તિ ચરિત્વદર્શ્યમુપગુહ્યાનિ મંવન્તિ । અતઃ કેવલનિપ્રદર્શનપેક્ષયા મે ત્વદિ
રતિં કુર્વન્તિ તે કુશલા इति દિશ્નન્દ્યાર્થઃ । ત્વયીલેકવચ્ચત્તેન ચ પૂર્વવદેવપ્રત્યર્થસંમયો નિરૂપિતઃ ।
કિંચ, મવાન્ સ્વાત્મા સ્મરૂપમૂતઃ, ન ત્વધ્યાસન્યાયેન તથા જાતઃ । કિંચ, પ્રિયસ્ય હિ સેવા કર્તવ્યા
સ ચેત્સિયઃ કાલપરિચ્છેશો ન મવાતિ, સ મવાનેવ, અન્યથા જારસેવાપિ ધર્મઃ સ્થાત્, જન્માયન્ દિન-
સ્વાપિ પરિચ્છેદકત્વાત્ । કિંચ, વતિંસુતાદયઃ ન ધર્મદેહત્વો મવિતુમર્હન્તિ । યત આર્તિદાઃ । ન
હિ ધર્મનિગિતાનિ કદાચિન્ન દુઃસદાનિ મવન્તિ । અન્યથા સંસારો ન સ્થાત્ । અતલેઃ કિમ્ । તેષાં
મયમસ્તુ, અન્યદ્વા, ન સૈઃ કિંચિત્ત્વયોજનમિત્યર્થઃ । પરમેકમેવ પ્રાર્થનીયં યદમાયે સર્વં સાધ્યં તુલિત્થ
વદર્થો સ્થાત્ । તદાહુઃ, તત્ત્વજ્ઞાત્ પ્રસીદ, સ્વં પ્રસન્નો મવ । ત્વદ્વ્રસાદાદેવ લોકા પ્રાપ્તાઃ દુઃખ-
હેતુષ્વપિ પ્રવર્તન્તે । નતુ કિં સાધનં પ્રસાદે મવર્તીનામિતિ ચેન્ન તત્રાહુઃ વરદેશ્વરેતિ । યે હિ યરાન્
પ્રવચ્છન્તિ, તે લોકાન્તાં ક્લેશં જ્ઞાત્વા યસ્યો વચાલયઃ, અન્યથા તપસિ ક્રિયમાણે પરં ન પ્રવચ્છેયુઃ ।
તેપામપિ ત્વમીશ્વરોઽભિદવાહુઃ । તદ્વારાપિ સર્વેષાં દુઃસજ્જમનં કરોપિ । અતો વયં હિદ્વા । ક્લેશ વમ

નિશ્ચય જ કરે છે તેમના કરતાં જે લોકો આપનામાં પ્રેમ કરે છે તેઓ કુશળ—અતુર—છે એમ મૂળ
શ્લોકમાં આવેલાં હિ શબ્દનો અર્થ છે. મૂળ શ્લોકમાં ભગવાનને માટે સ્વયિ—આપનામાં—જે પ્રમાણે
જે એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે એમ દર્શાવે છે કે પહેલાંના શ્લોકમાં જણાવ્યું તે
પ્રમાણે આપના એકલામાં જ બધું સંભવી શકે છે. (આ પ્રમાણે, ગૌપાધિક પ્રીતિનો પક્ષ સ્વીકારીને
કુશળતાનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સિદ્ધાન્તની રીતિએ કુશળતાનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.) વળી,
આપ અમારા આત્મા—સ્વરૂપજૂત—છો, નહિ કે અધ્યાત્મથી આપ અમારા આત્મા થયા છો. (હવે
સેવ્ય પદાર્થનો વિચાર કરીને કુશળતા સમજાવવામાં આવે છે.) વળી, જે પ્રિય છે તેની સેવા કરવી
જોઈએ. જે આ પ્રિયને કાળની મર્યાદા ન હોય—અર્થાત્ તે અનિશ્ચય ન હોય—તો જ તે પ્રિયની સેવા
કરવી ગ્રાસ થાય છે, બીજાની નહિ. આપ કાળથી અતીત પ્રિય આપ જ છો. જે કાળથી મર્યાદિત
અંશેષા પ્રિયની સેવા કરવામાં આવે તો જાદની સેવા પણ ધર્મે થાય, કારણ કે જેમ અમારા પતિઓને
જન્મની મર્યાદા છે તેમ જાદને પણ દિવસની મર્યાદા છે. (અર્થાત્ પતિ અને જાદ એ બંને પ કાલપરિચ્છિન્ન છે,
અને જે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવાની ગ્રાસ થાય તો તે પતિસેવાની માફક અસેવા પણ
ધર્મરૂપ ગણાય. પરંતુ તેમ નથી. તેથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવી
નહિ.) વળી, પતિ, પુત્ર વગેરે ધર્મનું કારણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે તેઓ દુઃખ આપનારા છે, ખરેખર ।
જે ધર્મનાં કારણો છે તે કોઈ પણ દિવસ દુઃખ આપતાં નથી. જે પતિ, પુત્ર વગેરેને ધર્મનાં કારણ તરીકે
માનવામાં આવે તો પછી સંસાર જ ન રહે. તેથી તેવા પતિ, પુત્ર વગેરેનું (અમારે) શું પ્રયોજન છે ?

અમારા પતિ, પુત્ર વગેરેને બલે અમારે લીધે ભય થાય, અથવા બીજું કાંઈ થાય, પણ અમારે તો
ધર્મની સિદ્ધિને માટે તેમનું જરા પણ પ્રયોજન નથી એમ લાગે છે. અમારે તો એક જ વસ્તુની પ્રાર્થના
કરવાની છે. આ વસ્તુ એવી છે કે જે તે ન હોય તો પછી સર્વ શાસ્ત્ર અને તર્ક અર્થ થઈ જાય. ગોપીજનો
તે વસ્તુની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે તેથી આપ પ્રસન્ન થાવ. આપની કૃપા વિના જ લોકો પ્રાપ્તિમાં પડે
છે અને દુઃખ આપનારા વિષયોમાં પણ પ્રવર્તે છે.

કહાસિત્ ભગવાન્ ગોપીજનોને પ્રશ્ન કરે કે “ગૃહારી કૃપા ભગવાને માટે તમે શું સાધન કર્યું
છે ?”—તો ગોપીજનો કહે છે કે વરદેશ્વર, જે લોકો વરદાન આપે છે તે મનુષ્યોનું દુઃખ ભણીને
વરદાન આપે છે, કારણ કે તે દયાળુ હોય છે. જે વરદાન આપનારાઓ દયાળુ ન હોય તો બીજા લોકો
તપ કરે તો પણ તેઓ વરદાન આપે નહિ. આપ વરદાન આપનારાઓના પણ આપ હૃદય છે; આપ
અતિ દયાળુ છો. બીજા વરદાન આપનારાઓની દાસ પણ આપ બધાનાં દુઃખો દૂર કરો છો. આપ વરદેશ્વર
છો તેથી અમે આપને કહીએ છીએ કે અમને પણ કલેશ થાય છે. જેમ તપશ્ચર્યા ભગવાનની કૃપા

ગુર્તેગુનુવાદસમેતઃ પદ્ધિસોધ્યાયઃ ।

ગવાઃ, તદા કથમન્યત્ર ગચ્છેયુઃ, અન્યથા વૃક્ષાણામપિ ગતિઃ સ્થાનમૂલં ગતાનામ્ । 'અત્યાન્ સ્યા વિશિષ્ઠ વક્ત્ર્યે ચત્તુ' 'તથ પાદમૂલા'દિત્યુક્તં તત્ત્વદ્વગ્મનેન સર્વત્ર ગચ્છતું શક્યતે ન હુ ત્વદ્વગ્મિરેવે શાપિતમ્ । અતઃ કથં ચામઃ । શકટાદિના પ્રેષર્ણીયા इति चेत्, તત્રાહુઃ । અથો અય તત્ર ગત્વા વા કરવામ્ । યયા શકટાદિકં ગૃહે યાતનાયં સાધનમસ્તિ, ન ચૈત્રં હસ્તયોઃ કાર્યકરણે કિં લોકસિદ્ધય્ । ન કેવલં ગમનેન પ્રયોજનમ્, કિન્તુ પિત્રાદિસેવાયં ગમનમ્, તદ્ભાવાદ્ વ્યર્થમેવ ન મિતિમાવઃ । તદ્ગ્રહુઃ । અથો અય કિં વા કરવામેતિ । હસ્તપિરપેક્ષા કૃતિઃ મિત્રપ્રક્રમેણ ભગવેન ભવતીતિ તથોક્તમ્ । એનેન સ્તનપાનમપ્યશક્યં નિરૂપિતમ્ । આશ્નઽભાવે સર્વત્રેવ શોપાન્ ॥ ૩

યદ્ગ્રાવતા શીર્ષં ગચ્છતેત્યુક્તમ્, તત્રાહુઃ સિદ્ધાન્નેતિ ।

સિદ્ધાન્ન નસ્યદધરામૃતપૂરકેણ હાસાવલોકકલમીતજહ્નુચ્છયાગ્નિમ્ ।

મો ચેત્ર્યં વિરહજાડયુપશુક્તવેદ્યા ધ્યાનેન યામ પદયોઃ પદર્શી સચ્ચે તે ॥ ૩

વયં શીર્ષમેવ ગમિષ્યામઃ, યદિ ત્વં પ્રતિવચ્ચં ન કરિષ્યસિ । એવેન તૂર્ણીભાવેઽપિ મરણ પાપકૃતી હુ ન કિંચિદ્ગ્રજ્યમ્ । હે અન્ન ! ત્વદધરામૃતપૂરકેણ ત્વદધરામૃતપ્રવાહજલેન મો હુ યાગ્નિં સિદ્ધા । સ ચાગ્નિઃ ત્વચૈવોત્પાદિત્વ ઇતિ । વત્કારણમાહુઃ હાસાવલોકકલમીતજેતિ । તથ વં ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે અયો. અયો એટલે અય—પછીથી—ગાદામાં બેસીને ઘેર જઈને । શું કરીએ ? જેમ આડું વગેરે ઘેર જવાને માટે સાધન છે તેમ હાથને કામ કરવામાં કોઈ પણ ન સાધન લોકમાં લાવીતું નથી. અમારે કેવળ ઘેર જવામાં જ પ્રયોજન નથી, પરંતુ પિતા વગેરે સગાંકં સેવાને માટે અમારે ઘેર જવાતું છે, પણ અમે પિતા વગેરેની સેવા કરી શકીએ એમ નથી, તેથી ં ઘેર પાછાં જઈએ તે તદ્દન નકામું જ છે. આ બધો ભાવ ગોપીજનો અયો કિં વા કરવામ એ શબ્દે બજાવે છે. ભગવદ્દેશને લીધે અહીં કિત્ર પ્રકારે અમે—ગોપીજનો—હસ્ત વિના પણ ક્રિયા । શકીયું, પણ ઘેર જઈને અમે હસ્ત વિના કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકીયું નહિ; તેથી ગોપીજનોએ અયો કિં એ પ્રમાણે કહ્યું.

આ પ્રમાણે અમારે ગોપીજનોની ક્રિયાશક્તિ બધી રહી છે ત્યારે તો તેઓ (ઘેર જઈને પા પાળકોને સ્તનપાન પણ કરાવી શકે નહિ. (બાળકો પોતાની મેળે સ્તનપાન કરવા મંદી જાયે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ શક્ય નથી) કારણ કે ભગવાનને છોડીને ઘેર જવામાં ગોપીજનોની આ ભાગી જવાથી તેમના આખા શરીરમાં જ શોષ પડ્યો અને તેથી બાળકોને દૂધ મળી શક્યે નહિ. ૩૪

ભગવાને ગોપીજનોને જે કહ્યું કે 'તમે જહ્નવી ઘાંઘાં ઘેર જાવ' તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજ સિદ્ધાન્ન એ પ્રમાણે કહે છે.

હે સખા ! આપના હાસ્યપૂર્વક અવલોકનથી અને અબ્યક્ત મધુર

ગીતથી ઉત્પન્ન થયેલા અમારા કામરૂપી અગ્નિનું આપના અધરામૃતના

પૂરથી સ્તિપન કરો. બે આપ આ પ્રમાણે નહિ કરો તો વિરહથી ઉત્પન્ન

થયેલા અગ્નિથી અમારો દેહ બળી જશે અને અમે ધ્યાનવડે આપના

મરણની પદવીને પામીશું. ૩૫

ઘેર પાછા જવામાં આપ ભે પ્રવિળ-ધ કરશો નહિ તો અમે જહ્નવી જ ઘેર જઈશું. ૩ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે બે ભગવાન હમણાં ગોપીજનોને આજ્ઞાત મુખ્યનું દાન ન કરે અથવા તે તેમની આંધે બાપણ પણ ન કરે તો ગોપીજનોનું મરણ થાય, તો પછી ગોપીજનો ઘેર પાછાં જ તેમાં તો કંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. હે અન્ન ! અપના અધરામૃતના પૂરથી, અધરામૃતના પ્રવાહના જગથી, અમારા કામરૂપી અગ્નિનું સ્તિપન કરો; કારણ કે આ પ્રમાણે આંધે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે. કામાગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારે કારણ સમજાવતાં ગોપીજનો હાસાવલોકકલમીતજ એ પ્રમાણે

હાસપૂર્વકઃ અવલોકઃ કલગીતં ચ, તાભ્યાં જાતો યો દુષ્ટચયઃ કામઃ, સ ઇવામિઃ । હાસઃ કામ-
જનકઃ, અવલોકઃ સન્ધુષણકર્તા । ગીતં ધાયુરિય, તત્રાપિ કલગીતં સર્વતો ધાયુઃ । સોઽપિ જાતો
હવ્યે । હૃદયગામિ ચ ત્વદધરામૃતમેવ । પૂરો હિ વસ્તુ પ્રવાદયતિ, વસ્ત્રાત્ર સિદ્ધાન્તપરણત્વેનોક્ત્વાઽ-
પ્રેરતિમહત્ત્વં ધ્વન્યતે । અતો યુક્ત સિદ્ધનોકિઃ । અલૌકિકશ્રાપ્તિઃ અલૌકિકેનૈવ શામ્યતિ । કન્દર્પો
હિ મૃતો વ્યલતિ, સ હિ જીવન્ અમૃતવત્સાં સજગિ, નાન્યથા, અમૃતેનૈવ ચ જીવતિ, તત્રાપિ ન દેવ-
મોત્યેન, અન્યથા તૈરેવ જીવિતઃ સ્વાત્ । સ્પષ્ટિવરણત્વાત્ નાસ્ય મોહઃ । અતોઽતિગુપ્તેનવાપરામૃતેન
સસ્ય જીવનમ્ । જતઃ સિદ્ધાન્તમેવોક્ત્વમ્ । અન્યથા નિર્વાપણમેવ પ્રાર્થયેશુઃ । કામે જીવતિ જીવિષ્યામઃ,
અન્યથા સ સ્વયં વ્યલત્ અન્યાનપિ જ્વાલયિષ્યતિ । તદાહુઃ નો હેદિતિ । સિદ્ધાન્તેન યદિ મન્નવાદીય
ન જીવયિષ્યસિ, તદા વિરહેણ જનિતો યોઽગ્નિઃ, વેનોપમુક્તદેહઃ ધ્યાનેન તે પદયોઃ પદ્મી
ધામઃ । સ્વયં સ્વતત્ત્વમાર્ગજ્ઞાનાત્, ત્વં ચ સસ્યા યેન માર્ગેણ ગમિષ્યસિ, તેનૈવ વશમપિ વ્યાસ્યામઃ ।
(યથા ત્વમધુનાસ્મભ્યપમાર્તિમદઃ, તથા યયમપિ તથાભૂવાસ્તુભ્યં પઞ્ચાત્પાપાદિદેવયો અવિષ્યામઃ इति
ગૃહાસિસન્ધિઃ) તે પદયોઃ પદ્મી યામે'તિ વક્ત્રીનામિતિ શ્રેયમ્ ।) દેહે ગતે ત્વન્તર્વાસિના કન્દિદ્રવ્ય-

કહે છે. આપતું જે આ હૃદયપૂર્વક અવલોકન—કટાક્ષ—અને અન્યકત મધુર ગીત તે ત્રિધી ઉત્પન્ન
અથેલો જે હુરુચય—હૃદયમાં પસનારો કામ—તે જ અગ્નિ છે. હૃદય કામને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને
અવલોકન—કટાક્ષ—કામને હુંકાર, ઉત્તેજિત કરનાર, છે. ગીત ધાયુર્ની માફક કામને વધારનાર
છે. તેમાં પશુ પાંદું કહ્યું—અન્યકત અને મધુર—ગીત. એટલે આ કલગીત આદે ચ પ્રાપ્તુર્ધી આવતા
પવન જેવું છે અને તેથી કામને વધારે ફેલાવનાર છે. આ પ્રકારનો અગ્નિ પાછો અમારા—ગોપી-
જનોના—હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને હૃદયમાં પહોંચી શકે એવું તો આપતું અધરામૃત ॥ છે,
દેવસોચ્ચ અમૃત નહિ. પૂર વસ્તુને ખેંચી લય છે. ‘પૂર વટે અમારા અગ્નિનું સિંચન કરે’
એમ ભ્યારે ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે ત્યારે તેમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે ગોપીજનોનો
કામાગ્નિ ઘણો મોટો—તીમ—હોવો એટલે. તેથી પૂરવટે સિંચન કરવાની જે વાત કહી છે તે
ખરોબર છે. ગોપીજનોનો અલૌકિક કામાગ્નિ ભગવાનના અલૌકિક અધરામૃતના પૃથ્વી જ શાન્ત
થાય. ખરેખર! કામ ભ્યારે મરી નાશ છે ત્યારે સળગે છે, પણ ભ્યારે તે જીવતો હોય છે ત્યારે તે
અગ્નિસ્વરૂપનો ભાગ કરે છે, અન્યથા નહિ. વળી કામ અમૃતવટે જ જીવે છે; તેમાં પશુ દેવસોચ્ચ
અમૃત વટે નહિ. જે દેવસોચ્ચ અમૃતવટે કામ જીવતો હોય તો દેવોએ જ તેને જીવતો શખો હોય.
કામ સ્પ્રિય કરણ ॥ એટલે તેને મોક્ષ હોતો નથી. તેથી અતિ શુષ્ક અધરામૃતવટે જ કામ જીવી
શકે છે. તેથી—કામ જીવી શકે તેટલા માટે—સિંચનની જ વાત કહેવામાં આવી. જો આ પ્રમાણે ન
હોય તો ગોપીજનોએ ભગવાનને કામાગ્નિને શાન્ત જ કરવાની પ્રાર્થના કરી હોત. જો કામ જીવે
તો જ અમે—ગોપીજનો—જીવીશું; પણ જો કામ મરી ગયો તો તે પોતે અગ્નિરૂપે સળગીને
ખીન્યોને—અમને—પણ બાળશે. આ વાત ગોપીજનો જો સેત્ત એ અપોમાં કહે છે. જે મંત્રવાદી
બ્રહ્મચરની માફક આપ સિંચન કરીને અમારા કામાગ્નિને નહિ જીવાડે તો પછી વિરહથી ઉત્પન્ન
શક્તિના અગ્નિથી અમારા દેહો બળી જશે અને ધ્યાનવટે અમે આપના ચરણને માર્ગે જઈશું. અમને
પોતાને સ્વતંત્ર માર્ગનું જ્ઞાન નથી એટલે આપ, અમારા સખા, જે માર્ગે જશો તે જ માર્ગે અમે પણ
જઈશું. (શ્રીવિકુલનાથજી આ પંક્તિનું રહસ્ય સમગ્રવત્તાં કહે છે કે ભ્યારે ગોપીજનો ભગવાનને એમ
કહે છે કે ‘અમે તમારા ચરણને માર્ગે જઈશું’ ત્યારે ગોપીજનોના કહેવાનો મૂક ભાવ એવો છે કે
‘એમ આપ—ભગવાન—હમણાં અમને દુઃખ આપો છો તેમ અમે પણ અપને દુઃખ આપીશું અને
આપને પશ્ચાત્તાપ કરાવીશું.’)

અમારો દેહ ભ્યારે નાશ પામશે ત્યારે અન્તર્ધર્મીને બીજે સ્થળે જવું પડશે. (ત્યાં અંતર્ધર્મ-

વ્યમ્, દેહાન્તરસ્થ તુ નોત્પત્તિઃ, વીઝસ્થ ક્ષયત્વાત્ । હરેર્જૈવ દગ્યો ન કામઃ પ્રરોહતિ, સ વિપરીતો રહો ભવતિ । દત્તપિ વિશિષ્ટો વિરહઃ ઇકાન્તામાવરૂપો વા । ઝનેન ત્વયા સહ ઇકાન્તામાવે વિરહ-ત્વમ્ । યદપિ પૂર્વોક્તપ્રિયૈષ દાદઃ સન્મવતિ ત્વાપિ મન્સસાત્કરણે ન ત્વ્ય સામર્થ્યમ્, યાવન્ સર્વાન્નૈષુ સૂક્ષ્માવયવેષ્વપ્યગ્નિઃ પ્રવિશ્વ નોદુદ્ધો મન્વતિ । યદા યદ્વિસન્મન્વેન શુષ્કં કાષ્ઠં વ્યલતિ । તત ઉપાવેરહ્યન્તં ગતત્વાત્ તે પદયોર્ગમનમ્ । જતો ગમનં દૂરાપ્તમ્, પ્રસુત મરણમુપસ્થિતમિતિ શીર્ષં પ્રતીકારં કુરુ ॥ ૩૫ ॥

મીને જવાનું છે તે જ ભગવાનનો માર્ગ.) બળી અમારે બીજે દેહ ઉત્પત્ત ધવાનો નથી, કારણ કે વિરહાગ્નિએ અમારા વામનાદેહને બાળી નાખ્યો છે. (આ પ્રમાણે અમને બીજે દેહ ઉત્પત્ત ધવાનો નથી તેથી આ દેહ નાશ પામશે એટલે અંતર્યામી જે પંખીની માફક ઉડીને આપના ચરણકુમળમાં જ આપશે તેની સાથે અમે પણ આપના ચરણકુમળમાં આવીશું, કારણ કે અમે અંતર્યામીની ઇચ્છા રૂપ છીએ. તેથી ત્યાં અંતર્યામી જશે ત્યાં જ અમે પણ જઈશું.)

(ભગવાન કહાચિત્ ગોપીજનોને એમ કહે કે ‘તમારો દેહ બળી જશે તો પણ તમને પરી-ક્ષિતની માફક ફરીથી જન્મતાં કરીશ’, તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો નીચે પ્રમાણે કહે છે.) હરે—મહાદેવે—પણ જે કામને બાળ્યો છે તે ફરીથી ઉત્પન્ન થતો નથી. (મહાદેવે બળેલો કામ અગ્નિરૂપે પણ રહે છે, તે સદગીભૂત થતો નથી; અને દેવોના અમૃતથી તે કામ જીવે પણ ખરો.) ‘હર’ શબ્દમાં જે ‘હ’ અને ‘ર’ એ બે અક્ષરો છે તેને ઉલટા કરવામાં આવે તો ‘રહ’ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનો ‘રહ’ તે ‘વિરહ’ કહેવાય છે. (વિરહાગ્નિથી બળેલો પદાર્થ તો એક જ કુદ્રુમાં બરમ થઈ જાય છે, અને તેને ફરીથી જન્મવાની આશા પણ હોતી નથી. આ પ્રમાણે કામને બાળનાર જે ‘હર’ તેના અક્ષરોને ઉલટાવવાથી ‘રહ’ શબ્દ બને છે અને આ ‘રહ’નો ધર્મ ‘હર’ના ધર્મ કરતાં ‘હર’ તેના અક્ષરોને ઉલટાવવાથી ‘રહ’ શબ્દ બને છે અને આ ‘રહ’નો ધર્મ ‘હર’ના ધર્મ કરતાં વિપરીત જ છે. ગોપીજનોના કહેવાનું તાર્પર્ય એ છે કે મહાદેવે બાળી નાખેલો કામ હજી પણ જીવતો નથી, તો પછી ‘વિરહ’થી બળેલાં અમે—ગોપીજનો—કેવી રીતે ફરી જન્મી શકીશું ? ‘રહ’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રજનું સ્વરૂપ’ એ પ્રમાણે કરવો. પ્રજનું સ્વરૂપ તત્તે જ સમર્થ છે, તેમાં પણ કોરોડી કામદેવોના સૌન્દર્યથી અતિ સૌન્દર્ય છે, અને વિલાસ, અનુભવ વગેરે સામગ્રી છે, એટલે આ બધા શુભોથી વિશિષ્ટ અમેનું પ્રજનું સ્વરૂપ—‘વિરહ’—શું શું ન કરે ?)

અથવા તો ‘વિરહ’ શબ્દનો અર્થ ‘એકાન્તનો અભાવ’ એ પ્રમાણે કરવો. (રહ=એકાન્ત; વિરહ=એકાન્તનો અભાવ એ પ્રમાણે લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ છે.) આ પ્રમાણે આપની સાથે અમને એકાન્ત મળતું નથી એટલે ‘વિરહ’ છે. (પ્રજુ સ્વરૂપ છે, શુંગરસમાં સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ બે લેઈ છે. એટલે પ્રજનું સ્વરૂપ જ વિરહરૂપ છે એ બરોબર છે.)

મૂળ પ્રલોકના બીજા પાદમાં જણાવેલા કામગ્રાસી પણ અમારો દેહ બળી જાય એ સંભવિત છે. પણ જેમ અમિના સંજંધથી સૂકું લાકડું બળી જાય છે તેમ તે અગ્નિ અમારા સર્વ અંગોમાંના સૂક્ષ્મ અવયવોમાં પણ પ્રવેશ કરીને પાછો સળગતો નથી એટલે તે અમને ભરમીભૂત કરવાને સમર્થ નથી. જેમ સૂક્ષ્મ લાકડામાંથી શીનાચરૂથી ઉપાધિ તદ્દન જતી રહી છે અને તેથી તે લાકડું સારી રીતે સળગે છે, તેમ ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થમાં એક સળગા રૂપી ઉપાધિ અમારામાંથી તદ્દન જતી રહી છે તેથી આપના ચરણમાં અમે જરૂરી આવીશું જ. મારે અમારે ઘેર પાછા જવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ હમણાં જ વિરહાગ્નિને લીધે અમારું મરણ જતી પહોંચ્યું છે, મારે આપ જરૂરી આપના અપરમૃતના પૂરું સ્થિત કરીને ઉપાય કરો. ૩૫

કિંચ, ચદન્તુકં 'અથવા મદમિદોદ્યાન્ બાગતા' રૂઢિ, ચદપ્પાકં રોદઃ સ્તુતઃ, તત્ર ચાવાપ્યં શૃણ્વિલાહુઃ ચર્હીતિ ।

ચંદ્યમ્બુજાક્ષ તવ પાદતલં રમાયા વત્તક્ષણં કચિદરણ્યજનપ્રિયસ્ય ।

અસ્પ્રાક્ષમ તત્ પ્રભૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સ્યાતું ત્વપામિરમિતા વત પારયામઃ ॥૩૬॥

હે અમ્બુજાક્ષ, ત્યેવ તાપનાશક, ચર્હિં ચલિન્ ક્ષણે તવ પાદતલમસ્પ્રાક્ષમ તત્પ્રભૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સામાત્યેનાપિ સ્યાતું પારયામઃ । સાક્ષાત્ પરણત્પર્શો દુર્લભઃ । યંત્ર ધુનઃ પાદઃ પ્રતિફલિતઃ, તવપાદતલમ્સ્પૃયતે । રમાપિ તેનૈવ ઝીવતિ । વદુકં તાગપત્રીભિઃ 'તર્વાંપ્રિદે-
શુલ્કશોધિકારઃ યદ્વાચ્છયે'તિ । અતસ્તત્ પાલ્લવાનીયમ્ । રમાયાઃ ક્ષણં મુચ્યં તેનૈવ દત્તમ્, કચિદ્ દ્વયે સમાગમમ્, સુલં તત્રૈવ ભવતીતિ । તત્ર સ્પર્શ એવાચ્છાકં ભૂમિપ્રલય, ન તુ લક્ષ્મીયત્ દ્વયે તત્તલમાયાતિ । અસ્મામિર્ધિષારિતં લક્ષ્મ્યા ચેદેવત્માત્મમ્, તપસા પાશ્ચાત્યપરિહારેણ, તવાચ્છામિરપિ પાશ્ચાત્યપરિહારેણ તન્નિષ્ઠવચા સ્વાતન્ત્યમ્ । કિંચ, અરણ્યજનાઃ પ્રિયાઃ વસ્ય । તેનાપિ સર્વસક્તપરિ-
ત્યાગેન સ્થાવન્યમ્ । સન્નામાઘ એવ ભગવત્તોપદેતુરિતિ । અરણ્યં हि सारिपकं वैष्णवं च । (एतेन

વળી "તમે મારા કોહને લીધે અહીં આવ્યાં છો" એ પ્રમાણે આપે—ભગવાને—ને અમારા કોહની સ્તુતિ કરી તેના સંબંધમાં આપ અર્થથી હકીકત સાંભળો એમ ચર્હિં ઇલાદિ શ્લોકમાં બોધીજનો ભગવાનને કહે છે:—

હે કમળનેન પ્રભો ! આપ વનમાં રહેનારા મનુષ્યો ઉપર શેઠ
રાખો છો; આપના ચરણતલની સેવા લક્ષ્મીજીને કોઈક વખત જ મળે
છે. એવા પ્રકારના આપના ચરણતલનો અગ્ને બ્યારથી સ્પર્શ કર્યો ॥ અને
આપનાથી અમને આનન્દ મળ્યો છે ત્યારથી અમે બીજાની સમક્ષ ઉભા
રહી શકતાં નથી. ૩૬

હે કમળના જેવાં નેત્ર વાળા ભગવાન્ !—ભગવાનનાં નેત્રો કમળના જેવાં છે તેથી કવણ દૃષ્ટિથી જ તે લોકોનો તાપ નાશ કરી શકે છે. જે ક્ષણથી અમે તમારા ચરણતલનો સ્પર્શ કર્યો છે તે ક્ષણથી અમે બીજાની સમક્ષ ધરોધર ઉભા રહી શકતાં નથી. ભગવાનનાં ચરણનો સાક્ષાત્ સ્પર્શ ધણે દુર્લભ છે. ત્યાં ચરણની આકૃતિ પડી હોય તેને પાદતલ કહેવામાં આવે છે. લક્ષ્મીજી પણ આ પાદતલ વડે જ જીવે છે, અને "જેની ઇચ્છા સંખીને લક્ષ્મીજી તપશ્ચર્યા કરે છે એવો આપના ચરણની રેલુને સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર આ કાલીય નાગને મળ્યો..." એ શ્લોકમાં તામપત્રીઓએ પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. તેથી આપનું ચરણતલ કુળકુપ છે. ભગવાનના આ ચરણતલે જ લક્ષ્મીજીને ક્ષણ-
સુખ—આપ્યું છે. સુખ દૃશ્યમાં જ મળે છે તેથી કોઈક વખત દૃશ્ય ઉપર આ ચરણતલ આવે છે. ત્યારે ભગવાન્ બુદ્ધિ ઉપર ઉભા રહે છે ત્યારે અમને તો કુદત્ત તેમજ ચરણતલનો સ્પર્શ જ મળે છે, પરંતુ જે પ્રમાણે લક્ષ્મીજીના દૃશ્ય ઉપર ભગવાનનું ચરણતલ આવે છે તે પ્રમાણે આમારા દૃશ્ય ઉપર ચરણતલ આવતું નથી. અમે વિચાર કર્યો કે બ્યારે લક્ષ્મીજીએ તપશ્ચર્યા કરીને અંચલતા દૂર કરી અને આ ચરણતલ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે અમારે પણ (જોયોને વિષે આસક્તિ રાજવાથી ઉત્પન્ન થતી) અંચલતા દૂર કરીને ભગવાનના ચરણતલમાં નિષ્ઠા રાખીને રહેવું નોંધ્યું. વળી, અરણ્યમાં રહેનારાં માણસો પ્રિય છે એમને એવા ભગવાન્. ભગવાનને અરણ્યવાસી માણસો પ્રિય છે તેથી પણ આમારે માણસો પ્રિય છે એમને એવા ભગવાન્. ભગવાનને અરણ્યવાસી માણસો પ્રિય છે તેથી પણ આમારે બીજા બધા પદાર્થોનો સંગ છોડી દહને ભગવાનના પાદતલ આગળ જ રહેવું નોંધ્યું; કારણ કે બીજા બધા પદાર્થોમાં આસક્તિ ન રાખવાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. અરણ્ય ચાત્વિક અને વૈષ્ણવ ॥ (તેથી ભગવાનને અરણ્યવાસી મનુષ્યો પ્રિય છે.) [અથવા તો મૂળ શ્લોકમાં જે અરણ્યજગપદ છે

पुलिन्दीसारणे वा । पादतलसम्बन्धिकुम्भसम्बन्धेनैव ता अपि प्रिया जासन्निति । तेन पादतलस्य फलनैवैवत्तायित्वं प्रमुश्रीतिसाधकत्वं च सहजमिति वयमप्यात्मनि दवैव चानीम इति भावः । स्फुटमिदं न वाङ्मयशक्यमित्येवमुक्तम् ।) अतः त्वत्प्राप्त्यर्थं नान्यसमाश्रयं स्थातुं शक्नुमः । सर्वथा त्वां यो न प्रपन्नः, शक्त्यभावः दद्धर्मप्रवेशात्, यो हि स्वस्य धावकः तद्ग्राप्यापचौ तस्मात्ते स्थातुं न शक्नो भवति यथा व्याघ्रादे देहामिमानी, तथा गगवदीयः, मगवद्व्यतिरिक्तो हि तद्भावं नास्मयिष्यतीति । वरप्रथं सूक्ष्मेष्टिका, तत्रान्यस्य स्थाने गमनं तस्य च देवतात्वेन भावनं दूरपाशम् । अतः प्रीतिनाश्रुतिर्या सा जल्पीयसी । अनन्यभावा एव वयं लक्ष्मीवत् । किञ्च, यथा सर्वपरित्यागेन लक्ष्मीः चेत् त्वां शरणं गता तदा त्वया अभिरमिता जावा, तथा वयमपि जावाः । सर्वदैव स्त्रो त्वत्सम्बन्धं प्राप्नुमः । अन्यथा जीवनमेव न स्यात् । एवं मुक्तपूर्णा वयं नान्यत्र प्रेषयितुमुचिता इति ॥ ३६ ॥

ननु तस्या दैवगत्या सम्बन्ध आसीत्, स च प्रायमिकः, भयतीनां तु प्रयमतोऽन्यत्रैव सम्बन्धः,
अतो वैषम्यमिति चेत्, तत्राहुः श्रीरिति ।

તેનાથી પુલિન્દીઓનું સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે, કારણ કે ભગવાનના ચરણતલના સંબંધવાળું જે કુંકુમ તેના સંબંધથી જ તે પુલિન્દીઓ પણ ભગવાનને પ્રિય થઈ પડ્યાં. તેથી પાદતલ સ્વાભાવિક રીતે પ્રિયત્વથી કૃપા આપનારું છે અને પ્રભુની પ્રીતિ સાધનારું છે, એટલે અમે પણ પુલિન્દીઓની માફક અભાસ આત્મા વિશે ભગવાનની પ્રિયતાને જાણ સમજીએ છીએ એમ તાર્કિક છે. અર્થાત્ ભગવાનના ચરણતલનો સ્પર્શ સવાથી અમે અભારી બનતને કૃતાર્થ માનીએ છીએ, આ વાત બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી શકાય એવી નથી તેથી પરોક્ષ પ્રકારે શરણ્યજનપ્રિય એ પ્રગણે કહેવામાં આવ્યું છે.]

[illegible]

લક્ષ્મીજીનો જન્મવાનની સાથે દૈવમતિથી ગંબંધ થયેલો છે અને તે પટેલી જ વારનો છે, ત્યારે તમારો (= ગોપીજનોનો) સંબંધ પ્રથમ બીજે જ ઠેકાણે હતો, તેથી લક્ષ્મીજી અને તમારી વચ્ચે સરખાપણું નથી. આ પ્રમાણે તમે જન્મવાન્ શ્રીગોપીજનોને કહે તો તેનો ઉત્તર ગોપીજનો દ્વી: એ પ્રભાસે નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:—

શ્રીર્યત્પદામ્બુજરજશ્વકમે તુલસ્યા લબ્ધ્વાપિ ઘક્ષસિ પદં કિલ મૃત્યુજુષ્ટમ્ ।

યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણકૃતેઽન્યસુરપ્રયાસસ્તયદ્વૃપં ચ તત્ત્વ પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ ॥ ૩૭ ॥

લક્ષ્મીરપિ ન દૈવગત્યા ભવન્તં પ્રાપ્તવતી કિન્તુ ત્વચરણારવિન્દાર્યં મહત્તપઃ કૃતવતી । સા ન સ્ત્રીત્વેન ત્વદીયા કિન્તુ મત્તત્વેન, અન્યથા ઘક્ષસિ સર્લં પ્રાપ્ત્વ સ્વતન્ત્રમ્, તુલસ્યા તદ્ સાપદ્યમપ્યત્ત્રી-
કૃત્ય, ચરણરજો ન કામયેત્ । ચરણરજસુલસ્યા મયસિ । મક્ષા હિ મર્ષે, તદુપપાદિતં પ્રયમત્કન્યે ।
તસ્ય રજસઃ માહાત્મ્યમાદ મૃત્યુજુષ્ટમિતિ । ત્વજસૈવ મૃત્યુનાં શરીરોત્પત્તેઃ । કિલેતિ પ્રસિદ્ધિઃ । સર્વં
એવ મક્ષાઃ ત્વચરણરજસૈવ સંપ્રાદિતવેદ્ભવન્તઃ । બદસ્તુલસી તત્ત્વ મફિરૂપા પ્રતિષ્ઠિતા । તદ્રજઃપ્રાપ્તિર્વેપાં
તે સ્વત્ત્વેયકા એવ ભવન્તિ । બતો લક્ષ્મીઃ, બન્તઃફરણે સ્થાનં પ્રાપ્ત્વાપિ, બન્તઃ સ્પદ્યતીતિ પિન્ત્વા
રજશ્વકમે । તસિન્ પ્રાપ્તે તુ ન શક્ષાપિ । નતુ કિન્નૈતાવદ્કર્ત્ત્વં લક્ષ્મ્યાઃ, તત્રાદૃઃ । યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણ-
કૃતે અન્યસુરપ્રયાસઃ) અન્યે સર્વં એવ જગદ્ગણે દેવસઃ સ્વપઃ કુર્વન્તિ 'લક્ષ્મીરસ્યાન્ પદવં'ત્વિતિ ।
અન્યથા તેષાં કોઽપિ પુરુષર્થો ન સિધ્યેદિતિ । બતો બ્રહ્મભિઃ પ્રાપ્ત્યમાના મીતા જાતા । કક્ષિલ્લગ્નમપિ

જે લક્ષ્મીજીના પોતાના ઉપર કટાક્ષને માટે બીજા દેવો પ્રયાસ

કરી રહ્યા છે તે લક્ષ્મીજીએ આપના વક્ષઃસ્થલમાં પદ પ્રાપ્ત કરીને પણ જે
બકતોથી સેવાઓથી આપના ચરણુકમલના રજની તુલસીની સાથે રપૃહા
કરી છે, તેમ અને પણ તે જ ચરણની રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. ૩૭

લક્ષ્મીજી પણ દૈવગતિથી આપનો સંબંધ મેળવી શક્યાં નથી, પરંતુ આપના ચરણુતરિન્દને
માટે તેમણે મોટું તપ કરેલું છે. લક્ષ્મીજીએ આપની સાથે શ્રી તરીકે સંબંધ બાંધ્યો નથી પણ
બકત તરીકે, આ પ્રમાણે જે ન માનીએ તો આપના વક્ષઃસ્થલ ઉપર સ્વતંત્ર સ્થાન મેળવ્યા પછી
તુલસીની સાથે સખલીપણાનો—શોકનો—પણ સંબંધ સ્વીકારીને આપના ચરણુરજની લક્ષ્મીજી
કામના ન કરે. તુલસીનો ભગવાનના ચરણુતરિન્દની સાથેનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી ભગવા-
નની ચરણુરજ તુલસીની પાસે હોવાથી તુલસીની છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને લક્ષ્મીજી ચરણુરજથી
બહિષ્કારી બકત છે. આ બાતનું પ્રતિપાદન પ્રથમસ્થંભમાં ઓગણીસમા અધ્યાયના છઠ્ઠા પ્રલોકમાં કર-
વામાં આવેલું છે. (અથવા તો બીજે પ્રકારે પણ અન્યથા શકે—ચરણુરજ તુલસીની છે, કારણ કે તે
બહિષ્કારુ ચરણની બકત છે.)

ગોપીજનો ભગવાનના ચરણની રજનું મહાત્મ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે કૃષ્ણાવૃક્ષ—સેવકોથી
સેવાઓથી. કારણ કે ભૂલોનું—સેવકોનું—શરીર ભગવાનના ચરણુકમલની રજથી જ ઉત્પત્ત થયેલું છે.
કિલ એટલે પ્રસિદ્ધિઃ; અર્થાત્ આ બાત પ્રસિદ્ધ છે. બધા જ ભક્તોના દેહ આપના ચરણુની રજથી
જ ઉત્પત્ત થયેલા છે. તેથી તુલસી આપની ચરણુરજમાં બહિષ્કારુ રહેલી છે. જેમને આપના ચરણુની
રજ પ્રાપ્ત થયેલી છે તે આપની સેવા જ કરે છે. તેથી લક્ષ્મીજીએ ભગવાનના વક્ષઃસ્થલમાં સ્થાન મેળવ્યું
હતું છતાં પણ 'મને કોઈ અલક્ષત સ્પર્શ કર્યો' એ વિચારથી ભગવાનની ચરણુરજની કામના કરી. ત્યારે
ભગવાનના ચરણુની રજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ અલક્ષતના સ્પર્શની શંકા પણ હોતી નથી.

લક્ષ્મીજીને વળી આટલો બધો ભય શો એમ જે શંકા કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં
ગોપીજનો કહે છે કે લક્ષ્મીજી પોતાના ઉપર કટાક્ષ કરે તેટલા ચાડ અન્ય દેવો પ્રયાસ કરે છે. બીજા
બધા જ પ્રસાદિ દેવો 'લક્ષ્મીજી અમારા ઉપર નજર નાખે' એ હેતુથી તપ કરે છે, કારણ કે લક્ષ્મી-
જીના કટાક્ષ વિના તેમનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. ઘણા લોકોએ લક્ષ્મીજીની પ્રાર્થના
કરવા માંડી એટલે લક્ષ્મીજીને બીજાના સ્પર્શની ખૂબ લાગી. લક્ષ્મીજીએ વિચાર્યું કે કોઈ પણ જ
તપ કરે અને પછીથી તે, કોણ બળે, શું કરે. આ વિચારથી તેમને ભય લાગ્યો. પરંતુ ભગવાનની

તપઃ કુર્યાત્, સ, ઓ વેદ, કિ કુર્યાદિતિ । રજઃકામનાયાં તુ નેવં શક્તા । પ્રાત્ની તુ સન્દેહ એવ ન
ભવતિ । એવં ચરણરજસઃ પ્રાત્ની બનન્યગામિત્વં નિરુપ્ય સ્વસ્ય વચાત્વમાહુઃ સદ્વદ્વ્યં ચેતિ । બસાનપિ
વહ્નયઃ પ્રાર્થયન્તિ વદ્વવાદેવ પૂર્વં ચરણરજઃ સ્પૃશ્યમ્, ત્વતો દેહોઽપિ તથાચરણરજસા સમુદ્ગત્ત્વમ્
સર્વથા ત્વય પાદરજઃપ્રપન્નાઃ । ચક્રાપત્ ચા અપિ સામ્પ્રતં નાગતાઃ, ચા વા મહિષ્યઃ, તા ઇલાદ્ગ-
ત્તીરપુત્તા એવ । બતોઽસદર્થ એવ સમાગતો ભવાન્ । નત્તાનાં ગોપય । નાપિ ગુપ્તઃ સ્વાસસિ ।
તસ્માન્નાપિહઃ કર્તવ્યમ્ ઇતિમાયઃ ॥ ૩૭ ॥

એવં સ્વસ્ય ભગવદેકભોમ્યક્ષતીરત્વમુપપાત્ય પ્રાર્થયન્તિ તત્ત્વમ્ ઇતિ ।

તત્ત્વઃ પ્રસીદ ધૃજિનાર્વન તંધ્રિમૂલં પ્રાપ્તા વિસૃજ્ય વસતીસ્ત્વકુપાસનાશાઃ ।

ત્વત્સુન્દરસિતનિરીક્ષણતીવ્રકામતત્તાત્મનાં પુરુષભૂષણ દેહિ વાસ્યમ્ ॥ ૩૮ ॥

પૂર્વદેહોત્તેનૈય મર્વ્યુપ્પૂષણવિધિર્નિરારુઢઃ । ત્વપરિણામઃ સુવરુપમેવ તેનૈવ નિરાકૃતો ભવતિ ।

બનેનાપિ નિરાકરણં પ્રાર્થયન્તિ । મગવત્કપામાયે શાદ્દેવેનૈવ સમ્બન્ધો ભવેદિતિ, કૃપા દિ સર્વલોકપ્રેમિકા,
તત્ત્વ વસાત્કારણાત્ પ્રસીદ પ્રસન્નો ભવ, ત્વયિ પ્રસન્ને સર્વં સેત્યતીતિ । નતુ ભવતીનાં પ્રતિકૂલમદદે

અરુણરજની ઇન્દ્રજા સખયામાં આવે તો યદ્ધી અન્યના સ્પર્શની શંકા રહેતી નથી. યદ્ધી ત્યારે અરુણ-
રજની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તો અન્યના સ્પર્શનો સંદેહ પણ સંભવતો નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનની
અરુણરજ પ્રાપ્તિ થતાં લક્ષ્મીજી બીજાની પાસે જતાં નથી એમ વર્ણન કરીને અમે પોતે પણ તેવાં જ
છીએ એમ ગોપીજનો સદ્વદ્વ્યં જ શબ્દોમાં કહે છે. અમારી (= ગોપીજનોની) પણ યદ્ધા ગોપલોકે
પ્રાર્થના કરે છે—ગોપીજનો શ્રુતિદ્રુષા છે એમ આનીએ તો તે શ્રુતિદ્રુષા ગોપીજનો ઉપર જુદા જુદા
મંત્રોના અભિમાની દેવો પોતપોતાનું સ્થાનિતિ માને છે—તેમના લયને લીધે જ પહેલાં અમે આપની
અરુણરજનો સ્પર્શ કર્યો, તેથી અમારો દેહ પણ આપની અરુણરજમાંથી ઉત્પન્ન થયો એટલે સર્વ
રીતે અમે આપના અરુણી રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. મૂળ શ્લોકમાં જે જ છે તેનો અર્થ એવો છે
કે જે ગોપીજનો હાથમાં અહીં આવ્યાં નથી, અને જે મહિષીએ છે તેમનાં શરીર પણ આવાં—
આપની અરુણરજથી ઉત્પન્ન થયેલાં—જ છે. તેથી અમારે માટે જ આપ પધાર્યા છો. માટે આપના
સ્પર્શને હવે આપ છુપાવો નહિ, તેમ આપ શ્રુત પણ સ્વીકારશે નહિ. તેથી અમને ઘેર જવાનો
આગ્રહ કરશે નહિ એવું તાત્પર્ય છે. ૩૭.

આ પ્રમાણે 'અમારા દેહનો લોગ એકલા ભગવાન જ કરી શકે એમ છે' એમ પ્રતિપાદન
કરીને શ્રીગોપીજન તત્ત્વઃ એ શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે—

હે પાપનો નાશ કરનાર પ્રહો ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાય.

ગૃહસ્થાશ્રમનો લાભ કરીને આપની સેવા કરવાની આશાથી અમે આપના

અરુણના ગૂલને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. હે પુરુષોના ભૂષણ ! આપના સુન્દર

મન્દહારયવાળા નેત્રના કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર કામથી અમારાં

આન્તઃકરણ તપી ગયાં છે, માટે આપ અમને દાસ્યનું દાન કરો. ૩૮.

પોતાના પતિની સેવા કરવાની વિધિનું ખંડન પૂર્વે શ્લોકમાં જ કરવામાં આવ્યું છે. એ પતિ-
એનો લાગ ન કરવો એ પશ્ચત્તું સમર્થ ખંડન પણ તે જ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ શ્લોકમાં
પણ શ્રીગોપીજન પોતાના પતિનો લાગ ન કરવો એ પશ્ચત્તું ખંડન કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનની
કૃપા ન હોય તો તેવા લૌકિક પતિની ગ્રામે જ સંબંધ થાય, તેમી ભગવદ્કૃપા જ મર્વે પ્રમાણે કરવાં
અધિક છે. તત્ત્વ—ભગવદ્કૃપા સર્વથી અધિક છે તેથી—આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાય, કારણ કે
આપ પ્રસન્ન થયો તો જાણું વિદ્ય યર્થવ્યે.

દુઃસ્વપાપકમસિ, અતઃ કથં પ્રસાદ इति चेत्, वत्राहुः वृजिनार्दनेति । वृजिनं दुःस्वजनकं पापम् । स्वभावत एव सर्वेषां येन केनापि सम्यग्चेन तदव्ययसि । प्रसादे हेतुमाहुः तं प्रिमूलं प्राप्ता इति । यस्तु चरणवत् प्रાપોતિ સ પ્રસાદમપિ । સ જ પ્રસાદઃ પશુપુત્રાદિરૂપો મા ભવતિવિતિ સ્થાધિકારમન્યેભ્યો વ્યાવર્તયન્તિ વિસૃજ્ય વસતીરિતિ । ગૃહસ્થાશ્રમસ્થકઃ, ન તુ ગૃહમાત્રમિતિ વસતીરિતિવદુવચનમ્ । પરિભ્રામેડપિ હેતુમાહુઃ ત્વદુપાસનાશ્ચ इति । ત્વત્ત્વેવાં કરિષ્યામ इति આશ્વામત્રેણૈવ પૂર્વસિદ્ધં લક્ષમ્ । તત્ર સમાગતાનાં પુનર્ગૃહસમ્યગ્ને કિં વચ્ચ્યમિતિ । અતો દેયં પ્રાર્યયન્તિ ત્વત્સુન્દરેતિ । તથ સુન્દરં યસ્મિન્તં મોહકમપ્યાનન્દજનકં ત્વત્સમ્યગ્ચાત્ પરમાનન્દરૂપં વાટશ્ચલિતપૂર્વકં યન્નિરીક્ષણં, તેન આતઃ તીવ્રો યઃ કામઃ, તેન તસાન્તઃકરણનામસ્યાકં, પુરુષાધ્યાં શ્રૂપણરૂપ અનન્તકોટિકન્દર્પણાવદ્વહ્ય સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપમેવ દાસ્યં દેહિ । (અધિકારિમેદેન દાસ્યસાનેકવિધત્વાદેયં રૂપં સ્વત્વોક્ત્વા ક્વગ્વતે । કૃત્તાવધિશિષ્ટાનાં યદેતત્તાપનિવર્તકં તવિતિ । ફિજ્ઞ, પ્રમોરપેશિવત્સુસમર્પણે હિ શાલં ભવતિ ન ત્વન્યથા । ઈર્ષં સતિ યથાસ્યાકમુચ્છાપેન પ્રજુરા ત્વદપેશા તથા સ્વાસ્યદપેશાયાં સ્વયમુદમ્વા-

ભગવત્કૃપાને પ્રતિકૂળ થઈ પડે એવું તમારૂં અદૃષ્ટ તમને દુઃખ આપનારૂં છે, તેથી હું તમારા ઉપર કૃપા કેવી રીતે કરી શકું ? એમ જો ભગવાન્ ગોપીજનોને કહે તો ગોપીજન ઉત્તર આપતાં કહે છે કે વૃજિનાર્દન—આપનો નાશ કરનાર. વૃજિન એટલે દુઃખજનક પ્રાપ્ત. આપ સ્વભાવથી જ કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધથી—કામાદિભાવના સંબંધથી પણ—સર્વેના પાપનો નાશ કરો છો.

ભગવાન્ ગોપીજનો ઉપર કૃપા કરે તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે સેડ્ધિમૂલં પ્રાપ્તા —અમે આપના ચરણના મૂલમાં પ્રાપ્ત થયાં છીએ. જે ચાણુસ ભગવાનના ચરણતકને પ્રાપ્ત કરે છે તે ભગવત્કૃપા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. પણ, પુત્ર વગેરે મેળવવામાં ભગવત્કૃપા અમારે જોઈતી નથી એમ જણાવવાને ગોપીજનો પોતાનો અધિકાર—યોગ્યતા—શીલ્પગોનાં કરતાં લુપ્ત પ્રકારનો છે એમ વિસૃજ્ય વસતી—ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને—એ શબ્દોમાં કહે છે. અમે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો છે, નહિ કે દક્ષ ધરનો, એ ભાવ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનોએ વસતી. એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો પરિત્યાગ કરવામાં પણ કારણ જણાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે ત્વદુપાસનાદ્યા—આપની સેવા કરવાની આશાવાર્થા અમે છીએ. અમે આપની સેવા કરીશું એ આશાથી જ પહેલેથી પ્રાપ્ત થએલા ગૃહ વગેરે પદાર્થોનો અમે ત્યાગ કરેલો છે. તેમાં પણ આપના ચરણકમલના મૂલમાં પ્રાપ્ત થએલાંઓને ફરીથી ધરનો અમ્બુધ કેવી રીતે થઈ શકે ? એમાં વળી શું જ કહેવું ? તેથી ગોપીજનો દાન કરવા યોગ્ય કૃપાની ભગવાન્ ખાસે પ્રાર્થના કરે છે કે ત્વત્સુન્દર—આપનું સુન્દર. આપનું જે સુન્દર રિતવ—મોહક હતાં પણ આનન્દજનક—તે આપના સમ્બાધથી પરમાનન્દરૂપ છે. આવા પ્રકારના રિતવપૂર્વક આપનું જે નિરીક્ષણ—નેત્રકટાક્ષ—તેનાથી ઉત્પન્ન થએલો જે તીવ્ર કામ, તેનાથી તમ થએલું છે અન્તઃકરણ વેગનું એવાં અમે—ગોપીજનો—હે પુરુષોના જાણજૂઝઘ । અનન્તકોટિ કામદેવના સૌન્દર્યરૂપ । આપ અમને—ગોપીજનોને—દાસ્યનું—જે તત્તે જ પુરુષાર્થરૂપ જ છે તેનું—દાન કરો.

(અધિકારી જનો અનેક પ્રકારના હોવાથી દાસ્ય પણ અનેક પ્રકારનું હોય છે) તેથી ‘અમારાં અન્તઃકરણ કામગી તમ થએલાં છે’ એમ ગોપીજનોના કહેવાથી જે દાસ્યનું દાન કરવાનું છે તે દાસ્ય કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ આપના સુન્દર રિતવવાળા કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર કામથી અમારાં શરીર તમ થએલાં છે અને તેથી તે તાપને જે પ્રકારનું દાસ્ય દર કરી શકે તે પ્રકારનું દાસ્ય આપ અમને આપો. વળી પ્રભુને જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે વસ્તુ નમરૂપવાથી દાસ્ય ત્રિદા માય છે, ખીજે પ્રકારે નહિ. આ અમારો હોવાથી જેમ ઉપર જણાવેલા તાપને લીધે

સદુપભોગઃ પાર્યં દર્શનઃ પર્વવસ્થાતિ । અન્યથા દાસસ્ય કૃતિસાખ્યત્વેન વાનોક્તિરુપપન્ના સ્થાન ।
અતઃ એવ તથા સમ્પ્રોષત પુરુષો મૂલ્તા મૂપણરૂપેતિ । તદ્વિ વળ્ણદિપુ સર્વેષ્વદ્રેષુ ભવતિ । સ્વમપિ
તથા મૂલ્તા દાસ્ય દેહીતિ વાસ્તૈરુવાક્યતયા ગ્રાપ્યતે । મૂષણત્વોસ્તેન સ્વતન્નપુરુષાર્પતાપ્ત્યુજા ।
મળિતપ્રથિત તદ્દિમૂષણત્વસમ્પત્ત્યર્થે મધ્યે છાન્નાવત્તપિ ભવતિ । તેન ગણતપિ તદ્દારણાર્થે છાન્નામપિ
મારયતિ તુઙ્ગામપિ, તથા મધ્યે કામોપયોગ ઇતિ ન તદ્દુપાયિકૃતં દાસ્યગરણમપિ તુ તદ્વિપરીતમિતિ
ભાવઃ ।) અતો દાસ્યાર્થિન્ય એવ વચ ન તુ વિગ્રહાર્થિન્યઃ । અતઃ ઉપત્યનાયપેક્ષાપિ ન લોકન્યવહારેણ
પરંવ્યેતિમાતઃ ॥ ૩૮ ॥

તત્તુ મપતીનાં સર્વાસામેન દાસ્યવરણે કો દેતુઃ સાલોક્યાદેરપિ કલસ્ય વિચમાનત્વાત્, તન્નાહુઃ
વીશ્યાલકાદૃતમિતિ ।

વીશ્યાલકાદૃતમુત્ત્વં તથ કુળ્ણલભિ ગળ્ણસ્યલાધરમુત્ત્વં હસિતાલોકમ્ ।

દક્ષાભયં ચ મુજલ્ણવડયુગં વિલોમ્ય ચક્ષઃ શ્રિપૈકરમણં ચ ભવામ દાસ્યઃ ॥૩૯॥

અનેન લોષેપ્સાવા પતિર્ન લક્ષ્ય ઇત્યોત્તરમુત્ત્વમ્ । લોકે હિ પુરુષાર્પત્યમ્ । પતુર્વિષો

અમારે આપની જગત છે તેમ આપને અમારી જગત જણાય તો આપે પોતે જ પ્રથમ જગતે અમારો
ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે એમ અર્થ નીકળે છે એ આ પ્રમાણે ન આનીએ તો હાન્ય છાપની કૃતિથી
મિદ થતા તેનુ દાન આપવાનુ જે કથન છે તે અયોગ્ય થા જાય તેથી જગતે પુરુષમૂર્ણ એ
સામોધનનો અર્થ એ દે પુરુષ થઈને આપ ભૂપતુરૂપ બો ભૂપણ, ખગ્ગેખગ, કપ્પક વગેરે અગોમ લોચ
છે આપ પણ ભૂપતુરૂપ થઈને અમને દાન્યનુ દાન કરો એવો અર્થ વાક્યની એકવાક્યતા કન્વાલી
પ્રાપ્ત થાય છે લગવાનને પોતાના અગે અગના ભૂપતુરૂપ જોવાથી જ હાન્ય નવત્ત પુરુષાર્થ પતુ છે
એમ કહેવામા આવ્યુ અભિચી જાહેવી વસ્તુ ભૂપતુરૂપ થવાને માટે વચમા લાખવાળી પતુ રોચ છે
તેથી મહાન્ પુરુષ પણ ભૂપણ ધાગ્યુ કરવાને માટે લાખ પતુ, તુરુ છે છતા પતુ, ધાન્તુ કરે છે,
તેવી રીતે વચમા તુરુ કામનો પણ ઉપયોગ છે (અર્થત્ કપ્પક વગેરે અગોમઃ આપતુ ધાગ્યુ કરવાને
માટે કામનુ પતુ ધાગ્યુ કરીએ છીએ) એટલે અમે આપની પાને જે હાન્યનુ વસ્તુ કરીએ છીએ
તે કામની ઉપારિવાહુ નથી, પરતુ તેનાવી તિપરીત—નિરુપરિ મુદ—એ એવુ તાત્પર્ય છે)

તેથી અમે આપના દાન્યની જ અપેક્ષાવાળા છીએ, વિચાહની દૃષ્ટિવાળા નથી. તેથી અમને
દાન્યનુ દાન કરવામા લોકના વ્યવહારને અનુમરીને આપે ઉપનયન, સમાવર્તન વગેરે મત્તરોની અપેક્ષા
પતુ કરવા જેવી નથી એમ લાગ છે ૩૮

લગવાન્ ગોષીજનોને કહે છે કે 'તમે મધ્ય ય મહા દાન્યજ દેમ પમ' કરો છો? માવીક્ય
આમીધ, ગાયુત્ત્ય વગેરે વીન પતુ ક્ષમ મગી શકે છે, તો તેમણુ મમે તે એ- ક્ષ તો પનદ કરો'

આનો ઉત્તર ગોષીજનો વીશ્યાલકાદૃતમ્ પ્રલોકમા આપે છે—

દેશાની લટકોથી દકન્થિયું, કુંડગોથી સોસતુ, જેમાં ગણુદરથવને વિરે
સસ અને અપમ્માં સુધા છે, અને દાન્યસહિત અવવોકનવાણુ આપતું જે
શીમુષ, અણપનુ દાન કરનારા આપના બને સુમદંડ તથા લક્ષ્મીજને
મુખ્ય ગાપુ કરના યોગ્ય આપના વક્ષ ન્યગને નેમને અને આપનાં દાની
થયાં છીએ ૩૯

આ લોકમા અને પલોકમા લેખને કીર્તિ વગેરેની અપેક્ષા છે એવી શ્રીઓને પોતાના પતિનાં
સ્વાગ કરવો નેમને નહિ એમ લગવાને પચીમમા પ્રલોકમા જે દત્તુ દનુ તેનો ઉપાગ ગોષીજનો

મોક્ષઃ । इन्द्राद्यैश्वर्यभावेन स्वर्गप्राप्तिः । इहलोकं परमा लक्ष्मीः । तदत्र त्रयमपि दास्ये सर्वोत्कृष्ट-
मस्मीति तदुपशदयन्ति । प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सायुज्यमिति मोक्षभेदाः । ते दास्यामे
अप्रयोजकाः, यतो मुखारविन्ददर्शनेन ते कामा निवर्तन्ते इति भक्तिरूपमुखारविन्दस्य तदपेक्षयो-
त्कृष्टधर्मवत्त्वं निरूप्यते । अलङ्काः सारूप्यमिव प्राप्ता भ्रमराः । ते बहव एवात्र आवृत्तं मुखं
तिष्ठन्ति । अतः सारूप्यं गतानामपि यदि भक्तियोगत्वं तदा किं सारूप्येण । किञ्च, मुखं कुण्डलश्चि,
कुण्डलाभ्यां शीर्यस, कुण्डलबोर्वां शीर्यस्तात् । सामीप्ये हि नैकद्वयं भवति । अत्यन्तसामीप्यं वायनान-
मपि कुण्डलादप्यधिकं न भविष्यति । ते चेत् सांख्ययोगरूपे भगवत्प्रमाणावलम्बिनी भगवद्दीनगति-
मती पुनर्भगवन्मुखनिरीक्षके, तदा किं सामीप्येन । किञ्च, गण्डस्थलाधरमुधमिति । गण्डौ स्वरूपौ
विशालौ । स्थले हि रसः पातुं शक्यत इति । अधरे च मुघा यस्मिन् । गण्डस्थले स्थित्वा अधरमुघा
पातुमत्र शक्येति । सालोक्ये हि आनन्दमात्रमक्षरावृत्तपानं च । अक्षरापेक्षयापि गण्डस्थले स्थितिः
सुन्दरताद्यर्थमुत्तमा । अधररसश्च अक्षररसादुत्तम इत्युक्तम् । कुण्डलश्रीयुक्तं गण्डस्थलमिलस्मिन्

આ સ્વીકૃતિમાં આપે છે. લોકમાં ખરેખર ત્રણ પુરુષાર્થો છે: એક તો આર પ્રકારનો મોક્ષ, બીજો ઇન્દ્ર
વગેરેનું શૈશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને સ્વર્ગમાં રહેવું તે અને ત્રીજો પુરુષાર્થ આ લોકમાં પુષ્કળ લક્ષ્મી. આ
ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થ ભગવાનનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે મળે છે એ સિદ્ધાન્તનું
પ્રતિપાદન ગોપીજનો આ સ્વીકૃતિમાં કરે છે.

પ્રથમ તો સાદૃશ્ય, સાલોક્ય, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચાર મોક્ષના દેદ છે. તે ભગવાનના
દાસ્ય આગળ નકામા છે, કારણ કે ભગવાનના મુખારવિન્દનું દર્શન કરવાથી આ ચાર પ્રકારના
મોક્ષની ઇચ્છાઓ જતી રહે છે. આ પ્રમાણે ભક્તિરૂપ ભગવાનનું મુખારવિન્દ ચતુર્વિધ મોક્ષના કરતાં
ઉત્તમ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. ભગવાનના જે અલક—કેશની લટકો—છે તે સાદૃશ્ય મોક્ષ
જાણે પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવા ભભરાઓ છે. આવી ઘણીય કેશની લટકો અર્ધી મુખ ઉપર વીંટળાઈને
સ્થિતિ કરે છે. (ભમરાઓના જેવી દેખાતી કેશની લટકોથી સાદૃશ્ય મુક્તિ જેમણે મેળવી હોય એવા
ભક્તોનું સૂચન થાય છે.) આ પ્રમાણે ન્યારે સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ ને કેશ—ભમરાઓ—
મુખરૂપ ભક્તિનું અંગ અને છે, તો પછી તેવા સાદૃશ્યનું શું પ્રયોજન છે? વળી, ભગવાનનું મુખ
કુંડલશ્રી છે: એટલે કે કુંડળોને લીધે શીભા છે એની એવું મુખ, અથવા તો જેને લીધે કુંડળોની
શીભા છે એવું મુખ. સામીપ્ય નામના મોક્ષમાં ભગવાનની સમીપ સ્થિતિ હોય છે. સામીપ્યમોક્ષમાં
ભગવાનની સમીપ બહુ જાડુ જવાય તો પણ કુંડળોના કરતાં વધારે પારે તો જઈ શકાય જ નહિ.
ભગવાનનાં જે કુંડળો સાંપ અને યોગ છે, ભગવાનનાં પ્રમાણરૂપ કર્ણમાંથી લટકેલાં છે (અર્થાત્
ભગવાનનાં કર્ણ ચપ્પરૂપ હોવાથી પ્રમાણ છે. ભગવત્પ્રમાણ જે વેદ છે તેનો વિરોધ ન કરનારાં
સાંપ્ય અને યોગ યાત્રા ભગવાનનાં કુંડળ છે), અને તેમની ગતિ ભગવાનને અધીન છે; આમ
હોવા છતાં પણ ન્યારે આ જે કુંડળો ભગવાનના ભક્તિરૂપ મુખને એઈ રહ્યાં છે તો પછી એવા
સામીપ્ય મોક્ષનું શું પ્રયોજન છે? વળી ભગવાનનું મુખ ગણ્ડસ્થલાધરમુધમ છે. જે ગણ્ડ—ગાલ—
વિશાળ સ્થળરૂપ છે જેમાં એવું મુખ. ગણ્ડને સ્થળ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે સ્થળમાં
ઉભા રહીને જ રસનું પાન કરી શકાય છે. વળી અધરમાં—એકમાં—અમૃત છે જેમાં એવા
પ્રકારનું મુખ. આ પ્રમાણે ગણ્ડસ્થલાધરમુધમ નો અર્થ એવો થાય છે કે ગાલ ઉપર ઉભાં રહીને
અધરામૃતનું પાન દાસ્યમાં થઈ શકે છે. આલોક્ય મુક્તિની અંદર સ્થળ અક્ષર પ્રદા છે તેથી તેમાં
દૃષ્ટા આનન્દનો અંશ અને અમૃતપાન જ મળે છે, નહિ કે પરમાનન્દ અને અધરમુધાપાન. અક્ષર-
પ્રદાની સાથે ગણ્ડપાનનાં પણ અવગત્યતને સિધે મુગ્ધનને માટે સ્થિતિ કરવી તે ઉત્તમ છે. અર્થાત્
ભગવાનના અધરનો દસ અક્ષરગ્રાહના રસ કરતાં ઉત્તમ છે એમ ગોપીજનોનું કહેવું છે. કુંડળની

પક્ષેઽપિ સામીપ્યાત્ મર્ત્યો શાક્ષીયો રસઃ અધિકો નિરુપિતઃ પરસ્પરં ત્વદ્ગુણવાદરૂપઃ । અક્ષરાદાધિક્યં
તુ અધરરસે સ્પષ્ટમેવ । કિંચ, હસિતાવલોકનિતિ । હસિતપૂર્વકમવલોકો વસિન્ । વ્રજાનન્દે પ્રતિદાનં
ન મતિવિલાસઃ । હાસો हि सर्वरसोद्गोषरूपः । જ્ઞાનં ચાત્મિયૂતમ્ । વ્રજાનન્દે તુ હ્યમપ્યવ્યક્તં જ્ઞાતે
નિમગ્નસ્ય જલપાનવત્ । અનુમવરસો हि मिश्रतया सिद्धौ भवति । અતો મતિરૂપમુલસ્ય દૃષ્ટ્યાત્
વાસ્તવેય ફલં ન મોક્ષઃ । મુજદદ્વંદ્વયુગં ચ વિલોક્ય ઇન્દ્રાદિભાવેનાપિ સર્ગો ન પ્રયોજકઃ હતિ
નિરૂપયન્તિ દત્તાભયમિતિ । સર્ગે ઇન્દ્રઃ પરમકાશં પ્રાપ્તઃ । તેઽપિ દૈત્યેભ્યો નિરન્તરં મીતા ઇન્દ્રાદયઃ ।
તેપામપ્યભયવાદ્ ભગવતો મુજદદ્વંદ્વયુગલમ્ । ત્વેદૌત્રૈવાલિ, સત્પરિલગ્ન્ય કિમિન્દ્રત્વેન । ચકારાત્ ન
કેવલમભયમાત્રં પ્રયચ્છતિ કિન્તુ ક્રિયાશક્ત્યા યજ્ઞાદિના હવિરપિ પ્રવચ્છતિ યથામે ઇન્દ્રઃ સ્વાધિકાર-
સમાપ્તૌ મુક્તો ભવતિ । દૃષ્ટપદેનાનુસંગ્યશાસનત્વમુક્તમ્ । ઉમયત્ર ચ દૃષ્ટો મુગપદેત નિરુપિતઃ ।
તતો हि सर्वथा दैतनासो भवति । કિંચ, વક્ષોઽપિ વિલોક્ય । ડોકાનાં ક્રિયા રમણં ભવતિ ।

શીલાવાણું ગદ્યસ્થલ એ પ્રમાણે જો અર્થ કરવામાં આવે તો તેમાં પણ કુદૃઢ ગદ્યનાં અંગ બનવાથી
સામીપ્યુક્તિ ભક્તિનું અંગ બને છે અને તેથી ગદ્યસ્થલરૂપી ભક્તિને વિષે પરસ્પર આપનાં શુભગાન
કરવારૂપ શાસ્ત્રીય રસનું અધિક નિરૂપણ થાય છે. અક્ષરપ્રકાર કરતાં અધરરસનું આધિક્ય તો સ્પષ્ટ જ
છે. વળી ભગવાનનું મુખ દક્ષિતાવલોકન છે. હાસ્યપૂર્વક અવલોક છે જેમાં એવું મુખ. બ્રહ્માનન્દમાં
પ્રવેશ પામેલાઓ—સાચુઅચુક્તિ જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે તેવા છવો—ભક્તિનો વિલાસ લોગવી શકતા
નથી. હાસ્ય ખરેખર બધા ય રસોને ખીલવનાર છે. અવલોકરૂપી જ્ઞાન પણ પ્રકટ થઈ ગયું છે. જેમ
જળમાં ડૂંગેલો માણસ જળરૂપ થઈ જવાથી જળપાનનો અનુભવ કરી શકતો નથી તેમ બ્રહ્માનન્દમાં
પ્રવેશ પામેલા છવોને આનન્દ અને જ્ઞાન એ બન્ને ય અભ્યક્ત—અનુભવ કરી શકાય નહિ એવાં—
હોય છે, કારણકે તેઓ પ્રકરૂપ થઈ જવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન આત્મારૂપે જ હોય છે અને તેથી
કીધ પણ જાતનો ભેદ ન રહેવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન અવ્યક્ત રહે છે. અરેખર! અનુભવનો રસ તો
ભિન્ન—ભુદા—રહેવામાં જ મળી શકે છે. આ પ્રમાણે અમે ભક્તિરૂપ આપના મુગાનું દર્શન કર્યું
છે એટલે આપનું હાસ્ય જ હજી છે, મોક્ષ નહિ. આપના બન્ને ભુજદૃષ્ટોને લેખા પછી ઇન્દ્રાદિ દેવોની
સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને પણ સ્વર્ગ અમને કીધ પણ રીતે ઉપયોગી નથી એમ ગોપીજનો દક્ષામયન—
જેમણે અભયનું દાન કર્યું છે એવા બન્ને ભુજદૃષ્ટ એ પદ વડે નિરૂપણ કરે છે. સ્વર્ગની અંદર ઇન્દ્ર
શોદામાં મોટું સ્થાન લોગવે છે. આ ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ હુન્નેયાં દેવોથી બહીતા રહે છે. આવા
ઇન્દ્રાદિ દેવોને પણ અભય આપનારા ભગવાનના બન્ને ભુજદૃષ્ટો છે. આ જ ભુજદૃષ્ટદુગલ જો
હાસ્યમાં જ મળતાં હોય તો પછી તે હાસ્યનો ભાગ કરીને અમારે ઇન્દ્રપસનું શું પ્રયોજન છે! મૂળ
સ્લોકમાં જે થ છે તેનો અર્થ એવો છે કે ભગવાન ઇન્દ્રાદિ દેવોને કેવળ અભયનું જ દાન કરે છે
એટલું જ નહિ પરન્તુ પોતાના હસ્તથી યજ્ઞાદિદ્વાય તેમને હવિનું પણ દાન કરે છે, જેથી આગળ
ઉપર પોતાનો અધિકાર પૂરો થતાં ઇન્દ્ર સુકત થાય. ભગવાનના બુદ્ધેને ‘દૃષ્ટ’ કહેવામાં આવ્યા છે
તેનો ભાવ એવો છે કે ઇન્દ્રાદિને ભય આપનારા દેવોથી પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉહંધન થઈ શકે
એમ નથી, અને તે પ્રકારે ભગવાન એકિક અનિદનો નાશ કરે છે: વળી જો દિને યજ્ઞ ન કરે તો
ભગવાન તેમને શિક્ષા કરે છે જ, તેથી યજ્ઞ કરવાની ભાગવાનની આજ્ઞાનું ઉહંધન કરવામાં આવતું નથી
એટલે યજ્ઞના હવિદાસ ભગવાન પારલૌકિક મુખ—સુષિત—આપે છે. બન્ને ય—યજ્ઞ અને દક્ષિણ—
ભુજાગ્રોન્ધ દૃષ્ટને મુગ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેથી—ભગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ વૈદિક
ક્રિયાઓ—યજ્ઞો—ના સંબંધવાળા હવિનું બરાબર કરવાથી—દેવોનો સર્વ રીતે નારા થાય છે. વળી
આપની ઇતીનાં પણ દર્શન કરીને અમે આપની હારી થઈ છીએ. લોકો યીને લીધે રમણ કરે છે
અર્થાત્ લક્ષ્મી લોકોના રમણનું આયન છે. આ લક્ષ્મી પણ ભગવાનના વક્ષઃસ્પર્શ ઉપર રમણ કરે છે.

ઘીરપિ તત્ર રમતે । ચકારાદર્મસાપિ । જતો દાસ્ય એવ મવામઃ । (જત્ર વીક્ષણસ્ય દાસીમયન-
 દ્વેતુત્વોક્ત્યા યત્રાયં આવો જાસિ, તેપં નૈતદ્વીક્ષણમસિ, વિધિપયુક્તવામાવેન તદ્વિપરીતવિધ્યનદ્વીકારઽથ
 યુક્ત ઇતિ જ્ઞાપ્યતે ।) વદપ્યુક્તં મયમતા ‘અસ્વર્ગ્ય’મિત્યાદિ સ્વમત્તને દોષપટું તદપિ પદ્મિર્ગુર્જૈર્નિવારિતમ્ ।
 ન હિ પરમપુરુષાર્થસાધકં પાપં મવતિ । ફલત્વ એવ પાપસ્ય નિન્દ્યમાનત્વાત્) ॥ ૩૯ ॥

નતુ તથાપિ લોકવિદિદં સ્ત્રીજામમિસરણમ્, જતઃ સન્માર્ગરક્ષણાર્થ પ્રમાણસિદ્ધમપ્યેતન્ન
 કર્તવ્યમ્, જતઃ શ્રવણદર્શનાદિકમેવ કર્તવ્યમિતિ ચેન્, તથાહુઃ કા સ્ત્રીસિ ।

કા સ્વયંગ તે કલપદામૃતવેણુગીતસમ્મોહિતાર્યચરિતાન્ન ચલેન્નિલોકયામ્ ।

ત્રૈલોક્યસૌભગમિદં ચ નિરીક્ષ્ય રૂપં યદ્વોદિજદ્રુમમૃગાઃ પુલકાન્ચવિશ્રન્ ॥૪૦॥

(તેથી આપના વક્ષસ્થળનું દર્શન કરવાથી સ્ત્રી—લક્ષ્મી—ની આપણે અપેક્ષા રહેતી નથી.) મૂળ
 શ્લોકમાં જ છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ધર્મઃ સ્તનઃ ઇલાદિ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું
 છે કે ધર્મ ભગવાનના વક્ષસ્થળ ઉપર રહે છે; આ પ્રમાણે લોકની અંદર લક્ષ્મી ભગવાનના
 સ્થાનરૂપ જે ધર્મ તે ધર્મ પણ જ્યારે ભગવાનના વક્ષસ્થળ ઉપર વસે છે ત્યારે તો ભગવાનના
 વક્ષસ્થળનાં દર્શન કરનારાં આગો ગોપીજનોને તે ધર્મનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ અમે ભગવાનની
 દાસીઓ થઈએ તોમાં જ ધર્મનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે અમે આપની દાસીઓ થયાં
 છીએ. (આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનનાં જૂઠાં જૂઠાં આંગોનું આ પ્રકારનું
 દર્શન કરવાથી આપો દાસ્યભાવ પ્રાપ્ત થયો. અર્થાત્ આવા દાસ્યભાવનું કારણ ભગવાનનાં આ પ્રકારનાં
 દર્શન છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જેમનામાં આવો દાસ્યભાવ નથી તેઓને ભગવાનનાં
 આંગોનું આવું દર્શન થતું નથી; આ પ્રમાણે ગોપીજનોએ ભગવાનનાં જે આ પ્રકારનાં—સ્વાત્મક
 સ્વરૂપનાં—દર્શન કર્યાં તે વિધિ—વેદઆજ્ઞા—ને અનુસરીને કરવામાં આવ્યાં નથી, પણ સ્વાભાવિક
 પ્રેમને લીધે કરવામાં આવ્યાં છે, એટલે ભગવાનના દાસ્યથી વિપરીત—વિરુદ્ધ—એવો ધેર પાછા
 જવાનો જે વિધિ ॥ તેનો ગોપીજનોએ સ્વીકાર કર્યો નહિ અને તે ખરેખર યોગ્ય છે. વળી,
 ભગવાને ક્ષણસ્પર્શ ઇલાદિ છન્વીસમા શ્લોકમાં જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને
 માફ જાન કરે તો બ્યલિચાર થાય અને તેમાં છ દોષો રહેલા છે, તો તે છ દોષોનું ગોપીજનો
 છ શુભો વડે નિવારણ કરે છે. મૂળ શ્લોકમાં અલકાવૃત્ત વગેરે વિશેષણો છે અને તેમાં ક્રમ
 પ્રમાણે ઐશ્વર્ય, યશ, યેશ્વર્ય, જ્ઞાન, વીર્ય અને સ્ત્રી જે ભગવાનના છ શુભોનું વર્ણન કરવામાં
 આવેલું છે. ભગવાનના દર્શનથી આ છ શુભો પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી બ્યલિચારમાં ઉત્પન્ન
 થતા છ દોષોનું નિવારણ કરવામાં આવે છે. ખરેખર જે મોટા વગેરે પરમપુરુષાર્થ સાધી શકે ॥
 તે—દાસ્ય—પાપ છોડી શકે નહિ, કારણ કે કુળની જ દૃષ્ટિએ પાપની નિન્દા કરવાનાં આવે છે.
 (અર્થાત્ તેના પરિણામમાં દુઃખ આવે છે તે જ પાપ છે, દાસ્ય નહિ.) ૩૯

ભગવાન ગોપીજનોને જો એમ કહે કે ‘સ્ત્રીઓ પોતાના ભરણી પાસે જાય તે લોકમાં નિન્દા
 મળાય છે, માટે સન્માર્ગ—અર્થાદમાર્ગ—ના રક્ષણને માટે આ દાસ્ય—જે કે બહિર્માર્ગમાં તે સિદ્ધ છે
 છતાં પણ—તમારે કરવા જેવું નથી; માટે તમારે માફ થવું, દર્શન વગેરે જ કરવું,’ તો ગોપીજનો
 વા દર્શા ઇલાદિ શ્લોકમાં ઉત્તર આપે છે—

તે અંગ! આ તપ્તુ લોકમાં આપના અન્યકૃત અને મધુર પદોના
 અમૃતથી ભરેલા વેલુગીતથી મુગ્ધ મગ્નેલી એવી કઈ સ્ત્રી છે કે જે
 આર્થચરિતથી ન ચળે! આપનું આ ત્રૈલોક્યના સૌભાગ્યરૂપ સ્વરૂપનું
 દર્શન કરીને આગો વૃષ્ણો વગેરે, પદ્મીઓ, વૃસો અને શુભો પશુ સૌખ્યિત
 થઈ ગયાં. ૪૦

અર્ચ ધર્મઃ પુરુષાણાં વક્તવ્યઃ, ન તુ સીળામ્, અસંભવિતત્વાત્ । ન શસંભવિતો ધર્મો મયતિ ।
 एवं ધર્મનાથે ધર્મસ્થાપકં સ્વરૂપમેવ હેતુઃ, અદ્ભુતકર્મત્વાત્ । (વસ્તુતસ્તુ સ્વરૂપસમ્બન્ધિનાં મક્તાનાં
 ધર્મ સ્વરૂપેણૈવ રક્ષતિ । તથાન્યમાયેભ્યો રક્ષણમેવદ્ભાવપોષણં ચ । એ સ્વરૂપધર્મસમ્બન્ધિનતાંતૈરેવેતિ
 ન કિંચિદ્વસ્તુપપન્નમિતિ માવઃ । અથ યૌગ્યં સ્વરક્ષણેન સ્થાનવરદ્વત્તજ્ઞાપનાય) અજ્ઞેતિસન્વોધનમ્,
 અપ્રતારણાય ચ । યા સ્ત્રી લોકે સીસદ્વાચ્યા સા કથમાર્યચરિતાશ ચહેત્ । ત્રિલોક્યાં સત્ત્વરજ-
 સ્તમઃસાર્યરૂપાયામ્ । તામસીનાં મૌઢ્યાત્ આર્યચરિતે સ્થિતિં ચત્વા વગ્નિસકરણમ્ । રાજસીનાં ક્ષમાય
 દૈવ । સાત્ત્વિકીનાં સત્ત્વાદ્દર્મયુદ્ધિમાસંક્ય તન્નિચકરણમ્ । આર્યધર્મપરિભાગે હેતુઃ તે કલપદામૃત-
 યેષુગીતસમ્મોહિતૈવિ । સમ્મોહિતા આર્યચરિતાચલદૈવ । સમ્મોહઃ પદ્મપર્વાવિવાહાનીયૈઃ । મગવસ-
 ન્વન્વાત્ અવિદ્યા તુ ન વાધતે, પરમન્વ ઇવ વાધકાઃ । તેષાં યત્તં તે દ્રવિ, દ્વદીયા દ્રવિ । કલાન્વ-

આપ ઉપદેશ કરો જો કે 'તમે જ્યાં યેર પાછાં જવ અને ત્યાં રહીને માફ શ્રવણુદિ કરજો,' તો
 તે વિષે ગોપીજનો કહે છે કે આ સન્માર્ગ રક્ષણરૂપ ધર્મ તો પુરુષોને ઉપદેશ કરવા જેવો છે, નહિ કે
 સ્ત્રીઓને, કારણ કે આ પ્રકારનો ધર્મ સ્ત્રીઓમાં સંભવી જ શકતો નથી. ખરેખર, જે સંભવી શકે નહિ તે
 ધર્મ ધર્મ શકે નહિ. આ પ્રમાણે આપનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ધર્મનો જે તાશ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ધર્મનું
 સ્થાપન કરનારું આપનું સ્વરૂપ જ કારણભૂત છે, અર્થાત્ આપનું ધર્મસ્થાપક સ્વરૂપ જ ધર્મનો નાશ
 કરે છે, કારણ કે આપનું સ્વરૂપ અદ્ભુતકર્મ કરનારું છે. (વાસ્તવિક રીતે તો જે ભક્તોનો સંબંધ
 ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે થએલો છે તે ભક્તોના ધર્મનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપભળથી જ કરે છે.
 અર્થાત્ ભગવાન આપા ભક્તોનું ખીન્ન ભાવોમાંથી રક્ષણ કરે છે અને દાસ્યભાવનું પોષણ કરે છે. જે
 ભક્તોનો ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મો સાથે સંબંધ છે તેમનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપના ધર્મોથી જ કરે
 છે એટલે આમાં કંઈ પણ અનુચિત નથી જોવો લાગે છે. તેથી જ આ પ્રમાણે ભગવાને
 પોતાનું રક્ષણ કર્યું એટલે પોતે અંતરંગ છે એ જણાવવાને માટે) અહીં એ પ્રમાણે ભગવાનને
 ગોપીજનો સંબોધે છે; અથવા ઉત્તરપંક્તિ ન કરે એટલા માટે ભગવાનને અહીં તરીકે ગોપીજનો
 સંબોધે છે. જગતમાં જે સ્ત્રી શુદ્ધી જોળખાય છે એવી સ્ત્રી આર્યચરિતથી કેમ ચલિત ન થાય ?
 તથા લોકમાં એટલે કે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ જે ત્રણ ગુણોના દર્શકરૂપ લોકમાં. તામસી સ્ત્રીઓ
 મૂઢતાથી આર્યમાર્ગમાં રિપ્તિ કરે એમ માનવામાં આવે તો તે અંતરંગનું નિશકરણ કરવામાં આવે
 છે; અર્થાત્ તામસી સ્ત્રીઓ પણ આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે. રાજસી સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ ચલિત છે
 એટલે રાજસી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે. સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓમાં સત્ત્વગુણ
 હોવાથી ધર્મયુદ્ધિ હોય છે અને તેથી તે આર્યમાર્ગથી ચલિત થશે નહિ એમ શંકા કરવામાં આવે તો
 તેનું પણ નિશકરણ કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ પણ આર્યમાર્ગમાંથી અશિન થાય છે.
 આ પ્રકારે તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ આર્યમાર્ગમાંથી ચલિત થાય છે એ દર્શાવવાને માટે
 મૂળ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ ત્રિલોકયામ્—ત્રણ લોકમાં—એ શબ્દ વાપર્યો છે.

આ બધી સ્ત્રીઓએ આર્યમાર્ગનો પરિભાગ કર્યો તેનું કારણ એ કે તે કલપદામૃતયેગુગીત-
 સમ્મોહિતા—આપના અત્યંત મધુર પદોમાં રહેલું અર્થરૂપ અમૃત અને તે વેલુથી ગવાએલું; આમ
 ગોપીજનો અર્થરૂપ અમૃત અને વેલુગીતથી ઘણું સુખ પામ્યાં હતાં. જે જે સ્ત્રીને ઘણો મોહ થએલો
 હોય છે તે આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે જ. અવિવામાં પાંચ પર્વો છેઃ અન્તાકરણધ્યાસ, પ્રાણધ્યાસ,
 ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, દેહધ્યાસ અને સ્વરૂપવિચરણ. તેથી અવિવા પંચપર્વા કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે
 આ પંચપર્વા અવિવાથી મનુષ્યને મોહ થાય છે; પરંતુ ગોપીજનોને જે સંમોહ થયો છે તે પંચપર્વા
 અવિવાની તત્ત્વને આવેલી બીજ પાંચ વસ્તુઓથી થયો છે. તે પાંચ વસ્તુઓ આ પ્રમાણે છેઃ ગીત,
 વેલુ, અમૃત, પદ અને કલ. ભગવાનનો ગુણે હોવાથી અવિવા તો બાધ કરતી નથી, પણ બીજ
 વસ્તુઓ જ બાધ કરે છે. કલ, પદ વગેરે પાંચ વસ્તુઓમાં બળ—આગ્રહ્ય—રહેલું છે તે

અવ્યક્તગુણાણિ યાનિ પદાણિ સત્ત્વાધિર્ભૂતં ચદમૃતં તદેવ યેષુદ્વારા ગીતં તેન સંમોહઃ । ગીતં દેહમોહ-
જનકમ્, 'શાયન્તં શ્રિયાઃ કામયન્ત' इति । સ્ત્રી તુ દેહ ઇવ । ઇન્દ્રિયાણાં ધ્યામોહનો યેષુઃ,
રસાત્મકત્વાત્ । અમૃતં પ્રાણાન્તામ્ । પદાન્યન્તઃકરણસ । અવ્યક્તતા આત્મન इति સમ્યગ્વિમોહિતાઃ ।
ધાર્યાઃ પ્રમાણયલ્લવિવેચિનાઃ । પ્રમાણે હિ ઇન્દ્રિયેન્દ્રિયોરપિ ભેદસ્વીકારઃ । પૃથગુપસ્થિતાઃ સર્વે એવ
મિજ્ઞા इति । અન્યથા ઇન્દ્રિયાગ્નિજોડે સમ્યક્સરાન્તે પ્રાયશ્ચિત્તપ્રવર્ણનં ન સ્યાત્, 'તમ્યક્તસરસ પરસ્તા-
વપ્રત્યે પ્રતપત્યે પુરોહાસસપ્તાકપાલં નિર્વપે' इति । અતો દેહવ્યતિરિક્ષઃ સ્વરૂપેણોપસ્થિતોઽપિ પ્રમાણયલે
વિશ્વમ્યતે । વસ્તુવિચારસ્તુ પ્રમેયલક્ષમાશ્રિત, અન્યથા વિધિનિવેધવિધવદો વ્યર્થાઃ સ્યુઃ । તદુત્તરજ
વશ્યતિ એકાદશે । અતો માર્ગાન્તરવિરોધો માર્ગાન્તરે નોપયુજ્યત इति મર્યાદામહોઽયં ન દૂષણમ્ ।
પ્રત્યક્ષોત્તરમમે કુશલ વશ્યતિ રાસાનન્તરં 'ધર્મજ્વલિક્રમો દટ્ટ' इति । વસ્તુદ્વય કલસ સિદ્ધતાત્
સાધનદટ્ટા અપકીર્તિઃ નાસ્તત્પ્રતિષન્ધિકા । કિન્ન, ન કેવલં નાત્રા મર્યાદામજ્ઞઃ, કેન્નુ સ્વરૂપેણાપિ,

જગુણવાને પ્રાટે તે—આપનાં—એ પ્રમાણે ગોપીજનો કહે છે. કલ, પદ, અમૃત, વેણુ અને ગીત
એ પાંચેય વસ્તુઓ આપની છે એટલે તેમનામાં બાધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.
કલ એટલે અવ્યક્ત અને મધુર; એવાં પદો—શબ્દો—: તેમાં પ્રકટ થયેલું જે અમૃત, તે જ
વેણુપદે બવાયું, અને તેનાથી ગોપીજનોને ઘણો મોહ થયો. ગીત એ દેહને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ
કે કૃતિ કહે છે કે “સ્ત્રીઓ બાધન કરનારને બાંધે છે.” સ્ત્રી તો દેહ જ છે. ઇન્દ્રિયોને મોહ કરનાર વેણુ
છે, કારણ કે તે રસાત્મક છે. અમૃત પ્રાણને મોહ કરે છે. પદો અન્તાકરણને મોહ કરે છે, અને
અમૃતપ્રકૃતા—શબ્દોની અરુપપ્રકૃતા—આત્માને મોહ કરે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને સંપૂર્ણ મોહ થયો.

આથી પ્રમાણબળનો વિવેક કરનારા હોય છે. વાસ્તવિક રીતે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ બે એક
જ છે, છતાં પણ યાગની અંદર પ્રમાણને અનુસરીને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રનો પણ શુદ્ધોની ઉપાધિને
હીંમે ભેદ સ્વીકારમાં આવે છે, કારણ કે યાગમાં બૂદ્ધ બૂદ્ધ આવેલા બાધ ય દેવો ભિન્ન બહુમય છે.
આ પ્રમાણે ન માનીએ તો (એકલા) ઇન્દ્રને ઉદેશીને યાગ કરનાર (અને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ બેને
ઉદેશીને યાગ ન કરનાર) મુશ્કેલીને આગળ ઉપર વર્ષ પછી ‘વર્ષ પછી અગ્નિ યતપતિ દેવતાને આક
કપાલી ઉપર તૈયાર કરેલી પુરોહાસ અર્પણ કરવો’ એ પ્રકારનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે તે
ન કહેત. તેથી દેહ વિના જે પદાર્થ સ્વરૂપતા ઉપસ્થિત થયેલો હોય છતાં પણ તેમાં પ્રમાણબળથી વિરોધ
આવે છે. ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર સ્વરૂપતા એક છે છતાં પણ શાશ્વત પ્રમાણને અનુસરીને એમને બૂદ્ધ
બહુમયામાં આવે છે. (લગવાનું સર્વનો આત્મા છે અને સર્વરૂપ છે એટલે વાસ્તવિક રીતે લગવાનું જ
પતિ છે. આ પ્રમાણે) વસ્તુનો જે વિચાર કરવામાં આવે છે તે પ્રમેયબળને અનુસરીને કરવામાં
આવે છે. આમ ન માનીએ તો દેહને ઉદેશીને કહેવામાં આવેલાં વિધિ અને નિરેધવચનો વ્યર્થ થઈ
જાય. (વસ્તુનો વિચાર પ્રમેયબળમાં હોય છે, પ્રમાણબળમાં નહિ. એ પ્રમાણબળમાં વસ્તુનો વિચાર
કરવામાં આવે તો દેહધર્મના કરતાં અધઃપદ્યો સુખ્ય હોવાથી દેહને ઉદેશીને પ્રવર્તેલાં વિધિ અને
નિરેધ વાક્યો નિર્રથક થઈ જાય. પ્રમાણબળનો વિચાર કરનારાઓ વસ્તુનો વિચાર કરતા નથી, તેથી
દેહને જ સુખ્ય ગણે છે, એટલે તેમની દૃષ્ટિએ વિવાદિત પતિનું લગન જ સુખ્ય ગણાય, ભગવદ્ભક્ત
નહિ.) વસ્તુનો વિચાર કરી આત્મધર્મોને આગળ કરીને લગવાનું એકાદશ સ્કન્ધના બારમા અધ્યાયમાં
ઉદ્ભવછને પ્રમેયબળ સમજાવ્યો. પ્રાટે પ્રમેય—પુદ્ગિ—માર્ગની અંદર ખીન્ન—મર્થદા—માર્ગનો
વિરોધ કામનો નથી, એટલે આ પ્રયંગમાં મર્થદાનો ભંગ દુષણ નથી. મર્થદાભંગનો ઉત્તર આગળ
શુકદેવજી પોતે જ દાસ કર્યા ગયા પછી “ધર્મનું ઉત્તંધન જોવામાં આવ્યું” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આપશે.
તેથી પ્રમેયમાર્ગમાં જ ફળની સિદ્ધિ હોવાથી સાધન—મર્થદા—માર્ગની દૃષ્ટિએ અમારી
(=ગોપીજનોની) જે અપકીર્તિ મયે તે અમને પ્રતિબંધ કરનાર નથી. વળી, દેવતા શબ્દથી જ
મર્થદાભંગ છે એમ નહિ, પરંતુ સ્વરૂપતા પણ મર્થદાભંગ છે એમ દર્શાવવાને પ્રાટે ગોપીજનો

તદાહુઃ ત્રૈલોક્યસૌભગમિતિ । ત્રૈલોક્યસ્યાપિ સુભક્ત્વં યસ્યાત્ । યથા સૂર્યેણ દિવમ્, ચન્દ્રનસા રાત્રિઃ, તથા ત્રૈલોક્યમેવ ભગવદ્રૂપેણ સુન્દરતાં વાપિ । શ્દમિતિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । ચત્રારાદતુભાવાંશ્ચ । તષ્ટુત્વા પલદ્ દષ્ટા ફા વા આર્યચરિતાજ્ઞ ચલેત્ । અસ્તિત્વં પ્રમાણવાર્તા હુર્વઠા, પ્રકારાન્તરેણાપિ પલતિ, ભગવતો રૂપેણ પ્રમેયમર્વાંદાવ્યવગચ્છતિ વા કયમપિ નાન્યથા મવતિ । તદાહ યદ્દોદ્વિજ-
દ્રુમમૃગા इति । માર્ગો હિ પ્રમાણવાર્તાનિમિજ્ઞાઃ, માર્ગસ્ય ગચ્છન્તિ, દ્વિજાઃ પશિણઃ સર્વમજ્ઞાઃ, દ્રુમાઃ સ્વાવરાઃ, ફદાવિદાપિ વહિઃસમ્વેદનરહિતાઃ, નિરિન્દ્રિયા એવેતિ કેચિત્ । મૃગાઃ સર્વતોભવાઃ । તેડપિ ચેદ્ભગવદ્રૂપેણ ગીતેન વા આસ્થિષ્ટરસાઃ પુલકાનિ ધારયન્તિ રસિકમનુષ્યવર્માનાવિપ્લુર્વન્તિ યે ભગવતા અન્યથૈવ સ્પૃષ્ટાઃ । સ્ત્રિયસુ સ્વમાવતોડપ્યવ્યયામવન્તીતિ નાધર્થ્ય કિંચિદત્ર ॥ ૪૦ ॥

એવં ભગવદુજ્ઞાનાં પાત્ક્યાનાં નિવારણાર્થં પુષ્ટિસિદ્ધાન્તં નિરુપ્ય એવદ્ભગવત્કૃપૈકસામ્યમિતિ ભગવત્કૃપાં પ્રાર્થયન્તિ વ્યક્તમિતિ ।

व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो ययादियुरूपः सुरलोकगोप्ता ।

तन्नो निघेहि करपङ्कजमार्तिवन्द्यो तत्तस्तेनपु च शिरस्तु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥

ત્રૈલોક્યસૌભગમ્ એ પ્રમાણે કહે છે. ત્રણે ય લોકનું સૌભાગ્ય એના વડે છે તે ત્રૈલોક્યસૌભગમ્, જેમ સૂર્યથી દિવસ સુંદર લાગે છે, જેમ ચન્દ્રથી રાત્રી સુંદર લાગે છે તેમ ત્રણે ય લોકે ભગવાનના રૂપથી જ સુંદર લાગે છે. હવે—આ—એટલે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ ભગવાનનું રૂપ. જ નો અર્થ અતુલાવ થાય છે. અતુલાવનું શ્વલ્પ કરીને, આ રૂપનું દર્શન કરીને કહીશી આર્યમાર્ગથી ચલિત ન થાય ?

પ્રમાણના બજારી આ પ્રસ્તુત મર્યા રહેવા હો, કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોની સરખામણીમાં તે દુર્બલ છે. બીજા પ્રકારે પણ મર્યાદા ચલિત થાય છે. જે પ્રમેયમર્યાદા કોઈ પણ પ્રકારે અદિત થતી નથી તે પણ ભગવાનના સ્વરૂપને હીધે ચાલી જાય છે. આ વાત ગોપીજનો યદ્દોદ્વિજદ્રુમમૃગાઃ એ શબ્દોમાં કહે છે. મો એટલે વૃષભ. વૃષભોને પ્રમાણવાર્તાનું જ્ઞાન હોતું નથી અને તેથી પોતાની જ નહીં—આતા—સાથે પણ સમાગમ કરે છે. દ્વિજ એટલે પક્ષી. પક્ષીઓ બધી ય વસ્તુઓનું બક્ષણ કરે છે. દ્રુમ એટલે વૃક્ષ. વૃક્ષો રથાવર છે એટલે તેમને કોઈ પણ દિવસ બહારથી લાગણી થતી નથી. કેટલાક ટીકાકારો વૃક્ષોને નિરિન્દ્રિય જ માને છે. દ્રુમ એટલે હરણ. હરણો બધાથી લય પામે છે. આ બધા પદાર્થો જેમને ભગવાને બીજા જ કાર્યને માટે ઉત્પત્ત કર્યા છે તેમણે પણ ક્યારે ભગવાનના રૂપથી અથવા ગીતથી રસમય બનીને રોમાંચ ધારણ કર્યા અને રસિક મનુષ્યોના ધર્મો પ્રકટ કર્યા ત્યારે ઓછો તો સ્વભાવથી જ ચલિત થાય ॥ એટલે જ્યેમ ગોપીજનોએ આપના—ભગવાનના—અતુલાવનું શ્વલ્પ કરીને અને આપના સ્વરૂપનાં દર્શન કરીને જે આર્ય-માર્ગનો ત્યાગ કર્યો ॥ તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. ૪૦

આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગનો ઉપદેશ કરનારાં ભગવાનનાં વાક્યોનું ખંડન કરવાને માટે શ્રીગોપીજનોએ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનું દસ સ્ત્રોકોમાં વર્ણન કર્યું, અને આ પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એવો છે એટલે હવે તેઓ ભગવત્કૃપાની પ્રાર્થના વ્યક્ત એ સ્ત્રોકોમાં કરે છે.

જેમ આદિપુરુષ ભગવાન દેવલોકનું રક્ષણ કરનારા છે તેમ આપ મુજબનોનાં લય અને દુઃખ દૂર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છો; માટે દે દુઃખી જનોના જનનો ! આપનું હસ્તકમળ આ આપની દાસીઓના તમે રતન ઉપર અને અસ્તક ઉપર ધરો. ૪૧

નાપિ ત્વદુક્કમસ્મદુક્કં વા કિંચિત્સાધકં વાધકં વા તથાપિ સ્વાવતારપ્રયોજનં વિચાર્ય અસ્માનુ
કૃપા કર્તવ્યા । તત્પ્રયોજનમાહુઃ । મવાન્ વ્રજમયાતિંહર એવ વ્યક્તમભિજાતઃ । વ્રજસ્ય આર્તિઃ
પીઠા મયં વ ત્વયા દૂરિફર્તવ્યમ્ । અન્યથા સાક્ષાદ્ભગવતોઽવતારે પ્રયોજનં ન વડમામઃ । મૂમારહરણં
તુ સદ્ધર્મજ્ઞાંદેન । વસુદેવાદિદ્રિયં પ્રયુગ્મેન । ધર્મરક્ષા ત્વનિરુદ્ધેન । યદિ વ્રજમયાતિંનિરાકરણં ન
ક્રિયેત તદા કિમવતારાન્તરકાર્યં સ્યાત્ । અવો વ્યકં મવાન્ વ્રજમયાતિંહરઃ । હૃદાનીં યથાતિરસ્માકં
તથા ન કદાપિ । અસ્મદપગમે હુ સર્વસ્યાપિ વ્રજસ્ય મહતી ઞાર્તિઃ । અતઃ આર્તિનિવૃત્તિઃ કર્તવ્યા ।
નતુ મર્યાદયૈવ નિશ્ચિત્કરણસૂચિતં ન તુ હ્રમર્યાદયા, તથા સદિ મયતીનાં કામશાન્તિઃ, જ્ઞાનં વા,
મયત્ત્વિતિ કેત્, વગ્રાહુઃ દેવો યથાદિપુરુષ इति । મગવાન્ મગ્નરૂપઃ સર્વસમઃ, તપાપિ હન્દ્રાદિપુ
કૃપાં કુર્ષન્ દૈત્યાન્ મારણન્ વિપમવામઙ્ગીકરોતિ । ન તુ દેવેષ્વો જ્ઞામં પ્રવચ્છતિ । યત્ર સ્વરૂપમેવાન્યધા-
કરોતિ, તત્ર વાચમન્યથાકરોતીતિ કિં વક્તવ્યમ્ । અતો યથાદિપુરુષોઽપિ દેવો મૂલ્યા સુરલોક-
ગોષ્ઠા જાતઃ, તથા મવાનપિ ધર્મમર્યાવારહ્મકઃ, અસત્સન્ધ્યન્ કરોત્ત્વિભાષઃ । શ્વેદ રસોપગાર્ય

આપે જે આજ્ઞા કરી તે અથવા તો અરે જે ઉત્તર આપ્યો તે—એ જેમાંથી એક પણ કોઈ
રીતે સાધક અથવા બાધક નથી, છતાં પણ આપના આવતારનું પ્રયોજન વિચારીને આપે અમારા
ઉપર કૃપા કરવી એમ્ને. કૃપાનું પ્રયોજન દર્શવતાં ગોપીજન કહે છે કે આપ મજનનાં ભય અને દુઃખ
હરણ કરવાને માટે જ ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થયા છો. મજની આર્તિ એટલે પીડા, અને ભય—આ
પ્રત્તેનો આપે નાશ કરવો એમ્ને. એ આ પ્રમાણે આપ નહિ કરો તો ભૂતલ ઉપર આપના સાક્ષાત્
અવતારનું ધીલું કોઈ પણ પ્રયોજન અરે એઈ શકતાં નથી. પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવાનું કાર્ય તો
સંકર્ષણ અંશથી થઈ શકે છે, વસુદેવ વગેરેને આનન્દ આપવાનું કાર્ય પ્રયુક્ત અંશથી થઈ શકે છે,
અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય અનિરુદ્ધ અંશથી થઈ શકે છે. પછીથી એ આપ મજનનોનાં ભય
અને દુઃખ હરણ ન કરો તો આપના—પૂર્ણપુરુષોત્તમતા—અવતારનું ધીલું શું કાર્ય હોઈ શકે ?
માટે આપ મજનનાં ભય અને દુઃખ હરણ કરવાને માટે જ પ્રકટ થયા છો એમ નિર્ણય થાય છે.

આ સમયે અમને જેવા પ્રકારનું દુઃખ થાય છે તેવા પ્રકારનું દુઃખ અમને પહેલાં કોઈ પણ
દિવસ થએલું ન હતું. આપ આ દુઃખનો નાશ નહિ કરો તો અમારો નાશ થશે અને તેથી આખા ય
મજમાં બહુ દુઃખ થશે. માટે આપે અમારી પીડાનો નાશ કરવો એમ્ને.

ભગવાન્ કદાચિત્ એમ કહે કે—હિ ગોપીજનો ! તમારા દુઃખનું નિવારણ કેવળ
મર્યાદામાર્ગની રીતે કરવું યોગ્ય છે, નહિ કે અમર્યાદથી—અર્થાદમાર્ગથી બીજે પ્રકારે—; આ પ્રમાણે
કરવાથી તમારા કામની શાન્તિ થશે અથવા તો તમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. આના ઉત્તરમાં ગોપીજનો
કહે છે કે દેવો યથાદિપુરુષઃ—એમ આદિપુરુષ દેવ છે. ભગવાન્ પ્રકારુપ છે, એટલે કે તે સર્વને
ત્રરખા ગણે છે (—પ્રકારનું લક્ષણ ‘નિર્દય અને સમ’ છે—), છતાં પણ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના ઉપર
કૃપા કરવાની ઇચ્છાથી દેવોને આરવાને માટે ભગવાન્ વિપમતા (દેવો પ્રિય અને દૈત્યો અપ્રિય એ
પ્રકારની વિપમતા—અર્થાત્ દેવો માટેનો પક્ષપાત) સ્વીકારે છે, પરંતુ ભગવાન્ કોઈ દેવોને જ્ઞાન
આપતા નથી. ભગવાન્ વ્યારે પોતાના ‘સમ’ સ્વરૂપનો જ દેરફાર કરી નાખે છે અને તેને
‘વિપમ’ બનાવે છે, સારે તો પોતાની વાળીનો—વેદનો અને વેદે બજાવેલા અર્થાદમાર્ગનો—
દેરફાર કરે તેમાં તો શું જ કહેલું ? માટે એમ આદિપુરુષ ભગવાને પણ કીડાને માટે દેવસીદ્ધાંતનું રક્ષણ
દયું તેમ આપ પણ ધર્મમર્યાદાનું રક્ષણ કરનાર છો છતાં પણ અમારી સાથે સમ્બન્ધ કરો—આપ
કીડાને માટે જ પ્રકટ થયા છો—એ પ્રકારનો ભાવ છે.

વ્યાજેનાદુઃ સન્નો નિષેદીતિ । આદાવસ્યાકં દિરસિ હસં સ્થાપય । યયા અસાકમન્યં ભવતિ । તતોડસ્યાકં હૃદયતાપનિવૃત્ત્યર્થં સ્તનેષુ ચ ફરપદ્મૂલમમૃતસાવિ તાપનાશકં નિષેદિ । અનોવિતી તુ નાસ્તિ ચતો ઘયં કિદ્ધ્યઃ । પરીક્ષાર્થં વા ઇતદ્ દ્રષ્ટવ્યમિતિરસોક્તિઃ ॥ ૪૧ ॥

एवं प्रार्थनायां भगवान् यत् कृतवान् वदाह इतीति ।

भीશુક उवाच—इति विह्वलितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।

प्रहस्य सदयं गोपीरत्नमारामोपचरीरमत ॥ ४२ ॥

પદ્મગૈર્ધર્વમાબેન પોહા રેમે દરિઃ સ્વયમ્ । સ્વરૂપેણામિ, શુંગારો દ્વિવિધોડપિ નિરૂપિતઃ ॥ ૧ ॥

સામાન્યરમણે પૂર્વ, વિશેષે મેલનં પુર । વાલેન રમણં પશ્યાન્, આન્વરં ચ તતઃ પરમ્ ॥ ૨ ॥

તતો નાનાવિલાસેન જાતફેલિખિભેદતઃ । વિપ્રલંબસ્ય સિદ્ધ્યર્થં વાસાં માનમુદીર્યતે ॥ ૩ ॥

રમતું યોયણ કરવાને માટે પરીક્ષા રીતે આ જ વાત ગોપીજનો સન્નો નિષેદિ—માટે અમારા ઉપર ધરો—એ શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ આપ અમારા મસ્તક ઉપર આપનો હસ્ત પધરાવો, જેથી અમે ભયમાંથી મુક્ત થઈએ. પછીથી અમારા હૃદયના તાપને દૂર કરવાને માટે અમૃત જેમાંથી જરે છે અને તેથી જે તાપનો નાશ કરનાર છે એવા આપના હસ્તકમળને અમારી છાતી ઉપર પધરાવો.

આમ કરવામાં કોઈ પણ ભાવનું ખોટું ચતું નથી, કારણ કે અમે તો આપની દાસીઓ છીએ. અથવા તો અમે જે અમારી પરિસ્થિતિ વર્ણવી તે ખરી છે કે ખોટી એમ પરીક્ષા કરવાને માટે આપ અમારાં મસ્તક અને છાતીનો સ્પર્શ કરો એમ સીગોપીજનો સ્વયોવજીને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૪૧

આ પ્રમાણે ભગવાદે ગોપીજનોએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને જે કાર્ય કર્યું તે શુકદેવજી હિતિ વગેરે સ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે—

શુકદેવજી કહે છે કે—

આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં દીન વચનો સાંભળીને યોગેશ્વરેના હંશર

આત્માશરે પણ હસીને દયા લાવીને ગોપીઓને રમણ કરાવ્યું. ૪૨

(ભગવાન્ ઐશ્વર્ય, બીર્ય, શ્રી, યશ, સ્થાન અને વૈશ્ય એ છ ગુણોના સ્વામી છે અને તેથી રમણમાં ભગવાદે ભગવાદે જે જે ગુણની જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણને ભગવાને પ્રકટ કર્યો.) આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે છ ગુણોના સ્વામી હોવાથી છ પ્રકારનું રમણ સંયોગાત્મક શુંગારરૂપે કર્યું અને સ્વરૂપથી પણ વિપ્રલમ્બાત્મક શુંગારરૂપે રમણ કર્યું. આ રીતે સંયોગ અને વિપ્રલંબ એ બે પ્રકારના શુંગારનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (સંયોગાત્મક શુંગારનું વર્ણન ૪૨ થી ૪૭ એ છ સ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને ૪૮ માં સ્લોકોમાં વિપ્રલમ્બાત્મક શુંગારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧.

પ્રથમ ૪૨ માં સ્લોકોમાં ભગવાનના સ્વમાન્ય રમણનું વર્ણન કરેલું છે. વિશેષરમણ જે પ્રકારનું છે, બાહ્ય અને આન્તર, બાહ્ય રમણમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ નથી હોતો પણ બાહ્ય વિશ્વસપૂર્વક ગતિ વગેરે હોય છે. આન્તર રમણમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ વગેરે ધાય છે. વિશેષરમણને માટે પહેલાં ૪૭ માં સ્લોકોમાં ભગવાનના ગોપીજનોની સાથેના યજ્ઞેલા સંગમનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૪ માં સ્લોકોમાં ભગવાત્સ્વરૂપથી બાહ્ય એવાં ગતિ, કટાક્ષ વગેરેથી ગોપીજનોના કામને ઉત્પત્ત કરીને જે બાહ્ય રમણ ભગવાને કર્યું તેનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૫ માં સ્લોકોમાં આન્તર રમણનું વર્ણન છે. ૨.

પછીથી અનતરમરદેલિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ નથી) અને વ્યતત્તરમરદેલિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ છે) એ બે પ્રકારે કરેલા અનેક વિલાસોવાળા રમણનું વર્ણન અનુક્રમે ૪૫ માં અને ૪૬ માં સ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી વિપ્રલમ્બશુંગારને સિદ્ધ કરવાને માટે ૪૭ માં સ્લોકોમાં ગોપીજનોના માન—અભિમાન—નું વર્ણન છે. ૩.

તિરોમાલસતતપ્રાપ્તિ નાર્ય ઔષ્ઠિકકામુકઃ ॥ ૩૩

પ્રથમ તાસાં તાપાપનોદનાર્ય સામાન્યલીલામાદ । હિતિ તાસાં વિકૃતિતં પરગવૈકલ્યમાપિતં
શ્રુત્વા પ્રહસ્ય અરીરમત્ । નનુ નિરિન્દ્રિયઃ કથં રમે, તગ્રાહ, યોગેશ્વરાણામપીશ્વર હિતિ । યોગા-
દિપુ સર્વે પદાર્થોઃ સ્પુરન્તિ, અણિમાદયોઽપિ, તયા તદૈવ સ્વરૂપમેવેન્દ્રિયાદિભાવેન પ્રકટીકૃતવાન્ । ત
તુ સ્વસ્ય કામેન । તથા સતિ યીજનિવૃત્તૌ કામો મિલ્લેત । તાસાં યથા ન કદાચિદપિ સ માવો ગચ્છતિ
તદર્ય પ્રહસ્ય પ્રકર્યેણ દ્વાસં કૃત્વા તાસામુદ્ધરણાર્ય ન નુ મિત્રગમનવા મર્યાદાયાં પાતયિત્વા નાશનાર્થ-
મિતિ । તદ્વાદ સદયમિ । ગોપીરવાત્મયત્, સ્યં સ્વાત્મારામ એવ । તાસાં રસાભારત્વાય વા સદયમ્ ।

પછીથી ૪૮ મા પ્રલોકમાં ભગવાનના તિરોજાવનું વર્ણન છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ જગતમાં
ભેવામાં આપતા કામી પુરુષ જેવા નથી. (જેમ સીને ભેવાથી પ્રાકૃત પુરુષને કામ થાય છે અને
તેથી શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ભગવાનને ગોપીજનોના દર્શનથી ભે કામ અને શરીરમાં
વિકાર ઉત્પન્ન થાય તો પ્રાકૃત પુરુષની માફક ભગવાનનો વિનાશ પણ થાય. પણ આ પ્રમાણે નથી.
પરંતુ “પરમાત્મા સ્વરૂપ જ છે” એ અને એવી જીજ્ઞાસુતિઓને આધારે એવું સિદ્ધ થાય છે કે
ભગવાનનું સ્વરૂપ જ સ્માત્મક છે તેથી રસશાસ્ત્રની અંદર રસના જેટલા લોકો વર્ણવવામાં આવ્યા છે
તે બધાં રૂપો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. એટલે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ આવા પ્રકારનું છે, તેથી
તેમને જગતના કામી પુરુષ જેવા ગણવાના નથી. ભગવાન્ જેમ દેહોની આગળ વીરરૂપે જ પ્રકટ
થાય છે, કારણ કે દેહોનો અધિકાર તેવા પ્રકારનો છે, તેમ ગોપીજનોની આગળ ભગવાન્ સ્માત્મક
સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, કારણ ગોપીજનોનો અધિકાર જ તેવા પ્રકારનો છે.) રહે.

ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરવાને માટે ભગવાને જે સામાન્ય લીલા કરી તેનું શુકદેવજી પ્રથમ
વર્ણન કરે છે. હિતિ—આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું નિકલવિત—છણાં દીન વચનો—સાંભળીને અને
હાસ્ય કરીને ભગવાને રમણ કર્યું.

શંકર—ભગવાનને ઇન્દ્રિયો નથી, તો પછી તેમણે કેવી રીતે રમણ કર્યું ?

સુમાધાના—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્ બ્રહ્મ વગેરે
યોગેશ્વરોના પણ ઉચ્ચ છે. યોગ અને જ્ઞાનની અંદર ગદ્યા પદાર્થો પોતાની મેજેજ સુધે છે અને
ઇન્દ્રિયો વગર જ જ્ઞાનક્રિયાને ઉપયોગી થાય છે, અલ્પિમા એવી સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી
જ રીતે તે જ સમયે—રમણનો આરંભ કરતી વખતે જ—ભગવાને પોતાના સ્વરૂપને જ ઇન્દ્રિય
વગેરે રૂપે પ્રકટ કર્યું. અર્થાત્ ભગવાને પોતાના સ્વરૂપ વડે જ બધાં કાર્યો કર્યો. ભગવાને પોતાના
કામને લીધે રમણ કર્યું નથી. ભે ભગવાને પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક કામથી પ્રેરાઈને રમણ કર્યું હોત
તો જીજ્ઞાસુ નિવૃત્તિ થતાં—વીર્યનું સિંચન થતાં—કામ જતો રહેત, (પરંતુ ભગવાનનો કામ શાન્ત થતો
નથી. એટલે ભગવાને કામથી પ્રેરાઈને આ બધી લીલા કરી નથી એવ સિદ્ધ થાય છે.). ગોપીજનોનો
ભગવાનને વિષે જે લાગ રહેલો છે તે કોઈ પણ દિવસ નાશ ન પામે એટલા માટે ભગવાન્ ખુબ
હસ્યા. ગોપીજનોનો ઉત્કટ તાપ જોઈને તેમને તે તાપમાંથી મુક્ત કરવાની ભગવાનને દયા આવી
અને ભગવાને પોતાના હાસ્ય વડે જ ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરી નાખ્યો. જે ભગવાન્ ગોપીજનોને
પોતાનાથી ભુલું ગણીને મર્યાદામાર્ગમાં સ્વીકારે તો પુષ્ટિગર્ભનો નાશ થઈ જાય. એટલે ગોપીજનોનો
મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર ન કરતાં દયા લાવીને તેમને તેમના ઉત્કટ તાપમાંથી મુક્ત કરવાને માટે
ભગવાને હાસ્ય કર્યું. આ જ વાત શુકદેવજી સદયમ્—દયા લાવીને—એ પદમાં કહે છે. ભગવાને
ગોપીજનોને જ રમણ કસબું; ભગવાન્ પોતે તો આત્માત્મ જ છે; પોતાના સ્વરૂપને વિષે જ રમણ
દરનારા છે. અથવા તો સદયમ્ એ પદનો અર્થ એવો પણ થાય કે ગોપીજનો રસનો આધાર અને
તેટલા માટે—ગોપીજનોનો નાધિકાસાવ સિદ્ધ કરવાને માટે—ભગવાને દયા લાવીને રમણ કર્યું.

ક્રિયા સર્વોપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિચયતે । તાસાં કામસ્ય સમ્પૂર્વેર્નિષ્કાનેનેતિ તાલ્પરા ॥ ૧ ॥
કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં વનયેત્ સ્ફુટઃ । કામામાલેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્વાત્ ન સંસાયઃ ॥૨॥
અતો ન કાપિ મર્યાદા મગ્ના મોક્ષફલોપિ ચ । અત્ એતદ્વૃત્તૌ લોકો નિષ્કામઃ સર્વથા મયેત્ ॥૩॥
મગવચ્ચરિતં સર્વં યતો નિષ્કામનીચિતે । અતઃ કામસ્ય ચોદ્ગોચઃ તતઃ શુક્રવચઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૪ ॥

આત્મારામસ્ય આત્મનૈવ રમણં જ્વાલર્વચિતુમપિશ્વદઃ । અરીરમત્ વદુશા રમે, ઉત્તરોત્તરં
રસાધિર્ન્યં ચ પ્રકટિતવાન્ ॥ ૪૨ ॥

૪૬ મા પ્રલોકમાં વર્ણન કરેલી બધી ચ—આટુઓને લંબાવવા, લેટવું, હાથ વગેરે અંગોનો સ્પર્શ, હાથ વગેરે સ્પર્શમાં ઉપયોગી—હિયા સમશ્ચઅસિદ્ધ જ છે અને તે બધી રાસલીલામાં છે, પરંતુ તેમાં—રાસલીલામાં—લૌકિક કામ નથી. (રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી એ તાત્પર્ય છે.) ગોપી-જનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ થાય છે એટલે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—જ છે. (તે આ પ્રમાણે ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે ગોપી-જનોનો કામ લૌકિક છે તો ભગવાનના અલૌકિક કામથી ગોપી-જનોનો લૌકિક કામ પૂર્ણ થાય નહિ, પરંતુ ગોપી-જનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ તો થશે જ છે, એટલે એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપી-જનોનો કામ પણ અલૌકિક હતો અને તે પોતે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—હતાં.) ૧.

તે ગોપી-જનોનો કામ આકૃત—લૌકિક—હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે મંથાર—પુત્રાદિ—સ્પષ્ટ ઉત્પત્ત થાત (પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો મંથાર ઉત્પત્ત થયો નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ અને ગોપી-જનો લૌકિકકામરહિત છે.) ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામનો અભાવ છે. ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અભિલાષા—અલૌકિક કામ અથવા લૌકિકકામરહિત ધમ્મ—જ પૂર્ણ થાય છે એમાં વચ્ચે પણ સમ્પદ નથી. (તેથી ગોપી-જનો નિષ્કામ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.) ૨

આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક જ ભાવ હોવાથી મર્થદામર્થ અને લક્ષિતમાર્ગની કોઈ પણ મર્થાશ્વનો સંજ થતો નથી અને મોહરૂપી ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ માણસ પણ આ અલૌકિક લીલાનું શ્રવણ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—ચર્ચાળ છે. ૩

(ભગવાનની આ ગમલીલાનું શ્રવણ કરવાથી દરેક જણ નિષ્કામ થાય છે કમળ કે) ભગવાનની બધી ચ લીલાઓ નિષ્કામ છે. આ લીલા લૌકિકકામરહિત છે એટલે તેનું શ્રવણ કરવાથી શ્રોતાની અંદર લૌકિક કામ ઉત્પત્ત થતો નથી, અને તેથી (ત્રીસમા અધ્યાયને અંતે આવેલું) શુક્રદેવજીનું વચન—જે કોઈ ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી દુઃસ્વપ્ના રોગનો સત્ત્વર નાશ થાય છે એ વચન—ચાલું સ્પષ્ટ છે. તાત્પર્ય એ કે શુક્રદેવજીએ ‘દુઃસ્વપ્ના રોગો દૂર થાય છે’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતાં ‘કામરૂપી દુઃસ્વપ્નો રોગ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે. ભગવાન્ નિષ્કામ છે, અને દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી બીજા વસ્તુને પોતાના જેવી જ બનાવી દે છે આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન્ લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું શ્રવણ કરનાર પણ ભગવાનની તરીકે થઈ જાય છે તેથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે એમ તાત્પર્ય છે) ૪.

ભગવાન્ આત્માગમ છે તેમણે ક્ષણ આત્મા—સ્વરૂપ—વટે જ ગમણ કર્યું નથી પરંતુ મન, વાત્સ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને સરીર વડે પણ રમણ કર્યું છે એમ દર્શાવવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં અપિ રાષ્ટ્ર મૂકવામાં આવ્યો છે જલ્પરમત્ એટલે ભગવાને અનેક પ્રકારે રમણ કર્યું અને ઉત્તરોત્તરં અધિક અધિક રસ પ્રકટ કર્યો. ૪૨

‘અર્થં સામાન્યલીલામુક્ત્યા વિશેષલીલાગાઢ ત્તાભિરિતિ ત્રિગિઃ ।

તાભિઃ સમેતાભિરુદારચેદિતઃ પ્રિયેક્ષણોત્કુહ્લમુક્તીભિરચ્યુતઃ ।

ઉદારહાસદ્વિજકુન્દદીધિતિર્વ્યરોચતૈળાઙ્કુરોહોદ્ભિર્મૃતઃ ॥ ૪૩ ॥

અજાતસરકેલિભિઃ પ્રથમતઃ તાભિઃ સમેતો જાતઃ મિલિતઃ । પૂર્વં મયાત્ પ્રથમ્ સ્થિતઃ ।

સત ઉદારાણિ ચેદિતાનિ ચસ્ય । અત્ર ઔદાર્યં રસનિવચન્મ્ । યથા તાસાં મહાનેય રસ આવિર્ભવતિ તથા પામશાસ્ત્રસિદ્ધલીલાઃ સર્વા એવ કૃતવાન્ । તત્પણા ણન્તઃપૂર્ણરસાઃ । પ્રિયસ્ય ભગવાત્ દૈક્ષણાર્થદુત્કુહ્લાનિ મુક્તાનિ યાસાં ગાટશ્યો જાતાઃ । પ્રિયેક્ષણેન ચ સૂર્યકિરણૈરિવ ઉત્કુહ્લાનિ મુક્તાનિ । યસ્તુતો ઓમસ્થિતરસાર્થમેવ વચાકરણમ્ । ઇતાવન્તિ કૃતે રસો નિવર્તતે, તદમાવાયાઢ અચ્યુત ઇતિ । તાસામપિ રસસમાપ્ત્યમાવાય ઉદારેતિ । ઉદારો ચો હાસઃ પૂર્વપામપ્રદઃ, પામાર્થમેય ચો મોહઃ તેનૈય ક્ષેદઃ સમ્પર્ધિતઃ । ત્વાહ । હાસસહિતા ચે દ્વિજાઃ ત એવ કુન્દપુષ્પાણિ, આર-
ક્તાન્યપિ હાસેત શુભ્રાણિ, તેષુ દીધિતિર્વચ્ચ । કુન્દત્વં ક્ષેદસ્તૈવન્માત્રપર્યવસાનાર્થમ્ । (પૂર્વં નિરુપધિ-

આ પ્રમાણે ભગવાનની સામાન્ય લીલાનું નર્ણન કરીને તામિઃ ઇત્યાદિ ત્રણ પ્રસોદોમાં ભગવાનની વિશેષ લીલાનું શુદેવલ નર્ણન કરે છે:—

પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરીને પ્રકુલિત થયાં છે મુખ જેમનાં

અને જે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે એવાં ગોપીજનોથી વીંટળાયલા,
ઉદાર ચરિત્રવાળા અને જેમના ઉદાર હૃદયવાળા હાંતરૂપી કુન્દપુષ્પોમાં
શોભા રહેલી છે એવા અચ્યુત ભગવાન નક્કરોથી વીંટળાયલા ચન્દ્રની
માફક શોભવા લાગ્યા. ૪૩

હવે શુધી જેમને સ્મરકેલિ—કામક્રીડા—મર્દનથી એવાં ગોપીજનો પ્રથમ તો ભગવાનને મળ્યાં. પહેલાં ગોપીજનો કામને લીધે ભગવાનથી છૂટાં હૂતાં અને હવે તે ભગવાનની પાસે આવ્યાં. પછીથી ભગવાન ઉદારચેદિત થયા. ઉદારચેદિત એટલે ઉદાર છે એટલા જેમની એવા. અહીં જે ઉદારતાની વાત કરવામાં આવી છે તે રસ વિષેની છે. જેમ ગોપીજનોનો મહાન્ જ રસ પ્રકટ થાય તેમ ભગવાને કામશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી ગમી ચ લીલાઓ કરી. ત્યાર પછી ગોપીજનોની અંદર પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો. પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરવાને માટે ગોપીજનોનાં મુખ વિકસિત થયાં. અથવા તો જેમ સૂર્યના કિરણોથી મુખ પ્રકુલ થાય છે તે પ્રમાણે પ્રિયનાં દર્શન કરવાથી ગોપીજનોનાં મુખ પ્રકુલ થયાં. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ લેવાને માટે જ ગોપીજનોએ પોતાનાં મુખ વિકસિત કર્યાં. ત્યારે ગોપીજનો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ મહાશુ કરવા માંડે ત્યારે તો ભગવાનમાં રહેલો રસ જતો રહે—એટલે કે ભગવાનનો પ્રવલ શિથિલ થાય અને તેમને ખેદ થાય—એ સંકા દૂર કરવાને માટે શુદેવલ કહે છે કે અચ્યુતઃ—ભગવાન અચ્યુત છે—જેમાંથી કંઈ પણ જતું રહેતું નથી એવા ભગવાન છે. ગોપીજનોએ ભગવાનના અધરરસનું મહાશુ કરવાને માટે મુખને જે પ્રકુલિત કર્યું તેનું પ્રયોજન એ જ કે તેમને પોતાના હૃદયમાં રહેલા અગ્નિને શાન્ત કરવો હતો, નહિ કે ભગવાનમાં ખેદ હતો તેથી. ગોપીજનો પણ અજાતસરકેલિ લેવાથી ઔદ ન હતાં એટલે તેમનો રસ સમ્પાત્ત મર્દન્ય એ સંપ્ર દૂર કરવાને માટે શુદેવલ ઉદારહાસ એ પ્રમાણે કહે છે. ઉદાર જે હાસ છે, અર્થાત્ હાસ્ય પૂર્વ કામ આપનારું છે, કામને માટે જ જે હાસ્યરૂપી મોહ છે તેનાથી જ ગોપીજનોનો ભગવાનમાં રહેલો ક્ષેદ બંધો. (ગોપીજનોનો ભગવાનની રસથે ત્યારે ઘણો નિકટ સંબંધ થાય ત્યારે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય જ અને તેથી ભગવાનને માટે તેમને ગાદારમ્ય બુદ્ધિ થાય, એટલે સ્વ હૃદય થાય અને તેથી રસનો લંઙ મર્દન્ય. આ પ્રમાણે ન થાય

રેવ સેહઃ સ્થિતઃ, મગવતા પરં રસશાસ્ત્રોત્તરીલા સ્વરૂપાનન્દં વાતું તત્પ્રજાતીયઃ કાતોપાધિયઃ
સેહોડ્ડુના જનિત इति क्षापनाय સેહરૂપરદાનાં દ્વિજપદેન કથનમ્ ।) તથા સતિ કલમોગ્યાત્ કાન્ત-
માવમાશંસ્ય તત્ર દીપિતિરુચા । ચયપિ મગવાન્ તન્નિર્વચ્ચેન રેમે જગદોપનિરાકરણાયં વ ન તુ
સયમ્, તથાપિ ના પૂર્ણમનોરથ इव किन्तु यथा लौकिकः, वदाह दृष्टान्तेन । एणाङ्कः सद्गुभिः नष्टैः
सह यथा ध्यरोचतेति । वन्धातिरिक्ताः सर्वा वाह्या एव लीला वताः ॥ ४३ ॥

एषा विशेषतः प्रथमलीला वाचककामलिवारिका । द्वितीयलीलाया उद्गोचार्थं पूर्वसामयीमाह
उपगीयमान इति ।

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।

मालां विभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन् धनम् ॥ ४४ ॥

એટલા માટે ગોપીજનોમાં મોડું ઉત્પત્ત કરવાની જરૂર હતી, તેથી ભગવાને ઉદાર હૃદય વડે
ગોપીજનોમાં મોડું ઉત્પત્ત કરીને તેમનો ભગવાનને માટેનો એક વધાર્યો.) આ જ વાત શુકદેવજી
જ્ઞાસક્તિજ ઇચ્છાદિ શબ્દોમાં કહે છે. હાસ્યવાળા જે દિલ્લે—દાંત—તે જ કુન્દનાં પુષ્પો છે ભગવાનના
દાંત ને કે શતા છે છતાં પણ હાસ્યને લીધે શુભ્ર—ધોળા—જડપ્રાય છે. ભગવાનના આવા પ્રકારના
દાંતમાં કાન્તિ—શોભા—રહેલી છે. દાંતને જે કુન્દનાં પુષ્પો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેનું
પ્રયોજન એકાંત પતિભુજા રૂપ કામમાં જ થાય છે એ બતાવવાનું છે.

(પહેલાં ગોપીજનોનો ભગવાનમાં રહેલો એક કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ વિનાનો હતો, પણ
ભગવાનને ગોપીજનોને સ્વરૂપાનન્દનું ધન રમશાસ્ત્રમાં જણાવેલી રીતે આપવું છે આટલે તેમણે
રમશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા રમના જેવો જ કામની ઉપાધિવાળો એક ઉત્પત્ત કયો એ દર્શાવવાને માટે એકરૂપી
દાંતને મિજ કહેવામાં આવ્યા છે.)

દાંતને ત્યારે કુન્દપુષ્પ તરીકે વર્ણવવામાં આવે ત્યારે તો ફક્ત જોગ કર્યા પછી તેમાંની શોભા
જતી રહેશે—અથ શેકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ કહ્યું કે દાંતરૂપી કુન્દપુષ્પોમાં દીપ્તિતિ—કિરણ,
શોભા, કાન્તિ—રહેલી છે. ને કે ભગવાને ગોપીજનોના આમકૃથી જ અને જગતમા રહેલા કામ-
દોષનો નાશ કરવાને માટે જ રમણ કહ્યું, નહિ કે પોતાની ઇચ્છાથી જ, છતાં પણ ભગવાન્ રમણમાં,
બધા મનોરથો પૂર્ણ થઈ ગયા છે એવા પુરુષની માફક, ઉદાસીન રહ્યા નથી પણ લૌકિક નાથકની
માફક તેમણે રમપૂર્વક રમણ કહ્યું. આ બાબત શુકદેવજી ચન્દ્રનો સ્થાન્ત આપીને મમજાવે છે. જેવી
રીતે એણાકુઃ—ચન્દ્ર—તાગઓની માથે શીલે છે તેવી રીતે ભગવાન્ પણ ગોપીજનોની સાથે શોભવા
લાગ્યા. (ચન્દ્રમાં કલંક છે એ વાત એણાકુઃ શબ્દથી કહેવામાં આવી છે, અને તેનો ભાવ એવો છે કે
જેમ ચન્દ્ર પૂર્ણ હોય ■ છતાં પણ અપૂર્ણ થાય છે, અને ફરીથી પૂર્ણ થાય છે, પણ હુમ્મેશાં પૂર્ણ
રહેલો નથી તેવી રીતે ભગવાન્ પૂર્ણ છે છતાં પણ રમણ પ્રમંજે લૌકિક નાથકની માફક નિઃશ્વાળા
થાય છે અને ફરીથી પૂર્ણ થાય છે.)

આ પ્રમાણે આ સ્લોકમાં બન્ધ વિનાની બીજા બધી બાજી—સ્પર્શદિ—લીલાનું જ વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. આ વિશેષ રમણની પ્રથમ લીલા ગોપીજનોના દેહને બાધક થઈ પડેલા વિરદાગિરિ કામનો
નાશ કરનારી છે, અર્થાત્ ભગવાનના અધરાત્વથી ગોપીજનોનો દુઃસ્વપ્ન રહેલો અગ્નિ નાશ પામે છે ૪૩
વિશેષ લીલાની દ્વિતીય લીલા પ્રકટ કરવાને માટે પહેલાં શુકદેવજી ઉપગીયમાનઃ એ સ્લોકમાં
આમગીનું વર્ણન કરે છે—

અનેક પ્રકારની મીઝોનાં અનેક પ્રકારના પૂથોના અપિપતિ,
જેમનું ગોપીજનો સમીપમાં ગાન કરે છે, એવા ભગવાન્ કિનેથી ગાન
કરતા, પૈત્યન્તી ગાતા પાસણ કરતા અને વનને શોભાવતા લીલાધી ગતિ
કરવા લાગ્યા. ૪૪

તાગિરપગીયમાતઃ નિકટે ગીયમાના સ્વયમપ્યુદાયન્ જાતઃ । વતઃ ધનિતાશત્તાનામનેકવિપ-
 ક્રીણામનેકવિધાનેય યૂથાન્ પાતીતિ યથા જાતઃ । તાવતીમિર્મિલિતો રસદેતુર્મયતિ તાવતીનામેકં
 યૂથમ્ । એવમેકરૂપાણિ કૃતાનિ । તેષામત્ર રક્ષણં દૂરદેવાશ્વાસનેન ચ । તદ્વા ગાયતો ગચ્છતઃ રૂપમાહ
 માલાગિતિ । ધૈજયન્તીં નવરસસન્નિતં સ્વામાવિષ્ક્રિમેશ્વર્યવોધિષ્ઠં કીર્તિમયીં ગાઠાં વિશ્રત્, ધનમેય
 સર્વં મળ્લયન્ અલંકુર્યન્ વ્યચરત્ સીલાગર્તિ કૃતવાન્ । એવા દિ ગતિઃ વાસાં કામોદ્ગોષિકા । સ
 તાસાં કામપૂરકઃ । એકસ્માત્ વનાત્ વનાન્તરં વા મત ઇતિ ॥ ૪૪ ॥

એવમુદ્ગે કામે તામિઃ સહ વન્ધ્યાવિમિઃ રેમ ઇલાહ નદ્યા ઇતિ ।

નવ્યાઃ પુલ્લિનમાવિશ્ય ગોપીમિર્દિમવાલુકમ્ ।

રેમે તત્તરલાનન્દિકુસુવામોદયાયુમા ॥ ૪૫ ॥

નવ્યાઃ પુલ્લિનમચ્છં કોમલમાવિશ્ય જા સમન્તાત્ પ્રવિશ્ય, રમણે વન્ધ્યાવિમરતિકોમલં કૃત્વા,
 ગોપીમિરેકવિધામિઃ રેમે । હિમાઃ શીતછાઃ વાલુકા ચત્રેતિ અન્તરૂપમા નિયારિતઃ । રદિઃ શૈલ્યં
 વાહ તત્તરલાનન્દીતિ । તસ્યા નવાસ્તરલાસરજ્ઞાઃ તામિઃ કૃત્વા આનન્દપુલ્કં પુલ્લિનમેવ । આનન્દ-
 પુલ્કો વાયુર્ધ્વા । કુમુદાર્નાં પાનન્દપુલ્કસુગન્ધઃ । તસ્યાનન્દજનકલ્લેનૈવ માન્યં નિરૂપિતમ્ । શૈલ્યં ચ

તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે રહીને તેમનું જ્ઞાન કરતા હતાં. તે જ કામ્યે ભગવાન
 પોતે પણ હાથેથી જ્ઞાન કરવા લાગ્યા. પછીથી અસંખ્ય ધનિતાઓના—અનેક પ્રકારની સ્ત્રીઓના—
 અનેક પ્રકારના યુક્તિ ભગવાન રક્ષણ કરવા લાગ્યા; એટલે ભગવાન ધનિતાશતપ્રયપ થયા. જેટલાં
 ગોપીજનોની સાથે મળવાથી રસ પ્રકટ થાય તેટલાં ગોપીજનોનું એક યૂથ થતું. આ પ્રમાણે
 અનેક પ્રકારનાં યુક્તિ કરવામાં આવ્યાં. અહીં આ બધાં ગોપીજનોના યુક્તિ રક્ષણ લક્ષિત ગતિ,
 સુંદર વાક્ય, મન્દ સ્મિત, કટાક્ષપ્રકેપ વગેરેથી દૂરથી જ આશ્વાસન આપીને કરવામાં આવ્યું.
 તે સમયે ભગવાન બાતા આતા જતા હતા. ભગવાનના તે સ્વરૂપનું વર્ણન શુકદેવેલ મારામ્
 હતાદિ શબ્દોમાં કરે છે. ભગવાને નવરસથી જડેલી, સ્વાભાવિક, કૌશલ્યે પ્રકટ કરનારી અને
 કીર્તિમયી વૈશ્યન્તી માતા ધારણ કરીને, આખા ય વનને મંડિત—સીન્નિત—કરીને લીલાથી—ધીરે
 ધીરે—ગતિ કરી. ભગવાનની આ ગતિ ગોપીજનોના કામને અજૂત કરનારી છે, કારણ કે ભગવાન
 જ ગોપીજનોના કામને પૂર્ણ કરનાર છે. (આ આખા પ્રકરણમાં સર્વ વસ્તુ રસનું પોષણ કરનારી છે.)
 અથવા તો વ્યચરત્ નો અર્થ એમ પણ થાય કે ભગવાન એક વનમાંથી બીજા વનમાં ગયા. ૪૪

આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોનો કામ અજૂત થયો ત્યારે તેમની સાથે ભગવાને રસશાસ્ત્રના બન્ધ
 વગેરેથી રમણ કર્યું એમ શુકદેવેલ નવાઃ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

શ્રીયમુનાજના શીતળ રેતીવાળા, મોલ્લંઓને લીધે આનન્દવાળા,

અને કુમુદપુષ્પના સુગન્ધિ વાયુવાળા તટ ઉપર પધારીને ભગવાને

ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. ૪૫

શ્રીયમુનાજના સ્વરૂપ અને કોમળ તટ ઉપર ભગવાને પધારીને—અરોગર પ્રવેશ કરીને—અને
 રમણને માટે રેતીના બન્ધ વગેરેથી તે તટને અતિ કોમળ કરીને અનેક પ્રકારનાં ગોપીજનો સાથે
 રમણ કર્યું. હિમ—શીતળ—રેતી જેમાં છે એવા પ્રકારનો તે તટ હતો, અને તેથી તેની અંદર કોઈ પણ
 પ્રકારની ઉષ્ણતા ન હતી. બહારથી પણ ઠંડક હતી એમ શુકદેવેલ તત્તરલાનન્દિ શબ્દ વડે કહે છે.
 તે નદીના—શ્રીયમુનાજના—તરલો, મોલ્લંઓ; તેથી તટ આનન્દવાળો બન્યો હતો. અથવા તો
 જ્યારે તત્તરલાનન્દિકુસુવામોદયાયુમા એમ એક સમસ્ત પદ લેવામાં આવે ત્યારે તો તત્તરલાનન્દિ
 એ વાયુનું વિશેષણ થયે અને તેનો અર્થ એવો થયે કે શ્રીયમુનાજનાં મોલ્લંને લીધે આનન્દવાળો

કુમુદાનાં જલસન્વન્ધાત્ । ઘાટશવાયુના સહિતં પુલિનમ્ । મંહાવન્ધેષુ વાયોરંજ્યપેષો । एवं सर्पमावेन
પ્રાસાં જાતસ્તરકેલિત્વં સમ્પાદિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

અતઃ પરં અદ્યવિધાલિઙ્ગનાદિપૂર્વકં ચૈસ્તિકામ્યાદિયુકં રસવિલાસચરિત્રમાહ વાહુપ્રસારેતિ ।

વાહુપ્રસારપરિરમ્ભકરાલકોરુનીવીસ્તનાલમનનર્મનસ્થાગ્રપાતૈઃ ।

શ્વેત્યાવલોકહસિતૈર્વ્રજસ્તુન્દરીણામુત્તમ્ભયન્ રતિપતિં રમયાંચકાર ॥ ૪૬ ॥

દૂરે સ્થિતામવયવં વા રમ્યું વાહુપ્રસારણમ્ । તતો યજાદપિ પરિરમ્ભઃ । તતઃ કરાલકોરુનીવી-
સ્તનામાલમનાનિ । કરાલમર્ને દ્યૌઃ પ્રહણમ્ । પુરુષાયિતલીલા સમન્વો વા । एवं कचोत्तमनार्प-
મલકાનાં સ્પર્શઃ । કરુસ્પર્શે વાહુવન્ધાર્યઃ । નીચીસ્પર્શે પુષ્ટે રથે મોચતાર્યઃ । સ્તનયોસ્તુ રસો-
દ્રમનાર્યઃ । एवं पञ्चस्पर्शा विविधाः । नर्म परिहासवचनानि कामलम्भनार्थम् । તતો નસ્થાગ્રપાતાઃ
નવસ્રવવન્તશ્ચત્તાડનાદયઃ કામયુદ્ધનિરુત્કાઃ । તતસ્થાને સ્થિતઃ કામઃ વૈરુદ્રોખ્યતે, યથા સેનાયથે
રાજા સમાયાયિ । શ્વેલિઃ શ્વેલિકા પ્રસોમનાદિઃ, તત્પૂર્વકાન્યેષ્વલોકનાનિ હસિતાનિ રસસ્વાપ-

વાયુ. કુમુદોનો—કમળોનો—જાનન્દવાળો સુગન્ધ. કમળોને અજાનન્દ આપવાથી જ વાયુની ગતિ
મન્દ—ધીમી—હતી એમ શુદ્ધેવલ્યએ વર્ણન કર્યું. વળી, વાયુ ઠંડો પશુ હતો કારણ કે કમળોનો
જળની સાથે સંબંધ હતો. આથી પ્રજ્ઞ પ્રકારના—ચીત, મન્દ અને સુગન્ધ—વાયુવાળો તદ્દ હતો.
મહાભયનોની અંદર વાયુની પણ જરૂર છે. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનો સાથે અનેક પ્રકારના
ખન્ધોવાણું રમણુ કર્યું અને ગોપીજનોને અતરમરકેલિ બનાવ્યાં. ૪૫

આના પછી જેમાં આઠ પ્રકારનાં આલિંગન વગેરે છે, જેની અંદર એકાદાનો કામ વગેરે છે એવા
પ્રકારનું ભગવાનનું રસવિલાસચરિત્ર શુદ્ધેવલ્ય વાહુપ્રસાર એ પ્રલોકમાં વર્ણન કરે છે—

હાથ લાંબા કરવા; ભેટી પડવું; હાથ, વાળની લટો, બંધ, નીવી
અને સ્તનનો સ્પર્શ કરવો; પરિહાસ વચનો બોલવાં; નખ અને હાંત વડે
મારવું; પ્રસ્તોભનપૂર્વક બેસવું અને હસવું—આ બધાથી મળતી
શ્રીઓના કામને વધારતા એવા ભગવાન ગોપીજનોને રમણુ કરાવવા
લાગ્યા. ૪૬

દૂર ઉભી રહેલી ગોપીને સ્પર્શ કરવાને માટે અથવા તો અવયવનો સ્પર્શ કરવાને માટે ભગવાને
પોતાના હાથ લાંબા કર્યા. પછીથી ભગવાન (લલ્લા પામેલી) ગોપીને ભગવાનની પગુ ભેટી પડ્યા.
પછીથી ગોપીના હાથ, કેશની લટો, બંધ, નીવી અને સ્તનોનો ભગવાને સ્પર્શ કર્યો. કરવું આલિંગન
એટલે ગોપીનો હાથ પકડવો; આ લીલાને પુરુષાયિતલીલા અથવા સમગ્રન્ય દેવિલામાં આવે છે. આ
પ્રમાણે ગોપીના કેશ લેવા કરવાને ભગવાને તેની વાળની લટોનો સ્પર્શ કર્યો. બાહુબન્ધને માટે
ભગવાને ગોપીની બંધનો સ્પર્શ કર્યો. રસ જરોબર પુષ્ટ થાય—અર્થ—એટલે વજ્ર છોડવાને માટે
ભગવાને ગોપીની નીવીનો સ્પર્શ કર્યો. પછી રસને પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને ગોપીના સ્તનોનો
સ્પર્શ કર્યો અને પછી મર્દન કર્યું. આ પ્રમાણે કામચાતુર્યમાં પાંચ સ્પર્શનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
નર્મ એટલે કામનું સ્તનજન કરવાને માટે પરિહાસ કરવામાં વચનો. પછીથી નખાગ્રપાત—નખની
અછીઓ મારવી—એટલે કામયુદ્ધનું નિરૂપણ કરવાકે નખ અને હાંતથી મારવું તે. જેમ સેનાનો
વધ થતાં રાજા પોતે યુદ્ધમાં આગ્રજ આવે છે તેમ નખ અને હાંત વડે મારવાથી સરીરના મૂદા મૂદા
સ્થાનમાં રહેલો કામ પ્રકટ થાય છે. શ્વેલિ એટલે પ્રસ્તોભનાદિ શ્વેલિકા—કીટા. ભગવાન ગોપીનું
જે અવલોકન કરતા હતા અને જે હસ્ય કરતા હતા તે પ્રસ્તોભનચત્રું જ હતું. ભગવાનનાં
અવલોકન અને હાસ્ય રચનું સ્થાપન કરનારાં હતાં.

ક્ષાતિ । एवं द्वादशविधोऽपि कामः द्वादशाङ्गेषु स्थितः प्रमुखो भवति, तदाह प्रज्ञामुन्दरीणामुत्तम्भय-
क्षिति । संयुक्तः कामो रतिपतिः, विरुद्धत्वभिरूपः । एवगापिदैविकं काममुदोधयन् रमयांचकार ।
गोपीनां मुखमेव प्रकटितवान् न तु कामान्तेन विरतिमुत्पादितवान् ॥ ४६ ॥

एवं संयोगद्वाराण्युपपाद्य विप्रयोगमुपपादयितुं तस्मां मानमाह एवमिति ।

एवं भगवतः कृष्णात्सुन्दरकामा महात्मनः ।

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योन्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

पूर्વેષ્વપ્રકારેણ ભગવતઃ સર્વેરસદાનસમર્થાન્ કૃષ્ણાત્ સદાનન્દાત્ ફલરૂપાત્, લઙ્કાધિકામાઃ
પ્રાપ્તમનોરથાઃ સતાઃ આત્માનમેવં પૂર્ણં મેનિરે, ન તુ મગવત્ત્વં પૂર્ણમ્, તેન યા સ્વપૂર્ણતામ્ । મહુ
મગવાનેવં કથં કૃતવાન્, ન્યૂના એવ કથં ન સંરક્ષિતાઃ, તત્રાહ મહાત્મન इति । મગવાન્ મહાત્મ-
દ્વારમા । ન ક્ષણાદે જલે પ્રવિષ્ઠઃ અમસો ભવતિ ઘટો યા અપૂર્ણો ભવતિ । કિન્તુ, આત્માનં સ્ત્રીણાં
મધ્યે અન્યધિકં મેનિરે, ભુવિ વાન્યધિકમ્, ભુવિ સ્ત્રીણાં મધ્યે યા । જાત એવ માનિન્યોડપિ

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના શરીરના બાર ભંગોમાં રહેલી બાર પ્રકારનો કામ યજ્ઞ જાગૃત થયો
એમ શુકદેવેનંદ્ર વ્રજસુન્દરીણાસુતન્મયન્—નળની સુંદરીઓના કામને વધારતા—એ શબ્દોમાં કહે
છે. સંયોગદશામાં જે કામ હોય છે તે રતિપતિ કહેવાય છે, ત્યારે વિરુદ્ધશામાં જે કામ હોય છે
તે અક્ષિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં આધિદેવિક કામને જાગૃત કરીને ભગવાને તેમને
રમણુ કથાવ્યું. મૂળ શ્લોકમાં જે રમયાન્નકાર એમ પરસ્પૃષ્ઠી પ્રયોગ છે તેનું તાત્પર્ય એ ॥ કે
રમણુનું ફળ ગોપીજનો સોગવનારું છે. ૪૫ માં શ્લોકમાં રસે એમ આત્મનેપરી પ્રયોગ છે અને
તેનો ભાવ એ છે કે તે ફળ ભગવાને સોગવ્યું છે. ભગવાને ગોપીજનોને કામરૂપ સુખ જ પ્રકટ કરી
આપ્યું, નહિ કે તેમણે. કામનો નાશ કરીને ગોપીજનોમાં વૈસમ્યની લાવના ઉત્પન્ન કરી. (ભગવાને
પોતાના ઉદાર હાસને લીધે કાન્તિવાળા કુન્દ પુષ્પ જેવા સંતોષી ગોપીજનોનો કામ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.
ગોપીજનોનો આ ઉપાધિભૂત કામ નિકારવાળો હતો છતાં વિકારો પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ હોવાથી તે
કામ વાસ્તવિક રીતે આધિદેવિક જ હતો.) ૪૬

આ પ્રમાણે સંયોગ શુંગારનું ઉપપાદન કરીને વિપ્રયોગ શુંગારનું ઉપપાદન કરવાને માટે
શુકદેવેનંદ્ર એમ્ એ શ્લોકમાં ગોપીજનોના માનનું—અભિમાનનું—વર્ણન કરે છે:—

આ પ્રકારે મહાકામ ભગવાન્ કૃષ્ણની પાસેથી ગોપીજનોએ

પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તેથી તેઓને અભિમાન થયું કે પૃથ્વી

ઉપર તથા સ્ત્રીઓમાં અને અધિક—ગ્રેષ્ઠ—છીએ. ૪૭.

પહેલાં જાણવેલા પ્રકારે ગોપીજનોએ ભગવાન્ કૃષ્ણની પાસેથી પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો.
ભગવાન્ એ સર્વ રસનું દાન આપવાને સમર્થ છે, અને કૃષ્ણુ એ સદાનન્દ ફળરૂપ છે. આ
પ્રમાણે પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ થતાં ગોપીજનો પોતાની જાતને જ પૂર્ણ માનવા લાગ્યાં, પણ
ભગવાન્ પૂર્ણ છે અથવા તો ભગવાને લીધે જ પોતે પૂર્ણ થયાં છ એમ માનવા લાગ્યાં નહિ.

શંકા:—ભગવાને આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો મનોરથ પૂર્ણ કરીને તેમને પૂર્ણ કેમ બનાવ્યાં ?
ગોપીજનોને ન્યૂન—હલકી કોટિનાં—જ રાખીને ભગવાને તેમનું સંરક્ષણ કેમ ન કર્યું ?

સમાધાન:—ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં શુકદેવેનંદ્ર કહે છે કે મહાત્મનઃ. ભગવાન્ મહાત્મા—
મોટા જ આત્મા—છે. અગ્રાધ—હાલ—જળની અંદર પ્રવેશ કરેલો માણસ ડુબતો નથી એમ નથી,
તેમ હાલ જળની અંદર પડેલો ઘડો અપૂર્ણ રહે છે એમ નથી. વળી, ગોપીજનો પોતાની જાતને
સ્ત્રીઓમાં તેમજ પૃથ્વીમાં જહુ એક માનવાં લાગ્યાં. અથવા તો પૃથ્વીમાં સ્ત્રીઓની અંદર પોતાની

જાતાઃ । ન હ્યસ્તસદશોઽન્વાઃ સન્તિ । જતોઽસ્માન્ યદિ પ્રાર્થયિષ્યતિ તદા રસં વાસ્યામ્ ।
માનયુક્તો જાતાઃ । ભગવદ્ગોસ્તાસુ સમાગવાઃ । તથા સતિ યથા પ્રાર્થનયા પૂર્વ ભગવાન્ વતે જાતઃ,
એવં વયમપિ ભવિષ્યામ્ । રસપ્રમિદૈર્ભાવઃ ન તુ દોષરૂપઃ, ભગવદ્ગ્રાવાત્ ॥ ૪૭ ॥

ભગવાંસુ પ્રેમ્યેનૈવ રસં પ્રયચ્છન્ વદિતિરોહિતો જાત इत्याह तासामिति ।

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य भानं च केशवः ।

प्रक्षामाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते मહાપુરાણે દશમસ્કન્ધે પદ્ધિશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૬ ॥

માનઃ પૂર્ણતા ચ ન રોચત્ય । સીપુ મૂર્ચો ચ ચતાપિચ્ચજ્ઞાનં ચ દોષો ભયતિ । વદનૂપ તત્પતિ-
દાપયં તિરોહિત इत्याह । तासां तत् सौभगमदं पूर्णोक्तं सर्वोत्तमत्वलक्षणं सौभाग्यमदं वीक्ष्य तस्य

જાતને ગોપીજનોને જાતું શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યાં. આથી જ તેમને અભિમાન પણ થયું કે અમારા જેવી જગતમાં બીજી કોઈ નથી. તેથી ગોપીજનોને જોતું અભિમાન થયું કે એ ભગવાન્ અમારી પ્રાર્થના કરશે તો જ અમે તેમને રસનું સ્વન કરીશું. આ પ્રમાણે માન ધરાવ્યાં જે ભગવાનના ધર્મો છે તે ગોપીજનોમાં આવ્યા. તેથી ગોપીજનો માનવા લાગ્યાં કે જેમ ભગવાન્ અમારી પ્રાર્થનાથી વશ થયા તેમ અમે પણ ભગવાનની પ્રાર્થનાથી ભગવાનને વશ થઈશું. ગોપીજનોનો આ પ્રકારનો ભાવ કેવળ રસના પોષણને માટે જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે તેમનામાં આ ભાવ—અભિમાન—ભગવદ્ભાવથી થયો છે. ૪૭

ભગવાન્ તો ગોપીજનોની સાથે એક થઈને જ રસનું સ્વન કરવાના હોવાથી બહારથી તિરોહિત થઈ ગયા એમ શુદ્ધેવલ તાસામ્ એ શ્લોકમાં કહે છે:—

ગોપીજનોનાં તે સૌભાગ્યમદ અને અભિમાન જોઈને, તેનું નિવારણ

કરવાને તથા કૃપાનું દાન કરવાને ભગવાન્ કેશવ ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. ૪૮.

ગોપીજનોને પોતાનામાં જે પૂર્ણતા જણાવા લાગી અને તેથી તેમનામાં જે અભિમાન ઉત્પન્ન થયું તે દોષરૂપ નથી; પણ શ્રીઓમાં અને પૃથ્વી ઉપર અમે શ્રેષ્ઠ હીએ એ જે જ્ઞાન ગોપીજનોને થયું તે દોષરૂપ છે. શુદ્ધેવલએ શ્લોકમાં તેનો અનુવાદ ક્યો અને તે દોષ દૂર કરવાને માટે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા એમ વર્ણન કર્યું.

ગોપીજનોના તે—અચિદ્, પહેલાંના શ્લોકમાં વર્ણવવામાં આવેલા—અમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ હીએ એ પ્રકારના સૌભાગ્યમદને ભગવાને જોયો અને તે મદને દૂર કરવાને માટે ભગવાન્ અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

શંકાઃ—ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે રમણ કર્યું તેથી જ તેમને સૌભાગ્યમદ થયો; એટલે ગોપીજનોનો આ મદ પણ ભગવાને જ કરેલો છે. તો પછી પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા મદને લીધે ભગવાન્ કેમ તિરોહિત થઈ ગયા ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવલ કહે છે કે ગોપીજનોનું માન જોઈને તેમના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન્ ત્યાં જ અન્તર્હિત થઈ ગયા. ગોપીજનોને કેવળ મદ થયેલો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમને અભિમાન પણ થયું હતું, અને આ અભિમાન રમણમાં પ્રતિબન્ધ કરતાં હોવાથી તેને દૂર કરવાને માટે ભગવાનનું તિરોધાન આવશ્યક હતું. માન એ અન્તર—શરીરની અંદર રહેલો—ધર્મ છે એટલે ભગવાને બહારથી અન્તર્હિત થઈને ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કર્યો. જે, અરેબર, અચક્ત છે તે બહારથી દૂર કરવાને માટે યત્ન કરે છે. (અને તેથી જ લૈકિક કામી પુરુષ અચક્ત હોવાથી બહારથી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે વ છે તેનો અર્થ પૂર્ણતાપી સ્વધર્મ—ભગવાનનો ધર્મ—કરવાનો છે. (એટલે કે ગોપીજનોનાં માન

મંદસ્ય પ્રસાદાય અન્તરધીયત । ગતુ ભગવદ્રમણેન દિ વાસામેવં મ્માયા, જતઃ સ્વકૃત એવેતિ કથં
તિરોધાનં કૃતવાનિત્યાશઙ્ગાદ વીક્ષ્ય માનં ચ પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયતેતિ । માનાપનોદનં
કર્તવ્યમ્ । માનસ્વાન્તરઃ । અશકો દિ બહિરપનોદનાયં યત્નં કરોવિ । ચકારાન્ સ્વર્ગમ્ ચ । અતઃ
પ્રસાદાય, પ્રયમવત્સાસામ્, પશ્ચાન્ સ્વસ્ય ॥ તત્રૈવ ગોપિકાસુ ચૂચમધ્યે વા અન્તર્ધાનં પ્રાપ્તાન્ ।
નન્વેતન્ દ્વયમપિ ન કર્તવ્યમ્, હપેક્ષિતાઃ કુતો નેત્રિ ચેત, તત્રાહ કેદશ્ચ શ્ચિ । યથા રજોગુણં વ્રણ્ણો
નિવાર્યે તસ્યે મુક્તિં દત્તવાન્, યથા વા શિવસ્ય તસોગુણં નિવાર્ય, યથેતવાસામપિ મદં માનં ચ નિવાર્ય
મુક્તિં દાતું તથા કૃતવાનિત્યર્થઃ । કાવિકતિરોમાવોડ્યમ્, પ્રયમાધિકારિત્વાદ્રોષીનામ્ ॥ ૪૮ ॥

इति श्रीमातवतसुयोधिभ्यां श्रीमल्लङ्घनमङ्गलमञ्जरीचन्द्रमदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविचरणे पद्मविशाखापविचरणम् ॥ २६ ॥

અને પૂર્ણતા ભેદને ભગવાન્ તિરોક્ષિત થઈ ગયા.) તેથી પહેલાં ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને
ભગવાન્ તેમની પ્રાર્થના કરીને તેમને વશ કર્યો, અને પછીથી ગોપીજનોની ૨૮ મા અધ્યાયમાં
આવેલી પ્રાર્થનાને કીધે ભગવાન્ પોતે ગોપીજનોને વશ થયો. આ પ્રકારના પ્રસાદનું દાન કરવાને
માટે ભગવાન્ તિરોક્ષિત થઈ ગયા.

તત્રૈવ—ત્યાં ૯૪—ગોપીજનોની અંદર—ગોપીજનોના હૃદયમાં—અથવા તો ગોપીજનોના
મૂલોની વચમાં. મૂળ પ્રલોકમાં જે વચ ૫૬ છે તેનો અર્થ એવો છે કે જ્યાં મદ અને અભિમાન નથી
ત્યાં ભગવાને બહાર પડ્યું સ્થિતિ કરી. (યોજનાકાર ભાસ્કરના અભિપ્રાયે ભગવાનના તિરોધાનમાં
ત્રીભેદ પડ્યું પડ્યું છે; અને તે એ કે ભગવાન્ વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં ગયા અને લક્ષ્મીભૂતી સાથે તેટલો
અમમ તેમણે રમણું કર્યું.)

શંકા—ભગવાને ગોપીજનોના આ મદ અને માનનો પડ્યું નાશ કરવો ભેદતો ન હતો.
ભગવાને ગોપીજનોની હપેક્ષા કેમ ન કરી ?

સમાધાન—ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં શુકદેવેનું કહે છે કે ભગવાન્ કેદશ્ચ છે. કેદશ્ચ
શુદ્ધની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રકારે થાય છે—ક (==પ્રજ્ઞા) અને રૂપ (==મહાદેવ) તે કેદશ્ચ તેમને ઘ
(==મોહરૂપી મુખ) જેમની પાસેથી મળે તે કેદશ્ચ. અર્થાત્ ભગવાન્ પ્રજ્ઞા અને મહાદેવને મોહ
આપે છે. જેમ ભગવાને પ્રજ્ઞાના રમેશુલને દૂર કરીને તેમને મોહ આપ્યો, જેમ ભગવાને શિવના
તમોશુલનો નાશ કરીને તેમને સુક્ષિત આપી, તેમ આ ગોપીજનોના પડ્યું મદ અને માનનો નાશ
કરીને તેમને વિપ્રયોગાનુભવરૂપી સુક્ષિત આપવાને માટે ભગવાન્ તિરોક્ષિત થઈ ગયા.

ભગવાનનો આ તિરોભાવ વાચિક અથવા માનસિક ન હતો પણ કાચિક—સ્વરૂપનો—હતો,
કારણ કે ગોપીજનોનો પ્રથમ અધિકાર છે. ગોપીજનો તામસ છે એટલે તેમનો અધિકાર પ્રથમ છે.
તામસ ભક્તો હરેશાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠ રાખે છે; એટલે અથવા તામસ ભક્તોને
ભગવાનના વાચિક કે માનસિક તિરોધાનથી દુઃખ થતું નથી અને તેથી વિરહનો અનુભવ થતો નથી,
પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપના તિરોધાનથી તેમને દુઃખ થાય છે અને વિરહનો અનુભવ પડ્યું મળે છે.
આ રીતે ગોપીજનોને વિરહનો અનુભવ કસવાને માટે જ ભગવાન્ સ્વરૂપના તિરોક્ષિત થઈ ગયા.
(પ્રજ્ઞાકાર શીપુરોચતમજ પ્રથમાધિકાર નો અર્થ બીજી રીતે સમજાય છે. પ્રથમ અધિકાર
એટલે સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની દશા. ગોપીજનોની દશા સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની હતી,
કારણ કે ગોપીજનોને જે આ ભાવ—મદ અને માન—થયો તે સર્વાત્મભાવની આરંભદશામાં જ
સંભવી શકે છે, પૂર્વ દશામાં નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને બહારથી તિરોક્ષિત થઈને રસાત્મક સ્વરૂપે
ગોપીજનોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરી એમ ક્ષેત્રિય થાય છે.) ૪૮.

સ્વાનન્દસાપનાર્થાય લીલા મગધતા કૃતા । સ વાહો જનિતા: પ્રુષ્ઠો વયાન્તર્નિવિદોસ્તુતઃ ॥ ૧ ॥
તત્ત્વં મગદ્વાંસ્ત્માસુ લીલયા સહિતોઽવિષ્ણુઃ । જ્વારોઽય નિરુપ્ધ્યાર્થો: રસાસહિર્દરે: ક્રિયા: ॥ ૨ ॥
મર્ધામાવચ્ચ તત્રાવૌ નિરુપ્ધ્યન્તે ક્રમાગ્રય: । ષરેશ્વરો લક્ષ્મણતઃ ફલ્લવચ્ચ યથાયથમ્ ॥ ૩ ॥
સપ્તર્વિન્દ્રો વિરોધાન્તદ્વીલાન્નેપણ્વત્ત્વયઃ । રસમન્તર્ગતં ચક્ષુર્ગોપિકા ઇતિ રુપ્યતે ॥ ૪ ॥

(શ્રીમદ્દ્વાપદ્મલ પ્રથમ પાછલા અધ્યાયનો સાર આપે છે.) ગોપીજનોમાં સ્વરૂપાત્મક આનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે ભગવાને છત્વીસમા અધ્યાયમાં રમણ કર્યું. તે આનન્દાત્મક રસ બહાર પ્રકટ થયો; તે આનન્દ અંદર પુષ્ટ થઈને દેહ, ઇન્દ્રિયો બગેરેમાં ફરીથી પ્રવેશ કરે તેટલા માટે ભગવાને ગોપીજનોમાં લીલાસહિત પ્રવેશ કર્યો. (જગતમાં કામથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ અમુક સમયે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અરૂપ સમય જ રહે છે અને પછી નાશ પામે છે, કારણ કે તે નિકૃત છે. પરંતુ ભગવાનની લીલામાં કામલીલાથી જે આનન્દ પ્રકટ થાય છે તે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ અનિકૃત છે તેથી સ્વરૂપાત્મક આનન્દ પણ અનિકૃત છે. તેથી આ આનન્દ હૃદયમાં જ રહે છે, કોઈ વિષય નાશ પામતો નથી. સંયોગાવસ્થામાં તે આનન્દ બહાર પ્રકટ થાય છે, વિરહાવસ્થામાં તે અંદર પ્રકટ થાય છે.) ૧૨

(હવે શ્રીમદ્દ્વાપદ્મલ આ અધ્યાયનો સાર આપે છે.) આ અધ્યાયમાં, અથવા તો આ વિપ્રયોગાવસ્થામાં, અથવા તો આ આનન્દ લીલામાં ચાર વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનું છે:—(૧) રસાસક્તિ, (૨) ભગવાનની ક્રિયા, (૩) મર્દનો અભાવ અને (૪) ભગવાનના શુણોના ગાન. તેમાં પ્રથમ રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને મર્દનો અભાવ એ ત્રણ વિષયનાં ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને ફળ આપીને ક્રમસર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને મર્દાભાવ એ ત્રણનો ઉદ્દેશ—સંક્ષિપ્ત વર્ણન—છે. આ અધ્યાયમાં અનુચ્ચે વિષય—શુણગાન—નો ઉદ્દેશ છે, પરંતુ તેનાં લક્ષણ અને ફળ આપવામાં આવ્યાં નથી. રસાસક્તિનું લક્ષણ ભગવાનની શોધખોળ કરવી તે છે; ભગવાનની ક્રિયાનું લક્ષણ “કૃષ્ણનું અનુકરણ કરનાર એક ગોપીજને પૂતળાનું અનુકરણ કરનાર અન્ય ગોપીજનનું સ્તનપાન કર્યું” (૧૦-૨૭-૧૫) આ અને ધ્યાત્મ બીજા શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે; મર્દના અભાવનું લક્ષણ “આ સીએ તો, ખરેખર, ભગવાન હૃદિની આરાધના કરી છે” (૧૦-૨૭-૨૮) ઇલાહિ શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે, કારણ કે ત્યાં ગોપીજનો પોતાની સખલીઓને—સૌંદર્યને—તેમના બાથને માટે અગ્નિનન્દન આપે છે. ભગવાનની શોધખોળ કરવાનું ફળ તેમનાં ચરણોનું દર્શન છે; ભગવાનની લીલાનો ગોપીજનોમાં જે આપેશ થયો ॥ તેનું ફળ એ કે ગોપીજનો ભગવાનમાં દોષનો આરોપ કર્યા વિના ભગવાને લક્ષ્મીજી અને અન્ય સ્ત્રી સાથે જ રમણ કરેલું હતું તેનું વર્ણન કરે છે; મર્દના અભાવનું ફળ એ કે ભગવાન વિના બીજા બધા પદાર્થોને જીવીને ભગવાનને મેળવવાને માટે જ કરવામાં આવેલો ગોપીજનોનો પ્રયત્ન. ભગવાનના શુણોના ગાનનું વિશેષ વર્ણન આપતા—અઠ્ઠાવીસમા—અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યો. શુણગાનનું સામાન્ય વર્ણન આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૩

ભગવાન વિરોહિત કદ્દ જવાથી ગોપીજનો ભગવાનની લીલામાં તત્પર થયાં અને તેમની શોધખોળ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયાં, અને પછીથી તેમણે—ગોપીજનોએ—સ્તનો અનુભવ અંદર કર્યો એટલે કે તેમણે આનન્દ લીલા કરી. આ ભાગલ ચરણવીસમા અધ્યાયની અંદર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (ભગવાને જે આનન્દ લીલા કરી તેનું વર્ણન અથ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે; ગોપીજનોએ જે આનન્દ લીલા કરી તેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.) ૪.

પૂર્વાધ્યાયાન્તે ભગવત્તિરોમાય ઉક્તઃ, તતઃ ઇદનુન્વરં પ્રથમતઃ સાસાં રસાસપ્તચિત્તાનામા-
પાતતો મહાંસાપો જાત ઇત્યાદ અન્તર્હિતે ભગવતીવિ ।

શીશુક વચ્ચ—અન્તર્હિતે ભગવતિ સહસૈવ વ્રજાજ્ઞનાઃ ।

અતપ્યંસ્તમચક્ષાણાઃ કરિણ્ય ઇવ યુથપમ્ ॥ ૧ ॥

ભગવતિ અન્તઃપ્રવિષ્ટે પદ્મગૈર્યસહિતે વાવદન્તરહુસંધાનં ન કૃતવત્તા, સાવત્ સહસૈવ વક-
સ્માદતત્ત્વન્ । અન્તરિચારાભાવે હેતુઃ વ્રજાજ્ઞના ઇતિ । તાપે હેતુઃ તમચક્ષાણા ઇતિ । તાપઃ
સહજં એષ સ્થિતઃ કામાત્મા તદર્શનસ્પર્શોદિભિઃ ક્ષાન્તો મવતિ । યદા પુનઃ પૂર્વસિદ્ધં વહિર્દર્શનં ન
જાતમ્, તદા સત્તાપ ઉપિત એવ । તાસાં સ્પર્શ ઇવ મુખ્ય ઇતિ જ્ઞાપયિતું દૃષ્ટાન્તમાદ કરિણ્ય ઇતિ ।
યુથપો મહામત્તરજઃ । ‘રતિં ગજ એવ જાનાતી’તિ વાર્તાવાચનઃ । ‘રત્નાં વિમર્દે ગજ’ ઇતિ વિવૃત્તઃ ।
તન્તિ ચ સિંહાઃ, તથાપ્ર કાઠઃ । અતઃ કરિણીનાં ચૂષપાદર્શને મહાનેવ ક્ષેપ્તાઃ ॥ ૧ ॥

પાછલા અધ્યાયને અંતે જેમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન્ તિરોહિત ઘડિંગયા, ભગવાનના
તિરોભાવને ક્ષીપે પછીથી ગોપીજનો કે જેમનું ચિત્ત રસમાં આસક્ત ઘડિંગયો હતું તેમને પ્રથમ
એકદમ ઘણો તાપ થયો જેમ શુકદેવેલ અન્તર્હિતે ભગવતિ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

શુકદેવેલ કહે છે—

જેમ હાથણીઓ હાથીને ન જોતાં તાપ પામે છે તેમ ગોપીજનો

પણ, ભગવાન્ અન્તર્ધન થયા કે તરત જ, કલેશ પામવા લાગ્યાં. ૧.

૭ શુષો ઉપર ઐશ્વર્ય ભોગવતા જેવા ભગવાને ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાં
કુપી ગોપીજનોએ ભગવાનનું પોતાના હૃદયમાં અનુસંધાન ન કર્યું ત્યાં સુધી સહસ્રા જ—એકદમ—
તાપ પામવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયમાં ભગવાનનો વિચાર એકદમ ન કર્યો તેનું કારણ
શુકદેવેલ વ્રજાજ્ઞના. જે પ્રમાણે આપે છે. (ગોપીજનો મળની સ્ત્રીઓ હતી, અને મળની સ્ત્રીઓને
મન તો ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થયેલું સ્વરૂપ જ મુખ્ય હતું એટલે તેમને પોતાના હૃદયમાં વિચારતા
મનુષ્યો વિચાર એકદમ આવી શકે નહિ.)

ગોપીજનોને તાપ થયો તેનું કારણ તમચક્ષાણા—તેમને એટલે ભગવાનને ન જોતાં.
ગોપીજનોમાં કમરૂપી તાપ સહજ જ રિયતિ કરીને રહેલી છે, અને તે ભગવાનનાં દર્શન, સ્પર્શ
ઇત્યાદિથી શાન્ત થાય છે. પરંતુ પહેલાં ભગવાનનાં જે બહાર દર્શન થતાં હતાં તે ત્યારે ગોપીજનોને
ન થયાં ત્યારે તેમને જે તાપ આવે તે તો યોગ્ય જ છે.

ગોપીજનોને ભગવાનનો સ્પર્શ જ મુખ્ય છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કરિણ્ય ઇવ—
હાથણીઓની પ્રકૃતિ—જેમ હાથણીઓનું દષ્ટાન્ત આપે છે. ચૂસત એટલે મોટો મત્ત હાથી. વાતચાલન
મુનિ કહે છે કે “રમણ તો હાથી જ બને છે”, અને “રતિમાં વિમર્દમાં હાથી સમર્થ છે” એ પ્રમાણે
વિવરણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. વનમાં સિંહો ઘણા હોય છે, એટલે ત્યારે હાથણીઓ ધૂપતિ
હાથીને ભેટી નથી ત્યારે તે એકલી પડી જવાથી વનમાં સિંહોથી બહીએ છે. તે જ પ્રમાણે ત્યારે
ગોપીજનો ભગવાનને જોતાં નથી ત્યારે તેઓ એકલાં પડી જવાથી ભગવાનના અવતારનો સમય સમગ્ર
થયો છે એ સ્ત્રીને બચાવતા બની બાય છે અને કલેશ કરવા મંદ્રી પડે છે. અર્થાત્ સિંહને ક્ષીપે જેમ
હાથણીઓ એકલી પડી જવાથી બહીએ છે તેમ ગોપીજનો એકલી પડી જવાથી ભગવાનના અવતારની
સમગ્રસિદ્ધિ કાઢી બહીએ છે. ૧

યદા મુનઃ સ તાપઃ સન્ધઃપ્રવેદ્યુર્ગૈચ્છત્, તાવચ મગવહીલ્ય અન્તપ્રવેષ્ટા તપં દૂરીકૃત્ય
અપમેવાધિર્મૃતેભાહ ગત્યેતિ ।

મલ્યાનુરાગસ્મિતવિષ્ણમેક્ષિતૈર્મનૌરમાલાપવિહારવિષ્ણમૈઃ ।

આશ્વિન્નચિત્તાઃ પ્રમદા રમાપતેસ્તાસ્તા વિવેષ્ટા જગદ્દુસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૨ ॥

તા મગવદીર્યઃ કામયાચ્છનોમિઃ વચ્ચીકૃતાઃ વદ્યુવમાપન્નાઃ વાક્ષા ઇવ મગવચેષ્ટા જગદ્દુઃ ।
અયમતઃ કાચિકીમાહ । ગત્યા કાવચેષ્ટયા વચ્ચીકૃતાઃ । તત્ત્વેન્દ્રિયસહિતમનચેષ્ટયા વચ્ચીકૃતા વાગા
સ્થાહ અનુરાગેતિ । અનુરાગઃ શ્લેષો માનસઃ, વત્યૂર્વેકં સ્મિતમ્, વત્સ વિલાસઃ સ્વનિષ્ઠવાલાવનાર્પઃ ।
અન્યથૈવ સત્તિ જ્ઞાનમેવોદયં પ્રામુખ્યાત્ । અતઃ સિત્તેન મન્દહાસેન ઈપદ્વિમોહિવાઃ, ન ધર્મિર્ગતાઃ,

અર્થે ગોપીજનોના તાપે તેમની અંદર પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી એટલામાં તો ભગવદ્વીલા
ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને અને તાપને દૂર કરીને પોતે જાતે જ પ્રકટ થઈ એમ શુકદેવેવચ
મલ્યાનુરાગ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કહે છે.

પ્રભુની કાચિક ગતિ, એકપૂર્વક સ્મિત અને વિલાસવાળાં કંઠાક્ષ,
મનોહર આસ્થાપ, અને વિહાર વિલાસ—આ બધાંથી આકર્ષાયેલું છે મિત્ર
જેમનું એવાં અને જેમની અંદર ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થઈ છે એવાં ગોપીજનો
લક્ષ્મીજીના પતિની જુદી જુદી લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૨

તે ગોપીજનો ભગવાનના કાચિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારોથી વશ થઈ ગયેલાં હતાં અને
તેથી તેઓ ભગવદ્દેશવને પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની જુદી જુદી—કાચિક, વાચિક અને માનસિક—
ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યાં. પ્રથમ શુકદેવેવચ મલ્યા એ પદવડે ભગવાનની કાચિક ચેષ્ટાનું નિરૂપણ કરે છે.
ભગવાનની ગતિથી—શરીરની ચેષ્ટાથી—ગોપીજનો વશ થઈ ગયેલાં હતાં. ત્યાર પછી ભગવાનની
ધ્વનિથી અને મનની ક્રિયાથી ગોપીજનો વશ થયેલાં હતાં એમ અનુરાગ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવેવચ
કહે છે. અનુરાગ એટલે માનસ એક; માનસ એટલાનું સ્મિત; સ્મિતનો નિલાસ ભગવાનના ભજનમાં
રહેલી નિશાની ત્યાગ કરાવનાર છે. (સ્મિત એ માથાકૂંપ છે તેથી તે લક્ષ્મીને ભગવાનના ભજનમાં
જે લાવ રહેલી હોય ■ તેનો ત્યાગ કરાવે છે અને ગોપીજન જેવા લક્ષ્મીને પ્રમદાભાવ ઉત્પન્ન
કરાવીને માન વગેરે લાવ ઉત્પન્ન કરે છે.) જો આ પ્રમદાને ન માનીએ તો રસાનુભવરૂપી જ્ઞાન જ
પ્રકટ થાય. (અથવા તો—જો ભગવાન સ્મિત કર્યા વિના ધક્કાલું કરે તો ભગવાનનું ધક્કાલું જ્ઞાનરૂપ
હોવાથી ગોપીજનોમાં જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય.) તેથી ભગવાનના સ્મિતથી—મન્દ હાસ્યથી—ગોપીજનો
જ્વલક વિમોહિત થયાં. (પહેલાં—છબીસમા આધ્યાયમાં ૪૩ માં શ્લોકમાં—ભગવાનના ઉદાર
હાસ્યની વાત આવી ચર્ચા છે, તે છતાં અહીં ફરીથી સ્મિતની વાત કહેવામાં આવી એટલે અહીં
સ્મિતનો અર્થ મન્દ હાસ્ય એ પ્રમદાલું કરવો ઘટે છે.) ગોપીજનોને ન હાનું કેવળ બહારનું
અનુસંધાન, કે ન હાનું કેવળ અંદરનું અનુસંધાન; અર્થાત્ ગોપીજનોની કેવળ ભગવદ્દર્શનં નિષ્ઠ
ન હતી, તેમજ કેવળ ભગવત્સંપર્કમાં યત્ન નિષ્ઠ ન હતી, પરંતુ દૃઢચર્ચા સુરેચ્છા ભગવાનમાં અને
તેમના ધર્મોમાં ગોપીજનોની નિષ્ઠ હતી. (જો ગોપીજનોને કેવળ બહારનું અનુસંધાન થાય તો
ભગવાનથી અમારો વિરુદ્ધ થયો છે એ જ્ઞાનથી તેમને કલેષ જ થાય; જો તેમને અંદરનું અનુસંધાન
થાય તો ભગવાને લીલાસહિત અમારા દૃઢચર્ચા પ્રવેશ કર્યો છે એ જ્ઞાનથી તેમને શુભ જ થાય.
પરંતુ આ ગોપીજનોને તો શણે શણે બહુ બહુ ભાવો થતા હતા; બહાર ભગવાનના વિરુદ્ધી દુઃખ
અને દૃઢચર્ચા ભગવાનના સમગ્રચર્ચા શુભ એ પ્રમદાલું બને ય ભાવો ગોપીજનો અનુભવતાં હતાં.
આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોને તદ્દન બહારની સ્ફૂર્તિ હતી એમ પણ નહિ, તેમજ
તદ્દન અંદરની સ્ફૂર્તિ હતી એમ પણ નહિ.)

નામ્વાઃસ્થિતાઃ, યિન્તુ મગવતિ મધ્યે સ્ફુરિતે તદ્ગર્ભેષુ ચ સમામતાઃ । અનુરાગસ્થિતેન સહિતો યો વિશ્રમો વિલાસઃ અલસવલિતાદિઃ વત્સહિતાનીહિતાનિ સર્વં ણ્વ કટાક્ષાઃ । વાચિકૈરપિ વિમોહનાહ મનોરમાલાપેતિ । મનો રમ્યતીતિ, મનસિ રમતે इति वा, મનોરમઃ, ચોડ્યમાલાપઃ, મગવતો ગુણભાષણાનિ । કેવલવાક્યસ્ય ચિત્તાક્ષેપકત્વં ન મવિવ્યતીતિ પ્રામાણ્યવાધારણં સ્ત્રીનાં પ્રકારાન્તરેણ ન મવતીતિ ફલમેવાદૌ નિરૂપિતમ્ । સુસાર્થં હિ મગવદ્વાક્યાનિ તવાનીમેવ ચ સુસમુતાદ્યન્વિત । એ જાલાપાઃ ફચિદ્વન્ધ્યાદિચોધકા લીલોપયોગિનિ इत्याह વિહાર इति । તત્રાપિ વિલાસાઃ અવાન્તર-ભેદાઃ, યયોત્તાનકે પ્રામ્યાદયઃ । યૈઃ પૂર્વકૃતૈઃ સમઃસત્ત્વરજોરૂપૈઃ ત્રિવિધમપિ ચિત્તમાશ્વિત્તમિતિ, આશ્વિત્તમચિત્તા જાતાઃ । અતસ્તાપં ન જાતવત્ इति भावः । પ્રમદા इति । (વાદ્યાભ્યન્તરાનુસાધાને, દેવ્યુત્તરોત્તરકદરસમાયોડ્ય મદપદેનોચ્યતે । તેન પ્રસુલીલાવિષ્કરણં યુક્તમિતિ भावः । ફિજ્ઞ,) પ્રમદાઃ પ્રકૃદો નવો પાસાં સ્વભાવત વ્ય, અન્યથા દાસ્યમાયાન પ્રચ્યુતાઃ સુઃ । ત્વા કેવલમગવતઃ લીલા સ્થાનુપયોગિની સામ્યત્વં ચ નાનુમૂતેતિ રમાપતેર્લક્ષ્મીપતેઃ, લક્ષ્મ્યા સાહ વિલાસરૂપાં વેદાં જગદ્ધુઃ । ઇકસ્યા અપિ વદ્યચ્છેદો इति तात्त्वा उच्यते । નન્વીશ્વરધર્માવિષ્કરણં દાસીનાં નિપિદ્ધમિતિ

અનુસંગપૂર્વક જે સ્થિત તે અનુસંગસ્થિત; વિશ્રમ એટલે આળસ નાખીને વળતું વગેરે વિલાસ; અનુસંગસ્થિતવાળો વિશ્રમ; અનુસંગસ્થિતવિશ્રમવાળાં ઇશ્વર્યો, આ યથા ચ કટાક્ષો છે.

ભગવાને પોતાની વાણીની ક્રિયાથી પણ ગોપીજનોને વિમોહ કર્યો એમ મનોરમાલાપ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. મનને જે રમતે અથવા મનની અંદર જે રમે તે મનોરમ કહેવાય; આનો આલાપ—ભગવાનનાં શુદ્ધ ભાવશ્લો. કેવળ વાક્ય ચિત્તને આકર્ષેતું નથી એટલે અને ‘તું મારી પ્રાણપ્રિયા ધ્રુ’ ઇત્યાદિ વાક્યોના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્ત્રીઓ આગળ જીવે પ્રકારે થતો નથી એટલે શબ્દઆતમાં જ મનોરમ પદવટે રૂળનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનાં વાક્યો ખરેખર સુખ આપવાને માટે જ છે એટલે તે જ વખતે ભગવાનનાં વાક્યો સુખ આપે છે. ભગવાનના તે આલાપો કોઈક વખત બાંધ વગેરેનું સાન આપનારા હતા અને તેથી લીલામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા હતા એમ વિહાર એ શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. તેમાં—વિહારમાં—પણ વિહારો—ખીન અવાન્તર લેદો—છે; જેમ ઉત્તાનક બાંધમાં આંધ્ર વગેરે વિહારો તેમ અહીં વિહારમાં પણ અનેક પ્રકારના વિહારો હતા. ભગવાનની તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક એક ત્રણ પ્રકારની પહેલાં કરેલી ક્રિયાઓથી ગોપીજનોનું ત્રણ પ્રકારનું ચિત્ત પણ આકર્ષાયું એટલે ગોપીજનો આશ્વિત્તચિત્તા થયાં; તેથી તેમને તાપ ન લાગ્યો એમ ભાવ છે.

(ગોપીજનોને બહારનું અને અંદરનું જે અનુસંધાન યત્ન ન હતું તેનું કારણ તેમનો ઉત્કટ રસભાવ હતો, અને અહીં આ ઉત્કટ રસભાવને મદ કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી ગોપીજનો જે પ્રભુની લીલાનું અનુકરણ કરે છે તે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે. વળી,) પ્રમદા—જેમને સ્વભાવથી જ ધણો મદ છે તે સ્ત્રીઓ પ્રમદા કહેવાય છે, નહિ તો દાસ્યભાવથી તે પ્રદ થાય નહિ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું ચિત્ત આકર્ષાએતું હોવાથી તેઓ પ્રમદા બન્યાં હતાં અને વળી સ્વભાવથી પણ પ્રમદા હતાં.) કેવળ ભગવાનની ગોચારવ્યૂહ લીલા ગોપીજનોને ઉપયોગી ન હતી અને હમણાં તેનો અનુભવ પણ થયેલો ન હતો—કારણ કે સ્ત્રી જ કણ પહેલાં ભગવાનની સંગ્રામ્ય લીલાનો જ ગોપીજનોને અનુભવ થયેલો હતો—એટલે રમાપતિ—લક્ષ્મીલના પતિ—ની લક્ષ્મીલની સાથેની જે સંગ્રામપ્રધાન વિલાસરૂપ વેદાઓ હતી તેનું તેમણે તે સમયે અનુકરણ કર્યું. એક એક ગોપીજનની પણ બહુ વેદાઓ હતી એટલે મૂળ સ્ત્રીકમાં જાણ્યા એ પ્રમાણે વેદાઓનું વિશેષપણ ગૂઢવામાં આવ્યું છે. તાત્ત્વા એટલે અનેક પ્રકારની.

પન્થાવયઃ રતિરૂપા એવ । તેષુ સર્વેષ્વેવ પ્રિયસ્ય સન્વન્ધિષુ સ્થયં પ્રિયાઃ મોગાવસ્થામેવ પ્રાપ્તાઃ વિપરીતા જાતાઃ । ‘રસાધિક્યે સ્થિયઃ પુરુષત્વમાપન્વન્ત’ इति वात्स्यायनः । અતઃ એવ સ્થયં પ્રિયાયોગ્યાઃ પ્રતિરૂઢા વિપરીતતયા આરૂઢા મૂર્તયઃ સ્વરૂપાણિ યાસામિતિ । તત્ર યાસાં મગવાનત્સરન્યવહિતઃ પૂર્વમાસીત્, તામિર્ભગવત્પ્રભે કૃતે, અન્તર્હિતાજ્ઞાનાત્ તત્રોત્તરવપ્તયો મવન્તિ । ‘અસૌ કૃષ્ણઃ’ ‘અહં કૃષ્ણ’ इति । અયં યા । ચોડન્વિષ્યતે, સોસાવહમિતિ । અન્યાસાં પ્રતીલયં નટઃ કપટવેપં કૃત્વાપિ ચદતિ ક્રીડાયામ્, તયા ન, કિન્તુ સ્વતઃ એવેલાદ અવલા ઇતિ । અવલાઃ સિવઃ મગવદ્દેવાવિષ્કારે ચ ષલરહિતાઃ । સ્વદૃવેલક્ષણ્યં ચ સ્ત્રીપુરુષયોઃ । તયા કયને પ્રવારકત્વમાલદ્યાદ્ તદાત્મિકા ઇતિ । ન કેવલં ચર્ચાપતિઃ, કિન્તુ તદ્દર્શનામામીત્યાદ્ । કૃષ્ણવાત્ વિહારઃ કાવચાદ્મનોઽપ્યાપારઃ, વિશ્રમાઃ તત્રત્યા વિલાસાઃ યાસામ્ ॥ ૩ ॥

પરં વાપલીલામગવચાસુરેશ્વરસાહુ સન્વન્ધસુત્તવા પ્રયમં તાપનિદૃશ્યર્થનચ્ચેપણં કૃતવત્સ ઇત્યાદ્ । ગુણાનામિષ પ્રયાણામેષામન્યોન્યોપમર્થનેન મગવદિષ્ટવાચિર્માવ ઇતિ ન પરસ્પરકાર્યમતિ-
વન્ધકતા આપાતતઃ । જયો યદા પ્રપન્નસન્વેદનં તદા શૃષ્ટવત્સ ઇત્યાદ્ ગાયન્ત્ય ઇતિ । પ્રયમહો મિશ્રમાપાત્ ગાયન્ત્યો જાતાઃ ।

અમારા પ્રિય પ્રભુ જ હરે છે. તેમાં પણ જે ગોપીજનોથી ભગવાન પહેલાં થોડે જ અંતરે હતા તે ગોપીજનોએ બ્યારે ભગવાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાન વિરોધિત થઈ ગયા ॥ જે બાબતનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી તે ગોપીજનો જ પોતાના પ્રશ્નને ઉત્તર ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે આપવા મંડી પડ્યાં. અથવા તો તે ગોપીજનો કહેવા લાગ્યા કે જે પ્રભુની સૌપ કરવામાં આવે છે તે આ રહ્યા, હું.

ખીલ શ્રીઓને અમજાવવા માટે રમતમાં જેમ નટ ખીમે બનાવટી વેપ ધારણ કરીને પણ પ્રોત્તે છે તેમ આ ગોપીજનો ઓલતાં નથી, પરંતુ પોતે જ સ્વાભાવિક રીતે જ યોદ્ધે છે એમ શુકદેવજી જણાવે છે. ખીમે અમજા છે; તેમનામાં ભગવાનના સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે જે બલ—શક્તિ—નિષ્ઠા તે નથી. શ્રી અને પુરુષ એ જે વચ્ચેનો સ્થેત તો સ્પષ્ટ જ છે. ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે બ્યારે ગોપીજનો કહે ત્યારે તો તે ખીમ બધાંને છેતરે છે એજ લાગે, તો તેના અમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકાઃ. અર્થાત્ ગોપીજનો પોતે જ ભગવદ્દૂષ થયાં ॥ એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના ધર્મો પણ ભગવદ્દર્મ થયા છે. કૃષ્ણના જેવો વિહાર—શરીર, વાણી અને મનનો વ્યાપાર—વિશ્રમ એટલે શરીર, વાણી અને મનના વ્યાપારમાં આવેલા અધ્યાન્તર વિવાસ. કૃષ્ણના જેવા વિહાર અને વિશ્રમ છે જે ગોપીજનોનાં તે જીવ્વાધિહારવિશ્રમાઃ. ૩

આ પ્રમાણે ગોપીજનોને યજેલી તાપ, તેમનામાં પ્રવેશ થએલી ભગવાનની લીલા અને ભગવાનના સ્વરૂપનો તેમણે કરેલો પરિચય—આ ત્રણનું સંશેષમાં વર્ણન કરવાથી ગોપીજનોમાં રસાશક્તિ, ભગવાનની દ્રિષ્ટ અને મર્થનો અભાવ વગેરેનો સંબંધ થયો એમ કહીને, પ્રથમ પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનની સૌપ કરવા લાગ્યાં એમ શુકદેવજી આ સ્લોકમાં કહે છે. સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોની આક્રંક તાપ, લીલા અને ભગવત્સ્વરૂપ એ ત્રણ એક ખીમને દેવાયીને ભગવાનની ઉન્નયી પ્રકટ થાય છે એટલે દંખીલી રીતે એક ખીમના દાર્પમાં ડોઈ પણ બાતનો પ્રતિબન્ધ થતો નથી. તેથી બ્યારે ગોપીજનોને જગતનું બાન રહેતું ત્યારે તેઓ ભગવાનને વિષે પ્રશ્ન કરવા લાગ્યાં એમ જાણવળા એ સ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે. ગોપીજનોને ધરીકમાં બહારના જગતનું બાન રહેતું અને ધરીકમાં ન રહેતું એટલે તેમને હણે હણે સંગમ અને વિરહનો અનુભવ થતો હતો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં મિથ્યાજ્ઞ ઓવાથી તેઓ ગાપા લાગ્યાં.

ગાયન્ત્ય ઉચૈરસુમેવ સંહતા વિચિવયુક્તમ્સત્તકવદ્વનાદ્વનમ્ ।

પમચ્છુરાકાશવદન્તરં વહિર્મૂતેષુ સન્તં પુરુષં વનસ્પતીન્ ॥ ૪ ॥

શ્વનો દિ ધૂમવહ્નોકે વાહ્યમ્યન્તરયોગતઃ ।

વિરાજતે વિનિર્ગચ્છન્ વારત્મ્યં ચ ગચ્છતી । ઘટોઽઞ્ ધર્મિધર્માધામાધિક્યાન્ગાનસુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

યથા ભગવતો ગાતાત્ સ્વયમાગત્ય સંગત્વાઃ । एवं स्वयं भगवत् आगत्य जगुः स्फुटम् ॥ ૨ ॥

કૃત્રિમત્વાત્તુ માવસ્ય મિલિતાઽશ્વસ્ટોઽન્યતઃ । ત્વો વિદ્યોપવિદ્યાન્વાત્તિરોમાવોઽસ્ફુરત્ સ્ફુટઃ ॥ ૩ ॥

ગોપીજનો એકઠાં મળીને ઊભેથી પ્રભુનાં ગીત ગાતાં ગાતાં ગાંડા

માણસની માફક એક વનમાંથી બીજા વનમાં પ્રભુને સોંપ્યા લાગ્યાં, અને

આકાશની માફક અંદર અને બહાર સર્વત્ર બધાં પ્રાણીઓમાં રહેલા

પુરુષ વિશે વનરપતિઓને ગાંડા માણસની માફક પૂછવા લાગ્યાં. ૪

જેમ જગતમાં બહુ અગ્નિ લીના લાકડામાં રહેલા અગ્નિના સંબંધથી પોતાની જાતને પ્રકટ કરી શકતો નથી પણ બીનાશને લીધે ધૂમાડો જ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ગોપીજનોનો વિરહાગ્નિ પણ, ગોપીજનોને ત્યારે જગતનું અનુસંધાન થતાં ભગવાન્ સર્વથા વિરોધિત થઈ ગયા છે એ ખુદ્ધિ થાય છે ત્યારે, ધૂમાડાફૂંકી ગાનનો શબ્દ જ ઉત્પન્ન કરે છે. ગોપીજનોને ઘડીકમાં બહારનું જ્ઞાન થાય છે, તો ઘડીકમાં અંદરનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે ધૂમાડાની માફક ત્યારે શબ્દ બહાર આવે છે ત્યારે તે ઉત્તરોત્તર વિચિત્ર ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે અને જાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ભગવાન્ (ધર્મી) રસાત્મક ॥ અને તેમના ભાવો (ધર્મો) પણ રસાત્મક છે એટલે ભગવાન્ અને ભગવદ્ધર્મો જીવ અને જીવધર્મો કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી ગોપીજનોને જે પેલા કૃષ્ણ, હું કૃષ્ણ એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જીવને થતા અર્ખંદૈત્યના અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે. (અર્ખંદૈત્યનો અનુભવ કરવો એ જીવનો ધર્મ છે, અને જીવ ચિત્રાત્મક છે. ગોપીજનોને ભગવાનનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ મળી શકે છે, અને ગોપીજનો ભગવાનમાં આસક્ત છે. એટલે ગોપીજનોનું જ્ઞાન સાત્ત્વિક જીવોને થતા અર્ખંદૈત્યના અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે.) ૧.

જેમ ભગવાનના જ્ઞાનથી ગોપીજનો પોતે જાતીને ભગવાનને મળ્યાં તેમ ગોપીજનોએ પણ, ભગવાન્ પોતે પાસે આવે એટલા ગાટે ઊભેથી ગાત કરવા માંડ્યું. ૨.

ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે વિરહને લીધે યજ્ઞેષો છોવાથી કૃત્રિમ હતો અને તેથી તે ભાવના તિરોધાનનું તેમને ખરોબર સ્ફુરણ થયું; કારણકે એ તિવિત્ર ભાવવાળાં ગોપીજનો એક બીજાને મળ્યાં કે તરત જ પોતાની મેળે અને બીજાની દ્વારા તેમને વિશેષ વિશ્રાન્ત થયું, પોતાની સ્થિતિનું ખડું જ્ઞાન થયું, અને તેથી ભગવાનનો જે તિરોભાવ હતો તે તેમને ખરોબર સ્ફૂર્યો.

(આ કારિકાનો બીજો અર્થ પણ સંભવી શકે છે.) ગોપીજનોને પોતાના પ્રિય પ્રભુનાં દર્શન ન થયાં એટલે ઉલટ ભાવને લીધે એકલા પ્રિય પ્રભુની જ સ્ફૂર્તિ થઈ, અને ગોપીજનોને પોતાનામાં રૂકા પ્રિયની જ સ્ફૂર્તિ થઈ એટલે ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે કૃત્રિમ થયો. ગોપીજનોનું મિલન જે પ્રકારનું હતું, એક સ્વતોમિલન અને બીજું અન્યતઃમિલન. જે ગોપીજનમાં ભગવાનનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે તે બીજા ગોપીજનને સખી માનીને ભેટવાની અને બીજા જેવી ક્રિયા કરે છે. આનું નામ સ્વતોમિલન. ત્યારે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીજન બીજા ગોપીને ભેટે ॥ ત્યારે બીજા ગોપીજન ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને ભગવાન્ તરીકે માનતી નથી અને ભગવદ્ભાવને પ્રતિદૂષ અધ્યરણ કરે છે, પહેલી ગોપીને ભેટવા દેતી નથી. આમ થવાથી ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને વિશેષ વિરહાગ્નિ થાય છે, પોતાની સ્થિતિનું ખડું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે બીજા ગોપી પહેલી ગોપી જે પોતાને

તદા વિચિક્ષુઃ ક મગવાનસીત્યનેપળં કૃત્વેત્થઃ । તત્રાપિ ન સર્વોત્તમા તિરોભાવઃ સ્ફુરિત
 રૂપિ અન્વેષણેઽપિ અનિયતવૃત્તયો જાતા ઇત્યાહ ઉન્મત્તકવદિતિ । અજ્ઞાત ઇન્મત્ત ઉન્મત્તકાઃ, કુસ્થિતો
 યા । ॥ યથા સ્વપરિવેષેનં ન જાનાતિ, વસ્ત્રાદિરદિત્ય ભવતિ । એવમવસ્થાં પ્રાપ્તાઃ । એકસ્માદ્વનાત્
 વનાન્તરં ગતાઃ । કિંચ, ન કેવલમન્વેષણમાત્રમ્, કિન્તુ ઉન્મત્તકવત્ શુચ્છન્તિ એત્યાહ પમ્પચ્છુ-
 રિતિ । શુકો હિ ભગવત્સ્વરૂપાભિહ જ્ઞાનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરપદિં કુર્ણં સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનં પશ્યતિ ।
 યદિ મક્ષિરહિતં જ્ઞાનમાર્ગિર્ભવતિ તદા અન્યોઽપિ પશ્યતિ સર્વત્રૈવ તિરોધાનનાશાત્ । તાદશમેતાઃ
 પરિચ્છિન્નં મત્સ્યા વૃષ્ણન્તીતિ તાસામજ્ઞાનકલ્પનાર્થમાહ આકાશવદન્તરં વહિર્મૂતેષુ સન્તમિતિ ।
 યાદ્યાન્યન્તરવિવેકદેહુરપકાશ ઇતિ પૂર્વં નિરૂપિતમ્ । હૃદયેવાયમપિ । અથ પદ્માકાશઃ પ્રકાશિત્વમ્ ।
 એતાદશં સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનમદૃષ્ટ્વા, આત્મનિ વિચારં સ્વત્વા, ચેતનાંશ્ચાવૃણ્ણા, સ્વાપરામ્ વૃષ્ણન્તિ વન-
 સ્પતીન્ પમ્પચ્છુરિતિ । તે હિ વૈષ્ણવા ઇતિ । મૃદા અપિ વૈષ્ણવા પ્રથ દિ વિષ્ણુગર્ભે જ્ઞાનન્તિ, ન
 સ્વત્વમ્ તિપુણા અપ્યવૈષ્ણવાઃ ॥ ૪ ॥

તત્રાપિ પ્રથમં વિષ્ણુમહાશિવતાં લેખે પ્રાપ્તાઃ અન્વત્યપ્તસ્રવણાસ્તાન્ વૃષ્ણન્તિ દૃષ્ટ ઇતિ ।

ભગવાન્ ભાનતી હૃદી તેને સખી ભાનીને મળે ત્યારે અન્યતોમિલન થાય છે. આમાં પણ ખીણ
 ગોપીજન આ ગોપીને ભગવાન્ તરીકે ભાનતી નથી એટલે તે ગોપીને વિશેષ વિજ્ઞાન થાય છે. આ
 પ્રમાણે ગોપીજનને વિશેષ વિજ્ઞાન થવાથી ભગવાનના તિરોધાનની રૂપા સ્ફૂર્તિ થાય છે.) ૩

તે વખતે ગોપીજનોએ શોધ કરી—ભગવાન્ ક્યાં છે એમ તેમણે શોધ કરવા માંડી. તેમાં પણ
 ગોપીજનોને ભગવાનના તિરોધાનની સ્ફૂર્તિ સંપૂર્ણપણે થઈ ન હોય એટલે ભગવાનની શોધ કરવામાં
 પણ તેઓ એક જ પ્રકારની વૃત્તિ ખાતર કરી શક્યાં નહિ એમ શુકદેવેણ ઉન્મત્તકવત્ કો પદમાં
 કહે છે. જેનો ઉન્માદ બહુવામાં નથી આવ્યો તે ઉન્મત્તક કહેવાય છે; અથવા તો જેનો ઉન્માદ
 અંતરાળ ॥ તે ઉન્મત્તક કહેવાય છે. જેમ ઉન્મત્ત માણસ પોતાનું અને પારશ્વં એમ વિવેક બળવતો નથી
 અને વસ્ત્ર વગેરે ખાતર કરતો નથી તેમ આ ગોપીજનો પણ વિવેકરહિત થઈ ગયાં અને એક
 વનમાંથી બીજા વનમાં ગયાં. વળી, ગોપીજનોએ ભગવાનની રૂપા શોધ જ કરવા માંડી એમ નહિ,
 પરંતુ ઉન્મત્ત માણસની માફક પૂછવા લાગ્યાં એમ શુકદેવેણ પમ્પચ્છુઃ એ પદમાં કહે છે. શુકદેવેણ
 ભગવાનના સ્વરૂપને ધરોગર લાલે ॥ અને જેમના હાથ, પગ, મુખ, પેટ વગેરે આનન્દમય છે એવા
 કૃષ્ણ ભગવાનને ગળે ય સ્થિતિ કરતા બુલે છે. એ ભક્તિસહિત જ્ઞાન પ્રકટ થાય ત્યારે તો ખીર્ણ પણ
 બુલે છે, કારણ કે ગળે ય ભગવાનના તિરોધાનનો નાશ થયો છે. ગળે ય સ્થિતિ કરેલા, અર્થાત્ બ્યાપક,
 કૃષ્ણ ભગવાનને આ ગોપીજનોએ મર્થાહિત—અબ્યાપક—માનીને તેમને વિષે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યાં,
 ત્યાં તેમનું અજ્ઞાન ણતાવધાને માટે શુકદેવેણ કહે છે કે આકાશવદન્તરં વહિર્મૂતેષુ સન્તમ્—
 આકાશની માફક આણીઓમાં બહાર અને અંદર રહેલા પુરુષને. આકાશ એ બહાર અને અંદર એ
 જેનો વિવેક કરે છે એમ પદોલાં—તુલીય સ્વપ્નમાં—કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે આ કૃષ્ણ પણ
 બહાર અને અંદર એ જેનો વિવેક કરનાર છે. આ કારણથી જ આકાશને ઘણું તિનું કહેવામાં આવ્યું
 છે. આ પ્રકારના ગળે ય સ્થિતિ કરનારા કૃષ્ણ ભગવાનને ગોપીજનોએ એવા નહિ, આત્માને વિષે વિચાર
 કર્યો નહિ, ચેતન પદાર્થોને પૂછ્યું નહિ અને સ્થાવર પદાર્થોને પૂછ્યું એમ શુકદેવેણ વનસ્પતીન્ પમ્પચ્છુઃ
 એ શબ્દોમાં કહે છે. ગોપીજનોએ વનસ્પતિને ભગવાનને વિષે પૂછ્યું, કારણ કે વનસ્પતિ એ વૈષ્ણવ
 છે. ખરેખર, વૈષ્ણવો જ, મૂર્ખ હોય તો પણ, વિષ્ણુ ભગવાનની ગતિ લાલે છે, પણ જેઓ વૈષ્ણવ
 નથી તેઓ, ભવે ને તેઓ પોતે ઘણા દોષિયાર હોય તો પણ, વિષ્ણુની ગતિ બહુતા નથી. ૪

અમાં વનસ્પતિઓને પ્રશ્ન પૂછવાની અંદર પણ પ્રથમ ગોપીજનો પીપ્પલો, પીપર અને વડ, જે
 લોકમાં વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને શિવના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમને દૃષ્ટા એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

દષ્ટો વઃ કચિદશ્વત્યં વૃક્ષં ન્યગ્રોધ નો મનઃ ।
નન્દસુતુર્ગતો હૃત્વા પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ ॥ ૫ ॥

અશ્વત્યો હિ વૈષ્ણવો વૃક્ષઃ, વિષ્ણુવત્ લોકે સન્માનમર્હતીતિ પ્રાવેષાયં જ્ઞાસતિ, તથાપ્યયં
જ્ઞાનઃ સ્વોત્તમભાવનયા ન જ્ઞાસતીતિ તદર્થં હેતુમૂલં નામાહ । અપ્સરિપ્તલક્ષ્મિનિતિ અશ્વત્યઃ ।
લોકાસ્ત્રવ્યે તિષ્ઠન્તિ, અર્ષિસ્ત્રવ્યલ્પિત્તીતિ । ‘અગ્રો સ્વં કૃત્વા ચદ્યત્યેડતિષ્ઠા’ રતિ ધૃતેઃ । તર્હિ
ગ્રાજાપત્યોડશ્વત્ય ઇતિ તદ્વેશ્વયા ગ્રાવાપત્યો વૃક્ષઃ પ્રશ્નવ્ય ઇતિ વૃક્ષં વૃચ્છન્તિ મુક્તેતિ । તત્રાપિ તત્કાજ્ઞાનં
નાજ્ઞા યદન્તિ । અયં હિ મનુષ્યાણામજ્ઞાનાયં પાવિત્ર્યશ્ચારણદુરત્યઃ અપવિત્રઃ લોકાનામજ્ઞાનહેતુરેવ ।
જનઃ કયં વક્ષ્યતીતિ । ‘પજુના વૈ દેવાઃ સ્વર્ગં લોકગાવન્, વેડમન્યન્વ મનુષ્યા નોડ્યામવિવ્યન્તીતિ,
તસ્ય કિરદિહત્તયા મેધં પ્રાશ્ચારચન્, સ વૃક્ષોડમવ’ રિતિ ધૃતેઃ । તર્હિ કર્મસન્દનચરહિતઃ વૈષ્ણવ-
ધર્મોપવેશ્ઠા શિવઃ પ્રશ્નવ્ય ઇતિ તત્ત્વં ન્યમોચં વૃચ્છન્તિ ન્યગ્રોધેતિ । તત્કાપિ દૂષણમ્ । નિતરામગ્રા-
ણ્યયો યસેતિ । જતોડન્તે હીતમાયં વચ્છતીતિ જાગ્રે ગમને હેતુર્મવિવ્યતિ । વઃ ગુપ્તકાં સન્ધ્યાયં

હે પીપળા !, હે પીપર !, હે વડ !, તમે તમારા સંબંધીને—કૃષ્ણ
ભગવાનને—જોયા છે ? કારણકે નંદાધના પુત્ર પ્રેમપૂર્વક કારણ કરીને
અને દૃષ્ટિ નાખીને અગ્રાડું મન ચોરીને લઈ ગયા છે. ૫

પીપળો એ વૈષ્ણવ વૃક્ષ છે—પીપળાનો દેવતા વિષ્ણુ છે—અને તેને લોકમાં વિષ્ણુની માફક
સાદું માન—પૂજા—ધરે છે, એટલે તે ભગવાન કયાં છે એ ધણુ ખડું બાણુતો હરીઃ છતાં પણ આ જાડ
સ્તંભ છે, પોતાની ભાતને ઉત્તમ માને છે, એટલે ભગવાન કયાં છે તે બાણુતો નહિ હોય એમ માનીને
ગોપીજનો તે જાડને પોતાને ઉત્તમતાનું જ્ઞાન છે તે સૂચવવા માટે તેનું હેતુમૂલ નામ—અશ્વત્ય—
કહે છે. જેમાં અશ્વ સ્થિતિ કરે છે તે અશ્વ કહેવાય છે. લોકો તો અશ્વમાં સ્થિતિ કરે છે, જ્યાં
આમાં—પીપળામાં—તો અશ્વ સ્થિતિ કરે છે, કારણ કે ‘અશ્વ રૂપ ધારણ કરીને અશ્વમાં રહ્યો તેથી
પીપળો અશ્વ કહેવાય છે’ એ પ્રમાણની શ્રુતિ છે.

તો પછી ‘અશ્વત્યનો દેવતા પ્રભાવિ છે’ એ શ્રુતિને અનુસરીને પીપળાવા કારતાં પ્રભાવિ દેવતા
વાળા વૃક્ષને પ્રશ્ન કરવો ધરે છેઃ આમ વિચાર કરીને ગોપીજનો વૃક્ષ એમ કહીને ‘વૃક્ષ—પીપર—ને
ભગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે. તેમાં પણ ગોપીજનો પીપર કાંઈ બાણુતો નથી એમ તેના નામનો પ્રયોગ
કરીને કહે છે. મનુષ્યો અજ્ઞાનમાં રહે તેટલા માટે પવિત્રતા દૂર કર્યા પછી આ જાડ ઉત્પન્ન થએલું છે.
અને તેથી તે અપવિત્ર હોઈ લોકોના અજ્ઞાનનું કારણ જ છે, તેથી આ જાડ—પીપર—રી રીતે ઉત્પન્ન
આપી શકશે ? પીપર અપવિત્ર અને અજ્ઞાનનું કારણ છે, કારણ કે “પશુ વડે દેવો, ખરેખર, સ્વર્ગમાં
ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે ‘મનુષ્યો આપણી પાછળ આવશે’ તેમણે તે પશુનું માથુ કાપી નાખી લોહીની
ધારા ચઢાવી. આ લોહી જ ‘વૃક્ષ વૃક્ષ થયું.’ એ પ્રમાણની શ્રુતિ છે.

તો પછી કર્મ સાથે જેમનો મંબંધ નથી અને જે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર છે એવા
મહાદેવને પ્રશ્ન કરવો ધરે છે એમ જ્ઞાનીને મહાદેવરૂપ વડને ન્યમોચ એમ કહીને ગોપીજનો ભગવાન
વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે. આ વડના આકારમાં પણ હોય છે. આ જાડ ન્યમોચ કહેવાય છે. જેમનો આગમનો
આગ વાદુ નીચે વાદ્ય તે ન્યમોચ કહેવાય છે. તેથી જન્મે આ જાડ નીચે જ લાય છે, અર્થાત્ ભગવાનને
આગમ જવાનું કારણ મળે છે.

વઃ એટલે તમારા સંબંધી—ભગવાન—તમે જોયા ? (આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જોયા હોય તો
ભગવાન પુરોના દર્શનના વિષય અને, અને તે રીતે તેમના સંબંધી બની શકાય.) કચિત્તો મર્ચ
પ્રશ્નની સંભાવના છે.

ભવતિઃ કિં દૃષ્ટઃ । પ્રજાતમાવનાંયાં કચ્ચિદિતિ । દૃષ્ટોડ્યામિઃ પૂર્વમ્, સર્વદૈવ યા, તતઃ કિં
 ભવતીનામિતિ ચેત્, નો મનઃ હૃત્વા ગત્ત્વ ઇતિ । ત્તુ સ વિણુઃ કથં પૌર્ય કરિષ્યતીતિ, તત્ત્વહુઃ
 નન્દસુનુરિતિ । નન્દસ્ય ચેત્ પુત્રો જાત્તા, ત્વા વત્કાર્યં કર્તવ્યમ્ । તે હિ દધિદુગ્ધાદિર્ચૌર્યં કુર્વન્તિ ।
 અતો મનઃશ્રૈયમપિ નાત્યન્તં વિરોધિ । મર્ષનામાગ્રહણં વા । અત્ એવ હરણપર્વન્તં પ્રમુપુત્ર ઇતિ ન જ્ઞાતઃ ।
 અન્યથા મોગં પરિત્યજ્ય કથં ગચ્છેત્ । નન્વન્તઃશિત્તં મનઃ કથં યૃદીતમિત્યાશંચય, ત્રિવિધં મનઃ
 ત્રિભિરપિ ધર્મેર્દૃદીતયાનિત્યાહ પ્રેમહાસાવલોકનૈરિતિ । પ્રેમપૂર્વકદ્વાસ્યસહિતાન્વલોકનાનિ મનોહરાણિ ।
 ત્તમોરજાઃસત્ત્વભાષા ઉચ્ચાઃ । પ્રેમ્યા અન્તઃપ્રવેશઃ, દ્વાસ્યેન મદ્દ્વામ્, અવલોકનેન હરણમિતિ ॥ ૫ ॥

તેપામનુસારં મત્વા, પ્લે અનુસૂયપક્ષા મહાન્તોડમિ કાવચેન્વ્યા એવેતિ, ચે મહાન્તઃ પુષ્પવન્તઃ
 સુગન્ધાઃ, તાન્ પૃચ્છામ ઇતિ કુરવકાદીન્ પૃચ્છન્તિ કચ્ચિદિતિ ।

અમે ભગવાનને પહેલાં જોયા હતા, અથવા તો હૃન્મેશાં જ તેમનાં દર્શન કરીએ છીએ; પણ તેમાં
 તમારે—ગોપીજનોને—કું?—આ પ્રમાણે જો વૃક્ષો ગોપીજનોને કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો
 કહે છે કે નો મનો હરણ ગત્તા, અમારું મન હરણ કરીને તે ભગવાન્ નાસી ગયા છે.

અરે! એ તો વિષ્ણુ છે; તે શી રીતે ચોરી કરશે?—એમ એ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો ગોપીજનો
 કહે છે કે નન્દસુનુઃ, તે નન્દનો પુત્ર છે. અમારે ભગવાન્ નન્દના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા છે ત્યારે તો તેણે
 નન્દનું કાર્ય કરવું જોઈએ. નન્દાદિ લોકો તો રહ્યાં, દ્વૈષ વગેરેની ચોરી કરે છે. તેથી ભગવાને જે
 અમારા મનની ચોરી કરી તેમાં બહુ વિરોધ નથી. અથવા તો ભગવાન્ ગોપીજનોના પતિ છે અને
 પતિનું નામ ન દેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ નન્દસુનુઃ—નન્દના પુત્ર—એ પ્રમાણે કહ્યું. આ
 કારણથી જ એમ જણાય છે કે ભગવાને ગોપીજનોના મનનું હરણ કર્યું ત્યાં સુધી ગોપીજનોએ
 ભગવાનને પોતાના શેઠના પુત્ર છે એમ માનેલા, તેમને ચોર તરીકે જાણેલા નહિ; (કારણ કે પોતાના
 સ્વામીનો પુત્ર ચોરી કરે નહિ એમ તેઓ માનતાં હતાં, પણ અંતે તો ભગવાન્ ચોર જ નીકળ્યા.)
 એ આમ ન માનીએ તો—એ ભગવાન્ ચોર નથી એમ માનીએ તો—ભોગનો લાજ કરીને તે કેમ
 આપ્યા તથા? (ચોર હોય તે જ ભોગનો લાજ કરીને આપ્યો તથા; ભગવાન્ તે પ્રમાણે આપ્યા ગયા છે
 તો તે ચોર જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.)

અરે! ગોપીજનોના શરીરની અંદર સ્થેલા મનનું ભગવાને શી રીતે હરણ કર્યું એમ જો શંકા
 કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં શુકદેવેલ પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ એ શબ્દોમાં કહે છે કે ભગવાને
 ત્રણ પ્રકારના મનનું ત્રણે જ પ્રકારના ધર્મો વડે હરણ કર્યું. પ્રેમપૂર્વક દ્વાસ્યવાળાં અવલોકનો મનનું
 હરણ કરનારાં છે. આ પ્રમાણે તમસ્ય, રજસ્ય અને સત્ત્વ એ ત્રણ લાવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; પ્રેમ
 એ તમસ્યનો ભાવ છે, હાસ્ય એ રજસ્યનો ભાવ છે અને અવલોકન એ સત્ત્વનો ભાવ છે. (જેનું મન
 જે પ્રકારનું હોય છે તેનું મન તે પ્રકારે ભગવાન્ હરણ કરે છે. જો મન તમઃપ્રધાન હોય તો ભગવાન્
 પ્રેમના પ્રાધાન્યથી તે મનનું હરણ કરે છે.) પ્રેમ વડે ભગવાન્ અંદર પ્રવેશ કરે છે, હાસ્ય વડે
 મનનું મદ્દ્વામ કરે છે અને અવલોકન વડે હરણ કરે છે. ૫

પીપળો, પીપર અને વડ એ ત્રણ વૃક્ષોએ ઉત્તર ન આપ્યો એમ ત્યારે ગોપીજનોએ માન્યું
 ત્યારે ગોપીજનોએ વિચાર કર્યો કે આ વૃક્ષોનાં ફળ ગુપ્ત—ઉપયોગી—નથી, અને આ વધાં વૃક્ષો
 મોટાં છે હતાં પણ તેમનો ઉપયોગ ક્ષત્રયજ્ઞોને જ કરવા યોગ્ય છે; તેથી જે મોટાં વૃક્ષો છે, જેમને
 ગુપ્ત ધાપ છે અને જે આરી વાસવાળાં છે એવાં કુરબક વગેરે વૃક્ષોને ભગવાન્ વિષે ચાલો આપણે
 મશ પૂરીએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો કમિત્ એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

કચિત્ કુરવકાશોકનામપુત્રાગચમ્પકાઃ ।

રામાનુજો માનિનીનાં ગતો દર્પહરસ્મિતઃ ॥ ૬ ॥

કુરવકાશોકૌ કમોદીપકૌ । પદે કામચાણપુષ્પાઃ । નામો નામકેસરઃ, પુત્રાગચમ્પકચ
અભિસુગન્ધપુષ્પાઃ । તે હિ કામિનિં વ્યવર્તયન્તિ । અસઃ પદ્માપ્તેતે શાસન્તીતિ । રામાનુજઃ કચ્ચિદ્-
ધર્મિદેષ્ટ इति वृच्छन्ति । પૂર્વવેવ પ્રયોજનકવનમ્ । માનિનીનાં દર્પહરં સ્મિતં યસ્ય । વ્યર્પમેવ
ગથો ભગવાન્, સ્મિતમાત્રેણેવ દર્પો મચ્છતિ, કિં મમનેવ । અર્થં તુ નાસ્તેવ, યતો રામાનુજઃ વલમદ્ર-
જાતા, ભર્તૃનામ ન માહ્યમિતિ । વર્યં સર્વો માનિન્યા સિવાઃ । અતોઽસદર્પદનતાર્યં ગતઃ ।
પ્રાવેર્ણેતેન દષ્ટઃ । કુત્સિતરવાત્ કં મુચ્ચં યસ્ય । તેદનપ્રિયોઽયમ્ । અત્રોકચ્છ શોકનાશક દર્પ, ન તુ
ક્લેશપિત્ મુચ્ચં પ્રવચ્છતિ । નામોઽયં નાન્નૈવ મયાનકઃ । મજપદ્મેઽપિ પુંવામપિ નાગઃ । ચમ્પકોઽપિ
પરિણામવિરસઃ । અપ્તલાઘૈતે ॥ ૬ ॥

પૂર્વોક્તસ્યપુષ્પાઃ, એતે અપ્તલાઃ । કલપુષ્પાગ્ચાં નાનાવિવલિનિયોગસંભવાદ્દાતાં મત્વા,
હુલ્લાસહુભયં નાસ્તીતિ ભગવદીયત્વેન પ્રસિદ્ધાં વૃચ્છન્તિ કચ્ચિદિતિ ।

હે કુરબક, હે અશોક, હે નાગ, હે પુત્રાગ, હે ચંપક,

સ્મિતમાનથી માનિની સ્ત્રીઓના ગર્વ હરનાર બળદેવજીના નાનાસાઈને
તમે જતાં જોયા ? ૬

કુરબક અને અશોક એ બે વૃક્ષો કામને વધારનારાં છે. આ કુરબક વગેરે વૃક્ષોનાં પુષ્પો કામદેવનાં
પ્રાણુ છે. નાગ એટલે નાગકેસર. નાગ, પુત્રાગ અને ચંપક એ ત્રણ વૃક્ષોનાં પુષ્પો બહુ સુગંધિ છે.
તે કામી પુરુષને બીજા કાર્યમાંથી ખટકાવે છે. આથી આ પાંચે ચ વૃક્ષો ભગવાન્ ક્યાં ગયા છે તે બધાંતાં
હશે. બળદેવજીના નાના સાઈને તમે જોયા છે એમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન પૂછે છે. પહેલાં જેમ
ગોપીજનોએ, ભગવાન્ પોતાનું મન હરણ કરીને નાસી ગયા છે તેટલા માટે, વૃક્ષોને ભગવાન્ વિષે
પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેમ આ રલોકમાં પણ તેમણે તે જ કારણથી વૃક્ષોને ભગવાન્ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.
ભગવાનને હર્ષહરસ્મિત કહેવામાં આવ્યા છે; અર્થાત્ જેમનું સ્મિત માનિની સ્ત્રીઓના ગર્વનું હરણ
કરનાર છે એવા ભગવાન્. ભગવાન્ નકામા જ જતા રહ્યા; એમના ફક્ત સ્મિતથી જ દર્પ ચાસ્યો જાય
છે, તો પછી ભગવાનને નાસી જવાની શી જરૂર હતી? ભગવાનને કોઈનો ભય તો જ નહિ, કારણ કે
તે રામાનુજ—બળદેવજીના નાનાસાઈ—છે. પોતાના પતિનું નામ ન લેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ
ભગવાનને માટે રામાનુજ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. અને બધાં ચ માનિનીઓ છીએ; તેથી અમારા
ગર્વનો નાશ કરવાને માટે ભગવાન્ જતા રહ્યા. ઘણુંબધું આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જતાં જોયા નથી;
કારણ કે આ કુરબક (કુન્ડરચક) ને ખસણ શબ્દથી ક—મુખ્ય—મળે છે; તેને રડવું મળે છે. આ
અશોક (અન્નશોક) રોકનો જ નાશ કરે છે, પણ કોઈને સુખ આવતો નથી. આ નાગ પોતાના
નામથી જ ભય ઉત્પન્ન કરે છે. નાગનો અર્થ હાથી કરવામાં આવે તો પણ તે—પુત્રાગ—પુરુષોમાં
પણ હાથી છે. અર્થાત્ તે બહુ અભિમાની હોવાથી અમને ઉત્તર નહિ આવે. ચંપક પણ પાંચે એટલે
રસ વગરનો થઈ જાય છે. આ બધાં વૃક્ષોમાં ઉપર જણાવેલા દોરો છે તે ઉપરાંત બીજાં પણ દોય ॥
અને તે એ કે તેમને ફળ નથી. ૬

પાંચમા રલોકમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને પુષ્પ નથી, અને છઠ્ઠા રલોકમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને ફળ નથી.
પુષ્પો શોભા આપનારાં છે, એટલે જે વૃક્ષોને પુષ્પ નથી તેમનામાં શોભા નથી; અને જે વૃક્ષોને ફળ
નથી તે વૃક્ષોને પૂછવામાં આવતો પ્રશ્ન પણ નિર્દેશ ભય છે. ફળ અને પુષ્પ એ બેનો અનેક પ્રકારનો
વિનિયોગ સંભવે છે એટલે આ બધાં વૃક્ષો ભગવાન્ વિષે કાંઈ બાબતો નથી એમ ગોપીજનોએ માન્યું.

કવિતુલસિ કલ્યાણિ ગોવિન્દચરણપ્રિયે ।

સહ ત્વાઽલિકુલૈર્વિવ્રત્ દૃષ્ટસ્તેઽતિપ્રિયોઽચ્યુતઃ ॥ ૭ ॥

તુલસીતિ સમ્પ્રોધનં સલીગિવ મત્વા । સા ચેત્ ધૂર્વસમ્વન્ધસરણેન મત્તેય મગવન્તં મજેત્,
તદા રસો ન પુષ્ટ ઇતિ તાં મગવત્પત્નીં મન્યમાના બાહુઃ કલ્યાણીતિ । ઇવમપિ સતિ મત્તિપ્રવાનેત-
સ્મદાચપેક્ષ્યા લુક્કટેલાહુઃ ગોવિન્દચરણપ્રિય ઇતિ । કિન્ન, તવ દર્શને ઉપાયોપસિ । ત્વત્સજાતી-
યસ્ય તવ વિષમાનત્વાત્ । સજાતીયો હિ સજાતીયં માર્ગલં દૃષ્ટ્વા ગચ્છતિ । તદાહુઃ । અલિકુલૈઃ સહ
હવાત્વાં વિવ્રત્ દૃષ્ટ ઇતિ । કિન્ન, તે મગવાનતન્તં પ્રિયઃ, ચવાનેન માર્ગેન મતઃ સ્યાત્, અવશ્યં
હવાત્ દૃષ્ટઃ સ્વાવિતિ ॥ ૭ ॥

તત્પ્રાપ્તકર્ત્ત્વિ મત્વા, શ્યં સપત્નીયત્ સ્વોત્કર્પં સ્વાપયન્તી કથમન્યાધ્યો વક્ષ્યતીતિ, સાધારણ્યઃ
સ્ત્રિપ યવાસાત્કમુપકારિણ્ય ઇતિ, તાઃ પૃચ્છન્તિ માલતીતિ ।

માલત્યદર્શિ ચઃ કવિત્ મલ્લિકે જાતિ યૂથિકે ।

પ્રીતિં ચો જનયન્ યાતઃ કરસ્પર્શન માધવઃ ॥ ૮ ॥

અને વિચાર કર્યો કે તુલસીનો ફળ અને પુષ્પ એ જાણે ચ રીતે ઉપયોગ સંભવતો નથી એટલે તે
ભગવદીય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેને પ્રશ્ન પૂછવા હો. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો
તુલસીને કવિત્ એ શ્લોકમાં ભગવાનને વિષે પ્રશ્ન પૂછે છેઃ—

હે તુલસી ! હે કલ્યાણી ! હે ભગવાનના ચરણ ઉપર પ્રીતિ
રાખનારી ! અમરોની સાથે તને ધારણ કરનારા, અને તને અસંત પ્રિય
એવા અચ્યુતને તેં બોલા છે ! ૭

‘હે તુલસી !’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોએ જે સંબોધન કર્યું તે તુલસીને પોતાની સખી માનીને કર્યું
છે. પહેલાંનો સંબંધ—ભગવાનના ચરણારવિન્દની સેવા કરવાનો સંબંધ—ચંભારીને જે તુલસી
ભક્તની મારફત ભગવાનનું ભજન કરે તો રસ પુષ્ટ થાય નહિ; તેટલા માટે તુલસીને ભગવાનની પત્ની
માનીને ગોપીજનો કહે છે કે કલ્યાણિ. આમ હોવા છતાં પણ, તુલસીમાં ભક્તિ પ્રધાન છે તેથી તે
અમારા કરતાં ઉત્તમ ॥ એમ ગોપીજનો ગોવિન્દચરણપ્રિયે એ શબ્દમાં કહે છે. વળી, તારી પાસે
ભગવાનનું દર્શન કરવાનો ઉપાય પણ છે, કારણ કે તારા જેવી બીજી વસ્તુ, તુલસી, ત્યાં—
ભગવચ્ચરણમાં—છે. એક પદાર્થ પોતાના જેવા બીજા પદાર્થને રસ્તામાં ઉલેલો ભેળવે ત્યાં જાય છે.
(તું પણ તુલસી હું, અને તારી સહાવીય તુલસી ભગવાનના ચરણમાં ભેળવે તું ત્યાં જાય અને તને
ભગવાનનાં દર્શન થાય એ સ્વાભાવિક છે.) આ વાત શુકદેવજી અલિકુલૈઃ સહ ત્વા ત્યાં વિવ્રત્ દૃષ્ટા—
અમરોની સાથે તને ધારણ કરનારા તે બોલા ?—એ શબ્દોમાં કહે છે. વળી, તને ભગવાન પુણ્ય પ્રિય છે;
જે ભગવાન આ માર્ગે ગયા હોય તો તેં જરૂરી તેમને બોલા હોય. ૭

ગોપીજનોએ તુલસીને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે પણ તેમને ગમ્યો નહિ, કારણ કે ‘આ તુલસી પોતાની
ઐશ્વર્ય દેખાડે છે એટલે બીજી સ્ત્રીઓને ભગવાન વિષે તે શી રીતે કહી શકશે’ એમ ગોપીજનોને
વિચાર આવ્યો. તેમણે ફરીથી વિચાર્યું કે સાધારણ સ્ત્રીઓ જ અમારા ઉપર ઉપકાર કરશે. આ પ્રમાણે
વિચાર કરીને ગોપીજનો માલતિ એ શ્લોકમાં તે બધાને પ્રશ્ન પૂછે છેઃ—

હે માલતી ! હે મલ્લિકા ! હે બધા ! હે બુદ્ધ ! હાથના સ્પર્શથી
તમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતા માધવ ગયા તે તમે બોલા ? ૮

હે માલતિ ઘઃ યુષ્મામિઃ શ્વેકં નાનારૂપામિઃ દૃષ્ટઃ કચિત્ । તયૈવ મહિષે, દે જાતિ, હે યુધિકે । પતાશ્રવ્યો લતાઃ જાતેસુગન્ધપુષ્પાઃ મગરવિગ્રહઃ । અતઃ ઘઃ યુષ્માકં કરસ્પર્શેન પ્રીતિં જનયન્ પુષ્પાવચયં હર્ષન્ માધવો લક્ષ્મીસહિઃ । લક્ષ્મ્યા સહ વિદ્યસિ, અતલસ્યાઃ ચૂડાનગ્વનાયં પુષ્પાવચય આવશ્યકં ઇતિ ॥ ૮ ॥

નનુ યવપ્યેતાઃ શિયઃ, વઘાપ્પલા ઇતિ, અલ્પા ઇતિ, સ્વાયંપરા ઇતિ, લક્ષ્મીપલ્પાતિવ્ય ઇતિ ન વદિપ્યન્તીતિ જ્ઞાત્વા આધ્રાવીનલ્પુલમાન્ શ્ચન્તિ ચૂતેતિ ।

ચૂતપ્રિપાલપનસાશનકોવિદારજમ્બવકવિલ્વવકુલાન્નકદમ્બનીપાઃ ।

યેજ્યે પરાર્થમ્બકા યમુનોપકૂટાઃ શંસન્તુ કૃષ્ણપદર્યાં રહિતાત્મનાં નઃ ॥૧॥

ચૂતાશૌ મધુરામ્લપ્રકૃતિશૌ । કાલમિત્રફલૌ વા । પ્રિયાલલ્પુ યંત્રેષ્યપિરસસુતઃ । પનસો મહાફલઃ । અન્યે શાશનાવલો વૃક્ષાઃ પુષ્પન્નપ્રધાનાઃ । કિં વહુના । અન્યેઽપિ યૈ મધુરાદયઃ । પરાર્થમેવ જન્મ યેનાં તે પરાર્થમ્બકાઃ । મિત્ર, યપિ સર્વં યથા વૃક્ષાઃ પરાર્થજન્માનાઃ, તત્રાપિ યૈ યમુનોપકૂટાઃ યમુનાયા વપકૂલે વપલ્લિન ઇવ તિદ્યન્તિ તે શ્રવશ્ચં મગરન્તં પદ્યન્તિ ચ । અતઃ

હે માલતિ ! તમે બાંધે યે—બૃહદ્ બૃહદ્ રૂપવાળાં દરેકે—ભગવાનને બેઠા ? તેમ પ્રમાણે હે મહિષ !, હે લજ્જ !, હે ભુજ ! તમે બાંધે ભગવાનને બેઠા ? આ ચાર લતાઓ બહુ સુગન્ધિ પુષ્પોવાળી છે અને ભગવાનને પ્રિય છે. તેથી ઘ —તમને—માધવ—લક્ષ્મી—નહિત ભગવાન—હસ્તાના સ્પર્શથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે—તમારું પુષ્પો ભગવાન પોતાના હસ્ત વડે ચૂટે છે અને તે રીતે હસ્તસ્પર્શથી તમને આનન્દ આપે છે. ભગવાન લક્ષ્મી—ની આથે નિહિત કરે છે, તેથી તેમનો—લક્ષ્મી—લક્ષ્મી—લક્ષ્મી બાંધવા માટે પુષ્પોને ચૂંટવાની જરૂર હોય છે. ૮

તે હે આ માલતી વગેરે લતાઓ ત્રીઓ છે, કયાં પણ તેમને ફળ નથી, તે અરુપ છે, સ્વાર્થપરાયણ છે, પણ છાયા, ફળ વગેરે આપીને લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાની નથી, અને લક્ષ્મી—તે જ મહાપાત કન્યાથી છે, અર્થત્વ ધનવાન મહાસુત જ આ લતાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે, આથી તે આપણને ઉત્તર નહિ આપે એમ ગોપી—જનોએ ભયર્યું. તેથી તે ચૂત્ત એ શ્લોકમાં આત્ર વગેરે ઉત્તમ વૃક્ષોને ભગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે—

હે આંબા !, હે ગયલુ !, હે પનસ !, હે આશન !, હે કોવિદાર !,
હે ભંપુડા !, હે આકડા !, હે બીલી !, હે બકુલ !, હે આંબાસાંઓ !,
હે કંદંબ !, હે નીપ !, તથા બીજના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે ઉત્પન્ન
થએલાં અને શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર આવેલાં હે અન્ય વૃક્ષો !, આનન્દિત
એવાં અમને ભગવાનનો પત્તો દેખાડો. ૯

અત એ મીઠી આંબો છે, અને આત્ર એ ઘાટો આંબો છે, ત્ર્યંબા તો તે બન્નેને ભૂટે ભૂટે મમ્બે ફળ આપે છે. પ્રિયાત—રાપલુ—તો બી—જમાં પણ અધિક રમવાની હોય છે પનસને મોટાં ફળ હોય છે. આશન વગેરે બીજાં વૃક્ષોમાં પુષ્પ અને ફળ પ્રધાન છે. વધારે શું કહેવું ? બીજાં પણ મધુક વગેરે વૃક્ષો છે. બી—જને માટે જ તેમને જન્મ છે તે પરાર્થમરુદ કહેવાય છે. વગી, ત્વે હે બધાય વૃક્ષો ઉપકાર કરવાને માટે ઉત્પન્ન થએલાં છે, તેમાં ય પણ જે યમુનોપકૂટ છે, જે શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર તપસ્વીઓની માફક નિવિત કરે છે, તે સો અવશ્ય જ ભગવાનને ભુલે છે અને બીજને તે પ્રમાણે જન આપે છે. તેથી તે વૃક્ષો ! તમે સમનન્દ એવા ભગવાનનો પત્તો જગાવો, એથી ભગવાન કયે મને મયા એ અમે બસોબર લાગીએ. બાંધાં વૃક્ષો ગોપી—જનોના ઉપર સ્થા કરે તેટલા માટે ગોપી—જનો કહે ॥ ૯

સદાનન્દસ્ય પદવીં શંસન્તુ । યથાસ્મદ્વદયે સમાયાતિ । ધ્યાર્યમાહુઃ રહિતાત્મનામિતિ । પેચિન્
ગૃહરહિતાઃ ધનરહિતાઃ દેહરહિતા વા ધયં ત્વાત્મરહિતા ય્વ । અતઃ સર્વાપેક્ષયા ધયં દીનાઃ । અતઃ
કૃષ્ણપદવીમસદયે શંસન્તુ ॥ ૧ ॥

પ્રથમતિવિલાપે દીનતાયામાવિષ્કૃતાયાં મૂઠૌ મગવચરણારવિન્દાનિ દટ્ટાનિ, તદા મૂર્ધિ સ્તુપતિ
કિં તે કૃતમિતિ ।

કિં તે કૃતં ક્ષિતિ તપો ચત કેશવાંધ્રિસ્વર્શોત્સવોત્પુલકિતાઙ્ગરુહૈર્વિભાસિ ।
અપ્યંધિસંભવ ડરુક્રમવિક્રમાદ્વા આદો ધરાદવપુષા પરિરમ્મણેન ॥ ૧૦ ॥

હે ક્ષિતિ તે ત્વયા કિં યા તપઃ કૃતસ્મ । અસ્માભિરપિ તપઃ કૃતમેષ પરં નૈયં ફલમતુમૃતમ્ ।
સર્વથા પુણ્યકૃતિરેકેણ નેષ્ઠસિદ્ધિઃ, સુતરાં ભગવદ્દશ્ણા । સ્વસ્ય તદમાયનાસદ્દશ્ણા ઘટેતિ સ્નેહે । ન
કેવલં તપ પાદસમ્બન્ધમાત્રં કિન્ત્યન્યેડપિ ભાવા દશ્યન્ત્વ દશાહુઃ । કેશવસ્ય પ્રદાદેરપિ મુક્તિવાતુઃ
મહાપ્રાર્થિતચરણારવિન્દસ્ય અંધ્રિસ્વર્શોત્સવો યસ્યાઃ । સ્નેહો દશ્યત યથ, અન્યથા પદાનિ સ્પર્શાનિ
ન ભવેયુઃ । અન્યોપ્યુત્સવો દશ્યતે, હસ્તપુલકિતા વ । સર્વથા દૂર્યાકુરા બરિષ્ઠતા સ્તિ અઙ્ગરુહૈઃ
રોમાઙ્ગૈઃ દૃત્વા વિશેષેણ ભાસિ । હસ્તપુલકિતાઙ્ગરુહૈર્વા । અંધ્રિસ્વર્શોત્સવા વિભાસિ । નતુ સર્વત્રૈવ

રહિતાત્મનામ્—અમે આત્મા નિનાર્ના છીએ. કેટલાક ઘર વગરના હોય છે, કેટલાક ધનવગરના હોય છે,
કેટલાક દેહ વગરના હોય છે; પરંતુ અમે તો આત્મા વગરના જ છીએ. તેથી યીજી બધા કરતાં અમે
વધારે દીન—ગરીબ, દયાને પાત્ર—છીએ. આ ક્ષરણુથી અમારે માટે હે વૃક્ષો ! તમે કૃષ્ણનો પત્તો
બતાવો. ૬

આ પ્રમાણે ક્યાંદે ઓપીજનોએ વશુો વિલાપ કર્યો અને દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે ભૂમિ ઉપર ભગવાનનાં
ચરણારવિન્દો તેમણે ભેધાં. તે સમયે ઓપીજનો ક્ષિં તે કૃતમ્ એ શ્લોકમાં ભૂમિની સ્તુતિ કરે છે—

હે પૃથ્વી ! તે શું તપ કર્યું છે ? તારા રોમે રોમે પુલકિત થવાથી
કેશવના ચરણુના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે. એ ઉત્સવ શું ચરણુ
સ્પર્શથી થયો છે ? કે વામનજીએ પૃથ્વી ઉપર ચરણુ મૂક્યું તેથી થયો છે ?
કે વરાહ પ્રજાના આર્થિગનથી થયો છે ? ૧૦

હે પૃથ્વી ! તે શું તપ કર્યું છે ? અમે પણ તપ કર્યું જ છે, પણ આ પ્રદારના રૂઢનો અમને
અનુભવ થયો નથી. પુણ્ય વિના ઇષ્ટસિદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારે થતી નથી, તેમાં ય પણ આશ કરીને
ભગવાન વિશે જ્ઞાન આપે એવી ભગવાનની પગલીઓરૂપી ઇષ્ટસિદ્ધિ તો પુણ્ય વિના થતી જ નથી. પોતાની
ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ નથી એમ માનીને ઓપીજનોને વત—અરે—એ પ્રમથ્ણે એટલાય છે. હે પૃથ્વી ! તને
કેવળ ભગવાનના ચરણુનો સંગમ થયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ ખીજ પણ ભાવો તારામાં ભેવામાં
આવે છે એમ ઓપીજનો કહે છે. કેશવ જોટલે શ્રદ્ધા અને મહાદેવને પણ સુક્ષિત આપનાર પ્રભુઃ
જેમના ચરણુરવિન્દની આર્થના પ્રદાતા અને મહાદેવ કરે છે તે કેશવ. આવા કેશવના ચરણુના સ્પર્શથી
ઉત્સવ—આનન્દ અને પરસેવો—જેમને થયો છે એવી પૃથ્વી. ઉપર પરસેવો દેખાય ॥ જ, નહિ તો
ભગવાનનાં પગલાં સ્પર્શ હોઈ શકે નહિ. ખીજે પણ ઉત્સવ—આનન્દ—પૃથ્વીમાં ભેવામાં આવે છે.
પૃથ્વી પુલકિત થઈ છે. અથવા તો ખીજ રીતે પણ અન્વય કરી શકાય છેઃ હે પૃથ્વી !, ઉત્પલકિત—ગીમાં
યજેલા—રોમને લીધે ભગવાનના ચરણુના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે.

પુલકો દ્વયતે વદિ કેસવાંત્રિસ્પર્શેન સ્યાત્ વત્રૈકદેશે સ્થાત્ સ્વેદવસિત્વાશ્ચ હેત્વન્તરમુલ્લેક્ષન્તે અપ્યં-
મિસંભવ ઉલ્કમાદ્દેતિ । અપીતિ સંયાવનાયમ્ । અનેન ચરણસ્પર્શેન પૂર્વસ્થિતચરણસ્પર્શઃ સ્મૃતઃ ।
સ તુ સર્વત્ર ભૂમૌ વ્યાપ્તઃ । અતસ્તેન અંધ્રિણા સંમવો યસ્ય વ્તસવસ । ચક્રક્રમઃ ત્રિવિક્રમઃ । તસ્ય
વિક્રમાત્ પદવ્યાસાદ્દેતિ તત્રાપ્યનિર્ધારઃ । ન હિ ચરણં સંયન્ધમાત્રેણ સંમોગરહિતેન સાત્ત્વિકભાવરૂપ
વ્તસવો રોમાશ્ચો ભવિતુમર્હતિ । તદર્થે પક્ષાન્તરમાશ્ચક્રો આહો વરાહવપુષઃ પરિરમ્ભજેનેતિ । અનેન
સ્વસમાનતા ચ વર્ણિતા ॥ ૧૦ ॥

एवं स्थावरान् ॥॥ जङ्गमान् वृक्षान्ति अपीति ।

अन्वेणपवपुपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन् दृषां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।

कान्ताङ्गसङ्गकुचकुम्भरञ्जितायाः कुन्दरुजः कुलपतेरिह वासि गन्धः ॥ ११ ॥

हे યજ્ઞપતિ કળ્પસારપતિ, પ્રિયયા કલાચિત્ લક્ષ્યા અન્યયા વા ઉપગતઃ મિલિતઃ કૌસહિતા,
અનેન માર્ગેણ ગચ્છન્, સ્વગાત્રૈઃ સ્વાવયવૈઃ, ભવતીનાં દૃશાં સુનિર્વૃત્તિં તન્વન્ દૃષ્ટા કવિત્ ।
અનેનૈવ માર્ગેણ ગત્ત્વ ઇતિ ચરણારવિન્વર્ણનાત્ નિશ્ચીવતે । યદિ દૃષ્ટો ભવેત્, વદા અસ્માભિરપિ દ્રુપું
શક્યત્વ ઇતિ । ત્વં ત્વન્વલ પત્રી અભાકં ચ સર્ણી મવસિ । અવ જાહુઃ હે સહીતિ । સપિત્વં

અરે, અપે ચ પુલક જોવામાં આવે છે, જો દેશવ્યાય ચરણના સ્પર્શથી પુલક હોય તો પરમેશ્વરી
માફક કોઈ જ કાગમાં તે પુલક હોવો બેઠાં જોમ શંકા કરીને ગોપીજનો બીજું કારણ જાણવુંસંમત
ઉપાસનવિક્રમાદ્વા એ સપ્તેમાં કહે છે. અપિનો અર્થ સંભાવના છે. પૃથ્વીને યજ્ઞેલા આ ભગવાનના
ચરણના સ્પર્શથી પહેલાંના ચરણસ્પર્શનું સ્મરણ થાય છે. તે ચરણસ્પર્શ તો ભૂમિ ઉપર અધે બદાપેલી
હતો. તેથી તે ચરણથી ઉત્પત્તિ છે જેની જોવો અંધિરંભય ઉત્સવ. ઉલ્કક્રમ એટલે ત્રિવિક્રમ—પ્રથમ
પગલાં કરનાર વામનહ. તેમના વિક્રમથી—પ્રથમ મૂકવાથી—આ આનન્દ થયો છે ? જા પદનો પ્રયોગ
કરવામાં આવ્યો છે એટલે આ ભાગવતમાં પણ ગોપીજનોને નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ભગવાનના દેવજ
ચરણના સ્પર્શથી જ, સંભોગ કર્યા વિના, પૃથ્વીને સાત્ત્વિકભાવરૂપ ઉત્સવ, રોમાંચ, સંકપી શકતો
નથી. તેથી ગોપીજનો બીજું કારણ કહીને કહે છે કે આહો વરાહવપુષઃ પરિરમ્ભજેન—અથવા તો
વરાહ અવતાર ધારણ કરનાર પ્રભુના આલિંગનથી તમને આનન્દ થયો છે ?—આમ કહેવાથી પૃથ્વી
ગોપીજનોની સમાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૦

આ પ્રમાણે સ્થાવર પદાર્થોને પ્રજ્ઞ પૃથ્વીને બંગમ—હાલતા ચાલતા—પદાર્થોને ગોપીજનો ભવિ
તે શ્લોકમાં પ્રજ્ઞ પૂછે છે:—

હે મૃગલી ! હે સખી ! પ્રિયાની સાથે અહીંથી જતા અને પોતાનાં
અવયવોથી તમારા નેત્રોને આનન્દ આપતા ભગવાનને તમે જોયા છે !
કારણ કે પ્રિયતમાના અંગસંજના સમયે તેના સ્તન ઉપરના કુંકુમથી રંગાયથી
ગોદુલપતિની કુંડપુષ્પની શાખાની સુગંધ અહીં આવે છે. ૧૧

હે જોશુપત્રી—કુપ્તુચાર નામના હરણની પત્ની—! પ્રિયાની સાથે—કેષિક લક્ષ્મીની સાથે અથવા
તો બીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે—આ રસ્તે જતા, અને પોતાના ગાત્રોથી—અવયવોથી—તમારાં નેત્રોને ઘણો
આનન્દ આપતા ભગવાન તમે જોયા છે ? ભગવાન આજ ગાંધે ગયા છે એમ એમનાં ચરણારવિન્દના
દર્શનથી નિશ્ચય થાય છે. જો તમે ભગવાનને જોયા હોય તો અમે પણ એમને જોઈ શકીએ તું તો
ગોપીજનો પત્ની છે અને અમારી સખી છે; તેથી ગોપીજનો કહે છે કે હે સત્તિ. ગોપીજનો મૃગલીને
સખી તરીકે માને છે એનું કારણ જો કે અમેને કૃપા ઉપર પ્રેમ હતો, અને અમેને ભય હતો અને

કળ્યાનુરક્ત્યા નેત્રતુલ્યત્વેન મીઠવાદિધર્મઃ । જન્યથા ભયતીનાં વિકસિતનયનાનિ ન મયન્તીતિ ।
નનુ કૃતલીલઃ કિમિતિ પ્રાર્થ્યતે, તથાદુઃ અચ્યુત इति । નનુ કથં જ્ઞાયતે પ્રિયયા ઉપગત इति, તથાદુઃ
કાન્તેતિ । કાન્તાયા અક્ષરજ્ઞે ચતુરુચયોઃ કુકુર્મ તેન રક્ષિતાયાઃ કુન્દસ્રજઃ કુન્નરુપમાઢાયાઃ
ગોકુલપત્તેઃ સમ્યન્ધિન્યા હ્રહ ગન્ધો યાતિ । આર્દ્રશ ગન્ધઃ આર્દ્ર કુકુર્મ ધ્રાપયતિ । સાત્ત્વિકમાવા-
દેવાર્દ્રતા । અતો જ્ઞાયતે પ્રિયયા સજ્જત इति ॥ ૧૧ ॥

અર્થે હરિણપત્ની પ્રદ્ધા ક્ષયે મરેરસમીપે વક્રુમણ્ડલેતિ પૂર્વ મગવત્સુતાન્ યુજ્ઞાન્ દૃષ્ટન્તિ ઘાદુમિતિ ।
ઘાદું પ્રિયાંસ ઉપધાય ગૃહીતપદ્મો રામાનુજસ્તુલસિકાલિકુલૈર્મદાન્ધૈઃ ।
અન્વીયમાન હ્રહ ચસ્તરયઃ પ્રણામં કિં વામિનન્દતિ ચરન્ પ્રણયાવલોકૈઃ ॥૧૨॥
પ્રિયાયા અંસે ઘાદુમુપધાય ક્ષિતીવેન હજેન ગૃહીતપદ્મઃ રામાનુજો નિર્ભયઃ તુલસિકાયાઃ
સન્ધન્ધિનો બેડલયઃ તેવાં કુલૈઃ કૃત્વા અન્વીયમાનઃ પદ્માદ ગમ્યમાનઃ । દે સરવઃ । પૂર્વ મગવત્
મત્તરવેન લુતાઃ, અતો ભયક્રિઃ કૃતં પ્રણામમિહૈવ કિમમિનન્દતિ, ન વેતિપ્રશઃ । પ્રિયાંસે ઘાદુ-
મુપધાયેતિ સમતંયા ગમનેન લક્ષ્યતે । ઇમયોઃ પદ્માનાં પદ્મવાકારેણ ગમવાત્ । કદાચિત્ પદ્માનાં

ભગવાનનાં યાત્રીથી નેત્રને આનન્દ થતો હતો એટલે બન્નેનાં નેત્રો પણ સરખાં હતાં. ને મુગલીઓને
ભગવાનનાં દર્શન થયાં ન હોત તો તેમનાં નેત્રો વિકસિત થત નહિ. (પણ તેમનાં નેત્રો આનન્દથી
વિકસ પામ્યાં છે, એટલે સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેમણે ભગવાનને જોયા છે.)

ભગવાને તો ક્ષીલા કરેલી છે તો પછી તેમની તમે પ્રાર્થના શા માટે કરો છો ?—આ પ્રમાણે ને
ગોપીજનોને કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે અચ્યુતા—ભગવાન્ અમ્યુત છે.
ભગવાન્ પ્રિયાની સાથે બધા જોમ તમે શી રીતે બળ્યું ?—જોમ ને ગોપીજનોને પૂછવામાં આવે તો
તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે કાન્તા. કાન્તા—પ્રિયતામા—ના અંગના સંબ વખતે સ્તનો ઉપર જે
કુંકુમ હતું તેનાથી રંગાયલી ગોકુલપતિ ભગવાનની કુન્દરુપની માળાની મુગ્ધ અઢી આવે છે.
અન્ધમાં ભીનાશ છે એટલે કુંકુમ પણ લીનું છે એમ જણાય છે. કુંકુમમાં જે આર્દ્રતા—ભીનાશ—છે
તે સાત્ત્વિક ભાવને ક્ષીપે જ છે. તેથી જણાય છે કે પ્રિયાની સાથે ભગવાન્ છે. ૧૧

આ પ્રમાણે હરિવપુર્ણને પ્રશ્ન પૂછીને ગોપીજનોએ વિચાર્યું કે આ મુગલી પોતાના પતિની પાસે
સ્ત્રીને આભાર પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકશે નહિ. તેથી પહેલાં—બારમા અધ્યાયમાં—ભગવાને જે
વૃક્ષોની સ્તુતિ કરેલી છે તેમને ઘાદુન્ એ શ્લોકમાં ગોપીજનો પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે વૃક્ષો ! પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ મૂકીને, બીજા હાથમાં
કમળ લઇને જતા, જેમની પાછળ તુલસીના મદાન્ધ ભમરાઓનાં ટોળાં
વામ્યા કરે છે એવા, બળદેવજના નાના બાઈ પ્રેમથી તમાસ ઉપર દૃષ્ટિ
નાખીને તમારા પ્રણામ સ્વીકારે છે કે ? ૧૨

ભગવાને પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ મૂક્યો છે અને બીજા હાથમાં કમળ લીધું છે. ભગવાન્
રામાનુજ—બળદેવજના નાનાબાઈ—છે તેથી તે નિર્ભય છે. તુલસીના સંબંધવાળા જે ભમરાઓ
તેમનાં ટોળાં ભગવાનની પાછળ ભમે છે. હે તરુઓ ! પહેલાં—દશમસ્કન્ધના બારમા અધ્યાયના
પાંચમા શ્લોકમાં—ભગવાને તમારી લગ્ન તરીકે સ્તુતિ કરેલી છે: તેથી તમે ભગવાનને જે પ્રણામ કર્યા
તે ભગવાને અઢી જ સ્વીકાર્યા કે નહિ ?—જોમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાન્ અને
સ્વામિનીશ્ચ એ બન્નેના પગો લીટી આકારે જતા હતા એટલે એક સરખી ગતિએ તેઓ જતા હતા
જોમ જણાય છે અને તે ઉપરથી જોમ અનુગમન થાય ॥ કે ભગવાન્ પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ
મૂકીને જતા હતા. કોઈક વખત ભગવાનના પગોની સંયજતા જોવામાં આવતી હતી. તે ઉપરથી જોમ

વાસ્તવ્યેન ધમરોપદ્ધત્તલા તત્તિવારણાર્થં યત્તો લક્ષ્યે । તરવઝા નમ્નાઃ, નમસ્કારાર્થમેવ ફલોપદ્ધત્ત
કૃત્વા મૂમિસમ્બદ્ધશિરસો જાતાઃ । અત્તો જ્ઞાયતે પ્રણામઃ કૃત્ત દત્તિ । અતુત્થાનાત્સંદેહઃ અમિત્તન્દત્તિ
ન વેતિ । અનમિત્તન્દને હેતુઃ ચરચ્છિત્તિ । યો દ્વિ ચચ્છત્તિ સ અનવદ્ધિતોઽપિ ભવતિ । નતુ નિકટ્ત એવ
સ ગચ્છત્તિ યદમિત્તન્દનં કૃત્તે સ્થાત્, તદ્દેવ જ્ઞાયેત્, કથં સંદેહ ઇતિ ચેત્, તત્ત્રાહુઃ પ્રણયાપ્લોકૈરિતિ
પ્રણયપૂર્વકમવલ્લોકૈઃ, ન તુ વત્ત્ત । અત્તો ચે નિકટસ્થાસ્ત એવ જાતન્તિ નાન્યે ॥ ૧૨ ॥

તે ધ્યાનિનો વૃદ્ધાઃ સ્ત્રીભિઃ સહ સમ્માપર્ણં ન કરિષ્યન્તીતિ તત્ત્વજ્ઞ્ય એવ પ્રવૃત્ત્યા ઇત્યાહુઃ
પૃચ્છતેમા સ્ત્રાતા ઇતિ ।

પૃચ્છતેમા સ્ત્રાતા ચાહૂનપ્યાશ્ચિષ્ટા વનસ્પતેઃ ।

નૂનં તત્ત્વજસ્ટ્વષ્ટા વિચ્છત્તુત્પુલકાન્યદો ॥ ૧૩ ॥

વનસ્પતેર્વાહુનાશ્ચિષ્ટા અપ્યેતાઃ પૃચ્છત્ત । યદશિ વાસામપ્તનવસરઃ, વાસ્ત્વ પુનર્મર્દનુવા-
સિજ્ઞિતા અપિ ભગવત્કરજૈરેષ નરૈઃ સ્પૃષ્ટાઃ સત્તાઃ વત્તુલકાનિ વિચ્છત્તિ । ન દ્વિ રસાન્તરાવિષ્ટાનાં
રસાન્તરાર્થં સ્પૃષ્ટા ભવતિ । અત્ત એવ જ્ઞાયતે ‘સર્વોપમર્દી ભગવત્સન્ધર્મી રસ’ ઇતિ । એવં સર્વોપમેવા-

જાણાય ॥ કે ભગવાનો ભગવાનની અતિને રોકતા હતા અને તેથી તેમને—ભગવાનોને—દૂર કરવાને
માટે ભગવાન પ્રયત્ન કરતા હતા. તરુઓ નીચાં હતાં; ભગવાનને નમસ્કાર કરવા માટે તેમણે કૃષ્ણ
ધરાવીને ભૂમિ ઉપર પોતાનું માથું મૂક્યું હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે તરુઓએ ભગવાનને પ્રણામ
કર્તા છે. હવે સુધી વૃક્ષો ભિન્નાં ઘણાં નથી—નીચાં વળી રહેલાં છે—તેથી ગોપીજનોને સંદેહ થાય છે કે
ભગવાને તેમનાં—વૃક્ષોનાં—પ્રણામ સ્વીકાર્યાં કે નહિ. ભગવાને વૃક્ષોના પ્રણામ કદાચિત્ ન સ્વીકાર્યાં
હોય તો તેનું કારણ શરૂ—ભગવાન જતા હતા—એ છે. જે માથુંસ ઘાટે છે તે ધ્યાન વગરનો પણ હોય છે.

અરે ! ભગવાન તો પાસેથી જ ભય છે; જો તેમણે વૃક્ષોના પ્રણામ સ્વીકાર્યાં હોય તો તે જ સમયે
તે—અમિત્તન્દન—સાંકળવામાં આવે; તો પછી તે વિરે સંદેહ કેવી રીતે થાય છે ?—એમ જો શંકા
કરવામાં આવે તો તેના સમધ્યાનમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રણયાપ્લોકૈઃ. ભગવાને વૃક્ષોના પ્રણામનો
જે સ્વીકાર કર્યો હશે તે પ્રેમપૂર્વક દ્વિધી કર્યો હશે, વાણીથી નહિ. માટે જે લોકો વૃક્ષોની પાસે છે તે જ
ભગવાને વૃક્ષોને આપેલું અમિત્તન્દન અણે છે, ખીલ્લ નહિ. ૧૨

આ વૃક્ષો જ્ઞાની છે એટલે ઓળોની સાથે તે બોલશે નહિ, માટે તેમની ઓળોને જ ભગવાન
વિરે પ્રશ્ન કરવો બેઠકો. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો પૃચ્છતેમા સ્ત્રાતાઃ એ સ્ત્રીક્રમાં સ્ત્રાતાઓને
પ્રશ્ન પૂછે છે—

આ સ્ત્રાતાઓ વનસ્પતિના બાહુથી આદિભાગથી છે છતાં પણ તેમને

પૂછો. ખરેખર, ભગવાનના નખના સ્પર્શથી તેમને રોમાંચ થાય છે. ૧૩

વનસ્પતિના બાહુથી ભેટાયેલી છે છતાં પણ આ સ્ત્રાતાઓને ભગવાન વિરે પ્રશ્ન પૂછે. જે કે આ
સ્ત્રાતાઓને આ સમયે અવકાશ નથી, તેઓ પોતાના પતિ—વનસ્પતિ—ના બાહુથી આદિભાગથી છે
છતાં પણ ભગવાનના કરબોનો—નખોનો—જ તેમને સ્પર્શ થશે છે એટલે તેમને રોમાંચ થયાં છે.
ખરેખર, એક રસમાં તણીન ઘણું ભગવાનનો ખીલ્લ રસને માટે સ્પૃષ્ટા હોયી નથી. તેથી જ જણાય છે
કે ભગવાનસંબંધી રસ ખીલ્લ ઘણા રસોનો નશ કરવાર છે.

આ પ્રમાણે ત્યારે થાય કે પદ્યોએ ગોપીજનોને ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે તેઓ મૂંઝવેલાં થઈ
ગયાં. અહીં સુધી ગોપીજનોએ ભગવાન વિરે બુદ્ધ બુદ્ધ પદ્યોને જે પ્રશ્નો કર્યા તેની વાત મર્દ નવ
મકારની આ ગોપીજનો નવ સ્ત્રીક્રમાં (૫-૧૩) વર્ણન કરવામાં આવ્યું. દસમી ગોપીજન જે ભગવાનની

ધંચને ગૂંછિતાં શ્વ જાતાં હૃતિ । ઇતદન્તા પ્રશ્નકથા । ભવવિષા પતા ગોપ્યો નિરુપિતાઃ । દશમી તુ
ભગવતા નીયતે । એવમન્વેષણેન રસસૈર્યં નિરુપિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

એવં તિરોધાનેન જાતતાપનિધારણાર્યં યક્ષો નિરુપિતાઃ । ઇતદુપમર્દિકા ભગવદીલા પ્રાદુર્ભૂતા ।
તસ્યા વિલાસં ષટ્તં પૂર્વોપસંદારપૂર્વકમુપક્રમતે હૃતિતીવિ ।

શ્રીકૃષ્ણ વચાચ—ઇત્યુન્મત્તવચો ગોપ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણકાતરાઃ ।

લીલા ભગવતસ્તાસ્તા અનુચક્રસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૧૪ ॥

હૃતિશબ્દઃ પ્રકારવાચી । ઇવંપ્રકારેણ પ્રમાયોગ્યેઽપિ પ્રશ્નકરણાદુન્મત્તવાચો ગોપ્યો જાતાઃ ।
કૃષ્ણાન્વેષણે કાતરા અપિ, રીતિ અપિ, જાતાઃ । તત્તુર્વાક્ર ચાન્વા । મનસિ તુ ત્રયો વર્તન્તે હૃતિ
પ્રથમસ્થાપનમે દ્વિતીય અવિર્ભૂતં હૃત્યાહ લીલાં હૃતિ । ભગવતસ્તાસ્તાઃ પૂર્વમુક્તઃ શ્રુતાઃ સદાત્મિકાઃ
સત્ત્વઃ અનુચક્રઃ । ઉન્મત્તવચઃ હૃતિ છાન્દસો હૃત્ત્વઃ । અથ વા । હૃતિ પૂર્વોક્તુન્મત્તવચઃ પતાવદિતિ ।
તતો ગોપ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણાર્થં કાતરા જાતાં હૃતિ । ભગવતો લીલાઃ પટ્ટિયાઃ સ્વામાદિકથા
વાસામપિ મેવાઃ તાસ્તાઃ । યુક્તઽવયવમર્થઃ । ભગવતિ દ્વદ્વિ સમાવિષ્ટે લીલામિઃ સહિતે, યદા યદા
ભગવાનવતરતિ, તદા તદા પૂતનાસુપપન્નાત્મિકં કરોતિ, તથેવ સંવત્સરલીલાયાં પુરુષોત્તમાવિપુ

પાસે ઉભી છે તેને તો ભગવાન સર્વ બધ છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની ગોપીજનોએ શોધ કરી એટલે
રસની સ્થિતિતાનું—રસાસક્ષિતાનું—નિરૂપણ થયું. ૧૩

આ પ્રમાણે ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનોને જે તાપ થયો તેના નિવારણને માટે
ગોપીજનોએ જે યત્ન કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું. ગોપીજનોના તાપનો નાશ કરનારી ભગવદ્લીલા
પ્રકટ થઈ. આ ભગવદ્લીલાના વિલાસનું વર્ણન કરવાને માટે શુકદેવજી પૂર્વનો ઉપસંહાર કરીને હૃતિ એ
પ્રમાણે આરંભ કરે છે—

શુકદેવજી કહેછે:—આ પ્રકારના ઉન્મત્ત વચનો બોલતાં ગોપીજનો

કૃષ્ણની શોધમાં દીન થઈ ગયા; અને ભગવદ્દામક થઈ બંધીને પડેલાં

વર્ણવેલી ભગવદ્લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૧૪

હૃતિ શબ્દનો અર્થ પ્રકાર, રીત, થાય છે. આ પ્રમાણે જેમને પ્રશ્ન કરવા જેવો નથી એવા અચેતન
પદાર્થોને પણ ગોપીજનોએ પ્રશ્ન કર્યો એટલે ગોપીજનો ઉન્મત્તવાણી—ઉન્મત્ત ગત્યુચ્ચના જેવી વાણી
વાળાં—થયાં. ગોપીજનો કૃષ્ણની શોધ કરવામાં કાતર—દીન—પણ થયા; તેમનાં શરીર અને વાણી
થાકી ગયા; તેમના મનમાં તો તાપ, લીલા અને ભગવાન એ ત્રણેય છે; એટલે જેમ જ્વાળા બંધ થઈ
જ્વાળા અગ્નિ તિરોધિત થઈ અગ્નિ છે તેમ ગોપીજનોએ ભગવાનને નિરે પ્રશ્નો કરીને શોધ કરવા જે
યત્ન કર્યો તે જ્વાળા બંધ થયો ત્યારે રસાસક્ષિતાનું શરીર અને વાણીમાંથી તિરોધાન થયું; તેથી બીજા
પદાર્થનો—ભગવદ્લીલાનો—આદુર્ભાવ થયો એમ લીલાઃ એ શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. ગોપીજનોએ
ભગવદ્દામક થઈને ભગવાનની જુદી જુદી—પડેલાં જે વર્ણવવામાં આવી છે અને ભગવાનને જે કરેલી છે
તે બધી—લીલાઓનું અનુકરણ કર્યું. ઉન્મત્તવચા એ પદમાં બ્લાવઃ ને બલદે બ્લાવઃ થઈને જે દુસ્વ
સ્વર થયો છે તે વૈદિક પ્રયોગ છે.

અથવા તો સ્ત્રીક્રમો બીજે પ્રકારે પણ અન્વય થઈ શકે છે. હૃતિ એટલે પડેલાં કહેવામાં આવેલું
તે બધું અંતર્યં સુધીનું ઉન્મત્તવચઃ—ઉન્મત્તની વાણી—છે. પછીથી ગોપીજનો કૃષ્ણની શોધ કરવાને
માટે કાતર—દીન—થઈ ગયાં. ભગવાનની લીલા સ્વાભાવિક રીતે છ પ્રકારની છે; તેમાં પણ અનેક
પ્રકારના હોદ છે એટલે મૂળ સ્ત્રીક્રમમાં તાસ્તા—જુદી જુદી લીલાઓ—એ પ્રમાણે કહેવામાં આપ્યું છે.
(મૂળ સ્ત્રીક્રમમાં જે દિ પદ છે તેનો વાચ્ય એવો છે કે) આ બધો અર્થ યોગ્ય છે. જ્યારે ભગવાન
લીલાસક્ષિત દૃષ્ટ્યમાં અપેક્ષા કરે છે, જ્યારે જ્યારે ભગવાન અવતાર લે છે, ત્યારે ત્યારે તે પૂતનાસુપપન્નઃ

સિદ્ધિઃ । एवास्मामि मनसि आधिर्मूतेन कर्तव्यं तत्साक्षात्कर्तुमशक्यमिति भावनयैवाविभूत इति
प्रતુकरणात्र ફતવલઃ ॥ ૧૪ ॥

મત્સ્યાત્મિમત્સાસ્તદ્વાવમીપન્મત્સાસુ રોપતઃ । દેવમાવં સમાગ્રિતઃ ક્રીડન્તો વાતમત્સરાઃ ॥ ૧ ॥
સત્ત્વવિગુણભાવેન નવલીલાઃ પ્રપેદિરે । જતો ન ન્યૂતમાવોડર હાવિષ્ઠાઃ શ્વકટાદિભિઃ ॥ ૨ ॥
સર્વજ્ઞ હરિભુક્ત્યા યા વાદસ્વર્ગેચ્છવા પુનઃ । ઉલ્લપલાદિમાવોડપિ તત્ત્વમ્બન્ધપ્રસિદ્ધયે ॥ ૩ ॥

પાન વગેરે કરે છે. તે જ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ માત્ર અને બીજા ઉત્સવોમાં વર્વના ઉત્સવો થાય છે એ
વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ ગોપીજનોના મનમાં પ્રકટ થઈને ભગવાનને જે કરવાનું છે તેનો આશયકાર કરવો
અશક્ય હોવાથી ભાવનાથી જ ભગવાન પ્રકટ થયા; તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનનું અનુકરણ જ કર્યું. ૧૪
(જ્યાં ગોપીજનોનો પોતાના પ્રિય કૃષ્ણમાં સરખો જ રમેકું હતો છતાં પણ કોઈક વખત કોઈ
ગોપીજનને ભગવદ્ભાવ થતો તો કોઈક વખત બીજા ગોપીજનને પૂતનાદિભાવ થતો હતો. શ્રીમદ્દામરુણ
આનું કારણ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.) જે ગોપીજનોને કેવળ ભગવાનનું જ જ્ઞાન હતું તે અતિમત્ત
હોવાય છે, અને જેમને ભગવાનના ઉપરાંત ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન હતું
તે ઇન્દ્રિયમત્ત—બોધાં મત્ત—કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નામિકાન્ધ એકને લીધે ભાવમાં ભેદ આવે છે.
એક જ નામિકામાં પણ ભુલે ભુલે સમયે ભુલો ભુલો ભાવ હોય છે. અર્થાત્ ભગવાન, ભગવત્લીલા અને
અને ભગવત્સંબંધી પદાર્થ—આ ત્રણમાંથી જેને જ્યારે જે સ્વરૂપની સ્મૃતિ થાય છે તે સારે તદાત્મક
જ થઈ જાય છે, કારણ કે તેનો ભાવ વિશુદ્ધ છે. જે ગોપીજનો ભક્તિને લીધે અતિમત્ત થયેલાં હતાં
તેમને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો, અને જે ઇન્દ્રિયમત્ત થયેલાં તેમને પૂતનાદિભાવ પ્રાપ્ત થયો અને ક્રોધથી
દેવ રાખીને મત્સરતાથી તે ક્રીડા કરવા લાગ્યાં. સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ શુભોવાળા ભાવને
લીધે ગોપીજનોએ નવ લીલા કરી. (૧૫-૨૩ શ્લોકોમાં દરેક શ્લોકમાં ભુલો ભુલો લીલાનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે છતાં પણ તે એક જ પ્રકારની છે એમ માનવું.) ૧૧.

(કેટલાંક ગોપીજનોને ભગવાનનું જ્ઞાન ન થતાં પૂતનાદિનું જ્ઞાન થયું, તેમાં ભાવની ન્યૂનતા
આવી જાય, અને આ ન્યૂનતાનું સમાધાન કરવાને માટે બીજું કોઈ કારણ આપી શકાય એમ
નથી. આથી શ્રીમદ્દામરુણ નીચે પ્રમાણે બીજો પણ આપે છે.) કેટલાંક ગોપીજનોમાં શ્વકટાદિનો
આવેશ થયેલો હોવાથી જ્યાં તુલ્ય કોટિનાં જ છે, એટલે આમાં કોઈ ભાતનો ન્યૂનભાવ
નથી. અર્થાત્ ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીઓ અને પૂતનાદિભાવવાળી ગોપીઓ તુલ્ય જ છે. ભગવાનની
લીલા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તેમાં ભગવાનની કૃતિ અને ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા
પદાર્થ એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, આ બેમાંથી એકનો નહિ. તેથી જ્યાં જે અંશ પ્રકટ થયો
હોય ત્યાં તે જ અંશ વર્ણવવામાં આવે છે, એટલે આ બધા ભાવોમાં કોઈ પણ સ્થળે કોઈ
પણ ભાવની ન્યૂનતા નથી. આ પણ પ્રમાણે જ્યાં એક લીલા પ્રકટ થાય છે ત્યાં બીજા પ્રકટ થતી
નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨

(હવે શ્રીમદ્દામરુણ ત્રીજો પણ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપી કરતાં
પૂતનાદિભાવવાળી ગોપી ઉત્તમ છે.) ગોપીજનોને ઘણી આર્તિ યજ્ઞેત્રી હોવાથી સર્વજ્ઞ જ ભગવદ્ભુદિ
થઈ છે, અને ક્રીડાથી ભગવાનના ચરણના સ્પર્શની ઇચ્છા થવાથી તેમનો ઉલ્લખ—ખાંડીયો—વગેરે
ભાવ પણ ભગવાનના ચરણચરિત્તનો સંબંધ સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. ગોપીજનોનો વિરહભાવ અતિ
ઉત્કટ થયો હતો અને તેથી તેઓ અતિ દીનતાથી કોઈપણ પ્રકારે ભગવાનના ચરણચરિત્તનો અમને
સંબંધ થાય એમ ઇચ્છા રાખવા લાગ્યાં; પહેલાં જ્યાં ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો હતો તે પ્રમાણે
તેઓ આચરણ કરવા લાગ્યાં, અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે જે આપ માત્ર ઉપર ચરણ નહિ ધરો તો
પૂતના, ઉલ્લખ ઇત્યાદિ ભુદિથી પણ ચરણ ધરો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને ઘણી આર્તિને લીધે સર્વજ્ઞ
ભગવદ્ભુદિ થઈ. અર્થાત્ પૂતનાદિભાવવાળાં ગોપીજનો ભગવદ્ભાવવાળાં ગોપીજનો કરતાં ઉત્તમ છે. ૩

કસ્યાચિત્પૂતનાયન્યાઃ કૃષ્ણાયન્યપિવત્સનમ્ ।

તોકાયિત્વા રુદત્યન્યા પદાહન્ શકટાયતીમ્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રથમતો મગવચરિત્રં પૂતનામુપવપાનમિતિ, કાચિત્પૂતના મૂતા જાતા, અન્યા 'અહં કૃષ્ણ'શ્ચુ-
ક્રવતી, તદા તામદ્ધે મગવદુઃખા અગ્રહાન્ । વવત્તસ્યાઃ પૂતનાયન્યાઃ કૃષ્ણાયન્તી સ્તનમપિવત્ ।
તસ્યાસ્તુ મરણમાવના ન સ્થિતેતિ સા ન મૃત્વા । નાપ્યનુકરણં ક્રુવતી । કૃષ્ણાયન્તી ચ સ્તનમાત્રમેવ
પિવતિ । અલૌકિકસામર્થ્યભાવાત્ રૂઢિ સ્તનપાનમાત્રમુક્તમ્ ॥ અમદ્ગલ્લાનિવૃત્તયે ચ । શકટમદ્ગ-
લીલામાહ તોકાયિત્વેતિ । તોકવદાચરતિ, આત્માનં તોકં મન્યતે યા, તોકવદાત્માનં કૃત્વા યા ।
શકટાયતી શકટવત્ સિતાં, અહન્ વાચિવયતી ॥ ૧૫ ॥

કૃણાપર્વલીલામાહ દૈત્યાચિત્વેતિ ।

દૈત્યાચિત્વા જહારાન્યામેકા કૃષ્ણાર્મભાવનામ્ ।

રિઙ્ગયામાસ કાપ્યંધી કર્પન્તી ઘોપનિઃસ્વનૈઃ ॥ ૧૬ ॥

દૈત્યપદાત્માનં કૃત્વા કૃષ્ણસ્વાર્મં પાશ્વં માવચન્તી, કૃષ્ણાર્મભાવનાં તામેકા આત્માનં
દૈત્યાચિત્વા જહાર । કાડપિ અંધ્રી કર્પન્તી ઘોપનિઃસ્વનૈઃ રિઙ્ગયામાસ પલિતવતી । યયા

કૃષ્ણના જેવું આચરણ કરતી એક ગોપીએ પૂતના જેવું આચરણ
કરતી બીજી ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું, પાશકના જેવું આચરણ કરતી અને
રૂદન કરતી એક ગોપીએ ગાઠાના જેવું આચરણ કરતી બીજી ગોપીને
મરણથી મહાર કર્યો. ૧૫

પૂતનામુપવપાન એ ભગવાનનું પ્રથમ અરિત છે એટલે કોઈ એક ગોપી પૂતના ઘડ, અને બીજી
ગોપી 'હું કૃષ્ણ હું' એમ બોલવા લાગી. તે વખતે પહેલી ગોપીએ બીજી ગોપીને 'આ ભગવાન છે'
એમ માનીને ખોળામાં લીધી. પછીથી કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીએ પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી
ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું. પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી ગોપીનાને 'હું મરી જવાની છું' એવી ભાવના ન
હતી એટલે તે ન મરી ગઈ, તેમ તે પૂતનાનું અનુકરણ કરી શકી નહિ. કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી
ગોપી તો દૃષ્ટ સ્તનપાન જ કરે છે, કારણ કે ભગવાનના જેવું અલૌકિક સામર્થ્ય તેનામાં નથી, આ
કારણથી જ અને પૂતનાના મરણરૂપી અગ્રંથલ દૂર કરવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં દૃષ્ટ સ્તનપાનની વાત
કહેવામાં આવી છે. તોકાયિત્વા એ પદમાં શુકદેવજી શકટવાંગલીલા કહે છે. તોકાયિત્વા એટલે
(૧) બાળકની ગાદક આચરણ કરવું, અથવા તો (૨) પોતાની જાતને બાળક માનવું, અથવા તો
(૩) પોતાની જાતને બાળક જેવું બનાવવું. શકટાયતીમ્ એટલે ગાઠની માદક ઉમેરી ગોપીને, અહન્
એટલે મારી. ૧૫

હવે શુકદેવજી દૈત્યાચિત્વા એ પ્રલોકમાં તૃણપર્વલીલાનું વર્ણન કરે છે:—

પોતાની જાતને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપી કૃષ્ણના પાશકાવની
ભાવના કરતી બીજી ગોપીને લઈ ગઈ. કોઈ એક ગોપી પૂંટણ તાણીને
મુપરીના સ્વરસદિત ચાલવા લાગી. ૧૬

દૈત્યાચિત્વા એટલે પોતાની જાતને દૈત્યવત્ કરીને: કૃષ્ણાર્મમાવના એટલે કૃષ્ણના અર્મ—
બાલબાળ—ની ભાવના કરનારી ગોપી. પોતાની જાતને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપીએ કૃષ્ણના પાશકાવની
ભાવના કરનારી બીજી ગોપીનું હરણ કર્યું. બીજી કોઈ ગોપી પૂંટણ તાણીને મુપરીના સ્વર સાથે ચાલવા
લાગી. જેમ બાલબાળમાં ભગવાન મૂક અને બચ્ચીત યજ્ઞેલ ભણુચની માદક અનેક પ્રકારના
પ્વનિ કરતા કરતા ચાલે છે તેમ આ ગોપી પણ ચાલવા લાગી.

વાસ્ત્વે મુગ્ધપ્રમીતવત્ ધોપપ્રધોષકવિરં મગધાન્ ગચ્છતિ । ધૂર્વશ્લોકે ચતસ્ર ઉક્તાઃ સીતાદ્રવેન,
તાજામસતામસઃ । અત્ર સિલ્લ એવ રાજસતામસઃ इति । ચરિત્રલીલાવામુક્ત વિરોપા અગ્રાન્યતુસંધેયાઃ ।
અય વા । મુગ્ધાશ્લોકો નિરૂપિતાઃ । મુળાતીત્તા ત્વેકા । પુનઃ પ્રત્નરાન્તરેણ વાદયઃ ઇત્યાવામાપન્નાઃ
મગધવિચ્છદ્યા પ્રપાત્નગુણભાવં પ્રાપ્ત્વ રજસઃ અનેકથા વિશિષ્ઠાઃ વહુરૂપા જાતાઃ ॥ ૧૬ ॥

દુન્દાવતક્રીડાયાં વત્સપાલકરૂપા જાતાઃ । તત્ર પ્રકારમાહ કૃષ્ણોતિ ।

કૃષ્ણરામાયિતે દ્વે તુ ગોપાયન્ત્યશ્ચ કાશ્ચન ।

વત્સાયતીં હન્તિ ચાન્યા તત્રૈકા તુ વકાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

દ્વે કૃષ્ણરામાયિતે કૃષ્ણરામવત્ જાતે । કાશ્ચન ગોપાયન્ત્યઃ । ગોપા અત્ર શલકાઃ ।
જાતિશબ્દોડયમ્ । વત્સરૂપાશ્ચ કાશ્ચન જાતાઃ । ચત્રરેણ સમુચિતાઃ । અન્યા પુનર્વત્સાવિતા
વત્સાસુરવદાચરતિ । તાં મતીં ચ જાતા કૃષ્ણાયિતા અર્થાન્ । ચકારાન્ શલકાં પાતયન્તી ચ ।
અન્યા પુનઃ વકાયન્તીં મતીં જાતા । વત્સવધો લોકે વલમદ્રકવ દસ્યપિ પ્રસિદ્ધઃ । ‘પ્રલમ્બો નિદ્રિતોઽન્નેન
વત્સકો બેલુકાદયઃ’ । ભત વમવોર્મયે દ્યા વકાયતીમ્, અન્યા વત્સાયતીન્ ॥ ૧૭ ॥

પહેલાંના સ્ત્રીક્રમાં—પંદરમા સ્ત્રીક્રમાં—એ લીલાઓના વર્ણનમાં આર ગોપીઓનું નિરૂપણ
કરવામાં આવ્યું. આ આર ગોપીઓ તામસતામસી છે. આ સ્ત્રીક્રમાં—સોળમા સ્ત્રીક્રમાં—ત્રણ ૪
ગોપીઓ છે, અને તે રાજસતામસી છે. ભગવાનની ચરિત્રલીલામાં જે જે વિશેષો—એલો—કહેવામાં
આવ્યા છે તે તે વિશેષોનું અહીં પણ અનુસંધાન કરવાનું છે. અથવા તો ત્રણ મુગ્ધોનું નિરૂપણ કરવામાં
આવ્યું. પૂતનઃ અને કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીઓનું એક મુગ્ધ, બાલક અને શકટવત્ આચરણ
કરનારી ગોપીઓનું બીજું મુગ્ધ, અને દેવવત્ આચરનારી અને કૃષ્ણના બાલ્યની ભાવનાવાળી
ગોપીઓનું ત્રીજું મુગ્ધ; અને એક આલવી ગોપી મુલાવીત છે તેનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ફરીથી
બીજે પ્રકારે એક ભાવવાળી ધણી ગોપીઓ ભગવદ્વિચ્છરને લીધે પ્રધાનભાવ—કૃષ્ણભાવ—અને
ઝોલુભાવ—મહાદેવભાવ—માઝ ટરીને, અંજાસરજના અંજંકશબ્દ રમેજીલુ ફીમી ભાવને લીધે રમેજ
પ્રકારે તેમનામાં વિરોધ ધવાથી બહુરૂપ—અનેક ભાવવાળાં—થયાં. ૧૬

વૃન્ધવતક્રીડામાં ગોપીઓનો વત્સપાલકરૂપ થયાં. તેનો પ્રકાર શકટેવશ કૃષ્ણ ઇત્યદિ
સ્ત્રીક્રમાં કહે છે—

એ ગોપીઝન કૃષ્ણ અને બલરામ થયાં અને અન્ય ગોપીઓનો ગોપ
થયાં. એક ગોપીઓને વાહરડાનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી, અને એક
તો બગસાનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી. ૧૭

એ ગોપીઓનો કૃષ્ણ અને બલદેવ થયાં, કૃષ્ણ અને બલદેવની માફક આચરણ કરવા લાગ્યાં.
કેટલાંક ગોપીઓનો ગોપ થયાં. ગોપનો અર્થ અહીં બાલક થાય છે. આ ગોપગ્રામ્ડે અતિવાચક છે. કેટલાંક
ગોપીઓનો વાહરડાં થયાં. જનો અર્થ સમુચ્ચ છે. વળી, બીજી દોષ ગોપી વત્સાસુરની માફક
આચરણ કરતી હતી. તેને બીજી ગોપીએ મારી, અર્થાત્ જે ગોપી કૃષ્ણ થઈ હતી તેણે વત્સાસુર
થએલી ગોપીને મારી. જનો અર્થ એ છે કે કૃષ્ણ થએલી ગોપી કૃષ્ણ પાત્રની હતી. વળી, બીજી
ગોપીએ બાહરડાં થએલી ગોપીને મારી. લોકમાં વત્સાસુરનો થપ બલદેવ ક્યો છે એમ પણ પ્રસિદ્ધ છે,
કારણ કે શ્રીમદ્ભગવતમાં કહ્યું છે કે “બલદેવે પ્રવશ્ય, વત્સક અને પિતૃકારિને માર્યા છે.” તેથી એ
ગોપીઓમાંથી એકે બાહરડાં થએલી ગોપીને મારી અને બીજીએ વત્સાસુર થએલી ગોપીને મારી. ૧૭
હવે. ૧૪

તતઃ પરં ગોપરૂપેણ શૃન્દાવનલીલામાહ આદ્યેતિ ।

આદ્ય દૂરગા પદ્મત્ કૃષ્ણસ્તમનુકુર્વતીમ્ ।

વેણું ક્ષણન્તીં ક્રીડન્તીમન્યાઃ શંસન્તિ સાધ્વિતિ ॥ ૧૮ ॥

ગોરૂપાઃ કાશ્ચન જાવાઃ, ગોપાલરૂપાઃ કાશ્ચન । તત્ત્વ યદ્વત્ કૃષ્ણઃ દૂરગાઃ ગાઃ બાહ્ય વેણુક્ષણનં કરોતિ, પરં દૂરગા ગોપીરાહ્ય તં કૃષ્ણમનુકુર્વતી કાચિત્ જાવા તામ્ । વેણું ક્ષણન્તીમ્ તત્ત્વો નાનાવિપક્રીડાં કુર્વતીમન્યાઃ ગોપામિતાઃ સાધુસાધ્વિતિ શંસન્તિ ॥ ૧૮ ॥

પ્રકા પુનઃ ક્રીડાયાં કૃતાપિ લીલા ભાગવતે અનુચ્ચ તાં માવયિત્વા તારક્ષીં લીલાં કૃતપતી, વદાહ કસ્યાશ્ચિવિતિ ।

કસ્યાશ્ચિત્ સ્વમુજં ન્યસ્ય ચલન્ત્યાદાપરા નનુ ।

કૃષ્ણોઽહં પદ્યત ગતિં લલિતામિતિ તન્મનાઃ ॥ ૧૯ ॥

અથાપિ પૂર્વવાદ યુગલસિત્તઃ । ચતુર્થેષા । કૃષ્ણરામાયિતે દે યુગલે । સાધ્વાયંસનદ્વિત્વા વૈણુનાવનપરા ચ હતીયા । ઇમા તુ તિરુંજા । કસ્યાંચિત્ ગોપરૂપાયાં સ્વમુજં સ્થાપયિત્વા ચલન્તી, અપરા ગોપરૂપા, અહોઽન્યા । નનુ દે ગોપ્યઃ અહં કૃષ્ણઃ, મે લલિતાં ગતિં પદ્યતેતિ ।

પછીથી ગોપીજનોએ ગોપરૂપે જે શૃન્દાવનલીલા કરી તે શુકદેવજી આદ્ય એ પ્રલોકમાં કહે છે—

એમ દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને કૃષ્ણ વેણુ વગાડતા હતા તેમ
કૃષ્ણનું આતુકરણ કરનારી ગોપી દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને વેણુ
વગાડતી તથા ક્રીડા કરતી હતી. તેને બીજાં ગોપીજનો 'બહુ સુંદર, બહુ
સુંદર' કહી વખાણવા લાગ્યાં. ૧૮

કેટલાંક ગોપીજનો આજ યથાં, અને કેટલાંક ગોપીજનો ગોપાલ યથાં. તેમાં એમ કૃષ્ણ દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને વેણુનાદ કરે છે તેમ કૃષ્ણ યએલી ગોપી દૂર ગએલી ગોપીઓને બોલાવી, વેણુ વગાડી અનેક પ્રમાણની ક્રીડા કરે છે. ગોપ યએલી બીજી ગોપીજનો 'બહુ સરસ, બહુ સરસ' કહી તેનાં વખાણ કરે છે. ૧૮

એક ગોપીજને તો ભગવાને જે લીલા ક્રીડામાં કરેલી છતાં પણ ભાગવતમાં વર્ણવવામાં નહિ આવેલી એવી લીલાની વાવના કરી એવી લીલા કરી એમ શુકદેવજી કસ્યાંચિત્ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

કોઈ એક ગોપી બીજી ગોપીના ખસા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને,
ભગવાનમાં ન/ જેનું મન લાગ્યું હતું એવી તે ગોપીજન, આસતી આસતી
કહે છે કે 'હું કૃષ્ણ હું, મારી મનોહર આસ જુવો.' ૧૯

(૧૭-૧૮ એ ત્રણ પ્રલોકમાં શૃન્દાવનલીલાનું વર્ણન છે.) અહીં પણ પહેલાંની માફક ત્રણ યુગલો છે, અને આ ચતુર્થ છે. કૃષ્ણરૂપ અને બકરૂપ યએલી ગોપીઓનું એક યુગલ; બલરામરૂપ અને વત્સરૂપ યએલી ગોપીઓનું બીજું યુગલ; આ પ્રમાણે બે યુગલ યથાં. અલદગ્યા પ્રલોકમાં એક કૃષ્ણ યએલી દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવે છે, વેણુ વગાડે છે અને ક્રીડા કરે છે, અને બીજાં ગોપીજન તેનાં વખાણ કરે છે. આ પ્રમાણે આ બે ગોપીજનોનું એક યુગલ યથા છે અને તે ત્રીજું યુગલ છે. આ પ્રમાણે વેણુનાદ કરનારી કૃષ્ણ યએલી ગોપી જેનાં ગોપરૂપ યએલી બીજી ગોપીઓ વખાણ કરે છે તે ત્રીજી છે, ત્રીજું યુગલ સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રલોકમાં જે કૃષ્ણ યએલી ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે શુદ્ધાતીત છે. કોઈ ગોપ યએલી ગોપીના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને બીજી ગોપ યએલી ગોપી આસવી હતી. તે બોવી, 'ઉ ગોપીઓ, હું કૃષ્ણ છું; મારી સુંદર બની જુવો'. આ ગોપીમાં કોઈ પણ પ્રમાણનો

દોષાભાવાર્થયાદ તન્મના इति । पूर्वं कथिकीं चेष्टां वेवलां कृतवती । इदानीं याचा सहिताम् ॥ १९ ॥

પુનઃ પ્રકારાન્તરેણ પાતુર્વિજ્યમાહ મા મૈષ્ટેતિ ।

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्राणं विहितं मया ।

इत्युक्तवैकेन हस्तेन यतन्त्यુन्निदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥

एवैव निरुण्ण । कश्चन गोगोपगोपीरूपा जावा दृष्टिगीवा इव । तदा वातवर्षाभ्यां हेतुभूताभ्यां मा भैष्ट, मया तत्राणं विहितमित्युक्त्वा एकेन हस्तेन अम्बरं नयन्ती पर्वतवत् स्थापयन्ती ऊर्ध्वं निदधे गोवर्धनवत् धारितवती । यतन्ती प्रयत्नं कुर्वन्ती वा ॥ २० ॥

સાપ્તર્ચિગોપ્યામાહ આરુહ્યેતિ ।

आरुह्यैकां पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।

दृष्टाहे गरुड जातोऽहं खलानां ननु दण्डवृक ॥ २१ ॥

एकामारुह्य पदा च आक्रम्य क्षिपति पादायावं कृत्वा । नृपेति सम्योचनं विद्यासाय । एषा लीला कथिता । उपरि वृक्षशारतामवलम्ब्य वा यथा कृतवती । (वस्तुवस्तु वा लीला यथा प्रमुखा

દોષ ન હતો એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે તન્મનાઃ—દૃષ્ટુમાં ભેનુ મન ચોટેહું છે તેવી ગોપી પહેલાં આ ગોપીએ ફક્ત શરીરની ક્રિયા કરી હતી, હવે તે વાળી સાથે શરીરની ક્રિયા કરે છે. ૧૬

હવે શુકદેવણ ફરીથી ગોપીજનોના નિર્ણય, સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ચાર પ્રકારનું મા મૈષ્ટ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે —

‘यवन અને વરસાદથી બહીસો નહિ, મેં તે બેથી તમારું રક્ષણ કરેહું

છે’ આ પ્રમાણે કહીને પ્રથમપૂર્વેક એક હસ્તથી એક ગોપી પોતાનાં વસ્ત્રને

(ગોવર્ધન પર્વતની માફક) ઊંચું કરવા લાગી. ૨૦

આ શ્લોકમાં જે ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે નિર્ણય છે. કેટલાંક ગોપીજનો ગાય, ગોપ અને ગોપીકૃષ ધર્મીલાં હતાં અને તે વરસાદથી બહીતાં હોય તેવાં વસ્ત્રાતાં હતાં તે સમયે એક નિર્ણય ગોપીએ કર્યુંઃ ‘યવન અને વરસાદથી તમે બધા બહીસો નહિ, મેં તમારું તે બેથી રક્ષણ કર્યું છે.’ આ પ્રમાણે કહીને તે ગોપીએ પોતાના એક હસ્ત વડી વસ્ત્રને લઇને, પર્વતની માફક સ્થાપન કરીને, ઊંચું કર્યું, ગોવર્ધન પર્વતની માફક ધારણ કર્યું. યતન્તીનો અર્થ ‘અથલ કરતી’ એવો રવુ થઈ શકે. ૨૦

શુકદેવણ આજ્ઞા એ શ્લોકમાં સાત્વિક ગોપીની ક્રિયાનું વર્ણન કરે છે —

हे राजन् । એક ગોપીજન બીજાં ગોપીજન ઉપર ચઢીને અને તેના

માથા ઉપર પગપડે પ્રહાર કરીને જોડ્યાં, જે કુદ સર્પ । જતો રહે, કુદને

શિક્ષા કરનાર હું પ્રકટ થયો છું. ૨૧

એક ગોપી બીજા ગોપીજન ઉપર ચઢી અને તેના માથા ઉપર પગ વડે આક્રમણ કર્યું, પગ વડે પ્રહાર કર્યો. શુકદેવણ પરીક્ષિતને જૂથ એ પ્રમાણે જે સંજોષ છે તેનું તાર્પણ્ય એ છે કે પરીક્ષિતને શુકદેવણની વાતમાં વિશ્વાસ આવે. આ લીલા કહિને અથવા તો આ લીલા બીજા રીતે નમજાવી ચક્રાય અને તે એ કે એક ગોપીએ હાકના લગણી લટકીને બીજા ગોપીજન ઉપર પગથી પ્રહાર કર્યો. (વાસ્તવિક રીતે તો પ્રમુખે જે લીલા જે પ્રકારે કરી છે તે લીલા તે જ પ્રકારે અહીં પણ પ્રકટ થય છે એટલે અહીં

કૃતા સા તથૈવાત્રાવિર્ભવતિ इति निरात्मन्वन्त्वेऽपि नानुपपत्तिः ।) हे दुष्टाहे फलिय । इतो गच्छ ।
 यतोऽहं खलानां दण्डधृक् जातः । ननु इतिसम्बोधनममारणार्थम् ॥ २१ ॥

તત્રૈકોવાપેતિ ।

તત્રૈકોવાચ હે ગોપા દાવાશિં પદ્યતોલ્વણમ્ ।

ચક્ષુઃપાન્થમિદધ્વં ઘો વિધાસ્યે ક્ષેમમજ્ઞસા ॥ ૨૨ ॥

રાજસી પુનસ્તથૈકા ખવા । ઇવાચ ચ વદ્યમાણમ્ । ગોરુપાઃ વચ્ચન । ગોપરુપાસ્યા-
 વરાઃ । ઇકા હુ કૃષ્ણરુપા આહ । હે ગોપા ઉલ્લવણં દાવાશિં પદ્યતેતિ । વિરદ્ધેજ દાવાશિં દદ્યવતી,
 ભાવનયા યા તયા ભાનમ્ । સર્વાપિ ક્રીઢા ભગવદ્રુપા તત્ર તત્રાવિશતીતિ દાવાપ્રેરણિ દર્શનમ્ ।
 જન્યાસાં વિદ્યોપાકારેણ તસાં ભગવદ્ભાવામાવાત્ ન તદ્યાર્ચના । યવમેવ યાતથર્પણલેઽપિ ।
 જતિમત્તાનામેવ ભગવદ્ભાવેન તદ્વીજાપેશાત્ તસ્ય એવ દર્શનમિતિ નિષ્કર્ષઃ ॥ ૨૨ ॥

તામસીમાહ ચલેતિ ।

યદાન્યયા રાજા કાપિત્ તન્વી તત્ર ઘુલ્લસલે ।

મીતા સુદૃઢ પિધાયાસ્યં મેજે મીતિવિહન્યનમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગોપીજનની આ હીલામાં ઝૂકનો આધાર ન હોય તો પણ કોઈ જાતની મુશ્કેલી નથી.) હે દુષ્ટ અહિ—
 સર્પ—કાલિય નાગ—! અહીંથી તું જતો રહે; કારણ કે હું દુષ્ટ પ્રાણીઓને શિક્ષા કરવાને માટે પ્રકટ
 થયો છું. નહુ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે સર્પને મારી નાખવાનો નથી. ૨૧.

શુકદેવજી સૈકોવાચ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે

હાં તો એક ગોપીજન બોલ્યાં, 'હે ગોપો ! આ લયંકર દાવાશિ બુવો.

તમે જલદી તમારી આંખો મીંચી દો. હું તમારું કદયાણુ તરત જ કરીશ.' ૨૨

હાં તો એક રાજસી ગોપીજન નીચે પ્રમાણે બોલ્યાં. કેટલાંક ગોપીજનો ગાયત્રુપ થયાં, અને
 બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો ગોપદ્રુપ થયાં. એક ગોપીજન તો કૃષ્ણરુપ થઈને બોલ્યાં : 'હે ગોપો ! આ
 લયંકર દાવાશિ બુવો.' આ ગોપીજને પ્રભુશ્રી કચેલા નિરુદ્ધને લીધે ઇલાશિ બેયો. જે ગોપીમાં અતિ
 વિગ્રાહ ભાવ હોય છે તેનામાં જ ભગવદ્ભાવ હોય છે, તેના જ હૃદયમાં વિરુદ્ધાસિ પ્રકટ થાય છે એટલે તે
 જ ગોપીને દાવાશિનું દર્શન થાય છે, બીજાને નહિ. અથવા તો ભાવનાથી તે પ્રમાણે તે ગોપીને જાન થયું.
 ગોપીજનોની બધી જુદી જુદી ક્રિયાઓમાં બધીજ ભગવદ્ભૂષ ક્રીડાનો આવેશ છે એટલે દાવાશિનું પણ
 આ ગોપીજનને દર્શન થાય છે. બીજાં ગોપીજનોને ખાચ કરીને દાવાશિનું દર્શન કરનારી આ ગોપીજનમાં
 ભગવદ્ભાવ—આ ભગવાન છે એવો ભાવ—હોતો એટલે તેમણે પોતાના રક્ષણને માટે તેની પ્રાર્થના કરી
 નહિ. આ પ્રમાણે વીસમા પ્રલોકમાં જણાવેલા પવન અને વરસાદના પ્રસંગમાં પણ સમજવું. (અર્થાત્
 બીજાં ગોપીજનોને પેલી ગોપીજનની ગ્રાહક પવન અને વરસાદનો અનુભવ થયો નથી, તેઓ તે
 ગોપીજનને ભગવાન તરીકે માનતાં નથી, એટલે તેમણે તે ગોપીજનની રક્ષણને માટે પ્રાર્થના કરી નથી.)
 જે ભક્તો યજ્ઞ મત્ત હોય છે તેમનામાં જ ભગવદ્ભાવને લીધે તે તે લીલાનો આવેશ થાય છે, એટલે તે
 જ ભક્તોને તે તે લીલાનું દર્શન થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. ૨૨

હવે વદા એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી તામસી ગોપીજનનું વર્ણન કરે છે—

એક મુદર અંગવાળી ગોપીને બીજી ગોપીએ માળા વડે ખાંડણીએ
 ખાંધી; તે (ખાંડણીએ બંધાયલી) મુદર નેત્રોવાળી ગોપીએ ખડ્ગીને, મહોં
 દાંદીને, લાયનું અનુકરણ કરવા માંડયું. ૨૩

હજારો કયાચિદ્વદા સજ્ઞા માલયા હજારહસાનીવાપિ ક્ષાચિત્ । અન્યા હુ મરોદાસ્તા । તદા મીતા સતી સુદક્ ટ્વત્મદષ્ટિયુચ્ય ગ્રાસ્યં પિપાય, દુલ્હેન સમ્પૂર્ણ મુરમાચ્છાપ, મીત્યનુકરણં મેજે । અત્ર કમે ગુણા ધ્વ પ્રયોજકાઃ । તત્તદધિકારાનુસારેણ તત્તદ્દીઠાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ । મગવદ્દર્શી-
કરણાન્તા ચ હીલા । અન્યાયાન્તે હજારહસાની ન કૃતા ક્ષામ્ । તતઃ પરં કર્તવ્યમસીતિ હીલાનં
વિરતિઃ । યથં હીલાભાવમુપપાદ્ય મયવદ્ભાવે વક્ત્ર્યે મગવતો મીતિવિદમ્બનહીલાયાં સર્વા હીલાલિ-
રોહિતાઃ । તતઃ પૂર્વવત્ પુનઃ પ્રથમ ધ્વ સિવાઃ । તસ્ય સંવેદનપૂર્વકતાત્ । એતસ્વાવેરોન જાતમિતિ
સંવેદનરાહિત્યમ્ । અવસ્ત્વસ્ય નોપસંહારઃ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વં હુ ‘દ્યુન્મત્તચચ’ इति वचनमेवोपसंहृतम्, न तु प्रथम उपसंहृतः । नत इदानीं मध्ये
हीलास्तुक्त्वा वस्त्रास्तिरोचाने पुनरेव घृन्दावनलतास्तस्मिन् कृष्णं वृच्छमाना जाता इत्याह एवमिति ।

एवं कृष्णं वृच्छमाना घृन्दावनलतास्तस्मिन् ।

व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

તદા પુનરનુચ્ચરે પ્રાપ્તે મગવાનાવિષ્ણન્ મોહં દૂર્પિચ્છ સર્વં ક્ષાપિતવાનિત્યાહ વ્યચક્ષતેતિ ।
ક્ષાપાપમોહાયત્તેષા પ્રયમ્, અન્વેષણં હીલાવેશે મગવદ્ગવેશજ્ઞેતિ । તત્ર પ્રમોહનરક્ષ इति स एष

કોઈ એક ગોપીને બીજી ગોપીએ ખાંડણીએ માળા વડે બાંધી. કોઈ ગોપી ખાંડણીયાકૃપ પાડુ ધઈ,
બીજી ગોપી પાડુ ચરોદાકૃપ ધઈ. તે વખતે ખાંડણીએ બાંધાએકી ગુંદર નેમોવાળી પેઢી ગોપી બ્ધી ધઈ
અને પોતાનું મુખ ઢાંઢી દીધું, પોતાના હાથથી પોતાનું આપું મુખ ઢાંઢી દીધું, અને ભયનું અનુકરણ
કરવા લાગી.

ગોપીજનો ભગવાનની હીલાનું જે અનુકરણ કરતાં હતાં તેમાં ગોપીજનોના સત્ત્વ વગેરે શુભોને
હીધે જ લુદી લુદી હીલાનો ક્રમ નિશ્ચિત થતો હતો. ગોપીજનોના લુલ્હ લુલ્હ અધિકારને અનુસરીને
ભગવાનની લુદી લુદી હીલા પ્રકટ થય છે. આ બધી હીલાઓ અન્ત ભગવાનને વશ કરવામાં છે. આ
પ્રમાણે ન માનીએ તો ઉપરે ભગવાનની ઉદ્બુધહીલા કરવામાં ન આવેલી હોત. પરંતુ ઉદ્બુધહીલામાં
ભગવાન પદ્ય ધઈ ગયા એટલે ત્યાર પછી કોઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી ત્યાંથી જ હીલા બંધ ધઈ
ગઈ. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં હીલાનો ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો. હવે તેમનામાં ભગવદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો એમ
કહેવાને માટે ભગવાનની ભીતિનું તેઓ અનુકરણ કરવા લાગ્યાં, અને ભીતિના અનુકરણની હીલા કરવા
જતાં બધી હીલા તિરોહિત ધઈ ગઈ. ત્યાર પછી પહેલાંની માફક વૃક્ષ વગેરેને ગોપીજનોએ પ્રથમ જ
કરવાનો શોધો, કરણ કે બાદ્ય જગતનું અનુસંધાન થાય એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ દરમ છે. પણ
આ—ભીતિનું અનુકરણ—તો ભગવદ્ભાવથી થયેલું હતું એટલે ગોપીજનોને હમણાં બાદ્ય ભગવાન
ભાન નથી. તેથી જ અહીં ગોપીજનોના પ્રથમનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો નથી. ૨૩

પહેલાં ગોદમા રસોકમાં ‘આ પ્રકારનાં ઉન્મત્ત વચનો ભોલતાં ગોપીજનો’ એ વાક્યનો ઉપસંહાર
કરવામાં આવ્યો છે, પણ પ્રથમનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો નથી. તેથી હમણાં મધ્યમાં હીલાનું વર્તન
કરીને, તે હીલાનું તિરોધાન થતાં, ફરીથી પણ ગોપીજનો વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે
પ્રથમ પૂછવા લાગ્યાં એમ મુકદેવજી દવ્યમ્ એ રસોકમાં કહે છે—

આ પ્રમાણે વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પૂછતાં

પૂછતાં ગોપીજનોએ વનમાં પરમાત્માના પદનાં દર્શન કર્યો. ૨૪

(ગોપીજનોએ વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણભગવાન વિષે પ્રથમ ક્યો.) પણ ત્યારે
ગોપીજનોને તે બાબતમાં ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે ભગવાને તેમનામાં—ગોપીજનોમાં—અપ્રવેશ કરીને
તેમનો મોહ દૂર કર્યો અને તેમને બધાનું જ્ઞાન કરાવ્યું એમ કહેવાને માટે મુકદેવજી કહે છે કે વ્યવહાર-
ભગવાનની શોધ, ભગવદ્હીલાનો આવેશ અને ભગવદ્ભાવ એ ત્રણ ગોપીજનોના તરફને દૂર કરવાને માટે

સર્વજ્ઞાનપતે । વૃન્દાવનલતાઃ તરૂન્ કૂર્ણં પૃચ્છમાના જાતા ઇતિ । તતો વનોદેશે વનમૂની
ભગવતઃ પદાનિ દદ્યવતઃ । પરમાત્મન ઇતિ પદાનાં પરમપુરુષાર્થતા સૂચિતા । ભગવદાવેશે હિ
સર્વજ્ઞતા ભવતિ । તેષાં ચ કાર્યં ભગવત્પદદર્શનમ્ । ‘તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પश्यन्તિ સૂરય’
ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૨૪ ॥

પદા અપિ પૂર્વવત્ દક્ષવિદ્યાઃ, તથૈવ તાસાં વચનામિ । પદાનિ પ્રલક્ષ્યોગ્યાનિ સર્વૈરેવ દૃશ્યન્ત
ઇતિ તેષાં યાયાત્મ્યજ્ઞાને સાધ્યમ્ । અતઃ પ્રથમમાહુઃ પદાનિ વ્યક્તમેતાનીતિ ।

પદાનિ વ્યક્તમેતાનિ નન્દસૂનોર્મહાત્મનઃ ।

છદ્યન્તે હિ હ્વજાંભોજચક્રાંકુશપવાદિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

પદાનિ પદાનિ નન્દસૂનોરેવ । વ્યક્તં સત્તમ્, નાત્ર સંદેહઃ । ત્રિઘૈઃ પદાનાં વિશેષજ્ઞાનમ્ ।
વિદ્યાન્વેષે કથં મયમ્તીત્યાશક્ત્ય તત્તોપપત્તિમાહુઃ મહારત્નન ઇતિ । મહતામવ્યાત્મા મહાન્ વા ગદ્ય-
રૂપઃ । તસ્ય વત્તત્કાર્પાર્થં ધ્વૈ વિદ્યાનિ મયન્તિ, પ્રકૃતેડપિ વેપાસુપયોગ ઇતિ તદ્વશિષ્યવતિઃ ક્રિયતે ।
તાનિ વિદ્યામ્યાહ છદ્યન્ત ઇતિ । અત્રુમીયન્તે પદાનિ, અસાધારણધર્મઃ । લોકેડવ્યેતદ્દેશોડર્થઃ પ્રસિદ્ધ
ઇતિ સન્મતિઃ । હ્વજસ્ય સ્થાપનં મહાનાં નિર્મયવાતાર્યમ્ । અમ્ભોજસ્થાપનં સુસસેઽવત્ત્વાપ । ચક્ર-

જ છે. તેમાં પ્રજ્ઞ સ્વંતરંભ છે એટલે તેનો સર્વત્ર અનુવાદ કરવામાં આવે છે. ગોપીજનો વૃન્દાવનની
લતાઓને અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પૂછવા લાગ્યાં. પછીથી વનભૂમિ પર ગોપીજનોએ ભગવાનનાં પગલાં
નેપાં. ત્રલોકમાં પરમાત્મનઃ એ પ્રમાણે પદ છેઃ તે ઉપરથી એમ સૂચન થાય ॥ કે ભગવાનનાં આ
પગલાંઓ પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે. ત્યારે હવેમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે ત્યારે તેનામાં ખરેખર
સર્વજ્ઞતા આવે છે. જેમનામાં સર્વજ્ઞતા આવે છે, અર્થાત્ જે સર્વત્ર છે, તેમને ભગવાનનાં ચરણનાં દર્શન
થાય છે, કારણકે ‘જ્ઞાનીઓ અથવા ભક્તો હૃદયેનાં વિષ્ણુના તે પરમ પદનું દર્શન કરે છે’ એ પ્રમાણે
શ્રુતિ છે. ૨૪.

આ ગોપીજનો પણ પહેલાંની આક્રે દસ પ્રકારનાં છે નવ ગોપીઓ સશુષ્ણ અને દસમી ગોપી
નિશુષ્ણ. આ ગોપીજનોનાં વચનો પણ તે જ પ્રકારનાં છે, સશુષ્ણનિશુષ્ણેદમી દસ પ્રકારનાં છે. પ્રત્યક્ષ
નેર્દશકાય એવાં ભગવાનનાં પગલાં ગદ્યાં ય ભુવે છે તેથી તેમને આધ્યાત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છેઃ અર્થાત્
ભગવાનનાં પગલાંનું દર્શન સાધન છે અને આધ્યાત્મજ્ઞાન સાધ્ય છે. તેથી ગોપીજનો પ્રથમ કહેવા લાગ્યાં
કે પદાનિ વ્યક્તમેતાનિ—

ધ્વજ, કમળ, ચક્ર, ચંક્રુશ અને ચપ વગેરેની રેખાઓનાં ચિહ્ન

ઉપરથી રપદ જણાય છે કે આ પગલાં ખરેખર મહાત્મા કૃષ્ણનાં છે. ૨૫

આ પગલાં નન્દસદ્ગુણના સુર કૃષ્ણનાં જ છે. વ્યક્તમ્ એટલે સત્ત, એમાં કોઈ ભૂતનો સંદેહ
નથી. ચિદો વડે પગલાંઓનું વિશેષજ્ઞાન—કૃષ્ણનાં જ છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન—થાય છે. ચિદો જ શી રીતે
ધાય છે એમ ને સંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે મહાત્મનઃ,
ગોપીઓના પણ આત્મા, અથવા મહાન્ આત્મા તે મહાત્મા કહેવાવાઃ અર્થાત્ મહાત્મા એટલે પ્રજ્ઞ. ભુદાં
ભુદાં કાર્યને માટે તે પ્રજ્ઞરૂપ મહાત્માના પગલાંમાં ચિદો લેષ છે. તાત્રુ પ્રસંગમાં પણ ચિદોનો ઉપયોગ
છે એટલે તેમને—ચિદોને—પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તે ચિદોનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સદ્વચ્ચમે,
અસાધારણ ધર્મોને લીધે ભગવાનનાં પગલાંનું અનુભાન થાય છે. લોકમાં પણ આ પ્રકારનો અર્થ પ્રસિદ્ધ
છે એમ હિ ગદ્ય વડે ગુરુમતિ આપવામાં આવે છે. ભક્તો નિર્ભય રીતે વાસ કરી શકે એટલા માટે મળનું

સ્થાપનં રહાયૈ । મનોનિગ્રહાર્યમનુશ્ચસ્થાપનમ્ । વીર્ધિસિદ્ધાર્ય યયઃ । ધન્નાદયોપ્યાદિશબ્દેનોવ્યન્તે
પાપપર્વતાદિનિરાકરણાર્થાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદમસાધારણત્વમ્ : પદાનિ નિમિશ્ચ તન્માર્ગેણ ગત્વા ક્લ્યાદૃ તૈસ્તૈરિતિ ।

તૈસ્તૈઃ પદૈસ્તત્પદધીમન્વિચ્છન્ત્યોગ્મતોજ્વલાઃ ।

વધ્વાઃ પદૈઃ સુપૃક્તાનિ વિલોક્યાર્તાઃ સમદ્રુવન્ ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાનં ક્રિયાપર્યવસાયીતિ ક્રિયા નિહ્વયતે । તત્પદવીમન્વિચ્છન્ત્યોગ્મતોજ્વલાઃ જ્ઞાતાઃ પદા-
ન્યન્વિષ્ય તત્પદર્પી ગત્વા ક્લ્યાર્થઃ । યથે વાસાં ત્રલિલ્પન્મદ્ વધ્વા ક્લિપ્તિ । યદિ તાસાં મત્સરદોષો ન
હ્યત્, ગચ્છેતુરેવાન્તિકમ્ । દોષપશાય પરં કુણ્ઠિત્વા મયન્તિ । વદાહ । વધ્વાઃ કલ્યાણિદ્રોનિકાયાઃ
પદૈઃ સુપૃક્તાનિ પંતવાકારેણ ગતાનિ મગપત્વતાનિ દદ્વા, લાનિ વિલોક્ય ચ, આર્તા જાતાઃ ।
તદા અન્યોન્યમેવાદ્યુષન્ । જ્ઞાનક્રિયયોરપસર્જનં કૃત્વા વાચિ પ્રતિષ્ઠિતા જાતાઃ, અન્યથા ક્ષીમ્નમને
મગવાન્ પ્રાપ્તઃ સ્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

તાસામસૂચાવાકવાન્યાહ કલ્યાઃ પદાનીતિ ।

સ્થાપન કરવામાં આપ્યું છે; લક્ષ્યો પ્રાપ્તી પ્રુએથી સેવા કરી શકે એટલા માટે કમળનું સ્થાપન કરવામાં
આપ્યું છે; લક્ષ્યોના પદ્માનુને માટે ચક્રનું સ્થાપન કરવામાં આપ્યું છે; લક્ષ્યોના મનની નિમિશ કરવાને
માટે એકુશનું સ્થાપન કરવામાં આપ્યું છે; લક્ષ્યોની કીર્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે યજ્ઞનું સ્થાપન કરવામાં
આપ્યું છે. શાદિ શબ્દ વડે વજ્ર વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આ વજ્ર વગેરે શિલ્હો પાપપર્વત
વગેરેની નાશ કરવાને માટે છે. ૨૫

આ પ્રમાણે અસાધારણ ધર્મો વડે આ પગલાં લગવાનનાં છે એમ નિશ્ચય કરીને ગોપીજનો તે
માર્ગે ગયાં એમ શુકદેવજી તૈસ્તૈઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કહે છે—

ભગવાનનાં તે તે પગલાંઓ ઉપરથી ભગવાનના માર્ગને શોધતી
અબળાઓ અમળ આદી, અને કોઈક સીના પગલાં સાથે સેજભેજ યજ્ઞેલાં
ભગવાનનાં પગલાં એકને તેઓ ખેદ પામતાં માંહો માંહે બોલ્યાં. ૨૬

જ્ઞાનનું પર્વતજ્ઞાન—પરિણામ, અન્ત—ક્રિયામાં છે એટલે ગોપીજનોની ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં
આવે છે. (ગોપીજનોને ભગવાનનાં પગલાંના દર્શનથી આશ્ચર્યજ્ઞાન થયું હતું, અને આ જ્ઞાનના
પરિણામે તેમનામાં હવે ક્રિયા પ્રકટ થાય છે.) અબળાઓ—ગોપીજનો—ભગવાનના માર્ગને શોધતી
શોધતી અમળ આદીઃ અર્થાત્ ભગવાનનાં પગલાં બોળીને ભગવાનના માર્ગમાં ગોપીજનો ગયાં. વચમાં
ગોપીજનોને પ્રતિબંધ થયો એમ શુકદેવજી વધ્વાઃ એ પદ વડે કહે છે. એ ગોપીજનોમાં મત્સરદોષ ન
હોત તો તેઓ ભગવાનની પાસે ગયાં જ હોત; પરંતુ દોષને લીધે તેઓ કુણ્ઠિત થઈ ગયાં. આ જ વક્ત
શુકદેવજી નીચેના શબ્દોમાં કહે છે. સીના—કોઈક ગોપીજનના—પગલાંની સાથે મળેલાં—પંડિતના
આકારમાં આવેલાં—ભગવાનનાં પગલાંને એકને અને તે ગોપીજનનાં પગલાંને એકને જ્યાં ગોપીજનો
દુઃખી થયાં અને એક બીજાની સાથે ગોઠવા લાગ્યાં. જ્ઞાન અને ક્રિયાને ગોઠ કરી નાખીને ગોપીજનો
વાણીમાં જ—એક બીજાની સાથે વાતો કરવામાં જ—અટૂત થયાં. આ પ્રમાણે એ ન થયું હોત તો
જલદી જવાથી ગોપીજનોને ભગવાન પ્રાપ્ત થઈ જાત. ૨૬

હવે શુકદેવજી કલ્યાઃ વદન્તિ એ શ્લોકમાં તે ગોપીજનોનાં ઇર્ષ્યાનાં વાગ્યોનું વર્ણન કરે છે—

કસ્યાઃ પદાનિ ચૈતાનિ યાતાયા મન્દસૂનુના ।

અંસન્યસ્તપ્રકોષ્ટાયાઃ કરેણોઃ કરિણા યથા ॥ ૨૭ ॥

પુરુષોઽત્ર ન સંભવ્યતે, નાપિ પ્રામાન્તરક્ષિયઃ, જતોઽસન્મધ્ય યથા કસ્યાચ્ચિદ્વિપ્ર્યન્તીતિ ।
જયં પ્રથમ ઇતરપરિચ્છેદેન વિશેષજ્ઞાનાર્થઃ । નન્વત્ર પદે લક્ષણાનિ સન્તિ । ચકારાદુગમવતઃ તસાશ્ચ
ચેષ્ટાક્ષાપકાનિ પિહાન્યપુચ્ચન્તે । સા હિ મન્દસૂનુના સદૈવ યાતા, અન્યથા ભગવાન્ ન ગચ્છેત્ ।
તદૈવ પ્રાયેણ નીતઃ । સ્વાપેક્ષયા તસ્યા મહદ્ગમ્યમાદુઃ । અંસે ન્યસ્તઃ પ્રકોષ્ટભાગો યસ્યામ્ । પ્રકોષ્ટ-
ભાગો ભગવદીયઃ કરતલાદર્વાચીનભાગઃ । સવતા કરેણ કપિસ્તમ્બન્ધઃ સૂચિતઃ । સાવદેવ નૈકત્વં
પદ્યોરિતિ । કિદ્ધ, મધ્યે તયોઃ રસાભિર્ભાવોઽપિ જાવત ઇતિ દૃષ્ટાન્તેનાદુઃ કરેણોઃ કરિણા યથેતિ ।
કરેણોરંસે કરિણા યથા હસઃ પ્રસાર્યત ઇતિ । કરેણુઃ સ્ત્રી, વસા અંસે યથા કરી હસ્તં પ્રસારયતિ
તદ્વા પદાનિ મિલનન્તિ, સંમુલ્લઙ્ગ મ્ભવતિ, હૃદયકપ્પો વા મ્ભવતિ । સ્પર્શસુત્તમેષ પ્રવાનમિતિ ગજો
દૃષ્ટાન્તીકૃતઃ । યથં ત્રિવિધા ગોમિકા વક્તઃ ॥ ૨૭ ॥

ગુણાતીતાયા વાત્સ્યદ્વયમાહ । રોપાભાવપ્રતિપાદકં ગુણપ્રતિપાદકં ચ । તામસતામસી ભગવ-
દાવિષ્ટા ન મ્ભવતીતિ । બનયારાપિત ઇતિ દ્વાભ્યામ્ ।

જેમ હાથી હાથણીના ખસા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકે છે તેમ
નંદરાયણના પુત્રે જેના ખસા ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો છે એવી
નંદરાયણના પુત્રની સાથે જનાર આ કઈ સ્ત્રીનાં પગલાં છે ? ૨૭

... ત્રાહી પુરુષનો સંભવ નથી, તેમ બીજા બામની સ્ત્રીઓનો પણ સંભવ નથી; તેથી આપણામાંથી
કોઈક ગોપીનાં આ પગલાં હશે. આ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ જે પ્રથમ કહ્યો છે તેનું પ્રયોજન બીજી
સ્ત્રીનો નિર્વૃત્ત કરીને વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાનું છે; અર્થાત્ અત્યુક્ત સ્ત્રીનાં જ આ પગલાં છે એવું વિશેષ
જ્ઞાન મેળવવાને માટે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યો છે. અરે! આ પગલાંમાં બિહો છે. જનો અર્થ એ છે કે
ભગવાન્ અને તે ગોપીની એક જણાવનારાં બિહો પણ અહીં છે. તે ગોપી ખરેખર નન્દરાયણના
પુત્રની સાથે જ ગઈ છે, અન્યથા ભગવાન્ ભાથ નહિ. તે ગોપીનાં બહુખંડે ભગવાનને લઈ ગઈ છે,
અર્થાત્ તે ગોપી આમજ પ્રભુ જોણુ છાની ગયા છે. ગોપીજનો હવે કહે છે કે તે ગોપી અમારા કંઈમાં
વધારે ભાવ્યથાળી છે. જેના ખસા ઉપર ભગવાને હાથ મૂક્યો છે તેવી તે ગોપી છે. ગોપીના ખસા
ઉપર મૂકવામાં આવેલી પ્રકોષ્ટભાગ ભગવાનનો છે અને તે હાથના તળીયાની નીચેનો ભાગ છે.
જેટલો ભાગ હાથનો છે તેમો રતનાદિની સાથે સંબંધ થયેલો છે જેમ સૂચન થાય છે, કારણ કે
ત્યારે જ એ પગલાંઓ એક બીજાની પાસે સંભવી શકે છે. વળી, વચમાં તે બંનેનો રસ પણ પ્રકટ
થાય છે જેમ કરેણોઃ કરિણા યથા એ શબ્દોમાં ગોપીજનો દુષ્ટાન્ત આપીને કહે છે. જેમ હાથણીના
ખસા ઉપર હાથી પોતાનો હાથ પ્રસારે છે તેમ ગોપીના ખસા ઉપર ભગવાને પોતાનો હાથ પ્રસાર્યો
છે. કરેણુ એટલે હાથીની સ્ત્રી, હાથણીઃ તેના ખસા ઉપર જેમ હાથી પોતાનો હાથ—સૂંઠ—પ્રસારે
છે, જેમ તે વખતે તેઓનાં પગલાં એક બીજાને ચળે છે, જેમ તે વખતે હાથી હાથણીની સામો ઉણો
રહે છે અથવા તો જેમ હાથીનું ગળું હાથણીથી ઘસાય છે તેમ ગોપી અને ભગવાનની રિયતિ
હતી. શૃંગારરસમાં સ્પર્શસુખ જ સુખ્ય છે તેથી હાથીનું દુષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે
પણ પ્રકારની સત્ત્વપ્રધાન ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૨૭

હવે શુદ્ધેવલ નિર્જલ ગોપીજના એ શ્લોકો કહે છે. એક શ્લોક દેવના અભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે
અને બીજો શ્લોક શુભનું પ્રતિપાદન કરે છે. તામસતામસી ગોપીમાં ભગવાનનો અવેશ થતો નથી
એટલે તેનું વાક્ય સંભવતું નથી; તેથી તેને બાદવે નિર્જલ ગોપીનું એક વાક્ય વધારે આપવામાં આવ્યું છે,

અનયારાધિતો નૂનં ભગવાન્ હરિરિશ્વરઃ ।

યજ્ઞો વિદ્યાય ગોવિન્દઃ પ્રીતો યામનયદ્રહઃ ॥ ૨૮ ॥

અથ પ્રથમં તથા સહ વિદ્યેપરમણે તસ્યા મામ્યં, વસ્યાઃ પુણ્યં, હૈતુત્વેનાહુઃ । અનયા હરિર્નૂન-
મારાધિતઃ । યદપ્યસ્મામિરપ્યારાધિતઃ, તથાપિ નૂનં નારાધિતઃ । ભગવદનારાધકૈરપિ ફલત્વાદ્
ભગવતઃ સમ્બન્ધસમ્ભવાત્ । આરાધિતે તુ ફલં સ્વયમે ભવતિ । તન્નાપિ સારતમ્યમ્ । નતુ તુલ્યકર્મણં
મધ્યે કથમવાન્તરમેદઃ, તન્નાદ્ ભગવાનિતિ । સામપ્રોમેદાત્ કર્માણિ સર્વત્ર વિલક્ષણાનિ ભવન્તિ ।
તદવાન્તરવૈલક્ષણ્યં સ ઇંય જાનાતિ । અતસ્તથા ફલનિરુપકો હાતઃ । નતુ તથાપિ વર્ણં તથા ન
જ્ઞાપનીયાઃ, હુઃસ્વસાયકત્વાદિતિ ચેત્ તન્નાહુઃ હરિરિતિ । ઇ હિ સર્વદુઃખહર્તા, વૈલક્ષણ્યજ્ઞાપનાર્થ
તથા લોખિતવાન્ । નતુ ભક્તિઃ કુલ્યેતિ કથં મત્કયનુસારેણ કુલ્યં ફલં ન ફલત્વાત્, કુલ્યપ્લહાયેત

અને તેથી દસગી સંખ્યા પૂરી કરવામાં કોઈ બાતનો બાંધો આવતો નથી. (નયુ સત્યપ્રધાન, જે
શુદ્ધાતીત, તથુ રજઃપ્રધાન અને જે તમઃપ્રધાન એમ ત્રણી દસગી સંખ્યા થાય છે.) શુકદેવજી
જાનવારાધિતઃ ઇત્યાદિ જે પ્રલોભેમાં શુદ્ધાતીત ગોપીનાં વચનોનું વર્ણન કરે છે:—

આ ગોપીએ તો ભગવાન્ શ્રીહરિની ખરેખર આરાધના કરેલી હોવી
જોઈએ, કારણ કે તેના ઉપર પ્રસન્ન થયેલા ગોવિન્દ ભગવાન્ આપણો
લાગ કરીને તે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે. ૨૮

તે ગોપીની સાથે ભગવાને જે વિશેષરમણ કર્યું તેમાં તે ગોપીનું લાભ, પુણ્ય, કારણ હતું એમ
હવે પ્રથમ ગોપીજનો કહે છે. ખરેખર ! આ ગોપીએ હરિની આરાધના કરેલી છે. જો કે અમે ય પશુ
ભગવાનની આરાધના કરેલી છે છતાં પણ તેમની કોઈની દ્વારા—જાણવાનીની દ્વારા—આરાધના કરેલી
છે, સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી નથી. જે સાધનોમાં ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરવામાં નથી આવતું તે
સાધનો વડે પણ ભગવાન્ કૃપી ફળ મળે છે એટલે ભગવાનની કોઈની દ્વારા કરેલી આરાધનામાં પણ
ભગવાનનો સંબંધ સંભવે છે. જેણે ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે તો ભગવદ્દૂષ ફળને
પોતાને વશ કરી દે છે. (અર્થાત્ કોઈની દ્વારા કરેલી ભગવાનની આરાધનામાં ભગવાનનો સંબંધ થાય
છે, જ્યારે ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધનામાં ભગવાન્ લક્ષણે વશ થઈ લાય છે.) જણી, ભગવાનની
સાક્ષાત્ આરાધનામાં પણ તારતમ્ય રહેલું છે. (ભગવાન્ ગોપીજનોને વશ છે એમ પહેલાં વર્ણન કરવામાં
આવી ગયેલું છે તેથી એમ જણાય છે કે ગોપીજનોએ પણ ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી છે.
તો પછી ગોપીજનોનો લાગ કરીને ભગવાન્ બીજી ગોપીને લખને કેમ આસ્થા ગયા ? આ શંકાનું
સમાધાન એ કે ભગવાનના સાક્ષાત્ આરાધનામાં પણ તારતમ્ય છે. જે પ્રકારનું પેઢી ગોપીએ ભગવાનનું
સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે પ્રકારનું આ બધાં ગોપીજનોએ ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું નથી.
આમ જો ન માનીએ તો ભગવાન્ આ બધાં ગોપીજનોનો લાગ કરીને કેમ આસ્થા ગય ?)

અરે ! જ્યારે બધાંનાં કર્મો સરખાં છે તો પછી તેમનામાં અવાન્તર ભેદ શી રીતે હોઈ શકે ?—
આ પ્રકારની શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે પ્રવવાન્. સામગ્રી ભુત્રી ભુત્રી હોવાથી કર્મો બધે ય
એક બીજાથી ભિન્ન થાય છે. આ જમી સામગ્રીનો અને તેથી કર્મનો અવાન્તર ભેદ જાનસ્વરૂપ ભગવાન્
જ લલે છે. તેથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે—કર્મ પ્રમાણે—ફળ આપે છે. અરે ! પણ ભગવાને ભગને તે
પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવવું ન હતું, કારણ કે તેમ કરવાથી અમને દુઃખ થાય છે—આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં
આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે હરિઃ. ભગવાન્ હરિ છે, સર્વનું દુઃખ હરણ કરનાર છે. જે ગોપીજન
ભગવાનને લઈ ગયાં છે તે ગોપીજન અને આ બધાં ગોપીજનોની વચ્ચે ભેદ છે એ જણાવવાને માટે
ભગવાને આ બધાં ગોપીજનોને જ્ઞાન કલાનું કે કર્મની અંતર ભેદ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન ફળ આપવામાં

કર્મ કૃતઃ સ્વીકૃતવાન્, સ્વાહુરીશ્વર इति । કદાચિદ્ભક્તિસુરોત્કરોતિ, કદાચિત્કર્મ, કદાચિત્ સ્વેચ્છામ્ । ન હીમ્ધરો નિવન્તું શક્ત્યઃ । અસ્માન્ મત્તિર્માર્ગે યોજયતિ, ન કર્મમાર્ગ इति । અત एव नः अस्मान् विहाय गोविन्दः साधारणेन्द्रोऽपि रहः एकान्ते प्रीतः सन् तामेवानयत् । કામરસઃ સ્ત્રીસમૂહાપેક્ષ્યાલ્પેકસામેય મુલ્યત્વયોત્યયતે । તથા કરણે પ્રીતિર્દેહુઃ, પ્રીતો ભક્તિઃ કર્મ વા ॥ ૨૮ ॥

एवं वस्मा भाग्यममिनन्द्य मात्सर्येऽपि गृहे तथा वचनं भवतीति स्वभाग्यामिनन्दनमप्याहुः धन्या इति ।

ધન્યા અહો ઝમી આલ્યો ગોવિન્દાહ્વયહરેણયઃ ।

યાન્ દ્રષ્ટોશો રમા દેવી દધુર્મૂર્ધ્યવનુત્તયે ॥ ૨૯ ॥

અહો આશ્ચર્યે, હે આલ્યઃ સત્યઃ, ઝમી અહ્નિરેણવો ધન્યાઃ । માત્સર્યાભાવાયં ચૈતહુ-

આશ્ચર્ય છે. (જે કુળ પેલી ગોપીજનોને આપવામાં આશ્ચર્ય છે તે કુળ આ બધાં ગોપીજનોને આપવામાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે તે બંનેના કર્મમાં ભેદ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાને આ બધાં ગોપીજનોને જ્ઞાન કરાવ્યું ત્યારે આ ગોપીજનોને સાચું કે આ પ્રકારનું કર્મ તો આપણે બંને જ કર્યું છે અને ભગવાન જે તિરોહિત યદ્ય ગયા છે તે આપણા પોતાના દોષથી જ તિરોહિત યદ્ય ગયા છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો વિચાર કરે ત્યારે તેમની મત્સરતાને લીધે તેમને જે કુઠ્થ થતું હતું તે ન થાય, અર્થાત્ તે કુઠ્થ નાશ પામે. આ રીતે ભગવાન આ ગોપીજનોના કુઠ્થનું હરણ કરે છે, કારણ કે તે પોતે હરિ છે, સર્વનું કુઠ્થ હરણ કરનાર છે). તે ગોપીની અને અમારી ભક્તિ તો સરખી છે, (સામગ્રીવેદથી બંને કર્મ વિશિષ્ટ હો,) તો ભક્તિને અનુસાર ભગવાને અમને બધાને તુલ્ય કુળ કેમ ન આપ્યું ? અને તુલ્ય કુળ આપવામાં કર્મનો સ્વીકાર કેમ કર્યો ? આ પ્રમાણે બે સંકેત થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે કૃષ્ણર, ભગવાન કોઈક વખત કુળ આપવામાં ભક્તિ સ્વીકારે છે, કોઈક વખત કર્મ સ્વીકારે છે, અને કોઈક વખત પોતાની ઇચ્છા સ્વીકારે છે. ખરેખર ! ઇશ્વરનું નિયમન યદ્ય શકે એમ નથી. ભગવાન સ્વતંત્ર છે તેથી તે અમને ભક્તિમાત્રેમાં યોજે છે અને કર્મમાત્રેમાં યોજતા નથી. તેથી જ અમારો ત્યાગ કરીને ગોવિન્દ—સાધારણ ઇન્દ્ર, સર્વે ગોકુલના ઇન્દ્ર—હોવા છતાં પણ એકાન્તમાં પ્રવ્રત્ત થઈને તે ગોપીને લઈ ગયા. ઘણી સ્ત્રીઓના સમૂહના કરતાં એક જ સ્ત્રીમાં કામરસ મુખ્ય રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન તે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તેનું કારણ ભગવાનની પ્રીતિ—પ્રસન્નતા—છે, અને ભગવાનની પ્રવ્રત્તતાનું કારણ તે ગોપીની ભક્તિ અથવા કર્મ છે. ૨૮

આ પ્રમાણે ભગવાન જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે તે ગોપીનું સાચું મોહું છે એમ તેને ઓળખી બધાં ગોપીજનોએ અભિનન્દન આપ્યું. પણ આ પ્રકારનાં વચનો તો શૂદ્ર માત્સર્યથી પણ કહી શકાય (ભગવાનનું આશયન તો આણે એકલીએ જ કર્યું જણાય છે, આપણે કોઈ કર્યું જો બે પ્રમાણે કદાચથી પણ કહી શકાય) તેથી તે સંકેત હર કરવાને માટે ધન્યાઃ બે સ્ત્રીકર્મમાં ગોપીજનો પોતે પણ બ્રામ્યશાળી છે એ પ્રમાણે પોતાની ભાવને અભિનન્દન આપે છે. (રેલુ ભગવાનના ચરણની સાથે સંબંધમાં આવવાથી બ્રામ્યશાળી જો પ્રમાણે આ સ્ત્રીકર્મમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સૂચિત થાય જો કે ગોપીજનો પણ ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થવાથી રેલુની માફક બ્રામ્યશાળી થાય.)

हे सभीओ ! अहोहोहो ! श्रीकृष्णु भगवाननां चरलुकभगनी रज

દેહલી બધી ધન્ય છે, કે જે રંગને પ્રજ્ઞા, શિવ અને લક્ષ્મીદેવી પોતાનાં પાપ

ફર કરવાને માટે પોતાના મરતક ઉપર પાત્રણ કરે છે. ૨૯

શ્રદ્ધો એ આશ્ચર્યવાચક છે. હે અગ્રીઓ, ગ્રીઓ, આ ચરણની રજ ધન્ય છે. પોતાનામાં હવે માત્સર્ય નથી એ બતાવવાને માટે ગોપીજનો કહે જો કે જોમ આ ચરણની રજ ધન્ય છે તેમ તે ગોપી, જેને ભગવાન એકાન્તમાં લઈ ગયા તે પણ ધન્ય છે. જાણ્યા એ પ્રમાણે ગોપીજનો જે સંબોધન વાપરે

ચંદ્રતે । યથા રેણવઃ, તથા સેતિ । વિશ્વાસાર્પ્યમપ્રદારણાર્થં ચ સમ્બોધનમ્ । ઝનેન રેણૂત્કર્ષેણ રેણવ
 એવ ધાર્યાઃ સ્વદોષનિવૃત્ત્યર્થમિત્યુક્તં ભવતિ । પૂર્વમત્રેવ તે રેણવઃ સ્થિતાઃ, ન તદા તેપામુત્કર્ષઃ, યદા
 પુનઃશ્રવણસમ્બદ્ધાઃ, તદા ધનમર્હન્તીતિ । ધનં કુળાઃ, યયેન્દ્રો દેવાનામ્ । યથા ધનેન સર્વવિષય-
 પ્રાપ્તિઃ, एवं પ્રભુણાપિ । તેષાં ધન્યત્વશુભપાદયન્તિ ચાનિતિ । વ્રહ્મા ઈશ્વો રમા ચ દેવતાત્વપાતિકા
 શક્તિઃ । તેષાં સ્વસ્થાપિકારે દોષસંભવાત્ તન્નિવૃત્ત્યર્થં મૂર્ધ્નિ દધુઃ । વ્રહ્માનન્દરૂપાયા નિવૃત્ત્યર્થં દેવતા-
 પદમ્ । ઝતઃ કારણાદેતદ્ધારણેન ચયમપિ નિર્દુષ્ટાઃ નીચમાનગોપિકાતુલ્યા ભવિષ્યામ્ इति ॥ ૨૯ ॥

અન્યા રજઃપ્રકૃતય આહુઃ તસ્યા इति ।

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युचैः पदानि यत् ।

पैकापहस्य गोपीनां रहो मुक्तेऽच्युताघरम् ॥ ૩૦ ॥

ભગવદ્ધરનારવિન્દરજસ્યૈવ, પરમત્ત્વાઃ ગોપિકાયાઃ અમૂનિ પદાનિ સક્તે ગચ્છન્ત્યાઃ નોઽ-
 સ્માકં ક્ષોભં કુર્વન્તિ । તત્રાપ્યુચૈરત્યર્થમ્ । નન્વેકાકી ભગવાન્ ગચ્છેત્, વદપેક્ષયા સત્સહાયો મક્તિ-
 માર્ગે કુક્ત इति चेत् तत्राहुः । यद्यस्मात् गोपिकानां सर्वासामैव भागरूपमच्युताघरं वा विहाय एकै-

છે તેનો ભાવ એવો છે કે પોતાનાં વચનોમાં બીજાંઓને વિશ્વાસ ઉપરે ઝને બીજાંને પોતે ઉત્તરતાં નથી
 એમ ખાત્રી થાય. આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણની ફેણની જે શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી તે ઉપરથી એમ
 શિદ્ધ થાય છે કે પોતાના દોષને દૂર કરવાને માટે રેણુ જ ધારણ કરવી જોઈએ. આ રજ પહેલાં આ
 રથગે જ હવી પણ તે વખતે તેમની શ્રેષ્ઠતા ન હતી; પરંતુ ત્યારે તેને ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો
 ત્યારે તેને ધન ઘટે છે, તે ધન્ય થાય છે. જેમ દેવોનું ધન ઇન્દ્ર છે તેમ આપણું ધન કૃષ્ણ છે. જેમ
 ધનવટે સર્વ પદાર્થો મળી શકે છે તેમ પ્રભુવડે પણ બધા પદાર્થો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ રજ ધન્ય છે
 એ સમજાવવાને માટે ગોપીઓ કહે છે કે યાન્. બ્રહ્મા, મહાદેવ અને લક્ષ્મીજી જે દેવતાશ્રી પાલન
 કરનારી શક્તિ છે. આ બધા દેવો ત્યારે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે કાર્ય કરે છે ત્યારે તેમના કાર્યમાં
 દોષ સંભવે છે, એટલે તે દોષ દૂર કરવાને માટે તેમણે ભગવાનના ચરણકમળની રજ પોતાના મસ્તક
 હોય સંભવે છે, એટલે તે દોષ દૂર કરવાને માટે તેમણે ભગવાનના ચરણકમળની રજ પોતાના મસ્તક
 ઉપર ધરી. અહીં જે લક્ષ્મીજીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે બ્રહ્માનન્દશ્રી નથી એ જણાવવાને માટે
 લક્ષ્મીજીના સંબંધમાં દેવતા પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી આ ભગવાનના ચરણકમળની
 રજને અમારા મસ્તક ઉપર ધારણ કરીને અમે પણ હોયશક્તિ થઈએ અને જે ગોપીને ભગવાન્ લઈ
 ગયા છે તે ગોપીના જેવાં બનીએ. ૨૯

હવે રજોશુભાગી ગોપીઓ તત્ત્વાઃ એ પ્રલોક કહે છે:—

જ ગોપી એકલી ભગવાનને લઈ બધને સર્વ ગોપીઓના સરખા

ભાગશ્રી ભગવાનના અધરાશ્રિતનું એકાન્તમાં પાન કરે છે તે ગોપીનાં આ

પગતાં અમને અતિશય શોભ ઉપજાવે છે. ૩૦

ભગવાનના ચરણરવિન્દની રજ તો ખરેખર તેવી—ધન્ય—જ છે, પરંતુ ભગવાનની સાથે જતી
 આ ગોપીનાં આ પગતાં અમને શોભ ઉપજાવે છે. તેમાં પણ ત્રણે એટલે અતિશય (શોભ ઉપજાવે છે).
 ભગવાન્ એકલા બધ તેના કરતાં કોઈની સાથે બધ એ બદિતાર્થમાં યોગ્ય છે જેમ જે કહેવામાં આવે
 તો ગોપીઓ તેનો ઉત્તર પ્રલોકના બીજા અડધા ભાગમાં આવે છે. ચત્ર એટલે દરણ કે, બધી ય
 ગોપીઓના ભાગશ્રી ભગવાનનું જે અધરાશ્રિત છે તેનું, બધી ગોપીઓને છોડીને, આ ગોપી એકલી જ
 પાન કરે છે. તેમાં પણ બીજી બધી ગોપીઓની રજ વિના તે ગોપી ભગવાનના અધરાશ્રિતનું એપ્રાન્તમાં

યોપમુંજે । તત્રાપિ રહઃ યકાન્તે તાસામનુજ્ઞાન્વ્યતિરેકેષ ॥ નનુ ચિરત્તો ભગવાન્ ચતુસ્રીસમ્યગ્પાદવિવ્યતિ
ક્રુતઃ સા મોક્ષ્યતે, તત્રાહુઃ અચ્યુતેતિ । સ દ્વિ પૂર્ણક્રમ ઇવ, ન તસ્ય ચ્યુતિરસ્તિ ॥ ૩૦ ॥

અન્યાઃ પુનઃસત્ત્વોડમિ શ્વેદં કૃત્વત્સ્ય દ્વિત્વાદ ન લક્ષ્યન્તે इति ।

ન લક્ષ્યન્તે પદાન્યત્ર તસ્યા નૂનં તૃણાકુરૈઃ ।

લિચ્યત્સુજાતાક્ષિતલામુશ્નિન્યે પ્રેયસીં પ્રિયઃ ॥ ૩૧ ॥

અહો કિમિતિ વિચાર્યતે અધરામૃતં પિવતીતિ । ઇત્યાવદૂરે સમાગવાનિ તસ્યાઃ પદાનિ અગ્રે
ન લક્ષ્યન્તે । ન ચ વચ્ચન્નં સમીચીનં જાતમિતિ, તત્રાહુઃ । તસ્યાઃ તૃણાકુરૈઃ લિચ્યત્ પાદતલં
જાતમ્ । તથા સાદૃશીમુશ્નિન્યે ડ્રવ્યં પીતવાન્ કટિમાને સ્કન્ધમાગે વા । યસ્તુતસ્તુ હસ્તાભ્યામેવોદૃત-
યામિતિ સુવરાં શ્વેદે દેતુઃ । નનુ કથમેવં કરિષ્યતીત્યાશાહ્વાહુઃ પ્રેયસીમિતિ । સાપ્યત્તન્નં પ્રિયા,
સ્વપ્યપિ તસ્યાઃ પ્રિયઃ । અતો જાયતે ન સા સ્કન્ધમાસ્તુ કિન્તુ કેવલમુશ્નિન્યે ॥ ૩૧ ॥

કિન્તુ । તેન પ્રકારેજ ન ચતુરૂરે મગનં સમ્ભવતિ । અતઃ કવિદ્વિમ્બ્ય પુષ્પાવચયતપિ વર્ણ્યે
કરોવીત્યાહુઃ અન્નેતિ ।

અત્ર પ્રસૂનાવચયઃ પ્રિયાર્થે પ્રેયસા કૃતઃ ।

પ્રપદાક્રમણે ઇતે પશ્યતાસકલે પદે ॥ ૩૨ ॥

પાન કરે છે. ઘણી સ્ત્રીઓના સંબંધને લીધે હવે ભગવાન્ કોઈનો લોભ નહિ કરે, એટલે તે ગોપીનો
ભગવાન્ કેવી રીતે લોભ કરશે ?—એમ એ શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે અચ્યુત,
ભગવાન્ ખરેખર પૂર્ણક્રમ જ છે, તેમની કોઈ દિવસ પણ મ્યુતિ થતી નથી. ૩૦

ખીનાં ગોપીજનોએ તો તેથી પણ વિશેષ ખેદ કર્યો એમ ન લક્ષ્યન્તે એ પ્રલોકમાં શુકદેવશ્ચ કહે છે.

આહીં તો તે ગોપીનાં પગલાં જણાતાં પણ નથી. ખરેખર, ન્યારે

તૃણના અંકુરોથી તે ગોપીના કોમલ પગનાં તળિયાં પીડાતાં હશે સારે તે

પ્રિયાને પ્રિયે—કૃષ્ણે—પોતાના ખભા ઉપર તેડી લીધી હશે. ૩૧.

(આ ગોપીજનો ખીનાં ગોપીજનોને કહેવા લાગ્યાં કે) અરે ! તે ગોપી ભગવાનના અધરામૃતનું
પાન કરે છે એમ શું વિચાર્યા કરો છો ? આટલે દૂર મુખી આવેલાં તે ગોપીનાં પગલાં હવે આગળ જણાતાં
નથી. હવે પગલાં જણાતાં નથી તે કીક થયું એમ કહેવું નહિ. ગોપીજનો તેનું કારણ સમજાવતાં
કહે છે કે તે ગોપીના પગનું તળિયું તણખલાના અંકુરોથી પીડાતું હતું. તે વખતે તે ગોપીને ભગવાને
કેદ ઉપર અથવા તો ખભા ઉપર તેડી લીધી. યસ્તુતઃ તો ભગવાને તે ગોપીને બે હાથ વલી ઉચકી
લીધી તેથી આ ગોપીજનોને ગદારે ખેદ થાય છે. અરે ! ભગવાન્ આ પ્રમાણે શી રીતે કરે ? એમ
એ શંકા કરવામાં આવે તો તેના ચમોપનમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રેયસીમ્. તે ગોપી ભગવાનને બહુ
પ્રિય છે, અને ભગવાન્ પોતે પણ તે ગોપીને (બહુ) પ્રિય છે. તેથી એમ જણાય ॥ કે ભગવાને તેને
ખભા ઉપર બેસાડી નથી પણ હૃદય પોતાના બે હાથ વલી ઉચકી લીધી છે. ૩૧.

વળી, આ પ્રમાણે તે ગોપીને બે હાથ વલી ઉચકીને ભગવાન્ બહુ દૂર જઈ શકે એમ નથી. તેથી
કોઈક સ્થાનમાં આરામ લઈને તે ગોપીને અટકે ભગવાન્ ફક્ત પણ ચૂંટે છે એમ જાણ એ પ્રલોકમાં
ગોપીજનો કહે છે:—

આહીં પ્રિયાને મારે પ્રિયે ગ્રાહ ઉપરથી કૂસ ડુંદેલાં જણાય છે. જુનો,

પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહેવાથી આ અધુરાં પગલાં પડ્યાં છે. ૩૨

પ્રસૂનાનામવચ્ચો વૃષાદુત્તારણમ્ । ન ચ સ્વાર્થ મવિવ્યતીતિ શઙ્કનીયમ્ । સા હિ શ્રાન્તા ।
અતઃ પ્રિયાર્થ યત્ । સા તુ કર્તુમશક્તૈવ । વદાહુઃ પ્રેયસા કૃત્ત ઇતિ । સા હિ ભગવદપેક્ષયા યત્ત્વા
પ્રપદામ્યામુત્યાતુમપ્યશક્તા । અતઃ પ્રેયસૈવ કૃત્તઃ । યતઃ પ્રપદાક્રમણે પાદાપ્રાપ્ત્યામેવાક્રમણં યતોઃ ।
અતઃ યદ્વાસકલે, પાર્ષ્ણિભામો નામિવ્યક્ત ઇતિ । પદ્યતેતિ સન્દેહાભાવાર્થ વચનમ્ ॥ ૩૨ ॥

તતોપ્યન્યા અધિકમેવ સૂચયન્ત આહુઃ કેશપ્રસાધનમિતિ ।

કેશપ્રસાધનં ત્વચ્ર કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ ।

તાનિ ચૂઢયતા કાન્તામુપવિષ્ટમિદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૩૩ ॥

નૈસૈરેવ કેશાનાં પ્રસાધનમ્, વેપ્યાકારેણ આપીદાકારેણ યા । તુશ્વન્દોડ્યમાપસં ધ્યાયર્થ-
પતિ । ન ક્ષત્ર શાનોપદેશઃ સમ્પ્રવતિ । વદાહુઃ કામિન્યાઃ કામિના કૃતમિતિ । ઇતદ્ ઇત્યાપારિ-
ભવતિ । શૂઢાયાં ઇપ્પ્રપ્રયેશનં તુ સ્થિતે ન સ્થવતિ । ક્રોઢે ઇપ્પ્રાપ્તિ સ્થાપયિત્વા ક્રમેણ તાનિ નિવેશ-
નીયાનિ । અતઃ તાનિ ચૂઢયતા ઇહોપવિષ્ટમ્ । ધ્રુવમિતિ સત્ત્વમ્ । કાન્તામુપ કાન્તાસનીયે
કાન્તામુદિશ્ય યા । ઉપેષાકૃતિર્દેશ્ય ઇતિ ॥ ૩૩ ॥

एवं रसार्थं वल्लभयन्ं साम्प्रतीसम्पादयन्मलङ्करणं चोक्तम् । यदर्थमेवावसराहुः रस इति ।

પુણ્યોનો અવશ્ય એટલે આ ઉપરથી ફક્ત ચુંટવાં તે સમજાવત્ પોતાને માટે જ ફક્ત ચુંટે છે એમ
માનવું નહિ; કારણ કે તે ગોપી યાદી ગઈ છે, તેથી તેને—પોતાની પ્રિયાને—માટે જ ભગવાન માટે
ઉપરથી ફક્ત ચુંટે છે, તે ગોપી તો યાદી ગઈ છે એટલે તે ફક્ત ચુંટવાને માટે અશક્ત જ છે. આ વાત
પ્રેયસા કૃતઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. તે ગોપી ભગવાનના કર્ત્વાં નીચી છે, હીનપ્રી છે, અને તે
એટલી બધી નાલુક છે કે તે પોતાના પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહેવાને માટે પણ અશક્ત છે.
તેથી તેના પ્રિયે—કૃષ્ણે—જ ફક્ત ચુંટવાં, કારણકે ભગવાનનાં પગલાં પ્રપદાક્રમણ છે. પગના આગલા
ભાગથી જ આક્રમણ છે એમનું એવાં પગલાં પ્રપદાક્રમણ કહેવાય છે. તેથી જ તે પગલાં અધૂરાં
જણાય છે, અર્થાત્ તે પગલાંનો પાછલો ભાગ રખા જણાતો વધી. વદયત—ગુણો—એમ જે કહેવામાં
આવ્યું છે તેનું તાર્પર્ય એ છે કે આ ભાગવામાં કોઈ વાતનો સંદેહ નથી. ૩૨

આ સિવાયનાં ધણુ બીજાં તામચી ગોપીજનો કેશપ્રસાધનમ્ સ્ત્રીક્રમાં અધિક અર્થનું સૂચન
કરે છે—

અહીં તો કામી ભગવાને કામિનીના કેશ ચુંધેલા જણાય છે. અહીં તો

અવશ્ય તેના કેશ ચુંધતાં તે કાન્તાની પાસે કાન્ત બેઠેલા હોવા બોધ્યે. ૩૩

વેણીના આકારમાં અથવા તો અંગોદાના આકારમાં કેસોને નખ વડે જ ચુંધવામાં આવે છે. તુ
શબ્દ આ સિવાયના બીજા પદ્યની આવૃત્તિ કરે છે. અહીં, ખરેખર, જાનનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. આ
વાત કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. કેસોને ચુંધવાનું કામ તો ઉપર ચળે
પણ કદી શકાય છે, પરંતુ કેશની આંદર પુષ્પ મૂકવાનું કામ ઉભા રહીને થઈ શકતું નથી. પુણ્યો ખોળામાં
મૂંડીને ધીમે ધીમે ક્રમશઃ તેમને કેશમાં મૂકવાં બોધ્યે. તેથી કેશમાં પુણ્યો ચુંધતી વખતે ભગવાન
અહીં બેઠેલા હોવા બોધ્યે. આ વાત મુવ—સત્ય—છે. કાન્તામ્ ત્વચ એટલે કાન્તાની પાસે અથવા તો
કાન્તાને ઉદેશીને—તેની સામે—(ભગવાન બેઠેલ હોવા બોધ્યે), કારણ કે તે જ પ્રકારની આવૃત્તિ
બોવામાં આવે છે. ૩૩

આ પ્રગણે રસને માટે ભગવાનને એકાન્તમાં આજુબાજુમાં આગા, બધી સામગ્રી તૈયાર કરી અને
અતંકાર કરવામાં આવ્યો એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. જેને માટે આટલું લખ્યું કરવામાં આવ્યું તે
ગોપીજનો રમે એ સ્ત્રીક્રમાં કહે છે—

હાહુઃ સ્ત્રીણામિતિ । સ્ત્રીણાં ચ દુરાત્મતા પ્રદર્શિતા । ન તાસાં કાચિદશક્તિરસિ નાપિ સૌકુમાર્યં કિન્તુ વચીકૃતે પુરુષે દૌષ્ણમેવ કુર્વન્તિ । 'શાલાવૃકાણાં હૃદયાન્વેતા' इति । अत उभयबोधनार्थमेवं रेमे ॥३४॥

एवं सर्ववस्तुयाथात्म्यसुरणं भगवदवैशाखासां निरूपितम् । कपसंदरखि इत्येवमिति ।

શ્રીશુક ઉવાચ—इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेत्तार्णोप्यो विचेतसः ।

एवंप्रकारेण भगवद्गीताः प्रदर्शयन्त्यः चैरुः गतिं कृतवलाः । तासामनेकविधरवे हेतुमाह गोप्य इति । न हि ताः आश्लेषेण भगवद्गीता जाताः किन्तु स्वभावेन । स्वभावस्त्वनेकविध इति सर्व-
मुपपद्यते । किञ्च, नहि ताः किञ्चित् ज्ञात्वा वदन्ति किन्तु विचेतस एव । अथ वा । एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो जाताः । प्रकारप्रत्यक्ष्यापि समाप्तत्वात् । अतस्तासां नाम्ने गतिर्न वचनानि ।

पश्येतासां सारूपं निरूप्य, तस्याः स्वरूपं निरूपयति यां गोपीमिति सार्धः त्रिभिः ।

यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो यने ॥ ૩૫ ॥

સા ચ મેને તદાત્માને ચરિષ્ઠં સર્વયોપિતામ્ ।

હિત્વા ગોપીઃ કામયાનાર મામસૌ ભજતે પ્રિયઃ ॥ ૩૬ ॥

ગોપીની સાથે રમણ કરીને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા પણ દેખાડી. સ્ત્રીઓમાં કોઈ પણ ભત્રીજી અશક્તિ નથી, તેમ તેમનામાં સુકુમારતા પણ નથી, પરંતુ તેમણે પુરુષને વશ કર્યો એટલે તરત જ તેઓ દુષ્ટતા જ કરે છે, કારણ કે 'આ સ્ત્રીઓ વૃક્ષાં હૃદયો છે' એ પ્રમાણે ક્ષુદ્રિ છે. તેથી કાશી પુરુષોની શીતતા અને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા એ બંને ચ દેખાડવાને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. ૩૪

આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આવેશ થવાથી બધી વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની તેમને જે સફૂર્તિ થઈ તેનું વર્ણન કરવામાં આગ્યું. હવે શુકદેવજી હસેવમ્ એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે—

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં તે ગોપીજનો વિસિષ્ઠ

ચિત્તથી વનમાં ફરવા લાગ્યાં. ૩૪૬

ગોપીજનો આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં દેખાડતાં ચાલવા લાગ્યાં. આ ગાંધી ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં કર્તા તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે ચોટવાઃ, ગોપીઓ, ખરેખર, શાસ્ત્ર ભણીને ભગવદ્વીય થયાં નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ ભગવદ્વીય થયાં છે. અને સ્વભાવ તો અનેક પ્રકારનો છે એટલે ગોપીજનો પણ અનેક પ્રકારનાં હોય એ વાત ખરેખર બરી શકે છે. વળી, તે ગોપીજનો કાંઈ પણ ભાણીને—કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને—શોભતાં નથી, પરંતુ તે તો બેશબ્દ ધર્મ ગણેલાં છે. અથવા તો મૂંઝવણીઓનો આ પ્રમાણે પણ અનવચ થઈ શકેઃ આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં ગોપીજનો બેલાન થઈ ગયાં કારણ કે ત્રણેય પ્રકારો—સ્વાશક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્ભાશય એ ત્રણ પ્રકારો—સમાપ્ત થઈ ગયા. તેથી તે ગોપીજનો અજ્ઞાન વર્ષ થકયાં નહિ, તેમજ બોલી પણ થકયાં નહિ. ૩૪૭

શુકદેવજીએ આ પ્રમાણે આ બધાં ગોપીજનોના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, અને હવે ગોપીમ્ ઇત્યાદિ સાથ ત્રણ શ્લોકોમાં પેલી ગોપી જેને ભગવાન વર્ષ ગયા હતા તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે—

બીજી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને ભગવાન જે ગોપીને વનમાં લઈ ગયા હતા તે ગોપી 'કામથી આવેલી સર્વ ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને આ પ્રિય અને ભજે છે' એમ સમજી ખોતાને સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. સાંથી આગળ અતિ રમણીય વનપ્રદેશમાં વધને ગર્ભવાતી તે ગોપીએ

વદાહ । જ્ઞા ચ વદા સર્વયોપિતાં મય્યે વરિષ્ઠં મેન હતિ । ચકારઃ પૂર્વસમુચ્ચયોઽપ્યર્થે । તદેતિ । પૂર્વં તસ્યાસ્યાત્વં ન જાતસિતિ । ઝનેન સમુદાયદોષેન ન મગવાંસ્યજતિ કિન્તુ પ્રલોકદોષે-
નેતિ જ્ઞાપિતમ્ । તસ્યાસ્યાથા દોષે દેહુઃ હિત્વેતિ । કામયાના અપિ સર્વાઃ ગોપીઃ હિત્વા અસૌ માં
ભજત હતિ । રજાપિ પ્રિયઃ, યથૈવ મમ પ્રીતિર્નૈવતિ યથૈવ કયોતિ । ન હુ કચિદપ્યપ્રિયવિપયઃ ।
અતોઽહં વરિષ્ઠા । અન્યયાલુપપત્યા તવાત્વં કલ્પ્યતે ॥ ૩૬ ॥

દોષાભાવેનૈવોત્તમતા, ન હુ ધર્માન્તરેણ, જાતસ્યા ઝનઃ, ધ્યાન્યાથા વાક્યમાહ તતો ગત્વેતિ ।
તતો મોગસ્યાનાદમે ગત્વા । ધનોદ્દેશમવિરમણીયમ્ । સ્વાર્થમયં ગચ્છતિ, ન હુ મદર્પમ્ । તવજ્ઞા-
ન્યાર્થં મયા કયં લેદઃ પ્રાપ્તવ્ય હતિ દૃષ્ટા । વાદશમગવત્કૃપાયામનધિકારિણી પ્રાપ્તસાદેન
જાતોર્જાણાં પ્રજ્ઞાવિખ્યોઽપિ મોહવાતારં વેદેન્દ્રિયાદિસર્વરહિતં પરમાત્મરૂપં કેશવમવગ્રવીત્ । તસ્યા
વાક્યમાહ ન પારય શ્વિ । અહં શ્વિતું ન પારયે । તયાપીદેવેષં ગત્વન્યમિદિ ચેત્, રજાહ । યન્ન
તે મનઃ, ત્વમ માં ત્વમેવ નય ॥ ૩૭ ॥

ભગવાનની સાથે ઝએલી ગોપીને પણ અભિમાન થયું એ વાત શુકદેવણ આ પ્રલોકમાં કહે છે.
બીજી બધી ગોપીઓનો ભાગ કરીને ભગવાન્ બ્યારે આ ગોપીને લઈ ગયા ત્યારે આ ગોપી પોતાની
જાતને બધી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. પ્રલોકમાં પૂર્વનો સમુચ્ચય કરવા વાળો જે જ છે તે અપિ—
પશુ—ના અર્થમાં વપરાયો છે. પહેલાં આ ગોપીને આહુ અભિમાન થયું ન હતું એ બહુવચાને માટે
શુકદેવણ કહે છે કે તદ્વા. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન્ આખા વર્ગના દોષને લીધે
જાતોનો ભાગ કરતા નથી પરંતુ દરેક વ્યક્તિના દોષને લીધે તે તે વ્યક્તિનો ભાગ કરે છે. આ ગોપીને
જે અભિમાન થયું તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે હિત્વા, બધી ગોપીઓ કામનાવાળી હોવા
છતાં તેમનો ભાગ કરીને આ ભગવાન્ મને ભજે છે એમ આ ગોપી માનવા લાગી. તેમાં પણ ભગવાન્
પ્રિય છે, જેમ મને પ્રીતિ થાય તેમ જ તે કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ વખત તે મને અપ્રિય લાગે એવું
કરતા નથી; તેથી હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ પણ આ ગોપી માનવા લાગી. ભગવાન્ બીજી બધી
ગોપીઓનો ભાગ કરીને મને એકલીને જ પોતાની સાથે લઈ ગયા એ વાત બીજી કોઈ રીતે સમજાવી
શકાય એમ નથી તેથી આ ગોપી અનુમાન કરે છે કે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. ૩૬

આ ગોપીની ઉત્તમતા દોષના અભાવને લીધે જ છે, નહિ કે બીજા ધર્મને લીધે. (આ ગોપીમાં
જે દર્પ ભેદમાં આવે છે તે ભગવાને જ નિપ્રયોગરહિતું ધન કરવાને માટે ઉત્પત્ત કર્યો છે એટલે તે
દોષરૂપ નથી. જેમ ભગવાનના રમણમાં દોષ હોતો નથી તેમ ભગવદ્ભાષાત્મક પદાર્થમાં દોષ હોતો
નથી.) તેથી જ તે ગોપીને શ્રમ થાય છે. (ભગવાન્ પ્રકૃત કામી પુરુષની માફક કામને અધીન થઈને
પોતાને—અધિકારને—વશ ધરી એમ ભાલીને પોતાનામાં આવવાની ચક્ષિ હતી છતાં પણ હું ચાલવાને
અશક્ત છું એમ કહેવાથી ભગવાન્ મને પોતાના રક્ષક ઉપર પણ ભેગાડીને લઈ લયો એમ આ
ગોપીએ માન્યું; અને આ પ્રકારનું જ જ્ઞાન તે જ જ્ઞાન.) જ્ઞાન્ત યએલી ગોપીના વાક્યનું વર્ણન કરતાં
શુકદેવણ કહે છે કે તતો ગત્વા. ભોગસ્થાનથી આગળ આતિરમણીય વનપ્રદેશમાં જઈને. આ તો
પોતાના સ્વાર્થને માટે જાય છે, નહિ કે મારે માટે. તો પછી શીજને માટે મારે શું કરવા ખેદ પ્રસ
કરવો એવું ? આ પ્રમણે વિચાર કરીને આ ગોપીને દર્પ થયો. આ પ્રકારની ભગવત્કૃપાનો તેને
અધિકાર ન હતો, અને ભગવાનની જે કૃપા તેણે મેળવી હતી તે કૃપાને લીધે તેને અટલું—અભિમાન—
થયું અને જ્ઞાના વજેરેને પણ મોહ આપનાર, દેહ, ઇન્દ્રિય વજેરેથી રહિત, પરમાત્મ-રૂપ એવા કેશવ
ભગવાનને તેણે કહ્યું. આ ગોપીએ કેશવ ભગવાનને જે વાક્ય કહ્યું તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવણ કહે છે કે
ન પારયે. હું શ્વેલી શકું એમ નથી. તો પણ ઇષ્ટ દેશમાં તો જનું એવુંકે એમ જો આ ગોપીને કહેવામાં
આવે તો આ ગોપી કહે છે કે યથા તે મનઃ. જ્યાં તમારું મન રોય ત્યાં મને તમે જ લઈ આવ. ૩૭.

તતો ગત્વા ધનોદેશં દક્ષા કેશવમબ્રવીત્ ।

ન પારવેહં ચલિતું નય માં યત્ર તે મનઃ ॥ ૩૭ ॥

एवमुक्ता प्रियामाह स्कन्धमारुहतामिति ।

ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वपूरन्वतप्यत ॥ ૩૮ ॥

દોષોઽભિમાનવચનં વચનોત્તરમેવ ચ । પૂર્વવચ તિરોમાવો વિદ્યેયં દોષદર્શને ॥ ૧ ॥

યાં ગોપીં પૂર્વમજાતદોષામનયત્ । યતઃ કૃષ્ણઃ સદાનન્દઃ, તસ્મામાનન્દં સ્થાપયિશુન્ ।
અન્યાસુ સ્ત્રિયો જાતાઃ । સા તુ મુખૈષ ગોપી । અતસ્થા ધને વિહાય કામનયત્ । વનસ્થાતાં
મિલેકો ભવતીતિ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાય અઠ્ઠાધ્યાયવિષયકરિણઃ । દુર્લ્લિપ્ત સ્મ નામકયામાસુઃ સાપ્તમ્યેવામવત્તતઃ ॥ ૧' ॥

કેશવને કહ્યું કે 'મારાથી ચલાતું નથી, જ્યાં આપનું મન હોય ત્યાં મને
તેહીને જાવ' જ્યારે તે ગોપીએ જાગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે
પોતાની પ્રિયાને કહ્યું કે 'મારા ખસા ઉપર ચઢી જાવ' પછી (પેલી ગોપી
જાગવાના ખસા ઉપર બેસવા જતી હતી એટલામાં જ) શ્રીકૃષ્ણ અન્તર્ધાન
ચર્ચ ગયા અને તે અનન્યપૂર્વાં સ્ત્રી પથાતાપ કરવા લાગી. ૩૫-૩૮.

(શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આ સાદા ગ્રન્થ ટ્વોકોનો રાવ આપી તેનું પ્રયોજન સમજાવે છે.) પ્રથમ આ
ગોપીને અભિમાનરૂપી દોષ પ્રાપ્ત થયો, પછી તેણે અભિમાનનાં વચન કહ્યાં, જાગવાને તે વચનનો ઉત્તર
આપ્યો અને પહેલાંની માફક જાગવાનું તિરોહિત થઈ ગયા. આ ગોપીને પોતાનો દોષ દેખાય એટલા
માટે જાગવાનું તેનો ત્યાગ કરીને અન્તર્હિત થઈ ગયા, (આ ગોપી પોતાની દયાબળક સ્થિતિ જોઈને
લિચાર કરે કે જાગવાને જે મારો ત્યાગ કર્યો છે તે માત્ર દોષને હીષે જ કર્યો છેઃ એટલે આ ભાગ્યતર્મા
અભિમાનરૂપી દોષ મારો જ છે એમ તે ગોપીને જ્ઞાન થાય છે.) ૧

પહેલાં જે ગોપીમાં અભિમાનરૂપી દોષ ન હતો એવી ગોપીને જાગવાનું લઈ ગયા, કારણ કે
જાગવાનું કૃષ્ણ છે, સદાનન્દ છે, એટલે તે ગોપીમાં સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે જાગવાનું તેને
એકાન્તમાં લઈ ગયા. બીજી બધી ગોપીઓ તો રૂતીઓ હતી, દુઃસહ્ય હતી, તેમને માન, મદ વગેરે
થયો હતો. આ ગોપી તો મુગ્ધા જ હતી, ભલી હતી; તેથી બીજી દુઃસહ્ય ગોપીઓનો વનમાં ત્યાગ
કરીને જાગવાનું પેલી ભલી ગોપીને લઈ ગયા, જેથી વનમાં રહેલી ગોપીઓને સમજાણુ પડે કે
અમારામાં જ દોષ હતો તેથી જ અમારો ત્યાગ કરીને જાગવાનું પેલી નિર્ભય ગોપીને લઈ ગયા. ૩૫

(આ બધાં ગોપીજનોનો અને પેલી ગોપીનો રસ સરખો છે છતાં પણ આ બધાં ગોપીજનોને
તે વળતે અભિમાન થયું અને પેલી ગોપીને તે વળતે અભિમાન ન થયું; પરંતુ હમણાં તો તે ગોપીને
પણ અભિમાન થયું તેનું શું કારણ ? આનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કહે છે કે)

જાગવાનું જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તે ગોપી પોતે નાવિકા હતી, અને નાવિકાઓનો
સ્વભાવ અભિમાની હોય છે, છતાં પણ અત્યાર મુખી પોતાના નાવક-પ્રણુ-ને અધીન રહી અને આ
પ્રમાણે નાવિકાના સ્વભાવથી નિરુદ્ધ થઈ. હવે નાવિકાના જે અભિમાન વગેરે સ્વાભાવિક શુદ્ધો તથા પ્રીતિ
ભાવ તે બન્નેએ તે ગોપીના કોમળ ભાવનો-નાવકને અધીન રહેવામાં જે કોમળ ભાવ છે તેનો-
નાશ કર્યો અને તે પોતે પણ બીજી ગોપીઓની માફક અભિમાની થઈ. ૧

તદાહ । સા જ તદા સર્વયોપિતાં મન્યે ચરિષ્ઠં મેન ઇતિ । ચકારઃ પૂર્વસમુદયાયોઽપ્યયે । તદેવિ । પૂર્વં વસ્યાષ્ટાયાવં ન જાતમિતિ । અનેન સમુદાયદોષેણ ન મગવાંસ્યજાતિ કિન્તુ પ્રલોકદોષે-
નેતિ જ્ઞાપિતમ્ । વસ્યાષ્ટયા દોષે દેયુઃ હિત્વેતિ । કામયાના અપિ સર્વોઃ ગૌપીઃ હિત્વા અસૌ માં
મજત ઇતિ । તન્નાપિ પ્રિયઃ, યથેવ મગ પ્રીતિર્યવતિ તથૈવ કરોતિ । ન તુ કચિદન્યપ્રિયવિપયઃ ।
અતોઽદં ચરિષ્ઠા । અન્યથાતુપપત્ત્યા તવાસ્ત્વં કસ્ત્યતે ॥ ૩૬ ॥

દોષાભાવેનૈવોચનતા, ન તુ ધર્માન્વરેણ, અવસ્યાશ્રમઃ, પ્રાન્તાયા શાસ્ત્રમાહ ઠતો મત્વેતિ ।
તતો મોગસ્યાનાદમે ગત્યા । ઘનોદ્દેદામતિરમણીયમ્ । સ્વાર્થમથં ગચ્છતિ, ન તુ મદર્થમ્ । તત્તન્ના-
મ્યાર્યં મયા કયં લેદઃ પ્રાપ્તવ્ય ઇતિ દૃષ્ટા । તાદસમગવત્કૃપાયામનવિકારિણી પ્રાપ્તપ્રસાદેન
જાતોજીર્ણા મદ્ધાદિખ્યોઽપિ મોહવાતાત્ દેહેન્દ્રિયાતિસર્વરહિતં પરમાનન્દરૂપં કેશવમમ્ભવીત્ । વસ્યા
શાસ્ત્રનાહ ન પારય ઇતિ । અહં ચલિતું ન પારયે । તયાપીદેશં ગન્તવ્યમિતિ વૈત્, તન્નાહ । યન્ન
તે મનઃ, તન્ન માં તનેવ જય ॥ ૩૭ ॥

ભગવાનની સાથે ગએલી ગોપીને પણ અભિમાન થયું એ વાત શુકદેવેણ આ પ્રલોકમાં કહે છે.
ખીણ બધી ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને ભગવાન જ્યારે આ ગોપીને લઈ ગયા ત્યારે આ ગોપી પોતાની
જાતને બધી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. પ્રલોકમાં પૂર્વનો સમુદાય કરવા વાળો જે જ છે તે જાણિ-
પણ—ના અર્થમાં વચરાયો છે. ખહેલાં આ ગોપીને આતું અભિમાન થયું ન હતું એ જણાવવાને માટે
શુકદેવેણ કહે છે કે તદા. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન આપણા વર્ણના દોષને લીધે
ભક્તોનો ત્યાગ કરતા નથી પરંતુ દરેક વ્યક્તિના દોષને લીધે તે તે વ્યક્તિનો ત્યાગ કરે છે. આ ગોપીને
જે અભિમાન થયું તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે હિત્વા. બધી ગોપીઓ કામનાવાળી હોવા
છતાં તેમનો ત્યાગ કરીને આ ભગવાન મને જાણે છે એમ આ ગોપી માનવા લાગી. તેમાં પણ ભગવાન
પ્રિય છે, જેમ મને પ્રીતિ થાય તેમ જ તે કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ વખત તે મને અપ્રિય લાગે એવું
કરતા નથી; તેથી હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ પણ આ ગોપી માનવા લાગી. ભગવાન ખીણ બધી
ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને મને એકલીને જ પોતાની સાથે લઈ ગયા એ વાત ખીણ કોઈ રીતે સમજાવી
શકાય એમ નથી તેથી આ ગોપી અતુમાન કરે છે કે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. ૩૬

આ ગોપીની ઉત્તમતા દોષના અભાવને લીધે જ છે, નહિ કે બીજા ધર્મને લીધે. (આ ગોપીમાં
જે દર્પ ભોવામાં આવે છે તે ભગવાને જ વિપ્રયોગરહિત ધન કરવાને માટે ઉત્પત્ત કર્યો છે એટલે તે
દોષરૂપ નથી. જેમ ભગવાનના રમણમાં દોષ હોતો નથી તેમ ભગવદ્ભાવાત્મક પદાર્થમાં દોષ હોતો
નથી.) તેથી જ તે ગોપીને ભ્રમ થાય છે. (ભગવાન આકૃત સગી પુરુષની આકૃક કામને બધીન થઈને
પોતાને—નાયિકાને—વશ કરી એમ બાલ્યીને પોતાનામાં આલવાની શક્તિ હતી છતાં પણ હું આલવાને
અશક્ત છું એમ કહેવાથી ભગવાન મને પોતાના રક્ત ઉપર પણ બેસાડીને લઈ જશે એમ આ
ગોપીએ માન્યું; અને આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે જ જ્ઞાન.) શ્રુત ચએલી ગોપીના વાક્યનું વર્ણન કરતાં
શુકદેવેણ કહે છે કે તતો ગત્વા. ભોગસ્યાનથી આગળ અતિરમણીય વનપ્રદેશમાં વળે. આ તો
પોતાના સ્વાર્થને માટે જાય છે, નહિ કે મારે માટે. તો પછી બીજાને માટે મારે શું કરવા ખેદ પ્રસ
કરવો બેઠો? આ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ ગોપીને દર્પ થયો. આ પ્રકારની ભગવત્કૃપાનો તેને
અધિકાર ન હતો, અને ભગવાનની જે કૃપા તેણે મેળવી હતી તે કૃપાને લીધે તેને અણભૂ—અભિમાન—
થયું અને પ્રહ્લાદ વગેરેને પણ મોહ આપવાર, દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેથી રહિત, પરમાનન્દરૂપ એવા કેશવ
ભગવાનને તેણે કહ્યું. આ ગોપીએ કેશવ ભગવાનને જે વાક્ય કહ્યું તેનું પર્યુન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે
ન પારયે. હું ત્યાંથી શરૂ એમ નથી. તો પણ ઇદ દેશમાં તો જાતું બેઠોએ એમ જો આ ગોપીને કહેવામાં
આવે તો આ ગોપી કહે છે કે ત્ય ત્વે મનઃ. ત્યાં તમારું મન હોય ત્યાં મને તમે જ લઈ આવ. ૩૭.

તદા ભગવાનતિવતુરઃ વદ્યમ્વસોત્તરમાદ ઇધમુક્ત ઇતિ । પ્રિયેતિ કૃત્વા ઉત્તરમુક્ત્યાન્ ।
 ઉત્તરમાદ સ્કન્ધમારુહ્યતામિતિ । ઇયા દિ નૃત્યં પત્તું વાન્હતિ । સ્વાન્તર્ગતં રસમભિનેતુમ્ । વદ્મસૌ
 પદસ્થાપને કર્ણ્યભાવામાવાન્ રસઃ પ્યુતો ભવેત્ । અતઃ સ્સ્કન્ધમેવારુહ્યતામિતિ । ॥ ૩ ॥ ઇવાત્યન્તં
 નટપદુઃ યઃ સ્સ્કન્ધમારુહ્ય નૃત્તર્જતિ । અશ્વપયં હ્રુપદિસ્રતિ । યાર્થિતં તપેતિ । ભગવતો દિ મનઃ
 બલોક્ષિકરસામિનયને તદ્મસૌ પદસ્થાપને ન ભવતિ । અસ્રજા પેત્ કવં વદેત્ । અતો મમ તયૈવ મનઃ ।
 યદિ તથા ફરિવ્યતિ તદા નેપ્યામીતિ । ન હ્યનધિકારી નેતું યોમ્વઃ । ભગવાંસ્તુ તામ્યદ્યા વદતીતિ ન
 સ્સ્કન્ધવસન્માવના । તથા તુ મોહવશાત્ તયૈવ મુદ્ધમ્ । તત્તો મોહવશાત્ વયા ચિકીર્ષમાર્ણાં વાં દદ્ધા
 તતોપ્યન્તર્દયે । યતોઽયં કૃપ્ણઃ સદાનન્દઃ । તતઃ પૂર્વવદૈવ સાપિ જાતેત્યાહ સા વધૂરન્વંતપ્યસેતિ ।
 વધૂરિતિ સા અનન્યપૂર્વા પ્રતમધ્યસ્થા । તત્રાપિ ગુણાતીતા । અતઃ અન્વતપ્યત અનુવાર્પ કૃતવતી ॥૧૮॥

ગોપીએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ભગવાન જે અતિ ચતુર છે તેમણે તે વાક્યનો જે ઉત્તર
 આપ્યો તેનું વર્ણન શુકદેવજી વણમુક્તઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરે છે. આ ગોપી ભગવાનની પ્રિયા છે એટલે
 ભગવાને તેના વાક્યનો ઉત્તર આપ્યો. ભગવાન ઉત્તર આપે છે કે સ્કન્ધમારુહ્યતામ્, આ ગોપીને
 નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા છે, અને પોતાની અંદર જે રસ રહેલો છે તેનો અભિનય કરીને બહાર પ્રકટ
 કરવાની પણ ઇચ્છા છે. રસનો અભિનય ભૂમિ ઉપર પગ મૂકીને કરવામાં આવે—પોતાના હૃદયમાંથી
 રસને બહાર કાઢવામાં આવે—તો ઊર્ધ્વભાવ (પોતાના હૃદયમાં શ્રુત રહેલો રસ અનેક જાતના ભાવોનો
 જે અનુભવ કરાવે છે તેનું નામ ઊર્ધ્વભાવ) ન થવાથી રસ અનુભવ થઈ જાય છે, સ્વરૂપતઃ જ નહીં પામે
 છે. તેથી ભગવાને કહ્યું કે સ્સ્કન્ધ—પોતાના ખભા—ઉપર જ બેસી બાવ. (ભગવાનના કહેવાનું તાર્પર્ય
 એ કે રસનો અનુભવ તમારા પોતાનામાં જ કરો, રસને બહાર પ્રકટ કરવા જેવો નથી, નહિ તો
 અન્યથા થઈ જશે.) જે પોતાના ખભા ઉપર બેસીને નૃત્ય કરે છે તે જ નહોતો વડુ—પોતાના અંગનું
 વેદન કરવામાં અતુર—છે. ઇંગીતશાસ્ત્રમાં એક પ્રકારના નૃત્યમાં પોતાના ખભા ઉપર ચઢવાનું હોય છે.
 તે અતિ હાલિ છે, અને જે નટ તે પ્રમાણે કરે છે તે સર્વત્રેષ અણ્યાય છે. (પોતાના ખભા ઉપર
 બેસીને નૃત્ય કરવાનું જે પ્રમ છે તે અશક્ય છે,) અને ભગવાન ખરેખર આવી અશક્ય ધાબતનો
 ઉપદેશ કરે છે, કારણ કે ગોપીએ તે પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી છે. ભગવાનનું મન, ખરેખર,
 અલૌકિક રસના અભિનયનમાં છે. ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવાથી—પોતાના હૃદયમાંથી રસને કાઢીને બહાર
 પ્રકટ કરવાથી—અલૌકિક રસનું અભિનયન ચતુ નથી. એ આ ગોપી અશક્ય હોત તો આ પ્રમાણે—
 યત્તે મનઃ એમ દર્શની—શી રીતે કહેત ? તેથી માફ મન તેમાં જ—રસના અભિનયનમાં જ—છે.
 તેથી એ આ ગોપી તે પ્રમાણે કર્યો—નિરુદ્ધથી આર્તિ પ્રકટ કર્યો—તો જ તેને હું લઈ જઈશ. જે
 અધિકારી નથી તેને લઈ જઈ શકાય નહિ. ભગવાન તો અન્યથા—અસત્ય—કહેતા નથી એટલે ભગવાનના
 સ્કન્ધની સંભાવના નથી; પરંતુ તે ગોપીએ મોહને વશ થઈને તે જ પ્રમાણે—ભગવાનના ખભા ઉપર
 ચઢી જવાનું—જાણ્યું. મોહને વશ થઈને તે ગોપી ભગવાનના સ્કન્ધ ઉપર ચઢી જવાની ઇચ્છા કરે છે
 એમ જ્યારે ભગવાને ભણ્યું ત્યારે ત્યાંથી પણ તે તિરોહિત થઈ જાય; કારણ કે આ તો કૃષ્ણ—સદાનન્દ—
 છે. ભગવાનના તિરોધાનથી ખેલેલાંની માફક જ—ગીત્તં ગોપીજનોની માફક—તે ગોપી પણ શોક
 કરવા લાગી એમ શુકદેવજી સા વપુરન્વતપ્યત્ત એ શબ્દોમાં કહે છે. વપુર એટલે તે અનન્યપૂર્વા
 પ્રતમધ્યસ્થ ગોપીઃ તેમાં પણ શુભ્રવીત. તેથી ઘન્યતપ્યત્ત—તે અનુભવ—પદ્માત્તાપ—કરવા લાગી.
 (આ ગોપીએ પદ્માત્તાપ કર્યો તેથી તે શુભ્રવીત છે એમ અનુમાન થાય છે. એ આ ગોપી શુભ્રવીત
 ન હોત તો તેણે પદ્માત્તાપને બદલે ક્રોધ કર્યો હોત.) ૩૮.

ન કેવલમન્તરત્વાપઃ કિન્તુ ત્વચ્ચિત્તો વહિરપિ તિગ્ધાપો જાત ઇત્યાહ હા નાયેતિ ।

હા નાય રમણ પ્રેષ કાસિ કાસિ મહામુજ ।

દાસ્યાસે કૃપણાયા મે સત્ત્વે દર્શય સન્નિધિમ્ ॥ ૩૯ ॥

હા એટલે પશ્ચાત્તાપે અચુકે કૃતમિતિ । તથાપિ હે નાય ત્વમેવ સ્વામી અતો દોષ એવ દૂરિ-
કર્તવ્યઃ, ન તુ સત્કર્યા । નતુ દૂરે સિત્વા પાત્રનં કરિષ્યામીતિ ચેત્ તન્નાહ રમણેતિ । ત્વમેવ રતિ-
ધર્મકો મોક્ષા, મોગ્યરૂપાશ્ચ નયમ્ । અતો નિકટ એવ સ્વાત્વન્યસિતિમાયઃ । નન્વનુરોધેન કેવલં
પાત્રનં કરિષ્યામિ, મોકુરિષ્યામાવાત્ । ન હિ મોગ્યેષ્છવા મોક્ષા મુકે, તન્નાહ પ્રેષેતિ । ન છાન્યઃ
પ્રીતિવિષયોઽસિતિ ચેત્ જીવિષ્યામિ । અત્યન્તં વ્યાકુલાયા વચનમાહ કાસિ કાસીતિ । મોહવશાત્
અન્યા પતિત્ત્વં ન જાતા તત્ત્વત્વાપનાર્થં સંયોધવતિ મહામુજેતિ । મહાન્ મુજો યસ્ય । મહતી ક્રિયા-
શક્તિઃ । અતો દોષ એવ દૂરિકર્તવ્યો ન ત્વહમ્ । ચતોઽહં દાસી, તન્નાપિ સે તવૈવાહં દાસી, સ્વામયવ
પવાહં કૃપણા અનાલોપિતયાચિક્ષા, અતો મદ્વચનાન્નાન્યયામાયઃ કર્તવ્યઃ । એવં પ્રાર્થનાર્થાં પરમ-
કૃપાહુલામુત્પાપ્ય સ્વસ્થાં કૃતયાન્, અદમ્યસ્ત્વેનૈવ । તદા પુનરાહ । હે સત્ત્વે, ત્વજ્ઞેન સ્વધર્મરોપા-
સ્ત્વસંનિર્ધિં દર્શય । વર્તસે નિકટે તથાપિ યથા સાન્નિધ્યં દટ્ટં ભવતિ વથા કુવ । એવમેવ વદન્તી
શિષ્યા । ભગવાનપિ તસ્યૈવ સ્થિતઃ ॥ ૩૯ ॥

આ ગોપીને કૃત હૃદયમાં જ પશ્ચાત્તાપ થયો એમ નહિ પરંતુ તે પશ્ચાત્તાપને લીધે બહાર
પણ નિકાપ થયો એમ શુકદેવણ હા નાય એ શ્લોકમાં કહે છે:—

હા નાય ! હા રમણ ! પ્રિયતમ ! હા મહાશુભ ! આપ ક્યાં છો, ક્યાં છો ?

હે સખા ! આપની કૃપણ દાસીને—મને—પાસે આવીને દર્શન આપો. ૩૯

હા એ પદનો પ્રયોગ પશ્ચાત્તાપના અર્થમાં થયેલો છે. પશ્ચાત્તાપ થવાનું કારણ એ કે મેં—
ગોપીએ—અચુકત કામ કર્યું. તો પણ હે નાય, તમે જ મારા સ્વામી છો, તેથી મારો દોષ જ તમારે
હૃદ કરવાનો છે, પરંતુ મારો ત્યાગ કરવાનો નથી. અરે ! હું તો હૃદ ઉભી રહીને તારું રક્ષણ કરીશ એમ
મેં ભગવાન આ ગોપીને કહે તો આ ગોપી કહે છે કે રમણ, તમે જ રતિને વધારતારા લોકતા છો,
મને અને તમારી ભોજ્યરૂપ છો. તેથી તમારે અમારી પાસે જ સ્થિતિ કરવી નોંધવો એમ તાત્પર્ય
છે. અરે ! હું તમને અનુકૂળ રહીને કહેવ તમારું રક્ષણ કરીશ, કારણ કે લોકતાને—મને—શોગ
કરવાની ઇચ્છા નથી. ભોજ્ય પદ્યર્થની ઇચ્છાને લીધે કાંઈ લોકતા ભોગ કરતો નથી. આ પ્રમાણે મેં
ભગવાન ગોપીને ઉત્તર આપે તો ગોપી કહે છે કે પ્રેષ. તમારા વિના ખીજે કોઈ પદાર્થ મારી
પ્રીતિનો—સેહનો—વિષય નથી કે જેથી તેનું આતંબન સખીને હું છુટી શકું. અત્યન્ત વ્યાકુલ
થયેલી આ ગોપીના વચનનું પૂર્ણ કરતાં શુકદેવણ કહે છે કે ક્વાસિ ક્વાસિ. મોહને લીધે આ ગોપી
અન્ય ઘઈ ગઈ અને પહી ગઈ, તેથી ચોતાને ઉઠાડવાને માટે તે મહામુજ એ પ્રમાણે ભગવાનને સંબોધે
છે. મહાન્ છે ભુજ જેમના એ મહાશુભ ભગવાન. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ મોટી છે. તેથી મારો દોષ
જ તમારે હૃદ કરવા જેવો છે, નહિ કે મારો તમારે ત્યાગ કરવો નોંધવો. કારણ કે હું દાસી છું તોમાં
પણ સે—તમારી જ—હું દાસી છું. સ્વભાવથી જ હું કૃપણ છું, વગર વિચારે માગનારી છું તેથી મારા
વચનને લીધે તમારે અન્યથાસ્થાવ—બીજે ભાવ—કરવાનો નથી. આ પ્રમાણે આ ગોપીને ભગવાનની
પ્રાર્થના કરી કે તરત જ પરમકૃપાળુ ભગવાને અહસ્યરૂપે જ તેને ઉભી કરીને સ્વસ્થ બનાવી. તે સમયે
આ ગોપી બોલી કે હે સત્ત્વે ! (સખાગણ સમગ્ર સીલવ્યસન હોય છે તેથી સખાના ધર્મ પ્રદ કરી) તમારા
ધર્મનો આરોપ કરીને સ્પર્શથી તમારા સાન્નિધ્યનું દર્શન કરાવો. તમે મારી પાસે બેસો છો, છતાં પણ
તમારું સાન્નિધ્ય નોંધ મહાશુભ જેવી રીતે તમે કરો. આ ગોપી આ પ્રમાણે બેઠેલી ઉભી રહી. ભગવાન,
પણ ત્યાં જ ઉભા રહ્યા. ૩૯

તતો યજ્ઞાંતં તદાહ અન્વિચ્છન્ત્ય દત્તિ ।

અન્વિચ્છન્ત્યો ભગવતો માર્ગે ગોપ્યો વિચેતસા ।

દદશુઃ પ્રિયવિશ્લેષમોહિતાં દુઃસ્થિતાં સસ્ત્રીમ્ ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વોક્તા ગોપ્યઃ ભગવન્માર્ગમન્વિચ્છન્ત્યાઃ જનિદૂરત એવં દદશુઃ । તાસાં ક્રોધાભાવા-
યાહ દુઃસ્થિતામિતિ । ॥ હિ દુઃસ્થિતાયાં ક્રોધો ભવતિ । દુઃસ્થે દેત્વન્વરનિષ્કરણાયાહ પ્રિયવિશ્લેષ-
મોહિતામિતિ । ભગવત એવ વિશ્લેષેણ પરમમોહં મૂર્છાં પ્રાપ્તામ્ । સાપિ તાસાં સસ્ત્રી । અતઃ સત્ત્વ-
ભાવેન દહ્યતઃ સાં પ્રયોધિતવતઃ । ‘ન દુઃસ્તં પશ્યમિઃ સદ્’ इति ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વમેષાઃ ભગવાનેષમેષ કૌતુકાર્યં ગતઃ ન ત્વસ્મદોપેયેતિ જ્ઞાતવતઃ । અન્યથા દોષનિષ્કર-
ણાર્થમેવ વક્તઃ કૃતઃ સ્વાત્ । સ્વદોષપરિહાનં ચ ભગવત્કૃપયૈવ ભવતિ ન સ્વત્ इति જ્ઞાપયિતું સા-
નીતા, પશ્યાત્ સ્વજ્ઞ કથનાર્થમેષ, અહો ભગવન્નિચ્છયા સર્વં કથિતવતી । એવં વક્ત્ર્યે વક્ત્ર્યયોજકં
તદાહ તયા કથિતમિતિ ।

તયા કથિતંમાફર્ણ્ય માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્ ।

અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાદિસ્યં પરમં યયુઃ ॥ ૪૧ ॥

પછીથી જે બન્યું તેનું વર્ણન શુકદેવેણ અન્વિચ્છન્ત્યઃ એ શ્લોકમાં કરે છે—

ભગવન્-માર્ગની શોધ કરતાં નિહલ ચિત્તવાળાં તે ગોપીજનોએ

પ્રિયના વિયોગથી ખૂબ પાતેલી દુઃખી સખીને ભેઠ. ૪૦

પહેલાં જેમનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનોએ ભગવાનના માર્ગની શોધ કરતાં કરતાં
બહુ દુઃખી નહિ એવી જ રીતે તે ગોપીને ભેઠ. આ બધાં ગોપીજનોને તે ગોપી ઉપર ક્રોધ ન થાય
એટલા માટે શુકદેવેણ કહે છે કે દુઃસ્થિતામ્. જે સ્ત્રી દુઃખી હોય છે તેના ઉપર, ખરેખર, ક્રોધ થતો નથી.
તે ગોપીના દુઃખનું કારણ બીજું નથી એમ જણાવવાને માટે શુકદેવેણ કહે છે કે પ્રિયવિશ્લેષમોહિતામ્.
પ્રિય એવા જે ભગવાન તેમના જ સ્વિકૃતી તે ગોપીને ઘણો મોહ થયો, તે ખૂબ પાતેલી. તે ગોપી પછી
આ બધાં ગોપીજનોની સખી હતી, તેથી સખીભાવે બહુ ગોપીજનોએ તે ગોપીને જગાડી, કારણ કે
‘પાંચ માણસોના સમાગમમાં દુઃખ રહેતું નથી’ એ પ્રમાણે જગતનો ન્યાય છે. ૪૦

પહેલાં આ બધાં ગોપીજનોએ એમ બાંધ્યું કે ભગવાન કૌતુકને—અમ્મતને—માટે જ આ
પ્રમાણે આપણી પાસેથી સાદ્યા ગયા છે, નહિ કે આપણા દોષને લીધે. જો ગોપીજનોએ પહેલાં જો
પ્રમાણે ન બાંધ્યું હોત તો તેમણે પોતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે જ થત કશું હોત. પોતાના દોષનું
સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી જ થાય છે, પોતાની જેમ થતું નથી, એમ જણાવવાને
માટે તે ગોપીને ભગવાન લઈ ગયા, પછીથી દોષ જણાવવાને માટે જ તેનો ભગવાને ત્યાગ કર્યો. તેથી
ભગવાદિચ્છાને લીધે તે ગોપીએ આ બધી વાત બીજાં બધાં ગોપીજનોને કહી. તે કહેવામાં જે પ્રયોજક—
તે ગોપીને માન અને અવમાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ જણાવનાર પ્રયોજક વાક્ય—હતું તે શુકદેવેણ
તયા કથિતમ્ એ શ્લોકમાં કહે છે—

તે સખીનું કહેલું શ્રવણ કરીને બીજાં બધાં ગોપીજનોએ નિશ્ચય

કર્યો કે માનની પ્રાપ્તિ લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના સુણથી થાય છે, અને
અવમાન પોતાના પર્યં દુષ્ટતણ્વી અવગુણથી થાય છે, અને તેથી તેઓ
પરમ આદર્શ પામ્યાં. ૪૧

માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્, અવમાનં ચ દૌરત્ત્યાદિતિ । તથા કવિર્તે યસ્યિ થદેવ હવં
જાવાનયોં નિર્ધારિતઃ । સન્માનનં યત્પ્રાપ્તં તજ સ્વશુભૈઃ કિન્તુ લક્ષ્મીપતેરેવ શુભૈઃ, લક્ષ્મ્યંશ્ચ પદ્મા
। દૌરત્ત્યાત્ત્વપ્રમાદેવ અવમાનમ્ । ચક્રાપાત્ લેદપ્રમાદયઃ । પદ્મં મગવતઃ અઠૌષિકં
પથ્યં દૃષ્ટ્વા પરમં વિસ્તયં પ્રાપ્તાઃ । એવં તદ્વાચ્ચૈઃ પદ્માર્પનિર્ધારો જાતઃ અન્વેષણાદિના મગવાન્ ન
જિજ્ઞ્યઃ ક્વિતિ ॥ ૪૧ ॥

અતઃ પરં મગવત્સત્ત્વે કો દેતુરિતિ નિર્ધાર્યં સર્વપરિત્યાગેન વેદપરિત્યાગપર્યન્તં સાધનમિતિ
ચિંત્ય તથા કૃતવત્તા ઇત્યાદિ તત્ત્વ ઇતિ ।

તત્તોઽવિદાન્, વનં ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના યાચદ્વિભાષ્યતે ।

તત્તઃ પ્રવિષ્ટમાલક્ય તત્તો નિવૃત્તુર્હરેઃ ॥ ૪૨ ॥

તત્તો વનમવિદાન્ । મોહનિવૃત્ત્યર્થં વનપ્રવેશઃ । વનં ગતાનામપિ વેમ્મોહઃ, તદ્વા કિં વન-
વેશેતેતિ । ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના યાચદ્વિભાષ્યતે વાવહરમેવ ગતાઃ । અતિનિરિહવનં તુ ન પ્રવિષ્ટાઃ
યદા પુનર્ગાંઠે વને અન્મલ્લક્ષ્મીકરિણા ન પ્રવિશન્તિ તદ્વા તજ તત્તઃ પ્રવિષ્ટમાલક્ય તત્તો નિવૃત્તુઃ
નિવૃત્તા જાતાઃ । નતુ પ્રથમં યદુષોગેન વનં ગતાઃ, તદ્વૃત્ત્વા કુલો વા નિવૃત્તા ઇત્યાદિક્યાદિ હરેરેતિ ।

માધવ—લક્ષ્મીજ્ઞા પતિ—ના જ શુભોને લીધે તે ગોપીને આન પ્રાપ્ત થયું અને પોતાની
દુઃખતાને લીધે જ અવમાન પ્રાપ્ત થયું. તે ગોપીએ કહેલું બીજાં ગોપીજનોએ ભે કે મહુ ચાંભળ્યું પરંતુ
તે વિષયમાં તેમણે આ નિર્ણય કર્યો કે તે ગોપીએ જે સન્માન મેળવ્યું તે પોતાના શુભોને લીધે મેળવ્યું
નથી પરંતુ લક્ષ્મીજ્ઞા પતિ ભગવાનના જ શુભોને લીધે મેળવ્યું છે, અને આ બધાં ગોપીજનો
લક્ષ્મીજ્ઞા અંશી છે; (આ ગોપીઓ લક્ષ્મીના અંશ છે એમ સમજી ભગવાને તેમનું સન્માન કર્યું
હતું.) વળી દુઃખતા જે તેની પોતાનો ધર્મ છે તેને લીધે જ તેણે અવમાન પ્રાપ્ત કર્યું. જનો અર્થે એ,
બ્રમ વગેરે છે; અર્થાત્ તે ગોપીને એ, બ્રમ વગેરેની પ્રાપ્તિ પણ પોતાની દુઃખતાને લીધે જ થઈ
છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું અલોકિતે સામર્થ્ય ભેળવે તે બધાં ગોપીજનો પણ વિસ્મય પામ્યાં. આ
પ્રમાણે તે ગોપીનાં વાક્યોથી ભગવદ્ગુણી પદ્માર્પણે ગોપીજનોએ નિર્ણય કર્યો કે શોધખોળ વગેરે
કરવાથી ભગવાન મળી શકતા નથી. જે

હવે પછી ભગવાનની કૃપા મેળવવામાં કર્યું સાધન છે એ વિચાર કરીને, સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ
કરી દેહનો પરિત્યાગ કરવા સુધીનું આધન ભગવત્કૃપા મેળવી શકે છે એમ નિશ્ચય કરીને તે
ગોપીજનોએ તે પ્રમાણે કર્યું એમ શ્રુતેવળ તથા એ રીતિઓમાં કહે છે:—

પછી જ્યાં સુધી ચન્દ્રનો પ્રકાશ દેખાયો ત્યાં સુધી ગોપીજનોએ
વનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જ્યાં અંધકાર ભેગો કે ત્યાંથી એ હરિમિત્યાઓ

પાછાં ફર્યા. ૪૨

પછીથી તે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. (ભગવદ્ભાવથી જે બીજાં ભાવ હોય છે તે દોષદૂષ
છે અને તે મોહ કહેવાય છે.) આ મોહને દૂર કરવાને ગાટે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો કારણ કે
વનમાં બનાશજોને પણ બે મોહ થાય તો પછી વનમાં જવાનું પ્રયોજન શું? ચન્દ્રનો પ્રકાશ જ્યાં સુધી
દેખાયો ત્યાં સુધી, તેટલે દૂર, તે ગોપીજનો ગયાં; પણ જે ગાઢ વન હતું તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો નહિ.
ત્યારે ગાઢ વનની અંદર ચન્દ્રનાં કિરણો પ્રવેશ કરી ચક્રમાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોએ ત્યાં અંધકાર ભેગો
અને ત્યાંથી જ તેઓ પાછાં ફર્યા.

અરે! પહેલાં જે ઉલ્લેખ કરીને ગોપીજનો વનમાં ગયાં હતાં તે ઉલ્લેખ કર્યો વિના કેમ તેઓ પાછાં

હરેઃ સંકાશાત્ હરેઃ સમ્બન્ધિન્યો વા વતઃ અન્યકારાભિવૃત્તાઃ । ન હિ ભગવદીયા અન્યકારં પ્રવિશન્તિ । ભગવતૈવ નિવર્તિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

નિવૃત્તાઃ ચેત્, ગૃહં ગતાઃ મવિષ્યન્તીત્યાશંકાયામાહ તન્મનસ્કા રશ્મિ ।

તન્મનસ્કાસ્તદાલાપાસ્તદ્વિચેષ્ટાસ્તદાત્મિકાઃ ।

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યો નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ ॥ ૪૩ ॥

વા નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ । આત્માનં દેશ્મ । અગારં ગૃહમ્ । વત્તમ્બન્ધીનિ પ વસ્તુનિ સ્વત્વલ્લ એવ ન, કુતો ગમિષ્યન્તિ । અગારમે હેતવઃ । તન્મનસ્કા રશ્માદિમિઃ પદ્માદિઃ પદૈઃ પદ્મ મિરુષ્યન્તે । સ્વતિર્નનસિ ગાયતે, તન્મનસ્તુ કેવલં મગવલેવ, અતસ્તન્મનસ્કાઃ મગવમનસ્કા ન સસ્મરુઃ । અન્યદ્વારાપ્યસરણાર્થમાહ સદાલાપા इति । અન્યા અપિ ચેદન્યવાર્તાં કુર્તુઃ, તદા તદ્વસન્નાત્ પૃષ્ઠાવિસ્મરણં મદ્ભતિ । સર્વો એવ તસ્મિન્ મગવલેવાલાપો યાતામ્ । અતોડન્યતોડપિ ન સરણમ્ । નતુ વૈદિકી કિયા છુત્તિપાસાછત્ત્વા આવશ્યકી, તયા દેહાદિસ્મરણં મવિષ્યતીતિ ચેત્, વગ્રાહ તદ્વિ-
ચેષ્ટા इति । તસ્યૈવ મગવતઃ પૂર્વવચ્ચેષ્ટાવિષ્ટાઃ । નતુ તયાપિ સર્વજ્ઞાનેષ્વાત્માન્નાઃ સ્ફુરતિ ષટ્મર્દ

ક્રીયાં ?—એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવલ્લ કહે છે કે હરેઃ હરિની ખાસેથી પાછાં આપ્યાં; અથવા તો હરિના સંબંધવાળાં તે ગોપીજનો અન્ધકારમાંથી પાછાં આપ્યાં, અરેખર, ભગવદીય જનો અંધકારમાં પ્રવેશ કરતા નથી. આ બધાં ગોપીજનો ભગવદીય હતાં એટલે ભગવાને જ તેમને અંધકારમાંથી પાછાં બાળ્યાં છે. ૪૨

ગોપીજનો અંધકારમાંથી પાછાં ક્રીયા એટલે તેઓ પોતાને ઘેર બચે એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવલ્લ કહે છે કે તન્મનસ્કાઃ—

આ બધાં ગોપીજનોનું મન ભગવાનમાં હતું, તેમની વાણી પણ ભગવાનમાં હતી, તેમના શરીરની કિયા ભગવાનમાં હતી, તેમના ચિત્તમાં 'કૃષ્ણ એ જ અમારા આત્મા છે' એમ સ્ફૂર્તિ હતી, તેથી ભગવદ્ગુણગાન ગાતાં તેમને પોતાના આત્માનું કે ધરનું સ્મરણ ન થયું. ૪૩

તે ગોપીજનોને પોતાના આત્માનું તથા ઘરનું સ્મરણ થયું નહિ. આત્મા એટલે દેહ અને અગાર એટલે ઘર. દેહ, ઘર અને તેના સંબંધવાળી વસ્તુઓનું તેમને સ્મરણ પણ ન થયું, પછીથી તો ઘેર જવાની વાત જ શી ? ગોપીજનોને દેહ અને ઘરનું સ્મરણ ન થયું તેનાં પાંચ કારણો શુદ્ધેવલ્લ તન્મનસ્કાઃ ઇત્યાદિ પાંચ પદોમાં આપે છે. સ્મરણ મનમાં થાય છે, પણ ગોપીજનોનું તે મન તો ફક્ત ભગવાનમાં જ હતું એટલે તેઓ તન્મનસ્કાઃ—ભગવાનની અંદર મનવાળાં—હતાં અને તેથી દેહ અને ઘરનું તેમને સ્મરણ થયું નહિ. ખીલ રીતે પણ દેહ અને ઘરનું તેમને સ્મરણ થતું ન હતું એ જણાવવાને માટે શુદ્ધેવલ્લ કહે છે કે સદાલાપાઃ. ખીલ ગોપીજનો પણ એ ભગવાન સિવાયની ખીલ વાત કરે તો તે પ્રસંગને લીધે ઘર વગેરેનું સ્મરણ પણ થાય; પરંતુ આ બધાં ય ગોપીજનોની વાત ભગવાન વિષેની જ હતી, તેથી ખીલ કોઈ કારણથી પણ ઘર વગેરેનું સ્મરણ સંભવતું ન હતું. અરે ! બૂબ અને તરસને લીધે દેહની કિયા તો આવશ્યક જ રહી, એટલે આ દૈહિક કિયાને લીધે દેહ વગેરેનું સ્મરણ તો થયે જ—આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવલ્લ કહે છે કે તદ્વિચેષ્ટાઃ, મદેશાંની આશ્ચ તેમની જ—ભગવાનની જ—ચેષ્ટાનો ગોપીજનોમાં આવેશ થયેલો છે, (એટલે ખીલ દૈહિક કિયાને હવે અવગ્રાહ નથી.) અરે ! 'હું પદ લાલું છું', 'હું પદ લાલું છું' એ રીતે બધાં ય જ્ઞાનોની અંદર 'હું' એ આત્માના અંશનું સ્ફુરણ થાય છે જ, તો પછી આત્માની સ્ફૂર્તિ થવી નથી એમ શી રીતે

જાનામિ પદમહં જાનામીતિ । અતઃ કથમાત્માસ્ફૂર્તિઃ, તદ્વાહ તદાત્મિકા ઇતિ । સ ય્યાત્મા
યાસામ્ । સર્વદા કૃષ્ણાત્મમાયનેવ ચિત્તે સહજા વાસામ્ । અત આત્મત્વેન ભગવાનેવ સ્ફુરતિ ઇતિ
ન દેહાદિસ્ફુરણમ્ । નનુ 'સદશ્ચાષ્ટચિન્તાવાઃ સ્મૃત્તિચીબસ વોષકા' ઇતિ અદ્વૈતવશાત્ કથં ન સ્મૃતિઃ,
તદ્વાહ તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્ય ઇતિ । યદિ તૂષ્ણીં તિથેયુઃ, મયેદપિ સ્મૃતિઃ, અન્યાસજ્ઞસુ તાઃ કાર્યા-
ન્તરપરાઃ । યવસ્તસ્ય ભગવતો ગુણાનેવ ગાયન્તિ । ગુણૈઃ કૃત્વા દુરદૃઢં ચ વચચતિ । અવો નાદદ્વ-
દ્વારપિ સ્મૃતિવોષઃ ॥ ૪૩ ॥

તર્હિં કિં જાતમિત્યાકાઙ્ગાયાત્માહ પુનઃ પુલ્લિનમાગત્યેતિ ।

પુનઃ પુલ્લિનમાગત્ય કાલિન્ધ્યાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ ।

સમચેતા જગુઃ કૃષ્ણં તદાગમનકાઙ્ગિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવતે મહાપુરાણે દશમસ્કન્ધે પૂર્વાર્ધે સપ્તવિંશોપ્યાયઃ ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વ પુલ્લિને સિતા યત્ર તત્રૈવ પુનરાગતાઃ । નનુ ચિત્તેકરહિતાઃ કથં તત્રાગતાઃ, તદ્વાહ
કૃષ્ણભાવના ઇતિ । કૃષ્ણ ઇવ ભાવના યાસામ્ । તેન ભગવદિચ્છયા ભગવલેખણયા તત્રૈવ સ્થાને
ભગવાન્ રતિં કરિષ્યતીતિ નિશ્ચિત્ય, તત્ સ્થાનમસ્પર્કં દિવકરમિતિ સત્રૈવાગતાઃ । તતઃ કલ્યા યા

કહેવાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકતા. તે જ—ભગવાન જ—આત્મા
છે જેમનો આવાં ગોપીજનો તદાત્મિકતા કહેવાય છે. 'કૃષ્ણ એજ આમારો આત્મા છે' એ ભાવના તો
હંમેશાં આ ગોપીજનોના ચિત્તમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલી છે. તેથી આત્મા તરીકે ભગવાન જ સ્ફુરે છે,
દેહ બગેરેની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અરે! 'તુલ્ય પદાર્થ, અદ્વૈત, ચિન્તાન વગેરે સ્મૃતિનાં કારણો છે' આ ન્યાય
મનાણું અદ્વૈતને લીધે દેહ, ઘર વગેરેની સ્મૃતિ કેમ ન થાય? અથવા ઉત્તરમાં શુકદેવજી કહે છે કે
તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યા. જો ગોપીજનો ગૌતમ સંખીને શાન્ત ભરી રહે તો દેહાદિની સ્મૃતિ થાય પણ
ખરી, પરંતુ તેઓ તો અન્યમાં—ભગવાનમાં—આસક્ત થયેલાં છે અને ધીન, કાર્યમાં—ભગવાનના
શુભ ગાથામાં—રોકાયેલાં છે, કારણ કે તેમના—ભગવાનના—શુભોનું જ તેઓ ગાન કરે છે. ભગવાનના
શુભોને લીધે ગોપીજનોનું ખરાબ અદ્વૈત નાશ પામે છે. તેથી પોતાના અદ્વૈત દ્વારા પણ ગોપીજનોને
દેહાદિની સ્મૃતિ થતી નથી. ૪૩

પછીથી શું થયું એમ જો આકાંક્ષા થાય તો શુકદેવજી કહે છે કે પુનઃ પુલ્લિનમાગત્ય.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ પાછાં ભગવાનની
પ્રેરણાથી કૃષ્ણમાં ભાવનાવાળાં તે ગોપીજનો આવ્યાં અને પ્રથમ ત્યાં પધારશે
એ આકાંક્ષાથી સાથે મળીને કૃષ્ણનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ૪૪.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ ફરીથી ગોપીજનો પાછાં આવ્યાં. અરે!
ગોપીજનોમાં વિવેકબુદ્ધિ ન હતી, તો પછી શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર પાછાં રી રીતે આવ્યાં? આ
શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કૃષ્ણમાવના. કૃષ્ણમાં જ જે ગોપીજનોની ભાવના છે તે
ગોપીજનો કૃષ્ણમાવના કહેવાય છે. તેથી ભગવદિચ્છાને લીધે, ભગવાનની પ્રેરણાથી, તે જ સ્થળે
ભગવાન રમણ કરશે એમ નિશ્ચય કરીને, તે જ સ્થાન અમને સિતકર ॥ એમ નાળીને તે ગોપીજનો
ત્યાં જ—શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર જ—ગયાં. પછીથી કઈ ગોપીના ભાગ્યને લીધે, કઈ ગોપીના સ્નેહથી
અથવા કઈ ગોપીના ઉપર ભગવાનની કૃપા હોવાથી ભગવાન અહીં આવશે એ ખાતરમાં સંદેહ પડવાથી
ખધાં ગોપીજનો એકઠાં મળ્યાં. તે સમયે ગોપીજનોને ધીનું સાધન ન મળવાથી કૃષ્ણનું—સદનન્દનું—

માગ્યાત્ સ્નેહેન કૃપયા વા આગચ્છેવિતિ સંદેહાત્ સમવેતા જાવાઃ । તદા સાધનાન્વરમલભમાનાઃ
કૃપ્યાં સદાનન્દં જગુઃ । હરિગુણગાનમેવ સાધનમિતિ । નિવૃત્તે પુનર્દોષે સ્વયમેવાવાસતીતિ તદા-
ગમનકાક્ષયા જગુઃ ।

શ્રીકૃષ્ણગોપિકાસત્ત્વ દ્વિવિધા નવધા મુળૈઃ । સમુદાયેન મિત્રા વા ગતગર્વા અસાધનાઃ ॥ ૧ ॥
-હરેર્ગાનં પ્રિયં મત્વા જીવનાર્થમપિ પ્રિયાઃ । સ્વસંવેદ્યાત્ મિલિતા જગુર્નાનાવિધૈર્ગુણૈઃ ॥ ૨ ॥ ૪૪ ॥

હતિ શ્રીમાગવતસુવોધિન્યાં શ્રીમહાસ્મરણમદ્દાત્મજયોચલ્લમદીક્ષિતવિવચિતાપં
દશમસ્કન્ધવિવરણે સર્વવિશાધ્યાયવિવરણમ્ ॥ ૨૭ ॥

તેઓ ગાન કરવા લાગ્યાં, કારણ કે સિદ્ધાન્ત એવો છે કે દોષનું નિવારણ કરવાને માટે હરિના શુભનું
ગાન જ સાધન છે. શેષ દૂર થઈ ગયો એટલે પછી ભગવાન પોતાની મેળે જ અહીં આવશે એમ ધારીને
ભગવાનના આગમનની આકાંક્ષા રાખીને ગોપીજનોએ ગાન કરવા માંડ્યું.

શ્રીયમુનાદત્તઃ તદ ઉપર એ શ્રીકૃષ્ણની ગોપિકાઓ એકત્રિત થયાં હતાં તે બે પ્રકારનાં હતાંઃ
(૧) અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓ અને (૨) અનન્યપૂર્વા અથવા કુમારિક ગોપિકાઓ.
સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ; અને તે દરેકના પાછા ત્રણ વિભાગઃ એમ એકંદરે શુષોને લીધે નવ
વિભાગ થાય. અન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ અને અનન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ. એ
પ્રમાણે અરાઢ વિભાગ થયા અને ઉપસક્ષણ પ્રકારે ઓગણીસમો વિભાગ. આમ ગોપિકાઓના
ઓગણીસ પ્રકાર થયા. આ પક્ષમાં દરેક ગોપિકા સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ છે. અથવા તો
ગોપીજનોની વ્યવસ્થા બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. ગોપીજનો સમુદાયથી—યુધથી—નવ
પ્રકારનાં છે. આ પક્ષમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ વિભાગ ચતુદાયદશ્યે કરવામાં આવે છે.
અર્થાત્ દોષક યુધ સાત્ત્વિક ગોપીજનોનું, દોષક યુધ રાજસી ગોપીજનોનું, તો દોષક યુધ તામસી
ગોપીજનોનું હોય છે. તેમાં પણ દરેકના ત્રણ પ્રકાર હોય છે. એ ગોપીજનોનાં નવ પ્રકારનાં યુધ થાય
છે. તેમાં પણ શ્રુતિરૂપ અને અશ્રુકુમાર એમ ગોપીજનોના એ જોદને લીધે અરાઢ યુધ, અને
શુભાવીતનું ઓગણીસનું યુધ; આ રીતે ગોપીજનોનાં ઓગણીસ યુધ સિદ્ધ થાય છે.

આ બધાં ગોપીજનોનો ગર્વ હવે જતો રહ્યો છે અને તેઓ નિરાશ્રયન બની ગયાં છે. ૧

હરિને ગાન પ્રિય છે એમ માનીને, અને આપણા જીવનને માટે પણ ગાન આવશ્યક છે એમ
માનીને ભગવાનની પ્રિયા ગોપિકાઓ, કોના લાગ્યને લીધે, અથવા કોના જોડને લીધે અથવા કોના
ઉપર કૃપા હોવાથી ભગવાન પ્રકટ થાય એ ભાવનામાં સંદેહ હોવાથી—સર્વને પોતાની યોગ્યતામાં સંદેહ
હોવાથી—સર્વ પ્રથમ એકદમ મગ્યાં અને સત્ત્વ વગેરે અનેક પ્રકારના શુષોથી ગાન કર્યું. ૨. ૪૪.

અષ્ટાવિંશે હરેગાંનં સ્વાભાવપરાયતઃ । કૃતાવજ્ઞા ગોપિકા હિ સોત્રં ચતુર્વિત્તયિતે ॥ ૧ ॥

एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्वाधिकारतः । एकोनविंशतिविधौ स्तुतिं चतुर्हरेः प्रियाम् ॥ २ ॥

રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકી નિર્ગુણા તથા । एवं ચતુર્વિધા ગોપ્યઃ પતિમત્તો નિરૂપિતાઃ ॥ ૩ ॥

તૈર્વૈવાનન્યપૂર્વાંશ પ્રાર્થનામાહુરુત્તમામ્ । ગુણાતીતાઃ સાત્ત્વિકીંચ તામસીં રાજસીંક્તયા ॥ ૪ ॥

સ્વભાવથી અથવા અપરાધથી માનરૂપી અવજ્ઞા જેમણે કરી છે એવાં શ્રીગોપીજને હૃદિનું સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, તેથી આ અઘ્નવીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલા હૃદિનું ગાનનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. (વિસ્ફાપરથાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેમાં પ્રિયતમના શુભનું ગાન જ થાય, અને તેથી ગોપીજને સ્વભાવથી જ હૃદિના શુભનું ગાન કર્યું; અથવા તો 'શત્રોથી પણ એમ અધિક છીએ' એમ ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપ હિંમે અધિક્ય માન્યું અને તે રીતે તેમણે અપરાધ ક્યો અને અભિમાન કર્યું કે ત્યારે પ્રભુ અમારી પ્રાર્થના કરશે ત્યારે જ અમારામાં રહેલા રમતું હન અમે પ્રભુને કરીશું. આ પ્રકારે ગોપીજનોએ માનરૂપી અવજ્ઞા કરી અને તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા. અપ્રસન્ન પ્રભુ સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થશે એમ માનીને ગોપીજનોએ ગાન કર્યું. અથવા રસીકનો અન્યથા બીજે પ્રકારે પણ ઘર્ષ શકે. રસના સ્વભાવથી જે અભિમાનરૂપી અવજ્ઞા ઘર્ષ તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા; આ અપ્રસન્ન પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો શુભગાન એક જ ઉપાય યોગ્ય છે એમ ગોપીજનોએ નિશ્ચય ક્યો અને સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું. તેથી આ અઘ્નવીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ ગાયેલું ભગવાનનું સ્તોત્ર—ગોપીગીત—વર્ણવવામાં આવે છે. આ બીજા અર્થમાં અભિમાનરૂપી અપરાધનું પણ કારણ શ્રીગોપીજનનો સ્વભાવ છે. ગોપીજનો શૃંગારરસનો આર્તબળ વિભાવ છે, અને આર્તબળ વિભાવનો એવો સ્વભાવ છે કે અભિમાન રૂપી અવજ્ઞા પણ સહજ ઘર્ષ વ્યવ છે. આવા માનથી પણ ત્યારે પ્રભુરૂપી રસિક નાથક અપ્રસન્ન ઘર્ષ ભય છે ત્યારે રસમાર્ગની રીતે નાથિકા નાથકનું શુભગાન કરે છે અને તે રીતે તેને પ્રસન્ન પણ કરે છે. તેથી શ્રીગોપીજનોએ પોતાના ભાવને અનુસરીને રસશાસ્ત્રની રીતે સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, અને તેથી સાત્ત્વિક વગેરે શુભેનું પણ જે વર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવે છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગોપીજનોનો ભાવ અનેક પ્રકારનો છે.) ૧

પોતાના અધિકાન પ્રમાણે ઓગણીસ પ્રકારનાં શ્રીગોપીજનોએ હૃદિને પ્રિય એવી ઓગણીસ પ્રકારની સ્તુતિ કરી, તેથી આ અધ્યાયમાં ઓગણીસ રસીકો છે. (અન્યપૂર્વ—શ્રુતિરૂપા—ગોપીજનો નિર્ણય અને સાત્ત્વિક વગેરે લેઈથી દસ પ્રકારનાં અને અનન્યપૂર્વ—કુમારિકા—ગોપીજનો નિર્ણય અને સાત્ત્વિકાદિ લેઈથી નવ પ્રકારનાં એમ ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપીજનો છે. કુમારિકાએમાં તામસતામસી ગોપી અથવા યુદ્ધ નથી તેથી તેમના નવ પ્રકાર છે.) ૨

પતિમતી—શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વ—ગોપી પ્રથમ સાત્ત્વિક ક્રમે ગીતનો આરંભ કરે છે, તેથી પહેલી રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, બીજે રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકતામસ છે, ત્રીજે રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે અને ચોથો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ શુભાવીત—નિર્ણય—છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપ ગોપિકાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૩

પહેલા ચાર રસીકનાં ગાનાર ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપા ગોપીઓ છે એમ વર્ણન કરીને હવે શ્રીશુકદેવેલે તે જ પ્રકારે અનન્યપૂર્વ—ઋતિરૂપા કુમારિકા—ગોપીઓની ઉત્તમ પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરે છે. તેથી અનન્યપૂર્વ ગોપીઓના ગાનમાં પણ પ્રથમ સાત્ત્વિક ક્રમે ગીતનો આરંભ થાય છે; એટલે પાંચમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, છઠ્ઠો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકતામસ છે, સાતમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, અને આઠમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુદ્ધ શુભાવીત છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોના ચાર પ્રકારની માફક ઋતિરૂપા ગોપીજનોના પણ ચાર પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૪

કુળભાવનયા સિદ્ધા વિશેષેણાદ વાઃ શુકા । અનન્યપૂર્વિકા ઇવ ગુનસિદ્ધો મુદા જગુઃ ॥ ૫ ॥
 સાત્ત્વિકી તામસી ચૈવ રાજસી વૈતિ વિદ્યુવાઃ । સર્વાંચ વલસિદ્ધાઃ ગામસી રાજસી પરા ॥ ૬ ॥
 ગુનસ્ત્રા ઇવ ત્રિવિધા અતીત્વાદિમિશ્રિભિઃ । રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિ વિમેદવાઃ ॥ ૭ ॥
 અનન્યપૂર્ણા દ્વિવિધા રાજસી સાત્ત્વિકી તયા । તમસા તામસી તત્ર ગાસીલેષોગધિભિઃ ॥ ૮ ॥

સાત્ત્વિક ક્રમ પૂર્ણ થયો. હવે બીજા રાજસ ક્રમનો આરંભ અન્યપૂર્ણ ગોપીજન કરે કે અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન કરે એમ બે યોગ થાય તો શુદ્ધેવલ્લ તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન કૃષ્ણકાવનાને લીધે સિદ્ધ છે તેથી રાજસક્રમમાં પહેલા ત્રણ રસીકે પણ અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન જ વિશેષે આપ છે; અર્થાત્ નવમાથી અગીઆરમા રસીકે સુધીનાં ગાનાર અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન છે. નવમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસસાત્ત્વિક છે, દસમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસતામસ છે અને અગીઆરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસરાજસ છે. આ પ્રમાણે રાજસ ક્રમે ત્રણ અનન્યપૂર્ણ ગોપિકાઓએ આનન્દથી ગાન કર્યું. ૫૬

પાંચમાથી અગીઆરમા રસીકે સુધી અનન્યપૂર્ણ ગોપીજનોએ સાત્ત્વિક અને રાજસ ક્રમે ૭ રસીકોમાં ગાન કર્યું. હવે અન્યપૂર્ણ સુતિરૂપ ગોપિકાઓ પણ ખાત્રી રહેલા રાજસ અને તામસ એ બે ક્રમે ૭ રસીકોમાં ગાન કરે છે. અર્થાત્ બારમાથી ચૌદમા રસીક સુધીમાં રાજસ ક્રમે અન્યપૂર્ણ ગોપિકા ગાન કરે છે, અને પંદરમાથી સત્તરમા રસીક સુધીમાં તામસ ક્રમે ગાન કરે છે. બારમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસતામસ છે, તેરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસરાજસ છે અને ચૌદમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસસાત્ત્વિક છે. આ પ્રમાણે રાજસીમાં તામસી, રાજસી અને પરા—સાત્ત્વિકી—અન્યપૂર્ણ ગોપિકાઓ ગાન કરે છે. ૬

પંદરમા રસીકથી તે સત્તરમા રસીક સુધી પણ અન્યપૂર્ણ ગોપીજનો ૭ તામસક્રમે ગાન કરે છે. તેમાં પંદરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસસાત્ત્વિક છે, સોળમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસતામસ છે, અને સત્તરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસરાજસ છે. (આ વ્યવસ્થા પંદર, સોળ અને સત્તર એ ત્રણ રસીકો ઉપરની શ્રીસુગોધિનીજીને આધારે આપવામાં આવેલી છે. કારિકામાં રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિ વિમેદવાઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે, એટલે કારિકા પ્રમાણે પંદરમો રસીક ગાનાર તામસરાજસ અને સત્તરમો રસીક ગાનાર તામસસાત્ત્વિક ગણાય. આ પ્રમાણે શ્રીસુગોધિનીજી અને કારિકાના અભિપ્રાયમાં ભેદ માલમ પડે છે. આ ભેદ દૂર કરવાને માટે લેખકાર શ્રીવલ્લભ કહે છે કે રાજસી તામસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિ વિમેદવાઃ એ કારિકામાં જે ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે તે ક્રમ સ્વીકારવાનો નથી. કારિકામાં લેખક નિર્લેપરામ ભટ્ટ પણ આ વિષયમાં કહે છે કે કારિકામાં આપેલી ક્રમ અવિવક્ષિત છે, અથવા તો તેનું તાત્પર્ય ધીનું હોવું જોઈએ. અથવા તો કારિકામાં આપેલી ક્રમ સામાન્ય ગણવો અને શ્રીસુગોધિનીજીમાં આપેલી ક્રમ વિશેષ ગણવો એટલે સામાન્યવિશેષન્યાયે ક્રમનો વિરોધ દૂર થઈ શકે છે.) ૭

સત્તરમા રસીકમાં અન્યપૂર્ણ ગોપીજનો ઉપસંહાર કરે છે, અને હવે તેમનો કોઈ પણ ક્રમ બાકી નહિ રહેવાથી અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન તામસ ક્રમે અરાહમા રસીકનો આરંભ કરે છે. અરાહમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ અનન્યપૂર્ણ તામસસાત્ત્વિક છે, અને એગણીયમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ અનન્યપૂર્ણ તામસતામસ છે. અનન્યપૂર્ણમાં તામસતામસી ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ નથી, તેથી અનન્યપૂર્ણના તામસક્રમમાં ગાનાર ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં યુથ કુદા છે જ છે, ત્રણ નથી. આ પ્રમાણે એગણીય રસીકોના ગાનાર એગણીય પ્રકારનાં ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં યુગો છે. ૮.

અથવા પ્રાર્થનાયા યાઃ સપ્તાન્તે દ્વિવિધા પુનઃ । ચતુર્ધ્યેસુ સમાસ્ય તત્ત્વ ઇકોનવિંશતિઃ ॥ ૯ ॥
તત્ત્વદ્વાવ્યાનુસારેણ તાસાં માત્રો નિરુપ્યતે । અન્યથાસ્ત્રોક્તા સ્તોત્રે પ્રકારૈર્નોપયુજ્યતે ॥ ૧૦ ॥

તત્ત્વ પ્રથમે રાજસ્યઃ કાશ્ચન ગોપ્ય બાહુઃ જયતીતિ ।

જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજઃ અયત ઇન્દિરા સશ્વદત્ર હિ ।

દપિત દ્વિયતાં દિક્ષુ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્તાં વિચિન્વતે ॥ ૧ ॥

મજ્જલાયોઽય જયશ્વદઃ । યથા ફલં સાધયેત્સોત્રં તથા નિર્વિત્તાર્થઃ । અન્યથા ક્રિયામાદૌ ન પ્રયુજ્યાત્ । ત્વદ્વત્તરેણ વ્રજઃ સર્વોઽપિ કૃતાર્થઃ, વયમેવ પરમકૃતાર્થા એવેતિ વચા વયમપિ કૃતાર્થો

(આ પ્રમાણે અન્યપૂર્વા ગોપીજનના એકંદરે દસ સ્લોક છે. તેમાં નવ સ્લોકનાં ગાનાર ગોપીજનો સમુદાય છે અને એક સ્લોકનાં—ચોથા સ્લોકનાં—ગાનાર ગોપીજન સમુદાયીત છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનના એકંદરે નવ સ્લોક છે. તેમાં આઠ સ્લોકનાં ગાનાર ગોપીજન સમુદાય છે અને એક સ્લોકનાં—આઠમા સ્લોકનાં—ગાનાર ગોપીજન સમુદાયીત છે. આ બ્યવસ્થા પ્રમાણે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો એક સ્લોક વધારે છે અને તેથી જો વૈષ્ણવ બહુધ તો તેને પરિકાર કરવાને માટે શુદ્ધ અભિસન્ધિકૃપ ધીન્તિ પક્ષ પક્ષ છે. તે આ પ્રમાણે છે.) આરંભની પ્રાર્થનાના સાત સ્લોક (૧-૩, ૫-૮) અને અંતે આવેલા બે સ્લોક (૧૩-૧૪) એમ નવ સ્લોકનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા કુમારિકા ગોપીજનો છે, ત્યારે ચોથા સ્લોક સિવાયના બાકીના નવ (૬-૧૨, ૧૫-૧૬) સ્લોકોનાં ગાનાર અન્યપૂર્વા ગોપીજનો છે. ચોથા સ્લોકનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા અને અન્યપૂર્વા ગોપીજન છે. આમ એકંદરે બોગાદીસ સ્લોકો છે. આ બ્યવસ્થા પ્રમાણે નવ સ્લોક સમુદાય અન્યપૂર્વા ગોપીજનના, નવ સ્લોક સમુદાય અનન્યપૂર્વા ગોપીજનના અને એક સ્લોક નિર્મુલ્ય અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે. આ પ્રકારે અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોના સ્લોકોની સંખ્યા સરખી થાય છે એટલે વૈષ્ણવ-દોષનો પરિકાર સહેલાઈથી થઈ શકે છે. તેથી આ બીજો પક્ષ બંધી રીતે નિર્ણય અને સમ છે. ૬

આ અધ્યાયના છુદા છુદા સ્લોકોમાં ગોપીજનોએ ભગવાનની જે સ્તુતિ કરી છે તેમાં ગોપીજનોના ભાવનું જ વર્ણન છે. જો આ પ્રમાણે આપણે ન માનીએ તો ભગવાનની સ્તુતિમાં જે ઉપાસનાદિ પ્રકારે અનેકતા જોવામાં આવે છે તે નિરુપયોગી થઈ જાય, કારણ કે કેવળ સ્તુતિમાં ઉપાસનાદિ—‘કુકુક’ ‘કિતવ’ ઇત્યાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ—હોઈ શકે નહિ, અને ત્યારે ગોપીગીતમાં ઉપાસનાદિ જોવામાં આવે છે ત્યારે જોમ અનુમાન થાય છે કે આ બધા સ્લોકોમાં ગોપીજનોના ભાવનું જ વર્ણન છે. બકતનો જેવો ભાવ હોય છે, જેવો આક્રિયાર હોય છે, તેવી જ તે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ૧૦

આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનના સુખનું જ્યારે આન કરવા લાગ્યાં ત્યારે પ્રથમ કેટલીક રાજસી ગોપીઓ કહે છે:—

આપના જન્મથી મૃતનો વૈકુણ્ઠ કરતાં પણ અધિક ઉત્કર્ષ થયો છે, કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ અહીં જ હરમેશાં આશ્રય લે છે. હે પ્રિય ! આપનાં જન, આપને માટે જ પ્રાણ ધણું કરનારાં, આપને દિશ્યાઓમાં શોધે છે તે બુવો. ૧

આ સ્લોકમાં જે જય શબ્દ છે તેનું પ્રયોજન મંગલ છે; ગોપીજનોનું આ સ્તોત્ર બધાં વિષે દૃ કરીને દ્વિપા સિદ્ધ કરે એ મંગલ અર્થ દર્શાવનાર જય શબ્દ છે. આ પ્રમાણે જય શબ્દનું પ્રયોજન ન હોય તો સ્લોકના આરંભમાં જ જયતિ એ કિષ્કપદનો પ્રયોગ કરવામાં આવત નહિ, પણ વ્રજઃ એ કર્તૃવાચક પદનો પ્રયોગ કરીને જયતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોત. આપના અવતારથી—આકટવથી—આપું ય મવ કૃતાર્થ થઈ ગયું પરંતુ કૃત્ય અમે જ ભકૃતાર્થ જ રહ્યો; તેથી અમે પણ જે

મવામઃ તથા વજ્રઃ કર્તવ્ય ઇતિ વક્તું વ્રજસ્ય તવાવતારેણ સર્વોત્કર્ષો જાતઃ ઇત્યાહુઃ । તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતીતિ । સર્વોત્કર્ષેણ સ્થિતિઃ જયઃ, અધિકજયો વૈકુણ્ઠાદપ્યુત્કર્ષઃ । ન હિ વૈકુણ્ઠે ભગવાનેવંધિષાં લીલાં ક્રતોતિ । અથાપિ મધુરાયાં જન્મ જાતં વધાપિ તેન જન્મતા ન મધુરા સર્વોત્કર્ષેણ સિતા કિન્તુ વ્રત એવ । નતુ ભગવત્જન્મનઃ સર્વોત્કર્ષદેતુત્વં ન લોકે પ્રસિદ્ધમ્, અતન્વ-ત્યેનેકત્યાન્, અવસ્થાદસ્ય ઉત્કર્ષદેતુર્વક્તવ્યઃ ચો'લોકે પ્રસિદ્ધ ઇતિ चेत् તत्राद् श्रूयत इन्द्रिा शश्व-दत्र हीति । અવ્ર વ્રજ ઇન્દિરા સર્વદા શ્રૂયતે હીનભાવેનાશ્રયં કુરતે । વૈકુણ્ઠે તુ સૈવ નિયતા માર્યેતિ ન તસ્યાઃ સર્વદા શ્રયણં કર્તવ્યં મયતિ । રૂઢ તુ વાદસ્યો વચમનેકા ઇતિ તસ્યાઃ સ્વારધ્યાના-ધ્યાન્ કદા યા મમાલસરો મભિષ્વતીતિ નિરન્તરં સેવતે । અથો લક્ષ્મીસિત્યા લોકા ઉત્કર્ષં મન્યન્તે સાં મુનર્લક્ષ્મીઃ ગોકુલામયા જાતા । હિ ચુક્ત્વાયમર્થઃ । પતિવ્રતા હિ સા । યત્ર પતિઃ સ્વમમ્બાધીનતયા તિષ્ઠતિ, મત્સ્યેષુ રૂપાં રૂપાપવિતુષ્, તતુક્તુસ્તુલ્લભકરણે, તત્ર તદ્ભાર્યા મુત્તરામેવાજયત ઇતિ કિમાશ્વ-ર્થમ્ । વપ જન્મના વ્રજસ્ય સર્વોત્કર્ષઃ સર્વજનીનઃ । અતસાશ્વ રમણે ન કાપિ ન્યૂનતા, ન યા લક્ષ્મ્યા

રીતે કૃતાર્થ થઇએ તે રીતે અપે યજ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે કહેવાને માટે ગોપીજનો તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતિ એ શબ્દોમાં કહે છે કે આપના પ્રાકટયથી મજનો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઇ ગયો છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઇને સ્થિતિ કરવી તેનું નામ જય. વૈકુણ્ઠના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠતા મેળવવી તેનું નામ અધિકે જય. વૈકુણ્ઠમાં તો ભગવાન્ આ પ્રકારની લીલા કરતા નથી. એ કે ભગવાનનો જન્મ—અવતાર, પ્રાકટય—મધુરામાં થયો છે, છતાં પણ તેમના પ્રાકટયથી મજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયું નથી પરંતુ કેવળ મજ જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયું છે.

શંકાઃ—અરે! ભગવાનનું પ્રાકટય એ સર્વશ્રેષ્ઠતાનું કારણ છે એમ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; કારણ કે ભગવાનનું પ્રાકટય ફક્ત મજમાં જ થવાથી અતન્વ—અસાધારણ—છે અને તેથી એક જ છે. (આ રીતે ભગવતપ્રાકટયથી સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. જેમ 'શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દત્વને લીધે' એ અનુમાનમાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે, કારણ કે શબ્દત્વ એકલા શબ્દમાં જ હોય છે બીજામાં હોતું નથી, તેમ 'મજ સર્વશ્રેષ્ઠ, ભગવતપ્રાકટયને લીધે' એ અનુમાનમાં પણ અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. ભગવતપ્રાકટય એકલા મજમાં જ છે, બીજે નહિ. એટલે ભગવતપ્રાકટયના આધારે મજની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનાર અનુમાન આલસ્યદુષ્ટ, ખોટું, છે.) તેથી મજની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનાર એવું કારણ આપો કે જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય.

મનસિ વિપાદઃ, અઙ્ગીકૃતત્વાત્ । અતઃ કારણાદસાદર્યમાગતેન ત્વયા દૃશ્યતામિદં ગોઙ્ગુલમેકદા
દ્રષ્ટવ્યમ્ । વાક્યાર્થો યા કર્મામે વક્ત્ર્યમાણઃ । તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસત્ત્વઃ દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વત્ इति
દૃશ્યતામ્ । एतादृशोऽर्थोऽनुचित इति अनुचितप्रदर्शनेन बोधयन्ति । लोका हि मन्नादयः त्वमव-
तीर्णो व्रजे वर्तस इति निश्चित्य समायाचन्ति । व्रजस्थाः पुनरसदादयः दिक्षु विचिन्वन्ति । इयं मातृ-
नीचिती । ननु व्रजस्थानां भक्तिर्नोपि, अन्यथा विरहे द्वियेत्, अतः भगवत् न पश्यन्तीति युक्तं
इति चेत् तत्राहुः स्वयि धृतासत्त्व इति । त्वदर्धमेव धृता असत्त्वः प्राणा यैः । यदैव त्वदनुपयोगं
हास्यन्ति तदैव त्वपश्यन्तीति भावः । अत एव त्वां विचिन्वन्ते प्राणानाश्वासयितुम् । अल्पविलम्बेऽपि
प्राणा गमिष्यन्तीति । अन्यथा व्रजे गच्छेयुः, प्रातस्त्वमेवायास्यतीति अन्वेષणं व्यभिचय स्यात् । दिक्षु
त्वदीयाः त्वयि સત્તીતિ મહરેન્યમ્ । અતઃ એકવારે ત્વદીયાઃ પડ્યેતિ પ્રાર્થના । એવમેકયા દર્શનં પ્રાર્થિ-
તમ્ । દયિતેતિ સમ્બોધનાત્ મર્તદર્શનેન સ્ત્રીણાં જીવનં ન યુક્તમિતિ નિરૂપેતમ્ । યદપિ ભગવાંઞ્જિત્
પડ્યેત્ તદા ન કોઽપિ પુરુષાર્થઃ સિચ્યેત્ સયાપિ પૈન્ન્યં દદ્વા આત્માનયપિ પ્રદર્શયેદિતિ તથા પ્રાર્થના ॥૧॥

તેથી આપ અમારી સાથે રમણ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા થવાની નથી, તેમ જ ભક્તીના
મનમાં પણ એટલા થવાનો નથી, કારણ કે આપે આપના પ્રાકટ્યથી સર્વશ્રેષ્ઠ મનનો નિર્ભર—આ મન
માફ છે એ પ્રમાણે—અંગીકાર કર્યો છે. તેથી અમારે માટે પધારેલા આપે આ શ્રીમદ્ગોઙ્ગુલં એક
વખત દર્શન કરવું જોઈએ. અથવા તો શ્લોકનો અન્યથા બીજો પ્રકારે પણ યથા રહે છે. તાવકાસ્ત્વયિ
ધૃતાસત્ત્વો વિદ્યુત્ ત્વાં વિચિન્વન્તે એ આગળ કહેલામાં આવનાર વાક્યનો અર્થ જ દ્રષ્ટતા ક્રિયાપદનું કર્મ
છે, અને આ અન્યથા પ્રમાણે એવો અર્થ થાય કે ‘આપના વિષે જેમણે પ્રાણુ ધારણ કર્યો છે એવા
આપના ભક્તો—ગોપીજનો—આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ આપ જુવો.’ આ પ્રકારનો અર્થ—
મનમાં આપ પ્રકટ થઈને તિરોહિત થઈ ગયા અને ભક્તો અધી દિશામાં આપની શોધ કરે એ બાબત—
અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વ દર્શાવીને ગોપીજનો બધાંએ છે કે આપ મનમાં પ્રકટ થયા છે એમ
નિશ્ચય કરીને બ્રહ્માદિ લોકો અહીં મનમાં આવે છે, ત્યારે મનમાં રહેનારાં અમારા જેવાં ગોપીઓ
બહુ દિશાઓમાં આપને શોધે છે. આ તો બહુ અયોગ્ય વાત છે. અરે ! મનમાં રહેનારા લોકોમાં ભક્તિ
જ નથી, નહિ તો તેઓ ભગવાનના વિરહથી મરી જાય; (પણ મનના લોકો—ગોપીજનો—મરી ગયા
નથી) એટલે તેઓ ભગવાનના ભક્તો નથી અને તેથી તેવા અભક્તો ભગવાનને ન જુવે એ વાત બરોબર
છે. આ પ્રમણે એ શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે ॥ કે ત્વયિ ધૃતાસત્ત્વ-
આપને માટે જ ધારણ કર્યા છે પ્રાણુ જેમણે એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ. અમારા પ્રાણુનો આપને
જરા પણ ઉપયોગ નથી એમ જે કહે જે અમે બાળીશું તે જ કહે અમે અમારા નિરુપયોગી પ્રાણુનો
પ્રાણ કરીશું એમ ગોપીજનોના કહેવાનો ભાવ છે. જોકે વિલગ થતાં જ પ્રાણુ જતા રહેશે તેથી જ
પ્રાણુને આશ્વાસન આપવાને માટે જ અમે ગોપીઓ આપને શોધીએ છીએ. નહિ તો સવારે આપ પાછા
મનમાં નહીં આવવાના જ છે, અને અત્યારે સત્તીએ અમે જે આપની શોધ કરીએ છીએ તે વ્યર્થ જ
છે એમ માનીને અમે મનમાં જ ચાલ્યાં જ્યાં છો. (પરંતુ મનમાં ન જતાં અહીં જ આપની શોધ
કર્યા કરીએ છીએ તે બતાવી આપે ॥ કે અમે આપને માટે જ પ્રાણુ ધારણ કરેલા છે.) આપ મનમાં
વિરાજમાન છો છતાં પણ આપના ભક્તો આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ મહત્ દૈન્ય છે. માટે એકવાર
આપના નિર્ભરભાવને જુવો એમ અમારી પ્રાર્થના છે. આ પ્રમાણે એક ગોપીજને ભગવાનના દર્શનની
પ્રાર્થના કરી. ગોપીજન ભગવાનને હચિત—મિત—એ પ્રમાણે સંબોધે છે તેથી પતિનું દર્શન ન થાય તો
સ્ત્રીઓએ જીવનું યોગ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. એ કે ભગવાન ગોપીજનોનાં દર્શન કરે તેથી
ગોપીજનોનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ, તો પણ ગોપીજનોનું દૈન્ય દેખીને તેમને ભગવાન
થોડાના સ્વરૂપનું પણ બરોબર દર્શન કરાવે એમ ભગવદર્શનને માટે જ ગોપીજનોએ ‘અમને જુવો’
એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ૧

મવામઃ તથા વ્રજઃ કર્તવ્ય इति चक्रं व्रजस्य उवाचतारेण सर्वोत्कर्षो जात इत्याहुः । ते जन्मना व्रजः अधिकं जयतीति । सर्वोत्कर्षेण स्थितिः जयः, अधिकजयो वैकुण्ठादप्युत्कर्षः । न हि वैकुण्ठे भगवानेवंविधो लीलो करोति । यद्यपि मथुरायां जन्म जातं तथापि तेन जन्मना न मथुरा सर्वोत्कर्षेण शिता किन्तु व्रज एव । ननु भगवज्जन्मनः सर्वोत्कर्षहेतुत्वं न लोके प्रसिद्धम्, अनन्य-त्वेनैकत्वान्, अतस्तदश उत्कर्षहेतुर्वक्तव्यः यो लोके प्रसिद्ध इति चेत् वराह श्रयत् इन्दिरा शम्भ-दत्र हीति । अत्र व्रज इन्दिरा सर्वदा श्रयते हीनमावेनाश्रयं कुरुते । वैकुण्ठे तु सैव नियता भाव्येति न तस्याः सर्वदा श्रयणं कर्तव्यं भवति । इह तु वादवयो वयमनेका इति तस्याः स्मरण्याभा-वान् कदा वा ममावसरो भविष्यतीति निरन्तरं सेवते । अतो लक्ष्मीसिद्ध्या लोका उत्कर्षं गन्धन्ते सा पुनर्लक्ष्मीः गोकुलाश्रया जाता । हि युक्तभावमयः । पतिव्रता हि सा । यत्र पतिः सपन्नग्याधीनतया तिष्ठति, भर्तृषु कृपां स्वार्पयितुम्, तदुक्तमुक्तलप्रकरणे, वत्र वद्भार्या सुवराभेदाश्रयत इति किमाश्च-र्यम् । तत्र जन्मना व्रजस्य सर्वोत्कर्षः सर्वजनीना । अवस्तव रमणे न कापि ग्युवता, न चा लक्ष्म्या

રીતે કૃતાર્થ થઇએ તે રીતે આપિ યજ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે કહેવાને માટે ગોપીજનો તે જન્મના વ્રજા અધિકં જયતિ એ શબ્દોમાં કહે છે કે આપના પ્રાકટયથી મળ્નો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઈ ગયો છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઇને સ્થિતિ કરવી તેનું નામ જય. વૈકુણ્ઠના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠતા મેળવવી તેનું નામ અધિક જય. વૈકુણ્ઠમાં તો ભગવાન આ પ્રધારણી લીલા કરતા નથી. એ કે ભગવાનનો જન્મ—અવતાર, પ્રાકટય—મથુરામાં થયો છે, છતાં પણ તેમના પ્રાકટયથી મથુરા સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયું નથી પરંતુ કેવળ મળ જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયું છે.

સંક્રાંતિઃ—અરે ! ભગવાનનું પ્રાકટય એ સર્વશ્રેષ્ઠતાનું કારણ છે એમ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; કારણ કે ભગવાનનું પ્રાકટય ક્રેતા મળમાં જ થવાથી અનન્ય—અસાધારણ—છે અને તેથી એક જ છે. (આ રીતે ભગવતપ્રાકટયથી સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુવાસ સંદેહી છે. એમ 'શબ્દ નિભ છે, શબ્દવને લીધે' એ અનુમાનમાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુવાસ સંદેહી છે, કારણ કે શબ્દત્વ એકલા શબ્દમાં જ હોય છે ખીલમાં હોતું નથી, તેમ 'મળ સર્વશ્રેષ્ઠ, ભગવતપ્રાકટયને લીધે' એ અનુમાનમાં પણ અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુવાસ સંદેહી છે. ભગવતપ્રાકટય એકલા મળમાં જ છે, ખીલે નહિ, એટલે ભગવતપ્રાકટયના આધારે મળની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું અનુમાન આભાસકૃષ્ટ, ખોટું, છે.) તેથી મળની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું એવું કારણ આપો કે જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય.

સમાધાનઃ—ઉપર પ્રમાણે સંક્રાંતિ થાય તો તેના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રવત્ત્વેન્દિરા શમ્ભવદ્વ દિ. અર્હી—મળમાં—લક્ષ્મીજી હુએમાં હીનતાવથી આશ્રય કરે છે, 'હું હીન છું' એમ હીનભાવે લક્ષ્મીજી મળનો આશ્રય કરે છે. વૈકુણ્ઠમાં તો લક્ષ્મીજી ભગવાનની નિયત—નક્કી યજોલી ન—ભાર્ય છે એટલે તેમને ઓળો હીનભાવે સર્વદા આશ્રય કરવાનો સંદેહ નથી. પણ અર્હી મળમાં તો લક્ષ્મીજીના જેવાં અમે—ગોપીજનો—અનેક છીએ એટલે લક્ષ્મીજીને સ્વસ્થતા સંદેહી નથી અને તેથી 'મારો અવસર ક્યારે આવશે?' એ વિચારથી તે જન્મનું હુએમાં સેવન કરે છે. તેથી જે લક્ષ્મીજીની સ્થિતિને લીધે લોકો સર્વશ્રેષ્ઠતા માને છે તે લક્ષ્મી પણ જોકુલનો આશ્રય કરીને રહી છે. આ અર્થ બરાબર છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ સ્લોકમાં દ્વિ પદ મુદ્ધવામાં આપ્યું છે, કારણ કે લક્ષ્મી પતિવ્રતા છે, ભક્તોના ઉપર કૃપા પ્રસિદ્ધ કરવાને લક્ષ્મીના પતિ ચોતે ભક્તોને અપીન થઇને જ્યાં સ્થિતિ કરે છે ત્યાં ભગવાનની પત્ની—લક્ષ્મી—સારી રીતે સ્થિતિ કરે જ એમાં શું આશ્ચર્ય ? ભગવાન મળમાં ભક્તોને અપીન થઇને સ્થિતિ કરે છે અને ભક્તોના ઉપર કૃપા દર્શાવે છે એ વાત તો પરદેહાં ઉગ્રપ્રવચનમાં દરેકમાં આવી છે, આપના પ્રાકટયને લીધે મળની સર્વશ્રેષ્ઠતા છે એ વાત સર્વ જાણે છે.

મનસિ વિપાદઃ, અદ્વીકૃતત્વાત્ । અતઃ કારણાદસાધર્મમાગતેન ત્વયા દૃશ્યતામિદં ગોકુલમેકદા દ્રષ્ટવ્યમ્ । વાક્યાર્યો યા કર્મણિ વક્ત્ર્યમાણઃ । તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવઃ દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વત્ इति દૃશ્યતામ્ । एतादृशोऽर्थोऽनुचित इति अनुचितप्रदर्शनेन बोधयन्ति । હોમ હિ પ્રભાદયઃ ત્વમવ-
તીર્ણો ઇજે વર્તસ इति निश्चित समावाप्ति । પ્રવત્સાઃ પુનરસવાદયઃ દિક્ષુ વિચિન્વન્તિ । इयं महत्त्व-
નોચિતી । નહુ ઇવત્સાનાં મત્તિર્નાસિ, અન્યથા વિરહે શિવેત્, અતઃ અમચ્ચ ન પશ્યન્તીતિ પુત્તં
इति चेत् तत्राहुः त्वयि धृतासव इति । त्वर्द्धमेव धृता असवः प्राणा ये । यदैव त्वदनुपयोगं
જાણે ત્વદેવ ત્વદ્યન્તીતિ ભાષઃ । અત્ એવ ત્વાં વિચિન્વતે પ્રાણાનાશ્ચસયિતુમ્ । અત્પવિલમ્બેઽપિ
પ્રાણા ગતિશ્યન્તીતિ । અન્યથા ઇજે ગચ્છેયુઃ, પ્રાતસ્ત્વમેવાયાસતીતિ અન્વેષણં વ્યર્થમેવ સ્થાત્ । દિક્ષુ

ત્વદીયાઃ ત્વયિ સતીતિ મહર્દેન્દ્યમ્ । અત્ એકચારં ત્વદીયાઃ પશ્યેતિ પ્રાર્થના । પ્રથમેકયા દર્શનં પ્રાર્થિ-
તમ્ । दयितेति सम्बोधनात् भर्त्रर्द्धनेन स्त्रीणां जीवनं न युक्तमिति निरूपितम् । વધપિ મગર્વાચેત્
पश्येत् तदा न कोऽपि पुरुषार्यः सिद्ध्येत् तथापि देव्यं दृष्ट्वा आत्मानमपि प्रदर्शयेदिति तथा प्रार्थना ॥१॥

તેથી આપ અમારી સાથે રમણ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા થવાની નથી, તેમ જ લક્ષ્મીના
મનમાં પણ ખેદ થવાનો નથી, કારણ કે આપે આપના પ્રકટપથી સર્વશ્રેષ્ઠ મજનો નિર્ગત્યે—આ મજ
માફ છે એ પ્રમાણે—અંગીકાર કર્યો છે. તેથી અમારે માટે પધારેલા આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલનું એક
વાખત દર્શન કરવું જોઈએ. અથવા તો શ્લોકનો અન્યથા બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. તાવકાસ્ત્વયિ
ધૃતાસવો દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વતે એ આગળ કહેવામાં આવનાર વાક્યનો અર્થ જ દૃશ્યતાં ક્રિયાપદનું કર્મ
છે, અને આ અન્યથા પ્રમાણે એવો અર્થ થાય કે ‘આપના વિષે જેમણે પ્રાણ ધારણ કર્યા છે એવા
આપના ભક્તો—ગોપીજનો—આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ આપ લુપ્તો.’ આ પ્રકારનો અર્થ—
મજમાં આપ પ્રકટ થઈને તિરોહિત થઈ ગયા અને ભક્તો બંધી દિશામાં આપની શોધ કરે એ બાબત—
અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વ દર્શાવીને ગોપીજનો બચાવે છે કે આપ મજમાં પ્રકટ થયા છો એમ
નિશ્ચય કરીને પ્રજ્ઞાદિ લોકો અહીં મજમાં આવે છે, બ્યારે મજમાં રહેવામાં અમારા જેવાં ગોપીઓ
બહુ દિશાઓમાં આપને શોધે છે. આ તો બહુ અયોગ્ય વાત છે. અરે! મજમાં રહેનારા લોકોમાં ભક્તિ
જ નથી, નહિ તો તેઓ ભગવાનના વિરુદ્ધથી મરી જાય (પણ મજના લોકો—ગોપીજનો—મરી ગયા
છે) એટલે તેઓ ભગવાનના ભક્તો નથી અને તેથી તેવા અભક્તો ભગવાનને ન લુપ્તે એ વાત ભરોબર
છે. આ પ્રમાણે ને શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે ત્વયિ ધૃતાસવઃ
આપને માટે જ ધારણ કર્યા છે પ્રાણ જેમણે એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ. અમારા પ્રાણનો આપને
જશ પશુ ઉપયોગ નથી એમ જે કહે જે અમે બાળીશું તે જ કહે અમે અમારા નિરૂપયોગી પ્રાણનો
ભાગ કરીશું એમ ગોપીજનોના કહેવાનો ભાવ છે. જોકે વિવંશ થતાં જ પ્રાણ જતા રહેશે તેથી જ
પ્રાણને અપાસન આપવાને માટે જ અમે ગોપીઓ આપને શોધીએ છીએ. નહિ તો સવારે આપ પાછા
મજમાં નહીં આવવાના જ છો, અને અહારે રાત્રીએ અમે જે આપની શોધ કરીએ છીએ તે અર્થ જ
છે એમ માનીને અમે મજમાં જ ચાલ્યાં ગયાં છીએ. (પરંતુ મજમાં ન જતાં અહીં જ આપની શોધ
કર્તાં કરીએ છીએ તે બતાવી આપે છે કે અમે આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરેલા છે.) આપ મજમાં
વિરાજમાન છો છતાં પણ આપના ભક્તો આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ મહત્ત્વ દેવ્ય છે. માટે એકવાર
આપના નિર્ગત્યતોને લુપ્તો એમ અમલી પ્રાર્થના છે. આ પ્રમાણે એક ગોપીજને ભગવાનના દર્શનની
પ્રાર્થના કરી. ગોપીજન ભગવાનને દયિત—પ્રિય—એ પ્રમાણે સંબોધે છે તેથી પતિનું દર્શન ન થાય તો
સ્ત્રીઓએ છત્રનું યોગ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. એ કે ભગવાન ગોપીજનનાં દર્શન કરે તેથી
ગોપીજનનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ નિર્દય થાય નહિ, તો પણ ગોપીજનનું દેવ્ય દેખીને તેમને ભગવાન
પોતાના સ્વરૂપનું પણ જરોબર દર્શન કરાવે એમ ભગવદર્શનને માટે જ ગોપીજનોએ ‘અમને લુપ્તો’
એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ૧

एवं स्वदेन्यानोंचित्वाहिनिरूपणेन तस्या राजसत्त्वं निरूपितम् । तामसी तु यथाभावं प्रार्थयितुमर्हन्तस्य यथसाधक्यमाह शरदुदाशय इति ।

શરદુદાશયે સાધુજાતસત્સરસિજોદરશ્રીમુખા દશા ।

સુરતનાથ તે શુલ્કદાસિકા ચરદ નિવ્રતો નેદુર્કિં વધઃ ॥ ૨ ॥

શરત્કાલીનો યોગ્યમુદાશયઃ ગુન્ધરિણી, તત્ર સાધુ સમ્યક્ પ્રકારેણ જાતં ચત્સરસિજં કમલં, ચત્તન્તર્વર્તિની યા શ્રીઃ, તામપિ મુખ્ણાતીસિ વાદમૂપયા દશા છદ્યા, હે ચરદ, ચો નિહન્તિ તસ્ય કિં વધો ન, અપિ તુ વધવોધો ચલસેવ । યેનૈવ સાધનેન પરસા પ્રાપ્તા ગચ્છન્તિ તત્સમ્પાદન-સાધકો ચાતકઃ દોષભાગ્યવસિ । જનેન મગયદુષ્ટિઃ સર્વપાતુકા નિરૂપિતા । ‘આયુર્મનાંસિ ચ દશા સદ્ બોલ આકર્ષ’વિતિ વાક્યાત્ । તથાસ્માનપિ પ્રાયેણ ક્રૂરદશા વશ્યસિ । અન્યથા કથં પ્રાગ્વદાવા ક્ષ્યાત્ । રૂપં દ્યાનન્દમયમિતિ તદુદ્યો તદેવ જીવયેત્ । અતઃસદ્ભાવાત્ કેવલં ધાતયસ્યેવ । કિન્ન, ન

આ પ્રમાણે પહેલાં શ્લોકમાં ગોપીજનનું દેવ અને અયોગ્યતાનું બે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય ॥ કે તે ગોપીજન સાત્ત્વિકરાજસ છે. આત્મિકતામયી ગોપીજન તો ‘મારો વધ ન કરો’ એમ પ્રાર્થના કરવાને માટે શરદુદાશયે એ શ્લોકમાં કહે છે કે ભગવાનનાં દર્શન ન થવાથી વધ થાય છે—

હે સુરતનાથ ! શરદ્ મનુના સરોવરમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલા
હમળની અંદર રહેલી લક્ષ્મીને હરણ કરનારી દૃષ્ટિથી આપ અમને મુલકરૂપી
દારીઓને અથવા ધર્મદારીઓને મારો છો તે, હે વરદાન આપનાર ! શું
ધાત ન કહેવાય ? ૨

શરદાગનું બે ઉદાશય—સરોવર—, તેમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલું બે હમળ, તેની અંદર રહેલી બે શ્રી—શીલા—, તેનું પણ હરણ કરનારી, અર્થાત્ તેના જેવી સુંદર દૃષ્ટિથી, હે વરદાન દેનાર !, આપ બે મારો છો તે આપને વધનું કળ નહિ મળે ? અર્થાત્ આપને અમને મારી નાખવાનું કળ મળશે જ, બે જ સાધનથી ળીળના પ્રાણ આદ્ય બધ તે સાધનનો સાધનાર, ધાતક, પુરુષ દોષપાત્ર થાય છે. (ભગવાનની દૃષ્ટિ ગોપીજનોને મારવાનું સાધન છે તેથી આવું સાધન સાધનાર ભગવાન વધના દોષને ખાત્ર છે.) આ પ્રમાણે—દૃષ્ટિથી વધ કરો છો એમ કહેવાથી—ભગવાનની દૃષ્ટિ સર્વેનો ધાત કરનારી છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું, અને આના આધારમાં શ્રીમદ્ભાગવત પણ કહે છે કે “ભગવાન માત્ર દૃષ્ટિથી જ આયુષ્ય, મન અને ઓજસનું હરણ કરનાર છે.” (જે કે ભગવાનની દૃષ્ટિ આનન્દમય છે અને તે પરમાનન્દનું જ દાન કરે છે, કોઈનો ધાત કરતી નથી, છતાં પણ વિરહાવસ્થામાં સ્મરણ કરવામાં આવતી દૃષ્ટિ ઘણે કલેશ આપે ॥ તેથી ભગવાનની આ આનન્દમય દૃષ્ટિમાં ગોપીજનને ધાતકનું ભાન થાય છે, એટલે ભગવાનના કાલદૃષ્ટમાં બે સર્વધાતક દૃષ્ટિ છે તેનું વિરૂપણ આ આનન્દમય દૃષ્ટિને થિયે ગોપીજને કર્યું છે.) તે પ્રમાણે આપ અમારા ઉપર પણ સામાન્ય રીતે ક્રૂર દૃષ્ટિથી નુવો છો, નહિ તો અમારા પ્રાણને બાધ સી રીતે થાય ? આપનું સ્વરૂપ તો આનન્દમય છે; (આનન્દમયરૂપ આપ અમને તો દેખો જ છે, પણ આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ અમને દેખાડવા નથી. આનન્દમયસ્વરૂપની દૃષ્ટિ પણ આનન્દમય હોય,) તેથી તે આનન્દમય સ્વરૂપ આનન્દમય દૃષ્ટિથી જ છવાટે, પરન્તુ તેમ થતું નથી એટલે આનન્દમય આપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિથી અમારો કેવળ વધ જ કરાવો છો. (તેથી વાસ્તવિક રીતે આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિ દ્વારા અમારો વધ કરવાના દોષનું કારણ છે.)

વયં વપાર્હાઃ, યતો દાસિકાઃ કુસિતા દાસ્યઃ । ન હિ ક્ષિયઃ અપ્રયોગિકાશ્ચ હન્યન્તે । કિંચ, વયં શુલ્કદાસિકાઃ, ત્વં ચ સુરતનાથઃ । સર્વપુરુષાર્થસાધકત્વેન ત્વ સમ્મોવનાનિ વથાધિકારં નિયતાનિ । યથા ધર્મમાર્ગે, હે ધર્મપાલક, હે મહાશય, હે યજ્ઞેશ્વરેત્યાદીનિ, અર્થે, હે હસ્તીપતે, સર્વસિદ્ધિ-વેલાદીનિ, તથા મોક્ષે, હે મુકુન્દ, હે યોગેશ્વર, હે જ્ઞાનનિધે इत्याદીનિ ધર્માર્થમોક્ષાર્થિનિરુચ્યન્તે । एवमस्मानिरसि સુરતનાથેત્યુચ્યતે । સુરતં સમ્મોગઃ જગતિ વાતાવશિ તસ્ય ધવાન નાથઃ । ત્વદા-જ્ઞાન્યસિરેકેષ્ણ સુરતં જગતિ ન પ્રવર્તતે । અતો મહાશય કામેન વા લોકે સુરતપ્રવૃત્તયર્થ વયં શુલ્કરૂપા દાસિકા દત્તાઃ । શુલ્કં માર્ગનિર્વાહકં વ્રથ્યં પ્રતિવન્ધનિર્વર્તકમ્ । સુલ્કં ચેત્ મગવત્યેવ નિરુદ્ધં તિષ્ઠેત્

વળી, અમારો વધ કરવા જેવો નથી, કારણ કે અમે દાસિકાઓ—અધમ દાસીઓ—છીએ. ખરેખર ! શ્રીઓનો, અમે તેમાં પણ પ્રયોજન વિના, વધ કોઈ કરતું નથી. વળી, અમે શુલ્ક—વેચાતી સીધેલી—દાસિકાઓ છીએ અને આપ સુરતનાથ છો. (સુરતનાથ શુલ્કદાસિકાનો વધ કરે એ તો સર્વથા અનુચિત છે.) હે ભગવાન ! આપ સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરનારા છો તેથી મનુષ્યોના અધિકાર પ્રમાણે આપનાં સંબોધનો નહીં યજ્ઞેશ્વરોં છે. જેમ ધર્મમાર્ગમાં 'હિ ધર્મપાલક', 'હિ પ્રહ્લ્લશય', 'હિ યજ્ઞેશ્વર' ઇત્યાદિ સંબોધનોથી ધર્માર્થો પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે; જેમ અર્થમાર્ગમાં 'હિ હસ્તીપતે', 'હિ સર્વસિદ્ધિ' ઇત્યાદિ સંબોધનોથી અર્થાર્થો પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં 'હિ મુકુન્દ', 'હિ યોગેશ્વર', 'હિ જ્ઞાનનિધે' ઇત્યાદિ સંબોધનોથી મોક્ષાર્થો પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે. આજ પ્રમાણે તુર્તીય પુરુષાર્થ—કામ—ની અભિલાષાવાળાં અમે ગોપીઓ પણ આપને 'સુરતનાથ' એ પ્રમાણે સંબોધીએ છીએ. સુરત એટલે સંમોગ. જગતમાં જેટલો સંમોગ—સાક્ષતોમાં જેટલો સમ્યક્ ભોગ—છે તે બધાના આપ જ નાથ છો. જગતમાં આપની આજ્ઞા વિના સુ-રત પ્રવર્તી શકતું જ નથી. (તેથી આપ જ સુ-રતના નાથ છો.)

(રત એટલે લૌકિક ભોગ. તે તો સુદૃઢ આર્થક પ્રાપ્તી પ્રવર્તે છે એટલે તેને માટે ભગવાનની આજ્ઞાની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે સુદૃઢી માફક લૌકિક ભોગ પણ આર્થક જ કરે છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી સુ-મારા પ્રકારતું, અલૌકિક શોભનરૂપ—જે રત-રમણ—તે સુરત કહેવાય છે અને તેને સમ્યક્ ભોગ—સંમોગ—પણ કહેવામાં આવે છે. આ સુરત આપની આજ્ઞાથી જ—ધર્મપાલથી જ—અમારામાં જ પ્રવર્તે છે. લૌકિક જગત્ વશા જ કરે છે, નાથ જ પામે છે, પણ તે કોઈ સ્થિર રહેતું નથી, તેથી અતિ અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દરૂપ સુરત આ લૌકિક જગતમાં પ્રકટ થવાને માટે મોઝ્ય નથી. અથવા પ્રકરણ—અલૌકિક રમણ—તો આપ જ નાથ—પ્રવર્તક, રક્ષક—છો. આ પ્રમાણે હોવાથી, એ તે સુરત—અલૌકિક રમણ—આપના જ વિષે રહે તો તો અલૌકિક ભક્તો પણ શૂન્યહૃદય થઈ જાય એમ આપની ઇચ્છા બાળીને પ્રહ્લાએ આપની પ્રાર્થના કરી અને તે પ્રકારનાં અમને પ્રકટ કર્યો કે જેથી રસની પ્રવૃત્તિમાં જે અતિજન્ય હોય તે દૂર થઈ જાય. તેથી જ ગોપીગીતના ચોથા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવશે કે 'વિચ્છન્નસ્તાર્ચિતઃ'—પ્રહ્લાએ જેમની પ્રાર્થના કરેલી છે એવા ભગવાન. કામ પણ ભગવદીય છે. મન પૂર્વરૂપ છે અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે, તેથી ભગવાને પ્રથમ મન ઉત્પન્ન કર્યું અને પછીથી પોતાની પ્રિયાઓમાં—સાક્ષતોમાં—અલૌકિક લાવ પ્રવર્તવિ એવી વાણી ઉત્પન્ન કરી. આ હેતુથી જ શ્રીસુગોવિન્દીશમાં જ્ઞાતા પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. મૈંયં વિમોહંતિ મવાન્ ઇત્યાદિ શ્રીગોપીજનોનાં વચ્ચે પણ ભગવદ્લાવાત્મક હોવાથી આજ્ઞારૂપ જ છે એમ માનવું. તે બધાં વચ્ચેથી જ રસપ્રવૃત્તિમાં જે જે પ્રતિબંધો છે તે બધાની નિવૃત્તિ પણ થઈ ગઈ. તેથી સુરતના નાથ આપ જ છો એમ પ્રહ્લાએ અથવા કામે નિશ્ચય કર્યો.) પ્રહ્લાએ અથવા કામે—ભગવાનમાં રહેલા રમણ કરવાની ઇચ્છારૂપી ભાવે—, જગતમાં—ભગવદીયોમાં—સુરતની પ્રવૃત્તિને માટે અમને શુલ્કરૂપ દાસિકાઓ તારીકે (પ્રહ્લાએ) પ્રકટ કરી છે, અથવા (કામે) આપને સમર્પણ કરેલી છે. શુલ્ક એટલે માર્ગનો નિર્વાહ કરવાર દ્રવ્ય જે અતિબંધને દૂર કરે છે. સુરત એ ભગવાનમાં જ નિરુદ્ધ રહે તો પછી

તદા લોકે, રસો ન મધિવ્યતીલસાદ્વાપ ત્વચઃ વત્ લોકે પ્રસૂતં મધરિવતિ ધયમાગતાઃ । તત્ કાર્યં દૂરત એવ સિતં પ્રત્યુતાસ્માન્મારચતિ । ઇવં સતિ સર્વથેન કામશાન્તં વ્યર્થં સ્યાત્ । તૃતીયઃ પુરુષાર્થઃ ન મનેત્ । અતઃ સર્વથા યદર્થં ધર્મં પ્રેપિતાસ્તત્ કર્તવ્યમ્ । અથ વા । યદા કદાચિકર્તવ્યમ્, હૃદાની જીવયિતવ્યા રૂપપ્રાકટ્યેન । તથો મારકત્વગુપ્તપાદવન્તિ શ્રીમુપેતિ । ચક્ષુષોરો મવતિ સ ઘાતકોપિ મવતિ । યથા યથા ચૌર્થે નૈપુણ્યં તથા તથા ધાતકત્વમ્ । તદર્થમાહુઃ ઉદરશ્રીમુપેતિ । તત્રાપિ પે દુર્ગજાતાઃ તે અતિનિપુણાઃ । તત્રાપિ જલદુર્ગજાઃ । વત્ સરસિજમ્ । તત્રાપિ તે દુર્ગ એવ તિદ્વન્તિ । તત્રાપિ તે સાધુજાતાઃ પ્રમવઃ । તત્રાપિ પ્રવાસવતિ કાલે લીલાશુપદ્મવરહિતે । ઇર્થં વેશકાલસરુપ-

લોકીકમાં રસ રહેયે નહિ, તેથી તે રસ આપનામાંથી અમારા દ્વારા લોકીકમાં પ્રચાર પામો એ હેતુથી અમે અહીં આપેલાં છીએ.

(અહીં આ તાત્પર્ય છે. બ્રહ્માદિ દેવો કામને—ભગવદ્ભાવને—આશ્વાત્ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ એટલે ભગવદ્ભાવ દર્શનનારાં લક્ષ્મીજીનાં કટાક્ષો જે હૃદયમાં પ્રિય ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવવાથી ભગવદ્ભાવાત્મક જ થઈ ગયાં છે તેમની સાથે સંબંધ થવાથી તેમના અનુભાવને લીધે કેદાચિત્ તે ભગવદ્ભાવ પણ ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી ભગવદ્ભાવની કામનાવાળા બ્રહ્માદિ દેવો પ્રાપ્તશર્થ કરે છે. અહીં આશ્વાત્ પ્રકરણમાં તો પ્રભુ પોતે જ પ્રકટ થયા છે એટલે રસમાર્ગ પ્રકટ કરવાને માટે, અમને દ્વાર તરીકે બ્રહ્માએ પ્રકટ કર્યાં છે. આ સ્ત્રીકમાં જે સુરત શબ્દ છે તેનો વિગ્રહ એવો થાય છે કે સુષુ સારી રીતે, ભગવાનની સાથે, રત્તં જેત રમણ છે જેનાથી, અને તેનો અર્થ ભગવદ્ભાવ જ છે, નહિ કે લૌકિક સંભોગ. બે સુરતનો અર્થ પ્રાકૃત સંભોગ કરવામાં આવે તો આપણે પ્રાકૃત સંભોગ જગતમાં પામરમાં પામર માણસ સુધી આપેલો છે એટલે શ્રીમુખોધિનીજીમાં સ્વચાહા—આપની આજ્ઞા વિના જગતમાં સુરત પ્રવર્તતું નથી—અર્થાદિ શબ્દોમાં જે નાથ શબ્દનું વિવરણ કરવામાં આપ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ. આ માર્ગ પ્રકટ થવાથી બ્રહ્માને ક્રોધ પણ ભાવ સિદ્ધ થતો નથી તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આ પણ ન સ્વીકારતાં ઘીએ પણ આપે છે કે કાર્ત્ત—ભગવદ્દીય ભાવે—ગોપીઓને ભગવાનને સમર્પણ કરી. સ્વામિનીજીનાં દર્શન થવાથી ભગવાનનો ભાવ ઉછળે છે અને કામનું કાર્ય કરે છે તેથી તે કામે જ સ્વાર્થ માટે અમને પ્રકટ કર્યાં છે.)

તે કાર્ય તો દૂર જ રહ્યું અને ઉલટું આપ અમને દિયેથી મારો છે. પરંતુ આ પ્રમણે ચતાં બધું ય કામશાન્ત વ્યર્થ થઈ ગય. (ભગવાનની લીલાનું પ્રતિપાદન કરવાથી જ કામશાન્ત સફળ ગણાય છે. બે કામશાન્ત ભગવાનની લીલાનું વર્ણન ન કરે અને લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે શાન્ત વ્યર્થ થઈ જાય. કામશાન્ત બે લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે લૌકિક કામ મનુષ્યોનું અધઃપતન જ કરે, પણ ક્રોધ પુરુષાર્થ સંધી શકે નહિ. એટલે પ્રભુ જ—ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ—પુરુષાર્થ રહેશે.) તેથી કામરૂપી—અલૌકિક ભગવદ્દીક્ષરૂપી—ગ્રીએ પુરુષાર્થ પણ નહિ રહે. માટે સર્વથા જે અલૌકિક કામને માટે અમને મોકલવામાં આવ્યાં છે તે સુરત આપે સર્વથા સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

અથવા તો તે સુરત ગમે ત્યારે આપને સિદ્ધ કરવાનું હોય તો પણ હમણાં જ આપના સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને આપે અમને લગાટમાં લોઈએ. આપની દિદિ અમને મારે છે એમ ગોપીઓનો ધીમુવા એ શબ્દોમાં કહે છે. જે ચોર હોય છે તે ઘાતક પણ હોય છે. જેમ જેમ ચોરી કરવાના ધંધામાં હોંશીઆરી આવે તેમ તેમ તે ચોરનું ઘાતકીપણું પણ વધે. ગોપીઓનો આ અર્થ ઉદરધીમુવા એ શબ્દોમાં કહે છે. તેમાં પણ દુર્ગમાં—ક્રીડામાં—જેમનો જન્મ થયેલો હોય છે તેઓ ધણી હોંશીઆર હોય છે. તેમાં પણ જેઓ જલદુર્ગમાં—પાલ્લવી ક્રીડામાં—જન્મ્યા હોય છે તેઓ ધણી હોંશીઆર હોય છે, અને આ પ્રકારનો પદાર્થ સરસિજ—કમળ—છે. તેમાં પણ તેઓ ક્રીડાની અંદર જ રહે છે, અર્થાત્ જલદુર્ગમાં જ સ્થિતિ કરે છે. (શ્રી—મોક્ષ—એવા સ્થળમાં રહેલી છે કે તેનું હરણ કરવું અશક્ય છે. આ રીતે મોર્ષ—હરણ—રમણની દિદિએ અશક્ય છે એમ વર્ણન કરવામાં આપ્યું.) તેમાં પણ જે સાધુજાત—

દિનિઃ અશ્વચર્યોર્વાદપિ પુરુષાત્ તદુત્તરવર્તિસર્વસ્ત્રેતા અન્તઃસ્થિતપ્રાણાન્ સાધારણગોપિકાદીનાં તેષ્વ-
તીતિ કિમાશ્ચર્યમ્ । ધૌર્ધ્વં હિ ક્રિયતે વલિષ્ઠેનાપકીર્ત્યમાવાય । તદ્વત્તુ ન અભિપ્રયતીત્યુક્તં કિં વધો
મેતિ । અપ વા અદૃશા અદર્શનેન અદર્શનમદત્ત્વા નિવ્રત્તઃ કિં વધો ન । સુરતાર્થમાગતાઃ, તદ્વત્
દૂરે, અન્તરા મરણમુપસ્થિતમ્ । તથા સતિ સુરતસ્યાપ્રકટિતત્વાત્ નાયત્વમપિ ન સ્યાત્ । ન હિ યોગી
અશ્વનિર્માણસમર્થોઽવ્યવ્થપતિરુચ્યતે । પ્રકટયતિ ચેત્ તદા તથા । કિંચ, અસદૃષ્ટે કિમાશ્ચર્યમ્ । તથા-
દર્શને લક્ષ્મીરપિ ન તિષ્ઠેત્ । તદાદ્ધુઃ શ્રીમુપેતિ । ઉદરસ્થિતા શ્રીએદ્ બહિરનીતા તદેવ ત્રિપતે, અપુષ્ટ-
સ્વાત્ સામગર્ભયત્ । ચત્વરિ તસ્યાઃ જીવતે કાલદ્રવ્યદેશવસ્તુનિ વહૂન્યેવ સન્તિ તથાપિ ત્વદદર્શને

ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા પ્રભુ, સમર્થ,—હોય છે તેઓ તો ઘણું નિયુષ્ઠ હોય છે. તેમાં પણ હંદી ઇલાહિ
ઉપદ્રવો વિનાનો પ્રકાશવાળો સમય—શરદ્ ઋતુ—છે. આ પ્રમાણે સ્થળ, યમય અને સ્વરૂપ વગેરેની
દૃષ્ટિએ જેની ચોરી કરવી અશક્ય છે એવા પુરુષ—કમળ—પાસેથી પણ તેના ઉદરમાં રહેલું સર્વસ્વ
હરણ કરનાર ચોર—ભગવાનની દૃષ્ટિ—સ્થાવાસ્થુ ગોષ્ઠિકા વગેરેના અંદર રહેલા પ્રાણ હરીને લઈ લાય તો
તેમાં શું આશ્ચર્ય ? (જેમ કીલ્લામાં રહેલી વસ્તુની ચોરી થઈ શકે નહિ તેમ જલદૂર્ગમાં સ્થિતિ કરનાર
કમળની ચોરી થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્થળની દૃષ્ટિથી કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. વળી,
કમળ માધુર્યવાન છે, પ્રભુ છે, એટલે તેનું સ્વરૂપ જ એવા પ્રકારનું છે કે તેની—પ્રભુની, સ્વામીની,
શક્તિમાન પુરુષની—કોઈ ચોરી કરી શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ
શકે નહિ. વળી સમય પણ શરદ્ ઋતુનો છે, એટલે પ્રકાશ ઘણો સારો, અને અભગવાનની અંદર ચોરી
કરી શકાય નહિ. તેથી સમયની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. આ પ્રમાણે દેશ,
સ્વરૂપ અને કાળ એ ત્રણ પ્રકારે પણ જેની ચોરી થઈ શકે એમ નથી એવા પદાર્થ—કમળ—પાસેથી
ત્યારે ચોર—ભગવાનની દૃષ્ટિ—ઉદરમાં રહેલી સર્વ વસ્તુનું હરણ કરી શકે છે ત્યારે ગોપીજનોની
અંદર રહેલા પ્રાણનું હરણ કરે તેમાં શી નવાઈ ?) જે લોકો સૌથી વધારે ભગવાન્ હોય છે તેઓ
અપકીર્તિ ન મેળવવાની ખાતર ચોરી કરે છે. (જે ભગવાન્ સત્યઓ હોય છે તેમને એઈવી વસ્તુ ને
પૈસા લઈને પણ આપવામાં ન આવે તો તે સત્યઓ અણકાર કરીને તે વસ્તુ લૂંટી લેતા નથી, હારણ કે
તેમ કરવામાં તેમને અપયશ મળે છે, પણ તે વસ્તુની ચોરી કરે છે.) પણ અહીં તો તે નહિ થાય,
અહીં અપકીર્તિનો અભાવ નહિ થાય, અર્થાત્ અપકીર્તિ થશે જ. (અથવા તો ખીજે અર્થ પણ સંજલે
છે, અહીં આપની કેવળ અપકીર્તિ જ થશે એમ નહિ, પરંતુ વધ કરવાનો હોય પણ થશે જ.) અથવા તો
ગોપીજનો કિં વધો ન જો શબ્દોમાં કહે છે.

અથવા, શ્લોકમાં જણાવ્યો છે પ્રમાણે પદ છૂટું પાડીને અર્થ કરવો. જણાવ્યો એટલે અદર્શનથી,
દર્શન આપ્યા વિના, આપ જમને ખરો છે તે શું વધ નથી ? (અર્થાત્ જાપનું દર્શન જ જમને જણાવે
છે અને તેથી આપનું અદર્શન તો અમારો વધ કરનારું છે.) અને જે આપની પાસે આવ્યાં તે સુરત—
રમણ—ને માટે, અને તે સુરત તો દૂર જ રહ્યું, ઉલટું વચમાં મરણ જાવી પહોંચ્યું ! આ પ્રમાણે
ચવાથી સુરત અપ્રકટિત જ રહ્યું અને તેથી આપનું 'સુરતાના નાય' એ નામ પણ પ્રકટ થયું નહિ.
ધોડને ઉત્પન્ન કરવાની યોગીમાં શક્તિ હોય છે, છતાં પણ તે, ખરેખર, અશ્વપતિ કહેવાતો નથી.
પણ ત્યારે તે યોગી અશ્વને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે જ તે અશ્વપતિ કહેવાય છે. (કોઈનામાં શક્તિ
હોય પણ ત્યાં સુધી તે માણસ શક્તિને ઉપયોગ કરીને કાર્ય ન કરે ત્યાં સુધી તે માણસની શક્તિ
બીજા લોકો સ્વીકારતા નથી. આ આવે, ત્યાં સુધી ભગવાન્ સુરત પ્રકટ કરે નહિ ત્યાં સુધી તે
સુરતાનાય કહેવાય નહિ.) વળી, આપનાં દર્શન નહિ ચવાથી જામરો વધ થશે એમાં શું આશ્ચર્ય ? પણ
આપનાં દર્શન નહિ થાય તો લક્ષ્મી પણ રહેશે નહિ. અથવા તો ગોપીજનો ક્ષીનપ્રા એ શબ્દોમાં
કહે છે, કમળના ઉદરમાં રહેલી ચીજે જો જહાર કાઢવામાં આવે તો તે જ ક્ષણે તે ચી, બરોબર પુષ્ટ—

ન જીવતિ, તથા વયમયિ । ક્ષિપ્ર । ત્વં સર્વેષાં ઘરાન્ પ્રવચ્છસિ, જગ્માંસુ મારદિપ્યસીતિ મહદાઘ-
ર્ષમ્ । ઘરદાતા દિ પ્રત્યક્ષો ભવતિ । જથ વા । તે ધયમમૂલ્યદાસિઘઃ, ધર્મદાસિઘઃ । યતો ન
હન્તવ્યાઃ । ઇયમનેકવિધક્રૌંઘ્યાવનયા કાચિદ્ગયવન્તમુપાહમન્તે ।

• અન્તાઃસ્થિતો રતઃ પુષ્પો મહિઝેજ વિનિર્ગતઃ । વદા પૂર્ણે નૈવ મયેદિતિ યામિર્ગમલયા ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

• અન્યાઃ પુનઃ કોમલ્યાઃ પદ્મુપા ત્વયા રક્ષિતાઃ, શ્વતનીમપિ પાલયેલાહુઃ વિપજલાપ્યયાદિતિ ।

વિપજલાપ્યયાદ્યાલરાક્ષસાત્ વર્ષમાસ્તાદ્વૈદ્યુતાનલાત્ ।

ઘૃપમયાત્મજાદ્વિશ્વતો મયાદૃપમ તે વયં રક્ષિતા મુહુઃ ॥ ૩ ॥

વિપજલં કાલીયહૃદજલમ્, તસીત્યા સર્વં યથ વાલકાઃ ગાયઙ્ મૃતાઃ, તે પુનર્જીવિતાઃ ।
શ્વત્તાઃ સર્પાઃ કાલિયસુવર્ણનાદયઃ, રાક્ષસાઃ રૂપાવર્તાદયઃ, તેપામેકબદ્ધાયઃ । તસ્માદપિ રક્ષિતાઃ ।
વર્ષમારુતાવિન્નરુતાત્ । તૈષૈવ ધૈદ્યુતાનિ અનલો વવામિઙ્, યયોરપ્યેકબદ્ધાયઃ । ઘૃપો યોઽયં મયા-

વિકસિત—ન હોવાથી, કાચા ગર્ભાની માફક મરી જાય છે. એ કે હરમીને છવાડનારી કાલ, કાચ, દેશ વગેરે બહુ વસ્તુઓ છે, છતાં પણ જ્યારે તેને આપનાં દર્શન ન થાય ત્યારે તે છવતી નથી. તેવી સ્થિતિ અમારી પણ છે. (અર્થાત્ જ્યારે સાધનસામગ્રીવાળાં હરમીના આપનાં દર્શન ન થવાથી મરી જાય છે, ત્યારે અમારા જેવી નિઃસાધન ગોપીઓ આપનું દર્શન ન થવાથી મરી જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?) વળી, આપ સર્વને વરદાન આપો છો, જ્યારે અમને તો આપ મારો છો, એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે. વરદાન આપનાર તો, ખરેખર, પ્રત્યક્ષ હોય છે, કાંઈ છૂપા સ્થેતા નથી.

અથવા તો રસીકમાં અનુત્કંઠાસિકાઃ એ પ્રમાણે પદ્મછેદ કરવો. અરે અનુત્કંઠાસિકાઓ—
અમૂલ્ય હાસિકાઓ, ધર્મહાસિકાઓ—છીએ, તેથી આપે અમને મારી નાખવાં લોકોએ નહિ.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની કરતાની બાબત વડે કેટલાંક ગોપીજનો ભગવાનને ઠપકો આપે છે. અંદર રહેલી રસ પુષ્પ થયો હોય અને એ તે બહાર આવે નહિ તો તે રસ પૂર્ણ નહિ જ થાય. તેથી તે પ્રકારે—ઉપર જણાવેલા પ્રકારે—આ રસીકમાં અન્યપૂર્વ સ્થિતિકતામયી ગોપીની વાણી બહાર નીકળી છે, બહાર પ્રકટ થઈ છે. (અર્થાત્ ગાનરૂપે વાણી એ બહાર પ્રકટ ન થાય તો અંદર રહેલી રસ પૂર્ણ થાય નહિ, તેથી ગાનરૂપે આ ગોપીજનની વાણી બહાર પ્રકટ થઈ છે.) ૨

આપે અનેક પ્રકારે અમારૂં રક્ષણ કરેલું છે, તો હવે તમારું રક્ષણ કરો એમ વિપજલાપ્યયાત્ એ રસીકમાં કેટલાંક કોમળ—અન્યપૂર્વ સાત્વિકસાત્વિક—ગોપીજનો કહે છે:—

હે ઋષભ ! કાલીયનાગના ઝેરવાળું જળ પીવાથી થએલા મૃત્યુથી, કાલીય વગેરે સર્પોથી, વૃણાવર્ત વગેરે રાક્ષસોથી, ઇન્દ્રે કરેલી વૃષ્ટિ તથા વલુગી, વીજળી અને અગ્નિથી, બ્યોગાતુરથી અને સર્વ પ્રકારના બયથી આપે અમારૂં અનેકવાર રક્ષણ કરેલું છે. (તેથી હવે તમારું પણ આપ અમારૂં રક્ષણ કરો.) ૩

રમજઃ ધ્યોમાસુરઃ, તસ્યાદપિ રક્ષિતાઃ । ન તાસાં મૃતમવિષ્વદિવ્યરૂપદાર્પણનિર્વગ્ધોઽસ્તિ, સર્વદા-
ત્વાત્ । કિન્નરદુના । વિશ્વત એવ મયાત્ । પાઠને હેતુઃ ક્રુપમેષિ । મર્તા હિ પાઠ્યત્વેવ । અવઃ
સર્વદા પાઠક હવિ દ્વાત્નીત્વમપિ પાઠ્યત્વેતર્યઃ । તે ચ મારુત્રા વાહ્વાઃ, શ્વાત્નીન્તનસ્ત્રાન્તર ઇતિ
સર્વથા પાઠનીયાઃ ॥ ૩ ॥

અન્યાઃ પુત્રઃ મગવતો મહાતુભાવત્વં જ્ઞાત્વા તસ્ય સ્વરૂપં કીર્તયન્તિ । તત્ત્વ જ્ઞાનિમ્બો યયા
મોક્ષં પ્રપચ્છતિ તયાસમ્યગમપિ અસદુચિતં મોક્ષં વાચતીતિ વં સુવચ્ચિ ન સ્વસ્તિતિ ।

ન સત્ત્વ ગોપિકાનન્દનો મવાનસિલ્લદેહિનામન્તરાત્મદૃઢ ।

ચિત્તવનસાર્થિતો વિશ્વગુણે સજ્જ ઉદેપિવાન્સાસ્વતાં કુછે ॥ ૪ ॥

મગવતો તન્મસુત્રે સર્વે વપાલમ્મા કુષ્ઠા મવન્તિ । ઉદેવ નાસ્તિ ઇતિ સર્વમદુષ્ક્રમપાલમ્મનન્ ।
સ્વસ્તિતિ તિચ્ચે । નાત્ર તિરોહિતમિવ । ગોપિકાયા યથોદયા સન્દનઃ પુત્ર ઇતિ ન । તયા સતિ

નથી, કારણ કે તેઓ સર્વે જ છે. વધારે શું કહેવું ? બધા ય લખમાંથી (આપ અમારૂં રક્ષણ કરો.)
ગોપીજનો રક્ષણ કરવાનું કારણ દર્શાવવાં કહે છે કે ક્રાવમ, બર્તા, ખરેખર, રક્ષણ કરે જ છે. તેથી
આપ હૃસ્મિદાં રક્ષણ કરનાર છો, એટલે હુમણું પણ આપ અમારૂં રક્ષણ કરો એમ અર્થ છે. કાલીય
નાગનું હેર, સર્પો, શક્તિનો નજેરે અમને મારનારા પદાર્થો બહારના હતા; પણ બલ્યારે તો અમને
મારનાર પદાર્થ અંદરનો છે, તેથી આપે અમારૂં સર્વથા પાલન કરવું જોઈએ. (ક્રાવમ એ અંદર અને
બહારથી રક્ષણ કરનાર છે. માટે ક્રુપલામાં—આપમાં—રક્ષણ કરવાનું સામ્રાધ્ય હોવાથી અને અમને
મારનારો અંદરનો પદાર્થ સૌથી બળવાન હોવાથી આપે અમારૂં સર્વથા રક્ષણ કરવું જોઈએ.) ૩

ખીન્નં કેટલાંક ક્ષુતિરૂપા નિર્ણય ગોપીજનો ભગવાનનો મહાન્ અનુભાવ—પ્રભાવ—તાલીને તેમના
સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, અને તેથી ભગવાન જ્ઞાનીને જેમ મોક્ષ આપે છે તેમ અમને પણ અમને
યોગ્ય મોક્ષ આપશે એ હેતુથી જ સત્ત્વ એ પ્રલોકમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

હે સખે ! આપ કાંઈ વાસ્તવિક રીતે યશોદાના પુત્ર નથી, પણ સર્વ
દેહીઓના અન્તઃકરણના દ્રશ્ય છો. બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી વિચની રક્ષાને માટે
આપ યાદવકુલમાં પ્રકટ થયા છો. ૪

ભગવાન એ નન્દના પુત્ર હોઈને યશોદાના પુત્ર હોય તો પહેલાં ગોપીજનોએ આપેલા બધા કપકાઓ
ચોંચ ગણાય. પણ ભગવાન નન્દના પુત્ર થઈને યશોદાના પુત્ર જ નથી, તેથી તેમને ગોપીજનોએ જે
બધો કપકો આપ્યો છે તે અયોગ્ય છે. (જેમ મધુરામાં વસુદેવમોથી દેવકીમાં આગમન કરીને ભગવાનનો
પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેમ અહીં નંદમાંથી યશોદામાં પ્રવેશ કરીને પ્રાદુર્ભાવ થયો નથી, પરંતુ યશોદાના
ગર્ભમાં તો માયા જ રહી હતી અને ભગવાન તો ત્યાં સુધી સજ્જતના દૃશ્યમાં બિરાજેલા હતા. તેથી
પ્રાકટ્યના સમયે માયાના અવરણ સહિત ભગવાન પ્રકટ થયા. તેથી લોકોને માટે ભગવાને નન્દ અને
યશોદા એ બંનેમાં પુત્ર તરીકેની જુદી સ્થાપી. તેથી છૂટી છૂટી રીતે ભગવાન નન્દના પુત્ર છે અને
યશોદાના પણ પુત્ર છે, પરંતુ ભગવાન નન્દમાંથી યશોદામાં આપેલા ન હોવાથી એક જ વખતે તે
નન્દના અને યશોદાના પુત્ર થઈ શકતા નથી. લોકમાં જણ પિતા અને માતા એ બંનેનો સંબંધ પુત્રમાં
હોય છે; એટલે લોકકલ્પેએ નિચારવાં ભગવાનમાં નન્દસુત્રવર્તિશિષ્ટયશોદાસુત્રવન્—નન્દના પુત્ર હોઈને
યશોદાના પુત્ર થવું તે—નથી. આ જ અર્થમાં જ ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે કે આપ ગોપિકાનન્દન—
યશોદાનન્દન—નથી. અથવા તો ગોપીજનો મુંઝવરરચભાવવળાં હોવાથી કટાક્ષમાં કહે છે કે આપ
યશોદાનન્દન નથી.) સત્ત્વ એ પદ નિઝાયના અર્થમાં વપરાયું છે. અહીં કાંઈ પણ તિરોહિત—ગુપ્ત—
જેવું નથી. ગોપિકાના—યશોદાના—આપ, નન્દન—પુત્ર—એ એમ નથી. એ લોક રીતે તેમ હોત—

યથા તથા સ્વાધીનઃ કૃતઃ, જ્ઞાતો યા, તથા ગોપિકાનામપિ મવેત્ । મોક્ષલક્ષ્યમિપુત્રત્વાત્ । તુલ્યતા-
યામેવ દિ વિચારોનિસમ્બન્ધઃ । ચિત્ત, ન કેવલં મવાન્ વૈષ્ણવધિપતિઃ પુરુષોત્તમઃ કિન્તુ અલિલ-
દેહિનાં સર્વેપામેવાસ્મદાદીનામન્તરાત્માજનન્તઃકરણં પદ્યતીતિ । ચક્રસ્મદુદયે તાટસં તાપં પચેત્
તદા પ્રસન્ન એવ મવેત્ । અતો નાશિન્વપ્ત્યં ચિત્તિત્ । ચિત્ત, આગતશ્રામદાદીનાં પરિપાલનાર્થમેવ ।
યદિ જાનીયાત્ एता नश्यन्तीति तदा परिपालयेत् । રક્ષણાર્થં ચ પ્રાર્થિત એવ, ન તુ સ્નેહ્યવા સમા-
ગતઃ, તદાહ વિચ્છન્નસાર્થિત્ત્વં ઇતિ । વિચ્છન્ના મદ્યા, વિરોધેણ સ્ખન્તીતિ સર્વથા ચૈદાર્થવિચારકઃ ।
અત એવ વૈચ્છાનસં મતં વ્રહ્મણા કૃતં ચમકદ્ભુજનપ્રતિપાદકમ્, તેનૈવ માર્ગેણ પૂજાં ભગવાન્ ગૃહ્ણતીતિ
ચેદ્ભૂતાદૌ તયૈષ પૂજા । અતઃ સર્વેષાં પૂજામપિ મદીતું વ્રહ્મણા પ્રાર્થિતઃ । વિશ્વગુણેયે ઇતિ મુલ્યં પ્રયો-
જનમ્ । દયમન્તરાત્મરયાઃ સર્વેપામેવ જીવાનાં મવાન્ સદ્ધા । તાદૃશઃ લોકે સહ્યં પ્રકટયિતું સાત્વત્તાં
વાવવાનાં ચૈભાશાનાં યા કુલે ઉદયિવાન્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । અત્ત દર્શનમાગતઃ । પૂર્વમપિ સદ્ધા યયેચ્છ-
મેવ પ્રેરયસિ, આગતસ્ય પુનર્વિરોધો વક્તવ્યઃ । સ ચાત્મનિવેદનરુપો મવસિ । અતો વયં કિં વિદ્યાપ-
યામઃ । યધોષિતમેવ કર્તવ્યમિતિ ભાવઃ ॥ ૪ ॥

યશીદાના પુત્ર હોત—તો જેમ યશીદાએ આપને સ્વાધીન કરી દીધા અથવા તો યશીદાએ આપને
જાણ્યા, તેમ ગોપિકાઓ પણ આપને સ્વાધીન કરી દેત અથવા આપને જાણુત, કારણ કે આપ ગોકુલના
સ્વામીના પુત્ર છો. ખસે પશી વચ્ચે તુલ્યતા હોય ત્યારે જ ભગવાનને વશ કરવાના સાધનરૂપ વિદ્યા
અને યોગિની સંબંધ હોઈ શકે. (હું ભક્તોને વશ હું એ જણાવવાને માટે જ ભગવાન્ યશીદાને વશ
થયા છે.) વળી, આપ એકલા વૈકુણ્ઠધિપતિ પુરુષોત્તમ છો જેમ નહિ, પરંતુ અમારા જેવા સર્વ
દેહીઓના અન્તરાત્માને—અન્તઃકરણને—જીવો છો. એ ભગવાન્ અમારા હૃદયમાં તે પ્રકારનો તાપ
જીવે તો તે પ્રસન્ન જ થાય. તેથી આ બાબતમાં કંઈ કહેવા જેવું નથી. વળી, ભગવાન્ જે આબ્યા છે
તે અમારા જેવાના રક્ષણને માટે જ આબ્યા છે. એ ભગવાન્ જણે કે ગોપીજનો મરી જાય છે તો જરૂર
તેમનું રક્ષણ કરે. અમારા રક્ષણને માટે જ અમે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે, ભગવાન્ પોતાની કૃપાથી
અહીં આબ્યા નથી. જેમ વિચ્છન્નસાર્થિતઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. વિષ્ણુના એટલે પ્રજ્ઞા. જે
વિશેષ ખૂબન કરે—ખોદે—તે વિષ્ણુના કહેવાય; અર્થાત્ જે સર્વ રીતે વેદના અર્થનો વિચાર કરનાર
છે તે વિષ્ણુના, પ્રજ્ઞા. આ કારણથી જ પ્રજ્ઞાએ સ્થાપિતો ભગવદ્ભક્તનું પ્રતિષ્ઠાન કરનારો વૈષ્ણવ
મત પ્રચલિત છે. આ જ માર્ગે પ્રમાણે ભગવાન્ પૂજા સ્વીકરે છે, અને તેથી જ વેંકટ વગેરે પુણ્ય-
સ્થળોમાં તે પ્રકારે જ ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેથી સર્વની પૂજા પણ અકુલ કરવાને માટે
પ્રજ્ઞાએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. વિશ્વગુણેયે—સર્વના રક્ષણને માટે—પ્રજ્ઞાએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી
અને સર્વનું રક્ષણ એ જ પ્રજ્ઞાની પ્રાર્થનામાં સુખ્ય પ્રયોજન છે. આ પ્રમાણે આપ અન્તરાત્મા છો,
એટલે બધા ય જીવોના આપ સખા છો, આવા પ્રકારના—સર્વના સખા—આપ જગતમાં સખ્ય પ્રકટ
કરવાને માટે સાત્વતોના—ચાતુરોના અથવા વૈષ્ણવોના—કુળમાં ઉદય થામ્યા—પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા—છો.
તેથી આ કારણને માટે જ—જગતમાં સખ્ય પ્રકટ કરવાને માટે જ—ભગવાનનો અહીં પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

ભગવાનનો હાત જે આર્કિર્ણવ થયો છે તેની પહેલાં પણ ભગવાન્ જીવોના સખા હતા. (કારણ
કે મુખર્ણાવેતો રામુજી સજ્જારીએ પ્રમાણે કૃતિ છે) તેથી આપ કૃપા પ્રમાણે જ—આપની રમણ કરવાની
કૃપાને અનુકૂલ જ—અને પ્રેરો છો. (તેથી અમારો નાથિકાવલ નિશ છે.) સર્વના સખા/
ભગવાન્, ત્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે તો તે પ્રકટથમાં કાંઈક વિશેષ હોવો એમ આપને અમારે
કહેવાનું છે. આ વિશેષ તે ભગવાનનું ભક્તોને આત્મનિવેદન. (ભગવાન્ પહેલેથી જ બધાના સખા છે,
અને ત્યારે તે પ્રકટ થાય ત્યારે તો ભક્તોને—નાથિકાઓને—પોતાના આત્માનું સમર્પણ કરવાને માટે
જ—ભક્તોને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કાવવાને માટે જ—તે પ્રકટ થાય છે.) તેથી અમે શી વિરૂપિ
કરીએ? આપને જેમ ચોચ લાગે તે જ પ્રમાણે આપે કરવું એમ તદ્દર્શ્ય છે. ૪

યથા વિધિર્વિધાદે તદૈવ શરણાગતપાત્નેડપિ । વિવાહપેક્ષયા શરણાગતરક્ષામદતી । સ સાધારણધર્મઃ
અયમીશ્વરધર્મઃ ઇતિ । નન્યયં વિધિઃ પ્રકાર ઇતિ કર્ષં પાલનમિતિ ચેત્ તથાહુઃ દ્વે વૃષ્ણિધુર્યેવિ ।
વૃષ્ણિર્હિ યદુવંશોદ્ભવઃ ચતુર્લીકઃ બહુવંસકર્તા । સદંત્રેડપિ મવાન્ ધુર્યઃ શ્રેષ્ઠઃ । તત્રાપિ સિયઃ સંસાર-
મયાત્ સમાગતાઃ । ન હિ સંસારઃ સ્વાભાવતઃ દુષ્ટઃ, કિન્ત્વસહદુઃસાદેતુરિતિ । તયા વયમપિ
મદત્ દુઃખં પ્રાપ્તુમ ઇતિ દષ્ટાદષ્ટદ્વારા મવાંસત્તિવર્તક ઇતિ । ઝનેનેય નિર્ભયતામિ સૂચિત્ । ઐતઃ
કાન્તસમ્બોધનાત્ મવાનેવ મર્તા । ઐતઃ સ્ત્રીણાં પ્રતમનુસરન્ વાચ્છિત્ત્વં કુર્વિત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

તતઃ તામસી કિંચિદ્વૈલક્ષણ્યેન ધાર્ણેન યમેવાર્થં પ્રાર્થયતિ વ્રજજનનાર્તિદ્વિતિ ।

વ્રજજનનાર્તિદ્વન્ વીર યોપિતાં નિજજનસાયધ્વંસનસ્મિત ।

મજ સસ્તે મવત્કિકરીઃ સ્મ મો જલરુદ્ધાનનં વારુ દર્શય ॥ ૬ ॥

વિવાહમાં શાસ્ત્રનો વિધિ છે તે જ પ્રમાણે શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવામાં પણ શાસ્ત્રનો વિધિ
છે, શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવું તે વિવાહના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું છે. વિવાહ એ જગતમાં
સાધારણ ધર્મ છે, જ્યારે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ ઈશ્વરનો ધર્મ છે.

અરે ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાનો આ પ્રકાર નિષિદ્ધ છે; તો પછી રક્ષણ શી રીતે મધ્ય થકે ?
આ પ્રમાણે એ શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે દ્વે વૃષ્ણિધુર્યઃ, વૃષિધુ, ખરેખર
મદુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા, તેમને પછી સ્ત્રીઓ હતી અને તેમણે મોટો વંશ પણ કર્યો. આવા
પ્રકારના વૃષ્ણિના કુળમાં પણ આપ-ભગવાન્-ધુર્ય-શ્રેષ્ઠ-છે. (તેથી આપે સ્ત્રીઓનું જ પાલન
કરવું જોઈએ,) તેમાં પણ સંસારના ભયથી સ્ત્રીઓ આપની પાસે આવેલી છે (એટલે તેમનું રક્ષણ
કરવું એ આપની ફરજ જ છે).

(અરે ગોપીજનો ! તમને જ્યારે સંસાર જ તથા ભારે સંસારનો ભય તમને ક્યાંથી હોઈ શકે ?
આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે) સંસાર, ખરેખર, સ્વભાવથી જ દુષ્ટ નથી પણ તે
અસદ્દ દુઃખનું કારણ છે તેથી દુષ્ટ છે. (આપના વિસ્મયથી) અમને પણ અસદ્દ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે,
અને તેથી અસદ્દ દુઃખના કારણરૂપ સંસારથી ભય અર્થાત્ મોટું દુઃખ અમને પણ પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી
દુષ્ટદાશ અથવા અદુષ્ટદાસ આપ જ તેનું નિરાકરણ કરનાર છે. (અર્થાત્ દુઃખના કારણનો નાશ કરવો
એ આપનો સ્વભાવ છે તેથી અમારા દુઃખના કારણનો પણ આપે જ નાશ કરવો જોઈએ.) આ પ્રમાણે
કહેવાથી—ભગવાન્ અમારા દુઃખના કારણનો નાશ કરે અને અમને અભયદાન આપે એ પ્રમાણે
કહેવાથી—અમે ગોપીજનો પણ નિર્ભય છીએ એમ સૂચન થયું. આ પ્રમાણે ભગવાન્ ધીનઓને
અભયદાન આપે ॥ તેથી ગોપીજનો પણ નિર્ભય ॥ એટલે ગોપીજનોએ ભગવાનને કાન્ત એ પ્રમાણે
સંબોધ્યા અને તેથી સૂચન કર્યું કે આપ જ અમારા પતિ છે, આપ જ અમારા શાસ્ત્રસિદ્ધ ભર્તા છે.
તેથી 'સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાનું જ છે' એ પ્રકારના સ્ત્રીઓ વિષેના આપના મતને—નિયમને—અનુસરીને
આપ અમારો મનોરથ પૂર્ણ કરો એ પ્રમાણે અર્થ છે, ૫

પછીથી અનન્યપૂર્વ સાન્નિધ્યતામસી ગોપીજન કેટલીક વિલક્ષણતાથી ધૃષ્ટતા—હિમ્મત—શખીને
તે જ અર્થની—અમારા દુઃખની નિવૃત્તિ અને મનોરથની પૂર્તિની—વ્રજજનાર્તિદ્વન્ એ શ્લોકમાં
પ્રાર્થના કરે છે.

હે મનમની આર્તિનો નાશ કરનાર ! હે સ્ત્રીઓના વીર !

હે નિગમનના ગર્વને મંદાસ્યથી દૂર કરનાર ! હે સખે ! આપ આપની

દાસીઓને—અમને—સામે અને આપના મનોહર ગુણકમળનાં દર્શન કરાવો. ૬

હે ભગવન્, મતાં વક્તું ન જાતન્તિ । મયા તુ નિર્વારિત્તુચ્યવે । હે સચ્ચે શ્ચિતિ અપ્રતારણ્યં સંવોધનમ્ । નઃ અસ્માન્ મજેતિહિતોપદેશઃ । નતુ કચમેવં પ્રાઠ્યં નિપિદ્ધં ચ વોધ્યવે વત્રાહુઃ મધ-
ત્કિકરીરિતિ । ધ્યે યથા માં પ્રપચન્તે' શ્ચિતિ હિ તવ પ્રતિજ્ઞા । જતો યથા કિંકર્યોં વયં મધન્તં મજામ-
ન્નથા મવાનપિ મજતુ । કિકરીત્વં તવ પ્રતિજ્ઞા ચ પ્રસિદ્ધેત્યાહુઃ સ્મેતિ । ન કેવલમધ્મદ્રુજને તવ સૈવેકા
પ્રતિજ્ઞા હેતુઃ કિન્તુ અન્યેઽપિ હેતવઃ સન્તિ । પ્રથમમવતારપ્રયોજનં વ્રજજનનાર્તિહ્રિતિ । વ્રજજનના-
ન્નાર્તિં હ્રન્તીતિ તથા । નાતઃ પરમન્યા આર્તિરસ્તિ । સામાન્યપ્રયોજનમેતત્ । વિશેષપ્રયોજનમ્યાહુઃ
યોપિતાં ધીરેતિ । રુપ્ણો મમવાન્ । વીરૈર્હિ શૂરા નિરાકરણીયા અન્યગતકામાદયઃ । તત્ર મુહ્યઃ
કામઃ । સ ચ મહુવિયઃ । અન્તર્વંદિઃ પચાર્થેન પૂર્ણેન પૂરયિત્વાશ્રમામાવાન્નિવારણીયઃ । અત एव લોકે
વાતારઃ કીર્તિમન્તો મધન્તિ વીરેશ્ચઃ । જતો મવાન્ મહાવીરઃ અન્તઃસ્થિતેનાતન્દ્રેન અતિવિદ્રાગાં

હે ભગવાન્! આ જામાં ગોપીજનોને આપને શું કહેતું તે આવકહેતું નથી; હું તો આપને નિશ્ચયપૂર્વક
કહું છું. હે સચ્ચે એ પ્રમાણે જે સંવોધન છે તેનું તાર્પણ્ય એ છે કે આપ અમારા સખા છો અને
તેથી હું આપને છેતર્યા વિના જ નિશ્ચિત અર્થ જ કહીશ. અમને આપ અને એટલી જ હિત—
લાભકારક—ઉપદેશ મારે આપને કરવાનો છે.

અરે! આ ગોપીજન આટલી જાધી હિંમત કેમ રાખે છે અને 'અમને ગોપીજનોને બન્ને' એ
પ્રકારની નિષિદ્ધ વાત કેમ કરે છે? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે મધત્કિકરી, 'જે
પ્રકારે ભક્ત અને બાળે છે તે પ્રકારે જ હું તેને બાળું છું' એ તો આપની પ્રતિજ્ઞા જ છે. તેથી અમે,
આપની દાસીઓ, જે પ્રમાણે આપનું ભજન કરીએ છીએ તે પ્રમાણે આપ પણ અમારું ભજન કરો.
અમે આપની દાસીઓ છીએ તે વાત, અને ઊંતાણમાં બધાવેલી આપની પ્રતિજ્ઞા એ બંનેપ્ર સિદ્ધ છે,
એમ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે જા.

આપ અમારું ભજન કરો તેમાં આપની ક્ષત પેલી એક પ્રતિજ્ઞા જ હેતુ છે એમ નથી, પરંતુ તેમાં
બીજાં પણ કારણો છે. પહેલું કારણ તો ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન છે એમ વ્રજજનાર્તિહ્રન્ એ
શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. મજામનોની આર્તિ—પીઠા—નો નાશ કરનાર તે વ્રજજનાર્તિહ્રન્ કહેવાય
છે. અમારી આર્તિ—પીઠા—આ વિનાની બીજી કોઈ નથી, આનાથી અધિક આર્તિ અમને બીજી નથી.
મજામનોની પીઠાને દૂર કરવી એ તો આપના અવતારનું સાત્ત્વ્ય પ્રયોજન છે. હવે ગોપીજનો
ભગવાનના અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન બધાવતાં કહે છે કે યોપિતાં વીર—આપ યોપિતાં વીર છો,
છીજનોને આપના આનન્દનું દાન કરનાર છો. આપ સદાનન્દ કૃષ્ણ છો, આપ એપર્યં વગેરે જ
શુભવાણા ભગવાન્ છો. વીર પુરુષોએ—દાનવીર પુરુષોએ—શૂરોનો, બીજામાં રહેલા કામદિનો, નાશ
કરવા લેવો છે. (દાન કરનારા પુરુષો બહુ દાન આપીને અન્વળી અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે. આ કામદિ
શૂરોમાં થવું કામ સુખ્ય છે, અન્ન વગેરેના કામ કરતાં કામશાસ્ત્રસિદ્ધ કામ સુખ્ય છે અને તે અનેક
પ્રકારનો હોય છે. દાનવીર પુરુષે સ્વરૂપાન્દરૂપ પૂર્ણ પદાર્થ વડે બીજા મનુષ્યોને અંદર અને બહાર
પૂરીને કામને આશ્રય—રહેવાનું સ્થળ—વિનાનો બનાવીને તે કામને દૂર કરવાનો હોય છે. આ કારણથી
જ જગતમાં દાનવીર પુરુષો બીજા વીર પુરુષો કરતાં વધારે કીર્તિ મેળવે છે. વીર પુરુષો જે મારી
નાખતા સોચ્ય છે તેને સ્વરૂપતઃ મારે છે, જ્યારે દાનવીર પુરુષો ગરીબ લોકોના ઘરને સમૃદ્ધિથી
પૂરીને તેમના દરિયનો નાશ કરે છે, અર્થાત્ તે ઘરમાં દરિયને રહેવાને માટે સ્થળ ન મળવાથી દરિય
પોતે જ જતું રહે છે.) આપ દાનવીર છો તેથી આપ મહાન્ વીર છો, જાણ થવું જેમની ઇચ્છાઓને
પૂરી શકે નહિ એવા ઘણા દરિદ્ર માણસોની પણ ઇચ્છા આપ આપની અંદર રહેલા આનન્દ વડે પૂર્ણ
કરી છો. આપની આ વાત તો સર્વે પ્રસિદ્ધ જ છે. આ જ કારણથી યોપિતાં વીર એ પ્રકારે આપનું

પ્રજ્ઞાપિ પૂરવિતુમશક્ત્યાનામિચ્છાપૂરકઃ । અયં પાર્થત્વ સર્વજનીનઃ । જતાઃ યોષિતાં ધીરેતિ
સન્વોધનમ્ । ન હિ કૃષ્ણાદન્વો જગતી કશ્ચિદેવં સમ્યોષનમર્હતિ, અપૂર્ણકામત્વાત્ । જતોડ્યતાર-
સામાન્યવિશેષપ્રયોજનાધ્યાં ચ નો મજ્જ । ત્વ સત્ત્વં તથાપિ મયતીનામભિમાનવોપનિવૃત્ત્યર્થ મજ્જનં ન
ક્રિયતે इति चेत् તગ્રાહ નિજજનસાયધ્વંસનસ્મિતેતિ । નિજજનનાઃ સેવકાઃ તેષાં સ્મયો ગર્વઃ, તસ
ધ્વંસનાર્થ સ્મિતં ચત્ત્વ । નિજજનનાં સાયદૂપીકરણાર્થ પરિત્યાગો નોપાયઃ કિન્તુ તદર્થ સિદ્ધિમેવ
કર્તવ્યમ્ । સ્મિતં હિ મન્દહાસઃ । ‘હાસો જનોન્માદકરી ચ માયા’ । તસ્મા મન્દત્વ મત્તેન્વપ્રવર્તનમ્ ।
ન હિ માયામોહવ્યતિરેકેણ કસ્યચિત્સયો મવતિ । અવ એવ હાસસંકોચ એવ સાધનમ્ । નિજજના-
નામપિ ધર્મ એવ દુષ્ટઃ, ન તુ ધર્મો । અમ્યથા નિજજનત્વમેવ ન સ્માત્ । દૃશ્યલોકોપાધિઃ સૌન્દર્ય-
કેડપિ । સ્વ હાસ્યેન તા અપિ અત્માનં તુલ્યં મચ્ચન્તે । ચદા પુનર્હાસ્યે સંકોચઃ, તદૈવ તાસાં ગર્વો
નિવર્તતે । કિન્તુ, અભિમાનો હિ દોષઃ । સ તાવદેવ તિષ્ઠતિ ચાવત્તવ સ્મિતયુક્તમાનનં ન પદ્યતિ ।

સંબોધન છે. ખરેખર, જગતમાં કૃષ્ણના વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થને યોષિતાં ધીર એ પ્રકારનું સંબોધન
થતું નથી, કારણ કે કૃષ્ણ વિના બીજા પદાર્થની કમલાઓ પૂર્ણ થયેલી નથી. (ત્યાં પોતાના જ
કામ પૂર્ણ થયા નથી ત્યાં બધી બીજાઓની કામના તેઓ કેવી રીતે પૂર્ણ કરી શકે? આથી જ તેઓ—
કૃષ્ણ વિનાના બીજા પદાર્થો—યોષિતાં ધીર એ સંબોધનને યોગ્ય નથી.) તેથી આપના અવતારનાં
સામાન્ય અને વિશેષ પ્રયોજનોને લીધે પણ આપ અમને લાગે. (અવતારનું સામાન્ય પ્રયોજન
જાજનોની આતિ દૂર કરવી તે; અને અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન યોષિતાના ધીર, બીજાનો
સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવું છે.)

અરે! આ શું કહ્યું તે તો સાચું, પણ તમારામાં ‘અમે સર્વથી અધિક છીએ’ એ પ્રકારનો જે
અભિમાન દોષ છે તેને દૂર કરવાને માટે જ તમારું લાગન કરવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે તો
ભગવાન ગોપીજનોને કહે તો તેના જવાબમાં ગોપીજન કહે છે કે નિજજનસાયધ્વંસનસ્મિત, નિજજનો
એટલે સેવકો; તેમનો કમ્ય એટલે અર્વઃ તેનો ધ્વંસન—નાશ—કરવાને માટે સ્મિત છે જેમનું
એવા ભગવાન નિજજનસાયધ્વંસનસ્મિત કહેવાય છે. પોતાના સેવકોનું અભિમાન દૂર કરવાનો ઉપાય
પરિત્યાગ—સેવકોને છોડી દેવા તે—નથી, પણ તે અભિમાન દૂર કરવાને માટે સ્મિત જ કરવું લેખ્યું.
સ્મિત એટલે મન્દ હાસ. ‘ભગવાનનું હાસ્ય એ મનુષ્યોને ઉન્માદ કરનારી માયા છે’ એ પ્રમાણે
શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયની અંદર કહેવામાં આવેલું છે. આ હાસરૂપી માયા
ત્યારે ભક્તોને વિષે પ્રવર્તે નહિ ત્યારે તે મન્દ કહેવાય છે. ખરેખર, હાસ્ય—માયાના મોહ—વિના
કોઈને પણ અહંકાર થતો નથી, અને તેથી જ અમર અહંકારને દૂર કરવાને માટે પણ સાધન તરીકે
તો આપે આપના માધ્યમક હાસ્યનો સંકોચ જ કરવાનો છે. (અર્થાત્ આપ આપના હાસ્યનો સંકોચ
કરીને મન્દહાસ્ય—સ્મિત—જ કરો કે જેથી અમારો અહંકાર નાશ પામે. આ શાસ્ત્રીય પ્રકારે અર્થ
કર્મો; હવે લોકિક પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે છે.) વળી સેવકોનો પણ અભિમાનરૂપી ધર્મ જ દુષ્ટ છે,
નહિ કે ધર્મી—સેવક—જ પોતે દુષ્ટ છે. (અહીં રસનો જે પ્રતિબન્ધ કરે છે તેને દોષ કહેવામાં
આવ્યો છે. અમારો—ગોપીજનોનો—અહંકાર રસનો પ્રતિબન્ધ કરે છે. તેથી અમારું અભિમાન દુષ્ટ
છે, અમે પોતે દુષ્ટ નથી.) તો આ પ્રમાણે ન માનીએ તો અમે ભગવાનનાં સેવકો જ થઈ શકીએ
નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગોપીજનોએ પોતાના લોકિક અહંકારનો પણ નાશ કરવાને માટે ભગવાનના સ્મિત-
રૂપી અતૈકિક ઉપાય દર્શાવ્યો. આપના હાસ્યને લીધે ગોપીજનો પણ પોતાની બાતને તુલ્ય માને છે;
પણ ત્યારે આપના હાસ્યનો સંકોચ થશે ત્યારે જ તેમનો અર્વ જતો રહેશે. (હવે રસમાર્ગની રીતે
અર્થ કરે છે.) વળી અભિમાન એ ખરેખર દોષ (કારણ કે તે રસની પ્રાપ્તિ કરવામાં પ્રતિબન્ધક છે):

ન હિ કાચિત્તાદશમધ્યાનનં દદ્ધા સ્થાભિમાનં પાલયિતું શાશ્વ । નન્વેતલ્લોકે અપ્રસિદ્ધં સાધનત્વેવેતિ કથં
જાતું શક્યતઃ ક્ષણિકાદ્વાહુઃ જલરુહાનનં ચારુ દર્શયેતિ । જલરુહં કમલમ્, વત્સદશમાનનમમૃદ-
સ્થાનિ । ન હ્યમૃતે પીતે કલ્પચિદોપસ્થિતિઃ પીતિ યુક્તિઃ । સાધનત્વે ચેત્સદેહઃ, યજ્ઞવાર્ પ્રદર્શ્ય પર્યેત્યર્થઃ ।
કિંચ, અભિમાનો હિ મનોધર્મઃ, તથા આનનં હુ ચારુ મનોહરમ્ । ન હિ ધર્મિણિ હૃતે ધર્મસ્થિતિઃ ।
સત્યુઃ સલિમ્બજનં યુક્તમેવ ॥ ૬ ॥

રાજસી હુ સત સ્તમા વમેવાર્થ પ્રજાપન્તરેણ માર્થયતે પ્રણતદેહિનામિતિ ।

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્પણં તૃણચરાનુગં શ્રીનિકેતનમ્ ।

પાણિપાણિપિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેષુ નઃ કૃન્ધિ હૃન્નયમ્ ॥ ૭ ॥

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેષુ કૃણુ કૃણુવ્ય । કાન્દસો લોપઃ । સ્વાપય । ત્વજ પ્રયોજનં કૃન્ધિ
હૃન્નયમિતિ । હૃદયે પૌરવત્ સ્થિતં પામં કૃન્ધિ । કુચેષ્વિતિ સમુદાવામિપ્રાવેણ વહુવચનં, વિરહેણ

ત્યાં મુખી આપના સ્થિતવાણાં મુખાનું ગોપીજન દર્શન કરતાં નથી ત્યાં મુખી જ તેમનું અભિમાન રહે છે.
એથી એક પલ્લુ સ્ત્રી નથી કે જે આપનું સ્થિતવાણું મુખ ભેળવે પોતાનું અભિમાન રાખી શકે. (આ પ્રમાણે
નિજજનન ધ્યાનથી પદનો શાશ્વીય, લૌકિક અને રસમાર્ગીય એ ત્રણ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.)

અરે ! સ્થિત એ અભિમાનનો નાશ કરવાના સાધન તરીકે વગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; તો પછી
જાગવાનું સ્થિત સેવકોનું અભિમાન દૂર કરશે એ કેવી રીતે બાળી શકાય ? આ શંકાના સમાધાનમાં
ગોપીજનો કહે છે કે જલરુહાનનં ચારુ દર્શય. જલરુહ એટલે કમળ. કમળના જેવા મુખમાંથી અમૃત
ઠરે છે. જે કોઈ અમૃત પીએ છે તેનામાં કોઈ પલ્લુ બાતલો લેવ, ખરેખર, રહેતો નથી એ આ વિષયમાં
સુક્ષિત છે. આપનું સ્થિત સેવકોના અભિમાનનો નાશ કરનારું સાધન છે કે કેમ એ વિષે જો આપને
શંકા થતી હોય તો એક વાર સ્થિત દેખાડીને આપ પોતે જ અતુલ્ય કરો કે અમારો અહંકાર તેનાથી
દૂર થાય ॥ કે નહિ. વળી, અભિમાન એ મનનો ધર્મ છે, આપનું મુખ તો ચારુ, મનોહર—મનને
હરણ કરનારું—છે. ખરેખર ! મનરૂપી ધર્મીનું હરણ કરવામાં આવે તો પછી મનનો અભિમાનરૂપી ધર્મ
રહેતો નથી. સખાએ સખીનું ભજન કરવું યોગ્ય જ છે. ૬

સાત્ત્વિકરાજસી ગોપીજન તો સાત્ત્વિકતામસી ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ છે, એટલે તે જ બાળતપી
ખીજ પ્રકારે મળતદેહિનમ્ એ શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

આપને પ્રણામ કરનારા પ્રાણિઓના પાપનો નાશ કરનારું, પશુઓની
પાંછળ જનારું, લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ, અને કાલીય નાગની ક્ષુણ્ણ ઉપર
મૂકાએતું આપનું ચરણકમળ આપ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો અને
અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો નાશ કરો. ૭

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેષુ કૃણુ—આપ આપનું ચરણરસિન્દ અમારા સ્તનો ઉપર મૂકો—એ
પ્રમાણે આ શ્લોકમાં અર્થ છે. પહેલા જણના રુદ્ધ ધાતુ ઉપરથી જે કૃણુવ્ય રૂપ સિદ્ધ થાય છે તેમાંના
વ્ય નો આ શ્લોકમાં છાન્દસ લેવ કરીને કૃણુ એ પ્રમાણે રૂપ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેનો અર્થ
'કથાપન કરો' એ પ્રમાણે થાય છે. સ્તનો ઉપર જાગવાનું ચરણરસિન્દ દશધન કરવાનું પ્રયોજન
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે કૃન્ધિ હૃન્નયમ્. અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો આપ
નાશ કરો. શ્લોકમાં કુચેષુ—સ્તનો ઉપર—એ પ્રમાણે જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે
તે ગોપીજનોના સમૂહની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે, અથવા તો વિરહને લીધે ગોપિકાઓ પોતાના
સ્તનોને પોતાનાથી નિઃસ્થ અને છે તેવી. (સંયોગમાં સ્તનો જાગવાના ઉપયોગમાં આવે એટલે સ્તનોને
મુખો • ૧૧

મિત્રાન્ વા મન્યન્તે । ત્રિપતિ દુઃસહાનેન નિકટે સમાનયનમુક્તમ્ । તત્તો મજનેન સંવન્ધ ઉત્તઃ ।
 લત્તેન વિપરીતરસ ઇન્દ્રિયે, વંધવિદોષો વા તિર્યગ્ભેદઃ । ઇન્દ્રિયચનાત્ । તાવતા દિ દ્વયસ્થિતાઃ કામો
 ગચ્છતિ । સ્ત્રીણાં સમૂદૈ સ્ત્રીલાસાયને પરિતઃ સ્થિતાનાં તથા સંવન્ધો મવતીતિ વા । નતુ ફર્લેષુ
 રુત્તેષુ કથં કોમલચરણસ્થાપનમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ કાળિકળાર્પિતમિતિ । ન દિ કાલિયકળાત્ કૂપ
 અસ્મત્સ્થાનાઃ । તત્ર યથા ચરણસ્થાપનં કૃત્વા ઉદન્તર્ગતો દોષો દૂરીકૃતઃ, ઇવમત્રાપિ કર્તવ્યઃ । અમ્બુજ-
 પદેન પ પ્રલક્ષ્મતસ્તાપહારકત્વમ્ । નતુ તથાપિ સ્ત્રીણાં વસુતિ ચરણસ્થાપનમુક્તમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ
 સ્ત્રીનિકેતનમિતિ । લક્ષ્મ્યાઃ સ્થાનં તત્ । લક્ષ્મીઃ કિંતુ તત્ર સ્પર્શમર્હતિ, અન્યાસુ કઃ સંદેહ इति । નતુ
 મવલો મૂલાઃ, કથં મવતીનાં હિતં કર્તવ્યમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ તૃણચરાનુગમિતિ તૃણચરા ગાયઃ,

ગોપીજનો પોતાનાં માને, પણ વિરુદ્ધમાં સ્તનો ભગવદ્વપયોગી ન હોવાથી તેમને પોતાનાં માનતાં નથી,
 પરંતુ પોતાનાથી વુદ્ધાં માને છે. એટલે ગોપીજનોની પ્રાર્થનાનો ભાવ એવો ॥ કે જે અમારા ઉપર
 ચરણારવિન્દનું આપ સ્થાપન કરતાં ન હો તો પછી અમારાથી ભિન્ન અને આપનો પક્ષપાત કરનારા એવા
 સ્તનો ઉપર તો આપ આપનું ચરણારવિન્દ પધરાવો.) અથવા તો પોતાના સ્તનોના ઘણા દુઃકડાઓ થઈ
 ગયા એટલે ગોપીજનોએ કુષેષુ એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એમ પણ અર્થ થાય. પાંચમા
 શ્લોકમાં ગોપીજનોએ પોતાના મરતક ઉપર હસ્ત મૂકવાની ભગવાનને જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે
 ભગવાનની પાસે આવવાની પ્રાર્થના કરી. પછીથી છઠ્ઠા શ્લોકમાં અમને કશીએને આપ ભને એ પ્રમાણે
 ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે ભગવાનની સાથેના સંબંધની પ્રાર્થના કરી. હવે
 આ સાતમા શ્લોકમાં વિપરીત રચની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અથવા તો તિર્થંગેકરૂપી એક વિશિષ્ટ
 બન્ધની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, કારણ કે પવામ્બુજમ્ એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલી છે.
 સ્તનો ઉપર ભગવાનનું ચરણારવિન્દ પધરાવવાથી હૃદયમાં રહેલી ક્રમ, ખરેખર, નાશ પામે છે. (યાં
 ગોપીજનોનો એક સરખો મનોરથ ન હોવાથી કુષેષુ એ બહુવચન ન થતી શકે તેથી બીજા પક્ષ
 દર્શાવે છે.) અથવા તો સ્ત્રીઓના સમૂહમાં ભગવાન ન્યારે લીલાશયન કરે ત્યારે ગોપીજનો આમુખામુખ
 રહે અને ભગવાનનું ચરણારવિન્દ અધ્યમાં રહે એટલે ભગવાનના એક ચરણારવિન્દને ગોપીજનોના અનેક
 સ્તનોનો સંબંધ થઈ શકે, એટલે કુષેષુ એ બહુવચન થતી શકે એમ છે.

અરે! તમારાં કંઠજ સ્તનો ઉપર માફ કોમળ ચરણ શી રીતે સ્થાપી શકાય? આ પ્રમાણે જે
 ભગવાન શંકા કરે તો તેમનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે કાલિકળાર્પિતમ્, કાલિયનાગની
 ફૂલા કરતાં અમારા સ્તનો મધારે ફર-કંઠજ-નથી. જેમ આપે કાલિયનાગની ફૂલા ઉપર ચરણ
 સ્થાપીને તે નાગની અંદર રહેલો દોષ દૂર કર્યો તેમ અમારા સ્તનો ઉપર પણ આપે ચરણ સ્થાપીને
 અમારામાં રહેલો દોષ દૂર કરવો ભોમ્બે. ભગવાનના ચરણને જે અમ્બુજ-કમળ-કહેવામાં આવેલું
 છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનું ચરણ પ્રત્યક્ષ રીતે તાપનો નાશ કરનારું છે.

અરે! તમે યાં કાલિય નાગની વાત કરો છો, છતાં પણ સ્ત્રીઓની છતી ઉપર મારે ચરણ મૂકવું
 એ અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે જે ભગવાન શંકા કરે તો ગોપીજનો તે શંકાનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે
 ર્શિનિરેલમમ્, આપનું ચરણ લક્ષ્મીજનું સ્થાન છે. અથવા લક્ષ્મીજી આપના ચરણનો સ્પર્શ કરવાને
 યોગ્ય છે, તો પછી લક્ષ્મીજીના જ અંશરૂપ એવી બીજી સ્ત્રીઓ-ગોપીજનો-આપના ચરણનો સ્પર્શ
 કરે તેમાં શો અંદેહ હોઈ શકે?

અરે! લક્ષ્મીજી ચતુર છે અને તમે યાં તો મૂઢ છો, એટલે તમારું હિત મારે કેવી રીતે કરવું?
 આ પ્રમાણે જે ભગવાન શંકા કરે તો ગોપીજનો ઉત્તરમાં કહે છે કે તૃણચરાનુગમ્, તૃણચરો એટલે
 ગાય વગેરે પશુઓ. આવા પશુઓની પણ પાછળ આપનું ચરણારવિન્દ તેમના હિતને માટે ભાય છે.
 ભગવાનથી પોતે પ્રેમજોડાં છે એમ માનીને તું તે પશુઓ પાસેનો ત્યાગ કરીને અમૃતનું બસણ કરે છે?

તેપામપ્યનુગં પચાદ્ગચ્છતિ વદિતાયમ્, તે કિં ભગવતા પ્રેર્યમાણા इति कृष्णं परित्यज्यामृतं भक्षयन्ति ।
તેપાં વળનેપામૃતમ્, તથાસ્માકમપિ કમ ઘવાસૃતમ્ । નૈતાવવા પરમકૃપાલોઃ કશ્ચનાર્થઃ ક્ષીયતે ।
નનુ ભવતીનાં જિતેન્દ્રિયત્વાયમાવાત્ પાપમસિ, તદ્વપગમે પચાત્પદં સ્થાપયિષ્યામીતિ ચેત્ તત્રાદુઃ
પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમિતિ । વયં પ્રકર્ષેણ નતાઃ, નાસ્મામિઃ પ્રક્ષરાન્તરેણ નિવર્તયિતું શક્યતે
કિન્તુ વય ચરણપ્રસાદાદેવ નજાણાં પાપં ગચ્છતિ । તત્રાપિ દેહિનઃ । પ્રકર્ષેણ નતત્વેન ધર્મમાર્ગાદિ-
પરિત્યાગ ઉક્તઃ । દેવાભિમાનસ્ય વિચમાનત્વાત્ ન જ્ઞાનમપિ । પ્રણવાનં હિ નાપ્યધોગતિઃ । અતસ્થા
પદમેવ તેપાં પાપનાશકં ચિન્તિતં દૃષ્ટં સ્પૃષ્ટમાલિમિતં વા ॥ ૭ ॥

इममेवार्थं क्तोऽप्युच्यमा प्रकारान्तरेण प्रारंभते मधुरया मिरिति ।

मधुरया मिरा वत्सुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षणा ।

विधिकरीरिमा चीर सुखतीरघरसीधुनाप्याययस्य नः ॥ ८ ॥

इत्येन च स्वरूपेण पदा चोपलभितेन । कुलेन चोपજાતો હિ કર્તવ્ય इति ता जगुः ॥ १ ॥

જેમ તેમને મન ધાસ જ અમૃત છે તેમ જામને પણ ક્રમ જ અમૃત છે. આથી કરીને પરમકૃપાળુ
એવા જે આપ તેમના કોઈ પણ અર્થનો નાશ થતો નથી.

અરે ! તમે ગંધાંજલેએ ઇન્દ્રિયો છોતેલી નથી અને તમારામાં બીજા પણ શુદ્ધો નથી, તેથી હમણાં
તમારામાં પાપ છે, તે પાપ જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે પછીથી હું તમારા સ્તનો ઉપર આડું ચરણ મૂકીશ.
આ પ્રમાણે જે ભગવાન કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્. અમે
પુષ્કળ નમેલાં છીએ—અમે આપને પુષ્કળ નમન કરીએ છીએ—આપને પુષ્કળ નમન કર્યા વિના
બીજા કોઈ પણ પ્રકારે અમે અમારું પાપ નાશ કરી શકીશું નહિ, પરંતુ આપના ચરણના પ્રસાદથી—
કૃપાથી—જ નમ લોકોનાં પાપ નાશ થાય છે. તેમાં પણ દેહવાળાં છીએ. પુષ્કળ નમન કરવાનું જે
કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એવો છે કે ધર્મમાર્ગ વગેરેનો તેમણે—પુષ્કળ નમન કરનારાઓએ—
સમ્પૂર્ણ ત્યાગ કરેલો છે. દેહાભિમાન હોવાથી દેહીઓને જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. જે લોકો ધર્મનિ—
ભગવાનને—ખૂબ નમન કરે છે તેમની તો અદેખર અધોગતિ જ થતી નથી. તેથી જ આપના
ચરણક્રમણનું ને ચિન્તન કરવામાં આવે, અથવા દર્શન કરવામાં આવે, અથવા સ્પર્શ કરવામાં આવે,
અથવા તો અદ્વિગત કરવામાં આવે તો તે આપને ખૂબ નમન કરનારા લોકોના પાપનો નાશ કરે છે. ૭

સારિવકશજશી કુમારિકા ગોપીજન કરતાં પણ ઉત્તમ એવાં નિર્મુલ કુમારિકા ગોપીજન આ જ
આમતની—પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુની—પ્રાર્થના બીજે પ્રકારે મધુરયા મિરા એ શ્લોકમાં કરે છે:—

હે કમળનેત્ર ! હે પીર ! મનોહર વાક્યોવાળી અને વિદ્વાનોને
આનન્દ આપનારી એવી આપની મધુર વાણીથી આ આસાંકિત અને
મોહ પામતી અમ દારીઓને અધરાત્રીનું પાન કરાવીને છવાડો ૮

ગોપીજનોએ પાંચમા શ્લોકમાં મિરસિ વેદિ નઃ સ્વીકરણમ્ જે શબ્દોમાં ભગવાનના
હસ્તક્રમણી પ્રાર્થના કરી, છઠ્ઠા શ્લોકમાં મવ સપ્તે સવતિકદ્વિતીઃ જે શબ્દોમાં ભગવાનના સ્વરૂપની
પ્રાર્થના કરી અને સાતમા શ્લોકમાં વદામૃતે ક્ષણ કુન્દેષુ જે શબ્દોમાં ભગવાનના ચરણક્રમણી
પ્રાર્થના કરી. (આ પ્રમાણે ૫-૭ જે ત્રણ શ્લોકોનો સાર આપીને હવે આઠમા શ્લોકનો સાર આપવામાં
આવે છે.) હવે અધરાત્રીરસ ભગવાનના મુખાલિનમાં હોવાથી તેમના મુખરસિનની પ્રાર્થના કરવાની
રહે છે, તેથી ગોપીજનો મધુરયા મિરા એ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં કહે છે. ૧

પૂર્વોક્તમયિ સર્થં હિ ચાવત્સપ્તં ન ભાવતે । તાવત્સરસ્રવાં વાતિ ન કદાચિદિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨ ॥

હે સ્વામિન્, મધુરયા ગિરા મુહુતીરિમા ગોપીરાપ્યાયસ્વ । મોહો હિ મરણપૂર્વાયસ્વારુપઃ । તાતામાપ્યાયને હેતુઃ વિધિકરીરિતિ । આજ્ઞાકારિણીઃ સેવાકારિણીર્વા । અસામર્થ્યં તુ તવ નાલી-
સાહુઃ હે વીરેતિ । શૌર્યં હિ આર્વાનામાર્તિનિરાકરણાર્થમ્ । હમા ઇતિ ગ્રદર્શનેન જ્ઞાનમાત્રવિહમ્બેન
મરિધ્યન્તિ ઇતિ સૂચિતમ્ । તત્તુ વાજ્ઞાત્રેણ કયં મોહનિષ્ક્રિરિતિ ચેત્ તજાહુઃ મધુરયેતિ । મોહો હિ
માયારુપઃ । સ મવત્સ્વરૂપેણેવ નિવર્તતે સશ્વિદાનન્વરૂપેણ । સત્ર તવ વાણી બાનન્દરૂપેભાદ મધુર-
યેતિ । મધુ અસાધારણો રસઃ । તત્તુષ્ણ મધુરા । યત્તુ મનોહરં વાક્યં યત્ર । વાક્યસ્ય મનોહરત્વં
સત્સમિયપ્રતિપાદકત્વેન । અતઃ સદ્વત્તા નિરુપિતા । સુધાર્તા મનોજ્ઞા આહ્વાદકારિણી । જનેત પ્રામ-
રૂપઃ નિરુપિતા । તે હિ જ્ઞાનેનૈવ રસઃ મવન્તિ । મુક્તે નયને યર્વેતે ઇતિ તયોરપિ શ્વાપારં કૃત્વૈવ
વક્તવ્યમિત્યાહુઃ પુષ્કરેક્ષણેતિ । કમલચત્ર પરતાપાપહારકે દૈશ્વજે યસ્ય । કિલ્લ અધરસીધુના અધરા-
સૂતેન ચ આપ્યાયસ્વ । વક્તવ્યાઃ દ્રઢવ્યાઃ પાવયિતવ્યા ઇતિ । મૂર્છિતાસાં હિ મૂર્છાનિવારણાર્થ

ભગવાનના દૃષ્ટ અધરસની આર્યના કરવા કરતાં તેમની વાણીની જે આર્યના કરવામાં આવી છે તેનું પ્રયોજન એ છે કે જ્યાં સુધી ભગવાન પોતે પોતાની મધુર વાણીથી સ્પષ્ટ કહે નહિ જ્યાં સુધી પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તો પણ તે બધી વસ્તુઓમાં કોઈ પણ વખત રસ આવશે નહિ એ પ્રમાણેની રસભાગેની મર્યાદા છે. જે ભગવાન બોલ્યા વિના રમણ કહે તો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી એ રસભાગેની મર્યાદાનું સૂચન કરવાને માટે સ્થિતિઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ૨

હે સ્વામિન્, આ મોહ પામતી ગોપીઓને આપ મધુર વાણીથી લગાડો. મોહ એ ખરેખર મરણની પૂર્વાવસ્થા છે. આ ગોપીઓને લગાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં કહે છે કે વિધિકરી. વિધિકરી એટલે ભગવાનની આજ્ઞા પાળનારી અથવા તો સેવા કરનારી. આવી મોહ પામતી ગોપીઓને લગાડવાનું તમાશમાં—ભગવાનમાં—અસામર્થ્ય, અશક્તિ, નથી એ દર્શાવતાં ગોપીઓને કહે છે કે હે વીર, વીર યુધ્ધમાં જે શૌર્ય રહેલું છે તે કુખી લોકોનું કુખ દૂર કરવાને માટે છે. હમા—આ ગોપીઓ—એમ આંગળી વતી ગોપીઓની પોતાની નાવને જે દેખાડે છે તે ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે દૃષ્ટ એક સ્વપ્નનો વિહંગ થતાં જ આ ગોપીઓ ખરી જશે.

ખરે ! મારી દૃષ્ટ વાણીથી તમારા મોહનો નાશ કેવી રીતે થશે ? આ પ્રમાણે જો ભગવાન ચંદ્ર કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીઓને કહે છે કે મધુરયા. મોહ એ ખરેખર આચાર્ય છે. તે દૃષ્ટ આપના શશ્વિદાનન્દરૂપ સ્વરૂપથી જ નાશ પામે છે. તેમાં આપની વાણી આનન્દરૂપ છે એ દર્શાવવાને ગોપીઓને કહે છે કે મધુરયા. મધુ એ પ્રીતિરૂપી અસાધારણ રસ છે. મધુવાણી—અસાધારણ રસવાણી—વાણી તે મધુર કહેવાય છે. વદ્ય—મનોહર—છે વાક્ય જેમાં જેવી વાણી વસ્તુવાક્યા કહેવાય છે. ભગવાનનાં વાક્યો સઘ અને પ્રિયનું પ્રવિષાદન કરે છે તેથી તે મનોહર કહે છે. આ પ્રકારે ભગવાનના સદ્ગુણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું, ભગવાનની વાણી વિદ્વાનોને મનોજ્ઞ—આનન્દ આપનારી—છે. આ પ્રકારે ભગવાનના જ્ઞાનરૂપનું—ચિદ્રૂપતાનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વિદ્વાનો ખરેખર જ્ઞાનમાં જ આસક્ત રહે છે. સુખમાં નેત્રો હોય છે તેથી તે નેત્રોનો પણ ઉપયોગ કરીને જ આપે—ભગવાને—બોલવું જોઈએ એમ સૂચન કરતાં ગોપીઓને કહે છે કે પુષ્કરેક્ષણ. પુષ્કરની—કમળની—આકૃષ્ટ બીજઓના તાપને દૂર કરનારાં ધીણ—નેત્રો—છે જેમાં તો પુષ્કરેક્ષણ કહેવાય છે. વણી, અધરસીધુ—અધરસૂત—વડે અમને આપ લગાડો. મધુરયા ગિરા, પુષ્કરેક્ષણ અને અધરસીધુના એ ત્રણ પદો વડે ગોપીઓને ભગવાનને અનુક્રમે કહે છે કે આપે અમારી ગાયે બોલવું જોઈએ, અમારા સાથે બેસવું જોઈએ અને અમને લગાડવાં જોઈએ. જે પુરુષો મૂર્ધા પામેલા હોય છે તેમની મૂર્ધા દૂર કરવાને માટે મહામન્ત્રોનો પ્રાઠ કરવામાં

આઃ પટ્યન્તે કમલાર્દનિ ચ શૌભલદ્રવ્યાણિ સ્થાપન્તે । સર્વયા અસાપ્તે અમૃતમપિ પાપ્યતે,
પોપ્યાન્ વા રસાન્ પાપ્યન્તિ । ઇય તુ મૂર્ઝાં નાત્પેન નિવારયિતું શક્યેતિ વીરેતિસન્બોધનમ્ ।
અન્તિમાવસ્યા પ્રદર્શિતા । પૂર્વપ્રાર્થિતાધ્યાયોઃ સ્થાપકત્વેનાધિકમૂર્છાદિતવો જાતાઃ ॥ ૮ ॥

અર્થે પેદાર્થચતુષ્ટયં સપ્રાર્થ્યં તદ્વદાને સ્થાયમેઽ દેતુમાશક્ત્ય પરિહરન્તિ ત્વં કવેતિ ।

તવ કથામૃતં તત્તજીવનં કવિભિરીડિતં કલ્મષાપહમ્ ।

અવળમદ્ગૂલં શ્રીમદાતતં મુવિ ગૃણન્તિ તે મૃદા જનાઃ ॥ ૯ ॥

નતુ સર્વેભિર્વં પ્રાર્થિતં મત્સ્યો દેયં ન ત્વમકેભ્યઃ । અમત્ત્વં ચ નિરદેષિ જીવનાવ-
તે । મગવાસુ સર્વનિરપેક્ષઃ । ન ત્સ્ય મવત્વીરનેન કાર્યં લક્ષ્મીસદ્દરવો યસ્ય કોટિનો દાસ્યઃ ।
: 'ત્વયિ પૃતાસજ' દશ્યસગવમ્ । ત્સ્યાગ્રયમેવ પ્રાર્થનમિત્યાશ્ચ પરિહરતિ । નેદ જીવનમસ-

કે છે અને કમળ વગેરે શીતલ દ્રવ્યો તેમના શરીર ઉપર મૂલ્યામા આવે છે એ મૂર્છા ઠોડી પણ
। દુઃખ થઈ શકે એમ ન હોય તો અમૃત પણ પીવાને માટે આપવામા આવે છે, અથવા તો ઉત્તમ
કેમ વેરો અતિશય રસો પીવડાવે છે અમીઝી આ મૂર્છા અપ મદ્યુદ દુઃખ થઈ શકે એમ નથી
। ગોપીજનો ભગવાનને વીર એ પ્રભાવે ત્રોષે છે. આ પ્રભાવે ગોપીજનોએ અમૃતની પ્રાર્થના
શથી તેમની અતિમ અવધાનુ વર્ણને કંઠમા આશુ પહેલા ને હૃદય, ત્રણ વગેરે વસ્તુઓની
દિવા કંઠમા આવી હતી તે અધી વસ્તુઓ લીધાતુ અગ્નિ કરાવવી અને તેથી તે અગ્નિ મૂર્છાતું
દુઃખ થઈ પડી. ૮

આ પ્રભાવે ભગવાનના હસ્ત, ત્રણ, ચણ અને મુખ એ આ પદ્યોની ગોપીજનોએ પ્રાર્થના
પ્રે, અને ભગવાન આ આ પદ્યો અમને નહિ આપે તેનું કષ્ટ પોતે જ કંપીને તે કારણનો
શિશુર ત્વ કયા એ પ્રલોકમા કરે છે (આ પ્રલોક અત્યંતપૂર્વા—કુમારિકા—રાજસાત્ત્વિક
ગોપીજનો છે)

આપતું કથાપી અમૃત અમાથી તપેવાઓનું જીવન છે,
શાનીઓએ વખાણેલું છે, પાપનો નાશ કરનાર છે, અવશ્ય યતાં જ આનંદ
આપનાર છે, સફળિવાલું છે, અને ભગતમાં બ્યાપીને મહેલું છે. ઉદાર
અને ભગવદ્રૂપ બ્યામ વગેરે મહાપુરુષો આ કથાનાં ગુણગાન કરે છે. ૯

શંકાઃ—ગોપીજનોએ ને અથ પદ્યોની પ્રાર્થના કરી તે અથ પદ્યો બાહ્યોને આપવામાં
આવે છે, નહિ કે અલક્ષ્યોને. નિરુદ્ધાવન્યાની અદ્ય પણ ગોપીજનો હવે છે તે ઉપરથી નથી થાય છે
કે તેઓ ભગવાનના સદા નથી ભગવાનને તો કોઈ પણ પદ્યોની અર્પણ નથી જે ભગવાનને
લક્ષ્મી જેવી કરોડો ઘસીઓ છે તેમને તમામ—ગોપીજનોના—જગતથી કોઈ પણ પ્રયોજન નથી
તેથી 'ત્વમિ પૃતાસજ'—આપને માટે જ પ્રાપ્ત થાવું કંઠમા—, 'વિષિકરિતિમા'—આપની આજ્ઞા
પાળાની આ ગોપીઓ—ઉલ્લાસિ ગોપીજનોના વાક્યો પણ અજોબ છે તેથી ગોપીજનોએ કરેલી આ
અથ પદ્યોની પ્રાર્થના બ્યર્થ જ છે

અમાધાનઃ—ઉપર પ્રમાણે ગોપીજનો પોતે જ શકા હમવીને તેનો પરિહાર કરે છે. અમે
નિરુદ્ધાવન્યામા જે આ છત્રીએ છીએ તે અમારા પોતાના પ્રજાથી જીવતા નથી, પરંતુ આપની—
ભગવાનની—કથા નિરુદ્ધાવન્યામા પ્રાપ્તને જતા અટકાવે છે જે પ્રમાણે આપણ—ભગવાનના ત્રણપતું—
નામધ્યે છે તે પ્રમાણે આપની કથા પણ નામધ્યે છે જેમ ભગવાન છ ગુણોવાળા, મોટા આપવારા
અને પગલાનદ્રુપ છે તેમ આપની કથા પણ નેત્ર્યર્થ, વીર્ય, શી, યજ્ઞ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણો

સ્તુતિસાધ્યં કિન્તુ ત્વ કથા વિરોધેન પ્રાણાનાં ગમતે પ્રતિવન્ધં કરોતિ । કથાયાઃ પુનઃ યગા તપ સામર્થ્યં તથા । સાપિ પદ્મુણાત્મિકા મોક્ષદાયિની પરમાનન્દરૂપા ચ । વદાહુઃ ત્વ કથા અમૃતમિષ । અમૃતં ભગવદ્રસાત્મકમ્ । સર્વેષાં મરણાદિનિવર્તકં ચદ્રૂપં તદમૃતશ્લેષદેનોચ્યતે । જતો મોક્ષદાતૃત્વં પરમાનન્દરૂપતા ચ સિદ્ધા । इदानीं पद्मूणात्रिरूपयन्ति तत्तज्जीवनमितिादिपद्मिः पदैः । તપ્તા પે સંસારે તેણે જીવનં યસ્માત્ । અમૃતં હિ તાપનિવર્તકં પ્રસિદ્ધમેવ । વૈરાગ્યં ચ ભગવતો જ્ઞાનં વા સર્વતાપનિવર્તકમ્ । યત્સંસ્કારયોગ્યં તત્ જ્ઞાનેન નશ્યતિ । ચદ્યોગ્યં તત્ પરિત્યાગેન । અતઃ એવ સ્માર્તઃ સંસ્કારાશ્ચક્રૈઃ પરિત્યાગ એવ યોગ્યત્વે । જતો જ્ઞાનં વૈરાગ્યં ચ તાપનાશકે ભવતઃ । આપાતવસ્થાપ્ત નાશકત્વં જલવાવપિ ધર્તત્વં ઇતિ તદર્થમાહ કવિમિરીઢિતમિતિ । કવિભિઃ સર્વેરેવ શબ્દાર્યરસિકઃ જ્ઞાનિમિરીઢિતં જ્ઞાનં વૈરાગ્યં વા । આપાતવઃ ક્ષીપુ તથાત્મમક્ષીતિ તદ્વાદુત્તર્યર્થમાહુઃ કલ્મસપાપહ-મિતિ । કલ્મસં પાપમપહુન્તીતિ । પેન્ધર્વસ સમગ્રસ્ય ધર્મસ્યેત્વપિ કચિત્પાઠઃ । અલૌકિકસાવકં ચ વીર્યં મહત્ તદ્ધર્મરૂપત્વેવ ભવતિ । વન્ધ્યં ચ પુનઃ કલ્મસનિવર્તકં ભવતિ । પૂર્વોક્તધર્મવિશિષ્ટં ચ ।

બાળી, મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે. આ વાત દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે આપની કથા અમૃતના જેવી છે, અમૃત ભગવદ્રસરૂપ છે. જે રૂપ અર્થમાં મરણ વગેરેનો નાશ કરે છે તે અમૃત કહેવાય છે. તેથી કથા મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું.

હવે ગોપીજનો તત્તજ્જીવનમ્ ઇત્યાદિ છ પદો વડે ભગવાનની કથાના છ ગુણોનું વર્ણન કરે છે. જે લોકો સંસારમાં તપેલા—બળેલા—છે તેમનું જીવન જેનાથી છે તે કથા તત્તજ્જીવન કહેવાય છે. અમૃત ખરેખર તાપનો નાશ કરનાર છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. ભગવાનનો વૈરાગ્યશુદ્ધ અથવા જ્ઞાનશુદ્ધ બધાના તાપનો નાશ કરે છે. ભગવાનની કૃપાથી જ્ઞાનરૂપી ભગવાનનો ધર્મ જીવોમાં આવે છે અને તે જીવોના તાપનો નાશ કરે છે. ભગવાનની કથા પણ કર્ણદ્વાર શરીરની અંદર પ્રવેશ કરીને તાપ દૂર કરે છે. જે સંસ્કારને યોગ્ય છે તેનો જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે; જે સંસ્કારને યોગ્ય નથી તેનો પરિત્યાગથી—વૈરાગ્યથી—નાશ થાય છે. (આ પદાર્થે મિથ્યા નથી પણ વ્રજ છે એ પ્રકારે જે પદાર્થનું જ્ઞાન ધર્મ શકે એવું હોય તે પદાર્થ સંસ્કારયોગ્ય કહેવાય છે. આવા પદાર્થનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ તે પદાર્થનો સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે અનુભવ કરતા નથી. પરંતુ સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો જે પોતાના સંબંધથી જ્ઞાનનો પણ નાશ કરે છે તેવા પદાર્થોનો નાશ પરિત્યાગથી થાય છે.) આ જ કારણથી સંસ્કાર ન કરી શકે એવા સ્માર્ત પુરુષો પરિત્યાગનો જ ઉપદેશ કરે છે. તેથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તાપનો નાશ કરનારાં છે. (તત્તજ્જીવનમ્ એ વિશેષણથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનું ગ્રંહણ થાય છે. જે આ વિશેષણથી જ્ઞાનધર્મનું ગ્રંહણ કરવામાં આવે તો કવિમિરીઢિતમ્ એ બીજા વિશેષણથી વૈરાગ્યધર્મનું ગ્રંહણ કરવું; અને જે પહેલા વિશેષણથી વૈરાગ્યનું ગ્રંહણ કરવામાં આવે તો બીજા વિશેષણથી જ્ઞાનનું ગ્રંહણ કરવું.)

બાળી વગેરે પણ દેખીતી રીતે તાપનો નાશ કરે છે એટલે કયાનું માહાત્મ્ય રહેતું નથી એ સંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે કવિમિરીઢિતમ્, કવિઓએ—બધા જ શાખાધરસિક જ્ઞાનીઓએ—કથારૂપી અમૃતનાં વખાણ કરેલાં છે; અર્થાત્ કથાના જ્ઞાનધર્મનાં અથવા વૈરાગ્યધર્મનાં વખાણ કરેલાં છે.

કવિઓ પણ દેખીતી રીતે સ્ત્રીઓનાં પણ વખાણ કરે છે તો પછી કયાનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય શું ? આ સંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે વત્સપાપહમ્, કલ્મસને—પાપને—દૂર કરે તે વત્સપાપહ કહેવાય છે. આ ત્રીજું વિશેષણ કથાના ધર્મરૂપી ગુણનું વર્ણન કરે છે. છ ગુણોમાં ધર્મ પણ એક ગુણ છે, કારણ કે દેવ્યર્થસ્ય નમઃસ્ય ધર્મસ્ય વદાતઃ સિદ્ધઃ । જ્ઞાનવૈરાગ્યયોદ્ધૈવ વર્ણનાં મગ દત્તીરણા ॥ એ પ્રકારનો પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ખાઠ જોવામાં આવે છે. ઉપરના ત્રણોમાં ધર્મસ્ય ને

કયાવાચ્ય તથાત્વં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધમ્ । શ્રાવણિકાર્દીનાનપિ આપાતતત્ત્વવાત્ત્વમસ્તીતિ તદ્વાપ્તત્ત્વપરમાદ્
શ્રવણમજ્જલમિતિ । ઉત્ત્રેનવાદિલેખનાત્ત્વક્રુપયાત્ત્વત્વકં ચ સ્વરૂપતોડ્યમજ્જલમ્ । ચોરાત્ત્વકલાન્
શ્રવણેડ્યમજ્જલમ્ । इदं त्वद्वारपरितं ह्यवमेवानन्दं जनयतीत्यनुमवसिद्धत्वात् श्रवणमज्जलम् । तेन
कीर्तिस्तुત્ત્વવા निरूपिता । पुत्रजन्मादिप्रवणत्वापि किञ्चिद्वर्नसाम्यात् श्रवणमज्जलत्वनाराहणं तद्वत्-
वृत्त्यपरमाद श्रीमदिति । तद्वन्वयसाधकं न तु धनसाधकम् । कथासूत्रं तु लट्त्वा अण्यपेक्षितत्वात्
तद्युक्तं भवति । तेन श्रोतुर्गुण्य तत्सिद्धिः । राज्यप्राप्तिप्रवणं तथा भवतीति तद्वत्त्वपरमाद आत-
तमिति । आं सर्वतः तत्तं व्याप्तम् । राज्यादिकं तु परिच्छिन्नम् । भगवत ऐश्वर्यं तु न तथा । जन्म-
रहितः सर्वेषां सर्वथा व्याप्तमिति । कथासूत्रं ॥ पुनः सर्वलोचाप् व्याप्य विप्रति स्वतन्त्रार्थं सर्वत्रैव
सम्पादयति । तस्मात् स्वरूपतो धर्मतश्च भवत्त्वदर्शी भवत्त्वयेति तथा कृत्वा जीवन् न ह्य हतः ।

જેટલે વીરવંશ એ પ્રમાણે જો પાક સ્વીકારવામાં આવે તો આ ત્રીજા વિશેષણથી વીરવંશી શુભનું બહુજ
કરવું. આ બાબતમાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે એટલેકિ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરનાર વીર્ય મહત્ત્વ છે
અને તે ધર્મરૂપ જ છે; અર્થાત્ ધર્મે અને વીર્ય એ બન્ને એક જ છે, કારણ કે જે ધર્મવાળું છે તે તો
પાપનો નાશ કરનારું હોય છે અને એટલેકિ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરનારું પણ હોય છે. ભગવાનની કથા
પણ પાપ નાશ કરનારી અને એટલેકિ કર્મ કરનારી છે એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે પણ દેખીતી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તો પછી ભગવાનની કથાની વિશિષ્ટતા
શી? આ સંશ્પ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે શ્રવણમજ્જલમ્. પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગામનું ધણ વગેરે
શરીર ઉપર ચોપકલામાં આવે છે અને ઉપવાસ કરવામાં આવે છે; એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપથી જ
અમંગલ—અશુભ—છે. વળી તે ધોર હોવાથી સાંભળવામાં પણ અમંગલ છે. આ કથા તો ઉદ્ધરચરિત્
છે, તેમાં ભગવાનનાં ઉદ્ધર ચરિતોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાનની કથા સાંભળવામાં આવે છે
કે તત્ત્વ જ અનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત અનુભવથી સિદ્ધ થએલી છે, તેથી કથા શ્રવણમંગલ છે.
આ ચોથા વિશેષણથી કથાના યશસ્વી શુભનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; અર્થાત્ ભગવાનની અને
ભગવત્કથાની રીતિ સરખી છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

પુત્ર પિતૃઓના જલ્મમાંથી મુક્ત કરે છે અને તે રીતે પાપનો નાશ કરે છે; એટલે પુત્રજન્મ વગેરે
પ્રસંગોનું શ્રવણ પણ કથાની આકૃષ્ટ દેહલેક અને પાપનો નાશ કરનારું છે. તેથી તે પણ શ્રવણમંગલ
કહી શકાય. તો પછી ભગવત્કથાની વિશિષ્ટતા શી? આ સંશ્પ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે
શ્રીમત્. પુત્રજન્મ વગેરે પ્રસંગો ધનનો ખર્ચ કરાવનારા છે, પણ ધન આપનારા નથી; ત્યારે કથાશ્રુતની
તો લક્ષ્મીજી પણ અપેક્ષા સજે છે, એટલે કથાશ્રુત લક્ષ્મીમુક્ત છે. તેથી ભગવત્કથા શ્રવણ કરનાર
અને કહેનાર એ બન્નેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય છે.

અને ચાત્ય મન્યું એ પ્રમાણે ત્યારે માણસ શ્રવણ કરે ॥ ત્યારે પણ તેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય
છે; તો પછી કથાની વિશિષ્ટતા શી? આ સંશ્પ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે જાતતમ્. આ
એટલે સર્વતા, ગર્ભે; તત્ત્વ એટલે વ્યથી રહેલું. જે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે તે જાતત કહેવાય છે.
અન્ય વગેરે તો પરિમિત્ત છે, અતુક દેશમાં જ અપેક્ષિત છે, પણ ભગવાનનું એશ્વર્ય તે પ્રમાણે
પરિમિત્ત નથી, કારણ કે બધામાં અંદર અને બહાર સર્વ પ્રકારે તે વ્યાપી રહેલું છે. કથાશ્રુત પણ
બધા લોકોમાં વ્યાપી રહેલું છે. અને પોતાનું સામાન્ય ગર્ભે ય દેશોએ દર્શાવે છે.

તેથી આપની—ભગવાનની—કથા સ્વરૂપથી અને ધર્મથી આપના જેવી છે, એટલે આપની
કથાને લીધે જ અને છતાંએ છીએ, નહિ કે જગત્ત્વ સ્વતંત્ર પ્રવણથી. આ પ્રમાણે કહેવામાં ગોપીજનો
ભગવત્કથાની શ્રેષ્ઠતાનું પણ વર્ણન કરે છે. આપ—ભગવાન—કદચિત્ત જગતને માટે પણ છે, ત્યારે

અનેનોત્કર્ષોડ્યુકઃ ત્વં કથાચિન્મારયસ્યપિ કથામૃતં વસિષ્ઠપિ કાલે જીવયતીતિ । મગવાન્ સ્વપ્નઃ
કથામૃતં પરસ્ત્રમિતેવાવાન્ વિશેષઃ । ત્વં ચ અવવારે પ્રજ્ઞાદિમિઃ પ્રાર્થિત્વ ઝાગચ્છસિ ઝાગતોડપિ
તિરોમવસિ કથા તુ સમાગવા ન તિરોમવતિ । અત એવ દાદશં કથામૃતં ચે ભુવિ ગુણન્તિ ત એવ
મૂરિદાઃ યદ્યર્થદાતાઃ । તે ઇતિ પ્રસિદ્ધાઃ જ્ઞાસાદયઃ । મૂરિદાઃચ તે અજનાઃચ । તે કેવલં મગ-
ધરૂપાઃ જનનાદિવોપરહિતા યા । પરં વિરત્તમમૃતં કેવલં મરણોપસિતૌ તથિવર્તકમેવેતિ ન તુ સંમૂયેકય
રસજનકમ્ । રસપિપ્પહયોરિવ તવ કથાયાઃચ વિશેષઃ । અન્યથા કથાર્યમેવ યન્નઃ કૃતઃ સ્માત્ । પરં
વિરદ્ધે મરણનિર્વતકત્વેન યદુપયોગ ઇતિ મગચત્ત્વેન સ્તુયતે । અતલ્લેર્મગચરકમાકથકૈઃ યદુ વત્તમિતિ
તદ્વશાત્ જીવન્તમ્ । ઇતત્ સાન્નિધ્યકયાઃ ॥ ૯ ॥

। હામસ્વા યચનમાહ પ્રહસિતમિતિ ।

પ્રહસિતં પ્રિય પ્રેમબીક્ષિતં વિહરણં ચ તે ધ્યાનમફલમ્ ।

રહસિ સંવિદો યા હૃદિસ્પૃશઃ કુહક નો મનઃ ક્ષોભયન્તિ હિ ॥ ૧૦ ॥

તે જ સમયે આપની કથાશ્રી અમૃત અમને લગાડે છે. આ પ્રકારે ભગવત્કથા ભગવાન્ કરતાં ઉત્તમ
છે એમ કહેવામા આવ્યું. પણ આ બાબતમાં એક જ ફેર છે, અને તે એ કે ભગવાન્ રસનો અનુભવ
કરાવવામાં સ્વતંત્ર છે, ત્યારે કથામૃત પરંતર છે, કારણ કે કથામાં વક્તાની ગદહની જરૂર રહે છે.

ત્યારે પ્રજ્ઞા વગેરે આપની પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે આપ અવતાર ધારણ કરીને જગતમાં પધારો
છો, પણ અહીં પધારીને પાછા આપ અન્તર્હિત યર્થ ભવ છો; પણ કથા તો આવીને કીર્ધ દિવસ
તિરોહિત થતી જ નથી. આ કારણથી જ આમા કથામૃતનું જે લોકો જગતમાં ગાન કરે છે તે જ
ભુરિદ—બહુ અર્થ આપનારા—છે. જે એટલે બ્યાસ વગેરે પ્રસિદ્ધ મુનિઓ. આ મુનિઓ ભુરિદ—
બહુ અર્થ આપનારા—છે, અને ગાજન—કેવળ ભગવદ્ગુણ અથવા તો જન્મ વગેરે દોષોથી રહિત—
છે. (આ અર્થ કરતી વખતે મૂળ શ્લોકમાં મૂરિદાજનાઃ એમ સમસ્ત પદ વાંચ્યું.)

(હવે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને કથા એ બેમાં એક પ્રકારનો જે લેદ રહેલો છે તે દર્શાવવામાં આવે
છે.) ભગવત્સ્વરૂપ અને ભગવત્કથા એ બે સરળાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પણ કથામૃત જગની
માફક વિરલ—પ્રવાહી—છે, પિપ્પટની—ઘન પદાર્થની—માફક ઘન નથી; અને દ્રુત ત્યારે મરણ આવે
છે ત્યારે જ તે—કથામૃત—મરણને દૂર કરે છે, પણ પિપ્પટની માફક એકત્ર મળીને—ઘનરૂપ થઈને—
રસ ઉત્પન્ન કરતું નથી. આપનું—ભગવાનનું—સ્વરૂપ ઘન પિપ્પટ છે અને આપની કથા વિરલ રસ છે,
એટલે વિરલ રસમાં અને ઘન પિપ્પટમાં એટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત આપના સ્વરૂપમાં અને
આપની કથામાં છે. એ આ પ્રમાણે આપના સ્વરૂપમાં અને આપની કથામાં તફાવત ન હોત તો અમે
આપની કથાને માટે જ યત કર્યો હોત આ પ્રકારે ભગવત્કથા કરતાં ભગવત્સ્વરૂપ ઉત્તમ છે, છતાં પણ
ભગવત્કથા વિરલાવસ્થામાં કારણ દૂર કરવામાં ઉપયોગી છે તેથી જ ભગવત્કથાની ભગવત્સ્વરૂપ તરીકે
સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ જ કારણથી ભગવાનની કથા કહેનારા મુનિઓએ ભગવત્કથા સંભળાવીને
લોકોને બહુ લાભ આપ્યો છે, એટલે કથાને લીધે જ જાગે—ઓપીજન—વિરલાવસ્થામાં લગી શકીએ
હીએ. (આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે બીજી ઓપીઓ ભગવત્કથા કરતી હશે અને તે કથાને લીધે જ
ઓપીજનો વિરલાવસ્થામાં લગી શક્યાં હશે.) આ વાક્ય અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—સાચસાત્વિક
ઓપીજનનું છે. ૯

હવે મુક્ટેવંચ અનન્યપૂર્વા રાજરાજામત્રીનું વચન પ્રહસિતમ્ એ શ્લોકમાં વર્ણવે છે—

હે પ્રિય ! આપનું અત્યંત દાસ્ય, પ્રેમથી એવું, ધ્યાનમંગલ વિહાર,
દૃઢ્યને રૂપમાં કરવાની એકાન્તની વાળી—આ સર્વ, હે કપટી ! અમાસ
મનને ક્ષોભ પમાડે છે. ૧૦

યદપિ કથયા સ્થાતું શક્યતે યદિ ત્વદીર્ઘર્થેભ્યઃ શ્લોભો નોત્પાદિતાઃ સ્થાત્ । યથા ભગવતિ પદ્મુપાઃ સન્તિ તથા પદ્મ વ્યામોહકા અપિ ગુણાઃ સન્તિ । જન્યયા કવયૈવ ચરિતાર્થતા સ્થાત્ । તદર્થં ભગવાન્ માયયા કુહકલીલામપિ કરોતીતિ । સ્વસ્ત્રભાવોપાત્ ભગવતિ તથા સ્ફૂર્તિરિતિ । યથા જ્વરિતસ્ય અન્ને વિરસતાપ્રતીતિઃ । અતઃ આહ તવ પ્રહસિતાદિકં નો મનઃ ક્ષોભયતીતિ । પ્રકર્ષેણ હસિતમ્ । સમાવત એવ શિશ્ના તં લપ્તયા અન્યયા સદ્ શિવ ઇતિ । ઉપચ્ચેત્ સમાગત્ય પ્રકર્ષેણ હસતિ, સુતરાં ક્ષોર્મં પ્રાપ્નોતિ । પ્રિયેતિસમ્બોધનાત્ તવ સમ્બન્ધોઽપિ સ્મૃતઃ ક્ષોભજનકો જ્ઞાયતે । અતઃ એવ યાતાં ન સમ્બન્ધઃ યાતાં ન ક્ષોભઃ । કિન્ન, તવ યત્ પ્રેમવીક્ષિતં પ્રેમ્ણા વીક્ષિતં તદપિ ક્ષોભયતિ । સ્મૃતં સત્, જન્યવિપર્યયં વા, વિષ્ણસત્જનકત્વાદ્યાં જાન્તઃકપટરૂપમિતિ ક્ષોભજનકમ્ । અન્યથા ફાર્દે વિસંવાદો ન સ્થાત્ । મનસ ઉત્તોલકં વા । અજ્ઞાનજનકમ્ । જ્ઞાતયા ચ શ્રમઃ । તવ વિહરણમપિ

જે કે આપની કથાથી અમે છુવી શકીએ ખરાં, છતાં પણ જો આપના ધર્મો અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન કરે તો જ તે પ્રમાણે બની શકે. જેમ આપનામાં—ભગવાનમાં—ઐશ્વર્ય વગેરે ॥ ગુણો છે તેમ આમોહ કરનારાં પણ છ ગુણો રહેલા છે, (એટલે કહતા આપની કથાને લીધે જ અમે હરે છુવી શકીએ એમ નથી.) આમોહ કરનારા ॥ ગુણો ભગવાનમાં રહેલા છે એમ જો માનવામાં ન આવે તો એકલી કથાથી જ અમારું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય. (ભગવાનના આમોહક ગુણોને લીધે જ કથામાં અમારી નિશ્ચય રહી શકતી નથી.) ભગવાનમાં મોહ કરનારા ગુણો છે એ વાતનું પ્રમાણ એ છે કે ભગવાન મોહ કરવાને માટે માથાવટે કપટીની લીલા પણ કરે છે. (ભગવાન મથાવટે કપટીની લીલા કરે ॥ એ પ્રમાણે ભગવાન ઉપર આરોપ મૂકવો એ બરોબર નથી એમ જો કોઈને શંકા થાય તો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે) છુવ પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે ભગવાનમાં તે પ્રમાણે છુવે છે. જેમ તામ્રવાળા માણસને અન્ન રસવિનાનું લાગે છે તેમ ગોપીજનને પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે જ ભગવાન કપટી જણાય છે. (વાસ્તવિક રીતે ભગવાન પોતે કપટી નથી.) આ જ કારણથી ગોપીજન કહે છે કે આપનાં હૃદય વગેરે અમારા મનને ક્ષોભ પમાડે છે. પ્રહસિત એટલે ખૂબ હસવું. આ ગોપીજન પોતાના તામ્રસ લાવથી જ ખેદ પામેલાં છે, એટલે તેમનો લામ કરીને ભગવાન ખીછ ગોપી સાથે સ્થિતિ કરે છે અને પછીથી આ ગોપીજન આગળ આવીને ખૂબ હસે છે તેથી આ ગોપીજનને ભગવાનના પ્રહસનથી ઘણું ક્ષોભ થાય છે. આ ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે જે સંબોધિ ॥ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે હે પ્રિય ! આપનો સંબંધ પણ ન્યારે ચાંભરી આવે છે ત્યારે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આથી જ સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંબંધ થયેલો નથી તેમને ક્ષોભ થતો નથી.

વળી, આપનું જે પ્રેમવીક્ષિત—પ્રેમથી બેસું—તે પણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને નાણુ પ્રકારે ક્ષોભ પમાડે છે—(૧) સંયોગદશામાં આવે અમારા ઉપર પ્રેમથી જે ભેજેલું તેનું વિરહદશામાં સ્મરણ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૨) ખીછ ગોપીજન ઉપર આવે જે પ્રેમથી ભેજેલું તેનું સ્મરણ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૩) આપનું અમારા ઉપર જે પ્રેમથી ભેજું તે ઉપર ઉપરથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે પણ અંદરથી કપટરૂપ કોઈને તે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આ પ્રમાણે જો જ્ઞાનવામાં ન આવે તો અમારા કાર્યમાં નિસંવાદ—વિરોધ—થાય નહિ. અથવા તો આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમારા મનની પરીક્ષા કરનારું છે (અને જેમનો પ્રેમ પ્રસિદ્ધ છે એવાઓના પ્રેમની પણ ન્યારે પરીક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે તો તેમને ક્ષોભ થાય એ વાત સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે.) વળી, આપનું પ્રેમવીક્ષણ આશા ઉત્પન્ન કરનારું છે, અને આશાને લીધે દ્રવ્ય થાય અને શ્રમને લીધે ક્ષોભ થાય છે.

આપનું વિહરણ પણ અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. વિહરણ એટલે વેણુ વગાડતાં અને ખીછ કિવાઓ કરતાં કરતાં ભગવાનનું આલવું. ન્યારે ભગવાન ત્રિલક્ષણસ્વરૂપે મનમાં પધારે ॥

ક્ષોભજનકમ્ । વિહરણં ચચલનં વેણુવાદનાદિચા । રસો ભગવદીય આકારાદ્દિઃ સ્વાપ્યત્ત્વમ્મદ્ભવતિ
વિશેષેણ હરણં યસ્માદિતિ ચિમદ્ગલિતવાદિકં ભવતિ । તત્પૂર્વમસ્માગિર્ચ્યાત્તનિતિ ધ્યાનમેવ મદ્ગલં
ત્વલ્લક્ષણં શુભફલં પ્રયચ્છતીતિ । તદવીદાનીં ક્ષોભજનકમ્, વિરોધિત્વાત્ । ત્ત્વમ્મદ્ભવતિ સમ્યગ્નયઃ ।
અન્યન્માયદાપિ કરોતીતિ મુલ્યતવા અત્તોક્તિઃ । एवं रूपसम्बन्धे चतुष्टयं क्षोभकमुच्यते । નામસમ્બન્ધ
દ્વયમાદ્ રહસિ સંવિદ્મ્મદ્ભવતિ । યા હૃદિસ્પૃશ્મ્મદ્ભવતિ । રહસિ ઇવાન્તે સંવિદો ધાનરૂપાઃ ભગવદ્વાચઃ ।
જ્ઞાનાન્યેવ યા જ્ઞાત્રજનિતાનિ યન્વાચમિદ્ધારૂપાણિ । તત્રાપિ યા યાચો હૃદિસ્પૃશ્મ્મદ્ભવતિ હૃદયગામિન્યો
ભવન્તિ । અસ્મદ્ગુણા એવ યન્સંવિદો યા ન તુ કેવલં નાયકાનુગુણા । અત્ત એવમેતે મુસહેતવોઽપિ,
મયા વચ્ચયતિ ચેન્, તદા ક્ષોભં જનયન્તિ । અવત્તર્યઃ સર્વાતુભવસિદ્ધિરિત્યાહ હીતિ ॥ ૧૦ ॥

રાજસ્યા વચનમાદ્ ચલસીતિ ।

ચલસિ યદ્વજાચારયન્વજાન્ નલિનસુન્દરં નાય તે પદમ્ ।

શિલ્પટાકુરૈઃ સીવસીતિ નઃ કલિલતાં મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

ત્યારે તે પોતે વેણુનાદબંધે સ્વામિનીગોની અંદર જે ભગવદીય રસ રહેલો ॥ તેને બહાર પ્રકટ કરે છે;
(વેણુ વગાડતા આપ જ્યારે બાહ્યો છો ત્યારે આપ આપનો રસ આપના સ્વરૂપથી બહાર સ્થાપો છો,
પ્રકટ કરો છો, એમ પણ અર્થ થઈ શકે.) એટલે (ભગવદીય રસનું) વિશેષ હરણુ થયું છે જેનાથી તે
ત્રિલક્ષણલિપ્તસ્વરૂપ વિહરણુ કહેવાય છે, અને તેથી જ તે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આ વિહરણુનું
અમે પહેલાં ધ્યાન કરતાં હતાં ત્યારે તે ધ્યાન જ મંગલ—આપ પ્રભુરૂપી શુભ ફળ—આપનું હતું. તે જ
વિહરણુનું ધ્યાન અત્યારે અમને ક્ષોભ પમાડે છે, કારણ કે આપે અમારી અંદર સ્થિતિ કરી છે કે નહિ
તે અમે બાહ્યતાં નથી.

મૂળ શ્લોકમાં જે તે પદ છે તેનો સંબંધ પ્રહસિતમ્ ઇત્યાદિ બધા શબ્દો સાથે કરવાનો છે. જ્યારે
તે પદનો સંબંધ બધે જ લેવાનો છે ત્યારે તેનો પ્રયોગ પ્રહસિતમ્ ની સાથે પ્રથમ જ કરવો નોંધવો
હતો, પણ તે પ્રમાણે કેમ કરવામાં આવ્યું નથી?—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ઓપીજન કહે છે કે
ભગવાન બીજું માયા વડે પણ કરે છે, પણ ધ્યાનમંગલ વિહરણુવડે ક્ષોભ તો સ્વરૂપથી જ કરે છે, એટલે
તે પદનો મુખ્ય પ્રયોગ ધ્યાનમંગલ વિહરણુ ની સાથે જ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ભગવાનના
રૂપના સંબંધમાં પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, ધ્યાનમંગલ વિહરણુ અને સંબંધ એ ચાર પદાર્થો ક્ષોભ ઉત્પન્ન
કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું. (મિત્ર એ સંબોધન સંબંધ નામના ચોથા પદાર્થનું સૂચન કરે છે. કેટલાક
વિચારકોના અભિપ્રાયે ચાર પદાર્થો આ પ્રમાણે છે—પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, વિહરણુ અને ધ્યાનમંગલ.)

(ભગવાનના રૂપસંબંધી ચાર ક્ષોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરીને હવે) ભગવાનના નામસંબંધી
જે ક્ષોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરતાં ઓપીજન કહે છે કે રહસિ સંવિદ્મ્મદ્ભવતિ: રહસ્યમાં એટલે
એકાન્તમાં, સંવિદ્ એટલે જ્ઞાનરૂપ ભગવાનની વાણી અથવા અન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપનારું શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું
જ્ઞાન જ; અને તેમાં પણ જે વાણી હૃદિસ્પૃશ્મ્મદ્ભવતિ, હૃદયમાં જમારી, હૃદયને સ્પર્શ કરનારી અથવા તો ફક્ત
નાયકને અનુકૂલ થાય એવું નહિ પરંતુ અમને જ અનુકૂલ થાય એવું જે બાન્ધવતા તે સંવિદ્. તેથી આ
પ્રમાણે આ બધાં જો કે સુખ આપનારાં છે, છતાં પણ જ્યારે આપ અમને છેતરો છો ત્યારે તો તે બધાં
ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. આ અર્થ બઢાના અનુલભથી સિદ્ધ જ છે એમ ઓપીજન દિ પદ વડે કહે છે. ૧૦

હવે શુકદેવજી અનન્યપૂર્વા સ્વચ્છરાજસી ઓપીજનના વાક્યનું વર્ણન કરે છે—

દે નાય ! જ્યારે આપ ત્રજર્માંથી પશુઓને તરાવતા ચાલો છો સારે
કામળ કરતાં પણ કોમળ એવું જે આપનું ચરણ તે પત્થર, તુલુ અને
દર્શ વગેરેના અંકુરોથી ખીડાય છે; તેથી, દે કાન્ત ! અમારા મનને ખેદ
થાય છે. ૧૧

અસ્માકં તુ લોહવશાત્ ત્વદ્વિપયિકાસમીચીનેઽપિ શેદ્વુદ્ધિર્જાયતે તવ તુ નામદ્વિપયિની સત્ત-
શેદ્ઽપિ જાયત इति न्यायविरोधमिवाह । यत् ब्रजात्पशून् चारयन् चलसि । तत्र चलने नलिना-
पेक्षयापि सुन्दरं कोमलं, हे नाथ, ते पदं मार्गस्थितैः शिलतृणाङ्कुरैः, शिलाः पाषाणाः, तृणानि,
अङ्कुराः दर्भादीनाम्, वामसानि सार्विकानि रावसानि । अथ वा शिलारूपं यत्तुणं शिलतृणं
कठिनतृणम्, तस्याङ्कुरैः अतिपरुषतीक्ष्णैः सीदतीति क्लेशं प्राप्नोतीति, वस्तुतो न प्राप्नोत्येव, तथापि
हे कान्त भर्ता मनः फलिततां गच्छति । ब्रजादिति प्रातरारम्य शेदः सूचितः । चलनादेव च
शेदः, अतः प्रथमतस्तदेयोक्तम् । वस्तुतस्तु तव पदे अस्मत्स्थानं निद्राय न गच्छतः, तथापि भवानेव
तथा चालयति । किञ्च, ब्रजस्थिता गावः अरण्ये नीयन्ते, वासां चारणं न मार्गगमनेन भवति, अतः
जमागैऽपि गन्तव्यम् । भूम्यादीनामनुग्रहार्थं न पादुकाग्रहणम्, पात्यानां चर्म च न परिचेदम् ।
जतो नलिनमुन्दरं पद्मेव शिलतृणाङ्कुरैः सीदति । जल एव स्नातुं योग्यं जलपूर्णं वा । नलिनादपि

આપને સત્ય જોઈ હોતો નથી—આપનું સ્વાસ્થ્ય હોય છે—છતાં પણ આપના શ્વેદને લીધે
આપને માટે અમને તો ખેદબુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ બ્યારે અમને સત્ય જોઈ હોય છે ભારે પણ આપને
અમારે માટે ખેદબુદ્ધિ થતી નથી એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે. આ ન્યાયવિરોધ બહુ દર્શાવતાં હોય તેમ આ
ગોપીજન કહે છે કે યદ્ બ્રજાત્પશૂન્ ચારયન્ ચલસિ, બ્યારે આપ મજામાંથી પશુઓને ચરાવતા
ચાલો છો. બ્યારે આપ ચાલો છો ત્યારે કમળના કરતાં પણ સુંદર—ક્રમળ—આપનું ચરણ, હે નાથ,
માર્ગમાં આવેલા પથર, ઘાત અને અંકુરોથી પીડાય છે. શિક્ષા એટલે પથર, તુલુ એટલે ઘાત,
અને દર્ભના અંકુરોઃ આ ત્રણ અતુકને તામસ, સાત્વિક અને રાજસ છે. અથવા શિલતૃણાઙ્કુરૈઃ નો
બીજો પ્રકારે સિદ્ધ કરી શકાય. શિક્ષાઈ ને તુલુ તે શિક્ષતુલુ, અર્થાત્ કઠિનતુલુ; તેના અંકુરો ઘણા
કઠણ અને લીક્ષુ; તેનાથી આપનું ચરણ કહેશ પામે છે. ખરી રીતે તો આપનું ચરણ કહેશ પામતું જ
નથી, છતાં પણ હે કાન્ત !—હે ભર્તા !—અમારું મન ખિત થાય છે. મૂળ પ્રલોકમાં જે બ્રજાત્ પદ
છે તે જેમ સૂચવે છે કે સવારથી જ અમને ખેદ થાય છે. આપના ચાલવાથી જ ખેદ થાય છે, તેથી
પ્રલોકમાં પ્રથમ જણાવે છે કે આપના ચાલવાની વાત કહી.

ખરી રીતે તો આપનાં ચરણો અમારા સ્થાનનો ત્યાગ કરીને બીજે સ્થળે જતાં નથી, છતાં પણ
આપ જ આપના ચરણોને ચલાવો છો અને બીજે સ્થળે લઈ આવો છો. (પશુઓને ચરાવવાને માટે
આપ ચાલો છો, એટલે પશુઓને ચરાવવાને આપને જ ચાલવું ગમે છે, નહિ કે આપનાં ચરણોને, એ
પ્રમાણે ગોપીજને ભગવાનને કહ્યું.) વળી, મજામાં રહેવારી ગાયોને અરણ્યમાં લઈ જવામાં આવે છે,
અને તેમને ચરાવવાનું કામ ચાહુ માર્ગે જવાથી થઈ શકતું નથી, તેથી ત્યાં રસ્તો નથી હોતો ત્યાંથી
મણુ જવું પડે છે. પૃથ્વી વગેરેના ઉપર કુષ કરવાને માટે આપ પાદુકા પણ પહેરતા નથી; અને
વળી જે પશુઓનું પાલન કરવાનું હોય છે તેમના ચામડાની પાદુકા પહેરી શકાય નહિ. તેથી આપનું
કમળના જેવું સુંદર ચરણ જ પથર, તુલુ અને દર્ભના અંકુરોથી કહેશ પામે છે. આપનું ચરણ કમળના
જેવું છે અને કમળ દુર્ભેશમાં જળમાં રહે છે, તેથી આપના ચરણે જળમાં જ સ્થિતિ કરવી લેઈએ,
અથવા તો જળપૂર્ણ ઘટ વગેરેમાં સ્થિતિ કરવી યોગ્ય છે. (અનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ—કમળ જળમાં
ઉપત્ત થાય છે, તેથી તે ઝરોવર વગેરેના જળમાં જ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે. આપનું ચરણુષ્પી કમળ
ચલાવવાને યોગ્ય નથી, તેથી મજામાં જ તેની સ્થાપના કરવી ઘટે છે. કુદ્યમિત્ આપના ચરણુષ્પી
કમળને ચલિત પણ કરી શકાય, તો પણ જળ વગરના સ્થાનમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય નથી, તેથી
જળપૂર્ણ ઘટ વગેરે પાત્રમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય છે. જેમ સરોવરુષ્પી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડી
લીધેલું કમળ જળથી ભરેલા ઘટ વગેરે પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ જળુષ્પી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડેલું
આપનું ચરણકમળ જળથી—સ્સથી—ભરેલા અમારા સ્થાનુષ્પી કલશોમાં સ્થિતિ કરે એ જ યોગ્ય છે.)

સુન્દરં ચેત્, સંસ્થામસ્માસુ વા સ્નાતું ચોગ્યમ્ । નાયેતિસમ્પોષનાત્ યદ્યપ્ એવાત્રાર્થે નિયોગ્યાઃ તન્નિ તથાપિ સ્વયમેષ ગચ્છતીતિ । વને હિ ત્રિવિધા ભૂમિઃ, પર્વતરૂપા અરણ્યરૂપા ષ્ઠ્ઠરૂપા પ । ત્વ ક્રમેષૈકક્રમેષ્ઠ મયતિ સર્વં વા સર્વત્ર । અવસાદઃ અણત્તયા યકચ સ્થિતિઃ । તદા ચિન્તા મવતિ । સ્વયં ગત્વા સહદયે સ્થાપનીયમિતિ । મનઃકાન્તેતિ ચ । તેન મનઃ સ્થાપિતમપિ ચ તિષ્ઠતીતિ ॥૧૧॥

એવં સપ્તવિધા યતન્યપૂર્વાં નિરૂપિતાઃ । પતસ્ય તાઃ । યતઃ પરં ક્રમેણ પટ્ તા ઇય નિરૂ-
પ્યન્તે । સત્ર પ્રથમં રાજસતામસ્થા વચનમ્ । તા હિ પરિગૃત્વા દ્રુમમુશ્નકાઃ । અતો યદા સંધ્યાયાં

(શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા હવે મલિનસુન્દરમ્ નો થીજે અર્થ સમજાવે છે.) આપતું ચરણ કમળથી પદ્ય જે સુંદર છે, તો પછી તે ચરણે લક્ષ્મીશ્રીમાં અથવા અમારામાં સ્થિતિ કરવી જોઈએ. (કમળ સરોવરરૂપી પોતાના સ્થાનમાં સ્થિતિ કરે છે, અથવા તો જે તે કમળને સરોવરમાંથી ખસેડવામાં આવે તો તે જળપૂર્ણ પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે. તેથી તે ચરણે લક્ષ્મીશ્રી પોતાના સ્થાનમાં રહેવું ઘટે છે, અથવા તો જે તે ચરણે ત્યાંથી ચાલીને ધીજે ત્યારે તો તેણે જળપૂર્ણ—રસપૂર્ણ—અમો ગોપીજનમાં સ્થિતિ કરવી ઘટે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે, લક્ષ્મીશ્રી સરોવર જેવાં છે, અને ગોપીજનો જળપૂર્ણ કલશ જેવાં છે.)

ગોપીજનો ભગવાનને જાણ એ પ્રમાણે જે સંજોષન કરે છે તેનો જાણ આ પ્રમાણે છેઃ ગાયોને ચરાવવાના કામ માટે આપની પાસે પછા નોકરો છે, છતાં પણ આપ પોતે જ તેમને ચરાવવાને માટે જાવ છો. વનમાં ત્રણ પ્રકારની ભૂમિ હોય છે. એક પર્વતરૂપ, બીજી અરણ્યરૂપ અને ત્રીજી ષ્ઠ્ઠરૂપ—ગીની, કાદવ કીચ્ચકવાળી—આ ત્રણ પ્રકારની ભૂમિમાં કયે કરીને પત્થર, તુલુ અને અંકુરમાંથી એક એક છેઃ અર્થાત્ પર્વતમાં પત્થર, અરણ્યમાં તુલુ અને ષ્ઠ્ઠમાં દર્ભ વગેરેના અંકુર છે. અથવા તો પત્થર, તુલુ અને અંકુર એ ત્રણેય જગે ય ઠેકાણે છે. અવસાદ એટલે અરાજિતને લીધે એક જ ઠેકાણે સ્થિતિ કરવી તે. (ભગવાનના ચરણને ઠોટી લાગે ત્યારે તે ચાલી શકતા નથી અને તેથી એક જ સ્થળે તેમને સ્થિતિ કરવી પડે છે.)

આ પ્રમાણે ભગવાનને ત્યારે એક જ સ્થળે સ્થિતિ કરવી પડે છે ત્યારે અમને—ગોપીજનને—અમારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે અમે પોતે ત્યાં જઈને અમારા પોતાના હૃદયમાં જ ભગવાનના તે ચરણને સ્થાપી દઈએ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોને પોતાના જાવના અનુભાવને લીધે ભગવાનની વનલીલાનું જ્ઞાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.)

અથવા તો મનઃકાન્ત એ પ્રમાણે સમસ્ત પદ્યેલું, અને તેનો અર્થ એવો થાય કે હે મનઃકાન્ત—ગતના કાન્ત—અમારા મનનું આપે રક્ષણ કર્યું છતાં પણ તે રહી શકતું નથી. (આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં મૂળ શ્લોકમાં મનઃકાન્ત એ પદ્યમાંથી મનઃ એ પદની આવૃત્તિ જણાવી.) ૧૧

આ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોકથી માંડીને તે અગીઆરમા શ્લોક સુધીમાં સાત પ્રકારનાં અનન્યપૂર્વાં ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (આ સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ—સાત્વિકસાત્વિક, સાત્વિકતામસ, સાત્વિકરાજસ, નિર્ગુણ, રાજસસાત્વિક, રાજસતામસ, અને રાજસરાજસ.) તે પહેલાંના ચાર શ્લોકોમાં ચાર પ્રકારનાં અનન્યપૂર્વાં ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ—સાત્વિકરાજસ, સાત્વિકતામસ, સાત્વિકસાત્વિક અને નિર્ગુણ.) હવે પછી કમવાર છ પ્રકારનાં અનન્યપૂર્વાં ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ ચારમા શ્લોકમાં રાજસતામસી અનન્યપૂર્વાં ગોપીનું વચન છે. અનન્યપૂર્વાં ગોપીજનો પતિ વગેરેની આજ્ઞાને અનુસરતાં હોવાથી દિવસે વનમાં જઈને ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે એમ નથી. (દિવસે તો તેઓ ભગવાનનાં ચુલુચાન કરીને રમણ કરે છે.) તેથી ત્યારે ભગવાન સંધ્યાકાળે શ્રીગોકુળમાં પધારે છે ત્યારે અનન્યપૂર્વાં ગોપીજનો તેમનાં દર્શન કરે ॥ અને તેથી તેમનામાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી તેઓ રજેચુલને લીધે જાનની પ્રાર્થના કરે છે અને સત્વચુલને

ભગવાનાયાસિ તવા ભગવન્તં દષ્ટ્વા મનસિ કામો ભવતિ । તત્તો વન્ધ્યપ્રાર્થના અધરાપ્રવૃત્તપ્રાર્થના ચ રજસા સત્ત્વેન ચ ભવિષ્યતઃ । જનન્યપૂર્વાણાં તુ નિલ કામઃ । દિનપરિક્ષય ઇતિ ।

દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલૈર્વનરુહાનનં વિમ્બદાવૃત્તમ્ ।

ધનરજસ્વલં વર્ણયન્ મુહુર્મનસિ નઃ સ્મરં વીર યચ્છસિ ॥ ૧૨ ॥

દિનપરિક્ષયે સંધ્યાકાલે । ક્ષયોક્ત્યા દિને દ્વેષ્યત્વં જ્ઞાપ્યતે । રજોગુણસ્થાયં સમયા, કામલ ચ કાલઃ । નીલકુન્તલા ધ્રમરા ઇવ રસવોષકાઃ । ચે હિ મુલકમ્મલજવળ્યામૃતં પિવન્તિ તે ડહો-
ષકા મયન્તિ । અતસૌરામૃતં વનરુહવત્ કમલવત્ આનનં વિશ્રવત્, દે વીર, નઃ મનસિ સ્મરં યચ્છસિ । (સન્ધ્યાયાં નીલવર્ણરાષ્ટ્રત્વે તત્ત્રભાગ્યાત્તત્વં મયતીતિ તદુત્તયા ધનરુહોક્ત્યા ચ કુલ્લયામત્વં જ્ઞાપ્યતે । તથા ચ ત્રિયામુલ્કેન્દુવર્ધનેતોત્તરોત્તરમધિકવિકાસયત્તમિતઃ પૂર્વમતાદશાયં

લીધે ભગવાનના અધરામૃતની પ્રાર્થના કરે છે. પરંતુ જે ગોપીજનો જનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ તો નિલ જ છે. અર્થાત્ જનન્યપૂર્વા ગોપીજનો નિવાહિત નથી તેથી તેઓ, પતિનો પ્રતિબન્ધ ન હોવાથી, ક્ષિપ્તે વનમાં જઈને અને રાત્રીએ ભગવાનની પાસે જઈને—આ પ્રમાણે રાત્રીદિવસ—રમણ કરે છે; તેથી તેમનો કામ પણ રાત્રીદિવસ અસ્તિત્વમાં હોવાથી નિલ જ છે. જનન્યપૂર્વા ગોપીજનો જે કે જનન્યપૂર્વા ગોપીજનોની માફક પસંધીન છે છતાં પણ તેમનો કામ નિલ છે એમ જાણવું. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો જનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ નિલ હોવાથી ભગવાન્ તેમને કામનું દાન કરતા નથી, પણ જે ગોપીજનો જનન્યપૂર્વા છે તેમને તો કામનું દાન કરવાની ભગવાનને જરૂર છે, તેથી પ્રથમ આ બારમા રસીકમાં સંધ્યાસમયે ભગવાનનાં દર્શન થવાથી જનન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે જનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો કામ પણ ભગવાન્ જ ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ દિનપરિક્ષયે રસીકમાં ભગવાને જનન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામનું જે દાન કર્યું તેનું વર્ણન છે. (તેરમા રસીકમાં વર્તેશુભને લીધે બાંધની જે પ્રાર્થના કરવામાં આવી તેનું વર્ણન છે, અને ચૌદમા રસીકમાં સત્ત્વશુભને લીધે અધરામૃતની જે પ્રાર્થના કરી તેનું વર્ણન છે.)

હે વીર ! દિવસ પૂરો થતાં (સંધ્યાકાળે) કાળા કેશથી ઢંકાએલા અને ગોધનની રજવાળા કમળના જેવા સુખને ધારણ કરતા અને વારંવાર દર્શન કરાવતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો. ૧૨

દિનપરિક્ષય થતાં, અર્થાત્ દિવસનો ક્ષય થતા, સંધ્યાકાળે. દિવસનો ક્ષય એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એમ જણાવે છે કે આ ગોપીજનને દિવસ ઉપર દેવ છે. (આ રસીક ખોલનારાં ગોપીજન રાજસતામસી છે, કારણ કે તે સંધ્યાકાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરે છે.) સંધ્યાકાળે રમેશુભનો સમય છે, કારણ કે તે વખતે ગાયોને દોહવાનું અને બીજાં જોવાં કર્યોને લીધે ગોપીજનનું ચિત્ત બ્યભ અને છે; વળી સંધ્યાકાળ તમેશુપી કામને જાગૃત કરે છે તેથી તે તમેશુભનો પણ સમય છે. (આ પ્રમાણે સંધ્યાકાળે રાજસતામસ સમય છે, અને તેથી તે કાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરનાર ગોપીજન સંધ્યાકાળે રાજસતામસ સમય છે, અને તેથી તે કાળની ભગવાનની માફક રસને પ્રકટ કરનારા છે. જે પણ રાજસતામસી હોય છે.) ભગવાનના કાળા કેશ ભગવાનની માફક રસને પ્રકટ કરનારા છે. જે બારેબાર ભગવાનના સુખકમળના લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે રસને જાગૃત કરનારા હોય છે. તેથી હે વીર ! કાળા કેશથી ઢંકાએલા વનરુહ—કમળ—ના જેવા સુખને ધારણ કરતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો.

[સંધ્યાકાળે વખતે બ્યારે ભગવાનનું સુખ કાળા કેશથી ઢંકાએલું હોય છે ત્યારે તે સુખ કાળા કેશના તેજથી બ્યાસ અને છે, તેથી જોઈ અને નેત્રોમાં પણ રતાશ જણાતી નથી. તેથી મૂળ રસીકમાં જે નીલકુન્તલૈઃ અને વનરુહાનનમ્ એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવેલું છે તે એમ બતાવે છે કે ભગવાનનું

પ જ્ઞાપ્યતે । તેન પ્રિયસ્ય સર્વાંશ્વસત્કિઃ સૂચિતા મયતિ । જત ઇવ જલપદં વિહાય વનપદમુછમ્ । તેન વને યાવસ્તા તો જ્ઞાપયિતું તાન્ પર્માન્ વિશ્વદેવાનનં દર્શયતીતિ ધ્યન્યતે ।) ધનેન ગોમિઃ રજસ્વલમ્ । મુહુઃ પ્રદર્શયન્ । મધ્યેમાર્ય ગચ્છન્ ચમયતઃ સ્થિતા ગોપીઃ પર્વાણેન પશ્યતિ । જતો મુહુઃ પ્રદર્શનમ્ । અગ્રે ગચ્છન્ પુનઃ પુનર્વ્યાપુટ્ય પશ્યતીતિ વા તથા । તાદમ્બર્ડનં સ્વાપેક્ષાજ્ઞાપકમિતિ સ્મરજનકમ્ । નિરન્તરવર્શનેન તત્રૈવ રસાસ્વાદનમિતિ ન સ્મરોત્પત્ત્યવસરઃ સ્યાત્ । જતો ચારવારં પ્રદર્શનં સપ્રાપ્તેઃ સંબુદ્ધમિવ મયતિ । જાદસં કૃત્વા તત્પૂર્યાર્યં તન્નિગ્રહણાર્થં વા મુદ્ધમવશ્યં કર્તવ્યમ્ । તત્સૂચયન્તિ વીરેતિ । ધનેન રજસ્વલં પ શ્રમસૂચકં મયતિ । ધમનિપ્રતિશ્વાસમિરેવ । વનરુદ્ધનિતિ । ધન એવેતત્સર્વથા ભોગ્યમ્ । જતોઽત્રૈવ સમાગમનમ્ । જનેન ગૃહે રતિં દાસ્યામીતિપક્ષો હ્યપવર્તિતઃ । વિષ્ણુરિતિ ષઙ્ગાસ્કારેણ તામેવાવશ્યં સ્યાપ્યતિ । ચરિ મુલસંમાર્જનં કૃત્વા સમા-

મુખ કુવલય—રાત્રીના કમળ—જેવું છે. આ ઉપરથી જોમ જણાય છે કે પ્રિયાઓના—ગોપીજનોના મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનથી ભગવાનના મુખરૂપી કુવલય—રાત્રીકમળ—ઉત્તરોત્તર અગ્રિક વિકાસ થાય છે, અને આની પહેલાં—પ્રિયાઓના મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનની પહેલાં—ભગવાનનું મુખરૂપી કુવલય વિકાસ પામતું ન હતું. આથી જોમ સૂચન થાય છે કે પ્રિયની—ભગવાનની—આસક્તિ બધામાં છે. બધાં ગોપીજનોમાં ભગવાનની આસક્તિ હોવાથી મૂળ શ્લોકમાં જલ પદ ન વાપરતાં (વનરુદ્ધાનનમ્ જોમ) થત પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (આનો ભાવ જોવો છે કે વનમાંથી ભગવાન પાછા આવ્યા છે છતાં પણ ગોપીજનોમાં આસક્તિ હોવાને લીધે આ રમણને માટે ફરીથી તે વનમાં પ્રવેશ કરશે. એટલે ભગવાન વનમાં જ રહેશે, તેથી તેમનું વનમાં રહેવાનું સિદ્ધ થશે.) તેથી વનમાં કુવલયની જે અવસ્થા હોય તે અવસ્થા જણાવવા માટે કુવલયના તે તે ધર્મને ધારણ કરનારા મુખનું ભગવાન દર્શન કરાવે છે જોવો ધનિ છે.]

ધન વડે, અર્થાત્ બોધન વડે, ગાયોના ચરણની રજ વડે, ભગવાનનું મુખ રજવાળું છે. આથી પ્રકારના મુખનું ભગવાન વારંવાર દર્શન કરાવતા રહે છે. ભગવાન આગેની વચમાં આલે છે, અને ઘાતે બાલુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોને વારાફરતી ભુલે છે; તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ વારંવાર દર્શાવે છે’ જોમ કહેવામાં આવ્યું છે. આથી તો ભગવાન આગળ જતાં જતાં વારંવાર પોતાના મુખને ફેરવીને ગોપીજનોને ભુલે છે તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ વારંવાર દર્શાવે છે’ જોમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન ગોપીજનોને વારંવાર પોતાના મુખનું દર્શન કરાવે છે અને તે રીતે પોતાની (= ભગવાનની) ઇચ્છા જણાવે છે અને તેથી ગોપીજનોમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન જો ગોપીજનોને જોકી ટકે નિરંતર ભુલે તો તે જ સમયે અને તે જ સ્થળે રસનો ભોગ થઈ જાય; તેથી કામને ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ રહે નહિ. આ કારણથી, ભગવાન પોતાનું મુખ ગોપીજનોને જે વારંવાર ખતાવે છે તે ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને ભણે કુંકરું હોય જોમ લાગે છે. ગોપીજનોને પોતાના મુખનું વારંવાર દર્શન કરાવીને ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને કુંકીને તે કામરૂપી અગ્નિને પૂરવાને માટે અથવા તેનો નાશ કરવાને માટે ભગવાને સુંદ અવશ્ય કરવું જોઈએ જોમ ગોપીજનો વીર જો સંબોધન દ્વારા સૂચવે છે. ગણના ચરણની રજથી પુસડું બનેલું આપનું મુખ આપનો શ્રમ સૂચવે છે. આપનો આ શ્રમ અમરણથી જ નાશ પામશે, બીજાથી નહિ. આપનું શ્રીમુખ ઘનરુદ્ધ છે; અર્થાત્ વનમાં જ આપનું શ્રીમુખનો સર્વથા ભોગ કરવા જેવો છે; અને તેથી આપ અહીં વનમાં જ પધાર્યા છો. ગોપીજનો ભગવાનના મુખને વનરુદ્ધ જો પ્રમાણે વર્ણવે છે તેથી ‘હું ધરમાં રતિનું ઘન કરીશ’ જો પ્રમાણે તે ભગવાન દલીલ કરે તો તેનું ખંડન થઈ જાય.

મૂળ શ્લોકમાં જે વિષય પદ છે તે જોમ સૂચવે છે કે ભગવાન બાહ્યકારથી શ્રીમુખને તે જ

મજ્જેત્ તદા પ્રસન્નમુલ્લર્ષનાત્ જ્ઞાનં વા મવેત્ । મનસમ્બન્ધિ રજ્જિરિતિ કામ એવ ન તુ ક્રોધઃ । યથા પાત્રં ધૃત્વા તત્સ્થિતમશ્રં ભોગાર્થં દીયતે તથા મુરં ધૃત્વા તત્રલ્યો રસઃ । કામાત્મા મનસિ સ્થાપ્યત્ત્વમિતિ મુજ્જચારણસ્ય દેતુલ્લભમ્ । અતો મોગ્યાર્થં દત્ત્વમિતિ મોયઃ કરણીયઃ । અયં કામ આગાન્તુકમિતિ નાસ્માન્યેન પૂરણં મયતિ ॥ ૧૨ ॥

સત્ત વત્તમા અનન્યપૂર્વાવસ્થાત્તત્ત્વોચ્ચરણધારણં પ્રાર્થયન્તિ પ્રગ્જેતેતિ ।

પ્રગતકામદં પદ્મજાર્ચિતં ધરણિમષ્ઠનં ધ્યેયમાપદિ ।

ચરણપદ્મજં જ્ઞાન્તમં ચ તે રમણ મઃ સ્તનેષ્વર્પયાધિહન્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ એવ ન પૌત્રસ્ત્વં પરં પૂર્વપેક્ષયાઃ ચરણમાહત્ત્વમધિકમ્ । ગુણાધાયકમેતત્ । પૂર્વં તુ

અવસ્થામાં—કાળા દેશથી દંડાએકું અને ગોરવથી ધૂંસડું બનેલું મુખ એવી અવસ્થામાં—જામે છે. તે ભગવાન પોતાના મુખને ધોળને આપે તો પછી તેમના પ્રસન્ન મુખનું દર્શન કરવાથી જ્ઞાન જ થાય; અર્થાત્ આપનું શ્રીમુખ ભક્ત્યાત્મક છે, તેથી સ્નેહરસનો જ અનુભવ થાય. પણ અત્યારે આપનું શ્રીમુખ ગાયોની રંગવાળું છે તેથી જ્ઞાન અથવા સ્નેહરસનો અનુભવ થતો નથી, તેમ જ ક્રોધ પણ થતો નથી, પરંતુ કામ જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ પાત્ર ધરીને તેમાં રહેલું અન્ન ભોજને માટે આપવામાં આવે છે તેમ આપનું મુખકપી પાત્ર ભક્તોની સામે ધરીને આપ આપના શ્રીમુખમાં રહેલી કામરસ અભાસ મનમાં સ્થાયી છે. તેથી જે આ પ્રકારનું આપ શ્રીમુખ મારણ કરે છે તે અમને કામનું જ્ઞાન કરવામાં મારણભૂત છે. સંધ્યાકાળના વખતે અપે ભોજને માટે અમને કામનું જ જ્ઞાન કર્યું, તેથી આપે ભોજ કરવો જોઈએ. આ કામ આગાન્તુક છે, આપે અમને જ્ઞાન કરેલો છે, તેથી તેનું પૂરણ થીએ કોઈ પણ પ્રકારે—ભોગ કર્યા વિના ફક્ત આધ્યાત્મિક વચેરે આપવાથી—ધર્મ શક્ય નહિ. અર્થાત્ આપે જ આ આગાન્તુક કામનું પૂરણ ભોગ કરીને કરવાનું છે. ૧૨

જેમ પ્રગતદેહિનામ્ એ સાતમા પ્રલોકમાં અનન્યપૂર્વા ગોપીજનને ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે આપ આપનું ચરણકમળ અમારી છાતી ઉપર પધરાવો તેમ આ પ્રગતકામવસ્તુ પ્રલોકમાં પાશ્વર્થમાં—અન્યપૂર્વા રાજસતામસ ગોપીજન જે ભારમો પ્રલોક ભોલે છે તે—ગોપીજનના કરતાં ઉત્તમ, અન્યપૂર્વા રાજસરાજસ ગોપીજનો, ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે આપ આપનું ચરણકમળ અમારી છાતી ઉપર પધરાવો.

હે રમણ ! હે આધિને હરણ કરનાર ! અનન્યભાવે આપને શરણે આવેલા જીવોની અભિલાષા પૂર્ણ કરનારું, બ્રહ્માએ જેનું પૂજન કરેલું છે એવું, પૃથ્વીના અલંકારરૂપ, દુઃખના સમયમાં જેનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે એવું, કલ્યાણરૂપ આપનું ચરણાભિનંદ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો. ૧૩

પ્રગતદેહિનામ્ એ સાતમો પ્રલોક અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે, જ્યારે આ પ્રલોક અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે; તેથી આ પ્રલોકમાં યુનરુક્તિ નથી. એટલું જ નહિ પણ પહેલાંના પ્રગતદેહિનામ્ એ પ્રલોકના કરતાં આ પ્રલોકમાં ભગવાનના ચરણનું આહારત્વ અધિક છે. આ પ્રલોકમાં ભગવાનની જે ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ભક્તોને સુષો આપનારું છે, જ્યારે પ્રગતદેહિનામ્ એ પ્રલોકમાં જે ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે તો ફક્ત એ જ કરનારું છે. (આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણનું જે બે પ્રલોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમાં યુનરુક્તિ નથી.)

વોપનિવર્તકમ્ । દે રમણ રતિકર્ત્તઃ । નઃ સ્તનેષુ ધરણપદ્મઃજમર્પય । પ્રયોજનમાહુઃ આધિહન્ ઇતિ । આર્તિહન્ ઇતિ ધા । દ્વદશતાપઃ ચિન્તા ચ નિવારણીયા । દ્યોપકારેણૈવ તાપો ગમિષ્યતિ । અસ્માન્નિ-
ર્દ્દયે સ્થાપિતં ન વહિઃ સમાયાતિ । અતસ્ત્વયા વહિઃ સ્થાપનીયમ્ । ધરણપદ્મજ્ઞસાપિ ભગવદ્વ પદ્મુપાનાહ । તત્ત્વ પ્રથમચૈશ્વર્યં પ્રણતકામદમિતિ । પ્રકર્ષેણ ચે નત્તા અનન્યશરણાઃ તેષાં કામદમ્ભિ-
હપિતાર્થદાટુ । દૈશ્વર્ય એવ તથાવિધો ભવતિ । તત્ત્વતઃ કામઃ સત્ત્વૈર્મર્મહિતું ન શક્યતઃ ઇતિ પ્રવત્ત-
સુક્તમ્ । પદ્મજાચિન્તિતમિતિ ધર્મરૂપતા નિરૂપિતા । વ્રહ્મપ્રાર્યનૈવૈવાત્તાગતમિતિ । કીર્તિરૂપતામાહ ધરણિ-
મળદનમિતિ । ધરણ્યા મળદનમહાધરણરૂપં શ્રીરૂપં વા । આપદિ ધ્યેયં શ્રીરૂપં કીર્તિરૂપં વા ।
પદ્મજ્ઞસામ્યાત્ સ્વરૂપોત્કર્ષ ઉક્તઃ । શન્તમં કલ્યાણતમં જ્ઞાનરૂપમ્ । આર્તિહન્નિવિસન્નોપનાત્ તે

હે રમણ, રતિ કરનાર । અમારા સ્તનો ઉપર આપનું ચરણક્રમણ પદ્મસવો. સ્તનો ઉપર
ભગવાનનું ચરણક્રમણ પદ્મસવયાની ગોપીજનો ભગવાનને જે વિનંતી કરે છે તેનું પ્રયોજન સમજાવ્યા
ગોપીજનો કરે છે કે આધિહન્, આધિનો—મનની, હૃદયની, વ્યથાનો—નાશ કરનાર. અથવા તો
આધિહન્ ને બદલે આર્તિહન્ પણ પાઠ છે, અને તેનો અર્થ આર્તિનો—ચિન્તાનો—નાશ કરનાર એ
પ્રમાણે થાય છે. હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા એ બેનું નિવારણ કરવાનું છે. (આપનું ચરણ ક્રમણ
જેનું છે અને કમલ તાપ દૂર કરે છે એ દેખીતી વાત છે, એટલે) આ પ્રમાણે દ્વદશ ઉપકારથી જ
અમારા હૃદયનો તાપ જતો રહેશે. આપનું જે ચરણક્રમણ અમે અમારા હૃદયમાં સ્થાપેશું છે તે બદલ
આપનું નથી, તેથી આપે આપનું ચરણક્રમણ બદલ—અમારા વશઃસ્વેણ ઉપર—સ્થાપવાનું છે,
(અને તે રીતે અમારા હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા દૂર કરવાની છે.)

જેમ ભગવાનમાં કૈશ્વર્ય વગેરે છ શુભો રહેલા છે તેમ ભગવાનના ચરણક્રમણમાં પણ છ શુભો
રહેલા છે. તેમાં પ્રથમ કૈશ્વર્ય છે એમ પ્રણતકામદમ્—શરણે આવેલાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર—એ
શબ્દમાં ગોપીજન કરે છે. ભગવાનને જે ખૂબ નમેલા છે તે પ્રવૃત્ત, અર્થાત્ અનન્ય શરણે આવેલા;
તેમના કામને—ઇચ્છેલા પદાર્થને—આપનાર ભગવાનનું ચરણક્રમણ છે. અનન્યભાવથી શરણે આવેલા
હવોની અભિલાષા પૂર્ણ કરનાર ઉપર જ હોય છે. દાન કરવા ચોચ જે કામ—ઇચ્છેલી પદાર્થ—
ઇશ્વરના મનમાં રહેલી છે તેનું અહણ સ્તબ્ધ—જે શરણે જતા નથી એવા—હવોથી અર્થ શકતું નથી,
તેથી ખૂબ પ્રલોકમાં પ્રણતત્વ—ભગવાનને શરણે રહેવાનું—કહેવામાં આવેલું છે. (અર્થાત્ ભગવાન
જે ઇચ્છિત પદાર્થનું દાન કરે છે તેનું અહણ કરવાને પણ સ્તબ્ધતાનો લ્હાવ કરીને અનન્યાસપ
કરવાની જરૂર છે.)

વ્રજાસાચિન્તમ્—પ્રદક્ષી પૂજાએનું ભગવાનનું ચરણક્રમણ—એ શબ્દથી ભગવાનના ચરણક્રમણની
ધર્મરૂપતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રદક્ષી પ્રાર્થનાથી જ ભગવાનના ચરણક્રમણનું અહીં આગમન
થયું છે. (પ્રદક્ષા ભગવાનના ચરણક્રમણની ધર્મભુદિથી જ પૂજા કરે છે, ગોપીજનોની મારફત એકથી
પૂજા કરવા નથી.)

ધરણિમળદનમ્—પૃથ્વીના અલંકારરૂપ—એ પદ્મવટે ભગવાનનું ચરણક્રમણ દીર્ઘરૂપ છે એમ
ગોપીજન કરે છે. ભગવાનનું ચરણક્રમણ ધરણીનું—પૃથ્વીનું—મંડન—અલંકાર—છે અથવા તો શીલા છે.

ભગવાનનું ચરણક્રમણ દૃષ્ટામાં ધ્યાન કરવા ચોચ છે તેથી ભગવાનનું ચરણ શ્રીરૂપ અથવા
દીર્ઘરૂપ છે. (જે ધરણિમળદન પદ્મવટે ભગવાનના ચરણક્રમણની દીર્ઘતાનું અહણ કરવું હોય તો
રોગમારફિ એ પદ્મવટે ભગવાનના ચરણક્રમણની શીલાનું અહણ કરવું; પણ જે ધરણિમળદન પદ્મવટે
ભગવાનના ચરણક્રમણની શીલાનું અહણ કરવું હોય તો રોગમારફિ એ પદ્મવટે ભગવાનના ચરણક્રમણની
દીર્ઘતાનું અહણ કરવું.)

ચરણપદ્મજમિતિસમ્બન્ધનિરૂપણાદ્ વૈરાગ્યયુક્તં ચ । રમણેતીટપ્રાપ્તઃ । આર્તિહૃન્નિલનિષ્ઠનિવારકઃ ।
અથ વા । યદ્દોષે પદ્મચિપ્તુપ્રકારં કરોતિ તદ્દસ્યાસેકમેવ કરોત્તિવિતિ પ્રાર્થ્યતે । પ્રણતાસુ કામં
દદાતિ । તત્પૂર્વયુક્તં ‘મનસિ નઃ સારં વીર યચ્છસી’તિ । પ્રકરેણ ચ્ચેષુ વા કામં દ્યતિ રણ્યયતિ ।
પદ્મજેન પદ્મજયા વા અર્ચિતમૈશ્વર્યાયં કામાર્થં વા । પદ્મજૈઃ અર્ચિતમ્ । તતુલ્યં વા । અન્યવા

ભગવાનના ચરણને કમલની ઉપમા આપવામાં આવેલી છે તેથી સ્વરૂપની—ચરણની—કેદવામાં આવી છે. ભગવાનનું ચરણકમલ છાન્તમ—સૌથી વધારે કલ્યાણરૂપ—છે, અને તેથી જ્ઞાનરૂપ છે, (કારણ કે જ્ઞાન કલ્યાણરૂપ છે.)

ભગવાનને માટે કાર્તિકેશ્વર એ પ્રમાણે સંબોધન વાપરવાથી, અને તે ચરણપદ્મજમ્—આપનું ચરણકમલ—એ પ્રમાણે ચરણકમલનો ભગવાનની સાથે સંબંધ દર્શાવવાથી વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના સંબંધથી જ ભગવાનનું ચરણકમલ વૈરાગ્યયુક્ત છે.

ભગવાનને માટે રમણ સંબોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ ‘હજી વસ્તુઓ આપનાર’ એમ થાય છે, અને કાર્તિકેશ્વર એ સંબોધનનો અર્થ ‘અનિષ્ટ વસ્તુઓને દૂર કરનાર’ એમ થાય છે. (અર્થાત્ હજી વસ્તુ મેળવવાને માટે અને અનિષ્ટ વસ્તુ દૂર કરવાને માટે બીજા કોઇનો આશ્રય ક્યાં વિના ફક્ત ભગવાનનો અથવા ભગવાનના ચરણકમલનો આશ્રય કરવો જોઇએ.)

અથવા આપનું જે ચરણારવિન્દ લોકમાં પાંચ પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે તે ચરણારવિન્દ અમારા ઉપર પાંચ નહિ પશુ એક જ ઉપકાર કરો એમ ગોપીજન ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનનું ચરણારવિન્દ જગતમાં પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરે છેઃ (૧) લૌકિક કામનું ખંડન કરવું, (૨) મૈત્ર્યનું દાન કરવું, (૩) શરણે આવેલાની હયાતને પૂર્ણ કરવું, (૪) અલંકરણ, શોભા આપનાર, અને (૫) કૃપા દૂર કરનાર. આ પાંચ ઉપકારને બદલે એક જ ઉપકાર—અમારા કલ્યાણ તાપને દૂર કરવાનો ઉપકાર—અમારા ઉપર આપનું ચરણકમળ ધરો એવી ગોપીજનની પ્રાર્થના છે. (આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવામાં ગોપીજનો પોતાના કલ્યાણ તાપને દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે, પોતે હયાત પદાર્થનું દાન કરવાની પ્રાર્થના કરતાં નથી.)

જે પ્રયુક્ત છે—અનન્વચનાવધૈ ભગવાનને શરણે જાય છે—તેને ભગવાનનું શ્રીચુખ કામનું દાન કરે છે, અને તે વાત પહેલાં બારમા શ્લોકમાં મનસિ નઃ સારં વીર યચ્છસિ એમાં કહેવામાં આવેલી છે, અને તેથી જ્ઞા સોગની પ્રાર્થના તો સિદ્ધ જ થઈ ગયેલી છે. તેથી આ શ્લોકમાં પ્રણતાકામદમ્ એ પદનો બીજો પ્રકાર અર્થ કરવાની જરૂર છે. પ્રયુક્ત એટલે બહુ જ નમ્ર. આવા અતિનમ્ર ભક્તોમાં ભગવાનનું ચરણકમલ કામનું દાન—ખંડન—કરે છે. (શ્લોકનો આ પ્રમાણે ત્યારે અર્થ કરીએ ત્યારે આખા શ્લોકનો અન્યથા આ પ્રમાણે કરવોઃ—શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જે ચાર વિશેષણો આવેલાં છે તે વિશેષણોવાળું અને પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરનારું આપનું ચરણકમલ અમારા તાપનું નિવારણ કરવાને માટે આપ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો.) (હવે વચ્ચાર્ચિતમ્ નો બીજો પ્રકાર અર્થ કરવામાં આવે છે.) પદ્મજ એટલે પ્રદાન; અથવા પદ્મજ એટલે લક્ષ્મી. પ્રદાનને મૈત્ર્યને માટે ભગવાનના ચરણકમલની સેવા કરી, અથવા તો લક્ષ્મીએ કામને માટે ભગવાનના ચરણકમલની સેવા કરી. અથવા તો પદ્મજ એટલે નખ. પદ્મ એટલે ભગવાનના ચરણરૂપી કમલ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલ પદ્મજો, એટલે નખ. આ નખથી ભગવાનનું ચરણકમલ અર્ચિત—સેવાએલું—છે. (જગતમાં નખ રમી સાથે ભેજાયેલ છે, એટલે તે સંયોગી દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને તેથી પગની સાથે નખનો સંબંધ અતિવ હોવાથી નખ પગથી છૂટા થઈ શકે છે. પરન્તુ ભગવાનના નખો અન્વિધાનરૂપ હોવાથી સ્વરૂપાત્મક છે એટલે ભગવાનના નખોને સંયોગી દ્રવ્ય કહી શકાય નહિ; અર્થાત્ ભગવાનના નખ ભગવાનના ચરણકમલથી છૂટા થઈ શકે નહિ. આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પણ આ શ્લોક બોલનારને ગોપીજનોને મુશ્કેલી ૨૧

તાનિ ચરણપદ્મજન્મં કથં પ્રાપ્નુયુઃ । ધરણ્યપિ સ્ત્રી બળહૃતા ન મુચ્યત્ત્વં ક્વચિત્ પદસ્થાપતમ્ ।
ભગવદ્દેશ્યાપિ ચરણો મહાન્, આપદિ ધ્વાનમાત્રેણૈવાપદં દૂરીકરોતીતિ । ચૈતેષાં સર્વોપકારકર્તૃ
તથાસ્માકમપિ કરોત્યિતિ પ્રાર્થના । અનેન સર્વં ઇવ સુરતવન્ધ્યા આશ્વિત્તાઃ ॥ ૧૩ ॥

તદનન્તરં તત્ત ઉચ્ચમાઃ પ્રાર્થયન્તે સુરતેભિઃ ।

સુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્થિતિવેણુના સુષ્ટુ હુમ્બિતમ્ ।

ઇતરરાગચિસ્મારણં ઘૃણાં ચિતર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥

હુમ્બણું ભગવાનના ચરણક્રમણના સંબંધને ખાટે જોટલી બધી આતિ છે કે નખ વગેરે જે ભગવાનના ચરણક્રમણના સંબંધવાળો પદ્મ છે તે જ ભગવાનના ચરણક્રમણનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે પૂર્ણ સાધન છે એમ તે ગોપીજનો માને છે; અર્થાત્ નખ ભગવાનના ચરણક્રમણમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી તે નખ જ આપણે પૂર્ણ સાધન છે. આ કારણથી આ ગોપીજનોએ ભગવાનના ચરણક્રમણને પદ્મજાતિતમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે.) આ પ્રમાણે જે આનવામાં ન આવે તો તે નખ ભગવાનના ચરણક્રમણમાં જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? અથવા તો ભગવાનનું ચરણક્રમણ નખનુદય છે; અર્થાત્ ભગવાનના ચરણક્રમણની અતિશોભા પણ નખથી જ છે, તેથી ભગવાનનું ચરણક્રમણ જાણે નખથી અર્થિત થયેલું છે. ભગવાનના ચરણક્રમણમાં રહેલાં ધ્વજ વગેરે ચિહ્નો પણ આ પ્રકારનાં જ છે એમ જાણવું. અર્થાત્ ધ્વજ વગેરે ચિહ્નો પણ ભગવાનના ચરણક્રમણનો સંબંધ જાણવામાં પૂર્ણ સાધન છે અને તેથી ભગવાનનું ચરણક્રમણ તે ચિહ્નોથી અર્થિત થયેલું છે.

ધરણી જોટલે પૃથ્વી. આ ધરણી પણ સ્ત્રી છે. જે સ્ત્રીએ અલંકાર ધારણ ન કર્યો હોય તેનો ભોગ ધર શકે નહિ. તેથી તે ધરણી ઉપર ભગવાને ચોલાના ચરણક્રમણનું સ્થાપન કરીને ધરણીને અલંકૃત કરી. આ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરણક્રમણ ધરણીના અલંકારરૂપ છે.

ભગવાનનું ચરણક્રમણ ભગવાનના કરતાં પણ અધિક છે, કારણ કે ભગવાનના ચરણક્રમણનું દુઃખમાં ધ્યાન ધરતાં જ તે ચરણક્રમણ દુઃખ દૂર કરે છે.

(મનતકામદમ્ એ પદવટે લૌકિક કામનું ખંડન, પદ્મજાતિતમ્ એ પદવટે બ્રહ્માને ઐશ્વર્યનું અને લક્ષ્મીને કામનું દાન, ધરણીમણ્ડલમ્ એ પદવટે પૃથ્વીને અલંકૃત કરવી, અને ધ્યેયમાપદિ એ પદવટે દુઃખને દૂર કરવું—આ પ્રમાણે આર પદ વટે ભગવાનના ચરણક્રમણનાં પાંચ પ્રકારના ઉપકાર્ય વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) જેમ આપણું—ભગવાનનું—ચરણક્રમણ બાંધાં—મલુતા વગેરે—ઉપર સર્વ ઉપકાર કરે છે તેમ અમણ ઉપર પણ આપણું ચરણક્રમણ અમારા દહયનો તાપ દૂર કરીને ઉપકાર કરી એમ આ ગોપીજનો ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રમાણે બધા ય સુરતજન્ધીનું આરોપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (મનતકામદમ્ એ પદવટે ‘બાહ્ય’ સુરતજન્ધ્ય; પદ્મજાતિતમ્ એ પદમાં ધમ્મજ વટે ‘વિપરીત’ જન્ધ્ય, અને પદ્મજા વટે ‘તિર્યક્’ જન્ધ્ય; ધરણી પદવટે ‘સમ’ જન્ધ્ય; અને ધ્યેયમ્ પદવટે ‘આન્તર’ જન્ધ્ય—આ પ્રમાણે સુરતજન્ધ્યા પાંચ પ્રકારનું આરોપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧૩

ત્યાર પછી અન્યપૂર્વ રાજવજાગ્રી ગોપીજનના કરતાં પણ ઉત્તમ એવાં અન્યપૂર્વ રાજસ-ચરિત્રી ગોપીજનો શુભવર્ણનમ્ એ શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે.

દે વીર ! સુરતની વૃદ્ધિ કરનાર, શોકનો નાશ કરનાર, સ્વરવાળા વેણીની સુંખિત અને બીજા સંગોનું વિરમણ કરાવનાર આપણું અપરામૃત અમને અનપિકાલીઓને દાન કરો. ૧૪

અધરામૃતં ચિતરેતિ । અત્રાપ્યધરામૃતં ગુણાવાલકમ્ । ઇતસ્ય ચતુર્ગુણત્વમેવ વિવક્ષિતમ્ । જ્ઞાનવૈરાગ્યચોરપ્રાત્નપયોગાત્ । વર્ણેશ્વર્ધમાહ સુરતત્ત્વર્ધનમિતિ । ગોપિકાસુ પરિચ્છિન્નઃ કામઃ અપરિચ્છિન્નેન સહ સંયોગે ક્ષિપ્તો મથતિ । યથા રસઃ ક્ષુદ્રદ્રોષકા ભવન્તિ તથાપ્યં રસઃ કામોદ્રોષકઃ । કિંચ્ચ, ન કેવલમયં કામમેષ્ય ગોપયતિ કિન્તુ સર્વોનેવાન્તઃકરણદોષામિવારયતિ । અતઃ શોકનાશકત્વં જ્ઞાનવૈરાગ્યરૂપતા ચ નિરૂપિતા । દેશ્વર્ધર્ધનરૂપતા ચ । યચોરૂપતામાહ । સ્વરિતો નાદયુક્તો યો વેણુઃ, તેન સુપ્તુ ચુમ્બિતમિતિ । યચો હિ નાદશ્રેઃ કીર્તયેતે । વેણુચ્ચ પરમમથ્ત્વમિતિ તેનાપિ ચુમ્બિતમેવ ન હુ પીઠમ્ । હૃતરાગવિસ્મારણમિતિ મિથો રૂપમ્, સા હિ સર્વં વિષ્ણારયતીતિ । સ્વતઃ પુરુષાર્થત્વેન પ્રમેયવલ્લુપ્તમ્ । પૂર્ણેણ પ્રમાણવલ્લમ્ । શોકનાશનમિતિ પલ્લવલ્લમ્ । સુરતત્ત્વર્ધનમિતિ સાધનવલ્લમ્ ।

આપતું અધરામૃત અમને આપો એમ આ અન્યપૂર્વા રાગસસાત્પિક્ષી ગોપીજનો ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ રસોકમાં પણ પૂર્વે રસોકની માફક ભગવાનનું અધરામૃત શુદ્ધ આપનારૂં છે. (આક્રમા રસોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત દોષ દૂર કરનારૂં છે, બચારે આ રસોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત શુદ્ધ આપનારૂં છે; એટલે આ રસોકમાં આક્રમા રસોકના અધરામૃતની પુનરુક્તિ નથી.) આ અધરામૃતમાં ચાર શુણ્ણું જ વર્ણન કરવાની ઇચ્છા છે, કારણ કે અહીં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપયોગ નથી. તેથી આ રસોકમાં અધરામૃતના ઐશ્વર્ય વગેરે ચાર શુણ્ણું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અધરામૃતના ઐશ્વર્યશુણ્ણું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સુરતત્ત્વર્ધનમ્, બચારે ગોપિકાઓમાં રહેલા પરિચ્છિન્ન કામનો ભગવાનના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ સાથે સંયોગ થાય ॥ બચારે તે પરિચ્છિન્ન કામ ક્ષિપ્ત થાય છે. જેમ આયુર્વેદની રસ ઔષધિઓ ભૂખને બચૂત કરે છે તેમ ભગવાનનો આ અધરાસ કામને બચૂત કરે છે. વળી, ભગવાનનો આ અધરાસ ફક્ત કામને જ પોષે છે એમ નથી, પરંતુ અન્તઃકરણના બધા દોષોનું નિવારણ કરે છે. તેથી ભગવાનનું અધરામૃત શોકનાશક છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તે રીતે અધરામૃત જ્ઞાનરૂપ અને વૈરાગ્યરૂપ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. અથવા તો સુરતત્ત્વર્ધનમ્ એ પદવડે અધરામૃતના ઐશ્વર્યશુણ્ણું અને શોકનાશનમ્ એ પદવડે પ્રમેયશુણ્ણું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અધરામૃતના યશરૂપી શુણ્ણું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સ્વરિતવેણુના સુપ્તુ ચુમ્બિતમ્, સ્વરિત એટલે નાદયુક્ત જે વેણુ, તેનાથી ભગવાનનું અધરામૃત સારી રીતે ચુંબિત થયેલું છે, કારણ કે નાદ ભણનારાઓ જ મથતું કીર્તન કરે છે. વેણુ ભગવાનનો પરમભક્ત છે એટલે તેણે પણ ભગવાનના અમૃતરસનું સુંબન જ કર્યું, પણ પાન કર્યું નહિ. (અર્થાત્ પરમ ભક્ત નાદયુક્ત વેણુ અધરામૃતનું ક્ષુદ્ર સુંબન કરીને અધરામૃતના ચણતું જ્ઞાન કરે છે.)

અધરામૃતના શ્રીરૂપી શુણ્ણું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે હૃતરાગવિસ્મારણમ્. આ પદવડે અધરામૃતના શ્રીરૂપી શુણ્ણું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે શ્રી—લક્ષ્મી—સર્વનું વિસ્મરણ કરાવે છે (અને તે જ પ્રમાણે ભગવાનનું અધરામૃત પણ જીવ બધા ય રાગોનું વિસ્મરણ કરાવે છે.)

ભગવાનનું અધરામૃત પોતે જ પુરુષાર્થરૂપ છે, અને તેના વિષે સુરતત્ત્વર્ધનમ્ વગેરે ચાર વિશેષણો વડે પ્રમાણ, પ્રતિય, સાધન અને ફલ એ ચારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.) તેમાં હૃતરાગવિસ્મારણમ્ એ વિશેષણ વડે સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ અધરામૃતના પ્રમેયભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેની પહેલાંના સ્વરિતવેણુના સુપ્તુ ચુમ્બિતમ્ એ વિશેષણ વડે અધરામૃતના પ્રમાણભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, શોકનાશનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના ફલભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને સુરતત્ત્વર્ધનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના સાધનભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (કૃષ્ણોપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વંશસ્તુ ભગવાય રુદ્રઃ, વેણુ રુદ્રરૂપ છે; અને વેદઃ શિક્ષાં શિવો વેદઃ એ શ્રુતિમાં-શિવને વેદરૂપ તરીકે

અર્થે ચતુર્વિધપુરુષાર્થપ્રશ્ન સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપમ્ । નૃણામસાકમનપ્રકારિણાં દુર્લભપુરુષાર્થાનાં વા યદ્યપીરં
દેયં ન ભવતિ તથાપિ વિતરણુષેન દાણં શક્યતઃ ક્વચિત્ વિતરેત્યુક્તમ્ । વીરેતિ સમ્બોધનાત્ શૌર્યં માન્યયા
સંભવતીતિ નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થે ત્રિવિધા નિરૂપ્ય, પુનઃસામસઃ ત્રિવિધા નિરૂપ્યન્તે । દેવનિન્દિકાઃ સાત્ત્વિકતામસાઃ ।
મગધત્રિન્દિકાઃ વામસતામસઃ । સ્વનિન્દિકા રાજસવામસઃ इति । અટતીયી ।

અટતિ યદ્ગવાનહિ કાનનં શુદિર્યુગાયતે ત્વામપશ્યતામ્ ।

કુદિલકુન્તલં શ્રીમુખં ચ તે જઙ્ઙ ઉદીક્ષતાં પદ્મકુવ્ દશામ્ ॥ ૧૫ ॥

પદ્મવધામાં આવ્યા છે. તેથી વેણુનાદ વેદરૂપ છે, અને વેદ સ્વતઃપ્રમાણ હોવાથી વેણુનાદ પણ
સ્વતઃપ્રમાણ છે. આ પ્રકારે સ્થરિત વેણુ સ્વતઃપ્રમાણ વેદાત્મક હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે અને તેનાથી
હત્તરરાગવિસ્તારણરૂપ પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે, એટલે હત્તરરાગવિસ્તારણમ્ એ પદ પ્રમેયજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.
સ્થરિતવેણુરૂપી પ્રમાણથી હત્તરરાગવિસ્તારણરૂપ એ પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે તેનું ફલ શોકનાશનમ્ છે, તેથી
શોકનાશનમ્ એ પદ ફલજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે. આ શોકનાશનરૂપી ફલને સિદ્ધ કરવાને માટે સાધનની
જરૂર રહે છે અને તે સાધન સુરત્તવર્ધનમ્ એ પદવડે કહેવામાં આવેલું છે.) આ પ્રમાણે અધરામૃત
સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ છે અને આર પ્રકારનો પુરુષાર્થ આપનાર છે. (ભગવાનનું અધરામૃત આર પ્રકારનો
પુરુષાર્થ આપનાર છે એમ સુરત્તવર્ધનમ્ ઇત્યાદિ આર વિશેષણો સૂચવે છે. સુરત્તવર્ધનમ્ કામનું, શોકનાશનમ્
મોક્ષનું, સ્થરિતવેણુના સુષુપ્ત સુમ્મિતમ્ ધર્મેનું અને હત્તરરાગવિસ્તારણમ્ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે, અને આ
રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ આર પુરુષાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.)

અને કેવળ નુ છીએ, અનધિકારી છીએ, અથવા તો બધા પુરુષાર્થ અમને દુર્લભ છે. તેથી ને કે
આપનું સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ આર શુદ્ધોવાળું અધરામૃત અમને આપવા થોડા નથી છતાં પણ આપના
વિતરણુ—દાન—શુદ્ધને લીધે તે અધરામૃતનું દાન અમને કરી શકાય એમ છે. આ હેતુથી ગોપીજનોએ
વિતર—દાન કરો—એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. (અનધિકારી, નિરસાધન, હુલોને પણ ભગવાન
પોતાનામાં રહેલા વિતરણુ—દાન—શુદ્ધથી પરમ પુરુષાર્થ આપે છે, તેથી વિતરણુધર્મ ભગવાનના અધિક
ઉત્કર્ષનું સૂચન કરે છે.)

ભગવાનને વીર એ પ્રમાણે જે સંજોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનું
શૌર્ય બીજે પ્રકારે સંભવતું નથી. અર્થાત્ આપ આપના અધરામૃતનું અમને દાન કરશો તો જ આપનું
શૌર્ય સંભવશે, અન્યથા નહિ જ. ૧૪

આ પ્રમાણે ૧૨-૧૪ એ ત્રણ શ્લોકોમાં અન્યપૂર્વા સત્સ ગોપીજનોના તામસ, રાજસ અને
સાત્ત્વિક એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરીને હવે ૧૫-૧૭ એ ત્રણ શ્લોકોની અંદર અન્યપૂર્વા તામસ
ગોપીજનોના સાત્ત્વિક, તામસ અને રાજસ એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. દેવની નિન્દા
કરનાર ગોપીજનો સાત્ત્વિકતામસ છે, ભગવાનની નિન્દા કરનાર ગોપીજનો તામસતામસ છે અને
પોતાની નિન્દા કરનાર ગોપીજનો રાજસતામસ છે. હવે અટતિ એ શ્લોક અન્યપૂર્વા તામસસાત્ત્વિક
ગોપીજનો બોલે છે:—

આપ ન્યારે દિવસે વનમાં પધારો છો સારે આપનાં દર્શન નહિ
શવાથી અમને એક સાણ પાણુ યુગ બેવી લાગે છે. અમે ન્યારે વાંકા
દેશવાળા યીચુખનું દર્શન કરીએ છીએ સારે નેત્રોની પાંખ કરનાર બ્રહ્મા
અમને જાલ લાગે છે. ૧૫

મવાચ અહિ કાનનં ચદટતિ, તત્ર દિવસે ત્રુટિઃ યુગાયતે । તત્ર નિમિત્તં ત્વામપદ્યતા-
નિતિ । યદા પુનઃ પશ્યામઃ, તદા કુટિલકુન્તલં શ્રીમુખં તે સદીક્ષતાં નોડ્યામઃ યઃ પદ્મકુદ્
ગ્રહા સ જહઃ । યયા દેવાનાં પદ્મ ન કરોતિ, જલૌકિકદ્રુત્વાત્, તદપેક્ષ્યાપ્યસલૌકિકદ્રુત્વાદ-
સ્માકમપિ પદ્મકરણમનુચિત્મ્ । જલોડ્નુચિત્કરણાત્ જહઃ । દેવા હિ વહુકાલં જીવન્તિ તથા વચમપિ
ત્રુટિર્યુગાયતે इति । ત્રુટિશ્ચ્વોડ્નિવામ્ । યદિ સાર્થકં ગમનં ભવેત્ તથાપિ ન કાચિચિન્તા । પરમહિ
કાનનમેવાદતિ, ન તુ કાનને કચ્ચન પુરુષાર્થઃ । અભ્યાસં ચ ન વહિર્ગમનં સંભવતિ । ઇર્ષ દેવલં
મગવતા સંપાદિત્મ્ । મૂર્ખો ગ્રહા તાદૃશીનાં પદ્મકુત્ ॥ ૧૫ ॥

તદપેક્ષયા હીના આહુઃ પતીતિ ।

પતિસ્તુતાન્વયઆતૃવાન્ધવાનતિચિલ્લુપ્તે સેડ્યચ્યુતાગતાઃ ।

ગતિવિદસ્ત્ત્વોદ્ગીતમોહિતાઃ કિત્તવ યોપિતઃ કસ્યજેન્નિશિ ॥ ૧૬ ॥

આપ ન્યારે દિવસે વનમાં ફરો છો ત્યારે ત્રુટિ—એક પગ—યુગ જેવી લાગે છે. એક પગ યુગ
જેવી લાગે ॥ તેનું કારણ જણાવતાં ઓપીજનો કહે છે કે ત્વામપદ્યતામ્, આપનાં દર્શન નહિ થવાથી.
પણ ન્યારે અમે આપનાં દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે આપના વાંકા કેશવાળા શ્રીમુખનાં દર્શન થતાં અમને
લાગે છે કે અમારી આંખોની પાંપણો કરનાર પ્રહ્લા જડ છે. (અમે ન્યારે આપના શ્રીમુખનાં દર્શન કરીએ
છીએ ત્યારે અમારી આંખોની પાંપણો વચ્ચે નડવાથી આપનો વિરહ થાય છે, અને તેથી આંખોની
પાંપણો કરનાર પ્રહ્લા અમને જડ લાગે છે.) જેમ દેવો અલૌકિક દ્રશ્ય હોવાથી પ્રહ્લા તેમની આંખોને
પાંપણો કરતા નથી, તેમ અમારી પણ આંખોને પાંપણો કરવી ચોચ નથી, કારણ કે દેવોનાં કરતાં અમે
વધારે અલૌકિક દ્રશ્ય છીએ. તેથી પ્રહ્લાએ અમારી આંખોને જે પાંપણો કરી છે તે અયોચ્ય છે, અને તેથી
તે જડ છે. દેવો ખરેખર લાંબા કાળ સુધી છાંવે છે, તેમ અમે પણ લાંબો કાળ છાંવે છીએ, કારણ કે
ત્રુટિર્યુગાયતે, એક પગ યુગ જેવી થાય છે. ત્રુટિ શબ્દ નડતિ અને નાન્યતરતિનો છે. તે આપનું
વનમાં પધારવાનું સાર્થક થતું હોય તો તો અમને કોઈ ભતતી ચિન્તા નથી; પરંતુ દિવસે વનમાં જ
આપ ફરો છો, અને વનમાં કોઈ ભતતી પુરુષાર્થ નથી. અમારું ઘરની બહાર જવું ચંપવતું નથી. (દિવસે
આપ પ્રયોજન વિના વનમાં ફરો છો, તે વખતે અમને આપનાં દર્શન થતાં નથી અને અમે ઘરની બહાર
જઈ શકતાં નથી, તેથી એક પગ પણ યુગ જેવી લાંબી થાય છે, સાચંકાએ અમને આપના શ્રીમુખનાં
દર્શન થાય છે. આ પ્રકારે અમે અલૌકિક પદાર્થનાં દર્શન કરનારાં છીએ અને હીંમે ક્ષણ છાંવનારાં છીએ.
એટલે) આ પ્રમાણે લગવાને તો અમને દેવ જેવાં બનાવેલાં છે (પણ સાચંકાએ આપના શ્રીમુખનાં દર્શન
કરતી વખતે અમારી આંખોની પાંપણો દર્શનમાં આડે આવે છે) તેથી અમારી આંખોની પાંપણો
કરનાર પ્રહ્લા મૂર્ખ છે. (આ શ્લોકમાં પ્રહ્લાદેવની નિન્દા કરવાથી આ શ્લોક બોલનાર ઓપીજનો
તામસસ્થાત્વિક છે.) ૧૫

અન્યપૂર્વા તામસસ્થાત્વિક ઓપીજનોથી ઉત્તરવી કોટિનાં અન્યપૂર્વા તામસસ્થાત્મક ઓપીજનો પતિ
ધંધાદિ શ્લોકમાં લગવાની નિન્દા કરે છે:—

પતિ, પુત્ર, વંશ, ભાઈ, બાન્ધવો (જેમનું ઉદ્ધંધન થઈ શકે નહિ
એવાં) આ બધાંનું ઉદ્ધંધન કરીને, કે અચ્યુત !, ગતિને બાલુનાર એવાં
અમે આપ ગતિ બાલુનારની પાસે આપ્યાં છીએ; આપ ગતિ બાલુનારના
ઉચ્ચ ગાનથી મોહિત થએલી સીઓનો, કે કિતવ—કપટી—, રાત્રીએ
કોણુ ભાગ કરે ! ૧૬

હે અન્યુત, સ્વતઃ પામનિવૃત્તિમયરહિષ । પતિઃ, સુતાઃ, અન્વયો વંશઃ, આતરઃ, ચાન્ધવાઃ સંવન્ધિનઃ, પતે સર્વથા અવિલક્ષ્યાઃ, તાનપ્યતિવિલક્ષ્ય તે અન્તિ સમાગતાઃ । તં સર્વેષાં ગતિં જાનાસીતિ ગતિવિત્ સર્વેર્વાવલી ગતિઃ સંગાથતે વાં મયાનેવ દાસ્યતીતિ । પરં ॥ ગતિ-વિદઃ તેષાં મજ્જને ભગવદ્ગજને વ તારતમ્યવિદઃ । કિન્ન, તથ હઙ્ગીતેન વ મોહિતાઃ । અતો મોહ-વિત્વા સમાનીય ઉમયગ્રંથાર્થમરણ્યે નિશિ યોષિતઃ કસ્યજેત્ । સર્વદેવ ત્રિયો ॥ ત્યાગ્યાઃ । મુતરામરણ્યે । મુતરાં નિશિ । યદર્થં યા સમાહુતાઃ, વદપ્યવદત્ત્વેભિપ્રાયેણ સમ્બોધનમ્ । કિતવાનાં વયં સંવન્ધિન્યઃ । અતોઽસ્માકં હેપુ વ પ્રવેશઃ ॥ ૧૬ ॥

હે અન્યુત ! સ્વતા ક્રમની નિવૃત્તિના અર્થથી રહિત ! (અર્થે ભગવાન્ વિનાના બીજ કોઈનો કામ નિવૃત્ત અર્થજન્ય છે ત્યારે તે બીજે પોતે જ તે લીલામાંથી નિવૃત્ત અર્થજન્ય છે, પરન્તુ ભગવાન્ પોતે પોતાની લીલામાંથી કોઈ પણ વખત નિવૃત્ત થતા નથી, પ્રરણ કે તેમનો પોતાનો કામ નિવૃત્ત થતો નથી.) પતિ, પુત્રો, અન્વય એટલે વંશ, લાઇઓ, બા-ધનો એટલે સર્ગાન્ધાલાઓ; આ બધાંઓનું ઉલ્લંઘન સર્વથા થઈ શકે નહિ, છતાં તેમનું પણ અતિ ઉલ્લંઘન કરીને આપની સગીચ અને આપેલાં છીએ. આપ સર્વની ગતિને જાણે છે એટલે આપ ગતિવિત્ છે, કારણ કે જ્યાં જેટલી ગતિ સંપાદન કરે છે તેટલી ગતિ આપ જ આપણો. અથવા તો અમે ગતિવિત્—ગતિને બહુનાશ—છીએ, કારણ કે પતિ વગેરેનું ભજન અને ભગવાનનું ભજન એ બે પ્રકારના ભજનનું અમે તારતમ્ય બાણીએ છીએ.

વળી, આપના ઉચ્ચ જ્ઞાનથી અમને મોહ થયો. (આપ ગતિ બહુનાર છે અને અમે પતિ વગેરેનું ભજન અને આપનું ભજન એ બેની તારતમ્યરૂપી ગતિ બહુનાશ છીએ. તેથી ગતિજ્ઞાનને લીધે અમે આપના ઉચ્ચ જ્ઞાનથી થએલા મોહને લીધે જામે આપની પાસે આવ્યાં છીએ.) તેથી અમારામાં મોહ ઉત્પન્ન કરીને, અમને અહીં બાણીને, પતિવગેરેથી અને આપનાથી એમ બે ય બાણીથી બંધ કરવાને માટે, અવશ્યમાં સગીચે અમો ઓળોનો (આપના વિના બીજો) કોણ ત્યાગ કરે ? હુમ્મશાં જ શ્રીઓ ત્યાગ કરવા મોઝ નથી; તેમાં ય ખાસ કરીને વનમાં, તેમાં પણ ખાસ કરીને સગીચે. (ભગવાન્ ગોપીજનોનો અરણ્યમાં સગીચે ત્યાગ કરે છે તેથી તેમને કિતવ—કપટી—કહેવામાં આવે છે, કારણ કે કપટી લોકો અરણ્યમાં છેતરીને ત્યાગ કરે છે. કિતવ એ સંયોધનનું બીજું પણ તાત્પર્ય છે એમ જણાવતાં કહે છે કે) અથવા તો જે વસ્તુને માટે આપે અમને અહીં બોલાવ્યાં તે વસ્તુ જ અમને આપ્યા વિના અમારો ત્યાગ કરો છે—આ અભિપ્રાયથી ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ એ પ્રમાણે સંયોધે છે.

અથવા તો મૂળ પ્રલોકમાં કિતવવોષિતઃ એમ એક સમસ્ત પદ હેતુ. અમે તો કિતવોના—કપટી ગોપીના—માત્ર સંબંધવાળાં છીએ, અમે તેમની સ્ત્રીઓ, પત્ની, નથી; અને તેથી અમારો તેમનામાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. (ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ ન કહેતાં પોતાના પતિને કિતવ કહે છે અને પોતાની ભત્રીને કિતવવોષિત કહે છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:—ગોપીજનો કહે છે કે કિતવો—ગોપો—સાથે અમારો માત્ર સંબંધ જ છે, અમે તેમની પત્નીઓ નથી અને તેમણે અમારો ભોગ કર્યો નથી, કારણ કે અમારો ભોગ ફક્ત ભગવાન્ જ કરી શકે છે. ગોપોને તો ફક્ત અભિમાન જ છે કે અમે ગોપીઓના ધણી છીએ. જેમ રાસ વખતે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે હતાં છતાં પણ યોગમાયાના મોહથી ગોપો માનવા લાગ્યા કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે, તેમ હુમ્મશાં ગોપોને યોગમાયાના મોહને લીધે ફક્ત અભિમાન જ રહે છે કે ગોપીઓ અમારી પત્ની છે અને અમે તેમના પતિ છીએ, પરંતુ ગોપો ગોપીઓનો ભોગ કરતા નથી. ગોપીજનોને પુત્ર વગેરે જે પ્રલ થઈ તે તો અતીક્રિક પ્રહારવટે ભગવાનની દાસ જ થઈ છે. ગોપો ગોપીઓના પતિ નથી છતાં ગોપીઓ તેમને પોતાના પતિ તરીકે જે સ્વીકારે છે તે તો રસના પોષણને માટે જ, કારણ કે ‘રસ બીજાની સ્ત્રીમાં જ સિદ્ધ થાય છે’ એવો વાતસ્યાયન મુનિનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોનો ભોગ કરવા એકલા ભગવાન્ જ યોગ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે.) ૧૬

તત્ત્વત્તા આત્માન્નેવ મિન્દન્તિ રહસીતિ ।

રહસિ સંવિદં હૃદયોદયં પ્રહસિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્ ।

બૃહદુરઃ શ્રિયો વીક્ષ્ય ધામ તે મુહુરતિસ્પૃહં મુહ્યતે મનઃ ॥ ૧૭ ॥

નો મનઃ અતિસ્પૃહં સત્ મુહ્યત્ત ઇતિ । તત્ત્વ કારણત્રયં ગુણત્રયસદ્ધિત્વમ્ ।

ચાકર્યં હાસ્યમુરચ્ચૈવ કામાનન્દાધિકારિણઃ ।

રહસિ વકાન્તે યા સંવિદ્ જ્ઞાનં વા પૂર્વવત્ । હૃદયસ્ય કામસ્ય હૃદયો યેન તાદૃશમ્ । પ્રહ-
સિતપુસ્કમાનનં પ્રેમપૂર્વકં વીક્ષણં ચ વસિન્ । શ્રિયો ધામ બૃહદુરઃ । ભગવદ્વપ્સ વા પદ્મગલ્પ-
મુચ્યતે । રહસિ સંવિદો યસ્માદિતિ । વક્તાદશં સ્વામ્ । હૃદયસ્ય હૃદયો યસ્માત્ । પ્રહસિતમાનનં

અન્યપૂર્વા તામસતામસ ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ અન્યપૂર્વા તામસરાજ્ય ગોપીજનો રહસિ એ
સ્ત્રીક્રમાં પોતાની જાતને જ નિન્દે છે:—

કામને ઉદ્દીપન કરનારી આપની એકાન્તની વાતચીત, પ્રેમપૂર્વક
કટાક્ષવાળું હસતું આપનું શીખ, અને શ્રીના ધામરૂપ આપનું વક્ષસ્તથ—
એ ત્રણનાં ખૂબ દર્શન કરીને અતિશય સ્પૃહાવાળું અમારું મન વારંવાર
મોઢ પામે છે. ૧૭

અમારું મન ઘણું ઇચ્છાવાળું છે અને તે મોઢ પામે છે. ત્રણ શુભ સંકિત ત્રણ કારણને લીધે અમારું
મનને મોઢ થાય છેઃ વાક્ય, હાસ્ય અને વક્ષસ્તથ એ ત્રણ અનુક્રમે કામ, અનન્દ અને અધિકારીનો
બોધ કરે છે. (મધુરતા, મનોહર વાક્યો અને નિહાનોને આનન્દ આપનારઃ આ ત્રણ શુભો વાક્યના છે.
આ ત્રણ શુભવાળું ભગવાનનું વાક્ય, હાસ્યવાળું મુખ અને વક્ષસ્તથ એ ત્રણ મનને મોઢ પમાડવાનાં
કારણો છે. અથવા તો વાક્ય, હાસ્ય અને વક્ષસ્તથ એ ત્રણ મોઢનાં કારણો છે અને તે દરેક કારણને
એક શુભ છેઃ વાક્યનો શુભ હૃદયોદયમ્, કામને જગાડનાર; હાસ્યનો શુભ પ્રેમવીક્ષણમ્, પ્રેમપૂર્વક
કટાક્ષવાળું; અને વક્ષસ્તથનો શુભ શ્રિયો ધામ, શ્રીનું સ્થાન; આ પ્રમાણે ત્રણ કારણોના એકંદરે ત્રણ
શુભો છે. બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપવાથી વાક્ય કામને જાગૃત કરે છે, હાસ્ય અનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે
અને હૃદયીનું ધામ હોવાથી વક્ષસ્તથ અધિકારીઓનો બોધ કરે છે.)

રહસ્યાં—એકાન્તમાં—એ મંત્રિત—વાક્ય અથવા પૂર્વવત્ જ્ઞાન.—(એકાન્તમાં જ્ઞાન એ વાક્યે
ધ્યાયે તે વાક્ય રહસિસંવિદ્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્યારે વાક્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે ત્યારે જેમ
વાક્યમાં મધુરતા વગેરે ત્રણ શુભો જોવામાં આવે છે તેમ તે વાક્યથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં પણ એ ત્રણ
શુભો જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન પણ પૂર્વવત્, વાક્યના જેવું જ, છે.) હૃદયનો—કામનો—હાસ્ય
જેનાથી થાય છે તે વાક્ય હૃદયોદયમ્ છે. હાસ્યવાળું મુખ, જેમાં પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે. ભગવાનનું
મોઢું વક્ષસ્તથ હૃદયીજનું ધામ છે.

અથવા તો ભગવાનનું સ્વરૂપ છ શુભોવાળું છે જેમ આ સ્ત્રીક્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે.
(રહસિસંવિદ્યમ્, હૃદયોદયમ્, પ્રહસિતાનનમ્ અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ ચારમાં બહુમીલિ સમાય છે
અને તે ભગવાનના સ્વરૂપનાં ચિરોપલો છે. બાકીના બે શુભો બૃહદુરઃ અને શ્રિયો ધામ છે.) એકાન્તમાં
એવિત્—વાક્ય—છે જેમાંથી જોવા આપને (જેમને,) કામને હૃદય છે જેમાંથી, હાસ્યવાળું મુખ છે
જેમનું, પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે જેમાંથી, (જોવા આપને જેમને,) મોઢું વક્ષસ્તથ અને હૃદયીજનું ધામ જે
જે જેમને (અમારું મન મોઢ પામે છે.) (રહસિસંવિદ્યમ્ માં ભગવાનના વાક્યનું કથન છે અને
ભગવદાક્ય તો સ્પષ્ટ પ્રમાણરૂપ જ છે. હૃદયોદયમ્ માં પ્રવેશવાનું કથન કર્યું છે, કારણ કે ભગવાનના

યસ્ય । પ્રેમપૂર્વકં વીક્ષણં યસ્ય । વૃહદુરઃ શ્રીધામ પ વીક્ષ્ય । પ્રમાણાદિપલરૂપતા મગમદ્રુપે નિરૂ-
પિતા । વદ્ધસિ પ સ્વસ્થિત્યર્થે યસ્યઃ શ્રીઞ્ચ નિરૂપિતા । મુદ્ધવર્ણોત્તેનૈવ પ્રદ્ધસિતગુણત્વાત્ પૂર્વસિતમાયઃ ।
તતઃ કામઃ । પ્રેમવીક્ષણેન પ તસ્ય સ્થિતીકરણમ્ । તતઃ સ્વયોગ્યતા । તતો મોગપાતુર્યં પ્રથમવિદેષ-
ણેન । एवं सर्वं भविष्यतीति अतिस्पृहायुक्तं मनः मुह्यते फेवलं मोदं प्राप्नोति पदार्थालानात् मुहु-
र्मूर्च्छा समायातीति जीवनमरणान्वतराभावात् पिण्जीवनमित्यर्थः ॥ ૧૭ ॥

પુનરનન્યપૂર્વાં ઇતાવત્કાલં મનોરથામિનિવિષ્ટા કિષ્કિત્વાર્યયતે વ્રજવનોકસામિતિ ।

व्रजवनौकसां व्यतिरंगं ते वृजिनहृदयलं विश्वमङ्गलम् ।

લવજ મનાક ચ મસ્તવત્સ્પૃહાત્મનાં સ્વજનહૃદ્ગજાં યન્નિપૂદનમ્ ॥ ૧૮ ॥

અમાણુરૂપ શૃંગારસ્વભાષાં વાક્યોથી કામના ઉત્પન્ન જ સ્થાન થાય છે. પ્રદ્ધસિતાનનમ્ માં સાધનનું વર્ણન
છે, કારણ કે આવા હાસ્યવર્ણનું લગવાનું શ્રીમુખ બધાં રૂપો સાધી શકે છે. પ્રેમવીક્ષણમ્ માં ફેલું
વર્ણન છે, કારણ કે લગવાનું પ્રેમપૂર્વક લાગતો તરફ લુપ્તે એ જ વાત ફેલ તરીકે સિદ્ધ કરવાની છે.) આ
અમાણે આર વિશેષણો વડે લગવાનના સ્વરૂપમાં અમાણુ, પ્રમેય, સાધન અને ફેલ એ આર પ્રકારના
બાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રલોક બોલનારાં ગોપીજનોને લગવાનના વક્ષસ્થલ ઉપર સ્થિતિ
કરવાને માટે વૃહદુરઃ એ પદવડે યશનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે (લગવાનનું વક્ષસ્થલ મોઢું છે
અને મોઢું વક્ષસ્થલ યશનું સ્થાન કરે છે એમ સાચ કહે છે. એટલે વૃહદુરઃ એ પદ વડે યશનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે); અને ક્રિયો ધામ એ પદ વડે શ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

લગવાનના હાસ્યબુદ્ધિ યુગ્મનું દર્શન કરતાંની આલે જ આ ગોપીજનોની પૂર્વ સ્થિતિ નદ્ર ઘર્ષગર્ભ
(ગોપીજનોને જે પહેલાં માન હતું તે લગવાનના હાસ્યભાષા મુખનું દર્શન કરવાથી જનું રહ્યું. હાસ્ય એ
માયા છે તેથી ગોપીજનોનું માન નદ્ર ઘર્ષ ગયું અને તેમને લગવાનને માટે પરમ ઉલ્લેખઃ ઘર્ષ. આ પ્રમાણે
મહાસિતાનનમ્ એ પદવડે ગોપીજનોનું માન જનું રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું.) પછી હૃન્નચ્ચોદયમ્ એ
પદવડે કામનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ પદવડે તે કામ સ્થિત કરવામાં આવ્યો એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. પછી વૃહદુરઃ ક્રિયો ધામ એ સપદો વડે ‘લગવાનના મોઢા વક્ષસ્થલ ઉપર સ્થિતિ
કરવાને માટે અમારી—ગોપીજનોની—ચોક્ષતા છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું. પછીથી રદ્ધસિત્વિવિદમ્ એ
પ્રથમ વિશેષણ વડે ‘એકાન્તમાં જે રસસંબંધી વાક્યો તેનાથી અમને—ગોપીજનોને—લોગ કરવાની
હોશિઆરી પણ સિદ્ધ થાય છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે અમને ગણું જ સિદ્ધ ઘર્ષ જયે એ વિચારથી અતિ સ્પૃહાવાળું અમારું મન મોહ પામે
છે, કેવલ મોહ પામે છે, ઇદ પદાર્થ નહિ મળવાથી વારંવાર મૂર્ચ્છા પામે છે. આ પ્રમાણે અમે બરોળર
શુભી શકતાં નથી તેમ જ મરી પણ જતાં નથી—જીવન અને મરણ એ બેમાંથી એક પણ થતું નથી—
તેથી ‘સિદ્ધાર ■ આ જીવનને!’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોના કહેવાનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે આ પ્રલોકમાં
ગોપીજનોએ પોતાની નિંદા કરી. ૧૭

હવે અત્યાર સુધી મનોરથ કરતી અનન્યપૂર્વાં વ્રતમસાદૃશિક ગોપીજન વ્રજવનોકસામ એ
પ્રલોકમાં કંઈક પ્રાર્થના કરે છે.

હે અંગ ! આપની વ્યક્તિ—આપનું સ્વરૂપ—મજવાસીઓના
પાપનો નાશ કરનારી છે અને અખિલ વિશ્વને મંગલરૂપ છે. સ્વજનના—
ગોપીજનોના—દુઃખના રોગોનો બેનાથી નાશ થાય તેવા આપના સ્વરૂપનું
જરા પણ દાન આપની સ્પૃહાવાળાં અમને કરો. ૧૮

ઇયં તે વ્યક્તિઃ વ્રજઘનૌકસાં વૃજિનહત્રી પાપનાશિકા । વિશ્વસાપ્તલયં મદ્ગુલરૂપં રોપ-
નિવર્તકં વિદ્યોપાકારેણાસ્તકમેવ, ગુણાધાયકં સર્વેષામ્ । અતઃ સ્વાદર્શનં મનાક્ ત્યજ । સ્વાગવદ્યક્તે
દેહુઃ ત્વત્સ્પૃહાત્મનામિતિ । ત્વદ્યેવ સ્પૃહાયુક્ત આત્મા અન્તાઃકરણં યાસામ્ । કિં લક્ષ્યમિત્યા-
શંક્યામાહ સ્વજનેતિ । સ્વજનાનાં ગોપિકાનાં હૃદ્ગુણાં હૃદયરોગાણાં કામરૂપાણાં યદેષ નિપૂદનં
ભવતિ, નિતરાં સૂદનં નાશનં યસ્માત્ । કેવાહિત્કલ્પદાવા, વાદુશોઽસ્માકં રોગનિવર્તકો ભવત્તિતિ ॥૧૮॥

કાચિદ્રાજસવામસી સચેદમાહ યત્ત ઇતિ ।

યત્તે સુજાતચરણામ્બુરુહં સ્તનેષુ મીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશોપુ ।

તેનાટવીમટસિ તદ્ વ્યથતે ન કિંસિત્ કૂર્પાદિભિર્મમતિ ધીર્ભવદાયુપાં નઃ ॥ ૧૯ ॥

સુજાતં ચન્દરણામ્બુરુહં પરણકમલં મીતાઃ સત્ત્વઃ સ્તનેષુ શનૈર્દધીમહિ । શનૈર્ચાણે દેહુઃ
કર્કશોષ્ઠિતિ । પ્રિયેતિસમ્બોધનાત્ સોહાદારણમ્ । સુજાતમિતિ વંશા મહત્ સમ્યક્કારોત્પન્નં શીતલં
દુગન્ધિ શાપનાશકં ભવતિ । અતઃ સ્તનેષુ સ્થાપનમ્ । પ્રિયત્વાત્ વાણેન સ્થાપનમ્ । તેનૈવાસિકોમલેન
જસમાત્ લ્યક્ત્વા જસરોપેણ રૂદાનીમટવીમટસિ । સ્વયમદુઃકેન સિત્ત્વા યદ્યન્યસ્મૈ દુઃસ્વં દાતું શક્તુ-

આપનું આ સ્વરૂપ મળવાસીઓના વૃજિનનો—આપનો—નાશ કરનારું છે; અને વળી અખિલ
વિશ્વને ધણું મંગલરૂપ છે, અર્થાત્ આપનું સ્વરૂપ ખાસ કરીને અમારા જ દોષનું નિવારણ કરનાર છે,
અર્થાત્ તો તે શુભ આપનારું છે. તેથી આ પ્રકારના આપના આનન્દમય સ્વરૂપનું નાશક પણ અમારામાં
સ્થાપન કરો. ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું સ્થાપન અમારા વિષે કરવું જ જોઈએ તેનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે ત્વત્સ્પૃહાત્મનામ્, આપની સ્પૃહાવાળાં. આપનામાં જ સ્પૃહાવાળો આત્મા—
અન્તાઃકરણ—છે જેમનો એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ.

‘મારે શાનું સ્થાપન કરવું’ એમ જો ભગવાનને યંત્ર યાય તો ગોપીજન કહે છે કે સ્વજન,
સ્વજનોના—ગોપિકાઓના—કામરૂપી હૃદયરોગોનો જે વસ્તુ સંપૂર્ણ નાશ કરે છે તેનું—ભગવાનના
સ્વરૂપનું—સ્થાપન અમારે વિષે કરો. નિપૂદન એટલે જે વસ્તુથી સંપૂર્ણ નાશ થાય તે. દેહકાકના
પાપોનો નાશ કરનાર અને દેહકાકને ફેલવું દાન કરનાર એવા આપ અમારા કામરૂપી રોગનો નાશ કરો
એમ આ પ્રલોકમાં ગોપીજન ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૧૮

ઠોઠકિ વાજસતામસી અનન્ધપૂર્વા ગોપીજન એતઃ સાથે કહે ॥ કે વચે.

હે પ્રિય ! અમે અમારા કઠિન સ્તનો ઉપર આપનું જે સુંદર

ચરણકમલ ખીલીતાં ખીલીતાં ધીમેથી પધરાવીએ છીએ તે કોમલ ચરણકમલ

વડે આપ વનમાં ફરો છો, તેથી આપ જેમનું આયુષ્ય-જીવન-હો એવી

અમે જે ગોપીઓ તેમની બુદ્ધિને જામ થાય છે કે આપના તે કોમલ

ચરણકમલને કાંકરાઓ વગેરેથી દુઃખ નહિ થતું હોય ૧૯

સુજાત-સુંદર—જે આપનું ચરણામ્બુરુહ—ચરણકમલ—તેને અમે ખીલીતાં ખીલીતાં ધીમેથી
સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાનનું ચરણરવિન્દ સ્તનો ઉપર ધીમેથી પધરાવવાનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે કર્કશોપુ, સ્તનો કર્કશ—કઠિન—છે તેથી. ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે
સંબોધન કરે છે તેથી માલમ પટે છે કે ગોપીજન ભગવાનનું સુંદર ચરણકમલ એકથી પોતાના સ્તનો
ઉપર પધરાવે છે. આપનું ચરણકમલ સુજાત છે, એટલે કે મોહ, મારી રીતે ખીલેલું, શીતલ, દુગન્ધિ
અને તાપનાશક છે, તેથી આપનું સુંદર ચરણકમલ અમે અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાન
ગોપીજનના પ્રિય છે, તેથી ગોપીજન ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તનો ઉપર પૂજવાથી—દિગ્મતથી—
પધરાવે છે. અમારા દોષને દીપિ અમારો લાગ કરીને આપ તે કોમલ ચરણકમલ વડે વનમાં ફરો છો.

પોતે દુઃખી થયા વિના જો બીજને દુઃખ આપી શકાય તો પછી તે બીજને દુઃખ આપે, પરંતુ

પોતે પણ દુઃખી થાય તો બીજને દુઃખ ન આપે. તેથી અમને અંદર થાય ॥ કે આપને દુઃખ થાય છે કે

યાત્ તર્હિ પ્રયચ્છેત્ ન તુ જ્યમપિ દુઃખં પ્રાપ્ત્વ । તત્રાભ્યાપં સંદેહઃ, કિં વ્યથતે ન વેતિ । સ્વિદિ-
ત્યુલેશ્યામ્ । કિં ન વ્યથતે, જપિ તુ વ્યથત પપ । કૃપાદિભિઃ કારકરુદિભિઃ । કૃપંસદેન વિપત્તિઃ
કારકેરા વચ્યન્તે । તર્હિ વ્યથત પપ કમ્યુલેશ્યવે તત્રાદ્ અમતિ ધીરિતિ । બુદ્ધિઃ વેપલં પરિશ્રમતિ ।
પવિ વ્યથત इतिनिશ્ચયઃ સ્યાત્, તદા બુદ્ધિઃ જ્ઞાન્તેષ મવેત્ । પુનર્વદાવાપિ તેન સંદેહઃ । ઉત્ર દેહુઃ
મવદાયુપમિતિ । મવહીલાયંમેવાયુર્વેષામ્ । પૂર્વં તુ સેદેન મનઃપીઠા નિરુપિવા, દુઃખાની તુ મૂર્ચ્છા
નિરુપ્યત્ત્વ ઇત્યન્વસિતિઃ । એવં સર્વોક્તાં મૂર્ચ્છાપર્વન્તં સિવિર્તાવચ્ચા । પુનર્તાલપ્રવેષે પ્રલપ્તઃ, પુનઃ
સ્વરૂપસિદ્ધૌ ગાનમિતિ । એવં સાયનપરિશ્વયોર્વાત્ વાવજ્ઞાતાં વાપો નિરુપિતઃ ॥ ૧૧ ॥

इति श्रीमतामतामृतवोधिनीं धीमहृदमणममृदमममृદमदीक्षित-

विरचितायां दशमस्कन्धविवरणेऽष्टाविंशत्याध्यायविवरणम् ॥

નહિ, સિન્ન જો પદ ઉત્પ્રેક્ષા—કલ્પના—ના અર્થમાં વપરાયેલું છે. આપને દુઃખ નથી થતું ? અર્થાત્
દુઃખ થાય છે જ. (આ પ્રમાણે અગ્રે ઉત્પ્રેક્ષા કરીએ છીએ.) કૃપૈથી—કંકરજોથી—આપને દુઃખ
થાય છે જ. કૃપૈશબદનો અર્થ ખડગચક્ર કંકરાઓ થાય છે.

જો ખડગચક્ર કંકરજોથી લગવાનના કોમલ ચરણકમલને દુઃખ થાય છે જ, તો પછી દુઃખ થાય
છે એવી કલ્પના થા માટે કરવામાં આવે છે ? આના ઉત્તરમાં ગોપીજન કહે ॥ કે જ્ઞમતિ ધી,
અમારી બુદ્ધિ કેવળ પરિશ્રમજુ કરે છે. આપને દુઃખ થાય છે એવો નિશ્ચય જો થાય તો પછી અમારી
બુદ્ધિ જ્ઞાન્ત જ થઈ જાય, અર્થાત્ જ્ઞાનને મૂર્છા જ આવે. (કંકરજોથી દુઃખ થાય એ વાત પ્રસિદ્ધ છે
જોટલી અમને જોમ લાગે છે કે આપને—લગવાનને—દુઃખ થાય છે.) પણ વનમાં આપ ફરીથી પધારો
છો. (જો આપને દુઃખ થતું હોય તો આપ વનમાં ફરીથી પધારો નહિ, તેથી અમને લાગે છે કે આપને
દુઃખ નહિ થતું હોય.) આ પ્રમાણે (આપને દુઃખ થતું હશે અને નહિ થતું હોય એમ બે પ્રકારનું વિરહ
જ્ઞાન થવાથી) અમને સંદેહ થાય છે.

અમારી બુદ્ધિ પરિશ્રમજુ કરે છે તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મવદાયુપાન, આપની
લીલાને માટે જ આયુષ્ય છે એમનું એવું અભિ પ્રીતે. પહેલાં ચિલમુળાદ્યૈઃ એ અગ્નીઆરમા શ્લોકમાં
લગવાનનું ચરણકમલ પત્થર, તુલ્ય, દર્ભ વગેરેના અંકુસોથી ક્લેશ—એક—પામે છે તે જાણીને
ગોપીજનોના મનમાં જે પીઠા થતી હતી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે આ શ્લોકમાં તો
ગોપીજનોની મૂર્છાંરૂપી છેદી ક્ષિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેમની બુદ્ધિ જમજુ કરે છે.
(અર્થાત્ અગ્નીઆરમા શ્લોકમાં ગોપીજનોના મનની પીઠાનું વર્ણન કર્યું અને આ શ્લોકમાં તેમની મૂર્છાનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું એટલે કોઈ જાતની પુનરુક્તિ નથી. મૂર્છા એ નવમી અવસ્થા ॥ અને તેની પછી
આગળ છીછા અવસ્થા ન હોવાથી તે છેદી જ અવસ્થા ગણાય છે.) (અથવા તો પહેલાં એટલે પૂર્વ—
સત્તાવીસમા—અધ્યાયને અંતે ખેદ વટેમનની પીઠાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને અહીં—આ અઠ્ઠાવીસમા
અધ્યાયમાં—તો મૂર્છાંરૂપી છેદી ક્ષિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) આ પ્રમાણે બધાં ગોપીજનોની
મૂર્છાં સુધીની સ્થિતિ નાબુતી. (ગોપીજનોની અંદર લગવાને લીલાસક્તિ પ્રવેશ કરેલી છે. વિરહાવસ્થામાં
ગોપીજનોની સ્થિતિ કોઈક વખત લગવહીલામાં થાય છે, તો કોઈક વખત લગવત્ત્વરૂપમાં થાય છે.)
ફરીથી ગોપીજનોની ત્યારે લીલામાં સ્થિતિ થાય ॥ ત્યારે તેઓ પ્રલાપ—પ્રજ્ઞ—કરે છે; (અર્થાત્ પ્રજ્ઞ
અંતરંગ છે, તેથી પ્રલાપરૂપ પ્રજ્ઞના કલ્પથી સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં જણાવેલાં રસાસક્તિ, હરિક્રિયા
અને ગર્વાલાવ એ ત્રણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ જાણવું;) પરંતુ ત્યારે ગોપીજનોની સ્થિતિ
લગવાનના રવરૂપમાં થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જાન થાય છે. (આ પ્રકારે
વિરહાવસ્થામાં લગવાનની લીલામાં પ્રવેશ કરવાથી રસાસક્તિ, હરિક્રિયા અને ગર્વાલાવ એ ત્રણ, અને
લગવાનના રવરૂપમાં પ્રવેશ કરવાથી જ્ઞાન—એમ બધાં મળીને ત્યારની વારંવાર આવૃત્તિ થયા કરે છે.)
આ પ્રમાણે સાધન અને પરીક્ષાના અન્ત સુધી ગોપીજનોના તાપના રવરૂપનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું. (અર્થાત્ આ પ્રકારે લગવાનને મેળવવાને માટે લક્ષ્યો જે સાધનો કરે છે તે સાધનોની નેટલી
પરાકાષ્ઠ છે તેટલી પરાકાષ્ઠનું વર્ણન થયું, અને લગવાને લક્ષ્યોના એકની જે પરીક્ષા કરી તે
પરીક્ષાની નેટલી પરાકાષ્ઠ છે તેટલી પરાકાષ્ઠનું વર્ણન થયું.) ૧૮

एकोनविंशकेऽप्येये प्रसादं भगवत्कृतम् । रोदनात् प्राप्य तृष्टाद्या निर्णयता इतीपंते ॥ १ ॥

म हि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कसचिन् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोपगसाधनम् ॥ ૨ ॥

सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः । अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयन् ॥ ૩ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते वासां स्तुतिमुक्त्वा, ततः पूर्वाध्याये वासां प्रलापमुक्त्वा, उभयमप्युपसंहरन् तयोस्तापनवाचां ज्ञाताचां रोदनं कृतवत्य इत्याह इतीति ।

ગોપીજનોને ત્યારે અભિમાન થયું ત્યારે ભગવાન અન્તર્હિત ધર્મ ગયા અને તેથી ગોપીજનોએ રુદન કર્યું. (ત્યારે મહાસ નિરાધન થાય છે ત્યારે તે કેવળ દીન બને છે અને રડે છે, અને તે જ સમયે ભગવાન તેના ઉપર કૃપા કરે છે.) તેથી ભગવાન કરીથી પ્રકટ થયા અને પોતાના હૃત્કમલનો રૂપથી વગેરેનું જ્ઞાન ગોપીજનોને કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને તેમનો અભિમાન દૂર કર્યો. ભગવાનની આ કૃપા ગોપીજનોએ રહીને મેઘરી અને પોતે સંતુષ્ટ થયાં, અને મિચો મજાનિ વગેરે ભગવાનનાં વચનો આંસજીને નિર્લેપ બાધ્યો. આ બધો પ્રસંગ ઓગણીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧

(ભગવાન ગોપીજનોનું અભિમાન બીજે પ્રકારે પણ દૂર કરવા સમર્થ છે, તો પછી ગોપીજનો રહી રહ્યાં ત્યાં મુખી ભગવાને સહુ જોઈ તે અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો ઈશ્વરવ્યાય-ચરણ તેનું સમાધાર છે કે ભગવાન ત્યારે અન્તર્હિત થાય છે ત્યારે જાત્મા વાવણ પ્રવર્તી ઝમ્તુ એ આરંભમાં આવેલી નવગી ક્રિષ્ણમાં જેમ શાસ્ત્રની મર્યાદા જણાવેલી છે તેમ જો ત્યારે પણ નિરસાધનતા રૂપી શાસ્ત્રની મર્યાદા હોય છે.) 'હું અમુક સાધન કહું' જેમ માનીને જે સાધનો કરવામાં આવે છે તે સાધનોથી ભગવાન દોષ મા યતા નથી, કારણ કે ભક્તોની દીનતા એ એક જ વસ્તુ ભગવાનને પ્રસન્ન થવાનું ત્યારે ગોપીજનોના અભિમાનને લીધે વિરોધિત ધર્મ ગયા ત્યારે ભગવાનને નોકરી સાધનપ્રતિદીધી—આ કરવાથી ભગવાન મગ્યો એ શુદ્ધિથી—પ્રલાપરૂપી થુ ત્યારે પ્રલાપ અને જ્ઞાન ભગવાનને પ્રકટ કરી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોને : ખ્યાલ આવ્યો અને દીન બની તેઓ રડ્યાં. રુદન એ ભગવાનને મેઘવર્ણન ગોપીજનો રડ્યાં નથી, પણ પ્રલાપ અને જ્ઞાન એ બે પોતાનાં સાધનો નિમ્મળ પ્રેમ આપ્યું અને તેને પરિણમે તેઓ રહી પડ્યાં.) ૨

તુષ્ટ થાય છે ત્યારે બધાં દુઃખો સર્વ પ્રકારે નાશ કરે ॥ ૪, તેથી દુઃખનો સંપૂર્ણ નાશ પ્રતિપાદન કરવા માટે મિચો મજાનિ વગેરે નિર્લેપ કરનારાં વાક્યો ભગવાને દુઃખ એટલે જ્ઞાનનનો અભાવ. જ્ઞાનનથી જ્ઞાનન-અભાવ—દુઃખ—નાશ પામે

... ત્યારે ભક્તથી સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રકટ થાય છે, અને જ્ઞાનન-અભાવ સ્વરૂપ પ્રકટ થતાં જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો સંપૂર્ણ નાશ પામે છે ૪. આ હેતુથી આ ક્રિષ્ણમાં વચ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. જ્ઞાનન-અભાવ પ્રકટ થાયથી જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો નાશ પામે છે જેમ જો ન માનીએ તો ગોપીજનોનું ભગવાનના વિરોધાત્મકી યજ્ઞેનું દુઃખ ભગવાનના પ્રાકટથી નાશ પામે નહિ; પણ ભગવાનના પ્રાકટથી ગોપીજનોનું દુઃખ જતું જ રહે છે.) ૩

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ ગયા—અઘાવીસમા—અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિનું વર્ણન કર્યું, અને તેની પહેલાંના—સત્તાવીસમા—અધ્યાયમાં ગોપીજનોના પ્રકટનું વર્ણન કર્યું. આ બન્નેનો—સ્તુતિ અને પ્રલાપનો—પણ ઉપસંહાર કરતાં શુકદેવજી રૂપિ ગોપ્ય: એ શ્લોકમાં કરે ॥ ૬ ત્યારે પ્રલાપ અને સ્તુતિ એ બે સાધનો ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનો નિરાધન બનીને રોવા લાગ્યાં.

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।

रुदुः सुखरं राजन् कृष्णदर्शनलालसा ॥ १ ॥

પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સર્વા એવ ગોપ્યઃ પ્રગાયન્ત્યઃ પ્રલપન્ત્યશ્ચ જાતાઃ । અપ્રમાભિરેકઃ પ્રકાર ઉક્તઃ । તાલુ ચિત્રધા વિલાપયુક્તા જાતાઃ । ચતા તવોરસાધનત્વં જાતં ચતા સર્વાઃ સમ્ભૂય મહરોદનં કૃત-
વલ્લભઃ । રોદને નિમિત્તમાહ કૃષ્ણદર્શનલાલસા ઇતિ । ન તુ સ્વદેહરક્ષાર્થમ્ ॥ ૧ ॥
તવો ભગવાન્ પ્રજ્ઞા વિષ્ણુ રુદ્રશ્ચ મૂલ્તા પુનઃ કૃષ્ણ એવ જાત ઇત્યાદિ તાસામાવિરભૂતિતિ ।

हे राजन् ! पहेलां वर्तुन कर्तुं ते प्रभाषे गात्री अने अनेक प्रकारे
प्रलाप करेती गोपीज्यो श्रीकृष्णना दर्शननी इच्छाथी जेवि स्वरथी
रहवा लागी. १

પહેલાં વર્તુન કર્યું તે પ્રકારે યથા જ ગોપીજનો ગાના અને પ્રલાપ કરવા લાગ્યા. (ગોપીજનોનાં ગાન અને પ્રલાપના અનેક પ્રકાર હતા, પણ) અહીં તો અમે એક જ પ્રકાર વર્ણવ્યો છે. તે ગોપીજનો તો અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતાં હતાં. જ્યારે ગાન અને વિલાપ એ બે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શક્યાં નહિ અને સાધન નિષ્ફળ યથા ત્યારે યથા ગોપીજનો એકઠાં મળીને મોટેથી રહવા લાગ્યા. ગોપીજનોનાં રહવાનું કારણ દર્શાવતાં શુદેવેનુ કહે છે કે કૃષ્ણદર્શનલલસા, કૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાવાળાં તે હતાં. ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી જ, નહિ કે પોતાના દેહના રક્ષણને માટે, ગોપીજનોએ રૂદન કર્યું. ૧

પછીથી ભગવાન્ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર યદને ફરીથી પાછા કૃષ્ણ જ થયા એમ તાસામાવિરભૂત એ ત્રણેકમાં ગોપીજન કહે છે.

(ભગવાન્ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર કેવી રીતે થયા અને પછીથી કૃષ્ણ કેવી રીતે થયા તે વાત શ્રીવિદુલનાથનુ ટિપ્પણીમાં આ પ્રમાણે સમજાવે છે—

પ્રથમ પ્રજ્ઞાકલ્પમાં ભગવાન્ જ અતુરુંપ્ર પ્રજ્ઞા થયા અને પહેલાં તપ કર્યું. ‘શબ્દ અને અર્થથી તે ભગવાને પ્રજ્ઞાનું રૂપ ધારણ કરીને નામ અને રૂપનું ધારણ કર્યું’, ‘જે પરમાત્માને તત્ત્વચિન્તકો શબ્દપ્રજ્ઞા તરીકે જાણે છે’ એ વાક્યોને આધારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાને શબ્દસૃષ્ટિ અને અર્થસૃષ્ટિ કરીને, તેમાં પ્રવેશ કરીને, બધું કાર્ય કર્યું અને પોતે રમેશુરૂપ રહ્યા. ગોપીજનોના આ વ્યાસતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન્ પહેલાં ગોપીજનોના રમેશુપ અભિમાનરૂપે, પછીથી તાપરૂપે, પછીથી વિવિધ ભાન અને પ્રલાપરૂપે, અને પછીથી વિવિધ લીલારૂપે પ્રકટ થયા. આ પ્રકારે પ્રથમ ભગવાને પ્રજ્ઞાનું રૂપ ધારણ કરીને રમેશુરૂપનું કાર્ય કર્યું.

વિષ્ણુ પોતે વિરોધરહિત અને શુદ્ધસત્વાત્મક છે, અને જેનું જે પ્રકારે રક્ષણ થાય તેનું તે પ્રમાણે રક્ષણ કરે છે. ગોપીજનોના વ્યાસતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોએ પોતાની સખીનાં વચ્ચેનાં સાંલગીને ‘ભગવાન્ આપણા પોતાના દોષને લીધે જ જતા રહ્યા છે’ એ પ્રમાણે જાણ્યું અને પોતાના ચિત્તના વિરોધનો ત્યાગ કર્યો. પછીથી તે પોતાને સ્થાને—ત્રીયમુખાલના તટ ઉપર—આવ્યાં અને પોતે છત્રી શકે તેટલા માટે પોતપોતાનો ભાવ પ્રકટ કર્યો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ભાવરૂપે ભગવાન્ પ્રકટ થયા અને તે ભાવદ્વારા ગોપીજનોના છત્રનું રક્ષણ કરીને વિષ્ણુના સત્ત્વગુણનું કાર્ય—રક્ષણ કરવાનું કાર્ય—કર્યું.

‘રૂદન કર્યું તેથી રુદ્ર રુદ્ર કહેવાયા’ એ શ્રુતિ ઉપરથી ભગવાનનું રુદ્રસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. રુદ્રનો ઇતિહાસ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલો છે. દેવો જ્યારે પોતાનું ધન અગ્નિને સોંપીને મુદ્ર કરવા ગયા ત્યારે અગ્નિ તે ધન લઈને જતો રહ્યો. પછીથી જ્યારે દેવોએ અગ્નિ પાસેથી ભળાતકારથી પોતાનું ધન લઈ લીધું ત્યારે અગ્નિ કુન્નથી રહવા લાગ્યો, અને તેથી અગ્નિ રુદ્ર કહેવાયો. ગોપીજનોના વ્યાસતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાને પોતાના ભોગને માટે સ્વામિનીછત્રોને, ધીમત્રોને આપી શકાય નહિ એવો પોતાનો દસ આપ્યો. પરંતુ સ્વામિનીછત્રોએ તો ગર્વથી તે વસ્તુ પોતાનામાં જ રોકી રાખ્યો. પછીથી ભગવાને જ્યારે સ્વામિનીછત્રોનું અભિમાન જાણ્યું ત્યારે ગોપીજનોએ નિરસાપન ધાનીને માત્ર

તાંસામાવિરમૂત શૌરિઃ સયમાનમુલ્લામ્બુજઃ ।

પીતામ્બરધરઃ સંગ્રહી સાક્ષાન્મનમધમન્મધઃ ॥ ૨ ॥

તાસાં મધ્ય યથ ભગવાન્નાવિર્મૂતઃ, માયાલયનિકાં દૂરૈશ્ચ ભગવાન્ પ્રકટો જાતઃ । ચતઃ શૌરિઃ । શૂરસ્ય પૌત્રઃ । શૌર્યમત્ર પ્રકટનીયવિતિ । સર્વેષાં દુઃખનિવારણાર્થમેવ યદુચ્ચેડ્યતીર્ણં રૂતિ । તદા તાસાં દોષનિવૃત્તયર્થં સયમાનં મુલ્લામ્બુજં યસ્ય । રૂપદ્વસન્મુપઃ । તાસાં વેઠન્વેન સન્તુષ્ટઃ ।

દૈન્ય પ્રકટ કર્યું અને રહેવા માંડ્યું. જેમ રુદ્ર સર્વનો નાશ કરે છે તેમ રુદનમાં જણાતો ગોપીજનોનો આ દીનભાવ—નિરસાધન ભાવ—શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં બધાં ય સાધનોના બગનો નાશ કરે છે; કારણ કે જ્યાં સુધી જીવને પોતાના સાધનના બગની રક્ષા છે ત્યાં સુધી આ દીન ભાવ આવતો નથી અને ભગવાન્ પ્રકટ થતા નથી. જ્યારે દીન ભાવ પ્રકટ થાય છે ત્યારે સાધનોના બગની રક્ષાનો નાશ થાય છે અને પ્રભુ પ્રકટ થાય છે. સર્વનો નાશ કરવો અને રુદન કરવું એ રુદનું કાર્ય છે; ગોપીજનોના સર્વ સાધનોની રક્ષાનો નાશ થયો અને તેમણે દીનતાથી રુદન કર્યું તે સર્વ ભગવાને રુદ્રરૂપ ધારણ કરીને તમોજીવનું કાર્ય કર્યું.

‘કૃષ્ ધાતુ સત્તાવાચક છે અને જ આનન્દવાચક છે; તે બેને—કૃષ્ અને બેને—લોકવાચી કૃષ્ણ શબ્દ થાય છે અને તેનો અર્થ સદાનન્દ પરબ્રહ્મ એ પ્રમાણે થાય છે.’ આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ પોતે હરગેશાં બે કે કૃષ્ણ જ છે, છતાં પણ ગોપીજનોનો નિરસાધન ભાવ પ્રકટ થયા પછી તરત જ બીજી કાણે જ ભગવાન્ને પ્રકટ ન થાય તો બકાનો દેહ વગેરે ટકી શકે જ નહિ, કારણ કે બધા ય પદાર્થોનો નાશ કરે એવો દૈન્યભાવ જ્યારે ગોપીજનોમાં પ્રકટ થયો ત્યારે તેમનું પહેલાં જે સત્વ—અસ્થિતત્વ—હતું તે નાશ પામી ગયું. તેથી ભગવાન્ પોતે પ્રકટ થઇને પોતાનાં સ્વરૂપાત્મક સત્વ—અસ્થિતત્વ—અને આનન્દ ગોપીજનોમાં સ્થાપે છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોના રુદન પછી જે ભગવાન્ પ્રકટ થયા તે સદાનન્દ કૃષ્ણ જ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.)

તેમની—રુદન કરતાં ગોપીજનોની—વચ્ચે કાંઈક હસતા સુખે

પીતામ્બરધારી, વનમાતા ધારણ કરનાર, સાક્ષાત્ કામદેવના પણ કામદેવ

એવા શૂર વંશમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ૨

રુદન કરતાં તે ગોપીજનોની વચમાં જ ભગવાન્ પ્રકટ થયા; માયાનો પડકો દૂર કરીને ભગવાન્ પ્રકટ થયા; કારણ કે ભગવાન્ શૌરિ છે. શૌરિ એટલે શૂરના પુત્રનો પુત્ર. ગોપીજનો જે સમયે રુદન કરે છે તે સમયે શૌર્ય, અઘ્વાલીસમ અધ્યાયના સુરતવર્ચનમ્ ઇત્યાદિ ઔદમ સ્લોકમાં વર્ણવેલું ભગવાનનું દાનવીરત્વ, ન આપી શકાય એવા પદાર્થનું પણ ભગવાન્ દાન આપે છે તેમાં જણાતું દાનવીરત્વ, પ્રકટ કરવાની વડૂર હોય છે, એટલે શુકદેવણ મૂલ સ્લોકમાં ભગવાનને માટે શૌરિ એ પદ વાપરે છે. ભગવાને આવા પ્રકારનું શૌર્ય આ સમયે બતાવ્યું બેધએ, કારણ કે સર્વેનાં દુઃખોનો નાશ કરવાને માટે જ ભગવાને યદુવંશમાં અવતાર લીધો છે.

ગોપીજનોના રુદનને લીધે જ્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે અઘ્વાલીસમ અધ્યાયના નિમજ્જનસપ્ ઇત્યાદિ સ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગોપીજનોના દોષો દૂર કરવાને માટે કાંઈક હસતે સુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. સયમાન—હસતું—મુલ્લામ્બુજ—મુખકમર—છે જેમનું તે ભગવાન્ સયમાનમુલ્લામ્બુજ કહેવાય છે; અર્થાત્ કાંઈક હસતા સુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ગોપીજનોની દીનતાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન

સ્તિતુકં સમયમાનમ્ । સમયમાનામ્યાં વા સહિતં મુલામ્બુજં યસ્ય । મક્કાનાં દોષઃ મક્કેભ્યો વિગતઃ
મક્કૌ સમાયાતીતિદ્વાપનાર્થમ્ । વદન્તીન્તનં રૂપં વર્ણયતિ પીતામ્બરપર ઇતિ । પીતામ્બરં હાલ-

થયા. સમયમાન એટલે સ્થિતવાળું. અથવા તો સમયમાનમુલામ્બુજનો બીજે પ્રકારે પણ અર્થ થઈ શકે. સમય અને માનવાળું સુઆમ્બુજ છે જેમનું તે સમયમાનમુલામ્બુજ કહેવાય છે. (જેના લક્ષ્ણો આવા પ્રકારના—ગોપીજનોના—જેવા હોય એવો બીજો કોઈ નથી એ પ્રકારનો સમય; અને તેથી જ જ્યારે આ ગોપિકાઓ મને પ્રાર્થના કરશે ત્યારે બીજા પણ માત્ર લક્ષ્ણને આ રસનું હું દાન કરીશ નહિ તો—ગોપિકાઓ મને વિનંતી નહિ કરે તો—સુક્રિતનું જ દાન કરીશ એ પ્રકારનું માન. આ પ્રકારના સમય અને માનવાળું સુઆમ્બુજ છે જેમનું જેવા ભગવાન. આજ કારણથી ભગવાનના મુખને અમ્બુજ—કમળ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે કમળ સૂર્યના કિરણોનો સંબંધ થતાં વાર જ વિદ્યસ પામી રસ પ્રકટ કરે છે. આપણા વ્યાસના વિષયમાં પણ ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તે જ સૂર્યના કિરણને સ્થાને છે. અર્થાત્ જેમ સૂર્યના કિરણોથી કમલ વિદ્યસ પામીને રસ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીજનોની પ્રાર્થનાથી ભગવાનનું સુખકમળ સમય અને માનવાળું થઈને રસ પ્રકટ કરે છે.) ભક્તોનો દોષ તેમનામાંથી નીકળીને ભગવાનના સુખારવિન્દ્યપી ભક્તિમાં નાથ છે જેમ જલુલવાને માટે શુક્રદેવણ કહે છે કે ભગવાનનું સુખકમળ સમય અને માનવાળું છે. વિચાર કરતાં એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભગવદ્રસનું પાન કર્યા પછી જ તેવો જાવ ઉત્પત્ત થાય છે, તેથી ભગવાનનો જ અથવા ભક્તિમાર્ગનો જ એ સમય-માન ધર્મ છે.

ગોપીજનોની વચમાં જે વખતે ભગવાન પ્રકટ થયા તે વખતનું તેમના સ્વરૂપનું શુક્રદેવણ વર્ણન કરે છે કે પીતામ્બરપર, પીતામ્બર ધારણ કરનાર. હાથનો સંકોચ કરવાને માટે રસિક પુરુષોની આકૃષ્ટ ભગવાન પીતામ્બર હાથમાં ધારણ કરીને ઉભા છે. (જે પીતામ્બરપરનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ન આવે તો શુક્રદેવણએ કૃત પીતામ્બર કહ્યું હોત તો વ્યાજ્ઞ, ઘરા કહેવાની જરૂર રહેત નહિ. પણ શુક્રદેવણ કહે છે કે પીતામ્બરપર, તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.)

(પીતામ્બરપરનો જે ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તો આખા શ્લોકનો અર્થ એવો થાય કે આશાના પકડાને દૂર કરીને ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ભગવાનનું આગમન—બીજે સ્થળેથી ગોપીજનોની પાસે આવવું તે—સંભવતું નથી, તેથી તે વિલોકયાગતમ્ એમ ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનો બાધ થાય છે. આ કારણથી શ્રીમદ્દામ્બુજ પીતામ્બરપરનો બીજો અર્થ આપે છે કે) અથવા તો અત્યાર સુધી બ્યાપિવેદુષ્કમાં પુરુષોત્તમસ્વરૂપે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરીને તે જ રૂપે ભગવાન હમણાં ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. (‘મયા પરોક્ષં મજતા’—હું પરોક્ષ લગ્ન કરું છું—એ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો આ ગોપીજનોની જ પાસે હતા. તેથી ‘તં વિલોકયાગતમ્’ એમ ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનું રક્ત્સ સમજવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું જોઈએ કે પહેલાં ગોપીજનોની વચમાં ભગવાનની સ્થિતિ જે રૂપે ન હતી તે રૂપે હમણાં ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા અને તે દષ્ટિએ ભગવાનનું આગમન સંભવિત છે. ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં જ ઉલેકા હતા એટલે તેમનું આગમન સંભવી શકતું નથી, છતાં પણ તેમના આગમનની વાત કરવામાં આવે છે તેથી આપણે અવશ્ય એમ માનવું પડે છે કે જે રૂપે ભગવાનની સ્થિતિ ન હતી તે રૂપે હવે એમની સ્થિતિ થઈ, અને તેનું નામ જ આગમન. બ્યાપિવેદુષ્કમાં પુરુષોત્તમ જ ગિરજા છે, ખંડ નહિ, અને મળમાં લક્ષ્મીજીને ભગવદ્રસનો કદાચિત

સદ્ગોવાયં દત્તે ધૃત્વા સિદ્ધિઃ । અથ વા । વ્યાપિવૈકુણ્ઠરૂપેવ સ્તાવત્કાંઠં લક્ષ્મ્યા સહ રમનં કૃત્વા
તૈનૈવ રૂપેન પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ્ત્રગ્ધ્વી વનમાલાયુક્તઃ । મધ્યે પ્રહ્લાદિપૂર્વાં ચ ગૃહીતવાન્ । લક્ષ્મ્યા વા ।
અતો વિલમ્બ इत्यपि सूचितम् । अत एव प्रथमश्लोके पूर्वोक्त्यावे 'अथ इन्द्रिया' इत्युक्तम् । इदानीं तु
उपेक्षा कर्तुममुच्येति प्रादुर्भूतः । ॥ ३ ॥ आगमनमुक्त्यमे । (चट्टा । तत्र हेतुनाह विरोधद्वयेन ।
इदानीमनाविर्भावो न रसो न वा कीर्तिः । तत्र त्वच्छादनेन रसत्वतावकपीताम्बरधरः कीर्ति-
मयस्त्रग्वीर्य । अतः प्रकट इत्यर्थः । अन्यथा तु मत्तानां लक्षणातिरोधाने उक्तमेवामात्रः स्फुट इति

પણ અવચર ભગવાનો નથી તેથી હમણાં ભગવાનને એક સામગ્રી ધાર્ય કરવાનાં રહે છે. એક તો
ગોપીજનોનું પ્રાન દૂર કરવું અને બીજું લક્ષ્મીજીને જે દુઃખ યાચ છે તેનો નાશ કરવાનું. આ હેતુથી
જે રૂપ વડે ભગવાન લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરે છે તે રૂપ વડે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરીને, તે
બધા ધર્મો પ્રકટ કરીને પ્રકટ થયા, કારણ કે ભગવાનનું તે સ્વરૂપ અને હાલમાં પ્રકટ થયેલું સ્વરૂપ
અલિપ્ત—એક—છે. અર્થાત્ ભગવાન પહેલાં ગોપીજનોની વચમાં હતા તે વખતે તેમણે આ બધા
ધર્મો પ્રકટ કરેલા ન હતા, અને તેથી આ ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ ન હતું, તેથી ત્યારે તે
બધા ધર્મો પ્રકટ થયા ત્યારે તે ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ પ્રકટ થયું અને તે જ કારણથી
ભગવાનનું આગમન સંભવિત થયું.)

ભગવાન સગ્રી છે, વનમાલાયુક્ત છે. વચમાં પ્રહ્લાદે કહેલી પૂજાનો ભગવાને સ્વીકાર કરેલો
છે. (ભગવાનનો ત્યાં ત્યાં અવતાર યાચ છે ત્યાં ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન કરવા પ્રહ્લાદ બાપ છે અને તેમની
પૂજા કરી માતા સમર્પણ કરે છે. આપણુ વ્યક્તતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન વ્યાપિવૈકુણ્ઠમંથી સધાર્યા
છે, એટલે ભગવાનનો અવતાર થયો છે એમ કહી શકાય, અને તે જ કારણથી પ્રહ્લાદ ભગવાનનાં
દર્શન કરવા અહીં આવ્યા અને તેમની પૂજા કરી.) અથવા તો લક્ષ્મીજીએ ભગવાનની પૂજા કરીને
માતા સમર્પણ કરેલી છે, અને તેથી ભગવાનને ફરીથી ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થતાં વિવેક થયો
છે એમ પણ સૂચન થયું. આ જ કારણથી અગ્રનીમમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં અથતન્નિવૃત્ત એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે તો ગોપીજનોની ઉપેક્ષા કરવી અયોગ્ય છે તેથી ભગવાન તેમની
વચમાં પ્રકટ થયા; અને તેથી આગમ—નીત્ય શ્લોકમાં—ભગવાનના આગમનનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે.

(પીતામ્બરધરઃ અને સ્ત્રગ્ધ્વી એ એ વિશેષણોનું સહસ્ર બીજે પ્રકારે સમગ્રવચમાં આવે છે.)
અથવા તો શુકદેવજી ભગવાનનો જે આનિર્લાવ થયો તેનું કારણ આ એ વિશેષણોવડે સમગ્રવે છે.
ભગવાન હમણાં જે ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ ન થાય તો ગોપીજનોનો વિરોધતા થાય અને તેથી
રસ સિદ્ધ ન થાય, તેમ જ દીર્ઘ પણ સિદ્ધ ન થાય. (ભગવાનને તો રસની અપેક્ષા છે, તેથી
રસની અપેક્ષાનું સૂચન કરવાને માટે ભગવાનને પોતાનો પ્રદુર્ભાવ જ કરવો પડ્યો. પીતાંબર એ
ભગવાનના સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરનાર છે. રસ શ્રવણ હોય તો જ તે રસ જાની શકે છે એવી રસશ્રાવની
મર્થદા છે. વનમાલા એ દીર્ઘની અપેક્ષા સૂચવે છે. તેથી રસ અને દીર્ઘ એ બંનેની અપેક્ષા હોવાથી
ભગવાન પોને પીતાંબરધર અને સગ્રી એ રીતે પ્રકટ થયે.) ભગવાન પોતે અચ્છાદનથી રસને સિદ્ધ
કરનાર એવા પીતાંબરને અને દીર્ઘવશ વનમાલાને ધારણ કરનાર છે અને તેથી જ તેવા સ્વરૂપે તે
પોને પ્રકટ થયે છે એ પ્રકારનો અર્થ છે. એ આ પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં હમણાં પ્રકટ
ન થય તો ભગવાન—ગોપીજનોના—સ્વરૂપનું નિરોધન થય, અને તેથી રસ અને દીર્ઘ એ બંને
સંભવી શકે નહિ એ વાત સ્પષ્ટ છે એમ દર્શાય છે.

માવઃ ૧). નવું કન્દર્પેણ કથં ન વસીકૃતઃ, સ્વપૃત્તા સિચેતિ, તત્રાહ । સાક્ષાન્મન્મથસ્યાપિ મન્મથઃ ।
 આધિભૌતિકો મન્મથઃ દેવતારૂપઃ । તત્ત્વ આધ્યાત્મિકઃ સર્વદૃઢવેષુ સાક્ષાન્મન્મથઃ । તસ્યાપ્યર્થ
 મન્મથઃ આધિદૈવિકઃ । સર્વસ્યાપિ સર્વત્વાત્ । અતઃ કન્દર્પોઽપિ મુગ્ધઃ । કન્દર્પસ્યાપ્યશક્યમોદઃ ।
 કન્દર્પરૂપશ્ચ । અતસ્તાસાં દૈન્યે પ્રાદુર્ભૂતે તત્ત્વિવારણાર્થે કામરૂપમેવ પ્રકટીકૃતવાન્ । અતસ્તેન પૂર્વવત્
 કામસમ્પન્નાઃ તાઃ કૃતાઃ ॥ ૨ ॥

ગોપીજનોન્મી મારી સેના ખિન્ન થયે એમ મારીને કામદેવે ભગવાનને કેમ વશ ન કર્યા ?
 આ પ્રમાણે ને શંકા થાય તો શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ ભગવાન
 તો સાક્ષાત્ કામદેવના પણ કામદેવ છે.

(ગોપીજનોને કામદેવની સેના કહેવામાં આવેલી છે તેનું રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. સેના વડે જ
 શત્રુના પક્ષનો નાશ કરવામાં આવે છે, પણ જો આ સેના પોતે દુઃખી હોય તો શત્રુનો નાશ કરી શકે
 નહિ. ત્યારે સેના સુખી હોય તો જ તે શત્રુનો નાશ કરી શકે. ગોપીજનોએ પણ સર્વાત્મભાવનો
 વિરોધ કરનારા બધા ભાવોનો નાશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ત્યારે સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને—
 ગોપીજનોને—દુઃખ પડે ત્યારે તો મર્યાદામાર્ગના ભક્તો પણ એમ માનશે કે જેમાં દુઃખનો સંભવ જ
 સ્તથી જોવા મોક્ષ કરતાં પણ આ પુષ્ટિમાર્ગે અધિક નથી, અને તેથી આ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થશે
 નહિ. આ બધું ભણીને ભગવાને અતિરોધાન કેમ ન કર્યું ? એ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે છે. અહીં
 કન્દર્પે શબ્દનો અર્થ સર્વાત્મભાવ થાય છે, અને ગોપીજનોનો કામભાવ પણ સર્વાત્મભાવરૂપ જ છે.

અથવા તો બાકી કૌંકિ રીતે શંકા કરે છે કે કામદેવે ભગવાનને વશ કેમ ન કર્યા ? આના
 સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ, અને રુષ્ટ કરે ॥ કે ભગવાન ગોપીજનોની
 દીનતાથી જ પ્રકટ થયા છે, બીજા કોઈ હેતુથી થયા નથી.

આ પ્રમાણે અહીં બે રીતે શંકા કરવામાં આવી છે, અને તેનું સમાધાન પણ બે રીતે આપી
 શકાય એમ છે. પ્રથમ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગે અધિક છે
 એ જ્ઞાન જે હોતું નથી તે શું રસવાતાં બાલુનારને હોતું નથી કે રસવાતાં ન બાલુનારને હોતું નથી ?
 બીજા વિકલ્પમાં—રસવાતાં ન બાલુનારને પુષ્ટિમાર્ગની અધિકતાનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—અમારે
 બીજું કોઈ કહેવાનું જ નથી, કારણ કે જે રસની વાત જ બાલુતો નથી તે રસમાર્ગની મહત્તા સમજી
 શકતો જ નથી; એટલે તેમાં તો અમે સ્પષ્ટ થીએ. હવે પહેલા વિકલ્પમાં—રસવાતાં બાલુનારને
 પુષ્ટિમાર્ગની અધિકતાનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—આ પ્રકારની શંકાને સ્થાન જ નથી, કારણ કે ત્યાં
 વિપ્રયોગ દશામાં આધ્યાત્મિક મન્મથરસને જ મહારસ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં આ આધ્યાત્મિક
 મન્મથ રસના પણ મન્મથરૂપને વિપ્રયોગ દશામાં મહારસ તરીકે ઓળખવામાં આવે એમાં થી
 શંકા કોઈ શકે ?

બીજા પ્રકારની શંકાનું રુષ્ટ સમાધાન ટીમુજોષિનીજીની છેત્રી પંક્તિમાં આપવામાં આવેલું છે.)
 મન્મથ, કામદેવ, ત્રણ પ્રકારનો છેઃ આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક. આધિભૌતિક
 મન્મથ દેવતારૂપ છે. પછીની આધ્યાત્મિક મન્મથ સર્વના હૃદયમાં રહેલો છે અને તે સાક્ષાન્મન્મથ
 છે. આ સાક્ષાન્મન્મથને પણ મન્મથ તે આધિદૈવિક મન્મથ છે, અને તે ભગવાન પોતે છે, કારણ
 કે ભગવાન સર્વનું પણ સર્વ છે. આથી (આધિભૌતિક) કામદેવને પણ મોક્ષ થયો; (આધ્યાત્મિક)
 કામદેવ પોતે પણ ભગવાનને મોક્ષ કરી ચક્રયો નહિ; એટલું જ નહિ પણ ભગવાન પોતે જ
 (આધિદૈવિક) કામદેવરૂપ જ છે. તેથી ત્યારે ગોપીજનોની દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે કામનું નિવારણ
 કરવાને માટે ભગવાને કામરૂપ જ પ્રકટ કર્યું, અને પહેલાંની માર્ગ—કલ્પીસમા અધ્યાત્મના
 ત્રેતાવીસમા પ્રલોકમાં ઉદારદાસ કહ્યું છે તે પ્રમાણે—ગોપીજનોને કામભાવમાં બનાવ્યાં. ૨

તત્તો યજ્ઞાતં વદાહ તં વિલોક્યેતિ ।

તં વિલોકયાગતં પ્રેષ્ટં પ્રીત્યુત્કુહ્લહશોઽવલાઃ ।

ઉત્તસ્યુર્યુગપત્ સર્વાસ્તન્વઃ પ્રાણમિવાગતમ્ ॥ ૩ ॥

તમાગતં વિલોક્ય યુગપત્ સર્વાં ઉત્તિતાઃ । પૂર્વમાતિર્માવગુક્ત્વા બધુના યદાગમનમુષં
વદ્વિલોકનસમયે સ્થામિનીભાવાનુવાદરૂપમ્ । પૂર્વમન્દઃશિવોઽધુના વહિરાગવ્વ ઇતિ વા દ્વાપનાય
તયોક્તિઃ । નતુ કિમાશ્ચયં ભગવત્પ્રાગત્ ઉત્તિવા ઇતિ । તત્ર ચ હેવાઃ સજીવાઃ શિતાઃ કિન્તુ
નિર્જીવા ઇતિ વક્તું દૃષ્ટાન્તમાહ । તન્વઃ કરચરણાવલકલાઃ । પ્રાણમાગતમિવેતિ । પ્રયત્ને દિ દક્ષમે-
વાહં વ્યાવૃત્તં મયતિ, પ્રાણે છુ સર્વોણિ સન્મૂલ્ય । જાતો યદુલ્લખનં યુગપદુત્પાનામ્યમ્ । ક્ત્યાનં પદ્માનાં
માન્મયમ્, દેહેન્દ્રિયપ્રાણાન્દઃકરણજીવાતામ્ । તત્ર જીવત્યાન્યાધીનમુત્પાનામ્ । પરં વસિન્નાગતે સર્વા-
પ્યુત્તિદ્વન્તિ । જ તુ મગવતિ પ્રવિષ્ટા, મગવસ્તોઽગ્રમાગતઃ, મગવત્સુતિયત્વ ઇવોતિયતઃ । જન્તાઃકરણં

ગોપીજનોની વચ્ચમાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારપછી જે બન્ધુ તેડું વર્ણન શુકદેવેલું તે વિલોક્ય
એ શ્લોકમાં કહે છે.

તે જમ પ્રિય પ્રભુને પધારેલાં બેઠાને બધી સીઓનાં નેત્રો પ્રીતિથી

મુકુટ થયાં, અને જેમ હસ્ત વગેરે શરીરનાં અવયવો પ્રાણના આવવાથી

સંચેતન થાય તેમ તે બધી સીઓ સામટી ઉભી થઈ મઠે. ૩

ભગવાનને આવતાં બેઠાને બધાં ગોપીજનો એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં. પહેલાં—બીજા શ્લોકમાં—
ભગવાન્ ગોપીજનોની વચ્ચમાં જ પ્રકટ થયા એમ કહીને હમણાં આ ત્રીજા શ્લોકમાં જે કહેવામાં આવ્યું
કે ભગવાન્ પધાર્યાં તે ભગવાનનાં દર્શન કરતી વખતે ગોપીજનોને જે લાગ થયો તેના અનુવાદરૂપ છે.
(બીજી રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે બીજા શ્લોકમાં ભગવાનના ધર્મો આજ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું,
અને ત્રીજા શ્લોકમાં ધર્મો ભગવાન્ આજ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો, પહેલાં ભગવાન્
ગોપીજનોના હૃદયમાં હતા, અને હમણાં હૃદયની બહાર આજ્યા એ જણાવવાને માટે 'ભગવાનને
આવતાં બેઠાને' એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અરે ! ભગવાન્ ત્યારે થકાથાં ત્યારે બધાં ગોપીજનો ઉભાં થયાં એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ શંકાનું
સમાધાન કરતાં શુકદેવેલું કહે છે કે આ બધાં ગોપીજનોમાં તે વખતે જીવ ન હતો, પણ જીવ વગરનાં
હતાં; આવાં નિર્જીવ ગોપીજનો પણ ભગવાનને આવતાં બેઠાને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં એ મણુ અશ્ક-
ર્થની વાત કહેવાય. આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે શુકદેવેલું સત્ત્વ પ્રાણમિવાગતમ્ એ પ્રમાણે દેખાન્ત
આપે છે. સત્ત્વઃ સ્વેદસે હસ્ત, ચરણ વગેરે શરીરનાં અવયવો. ત્યજે પ્રાણ આજ્યાઃ ક્ષેપ તેમ (તે બધાં
અવયવો ઉભાં થઈ ગયાં.) (જેમ હાથ, પગ વગેરે અવયવો દેહમાં જીવ ન હોય ત્યારે કામ કરી શકતાં
નથી, અને દેહમાં જીવ આવે ત્યારે કામ કરી શકે છે, તેમ ત્યારે ભગવાન્ વિરોક્ષિત થઈ ગયા હતા
ત્યારે ગોપીજનોના દેહ નિર્જીવ થઈ ગયા હતા, પણ ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે તે ગોપીજનોના
દેહમાં જીવ આવ્યો અને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં.) આપણે પ્રવલ કરીને જે અંગ ચલાવીએ તે એક જ
અંગ પોતાનું કામ કરે, પણ ત્યારે પ્રાણ આવે ત્યારે તો હાથ, પગ વગેરે બધાં અવયવો સાથે ચાલે અને
પોતાપોતાનું કામ કરે. તેથી બધાં અવયવો એકદમ ઉભાં થયાં એમ જણાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં
ઉત્તસ્તાઃ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તાકરણ અને
જીવ એ પાંચે ઉભા થવાનું છે. તેમાં જીવનું ઉભા થવાનું ચીત્તન્ત—ભગવાનના—ઉપર આધાર રાખે છે,
અને ત્યારે જીવ આવે છે ત્યારે દેહ વગેરે બીજા બધા પદાર્થો ઉભા થાય છે. અત્યાર મુખી ગોપીજનોનો
જીવ પોતાના હૃદયમાં રહેલા લીલાસહિત ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો હતો, ભગવાનના સંગમાં રહેલો
હતો, અને ત્યારે ભગવાન્ પોતે ઉભા થયા—બહુજ પ્રકટ થયા—ત્યારે ગોપીજનોનો જીવ પણ ઉભો

તુ ઇત્યિતમિત્યત્ર દેતુમાહ પ્રેષ્ટમિતિ । અતન્તં પ્રિયો મગવાન્ । તં દક્ષા ઇત્યિતં । મગવતિ યા પ્રીતિસ્તયા કૃત્વા ઇત્કુલ્લા દૃક્ યાસામ્ । અનેન પ્રીત્યા ઇન્દ્રિયાણામુત્થાનમ્ । (એતાસાં વિલોકનાયમિવાગમનમિત્યાગમનમાત્રેણ વિલોકનમાદૌ સમ્પન્નમ્ । ઇત્કુલ્લા તુ તત્તો મિત્રા । તસ્યાઃ પુષ્પર્મ-સ્ત્વેન તદુક્ત્યા દક્ષો કમલત્વં જ્યજ્યતે । તત્ર પ્રીતેર્હેતુત્વોક્ત્યા હ્યવધિ વત્કાર્યામાવેનાધુનૈવ તત્પ્રાકૃત્યં જ્ઞાપ્યતે રપેરિવ । વિરહે સર્વતિરોધાનાદેવતિરોધાનમપ્યાસીત્ । અત એવાવલાલકુલં કાર્યમાત્રે સ્વસામર્થ્યાભાવજ્ઞાપનાર્થમ્ ।) દષ્ટાન્તેનૈવ પ્રાણાનામુત્થાનમ્ । પ્રાણાનાં મગવાન્ પ્રાણ इति । શરીરં તુ પૂર્વોક્તામિલિપિતપદાર્થત્વેન નિરુપણાત્ ઇત્યિતમિત્યત્ર તમિતિ દેતુઃ ॥ ૩ ॥

एषमुत्पिबानो मगपता सह स्थितानां कार्यमाह काचिदिति पञ्चभिः ।

काचित् कराम्बुजं चौरैर्जगद्देञ्जलिना मुदा ।

काचिद् वधार तद्वाष्टુमंसे चन्दनरूपितम् ॥ ४ ॥

યથો, પ્રકટ યથો. ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ પશુ ઉભું થયું; તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રેષ્ટમ્, ભગવાન્ ગોપીજનોને અત્યન્ત પ્રિય છે, તેથી ભગવાનને ભેળને ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ ઉઠું થઈ ગયું, ચેતનવન્તુ બન્યું. ભગવાનમાં ગોપીજનોનો જે પ્રેમ હતો તેને ક્ષીધે ઉત્કુલ—વિકાસવાળા—નેત્રો થયાં છે. જેમનાં એવાં ગોપીજનો. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં ગોપીજનોની જે પ્રીતિ હતી તેને ક્ષીધે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો સચેતન થઈ.

ગોપીજનો—ગોપીજનોનાં અશુઓ—પોતાનાં દર્શન કરે તેટલા માટે ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા; તેથી ભગવાનના દૃષ્ટ અપવાધી જ પ્રથમ ગોપીજનોને ભગવાનનાં દર્શન થયાં. અશુની ઉત્કુલતા—પ્રકુલતા, વિકાસ—એ તો તેનાથી—વિકલોકનથી, દર્શનથી—જિજ્ઞાસુ છે. વિકાસ પામ્યું એ કુલનો ધર્મ છે; તેથી જ્યારે મૂળ સ્લોકમાં વિકાસરૂપી પુરુષધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે ગોપીજનોનાં અશુઓ કમલ છે એમ સૂચન થાય છે. તેમાં પ્રીતિને અશુના વિકાસનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરથી જણાય છે કે અત્યાર સુધી પ્રીતિનું કાર્ય—અશુનો વિકાસ—ન હતું અને હવેમાં જ સૂર્યની માફક પ્રીતિનું માર્ગ થયું છે. (જેમ સૂર્ય ઉલ્ક થામે અને તેથી કમળ વિકસિત થાય તેમ ભગવાનમાં ગોપીજનોની પ્રીતિ પ્રકટ થઈ અને તેથી તેમનાં અશુઓનો વિકાસ થયો.) ગોપીજનો જ્યારે ભગવાનથી વિરહ પામ્યાં ત્યારે બધું તિરોહિત થઈ ગયું અને તેથી ભગવાનમાં રહેલી ગોપીજનોની પ્રીતિ પશુ તિરોહિત થઈ ગઈ હતી. આ જ કારણથી ગોપીજનોને મૂળ સ્લોકમાં અગલા કહેવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી જણાય છે કે ગોપીજનોમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવાને માટે શક્તિ નથી.

મૂળ સ્લોકમાં પ્રાણમિયાગમત્ એ જે દષ્ટાન્ત અપવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જ પ્રાણના ઉત્થાનની વાત થઈ ગઈ, કારણ કે ભગવાન્ પ્રાણના પશુ પ્રાણ છે, અધિદેવિક પ્રાણ છે. પહેલાં જેની ઇચ્છા કરવામાં આવેલી હતી તે ઇચ્છિત પદાર્થ તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી શરીરનું ઉત્થાન થયું; તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તમ્. (અર્થાત્ ભગવાન્ શરીર પારણ કરીને—સ્વરૂપથી—પ્રકટ થાય એવી ગોપીજનોની ઇચ્છા હતી; ભગવાનના શરીરનું—સ્વરૂપનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી ગોપીજનોનું શરીર પણ ઉઠું થઈ ગયું એમ તાત્પર્ય છે.) ૩

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના જે પાંચ પદાર્થો—જીવ, દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અન્તઃકરણ—સચેતન થયા તે ભગવાનની સાથે રહ્યા, અને તેમણે—ગોપીજનોના જીવ, દેહ વગેરેએ—જે કાર્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી કાચિદ્ ઉત્ક્રિદ પાંચ સ્લોકમાં કરે છે.

કોઈક ગોપીજને ભગવાનનું હસ્તકમલ આનંદથી પોતાની અંજસિમાં

પાતણ કર્યું. કોઈક ગોપીજને ભગવાનના ચંદનવાળા હસ્તને પોતાના ખજા

ઉપર ધર્યો. ૪

પૂર્વમેતેકવિદ્યા જાગિ મંગલતાવિર્મૂલે સપ્તવિધા એવ જાવાઃ । એકો મંગલાત્ સર્વાર્થે પ્રકટી-
ભૂતઃ । સત્ર યા અગ્રે સ્થિતાસ્તા જાગિ નિકટસિતા એવ પૂર્વમુચ્યન્તે । શુદ્ધસાત્ત્વિક્યઃ શુદ્ધરજોમુક્તા
રજઃસાત્ત્વિક્યશ્ચ, નિર્ગુણાશ્ચ, શિષ્ટાઃ સપ્તવિધા ગણ્યન્તે । કાચિન્નિદ્ર શૌરેઃ કરામ્બુજં મુદા અજ્ઞ-
લિતા અગ્રહાત્ । યદ્ એવ હસ્યો મંગલતા પ્રસારિતઃ । પીતામ્બરધર રૂઢિ દ્વિતીયેન હાસ્યનિવારણાર્થં

પહેલાં ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં હતાં, છતાં પણ જ્યારે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો ત્યારે
ગોપીજનો સાત પ્રકારનાં જ થયાં.

(ભગવાન જ્યારે તિરોક્ષિત યદ્ધિગયા હતા ત્યારે ગોપીજનોના ચિત્તનો વિરોધ થયો અને તેથી
તેઓ અનેક પ્રકારનાં થયાં એમ ગયા—અઘ્રુવીસમ્—અધ્યાયમ્—ભુદાં ભુદાં વચનોના સ્વરૂપ ઉપરથી
જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના મિશ્રણથી અને નિર્ગુણતાથી
થતા ગોપીજનોના અનેક પ્રકારો ભુદાં ભુદાં શ્લોકોના સ્વરૂપ ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવેલા છે. હવે
તો આ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં પ્રભુ ‘ભગ’ શબ્દના અર્થને—ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી વગેરે છ ગુણોને—
પ્રકટ કરીને પોતે પ્રકટ થયા છે, અને તેથી તે ગોપીજનો પણ પ્રભુના પ્રકટ સ્વરૂપમાં એકનિષ્ઠાવાળાં
હોવાથી પ્રભુમય જ યદ્ધિ ગયાં છે, આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવદાત્મક થવાથી, ભગવાનનું સ્વરૂપ
રસાત્મક હોવાથી અને ભગવાનના ધર્મો પણ રસાત્મક હોવાથી ભુક્ટિબલ્લન વગેરે ભાવો પણ ગોપી-
જનોમાં થઈ છે.)

એક જ ભગવાન સર્વ ગોપીજનોને આટલે પ્રકટ થયા છે; તેથી ગોપીજનોના મૂલમાં જે ગોપીજનો
આપે ઉભાં હતાં તે પણ ભગવાનની પાસે જ આવ્યાં છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવે છે.

(આ પ્રમાણે એક જ ભગવાન અર્થે ચ પ્રકટ થઈને અર્ધાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવ્યાં
અને તેથી ભગવાનના હસ્તકમળ ધારણ કરતું ઇત્યાદિ અર્ધાં પ્રયોગ અર્ધાં ગોપીજનો એક જ વખતે કરતું
હતાં એમ તાત્પર્ય છે. મૂળ શ્લોકમાં કાચિત્ એમ એકવચનનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે તે શ્લોકમાં ગોપીજનો એક જ પ્રકારના ભાવવાળાં છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેવાં પણ
ગોપીજનો અનેક ॥ એમ જાણવું. ભગવાનના છ ધર્મો, અને ભગવાનનું સ્વરૂપ—ધર્મી—એ રીતે
ગોપીજનોના સાત પ્રકાર છે એમ શુદ્ધવેદને કહેવાની પ્રયત્ન છે, છતાં પણ ગયા—અઘ્રુવીસમ્—
અધ્યાયમ્ ગોપીજનોના સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્, નિર્ગુણ એમ જે અંશોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે
અંશ ગોપીજનોમાં હ્રમણાં પણ છે; એ હેતુથી સત્ત્વ વગેરે ગુણોની દૃષ્ટિથી ગોપીજનોના સાત પ્રકારનું
વર્ણન કરવામાં આવે છે.)

શુદ્ધસાત્ત્વિક, શુદ્ધરજસ, રાજસસાત્ત્વિક, (રજસસાત્ત્વિક્યશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી)
સાત્ત્વિકરાજસ, નિર્ગુણ, (નિર્ગુણાશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી) તામસ, અને બાકીનાં (ચાર પ્રકારનાં—
સાત્ત્વિકતામસ, રાજસતામસ, તામસસાત્ત્વિક અને તામસરાજસ—) એમ ગોપીજનોના આત પ્રકાર
ગણવામાં આવે છે.

(શુદ્ધપ્રકરણના પાંચમા અધ્યાયમાં—અર્થાત્ દશમસ્કન્ધના ત્રીસમા અધ્યાયમાં—કાચિત્ સમમ્
ઇત્યાદિ દશમા શ્લોકમાં ભગવાનના ગુણના સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યે. સુગોપીનીશમાં ગોપી-
જનોના પ્રકારો જે ક્રમમાં આપવામાં આવેલા છે તે ક્રમ વિવક્ષિત નથી, તેથી પહેલાં તામસી ગોપીજનનું
અને પછી નિર્ગુણ ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યે.)

કોઈક ગોપીજને અહીં ભગવાનનું હસ્તકમળ આનન્દથી પોતાની અંજલિ વડે ગ્રહણ કર્યું. ભગવાને
પોતાનો એક જ હાથ લાંબો કર્યો હતો, હાથ દે ભગવાન પીતામ્બરધર હતા, એટલે કે તેમણે હાથ
ધ્રુપાવવાને માટે બીજા હાથમાં પીતામ્બર ધારણ કરેલું હતું. જહુ આનન્દથીને વસ્તુનું જે ગ્રહણ કરવામાં

પીતામ્બરમહાનાત્ । મહુમાતેન મહાનમશક્તિના ભવતિ । દ્યૌરેરિતિ વીરત્વજ્ઞાપનાય । મુદેતિ પૂર્વોચ્છેદશબ્યાદૃત્યર્થમ્ । અન્યા પુનસ્તતોપ્યન્તરજ્ઞા ભવિષ્યામીતિ તદ્વાહુમંસે દધાર યથાલિંગિયેષ ભવતિ । ક્ષપ્તે દત્તયા વિનિયોગો વચ્ચવ્યઃ 'સુજમગહસુગન્ધં મૂર્ધ્વપાસ્યત્ કદા તુ' इति । અત એવ સ્ત્રીયો ધર્મોન્તઃસ્થિતસ્તસ્યા નિરોધં સાધયિષ્યામીતિ ચન્દનરુપિતમિત્યુક્તમ્ । ચન્દનેન રુપિતં લિપ્તમ્ । ચન્દને હેતુઃ પૂજા લક્ષ્મીર્વાં પૂર્વોચ્ચા । યથા તામ્બૂલેઽપિ ॥ ૪ ॥

આવે ॥ તે અંજલિ વડે થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં લગવાનને માટે જે ક્ષૌરેઃ પદ વાપરવામાં આવ્યું ॥ તે લગવાનનું વીરત્વ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવેલું છે. પહેલાં—અમૂલીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં—ગોપીજનોનો જે ક્લેશ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો તે ક્લેશ નાશ પામ્યો છે એ જણાવવાને માટે મુદા—અનન્દથી—એ પ્રમાણે મૂળ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

‘પેલી ગોપી કરતાં પણ હું વધારે અન્તરંગ થાઉં, લગવાનની સમીપ આહું,’ એમ ધારીને બીજાં ગોપીજને લગવાનના આહુને પોતાના ખભા ઉપર ધારણ કર્યો, જેથી લગવાનની સાથે પોતાનું આલિંગન જ—લેટો જ—ચર્ધ થાય. આગળ ઉપર સુંવાળીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં ‘સુજમગહસુગન્ધં મૂર્ધ્વપાસ્યત્ કદા તુ,’ અશુરથી સુગંધિત બનેલો પોતાનો હસ્ત પ્રભુ અમાસ માથા ઉપર ક્યારે મૂક્યે, એ પ્રમાણે લગવાનના આહુનો આ ગોપીજનને માટે વિનિયોગ કહેવામાં આવવાનો છે.

(અરે! અહીં—આ અધ્યાયમાં—જે પદાર્થનો અનુસર થાય તે જ પદાર્થની ભા—બ્રમરજીત-વાળા સુંવાળીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં—સ્ફુર્તિ થવી એમ એવો નિયમ છે, તેથી ભાં સુંવાળીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં લગવાનના આહુની વાત કરેલી છે અને તે આહુને અગદસુગન્ધમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવેલો છે, તો પછી અહીં લગવાનના આહુને ચન્દનરુપિતમ્ ને બદલે ચન્દનસુગન્ધમ્ કહેવું એમ છે. આ પ્રમાણે તે શંકા કરવામાં આવે તો શ્રીમહાપ્રજ્ઞા સમપ્રધાન કરે છે કે સુંવાળીસમ્પ્ર અધ્યાયમાં જે ગોપીજન સુજમગહસુગન્ધમ્ ધલ્લાદિ શ્લોક બોલે છે તે ગોપીજન આ જ છે, અને તેથી લગવાનના આહુના સંગંધવાળો જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, અને અહીં જે ચન્દનની અંદર રહેલો છે, તે આ ગોપીજનનો નિરોધ સિદ્ધ કરશે. આ તાર્પર્ય સમજાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ચન્દન તો આગાનુક છે અને તે વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુકદેવજી ચન્દનસુગન્ધમ્ ને બદલે ચન્દનરુપિતમ્ કહે છે. આ જ કારણથી ન્યારે પૂતનાનો દેહ બળતો હતો ત્યારે લગવાનના સમ્બન્ધને લીધે જ પૂતનાના દેહમાંથી બધાં પાપો નાશ પામ્યાં અને તેથી મૂમારો પણ અગત્યા એવો સુગંધિ હતો એમ વર્ણવ કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ લગવાનના સંગંધને લીધે જ સુગંધિત છે, બીજા કારણને લીધે નહિ.)

આ જ કારણથી લગવાનના આહુનો ધર્મ જે ચન્દનની અંદર રહેલો છે તે આ ગોપીજનનો નિરોધ સાધશે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ લગવાનના આહુને ચન્દનરુપિતમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે. ચન્દનથી રૂપિત, અર્થાત્ ચન્દનથી લેપાયેલો.

લગવાનના આહુને ચન્દનનો લેપ કરવામાં આવેલો છે તેનું કારણ એ કે બીજા શ્લોકમાં જે જ્ઞાત્રી પદ છે તે ઉપરથી સૂચિત થતું હતું કે પ્રણય એ અને લક્ષ્મીએ લગવાનની પૂજા કરી હતી, અને તે પૂજાને અંગે લગવાનના આહુને ચન્દનનો લેપ કરવામાં આવ્યો હતો. અથવા તો બીજું કારણ પણ હોઈ શકે, અને તે એ કે બીજા શ્લોકમાં લગવાનને માટે પીતામ્બરપરરા એ પદ વાપરવામાં આવેલું છે, અને તે પદ ઉપરથી સૂચિત થતું હતું કે લગવાન લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરતા હતા અને તે પ્રસંગે તેમના આહુને ચન્દનનો લેપ થયો હતો. યાંયમા શ્લોકમાં જે તામ્બૂલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનું કારણ પણ ચન્દનની માફક પ્રણય અને લક્ષ્મીજીએ કરેલી લગવાનની પૂજા અથવા તો લક્ષ્મીજીની સાથે લગવાને કરેલું રમણ જાણવું. ૪.

काचिदल्ललिनामृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।

एका तदङ्गિકमलं सन्तप्ता स्तनयोरधात् ॥ ૫ ॥

एवं सामग्रीपकटनेन तप्तं देवोत्तमानां च कृतं प्रदर्शितमेव आरोढुक्तामा देवोत्तमास्तु पूजका इति । अतः काचित्ताम्बूलचर्वितमल्ललिना अमृह्णात् । तस्याः ताम्बूलयोग्यतामाह तन्वीति । कोमलाङ्गी । एका पुनर्वह्निःस्रिता साक्षस्तन्मन्थमलम्बमाना, चत्वारु वा अशका, उपविश्यैव तदङ्गिकमलं स्तनयोरधात् । अनुत्पाने धारणे च हेतुः सम्प्रसेति । सा छलनं विरहातुरा ॥ ५ ॥

एका भ्रुकुटीमावध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।

प्रन्तीयैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनकृच्छदा ॥ ૬ ॥

કોઈક કોમળ ગોપીજને ભગવાનના આસેગેલા પાનની પ્રસાદી
અંજલિ વડે ગરજી કરી. કોઈક વિરહથી અત્યંત તપેલાં ગોપીજને ભગ-
વાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તન ઉપર ધર્યું. ૫

આ પ્રભાણે વનમાલા અને પીતામ્બર ધારણ કરીને ભગવાનને પ્રકટ થયા તેનું તાર્પણ એ કે દેવોમાં ઉત્તમ એવા બ્રહ્મા વગેરેએ ભગવાનની પૂજાથી જે કૃત્ય કર્યું તે આ ગોપીજનોને ભગવાને દર્શાવ્યું, (કારણ કે ભગવાનની પૂજા કરતી વખતે જે અસ્તવગેરેનું સ્થાપન કરવામાં આવેલું હતું તે સર્વનો, ત્યારે ગોપીજનોએ ભગવાનનો બહુ પોતાના ખજા ઉપર ધારણ કર્યો ત્યારે, તે ગોપીજનોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. અર્થાત્ વનમાલા, પીતામ્બર વગેરે સામગ્રી સહિત પ્રકટ થઈને આ ગોપીજનો ઉપર ભગવાને ઘણો અનુભવ દર્શાવ્યો એમ બોધ થાય છે.)

આ પ્રભાણે વનમાલા, પીતામ્બર વગેરે ધારણ કરીને ભગવાન પ્રકટ થયા, અને આ રીતે વનમાલા વગેરે સામગ્રી પ્રકટ કરીને તે ગોપીજનોનું અને દેવોમાં ઉત્તમ એવા બ્રહ્મા વગેરેનું કાર્ય દર્શાવવામાં આવ્યું. આ કાર્ય તે એ કે આ ગોપીજનો ભગવાનના ઉપર ચડી જવાની કામચલાવમાં છે, ત્યારે દેવોત્તમ બ્રહ્મા વગેરે ભગવાનની પૂજા કરવામાં છે, અર્થાત્ બન્નેનાં કાર્ય ભૂલું છે. તેથી કોઈક ગોપીજન ભગવાનનું આવેલું પ્રસાદી પાન અંજલિવડે બે હાથમાં લે છે, આ ગોપીજન ભગવાનનું પ્રસાદી પાન લેવાને માટે ચીંચ છે એમ દર્શાવવાને આટે શુક્રદેવદજ આ ગોપીજનનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તન્વી. તન્વી એટલે કોમળ અંગવાળી (જેનું અંજ કોમલ છે તેની ચામડી ઘણી કોમળ હોય છે, એટલે આ કોમલાંગી ગોપીજન ત્યારે ભગવાનનું પ્રસાદી પાન ખાશે ત્યારે તે પાન આ ગોપીજનના કોમળ કંઠની કોમળ ચામડીમાંથી સુંદર દેખાશે. આ પ્રકારની શૈલી જોવાને માટે ભગવાને આ ગોપીજનને તાંજૂલનું દાન કર્યું છે.)

એક ગોપીજન તો મંડલની બહાર આવે હતાં, અને તેથી તેમને ભગવાનનો સાચાત્ સંબંધ મળી શક્યો નહિ, અથવા તો પોતે હતાં ચર્ચ શક્યાં નહિ, એટલે બેઠા બેઠા જ તેમણે ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તનો ઉપર પધરાવ્યું. આ ગોપીજન હતાં ચર્ચ શક્યાં નહિ અને તેમણે ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાની છાતી ઉપર પધરાવ્યું તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શાવતાં શુક્રદેવદજ કહે ॥ કે સન્તાપા. આ ગોપીજન, ખરેખર, વિરહથી અત્યંત આતુર બનેલાં હતાં. ૫

પ્રેમના આવેશથી વિહ્વલ થએલાં એક ગોપીજન સર્વાં યદાવીને,
દાંતવડે ઓઠ હસીને કટાક્ષેથી પ્રહાર કરતાં હોય તેમ જોવા લાગ્યાં. ૬

એકેતિ । અન્યા શુનદૂરસ્થા તામસી તમસા મ્હુકુટિમાવધ્ય કટાક્ષોપૈઃ મન્તીવ પેક્ષત્ ।
અથ સર્વેર્ણે વર્ણલોપઃ । કટાક્ષોપૈરિત્યયઃ । પ્રેમ્યા સહિતો યઃ સંરમ્ભઃ શ્રોત્રઃ તેન વિહુલઃ ।
સમ્યક્ દટ્ટઃ દશાનચ્છદો યયા । વાટસી ય જાતા । મ્હુકુટિમન્થનેન ચિત્તકૌટિલ્યમ્ । પ્રેમસંહિત-
સંરમ્ભેન દ્વિત્રયવૈકલ્યમ્ । સન્દર્ભેન દેહલ્લોભઃ । મન્તીવેતિ પ્રાણૈર્વૈલાપૂર્તિઃ જ્ઞાનસાધનમપિ વસ્યા
વિકૃતમ્ । પ્રાન્નદટ્ટિઃ કટાક્ષઃ । તત્રાપિ ગાલોપમાયઃ । યથા યાચાવગુરુર્ણ વથા કટાક્ષા એ આલોપ-
રૂપા નિરન્તરં પ્રવૃદ્ધાઃ । વાટસામાવસ્ય પૂર્ણત્વાય કાલનિવમનાર્થ યા મ્હુકુટિમન્થઃ । લભામનિયમ-

છીત્ત્વં તામસી ગોપીજન તો (જેટલે દૂર ઉભા રહીને કટાક્ષ ફેંકવાથી પોતાનો માનભાવ રહે
જેટલે) દૂર ઉભાં રહ્યાં, અને ક્રોધથી ભવાં ચકાવીને કટાક્ષો ફેંકીને બાજે પ્રહાર કરતાં હોય તેમ ભગવાન
તરફ જોવા લાગ્યાં. અહીં કટાક્ષોપૈઃ એ પદમાં ‘સર્વજ્ઞ હોય તો વર્ણનો લોપ થાય, અર્થાત્ તે સરખા
વર્ણ સાથે સાથે આવે ત્યારે પૂર્વ વર્ણનો લોપ થાય’ એ નિયમને અનુસરીને છનો લોપ થયો છે; જેટલે
કે મૂળ શબ્દ કટાક્ષોપૈઃ છે, અને તેમાં છનો લોપ થવાથી કટાક્ષોપૈઃ એ પ્રમાણે રૂપ થયું છે.

પ્રેમવાળો જે સંરંભ, ક્રોધ, તેથી વિહત (આ ગોપીજન અન્યાં છે.) ચારી રીતે દાંતથી કાળ્યા
છે એક જેમણે જોવાં આ ગોપીજન છે. ભવાં ચકાવવાથી આ ગોપીજનના ચિત્તની કુટિલતા વર્ણવી;
પ્રેમવાળા ક્રોધથી દ્વિત્રયોની નિકલવતા વર્ણવી; દાંતથી એક છાપવાથી દેહનો ક્ષોભ વર્ણવ્યો; બાજે પ્રહાર
કરતાં હોય એમ દેખાવાથી આ ગોપીજને પ્રાણથી બળ દેખાકયું એમ વર્ણવ્યું; આ ગોપીજનના ઈક્ષુ-
રૂપી જ્ઞાનનું સાધન—નેત્ર—પણ વિકૃત એમ વર્ણન કર્યું. નેત્રના છેડથી જોયું તેનું નામ કટાક્ષ. તેમાં—
કટાક્ષમાં—પણ આલોપણ વર્ણવ્યો. જેમ વાણીથી જીતારને ધમકી આપવામાં આવે તેમ આ
ગોપીજનના આલોપરૂપ કટાક્ષો જ હુમ્મેશાં પ્રવર્તતા હતા.

(ગોપીજનોએ ભવાં ચકાવ્યાં તેનું જીજ્ઞ પ્રયોજન દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભ્રમણ્યુલ કહે છે કે) અથવા
તો ગોપીજનોનું તે પ્રકારનું માન પૂર્ણ અને જેટલા સારુ કાલનું નિયમન કરવાને માટે બુદ્ધિનો ભંગ
કરવામાં આવ્યો છે, ભવાં ચકાવવામાં આવ્યાં છે. (પહેલાં ગોપીજનોના માનનું જ નિરૂપણ કરવામાં
આવ્યું હતું; હવે અહીં તો તેમના ગાદમાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. માન દૂર કરવાને માટે સૌ
પ્રકારે પણ યત્ન કરવામાં આવે તો પણ હું—ગોપીજન—માનનો ભાગ નહિ કદં એ પ્રકારનો જે ભાવ
તેનું નામ ગાદભાવ. કાલનો નિર્લેખ થતાં માન શિથિલ થઈ જાય છે, કારણ કે તે બહિષ્કારી ભાવ હોવાથી
લાંબો સમય રહી શકતું નથી. ગોપીજનોનું માન ગાદ છે તેથી તે કોઈ દિવસ શિથિલ થતું નથી અને
હુમ્મેશાં ગાદ જ રહે છે. આ પ્રમાણે ગાદમાન હુમ્મેશાં રાખતું તે જ કાલનું નિયમન કહેવાય છે.
નાયિકાઓનો એવો સ્વભાવ છે કે તેઓ પ્રિયવચન વગેરે કારણને લીધે માનનો અવશ્ય ભાગ કરે
છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ અમારી—ગોપીજનોની—ન થાય, અને અમારો માનભાવ જ હુમ્મેશાં
રહો એ પ્રકારનો ગોપીજનોનો અવસ્થ છે. નાયિકાઓનો પ્રિય વચનોને લીધે માન ભાગ કરવાનો
જે સ્વભાવ છે તેનું નિયમન અલ્પ પ્રયત્નથી થઈ શકે છે. તેથી શ્રીમદ્ભ્રમણ્યુલ કહે છે કે) નાયિકા-
ઓના સ્વભાવનું નિયમન કરવાને માટે ગોપીજનોનો સંરમ્ભ—આપેશ—હતો. (ભગવાનની સાથે
પહેલાં સમાગમથી જે મુજ ગોપીજનોએ અનુભવેલું હતું તેનું સ્મરણ થતાં તે સમાગમમુખના
લોભથી કદાચિત્ તેમના—ગોપીજનોના—માનનો ભાગ થઈ જાય. તે પ્રમાણે ન થાય જેટલા માટે
વંચનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી શ્રીમદ્ભ્રમણ્યુલ કહે છે કે) લોભનો નાશ કરવાને માટે વંચનું
વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (અપર એ લોભનું સ્વરૂપ છે, અને તેના ઉપર ત્યારે દાંત પીસવામાં
આવે ત્યારે અપર—લોભ—દષ્ટાય છે, અર્થાત્ નાશ પામે છે.)

નાર્થ ચ સંરત્નમઃ । હોમેનાશાયૈ વંશઃ । મોક્ષાભાવાય જ્ઞાનવક્ત્રતા । પ્રમાણનિરાકરણાર્થ દત્તનમિતિ ।
યતો લૌકિકી ભક્તિઃ પુષ્ટા ભવતિ । પત્તદર્શયેષા નિરૂપિતા ॥ ૬ ॥

પદમતિપુષ્ટાં નિરૂપ્ય અલ્પુત્તમાં નિરૂપયતિ અપરેતે ।

अपराऽनिमिपदगम्यां जुषाणा तन्मुखास्तुजम् ।

आपीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तचरणं यथा ॥ ७ ॥

एषा हि भगवद्दर्शनेन गतदोषा जतो ध्यावेन भगवन्तं हृदये स्थापयितुकामा नेत्राभ्यां
नेत्रद्वारा भगवन्तं हृदि स्थापितवती । अत्र छावण्यामृतं पेयम्, सुखस्यानुलत्वोक्तः । अनिमिप-
दगम्यामिति पानकरणम् । द्रवद्रव्यस्यान्तर्निवेशनं पानम् । मये रसविच्छेदो भविष्यतीति

(આ પ્રમાણે ઘણો આગરુ હોવા છતાં પણ પોતાના હૃદયમાં પ્રિયની—પ્રમુની—સ્થિતિ આવશ્યક છે અને માન પણ હૃદયમાં હોય છે. કદચિત્ત ગોપીજનોના હૃદયનો ભગવાનમાં નો હય ધર્મ લાય તો તેમના હૃદયમાં રહેલા માનનો પણ લય—નાશ—ધર્મ લાય. નિર્દોષ ભાવથી જ ખરેખર મુક્તિ થાય ॥ એ ન્યાયને અનુસરીને ગોપીજનોનું માન જતું રહે એટલે તેઓ નિર્દોષ અને અને તેમને મુક્તિ મળે. ગોપીજનોને આ પ્રમાણે મુક્તિ ન મળે તેટલા આટે તેમના ઇશ્વરમાં—જ્ઞાનમાં—કદાચેય શબ્દવડે કુટિલતા દર્શાવવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોનો લાભ કુટિલતાને લીધે હોયવાળો થવાથી તેમની મુક્તિ ધર્મ શકે નહિ; અને જ્યારે તેમની મુક્તિ ન થાય ત્યાં પછી તેમના માનની મુક્તિ ક્યાંથી ધર્મ શકે ? આ તાર્કિક દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ કહે છે કે) —ગોપીજનોને મોક્ષ ન મળે તેટલા આટે કદાચેય શબ્દથી જ્ઞાનની વકતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(‘ભગવાન સર્વના ઇશ છે,’ ‘જે અંદર રહીને આત્માનું વિશ્વમાન કરે છે’ ઇલાદિ શ્રુતિઓ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં ઇશ, નિયામક મગેરે ધર્મો છે. આવા ધર્મોવાળા ભગવાનની આત્માનું ઉદ્ધેષન કરવું એ પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—વિરુદ્ધ છે. વળી જ્યારે પ્રમુ ગોપીજનોના અન્તાકરણને માનરહિત કરવા મયજ કરે છે ત્યારે ગોપીજનોનું અન્તાકરણ માનથી છૂટે પડતું નથી. આ વાત પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—નિરુદ્ધ છે અને તેથી તે સંભવે નહિ; પણ જો પ્રમાણના ભગનો નાશ કરવામાં આવે તો તે સંભવે. તેથી જ પ્રત્ની પદ વડે પ્રમાણનો નાશ જ કરવામાં આવ્યો છે. આ તાર્કિક દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ કહે છે કે) પ્રમાણનું નિશકરણ કરવાને આટે હનનનું—નાશનું—વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આમ કરવાથી લૌકિક ભક્તિ—લૌકની રીતને અનુસરનારો એક—પુષ્ટ થાય. આ પ્રસુધી જ આ ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૬

આ પ્રમાણે અતિપુષ્ટ તામત્રી ગોપીજનનું નિરૂપણ કરીને હવે શુકદેવજી આશુત્થમ નિર્ણય ગોપી-
જનનું મયજ ઇલાદિ ત્રલોકમાં વર્ણન કરે છે.

કોઈકે ખીજ ગોપીજન ભગવાનના મુખાવિન્દનું અનિમિપદૃષ્ટિથી—

એકી ટસે—પાન કરતાં દતાં, તો પણ જેમ સંત પ્રરપો ભગવાનના ચાણના

રસથી તૃપ્તિ પામતા નથી તેમ તે તૃપ્તિ પામ્યાં નહિ. ૭

આ પ્રમાણે આ ગોપીજન ભગવાનનાં દર્શન કરીને ખરેખર હોયરહિત થયાં છે, અર્થાત્ ભગવ-
દર્શનથી પૂર્વ દુઃખ .તે બૂઝી ગયાં છે. તેથી જ્યાંવડે ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપવાની ઇચ્છાથી આ ગોપીજને નેત્રો દ્વારા ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપ્યા. અહીં લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરવાનું છે, કદચ કે મુખને અમૃત—કમલ—કહેવામાં આવેલું છે. જેમ કમલનું સ્થાપન કરવાથી મકરન્દનું પણ સ્થાપન થાય છે તેમ ભગવાનના મુખનું સ્થાપન કરવાથી તેમાં રહેલા લાવણ્યનું પણ સ્થાપન ધર્મ લાય છે. મૂંગ ત્રલોકમાં અનિમિપદગમ્યામ્—જેમાં પાંપણે ગીઆવી નથી એવી દણિયો—એ પદ દર્શાવે છે કે લાવણ્યનું પાન કરવામાં આવે છે. પ્રવાહી પદાર્થને અંદર લઈ જતું તેનું નામ પાન. પ્રવાહી

અનિશ્ચિત્વમ્ પાનમ્ । નેત્રયોરહાલિત્વં જાવળ્યામૃતસ્ય વિરહત્વાત્ । પ્રીતિસેવનમત્રામિપ્રેક્ષમ્ ।
 યદપિ આ સમન્તાદર્શસદિત્વં સર્વમેવાભિનિષિદિત્વં સ્વાધીનં જાતમ્, ચદેવેચ્છતિ સદેષ હરયે પદ્યતીતિ,
 તથાપિ નાતૃપ્યત્ જલ્પમાયં ન વૃત્તવતી । તત્ર હેતુર્વિપયસૌન્દર્યમ્ । ન તુ પ્રયોજનામાયઃ પ્રતિ-
 વન્ધકઃ । પત્તદર્થ દષ્ટાન્તમાહ સન્તઃ તદ્ધરણં યદેતિ । સન્તો હિ જાતકાર્યાઃ । તથાપિ પરણારવિન્દે
 સહજો રસઃ । ન તુ કિંચિત્ પ્રાપ્તવ્યં નિવર્તનીયં ચા ॥ ૭ ॥

પદ્મા મુનર્દૂરભ્યા અનયા તુલ્યશીલા યોગાનુસારેણ ભગવન્તં શૃદ્ધીતવતીભાદૃ તં કાચિદિતિ ।

તં કાચિન્નેત્રરન્ત્રેણ હૃદિ કૃત્ય નિમીલ્ય ચ ।

પુલકાદ્યુપગૃહ્યાસ્તે યોગીવાનન્દસમ્પ્રુતા ॥ ૮ ॥

પૂર્વં લૌકિકી પદ્યાદ્ ભક્તિમાર્ગાનુસારિણી નિરુપિતા । હયં યોગાનુસારિણી । અતોડ્યાઃ સર્વા-
 વયવે દષ્ટિઃ । ઉપયોરોક્તિપ્રકરણમ્, અન્યથા દષ્ટિમેદઃ સ્વાત્ । પૂર્વસ્વાતુ દર્શનમેય પ્રયોજનમ્ । પદ્યા

પદ્યાર્થેને અંદર દર્શનતા વચ્ચે રસનો પ્રવાહ તુટી જશે એમ માનીને તે પ્રભાણે ન શાય તેટલા માટે
 અનિશ્ચિત દૃષ્ટિથી જ પાન કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે. લાવણ્યરૂપી અમૃત વિરહ તો એટલે નેત્રરૂપી
 અનિશ્ચિત—ગોપાલી—પીવાનું છે. મૂળ શ્લોકમાં જે જુવાણ પદ છે તેમાં જુવ ધાતુ છે અને તે
 ધાતુનો અર્થ પ્રીતિથી સેવા કરવી એ પ્રભાણે શાય છે અને તે જ અર્થ આ રથગે લેવાનો છે. (અર્થાત્
 ભગવાનના સુખક્રમજનું પ્રીતિસેવન એટલે સુખક્રમજમાં રહેલા લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન.) જે કે
 ધર્મસંહિત સર્વ સંપૂર્ણરીતે હૃદયમાં ઉતારેલું છે અને તેથી તે સ્વાધીન થયું છે, ત્યારે તે ગોપિકા
 જે વસ્તુની ધન્યઃ હરે છે ત્યારે તે પોતાના હૃદયમાં તે વસ્તુ જુવે છે, છતાં પણ તેમને સંતોષ થતો
 નથી, હવે બહુ ધનું એ પ્રસાદેની ભાવના થતી નથી. આ ગોપીજનને સંતોષ થતો નથી તેનું કારણ
 ભગવાનના સુખક્રમજનું સૌન્દર્ય છે. ગોપીજનને હવે કોઈ પણ ભાવનું પ્રયોજન નથી એ વાત પ્રતિ-
 સ્પંધક નથી, (અર્થાત્ ગોપીજનને હવે કોઈ પણ ભાવનું પ્રયોજન રહેલું નહિ હોવાથી તેમને અસંતોષ
 નહિ થાય એમ નહિ, અર્થાત્ અસંતોષ થયે જ.) આ વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુકદેવજી દુષ્ટાન્ત
 આપે છે કે સન્તસાધરણં યદા. સન્ત પુરુષો ખરેખર કૃતાચ છે, તેમણે પોતાનાં બધાં કાર્યો પૂર્ણ કરેલાં
 છે, છતાં પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં તેમને સહજ, સ્વાભાવિક, રસ રહેલો હોય છે. ભગવાનના
 ચરણારવિન્દમાં રહેલો સન્ત પુરુષોનો આ રસ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, કોઈ પણ ભાવના પ્રયોજનને દીધે
 નથી, કારણ કે તેમને હવે કોઈનું મેળવવાનું રહેલું નથી તેમ કોઈનો ત્યાગ કરવાનું રહેલું નથી. ॥
 હવે એક ગોપીજન આવે છે, અને તે આ (સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં) નિર્જુગ ગોપી-
 જનના જેવા સ્વભાવવાળાં છે. તે યોગને અનુસરીને ભગવાનનું શ્રદ્ધા કરે છે, ભગવાનને પોતાના
 હૃદયમાં રખાવે છે. આ વાત શુકદેવજી તં કાચિત્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

કોઈક ગોપીજન નેત્રદ્વયથી પ્રશ્નને હૃદયમાં ધારણ કરી, આંખો

મીંચી દઈ, રોમાંચિત ચર્ષ, પ્રશ્નનું આલિંગન કરી, યોગીની માફક આન-

ન્દમાં રૂખીને ઘેર. ૮

પહેલાં છઠ્ઠા શ્લોકમાં લૌકિકતા જેવા ભાવવાળાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, પછીથી
 સાતમા શ્લોકમાં અદિત્યમાર્ગને અનુસરનારાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે આ ગોપીજન
 યોગમાર્ગને અનુસરનારાં છે. તેથી આ ગોપીજનની દૃષ્ટિ ભગવાનના સર્વ અવયવોમાં રહેલી છે. આ
 ગોપીજન ભગવાનના જન્મે અવયવોનું અને તે દ્વારા બધાં જ અવયવોનું એકીકરણ કરે છે, નહિ તો
 ગોપીજનની દૃષ્ટિને દીધે ભગવાનના સ્વરૂપમાં ભેદ થાય. સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન કેવલ
 અદિત્યમાર્ગીય ॥ અને તેથી તેમને ભગવાનના દર્શનનું જ પ્રયોજન છે. (સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલ

વિરલેતિ કાચિદિત્યુક્તમ્ । તં પૂર્વોક્તમ્, 'ન સહુ ગોપિકાનન્દનો મવાનિ'તિ વચા નિરુપિતમ્ । નેત્ર-
રન્ત્રેણેતેકવચનં ત્પ્રવચેશર્થમ્ । હૃદિ કૃત્યેતિ । હૃદિ કૃત્વા । અસમાસેઽપિ ત્વપ્ । હૃદિકૃત્યેત્સહ-
સ્તમાસો વા । તવોઽન્દઃપ્રવિષ્ટો વહિર્માં ગચ્છત્તિતિ નિમીલનં કૃતવતી । ન હિ તસ્યા વુદ્ધો મગ-
વાન્ યદિરવશિષ્ટોઽસ્તિ । સ્વકીયો વા માગલસ્યા ગૃહીત્વ ઇતિ । વચરાત્ સર્વેન્દ્રિયનિવર્તનમ્ ।
તવોઽન્દરાનન્દે પૂર્ણે પુલકાદ્ગ્ની જ્વાતા । કેવલાનન્દેન મુલકે ગોપીત્વં ન મવિષ્યતીતિ તદ્યથ વિશેષ-
માદ્ અપગૃહ્યાસ્ત ઇતિ । અયં રોમાઞ્ચઃ સાત્ત્વિકમાત્રે પ્રવિષ્ટઃ । જત પવાન્તરુપગૃહ્યાલિપ્ત આસ્તે ।

ગોપીજન ભક્તિભાગ્યિ છે અને ભક્તિભાગમાં એકને વશ થઈને બહાર ભગવાનના મુખારવિન્દનું
દર્શન થતાં જ બીજા બધા પદ્યોનું તેમને—ગોપીજનને—વિદ્યમરણ થાય છે, અને તેથી ભગવાનના
મુખારવિન્દ વિના બીજા કોઈ પણ પદ્યર્થની તેમને અપેક્ષા રહેતી નથી. યોગભાગમાં તો ધ્યાનમાં
ભગવાનના પ્રત્યેક અંગનું પૃથક્ ચિન્તન કરવામાં આવે છે, અને ધારણમાં તે બધાં અંગોથી બનેલા
એક જ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવામાં આવે છે, કારણ કે અંગોના પરસ્પર સંબંધનું સ્મરણ કર્યા વિના એક
અંગનું સ્મરણ કરવામાં આવે તો તે અનુચિત હોવાથી અપરાધરૂપ છે. તેથી બધાં અંગોને એકત્રિત
કરીને ચિન્તન કરવામાં આવે છે. કેવલ યોગભાગમાં કદાચ અપરાધ જ છે, પણ યોગાનુસારી ભક્તિ-
ભાગમાં તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં પણ ભેદ થાય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ સ્માત્તર હોવાથી ભવાત્મક છે,
તેથી જો સ્વામિનીનો ભાગ ભગવાનના એક એક અંગમાં જ રહે તો સ્વામિનીના લાવને લીધે
ભગવાનના સ્વરૂપમાં પરસ્પર ભેદ ઉત્પન્ન થાય. પણ આ આકાશ શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન
ભગવાનનાં બધાં જ અંગોનું એકીકરણ કરે છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થતો ભેદ દૂર થઈ જાય છે.)

આ પ્રકારનાં—ભગવાનની સાથે આલિંગન કરવાની ઇષ્ટાવાળાં—ગોપીજન દુર્લભ છે તેથી
શુકદેવણ કહે છે કે કાચિત્. મૂળ શ્લોકમાં જે તમ્ પદ છે તે પૂર્વોક્ત ભગવાનના સંબંધમાં વાપર-
વામાં આવેલું છે; તે ભગવાન કે જેમનું વર્ણન આ જ ગોપીજને પહેલાં ગોપીગીતમાં ન સહુ ગોપિકા-
મન્વનો મવાન્ એ પ્રમાણે કરેલું છે. મૂળ શ્લોકમાં જે નેત્રરન્ત્રેણ પદમાં એકવચન છે તે ભગવાનના
સ્વરૂપના પ્રવેશને માટે છે. (ભગવાનનું સમુદિત સ્વરૂપ એક છે અને તેથી તેને પ્રવેશ કરવાને માટે
એક જ નેત્રદ્વારની જરૂર રહે છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે હૃદિ કૃત્ય પદ છે તેનો અર્થ હૃદિ કૃત્વા—
હૃદયમાં ધારણ કરીને—એ પ્રમાણે થાય છે. હૃદિ કૃત્ય એમાં ચમત્સ નથી છતાં પણ ત્વપ્ પ્રત્યય
લગાડવામાં આવ્યો છે. (સમત્સ ન હોય છતાં પણ ત્વપ્ પ્રત્યય લગાડવો એ સિદ્ધાન્ત પાશ્વિનિથી
ક્ષિત વૈયાકરણોનો છે; તેથી શ્રીમદ્ભાગવત બીજા અર્થ આપતાં કહે છે કે) હૃદિકૃત્ય એ અહુરુચમાસ
છે એમ માનવું. પછીથી આ ગોપીજને ચોતાની આંખો મીચી દીધી જેથી અંદર ગએલા ભગવાન
બહાર જતા રહે નહિ. આ ગોપીજનની શુદ્ધિમાં તો એમ જ છે કે હવે ભગવાન બહાર બાકી રહ્યા
જ નથી. અથવા તો આ ગોપીજને ભગવાનમાં જે ચોતાનો ભાગ હતો તે લઈ લીધો. (પ્રભુ
પોતે પ્રકટ થઈને દરેક ગોપીજનને સ્વનું દાન કરે છે તેથી ભગવાન બધાં ગોપીજનોના ભાગરૂપ થાય
છે. અર્થાત્ જેને માટે ભગવાનનું જે સ્વરૂપ પ્રકટ થયું હોય તે તેનો ભાગ ગણાય છે. આ ઉપરથી
સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જેમ પિતાની મિલકતમાં પુત્રોનો ભાગ રહેલો હોય છે તેમ પ્રભુના સ્વરૂપમાં પણ
સ્વામિનીઓનો જ ભાગ રહેલો છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે જ છે તેનો ભાવ એવો છે કે ગોપીજનોની
બધી ઇન્દ્રિયો નિવૃત્ત થઈ ગઈ.

પછીથી ગોપીજનનો અંદર રહેલો આનન્દ જગદે પૂર્ણ થયો ત્યારે તેમના શરીરે રોમાંચ થયો.
કેવલ આનન્દથી—અદ્ભુતમાનન્દથી—જો શરીરે રોમાંચ થાય તો ગોપીયણું ન રહે; તેથી ગોપીત્વની
સિદ્ધિને માટે શુકદેવણ ઉપગ્રહ આસ્તે—આલિંગન કરીને ઉભાં રહ્યાં—એ પ્રમાણે આ ગોપીજન વિષે
વિશેષ કહે છે. (યોગીઓના હૃદયમાં જગદે ભગવાનનો આનિર્વાપ થાય છે ત્યારે આનન્દને લીધે તેમના

તામેવ સ્થિતિં ધારિતવતી ધવસ્યાન્વરામાવાય । ન્તુ તસ્યા ઉત્તરઞ્ચ કાર્યમ્, સમષ્ઠતા સહ સન્મોગાં
કર્તવ્યઃ, આલાપાઃ, શૃદ્ધે ચ ગન્તવ્યમિતિ કયં તામેવાવસ્યાં સ્થાપિતવતી । તન્નાહ યોગીવેતિ । યોગી
હિ તયૈવામે સર્વં કાર્યં સાધયતિ, તયૈયમપિ તયૈવાવસ્યાતા સર્વં સાધનીયમિતિ સ્થિતા । કિન્ન
આનન્દસમ્પ્રાપ્તતા । આનન્દે નિમગ્ના । અતઃ એવ વહિઃસંવેદનરહિતા । સંવેદનાયામેય સત્તાં કાર્યાનુ-
સન્ધાનમ્ । ન હિ પૂર્ણે આનન્દે કશ્ચન કામોસ્તિ ॥ ૮ ॥

एवं विशेषाकारेण कृत्यमुक्त्वा सर्वासां सामान्याकारेण प्रयोजनमाह सर्वास्ता इति ।

सर्वास्ताः केशचालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।

जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

यो हि पलित्वरजस्तमોभ्यां व्याप्तयोरपि फलसम्पादकः, तस्य सुदृग्गुणबोभयुक्तानामासासुद्धारे

શરીરે રોમાંચ થાય છે; પરંતુ આ ગોપીજન યોગીઓના જેવાં નથી, કારણ કે તેમણે—ગોપીજને—
ભગવાનને આલિંગન કર્યું છે. તેથી આ ગોપીજનમાં કામભાવ મુખ્ય છે, એટલે ગોપીત્વ જ મુખ્ય છે,
યોગનો પ્રકાર નહિ.) રસશાસ્ત્રમાં આ રોમાંચની બહુના સાત્ત્વિકભાવમાં કરવામાં આવેલી છે, અને તેથી
જ આ ગોપીજન પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની સાથે આલિંગન કરી રહ્યાં છે. બીજી અવસ્થા ન આવે
એટલા માટે આ ગોપીજન તે જ સ્થિતિ—ભગવાનની સાથે આલિંગનની સ્થિતિ—ધારણ કરી રહ્યાં છે.

શંકા—અરે! આ ગોપીજનને તો આગળ ઉપર અનેક કાર્ય કરવાનાં છે—ભગવાનની સાથે
સંલોગ કરવાનો છે, તેમની સાથે આલાપ કરવાનો છે, પોતાને ઘેર પાછા જવાનું છે—તો પછી આ
ગોપીજન ભગવાનની સાથે આલિંગન કરીને જ આલિંગનની સ્થિતિમાં જ કેમ બેસી રહ્યાં ?

સામાધાન:—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગી દય, યોગીની માફક
યોગી, અદેખર, તે અવસ્થાથી જ આગળ સર્વ કાર્ય સાધે છે: તેમ આ ગોપીજન પણ તે જ—આલિ-
ંગનની જ—અવસ્થાથી બધું સધાશે એમ માનીને તે જ સ્થિતિમાં બેઠાં છે.

વળી આ ગોપીજન આનન્દસમ્પ્રાપ્ત છે, અર્થાત્ આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ ગયેલાં છે, અને
તેથી જ આ ગોપીજનને બહારના જગતનું જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન હોય તો જ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે.
ત્યારે આનન્દ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો કામ—અભિલાષ, ઇચ્છા—રહેતો નથી. (જેમ
યોગી પોતાની અવસ્થાથી બધું કાર્ય સાધે છે તેમ હું પણ સાધેશ એમ આ ગોપીજન માને છે અને
તેથી જ તે તે જ અવસ્થામાં રહે છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે કે આ ગોપીજન
આનન્દમાં ખૂબ ડૂબી ગયેલાં છે તેથી બીજા કોઈ પંથુ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે એમ નથી, એટલે
તે તે જ અવસ્થામાં રહ્યાં છે. ૮

આ પ્રકારે બધાં ગોપીજનોનાં વિશેષ પ્રકારનાં ફલોનું વર્ણન કરીને હવે શુકદેવજી સર્વાંતાઃ
ઉત્કર્ષિત્વલોકમાં ભગવાને ગાઘાન્વરીતે સર્વ ગોપીજનોને જે ફલ—વિરહના તાપની નિવૃત્તિરૂપ ફલ—
આપ્યું તેનું વર્ણન કરે છે:—

તે બધાં ગોપીજનો ભગવદ્દર્શનરૂપી પરમ ઉત્સવથી મુખી થયાં,

અને જેમ મનુષ્યો પરમાત્માને પામીને તાપથી મુક્ત થાય છે તેમ તે

વિરહતાપથી મુક્ત થયાં. ૯

આમાં રમેશુલુ થયો છે, ત્યારે મહાદેવમાં તમેશુલુ થયો છે. જે ભગવાન રમેશુલુવાળા સદાને
અને તમેશુલુવાળા મહાદેવને પણ મોકલૂંથી ક્યાં આપે છે તેવા ભગવાનને સુદ્રશુલુથી શોભ પામેલાં

કઃ પ્રયાસ इति वक्तुं केशवेत्युक्तम् । तस्य योगमालोकः आलोकनं प्रवक्ष्यो वा अन्तर्बहिः । अत एव स एव परमोत्सवः । यथा ठीकिकाणां महाराज्यप्राप्तिः पुत्रोत्सवो वा । तेन निर्वृताः सर्वा एव जाताः । एवं वासामिष्टसिद्धिरुता । अनिष्टनिवृत्तिमाह जह्विर्विरहजमिति । नन्वेवं सति सुखा एव वा भवेयुः । न हि संसारे निवृत्ते भगवत्साक्षात्कारेण परमनिर्वृत्तौ सत्तां कञ्चन पुरुषार्थोऽवशिष्यते । उवाह प्राप्तं प्राप्येति । प्राप्तः सुपुत्तिसाक्षी । साध्यवे भगवदातिर्भावो निरूपितः । तत्र च जीवानां प्रवेशो वासनासहिदानाम् । तं प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः पुनरावाप्ति, एवमत्राप्यागमिष्यन्तीति भावः । यतो जनाः चायमानाः, न तु वृत्तमाधिकारिणः । ससम्बन्धवत्पापनाशमिव परं भगवान् प्रकटः ॥ ९ ॥

આ ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં શી પ્રયાસ લાગવાનો હતો ? ક એટલે પ્રદ્યુમ્ન, દેરા એટલે મહાદેવ અને તે બંનેને જ એટલે મોક્ષરૂપી મુખ ભેગનામાંથી ગળે છે તે ભગવાન, કેદાર કેદવાય છે. આ ગોપીજનોના અને ભગવાનના બધા ગુણો મહાન છે, પણ ભગવાનનું પરોક્ષ ભજન કેવી રીતે કરવું તે આ ગોપીજનો લાલ્પતાં નથી. પરોક્ષભજનનું અર્થજ્ઞ તે જ ગોપીજનોનો ભુદ્ર—હલકો—ગુપ્ત.) આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ભગવાનને ક્રમ પડવાનો નથી એ વાત શુક્રદેવજી કેદાર પદ વડે કહે છે. આ કેદાર ભગવાનનો આલોક, દર્શન અથવા અંદર અને બહારનો પ્રકાશ; તેથી જ તે આલોક જ પરમ ઉત્સવ છે. જેવી રીતે જગતમાં લોકોને મહાસત્યની પ્રાપ્તિથી અથવા મુત્રની પ્રાપ્તિથી પરમ ઉત્સવ થાય છે તેવી રીતે આ ગોપીજનોને ભગવાનના દર્શનથી અથવા પ્રકાશથી પરમ ઉત્સવ થાય છે. આ પરમ ઉત્સવને લીધે બધાં જ ગોપીજનો મુખી થયાં. આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઈષ્ટ પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ બેઠાં કહેવામાં આવ્યું. ગોપીજનોનું અનિષ્ટ પણ જતું રહ્યું એમ શુક્રદેવજી જહ્વિર્વિરહજમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે.

શંકા:—અરે ! ત્યારે ગોપીજનોનું અનિષ્ટ નાશ થાયું અને ઈષ્ટ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તો તે મુક્ત જ થઈ ગયાં. તે સમયે ધણી આર્તિને લીધે ગોપીજનોનાં પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અને જીવ ભગવાનમાં જ પેચી ગયાં, અને ભગવાનના સંગપથી જ પરમ આનન્દ ભોગવવા લાગ્યાં. ગોપીજનોની આ પરિસ્થિતિમાં તેમને બાહ્ય જગતનું અનુસન્ધાન સંભવિત ન હતું, અને તેથી તે મુક્ત જ થઈ ગયાં. સંસાર ત્યારે નાશ પામે છે, અને ભગવાનના આક્ષરકાંડથી ત્યારે પરમ મુખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પુરુષાર્થ બાકી રહેતો નથી.

સમાધાન:—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે પ્રાણ પ્રાપ્ય, પ્રાણ એટલે સુપુત્રિ કાળમાં સાક્ષી તરીકે રહેનાર ભગવાન, મુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સુપુત્રિ—ગાઢ, સ્વપ્ન વિનાની, નિદ્રા—કાળમાં ભગવાનનો આલિંગન થાય છે. તે સમયે વાસનાસકિત જીવોનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થાય છે. જેમ સંસારના અધિકારી મનુષ્યો સુપુત્રિ કાળમાં આ પ્રવેશને પ્રાપ્ત કરીને પાછા ભગવત્ પ્રવેશ કર્યા છે. જેમ સંસારના અધિકારી મનુષ્યો સુપુત્રિ કાળમાં આ પ્રવેશને પ્રાપ્ત કરીને પાછા ભગવત્ પ્રવેશ કર્યા છે. સુપુત્રિકાળમાં પ્રવેશ કરીને સંસારાધિકારી મનુષ્યો ભગવત્પ્રવેશમાં આ જગતમાં પાછા આવે છે તેનું કારણ એ કે તેઓ જન છે, ઉત્પન્ન થયા છે, ઉત્પન્ન અધિકારી નથી. ભગવાન તો પોતે પોતાનો સમગ્ર દર્શાવવાને માટે જ પ્રકટ થયા છે, નહિ કે ગોપીજનોનો પોતાનામાં લય કરવાને માટે. (સુપુત્રિકાળમાં એ કે જીવનો પ્રવેશ પ્રવેશ થાય છે છતાં પણ તે સમયે તેનામાં—જીવમાં—આટલું નથી. ગોપીજનોની પ્રવેશ પ્રવેશ કરવા જીવની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે, તેથી કોણે શંકા થાય કે જીવની સાક્ષી ગોપીજનોમાં પણ અર્જન રહેતું હશે. પણ આ શંકાને સ્થાન નથી, કારણ કે ભગવાનના સમાગમ સમયે ગોપીજનોને જે જ્ઞાન હતું તે જ્ઞાન ભગવાનના પરોક્ષ ભજન વખતે પણ હતું. તમે ગોપીજનો ત્યારે આજે પરોક્ષ ભજન કરો છો ત્યારે પણ હાલની માફક હું તમારી સમીપ ઉભો

एवं तासां कृतशुक्त्वा कामिर्भगवत्कृतमाह तामिरिति ।

तामिर्विधूतशોકाभिर्भगवानच्युतो वृतः ।

व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिमिर्यथा ॥ १० ॥

તાસાં સમ્યન્થે પ્રાકૃતીનાં ભગવતોઽન્યથાત્વં સજ્જેત, તન્નિવર્ત્યેતે । અન્યથા સ્વાર્થમેવ ભગવ-
તિરોધાનં સ્યાત્ । ‘સ નૈવ વ્યરમત્, તસ્યાદેવકી ન રમતે’ इतिश्रुते: । લોકોપિ કેવલં ભગવન્ત

હોઈ શું, પણ તમે મને પ્રકટ તરીકે બાણી શકતાં નથી, તેથી પરોક્ષ ભગવાન વખતે પણ મારો સંબન્ધ
હોય છે’ એ જણાવવાને માટે ભગવાન્ હમણાં પ્રકટ થયા છે, અને તેથી ગોપીજનોને વિશેષ પ્રકટનું રાખે
પ્રાપ્ત થતાં તેમનામાં અજ્ઞાનનો સંભવ રહેતો નથી. આ પ્રમાણે સુપ્રસિક્ષણમાં પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી
જીવોના કરતાં ગોપીજનો વિલક્ષણ—સિત પ્રકારનાં—છે. આ ગોપીજનો લૌકિક નથી, તેમ પ્રસિદ્ધ
મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારાં પણ નથી, પરંતુ ભગવાનની સાથે બાહ્ય સમગ્રમની અભિલાષાવાળાં છે.
ભગવાન્ પણ તેમનો મનોરથ પૂરે જ છે, એટલે ગોપીજનોનો મનોરથ પૂર્ણ થયે જ. સુપ્રસિક્ષણમાં
પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી જીવોની સાથે ગોપીજનોની જે સરખામણી કરવામાં આવેલી છે
તે તો ફક્ત એક જ દૃષ્ટિએ, અને તે એ કે જેમ સુપ્રસિદ્ધિમાં પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા જીવો મોક્ષનાં
અભિલાષવાળા જીવો કરતાં સિત છે તેમ આ ગોપીજનો પણ મોક્ષના અભિલાષવાળા જીવો કરતાં સિત છે.
આ બાબતમાં જ બેની સરખામણી છે, બીજી મેઈ રીતે નહિ.) ૯

આ પ્રમાણે ભગવાન્ મત્તેના ગોપીજનોના કૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે શુદ્ધેવજી તામિ ધસ્યદિ
શ્લોકમાં ગોપીજનોની સાથેના ભગવાનના કૃત્યનું વર્ણન કરે છે.

હે તાત ! શોકરહિત થએલાં તે ગોપીજનની સાથે વિટળાએલા

અચ્યુત ભગવાન, જેમ પ્રાકૃત પુરુષ શક્તિઓથી શોભે તેમ, અધિક
શોભ્યા. ૧૦

આ ગોપીજનો જે પ્રાકૃત હોય તો તેમની સાથે સંબન્ધ થતાં ભગવાન્ પણ અધિક પ્રાકૃત ધર્મ
બળ—આ પ્રમાણે, જે કોઈને શંકા થાય તો તેનું નિવારણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે.

જે ગોપીજન પ્રાકૃત હોય તો તેમના સંબન્ધથી ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત ધર્મ જાય અને તેને પરિણામે
ભગવાનની અલૌકિક શોભા તિરોહિત ધર્મ બળ; અને આવા લયથી ભગવાન્ પોતે જ પોતાના સ્વાર્થને
માટે—પોતાને પ્રાકૃતત્વ પ્રાપ્ત ન થાય અને પોતાની અલૌકિક શોભા જતી ન રહે તેટલા માટે—તિરોહિત
ધર્મ ગયા એમ મનાય; અને તો પછી ગોપીજનોના સમાગ્રમમાં ભગવાનની શોભા અધિક છે એ વાત
તો ક્યાં જ રહી ? ‘ભગવાન્ અદેષર રમ્યા નહિ; તેથી તે એકલા રમતા નથી’ એ સુતિ ઉપરથી જણાય
છે કે ભગવાનની રમણી ધમ્મ છે. ભગવાનને રમણી ધમ્મ હોવા છતાં પણ જ્યારે પોતે ગોપીજનોથી
વિરોહિત ધર્મ ગયા ત્યારે તો કોઈને એમ શંકા થાય કે ગોપીજનો પ્રાકૃત છે અને તેમના સમાગ્રમથી
ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત બની બળ અને પોતાની અલૌકિક શોભા ગુમાવી જેસે, એટલે એ લયથી ભગવાન્
ગોપીજનોથી તિરોહિત ધર્મ ગયા. આવી શંકા ન થાય તેટલા સારુ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં
આવે છે કે ગોપીજનોના સમાગ્રમથી તો ભગવાનની અલૌકિક શોભા જતી રહેવાને બદલે ઉડતી વધી
અને તે જ સ્પષ્ટ બતાવી આવે છે કે ગોપીજનો પ્રાકૃત નથી.

(ગોપીજનોને પહેલાં ફક્ત ભગવાનના દર્શનથી આનન્દ થયો ન હતો, પણ જ્યારે તેમણે ભગ-
વાનને પોતાના સમાગ્રમમાં જોયા ત્યારે તેમને—ગોપીજનોને—પણુ આનન્દ થયો. ત જ પ્રમાણે) લોકો
પણ કેવળ ભગવાનનાં દર્શન કરીને આનન્દ પામતા નથી, પરંતુ જ્યારે તેઓ સર્વશક્તિથી ભેદાબેલાં

પશ્યન્ ન નિર્વૃત્તો ભવતિ કિન્તુ સર્વશક્તિયુક્તં પરમ્ । પુન્સ: સ્ત્રિયાશ્ચ સ્તયોઃ મુલ્લદુઃખિનોર્નૈતિવાક્યાન્
પૂર્વવન્ તા દુઃખિતાએન્ તદોત્તમતા ન મવતીત્યાહ વિધૂતશોકામિરિતિ । તાઃ પૂર્વોક્તાઃ । ગુણાન્તા-
સામુક્તા ઇવ સર્વથા પ્રપન્ના ઇતિ । મમ્યે શ્લોકઃ સમગ્રનિ । વસિન્નિવૃત્તે યથાપૂર્વમેવ તાઃ । મગવાંશ્ચ
પશુગૈર્ધર્મયુક્તઃ, તથાપિ પ્રાકૃત ઇવ યદિ પરિચ્છિન્નકામઃ સ્વાત્, તથાપિ વૈલક્ષણ્યાત્ ન રોચેત ।
મગવાંસુ પૂર્ણકામ ઇત્યાહ અચ્ચુત ઇતિ । અતઃ તામિર્વૃત્તઃ અધિકં વ્યરોચત સહજાપેક્ષયા ।
વક્તાર્યવિશ્વાસેન દિ શ્રોતા વક્તારં પુષ્પાવીચ પિતેવ પુત્રં સ્વાર્થમ્ । અવ મગવાંસુતિગુણાર્યકચનેન વજ્ર
શ્રોવારં મુપ્તયતિ । અમ્યથાતપિકારિણં મત્વા ન વદેદ્દૌઃકિન્નમર્થમ્ । પ્રકૃતે વાસિન્નર્થે રાહો વિશ્વાસં
દૃષ્ટવિસન્તોયેણ જોહેન ચ વિદુત્વેન સમ્બોધયતિ તાતેતિ । નન્વેવં સત્તિ મગવત્કાન્તોઃ તારતમ્યાન્

ભગવાનનાં હૃદય છે ત્યારે તેમને ધણો જ્ઞાન-દેવ થાય છે. પુન્સ: સ્ત્રિયાશ્ચ સ્તયોઃ મુલ્લદુઃખિનોર્નૈ—
પુરુષ અને સ્ત્રી એ બે એક બીજા પ્રત્યે એકબીજાનાં હોય, સરખાં મુખી હોય, તો જ સમાગમ શકિત
થઈ શકે, પરન્તુ બેમાંથી એક મુખી અને બીજું દુઃખી હોય તો તેમનો સમાગમ શક્યમ થઈ શકતો
નથી—એ વાક્યથી જો ગોપીજન પહેલાંની માફક દુઃખી હોય અને એકલા ભગવાન જ મુખી હોય
તો ભગવાનની રસોત્તમતા ન રહે; તેથી શુકદેવણ વિધૂતશોકામિઃ એ પદવડે કહે છે કે ગોપીજનોનો
શોક જતો રહ્યો હતો. આ ગોપીજનોનું વર્ણન તો પહેલાં કરવામાં આવેલું છે. “અમે સર્વ રીતે તમારે—
ભગવાનને—શરણે આવેલાં છીએ” એ પ્રમાણેના ગોપીજનોના શુભો પહેલાં જ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.
વચ્ચમાં ગોપીજનોને શરણુલ્લખ જતો રહેવાથી શોક થયો; આ શોક દૂર થયો એટલે પહેલાંની માફક જ
ગોપીજનો શોકરહિત થઈ ગયાં. ભગવાન્ જૈશ્વર્ય વગેરે છ ગુણોવાળા છે, છતાં પણ જો પ્રાકૃત પુરુષની
માફક તેમનો કામ કાલપરિચિન્ન, અનિલ, યાય, તો ગોપીજનોથી વિલક્ષણતા માય અને તે શોકે નહિ.
(મૂળ પ્રલોકમાં ગોપીજનોને માટે તામિઃ—પેલાં—એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. તે એમ ખતાવે છે કે
ગોપીજનો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણે ગયેલાં છે, અને તેથી ગોપીજનોનો કામ, અપરિચિન્ન, નિલ,
છે. જો ગોપીજનોનો કામ પરિચિન્ન, અનિલ, માનીએ, તો પછી ત્યારે તેમનામાં કામ ન હોય ત્યારે
ભગવાનને શરણે તે જાય નહિ, અને તેને લીધે તેમનામાં ભગવાનનું સર્વપ્રકારનું શરણુ સંભવે નહિ.
પણ ગોપીજનો ભગવાનને સર્વપ્રકારે શરણે ગયેલાં છે એટલે તેમનો—ગોપીજનોનો—કામ નિલ છે.
ગોપીજનોનો કામ નિલ હોય અને ભગવાનનો કામ પ્રાકૃત પુરુષની માફક અનિલ હોય તો ગોપીજનો
અને ભગવાન્ જો બેની વચ્ચે વિલક્ષણતા આવે અને તેથી ભગવાન્ શોકે નહિ.)

ભગવાન્ તો પૂર્ણકામ છે એમ શુકદેવણ અચ્ચુતઃ એ પદ વડે કહે છે. (ભગવાન્ પૂર્ણકામ છે,
પણ ગોપીજનો પૂર્ણકામ નથી. જો ભગવાનની માફક શકતો પણ પૂર્ણકામ હોય તો તેમને ભગવાનની
અપેક્ષા રહે નહિ એમ અનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય એ વ્રહ્મસૂત્રમાં કહેલું છે. આ ગોપીજનોનો કામ અપરિ-
ચિન્ન, નિલ, છે, ત્યારે ભગવાન્ પૂર્ણકામ જ છે, તેથી ભગવાનનો કામ કાલપરિચિન્ન, અનિલ, હોઈ
શકે જ નહિ.) ભગવાન્ અને ગોપીજન જો બંનેનો કામ અપરિચિન્ન, નિલ, હોવાથી ગોપીજનોથી
વિદુત્વએલા ભગવાન્ પોતાના સ્વાભાવિક—એકલા—સ્વરૂપના કરતાં વધારે શોભવા લાગ્યા.

(મૂળ પ્રલોકમાં જે તાત સંગોધન છે તેનું સ્વસ્થ સમજાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગ્રંથ કહે છે કે) જેમ
પિતા સ્વર્થને માટે પુત્રનું પોષણ કરે છે તેમ શ્રોતા પણ વક્તાએ જે અર્થ કહ્યો હોય તેમાં વિશ્વાસ
દર્શાવીને વક્તાનું ખરેખર પોષણ કરે છે. તેથી જ આગળ ભગવદ્દીવાક્યની અતિશુભ અર્થ કહીને વક્તા
શ્રોતાને મુખ આપે છે. આમ ન હોય તો શ્રોતાને ભગવદ્દીવાક્યસના અનવિધારી માનીને વક્તા તેને
ભગવદ્દીવાક્યની અલૌકિક અર્થ કહે નહિ. શુકદેવણ આ ચાલતા પ્રસંગમાં પરીક્ષિત રાજાની પોતાનામાં
વિશ્વાસ જોધને અતિ સંતોષથી અને એકથી પિતાની માફક રાજાને તાત એ પ્રમથે સંગોધે છે.

સહજત્વં ન સ્યાત્ । અતઃ બાહ પુરુષઃ શક્તિર્મિથ્યેવેતિ । ચયાયં પ્રાકૃતોપિ પુરુષઃ સર્વસામર્થ્યેનુ હીનેતુ
લોકપ્રતીત્યા ન રોચત શ્વઃ, જ્યેષ્ઠઃ ક્રિયાજ્ઞાનાદિક્ષકીરવિષ્કરોતિ, સદાધિકો રોચતે, તથા જ્યેષ્ઠમપિ
ભગવાન્ રોચમાન એવ પ્રકટાસુ શક્તિસુ મોષિકાસુ સર્વપ્રતીત્યા માતુકાનામપ્યન્તઃકરણેન અધિકં જ્યરો-
ચત અતિસૌન્દર્યં પ્રાપ્તવાન્ । તતો ભગવાન્ પરમાનન્દયુક્તઃ તત્ત્વ એવ 'અપ ક્ષેવાનન્દયાસી'તિમુતેઃ ॥૧૦॥

વાસામાનન્દજનનાર્થં ચત્ત કૃતર્પણસદાહ ત્તાઃ સમાદાયેતિ ।

તાઃ સમાદાય કાલિન્ધ્યા નિર્વિદ્ય પુલિનં વિમુઃ ।

વિકસત્કુન્દમન્દારસુરમ્પનિલપદ્મપદમ્ ॥ ૧૧ ॥

તાઃ સમ્યક્ આદાય સગીચીને પુલિને નિર્વિદ્યોપવિષ્ય વિમુર્જાતઃ । કાલિન્દી કલિન્દ-
કન્યા । કલિં ઘટીતિ કલિન્દઃ । અતઃસાઘાઃ પુલિને વાસામગ્ધોન્વં ભગવતા યા કલહો ન મવિવ્દ-
સીતિ જ્ઞાપિતમ્ । પુલિનં વર્ણયતિ ક્રીડાયોગ્યસ્વાર્થં સાર્થેન સર્વતઃ ઉપરિ અગ્રજ્યેતિ । પ્રથમતઃ ઉર્વતઃ
સૌમાગ્યમાહ । વિકસન્તિ કુન્દમન્દારપુષ્પાણિ તેષાં સુરમ્પનિલઃ પદ્મપદા ધમતાશ્ચ યત્ર । યાયો-

અરે । ગોપીજનોના સમાગમથી ભગવાનની શોભામાં વધારો થાય, તો પછી તારતમ્યને લીધે—
શોભામાં અધિકતા થવાને લીધે—ભગવાનની શોભા સ્વાભાવિક નહિ રહે, પણ વિકારી થશે. આ શંકર્તું
નિવારણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પુરુષઃ શક્તિર્મિથ્યા, જેમ માણસનું બધું સામર્થ્ય—બધી શક્તિઓ—
તિરોહિત રહે તો પ્રાકૃત માણસ પણ લોકોની દૃષ્ટિએ શોભતો નથી, પણ જ્યારે તે ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ
વગેરે પોતાની શક્તિઓ પ્રકટ કરે છે ત્યારે લોકોની દૃષ્ટિમાં તે વધારે શોભે છે, તેમ આ ભગવાન પણ
શોભાયમાન જ છે, પણ જ્યારે ગોપિકાઓરૂપી એમની શક્તિઓ પ્રકટ થાય છે ત્યારે બધાંની દૃષ્ટિએ
અને ભાવુક પુરુષોના અન્તઃકરણમાં અધિક શોભે છે, અતિ સુંદર લાગે છે. તેથી જ આ ભગવાન છે, આ જ
પરમાનન્દવાળા છે, અને શ્રુતિ પણ કહે છે કે “આ જ ભગવાન ખરેખર આનન્દ આપનાર છે.” ૧૦

ગોપીજનોમાં આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભગવાને જે કહ્યું—પોતાની જે બાપકતા પ્રકટ કરી—
તેનું વર્ણન શુકદેવજી તાઃ સમાદાય ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરે છે.

તેમને—ગોપીજનોને—સાથે લઇને યમુનાજીના ખીસતાં કુંડ અને

મન્દાર પુષ્પોધી સુવાસિત યજ્ઞેલા વાયુવાળા અને શ્રમરોવાળા તીર પર

પધારીને ભગવાન પોતે સિત્ત—બાપક—ચા. ૧૧

તે ગોપીજનોને સાથી રીતે લઇને સુંદર તીરે બેસીને ભગવાન બાપક થયા; અર્થાત્ બધાં જ
ગોપીજનોની સગીપ થયા. કાલિન્દી એટલે કલિન્દ પર્વતની કન્યા. કલિને—કલહને—જે કાપી નાખે
છે, નાશ કરે છે, તે કલિન્દ. તેથી કાલિન્દીના, યમુનાજીના, તટ ઉપર ગોપીજનોની અંદર પરસ્પર
મદ અને માનને લીધે કલહ નહિ થાય, તેમ જ ભગવાનની સાથે પણ કલહ નહિ થાય એમ જણાવવામાં
આયું. (અહીં યમુનાજીના તટમાં કલિનો નાશ કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ થયો છે અને તેથી પૂર્વલીલામાં
યમુનાજીનો જે તટ હતો તેનાથી આ તટ જિત્ત પ્રકરનો છે. પૂર્વલીલામાં યમુનાજીનો જે તટ હતો ત્યાં
તો ગોપીજનોનાં મદ અને માન સંભવે, એટલે તે તટમાં તે વખતે કલિનું ખંડન કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ
ન હતો. આ ભાવ દર્શાવવાને માટે યજ્ઞઃ પુલ્લિનમવિષ્ય એ છબીસમા અધ્યાયના પિરતાગીસમા
શ્લોકમાં કાલિન્દી મદ ન વાપરતાં નદી મદ વાપરવામાં આયું છે.)

હવે યમુનાજીનો તટ કીધને માટે ગોચર છે એટલા સારા શુકદેવજી એક શ્લોકમાં તેનું બધી
બાબુધી, ઉપરથી અને નીચેથી એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

અયો ગુણાઃ સ્વદ્યાઃ । મંદરન્દોષિ પુષ્પેષ્વધિકઃ । તેન મત્તા ઇમરા અપિ નાદસામકત્વેન ગાનાદાવુપ-
યુજ્યન્તે । વિકાસો વાય્વર્થે ય્ય । કુન્દગન્ધઃ શાન્તઃ । મન્દારગન્ધઃ પુષ્પઃ । તેન ગુપ્તાગુપ્તકામયોદ-
દ્રોષકો નિરુપિતઃ । (શત્રન્તોત્તયા પ્રમુનિવેશનસમયે એવ વિકાસારગ્નો ન તુ પૂર્વમપીતિ જ્ઞાપ્યતે,
અન્યથા વિકસિતેતિ વદેન્ । एवं सति यस्मिन् क्षणे यस्वार्थस्तोपयोगस्तस्मिन्नेव क्षणे तत्कार्यं भवति
नान्यदेति लीलामાત્રોપયોગેવાત્રત્વં સર્વમપીતિ જ્ઞાપિતં મવતિ । અન્યથા સાર્ધોધ્યાયત્રયોક્તલીલાયાં
ક્રિયમાણાયાં મૂલ્યેવ રાત્રિરતીતેલધુનૈવ વિકાસે હેત્વન્તરામાવાત્સ ન મવેત્, અત એવ ન વદે-
દપિ । एवं सत्येवाहकुन्दादिसम्बन्धित्वेनोक्तत्वादनिजादयोऽप्यधुनैव प्रवृत्ताः न पूर्वमपीति ज्ञेयम् ।)
સતતવ્રતવાપિ સૌરભ્યવ્રતીત્વર્થે સુરમિરનિલ વક્તઃ । एवं परितो जलं, परितः सुगन्धः, परितः पुष्पाणि,
પરિતો વાયુઃ, પરિતો નાદ इति निरूपितम् ॥ ૧૧ ॥

उपर्युत्तमतामाह शरदिति ।

शरच्चन्द्रांशुसन्दोहध्वस्तदोषातमःशिवम् ।

कृष्णाया हस्तरत्नाक्षितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥

પ્રથમ શુક્રદેવજી યસુનાજીના તટનું સર્વ પ્રકારના—ચારે ય બાબુના—સૌભાગ્યનું વર્ણન કરે છે.
વિકાસ પામતાં કુન્દ અને મન્દાર પુષ્પો; તેમનો મુગંધિ વાળો પવન અને વદપદ—સમરાઓ—
ન્યાં છે તેવા પ્રકારનો યસુનાજીનો તટ. અહીં વાયુના ત્રણે ય શુભો—શીત, મન્દ અને મુગંધિ—સ્પષ્ટ
છે. મંદરન્દ પશુ પુષ્પોમાં અધિક છે, અને તેનાથી મત્તા ધમેલા બમરાઓ પણ નાદ ઉત્પત્ત કરનારા
હોવાથી તેમનો ગાન વગેરેમાં ઉપયોગ અર્થ થકે. વિકાસ એ વાયુનો જ અર્થ છે; કુન્દપુષ્પની ગન્ધ
શાન્ત છે; મન્દાર પુષ્પની ગન્ધ પુષ્પ—ધન—છે. આ પ્રકારે શુભ અને અશુભ—પ્રકટ—કામનો ઉદ્દેશોધક
છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

(મૂળ શ્લોકમાં વિકસત્—વિકાસ પામતાં—એમ ને શત્રન્ત—વર્તમાન કુદન્ત—પદ વાપરવામાં
આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાન ને સમયે યસુનાજીના તટ ઉપર બિરાજતા તે જ સમયે
વિકાસનો આરંભ થયો, તે પહેલાં નહિ. આ પ્રમાણે ભો ન હોય તો શુક્રદેવજી મૂળ શ્લોકમાં વિકસત્ને
અર્થે વિકસિત એમ બહુકુદન્તનો પ્રયોગ કરત. આ પ્રમાણે હોવાથી ને ફક્ત ને પદાર્થનો ઉપયોગ
હોય છે તે જ ફક્તે તે કાર્ય થાય છે, બીજી ફક્તે નહિ; તેથી અહીંની સર્વ વસ્તુઓ પણ ફક્ત લીલાની
ઉપયોગી જ છે એમ જણાવવામાં આવે છે. આમ ભો ન હોય તો આઠ ત્રણ અધ્યાયમાં વર્ણવેલી લીલા
કરવામાં આવતાં રાત્રિનો પશ્યો ભાગ આશ્યો ગયો, અને તેથી દુઃખમાં જ વિકાસનું બીજું કારણ ન હોવાથી
વિકાસ થાય નહિ, અને તેથી જ શુક્રદેવજી તેનું—વિકાસનું—વર્ણન પણ કરે નહિ. આ પ્રમાણે હોવાથી
આવા—વિકાસ પામતા—કુન્દ વગેરે પુષ્પોની સાથે પવન વગેરેનો સંબંધ છે એમ વર્ણન કરેલું હોવાથી
પવન વગેરે પણ દુઃખમાં જ વ્યવૃત્ત થયા, પહેલાં નહિ એમ બજાવું.)

સ્વતંત્ર રીતે પણ મુગંધ જણાય તેટલા માટે મૂળ શ્લોકમાં મુગંધિ પવન કહેવામાં આવ્યો છે.
આ પ્રમાણે યસુનાજીના તટની ચારે બાબુ જલ, ચારે બાબુ સુગન્ધ, ચારે બાબુ પુષ્પો, ચારે બાબુ
વાયુ અને ચારે બાબુ નાદ છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૨

ફવે યસુનાજીનો તટ ઉપરથી પણ ઉત્તમ ॥ એમ શુક્રદેવજી શત્ર્ પદ્યવિ શ્લોકમાં કહે છે—

શરદ્ જતુના ચન્દ્રનાં કિરણોના સમૂહથી રત્નોનો અન્ધકાર ન્યાં
નાશ પામ્યો હતો, અને તેથી ને તીર અત્યન્ત કલ્યાણરૂપ હતું, અને
શ્રીયસુનાજીના તરંગરૂપી—મોઝરૂપી—હસ્તોથી ન્યાં કોમલ રેતી પથરાઈ
ગઈ હતી (એવા પ્રકારનું શ્રીયસુનાજીનું તીર હતું.) ૧૨

શરત્કાલીના ચે ચન્દ્રાંશવઃ, સેવાં ચે સન્દોહાઃ સમૂહાઃ, સૈર્ધ્યસંઃષોપાયા રાગ્યા-
સ્તમો યત્ર । તેન અલ્યન્તં ત્રિવં કલ્યાણરૂપમ્ । બન્ધકારે ગતેષિ યદિ મૃતાત્મિનિવિષ્ટં ભવેન્ તપાસિ
તદાપ્યસમસ્રસમિતિ કલ્યાણરૂપતા નિરૂપિતા, નિર્વિઘ્નમિમેષકાર્યસમ્પાદકલ્પદાપનાય વ । પરિવશ
નિકૃષ્ટાઃ પદાર્થાઃ ગોપર્યવશઃ । બધલસ પુલિનસ ગુણનાદ કુર્યોતિ । સાસિ ભગવત્સનાત્રી મૂસંત્કારે
કૃતવતી ભગવદ્રમણાર્યમ્ । કૃષ્ણાયા હસ્તરૂપાઃ તરલાલ્લરક્ષાઃ ચૈઃ આચિતાઃ કોમલવાલુકા યત્ર ।
અન્વયા હસ્તરૂપતાભાવે સમતા ન સ્વાત્ । તેન સૈલં કોમલત્વં સમતા ષોષા । તાદૃશં પુલિનં
નિર્વિરય તપ્ર ગત્વા ધા સિત્તાઃ । ડપવેશનસમે વદ્યસિ । ભાવેનેવોપવેશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

તત્તો ગોપિકાનાં કૃત્યમાદ તદર્શનાદ્વાદેતિ ।

તદર્શનાદ્વાદવિધૂતહૃદ્વ્રજો મનોરથાન્તં શ્રુતયો યથા યયુઃ ।

સૈવક્તરીયૈઃ કુલકુલુમાક્ષિતૈરવીશ્વપન્નાસનમાત્મયન્ધવે ॥ ૧૩ ॥

શરદ્ કાલુના જે ચન્દ્રનાં કિરણો, તેમનો જે સમૂહ, તેનાથી ધોવાનો—સત્રીનો—અન્ધકાર નાશ
પામ્યો છે ત્યાં (એવા પ્રકારનું યજ્ઞનાણું વીર); તેથી તે વીર અલ્યન્ત કલ્યાણરૂપ છે. સત્રીનો
અન્ધકાર જતો વશો હોય, છતાં પણ જો તે સમયે સૂત વગેરે રથમાં હોય, તો તો તે ઠીક નહિ; તેથી જ
સત્રી કલ્યાણરૂપ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; આગળ ઉપરનું ઇષ્ટ કાર્ય નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થઈ જશે એ
જણાવવાને માટે પણ સત્રીને કલ્યાણરૂપ કહેવામાં આવી છે. શ્રીયમુનાળના વીરની આણુમાણુ
આવેલા પદાર્થો હલકા પ્રકારના નથી, તેમજ ઉપર તથા નીચે આવેલા પદાર્થો પણ હલકા નથી. હવે
શુકદેવજી શ્રીયમુનાળના વીરની નીચે આવેલા પદાર્થોનાં ધર્મોનું વર્ણન કૃષ્ણા ઇન્દ્રાદિ શાખોમાં કરે છે.
શ્રીયમુનાળનું નામ કૃષ્ણ છે, અને તેથી ભગવાનનું નામ ધારણ કરનાર શ્રીયમુનાળએ પણ ભગવા-
નના રમણને માટે ભૂમિનો સંદેશર કયો. શ્રીયમુનાળના હસ્તરૂપ જે તરંગો—મોજાં—તેનાથી પથરા-
એલી હતી કોમલ રેતી ત્યાં, એવા પ્રકારનું વીર. એ શ્રીયમુનાળને મોજાંરૂપી હાથ ન હોત તો વીર
ઉપર રેતી સરખીરીતે પથરાઈ ન હોત. આ પ્રમાણે રેતી થીત, કોમલ અને સરખી પથરાએલી છે
એમ કહેવામાં આવ્યું. આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન વ્યાપક બન્યા, દરેક ગોપીજનની સમીપ ઉભા
અથવા તો આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન ઉભા રહ્યા. ભગવાનની તટ ઉપર ઘેરવાની વાત શુકદેવજી
આગળ ઉપર ચોદમા પ્રલોકમાં કહેશે, કારણ કે ત્યાં જ ગોપીજનો ભાવથી આસન રથે છે ત્યારે જ
ભગવાન બેસે છે. (હમણાં ગોપીજનોએ ભાવથી આસન રથનું નથી, તેથી ભગવાન તટ ઉપર બેઠા
નહિ. આસન રથવાની વાત તેરમા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવશે.) ૧૨

પછી ગોપીજનોને ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત થયો અને ભગવાનને માટે આસન રથનું એ વાત શુકદેવજી
તદર્શનાદ્વાદ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

આ પ્રકારના ભગવાનના દર્શનના આનન્દથી ગોપીજનોનાં હૃદયનાં
કુંપ નાશ પામ્યાં, અને જેમ શ્રુતિઓએ ભગવદ્વિગ્ન કરીને ભગવદા-
નન્દ પ્રાપ્ત કર્યો તેમ ગોપીજનોએ પણ ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કર્યો.
તેમણે પોતાના આત્માના બન્ધુ એવા ભગવાનને માટે રતનોના કુંકુમથી
અંકિત થએલા પોતાના ઉત્તરીય વસોથી આસન રથનું. ૧૩

શોકે મટેડપિ કામસ્ત્રાપાત્મકો વર્તેત એવ, સમ્વન્ધસ્ત્રાજાવત્વાત્ । યદા પુનસ્તાદશસાને તદયં
ગતઃ, તદા તદ્દર્શનેન તસ્ય વદવસ્થામાપન્નસ્ય દર્શનેન ચોડ્યમાહ્વાદઃ માલ્યર્થેનિશ્ચવાત્ તેન
વિધૂતાઃ હૃદ્વજો યાસામ્ । एवं विवृत्ते दोषे तासां यत्नावं तदाह मनोरथान्तं ययुरिति । તામિર્યયા-
ન્યશ્ચિત્ સમ્વન્ધોઽમિલપિતઃ । જાતસ્તુ વતોઽનન્તગુણસામગ્રીસહિતઃ । અતો મનોરથસ્તાપ્યન્તે
વચ્ચ ઘાટસં ચયુઃ । નન્વનમિલપિતં કથં પ્રાપ્તુવુઃ, તન્નાહ શ્રુતયો યથેતિ । શ્રુતયો હિ નિરન્તરં
મગધદ્વજવર્ણનપરાઃ । તેન ધર્મેણ જાચઃ પૂર્વરૂપં ચન્નનસ્રસ્યારિ ચદ્યમ્યં મગવત્સ્વરૂપં તત્ પ્રાપ્તવલ્લઃ ।
'અતો યાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્' इति मगवदानन्दो मनोरथान्तो भवति । તત્પ્રતિ-
પાદિકાઃ શ્રુતયો જાતાઃ । સર્વે ચ મન્યન્તે । 'તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં વૃન્હામિ', 'જતોઽસ્મિ લોકે વેદે
ચ પ્રયિતઃ પુરુષોત્તમઃ' इति, 'सर्वे वेदा यत्पदनामनन्वि' इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मणि ह्रुतयः प्रमाण-
मिलव्यवसीयते । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययम्' इतिन्यायाच्च । બહૌકિચ્ચે વેદાર્યઃ । બહૌકિકા વેદવાન્દા ।
લોકે ચ ન સંદેહઃ । તથાપિ નિરન્તરં મગવત્કાર્યં કથયન્તીતિ લોકાઃ વચ્ચૂપગેન શુદ્ધાન્તાઃકરણાઃ

તામિર્વિધૂતયોકામિઃ એ દસમા પ્રલોકમાં કહેવામાં આભું છે કે ગોપીજનોનો શોક જતો રહ્યો;
છતાં પણ હજી તેમનો તાપાત્મક કામ તો છે જ, કારણ કે હજી સુધી તેમનો ભગવાનની સાથે સંબંધ
થયો નથી. ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના તીરે ગોપીજનોને માટે જ્યાં છે, ત્યારે તો તે અવસ્થામાં
રહેલા ભગવાનના દર્શનથી લાભિષ્ઠમાં હોયે ભગવાનની સાથે સંબંધ થશે એ નિશ્ચયથી ગોપીજનોને જે
આનન્દ થયો તેનાથી તેમના હૃદયના રોગો નાશ પામ્યા. આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપીજનોના દોષ નાશ
પામ્યા ત્યારે તેમની જે સ્થિતિ થઈ તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે મનોરથાન્તં યયુઃ. ભગવાનની
સાથેના ઓછા પણ પ્રકારના સંબંધની ગોપીજનોને ધમ્મ્ય હતી; પરંતુ તેમનો ભગવાનની સાથે અનન્ત
શુણ્ણની સામગ્રીવાળો સંબંધ થયો, અર્થાત્ ધાર્યો હતો તેના કરતાં પણ ધણો સારો સંબંધ થયો.
તેથી મનોરથનો પણ અન્ત ત્યાં હોય છે તેવા પ્રકારનો ભગવદાનન્દ ગોપીજનોએ પ્રાપ્ત કર્યો.

અરે ! ગોપીજનોએ આવા અનન્તશુણ્ણવાળા ભગવદાનન્દની અભિલાષા રાખી ન હતી, તો પછી
તેમણે તે આનન્દ કેવી રીતે મેળવ્યો ? આ ચંક્રાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રુતયો વયા.
શ્રુતિઓ, ખરેખર, હૃદયમાં ભગવાનના શુણ્ણનું વર્ણન કર્યા જ કરે છે; અને આ પ્રકારે ભગવદ્શુણ્ણનું
વર્ણન કરવાથી, વાણીના પૂર્વરૂપ મનથી પણ જે અગમ્ય છે તે ભગવત્સ્વરૂપનું શ્રુતિઓને જ્ઞાન થયું.
બધા મનોરથોનો અન્ત ભગવદાનન્દમાં છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “મન સાધે જેને પ્રાપ્ત કર્યા
વિના ત્યાંથી વાળી પાછી વળે છે.” આવા પ્રકારના ભગવાનના સ્વરૂપનું શ્રુતિઓ પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ
વિચારકો પણ માને છે કે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. (બીજી રીતે અર્થ એવો થાય
કે શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે બીજાઓને જે ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતિને આધારે
જ થાય છે.) “ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે હું પ્રશ્ન કરું છું,” “તેથી હું, લોક અને વેદમાં
પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું,” “બધા વેદો જે પદ્ય—પ્રાપ્ત કરવા ચોચા પ્રદર્શન—વર્ણન કરે છે” ઇત્યાદિ
વાક્યો ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે બ્રહ્મના વિષયમાં શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે. “બધાં ઉપનિષદોથી જેનું જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે વિધિવાદ્યમાં એ નથી” એ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરથી પણ એ જ નિર્ણય
થાય છે. (આ પ્રમાણે શ્રુતિઓએ મનોરથોનો ત્યાં અન્ત આવે છે એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું; તે પણ
ભગવદ્શુણ્ણથી જ, પોતાના આત્મરૂપથી નહિ.) વેદમાં જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તે અલોકિત છે,
અને વેદના શબ્દો પણ અલોકિત છે. વેદના શબ્દોનો સંકેત લોકમાં નથી, છતાં પણ વેદના શબ્દો
હૃદયમાં જ ભગવાનના કાર્યનું વર્ણન કરે છે, એટલે વેદના શબ્દોનું અથવા કદવાથી લોકોનાં અનુકરણ
શુદ્ધ થાય છે, અને તેઓ પોતે જ ભગવાનના અનુચરને લીધે જ વેદમાં વર્ણવેલા અર્થાલિત પરમરૂપનું
શુભ- ૨૫

સ્વયમેવાલૌકિકવિપદે સામર્થ્ય મન્યન્તે । શુદ્ધિઃ સત્યતિપારિકા મમવદિચ્છયા, નાત્ર લૌકિક સાધન-
મપેક્ષતે યુક્તિ યા । તથા एतासामपि मनोरथान्तर्गताः ।

જ્ઞાન મેળવવાને માટે સમર્થ છે એમ જાને છે. શ્રુતિ પણ જે ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે તે ભગવાનની તે પ્રકારની ઇચ્છાને હીધે જ, નહિ કે શ્રુતિના પોતાના સામર્થ્યથી. ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં શ્રુતિને કોઈ પણ લૌકિક સાધનની અથવા તો યુક્તિની અપેક્ષા નથી. તે જ પ્રમાણે આ ગોપીજનો પણ જ્યાં પ્રધા મનોરથોનો અન્ત છે એવો ભગવદાનન્દ મેળવે છે.

(શ્રુતિઓમાં જે ભાગ છે એક ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપના અનુભવનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, જ્યારે બીજા ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને માટે જે સાધનો છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. શ્રુતિ કહે છે કે યતો યાચો નિચર્તન્તે અમાપ્ય મનસા સદ—મન યાદે ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે.—આ ઉપરથી જણાય છે કે માણસ ફક્ત પોતાની શક્તિથી જ ભગવાનનો અનુભવ કરી શકતો નથી. પણ જ્યારે શ્રુતિએ ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે ત્યારે સ્પષ્ટ માહત્તમ પડે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી જ થઈ શકે છે. શ્રુતિ-ઓને પહેલાં ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ ન હતો, પણ હૃદયેશાં ભગવાનના શુભોત્ત્ત કરવાથી તેમના ઉપર ભગવાનની કૃપા થઈ, અને તેથી જ—ભગવત્કૃપાના ઝાળથી જ—ભગવદાનન્દનો તેમને અનુભવ થયો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માહત્તમ પડે છે કે ભગવાનનું સર્વભાવથી ભજન કરવું એ પ્રકારના શ્રુતિમાં જણાવેલા ધર્મનું શ્રવણ કરીને તે પ્રમાણે કરવાથી ભગવાનનો અનુભવ થાય છે અને તેથી ભક્તિ રૂપજ થતાં ભક્ત પોતે જ ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે યોગ્ય થાય છે. ગોપીજનોના આલતા પ્રસંગમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ૨૬ થી ૨૮૩ એમ આઠ ત્રણ અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાન પ્રતિ જે સ્નેહ છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સ્નેહને હીધે ભગવાન ગોપીજનોને વશ થાય છે, અને તેથી જ ગોપીજનો ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજા પુષ્પશાળી ભક્તો પણ ગોપીજનોનાં વચનોનું શ્રવણ, કીર્તન વગેરે કરીને અને ગોપીજનોના ભાવને અનુસરીને ભગવાનનું ભજન કરીને ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરી શકે એમ તત્ત્વર્ય છે.

અહીં કોઇને શંકા થાય કે જ્યારે ભગવાન સર્વ પ્રકારે વાણીનો વિષય થઈ શકે નહિ ત્યારે તો “વેદો હૃદયેશાં ભગવાનના કર્ણનું વર્ણન કરે છે” એ વાત પણ સંભવે નહિ, કારણ કે જ્યારે વેદો ભગવાનના કર્ણનું વર્ણન કરે ત્યારે તો ભગવાનનું સ્વરૂપ વાણીનો વિષય થઈ જાય. વળી, શ્રુતિએ ભગવાનના શુભોત્ત જે વર્ણન કરે છે તેને પરિણામે ભગવદાનન્દનો અનુભવ થાય છે એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ આ પ્રમાણે—ભગવાન સર્વ રીતે વાણી અને મનનો વિષય નથી તે કારણથી—બાધિત થયો અને તેથી શ્રુતિએ ભગવદાનન્દ મેળવ્યો એ વાતને પણ બાધ આવશે. તેથી ભગવાન ફક્ત નિષેધ-દ્વારા જ વાણીનો વિષય થઈ શકે છે, વિધિદ્વારા નહિ એ પ્રમાણે યતો યાચો નિચર્તન્તે ઇલાદિ શ્રુતિનું તત્ત્વર્ય છે. ભગવાન પહેલાં સર્વ રીતે વાણીનો વિષય ન હતો, પણ પાછી પોતાની ઇચ્છાથી જ વાણીનો વિષય બન્યા એ પ્રમાણે શ્રુતિનું તત્ત્વર્ય નથી. તેથી મૂળ સ્લોકમાં મનોરથાન્તં શ્રુતયો વયા વયુઃ એ પ્રમાણે જે દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ફક્ત પ્રાસિંગી—મેળવવાની—બાબત પૂરતું જ ગણવાનું છે. મનોરથાન્તની—ભગવદાનન્દની—પ્રાપ્તિ ગમે તેમ કલ્પીને તેમાં દૃષ્ટાન્ત ઘટાવવાની જરૂર જરા પણ નથી.

આ શંકાનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે. વેદનાં વાક્યો ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. શબ્દોની અર્થ દર્શાવનારી શક્તિ (અભિધાયક્તિ) ભણ્યા વિના વેદના વાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. જગતમાં વેદના શબ્દો પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી વેદનાં વાક્યોના શબ્દોની શક્તિનું જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. તેથી વેદવાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન ફક્ત ભગવદિચ્છાથી જ થઈ શકે છે. તેથી જ ભગવાન ગીતાઇમાં કહે ॥ કે યતોઽસિ લોકે યેદે ચ પ્રથિતાઃ પુરુષોત્તમાઃ, તેથી જ લોક અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ

एवं परमपुरुषार्थदातुर्मगवतोऽन्वत्रामिनिवेशे आचारधर्मसम्बन्धात् स्वस्य कृतापेक्षा न भवि-
ष्यतीति पूजार्थमात्मनिवेदनार्थं च आसनं चक्रुरित्याह स्वैरुत्तरीयैरिति । तदशस्यानां स्त्रीयस्त्रानि

હું. મોક્ષમાર્ગનો નાશ ન થાય એટલા માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે. મોક્ષમિચ્છેજ્ઞતાર્થનાત્, જનાર્દન ભગવાન્ પાસેથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવી, એ વાદ્યથી જગ્યાય ॥ કે મોક્ષ એટલા ભગવાન્ પાસેથી જ મળે છે. તમેવં વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એટલા જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. એ ભગવાનની ઇચ્છા વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન કરાવવાની ન હોય તો મોક્ષ મેળવવાનાં બીજાં સાધનો ન હોવાથી અને મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન પણ ન હોવાથી મોક્ષનો નાશ જ થઈ જાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે જ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી મનુષ્યો મોક્ષ મેળવી શકે છે.

મનુષ્યોના સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એટલા માટે તો ભગવાને વેદને પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં જે સાધનત્વમ્ક રૂપ વડે જે પુરુષાર્થ જે પ્રકારના અધિકારીનો સિદ્ધ થાય તે રૂપ, તે પુરુષાર્થ અને તે અધિકારીનું શ્રુતિએ મોક્ષપર્યન્ત નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ વીણા વગાડનારની ઇચ્છા પ્રમાણે શુદ્ધ શુદ્ધ અર્થવાણા શબ્દો વીણામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે ભગવદ્વિજ્ઞાને અનુસરીને શ્રુતિએ શુદ્ધાં શુદ્ધાં રૂપ, પુરુષાર્થ, અધિકારી વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે; અને જેમ વીણા વગાડનાર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દ ઉત્પન્ન થવાથી વીણાની ઉપર સંતુષ્ટ થઈને તે વીણાનું અનેક પ્રકારે રક્ષણ કરે છે, તેમ ભગવાને પણ રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને આનન્દ આપ્યો. ભગવાને જે રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને જે આનન્દ આપ્યો તે રૂપનું અને તે આનન્દનું પહેલાં શ્રુતિઓને જ્ઞાન ન હતું, અને હુમણું પણ ભગવાનનો આનન્દ મન અને વાણીનો વિષય નથી. આ પ્રકારની પણ દ્વારત્વમ્ક વસ્તુ છે એ જણાવવાને માટે શ્રુતિઓ કહે છે કે યત્તો યાત્તો નિયતંતે અગ્રાપ્ય મનસા સહ । આનન્દં દ્રઢાણો વિદ્વાન્ ન યિતેતિ કુત્વચ્ચત ॥ આ શ્રુતિમાં જે પૂર્વાર્થ છે તે આનન્દનું વિશેષણ છે. ફલરૂપ વસ્તુના અનુભવ પહેલાં, “રસો ધૈ સઃ, રસં દોષાયં લાઘ્વા આનન્દીમવતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જે ભગવત્સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે તે ભગવત્સ્વરૂપ ફક્ત સર્વાત્મભાવથી જ ગ્રાહ્ય થાય એમ છે, બીજે પ્રકારે નહિ, એમ જણાવવાને માટે સર્વાત્મભાવનું વ્યાખ્યાન કરતું અચક્ષ્ણ હોવાથી સર્વાત્મભાવ દર્શાવનારા ધર્મનું વર્ણન આનન્દં દ્રઢાણો વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્થમાં કરવામાં આવેલું છે. આવા પ્રકારનો આનન્દ જેણે ભવ્યો અથવા મેળાઓ તે કોઇનાથી જીતીતો નથી, તે લોક અને વેદથી જીતીતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ પરીક્ષા કરવાને માટે જે સાક્ષાત્ ભગવાનની આજ્ઞા હોય તેના ઉદ્દેશનથી પણ જીતીતો નથી. મોક્ષ મેળવવાનાં જે સાધનો છે તે આણુસના પોતાના પ્રયત્નથી થઈ શકે એવાં હોવાથી મોક્ષને માટે અવશ્ય વગેરે સાધનોનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે; પણ અહીં તો ભગવાનના સ્વરૂપનો આનન્દ ફક્ત ભગવાનના અનુગ્રહથી જ મળી શકે એમ હોવાથી મનુષ્યના પોતાના પ્રયત્નથી તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અને તેથી જ અવશ્ય વગેરે સાધનોનો અહીં ફક્ત અનુવાદ જ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ નિષેધદ્વારા જ વાણીનો વિષય બને છે એમ ને આન-
વામાં આવે તો આનન્દં દ્રઢાણો વિદ્વાન્ એ શ્રુતિમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો ઓષ કરનારા દ્રઢાણ-
એ પદમાં જે પરી વિસંજિત છે તે સમ્બન્ધવાચક છે એ પદ સ્વીકારવાં જરૂર અને પરીવિમર્શિતો નિરોધરૂપી દોષ જ ગ્રાહ્ય થાય. તેથી મૂળ શ્લોકમાં શ્રુતિઓનું જે દાનન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ભગવદાનન્દની ગ્રાપ્તિ સુધીનું ભણવું, ફક્ત ગ્રાપ્તિ પૂરતું નહિ, એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે પરમ પુરુષાર્થનું દાન કરનાર ભગવાન્ જે બીજે સ્થળે બેસવાની ઇચ્છા રાખે તો આધ્યત્મસમ્બન્ધથી પોતાની કૃતાર્થતા ન થાય, તેથી પૂજા અને આદરનિવેદનને માટે ગોપીઓએ ભગવાનને માટે આસન રચ્યું એમ ગુરુદેવજી સ્વૈકર્તરીયે પદવટ કહે છે. (એ ગોપીઓનો આસનને માટે ભગવાનને પોતાનાં વસ્ત્રો ન આપે તો ભગવાન્ ગોપીઓના સંબંધ વગરની બીજી વસ્તુ ઉપર બેસે, એટલે તેટલા અંશમાં ગોપીઓની કૃતાર્થતા ન થાય. શ્રુતિમાર્ગનો તો સિદ્ધાન્ત છે કે જેમને

ગ્રીણિ મવન્તિ । પરિધાનીયં, કુત્પટ્ટિકા, ઉપરિવશં ચ । સર્વામિરેવ સ્તોપરિવસાણિ જાતનાર્થં
 દત્તાનિ । ઉપરિવસાણ્યપિ દ્વિવિધાનિ મવન્તિ । સર્વદા પરિધેયાનિ, મોગસમયે ચ । તાનિ સૂક્ષ્માનિ
 મવન્તિ । તાન્યેવ ભગવતે દત્તાનીતિ જ્ઞાપયિતુમાદ કુચકુકુમાદ્કિતૈરિતિ । શુદ્ધાણ્યપિ કુકુમાનિ
 ક્રીડાયામાર્દ્રાણિ મવન્તિ । જતલેનાક્રિતાનિ ઉત્તરીયાણિ અર્ચીકૃપન્ કલ્પયામાસુઃ । નનુ સ્તોપરિ-
 પરિવેયં કયમધઃ કલ્પયાદ્ઝકુરિત્યાશક્રુષાદ આત્મવન્ધવ इति । આત્મનઃ સ एव वन्धुः, रक्षिव
 आत्मा तदर्थमेव, वेदः स्वात्मा च । अत एपर्याच्छादनमपि तदर्थमिति तस्यासनकुत्रिरुचिता ॥ १३ ॥

ततो भगवान् तासु सर्वत्र निविष्ट इति स्थापयितुं तदचासन उपविष्ट इत्याह तत्रोपविष्ट इति ।
 तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।

यकास गोपीपरिपદ્गतोऽर्चितलोलोચलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

ભગવાનને આત્મનિયેદન કરેલું છે તેમની કોઈ પણ વસ્તુ અથવા ઇન્દ્રિય ને કહે છે ભગવત્સેવાના ઉપ-
 યોગમાં ન આવે તે જ કહે છે તે વસ્તુ અને ઇન્દ્રિય નક્કી થાય છે. તેથી ને લક્ષ્યોનો નિરોધ થએલી
 છે તેઓ સર્વત્ર સર્વ પદાર્થમાં ભગવાનના સ્મરનથી અસિદ્ધ થાય છે; અને બ્યારે તે પદાર્થનો
 ભગવાનની સાથે સ્મરન થાય છે ત્યારે તે પદાર્થ કૃતાર્થ થાય છે, બ્યારે સંબંધ નથી હોતો ત્યારે તે
 પદાર્થ કૃતાર્થ થતો નથી. સ્વામિનીઓ તો, ખરેખર, પ્રિય પ્રભુની સાથે સર્વ અંશે પોતાનો સંબંધ થાય
 એમ જ ઇચ્છે છે, કારણ કે સ્વામિનીઓનો એ સ્વભાવ જ છે. પ્રભુ પણ સ્વામિનીઓને, માટે હંમણાં
 પ્રકટ થએલા છે, એટલે સ્વામિનીઓ વિના ખીલા કોઈની ભગવાનની સાથેના સંબંધને માટે યોગ્યતા
 નથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી ગોપીજનોએ ભગવાનને આસનને માટે પોતાનાં ઉત્તરીય
 વસ્ત્રો આપ્યાં એથી આધારમૂર્તિના સંબંધથી કૃતાર્થતા થાય.)

મજામાં રહેનારી સ્ત્રીઓને ત્રણ વસ્ત્રો હોય છે; એક વસ્ત્ર પહેરવાનું, બીજું વસ્ત્ર ચોળી અને ત્રીજું
 વસ્ત્ર ઉપરનું. બધાં જ ગોપીજનોએ પોતાનાં ઉપરનાં વસ્ત્રો આસનને માટે ભગવાનને આપ્યાં. ઉપરનાં
 વસ્ત્રો પણ એ પ્રકારનાં હોય છે; એક વસ્ત્ર હંમેશાં જ વાપરવાનું અને બીજું વસ્ત્ર ભોગસમયે વાપરવાનું.
 ભોગ સમયે વાપરવાનું વસ્ત્ર બીજું હોય છે. આ જ વસ્ત્ર ગોપીજનોએ આસનને માટે આપ્યું એ જણા-
 વધાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે કુચકુકુમાદિતૈઃ. સ્તન ઉપરનું કુકુમ સૂઝાઈ ગયેલું હોય તો પણ
 ફીટમાં તે બાંનું થઈ જાય છે. તેથી જ ઉત્તરીય વસ્ત્રો કુકુમતા ચિહ્નવાળાં થએલાં હતાં. આવા પ્રકારનાં
 ઉત્તરીય વસ્ત્રોનું ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે આસન રચ્યું.

પોતાનાં ઉપર પહેરવાનાં વસ્ત્રો ગોપીજનોએ નીચે કેમ પાધર્યા એમ ને શંકા થાય તો તેનું
 સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે આત્મવન્ધવે. આત્માના ભગવાન જ બન્ધુ છે. ગોપીજનોએ
 પોતાના આત્માનું અલ્હાર સુધી ને રક્ષણ કર્યું છે તે ભગવાનને માટે જ કર્યું છે. આત્મવન્ધવેમાં ને
 આત્મા શબ્દ છે તેનો અર્થ ગોપીજનોની દેહ અને આત્મા થાય છે. તેથી ઉપર પહેરવાનું વસ્ત્ર પણ
 ભગવાનને માટે જ છે; એટલે ગોપીજનોએ ઉપરના વસ્ત્રનું ભગવાનને માટે આસન રચ્યું. ૧૩

પછીથી ભગવાન ગોપીજનોએ આસન તરીકે આપેલાં વસ્ત્રો દ્વારા તે વસ્ત્રો પહેરનારાં બધાં જ
 ગોપીજનોમાં પધાર્યાં એ જણાવવાને માટે ગોપીજનોએ આપેલા આસન ઉપર ભગવાન બેઠા એમ
 તત્રોપવિષ્ટઃ ઇલાદિ સ્લોકમાં શુકદેવેલ કહે છે.

યોગેશ્વરના દૃઢ્યની અંદર જેમનું આસન કલ્પિત છે એવા ભગવાન

ઈશ્વર તે વસ્ત્રો ઉપર બેઠા (અને તે દ્વારા બધાં ગોપીજનોમાં વિરાજ્યા);
 ત્રણ લોકની લક્ષ્મીની શોભાના એક જ સ્થાનરૂપ શરીરને પારણુ કરી,
 ગોપીજનોની સલામ્યાં વિરાજતા અને ગોપીજનોથી પૂજાએલા એવા ભગ-
 વાન્ અતિ શોભા પામ્યા. ૧૪

ભગવાનિતિ તેષાં કાર્યસાયકત્વમ્ । નન્તરીયવસ્ત્રાપયમે સમાયાં રસાભાસો ભવેત્, અતઃ કથમુપવિષ્ટ ઇતિ चेत्, તત્રાહ ॥ ईश्वर इति । सः पूर्वं प्रार्थितः । ईश्वरः सर्वकरणसमर्थः । जल-
स्त्रासां दिव्यानि वस्त्राणि सम्पन्नानीति बोधितं, येषां जलक्रीडायां न वाससामार्द्रता । अतः सर्व-
करणसमर्थः तत्रोपविष्टः स प्रार्थितः । (वद्वा । पूर्वं वरदानसमये वस्त्रेष्वपद्रुतेषु सर्वथा तदभावे
यस्य रसाभासो न जातः, तस्य केवलमुत्तरीयामात्रे कथमधुनापि स भवेदिति वाचं स इत्युक्तवान् ।
ननु तदानीमपि कथं न रसामास इत्यत्र आह ईश्वर इति । कर्तुं सामर्थ्यवत्त्वाद् यदि स भवेत्,
तदा तथा न कुपयिष्य । अर्कतुं सामर्थ्यवत्त्वेन रसामासहेतुत्वेऽपि तदत्तमासनं लक्ष्मशक्यमेव ।
अन्यथाकर्तुं सामर्थ्यवत्त्वेन रसामासप्रकारेणापि रसमुत्पादयितुं शक्तः । अतस्तादृशे न मित्रिदृष्ट-
पपन्नमितिभावः ।) ननु भगवान् उपविष्टे भोगादिलेपयुक्ते कथमुपविष्ट इति चेत् तत्राह योगेश्व-
रान्तर्हृदि कल्पितासन इति । योगेश्वराणां हृदयं शुद्धम् । तत्राप्यन्तर्हृदयम् । तत्रापि कल्पितमेव
भगवदासनम्, न तु क्लृप्तम् । मानसी भूर्तिस्तिष्ठति, न तु कदाचिदपि स्वयमुपविष्ट इति मुख्यमास-

મૂળ શ્લોકમાં જે ભગવાન્ પદ છે તેનું વાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજનોનાં તે બધાં વશો પોતાના
દાશ ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સંબન્ધ કરી આપે છે, કારણ કે તે વશો ઉપર બેસનાર ભગવાન્
છે. (આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ભગવાનને સમર્પણ કરવામાં આવેલી પદાર્થોને ભગવાન્ સ્વીકારે તો
તે સમર્પિત પદાર્થદ્વારા સમર્પણ કરનારનો પણ ભગવાનની સાથે સંબન્ધ થશે એ ભાવથી જ ભક્તોએ
બધા પદાર્થો ભગવાનને સમર્પિત કરવા જોઈએ.)

અરે ! ગોપીજનોનાં ઉત્તરીય વશો જતાં રહે ત્યારે તો સભામાં રસનો આભાસ થઈ જાય, તો
પછી ભગવાન્ ત્યાં કેવી રીતે બેઠા ? આ પ્રમાણે સંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે સર્વેશ્વર-
મૂળ શ્લોકમાં જે સ્ત્રી પદ છે તેનો અર્થ એ કે પહેલાં જેમની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી હતી તે પ્રભુ,
ઈશ્વર બધું કરવાને સમર્થ છે, તેથી ગોપીજનોને દિવ્ય—વ્રતધર્મામાં ક્રમશઃ—વશો ભગવાને આપ્યાં
એમ જણાવવામાં આવ્યું. આ દિવ્ય વશો એવા પ્રકારનાં ॥ કે જલક્રીડા પછી તેમાં શિન્ધારા રહેલી
નથી, તેથી સૂર્ય ધરવાને અમર્થ એવા ઈશ્વર, જેમની ગોપીજનોએ પ્રાર્થના કરી હતી તે, ત્યાં બિરાજતા.

(અથવા તો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે. પહેલાં ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને વરદાન આપ્યું
ત્યારે તે સમયે ગોપીજનોનાં બધાં વશો ભગવાને લઈ લીધાં હતાં અને ગોપીજનોના શરીર ઉપર એક
પણ વસ્ત્ર ન હતું, છતાં પણ ભગવાનને રસાભાસ ન થયો; તો પછી ત્યારે હુમણાં ગોપીજનોનાં હૃદય
ઉત્તરીય વશો જ નથી ત્યારે તે પ્રભુને રસાભાસ શી રીતે થઈ શકે એમ કહેવાને માટે શુકદેવજીએ
મૂળ શ્લોકમાં સ્ત્રી એ પ્રમાણે કહ્યું. અરે ! વરદાન આપતી વખતે ત્યારે ગોપીજનોનાં બધાં વશો ત્યારે
ભગવાને લઈ લીધાં ત્યારે તે વખતે પણ રસાભાસ કેમ નહિ ? આ સંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુક-
દેવજી કહે છે કે રૂઝરુઝ. કર્તું સમર્થઃ, અર્તું સમર્થઃ, અને અન્યથાકર્તું સમર્થઃ એ ઈશ્વરનું લક્ષણ છે.
ઈશ્વરમાં આ પ્રમાણે કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, એ રસાભાસ થાય તો તે પ્રમાણે ઈશ્વર થવા જ ન દે;
ન કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, ગોપીજનોએ આપેલું આસન રસાભાસ ઉત્પન્ન કરનારું છે છતાં પણ તે આસ-
નનો લજા કરી શકે જ નહિ; બીજે પ્રકારે કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, રસાભાસની રીતે પણ રસ ઉત્પન્ન
કરવાને ઈશ્વર સમર્થ છે. તેથી આવા ઈશ્વરની બાજવમાં કાંઈ પણ અઘટિત નથી એવો જવાબ છે.)

અરે ! શોગ વગેરેના લેપવાળાં અપતિત વશો ઉપર ભગવાન્ કેમ બેઠા ? આ પ્રકારે નો સંકા કરવામાં
આવે તો શુકદેવજી કહે ॥ કે યોગેશ્વરાન્તર્હૃદિ કલ્પિતાસનઃ. યોગેશ્વરોનાં હૃદય શુદ્ધ હોય છે; તેમાં
પણ તેમનું અંદરનું હૃદય વધારે શુદ્ધ હોય છે. યોગેશ્વરોના આવા શુદ્ધ હૃદયમાં પણ ભગવાનના આસ-

નમેતદેવ । અતઃશ્રદ્ધાસ, પરસક્ષોમાં પ્રાપ્તવાન્ । પૂર્વવદ્ ગોપીનાં પરિપદં મતઃ જાતઃ । પરિતો
ગોપિકા ઉપવિષ્ઠા इत्यर्थः । સમાપતિર્મગવાન્ । અવસ્થાભિરર્ચિતઃ । તતો મગવાન્ તાસામર્થે
ત્રૈલોક્યે યાવન્તિ લક્ષ્મીરૂપાણિ શન્દ્રપદાદીનિ, તાસાં ચદેકં પદં, વચ્ચાંશવિલાસાઃ તત્તદ્દશ્મી-
મોહનાઃ, તાદૃશં વપુર્ધૃતવાન્ । અસિદ્ધર્થે દેસકાલાદિભેદેન ચાવન્ત ઇત્યુક્તા. અર્થાં અપેક્ષન્તો, તાન્
પ્રકટિતવાન્, તાદૃશવપુર્ણરેણે ॥ ૧૪ ॥

एषं प्रसन्नं भगवन्तं दृष्ट्वा स्वान्तःकरणदोषदूरीकरणार्थं स्मृतव्रजतां पूर्वं भगवति कल्पितवत्
इति तन्निराकरणार्थं लोकदृष्ट्या भगवति कृतव्रजालक्षणो दोषोऽस्ति न वेति निर्णयार्थं किञ्चित् प्रष्टुमुद्यता
इत्याह सभाजयित्वेति ।

નની કલ્પના જ કરવામાં આવેછે, આસન રચવામાં આવતું નથી. યોગેશ્વરોના હૃદયમાં ભગવાનની માનસી
ભૂતિ ઉભી રહે છે, કોઈ પણ સમયે ભગવાન્ પોતે ત્યાં ગિરાજવા નથી. તેથી ભગવાનનું મુખ્ય આસન
તો ગોપીજનોએ આપેલાં વસ્ત્રો જ છે.

(લોક અને વેદમાં જે પ્રકારની વસ્તુ પવિત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવતી નથી તે વસ્તુ પણ
ગોપીજનોના સંબંધમાં આવતાં યોગેશ્વરોના અંદરના હૃદયના કરતાં પણ અધિક ધર્મ લાયક છે અને તેથી
ભગવાન્ તેનો સ્વીકાર કરે છે. જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે તો લોક અને વેદમાં જે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ રીતે
સ્વીકારવા યોગ્ય ગણાય છે તે વસ્તુ જ્યારે ગોપીજનોના સંબંધમાં આવે ત્યારે ભગવાન્ તે સ્વીકારે એમાં
શું આશ્ચર્ય ? આ બધી ક્ષણ દર્શાવવાને માટે મૂળમાં યોગેશ્વરોના હૃદયની વાત કહેવામાં આવેલી છે.)

આ કારણથી ભગવાન્ પરમ શોભા પામ્યા. પહેલાંની માફક ગોપીજનોની સભામાં ભગવાન્ ગયા
અર્થાત્ ભગવાનની આજુબાજુ ગોપીજનો બેઠાં. ગોપીજનોની આ સભાના પતિ—અધ્યક્ષ—ભગવાન્
થયા. તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનની પૂજા કરી. પછીથી ગોપીજનોને માટે ત્રણ લોકમાં જેટલાં લક્ષ્મી-
રૂપ ઇન્દ્રાદિ પદ ॥ તે બધાંના એક સ્થાનરૂપ, અનેક લક્ષ્મીનો લોગ કરનારા જેનો આગ્રહ થય જ છે,
એવા શ્રીઅંગને ભગવાને ધારણ કર્યું. આ વિષયમાં દેશ, કાલ વગેરે ભેદથી જેટલા ઉત્તમ પદાયોની જરૂર
હોય છે તે બધા પદાયો ભગવાને ઉપર વર્ણવેલા શ્રીઅંગને ધારણ કરીને પ્રકટ કર્યા. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રસન્ન થયેલા બેઠીને પોતાના અન્તઃકરણનો દોષ દૂર કરવાને માટે—પહેલાં
ગોપીજનોએ પોતાની જે કૃતાત્તા ભગવાનમાં કલ્પેલી હતી તે કૃતાત્તારૂપી દોષનું નિસકરણ કરવાને
માટે—, લોકદૃષ્ટિથી ભગવાનમાં કૃતાત્તારૂપી દોષ ॥ કે નહિ એનો નિર્ણય કરવાને માટે ગોપીજનો
ભગવાનને કાંઈક પૂછવા તૈયાર થયાં એમ મુકદ્દેવણ સમાજયિત્વા ત્રલોકમાં કહે છે. (ભગવાન્ જ્યારે
ગોપીજનોનું પરોક્ષ ભજન કરતા હતા ત્યારે તેમણે તે પ્રકારના રસનું—વિરહ રસનું—ગોપીજનોને દાન
કર્યું. આ પ્રકારની ભગવાનની ઉચ્ચા ગોપીજનો બાજુમાં ન હતાં. ગોપીજનોનું આ પ્રકારનું જે અદાન
તે જ કૃતાત્તારૂપી તેમનો દોષ. ભગવાનમાં દોષ જ ન હોવાથી તેમનામાં કૃતા દોષનો આરોપ જ સંભવે.
આ આરોપ જે પદાયો એવામાં આવે અથવા તો જેનું સ્મરણ થાય તે પદાયનો જ ધર્મ થકે. સ્વામિનીશ-
્યોને તો પોતાના પ્રિય ભગવાન્ વિના બીજા કોઈ પણ ધર્મની સ્મૃતિ થતી નથી, તેથી પોતાનામાં જ
રહેલા કૃતાત્તારૂપી દોષનો ભગવાનમાં આરોપ કરવામાં આવેલો છે. એ કે ભગવાનમાં કરવામાં આવતો
આ દોષનો આરોપ પણ રસમધ્યપાત્રી જ ॥ અને તેથી તેને દોષ કહેવો ઉચિત નથી, છતાં પણ
ભગવાનમાં દોષ નથી એમ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થયેલું હોવાથી, ભગવાનમાં કરવામાં આવતો દોષારોપ
જમ હોવાથી શાસ્ત્રીતિને અનુસરીને જ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આમણ પણ ત્યાં દોષ
પદ વાપરવામાં આવ્યું દોષ ત્યાં પણ આ જ તાત્પર્ય છે એમ જાણવું.)

સમાજપિત્વા તમનઙ્ગદીપનં સહાસલીલેક્ષણવિન્નમઙ્ગુવા ।

સંસ્પર્શનેનાઙ્ગકૃતાઙ્ગિહસ્તયોઃ સંસ્તુલ્ય ઇપત્કુપિતા યમાપિરે ॥ ૧૫ ॥

પ્રમાથ પ્રથમતઃ સમાજનં સોત્રં કૃત્વા । નનુ કિમનેન વિચારેણ સામ્પ્રતમ્, જાતં ફલં મુન્નતામિતિ ચેત્ તપ્રાહ અનઙ્ગદીપનમિતિ । અનઙ્ગં દીપયતિ નિરન્તરમેવ । અજ્ઞાભાવં સમ્પાદ્ય-
તીતિ ચ ધ્વનિઃ । અતો વૈકેન મોગેન કાર્યનિષ્પત્તિઃ । પુનસ્તેનાપિ મોગેનામે અધિક એવ સેવઃ
સ્યાત્ । સ ચેત્ સ્વદોષેણ તવા દોષો દૂરીકર્તવ્યઃ, મમવદ્ધર્મેણ ચેત્, નાદ્વિવન્ધં કાર્યપિત્વા પ્રાર્થ-
વિત્વા વા ફલાનુમ્બઃ કર્તવ્ય इति भावः । અનઙ્ગદીપને સાધનમાહ સહાસેતિ । સાધનામાવાર્ય વા
પ્રાર્થનીય इति साधनस्तीर्तनम् । હાસપૂર્વકં પછીલેક્ષણં, વેન વિન્નમન્તી યા અઙ્ગ, યથા અનઙ્ગ
દીપયતિ । પછાત્ર સાધનાનિ । હાતો લીલા ઈક્ષણં વિલાસઃ અઙ્ગેતિ । પછા ચેદ્દેવઃ કાર્ય-
મપ્રતિહતં મયતિ । માયા વ્યામોહિકા સ્વરૂપવિસ્તારણાર્યમ્ । લીલા સ્વત્તિક્તિ સાધયતિ । ઈક્ષણં

હાસપૂર્વક જે લીલાયુક્ત દર્શન તેનાથી નિલાસ કરતી બુકુટિવડે

અનંગને—કામને—ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, પોતાના

ખોળામાં પધરાવેલા ભગવાનના ચરણોના સંપંધવાળા હસ્તોને લાઠ મહાવતાં

અને સ્તુતિ કરતાં ગોપીજનો જરાક કોપ કરીને બોલ્યાં. ૧૫

ભગવાનને પ્રશ્ન કરવાને માટે ગોપીજનોએ પહેલેથી જ ભગવાનની સ્તુતિ કરી.

અરે ! આ વિચારથી—ભગવાનમાં કૃતમ્ભતારૂપી દોષ છે કે નહિ એ પ્રશ્નના વિચારથી—નો લાભ ?
જે ફલ પ્રાપ્ત થયું છે તેનો જ સોજ કરો ને ? આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે
કે અનઙ્ગદીપનમ્. ભગવાન્ હૃમ્મેશાં જ અનંગનું—કામનું—દીપન કરે છે; ભગવાન્ અનંગનું—અંગના
અભાવનું, દેહાનુસન્ધાનના અભાવનું—સંપાદન કરે છે એ ધ્વનિ છે. (અર્થાત્ બક્ષોને પોતાના દેહનું
અનુસન્ધાન ન થાય એ પ્રમાણે ભગવાન્ કરે છે, અને આનું નામ જ અનંગનું દીપન કરવું.) તેથી એક
વાર લોગ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી. વળી તે જ લોગથી આગળ ઉપર લખાઈ જ પેદ થાય. તે
આ પેદ પોતાના—ગોપીજનોના—દીપથી હોય તો તે દીપને દૂર કરવો જોઈએ. તે ભગવાનના ધર્મથી
તે પેદ થયો હોય તો ભગવાન્ પાસે વાણીનો વ્યવહાર કરાવીને અથવા તો વાણીના વ્યવહારની પ્રાર્થના
કરીને ફલનો અનુભવ કરવો જોઈએ એમ તાત્પર્ય છે.

ભગવાન્ અનંગનું જે દીપન કરે છે તેનું સાધન જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે સહાસ ઇત્યાદિ.
અથવા તો અનંગનું દીપન કરે એવાં સાધનો ભગવાન્ ન જાણે એટલા માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી
જોઈએ; તેથી મૂળ શ્લોકમાં અનંગનું દીપન કરનારાં સાધનોનું પશું કરવામાં આવ્યું છે. હાસપૂર્વક જે
લીલાયુક્ત ઇક્ષણ, તેનાથી નિલાસ પ્રાપ્તી જે બુકુટિ, તેનાથી ભગવાન્ અનંગનું દીપન કરે છે. અહીં
અનંગનું દીપન કરવામાં પાંચ સાધનો ગણાવવામાં આવેલાં છે: હાસ્ય, લીલા, ઇક્ષણ, વિલાસ અને બુકુટિ.
જે પાંચ પદ્યોથી કાર્ય સાધવામાં આવેલું હોય તો તે કાર્ય બગડતું નથી (એમ લોકમાં કહેવત છે.)
ભગવાનના હાસ્યરૂપી મઝા વ્યામોહ કરવારી છે એટલે તે સ્વરૂપનું નિરમરણ કરાવે છે; લીલા પોતાની
અપરિણીત સાધિ છે; ઇક્ષણ તેમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, એ આ પ્રમાણે ન હોય તો બીજા પદાર્થના જ્ઞાનથી
ગોપીજનોની ભગવાનમાં રહેલી અપરિણીત નાશ થાય; વિલાસો પોષક છે; બુકુટિ યમ છે, નિયમન કરનાર
કાલ છે, (અર્થાત્ કાલના વિલંબથી તે વ્યવ કદાચિત્ નાશ પામે, તેથી તે ભાવનો નાશ ન થાય તેટલા
માત્ર ભગવાનની બુકુટિ તે જ ભાવનું નિયમન કરે છે, તે જ ભાવ હૃમ્મેશાં રહે એ પ્રમાણે કરે છે. આ
કારણથી જ બુકુટિને યમ કહેવામાં આવેલી છે.) અથવા તો (અહીં બુકુટિ ફલનું જ નિયમન કરે છે
એનો અભિપ્રાય હોવાથી) આ પ્રમાણે થાય તો જ—અનંગભાવ થાય તો જ, દેહાનુસન્ધાન જતું રહે
તા જ—ભગવાન્ જેટલી વધી દ્રુષ્ટા છે તેનું જ્ઞાન કરે છે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ સ્વરૂપાનન્દનું તે જ્ઞાન કરે છે.

તત્ર જ્ઞાનજનકમ્ । અન્યથા જ્ઞાનાન્તરેણ તન્નિરાકરણં સ્વાત્ । વિહાસાઃ યોપકાઃ । મૂર્ચનઃ નિવન્તા
કાલ ઇતિ । ચાપસ્રસાદવાદા વા તત્રૈવ । તતઃ પ્રશ્નાર્થમુપદોકનં કુર્વન્તિ સંસ્પર્શનેતેતિ । અદ્વૈ
કૃતઃ સ્થાપિતો યો મમવદદ્ધિઃ, વત્સમ્વન્ધિનો યો હસ્તો, તયોઃ સમ્યક્સ્પર્શનેન સંઘાલ્યન્ત
ઇત્યર્થઃ । સંસ્પર્શનેન સહિતાઃ । તવ આમિમુશ્ચાર્ય સંસ્તુત્ય । एवं सर्वभावेन प्रपन्नानपि तजतीति
મગવતિ દોષદૃષ્ટા ઈપત્કુપિતાઃ । સાચનૈર્નિવર્તિતોઽપિ દોષો ન સમ્યક્ નિવર્તતે યાવદ્ મગવાન્ન
નિવર્તયતીત્યતો વિવાદમિવ કુર્વન્ત્યો વમાપિરે ॥ ૧૫ ॥

પછી ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનને લાડ લડાવે છે એમ સંસ્પર્શનેન
ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપન કરેલું ભગવાનનું જે ચરણ તેના
સંબન્ધવાળા ભગવાનના જે જે હસ્તો તેનો બરોબર સ્પર્શ કરીને ગોપીજનો ભગવાનને લાડ લડાવતા
હતાં. (ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપિત કરેલા પોતાના ચરણ ઉપર ભગવાન જે હાથ મૂકીને એક હતા
અથવા પ્રમાણે સ્વચ્છન્દ સ્થિતિનું અનુકરણ છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું.) મૂળ શ્લોકમાં જે સંસ્પર્શનેન પદ
છે તેમાં જે તૃતીયા વિભક્તિ છે તે ‘સક્તિ, સાથે’ ના અર્થમાં વપરાયેલી છે; અર્થાત્ ગોપીજનો સંસ્પ-
ર્શનવાળાં, ભગવાનને લાડ લડાવનારાં હતાં. પછી ભગવાન પોતાના—ગોપીજનોના—તરફ ધ્યાન આપે
એટલા માટે તેમની ગોપીજનોએ સ્તુતિ કરી.

આ પ્રમાણે સર્વભાવથી શરણે આવેલાંનો પણ ભગવાન ત્યાગ કરે છે એમ ભગવાનમાં દોષ ભેદથી
ગોપીજનો જરાક ગુસ્સે થયાં. (ભગવાનનો હસ્તક્રમણ પકડવાની ઇલાદિ ક્રિયાઓ ગોપીજનોએ કરી
હતી.) ગોપીજનોએ કહેલાં આ પ્રકારનાં સાધનોથી તેમનો દોષ દૂર થઈ ગયો હતો છતાં પણ જ્યાં સુધી
ભગવાન વાણીથી તે દોષનું નિવારણ ન કરે ત્યાં સુધી તે દોષ સમૂહ જે રીતે નાશ પામતો નથી, તેથી
ભગવાનની સાથે વિવાદ કરતાં હોય તેમ ગોપીજનો બોલ્યાં.

(અરે ! સ્વરૂપથી દૂર નહિ થયેલી દોષ વચનથી કેવી રીતે દૂર થશે ? તેથી વચન રૂપ કરતાં કુર્વેન
હોવાથી પહેલા અધ્યાયમાં તેનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે નો રાંકા કરવામાં આવે તો
તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. રસો વૈ સઃ ઇલાદિ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ખરેખર ભાવ-
ત્મક છે. તે ભગવાન હંમણાં દોષાત્મક થયા છે, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. સ્વામિનીઓનો
જે ભાવ પ્રકટ થયો છે તેનું મૂલ કારણ ભગવાનનો વેલુનાદરૂપ સ્પર્શ જ છે, તેથી નિર્દોષ અને પૂર્ણ શુદ્ધ
રૂપ ભાવ પણ વાણીરૂપી સ્પર્શથી પ્રકટ થશે એમાં શું અયોગ્ય છે ? વળી, જેવી રીતે દર્શનથી જે રસ
મળે છે તે સ્પર્શ વગેરેથી મળતો નથી, સંભાષણથી જે રસ મળે છે તે દર્શન વગેરેથી મળતો નથી, આ
પ્રમાણે તે તે રસનો સ્વભાવ છે; તેવી રીતે અજ્ઞારો ત્યાગ કરીને ભગવાન કેવી રીતે મયા એ ભાવ તે
પ્રકારનાં વચનોથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ બાણુવું. પહેલા અધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે જ બાણુવું.

અરે ! આલતા પ્રસંગમાં તો ‘પ્રભુ ગમને બળે છે કે નથી બળતા’ એનો નિર્ણય કરવાનો છે,
તો પછી તે વાત સ્પષ્ટ ન કહેતાં સામાન્ય રીતે પ્રશ્ન કરવામાં શું પ્રયોજન છે ? આ પ્રમાણે નો રાંકા
કરવામાં આવે તો તેનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. ભગવાન વિધિનો પ્રશ્ન જ નો સાક્ષાત્—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં—
કરવામાં આવે તો “અરે ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં બાકો છો; તો પછી હે પ્રભુ ! આવા ભક્તોનો
તમે કેમ ત્યાગ કરો છો ?” એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરાય. પણ આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન નાધિકાઓમાં ઉત્તમ,
શ્રીઓમાં સ્વરૂપ, આગળ ભગવાન જેમની સ્તુતિ કરવાના છે, એવાં ગોપીજનોના મુખક્રમણમાંથી
નીકળી શકે નહિ, પરન્તુ ગામડાની રજાલાસવાળી સ્ત્રીઓના જ મુખમાંથી નીકળી શકે. તેથી બીજે
પ્રકારે પરીણ રીતે પ્રશ્ન કરવાથી પોતાના બાપનું ગોપન થવાથી મહાન રસ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મુખ્ય
રસના સ્વભાવને લીધે જ પરીણ રીતે પ્રશ્ન કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનને તો છુનોથી પોતે વિલક્ષણ—
બિન્ન પ્રકારના—છે એમ બાણુવું છે; અને છુવના સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના છુવથી ભગવાનનો ભેદ બની
શકાય નહિ. તેથી છુવના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું. આમ ન હોય તો
ગોપીજનોના પ્રશ્નનો વિગત ભગવાન પોતે જ હોવાથી છુનોનું વર્ણન તે કરવ નહિ.) ૧૫

તાસાં પ્રમમાદ્ ભજત ઇતિ ।

ગોપ્ય ઋષુઃ—ભજતોન્નુ મજન્યેક એક એતદ્વિપર્યયમ્ ।

નોમયાંશ્ચ મજન્યન્ય એતન્નો વ્રૂદ્ધિ સાધુ ભોઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ પક્ષાઃ સન્દિગ્ધાઃ, ફલતઃ, સ્વરૂપતઃ, મજન્તામજનાધ્યામ્ । તન્નૈકે વે યથા મજન્તિ તે તથા તાનપિ મજન્તિ । એકે પુનરમજતોઽપિ મજન્તિ । અન્યે તુ ઉભયાનપિ ન મજન્તિ । સેપાં ત્રયાણામુભયોરપિ પ્રતિયોગિનોઃ ફલં વષ્ટ્યમ્ । વે મજનાનુસારેણ મજન્તિ તે કિં કૃતપ્રાઃ, આહોલિત્ ધૂતાઃ, આહોલિત્ સમીચીના ઇતિ । કેનચિત્ પાદપ્રક્ષાલનં કૃતમ્, સોઽપિ ચેત્ કરોતિ, તદ્વા કિં સ્વાત્ । પક્ષાર્થકરણે ફલં દેયમ્ । સેનાપિ તદ્દેવ કર્તવ્યમિતિ કરણે તદ્દેવ કર્તવ્યમ્ । નિર- પેક્ષકરણે તુ સન્દેહ એવ । અમજતો મજનૈ કચિદોપઃ સ્વાત્ યથા નિષ્કાને કામિની । કચિદુપકારઃ,

હવે મજતઃ એ શ્લોકમાં શુદ્ધદેવણ ગોપીજનોના પ્રશ્નનું વર્ણન કરે છે.

ગોપીઓ બોલ્યાઃ—

કેટલાક પોતાનું ભજન કરનારાઓને ભજે છે, કેટલાક પોતાને નહિ
ભજનારાઓને પણ ભજે છે, કેટલાક ભજનારાઓ અને નહિ ભજનારાઓ
એ બંનેને ભજતા નથી; આ બધાનું સ્પષ્ટ વર્ણન અમને કરો. ૧૬

ભજન અને અભજનની દૃષ્ટિએ ફલ અને સ્વરૂપ વિષે ત્રણ પક્ષોમાં સંદેહ છે. (ભજન કરનારાઓનું જે ભજન કરે છે તે પહેલો પક્ષ; ભજન ન કરનારનું જે ભજન કરે છે તે બીજો પક્ષ; અને બંનેનું—ભજન કરનારનું અને ભજન ન કરનારનું—જે ભજન કરે છે તે ત્રીજો પક્ષ. બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે અભજન કરનાર પહેલો પ્રતિયોગી છે, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી છે એમ બાબતું.)

તેમાં કેટલાક માણસો જે પ્રમાદે બીજા માણસો તેમને ભજે છે તે પ્રમાદે તેઓ તેમનું પણ ભજન કરે છે. (આ પ્રથમ પક્ષ છે.) કેટલાક માણસો તો જે બીજા માણસો તેમનું ભજન કરતા નથી તેમનું પણ તેઓ ભજન કરે છે. (આ બીજો પક્ષ છે.) ત્રીજી કેટલાક બીજા માણસો તો બંનેનું—ભજન કરનારનું અને અભજન કરનારનું—પણ ભજન કરતા નથી. (આ ત્રીજો પક્ષ છે.)

આ ત્રણ પક્ષોની સંદેશ બંને ય—બીજા અને ત્રીજા—પક્ષોના પ્રતિયોગીઓનું ફલ કહેવું જોઈએ. (બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે એક પ્રતિયોગી, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી. આ બંને ય પ્રતિયોગીઓને શું ફલ મળે છે તે કહેવું જોઈએ. પ્રથમ પક્ષમાં તો જે ભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે પ્રતિયોગીનું ફલ બીજો માણસ જે તેનું ભજન કરે છે તે છે; આ વાત સ્પષ્ટ હોવાથી એનો ઉદ્દેશ શુભોચિનીલમાં કરવામાં આવ્યો નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્રણ પક્ષોમાંથી કોણ જે પક્ષોના ફલ વિષેના સંદેહનું અને ત્રણ પક્ષોના સ્વરૂપ વિષેના સંદેહનું નિવારણ કરવાનું છે.)

જે માણસો બીજા માણસોનું, તેમણે કરેલા ભજન પ્રમાણે, ભજન કરે છે તે શું કૃતમ્ છે, કે પૂર્ન છે, કે સાત્તા છે એનો નિર્ણય કરવાનો છે. (આ રીતે પ્રથમ પક્ષના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાનું છે. પહેલા પુરુષે જે પ્રમાણે ભજન કર્યું હોય તે પ્રમાણે બીજો માણસ પહેલા પુરુષનું ભજન કરે ત્યાર પછી તે—બીજો માણસ—એમ માને કે પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું છે તે ઉપકારરૂપ નથી અને પોતે કરેલું ભજન પહેલા પુરુષે કરેલા ભજન કરતાં અધિક છે. આ પ્રમાણે પહેલા પુરુષે કરેલા ભજનને બીજો પુરુષ ઉપાસી પાડે છે. બીજો પુરુષ પ્રત્યુપકાર કરવાને માટે સમર્થ છે છતાં પણ તે પહેલા પુરુષના ઉપર ઉપકાર કરવાને બદલે ભજન જ કરે છે, અને તેથી તે કૃતમ્ ગણાય છે. અથવા તો કૃતમ્નાનો બીજો અર્થ દુષ્ટો. ૨૧

અપેક્ષિતશ્રેયર્થઃ । પચિત્ સેદઃ । પચિદર્મં દ્રષ્ટિ । એકં ફલં નિર્પારિતં વચ્ચન્યમ્ । ચો વા ન મજતિ પૂર્વઃ, તસ્ય વા કિં ફલમિતિ । ચે વા નોભયવિધાન્ મજન્તિ, તેવામુમયવિધાનાં વા કિં ફલમિતિ । કૃતસ્ય સાપનસ્ય કુત્ર વા વપયોગઃ । ઘૃતત્ સર્વં વ્રૂહિ સાધુ યથા મવતિ તથા । મોં દ્રષ્ટિ સમ્બોધનં

પણ થઈ શકે. પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું તેનું ભજન બીજા માણસ કરે છે અને તેનો ઉપકાર વાળી દે છે, જેને પરિણામે પહેલા પુરુષને બીજા પુરુષના ભજનથી જે સુખ્ય ફળ મળે છે તેનો નાશ થાય છે. આ રીતે બીજા પુરુષ કૃતક્રમ થાય છે. હવે બીજા પુરુષ ધર્મ કેવી રીતે બને છે તે વિચારીએ. પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું છે તેને બીજા પુરુષ ઉપકારરૂપે માને છે, છતાં પણ પોતે કરેલું ભજન પણ તે જ પ્રકારનું છે એમ તે—બીજા માણસ—માને છે. આ રીતે પહેલા પુરુષે કરેલા ભજનને બીજા પુરુષ ઉત્તમ માનતો નથી. પહેલા પુરુષ ધનને માટે માફ ભજન કરે છે એમ બીજા પુરુષ માને છે, અને બીજા માણસ પાસે ધન છે છતાં પણ તે પહેલા માણસને ધન આપતો નથી પણ તેનું ભજન જ કરે છે. તેથી તે ધર્મ કહેવાય છે. હવે બીજા પુરુષના સમીચીનત્વનું—સાતપણનું—વિવેચન કરવામાં આવે છે. કોઈ માણસે બીજા માણસના પગ ધોયા; હવે તે બીજા માણસ પહેલા માણસના પગ ધુવે તો શું થાય ? જે પહેલા માણસે કોઈ પણ ફલની આશાએ બીજા માણસના પગ ધોયા હોય તો તે બીજા માણસે તે આશા પૂરી કરવી જોઈએ. બીજા માણસ પણ આ પ્રમાણે જ કરે—મારા પગ જ ધુવે—એ લાપતાથી જ પહેલા માણસે બીજા માણસના પગ ધોયા હોય તો બીજા માણસે પહેલા માણસના પગ જ ધોવા જોઈએ. જે કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વિના પહેલા માણસે બીજા માણસનું ભજન કર્યું હોય તો પહેલા માણસનો કેવી રીતે ઉપકાર વાળવો એ વાતનો નિસ્તેષ બીજા માણસ કરી શકતો નથી, અને તેથી આ વિષયમાં સંદેહ જ રહે છે. બીજા માણસને પહેલા માણસ ઉપર ઉપકાર કરવો હોય ત્યારે આ ઉપકાર કઈ કે આ ઉપકાર કઈ એમ તેને સંદેહ થાય છે, અને તેને પોતાને લાગે છે કે પહેલા માણસે મારું ભજન કરીને મારા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. (આ પ્રમાણે પહેલા પક્ષના સ્વરૂપના સંદેહનો વિચાર કરવામાં આવ્યો.)

જે માણસ બીજાનું ભજન કરતો નથી તેનું બીજા માણસ ભજન કરે તો કંદાચિત્ દોષ થાયઃ દાખલા તરીકે કામિની સ્ત્રી જે નિષ્કામ પુરુષને ભજે તો દોષ કામિનીનો છે. (કસ્થપ સંધ્યાકાળે નિષ્કામ હતા, તેમનું ભજન દિતિએ કર્યું અને તેથી દોષ દિતિને પ્રાપ્ત થયો. આ વાત તુટીય સ્કન્ધના ચૌદમા અધ્યાયમાં આપેલી છે.) એ તે વસ્તુ અપેક્ષિત હોય તો કોઈક વખત ઉપકાર થાય છે. (પ્રજ્ઞાએ પૂર્વચિન્તિ નામની અપ્સરાને પ્રિયવતના પુત્ર આશ્રીપ્ર પાસે મોકલી. આશ્રીપ્ર પરજેલો ન હતો, છતાં પણ તેને પિતૃલોકની ઇચ્છા હતી. પૂર્વચિન્તિ અપ્સરાથી તે મુગ્ધ થયો અને તેનાથી નવ પુત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પ્રસંગ પંચમ સ્કન્ધના બીજા અધ્યાયમાં વર્ણવેલો છે. અહીં આશ્રીપ્રે પ્રજ્ઞાનું ભજન નથી કર્યું છતાં પણ પ્રજ્ઞાનો પૂર્વચિન્તિ નામની અપ્સરા—અપેક્ષિત પતર્થ—મોકલવાથી આશ્રીપ્ર ઉપર ઉપકાર થયો.) કોઈક વખત સંદેહ થાય છે. (નવમા સ્કન્ધમાં વર્ણવેલા ઉર્વશી ઉપાખ્યાનમાં આ પ્રમાણે નોવામાં આવે છે.) કોઈક વખત ધર્મ થાય છે. (મહાભારતના સુદર્શનોપાખ્યાનમાં તથા પદ્મપુરાણના વૈશાખમાહાત્મ્યમાં આવેલા ચિત્રોપાખ્યાનમાં આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે અભજન કરનારનું ભજન કરનારને અનેક પ્રકારનું ફલ નોવામાં આવે છે, તેથી) તેના વિષે એક જ નિશ્ચિત ફલ કહેવાની જરૂર છે. (આ રીતે અભજન કરનારનું જે ભજન કરે તેના ફલ વિષેના સંદેહનું અને આનુવંશિક રીતે તેના સ્વરૂપ વિષેના સંદેહનું પણ વિવરણ કરવામાં આવ્યું.) વળી જે પ્રથમ પુરુષ દ્વિતીય પુરુષનું ભજન કરતો નથી તેને શું ફલ મળે છે ? (આ પ્રમાણે અનુયોગીના—ભજન ન કરનાર પ્રથમ પુરુષના—ફલ વિષે પણ સંદેહ થાય છે. અર્જુને ઉર્વશીનું ભજન ન કર્યું; નારદે જ્વલનું ભજન ન કર્યું અને માર્કંડેયે વરુચિનીનું ભજન ન કર્યું. તેમાં ઉર્વશીએ અર્જુનની મિન્દા કરીને શાપ આપ્યો; નારદ પાસેથી ભંજનની જે અપેક્ષા ન્હાએ રાખેલી હતી તે પૂર્ણ ન થતાં તેણે નારદને શાપ આપ્યો; વરુચિનીએ જાણ્યું કે માર્કંડેય નિતેન્દ્રિય છે તેથી તેમની પાસેથી તેણે ભજનની આશા રાખી નહિ અને માર્કંડેયને વરુચિનીનું

સાંવધાનાર્થમ્ । ભજતઃ પુરુષાનતુ વદનુચારેણ ભજન્તિ, એકે પુતઃ મલનન્યસિરેકેભીવ મલન્તી-
ત્યુમયે મલનકર્તારઃ । અન્યે તુ મલનરહિતા ॥ ૧૬ ॥

एतेषां भेदान् फलं चाह भगवान् मिथो भजन्तीविजिभिः ।

શ્રીભગવાનુવાચ—મિથો ભજન્તિ ચે સહ્યઃ સ્વાર્થકાન્તોદયમા હિ તે ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

તત્રાપપક્ષસ્ય નિર્પારસાહ । ચે મિથો ભજન્તિ તે સ્વાર્થકાન્તોદયમાઃ । સાર્થ એવ ઇચાન્ત

જાલજન કરવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર માણસોને અનેક પ્રકારનાં ફલ મળે છે તેથી તેમના ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. વળી ઉર્વશીએ અર્જુનની નિન્દા કરી તેથી અર્જુન કૃતમ્ણ છે એમ જણાય છે. જન્મકે નારદ પાસે ભજનની આશા રાખી હતી પરંતુ નારદે જન્મનું ભજન ન કર્યું તેથી નારદ ધૂર્ત છે એમ જણાય છે. માર્કંડેય જિતેન્દ્રિય છે એમ લાણીને વરુધિનીએ તેમની પાસેથી ભજનની આશા રાખી નહિ, અને માર્કંડેયે વરુધિનીનું ભજન પણ કર્યું નહિ, તેથી માર્કંડેય સમી-
ચીન—સારા—છે એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર મનુષ્યોના સ્વરૂપ વિષેનો પણ કૃતમ્ણ, ધૂર્ત કે સારા એ રીતનો સંદેહ લાગુ પડે.)

(હવે ત્રીજા પ્રશ્નના સંદેહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.) ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ બન્નેનું જે લોકો ભજન કરતા નથી તેમને શું ફલ મળે છે, અને જે જે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ જે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરવામાં આવતું નથી તે જે પ્રકારના લોકોને પણ શું ફલ મળે છે ? (કેટલાક લોકો સૂર્યનું ભજન કરે છે, કેટલાક કરતા નથી. આ બન્ને પ્રકારના લોકોનું સૂર્ય ભજન કરતો નથી. હવે બન્ને પ્રકારના લોકોનું જે લોકો સૂર્યની માફક ભજન કરતા નથી, અર્ધાંશ આશ્વાસામ અને પૂર્ણકામ હોવાથી ઉપસીત રહે છે, તેમને ઉદયસીત સૂર્યનું ફલ મળે છે કે કૃતમ્ણ વગેરેનું ફલ મળે છે ? વળી જે પ્રથમ પ્રકારના લોકો ભજન કરે છે તેમને ધર્મતમાઓનું ફલ મળે છે કે મૂર્ખોનું ફલ મળે છે ? તે જ પ્રમાણે જે દ્વિતીય પ્રકારના લોકો ભજન કરતા નથી તેમને ઉદયસીતનું ફલ મળે છે કે ધૂર્તનું ફલ મળે છે ? આ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રશ્નમાં ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ પ્રશ્નમાં સ્વરૂપ વિષે કૃતમ્ણ, ધૂર્ત કે સમીચીન એ પ્રકારનો સન્દેહ પણ લાગુ પડે.)

ભજન કરનારે જે સાધનો કયાં તેનો કયાં ઉપયોગ થયો ? (આ સાધનથી અપૂર્વ ઉત્પત્તિ થયો, કે એક ઉત્પત્તિ થયો કે લોકની અંદર પ્રસંતા થયો એ રીતે સંદેહ થાય છે.)

આ બધું આપ આરી રીતે કહો. મૂળ સ્લોકમાં મોઃ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તે સ્વાધ્યાય જ્ઞાપવાને માટે છે. (હવે મૂળ સ્લોકમાં જે ત્રણ પક્ષો આપેલા છે તેનું વિવરણ કરવામાં આવે છે.) કેટલાક ભજન કરનાર પુરુષોનું તે પ્રમાણે ભજન કરે છે. કેટલાક તો ભજન ન કરવામાં આવે તો પણ બીજા પુરુષોનું ભજન કરે છે. આ પ્રમાણે ભજન કરનારાઓ જે પ્રકારના છે. બાકીના તો ભજન કરનારા જ નથી. ૧૬.

मिथो भजन्ति ईत्यदि तत्र स्लोकं भगवान् आ त्रये य पक्षो ना सेह अन्ये ફલનું વર્ણન કરે છે.

શ્રી ભગવાનુ વોઢ્યાઃ—

હે સખીઓ ! જેઓ પત્તપર ભજન કરે છે તેઓ ખરેખર ક્ષત્ર

સ્વાર્થની આતર જ ઉદયમ કરે છે. તેમાં નથી હોતો સેહ કે નથી હોતો ધર્મ.

તેમનો ઉદયમ ક્ષત્ર સ્વાર્થને માટે જ હોય છે, બીજા કરાને માટે નહિ. ૧૭

જોખીજનોએ જે ત્રણ પક્ષો કહ્યા તેમાંના પહેલા પક્ષનો ભગવાનુ નિર્ણય આપે છે. જે લોકો પત્તપર ભજન કરે છે તેમના ઉદયમનું ફલ મત્ર સ્વાર્થ જ છે. સ્વાર્થ જ એજાન્ત—એક દેવ—છે જેમના ઉદયમનું તેઓ સ્વાર્થકાન્તોદયમાઃ કહેવાય છે. તેઓ ખરેખર એકબીજાનો જ્ઞાવ બાણીને જ પત્તપર

એકં કલમુદ્યમસ્ય । તે હિ દ્વાત્વવાન્યોન્યં મજનતે । ઠરતમમાવેન ચ મજનમતુયર્તયન્તિ । જતો ન તેષ્વત્યોન્યં વદ્ધનાપિ સમ્ભવતિ । જતઃ સ્વાર્થમેવ લૌકિકાચ્યમેવ તેપાગુપયમઃ । ગતુ ઉભયે માદ્યાનાઃ, અતોઽન્યોન્યમજનતેન ધર્મઃ ક્ષોહો યા મયેત્, કથં સ્વાર્થં એત્યાશ્ચવાદ ન તત્ર સૌહૃદમિતિ । ક્ષણેતૈવ દ્વિતીયસ્થામજનં દ્વાત્વા ક્રોધકરણાત્ । જતો ન સૌહૃદર્દમ્ । નાપિ ધર્મઃ । ‘સમ્મોજની નામ પિણ્ણપ-મિદ્ધા નૈવા પિટ્ટન્ ગચ્છતિ નોવ કેવાન્ । રૂદ્ધેવ સા ચરતિ ક્ષીણપુણ્યા સાલાન્તરે ગૌરિવ નદ્વવત્સા’ इति । ગુરુસેવાયામપિ યદિ દષ્ટાર્યંતોમયોઃ, તદાપિ ન ધર્મઃ । દ્વાત્વાનુસારી ચેત્, મિદોમજનામાવઃ । વિદ્યા તુ કલરૂપા । સમ્યક इतिसम्योवधानादप्रवाराणा । य इति प्रसिद्धास्ते वणिज इव । स्वार्थ एव

મજન કરે છે. ઓછાવસ્તા પ્રમાણમાં તેઓ હૃદયેશાં પરસ્પર ભજન કર્યા જ કરે છે; તેથી તેઓની એક બીજા પ્રત્યે દેતરપીડી પણ સંભવતી નથી; આથી તેઓનો ઉદય સ્વાર્થને—લૌકિક અર્થને—ખાટે જ છે. (આ પ્રમાણે પરસ્પર ભજનમાં ‘માફે ભજન તેના ભજન કરતાં અધિક છે’ એવા પ્રકારની ભાવના ન હોવાથી પરસ્પર ભજન કરનારાઓ કૃતક નથી, તેમ જ તેઓ એક બીજાને દેતરતા નથી તેથી તેઓ ધર્મ પણ નથી. આ રીતે તેમનામાં દોષ નથી, પણ સમીચીનતા—સાચાપણું—છે. ઉપકાર, એક કે ધર્મ એ ત્રણમાંથી એક હોય તો સમીચીનતા સંભવે. તેમાં બંનેનું પરસ્પર ભજન તુલ્ય હોવાથી ઉપકાર સંભવતો નથી, પણ એક અને ધર્મથી તેમની સમીચીનતા સંભવે છે. તેથી હવે શંકા કરવામાં આવે છે.) અરે! પરસ્પર ભજન કરનાર બંને જણો બ્રાહ્મણો છે, તેથી તેમના પરસ્પર ભજનથી ધર્મ અથવા એક થાય; તેથી પરસ્પર ભજનમાં સ્વાર્થ જ હોય છે એમ કેમ કહો છો ?

આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે ન તત્ર સૌહૃદવત્. જે લોકો પરસ્પર ભજન કરે છે તેમાં એક હોતો નથી, કારણ કે બીજા માણસ પોતાનું ભજન કરતો નથી એ જાણતાં જ એક કણી બંદર જ પહેલા માણસને કોષ થાય છે. તેથી તેમાં એક નથી. (ઇન્દ્રધુમ્ન રાજાએ અગસ્ત્ય મુનિનો સત્કાર ન કર્યો તેથી અગસ્ત્યમુનિ તરત જ ક્રુદ્ધ થયા અને તેમણે ઇન્દ્રધુમ્નને શાપ આપ્યો જેના પરિણામે ઇન્દ્રધુમ્ન ક્રુદ્ધી થયો. ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી ઇન્દ્રધુમ્નનો મોક્ષ થયો. આ બધું અદ્ભુત સ્વપ્નમાં ગાનેન્દ્રમોક્ષના પ્રસંગમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે.) વળી અન્યોન્યભજનમાં ધર્મ પણ નથી; કારણ કે આપસ્તામ્બ ધર્મસૂત્રમાં વચન છે કે “બ્રાહ્મણો ભેગા થઈને જે જગે છે તે પિશાચાભિક્ષુ છે; તે પિતૃઓને તેમ જ દેવોને પહોંચતી નથી; પણ બીજાના ઘરમાં ગાંધેલી વાછડા વગરની ગાયની માફક તેનું પુરવઠા જ લોકમાં ફીણ થતાં તે નષ્ટ થાય છે.” (આ વાક્યમાં અન્યોન્યભજનનું સૂચન કરવામાં આવેલું છે. આ અન્યોન્યભજન પિશાચાભિક્ષાની માફક ધર્મ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.) શિષ્ય ગુરુની જે સેવા કરે છે તેમાં પણ ભે ગુરુ અને શિષ્યને વૃત્તિ, પ્રતિક્ષા વગેરે દ્વ પ્રયોજન હોય તો તે સેવામાં ધર્મ નથી. “ગુરુકુલમાં વાસ કરીને, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને ગુરુની આજ્ઞાથી શિષ્યે વેદનું અધ્યયન કરવું”, “શિષ્યને ઉપનયન આપીને જે બ્રાહ્મણ વેદ શીખવે છે તેને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે”, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોને અનુસરીને ભે શિષ્ય ગુરુની સેવા કરે તો તેમાં વૃત્તિ, પ્રતિક્ષા વગેરેની ભાવના ન હોવાથી, અને શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી જ ગુરુસેવા થતી હોવાથી પરસ્પરભજન નથી, પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન છે. ગુરુસેવાના પરિણામે શિષ્યને જે વિદ્યા મળે છે તે તો ફળરૂપ છે, અને વિદ્યારૂપી ફળ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલું છે. (આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી ભે ગુરુસેવા કરવામાં આવતી હોય તો, પ્રયોજન દ્વ હોય છતાં પણ, તેમાં ધર્મ રહેલો છે; પરંતુ ભે શાસ્ત્રની આજ્ઞા સિવાયના બીજા કોઈ કારણથી—વૃત્તિ, પ્રતિક્ષા વગેરે પ્રયોજનથી—ગુરુસેવા કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ રહેલો નથી.)

મૂળ સ્લોકમાં જે તપસ્યા સંજોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે ઝોપીઓની સખીઓ હોવાથી ભજવાનું તેમને દેતરયે નહિ. મૂળ સ્લોકમાં જે યે પદ છે તેનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષો છે. આ પુરુષો વાલીઓ જેવા છે, કારણ કે તેમની પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થને ખાટે જ હોય છે.

તેપાં પ્રવૃત્તિઃ । ચચપિ ધર્માદયોપિ સ્વાર્થા એવ ત્વાપ્યન્યોન્યમજને ન તે સિચ્યન્તિ । તથા સૌહાર્દમપિ, ચચન્યમપેદ્યેત । તસ્ય સાધનસ્ય વિનિવોગમાહ સ્વાર્થાર્થમિતિ । જન્યાર્થનપિ પ્રતીચમાનં દ્યાપનેવ । પયં સેવાદિદાનેષ્વપિ । દુઃસ્વનિવૃત્તિસાત્ર પઠ્યમ્ । અગ્રથેં સર્વોપિ લોકઃ પ્રમાણમિતિ હિશ્વન્દઃ । અન્યથા પરોપકારાય ન । અન્યસ્ય હૃદયે તત્વતીકારાય ચિન્તાજનનાત્ । જતઃ ફલં સ્વાર્થસિદ્ધિઃ લૌકિકી । નામમાત્રેણેવ તેપાં ધર્મત્વં ન શુ વસ્તુતઃ ॥ ૧૭ ॥

યે પુનરમજતોઽપિ મજન્તિ તે દ્વિવિધા દ્વાદાહ મજન્તીતિ ।

મજન્ત્યમજતો યે વૈ કરુણાઃ પિતરૌ તથા ।

ધર્મો નિરપવાદોઽગ્ર સૌહાર્દં ચ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૮ ॥

યે અમજતોઽપિ સૂચીંસ્વિતાન્ મજન્તિ તત્ર નિનિચ્છદ્યમ્, લૌકિકં વૈવિકં વા, સેહો વિધિઃ । તત્ર સૌહાર્દં ધર્મઽથ ફલં ક્ષેત્રેણ । ચઃ પૂર્વઃ તસ્ય સૌહાર્દં અવસરે કર્તવ્ય એવોપકારઃ ।

(ધર્મે વગેરે મનુષ્યોના આર પુરુષાર્થોમાંનો એક પુરુષાર્થ છે, એટલે) જો કે ધર્મે વગેરે પણ સ્વાર્થે જ છે, છતાં પણ પરસ્પર ભજનથી મોક્ષ આપનારા ધર્મે વગેરે સિદ્ધ થતા નથી. (જો જન્યોન્ય મજનેન એ પ્રભાણે તુલ્યિયા નિમજ્જિતવાળું પદ હોય એ તો અર્થ આ પ્રભાણે થાય—પરસ્પરભજનથી તે લૌકિક સ્વાર્થે જ સિદ્ધ થાય, અલૌકિક ધર્મે નહિ. લૌકિક સ્વાર્થે જ નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય છે, નહિ કે અલૌકિક ધર્મે.) જેમ પરસ્પરભજનથી ધર્મે વગેરે સિદ્ધ થતાં નથી, તેમ જો ફલની આશાથી પરસ્પરભજન કરવામાં આવતું હોય તો તેનાથી એક પણ સિદ્ધ થતો નથી.

પરસ્પરભજન કરનારના સાધનનો વિનિયોગ જણાવતાં ભગવાન્ કહે છે કે સ્વાર્થાર્થમ્. પરસ્પર ભજન કરનારનું સાધન બીજાને માટે જણાવતું હોય છતાં પણ તે સ્વાર્થને માટે જ હોય છે, બીજાની પાસે સેવા કરાવીને ધન વગેરે આપવામાં આવે છે તેમાં પણ આ જ પ્રભાણે હોય છે. તેમાં સેવા કરનારને પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ એ જ ફલ છે, પરન્તુ કોઈને ધર્મરૂપી ફલ મળતું નથી. આ વિષયમાં બધા ય લોકો પ્રભાણરૂપ છે એ જણાવવાને મૂળ સ્ત્રીકમાં હિ શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. મૂળ સ્ત્રીકમાં જે જન્યથા પદ છે તેનો અર્થ ‘પરોપકારને માટે નહિ’ એ પ્રભાણે છે, દારણ કે ત્યારે એક પ્રાણુસ બીજા પ્રાણુનું ભજન કરે છે ત્યારે બીજા પ્રાણુના મનમાં આવતું ભજન કરવાની ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પરસ્પરભજનનું ફલ લૌકિક સ્વાર્થની સિદ્ધિ છે. ફળ નામથી જ તેમને ધર્મ કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવિક રીતે તે ધર્મે જ નથી. ૧૭

ભજન ન કરનારાઓનું પણ જે લોકો ભજન કરે છે તે એ પ્રકારના છે એમ મજન્તિ ઉત્પાદિ સ્ત્રીકમાં ભગવાન્ કહે છે.

દે મુદર કટિવાળી ગોખીઓ! જે લોકો ભજન ન કરનારાઓનું

ભજન કરે છે તે (જે પ્રકારના છે,) જેમ કે દયાવાળા લોકો અને માખા;

પદેશમાં નિરપવાદ ધર્મ છે, અને બીજામાં સૌહાર્દ છે. ૧૮

જે લોકો ભજન ન કરનારાઓનું—જ્ઞાન્ત બેથી રેદનરાઓનું—પણ ભજન કરે છે તેમાં જે નિમિત્ત છે, એક લૌકિક અને બીજું વૈદિક. લૌકિક નિમિત્ત એક છે, ત્યારે વૈદિક નિમિત્ત વિરિ છે. તેમાં લૌકિક એકનું ફલ સૌહાર્દ છે, અને વૈદિક વિરિનું ફલ ધર્મ છે. આ પ્રભાણે સૌહાર્દ અને ધર્મ કમળી જ—એક અને વિધિનાં—ફલ છે. સૌહાર્દથી જે ભજન કરે છે તેના ઉપર અવસર આવે બીજાને—જે ભજન કરતો નથી અને જેનું ભજન પદેલો મજ્જસ કરે છે તેણે—ઉપકાર કરતો જ લેઈએ. જો તે ઉપકાર ન

અન્યથા કૃતપ્ત્રઃ સ્વાત્ । ધર્મશેષમેત્ પ્રાયશ્ચિત્તં વિવેચં તદીય એવ ધર્મઃ તદ્વારા તેપુ ગચ્છતીતિ । તત્ર ધર્મે ચત્ર કર્મ પ્રધાનં ચત્ર ચા દેવતા તદુભયં ન વિવક્ષિતમ્ । પ્રતિયોગિનિ મજનશદ્ધામાવાત્ । ચત્ર વા અસમાનતા, ગોઃ પક્ષોદ્ધારણવત્, સત્રાપિ તથા । ચત્ર પુનઃપારે પ્રત્યુપકારઃ સમ્ભવતિ તત્ર પ્રવૃત્તૌ પૂર્વસ્વામજને વત્તરમજને નિરપવાદો ધર્મઃ સૌહૃદં ચ પલ્લમ્ । અધિકારિવિશેષણં તુ એક

કરે તો કૃતપ્ત્ર યાચ, (અને પહેલા માણસનું સૌહાર્દ નિરપવાદ યાચ.) ધર્મને માટે એ પહેલો માણસ ખીલા માણસનું લજન કરે તો ખીલા માણસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, કારણ કે તેનો જ ધર્મ લજનદ્વારા પોતાનું લજન કરનારાઓમાં લાય છે. એ તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો કૃતપ્ત્ર ગણાય, અને ધર્મ નિરપવાદ—પ્રત્યુપકાર વિનાનો—યાચ.

(પહેલો માણસ ધર્મને માટે એ લજન કરે તો તેની દૃષ્ટિએ ધર્મ મુખ્ય હોવાથી ખીલો માણસ, જેનું લજન કરવામાં આવે છે તે, ધર્મનો શેષ—અંગ—અને છે એટલે તે ધર્મશેષ કહેવાય છે. તેથી લજન કરનારાનાં કદાચિત્ત પાપ વગેરે હોય તો જેનું લજન કરવામાં આવે છે તે માણસે કૃતપ્ત્રતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે તે પાપ વગેરેનું નિવારણ કરવું જ જોઈએ. કોઈ સ્ત્રીને જણાય કે આ શ્રોત્રિય, બ્રહ્મચારી, દીક્ષિત, વતી અથવા વિદ્વાં મને એઈને મારામાં આસક્ત થયો છે અને તેથી મરવાની તૈયારી ઉપર છે, કોઈ મિત્ર તે પ્રમાણે સલાહ આપતો હોય અને પોતાને દયા આવે અને તેથી તે પુરુષનો સ્વામાગમ કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ છે કે અધર્મ એ સંશય તે સ્ત્રીને થાય. આ પરિસ્થિતિમાં જે પુરુષનું તે સ્ત્રી લજન કરે છે તે પુરુષે તે સ્ત્રીના પાપના નિવારણને માટે પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કરવું જોઈએ. આનું ઉદાહરણ પદ્મપુરાણના વૈશાખમાહાત્મ્યના પ્રથમાધ્યાયમાં આવેલું ચિત્રોપાખ્યાન છે. આ આખ્યાન આ પ્રમાણે છે. એક વૈશ્ય ભતિની વેશ્યાએ અદ્યક્ષ ગુદિથી અનેક પ્રકારના લોગવટે એક સુદેવ નામના ગ્રાહ્યણ અતિથિનું સેવન કર્યું. આ અતિથિએ નર્મદામાં વૈશાખઆન કરવાનો ઉપદેશ કરીને તે વેશ્યાની સાથે નર્મદામાં આન કર્યું અને ખીલાઓને આન કરાવ્યું, દયાથી તે વેશ્યાના આશ્રમને લીધે નર્મદાને તટે જ રહ્યો, અને તે વેશ્યાનો અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરીને પોતે ખીલા જન્મમાં પાલક્ય દેશનો વીરસેન નામનો રાજા થયો. તે વેશ્યા પણ ખીલા જન્મમાં પરમ વૈષ્ણવ દિવોદાસ નામના કાશીના રાજાની દિવ્યાદેવી નામની પુત્રી થઈ.)

ત્યાં નિત્ય કર્મ કરતેવ્યગુદિથી જ કરવાનું હોય છે તે ધર્મમાં કર્મ પ્રધાન છે, ત્યાં દેવતાના આશ્રમનથી જ ધર્મ યાચ છે ત્યાં દેવતા પ્રધાન છે. આ બંને પ્રકારના ધર્મોનું અહીં વિવેચન કરવાનું નથી, કારણ કે નિત્ય કર્મ કરનાર અને દેવતાનું આશ્રમન કરનાર માણસમાં લજન વિષેની શંકા જ નથી. બીજી ત્યાં લજન કરનાર અને જેનું લજન કરવામાં આવે છે એ બે પદાર્થો સમાન ન હોય—દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ ગાયને દાહવમાંથી બહાર કાઢે તો લજન કરનાર માણસ અને જેનું લજન કરવામાં આવે છે તે ગાય એ પદાર્થો સમાન નથી—તેવા પ્રકારના ધર્મોનું પણ અહીં વિવેચન કરવાનું નથી. પણ ત્યાં આધાર ઉપર—પ્રથમ લજન કરનારના ઉપર—પ્રત્યુપકાર સંભવે છે, તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં એ પ્રથમ પુરુષ લજન ન કરે અને ખીલો પુરુષ લજન કરે તો નિરપવાદ ધર્મ અને એક એ ફલ હોય છે.

(નિરપવાદ ધર્મનું ઉદાહરણ મહાભારતના અનુશાસનપર્વના ખીલા અધ્યાયમાં આવેલું સુદર્શન ઉપાખ્યાન છે. સુદર્શન પોતાની સ્ત્રી ઓષવતીને ‘અતિથિને પ્રતિકૂલ કર્મ કરવું નહિ’ એ પ્રમાણે સમજાવીને સમિધ લેવાને માટે ઘર છોડીને બહાર ગયો. એટલામાં એક બ્રાહ્મણ અતિથિ સુદર્શનને ઘર આવ્યો અને ઓષવતીને કહ્યું કે ‘મારે તારો સમાગમ કરવો છે.’ ઓષવતીએ પતિની સૂચના પ્રમાણે તે અતિથિની માગણી સ્વીકારી. સુદર્શન સમિધ લઈને ઘર આવ્યો. અતિથિએ સુદર્શનને બાપી હકીકત કહી. સુદર્શને શાન્તિથી જવાબ આપ્યો કે ‘આજે મારો ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ પગાયો, કારણ કે મારે ત્યાં અતિથિનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે.’ તે અતિથિએ પર્વશ્રાતાની બહાર જઈને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં—ધર્મના સ્વરૂપમાં—મહત્ત ધર્મને ઓષવતીની ઘણી પ્રશંસા કરી અને સુદર્શનને કહ્યું કે ‘ઓષવતી

કરુણા, અપરત્ર દૈહિકઃ સમ્બન્ધઃ । તદાદ કરુણાઃ પિત્તરાવિત્તિ । અન્યત્રાપિ દૃશ્યત્વ ઇતિ તદ્દર્મા-
તિવેશમાહ ચયેતિ । યે સંસારિણઃ કૂરાસોઽપિ કદાચિદીનેષુ ભજનં કુર્વન્તિ સ્ત્રિયા ઇવ ચ ભવન્તિ ।
તેષાં સદ્ગુહાયં ચયેતિ । સમ્બન્ધસ્તુ જન્માન્તરિયોઽપિ મવતીતિ ઉપમાનોપમેયયોરભેદાદેકવિધા એવ ।
નિરપવાદ ઇતિ । એવદુપકારેણ હિ તસ્યાપવાદઃ । તદમાવાજિરપવાદ એવ । અત્ર એતાદ્યોઽર્થે । અનેન
યત્ર પ્રત્યુપકારસમ્ભવાનાપિ ન તત્ર ધર્મે ઇતિ સૂચિતમ્ । એવ એવ કેચિત્ ક્રિયમાગમપિ નાત્રીકુર્વન્તિ ।
સૌહાર્દેવિ ધર્મોઽસ્તીતિ ચ્ચકારઃ । સુમધ્યમા ઇતિ સન્યોપનમુકવિચાસાય । ધર્મેણેવ વત્તમમધ્યમતા ૧૮

એ તુ પુત્રઃ સર્વથેવ ન ભવન્તિ, મજનાર્થે ભજતઃ, સૌહાર્દેવ ચા ભજતઃ । ધર્મોર્થે તુ ન શક્તા ।
જાનુભયવિવાતપિ કેચિન્ન ભવન્તિ । અમજતો દીનાન્ ધર્મોમિકારિણશ્ચ, જાનપિ ન ભજન્તિ । તેષાં
સ્વરૂપમાહ ભજતોઽપીતિ ।

પવિત્ર છે, જગતને પવિત્ર કરવાને માટે તેનો એક લાગ નહીં થશે, અને બીજે સાગ તારી સેવા કરશે
અને તેનાથી તું નિત્યસૌક આસ કૃતીશ. 'અન્તમાં બીજા આ ઉપાખ્યાનનું ક્વ વર્ણવે છે.)

ધર્મરૂપી કૃણ આપનાર ભજનમાં ભજન કરનાર પુરુષમાં સ્થા હોય છે, અને પ્રેમરૂપી કૃણ
આપનાર ભજનમાં ભજન કરનાર પુરુષમાં દેહનો સ્ખમન્ધ હોય છે. આ બાબત કરુણાઃ પિત્તરૌ એ
શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલી છે. જે પ્રાણીઓમાં સ્વાભાવિક સ્થા અને એક હોવાં નથી તેઓ પણ ભજન ન
કરનારનું ભજન કરે છે; તેથી સ્થા અને એક એ ધર્મોનો અતિદેશ વચ્ચા એ શબ્દવતે કરવામાં આવેલો
છે. જે સંસારી કૂર માણસો છે તેઓ પણ કોઈ વખત સ્થા લાવીને દીન પુરુષોનું ભજન કરે છે અને
એકથી તેમના તરફ પ્રેમ દર્શાવે છે. આવા પ્રાણીઓનો સમાવેશ કરવાને માટે શ્લોકમાં વચ્ચા શબ્દ
મૂકવામાં આવેલો છે. (હાલમાં એક હોય તો તેનાથી પૂર્વજન્મના સમ્બન્ધનું અનુમાન થાય છે, તેથી
પ્રામાન્ય રીતે વચ્ચા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે માતાપિતા એક રાખે ॥ તેવી રીતે
સાધકો વગેરે પણ એક રાખે છે.) સ્ખમન્ધ તો બીજા જન્મનો પણ હોય, તેથી ઉપમાન અને ઉપમેયનો
અભેદ હોવાથી ઉદાહરણ એક જ પ્રકારનું આપવામાં આવેલું છે. (માતા, પિતા, સાધકો વગેરેમાં ભાવનો
લેદ હોય છે છતાં પણ તે બધાનો એક નિરુપધિક હોવાથી એક જ પ્રકારનો છે, એટલે મૂળ શ્લોકમાં
એક જ શબ્દ આપેલું છે. કરુણા દંભીવી રીતે એક જ હોય છે તેથી ઉપમાન અને ઉપમેય એ બન્ને
એક જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

મૂળ શ્લોકમાં ધર્મને નિરપવાદ કહેવામાં આવેલો છે. ભજન કરનારના ઉપર ઉપકાર કરવામાં
આવે તો તે ભજન કરનારનો અપવાદ કહેવાય છે. આવા પ્રકારનો ઉપકાર કરવામાં ન આવે તો ધર્મ
નિરપવાદ જ થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં આવેલા શબ્દ પદનો અર્થ 'આવા પ્રકારની બાબતમાં' એ પ્રમાણે
થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સૂચિત થાય છે કે ત્યાં પ્રત્યુપકારનો સંભવ પણ હોય છે ત્યાં ધર્મ હોતો
નથી. આ કારણથી જ કેટલાક લોકો પોતાના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે છે તો પણ તે ઉપકાર
સ્વીકારતા નથી. એકમાં પણ ધર્મ છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં જ મૂકવામાં આવેલો છે. (એકમાં
સ્વીકારતા નથી. એકમાં પણ ધર્મ છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં જ મૂકવામાં આવેલો છે. (એકમાં
પણ જ્યાનો અંશ હોય છે એટલે એકમાં ધર્મ છે એમ કહી શકાય છે.) પોતાનાં વચનોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન
કરવાને માટે ભગવાન્ ગોપીજનોને સુમધ્યમાઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો
નિર્ણય ધર્મવતે જ થાય છે. (પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને ભજન ન કરનાર પુરુષોને જે લોકો બન્ને ॥ તે
ઉત્તમ કહેવાય છે. મધ્યમ લોકોને જે બન્ને છે તે મધ્યમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મથી જ ભજન
કરનારાઓની ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો નિર્ણય થઈ શકે છે.) ૧૮

ભજનને માટે ભજન કરનાર, એકથી ભજન કરનાર અને ધર્મથી ભજન કરનારા એ પ્રમાણે
ભજન કરનારાઓના ત્રણ પ્રકારો થયા. તેમાં ધર્મથી ભજન કરનારાઓ વિષે તો ચંકા જ નથી એટલે તેના
વિષે ઉત્તર આપવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ પહેલા બે પ્રકારના—ભજનને માટે ભજન કરનારા અને
એકથી ભજન કરનારા—લોકોને કેટલાકો તો બીજાકુલ ભજન જ નથી; વળી ભજન ન કરનારાઓને—
દીન અને ધર્મસાધક લોકોને—પણ તેઓ ભજન નથી. બીજાકુલ ભજન ન કરનાર લોકોનું સ્વરૂપ
મજતોઽપિ એ શ્લોકમાં ભજવાનું વર્ણવે છે.

મજતોડપિ ॥ ચૈ કેચિદ્ મજન્ત્યમજતઃ કુતઃ ।

આત્મારામા આસકામા અકૂતજ્ઞા ગુરુદ્રોહઃ ॥ ૧૯ ॥

કેચિન્નહાપુરુષા મજતોડપિ ન મજન્તિ, અમજતઃ કુતો મજિપ્યન્તિ । તે પૂર્વોક્ત્યાદેન ચતુર્વિધાઃ । તન્મન્યે સમયે સમીચીનાઃ, સમયે ન, ચે દેયાધર્માધિકારિણસ્તે અધમાઃ ચે લોકિકનિ-
મિત્તાસ્તે ઉત્તમા इति । તાન્ ગણયતિ સાધુર્ધર્માવાચક । આત્મારામા इति । આત્મન્યેવ રમન્ત इति ।
અન્યેન મજનીયો વેદાદિનોપેક્ષિત इति મજનમેવ ન મન્યન્તે । તેષાં મજનાર્થ ચ સાધનત્વેન સ્વદેહ-
દિકમપિ ન મન્યન્તે ॥ તથા અન્યે આસકામાઃ । આસઃ પ્રાપ્તઃ કામો યૈઃ । યો મુક્તવન્તં વૃણાત્,
ત્વં મુક્તઃ, મા મુક્તેતિ વા । અકૂતપ્રવૃત્તિઃ । અપરત્ર સિદ્ધસાધનત્વેનાનુવાદઃ । સમયયાપિ દેયધર્મ ।
પ્રવર્તમાનસ્ય ધર્મઃ સેત્સ્યતિ । અજ્ઞાનં વા । સમયે તુ અધમા इत्याહ । ચે કૃતં ન જાનન્તિ વદુષ્કારં
તે પ્રત્યુપકારસમર્થા અપિ સમયવિધાનપિ ન મજન્તિ । તેષામજ્ઞાનમેવ હેતુરમજનં । છાત્વા ચેરમજનં
ગુરુદ્રોહઃ । યઃ કચ્ચિદ્ સ્વસ્ય પુરુષાર્થસાધકઃ સ ગુરુઃ, સ પૂજ્યઃ । તસ્યાપિ સજ્જાતૌ સજ્ઞાં વદુષે-
શ્યાપાં સદ્રોહઃ અનેતૈવ કૃત इति ગુરુદ્રોહકર્તાં મવતિ । एवं સર્વેષાં ગુણદોષા નિરુપિતાઃ ॥ ૧૯ ॥

કેટલાક લોકો ભજન કરનારાઓને પણ ભજતા નથી, તો પછી
ભજન ન કરનારાઓને તો ક્યાંથી જ ભજે ? આવા લોકો કાં તો આત્મા-
રામ હોય છે, અથવા આસકામ હોય છે, અથવા કૃતપ્ર હોય છે, અથવા
તો ગુરુદ્રોહી હોય છે. ૧૯

કેટલાક મહાપુરુષો ભજનારને પણ ભજતા નથી, તો પછી ન ભજનારને તો ક્યાંથી ભજે ? તેઓ
પૂર્વોક્ત આધર્મી બાર પ્રકારના હોય છે. તેમાં બે પ્રકારો સારા છે, અને બીજા બે સારા નથી. જે લોકોના
ભજનથી દયા અને ધર્મ સિદ્ધ થાય છે એવા લોકોને જે ભજતા નથી તે અધર્મ છે; અને જે લોકો સ્વેક
વગેરે લોકિક નિમિત્તાથી જ ભજન કરે છે તે લોકોનું જે ભજન કરતા નથી તે ઉત્તમ છે. આ બાર પ્રકારના
લોકોના ધર્મોમાં ગોટાળો ન થાય એટલા માટે ભગવાન્ આત્મારામાઃ ઇત્યાદિ પદોવડે તેમની અશુદ્ધ
કરે છે. આત્મામાં જ જે રમે છે તે આત્મારામ કહેવાય છે. બીજાઓ જેનું ભજન કરે છે એવા દેહ વગેરે
આત્મલિંગ પદાર્થોની આત્મારામ પુરુષોને બંધર હોતી નથી, એટલે તેઓ બીજાઓએ કરેલા ભજનને જ
માનતા નથી. બીજાઓ જે ભજન કરે છે તે ભજનને માટે સાધનભૂત ચચેશા એવા પોતાના દેહ વગેરે
પદાર્થોને પણ આત્મારામ પુરુષો માનતા નથી.

ન ભજન કરનારા કેટલાક બીજાઓ આસકામ હોય છે. જેમણે ક્રમ—ઇચ્છા—પ્રાપ્ત કરેલી છે તે
આસકામ કહેવાય છે. કોઈ ભોજન કરેલા માણસને કહે કે ‘તું ભોજન કર’ અથવા તો ‘તું ભોજન
કરીશ નહિ’. તેમાં પહેલા પક્ષમાં જમેલા માણસની ભોજન વિષે પ્રવૃત્તિ ચરો નહિ, કારણ કે તે જમેલી
છે; ત્યારે બીજા પક્ષમાં તે જમેલો હોવાથી ભોજન કરવાનો નથી એટલે ભોજન ન કરવાની પાતાનો
અનુવાદ થાય છે. આ બંને પ્રકારોમાં ‘તું ભોજન કર’ અથવા ‘તું ભોજન કરીશ નહિ’ એ વચન અર્થ
થાય છે. માણસ જમેલો છે એ બાબતને પણ જો કોઈ તે માણસને જમવાનું કહે તો તેને ધર્મનું ફળ
મળશે; અને જો તેને ન જમવાનું કહે તો કૃપામાં અજ્ઞાન મળશે.

બીજા બે પ્રકારો તો અધર્મ છે એમ હવે ભગવાન્ કહે છે. કરેલી ઉપકાર જે લોકો ભજતા નથી
તેઓ પ્રત્યુપકાર કરવાને સમર્થ હોવા છતાં પણ દયાસાધક અને ધર્મસાધક એ બે પ્રકારના લોકોને પણ
ભજતા નથી. તેમનું ભજન ન કરવામાં કારણ માત્ર અજ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન હોય અને ભજન ન કરવામાં
આવે તો ગુરુદ્રોહ થાય. જે કોઈ પોતાનો પુરુષાર્થ સાધી શકે તે શુરુ છે; તે પૂજ્ય છે. શુરુની આપત્તિમાં
જો કોઈ પોતાની શક્તિ હોય છતાં પણ શુરુની ઉપેક્ષા કરે તો તે શુરુનો દ્રોહ કરે છે અને તેથી તે
માણસ જ શુરુનો દ્રોહ કરનારો થાય છે. આ પ્રમાણે બધાના ગુણ અને દોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૯

ગોપિકામાં દૃઢ્યે મગવાનેતન્મધ્યે'ક' ઇતિચિન્તાસાવામમજનકર્તૃત્વાદ્ મજનસામર્પણાપિ વિધમાનત્વાન્મિયોધ્રજનપક્ષઃ અમજનમજનપક્ષઃ વ્યાવર્તિતઃ । નનુ દ્વિતીયે પદ્યે ગોપિકાનાં મજને સ્નેહાદ્ મજનમસ્ય, અતો મગવાન્ નિરુપકત્વેન નૈષામન્તમૂતઃ । ઈશ્વરઃ નૈષામન્તમૈવતીતિ કથમેવં વિચાર ઇતિ ચેત્, મૈષમ્ । ગોપિકા મોગ્યા ઇલાવિવાદમ્ । તાઽઽ મોગ્યસમર્પકત્વ એવોપકીળાઃ । અતો મગવત યય વિચારઃ કર્તવ્યઃ । ઈશ્વરોઽપિ કળાયં સેવ્યઞ્ચેત્, ન વિચાર્યઃ । વ્યવહારે દૃષ્ટાંધ્રેદુ, દીપ્યમાનમ્હળાપ્રહળાખ્યાં વિચાર્યં એવ । પૂર્વં ગૃહીતત્વાત્ નાત્મારામતા, તાપિ પૂર્ણકામતા । પ્રથમપ્રવૃત્ત્યા દ્વણાવપિ, પરિત્યાગો નોપિતઃ । તત્તત્ત્વતીવપક્ષ એવાભિનિવેશ ચ્ચિતઃ । તદપિ સર્વજ્ઞાસ્તાનુપિશમ્ । ઈશ્વરાણાં કલ્પદાનુગાં કદાચિદેવં ભવતીતિસદ્ધાવાઃ પરિહારમાહ નાહં તુ સસ્ય ઇતિ ।

સજન ન કરનારાઓના ઉપર જણુવેલા ચાર પ્રકારોમાંથી ભગવાન્ કયા પ્રકારના છે એ જાણવાની ઇચ્છા ગોપીજનોના હૃદયમાં થઈ. ભગવાને ગોપીજનોનું સજન કર્યું નથી તેથી અને સજન કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનમાં હોવાથી બન્નેય પક્ષોને—પરસ્પર સજનનનો પક્ષ અને સજન ન કરનારના સજનનો પક્ષ એ બે પક્ષોને—મહીં અવકાશ નથી.

અરે ! બીજા પક્ષમાં—સજન ન કરનારાઓનું સજન કરવામાં આવે તે પક્ષમાં—ગોપીજનોએ જ સજન કરેલું છે તે એકથી કરવામાં આવેલું છે એમ માનીએ; તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોના એકનો વિષય થાય છે એટલે આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગવાનનો સમાવેશ થઈ શકશે નહિ. ભગવાન્ પોતે ઇશ્વર છે એટલે તે પ્રતિસજન—સજન કરનારનું સજન—કરે એ ચંડલવતું નથી. (અહીં પ્રતિસજનની શંકા ન હોવાથી આ પાંચમો પ્રકાર છે.) એટલે ઉપર જણુવેલા આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગવાનની ગણના થઈ શકે એમ નથી. તો પછી આ વીસમા શ્લોકમાં તે બાબતનો વિચાર શા માટે કરવામાં આવે છે ?

આ પ્રમાણે શંકા થય તો શ્રીમહાપ્રભુજી સમાધાન કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે આ ચંડાને સ્થાન નથી. ગોપીજનો ભગવાનનો ભોજ્ય પદાર્થ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. ગોપીજનોએ પોતાનો દેહ વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો ભગવાનને સમર્પણ કર્યા છે અને તેમ કરવામાં જ તેઓ ક્ષીણ થઈ ગએલાં છે—અર્થાત્ ભગવાનના પ્રતિસજનની તેમને આવશ્યકતા નથી,—એટલે તેમનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તેથી હવે ફક્ત ભગવાનનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. ઇશ્વર પક્ષે એ ફળને માટે મેરવામાં આવે તો પછી તેમનો વિચાર કરવો રહેતો નથી, (કારણ કે ઇશ્વરનું સેવન ફળને માટે કરવામાં આવેલું છે, તેથી ઇશ્વર પદમેથી ફક્ત ફળ મેળવવાનું રહે છે, તેમના પ્રતિસજનની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ કારણથી તેમના સજન અભજનનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.) એ પણ વગેરે છા ફળને માટે ઇશ્વરનું સજન કરવામાં આવે તો પછી ઇશ્વર વિષેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિચાર આ પ્રમાણે કરવાનો હોય છે:—‘મારી સેવા ભગવાને સ્વીકારી કે નથી સ્વીકારી ? એ સ્વીકારી હશે તો મારો મનોરથ સફળ થશે; ને નહિ સ્વીકારી હોય તો મારો મનોરથ સફળ નહિ થાય.’ આ પ્રમાણે એ વિકલ્પોનો વિચાર કરવાનો હોવાથી ઇશ્વર વિષે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે જ. ગોપીજનોએ સમાર્પિત કરેલા પોતાના દેહ વગેરે પદાર્થોનો ભગવાને પડેલાં સ્વીકાર કરેલો હોવાથી ભગવાન્ આત્મારામ કદી શકાય નહિ, તેમ પૂર્ણપ્રાપ્ત પણ કદી શકાય નહિ. ભગવાને પ્રથમ એક વાર ગોપીજનોનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી, હવે ભગવાનને તૃપ્તિ થઈ હોય છતાં પણ, ગોપીજનોનો સ્ત્રાજ કરવો હચિત નથી. તેથી ભગવાનની ગણના ત્રીજા પક્ષમાં જ—અજનનની કોટિમાં જ—કરવી યોગ્ય છે. પરંતુ અજનનતા પણ સર્વત્ ઇશ્વરમાં અનુચિત છે, (તેથી તૃતીય પક્ષ પણ સંભવતો નથી.) ઇશ્વર ફળ અપનાવ્ય છે એટલે દર્શાવિત્ આ પ્રમાણે બને—આ ચંડાને પરિહાર નાહં તુ સસ્ય એ શ્લોકમાં કરે છે.

નાહં તુ સર્વયો મજતોઽપિ જન્તૂન્ મજામ્યમીપામનુવૃત્તિવૃત્તયે ।
યથાપનો લબ્ધધને વિનષ્ટે તચ્ચિન્તયાન્યશ્ચિમૃતો ન વેદ ॥ ૨૦ ॥

તુશબ્દસં પદ્યં વ્યાવર્તયતિ । નાપીશ્વરમજનપદ્યઃ શક્તનીય इत्याદ સર્વ્ય इति । ગોપિકાસુ સર્વ્યઃ, રસે તુલ્યાઃ, ઇકાર્યામિતિવેશ્યઃ । અહમિતિ મગવાન્, ન તુ જીવઃ । તેન આત્મારામાદિ-પક્ષા વ્યાવર્તિતાઃ । અહં રામ ઇવ, ન ત્વાત્મારામઃ । સમાત્સવ્યતિરિક્તપદાર્થાભાવાન્ વ્યાવર્ત્યમસિ । કામાભાવાદેવ નાત્રકાગત્વમ્ । અતો મમ મિત્રૈવ વ્યવસ્થા, ન તુ જીવતુલ્યતા । નાહં તુ સર્વ્ય इति તામેવ વ્યવસ્થામાહ । મજતોઽપિ જન્તૂન્ અહં ન મજામિ । તત્રાત્ય ઇવ દેવુઃ અમીપામનુવૃત્તિ-વૃત્તય इति । અમીપાં જીવાનામ્ । જન્તુપદેન પ્રાપિમાત્રમ્ । મગવતો ન કેનાપ્યુપયોગઃ । મગવાન્ ફલરૂપ इति સર્વેપામેષોપયોગઃ । તથા સતિ લેપાં મજનમેષ દૃષ્ટિમિદ્રસાધનં વા । તત્રાહં ચૈત્ સાધન-

હે સખીઓ ! આરું ભજન કરનારાં પ્રાણીઓનું ચિત્ત આરામાં રહે
જેટલા માટે હું આરું ભજન કરનારાઓને પણ ભજતો નથી. મેળવેલું ધન
નષ્ટ થતાં જન્મ નિર્ધન માણસ તેની ચિન્તામાં ડુબેલો રહે છે અને તે વિના
ખીજું કંઈ જાણતો નથી (તેમ ગોપીજનો પણ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનના
તિરોધાનથી ભગવાનનું જ ચિન્તન કરશે અને જગતને બૂલી જશે.) ૨૦

તુ શબ્દ ઉપર જણાવેલા ખાંચ પ્રકારોની આવૃત્તિ કરે છે. વળી ધૃશ્વર ગોપીજનોનું પ્રતિભજન
કરશે એ પદ્યની પણ શંકા ન કરવી એમ દર્શાવવાને માટે સર્વ્ય એ પ્રમાણે ભગવાન્ ગોપીજનોને
સંબોધે છે. ગોપીજનો તો સખીઓ છે, રસમાં તુલ્ય છે અને એક જ પદાર્થમાં તેમનો અભિનિવેશ છે.
(ગોપીજનોએ ફળને ઉર્વેશીને માફે ભજન કર્યું નથી પણ શુદ્ધ પુદ્ગિભાગની રીતે ભજન કરેલું છે, જેટલે
મેં પણ તેમને ફળ આપ્યું નહિ. વળી ગોપીજનોએ માસમાં ઇશ્વરશુદ્ધિ રાખી નથી અને ફક્ત શ્રેષ્ઠી જ
રમણ કર્યું છે, જેટલે તેમને માસ પ્રતિભજનની બરૂર રહેતી નથી.) મૂળ શ્લોકમાં અહમ્ પદ છે તેનો
અર્થ ભગવાન્ છે, છપ નહિ. (આ પ્રમાણે કહેવાથી અદૃતશતા વગેરે દોષો દૂર થઈ જાય છે.) અથારે
કૃષ્ણ પોતે ભગવાન્ છે, છપ નથી, ત્યારે તો આત્મારામ વગેરે છપને ભજતા પક્ષો સંભવતા નથી. ભજ-
વાન્ કહે છે કે હું ફક્ત રામ છું, સર્વત્ર રમણ કહું છું, આત્મારામ નથી. મારે આત્મા વિનાનો બીજો
પદાર્થ ન હોવાથી આત્માથી ભિન્ન એવો બીજો પદાર્થ જ ભાગ કરવાને માટે રહેતો નથી. મારે કામ-
ધમ્મા—નથી જેટલે હું આસકામ પણ નથી. તેથી મારી વ્યવસ્થા ભિન્ન પ્રકારની જ છે, નહિ કે છપના
જેવી. (છપોને આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કરવાનો હોય છે; ભગવાનને તો દેહકાદિ અને બીજા બધા
પદાર્થો આત્મરૂપ જ છે.)

નાહં તુ સર્વ્યઃ એ શ્લોકમાં ભગવાન્ પોતાની ભિન્ન વ્યવસ્થા વર્ણવે છે. ભજનારાં પ્રાણીઓનું
પણ હું ભજન કરતો નથી. આ પ્રમાણે કરવામાં બુદ્ધે જ હેતુ છે અને તે અમીપામનુવૃત્તિવૃત્તયે એ
શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલો છે. અમીપામ્ જેટલે આ બધા છપોનું. જન્તુ જેટલે બધાં જ પ્રાણીઓ.
ભગવાનને કોઈ પણ પ્રાણીનો ઉપયોગ નથી. ભગવાન્ ફળરૂપ છે તેથી બધાંયને તેમનો ઉપયોગ છે, આ
પ્રમાણે હોવાથી બધાં પ્રાણીઓ ભગવાનનું જ ભજન કરે છે તે છા—ફળરૂપ ભજન—છે, અથવા
તો છાના સાધન તરીકે—સાધનરૂપ ભજન—છે. એ ભજન સાધનરૂપ હોય તો તેમાં જો હું સાધન
તરીકે, કામના પૂર્ણ કરવાને માટે, પ્રવેશ કહું તો ભજનનો જ હું નાશ કહું છું, કારણ કે કામભીંગ
ક્યાં પછી ભજનમાં પ્રતિભજન આવે છે અને તેથી ભજન નાશ પામે છે, અને પડેલાં કરેલું ભજન
નિવ્ય ફળ આપતું ન હોવાથી વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ત્વેન પ્રવિશામિ તદા મજનમેવ નાણ્યામિ । અગ્રે મજનસ્ય પ્રતિવન્ધાત્ પૂર્વમજનસ્ય ચ વૈયર્થ્યાપાદ-
નાત્ । ચતુર્થા હિ ભગવદુપયોગ: । મગવાન્ મોગ્યો, મોક્ષા યા । મોગ્યપક્ષે કામનાપૂરકત્વેન, સ્વાત-
ન્ત્યેન વા । મોક્ષાપિ મત્તવા મત્તવત્તપદાર્થસ્વીકારાદ્, વિપયત્વેન મોગ્યાદા । આરો મજનં નશ્યેત્ ।
અત્પફલવાનાત્ । સ્વરૂપતો મહત્ત્વેડપિ કાલપરિચ્છેદાત્ । દ્વિતીયે તુ તથાત્વમતિમજનનેન મપતિ । તદ્
ગોપિકાનાં નાહીતિ તત્તિદ્ધર્મમમજનમ્ । અપેક્ષામાવાત્ નાહં વિપયન્યાયેન મોક્ષા । મત્તવર્થે તુ
અમજનમેવેતિસિદ્ધાન્તસદ્ગ્રહ: । યથા અમજને અનુવૃત્તિ: સિધ્ધતિ તથા પ્રકારમાહ યધાધન ક્ષતિ ।
પૂર્વમધન:, પચ્છાદ્ધર્મ ધનં, વધેદ્ધિનટં, તદા ઉચિન્તિતયા જ્ઞાપ્ત:, નિમૃત: તદેકનિમત્ત: સન્,
અન્યથા વેદ । એવમ્ લોકપ્રસિદ્ધમ્ । તથા ગોપિકાનામપિ પૂર્વમપ્રાપ્તો મગવાન્ પ્રાપ્તશ્ચેતિરોમવતિ તથા
નિમૃતા: તત્રૈવ મપ્રવિષ્તા: ન પ્રપચ્છં સ્મરિષ્યન્તિ । નિમૃતાનાં પ્રયોજનં પૂર્વમુક્તમેવ ॥ ૨૦ ॥

ભગવાનનો ચાર પ્રકારે ઉપયોગ થઈ શકે છે. ભગવાન્ ભોગ્ય થાય અથવા ભોક્તા થાય. ભગવાનનો
ત્યારે ભોગ્ય તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં બે પ્રકાર સંભવે છે: (૧) આર્થિકન વગેરેથી કામિનીની
અભિલાષા પૂરી કરવાથી, અને (૨) સ્વતન્ત્રતાથી, અર્થાત્ ભક્ત જે પ્રકારે ઇચ્છા કરે તે જ પ્રકારે તે
સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરે. ભગવાનનો ત્યારે ભોક્તા તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં પણ બે પ્રકાર
સંભવે છે: (૧) ભક્તો સમર્થેલો પદાર્થ સ્વીકારીને ભક્તની ભક્તિ સિદ્ધ કરવી, અને (૨) સ્વેચ્છાથી ભોગ
કરવો. પહેલા પક્ષમાં—ભગવાન્ કામિનીની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે તે પક્ષમાં—ભગવાન્ કામરૂપી અલ્પ
ફળનું દાન કરે છે તેથી કામિની ભગવાનનું જે ભજન કરે છે તે નાશ પામે છે (કારણ કે કામ પૂર્ણ થતાં
બીજું પ્રયોજન ન હોવાથી કામિની પછીથી ભગવાનનું ભજન કરતી નથી.) ભગવાન્ સ્વરૂપથી મહાન્
છે છતાં પણ કામનાનો વિષય—રમણ—કાલથી મર્યાદિત છે (એટલે તે કાલમર્યાદિત રમણથી મનોરથ
પૂર્ણ થતાં પછીથી કામિનીથી ભગવાનનું ભજન થતું નથી. બીજા પક્ષમાં—ભગવાન્ ત્યારે સ્વતન્ત્ર રીતે
ભોગ્ય થાય છે તે પક્ષમાં—અતિભજનથી ભગવાન્ સ્વતન્ત્રતાથી ભોગ્ય બને છે. (સત્તી દિવસ વિપ્રયોગ
અને સંયોગના કોઈથી જો ભક્તો ભગવાનનું અતિભજન કરે તો ભગવાન્ સ્વતન્ત્રતાથી ફલરૂપે ભોગ્ય
થાય. તેથી વિપ્રયોગનું દાન કરવાને માટે ભગવાન્ યોતે તિરોહિત થઈ ગયા. આ પ્રમાણે ભગવાનનો
માર્ગ તદ્દન વિલક્ષણ જ છે, અપ્રમાણ્ય વગેરે ચાર પ્રકારેમાં તેમનો સમાવેશ થઈ શકે એમ નથી.)
આ પ્રકારનું અતિભજન ગોપીજનોમાં નથી, તેથી તે સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન્ ગોપીજનોનું હુમણું
ભજન કરતા નથી. (ચતુર્થ પક્ષ—ભગવાન્ વિષયત્વે સ્વેચ્છાથી ભોગ કરે એ પક્ષ—વિષે ભગવાન્ કહે
છે કે) મારે કોઈ જાતની અપેક્ષા નથી એટલે હું વિષયન્યાયથી ભોક્તા થતો નથી. (તૃતીય પક્ષ—
ભક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ભક્તો સમર્થેલો પદાર્થ સ્વીકારવો એ પક્ષ—વિષે કહેવામાં આવે છે કે) ભક્તિ
સિદ્ધ કરવાને માટે તો અભજન જ છે. (ત્યારે નિરુત્તર ભક્તિ સિદ્ધ થયે ત્યારે ભગવાન્ ભોક્તા થયે.)
આ પ્રકારે સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

ભગવાન્ ત્યારે ભક્તોનું અભજન કરે ત્યારે જે પ્રકારે ભક્તોની ભગવાનમાં એકાગ્રતા થાય તે
પ્રકાર યથાધન: એ શબ્દોમાં ભગવાન્ કહે છે. પહેલાં એક માણસ ધન વિનાનો છે; પછીથી તેણે ધન
મેળવ્યું; આ ધન જો નાશ પામે તો તેથી ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં એકતી તે જ બાજતમાં મગ્ર થઈ બચ
છે અને તે વિના બીજું જે લાખતો નથી. આ વાત તો વજાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે ગોપીજનોનો
પણ પહેલાં ભગવાન્ પ્રાપ્ત થયા ન હતા; પછીથી ભગવાન્ ત્યારે પ્રાપ્ત થાય અને પછીથી તિરોહિત થઈ
બચ ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ લાગે અને વજાતનું સ્મરણ થાય નહિ. જેમનું ચિત્ત ફક્ત
ભગવાનમાં જ લાગેલું છે તેમનું ફલ તો પહેલાં—બીજા પક્ષમાં—કહેવામાં આવી ગયું જ છે, (અર્થાત્
ઉપર વજાપેલા બીજા પક્ષમાં કહ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર રીતે તેવા ભક્તોના ભોગ્ય બને છે.) ૨૦

અર્થં સાસ્વામજને દેતુમુક્ત્યા પ્રકૃતે તદભાવમાહ એવમિતિ ।

અર્થં મદર્થોઽજિજ્ઞાતલોકવેદસ્વાનાં હિ ચો મય્યનુદ્યુત્તપેઽવલાઃ ।

મયા પરોક્ષં ભજતા તિરોહિતં માસૂયિતું માર્હથ તત્તિપ્રયં પ્રિયાઃ ॥ ૨૧ ॥

યદુક્તં તામિરરણ્યે સ્ત્રિયો રાત્રી કથં લક્ષ્યાઃ તદર્થમેવમુચ્યતે । દ્વયમત્ર ફર્તવ્યમ્ । મજ-
નાનુદ્યુત્તર્થમભજનમ્, રાત્રી રક્ષાર્થં મજનં ચ । તત્ પરોક્ષમજનેન સિખ્યતીતિ મયા પરોક્ષં ભજતા
તિરોહિતમ્ । મજને હેતુમાહ એવમિતિ । મદર્થમેવ ઇજિજ્ઞાતા લોકવેદસ્વા યામિઃ । વૃથાપરિત્યાગ-
વ્યાપૃત્યર્થં મોક્ષાર્થપરિત્યાગવ્યાપૃત્યર્થં ચ મદર્થમુજિજ્ઞાતેત્યુક્તમ્ । બાલે લાગોઽનિદ્રેતુઃ । દ્વિતીયે ન
મમ મારઃ । પ્રથમઃ પદાર્થાત્મલક્ષ્યાઃ । લોકો દુસ્ત્યાન્યઃ । આર્યમાર્ગો વૈદિકઃ, મકારસ્વાદશ રસિ,

આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે ગોપીજનોનું જે અભજન કર્યું તેમાં (મર્યાદામાર્ગની દૃષ્ટિથી) હેતુ
આપીને હવે આશક્તા પ્રસંગમાં (પુષ્ટિમાર્ગની દૃષ્ટિથી) અભજનનો અભાવ, અર્થાત્ ભજન, જે એમ
અર્થમ્ એ શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે.

હે અખલાઓ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સગાં
બહાણોનો ત્યાગ કરનાર તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખો તેટલા માટે તમારું
પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત યર્થ ગયો; માટે હે પ્રિયાઓ! પ્રિયની
દૃષ્ટિ કરવી તમને યોગ્ય નથી. ૨૧

ગોપીજનોએ ભગવાનને જે કહ્યું હતું કે ‘નનમાં સત્રીએ સ્ત્રીઓનો કેવી રીતે ત્યાગ યર્થ શકે ?’,
તેને માટે જ આ શ્લોક કહેવામાં આવે છે. અહીં જે વસ્તુઓ કરવાની છે: એક તો ભક્તો હૃદયેશાં જ
ભગવાનનું ભજન કર્યાં જ કરે તેટલા માટે ભગવાને તેમનું અભજન કરવું, અને બીજું એ કે સત્રીએ
રક્ષણ કરવાને માટે ભગવાને તેમનું ભજન કરવું. આ બંને જ શાખતો બંધારે ભગવાન પરોક્ષ રીતે ભક્તોનું
ભજન કરે ॥ ત્યારે સિદ્ધ થાય છે એ વાત ભગવાન મયા પરોક્ષં ભજતા તિરોહિતમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે.

ભગવાન ગોપીજનોનું ભજન કરે છે તેનું કારણ આપતાં કહે છે કે અર્થમ્. મારે જ માટે લોક,
વેદ અને સગાં બહાણોનો ત્યાગ જેમણે કર્યો છે એવાં ગોપીજનો છે. ગોપીજનોએ લોક, વેદ અને
સંબંધીઓનો જે ત્યાગ કર્યો છે તે વૃથા નથી કર્યો, તેમ જ મોક્ષને માટે પણ નથી કર્યો એમ ભગવાન
મદર્થમુજિજ્ઞાત વળેરે શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો વૃથા ત્યાગ કરવામાં
પક્ષમાં—જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેનું ફલ અનિષ્ટ છે. બીજા પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો
ત્યાગ મોક્ષને માટે કરવામાં આવે એ પક્ષમાં—મારે મારે બાર રહેતો નથી. (યોગનાકાષ્ઠ લાલુલદૃષ્ટ
દ્વિતીયેન મમ મારઃ એ પ્રમાણે યાદ સ્વીકારે છે, અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે:—દ્વિતીયથી
એટલે મારે માટે ત્યાગ કરવાથી મારા ઉપર તમારો બાર—ઉપકાર—થયો; અર્થાત્ હું તમારો બાળી
થયો છું. આ મળુ દૂર કરવાને માટે તમારું પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત યર્થ ગયો. આ વાતે પાઠમાં
દ્વિતીય એ પ્રમાણેનો યાદ વધારે સારો છે.) લોક, વેદ અને સંબંધીઓ એમ ત્રણ પદાર્થોનો ત્યાગ
કરવાનો હોય છે. લોકનો ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. આર્યમાર્ગ વૈદિક છે અને તે માર્ગનો ત્યાગ કરવો
પણ બહુ કઠિન છે, કારણ કે મેં પોતે જ લોકમાં તે જ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું છે. પતિ, પુત્ર ગજેરનો
પણ ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. ગોપીજનોએ આ બધાંનો જે ત્યાગ કર્યો તે મને મેળવ્યા પછી નહિ,
પરંતુ મારે માટે જ, મને મેળવવાની ઇચ્છાથી જ કર્યો છે. બંધારે આ પ્રમાણે મારે માટે સર્વનો ત્યાગ
કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ભક્ત સર્વથી અધિક થાય છે અને તેને વિષે હું લીલા કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.
‘સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે શરણે જે આવે છે’ એ વાક્યમાં દર્શાવેલો ભક્ત પણ તેવા જ
પ્રકારનો છે અને તેવા ભક્ત ઉપર જ મારો બાવ રહે છે. આ પ્રમાણે લોક, વેદ અને સંબંધીઓ એ
ત્રણનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો ત્યારે જ મેં ગોપીજનોનું ભજન કર્યું.

મયૈવ લોકે તથૈવ પ્રતીતિજન્મતાત્ । પતિપુત્રાદયો દુસ્સાન્યાઃ । તન્નામિ ન મયિ પ્રાપ્તે, કિન્તુ મદર્થે ।
મત્કામનાયામેવ । તદા મે વિવિકીર્ણિતો ભવતીતિ । 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્યે'તિ તાદૃશ ષષ્ઠ મમ ભાવ
ઇતિ ત્રિતયપરિત્યાગે મયા મન્નનં કૃતમ્ । (વસ્તુવસ્તુ સ્વપદં સ્યાત્મપરમ્ । અન્યથા પતિપુત્રાદીનામપિ
લોકપેદમધ્યપાતાતેનૈવ તત્પ્રાપ્તેઃ સ્વપદમનર્થકં સ્વાત્ । તથા ચ સ્વાત્મત્વેન ભેદવિષયત્વાભાવ एव
તત્ત્યાગઃ । एतासां भगवदर्थत्वेन प्रीतिविषयत्वादात्मादीनामितिसारम् ।) યુક્તશ્રાવ્યમર્થઃ । અનન્યાઃ
પાલનીયા इति । वः युष्मान् । मय्यनुवृत्तय इत्येकं फलम् । अवलम्ब इतिसम्बोधनात् न सवामिष
મત્સક્ષેણ મચ્ચતીનાં ભજનં સિધ્યતીતિ ઘાપિતમ્ । પરોક્ષં ભજતા અતિરોહિતં યા । ભજનં મોતો
વા । મોક્ષૈવ મયા ભોગં કુર્ષ્વા સિરોહિતં, મયસીર્મિનં દૃષ્ટ इत्यर्थः । અનેનામજનપક્ષો વ્યાવર્તિતઃ ।
तस्मिन् सत्यसूया सम्भवति । अकृतकत्वाविद्योपारोपणेन मा मामसूयितुं नार्हत् । यतः प्रियम् ।
પ્રિયે દુષ્ટે સ્વસ્થાપિ તથાત્વસ્થાવશ્યકત્વાત્ લાકુમશક્યત્વાત્ । કિન્ન, પ્રિયા યૂયન્ । કૃતજ્ઞતાવદો હિ
ધર્મો ન પ્રીતિવિષયે ભજન્તિ । મૌદાસીન્યસામાનાચિકરણ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

एयं तासां मनोमार्जनमुक्त्वा मक्तिमार्गविरोधं परितर्जुं ताः स्तौति न पारयेऽहमिति ।

(ખરી રીતે તો મૂળ શ્લોકમાં જે સ્વપદ છે તેનો અર્થ પોતાનો આત્મા થાય છે. આ પ્રમાણે જો
માનવામાં ન આવે તો પતિ, પુત્ર વગેરેનો શોક અને વેદમાં અંતર્ભાવ ઘર્ષ જગ્યાથી, શોક અને વેદ એ
જે શબ્દોથી જ પતિ, પુત્ર વગેરેની બાબત પણ પ્રાપ્ત ઘર્ષ બન્ય છે અને તેથી સ્વપદ અનર્થક થાય છે.
તેથી સ્વપદનો અર્થ પોતાનો આત્મા જ કરવો. ગોપીજનોને પોતાના આત્મામાં એક ન હોતો તેથી તેમણે
પોતાના આત્માનો ત્યાગ કર્યો કહેવાય. આનું તાત્પર્ય એ કે ગોપીજનોને પોતાના આત્મા વગેરે ઉપર જે
પ્રીતિ હોય તે એટલા માટે જ કે આત્મા વગેરે ભગવાનના ઉપયોગમાં આવનાર છે.)

આ પ્રમાણેનો અર્થ યોગ્ય છે એમ મૂળ શ્લોકમાં આવેલું હિ પદ સૂચવે છે. અર્થાત્ અનન્ય
ભક્તોનું પાલન કરવું જોઈએ. યાઃ એટલે તમારું. મારામાં તમારા ચિત્તની એકાગ્રતા થાય એ એક ફળ
છે. ભગવાન્ ગોપીજનોને ભવલ્લાઃ એ પ્રમાણે જે સંજોષે છે તે એમ ખતાવે છે કે જેમ સત્પુરુષોનું
મત્સક્ષ ભજન કરૂં છું તેમ તમારૂં મત્સક્ષ ભજન હું કરી શકીશ નહિ.

અથવા તો શ્લોકના ત્રીજા પાદમાં આ પ્રમાણે અન્યથા કરવોઃ પરોક્ષં ભજતા અતિરોહિતમ્—
તમારૂં પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થયો નથી. અથવા તો ભજન એટલે ભોગ. હું ભોક્તા હોઈને જ,
ભોગ કરતો કરતો તિરોહિત થયો, અર્થાત્ તમે ગોપીજનોએ મને દીધો નહિ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી
ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કરૂં નહિ એ પક્ષ દૂર ઘર્ષ બન્ય છે. ભગવાન્ ગોપીજનોનું ભજન ન કરે
તો ઈર્ષ્યાનો જન્મ થઈ શકે છે. તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોને કહે છે કે મારા ઉપર અકૃતજ્ઞતા વગેરે દોષોનો
અરોપ મૂકી મારો ઈર્ષ્યા તમારે કરવી જોઈએ નહિ, કારણ કે હું તમારો પ્રિય છું. જો પ્રિય દુષ્ટ હોય
તો તમે પોતે—ગોપીજન—પણ દુષ્ટ હોવાં જ જોઈએ. હું તમને પ્રિય છું, કારણ કે તમે મારો
ત્યાગ કરી શકતાં નથી. વળી, તમે મને પ્રિય છો. જ્યાં નિરુપધિ પ્રીતિ હોય છે ત્યાં કૃતજ્ઞતા વગેરે ધર્મો
હોતા નથી. જ્યાં મૌદાસીન્ય છે,—જ્યાં પ્રેમ નથી અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ હોય છે—ત્યાં જ કૃતજ્ઞતા વગેરે
ધર્મો સંભવે છે. ૨૧

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના મનનું સમાધાન કરીને શક્તિમાર્ગનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે ભગવાન્
ન પારયેઽહમ્ એ શ્લોકમાં તેમની સ્તુતિ કરે છે.

ન પારયેહં નિરવયસંયુજાં સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુપાપિ વા ।

યા મામજન્નુર્જરમેહશ્ચટ્કલાં સંવૃદ્ધય તદ્વાઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धपूर्वर्धे रासश्रीद्वयां गोपी-

साल्त्वनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

નિરવયસંયુજાં નિર્દુષ્ટમજનયુક્તનામ્ । સ્વસાધુકૃત્યં સ્વપ્રત્યુપકારકરણમ્ । વિબુધાયુપા
પ્રદ્યાયુપા । મન્યન્તરપરિમિતાયુપા વા । વિશેષેષ્ય વુધાનાં જ્ઞાનિનામનન્તાયુપા વા । ન પારયે ।
મજનપ્રત્યુપકારયોર્વૈસાદદયામ્ । મવતોનાં મજનં નિષ્કપટમ્, અસમજનં સફપટમિતિ । ન દાવપજલ-
જ્ઞાપિ દુષ્ટ્યં પદ્મપિ મહમરીતિકાજલં મવતિ । સત્યમજનં તુ મજ્જળોડશ્ચક્રમેવ, જીવધર્મત્યાત્ । તન્નાપિ
વિશેષમાહ યા મામજનમિતિ । યુર્જર હિ મેહશ્ચટ્કલા, યા જીર્ણોડમિ ન જીર્ણવૈ ઇતિ । તાં સંવૃદ્ધય
છિપ્તવા । યાઃ મવતઃ પ્રસિદ્ધાઃ । મા મામમજન્નુ । યૈઃ પૂર્વં પદ્માઃ સ્થિતાઃ સ્વાર્થં તેપામર્થમાત્માનાં જ
મત્યેવ સમર્પિતવત્તાઃ । પદ્મિઃશ્ચટ્કલા લક્ષ્મણિ સત્ત્વા । ન તુ સર્વેવ આપ્તે પૂર્વં શ્ચટ્કલા । એવમ-
ઠૌષ્ઠિકકર્ત્રીણાં પદ્મ મત્તમં શ્ચ મવતીનામેવ સાધુના, માવપ્રધાનો નિર્વૈક્ષઃ, સાધુત્વેન પ્રતિયાતુ

તમે માઈ નિર્દોષ લજન કરનારાં છો. તમારા ઉપકારનો બદલો
બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. તોડવાને માટે બહુ
ઠઠિન એવી ઘરૂપી શુંપણને તોડી નાખીને તમે માઈ લજન કર્યું છે.
તમારા આ સંકાર્યનો બદલો તમારા સંતોષથી જ થાવ. ૨૨

નિરવયસંયુજામ્ એટલે નિર્દોષ લજનવાળાં. સ્વસાધુકૃત્યમ્ એટલે ઓપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર
કરવાની ક્રિયા. વિબુધાયુપા એટલે બ્રહ્માના આયુષ્યથી; અથવા તો મન્યન્તરવા જેટલા આયુષ્યથી;
અથવા તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓના અનન્ત આયુષ્યથી. આવા પ્રકારના આયુષ્યથી હું ઉપકાર વાળી શકું એમ
નથી, દાવ્ય કે ગોપીજનોએ કરેલું લજન અને લગવાને કરવાનો પ્રત્યુપકાર બિલ પ્રકારનાં છે. તમે
માઈ જે લજન કરો છો તે નિષ્કપટ છે, અથવા હું તમારું જે લજન કરું છું તે કપટવાળું છે. મારવાડની
મુખિમાં આવેલું જાંઝવાળું જળ બહુ હોય છતાં પણ વાસ્તવિક અરપ જળની તુલ્ય થઈ શકે નહિ. લગ-
વાનથી અરેખાઈ લજન તો થઈ શકે જ નહિ, દાવ્ય કે સત્ય લજન એ જીવનો ધર્મ છે. આમાં પણ
વિશેષ જણાવતાં લગવાનું કહે છે કે વા મામજન્નુ. અરેખર! ઘરૂપી સાંકળ તોડવી બહુ ઠઠિન છે,
માણસ ઘરો થાય તો પણ તેની આ ઘરૂપી સાંકળ તુટવી નથી. આવા પ્રકારની સાંકળને તોડીને તમે
બધાં જે પ્રસિદ્ધ છો તેમજે માઈ લજન કર્યું છે. તમે બધાં પહેલાં આ સાંકળોથી બંધાએલાં હતાં. તે
વખતે તમે તમારા અર્થને મટે અને તેઓના અર્થને માટે તમારો અત્મા મને જ સમર્પ્યો. બહારની
લોભની સાંકળો છોડી પણ શક્ય, પરન્તુ બ્યારે ચારેય જાણુથી ઘેરાએલા હોઈએ છીએ ત્યારે ઘરૂપી
સાંકળ છોડી શકાવી નથી. આ પ્રમાણે અર્થોકિક દારૂ કરનારો તમે માઈ જે લજન કર્યું છે તે લજનનો
બદલો સાધુત્વથી જ થાવ. સાધુના એ પદ લગવાયક છે, એટલે તેનો અર્થ સાધુત્વેન થાય છે. સાધુ
પુરુષો તો અરેખર! મહત્ દુન કરીને પોતે જીવે જ ચંતુષ થાય છે, પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખતા નથી.
આ દાવ્યથી હું દોષિનું લજન કરતો નથી, દાવ્ય કે લજન કરવું એ જીવનો ધર્મ છે. તેથી આગળ ઉપર
પણ મે તમે બાને જ સાધુદુન કરીને ચંતુષ થાવ તો માઈ લજન કરજો; જે ચંતુષ ન થાય તો તમને
જેમ શુભ હામે તેમ વર્તજે એમ જાય છે; દાવ્ય કે દોષ પણ માણસ અધ્યક્ષ દારૂ કરી શકતો નથી.

(બ્રહ્માર્જનનો વિશેષ દર કરવાને માટે લગવાનું આ ક્ષોભમાં ઓપીજનોની સ્તુતિ કરે છે એમ
જ ક્ષોભના અર્થમાં ટીપ્પણપ્રમુખે અર્થ કરી. આ વિષે ટીપ્પણપ્રમુખે દિપ્તજીમાં નીચે પ્રમાણે
સ્પષ્ટ કરે છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—જો કે ભગવાનની ઈશ્વરતાથી જ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરી ચક્રતા નથી જ, છતાં પણ તર્ક કરીને ભગવાન કહે છે: જો કોઈ પણ રીતે, લીલાથી, મારામાં દાસ્ય આવે તો પણ હું ગોપીજનો ! તમારું નિરન્તર દાસ્ય કરવા છતાં પણ હું તમારા અનુભાંથી સુક્રા થઈ શકીશ નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોની નિરવધિ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી, તો પછી આના આગળ બીજી કંઈ સ્તુતિ હોઈ શકે ? જો આ પ્રમાણે ન હોય તો ભગવાન વિવુધાસુ-વાપિ—બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ—જેમ કહેત નહિ, કારણ કે ‘સ્વસાધુકૃત્યં ન પારયે’—તમારું ઉપકારનો ગદસો હું વાળી શકું જેમ નથી—એટલું જ કહેવાથી પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે.

વાદી ચંકા કરે છે:—અરે ! આ તો બીજા ભક્તોના જેવું જ જણાય છે. ભુવો, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારની ઇચ્છા રાખનારાઓને જે આપવામાં આવે તે પ્રત્યુપકારરૂપ હોય છે, છતાં પણ જેમણે આત્મનિત્ય ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેમને ભગવાનની સેવા વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી તેથી તેમની બાબતમાં ભગવત્સેવા એ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ હોય છે એટલે ત્યાં કઈ વસ્તુ પ્રત્યુપકારરૂપ થઈ શકે ? ગોપીજનોની બાબતમાં પણ તેમને દાસ્ય વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા નથી એટલે તેમાં પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી; એટલે બીજા ભક્તોની બાબતમાં અને ગોપીજનોની બાબતમાં શો તફાવત રહ્યો ?

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—જે વસ્તુની ભક્તને ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ આપીને પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી. જો અપેક્ષિત વસ્તુ આપવાથી જ પ્રત્યુપકાર થતો હોય તો સ્વરૂપ કામ કરીને અધિકની ઇચ્છા રાખનાર, અને અધિક કાર્ય કરીને સ્વકથની ઇચ્છા રાખનાર, જેમની બાબતમાં તે નિયમનો ભંગ થાય છે. તેથી સ્વરૂપથી જ પૂર્વકૃતિને જે કોઈ અનુરૂપ હોય તે ખોજવું. તેમાં અપેક્ષા હોય કે ન હોય એ વાત મહત્વની નથી. સ્વામિનીઓએ કહેલા ભજનને અનુરૂપ ભજન ઈશ્વરમાં પણ સંભવતું નથી તો પછી હવેમાં શી રીતે સંભવે ? વાદીએ જે કહ્યું કે જેમણે આત્મનિત્ય ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે ઇત્યાદિ, તેના સંબંધમાં કહેવાનું કે આત્મનિત્ય ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરનારા ભક્તો પહેલાં સકામબુદ્ધિથી અથવા નિત્ય કર્મની બુદ્ધિથી પ્રવૃત્ત થયેલા, અને વશમાં ભગવાનના અનુગ્રહથી સેવારસનો અનુભવ થતાં બીજા બધા પદાર્થોની અપેક્ષા તે ભક્તોએ પોતાના સ્વાર્થને માટે છોડી દીધી, નહિ કે ભગવાનને માટે. તેથી ઉત્તરો-ત્તર તેના પ્રકારની સેવા સિદ્ધ કરીને કેવળ ભગવત્સેવાથી જ સિદ્ધ થતું સુખ ભગવાન તે ભક્તોને આપે છે; અને આવા પ્રકારનાં સુખાનું દાન તે જ ભગવાનનો ભક્તો ઉપર પ્રત્યુપકાર ગણાય છે. ગોપીજનોની બાબતમાં તો ત્વદુપાસનાદ્યાઃ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૮)—આપની સેવા કરવાની આશાથી,—પરં મદ્ધર્ષોન્નિશ્ચિત ઇત્યાદિ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૨૧)—આ પ્રમાણે તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સંગ્રામીઓનો ત્યાગ કર્યો છે—ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે પહેલાં જ ગોપીજનોએ બધાનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રભુમાં તેમનો શ્રેષ્ઠ સહજ હતો, એટલે પ્રભુના સુખમાં પોતાનો ઉપયોગ થશે એમ માનીને તેમાં વચ્ચે નેટલા પ્રતિજ્ઞાથી આવતા હતા તે દૂર કરીને પોતાનું ભગવાનને નિવેદન કર્યું. તેથી જ અદ્ભુતીયમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકમાં કોઈ રાજાસામ્રાજ્ય ગોપીજન જે વસ્તુ મુજાતચર-શામ્બુદયં જાનેષુ ઇત્યાદિ કહે છે તે જરોબર પડે છે. વળી, તે જ કારણથી પરં મદ્ધર્ષોન્નિશ્ચિત ઇત્યાદિ શ્લોકમાં સ્વનો ત્યાગ પણ કહેવામાં આવેલો છે. સ્વાર્થને માટે બીજા બધા પદાર્થોનો ત્યાગ તો લૌકિક અને અલૌકિક પુરુષો કરે એ સંભવે છે, પણ કોઈ પણ રીતે સ્વનો ત્યાગ કોઈ કરી શકતું નથી. આ સ્વ પાત્રનો અર્થ આત્મતા કરવાનો છે. પોતાના આત્મામાં પોતાના આત્મા તરીકે ગોપીજનોને શ્રેષ્ઠ ન હોવાથી જ તેનો તેમણે ત્યાગ કર્યો છે. પોતાનો આત્મા અને દેહ વગેરે ભગવાનને ઉપયોગી છે એ જ કારણથી ગોપીજનોને પોતાના આત્મા અને દેહ વગેરે ઉપર શ્રેષ્ઠ ધન્યો હતો. આ કારણથી ગોપીજનોને પોતાનો આત્મા ભગવાનને લીધે જ પ્રિય હતો, નહિ કે ખાનગીને માટે ભગવાન, જેમ સિદ્ધ થાય છે. અગ્નિતા, માનિની વગેરે નાવિશાઓની બાબતમાં પણ તે અધિકારનોએ ભગવાનને માટે જે સુખ સિદ્ધ કરેલું તે સુખનો જ્યારે ભગ.

વાન અંગીકાર કરે નહિ ત્યારે જ ખવિડતા નાચિકાને દુઃખ થાય, માનિનીને માન થાય. તેથી ભક્તો લગવાનને માટે જે મુખ સિદ્ધ કરે છે તેનો બદલો કોણ વાળી શકે ? ભગવાનને માટે મુખ સિદ્ધ કરવાનાં જે સાધનો હોય છે તે સાધનો ભગવાન પોતે મેળવી આપે અને ભક્તો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરે એમ કોઈએ દલીલ કરવી નહિ; કારણ કે આ બાબતમાં ભક્તોનો ભાવ જ સાધનરૂપ છે; આ ભાવ પહેલેથી જ રહેલો છે, અને હુમ્મેશાં એક જ પ્રકારનો અને નિશ્ચ હોવાથી સિદ્ધ થઈ શકે એવો નથી. વળી, ભાવના બગથી જ જે થાય છે તેમાં ભગવાનની કૃતિની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે વચ્ચે કુર્વન્તિ માં મન્સ્યા—ભક્તિથી ભક્તો અને વશ કરે છે—એ વાક્ય આમાં પ્રમાણ છે. વળી, મૈકાત્મતાં મે સ્પૃહયન્તિ (ભાગ. ૩. ૨૫. ૨૪)—મારા ભક્તો સામુદયની સ્પૃહા કરતા નથી—એ પ્રમાણે કપિહતેવ આરભ કરે છે, પદ્યવન્તિ તે મે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૫)—તેઓ મારાં દર્શન કરે છે—એ શ્લોકમાં કપિહતેવ કહે છે કે મેવારસ અને કથારસમાં આસક્તિપાળ્ય ભક્તો ભગવાનના સ્વરૂપરસનો અનુભવ કરે છે; અને પછીથી કહે છે કે મત્તિરનિષ્ઠતો મે ગદિમર્ણી પ્રયુક્તે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૬), અનન્ત આનન્દભાગાં સ્વરૂપીની ઇચ્છા ન રાખનારાઓને મારી ભક્તિ સામુદય આપે છે. અહીં ગોપીજનોના પ્રસંગમાં તો રસમાર્ગની રીતે અંગીકાર કરવામાં આપે છે એટલે એમની ઇચ્છાને અતિશૂદ્ધ કૃતિ કોઈ પણ વખત સંભવતી નથી, કારણ કે તે રસ તેવી વાતનો જ છે. વળી, બીજા ભક્તોનો માર્ગ ધર્મમાર્ગ છે, ત્યારે ગોપીજનોનો માર્ગ ધર્મિમાર્ગ છે, એટલે જેમ આગીઓ અને સૂર્ય એ બેની વચ્ચેનો તફાવત વર્ણવી શકાય એવો નથી તેમ ધર્મમાર્ગ કરતાં ધર્મિમાર્ગમાં આટલો ફેર એમ શી રીતે કહી શકીએ ? (કારણ કે બેની વચ્ચે થણો જ ભેદ રહેલો છે.) તેથી જ ભગવાને જે કહ્યું કે ન વારયે—હું તમારો બદલો વાળી શકું એમ નથી—તે ખરોબર છે.

ધરરૂપી સાંકળ તોડવાનું કાર્ય ગોપીજનોના ભાવબળથી જ થયું છે, અને ભાવ કેવળ ભગવાનના અનુભવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ધરની સાંકળ તોડવાનું કાર્ય પણ ભગવાને જ કરાવ્યું, તેથી જો કે ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થતી નથી, છતાં પણ ભગવાને આ ગોપીજનોને જ આ ભાવનું દાન કર્યું, બીજાને નહિ, એ દૃષ્ટિએ ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોને જે ભાવનું દાન કરવામાં આવ્યું તેને જ ભગવાન પ્રત્યુપકારરૂપે વર્ણવે છે.

વારી શંકા કરે છે:—જો આમ હોય તો પછી ભગવાન જે ન વારયે એમ કહે છે તે ખરોબર નથી; ઉલટું ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને આવા પ્રકારના ભાવનું દાન કર્યું ત્યારે તેનો બદલો ગોપીજનો વાળી શકે એ સંભવિત નથી, એટલે વિપરીત વાત ઉપસ્થિત થઈ. ભગવાને ગોપીજનો ઉપર બદલો વાળવાની વાત તો આથી જ ગાંઠ, પણ ગોપીજનોએ ભગવાનનો બદલો વાળવો બોધ્યો, પણ તે તો સંભવિત નથી, એટલે બધી પરિસ્થિતિ ભૂદી જ થઈ લાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—પ્રભુ સર્વ પૂર્ણ શક્તિઓવાળા છે છતાં પણ ત્યારે તે અશુદ્ધ કાર્ય કરવાને અશક્ત હોય છે ત્યારે નિશ્ચય થાય છે કે તે કાર્ય બ્રહ્મમાં કોઈ પણ દિવ્ય થઈ શકે એવું નથી. ભગવાનની પાસે સર્વ પ્રકારનું મામર્ય છે છતાં પણ તે બીજા ઈશ્વર કરી શકવાને માટે સમર્થ નથી. આ કારણથી જ પ્રભુએ કહ્યું છે કે ‘અનન્ત હોવાથી મારાથી પણ ગણી શકાય એમ નથી.’ તેવી જ રીતે અપભ્રુષ્ઠ આશ્રતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોનો કેવળ ભાવ રસાત્મક હોવાથી ભગવદ્દત્ત છે, અને તેથી તેને અનુરૂપ વસ્તુ ન હોવાથી ભગવાનની પ્રત્યુપકાર કરવાની અસક્તિ હોય એમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ—અર્થાત્ બીજા અનુરૂપ વસ્તુ છે એમ માનીએ—તો ભગવાનનું ઈશ્વરત્વ જ ન રહે, કારણ કે તે પ્રમાણે માનવાથી ન તત્સમચ્છામ્પાચિકકષ દદ્યતે—ભગવાનના જેવો અથવા તેમનાથી અધિક એવો બીજો પદાર્થ એવામાં આવતો નથી—એ શ્રુતિમાં વર્ણવેલું ભગવાનનું સ્વરૂપ નહ થઈ લાય છે. વળી, વાદીએ જે દુષ્ટ બતાવ્યું કે વિપરીત સ્થિતિ—ગોપીજનો ભગવાન ઉપર ઉપકાર કરી શકતાં નથી એ સ્થિતિ—ઉત્પત્ત થાય છે, તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. કર્મ, દગ્ધ અને કુલો- ૨૮

મયિ મજનં વાસિ, મજનસ્ય જીવધર્મત્વાત્ । અતોડમેઽપિ યદિ સ્વય યય સન્નુદ્યાઃ, તદા મજત્, નો
ચેત્, યથાસુલં વિધેયમિતિ ભાવઃ । ન હશ્વપ્યં કચિત્ કર્તું શક્નોતીતિ ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमत्पद्ममणमहात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविषयणे एकोत्रिंशदध्यायविवरणम् ॥ २९ ॥

આધનમાર્ગીય (મર્યાદામાર્ગીય) ભક્તિ એ ત્રણ ભગવાને જીવોને માટે કર્યું છે, અર્થાત્ ફલમાર્ગીય ભક્તિમાર્ગે પોતાને માટે પ્રકટ કર્યો છે; આ પ્રમાણે એ ન માગીએ તો પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ ન થાય; અને ક્રુતિ કહે છે કે તસ્માદેકાકી ન રમતે—તેથી ભગવાન એકલા રમતા નથી—, તેથી ભગવાને ગોપીજનોને જે ભાવનું ઘન કર્યું તે પણ પોતાને માટે જ કરેલું હોવાથી વાદીએ દર્શાવેલું દ્વિપદ્ય સંભવતું નથી.

વાદી શંકા કરે છે—અરે ! આ પ્રમાણે તમે કહો છો તો પણ ભગવાન જે ન પારવે—હું બદલી વાળી શકું એમ નથી—એમ કહે છે તે યતિત નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે—હે વાદી ! તું કહે છે તે બરોબર નથી. આ આનન્દ સ્વરૂપાત્મક છે છતાં પણ ગોપીજનો દ્વારા જ ભગવાનને તે આનન્દનો અનુભવ થાય છે, અને આ અનુભવાએલી વસ્તુ જ એવા પ્રકારની હોવાથી ભગવાન જે કહે છે કે ન પારવે—હું બદલી વાળી શકું એમ નથી—તે તો રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપનું વર્ણન જ કરે છે. જેમ વિસ્માયનં સ્વયં જ સૌમગદ્ગાઃ—પોતાનું બંને સમૃદ્ધિનું વિદ્યમરણ કરાવ્યું—એ સ્થળે જેમ વરતુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેમ આપણા બાલતા પ્રસંગમાં પણ સમજવું, એટલે કોઈ પણ બલતની શંકા રહેશે નહિ.) ૨૨

અધ્યાય: ૩૦

ત્રિશત્તને હરિઃ પ્રીતો લીલાં કામકૃતામપિ । ઇન્દ્રાદિદુર્લભાં વક્રે સ્વાનન્દાર્પિતીર્યતે ॥ ૧ ॥
જસ્યાઃ સર્વોપકારાય ફલશુભિરુદ્યતે । ભૈક્તિવપિ યદા દષ્ટિસદા સિદ્ધાન્ત દૈર્યતે ॥ ૨ ॥

હરિએ પ્રસન્ન થઈને ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ દુર્લભ—વાસ્તવિક રીતે તો પ્રજ્ઞા વગેરેને પણ દુર્લભ—એવી અલૌકિક પ્રકારે અને કામચાત્રમાં જણાવેલા લૌકિક પ્રકારે એમ બે પ્રકારની લીલા ચોતાના જ્ઞાનન્દને માટે લોકમાં પ્રકટ કરી; તેથી આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં તે લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(ને કે ભગવાનની આ લીલા અતિ શુભ સખ્યા યોગ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન કરવું હવિત નથી, છતાં પણ પ્રભુએ લોકમાં પ્રકટ લીલા કરી તે કારણથી જ આ અધ્યાયમાં તે લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ને ન હોય તો શ્રીમદ્ધામણીય કારિકામાં 'ઈતિ પદ મૂઠત નહિ અને માત્ર રાસલીલા દૈર્યતે એટલું જ કહેત. આ લીલા બે પ્રકારની છે. એક તો અલૌકિક ચન્દ્રવાણી સત્રીઓમાં અલૌકિક પ્રકારવાળી લીલા, અને તેનું વર્ણન આ ત્રીસમા અધ્યાયના પચ્ચીસમા શ્લોક સુધી કરવામાં આવેલું છે. બીજી લીલા કામચાત્રમાં જણાવેલા પ્રકારે લૌકિક ચન્દ્રવાણી સત્રીઓમાં લૌકિક પ્રકારવાળી, અને તેનું વર્ણન આ અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. વિષયભોગમાં ઇન્દ્રનો અધિકાર હોવાથી મૂળ શ્લોકમાં ઇન્દ્રનું નામ આપવામાં આવેલું છે; વસ્તુતઃ તો પ્રજ્ઞા વગેરે દેવોને પણ આ લીલા દુર્લભ છે. કામચાત્ર પ્રમાણે કરવામાં આવતી લીલા લોકને અનુસરનારી છે; અને ત્યારે આ લીલા પણ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને દુર્લભ છે તો પછી અલૌકિક લીલા તેમને દુર્લભ હોય તેમાં પૂછવું જ શું?) ૧

સર્વ પ્રકારના લોકો ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે આ લીલાના ફળનું વર્ણન છેલ્લા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. આ લીલામાં લૌકિક દષ્ટિ સખવામાં આવે ત્યારે તે વિષેનો સિદ્ધાન્ત પણ કહેવામાં આવે છે.

(ત્યાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે ત્યાં ફળનું વર્ણન કરવું ઘટિત નથી—એમ નોંધેલું શંકા કરે તો તેનું સમધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જગતમાં કામનું વર્ણન કામ ઉત્પત્તિ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જગતમાં કામનું વર્ણન કામ ઉત્પત્તિ કરનાર હોય છે એટલે કામની શંકાથી કોઈ વેશજ્ઞની ધ્વજા સખતારો પુરુષ ભગવાનની આ લીલાનું અવધુ કરે નહિ; તેમ જ જાતિની ધ્વજા સખતારો પુરુષ પણ વિચાર કરે કે માતાઓની શુભ વાતો સાંભળવી યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ કરવાથી ચિત્તમાં વૈષમ્યરૂપી મહાન દોષ ઉત્પત્તિ થાય, અને તેથી તે પુરુષ પણ ભગવાનની આ લીલાનું અવધુ કરશે નહિ. હવે બાકી રહ્યા વિષયી પુરુષો, અને તે જ આ લીલાનું અવધુ કરશે. આમ ને યાય તો ભગવાનની લીલાનું અવધુ કરવાનો અધિકાર હીન પુરુષોનો જ રહેશે અને તેને પરિણામે ભગવદ્લીલાની ઉત્તમતા સ્પેશે નહિ. આ બધી શંકાઓ દૂર કરવાને માટે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં ભગવદ્લીલાના અવધુનું ફળ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. વિષયી માણસ પણ ને વિષયની ભાવનાથી પ્રસન્ન ભગવદ્લીલાનું અવધુ કરે તો પણ ભગવદ્લીલાની કથાનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે કે તે વિષયી માણસનો દોષ દૂર થઈ જાય છે અને તેને સ્વરૂપાનન્દરૂપી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે

ને કોઈ આ લીલાના સંબંધમાં ભગવાનમાં દોષ જુએ તો તેનો પણ નિર્ણય આ અધ્યાયના છેલ્લા ભાગમાં પરીક્ષિતના પ્રશ્ન અને શુક્રદેવજીના ઉત્તરપદે કરવામાં આવે છે. ભગવાન રસાત્મક છે અને આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપમાં જ રહેલાં છે. ગોપીજનોનો ગોપો સાથે ને પ્રથમ વિવાહ બધાં ગોપીજનો ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપમાં જ રહેલાં છે. ગોપીજનોનો ગોપો સાથે ને પ્રથમ વિવાહ કરવામાં ન આવે તો રસસ્વરૂપ જ સંભવે નહિ, કારણ કે તે રસસ્વરૂપની મર્યાદા તે પ્રકારની છે. આવા પ્રકારની બાળતમાં કોઈને એમ લાગે કે ભગવાન અને ગોપીજનો વિષયવાચનાથી પ્રવૃત્ત થયેલાં છે, અને તેથી ભગવદ્લીલા અયોગ્ય છે. આવી શંકા કરનારાની વાસ્તવિક રીતે તો ઉપેક્ષા જ કરવી યોગ્ય છે, છતાં પણ પ્રભુ સર્વેના ઉદ્ધારણ હોવાથી એવી શંકા કરનાર માણસની પણ જે પ્રકારે અલૌકિક શુદ્ધિ થાય તે પ્રકારે કરેલું નેહંએ એમ પરીક્ષિતના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે. શુક્રદેવજી, 'દુર્લભને પ્રથમ નમસ્કાર' એ ન્યાય પ્રમાણે, લોકમતને અનુસરીને જ પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. ને આ પ્રમાણે ન માનીએ

રસાત્મકસ્તુ યઃ કામઃ સોડ્યન્તં ગૃહ યથ દિ । યતઃ જ્ઞાતં પ્રવૃષ્ઠં દિ સ્તીયં મારસં તથા ॥ ૩ ॥
 જતોડ્ય મગ્યાંશકે નૃલં કારિતવાંસથા । સર્વાંક્રેયુ તુ યો હીનઃ સ યથા વ્યક્તં પ્રજેત્ ॥ ૪ ॥
 જલં વાયુચ સામગ્રી જમાત્ પીતાષ જાયતે । જત્રૈવ લોકે પ્રવટ્તમાધિદેવિકમુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

તો આગળ ગોપીનાં તત્પત્નીનામ્ એ છત્રીસમા શ્લોકમાં લગવાને પરત્વીનો સમાગમ કર્યો એ વાતનું ખંડન કરવામાં આવેલું હોવાથી ચરચીસમાગમનો દોષ લગવાનાને લાગતો નથી, તેથી તેજીયસાં ન દોષાય એમ ત્રીસમા શ્લોકમાં દોષનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે અધટિત ધર્ષ બધ, અને બધી નૈતત્ સમાવરેત્ ઇત્યાદિ જે એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અધટિત ધર્ષ બધ, તેથી કુત્તર એ વસ્થા એ પાંત્રીસમા શ્લોક સુધી શુકદેવજીએ લોકમતને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે, અને પછીથી છત્રીસમા શ્લોકથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૨

પણ જે રસાત્મક કામ છે તે જરેખર અત્યન્ત ગૂઢ છે, તેથી તૃતીય શાસ્ત્ર—કામશાસ્ત્ર—અને ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે.

(આ કારિકામાં લગવાનાના અસૌકિક પ્રકારના રમણમાં નૃત્ય, બન્ધ વગેરે શા ઉપયોગમાં આવે છે તે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રણેય લોકમાં આ રસાત્મક કામ શુભ છે. દેવો વગેરે પણ કામથી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે, પરન્તુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના ચોક્કસ ભાગનો અનુભવ કરે છે, રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનન્દ, કારણ કે કૃતિ કહે છે કે પ્રાક્ષના આનન્દની જરા માત્રા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ છવે છે. એટલે લગવાનું જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન ધર્ષ થકે એમ નથી, એટલે તે રસ શુભ કહેવાય છે. કૃતિ કહે છે કે લગવાનું રસ છે, એટલે લગવાનું જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી શિષ્ટ નહિ એવી આનન્દ જ છે. આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાતચાચન સુનિષ્ઠે કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ધર્મ, અર્થ, ક્રમ, અને ચોક્કસ આ ચાર ગુરુવાર્ધોમાં કામ ત્રીજો ગુરુવાર્ધ છે, તેથી કામશાસ્ત્રને તૃતીય શાસ્ત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.) ૩

આ અસૌકિક રસાત્મક કામ ગૂઢ હોવાથી તેને પ્રકટ કરવાને માટે લગવાને નૃત્ય કર્યું અને ગોપી-જનો પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. બધાં અંગોમાં શુભ રહેલો આ અસૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે બધા બન્ધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (કામ નાચકના સ્વરૂપમાં રહેલો છે, અને નાચિકાનાં બધાં અંગોમાં રહેલો છે એ પ્રમાણે કામશાસ્ત્ર કહે છે.) ૪

શ્રમથી અને શીતલથી જળ અને પવન એ બે રમણમાં સામગ્રી બને છે. (નૃત્ય અને બન્ધથી રસ જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે સોગ સિદ્ધ ધર્ષ જ બધ છે, અને લગવાને પોતાના સ્વરૂપથી જ ગોપીજનોને આનન્દનું દાન કરેલું છે તો પછી તત્ત્વજ્ઞ કૃષ્ણોપવને એ પત્નીસમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં જળ અને વાયુ એ બેનો રમણમાં ઉપયોગ કયાં રહ્યો ? આ ચંક્રનું સમાધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે, રમણ બે પ્રકારનું હોય છે; એક જળમાં અને બીજું સ્થળ ઉપર. જળના રમણમાં જળ સામગ્રી હોય છે, જ્યારે સ્થળ ઉપરના રમણમાં પવન સામગ્રી હોય છે. સ્વામિની અને લગવાનું એ બેને રમણમાં શ્રમ થાય છે તેથી જ જળ અને પવન એ બે સામગ્રીનું કામ પડે છે. જળ અને પવન એ બેમાં રહેલા શીતલને લીધે જ તે બંને ચામગ્રી ધર્ષ થકે છે. કારિકામાં જાયવે—ઉત્પન્ન થાય છે, બને છે—એ બે પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ અપૂર્વ સામગ્રી લગવડીલાને માટે જ તે જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. દર્શિતો અર્થ દર્શિત્ય કરવો, અર્થાત્ પીતાત્ એટલે દર્શિતવાત્. સોડમ્મસ્યલ્લમ્ એ ચોવીસમા શ્લોકમાં જલક્રીડા અને તત્ત્વજ્ઞ કૃષ્ણોપવને એ પત્નીસમા શ્લોકમાં સ્થલક્રીડા વર્ણવી છે.) ૫

આ લોકમાં જ છવોનું આધિદેવિકરૂપ જે રીતે પ્રકટ થાય તે રીતે કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ કૃત્વ લોગવે છે, ખીને કોઈ નહિ.

કામાર્થ્યં મુલમુલ્કટં કૃષ્ણો મુદ્ધે ન વાપરઃ ।

(હવેનું જે આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરસિત હોય છે, અર્થાત્ લૌકિક વાસનાત્મક લિંગ વિનાનું હોય છે, કારણ કે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં દ્વયોગમાશ્વપહિનોતિ—તત્ત્વ જ કામને દૂર કરે છે—જે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ આધિદૈવિક રૂપ લૌકિક લિંગ વિનાનું જ છે. કામસુખને ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે સુર અને અસુર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુત્રયોગત્મ-સ્વરૂપાત્મક છે. કામસુખને ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના બીજા કોઈથી તેનો ભોગ થઈ શકે એમ નથી. આ ભગવાને આ લીલા ભૂતલ ઉપર પ્રકટ કરી તેનું કારણ એ કે આ લોકમાં જ હવેનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય. હવેનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે, અને સામાન્ય રીતે આ અધિપિવૈકુણ્ઠમાં બને છે. પરંતુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ હવેનો આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે તેટલા માટે ભગવાને આ લીલા કરી છે એમ તાત્પર્ય છે. એટલું જ નહિ પણ જે કોઈ પણ માણસ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે તે પણ આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે છે.

વાદી શંકા કરે છેઃ—ભરતશુનિએ જે નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું અને વાત્સ્યાયન શુનિએ જે કામસૂત્ર રચ્યું તે તો વાસ્તવિક રીતે હવેનું માટે છે, કારણ કે વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રના છેલ્લા ભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સદૈતદ્રહ્યચર્યેય પરેણ ન સમાધિના । વિહિતં લોકપાત્રાય ન રાગાદોઽસ્ય સંવિધિઃ ॥ (કામસૂત્ર ૭. ૨. ૫૭)—જગતનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે જાણકાર પાથી અને ઉચ્ચ સમાધિ કરીને આ કામશાસ્ત્ર એ રચ્યું છે; આ શાસ્ત્ર રાગને માટે નથી—; આ પ્રમાણે ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ ભોવામાં આવે છે; અને વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે જાણકારે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વિષયો ઉપર એક લાભ અધ્યાયો રચ્યા છે. (હવેનો કામસૂત્ર ૧. ૧. ૫). આ પ્રમાણે હોવાથી જે હવે કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે વર્તે તેને પણ ઉત્તમ આનન્દ મળે, એટલે ભગવાનની લીલામાં કોઈ ભતની વિશિષ્ટતા રહેતી નથી. ભગવદ્લીલામાં પ્રભુનું સ્વરૂપ જ વિશિષ્ટતા છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રભુ પ્રકટરસાત્મક હોવાથી રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું પ્રયોજન રહેતું નથી. ભગવદ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાને પણ લોકને અતુલસરીને લીલા કરી છે, પોતાના સ્વરૂપના પ્રાધાન્યથી લીલા કરી નથી. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ ભગવદ્લીલામાં વિશિષ્ટતા છે એમ કહી શકાયે નહિ. વળી, જો ભગવદ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી રીતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસનું ભગવદ્સ્વરૂપ નાશ પામે, અને જો ભગવદ્સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસને પ્રકટ કરનારી પદ્ધતિ વ્યર્થ થઈ જાય. આ પ્રમાણે બન્નેય રીતે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—હવે વાદી, તું કહે છે તે યોગ્ય નથી, અહીં—નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામસૂત્રમાં, અને આ કારિકામાં—ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો સ્વરૂપ રસાત્મક થાય નહિ, કારણ કે ભગવત્સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ ભાન આપણને અજ્ઞાનને લીધે થઈ શકતું નથી, તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે ભરત અને વાત્સ્યાયન શુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે, દાખલા તરીકે, ભગવાને આ પ્રમાણે નૃત્ય કર્યું, આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. જગતના હવેનો તો જેમ પ્રભુનું વર્ણન કરનારી શક્તિને હવે વિષે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ નૃત્ય અને રમણ એ બંને પણ હવે વિષે ઘટાવે છે અને તે પ્રમાણે વર્તીને ઘણા દુઃખી થાય છે.

શુનિમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અસદ્દા દદમાઞ્ઞસીત્, તત્તો ષે સદ્જાયતઃ તવાત્માનં સ્વયમકુરત, તસ્માત્સત્સુકૃતમુચ્યત, ચદૈતત્સુકૃતમ્, રસો વૈ જઃ, રસં હૃવાયં હન્વા આનન્દી મવતિ (તૈત્તીરીય ઉપનિષદ ૨. ૭)—આ પહેલાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; આનન્દી મવતિ (તૈત્તીરીય ઉપનિષદ ૨. ૭)—આ પહેલાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; પ્રભુ પોતે પોતાની ભવતે જગદ્ગુરુ કરી, તેથી તે સુકૃત કહેવાય છે; જે છે તે બદલે સુકૃત છે, પરંતુ આ

ખરેખર રસ છે; છતાં આ રસ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે— આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વ સદિને અચત્—
પ્રશ્ન—કહેવામાં આવ્યું છે, બીજી બીજી સદિને ચત્—સારી—કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સદિને
સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સદિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સૂકૃત છે, સૂકૃત રસ છે, અને રસ આનન્દ-
રૂપ છે એમ પણ ઉપરની શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ બીજી સદિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી
અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સદિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ શ્રુતિ
કહેત નહિ. એ આ બીજી સદિ અન્ય સર્વ સદિઓના જેવી જ હોત તો પહેલી સદિને અસાધુ—
પ્રશ્ન—કહેત નહિ, અને આ બીજી સદિને સાધુ—સારી—કહેત નહિ. એ શ્રુતિમાં કહેલી રસ મનો-
વિકાર અથવા લૌકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સદિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દ-
રૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું જે રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળું છે
એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે.

વળી બ્રહ્મસૂત્રના અનુકલ્પવિકરણમાં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુ-
કરણ કરે છે એમ સત્ત્વેષ્ઠ આન્તરમુખાસિ વિશ્વસ્—જગત્ પ્રકટશબ્દાત્ પરમાત્માનું અનુકરણ કરીને
પ્રકાશે છે—એ વાક્યને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ એ
લૌકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લૌકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદ્રસને અનુસરીને જ
સિદ્ધ થાય છે, એટલે લૌકિક રસના દાહાન્તથી ભગવદ્રસનું પણ અનુમાન થઈ જાય. આ લૌકિક રસ
પરિમિત છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે છવો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ છવે છે;
અર્થાત્ અલૌકિક ભગવદ્રસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને વ્યાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદ્રસના
અનુકરણ તરીકે જ ભગવદ્રસનો આભાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદ્રસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી છવના
લૌકિક રસને અવકાશ જ નથી. એ લૌકિક રસનો અનુલ્લેખ કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદ્રસનો
જરા પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. ભરતમુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ અનુક્રમે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામ-
શાસ્ત્ર એ રમ્યું ■ તે તો પરોક્ષ રીતે ભગવદ્રસનું જ્ઞાન આપવાને માટે જ છે. વાસ્તવિક રીતે તો પદ્મ-
પુરાણના પાતાલપવટમાં રામાયનમેધ પ્રસંગે રોષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી
જણાય છે કે વાત્સ્યાયન ઋષિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે ભરતમુનિ પણ વૈષ્ણવ છે, કારણ કે તેમણે
નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે માણસે નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને ગોક્ષ મળે છે. વળી, હનુમાને પણ
નાટ્યશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને આ હનુમાન્ પોતે રામચન્દ્રજીનો પરમ ભક્ત છે. તેથી આવા મહાપુરુષોએ
આ વાંધા બંધો રચવામાં જે આટલો બધો પ્રયાસ કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ છવના ત્રણ
પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે.

વળી, વાત્સ્યાયન મુનિ કામશાસ્ત્રના સાંપ્રયોગિક નામના બીજા અધિકરણમાં કહે છે કે ક્ષત્ર્વાં
વશાત્તર્પિનાં ચતુઃપદ્ધિસંક્ષિતવાદિદ્વાપિ તદર્થસમ્બન્ધાત્પાત્ત્રાલસમ્યન્ધાથ પદ્મચૈરેવા વૃજાર્થ
સંસાર પ્રવર્તિતોત્તેયે (કામશાસ્ત્ર—૨. ૨. ૩)—દશ મંડલવાળા જગ્ગેદને ‘ચતુઃપદ્ધિ’ કહેવામાં આવે છે;
આ કામશાસ્ત્રમાં પણ જગ્ગેદના અર્થનો સંજન્ય હોવાથી અને પંચાત્, જાણબ વગેરે મહાપિંજોએ કામ-
શાસ્ત્રના વિવચની ચર્ચા કરેલી હોવાથી જગ્ગેદીઓએ ‘ચતુઃપદ્ધિ’ નામની સંસાર આદર દર્શાવવાને માટે
કામશાસ્ત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે— આ પ્રમાણે સૂત્ર ૨૩ીને વાત્સ્યાયન મુનિ એમ કહેવા
મળે છે કે આસિંગન, સુંબળ વગેરે દસ જાળતો જગ્ગેદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આપેલી છે. સર્વે
ઘેદા યત્પદગામનન્તિ—જાધા વેદો જે પદ્મું વર્ણન કરે છે—એ સુતિ, અને બેદીઠ સર્વપદમેય ઘેદા—
જાધા વેદો મારું જ વર્ણન કરે છે—એ સ્મૃતિ સિદ્ધ કરે છે કે વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં
વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે એટલે આ કામશાસ્ત્ર વેદની માર્ક લીલાસહિત ભગ-
વાનનું પરોક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વળી, નાટ્યશાસ્ત્રમાં નૃત્ય અને સંગીતનો
ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે ગાન્યવૈવિધ્ય સામવેદનો ઉપવેદ ગણાય છે; આ કારણથી પણ નાટ્યશાસ્ત્ર
પણ લીલાસહિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે આ વિષયમાં ટોઈ પૂજા પ્રકારની
મંદાને સ્થાન નથી.) પદ્મ

एवं पूर्वाप्याये तासां सर्षभावेन प्रमाणेन प्रमेयेन दुःखं दूरीकृतवान् । तद् दुःखमज्ञानवशेन,
तदैव दूरीकृतं भवति । अन्यथा भगवतैव दुःखं दत्तं स्यात् । अतो भगवता लभत्वा न गदमिति
न भगवान् दुःखे हेतुः, किन्त्वज्ञानमेव । अतो भगवद्वाक्यादज्ञाने मते वन्मूलकं दुःखमपि गदमि-
त्याह इत्यमिति ।

શ્રીશુક ઉવાચ-હૃત્યં ભગવતો ગોપ્યઃ શ્રુત્વા વાચઃ સુપેશલાઃ ।

जहृर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताश्रियः ॥ १ ॥

ભગવતો વાચઃ શ્રુત્વા વિરહજં તાપં ચક્રુઃ । ધર્માદેવાસાકં વિરહો જાત ઇતિ । નનુ
વચનમાત્રેણ કથમજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ, તત્રાહ ભગવત ઇતિ । ગોપ્ય ઇતિ વિપરીતભાવનાનિવૃત્ત્યર્થમ્ ।

આ પ્રમાણે પાછલા અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાનમાં સર્વાત્મભાવ થવાથી ભગવાને પ્રમાણથી—
સાહે ॥ સત્યઃ થી આરંભીને સદ્ધઃ પ્રતિપાત્ર સાધુના સુધીનાં વચનોથી—, અને પ્રમેયથી—પોતાના
પ્રકટ સ્વરૂપથી—તેમનું દુઃખ દૂર થયું. ગોપીજનોનું આ દુઃખ એ અજ્ઞાનને લીધે થયું હોય તો તો તે
દુઃખ તે જ વખતે દૂર થઈ ગયો. એ તેમનું દુઃખ અજ્ઞાનને લીધે ન હોય તો ભગવાને જ તેમને દુઃખ
આપ્યું એમ થાય. તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોનો ત્યાગ કરીને જવા રહ્યા નહિ; એટલે ગોપીજનોના દુઃખનું
કારણ ભગવાન્ નથી પણ તેમનું પોતાનું અજ્ઞાન જ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી ભગવાનનાં વાક્યોથી
ગોપીજનોનું અજ્ઞાન ત્યારે દૂર થયું ત્યારે તે અજ્ઞાનનું કાર્ય દુઃખ પણ દૂર થઈ ગયું એમ હૃદયમ્ એ
શ્લોકમાં શુકદેવેણ કહે છે. (ભગવાનનાં વચનો શબ્દરૂપ હોવાથી ગોપીજનોમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.
આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને તેથી વિરહરૂપી દુઃખ પણ
નાશ પામે છે, અને પછીથી તેમનો તાપ દૂર થાય છે.)

શુકદેવેણ કહે છે કે—

આ પ્રમાણે ભગવાનની અતિ મનોહર વાંણી સાંભળીને, ભગવાનના
અંગોના સ્પર્શથી જેમના મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એવાં ગોપીજનોએ વિરહથી
ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો. ૧

ભગવાનનાં વચનો સાંભળીને ગોપીજનોએ વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપનો સ્થગ કર્યો. તેમને
જણાયું કે કેવળ બ્રમ્મથી જ અમને ભગવાનનો વિરહ થયો, (અને આ પ્રકારનું જ્ઞાન થતાં વાર જ ગોપી-
જનોનો તાપ નાશ પામ્યો. અહીં કોઈ શંકા કરે કે વિરહ એ મુંઝારસનો બીજો પ્રકાર હોવાથી ભગવદુપ
છે, એટલે તે બ્રમ્મથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે.
વાહી જે કહે છે તે વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે. જે વિરહ ભગવદ્ભક્ત છે તે તુરિ જાતનો જ છે, અને
તેનો કોઈ દિવસ નાશ પતો નથી; તે સ્વરૂપ છે. પણ ત્યાં ભક્તને એમ લાગે કે ભગવાન્ અમને છોડીને
જતા રહ્યા અને તેથી ભગવાન્ સાથે અમારો સંબંધ નથી; ત્યાં ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનની સ્ફૂર્તિ,
અથવા તો ભગવાનનું રમણ, અથવા તો લીલાગી સ્ફૂર્તિ સંભવતી નથી, પણ ભગવાન કૃતાં છે એ પ્રકારની
બુદ્ધિ થતાં, ભગવાન્ પ્રકટ થએલા છે છતાં પણ તે ભક્ત સારી રીતે સુખ ભોગવી શકતો નથી; ત્યાં
ભક્તને ભગવાનનો જે વિરહ થાય છે તે તેના અજ્ઞાનને લીધે જ થાય છે, અને તે અજ્ઞાન અને વિરહનો
નશ ભગવાનનાં વચનોથી થાય છે. ગોપીજનોને ભગે ય પ્રકાશ્ય વિરહ હતા. તેમાં જે ભગવદ્ભક્ત
વિરહ હતો તે ભગવાન્ પ્રકટ થયા એટલે દૂર થઈ ગયો; અને જે અજ્ઞાનથી વિરહ હતો તે ભગવાનનાં
વાક્યોથી નાશ પ્રાપ્તો એમ સમજવું. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો બીજા પ્રકારનો વિરહ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન
થએલો હોવાથી વાસ્તવિક ન હતો, અને તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે કે ‘તમારો વદન વિયોગ કોઈ દિવસ
મને થયો નથી’.)

અરે ! ભગવાનનાં કેવળ વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન કેવી રીતે નાશ પામ્યું ?—આ પ્રમાણે
એ શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવેણ કહે છે કે મગચતઃ, આ વચનો ભગવાનનાં છે. શ્લોકમાં જે ગોપ્યઃ

નતુ તા વાપ્તઃ કથં ન મનસિ સન્દેહ્યુત્પાદિતવતઃ, તગ્રાહ સુપેક્ષલા ઇતિ । અતિમનોહરા ઇતિ । મનસિ વિચિકિત્સાયામેવ સન્દેહઃ । શબ્દસ્થામાન્યાદેવ મનસિ સન્દેહો ન જાતઃ । બ્રહ્મો વિરહજં તાપં જહુઃ, નાસ્ત્રાકં વિરહો જાત ઇતિ જ્ઞાવત્સઃ । યથા સ્વપ્નાદુલ્લિપ્તઃ સ્વાત્મિકં દુઃસં ન મન્યતે । તસ્ય મગવત અઙ્ગરૂપચિતા આશિષો વાસામ્ । મગવત્કાર્વવ્યતિરેકેભૈવ મગવદવચદૈરેવ સર્વમનો-
રથાઃ પૂરિતાઃ ॥ ૧ ॥

एवं दुःखाभावसुखयोः प्रतिबन्धकं रूपेण वाचा च निवार्य स्वकर्मव्यमारभते तत्रारभतेति ।

પદ છે તે એમ સૂચવે છે કેમ ગોપીજનો નગરની સ્ત્રીઓ માફક ખોટા તર્ક કરનારી નથી, અરે । ભગ-
વાનનાં તે વચનોએ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન કર્યો ? (ભગવાનનાં વચનો ગોપીજનોના
અનુભવથી વિરુદ્ધ હતાં અને એ વચનો કહેનાર ભગવાન વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હતા, એટલે સ્વાભાવિક
રીતે સંદેહ થવો જ જોઈએ, તો પછી સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન થયો ?)—આ પ્રમાણે એ શંકા થાય તો
ક્યુદેવલ કહે છે કે સુપેક્ષલા, અર્થાત્ ભગવાનનાં વચનો અતિમનોહર છે. મનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જ્ઞાન
થાય તો જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય. (આપણા અલ્પતા વિષયમાં તો ભગવાનના વચનોના પ્રભાવથી ગોપી-
જનોને હમણાં લાગ્યું કે ભગવાન પહેલાં આપણી પાસે જ હતા; એટલે ગોપીજનોનો અનુભવનો વિરોધ
ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી ભગવાનનાં વચનોમાં સંદેહને સ્થાન નથી.) ભગવાનના શબ્દો મનોહર છે, અને
તે સ્વભાવને લીધે જ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ (કારણ કે ભગવાનના શબ્દોની
મનોહરતાને લીધે ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરોક્ષ ભજન કર્યું હતું તેનો અનુભવ ગોપીજનોના મનમાં
થવા લાગ્યો.) તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનના વિરુદ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા તાપનો ત્યાગ કર્યો; અર્થાત્ તેમણે
જાણ્યું કે અમને ભગવાનનો વિરુદ્ધ થયો નથી. જેમ સ્વપ્નમાંથી બગી જનાર માણસ સ્વપ્નમાં અનુભવેલા
દુઃખને માનતો નથી તેમ ગોપીજનોએ ભગવાનથી થયેલા વિરુદ્ધને માન્યો નહિ. ભગવાનનાં અંગેથી
પૂર્ણ થયા છે મનોરથો જેમનાં એવાં ગોપીજનો છે. અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોને સ્પર્શ વગેરે ન કર્યો
તો પણ ભગવાનના અવયવોથી જ ગોપીજનોના બધા મનોરથો પૂર્ણ થયા. (ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના
પંદરમા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હાસ્યસંહિત લીલાયુક્ત દર્શનથી વિલાસ કરતી શુક્રદીપતે
ભગવાને કામને ઉદ્દીપન કર્યો, અને ગોપીજનો પોતાના ખોળામાં પધરાવેલા ભગવાનના ચરણોના
સંસ્પર્શવાળા હસ્તોને લાઠ લકષ્મણાં હતાં. તેથી ભગવાનની શુક્રદીપ વગેરે, ચરણ અને હસ્ત એ અવય-
વોથી જ ગોપીજનોના બધા મનોરથો પૂર્ણ થયા. ઉપર અભાવેલા શ્લોકમાં આ બધાં વિશેષણો આપેલાં
હોવાથી લખિયના રમણનું તે વિશેષણો દ્વારા—અવયવો દ્વારા—સૂચન કરીને જ ભગવાન વચની બોલ્યા
છે, તેથી ભગવાનનાં અવયવો પણ વચનનું અંગ બને છે, એટલે અવયવોથી પૂરાતા મનોરથો વાણીથી જ
પૂર્ણ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી હવે પછીના શ્લોકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમદ્દામ્રણ્ય આજ્ઞા કરશે કે
ગોપીજનોના મુખમાં જે પ્રતિબન્ધ હતો તે ભગવાને વાણીથી દૂર કર્યો.) ૧

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના દુઃખના અલાયમાં પ્રતિબન્ધ કરનારનું—દુઃખનું—ભગવાને સ્વરૂપવડે
નિવારણ કરીને અને તેમના મુખમાં પ્રતિબન્ધ કરનારનું—અવયવોની દૃશ્યતાનું—વચનોવડે નિવારણ
કરીને ભગવાન પોતાના કર્તવ્યનો આરંભ કરે છે એમ તત્ત્વારમ્ભ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.
(ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના સર્વાંતાઃ ઉલ્લાદિ નવમા શ્લોકમાં તાપં જહુઃ—ગોપીજનોએ તાપનો ત્યાગ
કર્યો—એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રીસમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં પણ તાપં જહુઃ એ પ્રમાણે કહે-
વામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે તાપ એ પ્રકરણો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રતિયોગી પદાર્થ અભાવનો પ્રતિ-
બન્ધક છે; ધમ્મતા તારીકે ઘટ એ ધર્માભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય છે અને તેથી ધર્માભાવનો તે પ્રતિબન્ધક
થાય છે. તે પ્રમાણે દુઃખભાવનો પ્રતિબન્ધ કરનાર દુઃખ છે, અને તે દુઃખને સર્વાંતાઃ એ શ્લોકમાં તાપ
કહેવામાં આવ્યું છે. આ તાપને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપવડે દૂર કર્યો એમ સર્વાંતાઃ એ શ્લોકમાં કહે-
વામાં આવેલું છે, અને તેથી જ તે શ્લોકનાં મુખ્યોપનિષદમાં શ્રીમદ્દામ્રણ્ય આજ્ઞા કરે છે કે ગોપીજનોનું

સિકા ભગવતે દત્તા રૂપિ ચતુર્થે તદપિ સમર્થિતમ્ । નન્વેતે જીવાઃ, ભગવાનનન્દમયઃ, કર્મ વૈપન્વા-
દ્રસોત્પત્તિરિતિ ચેત્, તજ્ઞઃ પ્રીતૈરિતિ । સા બપિ ભગવત્સદૃશ્યો જાવાઃ, સર્વતઃ પ્રીતા રૂપિ । તાસા-
મભિનિવેશકારમાહ અન્યોન્યાવદ્વાહુમિરિતિ । સાઃ પરસ્પરમ્ જા સમન્તાદુભયતઃ બહૌ વાહુ
યાસામ્ । ન તુ ભગવતા સાહ ॥ ૨ ॥

ભગવાન્ પુનઃ હસ્તમળહલદ્વિદિઃસિવો યયા સમ્વપ્યતે, તથા સન્નિવેશમાહ રાસોત્સવઃ
સમ્પ્રવૃત્ત રૂપિ ।

રાસોત્સવઃ સમ્પ્રવૃત્તો ગોપીમળહલમણ્ડિતઃ ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ ।

પ્રથિષ્ટેન ગૃહીતાનાં કણ્ઠે સ્થનિકટં સ્ત્રિયઃ ॥ ૩ ॥

યં મન્યેરન્, નમસ્તાવદ્વિમાનશતસકુલમ્ ।

દિવૌકસાં સધારાણામૌત્સુક્યાપહતાત્મનામ્ ॥ ૪ ॥

આવા પ્રકારનાં—૨૪ જેમાં—ગોપીજનોથી વિટળાયલા ભગવાન્ છે. ભગવાન્ પોતે નાથકમણ્ણિ છે, અને આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનને યોગ્ય મણિઓ છે. (જેમ કંકણો વગેરે આભરણોમાં રહેલાં રત્નો ચક્રચક્રટટ્ટપી પોતાના અસાધારણ ધર્મોથી કંકણો વગેરે આભરણોમાં પણ પોતાનો ચક્રચક્રટટ્ટ પ્રકટ કરે છે, તેમ સ્ત્રીઓના રત્નરૂપી આ ગોપીજનો પણ ભગવાનમાં પોતાના અસાધારણ ધર્મો પ્રકટ કરે છે.) એક રસને માટે ભગવાન્ અને ગોપીજનો એક બીજાની સાથે મળ્યાં છે. આ પ્રમાણે ન્વારે કીક્રમે માટે—અર્થાત્ કામને માટે—ભગવાન્ ગોપીજનોની સાથે મળ્યા છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ઉપરથી ‘રસ પ્રકટ કરવાને માટે શુદ્ધકલસિકાઓ કાઢે ભગવાનને આપી’ એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તેનું પણ સમર્થન થઈ ગયું.

સંકાઃ—અરે! આ ગોપીજનો તો છુપ છે, ન્વારે ભગવાન્ આનન્દમય છે, તેથી તે ને વચ્ચે સ્વરૂપાપદ્મ ન હોવાથી રસની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ?

સમાધાના—ઉપરની સંકાનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધદેવણ કહે છે કે પ્રીતૈઃ. તે ગોપીજનો પણ ભગવાનના જેવા જ થએલાં હતાં; (અર્થાત્ પ્રેમ એ આનન્દનો ધર્મ હોવાથી ગોપીજનો આનન્દરૂપ—ભગવદ્રૂપ—ધર્મા); એટલે બધી રીતે તે પ્રસન્ન થએલાં હતાં.

ગોપીજનોની આસક્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે દર્શાવતાં શુદ્ધદેવણ કહે છે કે અન્યોન્યાવદ્-વાહુમિઃ. ગોપીજનોએ પરસ્પર સંપૂર્ણ રીતે બન્ને બાજુએ હાથ લાટ્યા હતા, ભગવાનની સાથે હાથ લાટ્યો ન હતો. ૨

ભગવાન્ તો ગોપીજનોના હસ્તમંડળની બહાર ઉભા રહ્યાં જે પ્રકારે તેમના સંબંધમાં આવે તે પ્રકારે ઉભા એમ રાસોત્સવઃ સમ્પ્રવૃત્તઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં (ગૃહીતાનાં કણ્ઠે એ ભાગ સુધીમાં) શુદ્ધદેવણ કહે છે.

ગોપીજનોના મંહજોથી શોભા પામતો રાસોત્સવ યોગેશ્વર કૃષ્ણે શરૂ કર્યો; જે જે ગોપીજનો વચ્ચે યોગેશ્વર કૃષ્ણે પ્રવેશ કર્યો, ગણામાંથી તેમને પકડ્યાં, અને ગોપીજનોએ ભગવાન્ પોતાની પાસે જ જ એમ માન્યું. તે સમયે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આવેલા અને જેમની શુદ્ધિ હિતુકતાથી હરાઈ ગઈ હતી એવા દેવોનાં સંકટો વિમાનોથી આકાશ ભરાઈ ગયું હતું. ૩-૪

સર્વેપામેય ગુણભાવાત્ રસપ્રાપ્તાન્યાત્ રસોત્સવ ઇવ સમ્યક્ પ્રવૃત્તઃ । ઉત્સવો નામ મનાતઃ
 સર્વવિસારક આદ્યઃ । ઉત્સવત્વસમ્પાદનાય સજાતીયાનેકરસોત્પાદનાય વિશેષમાદ્ ગોપીમણ્ડલ-
 મણ્ડિત इति । ગોપીનાં મણ્ડલૈરનેકવિધૈર્મણ્ડિતઃ । ઉત્સવોઽપ્યનેકવિધૈર્દાદ્યગાદિમણ્ડલૈર્મણ્ડિતો
 ભવતિ । ઇત્રાપિ તુલ્યસભાવા રસાર્યમેકીકૃતાઃ પૃથક્મણ્ડલભાજઃ । તૈરપિ મણ્ડિતઃ । પોષકાશ્ચ
 રસાસ્તત્ ઉત્પાદિતા इति ઉત્તરોત્તરમણ્ડલૈઃ પૂર્વપૂર્વરસા પોષ્યત્ इति નામં રસોન્યથા મયિતુમર્હતિ ।
 સમ્યક્પ્રવૃત્તિર્નિરન્તરમાવિર્ભાવઃ । તત્ કાલકર્મસભાવાતાં પ્રતિષ્ઠાપ્તવાદનેકત્ર જાયમાનો રસઃ
 કથમેકીભવતિ, તત્રાહ યોગેશ્વરેણેતિ । ॥ હિ સર્વોપાયવિત્ । સર્વવસ્તુવુ વિદ્યામાનં મગવદૈશ્યોરિકં
 યોગ ઇવોદ્ઘાટ્યતીતિ સાધનેષુ યોગઃ પ્રપાતમ્ । સત્રૈશ્ચર્યે સર્વત્રેચ સૂલભૂતો રસ ઉત્પાદયિતું શક્યત
 इति સિદ્ધમેવ । કિન્ન । કૃષ્ણોઽપમિતિ । સ્વચમેષ સદાનન્દઃ । ઉદ્ભવોઽગ્નિઃ સર્વત્રૈવાપિ ક્ષીનં જન-
 વિતું શક્નોતિ । વત્સ મગવત્તાસુ સન્નિવૈજ્ઞાનકારમાહ તાસાં મધ્યે દ્વયોદ્વયોરિતિ । મણ્ડલીકૃતા
 વાલ્મી ગોપ્યઃ તાસાં દ્વયં દ્વયં ભિન્નતયા ભાવમીકમ્ । દ્વિત્વદ્વયસ્ય તૈકાચિકરણતા ભાવ્યા । જતો

રાસલીલામાં બધી જ વસ્તુઓ—કામલીલામાં આવતી એટલું ઇલાહિ વસ્તુઓ—મુખ્ય ન હોવાથી
 અને તેમાં રસ મુખ્ય હોવાથી રાસોત્સવનો જ સારી રીતે અરંગ થયો. ઉત્સવ એટલે બધી વસ્તુઓને
 બૂલાવે એવો મનનો આનન્દ. ઉત્સવ સિદ્ધ કરવાને માટે—તસથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ ખીન્ન બધા
 પદાર્થો બૂલાવી દે તેટલા માટે—એક જ જાતનો અનેક રસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જે વિશિષ્ટ પ્રકાર હતો
 તે દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ, ગોપીજનોનાં અનેક પ્રકારનાં મંડળોથી શીલા
 પામતો રાસોત્સવ. ઉત્સવ પણ અનેક પ્રકારનાં પ્રાણુ વગેરેનાં મંડળોથી શીલા પામે છે. અહીં રસમાં
 પણ સરખા સ્વભાવવાળાં ગોપીજનોને રસને માટે એકાં કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમને તુલ્ય તુલ્ય
 મંડળો બનાવ્યાં; આ મંડળોથી પણ રાસોત્સવ શીલતો હતો. રાસોત્સવને પોષણ આપનારા રસો પણ
 રાસોત્સવમાંથી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા હતા, એટલે ઉત્તરોત્તર કાલુષ્યાળ મંડળોથી પૂર્વ પૂર્વ કાલુ-
 શ્યાળા રસનું પોષણ થાય છે, તેથી આ રસ બીજે કોઈ રથે હોઈ શકતો નથી. રાસોત્સવની સારી પ્રવૃત્તિ
 એટલે નિરન્તર આવિર્ભાવ.

અરે ! કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણ પ્રતિબન્ધ કરનારાં હોવાથી અનેક રથે ઉત્પન્ન થતો રસ
 કેવી રીતે એક થઈ શકે ? આ સંકટનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે યોગેશ્વરેણ. યોગેશ્વર ભગ-
 વાનું તો અરેખર બધા ઉપાયો બાબુનારા છે. બધી વસ્તુઓમાં રહેલા ભગવાનના જૈશ્વર્ય વગેરે ધર્મોને
 દ્રક્ષ્ય યોગ જ મકટ કરે છે, એટલે બધાં સાધનોમાં યોગ મુખ્ય છે. યોગમાં પણ બધા ધર્મમાં રહેતો
 મૂળ રસ જૈશ્વર્યમાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એ જાત તો સિદ્ધ જ છે. વળી, આ—યોગેશ્વર ભગવાન—તો
 કૃષ્ણ છે, પોતે જ સદાનન્દ છે. પ્રકટેલી અગ્નિ સર્વ રથે શુભ રહેલા અગ્નિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. (તત્ત-
 સ્તુતં વાલ્કલમ્ એ પ્રતીકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલાં કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણે ભગવદ્વપ છે,
 પ્રાકૃત કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ ત્યાં નથી એમ તો પહેલાં જ કહેવામાં આવેલું છે. વળી, અગ્નિનું જે દાહન
 ઉપર આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તાસમાવિરમૂલ્ શૌરિ એ બીજા પ્રલોકનાં મુખોગિનીજના
 આરંભમાં જ હોવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોની મધ્યમાં પણ ભગવાન ‘કૃષ્ણ જ થયા’, અને આ
 પ્રભાવે હોવાનું સ્વસ્થ એ કે ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પોતાનો આનન્દ સ્થાપ્યો.)

ભગવાન ગોપીજનોની મધ્યમાં કેવી રીતે ઉભા રહ્યા તે દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે તાસાં મધ્યે
 દ્વયોદ્વયોઃ મંડળાશ્ચરે ઉભાં રહેલાં એટલાં ગોપીજનો હતાં તેમાંનાં બધાં ગોપીજનોનું મૂલ શિત્ર છે
 એમ બાબુવું. બધાં ગોપીજનોનાં બે યુગોમાં એક ભગવાન છે એમ ન માનવું. (જે ગોપીજનોની ભાવના
 કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી, પછીથી કરી જે ગોપીજનોની ભાવના કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી.
 આ પ્રભાવે ભાવના કરવાથી બધાં ગોપીજનોની એક બાલુએ ભગવાન ઉભા રહેલા હોય છે અને તેમની

મજ્જિમણ્ણ્યે યત્ર હસ્તદ્વયપ્રતિષ્ઠાત્ર મગવદ્દુરં યથા મવતિ તથા મગવાનુસ્થિતો જાતઃ । તથોદ્રતસો-
મયત્ર સમ્યગ્વમાહ દ્વયોદ્વયોર્મયે પ્રવિષ્ટેન મગવતા કળ્પે ગૃહીતાનામિતિ । હસ્તદ્વયેન પાર્શ્વસ્થિ-
તયોઃ કળ્પે પ્રહળમ્ । एवं बोदशगोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति । अन्यथा रसाभासः स्यात् । कृष्ण-
द्वैविध्यप्रतीतेः । इममेवार्थमाह स्वनिकटं स्त्रियः यं मन्येरत्रिति । स्वसैव निकटे, न त्वन्यासाम् ।
स्वसंमुखस्थितगोपिकाकण्ठालिङ्गितमगवदर्शनमपि मगवदिच्छया तासां न जायत इति । प्रयोजनार्थं
हि रूपकरणम् । उदर्भसङ्ख्यायैव प्रयोजनं भवतीति न समसङ्गता मृग्या । ‘यावतीर्गोपयोपि’ इत्ये-
वमसङ्ख्यां मगवतो वक्ष्यति । यत्पुनः कैश्चिदुक्तं ‘अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवः’ इति, तत्रापि सवि-

સાથે ગોપીજન ક્રીડા કરે છે; બન્યારે ભગવાનની ડાળી બાજુએ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની
સાથે ભગવાન ક્રીડા કરે છે, જમણી બાજુએ પણ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની સાથે ભગવાન
ક્રીડા કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ બે ગોપીજનો સાથે ક્રીડા કરે છે. બે ગોપીજનોના યુથમાં
ભગવાનનું એક સ્વરૂપ હોય છે; બીજાં બે ગોપીજનોના યુથમાં ભગવાનનું બીજું સ્વરૂપ હોય છે. તેથી
એક ગોપીજનની ડાળી બાજુએ અને બીજાં ગોપીજનની જમણી બાજુએ ભગવાન ઉભા રહેલા છે.
શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા કરે છે કે બન્ને ગોપીજનોનાં યુધો વિતા વિતા છે એમ ભાવના કરવી. આ ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે કે જપ વગેરે કરતી વખતે હૃદયેમાં જ આ પ્રકારના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું.)

તેથી ગોપીજનોના મંડળમાં બધાં બે હાથ એકએલા રહે છે ત્યાં ભગવાનનું ઉદર—પેટ—આપે
તેવી રીતે ભગવાન ઉભા થયા. આ પ્રકારે પ્રકટ થએલા ભગવાનનો બન્ને બાજુએ સંબંધ થયો એમ દર્શા-
વતાં શુકદેવજી કહે છે કે બન્ને ગોપીજનોની વચમાં ઘણસ ધર્મને ભગવાને ગોપીજનોને કંઠમાં પકડ્યાં;
અર્થાત્ ભગવાને પોતાના બે હાથ વતી પાસે ઉભેલાં બે ગોપીજનોને ગળામાંથી પકડ્યાં. આ પ્રમાણે સોળ
ગોપિકાઓની વચમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે બે ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે સોળ
ગોપીજનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ છે અથવા ચાર કૃષ્ણ છે, તો રસભાસ ધર્મ જાય, કારણ કે કૃષ્ણ બે
પ્રકારના જણાય. (બન્યારે સોળ કૃષ્ણ હોય તો એક જ ગોપીજનની બે બાજુએ ભગવાન પ્રકટ થાય, અને
ભગવાનનાં બે સ્વરૂપોની સાથે એક ગોપીજનનો સંબંધ થતાં રસભાસ થાય. આ પ્રમાણે સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ બે પક્ષનું પંડાન કરવામાં આવ્યું. હવે સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં ચાર
કૃષ્ણ પ્રકટ થયા એ બીજાં પક્ષનું પંડાન કરવામાં આવ્યું છે.) આ જ અર્થ—સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં
આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા એ અર્થ—શુકદેવજી સ્વનિકટં સ્ત્રિયઃ યં મન્યેરત્ર એ શબ્દોમાં કહે છે. બધાં
ગોપીજનોએ ભગવાન પોતાની પાસે જ છે, બીજાની પાસે નથી, એમ માન્યું. (બે સોળ ગોપીજનોના
મંડળમાં ચાર કૃષ્ણ પ્રકટ થયા તો સોળ ગોપીજનોમાંથી આઠ ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય
નહિ, અને તેથી મૂળ શ્લોકમાં બે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોએ—બન્ને ગોપીજનોનાં
માટે મૂળ શ્લોકની સાથેનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું જોઈએ કે સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા છે એ પક્ષ યોગ્ય છે.) (સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ હોય છે.
એવાં અનેક મંડળો છે. તેમાં સોળ ગોપીજનો ભગવાનની કળારૂપ છે. આ સોળ કળારૂપી ગોપીજનો
સાથે શ્રીનૃસાવનચન્દ્ર ભગવાન પ્રકટ થયા છે. આ કારણથી જ સોળ જ ગોપીજનોની ગણના કરવામાં
આવી છે, અને તેટલાં જ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દશમસ્કન્ધના
તામસ પ્રકરણમાં અગ્નીઆરમા અધ્યાયમાં વૃન્સવન જ્યાંને પ્રસંગે ગોપવૃદ્ધઃ ઇત્યાદિ દશમા શ્લોકથી
માંડીને તે રામમાધવયોર્નૃપ એ પશ્ચીમયા શ્લોક સુધીના સોળ શ્લોકોની સોળ સંખ્યા સૂચવે છે કે
સોળ કળારૂપી પૂર્ણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વૃન્સવનના ચન્દ્ર તરીકે સોલી રહ્યા છે. અહીં કળપકરણમાં બે કહે-
વામાં આવ્યું છે સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે તે ઉપર જણાવેલી વૃન્સવનચન્દ્રની ભાવનાને
વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.)

સર્ગઃ પાઠો હોયઃ । દ્વિવચને યદુવચનપ્રયોગઃ । જન્યદેવ યા તન્મજ્જલં, ન માગયતોક્તમ્ । મધ્યે વેણુનાદસ્તોક્ત્યાત્ । અત્ર સુ રસાર્થે નૃત્યમિતિ । ચાતુર્થમપેક્ષાયામપિ દેવૈરેવ તસિદ્ધિઃ । ‘મધ્યે મળીનાં દેનાના’મિત્યત્ર તુ દર્શનાર્થસુક્ત્યાદ્ મોપિકાનાં શેવાનાં ચ દર્શનં તયૈવેતિ નાનુપપન્નં કિંચિત્ ।

પોતાની સામે ઉભેલાં બીજાં ગોપીજનોના ગળે વળેલા ભગવાનનાં દર્શન પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી ગોપીજનોને થયાં નહિ. અમુક પ્રયોજનને માટે ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રયોજન અડધી સંખ્યાથી—આઠથી—જ સિદ્ધ થઈ જાય છે એટલે સોળ ગોપીજનોના જેટલી કૃષ્ણની સોળ સંખ્યાની અહીં જરૂર રહેતી નથી. ચાવતીગોપયોપિતા (લાગ. ૧૦. ૩૦. ૨૦), જેટલાં ગોપીજનો તેટલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ, એ પ્રમાણે આગળ ગોપીજનોના જેટલી જ ભગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા શુદ્ધેવળ કહેશે.

(હાલે, અહીં ભગવાનના સ્વરૂપની આઠ સંખ્યા છે; પરંતુ સકલોને જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણ હોવાથી અને ખિલ્વમંજુને ગોપીજનોના જેટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોનું દર્શન થવાથી સોળ ગોપીજનોના મંજુમાં ભગવાનનાં આઠ જ સ્વરૂપ હોય છે એમ નિશ્ચયથી સી રીતે કહી શકાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્માત્રુલ આજ્ઞા કરે કે) જેટલાક જે કહે છે કે ભજ્જનામજ્જનામન્તરે માથવા—દરેક ગોપીજનની પછી કૃષ્ણ છે—તેમાં પણ વિચારવાનો પાઠ ભણવો. (કારણ કે સમય જતાં મૂળ પાઠમાં દેરૂપ થએલો લાગે છે, અર્થાત્ ભજ્જના મજ્જના મન્તરે માથવા એમ ખરો પાઠ હોવો જોઈએ. અહીં ભજ્જના એ જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે મહત્ત્વ દર્શાવવાને માટે છે, ખરી રીતે તે દ્વિવચનના અર્થમાં છે. એટલે તેનો અર્થ એ થાય કે બધાં ગોપીજનોની વચમાં કૃષ્ણ છે.) દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, અથવા તો સ્ત્રીકનો પ્રવક્ત્રિ પાઠ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીએ તો ગોપીજનોનું અને ભગવાનનું તે સસમંજસ લાડું જ છે, લાગવતમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે નહિ, કારણ કે વચમાં વેલુનાદનું વર્ણન છે. અહીં તો—ભગવાનના સસમંજસમાં તો—રસને માટે નૃત્ય છે એટલે વેલુનાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. ગાનને માટે વેલુનાદની એ જરૂર પડે તો પણ દેવો જ ગાન શિદ્ધ કરશે, એટલે વેલુનાદની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

(આ અધ્યાયના વીસમા સ્ત્રીકમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જેટલાં ગોપીજનો તેટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપો, અર્થાત્ ગોપીજનોના જેટલી જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોની સંખ્યા છે. વળી સાતમા સ્ત્રીકમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘એમ સુવર્ણના મણિઓની વચમાં મોટો મરકતમણિ રીએ છે તેમ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન રીએલા હતા’. અર્થાત્ બહુ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાનનું એક જ સ્વરૂપ નૃત્ય કદે છે. પહેલાં જે કહેવામાં આવ્યું છે કે બધાં ગોપીજનો વચ્ચે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે તેનાથી ઉપર નજીવેલી બાબત વિરુદ્ધ છે; તો તે વિરોધ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે? આનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્માત્રુલ આજ્ઞા કરે છે કે) મધ્યે મળીનાં દેનાનામ્ એ સાતમા સ્ત્રીકમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે દર્શનને માટે આપવામાં આવેલું છે. દેવોએ અને ગન્ધર્વોએ ગોપીજનોને તે પ્રકારે જ જોયાં એટલે તેમાં કોઈ અપરિત નથી. (જેમ અહીં પણ ભગવદ્દિશ્વરને લીધે જામે ઉભેલાં ગોપીજનને કંઈ વળેલા ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી, તેમ ચાવતીગોપયોપિતાઃ એ વીસમા સ્ત્રીકમાં દેવોને ગોપીજનોના જેટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોનાં દર્શન થયાં; તેથી દર્શન આ સ્ત્રીકમાં વર્ણવેલા સમકીર્ણમાં પણ તેટલી જ—ગોપીજનોના જેટલી જ—ભગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા જોઈએ એમ સિદ્ધ થતું નથી. પહેલાં જે પ્રકારે ભગવાને ગોપીજનોના મંજુમાં રૂપ પાલ્લ કરીને પ્રવેશ કર્યો તે પ્રમાણે શુદ્ધેવળએ આ સ્ત્રીકમાં

અર્થે રસાર્થ સર્વસામપ્રયાસુકાર્યાં સ રસઃ પ્રાદુર્ભૂતઃ સર્વેષાં ભવિષ્યતીતિ દેવાદયઃ સર્વે જલૌકિકજ્ઞાન-
યુગ્તા દર્શનાર્થમાગતા इत्याह, નમસ્તાવદિતિ । તાવન્નમો વિમાનશતસદ્ગુણમાસીત । મગ્ધને હિ
નૃત્યં રસજનકમ્ । અન્યથોપરિ વૈચિત્ર્યં ન સ્યાત્ । તદર્થમપિ વિમાનશતેન સદ્ગુણમ્ । યથા રસોત્પા-
દનાર્થે સ્ત્રિયઃ પુરુષાશ્ચ સમ્બદ્ધાઃ નાનાવન્ધયુક્તાઃ ત્રિવે સ્થાપ્યન્તે તદર્થે ભગવતા તે ચિત્રપ્રાયાઃ
સ્થાપિતાઃ । જત ઘણે 'ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્' इति વદ્યતિ । સલીલાર્થે સર્વે તથા પ્રેરયતીતિ ન
ઔત્સુક્યેનાન્યથાસિદ્ધિઃ । ઘાસાં રસપ્રદહનાર્થમાગમનમ્, ભગવદિચ્છા તુ ચિત્રાર્થમ્ । વિમાનસ્થિતાવ
તત્સમ્બન્ધિનો ઘર્ણયતિ દિવૌકસામિતિ । સ્વર્ગે એવ સ્થાનં યેષામ્ । સદારાણામિતિ તેષાં માયાન્તર-
બુદ્ધાસાર્થમ્ । જ્ઞાનામુપસર્જનત્વં તાસાં ગાથાર્થમ્ । સ્ર્ગસ્થિતા રસામિદ્ધા રસયોગ્યાશ્ચ ભવન્તીતિ ।
નવીચરલીલા ન દ્રઢયેતિ કથં તેષાં દર્શનાર્થે પ્રવૃત્તિઃ, ત્રણાહ ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામિતિ । ઔત્સુ-
ક્યેન વિચારરહિતલીલાક્ષિપ્તમનસા અપહૃત આત્મા સ્વરૂપં બુદ્ધિર્ધા વેષમ્ । જતઃ સ્વધર્માવેવ
પ્રવૃત્તાઃ, ન હુ ભગવદ્ભક્તં વિચારિતવન્તઃ ॥ ૪ ॥

મણિઓની વચમાં મોટો મરકતમણિ રોલે છે તેમ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન રોલે છે. દેવોએ તો
મારે બાળુ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનાં જ દર્શન કર્યો, પણ તેમની કોઈ પણ અંતરંગ લીલાનાં દર્શન કર્યો
નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ કરવાને માટે સર્વ સામગ્રી વર્ણવવામાં આવી. આ બધી સામગ્રી તૈયાર
થતાં તે અલૌકિક રસ ગદ્યાંયને (પોતાના અધિકાર પ્રમાણે) પ્રકટ થશે તેથી અલૌકિક જ્ઞાનવાળા દેવો
વગેરે સર્વે ભગવાનનાં દર્શન કરવાને માટે આવ્યા એમ શુકદેવેજી નમસ્તાવજ્ઞ એ શબ્દોમાં કહે છે. તે
સમયે આકાશ સેકડી વિમાનોથી ભરાર્થ ગયું. મંદપમાં નૃત્ય કરવામાં આવે તો તે ખરેખર રસ ઉત્પન્ન
કરે છે. જો આકાશ વિમાનોથી ભરાર્થ ગયેલું ન હોત તો ઉપર વિચિત્રતા નહીત નહિ. તેથી વિચિત્રતા
સિદ્ધ કરવાને માટે પણ (દેવોએ આવીને) આકાશને સેકડી વિમાનોથી ભરી દીધું. જેમ રસ ઉત્પન્ન
કરવાને માટે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો અનેક પ્રકારના બન્ધ સાથે ચિત્રમાં બેઠાયેલાં થીતરવામાં આવે તેમ
રસહીકારમાં પણ રસ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને દેવોને ભગભગ ચિત્રના જેવા બનાવી દીધા. આ જ
કારણથી શુકદેવેજી આગળ કહેશે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્. (અરે ! ઉત્સુકતાથી તો ભગવાનનાં
દર્શન થાય છે, તો પછી તેનાથી—ઉત્સુકતાથી—દેવોના આત્મા શી રીતે હરાર્થ ગયા ? આ શંકાનું સમ-
ધાન કરતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાન પોતાની લીલાને માટે સર્વને તે તે પ્રકારે પ્રેરે છે,
એટલે દેવોની ઉત્સુકતાથી અન્યથા સિદ્ધિ નથી, અર્થાત્ દેવોમાં ઉત્સુકતા હતી છતાં પણ તેઓ દોડીને
ભગવાનની પાસે આવી શક્યા નહિ. દેવો તો ગોપીજનોના રચનું પ્રકલ્પ કરવાને માટે આવ્યા છે, પણ
ભગવાનની ઇચ્છા તો તેમને વિષ્ણુ જેવા બનાવી દેવાની છે.

હવે શુકદેવેજી દિવૌકસામ્ એ પદવડે વિમાનોમાં બેઠેલાં ત્રિશુનરસના સંબંધવાળા દેવોનું વર્ણન
કરે છે. દેવો દિવૌકસ્ કહેવાય છે, કારણ કે સ્વર્ગમાં જ તેમનું સ્થાન છે. દેવો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે
આવ્યા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને બીજે કોઈ જાત નથી. સદારાણામ્ એ પદમાં સ્ત્રીઓ
ગૌણ બને છે; તેનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને ગોપીજનોનો ભાવ છે. અર્થાત્ સ્વર્ગમાં રહેનારા રસ જાણનારા
અને રસને ચોંચે હોય છે.

અરે ! ઈશ્વરની લીલાનાં દર્શન કરવાં જોઈએ નહિ, તો પછી ભગવદ્લીલાનાં દર્શનને માટે દેવો
કેમ આવ્યા ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેજી કહે છે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્, ઉત્સુકતાથી—
વિચાર વિના લીલાથી ખચબોલા મનથી—હરાર્થ ગયો છે આત્મા—સ્વરૂપ અથવા બુદ્ધિ—જેમનો જેવા
દેવો. (ઉત્સુકતાથી દેવોનું મન વિચાર વિનાનું બન્યું હતું અને લીલાથી ખેંચાયેલું હતું, એટલે તેમનો
આત્મા—સ્વરૂપ અથવા બુદ્ધિ—હરાર્થ ગયો.) તેથી દેવો પોતાના ધર્મથી જ ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરવા
આવ્યા છે, તેમણે કોઈ ભગવદ્ધર્મનો વિચાર કર્યો નથી. ૪

તતો નૃત્યારમ્ભે ચદ્ધાન્યં તત્કાલમિત્યાદ તત્ત્વમ્ ।

તત્તો દુન્દુભયો નેવુર્નિપેતુઃ પુષ્પઘૃષ્ટયઃ ।

જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ સસ્ત્રીકાસ્તયશોઽમલમ્ ॥ ૫ ॥

આદૌ દુન્દુભિવાદનમ્ । ‘પરમા વા ણા વાય્ ચા દુન્દુભૌ’ इति ध्रुवोः । ततः प्रथमतः पुष्प-
घृष्टिर्मङ्गलायां । पुष्पाञ्जलिः प्रसिद्धः । आगतो रसः वदधिष्ठाता वा पूज्यत इति । नानाविधानां
पुष्पाणां भिन्ना घृष्टय इति बहुवचनम् । ततो गानं साधारणं जातमित्याह जगुर्गन्धर्वपतय इति ।
भगवान् श्रोत्र्यतीति उत्तमैरेव गानम् । गन्धर्वपतयो विश्वायमुग्रभृतयः । ते ह्यधिकारिण इति नटा-
नामिह तेषां दर्शनं न दोषाय । अन्यथा भगवद्वस्त्रस्थितेत्रादीनामपि दोषत्वं स्यात् । ‘अर्घद्रव्यविरो-
धेऽर्थो यलीयान्’ इति न्यायात् । स्यापि तेषामन्यथाबुद्धिः सम्भाव्येतेति विशेषणमाह सस्त्रीका
इति । वैपयिकदोषव्यापृष्टयर्थमाह अमलं तद्यज्ञ इति । तद्धि मलनियर्वकम् । अतो न वासां तेषां
वा तत्कालोपयोगिपदार्थावतिरिक्तो भाव इत्यव्यक्ते ॥ ५ ॥

પછીથી નૃત્યના આરંભમાં જે યવાનું તે ચક્ષુ જેમ સત્તા ઇન્દ્રિયે સ્વીકૃતમાં શુકદેવજી કહે છે.

પછી દુન્દુભિઓનો નાદ થયો, પુષ્પવૃષ્ટિઓ થઈ, સ્ત્રીઓની સાથે

ગન્ધર્વપતિઓએ ભગવાનના નિર્ભય યથાર્થ ગાન કર્યું. ૫

શરૂઆતમાં દુન્દુભિ વાળાં, કારણ કે સુત્રી કહે છે કે ‘દુન્દુભિમાં જે વાણી છે તે શ્રેષ્ઠ છે’. પછી
પહેલાં મંગલને માટે પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. પુષ્પાંજલિનો અર્થ તો બહુતો છે; અર્થાત્ મકંઠ યતા રસનું
અથવા તેના અધિકૃતા દેવનું પૂજન કરવામાં આવે છે એ ભાવથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોની
ભુલી ભુલી વૃષ્ટિઓ થઈ, એટલે સ્વીકૃતમાં ‘ઘૃષ્ટયઃ’ એ પ્રમાણે બહુવચન લખવામાં આવેલું છે. પછીથી
બધાંએ ગાન કરવા માંડ્યું જેમ જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ એ શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. ભગવાન શ્રવાણ કરશે
એ હેતુથી ઉત્તમ ગન્ધર્વોએ જ ગાન કર્યું. વિશ્વાવસુ વગેરે ગન્ધર્વપતિઓ છે. તે જ ઉત્તમ ગન્ધર્વો ગાનના
અદ્યક્ષ અધિકારીઓ છે, એટલે જેમ નાચનારી સ્ત્રીને સિસલુ આપનારા પુરુષો તે સ્ત્રીનો નાચ ભુલે
તેમાં દોષ નથી, તેમ આ અધિકારી ઉત્તમ ગન્ધર્વો પણ ભગવાનની સીલાનાં દર્શન કરે તેમાં દોષ નથી.
આ પ્રમાણે જો ન આનીએ તો ભગવાનના હસ્તમાં રહેલા ધન્ન વગેરે દેવોને પણ દોષ પ્રાપ્ત થાય. (જેમ
વિશ્વાવસુ વગેરે ઉત્તમ ગન્ધર્વો નટોની માફક ભગવાનની વાધી ય લીલાઓમાં ઉપયોગી છે અને સાધારણ
નટોથી ભિન્ન છે, તેમ ભગવાનનું એકાન્તમાં બેસવું વગેરે વાધી બાળતોમાં ઉપયોગી જે ક્રિયાશક્તિ તે
ક્રિયાશક્તિવાળા ધન્ન વગેરે પણ ક્રિયાઓના પાલકોથી—ધન્ન વગેરે દેવોથી—ભિન્ન છે. તે તો ભગવાનના
ભુજદણ્ડ ઉપર જ આધાર રાખે છે. ભગવાનના ભુજદણ્ડ રસરૂપ હોવાથી જેમનામાં રસપ્રભુ ક્રિયાશક્તિ
શુભ્ય છે તેઓ જ ત્યાં રહે તે યોગ્ય છે.) ‘અર્થ અને દ્રવ્યના વિરોધમાં અર્થ બળવાન છે’ (કૈમિનિસૂત્ર
૬. ૩. ૩૬) એ ગ્રીમાંસાના ન્યાયથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ગન્ધર્વો ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરે છે તેમાં દોષ
નથી. છતાં પણ તેમને કદાચિત્ (અર્થાત્ અર્થ વગેરેની રીત અનુસરીને) બીજા પ્રકારની બુદ્ધિ થાય; તેથી
શુકદેવજી સર્વોપાયાઃ એ પ્રમાણે વિશેષણ મૂકે છે. (આ વિશેષણ મૂકવાનું રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. ગન્ધર્વો
પોતે જેમ ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરે છે તેમ પોતાની સ્ત્રીઓ પણ ભગવાનનાં દર્શન લાવે કરે, અને તેમનો
ઉપયોગ ભગવદ્લીલામાં ભડે થાય. આ પ્રમાણેનો ભાવ ગન્ધર્વોને સ્કુરે છે, તેથી તેઓ બક્ષિતમાર્ગીય છે,
એટલે મર્પાભાગેને અનસરીને તેમની બદ્ધિ કરશે નહિ.)

एवं बाह्यगीर्तवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्नमध्ये रसोपयोगिवादित्राण्याह वलयानामिति ।

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।

सप्रियाणामभूत् शब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

સ્થાનત્રયે હિ વાદિત્રાણ્યપેક્ષ્યન્તે નીચલાને મૂખાવિવ મધ્યે ઉપરિ ચ । તથૈવ વાલમેદાઃ ।
અતોડગ્રાપિ ઉપરિ વલયાનાં શબ્દઃ । અપો નૂપુરાણામ્ । મધ્યે કિંકિણીનામ્ । અન્યોન્યાવદ્વદ્યાહવ
એવ મધ્યે મધ્યે દ્વસ્ત્રયં યોજયન્તીતિ વલયાનાં શબ્દઃ । અથવાપો વ્યવ્યોત્પત્ત્યર્થ પ્રકારં વદ્યતિ 'પાદ-
ન્યાસૈઃ' इति । સપ્રિયાણાં કૃષ્ણસહિવાનામ્ । અત એવ સર્વલાસસમ્પન્નિઃ સર્વાસાં ભગવત્સમ્બંધા-
ર્થમ્ । અકારાત્ અન્યેડવિ કૂળિતશબ્દા મુલશબ્દાઓજાઃ । સર્વ ઈકીમૂલ તુમુલો મૂલવા યથા દૂરસ્થા-
નામવાન્તરમહર્ણં ન ભવતિ । તથા સતિ કિં સ્વાત્, જાત આહ રાસમણ્ડલ इति । રસાનાં સમૂહમણ્ડલે ।
યથાનધિકારિત્વેન શૂદ્રસ્ય વેદ્યવળે તદ્વ્યેતુર્મંચસા ચ અકિદ્દાસઃ, શૂદ્રે ચ પાપસમ્ભવઃ, તથૈવશૂ-
કાસિરિક્ષાનામેતદ્વ્યયગેડ્વ્યનધિકારાદસ્ય રસસ્વાઝૈકિકત્વાવેતદ્વ્યયગે મણ્ડલે સર્વેષાં રસો ગચ્છેત્ ।
અથગે સતિ તદ્વ્યેવળપરસ્વં સ્વાત્ । વત્તેષામેવાનિદ્ધકરમિતિ ઉદેચ પાપરુપમ્ ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે બાધા મીત, વાદ્ય વગેરેનું વર્ણન કરીને હવે નૃત્યમાં રસને ઉપયોગી વાદિઓનું વલ-
યાનામ્ એ રસીકમાં શુદ્ધવેશ વર્ણન કરે છે.

રાસમંડલમાં શ્રીકૃષ્ણસહિત ગોપીજનોના નૃત્યથી કંકણોનો, નૂપુરોનો,
અને કિંકિણીઓનો બારે શબ્દ થઈ રહ્યો. ૬

ત્રણ સ્થાનમાં વાદિઓની અરેખર જરૂર હોય છે; નીચલા સ્થાનમાં, બાજુ બૂમિ ઉપર; મધ્યમાં
અને ઉપરના ભાગમાં. તે જ પ્રમાણે વાદના ભેદો હોય છે. તેથી અહીં પણ ઉપરના ભાગમાં કંકણોનો
શબ્દ થયો; નીચે નૂપુરોનો શબ્દ થયો, અને મધ્યમાં કિંકિણીઓનો શબ્દ થયો. ગોપીજનો પરસ્પર હાથ
ગાલીને ઉભાં હતાં. અને તેમાં વચમાં વચમાં બે હાથ મેળવતાં હતાં, એટલે કંકણોનો શબ્દ થતો હતો.
અથવા તો આગળ પાદન્યાસૈઃ એ આડમાં રસીકમાં શુદ્ધવેશ શબ્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે પ્રકારનું વર્ણન
કર્યો. સપ્રિયાણામ્ એટલે પ્રિયની સાથે, કૃષ્ણની સાથે. તેથી જ બધાં ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે
સંબંધ થાય તેટલા માટે સર્વ પ્રકારનું લાસ્ય—ક્રોમલ નૃત્ય—સિદ્ધ થયું. (કલીન સ્ત્રીઓને નૃત્યનો
અભ્યાસ સંભવિત હોતો નથી; તેથી ગોપીજનોને જે આ પ્રકારનું નૃત્યનું જ્ઞાન થયું તે ભગવાનના પ્રતા-
પથી જ થયું એમ જણાય છે. આ જ તત્ત્વપર્યંથી રસીકમાં સપ્રિયાણામ્ એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.)
રસીકમાં જે ચ મૂકવામાં આવેલી છે તે બીજા પણ કૂળિત શબ્દોનું અને મુખના શબ્દોનું વર્ણન કરે છે.
બધા ય પ્રકારના શબ્દો એકઠા થયા અને પરિણમે અવાજ ઘણો મોટો થયો, કે જેથી દૂર ઉભા રહેલા
માણસો વચમાંના શબ્દો શ્રદ્ધા કરી શકે નહિ.

આ પ્રમાણે યથાર્થી શું થાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધવેશ કહે છે કે રાસમણ્ડલે, રસોના
સમૂહરૂપ રાસના મંડલમાં. જેમ શૂદ્રો વેદનું શ્રવણ કરવાને માટે અધિકારી નથી, અને છતાં ને તે વેદનું
શ્રવણ કરે તો તે વેદનું અધ્યયન કરનારની અને મન્ત્રની શક્તિ નાશ પામે છે, અને શૂદ્રને પાપ લાગે
છે, તેમ આ લક્ષ્મીથી અન્ય પુરુષોનો આ શબ્દ શ્રવણ કરવામાં પણ અધિકાર નથી, અને આ રસ અઘો-
કિત હોવાથી, ને અનધિકારી પુરુષ તેનું શ્રવણ કરે તો મંડલમાં સર્વેનો રસ ચાટ્યો જાય. ને અનધિકારી
શ્રવણ કરે તો તે આ શબ્દને શ્રોયવા તૈયાર થાય, અને તેમ કરવામાં તેમને જ અનિદ્ધ પાપ; અને આ
અનિદ્ધ જ પાપરૂપ છે. ૬

અર્થ નૃત્યમખ્યે પ્રવિષ્ઠો ભગવાન્ ગુણભાવાન્ કદાચિન્ન ભાસેતેત્યાસદ્ય સર્વજનીના ભગવચ્છોમા ઘડા જાતેત્યાદ સત્રેતિ ।

તદ્ગાતિશુશ્રુમે તાભિર્મગવાન્ દેવકીસુતઃ ।

મધ્યે મળીનાં હૈમાનાં મહામારકતો યથા ॥ ૭ ॥

સ્વભાવશો માતોડપ્યક્તિપ્રત્યેન શુશ્રુમે । વદુર્થ ‘શક્તિમિઃ સદિતોડધિર્વા શોમાં પ્રાપ્નોતિ’ રૂતિ । કદાચિન્ન સ્વત એવ શોમાં પ્રકટયેરિતિ તત્કાલપ્રત્યયં તાભિરિત્યુક્તમ્ । ન્તુ સહજહોમાયુક્તસ્ય કયં ટામિ-રતિશોમા, યથાહ ભગવાનિતિ । યથા ગુણૈઃ । ન્તુ ગુણાઃ સર્વોત્તમાઃ, ન તથૈતા રૂતિ યેવ, તદ્ગાહ દેવકીસુત રૂતિ । મપ્તસ્ય યથા દેવક્યા અપિ પુત્રો જાતઃ । સ્ત્રીણ્યમેવોપકારયાધિર્મૂલઃ । જતસ્ત્રાસ્તપિ સ્ત્રસામર્થ્યમેવ દત્ત્વા શોમાં પ્રાપ્તવાન્ । સહજસ્ય કૃત્રિમૈઃ શોમા ન ભવિષ્યતીત્યાસદ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ મધ્યે મળીનામિતિ । મહામારકતો ગરુડોદ્ગારી સ મળિઃ સહજઃ । સુવર્ણનમ્બયઃ કૃત્રિમાઃ । તથાપિ તે પરિવઃ ક્ષુભ્તાઃ સહજમળિમખ્યતિશોમયગ્નિ ॥ ૭ ॥

અર્થ પૂર્વપીઠિકામુક્તયા મુક્ત્યં નૃત્યમાહ પાદન્યાસૈરિતિ ।

આ પ્રમાણે નૃત્યની અર્થમાં જામલ યજ્ઞેલા ભગવાન્ ગૌણ હોવાથી કદાચિન્ન ન જણાય એમ શંકા થતાં શુકદેવજી તત્ત્વ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે ભગવાનની શોભા તે વખતે બધાને બધાઈ.

સુવર્ણના મણિઓની વચમાં જેમ મોટો મરકતમણિ શોભે છે તેમ ભગવાન્ દેવકીપુત્ર શ્રીગોપીજનોની વચમાં અતિશય શોભા પામ્યા. ૭

ભગવાન્ સ્વભાવથી શોભતા હતા છતાં પણ તે વખતે બધારે શોભવા લાગ્યા. આ જ વાત ‘શક્તિઓ આપે ભગવાન્ અધિક શોભે છે’ એ અખંડેમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાન્ કદાચિન્ન પોતાની મેળે જ શોભા પ્રકટ કરે એ શંકાને દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ કહ્યું કે તામિઃ.

અરે ! ભગવાન્ તો સ્વાભાવિક રીતે જ શોભાવળા છે, તો પછી ગોપીજનોને લીધે તે બધારે શોભા પામ્યા એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે મગવાન્ પ્રભુ તેમ ॥ શુકોને લીધે ભગવાન્ કહેવાય છે તેમ ગોપીજનોને લીધે તેમની શોભા વધે છે. અરે ! એમર્થ, લીધે વગેરે છ શબ્દો તો સર્વોત્તમ છે, બધારે આ ગોપીજનો સર્વોત્તમ નથી—આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી કહે છે કે દેવકીપુત્રઃ. જેમ ભક્તિને લીધે ભગવાન્ દેવકીના પણ પુત્ર થયા. ભગવાન્ તો શ્રીઓના જ ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છે, એટલે તેમણે ગોપીજનોને પણ પોતાનું જ સામર્થ્ય આપીને શોભા પ્રાપ્ત કરી.

જે કુદરતી રીતે શોભાયમાન છે તેની શોભા કૃત્રિમ પદાર્થોથી થશે નહિ—આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે મધ્યે મળીનામ્. ગરુડોદ્ગારી મોટો મરકતમણિ સ્વાભાવિક શોભાયમાન હોય છે; સુવર્ણના મણિઓ કૃત્રિમ—બનાવટી—છે; છતાં પણ સુવર્ણના મણિઓ ત્યારે ચારે બાજુ ગોઠવવામાં આવે ॥ ત્યારે તેઓ સ્વાભાવિક મણિને પણ વધારે શોભાવે છે. ૭

આ પ્રમાણે પૂર્વપીઠિકાનું વર્ણન કરીને શુકદેવજી પાદન્યાસૈઃ એ પ્રલોકમાં મુખ્ય નૃત્યનું વર્ણન કરે છે. (યથા પ્રલોકમાં ભગવાનને ‘દેવકીપુત્ર’ કહેવામાં આવ્યા છે, તેથી તેમણે ગોપીજનોને પોતાનું સામર્થ્ય આપીને તેમની ખાસેથી શોભા ચેળવી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી નૃત્ય સમયે પાદન્યાસ વગેરે ને કરવામાં આવે છે તે જ ભગવાનની શોભા વધારનારું તત્ત્વ છે એવો આ પ્રલોકનો અર્થ થાય છે.)

પટાં હિ સર્વાણ્દેવ કમ્પનાન્યુત્પન્નિ । કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈરિતિ સર્વ ણ્ણ શિરોભેદા ઉત્તાઃ । શિરોભે-
દેષ્વેવ વચ્ચન્દેપુ કુણ્ડલાનાં ચથતનનિરૂપણં ઘટ્ટિયુત્તમિય શોભાર્થમ્ । ગણ્ડલોલૈરિતિ સર્વાં કાન્તિ-
સ્ત્રોપક્ષીણેતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । ગણ્ડે હિ કેવલો રસઃ । પેયો રસસ્થત ઇવ પીયત્વમિતિ । વિચોતનં તસ્યૈવા-
ભિગ્ન્યક્ત્યર્થમ્ । તત્તોડન્તઃસ્થિતો રસઃ પુણ્દોડમિન્વચ્છ્વતિત્વ્યાપનાર્થવાદ સ્વિચ્છન્મુચ્યતિ । સ્વિચ્છત્
સ્વેદયુક્તિનિ મુસ્તાનિ યાસામિતિ । કપરરશ્ચનામ્ પ અગ્રન્ધયો જાતાઃ । રસેન સર્વાવયવસેન
પ્રકીર્ત્યેન દેહઃ સૂક્ષ્મકામાપન્નઃ । જતઃ કેશાશ્ચે રક્ષનાયાં ચ પ્રન્થિઃ શિથિલઃ । નન્વેવં કર્મ શ્રમા,
તત્રાદ કૃષ્ણાધ્વમિતિ । સદાનન્દસ્ય હિ ફલસ્ય ત્વા વપમોચ્ચઃ । જતઃ ક્રિયાયાં શ્રમો ભવતેષ્વ ।

કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈઃ એ ગણ્ડલોલો વધાય પ્રકારના શિરોભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિરો-
ભેદોનું—અનેક પ્રકારે માથાના હાલવાની ક્રિયાનું—વર્ણન કરવાને બદલે કુંડલી હાલે છે એમ જે વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે તે વિજળીની માફક શોભે છે એ જતાવવાને માટે છે. (ગોપીજનોનાં કુંડલીનો ભગ-
વાનના ગાલ સાથે ત્યારે સંબંધ થાય છે ત્યારે સ્વામ અને ગૌર તેજ એક બીજાની સાથે મળે છે, એટલે
વાદળોમાં એમ વિજળી શોભે છે તેમ તે બળતે શોભા થાય છે.) ગોપીજનોનાં કુણ્ડલી ભગવાનના ગાલને
ત્યારે બાંધે છે ત્યારે કુણ્ડલોનો પોતાની સુંદરતાનો ગર્વ જતો રહે છે, કુણ્ડલીની બધી શોભા ભગ-
વાનના ગાલની શોભામાં જ જતી રહે છે, એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ગણ્ડલોલૈઃ. (ભગ-
વાનના ગાલને ગોપીજનોનાં કુણ્ડલો બાંધે છે કે તરત જ કુણ્ડલો હાલવા માંડે છે, અને આમ થાય તે
ધોળ્ય છે, કારણ કે એક પદાર્થ આગળ હલકો પદાર્થ હૃન્મેશાં હાલવા માંડે છે.)

ભગવાનના ગાલમાં તો રસ કેવળ છે. (શુદ્ધ છે, અધર વગેરેની માફક કામ વગેરે ધર્મવાળી નથી,
તેથી જ માતા પિતા વગેરે પણ ગાલ ઉપર જ યુગ્મન કરે છે. સેહવાળાં બધાં જ મનુષ્યો ગાલ ઉપર
યુગ્મન કરીને તેમાં રહેલા રસનું પાન કરે છે. તેથી ગાલમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે, અધરમાં રહેલા
રસ જેવો નથી, કારણ કે અધરમાં રહેલો રસ તો ફક્ત શૃંગારરસવાળી સ્ત્રીઓ જ લોગવી શકે છે.
આ જ કારણથી ગોપીજનોને ભગવાનમાં ગાલ્યભાવ છે છતાં પણ તે ભગવાનના ગાલ ઉપર યુગ્મન કરે
છે. અર્થાત્ ભગવાનના ગણ્ડસ્થાનમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે.) અધરમાં રહેલો પાન કરવા ધોળ્ય
રસ પણ ભગવાનના ગણ્ડસ્થાનમાંથી જ પીવાય છે. કુણ્ડલી જે શોભી રહ્યાં છે તે પાન કરવા ધોળ્ય રસને
પ્રકટ કરવાને માટે જ. (ગોપીજનોનાં કુણ્ડલો ભગવાનના ગણ્ડસ્થાનને બાંધે છે અને ત્યાં જ અધરરસ
પ્રકટ કરે છે. નૃત્યમાં કેવળ—શુદ્ધ—રસનું જ પાન કરવામાં આવે છે, કામ વગેરે ધર્મોવાળા રસનું નહિ.
'શુદ્ધ રસ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે' એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે તેથી, અને નૃત્યમાં લીલ વગેરેનું
અહણ અસંભવિત હોવાથી, કેવળ રસને જ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાનનાં ગણ્ડસ્થાન શોભી રહ્યાં છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના ગાલોની શોભા એમને જ ગોપીજનો અને તેમનાં કુણ્ડલો નાથે
છે. ત્યારે કામલીલા હરો ત્યારે તો બધું જ વર્ણવવામાં આવશે જ.)

પછીથી અંદર રહેલો રસ શુદ્ધ થઈને પ્રકટ થાય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે
સ્વિચ્છન્મુચ્ચા, સ્વેદવાર્ણ—પરોવાવાળાં—યુગ્મ છે જેમનાં એવાં ઓપીજનો. અંગોડાની અને કટિના
કંદોરની ગાંઠો પણ શિથિલ થઈ ગઈ. સર્વ આવવવોમાં રહેલા અને એક થઈ ગયેલા રસને—આનન્દને—
લીધે દેહ સૂક્ષ્મ થઈ ગયો; તેથી વાળની અંદર અને કટિએખાલામાં જે ગાંઠ હતી તે શિથિલ થઈ ગઈ
(ગોપીજનોનો દેહ સ્વચ્છિદાન-દૃષ્ટિ હોવાથી તેમના આગ્રાચ દેહમાં આનન્દ છે. આ આનન્દ ત્યારે
એક સ્થાનમાં આવે છે ત્યારે બાકીનાં બીજાં સ્થાનોમાં સુકટ થાય છે. તેથી શરીરની બાકીને બહુ-
સીરને માથાના વાળમાં અને કંદોરમાં જે ગાંઠ બાંધવામાં આવેલી તે પાછળથી શરીરના સૂકાતને લીધે
શિથિલ થઈ જાય છે.)

અરે ! આ પ્રભાવે કરવાથી શમ કેવી રીતે થાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે
દાપ્તચક્ષઃ ગોપીજનો તો સદાનન્દ ક્ષણરૂપ પ્રભુનો ઉપસૌજ કરનારાં છે, તેથી ઉપસૌજરૂપી ક્રિયામાં

પર્વાદિયોઽપ્યન્તઃસન્તોપેળ ગાયન્ત્યો જાતાઃ । એવં કાયાદિશ્રમૈરપિ તા વિરેજુઃ અતિશોમાયુક્તા
જાતાઃ । નતુ સોકાનાં દર્શનસાપેક્ષા શોમા, તાસદા કથં સર્વેદંષ્ટાં રૂપિ, વગ્રાહ તદિતિ રૂપ તા રૂપિ ।
ન હિ તદિતિ વદુકાલં દર્શનયોગ્યા મવતિ, એવચ્ચકે શોમાસેવ પરં સમ્પાદયતિ । તથા કુળ્પસમૂદે
મગવતા આચ્છાદિતાઃ પરિતઃ કદાપિદેવોદ્ભાઃ કેનન્દિશેન રૂપા મવન્તિ । અતસ્તાસાં શોમા ન
દોષાવદા જાતા, કિન્તુ વિશિષ્ટૈવ જાતા ॥ ૮ ॥

ગાદિનૃત્યમુક્ત્યા મધ્યનૃત્યમાદ ઉચ્ચૈર્જગુરિતિ ।

ઉચ્ચૈર્જગુર્વૈત્યમાના રક્તકળ્થો રતિપ્રિયાઃ ।

કુળ્પાભિમર્શમુદિતા યદ્ગીતેનેદમાવૃતત્ ॥ ૯ ॥

નૃત્યમાના નૃત્યં કુર્વન્ત્ય એષ ઉચ્ચૈર્ગાવ્યુક્ત જાતાઃ । એષ વા જાદાશુચ્ચૈર્જગુઃ । તતો નૃત્યમાના
નૃત્યન્ત્યો જાતાઃ । ઉમયત્ર દેસુમાદ રક્તકળ્થો રતિપ્રિયા રૂપિ । રક્તઃ રક્તકલ્પેણ રૂપઃ કળ્થો
યાત્રામસ્યોતિ । રતિરેવ પ્રિયા યાસામિતિ । ગાનેન ક્વામોદતં નૃત્યેન ચ ઘાતાં પ્રસિદ્ધમ્ । નતુ પૂર્વ-
યાત્રામસ્યોતિ ।

તેમને શ્રમ થાય જ. (ગોપીજનો લોકિકે માણસોની માફક કેવળ રસનો જ અનુભવ કરતાં નથી, પરંતુ
મૂર્તિમંત આત્મનંદનો ક્રિયારૂપ ઉપલોગ કરે છે. ઉપલોગ કરવાનો ધર્મ યુરુધોનો છે, પણ તે ધર્મ રસની
અધિકતા થતાં ગોપીજનોમાં આવ્યો; એટલે ઉપલોગ કરવામાં ગોપીજનોને શ્રમ થાય છે એમ જે
કહેવામાં આવ્યું તે યોગ્ય છે.) ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં હતાં હતાં પણ તેમણે અન્તાકરણમાં સંતોષ
થવાથી ગાન કરવા મંડી પડ્યાં, આ પ્રમાણે શરીર વગેરેના શ્રમથી પણ ગોપીજનો વિરાગ્યાં, અતિ
શોભાવાળાં થયાં.

અરે ! લોકોની શોભા તો બીજા માણસો તેમને જુવે ત્યારે જણાયું તો પછી આ બધાં ગોપી-
જનોને બધાંએ—ગોપીજનોએ પરસ્પર તથા બાહ્ય લોકોએ—કેવી રીતે ભેળાં ? આ શંકાનું સમાધાન
કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદિતિ રૂપ તા. અરેઅર ! નિવળી લાંબા કાળ સુધી ભેળાં શકતી નથી,
પરંતુ વાદળોના સમૂહમાં શોભા જ અર્થ છે. આ પ્રમાણે જ કુલ્પના સમૂહમાં ગોપીજનો ભગવાનથી
વીરળાએલાં હતાં. ગોપીજનો આજુબાજુ કદાચિત્ પ્રકટ થતાં કેટલેક અંશે તેમનાં દર્શન થતાં. તેથી
તેમની શોભા શોભાળી નથી, પરંતુ વિશિષ્ટ પ્રકારની જ થઈ એમ બાહ્યું. ૮

(ગયા પ્રલોકમાં ગાયન્ત્યા એ પદ્ધતિ જણાય છે કે ત્યાં ગાન ગોણું હતું. આ પ્રલોકમાં ગાન અને
નૃત્ય એ બે સમાન છે.) ગાન નૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે ઉચ્ચૈર્જગુઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી મધ્ય નૃત્યનું
વર્ણન કરે છે.

લોકોને આનન્દ આપે એવા કંઠવાણાં, રતિ જ એમને પ્રિય છે

એવાં, શ્રીકૃષ્ણના સ્પર્શથી આનન્દ પામનારાં ગોપીજનો નૃત્ય કરવા

લાગ્યાં અને જીવેથી ગાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોના ગાનથી આ જગત્

વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ૯

ગોપીજનો નૃત્ય કરતાં કરતાં જ જીવેથી ગાન કરવા લાગ્યાં; અથવા તો પહેલાં તેમણે જીવેથી ગાન
કર્યું અને પછીથી નૃત્ય કરવા માંડ્યું. આ બન્નેનું—નૃત્ય અને ગાન એ બેનું—કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી
કહે છે કે રક્તકળ્થો રતિપ્રિયા. રક્ત—લોકોને આનન્દ આપે એવા સ્વરવાણી—કલ્થ છે એમનો
એવાં ગોપીજનો; રતિ જ પ્રિય છે એમને એવાં ગોપીજનો. ગાનથી અને નૃત્યથી ગોપીજનો વ્યાપ્ત
કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. (રતિ કરનાર ભગવાનને વ્યાપ્ત કરવાને માટે ગોપીજનો નૃત્ય કરે છે.)

નૃત્યેન જ્ઞાતમમાઃ કથમેવં છૃતવત્સ શ્વતઃ આહ કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતા ઇતિ । મગવતઃ અભિતો મર્શઃ પ્રોચ્છન્નાદિવિશેષરૂપઃ, તેન મુદિતાઃ અન્તઃ પૂર્ણાન્વાઃ । ઇતરવિચારણાર્થં નાદાધિક્યમાહ યદ્ગીતેન-દમાવૃત્તમિતિ । યાસાં ગીતેનેદં જગદ્ વ્યાપ્તમ્ । વયં વા । યદર્થમેતત્કૃત્ત્વાદિકં તત્ સચ્ચલં જાતમિ-ત્યાહ યદ્ગીતેનેતિ । લોકૈઃ ક્રિયમાણેન ગીતેન ઇત્યકાશ્વકેન ઇત્તલ્લગદ્ રસેન વ્યાપ્તમિત્યર્થઃ । લોકે રસપ્રાકટવાર્યમેવૈતત્ છૃતમિતિ ॥ ૧ ॥

હવ્યજ્ઞસ્ય નાદસ્યામૃતમત્વાય મગવત્તપિ નાદઃ છૃતઃ । સ ચ મધુર ઇય કર્તવ્યઃ । તેન ચ જગત્ પૂર્ણીયમ્ । તતોઽષ્ટમાનમેતદિતિ તદર્થમાહ કાચિદિતિ ।

અરે ! ગોપીજનોએ પહેલાં જે નૃત્ય કર્યું હતું તેનાથી તો આપ્રિ ગયાં હતાં, તો પછી ફરીથી આ પ્રમાણે નૃત્ય કેવી રીતે કર્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરવાં શુકદેવેલ કહે છે કે કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતાઃ, ભગવાને ગોપીજનોના શરીરને હ્રુહ્યું વગેરે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓથી સ્પર્શ કર્યો તેથી ગોપીજનોને આનન્દ થયો; તેમનું અન્તઃકરણ અનન્દથી ભરાઈ ગયું, ભગવાન પીછા નાચિકાએ કરેલી નાદ ભૂલી બધ તેટલા માટે ઘણો મોટો નાદ થયો એમ શુકદેવેલ યદ્ગીતેનેદમાવૃત્તમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે. (પીતાના યુગલમાં ઉભા રહેલાં ભગવાન પીછા ગોપીજનોના યુગલમાં થતો નાદ ભૂલી બધ તેટલા માટે પહેલા યુગલનો નાદ ઘણો મોટો કરવામાં આવ્યો.) ગોપીજનોના ગીતથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અથવા તો જેને માટે આ નૃત્ય વગેરે કરવામાં આવ્યું તે સફળ થયું એમ શુકદેવેલ યદ્ગીતેન એ શબ્દોવડે કહે છે, જગતમાં લોકો (ભગવાનની જેમના ઉપર અતિ કૃપા છે અને જે ભગદીલાનું પાન કરી રહ્યા છે એવા ગોવિન્દદાસેલ જેના મહાનુભાવી ભક્તો) ભગવદ્ગીતાને પ્રકટ કરતું જે ગાન કરે છે તેના રસથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અર્થાત્ જગતમાં રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ આ ગાન કરવામાં આવ્યું. (આ જગતમાં જ છવોનું આધિદેવિક સ્વરૂપ પ્રકટ થાય અને તે ભગવદ્રસનો અનુભવ કરે એટલા માટે જ ગાન કરવામાં આવ્યું, આ ગાન ગોપીજનો ભગવાનની સાથે કરે છે એમ હસમા સ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૯

ગોપીજનોએ ઉત્પત્ત કરેલી નાદ અમૃતમય થાય એટલા માટે ભગવાને પણ નાદ કર્યો. આ નાદ મધુર કરવો જોઈએ, અને તેનાથી જગત્ ભરાઈ જતું જોઈએ. પણ તે તો થઈતું નથી; એટલે જગતમાં નાદ વ્યાપી બધ તેટલા માટે શુકદેવેલ કહે છે કે કાચિત્.

(નાદ એ પ્રકારનો છે, આહુત અને અનાહુત. તેમાં જે અનાહુત નાદ છે તે પ્રાણનો ઘોષ છે, અને તે લોકોને અનન્દ આપતો નથી, આહુત નાદ લોકોને આનન્દ આપે છે. આહુત નાદ ઉત્પત્ત થવાનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—અહમને ત્યારે જોઈવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તે મનને પ્રેરે છે, મન હેઠુમાં રહેલા અગ્નિને પ્રેરે છે, અગ્નિ વાયુને પ્રેરે છે, પ્રહ્લાગ્નિમાં રહેલી આ વાયુ કંચે કંચે ઊંચે આવે છે અને નાભિ, હૃદય, કંઠ, માથું અને મુખમાં ધ્વનિ પ્રકટ કરે છે. આ પાંચ સ્થાનમાં પ્રકટ થતો નાદ અનુ-કંચે અતિમૃદુ, મૃદુ, પુષ્ટ, અપુષ્ટ અને કૃત્રિમ એ પાંચ નામે ઓળખાય છે. અવહારમાં તો આ નાદ ત્રણ પ્રકારે ઓળખાય છેઃ હૃદયમાં મન્દ્ર, કંઠમાં મધ્ય અને માથામાં તાર એ નામથી ઓળખાય છે, અને ઉત્તરોત્તર બગાણો હોય છે. તેના બાવીસ સેદો છે, અને તે સંલગ્નય છે તેથી તેને ક્યુતિઓ કહેવામાં આવે છે. આ અસન્ન્યાસ લોકમાં પણ નુદય છે તેથી તે અમૃતથી ભરેલો નથી; પરંતુ ત્યારે તે આસન્ન્ય-પ્રાણનો આસ, મૂર્છાંશ પાપરહિત અને પૂર્ણ હોય છે ત્યારે તે અમૃતથી ભરેલો હોય છે.)

તેને ભગવાનના નાદથી ગોપીજનોનું ગાન અમૃતમય કેવી રીતે થાય છે તે સમગ્રાવવામાં આવે છે. આ નાદ લૈકિક નથી, તેમ જ પારેલેથી સિદ્ધ થયેલો નથી, પરંતુ અલૈકિક અને અપૂર્વ છે. ભગવાનનો જાવ ધીન્નગોપી નીકળી બધ અને રૂદ્ધ પોનાનામાં જ ઉત્પત્ત થાય એટલા માટે દરેક ગોપીજને નાદ કર્યો ઉપર જાણેલા જાવને અનુદૃત રીતે ગોપીજનોનો પણ ભગવાનમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો જાવ ઉત્પત્ત થતાં તેઓ પણ આ નાદને લીધે ભગવદ્રસનો અનુભવ કરી શકે છે. ગોપીજનોનું ગાન ભગવાનના ગાનનું ફરફ છે તેથી તે મન આજ્ઞા જગતમાં વ્યાપી બધ છે. આ રીતે ગોપીજનોનું ગાન બે દર્પ કરે છે; એક તો ભગવાનને ગાન કરવા પ્રેરે છે અને બીજું આજ્ઞા જગતમાં તે વ્યાપી બધ છે. આ ફરફથી જ ગોપી-

કાચિત્ સમં મુકુન્દેન સ્વરજાતીરમિશ્રિતાઃ ।

ઽન્નિન્યે પ્રીતિતા તેન પ્રીયતા સાધુસાધ્વિત્ ॥

તદેવ હ્રુવમુન્નિન્યે તસ્ય માનં ચ વહુદાત્ ॥ ૧૦ ॥

જનોનું ગાન અમૃતમય થયું એમ કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોનો ભગવાનને વિષે જે વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન થયું છે તે ભગવાનના નાદથી થાય છે, એટલે મૂળ ગ્રાસન્યરૂપ નાદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. કાર્ય ઉપરથી આમ છે એમ બાબતું. જો નાદ સામાન્ય હોય તો ભગવાન તે નાદને પોષત નહિ એ તર્કથી પણ એમ બાબતું, સ્વરના બુદ્ધ બુદ્ધ ભતિભેદો ઊંચા સ્તરવામાં ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ગોપી-જનની સાથે રહીને નાદ કરે છે અને તેથી ઝીલુ છે એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે. ગોપીજનનો નાદ ભગવાનના નાદ કરતાં વધારે મધુર છે. આમ જો ન હોય તો ભગવાનના તાર—
 ઊંચા—નાદથી ગોપીજનનો નાદ પાછળ પડી જાય અને તેથી રસભાસ થાય અને આ બધું બ્યર્થ થઈ જાય. ગોપીજનનો અને ભગવાનનો નાદ સરખો હોય તો ઞાને જણ સ્વતંત્રતાથી નાદ કરે તેથી અને પરસ્પર અતુલ્ય ન થતાં તેઓ પરસ્પર રસમાં ઉપયોગી નહિ થાય એવો પ્રસંગ આવશે. પોતે નાદનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના ભગવાનનો નાદ સાંભળીને તેના જેવો જ એ ગોપીજન નાદ કરે તો પણ તે જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય. તેથી ભગવાને વિચારેલો કેમ પોતે બાહ્યને તે જ પ્રકારે સ્વરના બુદ્ધ બુદ્ધ ભતિભેદોને ગોપીજનને ઊંચા કર્યા એમ બાબતું. ભગવાનમાં પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો છે એ પણ જણાવવાને માટે ભગવાન ગોપીજનને અધીન છે એ પણ જણાવવાને માટે આ પ્રમાણે—ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ઝીલુ છે એમ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગોપીજનોનું પ્રધાન્ય એ આ રસનો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ઉચ્ચ નાદથી પૂરતું જગત્ મધુર નાદથી પૂરાશે નહિ. ભગવદ્ધર્મથી બીલા ધર્મો નિવૃત્ત થાય એટલે આનાથી જગત્ ખરેખર પૂરશે. તેથી ભગવાનના આ સ્વરૂપનો રસ બાહ્યનાર અને તેનું વર્ણન કરનાર આ ગોપીજનો જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ તં સ્વૌપનિવદં પુરુષે દુષ્કામિ—હું ઉપનિવદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે પૂરું કું—એ જીવિને આધારે ઉપનિવદમાં વર્ણવેલું જ પ્રાક્તનું સ્વરૂપ હોય છે તેમ આ ગોપીજનોએ વર્ણવેલા ધર્મવાળું જ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ છે, બીલા ધર્મોવાળું નહિ, એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. તેથી ગોપીજનોનું આ આન ઉપનિવદનાં વક્રયોના જેવું હોવાથી આ આનનું અવલું કરવાથી ભગવાન પ્રાકૃત ધર્મથી સંહિત છે એવું જ્ઞાન થાય છે, ભગવાનના સંબંધથી પોતાનામાં પણ ભગવદ્ધર્મ વિના બીલા ધર્મો રહેતા નથી, અને ભગવાનના નાદનું અવલું થાય છે. ત્યાર પછી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ થાય છે. આ બધું—ભગવાનન્દનો અનુભવ—શ્રુતિને જે આન કર્યું તેનું પરિણામ છે. આમ હોવાથી આનાથી જગત્ પૂરાશે જ એટલે સર્વ યોગ્ય છે.)

(ગોપીજનો જ રસનો અનુભવ કરી શકે તેટલા માટે ભગવાન જે નાદ કરે છે તેનાથી જગત્ પૂરાશે નહિ. વળી ભગવાન જે નાદ કરવાના છે તે મધુર જ છે, એટલે ગીત કરનારાઓ તેનું અવલું કરી શકશે નહિ અને તેથી તેનું ગાન નહિ થવાથી પણ તેનાથી જગત્ પૂરી શકશે નહિ. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગીત કરનારાઓ ઉપનિવદના અવલુંની માફક ગોપીજનના નાદનું અવલું કરે તો તેમના હૃદયમાં બીલા વિચારો આવે નહિ, પછીથી ભગવાનનો નાદ મધુર છે છતાં પણ તેઓ તેનું અવલું કરે, પછીથી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ કરે, પછીથી ભગવાનન્દને આનમાં વર્ણવે, અને તેનું અવલું કરવાથી આપણા જેવાઓને પણ તે તે ફળ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે તે નાદથી આવ્યું જગત્ પૂરાર્થ જાય. અર્થાત્ ગોપીજનની કૃપાથી આ બધું થાય છે.)

કોઈ એક ગોપીજને પોતાના અમિશ્રિત સ્વરના ભતિભેદો મુકુન્દના નાદ સાથે ઊંચા કર્યા; ભગવાન તેથી પ્રસન્ન થઈને ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એ પ્રમાણે તેમની પ્રશંસા કરી. બીજાં કોઈ ગોપીજને તે ઊંચો સ્વર મુવ નાદ સાથે યોગ્યો, અને ભગવાને તેમનું બહુ સન્માન કર્યું. ૧૦-

મુકુન્દેન સમમમિશ્રિતાઃ સ્વરજાતીઃ કાચિદુશ્ચિન્યે । કાચિત્ સમ્યગ્ ભગવદ્વાર્ધ
પ્રાપ્તા । મગવદો નાદકરણે હેતુઃ મુકુન્દેનેતિ । મોક્ષશાનાર્થમેવ ઉપનિષદિ સ્નાત્વં પૂરિતવાન્ ।
ઉભયોરેવતા । નાદે તુત્ત્વતા । મોક્ષે કાર્યદ્વયમ્ । પૂર્વસંજ્ઞાતાશ્રિવર્તનં મદ્ધાપ્રાપ્તયં વ । તદર્થમિતર-
નિવારણાર્થમુપનિષદાદુષયોગઃ । સ્વરાઃ પદ્મદયઃ । વેપો જ્ઞાતિમેદાઃ । યથા મયૂરઃ પદ્મં વદતિ, તથા
જન્યેડપિ પશ્ચિનઃ મનુષ્યા જન્યેડપિ જીવાઃ પદ્મં વદન્તિ, તથાપિ વેપામવાન્તરજાતિરસ્થિ । તે વેપ-
યાક્રમેણ યથારસામિવ્યક્તિઃ ચદમિપ્રાયેણ સ્થાણુત્પાદિતાઃ, તથૈવ યોજિતાશ્ચેત્, તદા સ્વરજાતયઃ
અમિશ્રિતાઃ મયન્તિ । ઉદ્ગમવતા ફલું શવચમ્, માન્યેન । તાસાં ચેદુદ્ગમનમ્, તદા મુક્ત એવ
સન્તોષઃ । તદાહ પૂજિતા તેન મગવતેતિ । સ્વસ્ય મદ્ધત્વાત્ સ્વવિચારિતાતુપૂર્વીતિ સ્વસ્ય તથા ગાનં

મુકુન્દની સાથે કોઈએક ગોપીજને પોતાના અગિશ્રિત—શુદ્ધ—સ્વરના ભેદો ઊંચા ક્યાં, કાચિત્
કોટલે કોઈક ગોપીજન જેમણે ભગવદ્વાવ સારી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો છે. ('આ સ્વરજાતિને હું ઊંચી કરીશ'
એ પ્રમાણેનો ભગવાનનો આશય આ ગોપીજને ભાવ્યો. નાદ સર્વસાધારણ છે, પણ ભગવાને વિચારેલો
ક્રમ પ્રમાણે સ્વરોને ઊંચા કરવાનું કામ આ જ ગોપીજન કરે ॥ એ પ્રમાણેનો ભાવ છે.)

ભગવાને નાદ કર્યો તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે મુકુન્દેન. મોક્ષ આપવાને માટે જ
ભગવાને ઉપનિષદમાં—ગોપીજનના ગાનમાં—પોતાનો નાદ પૂર્યો. ('ત્યાં ખરેખર તૈત જેનું હોય છે
ત્યાં એક ખીલને ભુલે છે, પણ ત્યાં આ પ્રાણવેગને બંધુ જ આત્મરૂપ થઈ ગયું ત્યાં પછી કયા સાધનથી
કોને ભુલે, કોને ભણે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ બધાય છે કે મોક્ષમાં ફક્ત પ્રજ્ઞાની જ સ્ફૂર્તિ થાય છે;
તેથી જે રીતે ગોપીજનોને ફક્ત ભગવાનમાં જ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરીને કેવળ શૃંગારસ્વરૂપ કૃષ્ણના
અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ થાય તે રીતે ભગવાન ઉપાસ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, આ ઉપાસ ભગવાનનો નાદ છે.
નાદથી પરમ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન થતાં બીજા બધા પદાર્થોનું વિસ્મરણ થાય છે એ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.
આમ હોવાથી અહીં શૃંગારસ્વાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિને મોક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ 'મોક્ષ
આપવાને માટે જ' એનો અર્થ 'શૃંગારસ્વાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ' એ પ્રમાણે કરવાનો છે. ગોપી-
જનોના નાદને ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે ભગવાનના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. ગોપીજનોનો
નાદ રસાત્મક પ્રભુના સ્વરૂપનું જ ગાન કરે છે. જે પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ આ ગોપીજનો ગાય છે તે જ
પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે પ્રભુનું સ્વરૂપ ફક્ત ગોપીજનો જ ભાણી શકે છે.) ગોપીજનનો નાદ
અને ભગવાનનો નાદ સરખા છે. મોક્ષરૂપી એક કાર્ય કરવાથી નાદમાં સરખાઈ જાય છે. મોક્ષમાં જે કાર્ય
હોય છે, પૂર્વ સંજ્ઞાતામાંથી નિવૃત્તિ કરાવવી અને પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરાવવી. (પહેલું કાર્ય ગોપીજનના નાદથી
થાય છે, ત્યારે બીજું કાર્ય ભગવાનના નાદથી થાય છે.) આ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન વિના બીજા બધા
પદાર્થો દૂર કરવાને માટે રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારા ગોપીજનોના નાદરૂપી ઉપનિષદોનો
ઉપયોગ છે. સ્વર કોટલે સંગીતના પદ્ધતિ વગેરે સાત સ્વરો. (પદ્ધતિ, ત્રયજન, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ,
ધૈવત અને નિષાદ એ સાત સ્વરો છે. આ સ્વરો ભુદ ભુદ પ્રાણીઓના શબ્દોના જેવા હોય છે: ઘણા
તરીકે મોરનો શબ્દ અને પદ્મ સ્વર સરખા છે. તેથી મોર પદ્મ સ્વર બોલે છે એમ કહેવાય છે. સ્વરની
સાત શુદ્ધ બલિઓ છે અને અગીઆર મિશ્ર બલિઓ છે.) તેના બલિસેદો હોય છે, જેમ કે મોર પદ્મ
સ્વર બોલે છે, તેમ જ બીજાંજો પગ્ન—પક્ષીઓ, મનુષ્યો—બોલે છે, બીજા હવે પગ પદ્મ સ્વર બોલે
છે; તો પગ તેમની—સ્વરોની—પેટા બલિઓ હોય છે. પ્રજ્ઞાએ જે કમથી જે રસ પ્રકટ થાય અને જે
અભિપ્રાયથી જગતમાં સ્વરો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે સ્વરો તે જ પ્રજ્ઞાએ જે વાપરવામાં આવે તો સ્વર અને
તેની બલિઓ અગિશ્રિત—શુદ્ધ—રહે. આ કામ ભગવાન કરી શકે છે, બીજા કોઈ કરી શકતું નથી.
પણ જે ગોપીજનો આ સ્વરોને અને બલિઓને ઊંચાં કરે તો ભગવાનને સંતોષ થાય એ ચોક્કસ છે. આ
વાત શુકદેવજી પૂજિતા તેન એ શબ્દોમાં કહે છે. તેન એટલે ભગવાનથી, અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી

નાશ્ચર્યદેહુઃ । અન્યે તુ વત્સરૂપમેવ ન જાનન્તિ, કુતઃ પુનઃ કરિષ્યન્તીતિ તેનૈવ પૂજિતા । નિશ્ચ, કાર્યમપિ વજ્રયનેન જાતમિતિ સાધુસાધ્વિતિ । પ્રીયતા પ્રીતિં કુર્વતા મગવતા । સ્વરૂપતઃ ફલવજ્ર સાધુત્વાય દ્વિક્રિષ્તિઃ । પ્રીતિશ્ચ હૃસ્વત્વાત્ સર્વયા કાર્યાતુરુણત્વાત્ । અન્વા પુનઃ વત્તીતમેવ ચાવદ્ મગવતા પુનર્ગૃહ્યતે, તાવચયૈવોગ્રયનં કૃતવતીત્યાદ તદેવેતિ । તદેવોગ્રીતં ધ્રુવં નિશ્ચલં યથા મયતિ, તથા હસિન્યે । સં નાદં ધ્રુવનાદે ધોનિતવતી । ધ્રુવનાદઃ કારણનાદઃ સ્થાયી સ્વરઃ । ‘યત્રોપવિશતિ

અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી પૂજાર્થ. ભગવાન પોતે જણ હોવાથી પોતાના વિચારેલા કમ પ્રમાણે પોતે ગાન કરે તેમાં આશ્ચર્યનું કારણ નથી; પરંતુ બીજાઓ તો તેનું સ્વરૂપ પણ જાણતા નથી તો પછી તેનું ગાન ક્યાંથી કરશે (અથવા તો તેનું પૂજન ક્યાંથી કરશે) ? આ કારણથી ભગવાને જ ગોપીજનોનું પૂજન કર્યું. વળી, ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય પણ સ્વરો ગાવા કરવાથી થયું એ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે સાધુ સાધુ. પ્રીયતા એટલે પ્રીતિ કરતા ભગવાનથી (તે ગોપીજન પૂજાર્થ). સ્વરૂપથી અને રૂપથી ગોપીજન સાચું છે એ દર્શાવવાને માટે સાધુ શબ્દનો એ વાર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાનની ગોપીજન ઉપર પ્રીતિ થઈ તેનું કારણ એ કે તે હૃદય છે અને સર્વ પ્રકારે કાર્યને અનુકૂલ છે.

બીજી બાજુએ ઉપાં સહેલાં ગોપીજને તો પહેલાં ગોપીજને જાણે કરેલા સ્વર ભગવાન દ્વીથી શ્રદ્ધાળુ કરે તેટલામાં જ તે જ પ્રકારે જાણે ક્યો એમ શુકદેવજી તદેવ એ શબ્દોમાં કહે છે. તે જ—જાણે કરેલી ધ્રુવ—જે પ્રકારે નિશ્ચલ થાય તે પ્રકારે આ બીજાં ગોપીજને જાણે ક્યો; અર્થાત્ તેમણે તે નાદને ધ્રુવનાદમાં યોજ્યો. ધ્રુવનાદ એ કારણનાદ છે અને તેથી તે સ્થાયી સ્વર કહેવાય છે. ‘જેમાં રાગ રહે ॥ તે સ્વર સ્થાયી કહેવાય છે’ એમ સંગીતશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે.

(સંગીતમાં ગાનક્રિયાને વર્ણ કહેવામાં આવે છે. તે ચાર પ્રકારનો છેઃ સ્થાયી, ચારોહી, અવરોહી અને સંવાદી. એક જ સ્વરનો સ્ત્રી સ્ત્રીને જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે સ્થાયી વર્ણ કહેવાય છે. સ્થાયી વર્ણનું આ પ્રમાણે બીજું લક્ષણ પણ છે; તો પછી આ ગાનમાં કયા પ્રકારનો સ્થાયી છે તે વિષે સંદેહ થાય છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી બીજે પણ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા તો ભગવાનનો નાદ જ છે; અર્થાત્ ભગવાને તે જ પ્રમાણે ગાયું. (જે પ્રકારના નાદમાં ગોપીજનનો નાદ નોકવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે ભગવાને ગાયું. સ્વરો ચાર પ્રકારના છેઃ વહી, સંવાદી, વિવાદી અને અનુવાદી. તેમાં વાદી રાગ છે અને સંવાદી તેનો અપ્રભાવ કહેવાય છે. તેથી ભગવાનનો નાદ વાદી છે, રાગ છે; અને તેથી ધ્રુવ છે. ભગવાનના આ નાદમાં જ ગોપીજને સંવાદી નાદ એણે છે.)

તદેવ ધ્રુવમુશિન્યે એ વાક્યનો કેટલાક ટીકાકારો એવો અર્થ કરે છે કે ગોપીજને ધ્રુવતાલ વગેરેમાં (પોતાનો નાદ) નોડ્યો. પરંતુ આ અર્થ ગણે ઉદારતો નથી. (કારણ કે તે પ્રકારનું કાર્ય ચહેલું છે, એટલે તે ગોપીજનને માત્ર આપવાનું કારણ ભગવાનને સ્હેતું નથી; અને તેથી ‘ભગવાને તેને બહુમાન આપ્યું’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘટતું નથી; વળી ટીકાકાર કહે છે તે પ્રમાણે એ અર્થ હોય તો શુકદેવજીએ ધ્રુવમુશિન્યે ને બદલે ધ્રુવે હસિન્યે એમ કહેવું એટલું હતું.)

આ પ્રમાણે ગોપીજને ધ્રુવમાં પોતાનો નાદ નોડ્યો એટલે ભગવાને તેમને બહુ જ સન્માન આપ્યું. શ્લોકમાં જ ॥ તેથી એમ પણ જણાય છે કે ભગવાને તે ગોપીજનને અધીષ્ઠ વસ્તુ પણ આપી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અંદરનું સામર્થ્ય આવ્યું, તો પછી બહારનું સામર્થ્ય આવ્યું તેમાં શું કહેવાનું રહ્યું એમ તાર્કિક છે. વધુ એટલે સર્વ ગોપીજનોથી જધિક. આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય અને વીર્યરૂપ અને ઉપનિવરૂપ આ બે ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (આ બે ગોપીજનોમાં ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે ધર્મો સ્થાપ્યા એટલે આ બે ગોપીજનો પણ ઐશ્વર્યરૂપ અને વીર્યરૂપ થયાં. કાચિત્ સમં મુકુન્દેન એ શ્લોકમાં જે ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનમાં ભગવાન એકલાથી જ જાણે લેવાતા સ્વર અને ભૂતિને જાણે લેવાનું સામર્થ્ય છે, એટલે તે ગોપીજનમાં ઐશ્વર્ય છે એમ જાણવું, કારણ કે જે કાર્ય ઈશ્વર કરે છે તે કાર્ય તેમણે કર્યું છે. તદેવ ધ્રુવમુશિન્યે એ શ્લોકમાં જે ગોપીજનનું

રાગઃ સ્વરઃ સ્વાયી સ કચ્ચતે' । મગવત્તાદ યય વા । મગવતા તથૈવ ગીતમિતિ । ધ્રુવવાલાવિપુ
યોજિતવતીતિ કેચિત્ । તન્ન વિષારક્ષમમ્ । एवं ध्रुवयोजनायां मगवोस्तस्यै वहुय सन्मानमदात् ।
ચકારાદ્મીદમપિ । एवं वायामन्तःसामर्थ्यं जावमिति यदिःसामर्थ्यं किं वष्टन्यमिति भावः । बह्विति
सर्वगोप्यधिकम् । ऐश्वर्यवीर्यरूपे चैते निरूपिते । अन्यथावृत्तः क्रमेण बोद्धव्याः ॥ १० ॥

કીર્તિર્હિ મગવન્તમેવાવલમ્બતે । અતઃ કાર્યિકં વ્યાપારં દ્વયોરહ ક્ષાત્તિવિતિ ।

કાચિદ્રાસપરિશ્રાન્તા પાર્શ્વસ્યસ્ય ગદામૃતઃ ।

જગ્રાહ વાહુના સ્કન્ધં શ્લષદ્વલયમહ્નિકા ॥ ૧૧ ॥

રાસેન પરિતઃ શ્રાન્તા સલૈકલિન્ન પાર્શ્વે વિષમાનસ્ય સ્કન્ધં સ્વવાહુના ગદાહ । ગદા-
મૃત ઇતિ મગવતઃ સ્થિરત્વાય । અધિકપ્રવણે અન્યથા ક્રિયામાણે રાસો મગ્યેત્ । પરિશ્રમો રસાધિ-

વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમનામાં વીર્ય નામનો ધર્મ છે, કારણ કે જો તે લીધેલા સ્વર અને જાતિનું ભગ-
વાન્ દરીથી શ્રેષ્ઠ કરે તે પહેલાં જ આ ગોપીજને તેનું શ્રેષ્ઠ કરી લીધું. વીર્ય વિના ભગવાનની શ્રેષ્ઠ
કોઈનાથી પણ આ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ થઈ શકે નહિ, તેથી આ ગોપીજનમાં વીર્યધર્મ છે એમ સ્વીકારવું જ
જોઈએ.) બાકીનાં ચાર ગોપીજનો કેમથી કીર્તિ વગેરે રૂપે ભણ્યાં. (ભગવાનના બાકીના ચાર ધર્મો—
કીર્તિ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—બાકીનાં ચાર ગોપીજનોમાં સ્થાપવામાં આવે છે એટલે તે ગોપીજનો તે
તે રૂપે જાણ્યા છે. આનું વર્ણન જાનકાએ ૧૧ શ્રી ૧૪ એ ચાર સ્તોકોમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૧૦

(રાસકીશમાં ગોપીજનોના અને ભગવાનના એક મુગલે જે ગાન કર્યું તેનું વર્ણન અપાર્થગ્યું.
હવે ધીજા મુગલે શારીરિક વ્યાપાર કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં શ્રીનો ભગવાન વિષે શારી-
રિક વ્યાપાર પ્રસિદ્ધ છે, એટલે શ્રીરૂપ ગોપીજનનો જ ભગવાનને વિષે જે કાર્યિક વ્યાપાર છે તેનું જ એ
જે વર્ણન કરવું જોઈએ, છતાં કીર્તિ પણ ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે, એટલે કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ
ગોપીજનોના શારીરિક વ્યાપારનું વર્ણન અગીઆર અને અને બાર એ બે સ્તોકોમાં કરવામાં આવે છે.)

કીર્તિ ખરેખર ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે. તેથી કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ એ બે ગોપી-
જનોના શારીરની ક્રિયાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કાચિત્.

રાસ રમવાથી થાકી ગએલાં અને એમની કંકણના જેવી મંદ્વિકાના

પુષ્પોની માળા શિથિલ થઈ, થઈ હતી એવાં કોઈ એક ગોપીજને પાસે

ઉભેલા ભગવાનનો ખસો પોતાના હાથથી ઝાલી લીધો. ૧૧..

રાસથી થાકી ગએલાં કોઈ એક ગોપીજને પોતાની એક બાજુએ ઉભેલા ભગવાનનો ખસો
પોતાના હાથથી પકડી લીધો. મદ્યમૃત્ એટલે જાનને પારણ કરનારા ભગવાન; તેમની સ્થિરતાને માટે
આ ગોપીજને તેમનો ખસો પોતાના હાથ વડી પકડ્યો. સ્થિર ઉભા રહેવાને માટે ભગવાન ગદાવડે જો
વધારે પ્રયત્ન કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય. (ભગવાન કોઈક વખત ગદાનો આધાર લઈને ઉભા રહે છે
અથવા તો ચાલે છે. રાસકીશમાં ભગવાનનું ચરણ આમતેમ ડગી ન જાય અને પોતે સ્થિર ઉભા રહે
એટલા માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો ખસો જાડ્યો અને તેથી ભગવાન સ્થિર રહીને પહેલાંની માફક
મંદગ અને નૃત્ય શાસ્ત્ર રાખ્યું. ભગવાન ગદા પારણ કરનારા છે, એટલે રાસકીશમાં ચરણ પાસી ન જાય
એટલા માટે ભગવાન તે વખતે ગદાનું સ્પર્શ કરે જો સંક્રાંતિની ગોપીજને પોતે જ ભગવાનનો ખસો
ઝાલી લીધો અને તેમને આધાર આપ્યો, જેથી ભગવાન પડી ન જાય. આ ગોપીજન ઘાડેલાં હતાં
એટલે એમણે પોતાનો બાર નાખ્યો એમ કહેવું જોઈએ, કદા ભગવાનનો ખસો જાડવાને માટે નહિ;
આ પ્રમાણે જો સંક્રાંતિ થાય તો તેનું સમાધાન એ કે જો ગોપીજન તે પ્રમાણે કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય.)
આ ગોપીજનને જે ઘાક લાગ્યો છે તે રસ વધી જવાથી લાગ્યો છે (નહિ કે દેહની ધીંગાને લીધે)
આમ જો મ માંનીએ તો રસને માટે ગોપીજનની પ્રવૃત્તિ ન થાય. (ગોપીજન-ભગવાનનો ખસો જાડે

કયાત્ । જન્યથા રસાર્થ પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્ । મण्डलपरित्यागे मण्डलसिद्धयं भगवतापि हस्तमहर्षं सम्भवति । अत एकस्मिन् पार्श्वे भगवानेव । पार्श्वभागे विद्यमानस्य भगवतः कण्ठमहर्षं वृक्षाधि-
 रुढालिङ्गनं भवति । भगवता पूर्वं कण्ठे सा गृहीता, तथापि भगवान् गृहीत इति मित्रवत्
 स्थितिः स्यादिति तन्निपुत्यर्थमाह श्लघद्वल्लयमल्लिकेति । श्लघन्ती बलयाकारा मल्लिका यस्याः ।
 कवरे बलयाकारेण मल्लिकामाला वद्धा । सा च शिथिला जातेति वैकल्यं प्रदर्शितम् । आत्मना
 च प्रदर्शिता ॥ ११ ॥

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।

चन्दनालिसमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

એટલે એમનો એક હાથ રાક્ષસંકલથી છૂટે પડી ગય, અને તેથી મંડલનો ભંગ થતાં રાક્ષસો ભંગ
 થાય; અથવા તો નૃસિંહના આવેશમાં ગોપીજનનો હાથ છૂટી ગય અને તેથી મંડલનો ભંગ થાય; આ
 પ્રમાણે ન થાય તેટલા માટે શ્રીમદ્ભાગવતુજ આપા કરે છે કે) મંડલનો ભંગ થાય એટલે એ મંડલને પૂર્ણ
 કરવાને માટે ભગવાન્ પશુ બીજાં ગોપીજનનો હાથ ઝાલે છે એ સંભવિત છે. (આ પરિસ્થિતિમાં પાસે
 ભગવાન્ જ હોય છે, ભગવાનની પેલી બાજુએ રહેલાં ગોપીજન નહિ.) તેથી એક બાજુએ પાસે ભગ-
 વાન્ જ છે. પાસે ઉભા રહેલા ભગવાનનું કંઠમાંથી અહલુ કરવાથી વૃક્ષાધિ૩૬ નામનું આલિંગન થાય છે.
 (જેમ માણસ ઝાડ ઉપર પોતાના પગ વાશકરતી મૂંડીને ચઢી ગય છે તેમ નાવિકા પોતાના નાવકના
 અરણમાં એક અરણુ લગાવીને ધીજા ચરણથી નાંચના સાચળ ઉપર ચઢે છે ઇલાદિ વર્ણન રતિરહસ્ય
 નામના કામશાસ્ત્રના ગ્રન્થમાં (પ. ૬-૧) આપવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના આલિંગનને વૃક્ષાધિ૩૬
 કહેવામાં આવે છે.)

(આ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભજાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે) ભગવાને પહેલાં ગોપીજનનું
 કંઠમાંથી અહલુ કર્યું; ગોપીજને પશુ ભગવાનનું કંઠમાંથી જ અહલુ કર્યું; એટલે ગોપીજન ભગવાનના
 મિત્ર જેવાં થશે. આ સાંકળું નિવારણ કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શ્લઘદ્વલ્લયમલ્લિકા. શિથિલ
 થઈ ગયાં છે કંકણના આકારમાં મલ્લિકાપુષ્પો—અર્થાત્ મલ્લિકાપુષ્પોની માળા—જેમનાં એવાં ગોપીજનો
 છે. અંબોડમાં કંકણના આકારવાળી મલ્લિકાપુષ્પોની માળા બાંધવામાં આવેલી હતી; તે શિથિલ થઈ ગઈ.
 આ પ્રમાણે ગોપીજનની વિહવતા અને આસતા દર્શાવવામાં આવી.

(અંબોડને પકડીને જે સુંબન કરવામાં આવે છે તે રસના અતિમાદને લીધે થાય છે; એટલે ભગ-
 વાને ગોપીજનને આ પ્રકારે સુંબન કરવાથી મલ્લિકાની માળા શિથિલ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ભગવાને આ
 ગોપીજનને મહારસનું દાન કરીને તેની આસતા—આ ગોપીજન મારાં આસ છે એવી આસતા—દર્શાવી.
 તેથી ભગવાનની આંખનીઓને લીધે પુષ્પો જ શિથિલ થયાં, માળા નહિ, જેમ લાવ છે. અથવા આસતા
 વીજે પ્રકારે પશુ સમજાવી શકાય છે:—શુકદેવજીએ ભગવદ્લીલાનું જે વર્ણન કર્યું તે ઉપરથી તેમની
 આસતા—જેનું બુલે તેનું જ કહેવું, અર્થાત્ સલ કહેવું એ પદ્ધતિ—દર્શાવવામાં આવે છે. અથવા તો
 આસતાનો નીને અર્થ પશુ સંભવે છે:—હીઝમાં પરસ્પર પોતાની એકતાનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે,
 પોતાનો પરિક્રમ નહિ; જ્યારે આહી તો આ ગોપીજને ભગવાનનો અલો પકડ્યો અને તે દ્વારા પોતાને
 શ્રમ દર્શાવવાથી પોતાની એકતા દર્શાવવામાં આવી નહિ પરંતુ જે સ્વક્રીય ઇદ ॥ તેમનું જ અવલંબન
 કરવામાં આવે છે જ, અને તે રીતે ભગવાન્ મારા આસ છે, ઇદ છે, જેમ આ ગોપીજને દર્શાવ્યું.) ૧૧

તે જ સમયે બીજાં એક ગોપીજને પોતાના પગા ઉપર રહેલો, કમ-

ળના કરતાં વધારે સુગંધવાળો, ચંદનથી લેપાએલો ભગવાનનો હસ્ત સુંધો,

અને આનન્દમાં રોમાંચ થતાં તેનું સુંબન કર્યું. ૧૨

અન્યા પુનઃ સ્વસ્ય ઈકાંસગતં વાહુમુત્પલાપેક્ષયા અધિકપરિમલયુક્તં ચન્દનેનાલિપ્તં વાહુ-
માપ્રાય અન્તઃપ્રવિષ્ટામોદા પૂર્ણાનન્દા સતી હૃદયોમા વાહુમેવ યુચુમ્બ । રૂપસ્પર્શો પૂર્વમેવ સિચી ।
ગન્ધરસયોરપ્યનુભવં કૃતવતીતિ । હેત્વાશ્ચયે । તત્તેતિ તસિમેવ સમયે, તત્તેવ ભગવતિ વા । ઉભયપા-
ર્શસ્થયોર્ગોપિકયોક્તયા સતિ વિનિયોગ વચ્ચે ભવતિ । ઈકાંસગતમિતિ વા । સૈવ તથા કૃતવતીતિ
કેચિત્ । સદાનન્દત્વાત્ સર્વત્રેવ સમરસતા । વત્સલં હિ યાત્રિવિકાતિ । તત્ લીળાં મનોદમ્ ।
આપ્રાણે ચન્દનજસૌરમમેવ ન હેતુઃ, કિન્તુ વતોડપિ વિલક્ષણં સાધારણજનાવેદં તદ્વેક્ષણપિ સૌર-
મયુક્તત્વેનાત્વલૌકિકભાવવતીનામેવ વેદમ્ । સહજસૌરમમિતપિ શાપનાવેદં વિશેષણમ્ । ચન્દનાલેપઃ
વિવેકધૈવંતાશનાર્થઃ । પ્રાણેનાન્તાપ્રવેશનમસ્યા વિશેષઃ । દયા શ્રીરૂપા ॥ ૧૨ ॥

બીજી બાબુએ ઉભાં રહેલાં બીજાં કોઈ એક ગોપીજને પોતાના એક ખસા ઉપર આવેલા (ભગ-
વાનના) બાહુને, કમળના કરતાં પણ અધિક સુગંધિવાળા અને ચંદનથી લેપાયેલા બાહુને, સુંધો, અને
તેની સુગંધિ અંદર જતાં પૂર્ણ આનન્દ પ્રસન્ન કરીને આનન્દમાં સેગંચ ખડાં કર્યાં જતાં તે જ બાહુનું સુંગન
કર્યું. (બે બાબુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ ભુટે ભુટે સમયે થાય । એમ સમજ્યું. આથી
'ગોપીજનની પાસે ભગવાન જ છે' એ વાક્યની સાથે વિરોધ નહિ આવે. 'તે જ સમયે બન્ને જ ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો' એ પણ સ્વીકારવામાં આવે તો ભગવાનના મહાત્મ્યથી જ, જેમ બીજા સુગ-
લામાં ઉભા રહેલા ભગવાનનું દર્શન થતું નથી તેમ, અન્યોન્યનું પણ દર્શન થતું નથી એમ સમજ્યું.)

૩૫ અને સ્પર્શ પહેલેથી જ હતાં, (ભગવાનના હપનું દર્શન અને ભગવાનના શ્રીચંગાનો સ્પર્શ
ગોપીજનોને પહેલેથી જ હતો,) એટલે આ સ્ત્રીકર્મા કહેવામાં આવે છે કે ભગવાનના ગન્ધ અને રસનો
પણ અનુભવ આ ગોપીજને કર્યો. સ્ત્રીકર્મા આવેલો જ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. તત્ત એટલે તે જ સમયે,
અથવા તો તે જ ભગવાનમાં. ભગવાનના શ્રીહસ્તને સુંધનાર અને તેને સુંખન કરનાર ગોપીજન ગમ્યા
સ્ત્રીકર્મા વર્ણવેલાં ગોપીજનથી જિલ્લ છે એમ માનવાથી ભગવાનની બન્ને જ બાબુએ ઉભેલાં ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો એમ સિદ્ધ થયું. (પણ કેટલાક ટીકકારો માને છે તે પ્રમાણે આ સ્ત્રીકર્મા
ગોપીજન અને ગમ્યા સ્ત્રીકર્મા ગોપીજન જિલ્લ નથી પણ એક જ છે એમ જો માનવામાં આવે તો
બન્ને બાબુએ ઉભેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ થત નહિ.)

(પ્રથમ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ઈકાંસગતમ્ ને એક સમાસ માનીને અર્થ આપ્યો. હવે ઈકા એમ
પ્રથમા વિભક્તિવાળું ૫૬ સ્વીકારીને અર્થ આપે છે.) અથવા તો એક ગોપીજને ખસા ઉપર રહેલા...એ
પ્રમાણે અન્યમ કરવો. કેટલાક ટીકકારો એમ માને છે કે ગમ્યા સ્ત્રીકર્મા વર્ણવેલાં ગોપીજને જ આ
સ્ત્રીકર્મા બતાવ્યા પ્રમાણે કર્યું. (બીજા ટીકકારોનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે તો કીર્તિ અને શ્રીનો
પહેલાં જણાવેલી લેદ પટ્ટી શકે નહિ, તેથી આ અભિપ્રાય શ્રીમહાપ્રભુજીને સુખમત નથી એમ કેચિત્
૫૬ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) (ભગવાનના અધરમાં જે પ્રમાણે રસ રહ્યો છે તે પ્રમાણે તેમના બાહુમાં
રસ નથી રહ્યો, તો પછી ગોપીજને અધરનું સુંખન કરવાને બદલે બાહુનું સુંખન શા માટે કર્યું ? આ
શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાન સદાનન્દ છે તેથી તેમના દરેક શ્રીચંગમાં
સરખા પ્રમાણમાં રસ રહેલો છે. ઉત્પલ નામનું કમળ રાત્રીએ વિકાસ પામે છે અને તે બીજોને બહુ
ગમે છે. ગોપીજને ભગવાનના શ્રીહસ્તને સુંધો તેનું કસલુ ચન્દનની સુગંધિ જ । એમ નથી. પરંતુ
તેના કરતાં પણ વિદમ્બ સામાન્ય માણસો ન બાબી શકે એવું કસલુ છે, અને તે ચન્દનની સુગંધિ
કરતાં પણ વધારે સુગંધિવાળું છે, અને તેથી જેમનામાં અતીક્રિક્ષણ લાવે છે તે જ તે બાબી શકે છે. ભગ-
વાનના શ્રીહસ્તમાં સ્વાભાવિક સુગંધિ રહેલી છે એ દર્શાવવાને માટે પણ ચન્દનાલિપ્તમ્ એ વિશેષણ
મુદ્રામાં આપ્યું છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તને ચન્દનનો જે લેપ કરવામાં આવેલો છે તે વિવેક અને ધૈર્યનો
ન્યાય કરવાને માટે છે. (ચન્દનનો લેપ વગેરે અંગસ્થાન અનુભાવાત્મક હોવાથી ભગવાનને વિષે રહેલો વિશિષ્ટ
પ્રકારનો બળ વાળો વર્ણ છે, અને તેથી વિવેક અને ધૈર્યનો ન્યાય થાય છે. બાહુનું સુંખન કરવું એ જગ-
તમાં પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી રાત્રીઓની સમયે જ બાહુને શી રીતે સુંખન કરી શકે ? આ વિચારનું નામ

કસ્યાશ્ચિન્નાદ્યવિશિષ્ઠકુણ્ડલત્વિયમખિન્નતમ્ ।

ગળ્હં ગળ્હે સન્દધત્યા પ્રાદાત્તામ્બૂલપર્વિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

કલ્પેતિ તામ્બૂલપર્વિતમદાદિતિ । સગળ્હં ભગવદ્ગળ્હે સન્દધત્યા इति વસ્યા અપેક્ષા લાગવં ચ સૂચિતમ્ । સમ્મુસત્ત્યામાવેડપિ ઝાપવેનેય પ્રાદાત્ । ઝનેન વસ્યે સ્વવિદ્યા દ્વેષેતિ શાવિતમ્ । તેનેયમેયોપવેદી ભગવદસન્નિધાને સર્વાંતાં મર્તિવ્યતિ । વસ્યા વિદ્યાયોગ્યતાં વળ્હં લૌકિકક્રિયાદાન-શક્તિમત્ત્વમાદ નાટ્યવિશિષ્ઠકુણ્ડલત્વિયમખિન્નતમિધિ । નાટ્યેન વિશિષ્ઠસ્ય કુણ્ડલસ્ય ત્વિયા મખિન્નતં ગળ્હતમ્ । નાટ્યે ક્રિયાશક્તિઃ પ્રતિષ્ઠિતા । કુણ્ડલે જ્ઞાનશક્તિઃ । ક્રિયાશક્તયા વિદ્યેયોઽસ-

કોઈ એક ગોપીજનને નૃસ્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી શોભતા

પોતાના ગાલને ભગવાનના ગાલ સાથે લગાડ્યો, અને ભગવાને તેમને

આવેલું પાન આપ્યું. ૧૩

કોઈ એક ગોપીજનને ભગવાને આવેલું પાન આપ્યું. આ ગોપીજન પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે લગાડે ॥ તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમને ભગવાનની અપેક્ષા છે, અને આ પ્રમાણે કરવામાં લાગવ છે. ગોપીજન ભગવાનની સાથે ઉભાં ન હતાં તો પણ લાગવથી જ—સહેલાઈથી જ—તેમને ભગવાને આવેલા પાનનું દાન કર્યું. આ ઉપરથી—પ્રાદાત્ એ પ્રમાણે દાનમાં પ્રકર્યે હોવાથી—જણાય છે કે ભગવાને આ ગોપીજનને પોતાની વિદ્યાનું દાન કર્યું, આધ્યાત્મિક વિદ્યાનું નહિ. (જેમ અર્ધાં વેદાન્તવાક્યોનું તત્ત્વપર્યં પ્રશ્નવિદ્યા છે, તેમ ઉપનિષદ્ વગેરે વાલીના અધિપતિએ, રચાત્મક ભગવાને, પોતાના અન્તાઃકરણને જ ભક્તો વિરેતા જેહના અંદરથી પીલીને આવેલું પાન સ્વાપ્નું, અર્થાત્ ગોપીજનને આવેલું પાન આપ્યું. આ પ્રમાણે ભગવાનનું આવેલું પાન વિદ્યાના જેવું છે.) તેથી જ્યારે ભગવાન ગોપીજનોની પાસે નહિ હોય ત્યારે આ જ ગોપીજન તે અર્ધાં ગોપીજનોને ઉપદેશ કરશે. (ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનનો ચિરહુ હોય છે ત્યારે તેમનું મરણ કાલ એવી સ્થિતિ થાય છે; આ મરણ દૂર કરવાને માટે આ ગોપીજન તેમને ઉપદેશ આપે અને તેમનો છવ બચાવે. જેમ પ્રશ્નવિદ્યા પ્રશ્નની પ્રતિ કરાવે છે તેમ અહીં પણ આ ગોપીજન ભગવાનની પ્રતિ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન ભક્તોને વિમર્યોગરસનો અનુભવ કરાવે છે અને આ ગોપીજનના ઉપદેશદ્વારા તેમનું છવન ટકાવે છે. વિદ્યારૂપી આવેલા પાનનું ગ્રહણ કરવાથી કેવલશક્તિ વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત જગતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ ગોપીજન પણ ભગવાને દાન કરેલા તાંબૂલથી ઉપદેશ કરી શકશે જોમાં શંકાને સ્થાન નથી શ્રીનિરુલનાથજીએ પણ આ જ પ્રમાણે પોતાના પાનની પ્રસાદી ગોપાલદાસને આપી, અને તેથી ગોપાલદાસ એક મોટા કવિ થયા અને વહુલાખ્યાન વગેરે કાવ્યો રચી શક્યા.)

આ ગોપીજન ભગવાને દાન કરેલી વિદ્યા ગ્રહણ કરવાને માટે યોગ્ય છે એ દર્શાવવા શુક્રદેવજી નાટ્યવિશિષ્ઠકુણ્ડલત્વિયમખિન્નતમ્ એ પદવટ કહે છે કે આ ગોપીજનમાં લોકસિદ્ધ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ છે. (સંયોગરસનો અનુભવ કરવાનારી ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ આ ગોપીજનમાં છે. આ પ્રમાણે સંયોગરસનો અનુભવ કરવાનું સામર્થ્ય આ ગોપીજનમાં હોવાથી વિમર્યોગરસનો અનુભવ કરવાનારી વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવાની તેમનામાં યોગ્યતા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ ગોપીજન ભગવાનનું જ્યારે અનુકરણ કરતાં હતાં ત્યારે તેમની સીમા ભેદને ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન કર્યું.) નૃસ્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી આ ગોપીજનનો ગાલ શોભતો હતો.

(હવે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયેલો છે તે કહેવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયો તે અર્થ ઉપદેશ થયા પછી સાધન કરનાર પુરુષે ગ્રહણ કરવો.) નાટ્યમાં—નૃત્યમાં—ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય છે, અને કુંડલમાં જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે. (વિમર્શિ સાંપ્યં યોગં ચ વેદો મકરકુણ્ડલે (ભાગ. ૧૨. ૧૧. ૧૨),—ભગવાન સાંપ્ય અને યોગરૂપી મકરના આકારનાં કુંડલો ધારણ કરે છે—)

ય્વાસઃ । યોગાત્મિકતાનં સાધનાનિ વા । તસ્ય કાન્તિરનુમતઃ । તેનમ્ભદ્રુઠા ભક્તિઃ ભગવત્રેખ્યા સમ્યદ્વા । યયા સા મગવતિ રતા, एवं तस्यामपि भगवान् रतः । तत्रापि गण्डमिदं साग्वरुणा मच्छि-
रुच्यते । तां હદ્મીં પ્રતિ મૂલપર્વેતવમિતિ । હદ્મીવન્તં પ્રતિ પુનઃ પુનઃપર્વર્થેત્વમિતિ જ્ઞાનવાન્મૂલયો-
સ્તુલ્યતા । ચર્વિતમિતિ સાધનપ્રયાસમાયેન સિદ્ધજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૩ ॥

વાક્ય ઉપરથી ૨૫૪ વચ્ચે છે કે ભગવાનનાં કુંડલો સાંખ્યરૂપ અને યોગરૂપ છે. અહીં પણ આ ગોપી-
જન ભગવાનની યકિતરૂપ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી એટલે ગોપીજનનાં કુંડલો પણ સાંખ્ય અને
યોગરૂપ છે. આ પ્રલોકમાં ગોપીજનના એક જ કુંડલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, પણ તે કુંડલ ઘણી
બાબતું છે કે જમણી બાબતું છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, તેથી શ્રીમદ્ભગવદ્ ગણેશ રીતે—
સાંખ્યની રીતે અને યોગની રીતે—વ્યાખ્યાન કરે છે. પ્રથમ સાંખ્યની રીતે વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રીમદ્ભગ-
વદ્ ગણેશ કરે છે કે કુંડલમાં સામયકિત રહેલી છે.)

નૃસિંમાં રહેલી ક્રિયાશક્તિથી વિશેષ—ઘણો અધ્યાસ, અર્ચન—આય છે. (શુદ્ધી થેવા કરવામાં
ને ક્રિયા રહેલી છે તેનાથી ને જ્ઞાન સારી રીતે મળે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાંખ્યનું તાત્પર્ય
જ્ઞાનમાં રહેલું છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યની રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે ભગવાને વિચારેલી રીત પ્રમાણે
જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ ઘણીવાર કરવામાં આવવાથી આ ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે.)

(હવે યોગની રીતે અર્થ આપતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગણેશ કરે છે કે) અથવા તો ગોપીજનનું આ
કુંડલ યોગરૂપ હોવાથી સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (આસન, પ્રાણધ્યાન વગેરે ક્રિયાથી સિદ્ધ
થતું જે યોગાત્મક સાધન—ચિત્તની એકાગ્રતા—તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે યોગાત્મક
કુંડલ લઈએ તો શમ, દમ વગેરે સાધનોના સમુદયને લીધે ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ
પ્રકારના કર્મનું તાત્પર્ય જ્ઞાનમાં છે, અને જ્ઞાન પ્રકાશ કરનાર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગણેશ કરે
છે કે) જ્ઞાન અથવા કર્મની—યોગની—કાન્તિ, અર્થાત્ પ્રકાશ અથવા અનુભવ, આ જ્ઞાન અથવા કર્મથી
શીભાષમાન જે ભક્તિ છે તે ભગવાનના ગ્રેમ સાથે સંબંધમાં આવી છે. જેવી રીતે આ ગોપીજનનો ગ્રેમ
ભગવાનમાં હોતો તેવી રીતે ગોપીજનમાં પણ ભગવાનનો ગ્રેમ હોતો. (રૂક્ષ—કુખા—જ્ઞાનનું તાત્પર્ય
અક્ષર પ્રદાનમાં હોય છે, પરંતુ આ આપણા અલક્ષ્ય પ્રસંગમાં તો જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ છે, એટલે સંપૂર્ણ
યોગ્યતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારની યોગ્યતા ભગવાનનો અનુગ્રહ મેળવવામાં કારણ છે,
અને ગોપીજનને ભગવાનનો અનુગ્રહ પૂર્ણ રીતે મળ્યો છે એમ ૨૫૪ વચ્ચે છે. મૂળ પ્રલોકમાં નિર્ણય
ગણ્ડમ્ એ શબ્દોથી ભક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે મુખ ભક્તિરૂપ છે, અને ભક્તિ એક-
રૂપ છે. ગોપીજન પોતાનો ગાત્ર ભગવાનના ગાત્ર સાથે મેળવે છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજન
પોતાનો એક ભગવાનના એકમાં સ્થાય છે.)

તેમાં પણ આ ગાત્ર સાંખ્યરૂપ ભક્તિ છે, (અર્થાત્ ભગવાનના ગણ્ડસ્થલમાં રહીને તે દ્વારા ફલનો
અનુભવ કરી શકાય છે, તેથી અજ્ઞાને સાંખ્યરૂપ ભક્તિ કહેવામાં આવે છે.) ગોપીજનના કુણ્ડલની તે
શોભા પ્રતિ અથવા તો હદ્મીય જેવાં તે ગોપીજન પ્રતિ મૂલ—ગોપીજન વિષે રહેલા એકરૂપી ભગ-
વાનનો ગાત્ર—ફરે છે તેથી ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન કર્યું. (આ પ્રમાણે તામ્બૂલચર્વિતમ્ નું
રહસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ ગણેશ સમજાવ્યું. તામ્બૂલ શબ્દમાંથી તામ્ અને મૂલ એ પ્રમાણે બે શબ્દો શરીરને
અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. આનો ભાવ એ છે કે ગોપીજનના કુણ્ડલની શોભા જોઈને ભગવાને પોતાનો
ગણ્ડ ફરી ફરીને ત્યાં લગાડ્યો. જેવી રીતે ગોપીજને એકરૂપી પોતાનો ગાત્ર ભગવાનના ગાત્ર ઉપર
સ્થાપ્યો તેવી રીતે ભગવાને પણ પોતાનો ગાત્ર ગોપીજનના ગાત્ર ઉપર એકરૂપી સ્થાપ્યો. આ ગોપીજ-
નમાં હદ્મીયનો પ્રવેશ થવાથી તેમને હદ્મીય કહેવામાં આવ્યાં છે.) હદ્મીય વાળા ભગવાનની તરફ
ગોપીજનનો ગાત્ર ફરી ફરીથી બાધ છે, અથવા તો તે પ્રકારની શોભાવાળા ગાત્ર તરફ ભગવાનના મુખમાં
રહેલું તાંબૂલ ફરી ફરીથી બાધ છે, તેથી જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે. મૂળ પ્રલોકમાં ને ચર્વિતમ્ ૫૬ છે

અપરા પુનર્વેરાગ્યાત્મકં ક્રિયારૂપમચ્છિદ્રં જ્ઞાને સદ્ધાર્થં ભગવદ્દલં સ્વહૃદયે સ્થાપિતવત્તીત્યાદિ
નૃત્યતીતિ ।

નૃત્યતી ગાયતી કાચિત્ કૃજામૃપુરમેશલા ।

પાર્શ્વસ્થાચ્યુતહસ્તાન્ આન્તાધાત્ સ્તનયોઃ શિવમ્ ॥ ૧૪ ॥

સા નૃત્યં ગાનં ચ કુર્વતી સિતા । ત્વામિનયે યથાન્યહસ્યઃ સ્થાપ્યતે, સ્વહૃદો યા, યથા ભગ-
વદ્દસ્તમેવ સ્થાપિતવતી । શાન્દં જ્ઞાનં તદર્ચાનુષ્ઠાનં ચ તસ્યા વર્તત ઇતિ શ્લાપનાયં નૃત્યગાનયોઃ

તે એમ નૃત્યવે છે કે આવધાટૂપી સાધનનો પ્રયાસ નથી, તેથી સિદ્ધ થતી કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને
આવેલું જ પાન ગોપીજનને આપ્યું, એટલે ગોપીજનને તે પાન આવવાની જરૂર રહેલી નથી. (જ્ઞાનનો
ઉપદેશ કરનાર શુક પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને જે પ્રકારે તે જ્ઞાન સમજાવ્યામાં આવે છે તે પ્રકારનું જ્ઞાન ફરીથી
શુકના આગળ નિવેદન કરવામાં આવે છે અને તેથી જ્ઞાનમાં રહેલો સંદેહ દૂર થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે
આ ગોપીજન પણ એકથી ભગવાનના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ ફરી ફરીથી સ્થાપે છે. જેમ જ્ઞાનવાળા
ભાણસ પાસેથી ઉપદેશદ્વારા જ્ઞાન અહુલુ કરવામાં આવે છે તેમ લક્ષ્મીલક્ષણ ભગવાન પાસેથી તેમના
ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ સ્થાપીને આવેલું તાંબૂલ અહુલુ કરીને ‘ભગવાન મારામાં ઘણો એક શામે ॥
અને તે રસિકશિરોમણિ છે’ એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન આ ગોપીજન મેળવે છે. લક્ષ્મીલ ભગવાનનું સ્વરૂપ
જાણે ॥ અને તેનો ઉપદેશ કરે છે એમ કૃષ્ણપુરાણ વગેરેમાં સિદ્ધ થયેલું છે. સાધનપ્રકરણમાં જણાવ-
વામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મનન્દમાં હૃમેલાઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે; અને તેથી આ ગોપીજનોની
ચોચ્ચતા છે એમ દર્શાવવાથી તેઓ લક્ષ્મીલ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ભગવાન નિવેતું જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી ભગવાનને ઉદ્દેશીને તેની આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, અનુસંધાન કરવામાં આવે છે, તેમ ગોપી-
જનને ઉદ્દેશીને વિદ્યાના જૂલની—ભગવાનના મનની—ફરી ફરીથી આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલદ્વારા જ્ઞાનનું દાન કર્યું એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી તેની અનેકવાર આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમ પાનને પણ ધાવીને અનેકવાર મુખમાં ગાલ તરફ
લઈ જવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે.) ૧૩

ભગવાનની ખીલ ખાલુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજને તો વૈષ્ણવ્વાત્મક, ક્રિયારૂપ અને છિદ્રરહિત એવો
ભગવાનનો શ્રીહસ્ત જ્ઞાનમાં મદદને માટે પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યો એમ શુકદેવલ નૃત્યતિ એ
શ્લોકમાં કહે છે.

નૃલ અને ગાન કરતાં, જેમનાં નૃપૂર અને ચેખલાનો સુંદર શબ્દ
યઈ રજો છે, અને જે યાદી ગચ્છતાં છે એવાં બીજાં કોઈ ગોપીજને
પોતાની પાસે ઉમેલા ભગવાનના કલ્યાણકારી હસ્તકમલને પોતાની છાતી
ઉપર પધરાવ્યું. ૧૪

(અતિ એકને લીધે ગોપીજન પોતે ભગવાનનો વિપ્રયોગ સહન ન કરી શકે તો બીજાં ગોપી-
જનોનું સમાધાન સંભવે નહિ; તેથી તે વખતે પણ બીજાં ગોપીજનોનું સમાધાન જે પ્રકારે થઈ શકે તે
પ્રકારે ભગવાને પહેલાં દાન કરેલું જ્ઞાન સિદ્ધ કરવાને માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાના
હૃદય ઉપર ધર્મ્યો. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત ક્રિયામજ્જિરૂપ છે; શ્રીહસ્ત અચ્યુત ભગવાનનો ॥ એટલે તે તે
સમયે પણ કાર્ય કરી શકે એવો છે; શ્રીહસ્તમાં છિદ્ર નથી એટલે તે અવસ્થા ફર આવે છે; શ્રીહસ્તને
કમલ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે સમયે પણ શ્રીહસ્ત તાપ દૂર કરે છે. આવા પ્રકારનો શ્રીહસ્ત આ
ગોપીજને પોતાના હૃદય ઉપર ધર્મ્યો. આ પ્રમાણે વૈષ્ણવમાં તાપ દૂર કરવાની અને જ્ઞાનમાં મદદ
કરવાની શક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તના સંબંધથી ઉપદેશમાં મદદ કરવાટૂપી લક્ષ્મીનું કાર્ય થાય
છે, એટલે તે દ્વારા ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં વૈષ્ણવ છે એમ નિર્ણય કરવો, વળી, શક્તિ, બાલુ વગેરે આપુ-

રધાત્ । વાપદ્વારકવમજસ્ય પ્રસિદ્ધમ્ । શમો નિર્બુત્તિસૂપકઃ । સ્વસ્થાઃ પૂર્વક્રિયાપરિત્યાગઃ યાદ્યદ
 ઇથેતિ મગવત્ત્વમ્ એકસ્મિન્ ભાગે સ્થિતિરુક્તા । મગવત્તિત્યાગપરિત્યાગવત્ત્વસૂપનાયાચ્ચુતેતિ । અથ સન્દ-

હોય છે ત્યારે તેઓ પોતાના આત્માની પણ ઇચ્છા કરતાં નથી અને ભગવાનમાં જ એકતાન રહે છે,
 તેથી તેમની આત્મામાં એકતાનતા ■ છતાં પણ પહેલાં જન્મુવેલા વૈરાગ્યથી આ ભાવ જન્મે છે. આ ગતે
 ય વસ્તુઓ—ગાંધા પદાર્થોની અવેક્ષા અને ભગવદેકતાનતા—ગાંધા ય ગોપીજનોમાં બેવામાં આવે છે;
 તો પછી આ ચાલતા પ્રસંગમાં કેવા પ્રકારના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ?

સિદ્ધાન્તી શંકરનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે—શ્રીમદ્ભગવત્ના નવમા સ્કન્ધમાં નાદમાત્માનં
 માદાસે (ભા. ૬.૪.૬૪)—હું આત્માની ઇચ્છા કરતો નથી—ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સિદ્ધ થયું છે કે
 ભક્તો ઉપર ભગવાનની કૃપા થાય છે, અને ભક્તો વિના પીળા આળીંગો ઉપર કૃપા થતી નથી, તેમ જ
 વેલુગીતના અગીઆરમા સ્લોક ઉપરનાં શ્રીસુવોધિનીશ્લોકમાં ઉત્કલ્પમાપિ વેરાત્મ્યે—ભગવાનની સેવા
 કરીને તેમને સુખ આપવાથી વૈરાગ્ય એક પ્રકારનો થાય છે—એ આદમી કારિકામાં એમ કહેવામાં
 આવ્યું છે કે ભક્તિથી ભગવાનનો કલેશ દૂર કરે એવી સેવા કરવાથી વૈરાગ્યનો ઉત્પન્ન—ઉત્તમતા—
 સિદ્ધ થાય છે. આમ હોવાથી પોતાના જેવાં પીળાં ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનથી વિયોગ થાય ત્યારે
 જો તેમની મૂર્છા વગેરે અવસ્થા દૂર કરવામાં ન આવે તો ભગવાનને કલેશ થવાનો સંભવ રહે છે તેથી
 આ પ્રકારનો કલેશ આ ગોપીજન પોતે સહન કરીને પણ પીળાં ગોપીજનોનો તે કલેશ દૂર કરવાની
 સેવા કરે છે, અને આ સેવામયક જે વૈરાગ્યની ઉત્તમતા છે તે પહેલાં જન્મુવેલા ભગવાનના વૈરાગ્ય વિના
 સંભવતી નથી. તેથી આ પ્રકારના વૈરાગ્યનું જ આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે,
 કારણ કે ભગવાનની કૃપા ભક્તો ઉપર છે, અને પીળાઓ ઉપર કૃપા નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે.)

તે ગોપીજન નૃત્ય અને ગાન કરવા લાગ્યાં. તેમાં અભિનયમાં એમ બીજાનો હાથ અથવા
 પોતાનો હાથ મૂકવામાં આવે છે તેમ તે ગોપીજને ભગવાનનો હાથ જ પોતાના હાથ ઉપર સ્થાપ્યો.
 આ ગોપીજનમાં શબ્દનું જ્ઞાન છે (અર્થાત્ ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધમાં જે પ્રકારનું નૃત્યનું સ્વરૂપ છે તે
 સ્વરૂપ આ ગોપીજન જાણે છે, આ ગોપીજન જ્ઞાનપૂર્વક ગાન કરે છે); અને ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધનો
 અર્થ—નૃત્ય—કરે છે; આ પ્રમાણે દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી આ સ્લોકમાં નૃત્ય અને ગાનની વાત કહે
 છે. (આ પ્રમાણે કહેવાથી સમજાય છે કે આ ગોપીજનનો વૈરાગ્યને માટે અધિકાર છે.) જેમનાં નૃપુર
 અને મેખલા સુંદર શબ્દ કરી રહ્યાં છે તે ગોપીજન કુજજુપુરતેજલ્લા કહેવાય છે. ઉપરના ભાગમાં
 ગાન પ્રમાણે અભિનય થાય છે, જ્યારે ચરણો નૃત્ય કરે છે. આ કારણથી જ નૃપુર અને મેખલામાં શબ્દ
 ઉત્પન્ન થાય છે. આ શબ્દ ભાવને વધારે છે. આ ઉપરથી સુચિત થાય છે કે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી
 આ ગોપીજનની પહેલાંની અધીય ક્રિયાશક્તિ સફળ થઈ. આ ગોપીજન જ્યારે થાકી ગયાં ત્યારે
 પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે તેમણે એક જ જાણુએ ઉભા રહેલા ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાનાં સ્તનો
 ઉપર પધરાવ્યો. કમલ તાપ દૂર કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત કમલ છે, (તેથી
 તે તાપ દૂર કરી શકે છે.) શમ એ સુખનું સૂચન કરનાર છે. (ગોપીજનના નૃપુર અને મેખલાના સુંદર
 શબ્દથી ભગવાનનો ભાવ ઉદ્ભવેલો અને બીજાઓ ન જાણે એવી રીતે પોતાના હસ્તથી ગોપીજનના
 અવયવોને સ્પર્શ કરીને ભગવાને ગોપીજનના ગાંધા મનોરથો પૂર્ણ કર્યાં. તેથી આ ગોપીજનને સુખ
 થયું અને તેથી તેમને થાક લાગ્યો.) થાક લાગવાથી આ ગોપીજને પહેલાંની ક્રિયાનો—નૃત્યનો—જે
 ત્યાગ કર્યો તે તો ક્રુદ્ધ બહારગી જ હતો; (ક્રુદ્ધની અંદર તો ગોપીજનને નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા
 હતી જ.) તેથી (ફરીથી નૃત્ય કરવાને માટે) ભગવાન એક ગાણુએ ઉભા રહ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું
 છે. ભગવાનની (નૃત્યરૂપી) ક્રિયાશક્તિનો નાશ થતો નથી એ સૂચવવાને માટે શુકદેવજી અચ્યુત
 શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આગળ ઉપર સુખ્ય રમણરૂપી સંબંધ પણ સૂચવવાનો છે તેથી અને તેનો નાશ
 ન થાય તેટલા માટે મૂળ સ્લોકમાં અચ્યુત પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આગળ સુખ્ય

નવસ્યાપિ કરિષ્યમાણત્વાત્ તદવિષાદાર્થં ચ । તસ્ય પુનઃ કામાતુદ્વેનકલ્ત્વેન તાપાનાશકસ્યમાશક્ત્યાદ
શિવમિતિ । તદેવ કલ્યાણરૂપમ્, આનન્દરૂપત્વાદ્ ભગવતઃ ॥ ૧૪ ॥

एवं यज्ઞાં સ્વરૂપમુક્ત્વા સ્વરૂપેઞ સર્વાંતાં સાધારણીં ઈલામાદ્ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યો લઘ્વાચ્યુતં કાન્તં ત્રિય એકાન્તવલ્લભમ્ ।

ગૃહીતકણ્ઠ્યસ્તદ્દોર્ભ્યાં ગાયન્ત્યસ્તં વિજહિરે ॥ ૧૫ ॥

અચ્યુતઃ કાન્તો ભગવાનેવ ભવતિ । અન્તર્વહિઃ નિલાનન્દવાદી । અત એવ સર્વભીનાં
મૂલમૂલાયાઃ ત્રિય એકાન્તતો વલ્લભઃ પરમઃ પ્રિયઃ । ગાદશં સઠ્ઠ્વા તમેય ગાયન્ત્યો વિજહિરે ।
નતુ પરમાત્મને પ્રાપ્તે ક્રિયાયા અપમમ એવોષિતઃ, ન તુ પુનઃ ક્રિયા, વત્કર્થ વિહાર ઇતિ ચૈત્, તજાહ તદ્દોર્ભ્યાં ગૃહીતકણ્ઠ્ય ઇતિ । ભગવત્ક્રિયયૈવ વ્યાપ્તઃ, ન તુ સ્વક્રિયા કાચિમ્ । કણ્ઠે
ક્રિયાયાઃ સ્થાપિતત્વાદ્ગાનં ક્રિયા ચ સમ્ભવતઃ । ઇયં ક્રિયા ક્ષતિકલ્પેતિ સ્વાતર્ક્યં તાસાં નિરુપિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

રમણમાં ન્યૂતતા વગેરે દોષ દૂર કરવાને માટે, અને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત વક્ષઃસ્થલ ઉપર પદરાવવાથી જ
ગોપીજનનું કાર્ય સિદ્ધ થતાં આગળ મુખ્ય સ્તોત્ર નહિ થાય એ શંકા દૂર કરવાને માટે પણ મહાયુત પદ
પાપરવામાં આવેલું છે.)

ભગવાન્ દ્વિતીયી ગોપીજનમાં કામ વગેરે ભગ્યુત કરે અને તેથી ગોપીજનના તાપનો નાશ કરી
શક્તે નહિ—આ પ્રકારની શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શિવમ્. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત જ
હસ્થાણુરૂપ છે, કારણ કે ભગવાન્ આનન્દરૂપ છે. (ભગવાનનો શ્રીહસ્ત શિવ—હસ્થાણુરૂપ—છે તેથી
તે આનન્દનું સાધન છે, અને આ શ્રીહસ્ત ભગવાનનો છે તેથી તે આનન્દરૂપ છે. એટલે ભગવાનનો
શ્રીહસ્ત ગોપીજનમાં તાપ ઉત્પન્ન કરશે નહિ.) ૧૪

આ પ્રમાણે જ ગોપીજનોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને અર્ધાં ગોપીજનોની ભગવાનના સ્વરૂપ સાથેની
સાધારણ લીલા શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં કહે છે.

ગોપીજનોઽપિ લક્ષ્મીજીને અત્યન્ત પ્રિય એવા ભગવાનને જ કાન્ત
તરીકે પ્રાપ્તિ કર્યા; ભગવાને પોતાનો શ્રીહસ્ત તેમના ગળા ઉપર મૂક્યો,
અને ગોપીજનો પ્રભુના શુભગાન કરતાં વિહાર કરવા લાગ્યાં. ૧૫

ભગવાન્ જ અચ્યુત—નાશ ન પામે એવા—કાન્ત છે. ભગવાન્ અંદર અને બહાર હૃદયેશાં
આનન્દ આપનારા છે. તેથી જ બધી સ્ત્રીઓનાં મૂળભૂત લક્ષ્મીજીને તે અત્યન્ત વલ્લભ—પરમ પ્રિય—
છે. આવા પ્રકારના ભગવાનને કાન્ત તરીકે પ્રાપ્ત કરીને તેમના જ શુભેતુ ગાન કરતાં ગોપીજનો
વિહાર કરવા લાગ્યાં.

અરે ! પરમાત્મને ત્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તો કિયા જતી રહે એ જ યોગ્ય છે; કોઈ દ્વિતીય કિયા
ધર્મ શકે નહિ. તો પછી ગોપીજનો ભગવાનની સાથે કેવી રીતે વિહાર કરી શક્યાં? આ શંકાનું
સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદ્દોર્ભ્યાં ગૃહીતકણ્ઠ્યમ્, ભગવાને પોતાના હસ્તો ગોપીજનોના
ગળા ઉપર મૂક્યા, ભગવાનની કિયા જ ગોપીજનોમાં વ્યાપી હતી, ગોપીજનોની પોતાની કોઈ કિયા
નહિ. ભગવાને પોતાના હસ્તરૂપી કિયા ગોપીજનોના ગળા ઉપર સ્થાપી તેથી ગોપીજનોનાં ગાન અને
કિયા સંભવી શકે છે. (ગાનનો આધાર કણ્ઠ ઉપર છે, તેથી ગોપીજનની કર્મેન્દ્રિયરૂપ વાણીનો વ્યાપાર
તે ગાન તે સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તરૂપી કિયાનું ગોપીજનના કણ્ઠમાં સ્થાપન કરવાથી ગોપી-
જનની વિહારરૂપી કિયા પણ સિદ્ધ થાય છે.) આ કિયા ચક્ષિતરૂપ—ભગવાનના સામર્થ્યરૂપ—છે, એટલે
ગાન અને કિયાની અંદર ગોપીજનોની સ્વતન્ત્રતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૫

અતઃ પરં રાષાદામોદરવદુભયોર્નૃત્તમાદ કર્ણોત્તિ ।

કર્ણોત્પલાલકવિટક્રૂકપોલધર્મવજ્રશ્રિયો વલયનૂપુરધોપવાયૈઃ ।

ગોપ્યઃ સમં ભગવતા નનૃતુઃ સ્વકેશશસ્ત્રજો અમરગાયકરાસગોષ્ઠધામ્ ॥૧૬॥

રાષાધર્મિવૈતદપિ, પરં પ્રલોકં રસ ઉત્પચત્ત્વ ઇતિ ગોષ્ઠીમાત્રમુક્તમ્ । ઇમયોર્ગાદનૃત્તે વિનિયો-

હવે પછી રાધા અને હમોદના નૃત્યની માફક લગવાને અને ગોપીજને જે નૃત્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુક્રદેવેનું કર્યું છે. પ્રલોકમાં કરે છે. (ચોદમા પ્રલોકમાં નૃત્યની વાત કહેવામાં આવેલી છે છતાં ફરીથી આ પ્રલોકમાં વાળંબ્રોના શબ્દની સાથે નૃત્ય થયું એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું ॥ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમના નૃત્ય કરતાં આ નૃત્યમાં કંઈક વિશેષ છે, કારણ કે આ નૃત્ય રાધા અને હમોદે જે પ્રકારે નૃત્ય કર્યું તે પ્રકારનું છે. આ નૃત્યમાં ભગવાન અને ગોપીજન તુલ્ય છે. અર્થાત્ ભગવાન અને ગોપી, જનની તુલ્યતા જેમાં છે એવા પ્રકારનું આ નૃત્ય છે. આટલી જ જે નૃત્યો 'વચ્ચે' ફેર છે, વધારે નહિ. નૃત્યના પ્રકારમાં એક હોય છતાં તેના ફલમાં એક ન હોય તો તે વાસ્તવિક એક કહી શકાય નહિ, તેથી જે નૃત્યોનું તાત્પર્ય બીજી રીતે સમજાવવાની જરૂર રહે છે; અને તે આ પ્રકારે છે. રસના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલી અને મર્ધાંધ વિનાની જે ક્રિયા તે વિહાર કહેવામાં આવે છે, અને આનું વર્ણન પંદરમા પ્રલોકમાં વિજયિરે એ પદવટ્ટે કરવામાં આવેલું છે. પાછળથી જે વસ્તુ આવતી હોય તેના આરંભથી પહેલાંની વસ્તુનો નાશ થાય છે એ આયતને અનુસરીને એમ બતાવી શકાય કે દ્વિતીય નૃત્યના આરંભથી પ્રથમ નૃત્યનો અંત આવી ગયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં ફરીથી નૃત્યનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું ॥ તે ચોથું છે. તે આ દ્વિતીય નૃત્ય પ્રથમ નૃત્યના જેવું જ હોત તો પછી પ્રથમ નૃત્યનો ત્યાગ કરવામાં આવત નહિ. નૃત્ય રસને માટે જ કરવામાં આવ્યું છે, અને રસ વિના નૃત્યનો ત્યાગ સંભવતો નથી. તેથી અપૂર્વ રસને માટે જ અપૂર્વ નૃત્યનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે એમ જણાય છે. અર્થાત્ પંદરમા પ્રલોકમાં જે વિહારનું વર્ણન છે તે વિહાર ઉત્પન્ન કરનાર રસ પ્રકટ કરવાને માટે પ્રથમ નૃત્ય કરવામાં આવ્યું, જ્યારે અપૂર્વ રસ પ્રકટ કરવાને માટે આ સોળમા પ્રલોકમાં વર્ણવેલું દ્વિતીય નૃત્ય કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે ફળ અને પ્રકારમાં બન્ને નૃત્યો વચ્ચે એક હોવાથી દ્વિતીય નૃત્યના વર્ણનમાં પુનરુ-ક્તિનો હોય આવતો નથી. અહીં સમુદાયરમણ અને પ્રત્યેકરમણનું વર્ણન કરવાનું છે; તેથી તે તે રમણને અનુકૂલ વાગ્યું પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય પણ તે તે પ્રકારનું જ હોવું એકએ. સમુદાયનૃત્યનું વર્ણન પહેલાં થઈ ગયું છે; આ પ્રલોકમાં પ્રત્યેકનૃત્યનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં દરેક ગોપીજન પાસે ભગવાનનું એક એક સ્વરૂપ છે અને તે પ્રકારે નૃત્ય કરવામાં આવે છે. તેનું દેખાત રાધા અને હમોદનું છે. પહેલાં સમુદાયરમણ પછી યુગલ રસનો અનુભવ કરવાને માટે એક ગોપીજનને છૂટા પાડીને ભગવાન તરફ ગયા એમ લાગે માત્રા (ભાગ. ૧૦.૨૭.૩૭) એ પ્રલોકની ટિપ્પણીઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ યુગલરસના અનુભવને માટે આ નૃત્ય કરવામાં આવેલું છે. પરંતુ તેમાં થોડો ફેર છે, પહેલાં એક જ ગોપીજનને યુગલરસનો અનુભવ થયો હતો, અને બીજા ગોપીજનોને ત્રિરહનો અનુભવ થયો હતો, જ્યારે આ નૃત્યમાં બધાં જ ગોપીજનોને યુગલરસનો અનુભવ થાય છે.)

હવેમાં રહેલા ઇમળો સહિત દેશથી જેમના ગાલ શોભી રહેલા છે, આ ગાલ ઉપરના પરસેવાથી જેમનું મુખ શોભે છે અને જેમના દેશમાંથી માળા પડી બચે છે એવાં ગોપીજનો, ભગવાનો જેમાં ગાનાર છે એવી રાસગોષ્ઠીમાં ઠંકણ અને નૂપૂરના શબ્દથી વાળંબ્રો સાથે, ભગવાનની સાથે નૃત્ય કરતાં હતાં. ૧૬

રસને માટે જ, રસનો અનુભવ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ, આ—અતેનું નૃત્ય—થણ છે, પરંતુ દરેક-નૃત્યમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પ્રલોકમાં ફળ ગોષ્ઠી કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે અતેનો ગાદ નૃત્યમાં

ગાત્ । અમરો ગાયકઃ । ગાત્રં તુ પૂર્વવદેવ મવિષ્યતિ । વદાહ વલયનૂપુરધોપવાદૈરિતિ । વલયાનાં નૂપુરાણાં ધોપશબ્દેન કિક્કિળીનાં શબ્દ એવ વાદ્યશબ્દાઃ । અલ્પત્વં નૃત્યામિનિવેશાર્થં સ્વકેશાત્ સ્ત્રાતાઃ સ્ત્રજો યાસામિત્યુક્તમ્ । (યદ્વા । ગાયકાસ્તુ અમરા નિરૂપિતાઃ, તે ચ મરુતન્દાર્થિનઃ । સ ચ પુષ્પેષ્વેવ તિષ્ઠતિ । તાનિ ચ વિચુક્તાનિ વદ્રહિતામિ ચ મવન્તીતિ સનૃતાનુરૂપગાનકરણાદવિપ્રસન્ના-
સ્તેભ્યઃ સ્ત્રજ એવ દત્તવત્યઃ । અન્યથા રસાર્થં સ્વકેશેષુ શોભાદેતુલ્યેન ધૃતાનાં તાસામુપેક્ષા ન મવેત્ ।
તેન અમરાણાં ગાનનૈપુણ્યં પ્રસુમિયાણાં ચ વદમિશ્ત્વં ચ ધ્વન્યતે ।) નૃત્યારમ્ભે તાસાં શોભામાદ-
ર્કર્ણેતિ । અન્યથા પૂર્વોક્તનૃત્યેન શાન્તાનાં પુનર્નૃત્યમનુચિતમેવ સ્થાત્ । ન વા રસાલમ્ । કર્ણે ઉત્પલ-
સ્થાપનં તત્ત્વ અપાદને વાણુર્ધાર્થમ્ । વત્સહિતા અલકાઃ અમરા इव रसपाचारः । तेषां विटङ्कः जल-

વિનિયોગ થયેલો છે. (રસનો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે દરેક ગોપીજન આગળ ભગવાન્ પોતે મકટ ધયા એવો ભાવ છે. જેટલાં ગોપીજન તેટલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ પ્રકટ થયાં, તેથી દરેકનામાં તેમણે રસ ઉત્પન્ન કર્યો. આ રીતે બહુ નાચનારીઓ જેમાં હોય એવો રસ સિદ્ધ થયો; પરંતુ એકત્રિત એક રસ ન હોવાથી પહેલાંની માફક, આ અધ્યાયના ણીના પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેની માફક, અહીં ક્ષીઢામ્ એમ એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ દરેકનામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાથી ગોષ્ઠી પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. ગોષ્ઠીની અંદર બધાં પોતાના અધિકાર પ્રમાણે મિત્ર રસ અનુભવે છે.)

ભમરાઓ ગાન કરનાર છે. વાણંત તો પહેલાંની માફક જ હશે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે ॥ કે વલયનૂપુરધોપવાદિઃ. કંકલોનો શબ્દ, નૂપુરોનો શબ્દ અને ધોવનો—નાની મુઘરીઓનો—શબ્દ આ પ્રમાણે ત્રણ વસ્તુઓના શબ્દો જ વાણંતના શબ્દોનું કાર્ય કરે છે. નૃત્યમાં અત્યંત આસક્તિ છે એ દર્શાવવાને માટે પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોના પોતાના કેશમાંથી માળાઓ છૂટી પડી જાય છે.

અથવા તો ગાન કરનાર તરીકે ભમરાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને ભમરાઓને તો પુષ્પના રસની જરૂર હોય છે. આ રસ પુષ્પોમાં જ રહે છે. ત્યારે પુષ્પો છૂટાં થઈ જાય છે ત્યારે તે રસ મિનાનાં થઈ જાય છે, તેથી આ ગોપીજનોએ પોતાના નૃત્યને અનુકૂલ રીતે ભમરાઓએ ગાન કરવાથી પોતાનાં ધર્ષિત્વ છે, તેથી આ ગોપીજનોએ પોતાના નૃત્યને અનુકૂલ રીતે ભમરાઓએ ગાન કરવાથી ભમરાઓ ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમને પુષ્પની માળાઓ જ આપી. જો આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે ભમરાઓ ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમને પુષ્પની માળાઓ જ આપી. જો આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો રસને માટે પોતાના કેશમાં શોભાને માટે કારણ કહેલી માળાઓ માટે ગોપીજનો ગ્રેહસ્ફારી થયે નહિ. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભમરાઓ ગાન કરવામાં હોંશિયાર હોય છે, અને પ્રભુની પ્રિયાઓ—ગોપીજનો—તે ગાન સમગ્રી શકે છે.

નૃત્યના આરંભમાં ગોપીજનોની શોભાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કર્ણ. અન્યથા—જો શોભાનું વર્ણન કરવામાં ન આવે તો—પહેલાં વર્ણવેલા નૃત્યથી યાદી ગએલાં ગોપીજનો ક્ષીંધી નૃત્ય કરે તે અયોગ્ય જ થાય, તેમ જ તે રસમય ન થાય. કહ્યું ઉપર કમળનું જે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે તે કમળ પડી ન જાય એ પ્રકારની હોંશિયારી દર્શાવવાને માટે છે. આ કમળની સાથે રહેનારા કેશો ભમરાની માફક રસનું પાન કરવાય છે. આ કેશોના નિટક—અલંકારરૂપ સ્થાન, શોભા આપનારું સ્થાન—એવા બે ગાલ; તેના ઉપર નૃત્યમાં આસક્તિને લીધે ધર્મ—અંદર થયેલા અમથી ઉત્પન્ન થતો પરસેવો—થયો. જેમ મોતીને લીધે બે ગાલ રીંછે ॥ તેમ આ બધાં કારણોને લીધે ગોપીજનોના મુખ ઉપર એક પ્રકારની અલૌકિક શોભા ઉત્પન્ન થઈ.

ગાલ ઉપર જે પરસેવો થયો તેનાથી ગોપીજનોનું મુખ શોભાવમાન થયું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોપીજનોના મુખ ઉપર શ્રમ—સ્વાખ્યા, કરાઈ ગયેલાપણું—ન હતો. ગોપીજનોની સાથે ત્યારે ભગવાન્ નૃત્ય કરે છે ત્યારે આ પરસેવો ગોપીજનોના મુખની શોભા દર્શાવીને સુંબસ વગેરેનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો પરસેવોથી શોભે છે અને તેમને ઘાક લાગ્યો નથી

હરણરૂપં સ્થાનમ્ । ઇતાર્થૌ કયોલૌ । તત્ર ચો ધર્મઃ અન્તરૂદ્ધવધ્રમજલં નૃભામિનિવેશાજ્ઞાતમ્ । તેઃ
શૃત્વા વક્ત્રે ધીરલૌકિકીઃ કાચિત્ સમ્પન્ના । યવા મુક્તાભિર્મંજિલ્લં મયતિ કપોલદ્વયમ્ । બનેગ મુલે
બ્રમો નિવારિતઃ । સામિઃ સદ્ મયવતો નૃલે અનુભાવકસ્ય મયતિ । સત્ત્વો વા ક્રીડાનિશ્ચિત્તેન
સૂચિત્વા । ગોપ્ય ઇતિ । મયવત્ એવ વાસામેવાવસ્ત્વં, ન સ્વત્ ઇતિ જ્ઞાપિતમ્ । અતો મયવતા સમમ્,
યથા યથા મયવાન્ નૃસતિ તથા તથા વા અપિ નૃસન્તીતિ ॥ ૧૬ ॥

એવં પ્રાદુર્ગૃતે રસે અલ્પનોદ્ગમનાર્થં સામ્યાત્કામશાસ્ત્રોક્તયોગેષુ નિરૂપયતિ એવમિતિ ।

એવં પરિષ્વજ્ઞકરાભિમર્શસ્લિગ્ધેક્ષણોદામવિલાસહાસૈઃ ।

રમે રમેશો વ્રજસુન્દરીભિર્યથાર્થકઃ સ્વપ્રતિવિમ્બવિવ્રમઃ ॥ ૧૭ ॥

આલિંગનાદ્યભાવ નિરૂપિતાઃ । એવમેવ રસોદ્ગમનાર્થં પરિષ્વજ્ઞઃ આલિંગનમ્ । તતઃ કરામિ-
મર્શઃ તત્તદ્વચયેષુ મયવહસ્યસર્ગઃ । તતઃ સ્લિગ્ધેક્ષણં ભાવોદ્ગારિ । તત્ત ઉદામો વિલાસઃ અસર્વાદો
મોગઃ । તત્તો હાસ્યાન્તિ પૂર્ણમનોરવાનામ્ । એવં પરિષ્વજ્ઞાદિહાસાન્તાઃ સર્વાન્તુ । નતુ પ્રાકૃતીભિઃ કયં

એમ કહેવાથી એટલું તો સૂચિત થાય છે કે રસના આવેશથી આ પશુ નૃત્ય થાય છે, એટલે ભગવાનની
હાજરીમાં પ્રથમની ક્રીડા પોતાની મેળે જ સિરોહિત થઈ જાય છે. (અથવા ક્રીડાનિશ્ચિત્તઃ એ સમ-
સમાં ક્રીડા અને અનિશ્ચિત્તિ એ શબ્દો લેવા, અને આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:—ગોપીજનોને ક્ષમ નથી
લાગ્યો એમ સૂચન કરવાથી ગોપીજનોની પ્રથમની ક્રીડા દૂર થઈ શકતી નથી એમ જણાય છે. દેખાતર
વહુસભા સ્વતો વા નો સંબંધ ક્રીડાનિશ્ચિત્તિની સાથે કરતા નથી પણ સ્વતંત્ર વાક્ય તરીકે જ લે છે
અને આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:—ગોપીજનોનું સુખ પરતેવાથી સીલે છે એમ કહેવાનું બીજું પણ પ્રયો-
જન છે અને તે એ કે આ નૃત્યમાં ભગવાન્ પ્રધાન છે. મૂળ શ્લોકમાં જે સમમ્ ૫૬ છે તેનો અર્થ
તુલ્ય કરવાનો છે).

ભગવાનની સાથે ગોપીજનોએ નૃત્ય કર્યું એમ કહેવાથી જણાય છે કે ગોપીજનોએ ભગવાનની
માફક જે નૃત્ય કર્યું તે પોતાની મેળે નહિ, પહેલાં નૃત્યની તાલીમ લીધેલી હતી તેથી નહિ, (કારણ કે
ગોપ ભૂતિમાં અને તેમાં પણ કુલીન સીઓમાં નૃત્યનું શિક્ષણ સંભવિત નથી), પરંતુ ભગવાનને લીધે જ
કર્યું; અર્થાત્ તેમનામાં એવો રસ પ્રકટ થયો કે તેને લીધે જ તેમનામાં પોતાની મેળે જ નૃત્ય થયું. આ
પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય હોવાથી શુકદેવજી કહે છે કે મયવતા સમમ્, જે જે પ્રકારે ભગવાન્
નૃત્ય કરવા લાગ્યા તે તે પ્રકારે ગોપીજનો પણ નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. ૧૬

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ થતાં તે રસ વધારે પ્રકટ થાય તેટલા માટે ક્ષમને સાશાત્ પ્રકટ કરે છે એ
પ્રમાણે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી આલિંગન વગેરે ચેષ્ટાઓનું વર્ણન શુકદેવજી અર્થમ્ એ શ્લોકમાં કરે છે,

જમ આજક પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે રમે છે તેમ હૃદયીપતિ ભગવાને

આલિંગન, હસ્તથી સ્પર્શ, સ્નેહવાળાં કટાક્ષ, ઉદામ સિંધાસ, હાસ્ય વગેરેથી

ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. ૧૭

આલિંગન વગેરેનું ત્યાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અને માટે જ—રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ—
પરિષ્વંજ, આલિંગન, કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી હસ્તથી સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો; અર્થાત્ ગોપીજનના
લુદા લુદા અવંધવોનો ભગવાનના શ્રીહસ્તે સ્પર્શ કર્યો. પછીથી ભગવાને સ્નેહવાળાં કટાક્ષ—જાવને પ્રકટ
કરવામાં કટાક્ષ—કેમ્પાં. પછીથી ઉદામ સિંધાસ—મર્ષાદરહિત ભોગ—કરવામાં આવ્યો. પછીથી જગન્ના
મનોરથી પૂર્ણ થાય છે એમનું હાસ્ય થયું. આ પ્રમાણે આલિંગનથી માંડીને હાસ્ય સુધીની બધી ક્રિયાઓ
અર્થ ગોપીજન સાથે ભગવાને કરી,

રમે, તગ્રાહ રમેશ્વર ઇતિ । રમાયા ઈશઃ । સર્વત્ર તાસુ રમાપિ ભગવદાસ્યા નિવિષ્ટા । તા અપિ અધિ-
પ્રાનયોગ્યા ઇત્યાહ વ્રજસુન્દરીમિરિતિ । નન્વાત્મારામઃ કથમેતામી રમે, 'લક્ષ્મીસ્તુ વ્રજાનન્દ ઇતિ
રમણમુચિતમપિ । ઇત્યાસ્વાવેશોઽપ્યનુચિતઃ, વ્રજાયાવામાવાદિતિ ચેત્, તગ્રાહ યથાર્થક ઇતિ । યાલકો
દ્વિ વર્ણજલાદિકં પુરતઃ સ્થાપયિત્વા, તત્ર તગ્રાત્માનં પદયન્ રમતે । તથા ભગવાનપિ સ્વસાનર્થ
સ્વરૂપં વા તત્ર સ્થાપયિત્વા, વ્રજ વ્રજાનન્દં ચાવિર્માવયિત્વા રમે । નન્વેતદપ્યનુચિતમ્, કિમતેનેતિ
ચેત્, તગ્રાહ યથાર્થકઃ । યયા યાલલીલાં કૃતવાન્ તથૈવદપિ કૃતવાનિત્યર્થઃ । (યદ્વા । કદાચિત્પ્રકાર-
સામ્યેઽપિ નૈતત્રસાનુમયો લક્ષ્યાં ભવિતુર્મંદ્રિ, કિન્ત્વેતાસેવેતિ શાપયતિ પદદ્વયેન રમેશો વ્રજસુન્દ-
રીમિરિતિ । રમાયા ઈશઃ સ્વામી ભર્તેતિ યાચત્ । ઇત્યાસુ વ્રજસમ્બન્ધિવ્યોમ્યસમ્બન્ધિન્યઃ સુન્દર્યઃ,
ન હુ વિશાદિષ્ટા ઇતિ । રમારમણદસાયાં ઇત્યાદપ્રસાનુમયો સોમયોરપિ સમ્ભવતિ । રસહારુપસૈય તાદશ-
સ્થાવિતિભાષઃ । નન્વીશ્વરે નેદનુચિતમિત્યત્ર ગ્રાહ યથાર્થક ઇતિ । 'સમ્મુખ્યન્ તવનીતમન્તિકમણિ-
સ્થમ્મે સ્વચિન્મોદ્ગમં દદ્ધે'ત્યાદિવાક્યનિરૂપિતમુગ્ધલીલા ચાર્ત્વયા નિરૂપ્યતે । પૂર્ણજ્ઞાનોઽપિ તત્રસત્ત્વ-

અરે ! ભગવાને પ્રાકૃત ગોપીજનો સાથે કેવી રીતે રમણ કર્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુક-
દેવજી કહે છે કે રમેશ્વર, ભગવાન્ રમાના—લક્ષ્મીજીના—ઈશ છે. ભગવાનની આગ્રાથી લક્ષ્મીજીએ
પણ સર્વ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજન પણ અધિષ્ઠાનને માટે—લક્ષ્મીજીને પ્રવેશ કરવાને
માટે—ચોક્કસ છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વ્રજસુન્દરીમિત્તઃ.

અરે ! ભગવાન્ તો આત્મારામ છે, તો તેમણે આ ગોપીજનો સાથે કેમ રમણ કર્યું ? લક્ષ્મીજી
તો વ્રજાનન્દ છે, તેથી તેમની સાથે ભગવાન્ રમણ કરે તે તો ચોક્કસ પણ છેઃ વળી આ ગોપીજનોમાં
લક્ષ્મીજીનો આવેશ પણ અચોક્કસ છે, કારણ કે ગોપીજનોમાં વ્રજાશય નથી. આ શંકાનું નિરાકરણ
કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્થકઃ. બાળક ખરેખર દર્પણ, વળ વગેરે પોતાની સાથે મૂકીને તેમાં
પોતાની જાતને જોઈને રમે છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન્ પણ પોતાનું સામર્થ્ય—શક્તિ—અથવા
પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની આગળ મૂકીને રમણ કરે છે, અથવા તો વ્રજા અને વ્રજાનન્દને પ્રકટ કરીને
રમણ કરે છે.

અરે ! આ—લક્ષ્મીજીએ જેમનામાં પ્રવેશ કરેલો છે એવાં ગોપીજનોની સાથે રમણ—પણ અચોક્કસ
છે. આનાથી શું કૃપા ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્થકઃ, ભગવાને જે પ્રમાણે
આગ્રાલીલા કરી તે પ્રમાણે આ લીલા પણ કરી એમ તાત્પર્ય છે.

અથવા તો પ્રલોકનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે. ભગવાનનું લક્ષ્મીજીની સાથેના અને
ગોપીજન સાથેના રમણમાં કદાચિત્ સરખો પ્રકાર હોય, છતાં પણ આ રસનો અનુભવ લક્ષ્મીજીમંથી
મળી શકતો નથી, પરંતુ આ ગોપીજનોમાંથી જ મળી શકે છે એ દર્શાવતાં શુકદેવજી રમેશો વ્રજ-
સુન્દરીમિત્તઃ એ બે પદ મૂકે છે. રમેશ એટલે રમાના ઈશ, સ્વામી, અર્થાત્ ભર્તા. ગોપીજનો તો વ્રજના
સંબંધવાળી—અન્યની સાથે સંબંધવાળી—મુંદરીઓ છે, કાંઈ ભગવાનની પરોક્ષ સ્ત્રીઓ નથી. ભગવાન્
ત્યારે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરે છે જ્યારે આ પ્રકારના રસનો અનુભવ બસેયને—ભગવાન્
અને લક્ષ્મીજીને—સંભવતો નથી, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. અરે ! ધિરને વિષે આ
પ્રકારનું રમણ અચોક્કસ છેઃ આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્થકઃ. સમ્મુખ્યન્ તવ-
નીતમન્તિકમણિસ્થમ્મે સ્વચિન્મોદ્ગમં દદ્ધા—માણસ જોરતાં જાનેના મતિના સ્તંભમાં પોતાનું સ્વરૂપ
જોઈને—એ વાક્યમાં જે પ્રમાણે ભગવાનની મુગ્ધ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, ભગવાન પૂર્વજ્ઞ-
નવાળા છે છતાં પણ તે રસનું સ્વરૂપ તે પ્રકારનું હોવાથી તે મુગ્ધલીલા કરે છે, તે પ્રમાણે આપણા

પરમ તથાત્વાત્,) તથેહાસિ 'રસો વૈ સ' શ્વિત્ત્વેરિદં સર્વં રસમધ્યવાતિત્વેન સ્વરુપાત્મકનેપેતિ વદુચ્યત્
 इति नानुपपत्तिः कश्चित् । शङ्कया एवानुदवादिताभावः । एतेन यथा मधुसूदनाद्यो वा तथैता एव-
 द्वावोपीति ज्ञापितं भवति । तथा प्रतिविम्बस्वभावात् ।) अत्र रमणं बहूनामप्येकदा भवति द्वयोश्च ।
 अत्रे तु प्रत्येकपर्यवसानं वक्ष्यति ॥ १७ ॥

આલતા પ્રસંગમાં પણ રસો વૈ સઃ એ શ્રુતિને આધારે આ બહુ રસમાં મળેલું હોવાથી સ્વરૂપાત્મક જ
 છે, એટલે ભગવાને રમણ કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં કોઈ પણ ભાતની અયોગ્યતા નથી,
 કારણ કે તે વિષે શંકા જ થતી નથી. આ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે પ્રભુ અને પ્રભુનો ભાવ એ પ્રકારના
 છે તે જ પ્રકારનાં આ ગોપીજન અને તેમનો ભાવ છે, કારણ કે પ્રતિબિમ્બનો સ્વભાવ તે પ્રકારનો છે.
 અહીં પ્રધાન ગોપીજનોનું રમણ એક જ વખતે થાય છે, અને વાસ્તે જણાવું—ભગવાન અને એક
 ગોપીજનનું—રમણ થાય છે. (નૂત દરેકનું થાય છે, અને રમણ સમુદાયથી થાય છે એમ ભાવ છે).
 રમણ થયું દરેકનું થશે એમ શુકદેવજી આગળ ઉપર કહેશે.

(આ પ્રમાણે સર્વભાવથી રમણ કરીને જે રસ પ્રકટ થાય છે તે તો બન્ને—ભગવાન અને ગોપી-
 જન—તુલ્ય હોય તો જ બની શકે, પણ એક ન્યૂન હોય, અર્થાત્ ગોપીજન પ્રાકૃત હોય, અને બીજો
 અધિક હોય અર્થાત્ ભગવાન અપ્રાકૃત હોય, તો રસ પ્રકટ થઈ શકે નહિ. ન તત્સમા—કોઈ પણ પદાર્થ
 ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઈલાદિ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે આપણા આલતા પ્રસંગમાં કોઈ પણ પદાર્થ
 ભગવાનની તુલ્ય નથી; તો પછી આ રમણમાં રસ થી રીતે પ્રકટ થશે ? આ શંકાનું નિરૂપણ કરતાં
 શ્રીગોસ્વામિજી ટિપ્પણીમાં આજ્ઞા કરે છે કે લક્ષ્મીજી બ્રહ્માનન્દરૂપ હોવાથી અપ્રાકૃત છે, ભગવાન
 રમાતા હશે એ એટલે એકલા અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરવાનો ભગવાનનો સ્વભાવ છે; આ
 સ્લોકમાં પણ ભગવાનના રમણનું વર્ણન છે, એટલે સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનો સાથે ભગવાને
 રમણ કર્યું તે ગોપીજનો પણ અપ્રાકૃત જ છે. મૂળ સ્લોકમાં રમે રમેતાઃ એ પ્રમાણે બે પદાર્થોનું સાથે
 વર્ણન કરેલું હોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનનો રમણ કરવાનો સ્વભાવ અસાધારણ છે; ભગવાન
 અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરે છે. ગોપીજનો અપ્રાકૃત છે એ બાબતમાં શંકાને સ્થાન જ નથી,
 કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ આ ગોપીજનોના દ્વારા જ ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે. ભગ-
 વાનની આજ્ઞાથી જ લક્ષ્મીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને એ બાબત ધ્યયત કન્દિરા (ભાગ.
 ૧૦.૨૮.૧) એ સ્લોકમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ઘણો પ્રેમ છે એ એકને
 લક્ષ્મીજી પોતે ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરીને તેમની દ્વારા ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા
 રાખતાં હતાં, છતાં પણ ગોપીજનો મહાન છે એવી સ્ફુર્તિ થવાથી લક્ષ્મીજીએ પોતે તેમનામાં પ્રવેશ
 કર્યો નહિ; પરંતુ લક્ષ્મીજીની આર્તિ એકને તે આર્તિ દૂર કરવાને માટે ભગવાને લક્ષ્મીજીને ગોપીજ-
 નોમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા કરી અને તેથી જ લક્ષ્મીજીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજનો
 લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે એમ કહેવાથી ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં નીચાં છે એમ સ્પષ્ટ-
 થાનું નથી; આ પ્રમાણે કહેવાથી તો ગોપીજનોની લક્ષ્મીજીના કરતાં ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે. એ
 નગરની સ્ત્રીઓની માફક 'અમારા વિના બીજા કોઈની સાથે ભગવાનનો સંબંધ ન થાય' એવા પ્રકારની
 ગોપીજનોના દૃષ્ટ્યમાં કૃતિલતા હોત તો લક્ષ્મીજી તેમનામાં પ્રવેશ કરી શકત નહિ. ભગવાને મનનો
 સર્વ રીતે ઝંગીકાર કરેલી છે અને ગોપીજનો આ મનમાં રહેલાત છે, એટલે તેમનામાં અતિ સૌજન્ય
 વગેરે ઘણો રહેલા છે, અને તેથી તેમનું આસપાસ મુખેથી થઈ શકે છે. તેથી જ લક્ષ્મીજી તેમનામાં
 પ્રવેશ કરી શકે છે. ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં હલકાં છે એ અભિપ્રાયથી એ એમ કહેવામાં આવ્યું
 હોય કે ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે તો મૂળ સ્લોકમાં શુકદેવજી યજ્ઞ ૫૯ મૂળ નહિ;
 કૃષ્ણ કિલ્લ મુન્દરીમિઃ એટલું જ કહેત. પણ મૂળ સ્લોકમાં યજ્ઞ મુન્દરીમિઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં
 આવેલું હોવાથી લક્ષ્મીજીના દરનાં ગોપીજનોની ઉત્તમતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી,
 એ કે ન તત્સમા—કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઈલાદિ શ્રુતિવક્ત્રોથી કોઈ પણ પદાર્થની

પ્રતિબિમ્બનું જ્ઞાન હોય એવું લોકમાં કોઈ પણ દેહમાં જોવામાં આવતું નથી, કારણ કે જ્ઞાન એ આત્માનો ધર્મ હોવાથી પ્રતિબિમ્બના આશ્રયમાં જ્ઞાન સંભવતું નથી. તેથી લક્ષ્મીજ્ઞના પ્રવેશનું અધિ-
ધાન બનેલાં ગોપીજનોને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે.

હવે, ગોપીજનોને લક્ષ્મીજ્ઞના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય, પણ ભગવાન તો સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમને લક્ષ્મીજ્ઞના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ વાત ઘટતી નથી. ભગવાને આ ગોપીજનોને તાંબૂલનું દાન કર્યું છે તેથી તેઓને—ગોપીજનોને—પણ લક્ષ્મીજ્ઞના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ ઘટતું નથી. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગોપીજનોને અને ભગવાનને લક્ષ્મીજ્ઞના પ્રવેશનું જ્ઞાન હોય તો પણ તેમાં કોઈ ભેદની હાજરી નથી, કારણ કે રસાસ્વાસ અને લાવાભાસથી મુખ્ય રસનું પોષણ થાય છે. લક્ષ્મીજ્ઞને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેથી ગોપીજનોને એક કણ એમ લાગી જાય કે અમારામાં લક્ષ્મીજ્ઞને પ્રવેશ કર્યો છે. ગોપીજનોનો આ પૂર્વજ્ઞાનને ભાન ઉત્તર દાયમાં ઉત્પન્ન થતાં વિચિત્ર પ્રકારના રસનો અનુભવ કરાવે છે, તેથી તે ઇષ્ટ જ છે. તેથી એમ કોઈ અદ્ભુત ગાય પોતાના બાલકમાંથી નીકળતી દૂધની ધારથી ચીકિત ઉપર મૂકેલાં વાસણો પણ ખૂબ ભરી દે છે તેમ ભગવાને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની લક્ષ્મીજ્ઞને જે આજ્ઞા આપી છે તે સર્વદીને વધારે યોગ્ય છે.

ગોપીજનોમાં પ્રદક્ષિણ નથી તેથી પ્રદક્ષિણાન્દરૂપ લક્ષ્મીજ્ઞનો તેમની સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ એમ જે શંકા કરવામાં આવી હતી તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. લક્ષ્મીજી કંઈ પ્રદક્ષિણાવરૂપી સાધનથી પ્રકટ થતો પ્રદક્ષિણાન્દ નથી, કારણ કે તે આનન્દ તો સાધનવાળા પુરુષોમાં પણ પ્રકટ થાય છે. લક્ષ્મીજીનો ભાવ એકલા પુરુષોત્તમમાં જ છે; અને પુરુષોત્તમ રસાત્મક હોવાથી જે પ્રકારનો તે રસ હોય તે પ્રમાણે જ પ્રદક્ષિણાન્દનું વર્ણન કરવું બોધ્યું. ત્રિગુણ દમ્પતીભાવ પણ રસનો એક પ્રકાર છે, તેથી લક્ષ્મીજી ત્રિગુણ દમ્પતીભાવરૂપી આનન્દ પ્રકટ કરવામાં છે. વળી, જર્થો વા દપ બાત્મનો પરપક્ષી—પક્ષી આત્માનો અર્થો ભાગ છે—એ શ્રુતિને આધારે પણ સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીજી પોતે પણ ભગવાનનો અર્થો ભાગ હોવાથી આનન્દરૂપ છે. ગ્રહાણી, પુરુષોત્તમની, જે શક્તિ તે રમા, અને રમાને જ પ્રદક્ષિણાન્દ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રકારનાં લક્ષ્મીજીનો ગોપીજનો સાથે સંબંધ કરવાની યોગ્યતા છે, એટલે તેમનો ગોપીજનમાં પ્રવેશ ઘટી શકે છે. ગોપીજન અને ભગવાનને લક્ષ્મીજીનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષ સ્વીકારીને વાલકો દ્વિ એ સખલેથી આરંભીને સ્થાપિત્વ્યા એ શબ્દ સુધીની ગુણોધિનીજીની પંક્તિઓનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. હવે ગોપીજન અને ભગવાનને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન છે એ પક્ષ સ્વીકારીને પ્રદક્ષિણાન્દ પદો વડે ગુણોધિનીજીમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. અહીં પ્રદક્ષિણા પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: ઉદીપક અને અનુભવ કરાવનાર વાણી અને કૃતિથી પ્રકટ થયેલો, અને વ્યભિચારિભાવથી પુષ્ટ થયેલો, મુખ્ય રસ. આ રસ વિકારરહિત અને નિલ [] એ જણાવવાને માટે ગુણોધિનીજીમાં પ્રદક્ષિણા પદ મૂકવામાં આવેલું છે. પ્રદક્ષિણાન્દ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: પહેલાં જણાવેલો, મુખ્ય રસને પોષણ આપનાર, લક્ષ્મીજ્ઞના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલો વિચિત્ર ભાવ. આ ભાવાનું તાત્પર્ય એ કે પ્રથમ પદમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન નથી એ પદમાં—લક્ષ્મીજીનું ગોપીજનોમાં મૂર્તરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ પોતાના—ભગવાનના—અમૂર્ત આમર્થ્યરૂપે અથવા પોતાના સ્વરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીયપદમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનને લક્ષ્મીજી વિષે જ્ઞાન છે એ પદમાં—મુખ્યરસને અને તેને પોષણ કરનારને પ્રકટ કરીને ભગવાને રમણ કર્યું.

ગોપીજનોમાં ભગવાન પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે સ્થાપીને જ રમણ કરે તો પછી ગોપીજનો પોતે ઉત્તમ નાવિકાઓ કહેવાય નહિ, અને ભગવાનને પોતાનું સામર્થ્ય વગેરેનું સ્થાપન કરતું પડે છે તેથી તેમને ઉત્તમ રસનો અનુભવ ન થવનો પ્રસંગ આવે છે, તેથી શ્રીમદ્દામરુણ ગુણોધિનીજીમાં બીજા પદ આવે છે. ભગવાન ગોપીજનોમાં પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે મૂકીને રમણ કરે તો ભગવાનને કલેશ પ્રાપ્ત થાય તેવી તે યોગ્ય નથી. વળી, ગોપીજનોને માટે જ ભગવાન આ લીલા કરે છે, તો પછી

જાતા શ્વત્ર દેતુમાદ્ વ્રજસ્થિય ઇતિ । યગોઽપિ જાત શ્વાદ્ વિસસ્તમાલામરણા ઇતિ । આકુલેન્દ્રિ-
યત્વાન્ન વિચારો લોકિકઃ । મોષિષ્ણત્વાન્ન પારમાર્થિકઃ । યમાન્ન દૈહિકઃ । ઝત્ર આશન્તમખ્યેષુ વામુ
મુક્ત મગવતૈષ થૃતાઃ, ન તામિરિત્થર્થઃ । ચલ્પ્યન્વપ્રતીત્યા પ્રિયમાણા શ્વ, વધાપિ ન સ્વતો ધારણમ્ ।
કુલ્લદ્વદેવિસમ્બોધનમન્નમાય વિશ્વાસાર્થ ચ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ સમુદાયલીલાં નિરુપ્ય તત્ત્વાઃ પરિજ્ઞાનં કેવામપિ ન જાતમિતિ વહું વેષણીનાં પન્દ્રસ્ય ચ
વિસસ્યમાદ્ કૃષ્ણોવિ ।

કૃષ્ણવિક્રીડિતં વીક્ષ્ય મુમુહુઃ સ્વેચ્છસ્થિયઃ ।

કામાર્ષિતાઃ શશાન્કશ્ચ સગળો વિસિતોઽમવત્ ॥ ૧૯ ॥

ફરીથી લોકિક ન વિહારને લીધે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ; તેનું કારણ, દર્શાવતાં
શુકદેવેણ કહે છે કે વ્રજસ્થિયઃ. (પંદરમા સ્લોકમાં નૃત્ય વગેરે ગંધ થયું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ બહુમ
છે કે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. સોળમા સ્લોકમાં પાછો ફરીથી ગોપીજનોનો ભાવ
બાજૂત થયો. સત્તરમા સ્લોકમાં તેમણે વિહાર કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું; અને આ અઠસમા સ્લોકમાં
કહેવામાં આવ્યું કે અલ્પ જ વિહારથી ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. તેનું કારણ એ કે ગોપી-
જનો મજાની સીઓ છે, અને મજાની સીઓમાં વિશુદ્ધ ભાવ હોય છે.)

ગોપીજનોને જામ પણ થયો એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે વિસસ્તમાલામરણા, ગોપી-
જનોની માલા અને આશરણ ખસી ગયાં. ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થયેલી હોવાથી, રસોન્મુખ
થવાથી, તેમને લૌકિક વિચાર થયો નહિ. (વસ્તુ ન હોય તો લોકની લાજ લાગવાનો સંભવ છે, પણ
ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થયેલી હોવાથી પોતાનાં વસ્તુ ખસી ગયાં છે તેનો વિચાર પણ તેમને
થયો નહિ. આ વિચાર પ્રથમ છે.) ગોપીજનો પોતે મજાની સીઓ હોવાથી, ગોપિકાઓ હોવાથી, તેમને
પારમાર્થિક વિચાર પણ થયો નહિ. (પારમાર્થિક વિચાર એ છેલ્લો વિચાર છે. જો કેશ છૂટા પડી જાય તો
પરમાર્થમાં હોવાનો સંભવ રહે છે, પરંતુ ગોપીજનો ગોપિકાઓ હોવાથી પ્રથમમાર્ગને અનુસરનારાં હતાં,
એટલે તેમને પોતાના વાજ છૂટા થઈ ગયા છે એનો પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર પણ થયો નહિ.) ગોપી-
જનો શાકી ગયેલાં હતાં એટલે તેમને દૈહિક વિચાર પણ ન થયો. (દૈહિક વિચાર જો મધ્ય, બીજો,
વિચાર છે. ચોળી ન હોય તો અવયવો—સ્તનો—આમાં પાછાં થઈ જાય; પણ ગોપીજનોને જામ થયેલો
હોવાથી પોતાની ચોળીઓ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે એનો દૈહિક દૃષ્ટિએ વિચાર થયો નહિ.) તેથી
આદિ, અન્ત અને મધ્યમાં (અર્થાત્ પહેરવાનું વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ એ ત્રણનાં સ્થાનમાં) ગોપી-
જનોનાં વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ જે હતાં તે ભગવાને જ ધારણ કરી રાખ્યાં, ગોપીજનોએ નહિ એ
પ્રમાણે તત્પર્યં છે. જો કે બીજા આણસોને એમ લાગે કે વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ ગોપીજનોએ જ
ધારણ કરેલાં છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોએ પોતે તે અધું ધારણ કર્યું નથી, પણ ભગવાને જ તે
અધાને ટેકો આપીને ધારણ કરી રાખ્યાં છે.

શુકદેવેણ કુલ્લદ્વદ એ પ્રમાણે જ સંજોધન કરે છે તે પરીક્ષિતને જામ ન થાય અને પોતે જો
કહે છે તેમાં વિશ્વાસ આવે એટલા માટે છે. ૧૮

આ પ્રમાણે સમુદાયલીલાનું પર્ણ કરીને, તે લીલાનું જ્ઞાન કોઈને પણ ન થયું એમ કહેવાને માટે
શુકદેવેણ કૃષ્ણ એ સ્લોકમાં કહે ॥ કે દેવોની સીઓને અને અન્દ્રને નિરમય થયો. (ગન્ધર્વ વગેરેને
તો દર્શન જ થયાં નહિ, જ્યારે સીઓ અને અન્દ્રને નિરમય થયો; એટલે કોઈને પણ સમુદાયલીલાનું
જ્ઞાન ન થયું.)

કૃષ્ણની નિરોપ ક્રીડા જોઈને આઠાશમાં કરનારા દેવોની સીઓ

ઠામથી પીડિત થઈને મોઢ પામી; અને નક્ષત્ર સહિત અન્દ્ર પણ નિરમય

પામ્યો. ૧૯

ન હિ કસ્યાચિત્ પતિઃ પરમાનન્દો ભવતિ । ન હિ નિરાનન્દેનાનન્દો જ્ઞાતું શક્યતે । 'एष
 દેવાનન્દ્યાતી'તિશ્રુતેઃ । एवकारेणैतन्निषेधश्च । तच्चापि विज्ञेयेण क्रीडा । न हि जीवो विज्ञेयप्रज्ञां
 जानाति । खेचराणां स्त्रिय इति वासां सर्वदर्शनार्थं भगवद्भक्तो बरो निरूपितः । जीवां च दर्शनं
 न दोषाय । तासां मोह एवोत्पत्तः, न तु परिजानं रसो वा । लौकिकોऽपि चन्द्रो दृष्टवान् । सोमात्म-
 कत्वाद् देहस्य । 'सोमः प्रथम' इतिश्रुतेः । साधारण्यञ्च स्त्रियः । तच्चापि तस्य दर्शनं तस्मैव हितकारि
 न भवतीति निरूपयितुमाह शशङ्कः इति । न हि फलद्वी । आनन्दमयोऽपि । सगुणो न सत्तत्तद्विहः ।

ખરેખર, પ્રેર્યનો પણ પતિ પરમાનન્દ—કૃષ્ણ—હોતો નથી, જેનામાં આનન્દ નથી, અર્થાત્ જે
 આનન્દમય શ્રીકૃષ્ણથી ભિન્ન છે, તે આનન્દનું જન, ખરેખર, કરી શકતો નથી, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે
 કે एष દેવાનન્દ્યાતિ, આજ, આનન્દ, પરમાત્મ, ખરેખર, આનન્દ અર્થે છે. આ શ્રુતિમાં જે વચ્ચે
 પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે આનન્દથી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, ભિન્ન પદાર્થનો નિષેધ કરે છે. ભગવાનની
 ક્રીડામાં પણ વિશેષ ક્રીડા છે. ખરેખર, જાણ વિશેષ ક્રીડા જાણતો નથી. અકલ્પ્યમાં દેવતાશ દેવોની
 સ્ત્રીઓ—જે પ્રમાણે કહેવાથી ચર્ચનું દર્શન કરવાને માટે ભગવાને તેમને વરદાન આપ્યું છે. સ્ત્રીઓ
 ભગવદ્ધીક્ષાનું દર્શન કરે એમાં દોષ નથી. દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ જ ઉત્પન્ન થયો, કાંઈ સમુદાયથીજાતું
 રૂપ થયું નહિ, તેમ જ રસની પ્રાપ્તિ પણ ચર્ચાનહિ. લૌકિક ચન્દ્રે પણ દર્શન કર્યાં. રાસક્રીડામાં આવેલાં
 ગોપીજનોનાં ચન્દ્રે દર્શન કર્યાં તેમાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે દેહ ચન્દ્રરૂપ છે (અને
 તેથી ચન્દ્ર અને ગોપીજનોના દેહ વચ્ચે ભેદ નથી. 'આ જગત્ અગ્નિ અને ચન્દ્રરૂપ છે' એ શ્રુતિ
 ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દેહ ચન્દ્રરૂપરૂપ છે. જેમ અલૌકિક ચન્દ્ર ભગવદ્ધીક્ષાત્મક છે તેમ આ ચન્દ્ર
 સ્વામિનીભાવાત્મક છે, સ્વામિનીઓના આત્મામાં સોમ હુમ્પેશાં રહેલો છે તેથી તેમનો દેહ સોમત્મક
 છે. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર આધ્યાત્મિકરૂપે ગોપીજનોના દેહમાં જ રહેલો હોવાથી ચન્દ્ર ગોપીજનોનું રમણ
 સમયે દર્શન કરે તેમાં કોઈ ભાવનો દોષ નથી.) વળી, સોમઃ પ્રથમો વિધિવે—સોમે શ્રીને પ્રથમ પ્રાપ્ત
 કરી—એ શ્રુતિ પણ જેમ દર્શાવે છે કે ચન્દ્રે સ્ત્રીઓના દેહનો પ્રથમથી જ લોભ કરેલો છે તેથી ગોપી-
 જનોનું દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. સાધારણ સ્ત્રીઓએ—દેવોની સ્ત્રીઓએ—પણ
 દર્શન કર્યો. (ગોપીજનોનો દેહ અલૌકિક હોવાથી તે સોમત્મક થી રીતે કહી શકાય ? આ રાંધતું સમા-
 પાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે રાસક્રીડામાં સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવેલી હતી; ગોપીજનોના
 સિવાય બીજા સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ રાસમાં આવેલી હતી. એટલા ભગવાન જ જેમનો લોભ કરી શકે
 એવાં ગોપીજનો જ રાસક્રીડા રૂપે પૂર્ણ રૂપ સિદ્ધ કરવાને માટે રાસમાં આવ્યાં હતાં, અર્થાત્ રાસમાં દર્શન
 કરવાને માટે બહુ સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવી હતી. તેથી જ પ્રાસવૈષ્ણવપુરણમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે
 કે રાસક્રીડામાં બહુ ગોપીજનો આવ્યાં હતાં. તેથી સાધારણ ગોપત્રીનાં દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ
 આવતો નથી, કારણ કે આ સાધારણ સ્ત્રીઓનો દેહ લૌકિક છે અને તેથી તે દેહનો આત્મા સોમ છે.)

છતાં પણ—ચન્દ્રે દર્શન કર્યો તો પણ—તેણે, ચન્દ્રે, જે દર્શન કર્યો તે પોતાને—ચન્દ્રને—જ
 કિત કરનારું નથી જેમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શશંગકઃ. આ ચન્દ્ર ખરેખર કલંકવાળો
 છે. (ભગવાને ગોપીજનોનાં દર્શન કરવાથી એ કે લોભ પ્રાપ્ત થતો નથી છતાં પણ ચન્દ્રને જ દોષ પ્રાપ્ત
 થાય છે. ગોપીજનોના પ્રાથમ્યથી જે રમણ તે ચન્દ્રને કિતપ્રસન્ન છે; પરંતુ હુમ્પેશાં અલૌકિક પ્રકારના
 રમણમાં તે સિદ્ધ થતું નથી. જેમાં અવિદેશ કરવામાં આવેલો છે—પહેલાંના જેવું જ જે રમણ છે—
 એવા લૌકિક રમણમાં તો નામિકાના ચરણને પ્રજિપાત કરતું ઈલ્લહિનું વર્ણન આગળ કરશે જ. ચન્દ્ર
 કલંકવાળો છે એનો ભાવ એ છે કે આનન્દાદ્યઃ પ્રધાનમ્ (જલસૂચ ૩૩.૧૧)—પૂર્ણ આનન્દ,
 અર્થાત્ વચેરે ધર્મો પ્રજ્ઞાના જ છે—એ સૂત્રને ઝનુસરીને ચન્દ્ર ભગવાનથી પાસેથી જ આનન્દની
 ઇચ્છા રાખે છે, કારણ કે તે પોતે—ચન્દ્ર—સ્વામિનીના ભાવરૂપ છે; અર્થાત્ ચન્દ્ર પોતે જ પૂર્ણ નથી
 તેથી ચન્દ્રને પોતાના કિતની આકાંક્ષા રહે છે જ.)

તેનોદીપનેડપિ ન તસ્યાન્યાસુ ચિત્તસમ્મવાઃ । પચારાત્ સોડપિ મુમુદે । યથા પુનરેતા મોહનાન્નર્વં
પુનઃપુનર્દર્શને હદ્વદ્વકામા જાતાઃ, મત્વાસ્માગિરપિ કામરૂપતથા ક્રોધા કર્તવ્યેવિ કામાર્થિતા જાતાઃ,
તથા ચન્દ્રોડપિ । મગ્ધતિ નિવેશનાર્થં યત્નં કૃતવાન્, જતઃ કામાર્થિતો જાતઃ । અતેનામે 'નિસર્ગાત્
સુખમિ'તિપદ્યે વપપતિરુક્તા । અસ્થૈવ ચન્દ્રસ્ય અંશાસ્તતો નિવર્તિવ્યન્ત્વ ઇતિ । અન્યથા 'સદસ્યદર્શના-
ન્મુક્તિ' રિતેતત્સૂત્રં વિરુધ્ધેત । સહસ્રવળામાવાત્ । ચિદ્ર, સગળાઃ સ્વસ્તીસદિતોડપિ વિસ્મિતો જાતઃ ।
વિસયરસ પવોત્પન્નઃ, નાન્યો રસ ઇતિ ॥ ૧૯ ॥

પદમાધિભૌતિકાનામાધિદૈવિકસ્ય ચ મગ્ધદુષ્ટાદિતરસાભિનિવેશમુક્તવા 'નમ્વગોપસુતં દેવિ
પતિં મે કુર્ધિ'તિ પ્રસેકપાર્યનયા પ્રત્નં કૃતમિતિ પ્રતેકં રેચ ઇત્યાહ કૃત્વેતિ ।

આનન્દમય—અલૌકિક—ચન્દ્રે પશુ ભગવાનની કીડાનાં દર્શન કર્યો. (દેવતાઓની સ્ત્રીઓની
ભાઈક ચન્દ્ર પશુ કામથી પીડાયો એમ મૂળ શ્લોકમાં આવેલાં જ ઉપરથી જણાય છે. અને અલૌકિક
ચન્દ્રનું વર્ણન પણ જ ન કરે છે.) લૌકિક ચન્દ્ર પોતાના ગજુ—નક્ષત્રો—સાથે ભગવાનની કીડાનાં દર્શન
કરે છે; તેથી જીવન હોવા છતાં પણ ખીલ સ્ત્રીઓમાં તેનું ચન્દ્રનું ચિત્ત સંભવતું નથી. મૂળ
શ્લોકમાં જ છે તે એમ દર્શાવે છે કે લૌકિક ચન્દ્રને પણ મોહ થયો. જેમ આ દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ
થયા પછી દૂરી દૂરીને દર્શન કર્યાથી ક્રમ ઉત્પન્ન થયો—તેમ જઈને અમારે પણ કામરૂપે કીડા કરવી
જોઈ એ એ પ્રમાણે કામથી પીડાયાં—તેમ લૌકિક ચન્દ્ર પણ કામથી પીડાયો. (ચન્દ્ર સ્વામિનીના વાવ-
રૂપ હોવાથી તેને—ચન્દ્રને—દેવોની સ્ત્રીઓની ભાઈક અસિદ્ધ થાય એ યોગ્ય છે.) અલૌકિક ચન્દ્રે
ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાને માટે યત્ન કર્યો, તેથી તે કામથી પીડાયો. (દેવોની સ્ત્રીઓ અને લૌકિક ચન્દ્ર
ભગવદ્વિષયક કામથી પીડાયાં, જ્યારે અલૌકિક ચન્દ્ર કામિનીવિષયક કામથી પીડાયો એ પ્રમાણે લેઈ
છે.) આ પ્રમાણે આગળ 'નિસર્ગથી મુખ' એ પદ્યમાં ચન્દ્રાંશનું નિવર્તનરૂપી યુક્તિ આપવામાં આવી,
કારણ કે આજ ચન્દ્રના અંશો—કિરણો—તેમાંથી પાછા આવ્યા જાય. (સિંધેય આત્મન્યુપગમસૌરતાઃ
એ છાંયીસમા શ્લોકમાં તો રમણનો અલૌકિક જ પ્રકાર છે, લોકને અનુસરનારો નથી. 'નિસર્ગથી મુખ'
એ લૌકિક પદ્યમાં ચન્દ્ર ભગવાનનું રેતોરૂપ હોવાથી ભગવાનમાં તે પ્રવેશ કરે એટલે નિસર્ગપદ્યની યુક્તિ
આપવામાં આવી એમ જાણ છે.) એ નિસર્ગનો અભાવ હોય તો 'સદસ્યદર્શનથી યુક્તિ થાય છે' એ
સૂત્રનો વિરોધ આવે, કારણ કે એક સાથે સવલુ નહિ થાય. (પરં પરિવ્યક્ત એ સત્પદમા શ્લોકમાં રસ-
શાસ્ત્રમાં જણાવેલી રીત પ્રમાણે રમણ થયું એમ વર્ણન કરવામાં આવેલું હોવાથી સદ્—સવલુ, એક
સાથે સવલુ, પણ પ્રાપ્ત જ થાય છે, કારણ કે રમણનો પ્રકાર જ તે ભાતનો છે, પરંતુ અર્ધકરૂપ ભગ-
વાનમાં સદ્સવલુ પોતાની છુદ્ધિથી કામી સકાય એમ નથી, અને તે શુભ સમય જોડું હોવાથી પ્રકટ
વર્ણન કરી શકાય એમ નથી; તેથી શુકદેવજીએ આ પ્રકારે વર્ણન કર્યું એમ કીર્તિમદ્વપ્રભુજી આશા કરે
છે. સોમ રેતોરૂપ છે એમ યુતિથી સિદ્ધ થયેલું છે, એટલે ચન્દ્રના અંશનું નિવર્તન ધવામાં કોઈ ભાતનો
રોધ નથી. અરે! ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક હોવાથી જ બધું પડી શક્યો, તો પછી ચન્દ્રે ભગવાનમાં
પ્રવેશ કરવાની શી જરૂર? આ શક્યું સમ્બાધન આ પ્રમાણે છે. ચન્દ્ર રેતોરૂપ છે, અને તે અધ્યાત્મિક
રૂપે સ્વરૂપની અંદર રહેલો છે, એટલે તે રૂપે ચન્દ્રે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર છે. ચન્દ્ર ભગવાનના
સ્વરૂપમાં જ રહેલો હોવાથી તે પ્રવેશ કરે છે એ વાત બહુ સારી નથી—આ પ્રમાણે શંકા કરવી નહિ,
કારણ કે આ લીલા રમણના પ્રકારનું જ્ઞાન આપે છે. જ્ઞાન એ ન જાનીએ તો જાનીએ આ લીલા ન થાય.)

વળી, ચન્દ્ર સગળ—પોતાના મૂળ સાથે—છે; ચન્દ્ર અને પોતાની સ્ત્રી પણ વિરમય પામ્યાં.
અર્થાત્ વિરમયરસ જ ઉત્પન્ન થયો, બીજે રસ નહિ. ૧૯

આ પ્રમણે આધિર્ભાવિદોનો—સ્વામિનીના દેહમાં રહેલા ચન્દ્રાત્મક વાવોનો—અને આધિ-
દેવિકનો—ભગવદ્વાવરૂપ અલૌકિક ચન્દ્રનો—ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલા કામરસમાં અભિનિવેશ થયો,

વત્સાસાં સુરતાન્તો જાવ શ્યાહ તાસામિતિ ।

તાસામતિવિહારેણ આન્તાનાં વદનાનિ સઃ ।

પ્રામૃજત્ કરુણઃ પ્રેમ્ણા શન્તમેનાહ્ પાણિના ॥ ૨૧ ॥

અતિવિહારેણાનેકબન્ધૈઃ સમ્યક્ આન્તા જાતાઃ । વતોડપિમલીભ્યં તાસાં વદનાનિ સ્વહૃદેન પ્રામૃજત્ । યતઃ સ કરુણઃ, વદ્યમેવાવતીર્ણઃ । સર્વત્રેવ તથાવિધં જાતમિતિ શાપયિતું ઘટુવચનમ્ । તથાકરુણે હેતુઃ કરુણામિતિ । કરુણાબુદ્ધઃ । સા કરુણા વદાસીના ન ભવતીત્યાહ પ્રેમ્ણોતિ । માર્જને ક્ષેષ્ટ યથ નિષર્વત્ત્વમિતિ શાપયિતું શન્તમેનેત્યુક્તમ્ । અદ્વૈતિસમ્બોધનમપ્રતારણાય । યથં તાસાં દુઃખનિવારણપૂર્વકં પરમાનન્દં સ્થાપિતવાત્ ॥ ૨૧ ॥

તત્તોડતિવિહારાને કલ્પમાહ ગોપ્યમિતિ ।

ગોપ્યઃ સ્ફુરત્સ્ફુરત્કુણ્ડલકુન્તલત્વિજ્જ્વળક્રિયા સુચિત્ત્વાસનિરીક્ષણેન ।

માનં વધલ્ય ધ્રુવમલ્ય જગુઃ કૃતાનિ પુણ્યાનિ તત્સ્કરુહસ્પર્શપ્રમોદાઃ ॥ ૨૨ ॥

ગોપ્યો માનં વધલ્યઃ તત્કૃતાનિ જગુઃ । ગમે હિ રજોગુણમિતિવેશો હેતુઃ । તદર્થ સદ્ગજ-

પછીથી ગોપીજનોના સમગ્રનો અન્ત આપ્યો એમ તાસામ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવેલ કહે છે.

હે અંગ ! દયાહુ ભગવાને અતિનિહારથી થાકી ગએલાં ગોપીજનોનાં

મુખ મુખ આપનાર હરતવટે પ્રેમથી લુછ્યાં. ૨૧

અતિવિહારને લીધે, અનેક પ્રકારના બન્ધોને લીધે, ગોપીજનો બહુ થાકી ગયાં. તેથી આગામી લીલાને માટે ભગવાને પોતાના હસ્તથી તેમનાં—ગોપીજનોનાં—મુખ લુછી નાખ્યાં, કારણ કે તે કૃષ્ણ છે; અર્થાત્ ભગવાન્ ગોપીજનોને માટે જ અવતરેલા છે. બધે ય આ પ્રમાણે થયું, બધાં ય ગોપીજનો અતિવિહારથી બહુ થાકી ગયાં, એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ શ્લોકમાં તાસામ્ એ પ્રમાણે બહુ-વચનનો પ્રયોગ કરે છે. ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન હુછે છે તેનું કારણ એ કે ભગવાન્ પોતે કરુણ, દયાવાળા, છે. આ કરુણા ઉદાસીન—ભાવરહિત—નથી એમ દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે પ્રેમ્ણા। અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોનાં મુખ પ્રેમથી લુછ્યાં. ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન હુછે તેથી ગોપીજનોનો કલેશ નાશ થઈનય છે જ એમ દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે શન્તમેન. (શ્લોકમાં વદન લુછવાથી ક્રંકન કલેશ જ દૂર થાય છે, અધિક મુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પરંતુ ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન હુછે છે તેમાં તો ગોપીજનોનો કલેશ દૂર થાય છે અને વધારામાં તેમને અધિક મુખ થયું મળે છે. આ ભાવ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે શન્તમેન.) શ્લોકમાં અહ્ એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શાવે છે કે શુકદેવેલ પરીક્ષિતને છેતરવાના નથી. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોનું દુઃખ દૂર કરીને તેમનામાં પરમાનન્દનું સ્થાપન કર્યું. ૨૧

બહુ આનન્દ પામેલાં ગોપીજનોએ જે કર્યું તેનું વર્ણન હવે શુકદેવેલ ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં આપે છે.

ઉન્નમય સુવર્ણનાં કુણ્ડલોની અને કેશની ઠાન્તિથી સુંદર અનેલા

ગાલોની ચોભાથી, અને ભગવાનના અમૃતમય હસ્તપસહિત નિરીક્ષણથી

ગોપીજનોએ માન ધારણ કર્યું, અને ભગવાનના નખના સ્પર્શથી આનન્દ

ખામીને ભગવાનનાં પ્રભુ ઠગોનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. ૨૨

ગોપીજનો માન ધારણ કરીને ભગવાનનાં કર્મેનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ ભગવાનનાં કર્મેનું ગાન કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનામાં સ્નેહગુણો—મનનો—અતિનિવેશ થયો હતો. (ગયા

છીંછાયાં પુણ્યોપચવચ્છોકઃ । મૂર્વદ્દેશવિસરણાર્થમાનન્દાવિર્માવમાદ । તસ્ય ગમવતઃ કરુહા નલાઈ, તેવાં સ્પર્શોન જાતપીઠયા સ્થતસમ્ભોગાઃ પ્રમુદિતા જાતાઃ । અન્તઃપૂર્ણાન્દ્યા ગાનેનાવિ જાતા રિતિ જ્ઞાન્તે વિશેષણ્ ॥ ૨૨ ॥

તવલાભિસ્તુલ્યાભિર્મગવાણ્ જલક્રીડાં કૃતવાનિલાહ તામિર્યુત રિતિ ।

તામિર્યુતઃ શ્રમમપોહિતુમક્કસદ્ગૃષ્ઠસ્રજઃ સ્વકુચકુકુમરક્ષિતાયાઃ ।

ગન્ધર્વપાલિભિરન્નુદૃત આવિશદ્વાઃ આન્તો ગજીભિરિભરાહિવ મિત્રસેતુઃ ॥ ૨૩ ॥

તામિઃ સર્વામિરેવ યુતઃ મહારાગસમયે યમુનાયાં જલક્રીડાર્થે પ્રવિષ્ટઃ । તત્ર પ્રવોજનં શ્રમમપોહિતુમિતિ । તાસાં સર્વાશ્રમં જલક્રીડાયૈવ દૂરીકૃર્વન્ । મગવત્તામિઃ સદ્ ગમને જાવમાનાં ક્ષોમાં

પહેલાંનો કલેશ ભૂલી જવાને માટે આનન્દ પ્રકટ થયો એમ શુકદેવજી કહે છે. (ગયા રક્ષીકર્મા જે જ્ઞાન્તમ પદ હતું તે ઉપરથી એમ બધાંયું કે ગોપીજનોને મુખ થયું અને કલેશ દૂર થયો. પરંતુ ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી જ ગયાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું ન હતું. આ રક્ષીકર્મા આનન્દનો આવિર્ભાવ થતાં ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી ગયાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) ભગવાનના જે નખો છે તેના સ્પર્શથી ગોપીજનોને જે પીઠ થઈ તેથી તેમને સંતોગનું સ્મરણ થયું અને આનન્દ થયો. ભગવાનનાં કાર્યોનું જ્ઞાન કરવાથી પણ ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ આનન્દથી પૂર્ણ થયું એમ દર્શાવવાને માટે તત્કરુહસ્પર્શપ્રમાદાઃ જે વિશેષણ પ્રતીકને અને ત્વપદમાં આવ્યું છે. ૨૨

૧) પછીથી ભગવાને પોતાના જેવાં ગોપીજનો સાથે જલક્રીડા કરી એમ તામિર્યુત જે રક્ષીકર્મા શુકદેવજી કહે છે. (ગોપીજનો ભગવાનની આફ નિર્ભય, પૂર્ણ શુભલાવાં, અને ભાવથી આનન્દાત્મક છે, તેથી ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય—બરોબર—છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં હોવાથી જલક્રીડામાં તે ભગવાનના ઉપર જલ છાંટી શકે અને ભગવાન તેમના ઉપર જલ છાંટી શકે.)

એમ કોઈ યાદી ગએલો અને પાણીની પાળો તોડી પાડતો મહાન્ હરતી પોતાનો યાક દૂર કરવાને માટે હાથણીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ યાદી ગએલા, ગોપીજનોના સ્તનના કુંકુમથી રંગાએલી અને અંગની સાથે સંબંધમાં આવતાં ચોળાઈ ગએલી પોતાની માળાની સાથે રહેલા શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વરૂપ ભગવાનો જેમની પાછળ દોડે છે, અને જેમણે મર્યાદા તોડી તેવા ભગવાને, જેમાં અંગના સંબંધથી માળા ચોળાઈ મઈ છે અને જે ગોપીજનોના સ્તનોના કુંકુમથી રંગાએલા છે એમાં સ્વકીય યમુનાના જળમાં યાક ઉતારવાને માટે ગોપીજનો સાથે પ્રવેશ કર્યો. ૨૩

જ્યાં ય ગોપીજનો સાથે ભગવાને અડધી રાત્રે જલક્રીડાને માટે યમુનાજીમાં પ્રવેશ કર્યો. (રમણ જે પ્રકારનું છેઃ જળમાં અને સ્થળ ઉપર. આ જે પ્રકારનું રમણ સિદ્ધ કરવાને માટે આખી રાત્રીની જરૂર હોય છે. સ્થળ ઉપરનું રમણ પૂરું થતાં જળમાંના રમણનો આરંભ થાય છે; તેથી જળમાંનું રમણ અડધી રાત્રીએ શરૂ થયું એમ શ્રીમદભયજી આજ્ઞા કરે છે.) યમુનાજીના જળમાં ભગવાને ગોપીજનો સાથે જે પ્રવેશ કર્યો તેનું પ્રયોજન દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે યમમપોહિતુમ્ । ગોપીજનોના જ્યાં અંગોનો શ્રમ જળક્રીડાથી જ દૂર કરવાને માટે ભગવાને યમુનાજીના જળમાં પ્રવેશ કર્યો. (ગોપીજનોનો કલેશ દૂર થયો દત્તો તો પણ શ્રમને લીધે કોઈ કોઈ રહેલો રહેલા પરસેવાને દૂર કરવાને માટે ભગવાને તે પરસેવાને લુટી ન નાખ્યો, પણ જળક્રીડા જ કરી અને તે દાસ જ પરસેવો દૂર કર્યો.) ગોપીજનોની

મધ્યમો જલરજાર્યમ્ । તે સર્વે મિદ્ધાઃ લાઠસાગ્રજેન મયન્તિ । મયવગ્ધાપિ પ્રત્યર્થાદા બાધાવાપત્તિ-
રૂપા ઝીવાનાં જ મર્થાદા તથા સતિ નિવૃત્તા । વામરૂપસ્યૌન્ પરત્વારાધમશિર્ષાગ્નિ । પૂર્વે લાનાં

સેતુઓ—પાળાઓ—જળના રક્ષણને માટે બાંધવામાં આવે છે. તે જથ્થા સેતુઓને થાકી ગયેલી ગજરાજ તોડી નાખે છે. આ પ્રમાણે યથાગી ભગવાને પણ આત્મસામત્વરૂપી પોતાની કાદામર્થ્યદા, અને નમ્રતાથી દાસ્ય કરવારૂપી જીવની મર્થ્યદા દૂર કરી, કારણ કે ભગવાને કાદામતરૂપે ગોપીજનોનો સ્પર્શ—લોગ—કર્થો અને ધીનત્વોની સ્ત્રીઓની સાથે સંગ કર્યો. (આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં વર્ણવેલ લોકે પ્રકટમ્ ઇત્યાદિ કારિકા આપવામાં આવેલી છે, અને તેમાં અર્થિદેવિક, ઉત્તમ 'કામ' નામના મુખ્ય ભગવાન કૃષ્ણ જ લોગ કહે છે, જીભે કોઈ નહિ, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ કાદામત્ત છે. જ્યારે આ કામથી ભગવાને ગોપીજનોનો ભોગ કર્યો ત્યારે ભગવાનનું આત્મસામત્વ જતું રહ્યું; અને જ્યારે પરસ્ત્રી સાથે તેમણે સંગ કર્યો ત્યારે નમ્રતાયે ભગવાનનું દાસ્ય કરવાની જીવની મર્થ્યદા નાશ પામી. ભગવાન નિજજનોને પોતાની સાથે સંગ કરવાનો અધિકાર આપે જ છે એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્બ્રહ્મણ પરવારાધમ્યમ્ એ પદમાં પર શબ્દ વાપરે છે. વાસ્તવિક રીતે પરત્વ જો કે દોષરૂપ છે છતાં પણ રસને માટે ગોપીજનોમાં પરક્રિયાત્વનું સ્થાપન કરીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિકાર વિના રહેતું એ પ્રદાની મર્થ્યદા છે. જ્યારે શુંગારસામત્ત અનેક વિકારો ભગવાનમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભગવાનની અવિદ્યુતસ્વરૂપની મર્થ્યદા તિરોક્તિ થઈ જાય છે. જ્યાં મુખી રસમાં પરિપૂર્ણ વિકાસ થયો ન હતો ત્યાં સુધી ભગવાને ગોપીજનોને પોતાનાથી અલિપ્ત જ માન્યાં અને તેમની સાથે ક્રીડા કરી, અને આ પ્રમાણે ભગવાનનું આત્મસામત્વ જ રહ્યું; પણ જ્યારે શુંગારસનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો ત્યારે ગોપીજનો બાસથી લિપ્ત નથી એ પ્રકારનું ભગવાનનું ઘન નાશ પામ્યું, અને કેવલ આત્મન્દ જ પ્રકટ થયો. અને તેથી ગોપીજનોમાં ભગવાનને આત્મત્વની સ્ફુર્તિ પણ થઈ નહિ, પરંતુ નાશિકાવાની જ સ્ફુર્તિ થઈ. આ પ્રમાણે ભગવાનની આત્મત્વમર્થ્યદા પણ તિરોક્તિ થઈ ગઈ.) (ગયા અધ્યાયના અને આ અધ્યાયના રમણમાં ફેર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમદ્બ્રહ્મણ આજ્ઞા કરે છે કે) પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનનો સ્પર્શ જ કર્યો હતો પણ ભગવાને તેમનો સ્પર્શ કર્યો ન હતો, કારણ કે ભગવાનમાં કામ ન હતો. (ગયા અધ્યાયમાં કામો જ વિષય, કામ નથી, એ કારિકામાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે; જ્યારે આ અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી કારિકાઓમાં આર્થિદેવિક ઉત્તમ કામનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ અધ્યાયમાં ભગવાન પોતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લોગ કહે છે. આ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયના રમણમાં અને આ અધ્યાયના રમણમાં ભેદ છે.) ભગવાને દેશની અને કાલની મર્થ્યદાનો પણ સંગ કર્યો. તેથી ભગવાને જોઈ હસ્તીની મારક જલક્રીડા કરવાને માટે જલદેવતાને દૂર કરીને પોતે જલમાં પ્રવેશ કર્યો એમ વાસ્તવ્ય છે. ('દેશ' એટલે ગોપીજનોનાં અવયવો; શરીરના લુદ્ધ લુદ્ધ અવયવો ઉપર લુદ્ધ લુદ્ધ રીતે યુગ્મન, દંડ વગેરે કાસ એ લોગ કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન રસશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના ભોજને 'દેશમર્થ્યદા' કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ગોપીજનોના અવયવોનો સ્પર્શ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કર્યો, રસશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે નહિ; તેથી ભગવાને દેશની મર્થ્યદાનો સંગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પદનો વગેરે લુદ્ધ લુદ્ધ લિધિઓએ લુદ્ધ લુદ્ધ બંધ વગેરે કરવા, પત્રિની સ્ત્રીઓના સાથે જોથા ચામડાં રમણ કરતું વગેરે જે નિયમો રસશાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે 'કાલમર્થ્યદા' કહેવાય છે. ભગવાને આ નિયમોને પાલન કર્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ રમણ કર્યું તેથી તેમણે 'કાલ'ની મર્થ્યદાનો સંગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સુઓધિનીનાં વેદકાલમર્થ્યદા શબ્દ પછી એ જ છે તેનો અર્થ પહેલાં જણાવેલી બ્રહ્મ-મર્થ્યદા થાય છે; અર્થાત્ ભગવાને બ્રહ્મમર્થ્યદાનો પણ સંગ કર્યો. સ્ત્રીકર્મો આવેલા વાવિશત્ પદમાં આવેલા મા ઉપશર્ગની અર્થે દર્શાવતાં શ્રીમદ્બ્રહ્મણ આજ્ઞા કરે છે કે જલદેવતાને દૂર કરીને ભગવાને જલમાં પ્રવેશ કર્યો.) (આ નિયમમાં શ્રીહરિસાહજ આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. ૨૬ થી ૨૬ એ ચાર અધ્યાયોમાં વર્ણવેલી લીલામાં જો કે ભગવાને ગોપીજનોનો સ્પર્શ કરેલો છે, તો પણ આત્માચામો

ભગવત્સ્પર્શ એવ સિતઃ, ન તુ મગવતા વાઃ સ્પૃષ્ઠા ઇતિ । જ્ઞમામાવાન્ । દેસજાલમર્યાદા વ મમા ।
અતો હસિશ્રેષ્ઠ ઇવ જલક્રીડાચૈ જલદેવતાં દૂરીકૃત્ય સ્વયં તત્ર પ્રવિષ્ઠ શ્વર્યઃ ॥ ૨૩ ॥

તત્ર જલક્રીડાં વ કૃતવાનિત્યાહ સ ઇતિ ।

સોઽન્મસ્યલં યુવતિભિઃ પરિપિચ્યમાનઃ પ્રેમ્ણોક્ષિતઃ પ્રહસ્તીભિરિતસ્તતોઽદ્ધ ।
વૈમાનિકૈઃ કુસુમવાર્પિભિરીક્ષમાનો રમે સ્વયં સ્વરતિરાત્તમજેન્દ્રલીલઃ ॥ ૨૪ ॥

ડવ્યરીત્મત્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૪૨—, રમે તથા ચાતમરત આત્મારામોડપિ—ભાગ. ૧૦.૨૭.૩૪—,
તાસામાવિરમ્યુત્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૨—, કાચિત્કરામ્યુત્તમ—ભાગ. ૧૦.૨૬.૪—, વગેરે વાક્યો
ઉપરથી જણાય છે કે ગોપીજનોની ઇચ્છાને લીધે જ ભગવાને રમણ કયું, પોતાનું બધું સામર્થ્ય પ્રકટ
કરીને સ્વાર્થને માટે નહિ. આ જ કારણથી તે લીલામાં વૈલોક્યલક્ષ્યેકપદમ્ એ પ્રમાણે કહેવામાં
આવ્યું નથી, પરંતુ આ લીલાના આરંભમાં જ તે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. તેથી જ શ્રીમદ્ધાત્રયુલ
આ ત્રીસમા અધ્યાયના આરંભમાં સ્વાનન્દાર્પમિતીર્યંતે એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. આ પ્રમાણે
પહેલાંના ચાર, ૨૬ થી ૨૯, અધ્યાયમાં ભગવાનનું રમણ છે પણ તેમાં શ્રમલીલા પ્રકટ થઈ નથી. આ
ત્રીસમા અધ્યાયમાં તો ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી જ સર્વ કયું છે, એટલે ભગવાનને લૈકિજ્ઞા જેવો
કામભાવ થયો અને રમણનો અન્ત પણ આવ્યો. અર્થાત્ ભગવાનમાં લૈકિજ્ઞા જેવો કામ પ્રકટ થવાથી
જેમ આત્મારામત્વ વગેરે મર્યાદાનો ભંગ થયો તેમ દેશની અને કાલની મર્યાદાનો પણ ભંગ થયો. દેશ
એટલે રસનો અનુભવ કરવાનું સ્થાન; અને કાલ એટલે ધારણ કરવાનો સમય. તેથી જ ભગવાને આ
મંથી મર્યાદાઓનો ભંગ કરીને જલક્રીડાને માટે જલમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ વિષે શ્રીપુરુષોત્તમજી આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. પહેલાંની લીલામાં હાથીનું દ્ધાન્ત અને
પાળાઓ—મર્યાદા—તોડાની વાત આપવામાં આવેલી નથી, એટલે આત્મારામત્વ અને ભક્તનો ક્લેશ
એ બેને દૃષ્ટિમાં રાખીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્તુલેલી લીલામાં તો
હાથીનું દ્ધાન્ત અને સેતુ તોડાની વાત આવેલી છે, એટલે આ લીલામાં ભગવાન્ આત્મારામત્વનો અને
ભક્તોના ક્લેશનો વિચાર કરતા નથી. આ કારણથી જ આ અધ્યાયની લીલા લૈકિજ્ઞા જેવી જણાય છે,
એટલે પરીક્ષિત રાજાને પણ ધર્મની મર્યાદાના ભંગનો સંદેહ થયો અને તે વિષે તેમણે આ અધ્યાયમાં
પ્રશ્ન કર્યો. વાસ્તવિક રીતે તો આ પ્રલોકમાં મજસજનું દ્ધાન્ત આવેલું હોવાથી અને પહેલાં ત્રીસમા
પ્રલોકમાં છીલયા—લીલાથી—એ પ્રમાણે પ્રયોગ થએલી હોવાથી એમ જણાય છે કે ભગવાને પ્રશ્નના
ધર્મ વગેરેનો ભંગ કર્યો છતાં પણ તેમાં આચાર, શ્રમ, નથી, અને તેથી ભગવાન્ અક્ષિતકર્મા છે એ
વાત સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી જ મર્યાદાનો ભંગ છે છતાં પણ ભંગ નથી એમ મિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે
ભગવાનનું નિરંકુશ આત્મતાન્ત્રત્વ સિદ્ધ થાય છે; આમ બે ન હોય તો ભગવાનનું પોતાના ઐશ્વર્ય વગેરે
ધર્મને અપીન એવું બે સ્વાતન્ત્ર્ય તે નહ થઈ નવ. રસના અનુભવમ્મ અને રસને ધારણ કરવામાં બે
ભગવાન્ અનુક્રમે દેશની મર્યાદાનું અને કાલની મર્યાદાનું પાડન કરે તો ભગવાનના પ્રદક્ષિણત્વનો નાશ
થાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે દેશ અને કાલ એ બેની મર્યાદાનો ભગવાને ભંગ કર્યો. ૨૩

જલમાં પ્રવેશ કરીને ભગવાને જલક્રીડા પણ કરી એમ સ્ત્ર એ પ્રલોકમાં શુદેવજી કહે છે.

હે અંગ ! મજયુવતિઓ જલમાં આપને સર્વતઃ અભિપેક્ષ કરવા
લાગ્યાં; હાસ્ય કરતાં ગોપીજનો આપનું પ્રેમથી દર્શન કરવા લાગ્યાં
પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા અને વિગાનમાં એટલા દેવો આપને અભિનન્દન આપવા
લાગ્યા : આ પ્રકારના, આત્મારામ અને પોતાને વિષે જ જેમની રીતે છે
એવા ભગવાને મજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણ કયું. ૨૪.

સ પૂર્વોક્તઃ ક્ષીસહિતઃ । અમ્મસિ ચલં યુવતિભિઃ પરિપિચ્યમાનો જાતઃ । તતઃ પ્રેમ્યાં
 રૂંક્ષિતચ । પ્રહસતીભિઃ કૌતુકામિભિવિશ્રામિઃ કૃતસતતઃ સિચ્ચમાનઃ, ચદ્મિમુલમેવ પ્રજતિ તયૈવ
 સહ રેમ રૂતિ, પયં સર્વામિઃ । યથા સાર્યં માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકં નિર્મરસોદેન નિર્દોષમાવેન વદતિ શુક્રઃ,
 તયૈવ રાજામિ શુનોતીતિ જ્ઞાત્વા કોદેન સમખ્યપાતિત્વં સૂચયન્ સમ્બોધયતિ અક્ષેતિ । અથ પથ

સા એટલે જેમનું પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એવા સ્ત્રીઓ સાથે રહેલા ભગવાન, જલની
 અંદર યુવતિઓએ ભગવાનનો મૂળ અભિષેક કર્યો. પછીથી તે યુવતિઓએ પ્રેમથી ભગવાનની ઉપર
 દ્રષ્ટિ નાખી. આ ગોપીજનોએ હસતાં હસતાં, કૌતુક વાળાં થઈને, ભગવાનનો ચારે બાજુથી અભિષેક
 કર્યો. અર્થાત્ જે ગોપીજનની સાથે ભગવાન ભવ્ય તેમની સાથે ભગવાને રમણ કર્યું. આ પ્રમાણે બધાં
 ગોપીજનો સાથે ભગવાન રમ્યા. જેવી રીતે હું—શુકદેવજી—ચોતે ભગવાનનું માહાત્મ્ય ભણીને પુણ્ય
 એકાદી નિર્દોષભાવે બોલું છું, તેવી જ રીતે પરીક્ષિત રાજા પણ શ્રવણ કરે છે એ ભણીને શુકદેવજી
 એકાદી સૂચવે છે કે પરીક્ષિત પોતાનો અંતરંગ છે, અને તેથી તે પરીક્ષિતને જાણ્યે એ પ્રમાણે સંબોધે
 છે. આ કારણથી જ—મારો તારામાં એક છે તેથી જ—હું તને આ લીલા કહું છું એમ તારપર્યે છે.

(અહુ માણસો એક જ વખતે વગર વિચારે બીજાનો જલથી અભિષેક કરે તો તે માણસ બાકુલ
 ચર્મિત્ય છે એમ જગતમાં જાણ્ય છે; તો પછી આ પ્રસંગે પણ તે પ્રમાણે યથાનો સંભવ હોવાથી
 ભગવાનના અંતરંગ ભક્તોએ ‘ભગવાનનો અભિષેક ખીમે ખીમે કરો, આ પ્રમાણે એક સામટો અભિષેક
 કરશો નહિ’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોને વિનંતી કેમ ન કરી? આ ચંક્રા દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગ્યાસ
 કરે છે કે) અરે ! દેવોએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં કેમ નહિ? આ ચંક્રાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે
 છે કે કુલ્લમર્ચાપિર્મિર્માનિકૈરુચ્યમાના, પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરતા અને વિભાનમાં બેઠેલા દેવોથી જેમની
 સ્તુતિ કરવામાં આવે છે એવા ભગવાન છે. બધા દેવો ભગવાનને અભિનન્દન જ આપે છે, પણ કોઈને
 અટકાવતા નથી; અન્યથા—જે નિવારણ કરવામાં આવે તો—લોકમાં કમરસ પ્રકટ થાય નહિ. (ભગ-
 વાન જ્યારે ગોપીજનો સાથે રમણ કરે છે ત્યારે બીજા ભક્તોને પણ તેમનાં દર્શન ફલેભ છે; પરંતુ,
 પહેલાં આ અધ્યાયના ચોથા સ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ધિમાનસાતસજ્જલમ્—આકાશ સો
 વિભાનોથી ભરાઈ ગયું હતું—, એટલે આકાશમાં વિભાનમાં રહેલા દેવોને ભગવાનનાં દર્શન થાય એ
 સંભવે છે. પણ આ દેવો તો પ્રભુની લીલામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા મંડપરૂપે આકાશમાં રહ્યા હતા,
 અને તે દ્વારા થએલા સંબંધથી જ દેવોને આનન્દ થયો અને ભગવાનની યજ્ઞકથી પુષ્પની વૃદ્ધિ, ભગ-
 વાનની સ્તુતિ અને રચનો અભિનિવેશ એ ત્રણ જ દેવોને વિધે થયું, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન સદૃશ પણ
 તેમને થયાં નહિ. એ કે દેવોને ભગવદ્રમણનાં દર્શન થાય તો પણ તેઓ ગોપીજનોને કાંઈ પણ કહી
 શકે એમ નથી, કારણકે ગોપીજનોને કહેવાનો અધિકાર ભગવાન વિના બીજા કોઈનો નથી. છતાં પણ
 જે વસ્તુ બીજે સ્વયં દુઃખદાયક હોય છે તે વસ્તુને આ ગોપીજનોએ ભગવાનને ઘણું સુખ આપવારી
 બનાવી દીધી એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ ગ્યાસે ચંક્રા ઉઠાવી કે દેવોએ ગોપીજનોને કેમ અટકાવ્યાં
 નહિ. આ કારણથી જ શુકદેવજી કહે છે કે માત્સ્યજેન્દ્રલીલઃ, ભગવાને અજેન્દ્રની લીલા સ્વીકારી.
 તેથી, જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનના ઉપર પાછી છાટે છે ત્યારે ભગવાન પોતાના બે હાથ ઊંચા કરીને તે
 જગ અટકાવી શકે, પણ ભગવાન તેમ કરતા નથી; ભગવાન તો ઉત્તર ગોપીજનોની સામે જ પોતાના
 બે બાહુઓ લંબાવે છે. આ દેવોથી શ્રીમદ્ભગવદ્ ગ્યાસ કરે છે કે બધા દેવો અભિનન્દન જ કરે છે,
 નિવેશ કરતા નથી. ભગવાનના બાહુઓ દેવતારૂપ હોવાથી બાહુના અવયવો—આંગળીઓ, હાથ વગેરે—
 પણ દેવતારૂપ છે એમ ભાવ છે; ભગવાન એ પોતાના બાહુથી ગોપીજનોનું નિવારણ કરે તો ગોપીજન-
 રૂપી લોકમાં કમરસ પ્રકટ થાય નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ ટિપ્પણીમાં મૂળ સ્લોકના ત્રીજા
 ચરણના બે અર્થ આવે છે: એક અન્યથા અને બીજો પતોષ. અન્યથા અર્થ વિભાનમાં રહેલા દેવો વિધે
 છે, અને પતોષ અર્થમાં ભગવાનના બાહુને દેવો કહેવામાં આવે છે. દેવોનો અર્થ ભગવાનના બાહુ

હુન્મિમાં લીલાં વદામીતિમાયઃ । નન્નુ દેવૈઃ કથં ન નિપિચ્યતે તત્રાહ કુસુમધર્પિભિર્વૈમાનિકૈરીશ્વ-
માન ઇતિ । સર્વે દેવા અમિનન્દનમેવ કુર્વન્તિ, ન તુ નિવારણમિતિ । બાન્યયા હોકે કામરત્નો ન
વ્યકો ભવેદિતિ । યુવત્ય ઇલામિચારે । પરિપેકે વીરસો મા મનસિતિ પ્રેમ્ણૈચ ઈક્ષિતઃ । સ્વ-
મિતિપદેન ચલાદ્ધારેણાપિ તયેતિ સૂચ્યતે । વદાપિ સ્વમિત્રેવ રત્તિર્વિશ્વ । પરં સ્ત્રીકૃતા ગજેન્દ્રલીલા
યેન । યથા યથા જલેનોદ્ધર્ષં તથા તથા સુલમિતિ ગવદદ્યન્તઃ । મહાસૌરત્વં ચ ॥ ૨૪ ॥

વતઃ પુન્નાવધવચ્ચીદામાહ તત ઇતિ ।

તત્તત્ર કૃષ્ણોપયને જલસ્યલપ્રસૂનગન્ધાનિલગુપ્તદિક્તે ।

ચચાર મૃદુપ્રમદાગણાદૃતો યથા મદચ્યુત્ દ્વિરદઃ કરેણુભિઃ ॥ ૨૫ ॥

જલક્રોધાતન્તરં કૃષ્ણાયાઃ યસુનાયા ઉપવને જલસ્યલપ્રસૂનાં વે ગન્ધાઃ વત્તમ્યગ્નિવા
યાયુતા જુષ્ટાઃ દિક્તટાઃ સર્વદિમ્ભાગા યસિન્ વને તત્ર પુનઃચચાર । મૃદૈઃ પ્રમદાગણૈશ્ચાદૃતઃ ।
પુનઃજુષ્ટાણાં ગમને રેતું દદ્યન્નેનાહ । યથા મદચ્યુત્ મદસાવી ગવદયોરન્વચ ચ । દ્વિરદો હૃદી
કરેણુભિઃ સહિતો મપતિ, ભ્રમરેઽઽ સહિતઃ । સહજ એવાન્તઃસિતો રસ જાવિર્મૂલ્લ હૃદિ ભ્રમરાગામ-
દુદ્રવણમ્ ॥ ચચારેતિ સર્વત્ર નાનાવિષ્કીલા નિરૂપિતા । કચિહૃતાવાં મદ્ગમ, કચિદ્ દુષ્સાદાનાં

કરવામાં આવે ત્યારે વૈમાનિકઃ અને કુસુમધર્પિભિઃ એ એ વિશેષણોનો સંબંધ ભગવાનના બાહ્ય
શરીર કરવો નહિ.)

સ્ત્રીકૃમાં જે પુચ્છતિ શબ્દ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગોપીઓને સુવર્તિઓ હોવાથી શુંગર રસના
ક્રોધક્રોધી વગર વિચારે ભગવાનનો ચારે બાજુથી અભિપેક્ષ કરે છે. ભગવાનનો અભિપેક્ષ કરવામાં વીરરથ
ન થાય એટલા માટે ગોપીઓએ ભગવાનના ઉપર પ્રેમથી જ દષ્ટિ નાખી. સ્ત્રીકૃમાં સ્વપન્ ૫૬ ॥ તે
સૂચવે છે કે ભગવાને બલાહારથી પણ રમજી કર્યું; તો પણ ભગવાનની રતિ પોતાનામાં જ હતી; પણ
ભગવાને ગજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જેમ જેમ જલ છાંટવામાં આવે તેમ તેમ મુખ થાય
એ દર્શાવવાને માટે હાથીનું દદ્યન્ત આપવામાં આવ્યું છે. મહાસૌરત્વ પણ ધ્યું એ દર્શાવવાને માટે
પણ હાથીનું દદ્યન્ત આપવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પછી શુકદેવજી પુષ્પને એકાં કરવાની ક્રીડાનું વર્ણન વત્તા એ સ્ત્રીકૃમાં કરે છે.

પછીથી, જેમ મદ છોડતો હાથી હાથણીઓની સાથે ખેલે છે તેમ
જલ અને સ્વલના પુષ્પોના મન્યવાળો પવન સર્વ દિશાઓમાં ફરે છે
એવા શ્રીચમુનાજીના ઉપવનમાં ભયરાઓ અને સ્ત્રીઓથી વિદગ્ધાએકા
ભગવાન્ દુર્ધા. ૨૫

જલક્રીડ કર્યા પછી પૃષ્ણાજી—શ્રીચમુનાજીના—ઉપવનમાં; જલ અને સ્વલના પુષ્પોની જે મન્ય
તેના સંબંધવાળો વાયુ ત્યાં પ્રસરેલો છે એવા દિશ્ટાંતે—સર્વ દિશાઓના બાજો—જેમાં છે એવા પ્રકા-
રના (શ્રીચમુનાજીના) ઉપવનમાં ફરીથી ભગવાન્ દુર્ધા. (જલક્રીડ કરવાથી કુંકુમ, મણા વગેરે જાદું
રહેલું હોવાથી ફરીથી ભ્રમરાઓ જલ તેનું કત્તણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ધમણીજી આસપાસ ફરે છે કે પુનર્દુ,
ફરીથી.) ભ્રમરાઓ અને સ્ત્રીઓના મુઝો ભગવાનને વિદી વળ્યાં હતાં. ભ્રમરાઓ ફરીથી ભગવાનની
પાછળ ગયા એનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી મદ છોડતા હાથીનું દદ્યન્ત આપે છે. જે પ્રકારે મદચ્યુત્—
ગાલ અને બીજે સ્થળે મદ જરે છે એવો—હાથી હાથણીઓની સાથે, અને ભ્રમરાઓની પણ સાથે ફરે છે
તે પ્રકારે ભગવાન્ દુર્ધા. અન્તરરસમાં રહેલો સ્વાભાવિક રસ જ પ્રકટ થયો તેથી ભ્રમરાઓ ભગવાનની
પાછળ દોડ્યા. ચચાર, દુર્ધા, એ પદ વડે સર્વ સ્થળે અનેક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તથા મર્યાદામાર્ગઃ સૌભિક્ષાન્વાન્યથાકૃત ઇતિ । યથા વિવિધા લીલા બલ્યલૌકિકી । તત અવિચારેણ રમણમિતિ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—લીલાસુખયોગસંહરતિ એવમિતિ ।

અર્થ—શશાઙ્કાંશુવિરાજિતા નિશાઃ સસત્યકામોઽનુરતાબલામણઃ ।

સિપેવ આત્મન્યુપરુદ્ધસૌરતઃ સર્વાઃ શરત્કાવ્યકથા રસાશ્રયાઃ ॥ ૨૬ ॥

શશાઙ્કાંશુભિઃ પન્દ્રશ્રિભૈઃ લૌકિકૈઃ ચ વિરાજિતા નિશાઃ તા અર્થ રમે । પૂર્વોક્તપ્રકારસુ સર્વથા લીલારૂપઃ । સ કેનાપિ ન વિકલ્પયતે । જન્મેવં રમણે કો દેતુરિતિ ચેત્, તત્રાહ સસત્યકામ ઇતિ । સત્યઃ કામો યાવાં તાઃ સત્યકામાઃ । તામિઃ સહિવ ઇતિ સસત્યકામઃ । સ ઇતિ તથા પ્રાર્થિતો ચા । એવમપિ કીઠાયાં કામઃ સત્ય એવ સિતઃ, ન તુ ક્ષીણઃ, અસદ્વિપયકો યા જાતઃ ।

જેમ મદવાળો હાથી કોઈક વખત ભતાઓનો નાશ કરે છે, અને કોઈક વખત વૃક્ષની શાખાઓનો નાશ કરે છે, તેમ ભગવાને કોઈક વખત મર્યાદામાર્ગનો ભંગ કર્યો અને કોઈક વખત લૌકિકમાર્ગનો ભંગ કર્યો. આ—સ્વધની, જલની અને પુષ્પો એકઠાં કરવાની એમ—ત્રણ પ્રકારની ભગવાનની લીલા અતિ અલૌકિક છે. (લૌકિક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન આવતા શ્લોકમાં કાવ્યકથા પદ વડે કરવામાં આવેથી.) પછીથી ભગવાને વગર વિચારે રમણ કર્યું. (પહેલાંની લીલામાં દેશ, કાલ અને નામિકાનો વિચાર કરીને રમણ કરવામાં આવ્યું હતું. પણ પછીની લીલામાં આવો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી.) ૨૫

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરીને એવમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવેલ ઉપસંહાર કરે છે.

સત્ય કામવાર્ણા ગોપીજનો જેમની સાથે છે અને જેમના વિષે

સીઓ પ્રીતિ રાખે છે એવા ભગવાને પોતાનામાં જ રતિ સ્થાપીને અન્દ્રના

કિરણોથી શીભતી રાત્રીઓનું અને રસના આશ્રયરૂપ અને શરદ્ ખડતું

વર્ણન કરનારી સર્વ કાવ્યકથાઓનું આ પ્રમાણે સેવન કર્યું. ૨૬

શશાઙ્કના અંશુઓથી—લૌકિક અન્દ્રનાં કિરણોથી—જે રાત્રીઓ શીભતી હતી તેમાં આ પ્રકારે ભગવાને રમણ કર્યું. (પહેલાં એક રાત્રીના રમણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું; બીજા આ શ્લોકમાં બીજી ચ રાત્રીઓના રમણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમ છે લૌકિક રાત્રીઓમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન કરીને બીજી રાત્રીઓમાં ભગવાને રમણ કર્યું, કામલીલા કરી.) પહેલાં જણાવેલી પ્રકાર તો હુમ્મેશાં લીલારૂપ છે અને તેનો કોઈ પણ પ્રકાર સાથે વિરોધ આવતો નથી. (પહેલાં નૃસિંહી અંદરનો ભાવ પ્રકટ થવાથી આન્તર રમણનો પ્રકાર હતો. તેમાં જે ભાવ જે ગોપીજનની અંદર સ્થાપવામાં આવ્યો હતો તે ભાવનો અનુભવ તે ગોપીજન હુમ્મેશાં કરે છે. તેથી જ્ઞાનરૂપી તાંબૂલ જે ગોપીજનની પાસે છે તે ગોપીજનનું કાર્ય ભગવાનની ગેરહાજરીમાં સર્વને ઉપદેશ આપવાનું છે એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકાર ઘેર જતું ઇલાદિ પ્રકારોની સાથે વિકૃત નથી. આ કારણથી જ કૌપુ રમે દાહર્નિકામ્ એ પ્રમાણે છપીસમા અધ્યાયના આરંભની કારિકાઓમાં કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ તે રમણ દિવસે પણ હોવાથી તેમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન વચેરે કરવામાં આવ્યું નથી.)

અર્થ ૧. આ પ્રમાણે કામલીલાથી રમણ કરવામાં શો દેતુ છે? આ સંક્રાંત સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે સામત્યકામઃ, સત્ય છે કામ જેમનો એવાં ગોપીજનો સત્યકામ કહેવાય છે; ભગવાન આવાં સત્યકામ ગોપીજનોની સહિત છે એટલે ભગવાન સસત્યકામા કહેવાય છે. (સા અને સામ-કામઃ એમ બે પદ દ્વારાં તરુને સીમહામણુલ બીજે અર્થે આપતાં આપ્ય કરે છે કે) અથવા સા, એટલે ગોપીજનોએ જેમની તે પ્રકારે પ્રાર્થના કરી છે એવાં પણ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી પણ હીરામાં કામ સત્ય જ છે, હીલ્લ યપો નથી, તેમ જ તે કામનો સિવ પણ અસખ નથી. (દશમસ્કન્ધના ઓગણીસમા અધ્યાયમાં કુમારિકાએએ કાવ્યવર્ણને પ્રારંભ કરી કે વતિ એ કુદ—નન્દસપ્તના પુત્રને મારા પતિ

ઉપરુંદઃ સૌરતં યસ્ય તથા જાતઃ, ન તુ વાસુ રવિં સ્થાપિતવાન્ । તથા સતિ વાસુ સ્મસ્માદ પુત્રા
મયેયુઃ । સર્વા-એવ નિશા એવં નીતાઃ । શરદ્ધિં નીતા । કાવ્યકયા અપિ મીતાઃ । કાવ્યોક્ત્રપ્રકારેણ
ગીતગોવિન્દોક્ત્યાયેનાપિ રવિં કૃતવાન્ । તત્ર હેતુઃ રસાશ્રયા इति । કામરસલેખેયે પ્રસિદ્ધઃ, યાવત્
પુરુષો-રસે ગૌણભાષં ન પ્રાપ્નોતિ સાષત્ર રસિકો સવતીતિ । શરદ્ધર્ષનભાવાં યા યત્ કાવ્યમ્, તત્ર
યાઃ કથાઃ, યાતાં રસાશ્રયા इति । મિશ્રા યસાં ચ લોકપ્રસિદ્ધાઃ કિન્તુ કાવ્યોક્તા એવ । તત્ર દિ
નિયતિકૃત્વાદિરદિશ્યં હૃદયકતા ઝનન્યાધીનતા, તથા અન્યેડપિ ગુણાઃ । તથા મગવહીલાપ્રયોજાતા
દ્વયર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

एवमेतां लीलां श्रुत्वा राज्ञः सन्वेह उत्पन्नः । तन्निवारणार्थं शङ्कुवे संस्थापनायेति त्रिभिः ।

અને કેમ 'પણુ હોતો નથી' (કામસૂત્ર ૨.૨.૩૨). આ પ્રમાણે ભગવાને મર્યાદા વિનાનું રમણુ કર્યું છતાં
પણુ ગોપીજનોમાં સત્ય જ કામ સ્થાપનામાં આવ્યો. આ સત્ય કામ મોક્ષ—નિલક્ષીતામાં પ્રવેશ—
આપનારો છે, અને આ કામથી ગોપીજનો ભગવાન મેળવશે જ.

આ પ્રમાણે ભગવાને રાત્રીઓનું સેવન કર્યું. પછીથી ભગવાને પોતાનામાં જ સૌરત—રતિ, વીર્ય—
સ્થાપ્યું; તેમણે ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કર્યું નહિ. (રમણમાં સહુ-સવણુ થયું છતાં પણ ભગવાને
ચન્દ્રનાં ફિરણોને પોતાનામાં જ સ્થાપ્યાં, ગોપીજનોમાં સ્થાપ્યાં નહિ. જેમ કોઈ પાત્રમાં રહેલું ધી ન્યાદે
ઓગળી નાથ છે ત્યારે તે જ પાત્રમાં રહે છે, તેમ ભગવાનમાં રહેલાં ચન્દ્રનાં ફિરણોનો આવ થયો તો
પણુ તે ફિરણો ભગવાનમાં જ રહ્યાં.) બે ભગવાન-ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કરે તો તેમના વિષે
ભગવાનથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય.

અહીં ય રાત્રીઓ ભગવાને આ પ્રમાણે જાળી; શરદ્ જતુ પણ આ પ્રમાણે જાળી; કાવ્યકયાઓ
પણુ આ પ્રકારે સેવી. કાવ્યોમાં વર્ણવેલા પ્રકારે, ન્યારેયે રચેલા 'ગીતગોવિન્દ' નામના કાવ્યમાં વર્ણવેલા
પ્રકારે, પણ, ભગવાને રમણુ કર્યું. ગીતગોવિન્દમાં વર્ણવેલા પ્રકારે રમણુ કરવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં
શુદેવેલ કહે છે કે રસાશ્રયાઃ ત્યાં શુધી પુરુષ રસમાં ગોણ ન અને ત્યાં શુધી તે રસિક યઈ શકતો
નથી—આ પ્રકારનો કામરસ કાવ્યોમાં જ, રાત્રીની કથાઓમાં જ, પ્રસિદ્ધ છે. (હવે શરદ્ વગેરેનો
બીજો અર્થ આપતાં શ્રીમદ્દામણુલ આપ્યા કરે છે કે) અથવા તો શરદ્નું વર્ણન કરવાઈ જે કાવ્ય, તેમાં
આવેલી જે કથાઓ, તેમના રસનો આશય અનેલી રાત્રીઓ. આ પ્રકારની રાત્રીઓ જગતમાં પ્રસિદ્ધ
નથી, પરંતુ કાવ્યમાં જ વર્ણવવામાં આવેલી હોય છે. (મગ્ધપ્રકાશ 'કાવ્યપ્રકાશ' નામના પોતાના
કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપરના અન્યમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે) કાવ્યમાં પ્રદીપ્ત્યે જગતમાં કરેલા નિયમો વગેરે છોઈ
શકેનું નથી, તેમાં એકલો આનન્દ જ હોય છે અને તે બીજાના ઉપર આધાર રાખતું નથી. આટલું જ
નહિ પરંતુ (કાવ્યશાસ્ત્રમાં નક્ષત્રેલા) બીજા પણ શુણ્ણે કાવ્યમાં હોય છે. અર્થાત્ ભગવહીલાની રાત્રીઓ
તે પ્રકારની યઈ. (લૌકિક કાવ્યોમાં પણ ચરત્વતી ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થોનું જ વર્ણન કરે છે;
ફક્ત લૌકિક માણુનો જ કાવ્યોનો અર્થ લુપ્ત કરીને સાંસારિક વાણત્યોમાં ઘટાયે છે. આ કારણથી જ
મધ્યીન મહાનુભાવી પુરુષો લૌકિક કાવ્યોમાં પણ હવનું નામ દૂર કરીને ત્યાં ભગવાનનું નામ મૂકીને
લેરી થાસે ગાન કરાવતા હતા.) ૨૬

આ પ્રમાણે ભગવાનની આ લીલાનું શ્વણુ કરીને પરીશિત્ દાલને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. આ
શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે શુદેવેલ સંસ્થાપનાય હંબાદિ ત્રણ કલોકોમાં પરીશિત્ દાલની શંકાનું
વર્ણન કરે છે. (કોઈ અગ્નિ પામીલો ત્રનુપ્પ એમ માને કે ભગવાનની આ લીલામાં વિપવની વાત છે,
અને તેથી તે મર્યોચ છે. આ દરજ્જાથી જ પરીશિતને શંકા ઉત્પન્ન થઈ દાલની શંકાનું શુદેવેલ
સમજન આપે છે તેથી બીજા કોઈને બે ભગવાનીલા વિષે ખોટી બુદ્ધિ થઈ દરે તો તે પણ દૂર થઈ જશે.)

રાજોવાચ-સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રજ્ઞમાયેતરસ્ય ચ ।

અવતીર્ણો હિ ભગવાનંશેન જગદીશ્વરઃ ॥ ૨૭ ॥

અવતારવિરુદ્ધં લોકયેદવિરુદ્ધં પ્રમેયવિરુદ્ધં चेति । तादृशकरणे अवश्यं हेतुर्वक्तव्यः । तदभावेऽपि लीलायाः सिद्धत्वात् । तत्र प्रथममवतारविरोधमाह । धर्मसंस्थापनाय भगवदवतारः । 'धर्मसंस्थापनाय चे'ति वाक्यात् । अधर्मनिवृत्तये च । तदुपव्यायमेव भगवदवतारः । दैत्यादिवधो भूमाहरणं च अधर्मनिवृत्तये । एतव्यमेवावतारः, नान्यार्यमिति हि शब्द आह । भगवानिति तस्य साधनम्, अन्यथा पूर्णकालस्यावतारो न घटेतेति । लोकोपकाराय एवाभ्यामेव । अंशेन बलमद्रेण । आगत्य तथाकरणे हेतुः जगदीश्वर इति । ॥ हि सर्वरक्षकः । अतः पाठनार्यमेवं कृतवान् ॥ २७ ॥

કિમતો યથેવમ્ ? એવમેતદિત્યાહ સ કથમિતિ ।

સ કથં ધર્મસેતૂનાં કર્તા વક્તાભિરક્ષિતા ।

પ્રતીપમાચરત્ બ્રહ્માન્ પરદારાભિમર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

રાજા કહે છે:—

ધર્મને સારી રીતે સ્થાપવાને માટે અને અધર્મનો નાશ કરવાને માટે

જગતના ઈશ્વર ભગવાન્ બલદેવજી સહિત અવતર્યા. ૨૭

ભગવાનની-લીલા અવતારથી વિરુદ્ધ છે, લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ છે, અને પ્રમેયથી વિરુદ્ધ છે. ત્રણ પદાર્થોથી વિરુદ્ધ એવી આ પ્રકારની લીલા કરવામાં ભગવાનનો જે હેતુ હોય તે અવશ્ય કહેવો મોઢકો. ભગવાને આ પ્રકારની લીલા ન કરી હોત તો પણ તેમની લીલા સિદ્ધ હતી.

તેમાં પ્રથમ પરીક્ષિત અવતારથી વિરોધ દર્શાવે છે. ભગવાનનો અવતાર ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવાને માટે છે, કારણ કે 'ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને માટે દરેક યુગમાં હું અવતાર લઉં છું' એ પ્રકારનું ગીતાણમાં ભગવાનનું વાક્ય છે. અધર્મનો નાશ કરવાને માટે પણ ભગવાનનો અવતાર છે. અર્થાત્ ધર્મનું સંસ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બે પ્રયોજનને માટે જ ભગવાન્ અવતાર લે છે. દૈત્ય વગેરેનો વધ કરવો અને પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવો એ બે કાર્ય અધર્મનો નાશ કરવાને માટે છે. આ પ્રયોજનને માટે જ ભગવાનનો અવતાર છે, બીજા પ્રયોજનને માટે નહિ એમ હિ શબ્દ દર્શાવે છે. (દૈત્યનો નાશ અને પૃથ્વીના ભારને દૂર કરવું એ બન્ને પણ ભગવાનના અવતારનાં કાર્ય છે, તો પછી આ બે કાર્યની માફક ભગવદ્લીલા પણ અવતારનું કાર્ય છે—આ પ્રમાણે કોઈએ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ભગવદ્લીલા અધર્મનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી ન હોવાથી અધર્મના નાશને માટે તે નથી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવદ્લીલા અવતારનું ગૌણ કાર્ય પણ નથી.) જૈનધર્મ વગેરે ભગવાનના અણુ જ લીલામાં સાધન છે એમ ભગવાન્ અવતારનું ગૌણ કાર્ય પણ નથી.) જૈનધર્મ વગેરે ભગવાનના અણુ જ લીલામાં સાધન છે એમ ભગવાન્ અવતારનું ગૌણ કાર્ય પણ નથી.) જૈનધર્મ વગેરે ભગવાનના અણુ જ લીલામાં સાધન છે એમ ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરીને, જગતમાં આવીને, ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બેથી જ શકે નહિ. વળી લોકોને મોક્ષ આપવા રૂપે ઉપકાર પણ ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બેથી જ થાય છે. ('ધર્મ' એ 'ભગ' શબ્દના અર્થમાં જ આવી બાધ છે; તેથી તે ધર્મનું રક્ષણ આવશ્યક હોવાથી થાય છે. ('ધર્મ' એ 'ભગ' શબ્દના અર્થમાં જ આવી બાધ છે; તેથી તે ધર્મનું રક્ષણ આવશ્યક હોવાથી એ રક્ષણ કરવાનું સાધન ભગવાનના જૈનધર્મ વગેરે છ ભગ જ છે.) અંશેન એટલે બલદેવજીની સાથે ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરીને, જગતમાં આવીને, ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ કરે છે, તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે જગદીશ્વર. ભગવાન્, ખરેખર, સર્વનું રક્ષણ કરે છે; તેથી સર્વનું રક્ષણ કરવાને માટે ભગવાને બલબદ્ની સાથે અવતાર ધારણ કર્યો. ૨૭

આ પ્રમાણે હોય તો તેથી શું? આ પ્રમાણે શંકા થતાં પરીક્ષિત સ કથમ્ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે આ પ્રમાણે થાય.

હે બ્રહ્મા ! ધર્મની મર્યાદાના બતાવનાર, કહેનાર અને સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર એવા ભગવાને ચરસી સાથે સંગ કરવા રૂપે ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કેમ કર્યું ? ૨૮

ધર્મમર્યાદાપાલકાનાં નિર્માતા । સ્વયં વક્તા ૫ । ઉપપાત્રેડમિરક્ષિતા ૩ । વાદના પ્રતીપં પ્રતિકૂલમાચરત્ । ધર્મો નષ્ટઃ, અધર્મઃ સ્થાપિતઃ, અધર્મઃ કૃતઃ, ઉક્તઃ, રક્ષિતઃ । અતઃ પ્રતીપા-
ચરણમયુક્તમ્ । તત્ર હેતુર્વક્તવ્ય ઇતિ બ્રહ્મલિલિસમ્બોધનમ્ । યે પદ્માપદાર્થો ઉક્તાઃ, તેષાં સ્વરુપમેક-
ત્રેયેતિ તર્મિર્વિદ્ધાતિ પરદારાભિમર્શનમિતિ ॥ ૨૮ ॥

નતુ કામાત્ કરણમિતિ ચેત્, ઉત્રાહ આસકામ ઇતિ ।

આસકામો યદુપતિઃ કૃતવાન્ ચૈ જુયુષ્સિતમ્ ।

કિમભિપ્રાય एतं नः संशयं छिन्धि सुमते ॥ २९ ॥

સ્વત પવાસાઃ કામા ચેન । યદુપતિરિતિ વિચાર્યાંયામપિ કામનાયામનૈકલીપાતિઃ । વાદ-
જોડપિ મૂલ્વા જુયુષ્સિતં, લોકનિન્વિતં કૃતવાન્ । તત્ર કરણે કોડમિપ્રાયઃ । પરસ્પરવિરુદ્ધાર્થવાદુ-
મયોર્મરણં ન સમ્ભવતિ । નૈકતાપિ વિરુદ્ધાનામ્ । વિરુદ્ધસર્વધર્મોત્તરયત્વેડપિ પ્રયોજનં વક્તવ્યમ્ । નૈવત્
કર્મ લોકહિતમ્, નાપિ સ્વહિતમ્ । સ્વસ પૂર્ણત્વાત્ । એકસ મર્યાદૈવ હિતકારિણી । તંયાં ગૌપિકા-

ભગવાન્ ધર્મની અર્થાદાતું રક્ષણ કરનાર મહાત્મલેહે, સ્વધર્મોના કર્તા છે; ભગવાન્ પોતે ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર છે, અને ધર્મનો નાશ થતો હોય તો તે નષ્ટતે તેનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર છે. આવા પ્રકારના ભગવાને, ધર્મવિરુદ્ધ આચારણ કર્યું. ધર્મનો નાશ, અધર્મેનું સ્થાપન, અધર્મે કરવામાં આવ્યો, અધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો અને અધર્મનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું; તેથી ભગવાનનું આ ધર્મવિરુદ્ધ આચારણ અધોઽય છે. આ અધોઽય આચારણ કરવામાં પ્રયોજન કહેવું નોકસ છે. એમ દર્શાવવાને માટે પરીક્ષિત શુકદેવજીને કહ્યું છે. ધર્મનો નાશ, અધર્મેનું સ્થાપન, અધર્મેનું આચારણ, અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મનું રક્ષણ એ પાંચ પદાર્થો જે કહેવામાં આવ્યા છે તે અર્થાતું સ્વરૂપ એક જ છે. તેમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે પરદારાભિમર્શનમ્, પરસ્પર સંગ. (સંસ્પાદનાય ધર્મસ્ય પ્રદાતાપેતસ્ય જ એ પંક્તિમાં ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બે ભગવાનના અવતારનાં કાર્ય છે એમ કહીને પ્રતીપમાચરત્ એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ધર્મનો નાશ અને અધર્મનું સ્થાપન એ બેનું વર્ણન કરે છે, કર્તા પદ્મામિરક્ષિતા એ પ્રમાણે કહીને પ્રતીપમાચરત્ એમ કહેવામાં આવ્યું; તે અધર્મનું આચારણ, અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ એ ત્રણનું વર્ણન કરે છે.) ૨૮

અરે! ભગવાને કામથી આ પ્રમાણે કર્યું—આ પ્રકારની શંકા તમાં પરીક્ષિત કહે છે કે આસકામઃ

આસકામ યદુપતિઃ ભગવાને કયાં હેતુથી આવું નિન્વિત કામ કર્યું ?

હે સદાચારીઓ! શુકદેવજી! મારી આ શંકા દૂર કરો. ૨૯

ભગવાને પોતે જ પ્રમાણનીરમો અપ્રાપ્ય છે, એટલે તે આસકામ છે. ભગવાન્ પોતે યદુપતિ છે; એટલે એ તેમને ઇચ્છાં હોય તો પશુ અનેક સ્ત્રીઓ તેમને મળી શકે એમ છે. ભગવાન્ આવા પ્રકારના છે; છતાં પણ તેમણે લોકો નિન્દા કરે તેનું પરસ્પરસંગરૂપ કાર્ય કર્યું. આવું કરવામાં ભગવાનનો સૌ અભિપ્રાય હશે ? પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી ધર્મ અને અધર્મ એ બેનો તેમાં સંભવ નથી. વળી, વિરુદ્ધ પદાર્થો એક જ રસને રહી શકતા નથી. ભગવાનમાં વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મો રહેતા છે; છતાં પણ ભગવાન્ આવું ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરે તેમાં પ્રયોજન અત્યવશ જોઈએ. પરસ્પરસંગરૂપ કાર્ય અગત્યને હિત કરનારું નથી, તેમ જ ભગવાનને પોતાને હિત કરનારું નથી, કારણ કે ભગવાન્ પોતે પૂર્ણ છે. લોકને તો મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. તે પ્રમાણે ગોપિકાઓને પણ મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. (ગોપીઓનો કામ પૂર્ણ કરવો એ જ ભગવાનની લીલાનું પ્રયોજન જ એમ એ કહેવામાં આવે તો તેના અપાપમાં શભ કહી શકે કે) ઉત્થર અન્તર્યામી છે અને તેથી તેમને કાંઈ પણ અગ્રાધ્ય નથી, (અર્થાત્ ભગવાન્ અન્તર્યામી હોવાથી

નામપિ । અન્તર્યામિણ દેશ્વરસ્ય ચ કિશ્ચિદસાધ્યમ્ । અતઃ एवं सति किमभिप्राय एतत् कृतवान् ।
કઃ અભિપ્રાયો વસ્યેતિ । એતં નોડ્ઝાકં સર્વેવામેવ સંશયં છિન્ધિ । કિંચ, સુપ્રત દે સદાધાર-
લક્ષણવ્રતયુક્ત । વર્તીદમસદ્ગુણમિવ સાત્, ત્વયા નોકં સ્યાત્ । યદિ વા અધર્મઃ સ્યાત્, તથ દુષિર્ન
સ્યાત્ । પ્રતીયતે ચ વિપરીતમ્, બલો નિર્ણયો વક્તવ્ય ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રથમતઃ અવતારવિરુદ્ધં કૃતવાનિતિ ચતુક્તમ્, ઉત્તોચરઆદ ધર્મવ્યતિક્રમ इति ।

શ્રીશુક ઉવાચ-ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટ દેશ્વરાણાં ચ સાહસમ્ ।

તેજીયસાં ન દોષાય વદ્ધેઃ સર્વસુખો યથા ॥ ૩૦ ॥

કિમેવદીશ્વરાણાં પરિવ્રં ન ભવતીત્યુચ્યતે, આહોસ્તિદન્યાર્યમાત્રોડ્ઝ્યાત્ કરોતીતિ । ન હિ
કિશ્ચિદ્વચદનાર્યમાત્રઃ કિશ્ચિત્ત વિવદ્યતિ । ન કન્યાર્યમપ્યાગતઃ સ્વપ્નં પરીલગતિ । પ્રકાશનાર્ય-

ગોપીજનોને બીજે પ્રકારે જ પ્રેરણા કરીને તેમનામાં બીજે મનોરથ ઉત્પત્ત કરી શકે એમ છે.) (અથવા
તો બીજે પ્રકારે પણ અર્થ સંભવે છે. ભગવાને આ પ્રકારની લીલા નથી કરી એમ જ માની લો—એમ
જો કહેવામાં આવે તો તેનો નવાબ જો કે) ભગવાન્ અન્તર્યામી હોવાથી તેમને કાંઈ પણ અસાધ્ય નથી.
(અન્તર્યામી અને ઈશ્વર એ એ વિશેષણોનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. જેમ અન્તર્યામી હોઈને પણ ઈશ્વર
બહાર પણ ફેલાતું હાન કરે છે, તેમ આ વિરુદ્ધ લીલા પણ અસાધ્ય નથી.) તેથી આ પરિસ્થિતિમાં
ભગવાને કયા અભિપ્રાયથી આ લીલા કરી. કયો અભિપ્રાય છે જેમનો તે ભગવાન્ કિમભિપ્રાયઃ કહેવાય
છે. અમરના બધાંયનો આ સંશય દૂર કરો. વળી, દે સુતત્' અર્થાત્ દે સદાચારી મત કરનાર શુકદેવજી ।
જો ભગવાનની આ લીલા અધર્મિત ભેલી હોય તો આપે તેનું વર્ણન કરેલું ન હોય. જો ભગવાનની લીલા
અધર્મ હોય તો આપને તેમાં કશું થાય નહિ. પણ ભગવાનની લીલા વિપરીત પ્રકારની દેખાય છે, માટે
આપે તેનો નિર્ણય કહેવો જોઈએ એમ અર્થ છે. (ભગવાનની લીલા વિષે એ પ્રકારની શંકા છે, એક યજ્ઞ
એ કે ભગવદ્લીલા નિસ્તિ છે, અને બીજી શંકા એ કે ભગવદ્લીલાનું પ્રયોજન શું. પહેલી શંકા બીજા
બધાંયોને છે, અને બીજી શંકા પરીક્ષિતને પોતાને પણ છે. બીજી શંકાનું સમાધાન અનુમદાપ મલા-
નામ્ એ સાહગ્રીસમ રસીકમાં આપવામાં આવેલું છે) ૨૬

પ્રથમ પરીક્ષિતે જે કહ્યું કે ભગવાને અવતારવિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું તેનો ઉત્તર શુકદેવજી ધર્મવ્યતિક્રમ
એ રસીકમાં આપે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે

ધર્મનું ઉત્ત્થન અને સાહસ એ એકસરખું ધર્મવાળાઓમાં લેવામાં

આવે છે. જેમ સર્વનું વાક્ષણ કરનાર અગ્નિને કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ પ્રાપ્ત

થતો નથી તેમ અગ્નિ તેજસ્વી વ્યકિતઓને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૩૦

તમે શુ કહેવા માગો છો—તમારું કહેવું એવું છે કે એકસરખું ધર્મવાળાઓમાં આ પ્રકારનું ચરિત્ર ન
હોય, અથવા તો તમે એમ કહો છો કે એક કાર્યને માટે આવેલી વ્યકિત બીજું કાર્ય કરે છે (અનો
ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.) એક કાર્ય કરવાને માટે આવેલી સુરુપ બીજા કાર્યનો નાશ નથી કરતો એમ નથી.
અન્ય પ્રયોજનને માટે આવેલી પદાર્થ પોતાના ધર્મનો નાશ કરતો નથી. પ્રકાશ આપવાને માટે આવેલી
દીવો જો ઘરની સાથે સંબંધમાં આવે તો તે ઘરને બાળી જ નાખે છે (અર્થાત્ દીવો પોતાના સ્વરૂપને
ઘરમાં જોડે છે, ઘરને પોતાના જેવું બનાવે છે તેવી જ રીતે ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવાને માટે
પ્રકટ થયેલા છે. છતાં પણ જો તેમને કોઈ પ્રેમભાવે ભરે તો ભગવાન્ તેનામાં સ્વરૂપાનન્તરું સ્થાપન
કરે છે જ. જેમ ગિઝાર કરવા અગ્નિથી શબ ઉષ્ણમાં વિહાર કરે છે, વિહાર કરતાં એવડોને આદ્ય આપે
છે તેમ ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવા પ્રકટ થયેલા ॥ છતાં પણ ભગવાને સ્વરૂપાનન્તરું હાન કરે છે.

માગતો દીપઃ ગૃહેણ સ્પૃષ્ટમેત્ સહસ્રેવ । અત્ ઈશ્વરધર્મોડયમ્ । બન્ધવ્યા ઈશ્વર ઇવ ન ભવેત્ । ન હિ
 વળિજામિવ પ્રમોર્નિયનોડસિ સર્વકર્મસુ । ઈશ્વરધર્માઐવે ક્ષિતિ તાન્ ગણવતિ ધર્મવ્યતિક્રમઃ સાહસ-
 સિત્તાદયઃ । ધર્મવ્યતિક્રમો વિગમાનોદ્ગત્તમ્ । સાહસમવિગમાનકરણમ્ । ઇત્દુભયમીશ્વરે દૃષ્ટમ્ ।
 'ન હિ દૃષ્ટે અનુપપન્નં નામ' । ચકાવતીશ્વરસેવકાનામપિ, વીર્ષોદિમત્તં વા । ઇત્દેવ વા સાહસમ્,
 સહસા ક્રિયમાણત્વાત્ । નન્વેયં સત્તિ તત્કર્મફલં કયં ન ભવેદિત્યાસાદ્વાહ તેજીયસામિતિ । અતિવે-
 જક્ષિનામેતન્નાધર્મજનકમ્ । વિધિનિપેષષાપચાનાં નિવોન્વવિષયત્વાત્ । યયા લોકે તયા વેદેડપિ ।
 અતિતેજક્ષિનાં સર્વકર્મદહનસમર્થાનાં ન દોષજનકં ભવતીત્વજ દૃષ્ટાન્તમાહ વહ્નેઃ સર્વભુજ इति । ન
 હિ સર્વાન્ દહન્ યદ્વિર્વધમાન્ ભવતિ, સર્વં મહ્યન્ અમહ્યમશ્વકો વા, તયા સર્વં વિજન્ સર્વત્ર

જુગાં નિઃશ્રેયસાર્યાંષ વ્યકિર્મગવતો નુપ—હે સહ! મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય
 છે—એ શ્લોકમાં ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન આપવામાં આવેલું છે. અવતારનું આ પ્રયોજન
 ભગવાનની ક્ષીણથી પણ સિદ્ધ થાય છે જ. ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ ગતે પણ મનુષ્યોના
 કલ્યાણને માટે જ છે; તેથી જો મનુષ્યોનું કલ્યાણ ખીજે પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તો પછી ધર્મનું
 સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ જોની જરૂર રહેતી નથી. તેથી ભગવાનની ક્ષીણ પોતાના અવતારથી
 વિરુદ્ધ નથી.)

(હવે શ્રીમદ્વાપ્તુષ્ઠ જગત્ અને પ્રજાઓનો વિરોધ દૂર કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે) તેથી આ ઈશ્વરનો
 ધર્મ છે. આ પ્રમાણે જો કરવામાં ન આવે તો ઈશ્વરનું ઈશ્વરપદ જ ન રહે. (સાધનવિરુદ્ધ ફલનું દાન
 કરવાથી ક્ષીણ કરવાનો ધર્મ ઈશ્વરનો જ છે. ન મર્યાદેશિતધિષામ્—અશમાં કુદ્ધિ રાખનારાઓમાં
 કામ પોતાનું કાર્ય કરી શકતો નથી—(ભાગ. ૧૦. ૧૬. ૨૬) એ શ્લોકમાં આ જ વાત કહેવામાં આવી છે.
 આથી સ્પષ્ટ સમસ્ય છે કે વેદના પણ નિયામક ભગવાન છે, વેદ કાંઈ ભગવાનનો નિયામક નથી.)
 અર્થાં કાર્યોની અંદર ભગવાનને બહુકંત્રી માફક નિયમ હોતો નથી.

આ બધા ઈશ્વરના ધર્મો છે જોમ કહીને શુદ્ધેવળ ધર્મવ્યતિક્રમ, સાહસ ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે તે
 ધર્મોની ગણના કરે છે. ધર્મવ્યતિક્રમ એટલે જે અસ્તિત્વમાં છે તેનું ઉલ્લંઘન. સાહસ એટલે જે અસ્તિ-
 ત્વમાં નથી તે કરવું. આ બંને ધર્મો ઈશ્વરમાં જોવામાં આવે છે. જે વસ્તુ જોવામાં આવતી હોય તે
 અસંભવિત હોય નહિ' એ પ્રમાણે ન્યાય છે. શ્લોકમાં જે જ છે તે જોમ સૂચયે છે કે ઈશ્વરના સેવકોમાં
 પણ, અથવા તો વીર્ય વગેરે ધર્મોવાળાઓમાં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. અથવા તો આ જ—ધર્મનું
 ઉલ્લંઘન જ—સાહસ છે, કારણ કે તે એકદમ ભગથી, વગર વિચારે, કરવામાં આવ્યું છે.

અરે! જો આ પ્રમાણે એવ તો પછી તે ધર્મનું ફળ કેમ ન થાય? આ સંક્રાંત સંભાધાન કરતાં
 શુદ્ધેવળ કહે છે કે તેજીયસામ્. અતિ તેજસ્વી પુરુષોમાં આ—ધર્મનું ઉલ્લંઘન—અધર્મ ઉત્પત્ત કરી
 શકતું નથી, કારણ કે વિધિ અને નિષેધવાક્યો, જેનું નિયમન વેદથી થાય છે તેવાઓને, ઉદેશીને જ હોય
 છે. (વેદ ભગવાનનો નિયામક નથી, તેથી વેદમાં, શાસ્ત્રમાં, વિધિવાક્યો અને નિષેધવાક્યો ભગવાનને
 લાગુ પડતાં નથી. આ પ્રકારે ભગવદ્દીક્ષાનો વેદ સાધનો વિરોધ દૂર કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભગવદ્દીક્ષા
 વેદવિરોધી નથી.) જે પ્રમાણે લોકમાં ઈશ્વર વિધિનિષેધનો વિષય નથી તે પ્રમાણે વેદમાં પણ ઈશ્વર
 વિધિનિષેધનો વિષય નથી.

સર્વ ધર્મને જાગી નાખવાની શક્તિવાળા અતિ તેજસ્વી પુરુષોને હોય ઉત્પત્ત થતો નથી એ બતા-
 વવાને ગટે શુદ્ધેવળ વહ્નેઃ સર્વભુજઃ એ દૃષ્ટાન્ત આવે છે. અગ્નિ સર્વને બાળે છે તેથી તેનો કાંઈ વધ
 થતો નથી, તેમ જ તે સર્વનું બહણ કરે છે છતાં પણ તે અભયનું બહણ કરનારો કહેવાતો નથી. તે
 પ્રમત્તે અગ્નિ સર્વનું પાન કરે છે, સર્વ સ્થળે પ્રવેશ કરે છે અને સર્વના સંબંધમાં આવે છે છતાં પણ
 અગ્નિ તે તે પ્રકારે થતો નથી. ગિષ્ધાગ્નનરૂપી જગથી સિન્ધાએલા જ અન્ન-કરણમાં ધર્મનું બીજ ધર્મ

પ્રવિશન્ સર્વસમ્બદઃ તત્ત્વકારી મવતિ । મિથ્યાજ્ઞાનસહિજાવસિકાયામેવાત્મભૂમૌ કર્મપીઞં ધર્મા-
ધર્માકુરતામારમ્ભે, ન તુ તત્ત્વજ્ઞાનનિદાષનિષ્પીતસહિજતથોપરાયામ્ ॥ ૩૦ ॥

નતુ 'તેજીયસામપિ હ્રેતન્ન સુષોક્ષ્મ'મિતિન્યાયાદ્ 'ચૂત્તમલુતિષ્ઠન્ ચ લોકઃ હેમાય કલ્પતે'
इतिविरोधाच्च कथमेतत् कर्तुं शक्यत इति चेत्, तत्राह नैतत् समाचरेदिति ।

नैतत् समाचरेद्वातु मनसापि क्षનીश्वरः ।

विनश्यत्याचरन्मौढ्यायथास्त्रોन्विजं विषम् ॥ ૩૧ ॥

एतर्थाचरच्छतमनीश्वरो न समाचरेत् । ऐश्वर्यसम्मानाधिकरणमेवैतत् नानिष्टं करोति । अतः
जातु कदाचिदपि औत्सुक्यादपि न समाचरेत् । किं बहुना ? मनसापि । ऐश्वर्यसुखमेव तेषां वृत्तम् ।
धैर्यैश्वर्यकामनायामपि क्षનીश्वरो वचमर्हति, यथा महाराज्यानयाकापि तद्विष्टां कुर्वन्, अतो मनसापि
न समाचरेत् । विपरीते पापकमाह विनश्यतीति । मौढ्यादैश्वर्यसहभावं तस्य कर्मणः जहात्वा केवलं
एतत् कर्म आचरन् तेनैव कर्मणा नष्टो भवति । नन्वेकमेव कर्म कथं धर्मान्तरसहितं न नाशकम्,

અને અધર્મના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી તાપથી સૂકાઈ ગએલા જગતે લીધે શિવર—
ખારી—ભુમિમાં ધર્મ અને અધર્મના અંકુર ઉત્પન્ન કરતું નથી. ૩૦

અરે! 'અતિ તેજસ્વી પુરુષોને પણ આ પરશ્વીગમન કીર્તિ આપનારું નથી' (ભાગ. ૩.૧૨.૩૧)
એ ન્યાયને લીધે, અને 'એ અતિ તેજસ્વી પુરુષોના અદિત્રનું અનુકરણ કરીને લોકો કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે'
(ભાગ. ૩.૧૨.૩૧) એ વિરોધને લીધે ભગવાન આ પરશ્વીસંગ કેવી રીતે કરી શકે? આ શંકાનું સમા-
ધાન કરતાં શુદ્ધેવળ કહે છે કે નૈતત્ સમાચરેત્. ('અતિ તેજસ્વી પુરુષોને પણ પરશ્વીગમન કીર્તિ
આપનારું નથી' એ શંકાનું સમાધાન એ કે આ શ્લોકથી યતું નથી, છતાં પણ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં
એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન વિના બીજે કોઈ માણસ આ પ્રભાણે કરે તો તેનો નાશ થાય છે અને
એશ્વર્ય વગેરે સંપત્તિવાળા ભગવાનનો આ પ્રભાણે કરવાથી નાશ થતો નથી; તેથી તે શંકાનું સમાધાન
એશ્વર્ય વગેરે સંપત્તિવાળા ભગવાનનો આ પ્રભાણે કરવાથી નાશ થતો નથી; તેથી તે શંકાનું સમાધાન
આ શ્લોકના ઉત્તરાર્થથી થઈ શકે છે. આગળ ચોત્રીસમા શ્લોકનાં મુળોપનિષદમાં શ્રીમદ્દમ્પત્તિવાળા આરા
કરશે કે 'અન્તરંગ સદ્ગતો જ ભગવાનની આ લીલા બાણે છે, તેથી ભગવાનની કીર્તિનો નાશ થતો નથી'.)

જે ઈશ્વર નથી તેણે મનથી પણ કોઈ દિવસ આ આચરણ કરતું
નહિ. જેમ રૂઢી ભિન્ન કોઈ પુરુષ સમુદ્રના વિષનું લક્ષણ કરે અને તેનો
વિનાશ થાય તેમ જો મૂર્ખતાથી આવું આચરણ કોઈ બીજે કરે તો તેનો
વિનાશ થાય છે. ૩૧

આ ઈશ્વરે કરેલું આચરણ જે ઈશ્વર નથી તેણે કરતું લેઈએ નહિ. જેનામાં એશ્વર્ય છે તે જ
માણસ આ પ્રભાણે કરે તો તે આચરણ તેને અનિષ્ટ કરતું નથી તેથી જાતુ—કોઈ દિવસ પણ, ઉત્સુકતાથી
પણ—આવું આચરણ કરતું નહિ. વધારે શું કહેવું? મનથી પણ આવું આચરણ કરતું નહિ. જેનામાં
એશ્વર્ય છે તે પુરુષોની ક્રિયા એશ્વર્યના લેખી જ હોય છે. જે પુરુષ ઈશ્વર નથી તે જો એશ્વર્યની ઈચ્છા
તેનો વધ કરવામાં આવે છે; મહાસત્યનો અનવિધારી પુરુષ જો મહાસત્યની ઈચ્છા કરે તો
તેનો વધ કરવામાં આવે છે; તેથી મનથી પણ કોઈએ ઈશ્વરનું આચરણ કરતું નહિ. એ આ નિયમથી
નિરુદ્ધ આચરણમાં આવે તો તેમાં ભાષક છે જેમ દર્શનમાં શુદ્ધેવળ કહે છે કે વિનશ્યતિ. તે કમ—
પરશ્વીસંગ—એશ્વર્યની સાથે જ રહેવું ॥ જે વાત મૂર્ખાને લીધે બાણ થવા દેતો તે કમ—પરશ્વી-
સંગ—જે દરબારે માણસ તે જ કર્મથી નાશ પામે છે.

ફલેરયા નાશકમિતિ ચેન્ન, તત્રાહ અરુદ્રઃ । રુદ્રવ્યતિરિક્તઃ રુદ્રસમાનપરાક્રમરહિતઃ શનિચં જં વિપં
કાલકૂટમાચરન્ આ સમન્તાદ્ મહાયન્ વિનશ્યતિ તથેત્યર્થઃ । નિન્દિતં કર્માપિ કાલકૂટવપ્રાશકમ્ ।
તદીશરસૈવ શોભાકરમ્, ચેન નીલકણ્ઠો અવતિ । તથૈવ ગોપીજનવહ્નમ્ इति ॥ ૩૧ ॥

મનૂર્કં 'યદ્વત્તમગુતિષ્ઠ'મિતિ, તત્રાહ ઈશ્વરાણામિતિ ।

ઈશ્વરાણાં વચસ્તથ્યં તથૈવાચરિતં કચિત્ ।

તેષાં સ્વચ્છન્દચરિતં બુદ્ધિમાત્ર સમાચરેત્ ॥ ૩૨ ॥

ઈશ્વરાણાં વચ્ચ વચ તથ્યમ્, ન ત્વાચરિત્મ્ । ક્વચિદાચરિતમપિ વચનાતુગુણં ચેત્ । ઈશ્વ-
રાણાં વદ્યો ધર્માઃ, વચૈત્યર્થં તથા ધર્માત્મત્વં તથા વચા । તત્રૈશ્વર્યજ્ઞાનૈવરાગૈર્યેત્ કરોતિ તત્ સ્વચ્છન્-
દચરિતમિત્યુચ્યતે । બુદ્ધિમાન્ તત્ત્વ સમાચરેત્ । તે હ્યન્યયા ન વદન્તિ, અન્યાર્યં કથનમન્યાધિ-
કારેણેતિ । અતસ્તદ્વિકલ્પં ન કમયન્તીતિ ॥ ૩૨ ॥

અરે ! એક જ કર્મ જીવન ધર્મેની સાથે હોય તો નાશ કરતું નથી, પણ જ્યારે એકજુલ જ હોય ત્યારે
નાશ કરે છે; આ રીતે બની શકે ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે અવહા. રુદ્ર
સિવામનો કોઈ બીજો પુરુષ, રુદ્રના જેવું પરાક્રમ જેની પાસે નથી એવો કોઈ પુરુષ, સમુદ્રમાંથી પ્રાપ્ત
ધણેજી કાલકૂટ વિષ ને પૂરેપૂરું પી નાશ તો તેનો નાશ થાય છે; તે જ પ્રમાણે જેનામાં ભગવાનનું ઐશ્વર્ય
નથી તે ને ભગવાનની બીજી ક્રિયાઓનું અનુકરણ કરે તો તેનો નાશ જ થાય છે. નિન્દિત કર્મ પણ
કાલકૂટ જેવની માફક નાશ કરે છે. કાલકૂટ વિષ ક'શ્વરને જ સોભા આપનારું છે, જેથી મહાદેવ નીલકણ્ઠ
બને છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન પણ ગોપીજનો સાથે રમણ કરીને ગોપીજનવંદન બને છે. ૩૧

અરે ! જે અતિ તેજસ્વી પુરુષોના ચરિત્રનું અનુકરણ કરીને લોકો કેલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે (ભાગ.
૪. ૧૨. ૩૧.) જે પ્રમાણે વિરોધ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે ઈશ્વરાણામ્.

ઐશ્વર્ય વાળા પુરુષોનું વચન સહ્ય હોય છે; તેમ જ કવચિત્ આચરણ

પણ સહ્ય હોય છે. તેમના સ્વચ્છન્દ ચરિત્રનું આચરણ બુદ્ધિમાન્ પુરુષે

કરતું નહિ. ૩૨

ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું વચન જ સહ્ય છે, અનુસરવા ઐશ્વર્ય છે, પણ તેમનું આચરણ તેવું નથી.
(ભગવાનનું આચરણ લોકસંગ્રહને માટે નથી પણ પોતાનું નિરંકુશ ઐશ્વર્ય દર્શાવવાને માટે છે; તેથી
ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ બહારથી જેવું દેખાય છે તેવું સહ્ય નથી, અનુસરવા લાયક નથી.) કોઈક
વખત ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ પણ સહ્ય હોય છે, જે તે તેમના પોતાનાં વચનને અનુસરનારું હોય
તો. (ભગવાનનું આચરણ સહ્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે ભગવાનનાં જેથી જીવન ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો
તે આચરણને અનુસરી શકે છે, જીવન સ્થિતિ પણ પુરુષો નહિ.) ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોના ઘણા ધર્મો હોય છે;
જેવી રીતે તેમનામાં ઐશ્વર્ય હોય છે તેવી રીતે તેમનામાં ધર્માત્મતા હોય છે, દયા હોય છે. તેમાં ઐશ્વર્ય,
જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ ધર્મોથી ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જે કરે તે સ્વચ્છન્દ ચરિત્ર કહેવાય છે. બુદ્ધિમાન્
પુરુષે આ સ્વચ્છન્દ ચરિત્રનું આચરણ કરવું નહિ. (તેગ્રીસમા શ્લોકમાં, યયામ્ પદવટે ઐશ્વર્યનું, અને
નિરુદ્ધારિણામ્ એ પદવટે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું વિવરણ કરવામાં આવેલું છે. ચોજનકાર લાલકાદેવના
અભિપ્રાયે યોગીસમા શ્લોકમાં હંચિત્તુઃ એ પદવટે ઐશ્વર્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.) (ઐશ્વર્યવાળા
પુરુષોનાં વચન સહ્ય છે એમ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્માયુજી આશ્વર્ય કરે છે કે) તેઓ, ખરેખર, અસત્ય
બોલતા નથી, કારણકે તેઓ ધીમજનોના અભિપ્રાયનો વિચાર કરીને જીવનજોને માટે કહે છે. તેથી તેઓ
ધીમજનોના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ કહેતા નથી. ૩૨

નતુ યથાન્યસ્તૈ ન કથયન્તિ તથા સ્વયમપિ કુતો ન કુર્વન્તિ, તત્રાદ કુશલાચરિતેનેતિ ।

કુશલાચરિતેનૈવામિહ સ્વાયોં ન વિચતે ।

વિપર્યયેણ વાનર્યોં નિરહક્કારિણાં પ્રમો ॥ ૩૨ ॥

एषामीश्वराणां कुशलाचरितेन अर्थः प्रयोजनं न विद्यते, ततोऽप्यनन्तफलस्य प्राप्त्यादेव ।
विपर्ययेण अकुशलाचरितेन अनर्थोऽपि न विद्यते । ईशराम्यनेव विपिठकर्मणा वनिष्टाभाव इति न,
विन्तु ज्ञानिनामपीति ज्ञानवैराम्ययोस्तुल्यं स्वरूपमाह निरहक्कारिणामिति । अहक्काररहितानाम् । न
केनापि किमपि, कर्तृत्वाभिमानमावात् । प्रमो इतिसन्बोधननीधरस्य लोकविलक्षणत्वज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥
यत्र ज्ञानसहकृतमेव तत्कर्म नालिष्टजनकम्, किं वरुष्यसैश्वर्यसहकृतमित्याह किमुतेति ।

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मूर्त्यदिवौकसाम् ।

ईशितुश्चेक्षितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ૩૪ ॥

ईश्वरस्य सेवकमारणे सेवकानामन्यथाकरणे च न पापित शङ्का भवति, ययैहिની તથા
પારલૌકિકી । નિયામકાદિ શંકા । ભગવતો ન નિચામકોઽન્યોઽહીલાહ અલિલસત્ત્વાનામ્ । સર્વ-
જીવાનામ્ । તિર્યંચ્ચાર્યદિવૌકસાં ગુણવ્રવચાર્યાનામ્ । જીવજઠાનામપ્રાકૃતમાકૃતાનાં ચા સર્વેપામેવ

અરે ! ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જેમ બીજાઓને ખોટું કહેતા નથી, તેમ તેઓ પોતે પણ તે પ્રમાણે
કેમ કરતા નથી ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે કુશલાચરિતેન.

હે રાજા ! અહંકાર વિનાના તે ઐશ્વર્ય વાળા પુરુષોને કુશલ

આચરણ કરવામાં અહીં પોતાનું પ્રયોજન હોતું નથી, તેમ જ નિષિદ્ધ

આચરણ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. ૩૩

એમને—ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને—કુશલ આચરણથી અર્થ—પ્રયોજન—હોતો નથી, કારણ કે
તેમણે તેના કરતાં પણ અનન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે. વિરુદ્ધ આચરણથી, અકુશલ અચરણથી, તેમને
અનર્થ પણ થતો નથી. એકલા ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને જ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અનિષ્ઠ થતું નથી એમ
નહિ, પરંતુ જ્ઞાનીઓને પણ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અનિષ્ઠ થતું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું
તુલ્ય સ્વરૂપ દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે નિરહક્કારિણામ્. અર્થાત્ અહંકારથી રહિત કર્તા તરીકેનું
અભિમાન ન હોવાથી તેમને કશાથી કાંઈ પણ થતું નથી. જેમનામાં ઐશ્વર્ય હોય ■ તે જગતથી વિકલ્પ
હોય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ પરીક્ષિતને પ્રમો એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ૩૩
જ્યાં જ્ઞાનની સાથે જ રહેલું તે કર્મ—પરમ્પરીસંગ—અનિષ્ઠ કરતું નથી, તો પછી ઐશ્વર્યની સાથે
એ તે કર્મ રહેલું હોય તો તે અનિષ્ઠ કરી શકે નહિ એમાં શું કહેવું ? આ વાત શુકદેવેલ કિમુત એ
પ્રલોકમાં કહે છે.

તો પછી સર્વ જીવોના—પશુ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના—

ઈશ્વર કૃષ્ણને પોતાના સેવકોએ કરેલા પુણ્ય અને પાપનો સંબંધ થી રીતે

થાય ? ૩૪

ઈશ્વર સેવકને માટે અથવા તો તેમને એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકે તો તેમાં ઈશ્વરને
કોઈ પણ ભાવની, જેમ હોડની તેમ પરલોડની, ચંકા દોલી નથી. નિયામકની જ ચંકા હોઈ શકે.
ભગવાનનો તો બીજો કોઈ નિયામક નથી એમ જાણવાને શુકદેવેલ કહે છે કે અસિલસત્ત્વાનામ્.
અર્થાત્ બધાં પ્રાણીઓના (ઈશ્વર ભગવાન છે). પશુ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવો એ ત્રણ મનુકર્મે તમણે
રચ્યું અને સત્ય એ ત્રણ શુભનું પ્રદર્શ છે. (આ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો તિર્યંચ્ચાર્યદિવૌકસામ્ એ
અસિલસત્ત્વાનામ્ નું વિશેષણ બનશે. આ એ પદને ભિન્ન પ્રાણીને પણ અર્થ કરતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા
કહે છે કે) જીવ અને જડના (ઈશ્વર ભગવાન છે. અસિલસત્ત્વાનામ્ એ પદ વડે જીવોનું વર્ણન કર્યું

ईशितुः प्रमोः कृष्णस्य । चकारावत्सन्तश्च । ईशितज्यानां सेवयानां सम्बन्धी तत्कृतगुणदोषाभ्यां
 कुशलाकुशलयोरन्वयः कृतः । न हि दासीभिः स्वात्मभूताभिः सम्बन्धे अनियम्यस्य ऐहिके पार-
 लौकिके वा कथनापकारः सम्भवति । अन्तरहरेरेव तथा ज्ञायत इति न सुस्रोफ्यतानिष्टतिः । नापि
 कर्ममार्गविचारेण कर्मशायान्यपक्षेऽपि दोषा शङ्कनीयः ॥ ३४ ॥

‘परમેष्ठિનો વા મ્મ યજ્ઞોઽમ જાસીત્’, ‘બ્રહ્મ વા શ્વદમમ જાસીત્ સ આત્માનેવાવૈત્’ इत्यादि—
 સતિયુ યથા જ્ઞાનકર્મમ્યાયુત્કર્ષે, ઇવમપકુટજ્ઞાનકર્મમ્યામપકર્પોઽપિ સમ્માન્યત્ત્વેત્તિ તત્રાહ યત્પાવેતિ ।
 યત્પાદપક્વજપરાગનિષેવતૃસા યોગમભાવવિયુત્તાલિલકર્મવન્ધાઃ ।

सौं चरन्ति मुनयोऽपि न नष्टमानास्तस्येच्छयात्तचपुषः कुत एव बन्धः ॥ ३५ ॥

न हि सर्वेषामेव जीवानां समानकर्मणा समस्तं फलमुपलभ्यते । अन्यथा शास्त्रदेफल्यापत्तिः ।
 वक्तृकर्मदौ प्रवृत्तौ नापकृष्टकर्मणा कदाचित्केन अपकृष्टो भवति । तत्र मार्गत्रयम् । त्रिष्वपि प्रवृत्तौ

આબુ અને તિર્યક્ પદ વડે જડ પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) (તેમ જ અજિલ પદ અને તિર્યક્ પદ વડે અનુક્રમે વર્ણવવામાં આવેલા) અપ્રાકૃત અને પ્રાકૃત પદાર્થોના (પશુ ઈત્યર ભગવાન છે.) અર્થાત્ સર્વના જ ઈત્યર પ્રભુ કૃષ્ણ છે. શ્લોકમાં જ છે તે દર્શાવે છે કે કૃષ્ણ આત્મા છે. (ઈશિતજ્યાનામ્ નો સંબંધ શ્લોકના બોધા પદ જોડે કરવાનો છે એમ અણુવર્તા ગ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ઈશિત-
 વ્યોના—સેવકોના—સંબંધવાળો; અર્થાત્ સેવકોએ કરેલા શુભ અને દોષને લીધે સર્વના ઈત્યર કૃષ્ણને ઈષ્ટ અને અનિષ્ટનો સંબંધ કયાંથી હોય ? પોતાના આત્મારૂપી દાસીઓ સાથે સંબંધ થતાં જે દોષના નિય-
 મનમાં ન રહી શકે એવા સર્વના ઈત્યર કૃષ્ણને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર, ખરેખર, સંભવતો નથી. (કૃષ્ણ સર્વના ઈત્યર છે એટલે આ જગતમાં તેમનું કોઈ નિયમન કરી શકે એમ નથી. કૃષ્ણ આત્મા હોવાને લીધે પ્રજા છે એટલે પરલોકની બાબતમાં પણ તેમનું કોઈ નિયમન કરી શકશે નહિ.) દાસીઓ સાથેનો ભગવાનનો સંબંધ દ્વિત અંતરંગ ભક્તો જ બાહે છે, (ખીબા કોઈ નહિ), એટલે લોકોમાં ભગવાનની અપદ્ધિતિ થશે નહિ. વળી, કર્મભારના નિચારથી, કર્મ પ્રધાન છે એ પક્ષની દૃષ્ટિએ પણ ભગવાનમાં દોષની શંકા કરવી નહિ. ૩૪

‘પરમેષ્ઠીનો આ યજ્ઞ ખરેખર ખેડેલાં હતો’, ‘આ, ખરેખર, ખેડેલાં બ્રહ્મ હતાં તેણે આત્માને જ બાવયો’, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જેમ જ્ઞાન અને કર્મથી શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી છે (ખેડેલી શ્રુતિમાં કર્મથી ઉત્કર્ષ અને ખીજી શ્રુતિમાં જ્ઞાનથી ઉત્કર્ષે ભતાવવામાં આવ્યો છે), તેમ અસમ જ્ઞાન અને કર્મથી અપકર્ષ—અધોગતિ—પણ સંભવે છે. આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુક્રદેવજી વત્પાદ’ એ શ્લોકમાં સમાધાન કરે છે.

જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાપના સેવનથી તૃપ્ત થએલા છે,
 યોગના પ્રલાવથી જેમનાં બધાં કર્મનાં બન્ધનો તુટી ગયાં ॥ એવા, અને
 મુનિઓ બન્ધન નહિ પામતાં પોતાની ભરજ પ્રમાણે જ્યારે આચરણ
 કરે છે, ત્યારે તો પોતાની ઇચ્છાથી સરીર ધારણ કરનાર ભગવાનને ખંધ
 મ્માંથી જ હોય ? ૩૫

અથા ય છવોને સમાન કર્મથી સમાન ફલ મળતું નથી. આ પ્રમાણે જો ન હોય તો જ્ઞાનશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રો નકામાં થઈ બચ. (નિષિદ્ધ કર્મ કરીને જો કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તેને અનિષ્ટ થતું નથી. જો જ્ઞાની અથવા યોગી અથવા ભગવાનનો ભક્ત નિષિદ્ધ કર્મ કરે તો તેને તે નિષિદ્ધ કર્મથી પણ અનિષ્ટ થતું નથી. જો આધારણ માણુજની આકૃષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાઓને, જ્ઞાનીઓને, યોગીઓને અને ભગવાનના ભક્તોને પણ અનિષ્ટ ફલ મળે તો પ્રાયશ્ચિત્તશાસ્ત્ર, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળી નાખે છે’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર, ‘યોગથી જ જાપને બાળવું’ એ શાસ્ત્ર, અને ‘જાપને બાળવામાં મારા નામની જેટલી શક્તિ છે તેટલું જાપ જાપી આવજ કરી ચકતો નથી’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ બચ.)

નાપકર્પં યાતીત્યાહ । તત્ર પ્રથમં મક્તિમાર્ગે પ્રવૃત્તસ્ય, તત્ર પુણ્યસ્ય, ન કેનાપ્યપકર્પં ઇત્યાહ । યસ્ય મગ-
વદઃ પાદપદ્મજસ્ય પરાગમૂલા યે સેવકાઃ તેષાં નિપેક્ષો નિપેક્ષણં તેન તુષ્ટાઃ, મગવદ્ભક્તેઃ સહ મગ-
વદ્ગુણસ્વરુપેનૈવ વિસ્મારિતદટ્ટશુભ્તસુખલેષામાસાઃ, સ્વૈરં ષરન્તિ । ન તેષાં કર્મોત્કર્ષપકર્પો સાધક-
વાધકૌ । તથા કર્મમાર્ગેડમીત્યાહ યોગપ્રભાવેતિ । યોગો હિ મહાન્ ધર્મઃ । ‘જયં હિ પરમો ધર્મ’
ઇતિસ્મૃતેઃ । તસ્ય પ્રભાવઃ અગ્નિમાદ્યેશ્વર્યસમ્પત્તિઃ, જ્ઞાનાદયશ્ચ । તેનૈવ વિશેષેણ ધુતાઃ પૂર્વકર્મજ-
નિતા અપિ અસ્થિતકર્મવન્ધાઃ વિશેષેણ ધુતા મવન્તિ । તેડપિ સ્વૈરં ષરન્તિ । જ્ઞાનમાર્ગેડગ્રાહ-
નિતયોડપિ સ્વૈરં ષરન્તીતિ । સર્વં एव न नह्यमानाः अवध्यमानाः । गृह वनाने । सर्वत्रैव जल-
म्वध्यमानाः । यत्र मगवद्वर्तितमार्गेष्वप्येषा व्यवस्था तत्र मगवदः किं वक्तव्यमित्याह तस्यैच्छया-
सप्तपुप इति । इच्छया भोगार्थमात्तानि वपुषि ‘यावतीर्गोपयोपित’ इति वाचन्ति येन, तस्य कुत
एव वन्यो मवेत् । यो हि सावद्रूपे भवति, कार्यं कृत्वा च तान्याच्छादयति, तस्य केन कर्मणा वन्यो

ઉત્તમ કર્મો વગેરે કરનારો મનુષ્ય કોઈક વખત નીચ કર્મ કરે તો તેનાથી તે નીચ થતો નથી. તેમાં ત્રણ ભાગે કશ્ચુભૂત છે. ત્રણેય ભાગમાં પ્રવૃત્ત થએલો મનુષ્ય નીચથી કોટિમાં જતો નથી એમ શુકદેવજી કહે છે. તેમાં પ્રથમ ભક્તિભાગેમાં રહેલો, તેમાં પણ પુણ્ય થએલો, બાકી કોઈ પણ કર્મથી નીચથી કોટિમાં જતો નથી. જે ભગવાનના ચરણકમલના પદપદ્મ જે સેવકો, તેમની સેવાથી તૃપ્ત થએલા પુરુષો—ભગવાનના બાહ્યો સાથે ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ કરીને જ થએલા અને સંતોષેલા કુમળા અંશના આત્માઓને જેઓ ભૂલી ગયા છે એવા પુરુષો—પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલે છે. (અહીં પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે વર્તમાનકાળમાં જે અત્યાદ્ય લોકો—જે લોકો આવા પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રવેશ જ કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે તે દુષ્ટ છે એમ નજરે પડે.) આવા પુરુષોને કર્મની શ્રેષ્ઠતા સાધક નથી, તેમ જ કર્મની નીચતા બાધક પણ નથી. કર્મભાગેમાં પણ આ પ્રમાણે છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગપ્રમાણ. યોગ એ, ખરેખર, મહાન્ ધર્મ છે, કારણ કે સ્મૃતિ કહે છે કે ‘આ જ પરમ ધર્મ છે’. યોગનો પ્રભાવ એટલે અગ્નિમા વગેરે સૈશ્વર્યસમ્પત્તિ અને જ્ઞાન વગેરે. તેનાથી જ સારી રીતે નાશ પામ્યાં છે બન્યનો જેમનાં; અર્થાત્ પૂર્વ કર્મથી ઉત્પન્ન થએલાં બધાં કર્મનાં સાધનો પણ સારી રીતે નાશ પામેલાં છે. આવા પુરુષો પણ પોતાનો ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે. જ્ઞાનભાગેમાં પણ આ પ્રમાણે છે એમ નજરે પડતાં શુકદેવજી કહે છે કે કુનયોડપિ સ્વૈરં ષરન્તિ.

આ ત્રણેય પ્રકારના મનુષ્યો—ભક્તિભાગે, કર્મભાગે અને જ્ઞાનભાગેના મનુષ્યો—કર્મથી બંધાતા નથી. મહામાનાઃ એ પદમાં બન્યનના અર્થવાણી નહીં થાય છે. અર્થાત્ બધેય સ્થળે આ પુરુષોને કશાનો સંબંધ થતો નથી.

ત્યાં ભગવાને પ્રવર્તયિલા ભાગેમાં પણ આ વ્યવસ્થા છે તો પછી ભગવાનની આજ્ઞામાં શું કહેવું ? આ અર્થ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તસ્યેચ્છયાસત્તવપુપઃ. ઇચ્છાથી સોગને ગાંઠે પ્રકટ થઈ છે સ્વરૂપો—જેટલાં ગોપીનનો જેટલાં સ્વરૂપો—જેમણે એવા ભગવાન આવા ભગવાનને કયા કારણથી બન્ય હોઈ શકે ? જે એટલાં રૂપો પ્રકટ કરે છે અને કાર્ય કરીને પાછાં તે રૂપોને વિરોધિત કરે છે તેમને કયા કર્મથી બંધ થાય ? (જે રૂપથી ભગવાન કર્મ કરે છે તે રૂપ અને કર્મનું અનુસંધાન, વિરોધાન, જ કરવામાં આવે છે; કંઈતે રૂપ અને કર્મની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતાં નથી. આ પ્રમાણે બધાં ભગવાનનાં કર્મો નિત્ય છે, તેથી ઉચિત અને અનુચિત કર્મો ભગવાનનાં અર્વંદ રહેલાં છે, એટલે ભગવાનને કયા કર્મથી બંધ થઈ શકે ?, કારણ કે ભગવાનનાં મોક્ષ અપનાય કર્મો પણ રહેલાં છે. જે સ્થળમાં મોક્ષ અપનાય કર્મ ન હોય તેવા સ્થળમાં જ બન્ય કરનારું કર્મ પુરુષનું બન્યન કરે છે, પણ જે સ્થળે મોક્ષ કર્મ હોય તે જ સ્થળમાં રહેનારું બન્યક કર્મ બન્ય કરી શકેલું નથી. તેથી ભગવાનનાં બન્યનનો સંસર્ગ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં બધાં કર્મો નિત્ય હોવાથી ભગવાનનો બન્ય તેમ જ મોક્ષ સંસર્ગનો નથી.)

મન્વેત્ । કર્મ હિ પ્રતિનિયતં જ્યવસ્થિતમ્ । તત્ર ચદિ મિત્રો મિત્રો જીવઃ સ્યાત્, તદ્વા-ત્તેન કર્મણા વન્ધો વા મન્વેત્ । આકાશવદ્ ભગવદ્રૂપાણિ પ્રતિપદમન્યાન્યેવ ભવન્તિ । ચદાન્નમ્બેદનાપ્યેકદેહજ્યવ-હારઃ, एवं देशभेदेनापि भगवतः सर्वतःपाषिषादान्तस्य तावत्परिच्छेदेन प्रादुर्भाव इच्छयेति । सामि-नीनां वा वपुंषि । अतः सर्वथा प्रमाणप्रमेयविचारेणापि न वन्धः सम्भवति ॥ ३५ ॥

નતુ તથાપિ લોકમર્ચાદાયા મમત્વાત્ 'યથશાચરતિ શ્રેષ્ઠ' ઇતિન્યાયેન શબ્દષલવિચારેણ વન્ધો મન્વેત્ । તે હવધૂતાભવોડપિ, ■ તે વ્યવહારનિવામકાઃ । જતો વિપત્તો દૃષ્ટાન્ત ઇતિ ચેત્, તત્રાહ ગોપીનામિતિ ।

ગોપીનાં તત્પત્નીનાં ચ સર્વેવામપિ દેહિનામ્ ।

ચોડન્તશ્ચરતિ સોડધ્યક્ષઃ પ્રીટનેનેહ દેહમાક ॥ ૩૬ ॥

કર્મ, ખરેખર, દરેકને માટે નહીં કરવામાં આવેલું છે. તેમાં એ ભિન્ન ભિન્ન જીવ હોય તો તેને તે કર્મથી પણ બંધ થાય. (પ્રાણજીવે આ સમયે આ કર્મ કરવું, સૂત્રિયે આ સમયે આ કર્મ કરવું, આ અમિત્રારી પુરુષે આ સમયે આ કર્મ ન કરવું એ પ્રમાણે દરેકને માટે કર્મની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે. તે પ્રાણજીવ, સૂત્રિય વગેરે પ્રકારથી—તે તે દેહને લીધે—જીવ ભિન્ન ભિન્ન થાય તો તે તે જીવને તે તે કર્મથી બંધ થાય. પણ ભગવાનની જાગૃતમાં તો એવું છે કે જગવાનને બહુ રૂપો હોય છે છતાં પણ તે જીવ-રૂપ ન હોવાથી, તે તે રૂપો પણ આત્મરૂપ હોવાથી, અને પ્રાણજીવ, સૂત્રિય વગેરે દેહનો ભેદ ન હોવાથી ભગવાનને માટે કોઈ પણ કર્મનું વિધાન નથી તેમ જ નિષેધ નથી, એટલે ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો બંધ સંભવતો નથી. પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમશ્ચ બીજે પ્રકારે ગઈ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે. કર્મ, ખરેખર, અમુક અમુક સ્વરૂપને ઉદેશીને જ હોય તો તે સ્વરૂપથી ગણવા કર્મથી બંધ થાય.) આકાશની પ્રકાશ ભગવાનનાં રૂપો પડે પડે જુદાં જ હોય છે. જેમ અન્નભેદ હોય છે છતાં પણ એક જ દેહ ■ એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તેમ દેશભેદ હોવા છતાં પણ સર્વતઃ જેમના હસ્ત અને ચરણો પહોંચેલા છે એવા ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી એક દેહની મર્યાદાથી પ્રકટ થાય છે. (અન્ન એટલે પૃથ્વી, કારણ કે 'જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનો વર્ણ છે' એ ક્ષુતિમાં તે પ્રમાણે સિદ્ધ થએલું છે. લૌકિક દેહમાં વધારો થાય છે, દેશકાર થાય છે અને તેથી તે દેહમાં રહેલા પૃથ્વીના અંશો એકઠા થાય છે અને છૂટા પડે છે અને તેથી તે દેહમાં ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ તે દેહ પડેલેથી ઉપર મુખી ચાલુ રહેતો હોવાથી અને તેમાં રહેલી જીવ પણ એક જ હોવાથી દેહ એક જ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે અહીં પણ એક જ દેહ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.)

(અરે ! ભગવાનના હસ્ત અને ચરણ સર્વતઃ પ્રસરેલા છે, અને તે પ્રકારે જે સમાધાન આપવામાં આવ્યું તે સાત્તત્ત્વપુષ્પઃ એ પદથી સિદ્ધ છે. આ પ્રકારે કોઈને સંક્રા થાય તેથી શ્રીમદ્દામણુજી બીજે પ્રકારે સમાધાન આપે છે.) ગણવા તો સ્વામિનીઓનાં રૂપો ભગવાને ઇચ્છાથી ધારણ કર્યા. તેથી પ્રમાણુ અને પ્રમેયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ ભગવાનને બંધ સર્વથા સંભવતો નથી. (અહીં મુખી શુદ્ધેવજીએ પરીક્ષિતની સંકાનું લૌકિક રીતે સમાધાન આપ્યું; હવે છત્રીયમા ઋષીકૃષ્ણ વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને સમાધાન આપવામાં આવે છે.) ૩૫

અરે ! તો પણ લોકની મર્યાદાનો બંધ થવાથી 'શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે આવરણ કરે છે' એ ન્યાયથી શબ્દજલના સિદ્ધાંતથી ભગવાનને બંધ થાય. પડેલાં ભક્ષિતમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના જે અનુબાધીઓનો દાખલો આપવામાં આવ્યો તે તો, ખરેખર, અવગૂણ છે, તે કોઈ જગતના વ્યવહારના નિયમક નથી. એટલે તે જ્ઞાન્ત આજ્ઞા મલતા પ્રસંગની ગાયે બંધ બેસતું નથી. આ પ્રકારની સંક્રા મર્ચા શુદ્ધેવજી મોર્ચાનામ્ એ ઋષીકૃષ્ણમાં સમાધાન કરે છે કે તે સંક્રા રૂપ જાન્તિ છે.

ગોપીઓ, તેમના પતિઓ તથા બપાય અનુષ્ઠીના જે અન્તર્ધારી છે

તે જ ભગવાન દ્વિજા કરવાને માટે પ્રસન્ન પુરુષનો દેહ પાંચ કરે છે. ૩૬

ન હિ સ્વત્વઃ સ્વસ્ય ક્વપિ નિષિદ્ધઃ । પરં વાતૌ સ્ત્રી ચ પરસ્ય ચ સ્ત્રી । ઠમયમપિ ન મગ-
વતિ, યતઃ મગવાન્ ગોપીનાં તત્પત્નીનાં ચ આત્મા । વાન્વવાઃ સર્વે હાંકિતાશ્ચ ન મન્યત્ શ્વેતેન્,
તગ્રાહ સર્વેપામપિ દેહિનામયમાત્મેતિ । ચો મગવાન્ અન્તઃશ્વરતિ, આસન્વો જીવો વા । સર્વેવાદિ-
સિદ્ધાન્તસદ્ગ્રહાય સામાન્યવચનં યોડન્તઃશ્વરતીતિ । સ એવાયં મગવાનધ્યક્ષઃ પ્રલહઃ ક્રીડનેન
કૃત્વા નટવન્ પુરુષદેહં ભજતે । વસ્તુતસ્તુ નાયં પુમાન્ ન ચ સ્ત્રી, નાત્યન્યઃ કથિત્ । 'ન સ્ત્રી ન
પન્દો ન પુમાનિ'તિશ્રુતેઃ । અતઃ કેનાપિ વિચારેણ નાસ્ય દોષસમ્ભવઃ ॥ ૩૬ ॥

નતુ તથાપિ એવંકરણે કોડમિપ્રાય શ્વેતેન્, તગ્રાહ અનુગ્રહાયેતિ ।

અનુગ્રહાય ભક્તાનાં માનુષં દેહમાસિયતઃ ।

ભજતે તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

ભક્તાનામાનુગ્રહાર્થમેવ ભક્તસમાનરૂપં દેહમાસિયતઃ । વિજાતીયે લેપાં વિશ્વાસો ન મવે-
વિતિ । તથો તથા નતુપ્યાનુગ્રહાય માનુષો દેહઃ પ્રદર્શિતઃ, એવં ગોપિકાનામન્યનુગ્રહાય દ્વાનન્દં ગોકુલે
પાતું તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ ભજતે । સ્વદ્દર્મપ્રવેશવ્યભિરેકેણ તસ્ય તસ્ય દોષસ્થાનિષ્ઠત્વાત્ । યદ્વા ।

પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિવેધ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંત્રી એટલે
મીલ સ્ત્રી અથવા તો બીજાની સ્ત્રી, આ બન્ને—મીલ સ્ત્રી અને બીજાની સ્ત્રી—પણ ભગવાનમાં હોતાં
નથી, કારણ કે ભગવાન્ ગોપીઓના અને તેમના પતિઓના આત્મા છે. બધા બાન્ધવો અને કૌકિ
પુરુષો તે પ્રમાણે માનતા નથી—એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી
કહે છે કે બધાય અનુષ્ઠાનો આત્મા ભગવાન્ છે. આ ભગવાન્ અનુષ્ઠાપ્રાણરૂપે અથવા જીવરૂપે સર્વની
અંદર રહેલા છે. (ભગવાન્ ગોપીઓનો જીવરૂપ હોવાથી ગોપીઓનો દેહ પણ ભગવાનનો જ
દેહ છે, એટલે તેમાં કોઈ ભાવનો દોષ નથી. આ દૃષ્ટિએ જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતે પ્રથમ આશ્વાસ કરી કે
પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિવેધ કરવામાં આવ્યો નથી.) બધા વાદીઓના
સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવાને માટે શુકદેવજી યોડન્તઃશ્વરતિ એ પ્રમાણે સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરે છે.
આ જ ભગવાન્ અધ્યક્ષ—અધ્યક્ષ—અર્થે ક્રીડા કરવાને માટે નટની માફક પુરુષનો દેહ ધારણ કરે છે.
વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ (દેહની દૃષ્ટિએ) પુરુષ નથી, સ્ત્રી પણ નથી, તેમ જ અન્ય કોઈ પણ
નથી, કારણ કે દ્રુતિ કહે ॥ કે સે સ્ત્રી નથી, પરંતુ નથી, પુરુષ નથી. (ભગવાન્ તો પોતે ભત્રે જ
પુરુષ છે, દેહને લીધે નહિ. તેથી જ શ્રુતિમાં એક જ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષં પુરુષવિધમ્.)
તેથી કોઈ પણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ભગવાનમાં દોષ સંભવતો નથી.

અરે! છતાં પણ આ પ્રમાણે કરવામાં ભગવાનનો શો અભિપ્રાય છે? આ પ્રમાણે શંકા થાય તો
તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે અનુગ્રહાય.

ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે અનુષ્ઠા દેહ ધારણ કરીને ભગવાને

એવી ક્રીડા કરી કે જેનું અવલુ કરવાથી માણસ ભગવાનમાં લીન થઈ જાય. ૩૭

ભગવાને ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ ભક્તોના જેવું રૂપ, અનુષ્ઠાનો દેહ, ધારણ કર્યો,
કારણ કે જો ભક્તોના રૂપ કરતાં બીજા પ્રકારનું રૂપ ભગવાન્ ધારણ કરે તો ભક્તોને ભુદ રૂપમાં પ્રકટ
થએલા ભગવાનમાં વિશ્વાસ રહે નહિ. તેથી જ એમ અનુષ્ઠાના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન્ અનુષ્ઠાનો
દેહ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીઓના ઉપર પણ કૃપા કરવાને માટે. ગોકુલમાં પોતાના સ્વરૂપન-નું ઘન
કરવાને માટે, ભગવાન્ તેના પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, કારણ કે ભગવાનના ભુદ ભુદ પદ્મોત્તમ પ્રવેશ વિદ્યા
શોભાઓના ભુદ ભુદ રૂપ નાથ પદ્મતા નથી. (જે ભગવાનની લીલાનું અવલુ કરવાથી પણ ભગવાન
સિદ્ધ થાય છે તો પછી ભગવાનની રૂપ રૂપ રૂપે તો શું જ કહેવું?) અથવા તો ભક્તોના

મક્ષાતાં માનુષં દેહં પ્રતિ આસ્થા સજ્જાતાભિજિતિ ચ તથા । તત્રાપિ મહાન્ પૂર્ણકામઃ સર્વં દાતું શક્તઃ । ન ત્વેવં નિષિદ્ધપ્રકારેણાત્માનં દાતુમિતિ । અતઃ ઇતાં લીલાં વિરોધપૂર્વકાદેયદાનરૂપાં યઃ શ્રોણ્યતિ સ સર્વથા ભગવત્પરો મનિષ્યતીતિ ભગવતા તથાચરણં કૃત્વમ્ । વદાહ યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેદિતિ ॥ ૩૭ ॥

નતુ તથાપિ લોકચ્ચવહારે ક્ષિયોડ્યાપીના इति અદત્તોમાદાનં ગોપાનાં મનસિ સ્વેદઃ તેઃ ક્રિય-
માણા અપકીર્તિશ્ચ ભવેદિત્યાશ્ચવાહ નાસૂચન્નિતિ ।

નાસૂચન્ સ્વલુ કૃષ્ણાય મોહિતાસ્તસ્ય માયયા ।

મન્યમાનાઃ સ્વપાર્શ્વસ્થાન્ સ્વાન્સ્વાન્દારાન્ વ્રજૌકસઃ ॥ ૩૮ ॥

એ ભગવન્તં નાસૂચન્ અસૂચ્ય ન દૃષ્ટવન્તઃ । પ્રયત્નતઃ પ્રવૃત્તિં જ્ઞાત્વાપિ ભગવન્માયયા મોહિતા નાસૂચન્ । અયે તુ સ્વપાર્શ્વસ્થાનેષ્વ સ્વાન્ સ્વાન્ દારાન્ મન્યમાના જાતાઃ, યતો વ્રજૌ-
કસઃ પૂર્વાપરાતુસંધ્યાનરહિતાઃ, સર્વથાક્ષીકૃતા इति ચા । एतादृशानां व्रजौ दोषारोपासम्भवदिति-

મનુષ્ય દેહ પ્રતિ જેમને આસ્થા મળે એવા ભગવાન્. (આ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રલોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો:—ભક્તોના મનુષ્ય દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખીને ભગવાને અનુમત્તને માટે તેવા પ્રકારની કીડા કરી.) ભગવાને ભક્તોના માનુષ દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખી છતાં પણ ભગવાન્ મહાન્ અને પૂર્વકામ હોવાથી સર્વતું દાન કરી શકવાને માટે સમર્થ છે, પણ આ નિષિદ્ધ પ્રકારે આપવાનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરતા નથી. (જેમ છલ ઇન્દ્રિયોદ્ધાતુ મુજ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભગવાને કર્યું નથી, ભગવાનના રમણમ્ નિષિદ્ધ પ્રકાર નથી.) આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલામાં નિષિદ્ધ પ્રકાર ન હોવાથી, જે મનુષ્ય ભગવાનની લીલા, જેમાં વિરોધ સિદ્ધ કરીને ન આપવા યોગ્ય પદાર્થનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરવામાં આવે ॥ એવી લીલા, શ્રવણ કર્યો તે સર્વથા ભગવત્પર થાય એટલા માટે ભગવાને આ પ્રમાણે આચરણ કર્યું. આ વાત સમજાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્. ૩૭

અર્થ । છતાં પણ જગતના વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓ બીજાઓને અપીન હોય છે, તેથી ન આપેલી વસ્તુ લેવી, ગોપોના મનમાં પેદ અને ગોપોથી કરાતી ભગવાનની અપકીર્તિ આ વ્રજુ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની શંકા થતાં શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે નાસૂચન્.

ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા વ્રજવાસીઓએ પોત પોતાની

સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કૃષ્ણની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. ૩૮

તે ગોપ લોકોએ ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ, તેમણે ભગવાનના તરફ ઈર્ષ્યાથી એવું નહિ પોતાની સ્ત્રીઓ ભગવાનની પાસે ગએલી છે એવું ગોપો પ્રથમ બાબત હતા છતાં પણ ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈને તેમણે ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. આગળ ઉપર તો ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ગયાં ત્યાંથી માંડીને તે પાછાં ગેર આવ્યાં ત્યાંમુથી પોત પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ ગોપ લોકો માનના થયા, ધારણ કે તેઓ વ્રજમાં રહેનારા હતા, અર્થાત્ પહેલાંનું અને પછીનું અનુસંધાન કરી મૂકે એવા ન હતા. (ગોપોમાં અત્યંત હોવાને લીધે ભગવાન્ ઉપર દોષનો અરોપ તેમણે મૂક્યો નહિ. આ પ્રમાણે માનવાથી ગોપોનો અંગીકાર ભગવાને કર્યો નથી એવું વ્યુત્પન્ન, અને તે જરોબર નથી, તેથી સ્ત્રીમહાપ્રભુજી સર્ગાવરઃ પદનો બીજો અર્થ આપતાં આગ્રહ કરે છે કે) વ્રજમાં રહેનારા એટલે ભગવાનથી તેમનો સર્વથા અંગીકાર થએલો છે. આવા પ્રકારના—જેમનો ભગવાને અંગીકાર કરેલો છે એવા—ગોપો પ્રભુજી ઉપર દોષનો અરોપ મૂકે એ સંભવિત નથી એમ તાર્કય છે. આ અર્થ સ્પર્શને બાળીતો છે એ બાબતવાને માટે શુકદેવજી પ્રલોકમાં જાણુ, ખરેખર, પદ મૂકે છે. (સર્ગાવરઃ એ પદનો અર્થ 'ભગવાને જેમનો સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે' એ પ્રમાણે કદામાં આવે ત્યારે પ્રલોકમાં આવેલા માયા શબ્દનો અર્થ તુદિ કરવો, અને આવા પ્રલોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો. ભગવાનની માયાથી—ભગવાનનેજાંબી ઉત્પન્નની તુદિથી—મોહિત થએલા, અતિહંસકાજ, ગોપોએ ખરેખર ભગવાનની

માવઃ । અયમર્થઃ સર્વજનીન ઇતિ સત્ત્વિયુક્તમ્ । મગવત્તાન્નિષ્પેક્ષિ મોહાર્યં તસ્યેતિ । બુદ્ધિરેવ તેષાં
અમાત્, શિષ્ટં મગવત એવિ મનનમાત્રેણૈવ સર્વદોષપરિહારઃ । અનેન વાચ્યમિ દોષારોપો નિકારિતઃ ॥૩૮॥

एवं प्रासादिकं परित्यज्य उक्तं लीलामुपसंहरति ब्रह्मरात्र इति ।

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो यद्युगोप्याः स्वगृहान् मगवतिप्रियाः ॥ ३९ ॥

અદ્વૈતોદયો બ્રહ્મરાત્રમ્, તથિય ઉપાવૃત્તે સમ્યક્ જાતે વદન્તર્યામિતયા પ્રવિષ્ટો મગવાન્ ગૃહે
મગત્ત્વમિતીચ્છાસુત્પાદિતવાન્ । તતઃ મગવત્તાનુસારાઃ । ચતો મગવાન્ મોહદાતા । શાસ્ત્રેત્ જ્ઞાસન્ન્ય-
મન્તઃ સ્મારણં કરિષ્યન્તિ સર્વા મોક્ષાધિકારિણ્યો અવિષ્યન્તીતિ વાસુદેવેનાનુમોદિતાઃ । વધરિ વાસા-
મિચ્છા ન સ્થિતા સર્વપરિત્યાગેન મગવદ્ગુણસ્ય કૃત્ત્વાત્ કિં ગૃહેષ્વ લોકેવૈતિ, તપાપિ ગોપ્ય ઇતિ

ધ્યાનં ન કરી, પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે છે એમ માનીને માન આપ્યું.) ગોપીજનો ભગવાનની
પાસે હતાં છતાં પણ ગોપોને મોહ થયો એમ કહેવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે તત્ત્વ, ભગવાનની
(મામશી). ગોપોની કૃષ્ણ બુદ્ધિ જ (ભગવાનની મામશી) જમને લીધે મોહિત થઈ બાકીનું બધું
ભગવાનનું જ રહ્યું. (અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે એ પ્રકારનો જન ગોપોમાં ભગવાને ઉત્પન્ન
કર્યો અને તેથી ગોપોની બુદ્ધિ જ ભગવાનની મામશી મોહિત થઈ અર્ધ બાકીનું બધું—દેહ, ઇન્દ્રિય,
પ્રાણ, અન્તાકરણ, જીવ, આત્મ, ગૃહ વગેરે—ભગવાનનું જ છે. અને આ પ્રમાણે રમણમાં વાસ્તવિક
રીતે દોષ ન હોવાથી જનમાંથી જ બધા દોષો દૂર થઈ શકે છે. (ગોપીઓની બધી વસ્તુઓ ભગવદ્દીય જ
છે, અને ગોપો પણ પતિ તરીકે ગોપીજનોની વસ્તુઓ જ છે, એટલે ગોપોનું પણ ભગવાનને નિવેદન
થઈ ગયેલું જ છે, તેથી ગોપોને ભગવાનમાં દોષની રૂઝિત થાય એ મહાન્ દોષ થાય; પણ ત્યારે ગોપોએ
એમ માન્યું કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે ત્યારે ભગવાનમાં દોષનું આરોપણ થતું નથી, એટલે
ગોપો પણ ભગવાન ઉપર દોષનો આરોપ કરવારૂંપી દોષ કરતા નથી. બુદ્ધિથી દોષનું આરોપણ પણ
સંભવે છે તેથી બુદ્ધિ ભગવદ્દીય નથી; એટલા માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીત મુખ્યોપનિષદમાં વિષ્ણુ—બીજું
બધું, બુદ્ધિ વિનાનું અન્ય સર્વ—એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.) આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપો નિર્દોષ છે, ત્યારે
નિરૂદ્ધ પ્રાર્થના સંગ્રહી આ ગોપીજનોમાં પણ કૌંઈ જ્વલનો દોષ આવતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે,
(જે ગોપો દોષરહિત ન હોત તો તેમના સમાગમથી ગોપીજનોમાં પણ દોષ આવત.) પ્રતીકતઃ એ
પદના જે અર્થ આપવામાં આવેલા છે. જે ગોપો સત્ત્વિયે જાત કરવાશ જ તેમનો સમાવેશ બીજા
પક્ષમાં—જેમનો ભગવાને સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે એ પક્ષમાં—થાય છે, અને બીજાઓનો—અજ્ઞા-
નથી જે ગોપો ભગવાન ઉપર દોષનો આરોપ કરતા નથી એમનો—સમાવેશ પહેલા પક્ષમાં, મનમાં
રહેનારા એ પક્ષમાં, થાય છે.) ૩૮

આ પ્રમાણે આસંગિક દોષનો પરિહાર કરીને વર્ણવવામાં આવેલી ભગવદ્દીશનો શુકદેવજી પ્રમુદ્ધતાએ
એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે.

ब्रह्मरात्र यत्तां ભગવાનની આજ્ઞાથી ભગવાનને પ્રિય એવાં ગોપીજનો

પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પોત પોતાને યેર ગયાં. ૩૯

અરુણોદયને બ્રહ્મરાત્ર કહેવામાં આવે છે. અરુણોદય ત્યારે જરોજર થયો ત્યારે ગોપીજનોના
અન્તર્યામી તરીકે પ્રવિષ્ટ થએલા ભગવાને ગોપીજનોમાં યેરવળાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરી. તેથી ગોપીજનોને
ભગવાનની આજ્ઞા મળી, કારણ કે ભગવાન મોહનું ઘન કરનારા છે. (દિવસે વિપ્રયોગ થતાં અર્થતે થાય
અને સાંજે ત્યારે પ્રિયનો—ભગવાનનો—સમાગમ થતાં જે આનન્દ મળે તે આનન્દ ભગવાનનાં હૃદયમાં
દર્શન કરવાથી મળતો નથી. આ આનન્દને—વિપ્રયોગ થતા પછી સમાગમને લીધે ઉત્પન્ન થતા આન-
ન્દને—અહીં મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અન્યપૂર્વ ગોપીજનોની માફક
(કુમારિકાઓ પણ યેર લાય છે.) ગોપીજનો એ સંધ્યાકાળ મુખી પોતાના અન્તઃકરણમાં ભગવાનનું રમણ

વિપરીતસુદિર્ઘઠસુદિઘ્ન તાસાં નાસ્તીતિ સ્વગૃહાન્ યયુઃ । વયાપિ તાસાં ન ગૃહાઃ પ્રિયાઃ, ચિન્તુ
ભગવાનેષ । નાપિ સંસારમયમ્, ચતો ભગવતઃ પ્રિયાઃ ॥ ૩૯ ॥

મોક્ષાર્થમિદં પરિવ્રજમિતિ જ્ઞાપયિતું દત્તદુપાસ્થાનઅવળસ્ય ફલમાદ્ય વિક્રીઢિતમિતિ ।

વિક્રીઢિતં વ્રજવધૂમિરિદં ચ વિષ્ણોઃ શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશૃણુયાદથ વર્ણયેયઃ ।

‘મર્તિં પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હૃદ્રોગમાશ્વપહિનોત્યચિરેણ ધીરઃ ॥૪૦

इति श्रीमद्भगवत् महाभारते दशमस्कन्धे पूर्वोर्ध्वे राक्षसीदावर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

વ્રજવધૂમિઃ સદ્ ભગવત્ इदं વિશેષેણ ક્રીઢિતં શ્રદ્ધાન્વિતો મૂલ્યા સમ્યક્ ફળમાનુષ-
શૃણુયાત્ । અથ વા વર્ણયેત્ । અવળાનન્તરમેષ કીર્તનમિત્યશ્વત્ત્વદઃ । યં ઇતિ નાત્ર વર્ણાદિનિયમઃ,
કિન્તુ યઃ કમ્બન । ભગવતો માહાત્મ્યશ્રવણાદેવમપિ મોખયતીતિ । મહાનાં ચ સર્વથા પ્રતિપત્તિશ્રવણાદ્ય ।
ભગવતિ પરાં મર્તિસુપતઃ । તતો મત્સ્યા બન્ધઃ સિરીમૂતયા હૃદયસ્ય રોગરૂપં કામમાશુ શીઘ્રમે-
ધાપહિનોતિ, યઃ પૂર્વં હૃદયબાધકત્વેન સિતઃ, શીઘ્રમેધ ચ વાચકર્તા, સમાશ્વેષ વૂરીકરોતિ શ્રવણ-
માત્રેણૈવ । સદઃ પૂર્વવાસનયા પુલકરૂપે અચિરેણૈવ ધીરો ભવતિ । અથ इदં સામિપ્રાર્થં મોક્ષમિતિ,
ફલપરણાયાત્, પલ્લવકમ્ ॥ ૪૦ ॥

इति श्रीभागवतसुपोषिण्यां श्रीमद्भक्तगणमहाप्रज्ञाश्रीमद्भक्तसीकृतविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे त्रिंशोऽध्यायविवरणम् ।

કરે તો તેમને મોક્ષનો અધિકાર મળે; આ હેતુથી વાસુદેવ ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની આજ્ઞા
આપી. જો કે ગોપીજનોને ઘેર જવાની ઇચ્છા ન હતી, કારણ કે જાપીય વસ્તુઓનો લ્હાજ કરીને તેમણે
‘ભગવદ્દલન કર્યું હતું, તેમને ઘરનું અથવા લોકોનું પ્રયોજન ન હતું, છતાં પણ તેઓ ગોપીજન હતાં,
તેમને વિપરીત બુદ્ધિ તેમ જ હઠબુદ્ધિ ન હતી, એટલે તેઓ પોત પોતાને ઘેર ગયાં. ગોપીજનો પોત
પોતાને ઘેર ગયાં છતાં પણ તેમને ઘર પ્રિય ન હતું, પરંતુ ભગવાન જ તેમને પ્રિય હતા. વળી, ગોપી-
જનોને સંસારનો ભય ન હતો, કારણ કે તે ભગવાનને પ્રિય હતાં. ૩૯

ભગવાનનું આ અદિત્ર મોક્ષ આપવાને માટે છે એ જણાવવાને માટે શુક્રદેવેલું વિક્રીઢિતમ્ એ
શ્લોકમાં આ ઉપાખ્યાનના અવધૂનું ફલ કહે છે.

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ રમણ જે કોઈ પુરુષ અદ્વા રાખીને

અવળ કરશે અને વર્જન કરશે તે ભગવાનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને

હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદી નાશ કરશે અને સત્વર ધીર બનશે. ૪૦

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રમણ જે કોઈ અદ્વા રાખીને કયા દ્વારા અવળ
કરશે અથવા વર્જન કરશે. અવળ પાછી જ કીર્તન હોઈ ચકે તેથી શ્લોકમાં અથ પદ મૂલ્યમાં આવેલું છે.
શ્લોકમાં યઃ પદ ॥ તે એમ દર્શાવે છે કે ભગવદ્દીવાનું અવળ કરવામાં (આક્ષણ ઉત્પાદિ) વર્ણ વગેરેનો
નિયમ નથી, પરંતુ ગમે તે અવળ કરે અને વર્જન કરે (તે ભક્તિરૂપી ફલ પ્રાપ્ત કરશે જ). ભગવાનના
માહાત્મ્યનું અવળ કરવાથી (અથવા વર્જન કરવાથી) ભગવાન તે પુરુષનામાં બીજા ગુણ ન હોય તો પણ
તેને મોક્ષ આપે છે, અને ભક્તો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણુ બધ છે એમ સાત્તમાં કહેવામાં આવેલું છે.
ભગવદ્દીવાનું અવળ અને વર્જન કરનાર પુરુષ ભગવાનને વિષે પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પછીથી
અન્તાઃકરણમાં સ્થિર થયેલી ભક્તિને લીધે તે હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદીથી જ નાશ કરે છે. જે
દામ પહેલાં હૃદયને બાધ કરતો હતો અને જલદીથી બાધ કરતો હતો તેને ભગવદ્દીવાનું ફક્ત અવળ
કરનાર પુરુષ જલદીથી જ નાશ કરે છે. ખરી પૂર્વવાસનાને લીધે ક્રીડા જે કામ ઉત્પત્ત થાય તો પણ
ભગવદ્દીવાનું અવળ કરનાર પુરુષ તરત જ મીર થાય છે. તેથી ભગવાનની આ લીલાનું અભિપ્રાય, સહસ્ય,
સાથે અવળ કરવું એમ હતું વર્જન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે આ ફલપ્રકરણ છે. (શ્લોકમાં
જ્ઞાન—જલદી—પદ છે તેનો સંબંધ હૃદ્રોગમ્ અને મપહિનોતિ એ બન્ને પદો સાથે કરવાનો છે.) ૪૦

અધ્યાય: ૩૧

एवं रूपप्रपञ्चस्यै पञ्चधा रसवर्णनम् । निरूप्य नामलीलातो रसार्थमिदमुच्यते ॥ १ ॥
एवमुद्भूतमेवास्तु यच्चन्यं समुपासते । दुःखभाजो भवत्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ २ ॥
एकत्रिंशे सर्वमावात्रिवृत्तानां तु पूर्ववत् । गानेन रमणं चक्रे प्रमाणानन्दसिद्धये ॥ ३ ॥
बलमद्रेण सहितो वेदरूपेण सर्वथा । तदोपं नाप्तयामास हरिरित्युच्यते स्फुटम् ॥ ४ ॥

(સાસલીલા થયાં પંછી પ્રજાવાસીઓ કુતૂહલથી પણ ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે એ અર્થોર્થ છે એવી શંકા ડોહીને થાય, તો તે શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમદ્ભાગવત પ્રથમ રાસપંચાધ્યાયીનો સાર આપીને એકત્રીસમા અને બત્રીસમા અધ્યાયનું તાત્પર્ય આપે છે અને તે રીતે સૂચવે છે કે આ બે અધ્યાયના પ્રકરણનો રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણ સાથે ડોહ પછી પ્રકારનો સંબંધ નથી; અર્થાત્ આ પ્રકરણ રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણથી ભિન્ન છે. આ અર્થ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્ભાગવત આ અધ્યાયના આરંભમાં ચાર કારિકાઓ આપે છે.)

આ પ્રમાણે રાસપંચાધ્યાયીમાં ભગવાનના સિત્ર ભિન્ન પ્રકારે રહેલા સ્વરૂપના રસનું (બત્રીસમા અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી આરમ્ભના પ્રથમા સ્ત્રીલા ઇલાદિ કારિકાઓમાં વર્ણવેલા) પાંચ પ્રકારે વર્ણન કરીને, હવે નામલીલામાંથી, ગાનાત્મક શબ્દલીલામાંથી, જે રસ પ્રાપ્ત થાય છે તેને માટે (અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને) આ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. (જેમ ભગવાનની રૂપલીલા સ્વતંત્ર છે તેમ નામલીલા પણ સ્વતંત્ર છે એ જણાવવાને માટે આ પ્રકરણનો સ્વતંત્ર આરંભ કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનથી અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે નામલીલામાં સંગ છે, એટલે તેનું વર્ણન સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવેલું છે.) ૧

આ પ્રમાણે (ઇન્દ્રના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને) જે ભક્તોનો ભગવાને ઉદ્ધાર કરેલો છે તે ભક્તોને ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે તો તે દુઃખી જ થાય છે, અને ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે. (રૂપલીલા અને નામલીલા એ બેની વચ્ચે એક લેદ રહેલો છે. રૂપલીલાના રસનો ત્યારે અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મોનો પણ ભાગ એ સંગ છે; પરંતુ ત્યારે નામલીલાના રસનો અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે ભગવાનથી અન્ય દેવતાના ભજનની નિવૃત્તિ સંગ છે, પણ શાસ્ત્રમાં આપેલા ભગવદ્ધર્મોનો પણ ભાગ કરવો એ સંગ નથી. વિધિ પણ નામલીલામાં જ ગણાય છે, અને તે વિધિ મર્યાદા અને સુદ્ધિ પણ ભાગ કરવો એ સંગ નથી. વિધિ પણ નામલીલામાં જ ગણાય છે, અને તે વિધિ મર્યાદા અને સુદ્ધિ ત્યારે શુદ્ધપુદ્ગિમાર્ગિય ભક્તોનું બત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. મર્યાદામાર્ગમાં દોષ રહેલો છે એ દર્શાવવાને માટે રાંખચૂકનો પ્રસંગ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં આપવામાં આવેલો છે. એકત્રીસમા અધ્યાયમાં નન્દને અંબિકા વગેરે અન્ય દેવોના ભજનને લીધે કલેશ થાય છે અને તેમાંથી ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે.) ૨

પહેલાંની માકક (પહેલાં જેમ ભક્તો ઇન્દ્રયાગમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા તેની માકક) ભગવદ્વાપથી અન્ય સર્વ ભાવમાંથી નિવૃત્ત થયેલા ભક્તોને પ્રમાણનો—વેદરૂપ બલદેવજીનો—આનન્દ સિદ્ધ કરવાને માટે દરિએ, ભગવાને, વેદરૂપ બલદેવજી સાથે, જાન કરીને રમણ કર્યું, અને (મર્યાદાના મિશ્રણથી પ્રાપ્ત થયેલા રાંખચૂકરૂપી) દોષનો સર્વ રીતે નાશ કર્યો જેમ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે. (શ્રુતિરૂપ ગોપીજનો મુખ્યત્વે પ્રમાણની દૃષ્ટિથી મુશ્કેલીતમને ભજનારાં હતાં તેથી તેમને પ્રમાણરૂપ બલદેવજી સાથે રહેલા પુરુષોત્તમના રમણના આનન્દના અનુભવનું જ્ઞાન કરવું એકલે, તેથી બલદેવજી સાથે જ રહીને ભગવાને તે જ પ્રમાણે રમણ કર્યું. રાખચૂક પરંતુ મર્યાદાના રાખચૂક તનુ એ વાચ્ય ઉપરથી જણાય છે કે વેદરૂપ અને અક્ષરરૂપ એ બે ભગવાનનાં નિર્વચનીય છે. આમુર્થ એ વાચ્ય ઉપરથી જણાય છે કે વેદરૂપ અને અક્ષરરૂપ એ બે ભગવાનનાં નિર્વચનીય છે. આમુર્થ એ વાચ્ય ઉપરથી જણાય છે કે વેદરૂપ અને અક્ષરરૂપ એ બે ભગવાનનાં નિર્વચનીય છે. આમુર્થ એ વાચ્ય ઉપરથી જણાય છે કે વેદરૂપ અને અક્ષરરૂપ એ બે ભગવાનનાં નિર્વચનીય છે.) ૩-૪

શન્દતોડપ્પાનન્દં નિરૂપયિતું પ્રથમં મોહુલવાસિનામન્યાતર્કિ નિવારયતિ એવદેતિ વિંશતા ।

શ્રીયુગ વવાપ—એકદા દેવયાત્રાયાં ગોપાલા જાતકૌતુકાઃ ।

અનોમિરનહુયુતૈઃ પ્રપયુસ્તેડમ્પિકાવનમ્ ॥ ૧ ॥

લોકન્યાયેનાપ્યન્યથ ગમનેડનિષ્ઠં મલતીતિ તેષાં યાત્રાપ્રસન્નો નિરૂપ્યતે । એકદા શિવરાત્રિસ-
મયે । પ્રતિયર્પે ન રાઘવન્તીત્યેકદેત્યુક્તમ્ । દેવયાત્રા દિ નિતા । ગોપાલાથ સાધારણધર્મ એવામિયુક્ત
હતિ । તત્રાપિ ધર્મયુદ્ધિઃ પ્રાસન્નિકી । વસ્તુત્તસ્તુ જાતકૌતુકાઃ । અતઃ યથ ન પદ્ધાં ગમનમ્, વિન્ત્ય-
નોમિઃ શકદૈઃ । તત્રાપિ નાથયોજનમ્, કિન્તુ અનહુયુતૈઃ પ્રકર્ષેણ યયુઃ । મહતા સમારમ્ભેણ
શુદ્ધે પુરુષાનભિનિવેદય । અમ્બિકાલયં મથુરાતઃ પશ્ચિમે દેશે અર્જુનાપ્તલનિકટે સ્થિતં તીર્થવિશેષં
યયુઃ ॥ ૧ ॥

તત્ર ગતાનાં પૂજાપ્રકારમાદ તત્ર સ્માત્વેતિ ।

શબ્દથી પણ (કદાચિદ્ય મોચિન્દઃ ઇત્યાદિ શ્લોકથી) આનન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે ભગ-
વાન પ્રથમ મોહુલમાં રહેનારાઓની અન્યાસક્તિ દૂર કરે છે. એમ એકદા ઇત્યાદિ વીસ શ્લોકમાં શુક-
દેવેણ કહે છે.

શુકદેવેણ કહે છે કે—

એક દિવસે દેવયાત્રાના સમયે ગોપાલી કૌતુકથી બળદોથી ગાઠા

જોડીને અંબિકાવન ગયા. ૧

લોકાન્યાયથી પણ બીજે સ્થળે જ્યાંમાં અનિષ્ટ થાય તેથી યાત્રાના પ્રસંગનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
એકદા એટલે એક દિવસે, શિવરાત્રીના સમયે. ગોપાલી દર વર્ષે જતા નથી તે ખતાવવાને માટે એકદા
એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દેવયાત્રા, ખરેખર, નિત્ય છે (તેથી ગોપાલીને અંબિકાવન જવાની યુદ્ધિ
થઈ. જે ધર્મ કામ્ય હોય તેનો જ લાજ થઈ શકે, નિત્ય ધર્મનો નહિ.) (ગોપીજનોના પ્રકરણમાં
પણ મહર્ષિ ગોપાલીનું પણ જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનું કારણ ધર્મથી સામ્ય છે એમ જણાવવા
શ્રીમદ્ધાત્રેયુલ આશા કરે છે કે) ગોપાલી સાધારણ ધર્મમાં જ જોડાએલા હોય છે, તેમાં પણ તેમની
ધર્મયુદ્ધિ પ્રાસંગિક હોય છે. (યુધ્ધ સ્વામિનીની આજ્ઞા તેઓ અસાધારણ પ્રમેય ધર્મમાં જોડાએલા હોતા
નથી એમ તાત્પર્ય છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન વિના ધીજા દેવના સંબંધવાળા નિત્ય ધર્મનો પણ શરણ-
ભાગે જનારા મનુષ્યોએ લાજ જ કરવો જોઈએ. વૈદિક મંત્રોમાં વર્ણવવામાં આવેલા દેવો તો ભગવાનનાં
અવયવો છે, કારણ કે ‘દેવો નારાયણના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે’ એ પ્રમાણે વાક્ય છે. વેદમાં વર્ણ-
વેલું ધર્મ પણ ભગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ જ છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ધાત્રેયુલએ નિબંધમાં આશા કરેલી છે.
તેથી કામ્ય વૈદિક ધર્મ જ નિષ્કૃત હોવાથી લાજ કરવા યોગ્ય છે. ભગવાન વિના ધીજા દેવના સંબંધવાળા
બીજે પ્રકારના—નિત્ય અને કામ્ય—સ્માર્ત કર્મોની લાજ કરવો જોઈએ, કારણ કે ‘બધા ધર્મોનો લાજ
કર્મને’ ઇત્યાદિ ભગવાનની આજ્ઞા છે. શબ્દ, તીર્થસ્નાન, દાન વગેરે વિષ્ણુ ભગવાન પ્રસન્ન થાય એ સંક-
લ્પથી જ કરવું જોઈએ. જ્યાં વિષ્ણુ ભગવાન પ્રસન્ન થાય એવો સંકલ્પ સંભવતો નથી એવાં શિવરાત્રી
વગેરે મતોનો શરણમાં જનારા મનુષ્યોએ લાજ જ કરવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે.)

વાસ્તવિક રીતે તો ગોપાલીને કૌતુક થયું, અને તે કારણથી જ તેઓ પગે ચાલીને ગયા નહિ, પણ
ગાઠાં જોડીને ગયા. ગાઠાને પણ તેમણે ઘોડા જોડ્યા નહિ પણ બળદો જોડ્યા અને મોટા સમગ્રવાથી,
પરમાં પુરુષોને મૂંઝીને, મથુરાથી પશ્ચિમ દેશમાં અર્જુણચણી પાસે આવેલા અંબિકાલય નામના તીર્થમાં
તેઓ આવ્યા. (જ્યાં પણ મથુરાગંડવમાં આવેલું છે.) ૧

અંબિકાલયમાં જઈને ગોપાલીએ જે પ્રકારે પૂજા કરી તે પ્રકારનું વર્ણન તત્ર ચાત્રવા એ શ્લોકમાં
શુકદેવેણ કરે છે.

તત્ર સ્નાત્વા સરસ્વત્યાં દેવં પશુપતિં પ્રમુખમ્ ।

આનર્ચુરર્હૈર્ભક્ત્યા દેવીં ચ નૃપતેઽમ્બિકામ્ ॥ ૨ ॥

સરસ્વતી તત્ર પ્રાદુર્ભૂતા અતઃ સ્નાત્વા પશુપાત્રવિમોહણાર્યમ્ । સર્વં પશુપાલકા રૂપિ પશુનામ-
ધિપતિં પશુપાલને પ્લહાવારં પ્રમું સર્વદાનસમર્થમર્હૈર્ભૃતૃઃ પૂજાદ્યવ્યેરાનર્ચુઃ । ન તુ પામરવદ્ ગમન-
માત્રમ્ । દેવીં ચ અમ્બિકાં પાર્વતીમાનર્ચુઃ । ચન્દ્રચાતુર્ધારણદેવતાઃ । નૃપતે રૂપિસન્બોધનં યાત્રાયાં
વયાકરણે પરિક્ષાનાદિશ્વાસાર્યમ્ ॥ ૨ ॥

પૂજામુક્ત્યા દાનાન્યપ્યાહ ગાવ રૂપિ ।

ગાવો હિરણ્યં વાસાંસિ મમુમધ્વજમાદતાઃ ।

બ્રાહ્મણેભ્યો વદ્ધુઃ સર્વે દેવો નઃ પ્રીયતામિતિ ॥ ૩ ॥

સર્વકામ્યાન્યેતાનિ દાનાનિ । હિરણ્યં સુવર્ણમ્ । વાસાંસિ નાનાવિધાનિ । મધુ ય મધ્યસ્ત્રં
ચ । પ્રાન્યારણ્યયોઃ સિદ્ધિર્ધર્થ મધુમધ્વજયોદ્ધાનમ્ । ગોમિઃ કઠઃ પ્રીતો મવતિ । હિરણ્યેતામિઃ ।
સોઽપિ કઠ પથ । વાસાંસિ સર્વદેવતાનિ સોમદેવતાનિ ચ । હમયા સદિતઃ સોઽપિ લેન પ્રીતો મવતિ ।
અર્થં પથ દાતાનિ આદતા અર્થ ચક્રુઃ । પાત્રસમ્પત્તિમાહ બ્રાહ્મણેભ્ય રૂપિ । સર્વ રૂપિ સદ્ગુણોપોઽપિ
ન્યાવર્તિતઃ । કામનાં ચ વ્યાવર્તયતિ દેવો નઃ પ્રીયતામિતિ । દેવો મહાદેવઃ । અથ વા ૬ ય પથ
દેવ રૂપિ સાધારણં મધનમ્ । નોઽસ્ત્યાર્ષ પ્રીતો મવતિવતિ, ન ત્યન્ત્યા વાપિત્ કામના ॥ ૩ ॥

હે રાજન્ ! ગોપાલોએ ત્યાં સરસ્વતીમાં સ્નાન કરીને પ્રથમ પશુપતિ-

દેવની અને અંબિકાની પૂજા કરવાનાં દ્રવ્યોથી પૂજા કરી. ૨

ત્યાં સરસ્વતી પ્રકટ છે, એટલે પશુના પશુમાંથી સુદૃઢ થવાને માટે તેમાં સ્નાન કરીને (પૂજન
કર્તુ.) ગોપાલો પોતે પશુના પાળનારા છે, એટલે પશુના અધિપતિ, પશુનું પાલન કરવા માટે હજી
આપનાર, પ્રમુખ એટલે સર્વ વસ્તુનું દાન કરવાને માટે સમર્થ; એવા પ્રકારના દેવની પૂજા કરવાનાં સાધ-
નોથી ગોપાલોએ પૂજા કરી, કંઈ પામર પુરુષની મદકે ત્યાં જઈને ભેરી રહ્યા નહિ. અંબિકા દેવીની,
પાર્વતીની, તેમણે પૂજા કરી. શ્લોકમાં જે વ છે તે એમ દર્શાવે છે કે પાર્વતીની આભુષણાદિ દેવતા-
ઓની પણ ગોપાલોએ પૂજા કરી. યાત્રામાં તે પ્રમુખે કરવામાં આવે છે એવું જ્ઞાન રાજને હોવાથી આ
આવશ્યકતા નિશ્ચય રાખવો એમ જણાવવાને માટે નૃપતે એ પ્રમાણે અંબિકાનું મુક્ત્યર્થે આપ્યું છે. ૨
શુકદેવણ પૂજનું વર્ણન કરીને ધનોનું પણ વર્ણન ગાયઃ એ શ્લોકમાં કરે છે.

‘દેવ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ’ એ આવનાથી સર્વેએ પ્રાર્થાએ

ગાયો, સુવર્ણ, વજ્રો, મધ અને મધુર અન્ન આદરસહિત આપ્યાં. ૩

આ ધનોની ઇચ્છા સર્વને હોય છે. હિરણ્ય એટલે સુવર્ણ; અનેક પ્રકારનાં વજ્રો; મધ અને મધુર
અન્ન. ગાયમાં અને અરણ્યમાં બાવી વસ્તુઓ પ્રાર્થાએ આપવી જોઈએ એ હેતુથી મધ અને મધુર
અર્થનું દાન કર્યું. ગાયોથી કઠ પ્રસન્ન થાય છે; હિરણ્યથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પણ રૂદ્ર જ છે,
(કારણ કે તેતિરીય ઝંકિતાના પ્રથમ અક્ષરમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિ રજ્યા એટલે તે કઠ
કહેવાયા.) વજ્રો સર્વ દેવોને માટે ॥ અથવા તો અન્નને માટે છે. વજ્રથી પાર્વતી અને શિવ પણ પ્રસન્ન
થાય છે. આ પ્રમાણે આ પાંચ ધનો તેમણે આદરસહિત જ કર્યા. જેમને દાન કરવામાં આવ્યું તે પત્રની
યોગ્યતા દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે બ્રાહ્મણેભ્યઃ સંસ્ત્રેષુ પણ દૂર કરવામાં આવ્યો છે એ જણાવવાને
માટે સર્વે એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. દાન કરવામાં તે બધાને કામના ન હતી એ જણાવવાને માટે
શુકદેવણ કહે છે કે દેવો નઃ પ્રીયતામ્. દેવ એટલે મહાદેવ; અથવા તો તે દેવ એ પ્રમુખે સામાન્ય
પરવાન છે. ના એટલે અમર ઉપર. અમર ઉપર દેવ પ્રસન્ન થાવ એ જ જાણના દલી, બીજી કોઈ પણ
જાણના નહિ. ૩

एवं यात्रायां कृतमुक्त्वा निवसेन तीर्थक्षितिमाह सपुरिति ।

ऊयुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रतः ।

रजनीं तां महाभामा नन्दसुनन्दकादयः ॥ ४ ॥

सरस्वतीतीર એ અન્તઃકુલ્લર્થ જલમેવ પ્રાશ્ય તાં રજનીમૂણુઃ । ન તુ રજન્યાં ક્ષિપ્તિ કૃતમિતિ । યતાવાન્ ધર્મઃ સિદ્ધઃ । અગ્નિમાનિષ્ઠં નિવર્તિષ્યત ઇતિ મહાભાગા શ્વેતેન દ્યોતિતં, મોહુઃ સન્દેહાભાવાય । નન્દઃ સુનન્દકઃ પ્રધાનમૂલૌ વેપમ્ । નન્દ ઇતિ પ્રધાનનામ્ના વા સર્વે વ્યપરિદાઃ । સુનન્દકઃ આદિર્યેવામિતિ સર્વેવામેવ નન્દતુલ્યવા । ભગવત્સમ્બન્ધાદ્વાનન્દયુક્તઃ સુનન્દકો મથતિ । વપનન્દોઽન્યો વા । નન્દ એ વા ધર્મપ્રાધાન્યેન ગૃહીતઃ ॥ ૪ ॥

एवं तपतो धर्मसम्पत्तियुक्तानां भागवत्पणे निरोधूते निरोधस्य चकव्यात् शकदाक्षेपवत् सर्वेण नन्दासप्तमि भगवाद् कारित्वमितिमाह कश्चिदिति ।

कश्चिन्महानहिस्तास्मिन् विपिनेऽतिबुभुक्षितः ।

यदृच्छयागतो नन्दं शयानमुरगोऽप्रसीत् ॥ ५ ॥

મહાનહિરજગરઃ । સ દિ ક્ષુધિત એ તિષ્ઠતિ । કદાત્રિદેવાશં પ્રાપ્નોતિ । તત્ર ધૈવગત્યા તસ્મિન્ વિપિને બ્રાહ્મરામાપાદ્ અતિબુભુક્ષિતો જાતઃ । યદૃચ્છયાગતો નન્દં શયાનમુરગોઽપ્રસીત્ । યદૃ-

શુકદેવણ આ પ્રમાણે યાત્રામાં જે કાર્ય કરવાનું તેનું વર્ણન કરીને તીર્થમાં જે મતનું પાલન કરીને પાસ કથી તેનું વર્ણન કર્યું છે એ શ્લોકમાં કરે છે.

મહાસામ્યવાન્ નન્દ, સુનન્દક વગેરે મત ધારણ કરીને, જસ પીને,

તે રાત્રી સરસ્વતીને તીરે રહ્યા ૪

સરસ્વતી નદીના તીર ઉપર જ અન્તઃકુલ્લર્થી શુદ્ધિને માટે જલનું જ પાન કરીને તે રાત્રીએ તેમણે વાસ કર્યો. અર્થાત્ રાત્રીએ તેમણે કંઈ પણ પીનું કર્યું નહિ. આટલો—ઉપવાસ સુધીનો સર્વ—ધર્મ સિદ્ધ થયો. આગળ ઉપરનું અનિદ ભગવાન દૂર કરશે એમ મહાભાગાઃ પદ્મી સૂચિત થાય છે. અને આ પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન એ કે થોડા પરીક્ષિતને આ બાબતમાં સંદેહ ન થાય. નન્દ અને સુનન્દક જેમાં અગ્રણી છે એવા ગોપો. અથવા તો નન્દ એ સુખ્ય નામથી સર્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સુનન્દક છે સુખ્ય જેમાં એવા ગોપો; આ પ્રમાણે બંધાય ગોપો નન્દના જેવા છે. (આ અર્થે કરતી વખતે નન્દાદ્ય તે સુનન્દકાદયઃ એ પ્રમાણે વિશ્લેષ કરવો.) ભગવાનના સંબંધથી અતિ આનન્દવાળો ગોપ સુનન્દક કહેવાય છે. ઉપનન્દ પીએ છે, અથવા તો ધર્મપ્રાધાન્યથી નન્દનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે નન્દકાદ્યો સુનન્દકઃ, તદાદયઃ એ પ્રમાણે વિશ્લેષ કરવો.) ૪

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે ધર્મસંપત્તિવાળા પુરુષોનો ભગવદ્વત્ત્વ જ્યારે તિરોક્ષિત થઈ ગયો ત્યારે તેમનો નિરોધ કરવો એઈએ તેટલા માટે ભગવાને, જે પ્રમાણે શકટસંજન લીલા કરી તે પ્રમાણે, અજગર પાસે નન્દને ગળાવી દીધા એમ શુકદેવણ કહ્યા છે એ શ્લોકમાં કરે છે.

ખડુ બૂખ્યો કોઈ એક મોટો અજગર દૈવગતિથી તે વનમાં આવી

ચઢ્યો અને સુતેલા નન્દને ગળી ગયો. ૫

મોટો મર્ષ એટલે અજગર. તે બૂખ્યો જ રહે છે. કોઈક વખત જ તેને ખાસ મળે છે. દૈવગતિથી તે ભગવાન આદ્ય ન ભગવાની તે અજગર ધણે બૂખ્યો મર્ષ ગયો. અજગરમાં રીતે તેને નન્દ મળી

ચ્છયૈવ નન્દસમીપમાર્ગતઃ । નન્દોઽપિ દૈવગત્તા નિદ્રાણો જાતઃ । વસ્તુત્સુ જાપ્રતા સ્વાત્મ્યમ્ ।
અતઃ શ્યાવનં નન્દં મુખ્યમેવ । ઉરગઃ જાપ્રયને જ્ઞાતુમશ્ન્યવઃ । અગ્રસીત્ જપ્રાસ ॥ ૫ ॥
તતો યજ્ઞાત્વં તવાહ સ ચુક્રોક્ષેતિ ।

સ ચુક્રોક્ષાહિના અસ્તઃ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાનયમ્ ।

સર્પો માં અસતે તાત પ્રપન્નં પરિમોચય ॥ ૬ ॥

કૃષ્ણાદધોમાર્ગેઽહિના અસ્તઃ । પૂર્વં કેવલં ચુક્રોક્ષ । પશ્ચાન્માહાત્મ્યં સ્મૃત્વા ‘કૃષ્ણ કૃષ્ણ’-
ત્યાદરેણ મયાદ્યા સમ્બોધનં કૃત્વા, સ્થાનિદં નિવેદયતિ મહાનયં સર્પો માં અસતે इति । તાતેતિસમ્બો-
ધનં ક્ષેદ્યાદૈશ્વર્યાદ્ । પરિમોચને દેહું વદન્નેવ પ્રાર્થયતે પ્રપન્નં પરિમોચયેતિ ॥ ૬ ॥

તતો મગવન્મોષનાત્ પૂર્ણમેષ અન્યે ગોપાલાઃ પ્રતિક્રિયાર્થમુચતા અતા શ્યાવ તસ્ય ચેતિ ।

તસ્ય ચાક્રન્દિતં શ્રુત્વા ગોપાલાઃ સહસોત્થિતાઃ ।

અસ્તં ચ દૃષ્ટ્વા વિશ્રાન્તાઃ સર્પં વિવ્યધુરુત્મુકૈઃ ॥ ૭ ॥

નન્દસ્ય વિજ્ઞાતાં બોધયિતુમચ્ચેષામવિજ્ઞાતાં ચ પ્રાર્થનાપ્રતિક્રિયવોર્તિરુપગમ્ । તસ્ય નન્દસ્ય
આક્રન્દિતં શ્રુત્વા । સહસૈવ વિષ્ણુરમકૃત્યૈવ મગવન્તમશ્નૈવ સ્વયમેયોત્થિતાઃ । નન્દં ચ પ્રસન્નં
દૃષ્ટ્વા વિશેષેણ આસ્તાઃ સન્તાઃ ક્ષીતાર્થં જ્વાલિતૈરુત્મુકૈઃ સર્પં વિવ્યધુઃ । અતેનોપાયેન નન્દોઽપિ
શ્રિયેત, તયાપ્યજ્ઞાતાદ્ગચતિ વિચમાને યાત્રાવદિદમપિ કૃતવન્તાઃ ॥ ૭ ॥

ગયા, અકરમાતથી જ તે અજગર નન્દની પાસે આવ્યો. નન્દ પણ દૈવગતિથી ઉદ્ધતા હતા. વાસ્તવિક રીતે
તો વીર્યમાં સત્રીએ ભગતા પહેલું લેઈએ. તેથી સૂતેલા નન્દને, મુખ્ય ઓપને જ, તે ઉરગ—આવે તે
વખતે ખગર ન પડે એવો અજગર—જળી ગયો. ૫

પછીથી જે થયું તેનું વર્ણન શુકદેવજી સ ચુક્રોક્ષ એ શ્લોકમાં કરે છે.

અજગરથી ગળાએલા નન્દે ધૂમ પાડી: દે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! આ

મોટો સર્પ મને જળી નય છે. હે તાત! હું તમારે શરણે આવેલો છું તે

મને છોડાવો. ૬

અજગરે ગળાની નીચેથી નન્દને પકડ્યા હતા. પહેલાં નન્દે કૃષ્ણ આક્રન્દ કર્યો. પછીથી ભગવાનના
માહાત્મ્યનું સ્મરણ કરતાં ‘કૃષ્ણ, કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે આદરથી અથવા ભયથી ભગવાનને સબોધીને નન્દે
પોતાનું દુઃખ વર્ણવ્યું કે આ મોટો સર્પ મને જળી નય છે. તાત એમ જે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે
તે ક્રેદથી વિકલ્પવાને લીધે છે. પોતાને મુક્ત કરવાનું કારણ કહેતાં નન્દ પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રપન્નં પરિ-
મોચય, શરણે આવેલાને મુક્ત કરો. ૬

પછી ભગવાન નન્દને છોડાને તે પહેલાં જ બીજા ગોપાલો નન્દને હોદાવવાનો ઉપાય કરવા મંડી
પડ્યા એમ શુકદેવજી તસ્ય ચ એ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે.

નન્દનું આક્રન્દ અવલુ કરીને ગોપાલો એકદમ ઉઠ્યા, નન્દને ગળા-

એલા એઈને મલશયા અને ગળતા લાકડાથી સર્પને મારવા લાગ્યા. ૭

નન્દ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણે છે અને બીજા ગોપાલો તે વ્યવસ્થા નથી એ ખતાવવાને માટે છતાં
શ્લોકમાં નન્દની પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને આ સાતમી શ્લોકમાં બીજા ગોપાલોએ નન્દને
હોદાવવાના જે ઉપાયો કર્યા તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેનું—નન્દનું—આક્રન્દ સાંભળીને એકદમ જ,
વિચાર કર્યા વિના જ, ભગવાનને પૂછ્યા વિના જ, પોતે જ ઉઠ્યા. નન્દને ગળાએલા લેઈને તેઓ બહુ
મલશયા, અને ઠંડી દૂર કરવાને માટે સળગાવેલાં લાકડાથી સર્પને તોમણે માર્યો. આ ઉપાયથી નન્દ પણ
મરી નય, છતાં પણ અજાનથી ભગવાન હાજર હતા છતાં જેમ ગોપાલોએ યાત્રા કરી તેમ, આ પણ કૃત્ય ૭

તથાપ્યુપાયત્વાજ્ઞ ફલિતમિત્યાહ અલતૈરિતિ ।

અલતૈર્દશમાનોઽપિ નામુશ્ચત્તમુરક્ષમઃ ।

તમસ્પૃશત્ પદામ્પેત્ય ભગવાન્ સાત્ત્વતાં પતિઃ ॥ ૮ ॥

સ હિ મશ્યિતુમેષ જ્ઞાતિ, ન જ્ઞાતુમ્, અતો નામુશ્ચત્ । તતો યદુચિતં તમુપાયં ભગવાન્ કૃતવાનિત્યાહ તમસ્પૃશદિતિ । સ્વયમમ્પેત્ય પદા તમસ્પૃશત્ । તસ્ય હિ કર્મજ્ઞયઃ કર્તવ્યઃ । સ જ્ઞાનેન મત્ત્યા યા । જ્ઞાને ત્વધિષ્ઠારિશરીરમપેક્ષ્યતે । મક્તિરપ્યત્ર પ્રમેયલભ્દૈવ । અતસ્તસ્ય મક્તિ- સિદ્ધ્યર્થં ભગવદીયશરીરપ્રાપ્ત્યર્થં પદા અસ્પૃશત્ । સ્વયમામ્પેત્ય તસ્યાપિ સાધનાપેક્ષામાભાવ । તસ્ય તથાકરણમામર્ણ્યવદ્યક્ત્વાય સાત્ત્વતાં પતિરિતિ । વૈષ્ણવાનામયં પતિઃ । અતો વૈષ્ણવહિતાર્થં તથા કૃતવાન્ ॥ ૮ ॥

તતો યજ્ઞાતં તદાહ સ યા ઇતિ ।

સ વૈ ભગવતઃ શ્રીમત્પાવસ્પર્શહતાશુભઃ ।

મેજે સર્પવપુર્હિત્વા રૂપં વિદ્યાધરાર્ચિતમ્ ॥ ૯ ॥

(ગોપાલો બળતાં લાકડાથી અજગરને ભારવા લાગ્યા) છતાં પણ તે અજગર ઉપાસ્ય ન હોવાથી કાંઈ સિદ્ધ થયું નહિ એમ અલતૈઃ એ શ્લોકમાં શુદેવેણ કહે છે.

બળતાં લાકડાથી બળતો હતો છતાં પણ તે અજગરે નન્દને છોડ્યા નહિ. સાત્ત્વતોના પતિ ભગવાને આવીને પોતાના ચરણથી તે અજગરનો સ્પર્શ કર્યો. ૮

અજગર, ખરેખર, અણુજી હરવાનું જ બણે છે, છોડવાનું નહિ, તેથી તેણે નન્દને છોડ્યા નહિ. તેથી જે ઉચિત હતો તે ઉપાસ્ય ભગવાને કર્યો એમ બણાવતાં શુદેવેણ કહે છે કે તમસ્પૃશત્. ભગવાને પોતે આવીને પોતાના ચરણથી તેનો સ્પર્શ કર્યો. તે અજગરના કર્મનો નાશ કરવાનો છે, અને તે જ્ઞાનથી અથવા બળિથી મુક્ત થકે છે. જ્ઞાનમાં તો અધિકારવાળા શરીરની જરૂર હોય છે. બક્તિ પણ અહીં પ્રમેયગતથી જ મળી શકે એમ છે. (તેથી જ ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો; આમ ન હોત તો ભગવાન અજગરને શ્રવણ વગેરે આપત એમ લાગ છે.) તેથી તે અજગરની બક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. ભગવાન્ પોતે ત્યાં આગ્યા એમ દેવેવાથી સિદ્ધ થય છે કે અજગરને પણ સાધનની જરૂર ન હતી. (પ્રમેયને પણ પ્રપત્તિ વગેરે સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી એમ દેવેવાર્થ આશયું.) (ભગવાનના ચરણમાં ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરાવીને બક્તિ સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે એનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્દામણુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનના ચરણમાં આ પ્રકારે કરવાનું સામર્થ્ય આપવશક છે એ દર્શાવવાને માટે શુદેવેણ કહે છે કે સાત્ત્વતાં પતિ. ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે, તેથી વૈષ્ણવના દિતને માટે તેમણે અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. (ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે એટલે ઉત્તમ દેહ કરવાને માટે ભગવાનના ચરણમાં ઉત્તમ દેહ કરવાનું સામર્થ્ય આપવશક છે એમ તાર્ક્ય છે.) ૮

પછીથી જે યયું તેનું વર્ણન શુદેવેણ ત વ વ એ શ્લોકમાં કરે છે.

ભગવાનના ધીવાળા ચરણના સ્પર્શથી તે અજગરનાં સર્વ અશુભોનો નાશ થયો, અને સર્પશરીરનો ત્યાગ કરીને તેણે વિદ્યાપ્રોથી પૂજાએકું સ્વર્ગ પાતળું કર્યું. ૯

તે નિશ્ચયેન સ સર્વવપુર્હિત્વા વિદ્યાધરરૂપં મેજે । પરં પૂર્વસ્વાદિશિષ્ટમ્, ભગવદીચત્વાત્ ।
વદાહ વિદ્યાધરૈરર્ચિતમિતિ । વિદ્યાધરણાં દેવરૂપો જાતઃ । સર્વોપકૃષ્ટા સર્વયોનિઃ । સર્વોત્તમા
ભગવદીયા । એવં ચરણપ્રભાવઃ । તસ્ય સર્વાધમસ્ય સર્વોત્તમત્વપ્રાપ્તે પ્રમેયલભેવ દેહુરિત્યાહ ભગ-
વત્ત્વમિતિ । વેદમાત્રે ઉપપત્તિકક્ષા । તસ્ય લોકે સર્વોત્તમત્વાય ચરણં વિચિત્રતદિ શ્રીમત્પ્રાદેતિ । તસ્ય
સ્પર્શેન હૃતમશુભં યસ્ય । સર્વવપુઃપરિત્યાગે પાપનાશો દેહુઃ । યુગાધાનેઽપિ તત્પરં એવ દેહુઃ ।
યયાયોગ્યં પદાર્થાભિનિવેશઃ કર્તવ્યઃ । ચરણરજ એવ સામગ્રીસમ્પાદકમ્ ॥ ૯ ॥

અમુપકારમયુક્ટે કૃતયામિતિશબ્દાં ચારયિતું તસ્ય ભગવત્કૃતોપકારજ્ઞાનમખ્યસ્તીતિ જ્ઞાપયિતું મગ-
નાંતં પૃષ્ઠતીત્યાહ તમપૃષ્ઠમિતિ ।

તમપૃષ્ઠઞ્ હૃપીકેશઃ પ્રણતં સમવસ્યિતમ્ ।

દીપ્યમાનેન ઘપુપા પુરુષં હેમમાલિનમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદાપિ સ્વયં તત્વાન્તઃકરણં સર્વમેષ જ્ઞાનાતિ । ચતો હૃપીકેશઃ । યદાપિ તત્ત્વ જ્ઞાત્રીયં સામર્થ્ય
જ્ઞાપયિતું પરિભાષણપૂર્વકં તત્વાન્તઃકરણં ચોપયતીત્યાહ હૃપીકેશ્વરિતિ । યદાચરણે દેહુઃ પ્રણત-
મિતિ । તર્હિ પૂર્વ કથમમ્યયા કૃતયામિત્યાહવાહ સમવસ્યિતમિતિ । પૂર્વં હુ ન સમ્યગવસ્યિતઃ,
શ્વાનીં હુ નભમાયેન સિત્ત્વમિતિ । જ્ઞાન્તરમખ્યસ્ય સ્વરૂપં સમીચીનમિતિ જ્ઞાપયિતું વહિઃકાન્તિ વર્ણયતિ

તે એટલે નિશ્ચયથી, નહીં, તે અજગરે સર્પનું શરીર જોડીને વિદ્યાધરનું રૂપ ધારણ કર્યું. પણ આ
રૂપ પહેલાંના કરતાં વધારે સાફ હતું, કારણ કે તે ભગવાદીય હતું. આ વાત જણાવતાં શુકદેવેણ કહે છે
કે વિદ્યાધરૈરર્ચિતમ્, આ અજગર વિદ્યાધરોના દેવરૂપ થયો. સર્વયોનિ સર્વથી હલકી યોનિ છે, અને
ભગવાદીય રૂપ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ પ્રકારનો ભગવાનના ચરણનો પ્રભાવ છે. સર્વથી અધમ એવા
અજગરને સર્વોત્તમ ભગવાનના પ્રમેયભાવ જ કારણ છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે નગવતઃ-
અજગરને સર્વોત્તમ ભગવાનના પ્રમેયભાવ જ કારણ છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે નગવતઃ-
રેહમાત્રમાં, ગધાયા પ્રકારના દેહોમાં, આ જ સુક્ષિત હોય છે. લોકમાં તે સર્પ સર્વોત્તમ અને તેટલા
માટે શુકદેવેણ ભગવાનના ચરણનું વિશેષજ્ઞ આપતાં કહે છે કે શ્રીમત્પ્રાદઃ ભગવાનના શ્રીવાળા ચરણના
સ્પર્શથી જેનાં બધાં અશુભો, પાપો, નાશ પામ્યાં. સર્પના શરીરનો ત્યાગ કરવામાં પાપનો નાશ કારણ છે.
સર્પને વિદ્યાધરનું જે દેહ રૂપ પ્રાપ્ત થયું તેમાં પણ ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ જ કારણ છે. પદ્મધનો
અભિનિવેશ યથાયોગ્ય કરવો જોઈએ. ભગવાનના ચરણની રજ જ સામગ્રી સિદ્ધ કરે છે. ૬

આ પ્રમાણે ભગવાને અયોગ્ય આદ્ય ઉપર ઉપકાર કર્યો એવી શંકા કોઈને ન થાય એટલા માટે
શુકદેવેણ તમપૃષ્ઠત્ત્વ એ શ્લોકમાં કહે છે કે ભગવાને કરેલા ઉપકારનું જ્ઞાન પણ તે પુરુષને છે એ
જણાવવાને માટે ભગવાન પૂછે છે.

તેજસ્વી સરીરવાળા, સુવર્ણની આભારાળા, પ્રણામ કરતા, પાસે

હેનેલા તે પુરુષને ભગવાને પૂછ્યું. ૧૦

તે કે ભગવાન પોતે તે પુરુષનું સર્વ જ અન્તઃકરણ બતાવે છે, કારણ કે ભગવાન હૃપીકેશ છે,
છતાં પણ વચનદ્વારા તે પુરુષમાં શાસ્ત્રીય સામર્થ્ય સ્થાપવાને માટે ચરિત્રાવળ કરીને તે પુરુષનું અન્તઃ-
કરણ ભગવાન જણાવે છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે હૃપીકેશઃ ભગવાને આ પ્રમાણે તે પુરુષને
પૂછ્યું તેનું કારણ એ કે તે પુરુષ પ્રણત હતો, પ્રણામ કરતો હતો. તો પછી પહેલાં ભગવાને તો
પ્રકારે કેમ કર્યું, (પહેલાં ભગવાને તે સર્પને જ્ઞાન આપ્યા વિના સર્પદેહનો ત્યાગ કરવાપરથી મન જ
કેમ આપ્યું), આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવેણ કહે છે કે સમવસ્યિતમ્. પહેલાં આ સર્પ ભગવાનની
સામે બરોબર, નમ્રભાવે, હલો ન હતો, પરંતુ હમણાં તો તે નમ્રગથી ભગવાનની સામે ઈતી છે.

દીપ્યમાનેન વપુષેતિ । તથા ભગવદીયસ્ય તેજોવંચ્છરીરં ભવંતિ તથા દીપ્યમાનેન વપુષા વપદ્ધિતઃ । વત્કૃષ્ટયોનાવપિ ભગવદીયત્વેઽપિ વરતમભાવોઽસ્તીતિ કદાચિત્તિર્ગંગાદિરૂપં સ્ત્રીરૂપં વાં પ્રાપ્તુ-
યાદિતિશક્ત્યાં વારંચિતુમાહ પુરુષમિતિ । તત્રાપિ સર્વગુણપૂર્ણતાં શાપયિતુમાહ દ્વેષમાલિનમિતિ । મેઘો-
મેવાલકૃતો ભવંતીતિ ॥ ૧૦ ॥

પ્રશ્નમાહ કો ભવાનિતિ ।

કો ભવાન્ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતેઽદ્રુતદર્શનઃ ।

કથં જુગુપ્સિતાં યોનિં વને વા પ્રાપિતોઽવશઃ ॥ ૧૧ ॥

કા શ્વેતિ જાતિનામ્નોઃ પ્રશ્નઃ । સ્વભાવતોઽપ્યમહતઃ સહસૈષ સાધનેનં ન મહત્ત્વમોપેયત્વં હતિ મનંગમાનપિ
તં વર્ણયતિ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે ભવાનિતિ । કિન્નર, દેવાદયઃ સર્વે એવ સમાગતાઃ, વહુવા દટ્ટાઃ,
પરં મનાનદ્રુતદર્શનઃ । અદ્રુતં દર્શનં વસેતિ । નૈર્વયિષઃ કઞ્ચિત્તેજસ્વી દટ્ટપૂર્વં દશ્યમાઃ । દૃષ્ટં પૂર્વ-
પુણ્યનિષ્ક્રિયવ્યતિરેકેણ ન ભવતિ, તસ્મિન્ન જુગુપ્સિતા યોનિરિતિ । અવશ્યં કેનચિન્ પ્રાપિત્વં હતિ
શાપ એવ કિન્ચિત્કારણં મવિષ્યતીતિ તયોચ્યતે । તત્રાપિ યનં કેન વા પ્રાપિત્વં હતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થે પૂર્વમપિ સર્વે એવ સ્થિતઃ । ભગવત્કૃપયા વિનાષરત્વં પ્રાપ્ત્વં હતિ । પુનઃ સર્વે એવાયં જાતઃ ।
અતઃ સર્વે જ્ઞવાતેતિ । સ્વસા પૂર્વજ્ઞતાન્તમાહ અહમિતિ શ્લોકદ્વયેન ।

આ પુરુષનું અંદરનું સ્વરૂપ પણ સાફ છે એ જણાવવાને માટે દીપ્યમાનેન વપુષા એ શબ્દોમાં શુદ્ધદેવલ
તેની બહારની શીલાનું વર્ણન કરે છે. જેવી રીતે ભગવદીયનું શરીર તેજની માફક પ્રકાશક હોય છે તેવી
રીતે આ પુરુષ તેજસ્વી શરીરવાળો હતો. ઉત્તમ યોનિમાં પણ ભગવદીયત્વ હોય તો પણ તેમાં ન્યૂનાધિક
પ્રમાણ હોય છે, તેથી કહાચિત્ આ સર્વ પક્ષી વગેરેનું રૂપ અથવા સ્ત્રીનું રૂપ ખારણુ કરે; આ પ્રકારની
શંકા દૂર કરવાને માટે શુદ્ધદેવલ કહે છે કે પુરુષમ્. તેમાં પણ આ પુરુષ સર્વશુદ્ધથી પૂર્ણ છે એમ
જણાવવા માટે શુદ્ધદેવલ કહે છે કે દેષમાલિનમ્; અર્થાત્ મહાન્ પુરુષ જ અલંકૃત થયેલો હોય છે. ૧૦
ભગવાન્ તે પુરુષને પ્રશ્ન પૂછે છે કે કો ભવાન્.

તું કોણુ છે ? ઉત્તમ ક્ષાન્તિથી તું રોએ છે; તારું દર્શન અદ્રુત છે.

કોને લીધે પ્રવશ થઈને આ નિન્દિત યોનિ પ્રાપ્ત થઈ, અને વનમાં

તને કોણુ લાગ્યું ? ૧૧.

જા એટલે કોણુ ? અર્થાત્ તેની જાતિ અને નામ વિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો. જે સ્વભાવથી જ
મહાન્ નથી તેને એકદમ જ સાધન કરવાથી મહત્ત્વ, એટલ્વ, પ્રાપ્ત થતું નથી; તેથી ભગવાન્ પણ તે
પુરુષનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે મવાન્, તું ઉત્તમ ક્ષાન્તિથી રોએ છે, વળી, દેવો
વગેરે અથા ય આવેલા છે, તેમનાં દર્શન પણ ઘણી વાર થએલાં છે, પણ તારું દર્શન તો અદ્રુત છે.
અદ્રુત છે દર્શન જેનું તે મહત્ત્વવર્ધનતા કહેવાય છે. અર્થાત્ તારા જેવો બીજો કોઈ તેજસ્વી પુરુષ અત્યાર
મુખીમાં એવામાં આવ્યો નથી, આતું અદ્રુત દર્શન પૂર્વ પુણ્યના સમૂહ વિના હોઈ શકે નહિ ! અને
એ પૂર્વ પુણ્યનો સમૂહ હોય તો પછી અત્યંત નિન્દિત યોનિ દેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ ? અવશ્ય, કોઈએ આ
યોનિ તને પ્રાપ્ત કરાવી દશે, એટલે શાપ જ તેનું કારણુ દશે, તેથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે—પ્રાપિતઃ
કોત્વ પ્રાપ્ત કરાવી, એ પ્રમથ્વે—કહે છે. તેમાં પણ વનમાં તને કોણુ લાગ્યું ? ૧૧

આ પુરુષ પટેલાં પણ સર્પ જ હતો; ભગવત્કૃપાથી તેણે વિધાયસ્તુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું; અને ફરીથી
પાછો તે સર્પ જ થઈ બસો. તેથી સર્પે ઉપાચ એ પ્રમાણે શુદ્ધદેવલ કહે છે. આ સર્પ અદમ્ય ઇત્યાદિ
મે મલોકોર્મ પોતાનું પૂર્વ જ્ઞતાન્ત કહે છે.

સર્પ ઉવાચ—અહં વિદ્યાધરઃ કશ્ચિત્ સુદર્શન ઇતિ શ્રુતઃ ।

શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ત્યા વિમાનેનાચરન્ વિશઃ ॥ ૧૨ ॥

ઋષીન્ વિરૂપાનાદિરસઃ પ્રાહસં રૂપદર્પિતઃ ।

તૈરિમાં પ્રાપિતો યોર્નિ પ્રલન્ધૈઃ સ્વેન પામ્મના ॥ ૧૩ ॥

વિદ્યાધરા દેવવિશેષાઃ । કશ્ચિદિત્યપ્રસિદ્ધઃ । સુદર્શન ઇતિ વિશ્રુતઃ પ્રસિદ્ધઃ । અનેનૈવ વૈષ્ણવનામ્ના અમે ભગવત્કૃપા જાતેતિ જ્ઞાપયિતું વિશ્રુતત્વકથનમ્ । તસ્ય દેહકાન્તિઃ ધનમદ્યુતસામર્થ્યં વેતિ પૂર્વમપિ શુભત્રયં સ્થિતમિત્યાહ શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ત્યા વિમાનેનેતિ । વિશઃ દશ આ સમન્તાન્ ચરન્ । સર્વેન્નામ્પ્રસિદ્ધત્વગતિઃ । एवं स्वरूपमुक्त्वा अपरापक्षे निरूपयति ऋषीमिति । अद्विरस-
ગોત્રે વડવાના ઋષયઃ જઘાવકચદ્ વિરૂપાઃ સિંધાઃ । સર્પં હુ રૂપેણ દર્પિતઃ પ્રાહસન્ । યથા વાલઃ પ્રાકૃતો હસતિ । વચ્ચાત્ સ્પષ્ટાપેન હિમાં સર્પયોર્નિ પ્રાસઃ । સર્વયોર્નિપ્રાપ્તૌ વિશેષદેહુમાહ પ્રલન્ધૈ-
રિતિ । પ્રલન્ધા વક્રોક્ત્યા વક્ત્રિતાઃ વક્ત્રિતાઃ । સ્વરૂપતૌ નિષ્કારણમુદ્વેજકઃ સર્પ એવ મંબતિ । અપ
હિમાં યોર્નિ પ્રાપ્ત ઇતિ । નન્વત્પેડપરાયે કવં મહામ્ વળ્લુત્તૈઃ કૃત શ્વશશ્વ્યાહ સ્વેન પામ્મનેતિ ।
પૂર્વં हि ऋषाश्चिरपहृता । अवस्तेन आन्यमेष ऋषिभिः केवलं प्रकटितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

પ્રથમપરાપજ્ઞાપી નિરૂપ્ય તસ્ય વૈષ્ણવત્વસિદ્ધ્યર્થં નિર્મલ્લરવામાહ જ્ઞાપો મ ઇતિ ।

સર્પ કહે છે:—

હું સુદર્શન નામથી પ્રસિદ્ધ થએલો એક વિદ્યાધર હતો; લક્ષ્મી અને
સ્વરૂપની સંપત્તિથી મારે હું વિમાનમાં બેસીને દિશાઓમાં ફરતો હતો;
મારે સ્વરૂપના ગર્વથી મેં અંગિરસ ગોત્રના ઝેડાંજી ઋષિઓની હાંસી કરી.
હઢેગ પામેલા તે ઋષિઓએ મને મારા પાપને લીધે આ યોર્નિ પ્રાપ્ત
કરાવી. ૧૨-૧૩

વિદ્યાધરે એક જાતના દેવો છે. કશ્ચિત્ એટલે કોઈ એક, અપ્રસિદ્ધ. ‘સુદર્શન’ નામથી તે પ્રસિદ્ધ
હતો. ‘સુદર્શન’ એ વૈષ્ણવ નામથી જ આગળ તેના ઉપર ભગવત્કૃપા થઈ એ નજીવવાને માટે પ્રયોજ્યામાં
વિશ્રુતઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. તેની પાસે દેહની કાન્તિ, ધન અને અદ્યુત સામર્થ્ય એ ત્રણ
શુદ્ધો પહેલેથી જ હતા એમ નજીવવાને માટે પ્રયોજ્યામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ત્યા
વિમાનેન, તે દસ દિશાઓમાં ચારે બાજુએ ફરતો હતો, અર્થાત્ અષ્ટે ય સ્થગે તેની ગતિને કોઈ અટકા-
વિમાનેન, તે દસ દિશાઓમાં ચારે બાજુએ ફરતો હતો, અર્થાત્ અષ્ટે ય સ્થગે તેની ગતિને કોઈ અટકા-
વનાર ન હતું. આ પ્રમાણે તે સર્પ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને હવે પોતે કરેલો અપરાધ અને તે
અપરાધનું ફળ એ બેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ઋષીન્. અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા ઋષિઓ
અપરાધનું ફળ એ બેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ઋષીન્. અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા ઋષિઓ
અપરાધની માફક ઝેડાંજી હતા. સર્પ પોતે તો પોતાના રૂપથી ગર્વ પામતો હતો અને તેથી તેણે, જેમ
પ્રાકૃત બાલક હાંસી કરે તે પ્રમાણે, તે ઋષિઓની હાંસી કરી. પછીથી તે ઋષિઓના જાપથી આ સર્પ
એટલે સર્પની વક્રોક્તિથી વંચિત થએલા, હદિમ થએલા. કોઈ પણ કારણે વિના, સ્વરૂપથી હઢેગ કરનાર
સર્પ જ હોય છે; તેથી આ વિદ્યાધરે સર્પની યોર્નિ પ્રાપ્ત કરી. અરે! અપરાધ અટપ હતો છતાં પણ
તે ઋષિઓએ તે વિદ્યાધરને આટલી મોટી છીછા શા માટે કરી? આ ચંદ્રનું નિવારણ કરતાં સર્પ કહે છે
કે સ્વેન પામ્મના. પહેલાં જ તેણે જાણવૃત્તિ લઈ લીધી હતી; તેથી એ થયું હતું જ તેને જ ઋષિ-
ઓએ શાપ આપીને કૃષ્ણ પ્રકટ કર્યું છે એમ તત્ત્વર્થ છે. ૧૨-૧૩

આ પ્રમાણે તે સર્પ પોતાનો અપરાધ અને ઋષિઓએ આપેલો શાપ એ બેનું વર્ણન કરીને પોતે
વૈષ્ણવ અને તેટલા સારૂ પોતાની દીનતા દર્શાવતાં કહે છે કે જ્ઞાપો મે.

શાપો મેઽનુગ્રહાયૈવ કૃતસ્તૈઃ કરુણાત્મભિઃ ।

યદહં લોકગુરુણા પદા સ્પૃષ્ઠો હતાશુભઃ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વ વિદ્યાપરત્વેન કશ્ચપિ મુક્તિઃ સ્વાત્, અતોઽયં શાપોઽનુગ્રહાર્થ એવ । યદપિ લોકેઽનિ-
દ્વરૂપઃ, તથાપિ મેઽનુગ્રહાર્થ એવ જાતઃ । ચત્સૈ કરુણાવન્તઃ । ન હિ કરુણાવર્તા શાપોઽન્યથા મયતિ ।
તત્રાપિ પ્રસિદ્ધાનામ્ । તદાહ તૈઃ કરુણાત્મભિરિતિ । વસ્યાનુમદરૂપત્વમાહ યદહં લોકગુરુણોતિ ।
નનુ શાપઃ પૂર્વસિદ્ધઃ, સ દોષાત્મક એવ, તેન કમમિદ્રસિદ્ધિઃ, તત્રાદ કૃત્ત્વમિતિ । અયં શાપઃ ઉદેયા-
પૂર્વ કૃત્ત્વઃ । ભગવદ્દર્શનં શ્રવીણામનુમદાહ મયતિ, તદ્વત્ર શાપાદેય આવમિતિ વસ્યાનુમદત્વમ્ । કિન્ન,
લોકગુરુણા ત્રૈલોક્યસૈવ જ્ઞાનોપવેશકર્ત્તા પાત્રેન સ્પૃષ્ટમિતિ । ગુરુસેવયા હિ જ્ઞાનં સિપ્પતિ । સા સેવા
તથા પ્રુષ્ટા મશ્વતીતિ નિશ્ચીયતે, યદિ ક્વયં પદા સ્પૃશ્સિતિ ગુરુઃ । અતિવિશ્વલં પ્રીતિમન્તમેવ ક્વયં પદા
સ્પૃશ્સિતિ । તેતૈવાનરાધઃ પૂર્વપાપમપિ ગતમિત્યાહ હતાશુભમિતિ । હતમશુભં વચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

પ્રથમ ભગવદ્દર્શનસ્પર્શાભિનન્દનં કૃત્વા તેનૈવ જાતં કલં પ્રાર્થનામિષેણ કીર્તયતિ તં સ્વાહમિતિ
સંપૂર્ણિભિઃ ।

તં સ્વાહં ભવમીતાનાં પ્રવક્તાનાં મયાપહમ્ ।

આપૃચ્છે શાપનિર્મુક્તઃ પાદસ્પર્શાદમીવહન્ ॥ ૧૫ ॥

તે દયાળુ ઋષિઓએ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ મને શાપ
આપ્યો, કારણ કે જગતના ગુરુ ભગવાને પોતાના ચરણથી સ્પર્શ કર્યો અને
મારાં પાપનો નાશ થયો. ૧૪

પહેલાં વિદ્યાપર લોવાથી ક્યારે પણ મુક્તિ થત, તેથી આ શાપ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ
છે, જો કે જગતમાં આ શાપ અનિદ્રરૂપ છે, છતાં પણ તેણે તો મારા ઉપર અનુમદ જ કર્યો છે, કારણ
કે તે ઋષિઓ દયાળુ છે. ખરેખર, દયાળુ લોકોનો શાપ અનિદ્ર રૂપ આપતો નથી. તેમાં પણ આ શાપ
પ્રસિદ્ધ ઋષિઓનો છે. આ વાત જણાવતાં સર્પ કહે છે કે તૈઃ કરુણાત્મભિઃ. આ શાપ અનુમદરૂપ છે
એ દર્શાવતાં સર્પ કહે છે કે યદહં લોકગુરુણા. અરે ! તો પછી તેનાથી ઇદ્રસિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ ? આ
શંકાનું સમાધાન કરતાં સર્પ કહે છે કે કૃત્ત્વઃ. આ શાપ તે ઋષિઓએ જ અપૂર્વ રીતે જ આપેલો છે.
(ભગવાનનું દર્શન સિદ્ધ કરનાર આ શાપ છે. આલો શાપ પહેલાં ન હતો પણ ઋષિઓએ જ અપૂર્વ
મકરે, પહેલી જ વાર, આવો શાપ આપ્યો એમ તાર્કિક છે.) ભગવાનનાં દર્શન ઋષિઓની કૃપાથી થાય
છે, તે ભગવદ્દર્શન અહીં શાપથી જ થાય છે, એટલે શાપ અનુમદરૂપ છે. પછી, લોકના ગુરુએ, ત્રણે ધ
લોકોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ભગવાને, પોતાના ચરણથી મારો સ્પર્શ કર્યો. ગુરુની સેવાથી જ, ખરેખર,
જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ક્યારે ગુરુ પોતે ચરણથી સેવકનો સ્પર્શ કરે ત્યારે એમ નિશ્ચય થાય કે ગુરુની
સેવા જરૂરમર થઈ છે. ગુરુ પોતે પોતાના ચરણ વડે અતિવિશ્વલુ અને પ્રીતિવાળા સેવકનો જ સ્પર્શ કરે
છે. ભગવાનના ચરણના સ્પર્શથી જ અપરાધ અને પૂર્વનું પાપ પણ નાશ પામ્યાં એ જણાવતાં સર્પ કહે
છે કે હતાશુભઃ, નાશ પામું છે અશુભ જેનો એવો. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણથી પોતાના શરીરનો જે સ્પર્શ થયો તેને વધતી લઈને, તે ચરણ
સ્પર્શથી જ જે ફલ થયું તેનું તં સ્વાહમ્ ઇત્યાદિ સાથે ત્રણ પ્રલોકોમાં પ્રાર્થના દ્વારા સર્પ વર્ણન કરે છે.

કે પાપનો નાશ કરનાર ! આપના ચરણના સ્પર્શથી હું શાપથી
મુક્ત થયો છું; અને, સંસારથી હવે પામેલા અને આપને શરણ આપેલા
ઓના વચને દૂર કરનાર એવા આપની સાથે હું ખોટું છું. ૧૫

તવ નૈતે પિત્રાદયઃ, કિન્વતિયોગેન તથા વિદમ્બવસીતિ । કેડપિ ત્વાં ન જાનન્તીતિ શાપયિતું મહાયો-
ગિત્વમુક્તમ્ । કિન્ન, જાલ્પ એવ છુદ્ધસાપરાર્થ મન્વતે । ત્વં તુ મહાપુરુષઃ । કિન્ન, સત્તાં પતિઃ ।
સન્તો હિ તિતિક્ષવઃ । તેષાં પતિઃ સુતરામ્ । જતઃ સર્વપ્રકારેણ મદપરાપ્તસદ્નં વુક્તમિતિભાવઃ । જત
એવ મામનુજાનીહિ । તેષ્વક્ત્રવેન જાનીહિ । દેવેતિસમ્બોધનાદેવયોનિચિદાચરપક્ષપાતો વુજો, ન તુ
માનુપપક્ષપાત इति । નતુ મદનુજાપિતોડપિ કથં યમાદિર્ચિર્ન પીઢિયો મવિપ્વસિ, કાલાદયો હિ મદ્-
ક્ષપરાયે વળદં કરિશ્વન્ત્યેવેતિ ચેત્, તગ્રાહ । સર્વલોકાનાં ચે ઈશ્વરાઃ તેષામપિ ત્વમીશ્વર इति ।
જતસ્ત્યત્ક્રુપાર્થાં જાતાયાં ન કાપિ ચિન્તા મવિપ્વસીતિભાવઃ ॥ ૧૬ ॥

બ્રહ્મદણ્ડાદ્વિમુક્તોઽહં સસ્યસ્તોઽચ્યુત દર્શનાત્ ।

પદ્મમ્ ગૃહ્ણન્ત્વિલાન્ શ્રોતૃનાત્માનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

સસ્યઃ પુનરતિ કિં શ્યસ્તસ્ય સૃષ્ટઃ પવા હિ તે ।

નમ્બહમુવાસીનઃ સર્વત્ર, ‘ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિય’ इति, જતો નિવિદ્વાચરણે કાલાદયો
યાપકા યેતિ ચેત્, તગ્રાહ બ્રહ્મદણ્ડાદિતિ । મવદર્શનાદેવ બ્રહ્મદણ્ડાદ્વિમોક્ષઃ પ્રલક્ષસિદ્ધઃ । યથાપિ
ત્વનુવાસીનઃ, તથાપિ ત્વદર્શનો નોવાસીનઃ । જન્યયા તે દર્શનાદેવ મદ્દણ્ડાદ્વિમોક્ષો ન સ્વાત્ ।
તગ્રાપિ સસ્યઃ । તગ્રાપિ દર્શનાદેવ । અચ્યુતેતિસમ્બોધનાત્ મવવદ્મર્માર્ણાં કાવાચિત્કલ્પમ્ । તેન યે
નિર્વાર્તિતાઃ તે નિર્વાર્તિતા એવ । નતુ યાગદુષ્યોગમેવ નિર્વર્તવામ્, કથં સર્વાનિદ્વનિદૃષ્ટિરિતિ ચેત્, તગ્રાહ

અનુકરણ કરો છો. (સર્પે હીનાધિકારી હોવાથી આ પ્રમાણે કહે છે.) કોઈ પણ માણસ આપને બાબતું
નથી એ બહુવાવાને માટે ભગવાનને મહાયોગી કહેવામાં આવ્યા છે. વળી, નાનો માણસ જ નાનાનો
અપરાધ ગણે છે, પરંતુ આપ તો મહાપુરુષ છો. વળી, આપ સત્પુરુષોના પતિ છો. સત્પુરુષો, ખરેખર,
સહનશીલ હોય છે, તેમના પતિ તો વધારે સહનશીલ હોય છે. તેથી આપે મારો અપરાધ જે સહન
કર્યો તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે. તેથી જ મને આપ આજ્ઞા આપો, મને આપના એવક તરીકે
સ્વીકારો. સર્પે ભગવાનને દેવ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દેવયોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા
વિદ્યાધરનો ભગવાને જે પક્ષપાત કર્યો અને મનુષ્યયોનિનો જે પક્ષપાત ન કર્યો તે યોગ્ય છે. અરે! હું
તને વક્ષ આપું છતાં પણ યમ વગેરે તને કેમ હિંસન નહિ કરે, કારણ કે કાલ વગેરે તો માથા ભક્તને
વિધે અપરાધ કરવામાં આવે તો તે અપરાધીઓને અવસ્થ શિક્ષા કરશે જ. આ પ્રમાણે જે ભગવાન કહે
તો તેના ઉત્તરમાં સર્પે કહે છે કે સર્પ હોકોના જે ઈશ્વરો છે તેમના પણ આપ ઈશ્વર છો. તેથી આપની
કૃપા થતાં કોઈ પણ બાતની ચિન્તા રહેશે નહિ એમ તાત્પર્ય છે. ૧૬

હે અચ્યુત ! આપના દર્શનથી બ્રાહ્મણોના શાપમાંથી હું મુક્ત થયો
હું. જેમનું નામ લેનાર પુરુષ, નામ લેતાં જ તરત, શ્રોતાઓને અને પોતાને
પણ પવિત્ર કરે છે, તો પછી વારંવાર નામ લેનાર પવિત્ર થાય તેમાં શું
આશ્ચર્ય ? એવા આપના ચરણોનો સ્પર્શ મને થયો છે. ૧૭

અરે! હું તો સર્વત્ર ઉદાસીન છું, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે ‘મારો કોઈ શત્રુ નથી, તેમ જ કોઈ
પ્રિય નથી.’ તેથી નિવિદ્વ અવસ્થા કરવાથી કાલ વગેરે જામ કરનારા જ છે. આ પ્રમાણે જે ભગવાન
કહે તો તેના ઉત્તરમાં સર્પે કહે છે કે બ્રહ્મદણ્ડાત્. આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદણ્ડમાંથી મોક્ષ પ્રત્યક્ષ
સિદ્ધ છે. જે કે આપ ઉદાસીન છો, છતાં પણ આપના ધર્મો ઉદાસીન નથી. આમ જે માનવામાં ન આવે
તો આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદણ્ડમાંથી મોક્ષ થાય નહિ. તેમાં પણ તરત જ મોક્ષ થાય છે. તેમાં પણ
આપના દર્શનથી જ તરત જ મોક્ષ થાય છે. સર્પે ભગવાનને અચ્યુત એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરે તો
તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના ધર્મો કોઈક વાર કાંઈ કરે અને કોઈક વાર કાંઈ ન કરે એવા નથી.

યજ્ઞમેતિ । મમ સર્વપાપનિવૃત્તૌ ન સન્દેહઃ । યસ્ય જામગ્રહણનામેણૈવ શ્રોતનાત્માનં ચ નિષ્પાપાન્
કરોતિ । તત્રાપિ નાશિકારિવિશેષઃ, મિન્તુ સર્વાંતેવ । એવેયતેન આત્મશ્ચર્યઃ જીવપરો શાયતે । ન
કેવલં દૈહિકા દોષા નિવર્તન્તે, કિન્ત્વજ્ઞાનપ્રમૃતિ સર્વમેવ નિવર્તતે । ચ્ચારાત્ શ્રોતુણામપિ તથા
સમુચ્ચાર્યઃ । સયઃશુદ્ધિરિતિ શુદ્ધિહેતૂનાં દેશદીનાં નિરપેક્ષતામાહ । તત્રાપિ ભૂયો વારંવારમુપાત્પન્
પુનાતીતિ કિં વક્તવ્યમ્ । યત્ર નામ્ન એવૈવાત્ત્વં માહાત્મ્યં તસ્ય સ્વરૂપમાહાત્મ્યં કિં વક્તવ્યમિત્યાહ
તસ્ય પદા સ્પૃષ્ટ ઇતિ । પાદસ્પર્શઃ સુતરં દુર્લભઃ, તત્રાપિ મગવત્કર્તૃકઃ, તત્રાપિ ચરણકર્તૃકઃ । યત્કરણે
સાદરો રેણુઃ ગદ્ગાદિતીર્યાનિ અમૃતરસઃ મજ્જા ઇતિ સર્વસાન્નિધ્યાદ્ય શુભમેવ સર્વદોષનિવર્તકત્વમિતિ
હ્યર્પઃ । તત્રાપિ તસ્ય તે સર્વદોષનિવારણાર્યમેવાવતીર્ણસ્ય ॥ ૧૭ ॥

મગયતો વક્તવ્યામાવાત્, તૂષ્ણીમ્માવેડપ્ત્વજ્ઞીકારસ્ય સિદ્ધત્વાદ્ગ્રહણત્વમનુભૂતિત્વ સ્વપ્નેવ નવ
શ્વાહ ઇત્યનુજ્ઞાપ્યેતિ ।

શ્રીછુક ઉવાચ—ઇત્યનુજ્ઞાપ્ય દાશાર્હે પરિફળ્યામિવાચ ચ ।

સુદર્શનો દિવં પાતઃ કૃષ્ણાન્નન્દય મોષિતઃ ॥ ૧૮ ॥

તેથી ભગવાનના ધર્મને લીધે જે નહાયું તે નહાયું જ. અરે! જેટલાની જરૂર હોય તેટલા પુરતું જ
અનિષ્ટ દૂર થાય, પણ સર્વ અનિષ્ટ કેવી રીતે દૂર થઈ શકશે? આ પ્રમાણે શંકા થતાં સર્પ કહે છે કે
વજ્રાત્. મારાં બધાં પાપો દૂર થઈ જવા વિશે મને સંદેહ નથી. તેમના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી જ
મનુષ્ય તે નામનું શ્રવણ કરનારાઓને અને પોતાના આત્માને પાપરહિત બનાવે છે. તેમાં પણ કોઈ પણ
ભક્તના અધિકારીની જરૂર રહેતી નથી, પણ સર્વને જ પવિત્ર કરે છે. સ્લોકમાં પણ ૫૬ છે તેથી જણાય
છે કે આત્માનો અર્થ હવે કરવાનો છે. કેટલા દેહના જ દોષો દૂર થાય છે એમ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાન વગેરે
બધુંય દૂર થાય છે. સ્લોકમાં જે જ છે તે એમ દર્શવે ॥ કે ભગવદ્ગ્રામ શ્રોતાઓના આત્માને પણ પવિત્ર
કરે છે. (અર્થાત્ ભગવાનનું નામ લેનાર માણસ પોતાના આત્માને, શ્રોતાઓને અને શ્રોતાઓના છવોને
કરે છે. (અર્થાત્ ભગવાનનું નામ લેનાર માણસ પોતાના આત્માને, શ્રોતાઓને અને શ્રોતાઓના છવોને
કરે છે. વજ્રાત્ના દેહની શુદ્ધિ તો થાય છે જ એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્દામરુણ આશ્ર કરે છે કે
'કેટલા દેહના દોષો જ દૂર થાય છે એમ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાન વગેરે સર્વ જ દૂર થાય છે.') ભગવાનનું
નામ લેનારની શુદ્ધિ તરત જ થાય છે એમ કહેવાનું વાત્સર્થ્ય એ કે દેશ, કાલ વગેરે શુદ્ધિ કરનારાં સાધ-
નોની અર્હી જરૂર રહેતી નથી. તેમાં પણ ભગવાનનું નામ વારંવાર ઉચ્ચાર કરનાર પુરુષ પોતાના
આત્માને પવિત્ર કરે એમાં શું જ કહેવું? ત્યાં નામનું જ આ પ્રકારનું આહાર્ય ॥ ત્યાં સ્વરૂપના આહાર-
ત્વનું શું જ કહેવું? આ વાત દર્શાવતાં સર્પ કહે છે કે તસ્ય પદા સ્પૃષ્ટઃ. ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ
બહુ જ દુર્લભ છે, ચરણના સ્પર્શમાં પણ ભગવાન પોતાના ચરણવટે સ્પર્શ કરે એ વધારે દુર્લભ છે, અને
તેમાં પણ ભગવાનનો ચરણ જ સ્પર્શ કરે તે સૌથી વધારે દુર્લભ છે; (ભગવાને કોઈ પોતાના હસ્તવટે
સેવકનો હસ્ત લઈને પોતાના ચરણમાં સ્થાપ્યો નથી); કારણ કે ભગવાનના ચરણમાં તેવા પ્રકારની
રજ છે, ગંગા વગેરે વીર્ય છે, અમૃતરસ છે અને શક્તિ છે, એટલે બધી વસ્તુઓ પાને ઓવાથી ભગ-
વાનનું ચરણ સર્વ દોષને દૂર કરે એ સોચ જ છે. આ અર્થ સ્લોકમાં આવેલા દિ શબ્દમાંથી નીકળે છે.
તેમાં પણ આપનું ચરણ, આપે સર્વ દોષનું નિવારણ કરવાને માટે જ અવતાર ધારણ કરેલો છે. ૧૭
ભગવાનને કોઈ કહેવાનું ન હતું તેથી, અને ભગવાને ગૌન સત્ત્વનું છતાં પણ સર્પનો અંગીકાર
સિદ્ધ થયેલો હોવાથી ભગવાનની રજા લઈને તે નિવારણ પોતાની ગેલે જ આવ્યો મળો એમ ઇત્યનુ-
જ્ઞાપ્ય એ સ્લોકમાં શુદેવજી કહે છે.

શુદેવજી કહે છે કે—

આ પ્રમાણે દાશાર્હે પ્રજુની આજ્ઞા લઈને, પ્રદક્ષિણ કરીને,
પ્રણામ અને સ્નાન કરીને તે સુદર્શન સ્વર્ગમાં ગયો, અને નન્દગાય
દુઃખમાંથી મૂક્યા. ૧૮

યતો દાશાર્હઃ સેવ્યઃ । યવમ્ભાવ एव स्वामी सेव्यो भवतीति । सर्वपुरुषार्थसिद्धयर्थतापनगति
 कृतवानित्याह परिक्रम्येति । परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । सर्वपुरुषार्थार्थेन वेष्टिता इति तत्सिद्धिः सार्धान्ना ।
 अभिवादननेन स्वतन्त्रतया श्लोपसञ्चनेत्वेन पुरुषार्थानामात्माधिक्यं सूचितम् । चकारાત્ તુલ્યા, મગવતા
 च अनुसृतः, तयेत्युक्तो वा । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इतिन्यायेन सर्वपुरुषार्थोक्तस्यो दत्तवानिति या ।
 अतः सुदर्शननामत्वाच्च दिवं यातः विद्यापरलोकोमेव गतः । कृच्छ्रात् सर्वदोषाद् यतो मोचितः ।
 नन्दश्च तथा कृच्छ्रान्मोचितः । चकाराद् वैभवं च प्राप्तवान् ॥ १८ ॥

તતસો ગોપાઃ સર્વથા મગવત્પરાયણા જાતા હસ્યાહ નિશામ્યેતિ ।

નિશામ્ય કૃષ્ણસ્ય તદ્વાત્મવૈભવં વ્રજીકસો વિસિતચેતસસ્તાતઃ ।

समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्व्रजं नृप ययुस्तत्कथयन्त आहताः ॥ १९ ॥

કૃષ્ણસ્ય તદ્વૈભવં નિશામ્ય જાત્વા સર્વ एव व्रजीकसो विस्मितचेतसो-जाताः, जलौकिकता-
 मध्यस्त प्रकटितत्वाद् । માત્ર કૃતિસાત્ત્વં કિંચિદ્ યેન પૂર્વેણ ગતાર્થતા સ્વાત્ । અર્થં ત્વનુમાત્રરૂપો
 वैभवा । અન્વયા પાદસર્જકઃ જલતહનનાપેક્ષયા સૂક્ષ્મત્વાત્ તેન કથં કાર્યં સ્વાત્ । કૃષ્ણાસ્યેતિ ।

ભગવાન્ દાશાર્હ—દાસને યોગ્ય—છે, એટલે તેમની સેવા કરવી એઈએ; અર્થાત્ બાબા બાવ-
 વાળાએ જ—દાસની બાવનાવાળાએ જ—સ્વામીની સેવા કરવી એઈએ. બધા પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને
 માટે વિલાધરે સાધન પણ કર્યું એમ જણાવતાં મુકદેવજી કહે છે કે પરિક્રમ્ય. પરિક્રમ્ય એટલે પ્રદ-
 ક્ષિણ કરીને. સુદર્શન બધા પુરુષાર્થોને આરે બાળુથી ફરી વળ્યો એટલે તેની શિદ્ધિ તેને પોતાને અધીન
 થઈ ગઈ. (આરીવાંદ માત્ર કરવાને માટે જે નમન કરવામાં આવે છે તેને અભિવાદન કહેવામાં આવે છે.)
 સુદર્શને ભગવાનનું જે અભિવાદન કર્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે સુદર્શન પોતે ફલથી સ્વતંત્ર છે અને
 પુરુષાર્થો સુદર્શનના અંગભૂત છે તેથી સુદર્શનનું અધિક્ય સિદ્ધ થાય છે. (નમન એ ક્રિયારૂપ છે, અને
 ફલં ચ પુરુષાર્થસ્વાત્ [જૈમિનિસૂત્ર ૩. ૧. ૫]—હવે પુરુષને માટે છે તેથી હવે પુરુષનું અંગ છે—
 એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, પૂર્વકાણની રીતે ક્રિયાનું અંગ બનેલો પુરુષ ફલથી સ્વતંત્ર છે; પુરુષાર્થો પુરુષને
 અધીન છે તેથી કર્મ કરનાર પુરુષનું અધિક્ય સિદ્ધ થાય છે.) રલોકમાં જે જ આવેલી છે તેનું તાત્પર્ય
 એ ॥ કે સુદર્શને સ્તુતિ કરીને ભગવાનને નમન કર્યું, અથવા તો ભગવાને સુદર્શનને દલ આપી, અથવા
 તો ભગવાને સુદર્શનને કહ્યું કે તથા, હા. અથવા તો જે યથા માં પ્રપચન્તે—જે લોકો જે પ્રકારે મારે
 શરણે આવે છે—એ ન્યાયે ભગવાને સુદર્શનને બધા પુરુષાર્થો આપ્યા. તેથી સુદર્શન એ પ્રકારનું નામ
 હોવાથી તે વિલાધર સ્વર્ગે ગયો, અર્થાત્ વિલાધરલોકમાં જ ગયો, કારણ કે તેને કૃષ્ણમાંથી—સર્વ
 દોષમાંથી—મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. નંદરાયજીને પણ તે પ્રમાણે દુષ્ટામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા
 હતા. રલોકમાં જે જ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તેણે ભગવાનનો વૈભવ પણ જાણ્યો. ૧૮

પછીથી તે ગોપો સર્વ પ્રકારે ભગવત્પરણ્ણ થયા એમ નિશામ્ય એ રલોકમાં મુકદેવજી કહે છે.

दे राजन्! कृष्णुना स्वर्पनी ते वैभव लब्धिने प्रजवासीयोने

મનમાં બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું; પછી આરંભેલું કર્મ કૃષ્ણને નિવેદન કરીને

प्रजवासीयो आदस्तसिद्धिं तेगनी कथा करता पाछ प्रभवाम् आब्या. १९

કૃષ્ણનો તે વૈભવ જાણીને બધાય પ્રજવાસીઓને મનમાં વિશ્વાસ થયો, કારણ કે (નંદરાયજીને
 અભિવાદને માટે) કૃષ્ણ ભગવાને પોતાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું હતું. અહીં જીવની ક્રિયાથી સિદ્ધ
 થાય એવું કાંઈ પણ ન હતું કે જેથી ખદેસાં જીવે કરેલી ક્રિયાથી ભગવાનની આ ક્રિયા અર્થે થઈ
 જાય. આ તો ભગવાનના અનુભાવરૂપી વૈભવ હતો. આમ જો ન માગીએ તો ભગવાનના ચરણથી સર્પને
 કરવામાં આવેલો રમ્ય અંગત લાકડાથી સર્પને મારવાની જે ક્રિયા થતી હતી તેના કરતાં કોમળ ॥ અને

इयं हि लीला कालप्रधाना । अतोऽत्र दैतानां बाधकत्वम् । बाधने भगवत्सामर्थ्येन तन्निरा-
करणे कृते शब्दस्यैव साहात्म्यं निरूपितं भवतीति मण्डानममजायैव । लौकिकालौकिकमाहात्म्ये ज्ञात

આ લીલા—શબ્દપ્રદલીલા—કાલપ્રધાન છે; તેથી હૈલો આ લીલામાં બાધ કરે છે. હૈલો બાધે
બાધ કરે છે ત્યારે ભગવાનના સામર્થ્યથી તે બાધ દૂર કરવામાં આવે છે, અને તે રીતે શબ્દના જ
માહાત્મ્યનું વર્ણન થાય છે, તેથી ભગવાન સંખચૂડની પાસેથી ગેળવેલો મણિ પોતાના મોટા ભાઈ બલ-
દેવલને જ આપે છે. (કવિતે જુહોતિ, સૂર્યોદય વળતે હોમ કરવો, ઇલાહિ વાક્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ બંધાય
છે કે બુદ્ધાં બુદ્ધાં કર્યો બુદ્ધે બુદ્ધે સમયે જ કરવાનાં હોય છે, અને તે રીતે કર્મ કાલને અધીન હોય છે.
તેથી બલદેવલને આપે સખીને ભગવાને જે લીલા—નામલીલા—કરી તે કાલપ્રધાન છે, કાલને અધીન
છે. આ કાલ ઉપરિરૂપ હોવાથી પોતે નાશવંત છે અને બીજાઓનો પણ નાશ કરે છે. હૈલો પણ નાશ-
વંત છે, તેથી કાલ હૈલોના જેવો છે, એટલે કાલપ્રધાન માર્ગમાં હૈલો અવશ્ય બાધ કરનારા હોય છે જ.
વળી, સજ્જ માર્ગમાં—કાલપ્રધાન માર્ગમાં—તામસી હૈલો પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે એ ચોખ્ખું છે. આ
પરિસ્થિતિમાં ભગવાનના માહાત્મ્યથી હૈલોનું નિવારણ થઈ જાય, છતાં પણ તેમાં નામલીલા—શબ્દપ્રદ-
લીલા—જ કરણુભૂત હોવાથી, શબ્દનું માહાત્મ્ય તે નામલીલાનું જ માહાત્મ્ય અને ॥ એમ ભગવાન
બલદેવલને મણિ આપે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તેથી જ આ નામલીલામાં શિવરાત્રી, સંખાસત્રમય
અને તેની સ્તુતિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ નામલીલામાં પરોક્ષ રીતે શાસ્ત્રાર્થનો ઉપદેશ કરવામાં
આવેલો છે; અર્થાત્ અધ્યાત્મ પ્રકારે તેનો નિવાર કરવામાં આવેલો છે. વેદલીલા કાલને અધીન છે તેથી
કાલની ઉપાસના કરનારા હૈલો વેદલીલામાં આવે છે. આ જ કરણથી સંખચૂડ પણ વેદલીલામાં આવ્યો
છે. આ પ્રમાણે ત્યારે વેદલીલામાં—વેદમાં જણાવેલા કર્મોમાં—હૈલોના પ્રવેશનો સંભવ હોય છે ત્યારે
સાક્ષીનો નાશ કરનારા મંત્રોનો યજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં ઉપયોગ થાય છે. વેદના મંત્રો વગેરેનો પાઠ કરવાથી,
પોતાની આજ્ઞાપ્ર વેદ સત્ત્વ છે એ જણાવવાને માટે, ભગવાન હૈલોને દૂર કરીને વેદમાં જણાવેલાં કર્મોને
નિમ્નમાંથી બચાવે છે. હૈલોના નિવારણને માટે ભગવાને પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું અને તેને પરિણામે
હૈલો જતા રહ્યા, એટલે શબ્દનું જ—વેદના મંત્રોનું જ—માહાત્મ્ય જગતમાં પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્
ભગવાન પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ કરીને પણ વેદને જ યજ્ઞ આપે છે. આ અધ્યાયમાં પણ ભગવાને સંખ-
ચૂડનો વધ કર્યો અને તેનો મણિ લઈને બલદેવલના ઉપર સ્થાપ્યો. લોકો પણ બલદેવલના મસ્તક ઉપર
મણિ મોઈને બલદેવલનું જ માહાત્મ્ય ગાય, આ પ્રકારે ભગવાને વેદરૂપ બલદેવલને યજ્ઞ આપ્યો.)

(બાધનું નિવારણ કરવાની જરૂર છે એમ દર્શાવતાં ત્રીમહાપ્રભુશ આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનનું
લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય ત્યારે જણાવ્યામાં આવે ત્યારે જ વેદોના સ્વતાત્માપ્રાપ્ત્યનું જ્ઞાન સિદ્ધ
થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞે જ્ઞાનવામાં ન આવે તો જેમ જ્ઞાનત્રીમંસક લોકો વેદને કલ્પનાપ્રધાન માને
છે તેમ સર્વ વેદ કલ્પનાથી ભરેલો થઈ જાય. (ભગવાને સંખચૂડનો વધ કર્યો તે તેમનું લૌકિક માહાત્મ્ય
છે; અને ચરણારવિન્દના સ્પર્શથી જ શ્રાદ્ધલેખના શાપથી વિદ્યારૂપને પ્રાપ્ત થએલી સર્વયોનિનો નાશ અને
અપૂર્વ રૂપની સંપત્તિ એ ભગવાનનું અલૌકિક માહાત્મ્ય છે. જગતના લોકો ત્યારે ભગવાનનું માહાત્મ્ય
પ્રત્યક્ષ ભુવે ત્યારે જ તેમને વેદના સ્વતાત્માપ્રાપ્ત્યનું જ્ઞાન થાય છે; પણ જ્ઞે તેઓ ભગવાનનું લૌકિક અને
અલૌકિક માહાત્મ્ય ન જાણે તો હૈલું વર્ણન કરનારી શ્રુતિના સુખ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો બાધ થાય
અને તેથી શ્રુતિમાં ઝોવ અર્થની કલ્પના કરવી પડે. વેદમાં યજ્ઞમાના પ્રસ્તાર, યજ્ઞમાન દર્ભની પૂજી છે,
એ પ્રમાણે વાક્ય છે. યજ્ઞમાન દર્ભની પૂજી છે એ કથન પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે, તેથી ત્રીમંસક લોકો કલ્પના
કરે છે કે યજ્ઞમાન અને દર્ભની પૂજી એ બંને યજ્ઞમાં ઉપયોગી હોવાથી યજ્ઞમાનની ‘દર્ભની પૂજી’
તરીકે ઉપદેશ, કલ્પના, કરવામાં આવેલી છે. વાસ્તવિક રીતે તો લૌકિક પ્રમાણને અનુસરીને વેદના
અર્થનો બાધ કરનારા ત્રીમંસક લોકો જ્ઞાન જ છે, કારણ કે લૌકિક પ્રમાણ અલૌકિક અર્થ આપી શક-
વાને માટે સમર્થ નથી. તેથી જેવા પ્રકારનો અર્થ નીકળતો હોય તેવા જ પ્રકારના અર્થમાં શ્રુતિનું પ્રામુખ્ય
છે એમ મનનું જોઈએ.)

અનેન મધ્યમાધિકારિણાં વૈવપરત્વં ન દોષાયેતિ નિરૂપિતમ્ । અન્યથા પ્રમાણપરાણામનન્યમાવો ભવ્યેત ।
 છદ્મતઃ પરાક્રમ ઇતિ કેચલાર્થપરાણામેતસ્યોપયોગઃ સૂચિતઃ । અન્યથા શ્વરનિરાકરણં સ્વાર્થનિરૂપણં
 પરંતુ આ ગોપીજનોનો પહેલાં વર્ણવેલા રમણમાં અધિકાર ન હોવાથી ભગવાને નૃત્ય વગેરે કરીને પોતાના
 કર્મો તેમની અંદર સ્થાપીને બત્રીસમા અધ્યાયમાં—યુગલગીતમાં—વર્ણવેલા શુભગાનરૂપી જ્ઞાનશક્તિને
 સુખ્ય રાષ્ટ્રીને અંદર રમણ કર્યું નહિ, પણ ભગવાન ઇન્દ્ર હોવાથી ક્રિયાશક્તિને પ્રધાન રાષ્ટ્રીને બહારજ
 રમ્યા, ભગવાન હાજર હતા છતાં પણ ગોપીજનોને બલભદ્રની સાથે રમણ કરવાની જે ઇચ્છા થઈ તેનું
 કારણ એ કે બલદેવણ પણ અદ્ભુત પરાક્રમવાળા હોવાથી વેદરૂપ છે, અને તેથી તેમની ક્રિયા પણ ભગ-
 વાનની જ ક્રિયા છે, એટલે તેમાં કંઈ પણ અઘટિત નથી.)

આ પ્રમાણે પ્રમાણરૂપ બલદેવણની સેવા કરનારાંઓનો પણ એક સામટો જ જે અંગીકાર ક્યો તે
 ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય ॥ કે મધ્યમ અધિકારીઓ વેદમાં જે નિક્ષ રાષ્ટ્ર છે તેમાં દોષ નથી, એ આવેશનો
 બહાવ હોમ તો વેદરૂપી પ્રમાણને અનુસરનારાઓના અનન્યભાવનો ભંગ થઈ જાય. (મધ્યમ અધિકારી-
 ઓનો અંગીકાર ભગવાન જ કરે છે, તેથી તેમની અનન્યતાનો ભંગ થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

‘અદ્ભુત પરાક્રમ છે’ એમ કહેવાથી એનું સૂચન થાય છે કે કેવલ અર્થનો વિચાર કરનારાઓને
 આનો—ત્રિપ્રતિપાદક વેદનો અને ક્રિયાશક્તિપ્રધાન ભગવાનનો—ઉપયોગ છે. એ આ પ્રમાણે ન
 માનીએ તો ભગવાનમાં અથવા વેદમાં બે પ્રકારની વૃત્તિ—પોતાના વિના શીત્તનું નિરાકરણ અને પોતાના
 અર્થનું નિરૂપણ એમ બે પ્રકારની વૃત્તિ—પ્રાપ્ત થાય. (મનુષ્યવિક્રમઃ એ પદનો સંબંધ બલરામ અને
 ગોવિન્દ એ બેની સાથે છે. લૌકિક શુક્તિથી રહિત એવો અદ્ભુત પદાર્થ મનને, ખરેખર, આનન્દ આપે છે.
 આપણા આત્મા પ્રસંગમાં વેદરૂપ બલદેવણનું પરાક્રમ ક્રિયાશક્તિરૂપરૂપ વિચિત્ર સ્વર્ગ છે. જે લોકો
 શુભિનું તાત્પર્ય જાણતા નથી અને જેવો અર્થ આપવામાં આવ્યો હોય તેવો જ સ્વીકારે ॥ તેમને સ્વર્ગનું
 વર્ણન કરનારા વેદનો ઉપયોગ હોય છે. વાતવિક રીતે તો શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા તત્ત્વદીપનિબન્ધમાં આજ્ઞા કરે
 છે તે પ્રમાણે ‘જે દુઃખથી મિશ્ર નથી’ એ સ્વર્ગ છે; અર્થાત્ સ્વર્ગ એટલે આત્મસુખ. જે લોકો આ
 તાત્પર્ય જાણે છે તે અન્યનું ભજન કર્યા વિના પ્રભુનું જ ભજન કરે છે. ત્યારે મનુષ્યવિક્રમઃ એ પદનો
 સંબંધ વેદરૂપ બલદેવણની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે શ્રીમુખોપનિષદમાં આવેલા કેચલાર્થપરાણામ્
 એ પદનો અર્થ યથાશ્રુતાર્થપરાણામ્—જેવા પ્રકારનો અર્થ દેખાય છે તેવા પ્રકારનો અર્થ સ્વીકારનારા—
 એ પ્રમાણે કરવો. પણ ત્યારે મનુષ્યવિક્રમઃ નો સંબંધ ગોવિન્દની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે કેચલાર્થ-
 પરાણામ્ નો અર્થ સ્વપ્રયોજનપરાણામ્—પોતાના પ્રયોજનનો વિચાર કરનારા, નિરૂપણી ભગવાનનો
 વિચાર કરનારા નહિ, એ પ્રમાણે કરવો. પોતાનું રક્ષણ અને કામસુખ એ બે પોતાનાં પ્રયોજનો છે,
 આ પ્રમાણે જેવો જેવો અધિકારી તેવું તેવું તેનું ભજન અને તેવું તેવું તેનું ફલ એ સિદ્ધાન્ત યોગ્ય છે
 એ જણાવવાને માટે બન્ને રૂપથી—ગોપી-દરૂપે અને બલદેવણરૂપે—કીંચ કરવામાં આવી છે. બન્ને રૂપથી
 એ આ લીલા કરવામાં ન આવે તો સંખચૂકનો વધ અને ગોપીજનોનું પ્રયોજન પૂર્ણ કરણું એ બે કાર્ય
 એક જ રૂપથી સંભાવે નહિ, એટલે ગોપીજનોના રક્ષણને માટે ભગવાને બીજું રૂપ પ્રકટ કરવું જોઈએ.
 નામસ્ત્રીવામાં ચળવું પ્રધાન્ય માળીને શ્રીમદ્ભગવદ્ ગેદે વા એ પ્રમાણે ખીજી પદ્ય પણ આપે છે.
 જેવો અર્થ હોય તેવો અર્થ સ્વીકારનારા લોકો માટે એ વેદ સાધનરૂપે. અર્થનું નિરૂપણ ન કરે, અને વેદનું
 તાત્પર્ય જાણનારા લોકો માટે એ વેદ ફલરૂપે પોતાના અર્થ વિના અન્યનું નિરાકરણ ન કરે તો ‘હિંચમાં
 એ સગ હોય તો યજ્ઞનું વિધાન જ ન થાય’ એ વાક્યથી અને ‘ત્યાં સુધી મનુષ્યને ફલ વિપે વેસાય
 નથી થતો ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં, અથવા તો ત્યાં સુધી જારી રહેતું શ્રવણ વગેરે કરવામાં તેને શકા
 ઉત્પત્ત થતી નથી ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં’ (ભાગ. ૧૧. ૨૦. ૯) એ વાક્યથી યાગાદિ વિધિઓ યાગ
 સિવાયનાં કર્યોને નિષેધ કર્યો, પણ યાગનું વિધાન નહિ કરે; અર્થાત્ જેમ મત્ત પશ્ચન્નપા મર્યાઃ—
 ખંચ ખંચનખવાઃ પ્રત્વીઓનું બહુવુ દર્શનું—એ વાક્ય ધ્યાન ધ્યાન નખવાળા પ્રાણીઓ સિવાયના પ્રાણીના
 બહુવુનો નિષેધ કરે છે તેમ યાગવિધિઓ પણ યાગનું વિધાન ન કરતાં યાગ સિવાયના કર્યોનો નિષેધ

નિશામુલ્યં માનયન્તાહુદિતોદુપતારકમ્ ।

મહિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટં કુમુદવાયુના ॥ ૨૨ ॥

કર્મણાં રાત્રિરેવ પ્રપાનમિતિ સન્ધ્યાવામેવ સન્ધ્યાગ્રિહોગ્રાદિકમિતિ નિશામુલ્યસ્ય યન્માનનમ્ ।
તં ફાલં ગુણવન્તં ઘર્ણયતિ પ્રફુલ્લોપયોગાય હદિતોદુપતારકમિત્યાદિના । ચરિત ઉદુપઃ તારકાન્ન
યસિન્ । પન્દ્રોદયઃ પર્વસૂચકઃ । નક્ષત્રોદયો યેષામાવસૂચકઃ । પ્રમાણં પન્દ્રઃ, ફલં નક્ષત્રાણીતયપિ ।
પુષ્પો વાયુઃ ફલસૂચક इति तं वर्णयति कुमुदवायुना जुष्टमिति । કુમુદસમ્બન્ધી વાયુઃ પીતલો મન્દમ્
ભવતિ । નિશામુલ્યસ્ય વિશેષણમ્ । ઉત્તમાધિકારિગિરિપિ સેવિતમિત્યાદ મહિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટમિતિ ।

અન્દ્ર અને તારાઓનો જેમાં ઉદય થયો હતો, જેમાં મહિકાની
સુંગંધથી ભરત થયેલા ભમરાઓ સુંબરેવ કરતા હતા અને જેમાં ઠનઠનો
સુંગંધી વાયુ વાતો હતો એવા ઉત્તમ સંધ્યાકાળનું પક્ષે જણ સન્માન
કરતા હતા. ૨૨

કર્મોને માટે રાત્રી જ સુખ્ય છે, અને સંધ્યાકાળે જ સંધ્યા, અગ્નિહોત્ર વગેરે કરવામાં આવે છે, તેથી રાત્રીના સુખનો સહાર કરવામાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ('અહીં રાત્રીએ જાગીને પ્રજ્ઞા નામના અતિજગની સાથે આજમાન કરીને અધ્વર્યુ નામની અતિજગ્ર અમે જય એ પ્રમાણે કહીને આગ્રીક નામના અતિજગ્રને સ્પર્શે કરે છે.' આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કર્મોને માટે રાત્રી જ પ્રધાન છે. વળી, અગ્નિહોત્ર ક્યાં પછી 'રાત્રીએ જાયને દોડે છે' એ વાક્યથી અમાવાસ્થાની રાત્રીએ ગાયને દોડવામાં આવે છે; તેથી પણ કર્મોને માટે રાત્રી સુખ્ય સમય છે એમ જણાય છે. સંધ્યાકાળે અગ્નિહોત્ર કરવામાં આવે છે, તેથી સંધ્યાનો પણ સહાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે રાત્રી અને સંધ્યા એ બેનું પ્રાધાન્ય જણાવવાને માટે સ્લોકમાં નિશામુલ્ય પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ નિશા અને નિશામુલ્ય, રાત્રી અને સંધ્યા, એ બેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું એમ સિદ્ધ થાય છે. જો આ પ્રમાણે ન હોય તો સ્લોકમાં નિશામુલ્ય માનયન્તૌ ને બદલે સન્ધ્યાં માનયન્તૌ એ પ્રમાણે જ કહ્યું હોત. સંધ્યાકાળે અને રાત્રીએ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મો કરવાં એટલે સંધ્યા અને રાત્રીનો સહાર થયો એમ જણાય.)

આવા સુંગવાળી કાળ આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે તેથી શુક્રદેવેલ હદિતોદુપતારકમ્ વગેરે શબ્દોમાં તેનું વર્ણન કરે છે. હદિતોદુપતારકમ્ એટલે જેમાં અન્દ્ર અને તારાનો ઉદય થયો છે એવો સંધ્યાકાળ. અન્દ્રનો ઉદય પૂર્ણિમારૂપી પર્વનું સૂચન કરનારો છે, અને નક્ષત્રોનો ઉદય સૂચવે છે કે આજશમાં વાકળાં નથી. (નિશામુલ્યં માનયન્તૌ એ પ્રમાણે કહીને અન્દ્રોદયની વાત કહેવામાં આવી, અને પૂર્ણિમાને દિવસે જ સંધ્યાકાળે અન્દ્રનો ઉદય હોય છે, તેથી અહીં પૂર્ણિમાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કર્મમાં દરૌપૂર્ણિમાસ નામની ઇષ્ટિમાં પૂર્ણિમા જ સુખ્ય છે એવો ભાવ છે.) અન્દ્ર પ્રગણ છે અને નક્ષત્રો ફલ છે એમ પણ સૂચવવામાં આવ્યું. (અહીં બલદેવેલ અને ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. બલદેવેલ પ્રમાણરૂપ છે અને ભગવાન ફલરૂપ છે. અન્દ્ર અને નક્ષત્રરૂપી સામગ્રી પણ તે જ પ્રકારની છે, પ્રમાણરૂપ અને ફલરૂપ છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ અન્દ્ર રસનું જ્ઞાન આપનારો છે તેથી તે પ્રમાણ કહેવાય છે, અને 'આ જે નક્ષત્રો છે તે સારાં કર્મો કરનારાઓનું તેજ છે' એ દ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે તારાઓ સારાં કર્મોનું ફલ ભોગવતી વખતે જે તેજ હોય છે તે તેજ છે; અને નક્ષત્રોનો ઉદય થયો એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે જણાય છે કે ફલનો ઉદય થયો.)

પુરુષ વાયુ ફલનું સૂચન કરનારો છે, તેથી કુમુદવાયુના જુષ્ટમ્ એ પ્રમાણે શુક્રદેવેલ તેનું વર્ણન કરે છે. કમળના સંબંધવાળી વાયુ ચીતળ અને મંદ હોય છે. કુમુદવાયુના જુષ્ટમ્ એ નિશામુલ્યનું વિશેષણ છે. ઉત્તમ અધિકારીઓએ પણ નિશામુલ્યનું ચેવન કર્યું છે એમ જણાવતાં શુક્રદેવેલ કહે છે કે મહિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટમ્ મહિકાની ગન્ધ મુદ્દ વાસવાળી હોય છે; તેથી ભરત થયેલા ભમરાઓ

શાપયિતું દ્વયોઃ સત્માન્વેન નિરુપણમ્ । एवं सर्वशिवेन विकले शङ्खचूडनाभा कञ्चिद् धनदं
कुबेरस्यानुचरः श्रीकामो भगवन्तं प्राकृतं भत्वा स्वयं वा नेतुमागत इत्याह शङ्खचूड इति । शं
निषिञ्चद्वायो वर्तव इति । अनेन नारदस्यापि दोषः परित्यक्तः । यथा तौ पूर्वं धनमत्तौ, एवमयम्
प्राप्तनिधिरिति सम्प्रमत्तः । धनद इतिनाम्ना च सर्वैव सामग्री श्रीमदरूपा निरूपिता । यत्र धनं तं
क्षिप्य वचिता इति । सर्वा एव ध्रुवयो लौकिकाः कर्तव्या इति पापण्डितानां बुद्धिः ॥ २५ ॥

ततो यन् कृतवोत्तदाह तयोर्निरीक्षतोऽपि ।

तयोर्निरीक्षतो राजन् तज्જાગ્યં પ્રમદાજનમ્ ।

ક્રોશન્તં કાલયામાસ દિશ્યુદીપ્યામશક્તિઃ ॥ ૨૬ ॥

રાજસિતિસમ્બોધનં જગૃષ્ણાં ક્રીદરણં સ્યામાયિકમિતિ તત્ત્વ સહજરોપ હતિ ક્વ્યાપનાયમ્ । ત્વા
નાથૌ ચલ્લ । પ્રમદાઃ ક્રોધિદોષઃ । તૈયાં જનઃ સમૂહઃ । સામાન્યતત્ત્વઃ સમૂહવાચી સવર્તી

એક કુબેરનો નોકર શ્રીઓની કામનાવાળો હોવાથી ભગવાનને પ્રાર્થના કરીને તે શ્રીઓને
જવા પોતે આપ્યો એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે શક્તિચૂડઃ. (તવ નિધિઓમાં શંખ એક
છે.) આ શંખનિધિ મધ્યમાં હોતો તેથી કુબેરનો આ નોકર શંખચૂડ કહેવાતો હતો. કુબેરના ને
શંખચૂડે અતિશય બહુ એમ કહેવાથી નલકુબર અને મહિષાસુરે શંખ આપવામાં નારદજીનો પણ
નથી એમ શિદ્ધ થયું. (નારદસ્વામિ એમાં જે અર્પિત છે તે દશરથે છે કે શંખચૂડને મારવામાં
વાનરને પણ કોઈ જાતનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.) જેમ પહેલાં કુબેરના પુત્ર નલકુબર અને મહિષ
ધનથી ભરતો હતા તેમ આ શંખચૂડ પણ પોતાની પાસે શંખનિધિ હોવાથી બહુ પ્રમદ અને ક્રો
ધનથી ભરતો હશે તેમ આ શંખચૂડ પણ પોતાની પાસે શંખનિધિ હોવાથી બહુ પ્રમદ અને ક્રો
ધ છે ત્યાં જ શ્રીઓ હોય એ ચોક્કસ છે. જમીન સ્થિતિઓને લોકિક અર્થમાં ઘટાવવી એકદમ એમ જ
લોકો માને છે. (જેમ ખાખંડી લોકો ભગવાનનું વર્ણન કરનારા વેદોને પણ લોકિક અર્થમાં ઘટાવે
તેમ આ શંખચૂડ પણ ભગવાનમાં લીન થએલાં સ્થિતિરૂપ ગોપીજનોને બીજે સ્થળે લઈ જવાની ઇ
ચ્છા છે, તેથી તે ખાખંડી છે. કૃષ્ણોપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે લોક, કોષ વગેરે દેહો છે, અને તે
જે ભગવાનથી વધ કરવા ચોક્કસ છે તે લોક વગેરે દોષરૂપ હોય છે; એટલે શંખચૂડ આ ગાંધારી
ખાખંડી છે.) ૨૫

તતસ્ય ફલમપિ જાતમિત્યાદ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યસ્તદ્ગીતમાકર્ણ્ય મૂર્છિતા નાવિદન્ નૃપ ।

સંસદુકૂલમાત્માનં સસ્તકેશસ્રજં તતઃ ॥ ૨૪ ॥

શયોર્ગીતં તાદશમાકર્ણ્ય મૂર્છિતાઃ સત્ય આત્માનં નાવિદન્ । મૂર્છાંયામપિ વાસના તિષ્ઠ-
તીતિં નાવિદન્નિતિ તદમાવાયોક્ત્યમ્ । નૃપેષ્ઠિસમ્બોધનં ગીતરસાભિહત્યાય । યો માવઃ સર્વથા ન
વિસ્મૃતો મયતિ તં વર્ણયન્તિ સંસદુકૂલમિતિ । દુકૂલમપોવસમ્ । તદપ્યયઃ પતતીવ । સ્રસ્ટાઃ કેશાઃ
તેષુ સ્રજશ્ચ યાસામ્ । દેહે આન્તં વિસરણં નિરુપિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અવશ્યં પ્રમાણયતે માર્ગે દૈત્યોપદ્રવો મયતીતિ તન્નિરુપણાર્થં લીલાનુપસંહરતિ દર્શ્યં ચિકીડતોરિતિ ।

एवं चिकीडतोः सैरं गायतोः सम्प्रमत्तवत् ।

शङ्कुचूड इति ख्यातो घनवानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥

સૈરં યથા મયતિ તથા વિશેષેણ ક્રીડતોરિતિ । મૂર્છિતામિરિવ પ્રમત્તામિરિવ ક્રીડા જલન્યં
સ્પષ્ટાન્દ્યા મયતીતિ । મપ્યે ક્રીડા, મપ્યે ગાનમિતિ દ્વયં નિરુપયતિ ક્રીડતોર્ગાયતોઃ સત્તોરિતિ ।
શ્રીમિઃ સદ્ સમાનર્પમકાસિદ્ધયં સમ્પ્રમત્તવરિતિ । આવેશાવતારઓઃ આવેશદશાયાં દુત્પત્તેતિ

પછીથી તેનું—ગાનનું—ફલ પણ થયું એમ શુદ્ધેવળ ગોપ્યઃ એ સ્તોકમાં કહે છે.

હે નૃપ ! તે ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને

તેમને સરી પડતા અધોવસનું, પોતાના આત્માનું અને છૂટા થએલા

ઠેરામાંથી પડી ગયેલી માળાનું ભાન ન હતું. ૨૪

ખલમદ્રલ અને ભગવાનનું તે પ્રકારનું ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને તેમને
પોતાના આત્માનું ભાન રહ્યું નહિ. મૂર્છામાં પણ વાસના રહે ॥ તેથી વાસનાનો અભાવ જણાવવાને માટે
ન અયિદન્—તેમને ભાન ન હતું—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. નૃપ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે
તે પરીક્ષિત ગીતરસનો ભજનાર છે એ બતાવવાને માટે છે. જે ભાવ સર્વથા ભૂલી જવાતો નથી તેનું
વર્ણન કરતાં શુદ્ધેવળ કહે છે કે સંસદુકૂલમ્, દુકૂલ એટલે સરીરના નીચલા ભાગમાં પહેરવાનું વસ્ત્ર.
તે પણ ભણે નીચે ન પડતું હોય એમ થવા લાગ્યું. છૂટા થએલા કેશો અને તેમાં રહેલી સરી પડેલી
માળાઓ જેમની જેવાં ગોપીજનો છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને દેહનું જે અત્યંત વિશ્વરસ્ય થયું તેનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પ્રમાણભળ માર્ગમાં દૈત્યોનો ઉપદ્રવ અવશ્ય થાય છે, તેથી તેનું વર્ણન કરવાને માટે દર્શ્યં ચિકીડ-
તોઃ એ સ્તોકમાં શુદ્ધેવળ ખલદેવળ અને ભગવાનની લીલાનો ઉપસંહાર કરે છે.

આ પ્રમાણે ખલદેવળ અને ભગવાન સ્વચ્છન્દ રીતે ઉન્મત્ત મનુ-

ષ્યની માફક ન્યારે ગાતા હતા અને વિશેષ પ્રીતિ કરતા હતા સારે

સંખચૂડ નામનો કુબેરનો નીકર આવી પહોંચ્યો. ૨૫

સ્વચ્છન્દ રીતે તે બંને જણ વિશેષ પ્રીતિ કરતા હતા, કતલુ કે જે મૂર્છિત જેવાં થઈ ગયાં છે, જે
પ્રમત્ત જેવાં થઈ ગયાં છે, તેમની સાથેની પ્રીતિ અત્યંત સ્વચ્છન્દ હોય છે. વચમાં પ્રીતિ, વચમાં ગાન
કેમ પ્રીતિ અને ગાન એ બેનું વર્ણન કરતાં શુદ્ધેવળ કહે છે કે તે બે જણ પ્રીતિ અને ગાન કરતા હતા.
તેથી રીતે ગોપીજનો પ્રમત્ત હતા તેથી રીતે ખલદેવળ અને ભગવાન પણ પ્રમત્ત હતા એ જણાવવાને
માટે શુદ્ધેવળ કહે છે કે સમગ્રમસયત્, અવેશ (ખલદેવળ) અને અવતાર (ભગવાન) એ બંને
અવેશદશામાં તુલ્ય હોય છે એ જણાવવાને માટે બંનેનું સામાન્ય રીતે—એક જ પ્રકારે—વર્ણન કર-
વામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ન્યારે અધ્યય સાંઘ જેવાં થઈ ગયેલાં હતાં ન્યારે સંખચૂડ નામનો કુબે

જ્ઞાપયિતું દ્વયોઃ સામાન્યેન નિરૂપણમ્, । एवं सर्वस्मिन्नेव विकल्पे शङ्खचूडनामा कञ्चिद् धनदस्य
 કુબેરસ્થાનુચરઃ સ્ત્રીનામો ભગવન્તં પ્રાકૃતં મત્વા સ્વં જા નેતુમાગતં ઇત્યાહ શઙ્ખચૂડ ઇતિ । શઙ્ખ-
 નિષિશ્ચૂડાયાં વર્તત ઇતિ । યત્નેન નારદસ્યાપિ દોષઃ પરિહૃતઃ । ચથા વૌ પૂર્વં ધનમત્તૌ, એવમયમપિ
 પ્રાપ્તનિષિરિતિ સમ્પ્રમત્તઃ । ધનદ્ ઇતિનામ્ના ચ સર્વેવ સામગ્રી શ્રીમદ્ધરૂપા નિરૂપિતા । ચત્ર ધનં તત્રૈવ
 સ્થિય ડચિતા ઇતિ । સર્વાં એષ જીવતો લૌકિકાઃ કર્તવ્યા ઇતિ પાપણ્ડિતાં તુદિઃ ॥ ૨૫ ॥

વતો યત્ કૃતવૉત્તદાદ તયોર્નિરીક્ષતોરિતિ ।

તયોર્નિરીક્ષતો રાજન્ તન્નાયં પ્રમદાજનમ્ ।

પ્રોક્ષન્તં કાલયામાસ દિશ્યુદીચ્યામશક્તિઃ ॥ ૨૬ ॥

રાજનિતિસન્નોયનં સત્ત્વળં સ્ત્રીહરણં સ્વાભાવિકમિતિ તત્ર સહજદોષ ઇતિ સ્વાપનાયમ્ । તાવૈવ
 નાથૌ યત્ । પ્રમદાઃ સ્ત્રીવિદોષાઃ । તેષાં જનઃ સમૂહઃ । સામાન્યગત્તઃ સમૂહયાચી મયતીતિ ।

એક કુબેરનો નોકર સ્ત્રીઓની કામનાવાળો હોવાથી ભગવાનને પ્રાકૃત મનુષ્ય માનીને તે સ્ત્રીઓને લઈ
 જવા પોતે આવ્યો એમ જણાવતા શુકદેવેલ કહે છે કે શઙ્ખચૂડ. (નવ નિવિઓમા શખ એક નિવિ
 છે.) આ શખનિવિ મધ્યામા હતો તેથી કુબેરનો આ નોકર શખચૂડ કરેવાતો હતો. કુબેરના નોકર
 શખચૂડે અતિક્રમણ કર્યું એમ કહેવાથી નલકુબર અને મણિગ્રીવને શોષ આપવામાં નાનકેલનો પણ દોષ
 નથી એમ સિદ્ધ થયું. (નારદસ્યાપિ એમા જે મણિ પદ છે તે દર્શાવે છે કે શખચૂડને માગવામાં ભગ-
 વાનને પણ કોઈ બલતો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી) જેમ પહેલા કુબેરના પુત્ર નલકુબર અને મણિગ્રીવ
 ધનથી મત્તા હતા તેમ આ શખચૂડ પણ પોતાની પત્ને શખનિવિ હોવાથી મહુ પ્રમત્ત બનેલી છે.
 ધનદ એ નામથી લક્ષ્મીના મદરૂપી મધીય સામગ્રીનું વર્તન કરવામા આવ્યું, કમળ કે ત્યા ધન હોય
 છે ત્યાં જ સ્ત્રીઓ હોય એ યોગ્ય છે મધીય કૃતિઓને લૌકિક અર્થમા ધરાવવી ભેદજો એમ પાખડી
 લોકો માને છે. (જેમ પાખડી લોકો ભગવાનનું વર્તન કરવાના વેરોને પણ લૌકિક અર્થમા ધરાવે છે,
 તેમ આ શખચૂડ પણ ભગવાનમા લીન થએલા કૃતિરૂપા ગોપીજનોને ધીરે ધીરે લઈ જવાની ઇચ્છા
 કરે છે, તેથી તે પાખડી છે કૃષ્ણોપનિવદમા કહેવામાં આવેલું છે કે લોભ, ક્રોધ વગેરે દેલો છે, અને તેથી
 જે ભગવાનથી વધ કરવા યોગ્ય છે તે લોભ વગેરે દોષરૂપ હોય છે, એટલે શખચૂડ આ બધા દોષોમાં
 પાખડરૂપ છે.) ૨૫

પાખડી શખચૂડે જે કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવેલ તયોર્નિરીક્ષતોઃ જો પ્રસીકમા કરે છે

હે રાજન્! બ્રહ્મદેવ અને ભગવાન્ એતા હતા એવામાં જ તે

પત્ને જેમના નાથ છે એવા અને આકર્ષ કરતા સીવર્ષને તે શંખચૂડ

દોડી પણ પ્રકારની શંકા લાગ્યા વિના હતા? દિશામાં કાસની માફક

હરી ગયો. ૨૬

રાજાઓ શત્રુઓની સ્ત્રીઓનું હરણ કરે છે તે સ્વાભાવિક છે, એટલે રાજાઓનો એ સ્વાભાવિક દોષ
 છે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવેલ રાજન્ એ પ્રમાણે પરીક્ષિતને સંબોધે છે તે બે જગ જ—બલદે-
 વેલ અને ભગવાન્ જ—નાથ છે જેમના એવો સ્ત્રીવર્ગ. પ્રમદાઓ એટલે અમુક લાવની સ્ત્રીઓ, તેમનો
 જન એટલે સમૂહ, કાળુ કે જન એ સામાન્ય શબ્દ હોવાથી સમૂહવાચક છે ભે તે સ્ત્રીઓ કૃષ્ણ ભજ-
 વાન્ રૂપી વિશિષ્ટ પદાર્થમા આસક્ત હોત તો તેઓ શખચૂડની સાથે લાત નહિ એમ જણાવવાને માટે
 જન એમ સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરવામા આવ્યો ॥ (આ ગોપીજનો વેદરૂપ બલદેવ અને વેદના
 અર્થરૂપ કૃષ્ણચન્દ્ર એ જોગ આસક્ત હતાં, તેથી તેમને શખચૂડ લઈ ગયો અને તે ગોપીજનો શખ-
 ચૂડની સાથે ગયા પણ ભે આ ગોપીજનો રાગપ્રત્યાઘ્રાથીના ગોપીજનોની માફક ક્રકટ પુરુષોત્તમમાં
 આસક્ત હોત તો તેઓ શખચૂડની સાથે ગયા ન હોત એમ દાવ્યર્થ છે)

વિશેષપરાશ્રેન્ ગચ્છેયુરિતિ જ્ઞાપયિતું સામાન્યવચનમ્ । ક્રોશન્તમિતિ તાસામનિચ્છા તસ્ય ચ ભયા-
ભાવઃ સૂચિતઃ । કાલયામાસ । યથા કાલઃ અપ્રતિજ્ઞવલઃ સર્વાનેવ કાલયતિ હરતિ તદ્વદિત્યર્થઃ ।
હરીત્યાં દિશીતિ । સ્મૃદ્ધે વઢાધિક્યાય । અતઃ એવ અશક્તિઃ, કિં કરિષ્યતિ ભગવાનિતિ ॥૨૬॥

તતો ભગવદ્દર્શનં યત્ કૃત્વં વદાહ ક્રોશન્તમિતિ ।

ક્રોશન્તં કૃષ્ણ રામેતિ વિલોક્ય સ્વપરિગ્રહમ્ ।

યથા ગા દસ્યુના ઇસ્તા આતરાવન્વધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

યદિ તાઃ કૃષ્ણ રામ ક્ષલાઓશં ન કુર્યુઃ તદા ન નિવારયેદપિ । ન હિ ભગવાન્ સ્વતોડન્યવિષ્તં
નિવારયતિ । તદાપ્યન્યસ્ય ચેત્ ન નિવારયેત્ । કિન્તુ સ્વપરિગ્રહં સ્વેન પૂર્વમેવ પરિગૃહીત રૂઢિ
ક્રોશન્તં સ્વપરિગ્રહં વિલોક્ય અન્વધાવતામિતિ । આતરાવિયુમયોઃ પરિગ્રહઃ જમામ્યાં રક્ષણીય
રૂઢિ । અનુ પ્રદ્વાનાનન્તરનેવાધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

દૂરે સીયમાનાઃ દૂરાદેવાપ્રાસિતવન્માબિલાહ મા મૈટૅલ્યમપારાવાવિતિ ।

મા મૈટૅલ્યમપારાવાૌ શાલહસ્તૌ તરલિનૌ ।

આસેદતુસ્તં તરસા સ્થરિતં ગુણકાચમમ્ ॥ ૨૮ ॥

ક્રોશન્તમ્—આક્રન્દ કરતાં હતાં—એમ કહેવાથી એવું સૂચન થાય છે કે ગોપીજનોને શંખ-
ચૂકને માટે ઇચ્છા ન હતી અને શંખચૂકને કોઈનો ભય ન હતો. જે પ્રમાણે કાલના બંધને કોઈ અટકાવી
શકતું નથી અને તે કાલ સર્વતું જ હરણ કરે છે તે પ્રમાણે શંખચૂક ગોપીજનોનું હરણ કરી ગયો. આ
અર્થ જણાવવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે કાલયામાસ. પોતાના ધરમાં બસ અધિક હોય તેટલા માટે
શંખચૂક ઉત્તર દિશામાં ગયો એ જણાવવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે હરીત્યાં દિશિ. (શંખચૂક એ
કુબેરનો નોકર હતો અને કુબેરનો વાસ ઉત્તર દિશામાં હોવાથી શંખચૂક ઉત્તર દિશામાં આવેલા પોતાને
ધેર ગયો એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ, ભગવાન્ શું કરશે એવી શંખચૂકને શંકા થઈ નહિ એમ જણા-
વવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે અશક્તિઃ. ૨૬

પછીથી બહદેવણએ અને કૃષ્ણે જે કહ્યું તેનું વર્ણન શુકદેવણ ક્રોશન્તમ્ એ શ્લોકમાં કરે છે.

વારિ અથવા ચોરે પકડેલી ગાયો જેમ ચીસો પાડે તેમ 'હે કૃષ્ણ !

હે બહાશ !' એ પ્રમાણે ચીસો પાડતી પોતાની ગોપીજનોને બોધને બન્ને

બાઈઓ તે શંખચૂકની પાછળ દોડ્યા. ૨૭

તે તે ગોપીજનોએ 'હે કૃષ્ણ ! હે સમ !' એ પ્રમાણે જૂમ પાડી ન હોત તો શંખચૂકને ભગ-
વાન્ અટકાવત પશુ નહિ. જેમનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ય પદ્યમાં હોય ॥ તેમને ભગવાન્ અટકાવતા
નથી. તેમાં પશુ તો તે બીજાના સંબંધવાળો હોય તો તેને રોકે નહિ; પરંતુ આ ગોપીજન સ્વપરિગ્રહ
હતાં, અર્થાત્ ભગવાને પોતે પહેલેથી જ આ ગોપીજનનો સ્વીકાર કરેલો હતો. તેથી જેમનો પહેલેથી જ
સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે એવાં ગોપીજનોને આક્રન્દ કરતાં બોધને તે બન્ને—બહદેવણ અને કૃષ્ણ-
ચન્દ્ર—શંખચૂકની પાછળ દોડ્યા. ચાતરાં—બન્ને બાઈઓ—એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે આ ગોપીજનોનો સ્વીકાર બન્નેએ કરેલો છે, એટલે તે બન્નેએ આ ગોપીજનોનું રક્ષણ
કરવું જોઈએ. શંખચૂકે ગોપીજનોને પકડ્યા પછી જ બન્ને બાઈઓ તેની પાછળ દોડ્યા એમ જણા-
વવાને માટે શ્લોકમાં મનુ એમ મૂકવામાં આવ્યું છે. ૨૭

દૂર તર્ધ ગતેતાં ગોપીજનોને દૂરથી જ બન્નેએ આશ્વાસન આપ્યું એમ શુકદેવણ મા મૈટૅલ્યમ-
વાપર્યા એ શ્લોકમાં કરે છે.

'રશ્યો નદિ' એમ અણય વચન બોલતા બન્ને બાઈઓ, હાથમાં

સામનાં ઝાટ સધને પૂર વેગથી દોડીને, ઉતાવળે દોડી જતા તે નીચ યજ્ઞની

પાસે જસદીથી પહોંચી ગયા. ૨૮

મા મૈટેલ્યમારાવો મયનિવર્તકો મવતિ । ક્ષાલશ્ચૌ હસ્તે ચયોરિતિ મહાસામર્થ્ય દૂરાધે પ્રદર્શિતમ્, ન તુ તથોઃ કઞ્ચનોપયોગોક્તિ । તરસ્વિનૌ અતિવેગવન્તૌ । યથા ગમ્યે એકામપિ ગૃહીત્વા ગચ્છેત્, ન સ્પૃશેદેવિ સ્ત્રીધર્માસેદતુઃ નિકટે ગર્વૌ । આસેધતુર્નિવારિતયન્તૌ વા । તં શઙ્ખનૃદમ્ તરસાઽવિચાર્યેવ । દેવો મનુષ્યાપેશયા મહાવલો મવતીતિ વિચારપ્રાપ્તિઃ । ત્વરિતં પલ્લયનાર્થમ્, ચા શુદ્ધકાનાં ચક્ષુષાં મખ્યેઽધમઃ । આગમને ચક્ષત્વં પ્રયોજકમ્, પલ્લયનેઽધમત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

પૂર્વ તાપિઃ સહિતઃ સ્ત્રીધ્રં ગચ્છન્ સિતઃ, શ્વનાં સ્વયમેવ પલ્લયિતું વિચારિતવાનિસાદઃ ધીશ્યેતિ ।

સ ધીશ્ય તાવનુપ્રાપ્તૌ કાલમૃત્યૂ દ્વોદ્વિજન્ ।

વિસૃજ્ય સ્ત્રીજનં મૃદઃ પ્રાદ્રવજ્જીવિતેચ્છયા ॥ ૨૯ ॥

અનુપ્રાપ્તૌ મયપન્નો ધીશ્ય સોઽસ્પૃશ્ચિઃ સ્ત્રીજનં વિસૃજ્ય પ્રાદ્રવદિતિ સ્મર્યઃ । તસ્ય સ્થપ્તકળે વા કુહિરાસીદ્ તમાહ કાલમૃત્યૂ દ્વોદ્વિજનિતિ । એકઃ કાલઃ સ્વસ્ય નાશસમયઃ, અપં નારકઃ इति । એકોઽપ્ચનિવાર્યઃ, ત્રણોમયોઃ કિં વક્તવ્યમિતિ પલ્લયને ઓવિતેષ્ટૈષ્વ દેહુઃ, સતિ સ્ત્રીયાં મોગઃ इति । નતુ કારણં કુલો ન ગદઃ, જીવેત્, ન તુ પલ્લયનં જીવનસાધનમિતિ વેત્, તપ્રાહ મૃતઃ इति । હમમર્થં ન જ્ઞાતાતીતિ ॥ ૨૯ ॥

‘૬૨શી નહિ’ એ વચન જય દૂર કરનારું છે. સાગનાં આઠ જેમના હાથમાં છે એવા બહદેવજી અને કૃષ્ણ ભગવાન, આ પ્રમાણે કહેવાથી તે બંનેની મહાન્ શક્તિ દૂરથી જ દેખાડવામાં આવી, તેમને કોઈ બાહ્યની કોઈ પ્રકારનો ઉપયોગ ન હતો. તરસ્વિનૌ એટલે વધુ વેગવાળા. શંખચૂડ વધમાંથી એક પશુ ગોપીજનને પકડીને બાંધ્યો ન બધ, અથવા તેનો સ્પર્શ ન કરે, એટલા માટે જલદીથી તે બંને શંખચૂડની પાસે ગયા. આસેધતુઃ ને મદલે આસેધતુઃ એ પાઠ એ સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ કે તે બંને ભાઈઓએ શંખચૂડને ભટકાવ્યો. તમ્ એટલે શંખચૂડને (બટકાવ્યો.) તરસા એટલે વગર વિચારે જ. દેવ મનુષ્યાના કરતાં વધારે બળવાન હોય છે તેથી શંખચૂડની સામે યતાં વિચાર કરવો પડે છે, (પશુ આ વિચાર બે ભાઈઓએ કર્યો નહિ.) ત્વરિતમ્ એટલે નાસી જવાને માટે ઉતાવળ કરતો (શંખચૂડ), કારણ કે શંખચૂડ મક્ષોમાં નીચ હતો. શંખચૂડ સ્ત્રીઓની હાલચથી આવ્યો તેનું કારણ એ કે તે યક્ષ હતો; અને તે નાસી જવા લાગ્યો તેનું કારણ એ કે તે અધમ હતો. ૨૮

પહેલાં શંખચૂડ તે ગોપીજનોની સાથે જલદીથી જતો હતો, હમણાં તો પોતે જ નાસી જવાનો તેણે વિચાર કર્યો એમ શુક્રદેવજી સ ધીશ્ય એ શ્લોકમાં કહે છે.

કાલ અને મૃત્યુ જેવા તે બંનેને આવેલા બેઠને હૃદય પામતો તે

મૂર્ખ શંખચૂડ જીવવાની ઇચ્છાથી ગોપીજનોને છોડી દઇને જલદી

દોડી ગયો. ૨૯

બહદેવજી અને કૃષ્ણજીને પોતાની પાસે આવી પહોંચેલા બેઠને તે અદ્ય બુદ્ધિવાળો શંખચૂડ સ્ત્રીઓનો લાગ કરીને દોડી ગયો. એ પ્રમાણે પદોનો સંબંધ છે. શંખચૂડને આ પ્રમાણે કરવાની બુદ્ધિ થઈ તેનું કારણ દર્શાવતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે કાલમૃત્યૂ દ્વોદ્વિજન્. બે ભાઈઓમાંથી એક કાલ છે, પોતાના એટલે શંખચૂડના નાશનો સમય છે, જ્યારે બીજો શંખચૂડને મારનાર છે. આ બેમાંના એકનું પણ નિવારણ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી જ્યાં બે વ હાજર હોય તો તેમાં શું જ કહેવું? સ્ત્રીથી નાસી જવામાં જીવવાની ઇચ્છા જ કારણભૂત હતી, કારણ કે એ તે જીવે તો જીવ કરી શકે. જરે! શંખચૂડ તે બે ભાઈઓને મારણે કેમ ન ગયો? એ તે મારણે ગયો હોય તો જીવત્, પણ નાસી જતું એ કોઈ જીવવાનો ઉપાય નથી. આ પ્રમાણે સંક્ર યતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે મૃદઃ, તે શંખચૂડ મૂર્ખ છે. ભગવાનને મારણે જવાથી માણસ જીવી શકે છે એ વાત તે બહુતો વચી. ૨૯

હવે. ૪.

અનુપાવે પ્રવૃત્તસ્ય ન કાર્યં સિધ્યતીત્યાહ તમન્વધાવદિતિ ।

તમન્વધાવદ્ ગોવિન્દો યત્ર યત્ર સ ધાવતિ ।

જિહીર્ણુસ્તચ્છિરોરણં તસ્યૌ રક્ષન્ સ્ત્રિયો વલઃ ॥ ૩૦ ॥

ગોવિન્દ્ इति । તેણં રક્ષાર્થે વિનિયોગ આવરૂઢકઃ સક્રિયાવાઃ, અન્યથેન્દ્રત્વં ન સ્થાતિતિ । રક્ષા ચ દોષસ્ય મૂલોચ્છેદ ઇવ, ન તુ તસ્મિન્ કયમપિ વિચમાને । અતો યત્ર યત્રૈવ સ પલાયતે તત્રૈવ તમન્વધાવત્ । નતુ દૂરાદપિ મારણે સમ્ભવતિ મગવાન્ કિમિતિ ધાવનં કૃતવાન્, તત્રાહ જિહીર્ણુસ્ત-ચ્છિરોરણમિતિ । દૂરાન્મારણે ચક્ષાન્તદીવાલં ગચેયુઃ । અમારિતઞ્ચ સ્થાન્ । મળૌ વિધમાને મળિરિયં શૃણૌરપ્યવશ્યઃ । અતઃ સ્ફલૈવ ગમનમ્ । જીવાનામવશ્ય इति । સ્ત્રિયો રક્ષન્ વલઃ જાતઃ । અન્યથા તત્તોડમ્યો હરેત્ । તર્હીયા હિ વહવાઃ, તે યાતયેયુરેવ । અવ એકેન રક્ષિતવ્યાઃ । વલઃ इति યદ્દુનામન્યા-ગમને રક્ષાર્થમુક્તમ્ । સ્ત્રિયો હિ રક્ષણીયા एव ॥ ૩૦ ॥

તતો મગવાન્ યત્ કૃતર્થોક્તવાહ અવિદૂર ઇતેતિ ।

અવિદૂર ઇવામ્યેસ્ય શિરસ્તસ્ય તુરાત્મનઃ ।

જહાર મુદ્ધિનૈવાહ્ન સહજ્જામણિં વિશ્નુઃ ॥ ૩૧ ॥

જે ઉપાય નથી તેને ઉપાય આપીને પ્રવૃત્ત ચનારનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી એમ શુકદેવજી તમન્વધાવત્ એ પ્રલોકમાં કહે છે.

ન્યાં ન્યાં શંખચૂડ દોઢવા લાગ્યો લાં લાં ગોવિન્દ ભગવાન્ તેના
માથાનો મણિ લઈ લેવાની ઇચ્છાથી તેની પાછળ દોડ્યા, અને ખસદેવજી
શ્રીઓનું રક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા. ૩૦

ભગવાન્ ગોવિન્દ છે એટલે ભક્તોના રક્ષણને માટે પોતાની ક્રિયાનો વિનિયોગ આપશક છે. જો ભગવાન્ પોતાની ક્રિયાનો ઉપયોગ ભક્તોનું રક્ષણ કરવા માટે ન કરે તો ભગવાનનું ઇન્દ્રત્વ સિદ્ધ થાય નહિ. દોષનો મૂળમાંથી નાશ કરવામાં આવે તો જ ભક્તોનું રક્ષણ થઈ શકે, પણ જો જરા પણ દોષ રહ્યો હોય તો ભક્તોનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ. તેથી ન્યાં ન્યાં શંખચૂડ દોઢતો હતો ત્યાં ત્યાં જ તેની પાછળ ભગવાન્ દોડ્યા. અરે ! દૂરથી પણ ભગવાન્ શંખચૂડને મારી શકે એમ હતું તો પછી ભગવાન્ તેની પાછળ કેમ દોડ્યા ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે જિહીર્ણુસ્તચ્છિરોરણમ્, ભગવાન્ શંખચૂડને દૂરથી મારવા બધ તો શંખચૂડના સંબંધી યદો તેને લઈ બધ અને શંખચૂડ મશ્ય નહિ. ન્યાં સુધી (શંખચૂડના માથામાં) મણિ હોય ત્યાં સુધી મણિની મારફત શંખચૂડનો શત્રુઓથી પલ્લવ થઈ શકાય નહિ. તેથી ભગવાન્ પોતે જ (શંખચૂડની પાછળ) ગયા, કારણ કે જો શંખચૂડનો વધ કરી શકે એમ ન હતું. ખસદેવજી શ્રીઓનું રક્ષણ કરવા ઉભા રહ્યા. ખસદેવજી જો શ્રીઓનું રક્ષણ કરવાને માટે જો ત્યાં ન ઉભા રહ્યા હોત તો જીએ કોઈ યુગ્મ તે શ્રીઓને ત્યાંથી હરી જાત. શંખચૂડના માથાનો મણિ હતો, એટલે તેઓ શ્રીઓને મારી જ નાખત. તેથી ખસદેવજી અને કૃષ્ણ ભગવાન્ જો બેમાંથી એકે તો શ્રીઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ઘણા માણસો સામા આવે તો પણ ખસદેવજી રક્ષણ કરી શકશે એ ભાવ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ યલઃ એ પ્રમાણે પ્રલોકમાં કહ્યું છે. શ્રીઓનું તો, ખરેખર, રક્ષણ કરવું જ જોઈએ. ૩૦

પછીથી ભગવાને જે કહ્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી અવિદૂર દય એ પ્રલોકમાં કરે છે.

દે અંગ ! ખાસે જ હોય તેમ તે શંખચૂડની સમીપ જઈને સમર્થ
ભગવાને યુદ્ધિધી જ તે દુહના મૂદામણિવાગા અતતઠનું રક્ષણ કર્યું. ૩૧

કિયદ્વાયનેનૈવ સ ગ્રાહઃ । અવિદૂરે નિકટ એવ । વસ્તુવસ્તુ દૂરે ગતઃ, પરં કાલવિલમ્વામાવાદ્ અવિદૂર ઇવામ્યેત્ય નિન્ટે ગત્વા તસ્ય સ્થિરો અહાર । નતુ પલાયિતવધો નિપિદ્ધઃ, વિમિત્તિ મગધાન્ ક્ષિપ્તં વૃત્તવાનિત્તાસહ્યાદ્ દુરાત્મન ઇતિ । સ હિ દુરાત્મા વખ્ય એવ । ત્રયીદ્વિપો હિ હન્યન્ત એવ । નિમિત્તં તુ દારાપદ્માર્તિત્વં જાતમેવ । અન્યથા પૂર્વમેવ હન્યાન્ । અધુના પરિલાગો પુનરાગચ્છેત્ । કેવલચલમદ્રકીઢાયાં વા સમાગત્યોપદ્રવં કુર્યાત્ । ચલો દુષ્ટાન્તઃકરણઃ, અતો વખ્ય એવ । અતસ્તસ્ય સ્થિર એવ જ્ઞાનશક્તિપ્રધાનં મુષ્ટિનૈવ અહાર । ચતુ મેદનં ક્રવવાન્ । કિન્તુ યથા રાશેઃ સ્વકાશાન્ મુષ્ટિના તન્દુલા દિવ્યન્તે તથા રાશીભૂતાસત્ત્વાવયવા મુષ્ટિનૈવાદ્ધતાઃ । યદૈય સ ગોપિકાદરણાર્થમુપનં કૃતયાન્, તદૈય સંયોજકા દેવા અવયવેભ્યો નિર્ગતાઃ । કેવલં મણિપ્રભાવાતપયની સિતઃ । મગનાન્ પુનઃ સૂદામણિસહિતં તત્કિરો જહાર । સ્વર્ગમેય વિશ્વકલ્પિત ઇતિ મગવાન્ અક્રિષ્ઠર્મય । કિલ્લ, વિમુઃ સમર્થઃ મણેરપિ સામર્થ્યં દૂરીકર્તુમ્ ॥ ૨૧ ॥

एवं कृते स हतो जात इत्याह शाङ्खचूडं निहलेति ।

शाङ्खचूडं निहलैचं मणिमादाय भास्वरम् ।

अग्रजायाददस्त्रीत्या पश्यन्तीनां च योपिताम् ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीमद्भागवते वृક્ષमस्कण्डे पूर्वार्धे शाङ्खचूडवधो नाम एकविंशोऽध्यायः ॥

જનક દોડીને જ ભગવાન્ તે શંખચૂડની પામે ગયા. અવિદૂરે એટલે પાસે જ. ખરી રીતે તો શંખચૂડ દૂર ગયેલો હતો, પરંતુ સમયનો વિલંબ ન થવાથી બાણે તે પાસે જ હોય તે પ્રમાણે ભગવાન્ તેની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેનું મસ્તક હરી લીધું. અરે ! જે માણુમ નાથી બધ છે તેનો વધ નિવિદ્ધ છે, તો પછી ભગવાને આતું કિલ્લ કર્મ શા માટે કર્યું ? આ પ્રમાણે ચંક્ર યતાં શુકદેવજી કહે છે કે દુરાત્મનઃ શંખચૂડ, અરેખર, દુષ્ટ હોવાથી તે વધ કરવા યોગ્ય જ હતો. વેદનો દેવ કરનારા પુરુષોને મારી નાખવામાં જ આવે છે. શંખચૂડને મારી નાખવામાં નિમિત્ત તો સ્ત્રીઓનું હરણુ છે જ, નહિ તો ભગવાન્ તેને પહેલાં જ મારી નાખત. ભગવાન્ જે હમણાં શંખચૂડનો ત્યાગ કરે તો તે પાછો ફરીથી આવે (અને સ્ત્રીઓનું હરણુ કરી લાય.) જે બલદેવજી એકલા જ ક્રોધ કરે તો શંખચૂડ ત્યાં આવીને ઉપદ્રવ કરે, કારણ કે તેનું અંતઃકરણ દુષ્ટ છે, આ કારણથી જ તે વધ કરવા યોગ્ય છે. તેથી શંખચૂડનું માર્યું જ—જેમાં જ્ઞાનશક્તિ સુખ્ય છે એનું માર્યું જ—ભગવાને મૂઢીથી જ હરી લીધું, પણ તેને ફોડી નાખ્યું નહિ; પરંતુ જેમ કોઈ હમણાંમાંથી મૂઢી વઢે એકા એકા લેવામાં આવે છે તેમ શંખચૂડના હમણાંથી અવયવોને મૂઢીથી જ હરી લેવામાં આવ્યા. જે વખતે જ શંખચૂડ ગોપીજનોનું હરણુ કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો તે જ વખતે બધા અવયવોને એક પીઠાની સાથે એડી રાખનારા દેવો તે અવયવોમાંથી જત રહ્યા; કૃષ્ણ મહિના પ્રભાવથી અવયવો દેહ ટકી રહ્યો હતો. ભગવાને તો શંખચૂડનું સૂક્ષ્મમણિવાળું મસ્તક હરી લીધું. શંખચૂડનાં અવયવો તેના પોતાના કર્મથી જ ક્ષિત્તલિપ્ત ચર્ક ગયાં, તેથી ભગવાન્ અક્રિષ્ઠકર્મ જ રહ્યા. (અર્થાત્ ભગવાનનું કર્મ કિલ્લ નથી.) વળી, ભગવાન્ વિમુ છે, એટલે તે પોતે શંખચૂડના મહિનું સામર્થ્ય દૂર કરવાને સમર્થ છે. ૩૧

અ્યારે ભગવાને શંખચૂડનું સૂક્ષ્મમણિવાળું મસ્તક હરી લીધું ત્યારે શંખચૂડ મરી ગયો એમ રાજા-નૃદં નિદસ્ય એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

આ પ્રમાણે ભગવાને શંખચૂડને મારી નાખીને, તેનો પ્રકાશવાળો મણિ સર્ધને ગોપીજનોના દેખતાં મોટા સાર્ધ બલદેવજીને પ્રીતિથી આપ્યો. ૩૨

‘અવગ્રપ્તકારેણ તસ્ય હનનમ્, ન તુ પ્રકારાન્તરેણ । તસ્ય મુક્તિનિરાકરણાર્થે નિહત્યૈવેત્યુક્તમ્ । મૃતદ્રવ્યં ન ગ્રાહ્યમિત્યત આહ ભાસ્વરમિતિ । ‘અસાનાન્મણિમુત્તમમ્’ इतिवाक्यात् । મણિપ્રદાનેન મણિ-
ગતા દેવતા । તાઃ કામચરીતિપદ્યે કામના સફળા કૃતા । મણિપ્રદાનેન તસ્ય મુક્તિર્દેવેતિશદ્ધાં વારયિતું
અપ્રજાયાદદત્ । તત્રૈવ સ્થિત્વા દેવતાયા અણુપમોગો ભવતિવતિ પ્રીત્યૈવ અદદત્, ન તુ યાચિતઃ ।
સ્ત્રીણાં પ્રાર્થનાભાષાયાહ પદ્યન્તીનામિતિ । ચંદ્રસ્રાત્ સર્વામ્યઃ પ્રદર્શ્યે ઘાસાં સ્પર્શાનન્તરં યોપિતામ-
ન્યેષાં ચ દેવાનાં પદ્યતામિતિ । પ્રમાણસિદ્ધર્થં યત્ કિંચિન્ કરોતિ તત્સર્વં તદધિષ્ટાતર્યેવ પ્રચ્છતીતિ
જ્ઞાપિતમ્ । પ્રમાણબલમેવાત્ર મુખ્યમિતિ ન પ્રમેયવિચારેણ કોઽપ્યર્થઃ સદ્ગુનીયઃ ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीमत्तन्मन्त्रसुचोधिनां श्रीमद्भद्रमन्त्रमहात्मजश्रीमद्भद्रमदीक्षितविरचितानां
दशमस्कन्धविवरणे एकविंशोऽध्यायविवरणम् ।

આ પ્રકારે ભગવાને શંખચૂડને આપ્યો, બીજો પ્રકારે નહિ. શંખચૂડને મુદ્રિત ન મળે એટલા માટે
શુકદેવેલ કહે છે કે નિહત્યૈવ. મરેલાનું દ્રવ્ય મહણ કરતું નેઈએ નહિ એવી શંકા યતાં શુકદેવેલ કહે
છે કે ભાસ્વરમ્. ‘અયોગ્ય સ્થાનમાંથી ઉત્તમ મણિ મહણ કરવો’ એ વાચ્યથી જણાય છે કે ભગવાને
શંખચૂડનો પ્રકાશવાળો મણિ લીધો તેમાં દોષ નથી. મણિનું મહણ કરવાથી મણિમાં રહેલા દેવતાનું પણ
મહણ થઈ ગયું. (મણિમાં અધિષ્ઠાતા દેવ ન હોય તો તે મણિ પ્રકાશવાળો ન હોય, અને શુકદેવેલ ભાસ્વરમ્
એ પ્રમાણે મણિનું વિશેષણ પણ મૂકે નહિ. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મણિમાં તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ રહેલો હતો.)
બલદેવેલને સ્ત્રીઓની ઇચ્છા છે એ પક્ષમાં તેમની કામના સફળ કરવામાં આવી. ભગવાને શંખચૂડનો
મણિ લઈ લીધો તેથી તેમણે શંખચૂડને મુદ્રિત આપવી નેઈએ એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા દૂર કર-
વાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે અપ્રજાયાદદાત્, ભગવાને પોતાના મોટા ભાઈ બલદેવેલને તે મણિ
આપી દીધો. (ઉપલોગને માટે બલદેવેલ બીજી સ્ત્રીઓની પણ કામના કરે છે એ જણાવવાને માટે
સુબોધિનીનાં ત્તાઃ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.) (અરે! આ પ્રમાણે જો હોય
તો ભગવાને મણિના દેવતાનું જ મહણ કરતું ઉચિત હતું, મણિનું પણ મહણ કરવાની જરૂર ન હતી.
આ પ્રમાણે શંકા થાય તો તેનું સમ્પ્રાપ્ત કરતાં શ્રીમદ્ભદ્રપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) બલદેવેલ મણિમાં જ
રહેલા દેવતાનો પણ ઉપલોગ ભલે કરે એ દેવુથી ભગવાને પ્રીતિથી જ બલદેવેલને તે મણિ આપ્યો,
કાંઈ બલદેવેલએ તે મણિ માગ્યો ન હતો. (દરેક પદ્યમાં રહેલો દેવ તે પદ્યમાં નિયમન કરે છે. મણિનું
નિયમન કરવાનું કાર્ય તેમાં રહેલા દેવતાનું છે. આ અધિકાર દેવતાઓને ભગવાને આપેલો છે, તેથી દેવતાનું
દેવતાપત્તં તે પદ્યમાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય છે.)

સ્ત્રીઓ ભગવાનને મણિ માટે પ્રાર્થના ન કરે એટલા માટે શુકદેવેલ કહે છે કે વરપત્નીનામ્ ।
અર્થાત્ સ્ત્રીઓના દેવતાં જ ભગવાને બલદેવેલને મણિ આપી દીધો. શ્લોકમાં જે જ છે તે ઉપરથી
જણાય છે કે ભગવાને બધી સ્ત્રીઓને તે મણિ દેખાડ્યો, તે સ્ત્રીઓએ મણિનો સ્પર્શ કર્યો, અને ત્યાર
પછી તે સ્ત્રીઓ અને બીજા દેવોના દેવતાં ભગવાને તે મણિ બલદેવેલને આપી દીધો. પ્રમાણની સિદ્ધિને
માટે ભગવાન જે કરે છે તે સર્વ પ્રમાણના અધિષ્ઠાતા બલદેવેલને જ આપી દે છે એમ દર્શાવવામાં
આવ્યું. (ભગવાન જે માર્ગના અંબેધી કાર્ય કરે છે તે તે માર્ગના અધિષ્ઠાતા દેવને આપે છે. આપણા
આવતા પ્રસંગમાં ભગવાને પ્રભુજીમાર્ગના ફલરૂપ મણિનું દરજી કર્યું તેથી તેમણે તે મણિ પ્રમાણમાર્ગના
અધિષ્ઠાતા બલદેવેલને આપ્યો.) (તો પછી, ભગવાન સર્વતું મૂલ હોવાથી આ મણિનું સ્થાપન ભગ-
વાનના જ મસ્તક ઉપર થય એ ઉચિત છે; વળી, શંખચૂડને ભગવાનના હસ્તનો સ્પર્શ થયેલો છે, તો
તેને મુદ્રિત ન મળે એ પણ અપરિત જ છે. આ પ્રમાણે શંકા યતાં શ્રીમદ્ભદ્રપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે)
આ પ્રસંગમાં પ્રભુજીજી જ મુખ્ય છે, તેથી પ્રમેયબલનો વિચાર કરીને કોઈ પણ બીજા અર્થની શંકા
હવી નહિ. ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽધ્યાયઃ ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽન્તર્ગોપિકાનાં સ્થાનન્દં મગવાન્ હરિઃ । પૂરવામાસ ચેતૈવ પૂર્ણાન્દ્વ ઇતીર્યતે ॥ ૧ ॥

ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં ભગવાન્ હરિએ (શુભગાનંદાદાર) પોતાના આનન્દને પૂર્વે, અને તેથી જ ભગવાન્ પૂર્ણાન્દ થયા, એમ આ બત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

(એ કે બધેય ઠેકાણે આનન્દ અન્તાકરણમાં જ અનુભવાય છે, તો પણ બહાર રમણમાં શરીર અને ચેષ્ટાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, અને સ્વરૂપ મૂર્ત હોવાથી સ્વરૂપાત્મક આનન્દ પણ મૂર્ત છે એ કાન્તુથી શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં સ્વરૂપે સ્થાપેલા આનન્દનો અનુભવ મનથી થાય છે. આપણા સાક્ષતા પ્રસંગમાં તો ભગવાનની સાથે ગોપીજનોનો સંગ અન્તાકરણમાં થવાથી આનન્દ પ્રકટ થયો અને તેથી બાહ્ય રમણમાં થાય છે તે પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં ધર્મ પ્રકટ થાય છે. આ હેતુથી શ્રીમદ્દામૃતલોકે કારિકામાં અન્તા એ પદ મૂકેલું છે.

અરે ! ધર્મસ્વરૂપના વિરહથી ઉત્પન્ન થતા કુ:ખનું નિવારણ ધર્મરૂપ શુભગાનથી કેવી રીતે સંભવે ? અને તેમાં પણ ધર્મરૂપ શુભગાન સ્વરૂપની માફક ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં કેવી રીતે આનન્દ પૂરી શકે ? આ સંકર્ષ નિરાકરણ શ્રીમદ્દામૃતલોક ચેતૈવ એ પદે વડે કરે છે. જે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ પૂર્ણાન્દાત્મક છે તે પ્રમાણે ભગવાનની નામલીલા પણ પૂર્ણાન્દાત્મક છે, એટલે શંકા પડી શકે છે. અર્થાત્ ભગવાન્ સ્વરૂપથી અને નામથી પૂર્ણાન્દ છે.

અથવા તો ચેતૈવનો અર્થ બીજો પ્રકારે પણ કરી શકાય એમ છે. ભગવાને જે સ્વરૂપથી પહેલાં સત્-પંચાધ્યાયીમાં લીલા દ્વારા ગોપીજનોને આનન્દ આપ્યો અને પોતે પૂર્ણાન્દ કહેવાયા તે જ સ્વરૂપથી—ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં જ જે રહેલું હતું અને ભાવના પ્રભાવ વેગને લીધે મુખ્યમત્તદ્વારા જે બહાર આવ્યું તે જ સ્વરૂપથી—દ્વમણું પણ આ અધ્યાયમાં ભગવાને ગોપીજનોની અંદર આનન્દ પૂર્વે, આ જ અર્થનું વિવરણ કમ્તાઃપ્રવિષ્ટા ઇલાદિ પદોમાં કરવામાં આવેલું છે.

અથવા તો ચેતૈવનો ત્રીજો અર્થ પણ સંભવે છે. જેમ જેમ ભગવાન્ પોતાના વિષેની ભક્તોની આર્તિ છુવે છે તેમ તેમ તે હર્ષ પામે છે. એ કે પરમ કૃપાકુ ભગવાનના આજ્ઞા સ્વભાવનું વર્તન કરતું અવસ્થિત છે, છતાં પણ આ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અવશ્ય આ પ્રમાણે છે. ભગવાનને ભક્તોને વિષે પરમ અનુસંગ હોવાથી પરીણમાં ભક્તોના દુઃસ્વપ્નમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને શુભગાનના શ્રવણના આનન્દનો અનુભવ કરવાની ભગવાનને ઇચ્છા થાય છે. ભગવાનની આ ઇચ્છા ભક્તોની આર્તિથી જ પૂર્ણ થાય છે. તેથી ભક્તોની આર્તિ જોઈને ભગવાનને ઘણો આનન્દ થાય ॥ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, દિવસે વિરહને લીધે ઉત્પન્ન થતી આર્તિચર્યા ગોપીજનો સાથે ભગવાન રાધેકાએ મળે છે ત્યારે ભગવાનને જે આનન્દ થાય છે તે દિવસે ગોપીજનોના સમગ્રમમાં રહેવાથી થતો નથી. આ વસ્તુ સ્થિતિને લીધે પોતાના જે આનન્દને લીધે ભગવાન્ પોતે પૂર્ણાન્દ છે એમ ભક્તો બળે છે તેવો આનન્દ ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પૂર્વે, આ ત્રીજા પ્રકારના અર્થમાં પ્રયોજન પૂર્ણાન્દત્વ છે; તેનું અનુસંધાન કરીને ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં પૂરે એ હેતુથી ગોપીજનો ભગવાનનાં શુભગાન કરતાં નથી, પરંતુ ગોપીજનોનો ભગવાનની ઉપર જે ભાવ છે તે ભાવના સ્વરૂપથી જ તેઓ શુભગાન કરે છે, તેથી ભવસંબંધી કાંઈ પણ પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂર રહે છે. આ પ્રમણે એ સંગ થય તો તેનું સમસાધન એ કે ગોપીજનોના ભાવની સ્થિરતા પણ થાય છે. અર્થાત્ ભાવના સ્વભાવથી ભાવને સિદ્ધ કરવાને માટે શુભગાન છે. આ પ્રયોજન ભાવની અંદર જ રહેલું છે. ખરીયી તે શુભગાન વડે ભાવ પ્રયોજન—ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આનન્દ પૂરવ છે અને તેમનો ભાવ દૃઢ થાય છે એ પ્રયોજન—સિદ્ધ થાય છે. શુભગાન એ ભાવનું કાર્ય છે, અને ભાવ ભગવદ્ છે તેથી શ્રીમદ્દામૃતલોક અગ્ર કહે છે કે ભગવાને શુભગાન દ્વારા ગોપીજનોમાં આનન્દ પૂર્વે. ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ભક્તોમાં જે પૂરે છે તે જ ભાવની સ્થિરતા કહેવાય છે.) ૧

અંતઃપ્રવિષ્ઠો મયવાન્ શુભાદુરુહ્ય કર્ણેયોઃ । પુનર્નિવેશ્યતે સમ્યક્ તદા મવતિ મુક્તિરઃ ॥ ૨ ॥
 શબ્દાર્થયોર્મુલ્યતાય ચુમા સ્થોકાસતોઽર હિ । સર્વેષુ પૈવ માસેષુ ચત્ કરોત્યુચ્યતે હિ તત્ ॥ ૩ ॥
 અતોઽર માસચુમા હિ પ્રક્રમઃ ફલમેવ ત્વ । અત્યન્તે પાપરં ચુમ્નં ત્રયોદશ મવન્તિ તત્ ॥ ૪ ॥

ગોપીજનોના અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ પામેલા ભગવાનને ત્યારે સુખમાંથી શુભગાન દ્વારા બહાર કાઢીને ફરીથી શુભગાનનું શ્રવણ કરીને કંઈમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તે સારી રીતે સ્થિર થાય છે.

(ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં જે પૂરે છે તેનું વર્ણન આ બીજી કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જો કે શુભગાન ભાવના સ્વભાવથી જ થાય છે, કોઈ પણ પ્રયોજનને લીધે નહિ, તો પણ શુભગાનથી પૂર્વ ભાવ પણ સ્થિર થાય છે. ભગવાન્ ભાવત્મક છે. આ ભાવત્મક ભગવાનના સ્વરૂપવાળી જે સુધા તે પહેલાં નાદ દ્વારા દાખલ થઈ, અને તેનું વર્ણન વેલુગીતમાં આવેલી રમ્યામ્બેજોરધરસુધયા પૂરયન્ એ પંક્તિમાં કરવામાં આવેલું છે. બહાર ફરતો અનુભવ થાય ત્યાં સુધીના પહેલાં જણાવેલા પ્રકારોથી આ સુધા ધીમે ધીમે પુર થઈ, પણ પોતાને યોગ્ય આપનારો અને પોતાનો વિષય બની શકે એવો બાહ્ય સંબંધ તેને ન મળ્યો. તેથી તે મેળવવાને માટે તે સુધા પીતે શુભગાનરૂપે પ્રકટ થયા છતાં પણ તેને પોતાનો વિષય ન મળવાથી પોતાના પ્રાકટ્ય પહેલાં અંદર સ્થાપિત પ્રિય ભગવાનના પ્રાકટ્યને લીધે પોતાના અને ગોપીજનોના શ્રોત્ર દ્વારા ફરીથી અંદર જ તે સુધા દાખલ થઈ, અને ત્યાં પોતાના પોષક વિષયને પ્રાપ્ત કરીને સારી રીતે સ્થિર થઈ.) ૨

આ અધ્યાયમાં (નાદાત્મક) શબ્દ અને (નાદમાં વર્ણવેલા ભગવાનરૂપી) અર્થ એ બે મુખ્ય છે એ જણાવવાને માટે અહીં શ્લોકોનાં બેકડાં આપવામાં આવેલાં છે. ભગવાન્ વર્ણની અંદર બધા મહિનાઓમાં જે લીલા કરે છે તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયમાં બાર માસની સંખ્યાવાળાં શ્લોકોનાં બાર યુગલી આપવામાં આવ્યાં છે. પહેલા શ્લોકમાં જાનનો આરંભ છે અને છેલ્લા શ્લોકમાં ફલ છે. આરંભમાં અને અંતમાં મળીને શ્લોકોનું એક વધારાનું યુગલ થાય છે. આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં બેકડાંને તેર યુગલ છે.

(પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનના વેલુનો ફલ નાદ અનુભવ્યો હતો, તેથી નાદની મુખ્યતા હોવાને લીધે તે ગોપીજનોએ વેલુગીતમાં ગાયું કે વક્ષસ્વતાં ફલમિદમ્ ઇત્યાદિ. હમણાં તો ગોપીજનોને નાદના ઉપરાંત ભગવાનના સ્વરૂપનો પણ અનુભવ થયો છે, તેથી નાદ અને સ્વરૂપ એ બન્નેય મહારસરૂપ છે એ જણાવવાને માટે બન્ને શ્લોકોથી તે અનુભવનું વર્ણન કરવામાં આવે છે; અને આ નાદ અને સ્વરૂપ—શબ્દ અને અર્થ—એ બન્નેય એકરૂપ છે એ જણાવવાને માટે બન્ને શ્લોકોની એકવાક્યતા છે. ભગવાન્ વર્ષે વર્ષે જે લીલા કરે છે તે બધી લીલાનું ગોપીજનો ક્રમે ક્રમે આ અધ્યાયમાં જાન કરે છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાનની જેટલી લીલા વર્ણવવામાં આવેલી છે તેટલી જ ભગવાનની લીલા નથી. જો જણાવવાને માટે, આખા વર્ષના બાર માસ હોવાથી, શ્લોકોમાં બાર યુગલી આપવામાં આવ્યાં છે. આરંભમાં અને અંતમાં એક એક શ્લોક છે, અને તે મળીને એક વધારાનું શ્લોકનું યુગલ થાય છે. તેથી જણાય છે કે અધિક માસમાં પણ ભગવાન્ જે લીલા કરે છે તેનું પણ જાન ગોપીજનો કરે છે. આખા વર્ષના બાર માસ અને એક અધિક માસ એમ તેર માસને અનુસરીને આ અધ્યાયમાં શ્લોકોનાં તેર યુગલી આપવામાં આવેલાં છે. તેરમા યુગલમાં જે વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા કરે છે કે પ્રક્રમઃ ફલમેવ ચ. પરંતુ શ્લોકોમાં જાનનો પ્રક્રમ—આરંભ—છે, અને છેલ્લા શ્લોકમાં તદિત્થાલમ્બનરવાઃ એ પ્રભાવે જાનનું ફલ છે.) ૩-૪

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडामुक्त्वा, दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्मविष्यतीत्याशङ्क्य, दिवसेषु भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन्, गुणवर्णनाया आवश्यकत्वाय आरम्भे दुःखं, पर्यवसाने सुखमिति निरूपयन्, प्रथमं प्रथमप्रवृत्त्यावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं दुःखं जातमित्याह गोप्य इति ।

श्रीशुक उवाच—गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेनसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन चासरान् ॥ १ ॥

કેવલપદાત્ પૂર્વોક્તા પ્રાણાઃ । સદાનન્દે વનં ગતે તમન્વેષ દ્રુતં ચિત્તં ગાતામ્ । વસ્તુત્તર-મહાનાશયં ચિત્તં જાતમ્ । દ્રુતચન્દ્રાદિલય ઇત્યઃ । તતઃ સર્વતઃ પ્રસૂતં સૂક્ષ્મભાવાપન્નં સદાનન્દસ્ય લીલાં ગૃહીતવન્ । અતઃ કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો જાતાઃ । યથા સ્વરૂપં સદાનન્દરૂપમ્, તથા તદ્લીલા જનીતિ તદાત્મકત્વં ચ લીલાનાં શાપયિતું પુનર્નામપ્રદર્શનં કૃતમ્ । અન્યથા તત્પદમેષ વેદેત્ ।

આ પ્રમાણે ભગવાનની સાથે રાત્રીએ ક્રીડાનું વર્ણન કરીને, દિવસે ગોપીજનોની સંસારની પ્રવૃત્તિ યથા એ પ્રમાણે શંકા કરીને, દિવસે ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં તત્પર થઈ એમ કહેવાને, ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન આવશ્યક છે એ નિષ્ણાવવાને માટે આરંભમાં દુઃખ અને અંતમાં સુખ છે એમ નિરૂપણ કરતાં શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં પ્રથમ કહે છે કે પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં પણ—ગાનના આરંભમાં પણ—ગોપિકાઓને દિવસે પરમ દુઃખ થયું. (ગાનના આરંભમાં પણ ન્યારે ગોપીજનોને દુઃખ થયું ત્યારે ગાન ન કરે તો કેટલું દુઃખ થાય ? આ ભાવ દર્શાવવાને માટે શ્રીમુખ્યોપનીષદમાં અપિશુદ્ધે મુકુધામાં આવેલો છે.) શુકદેવજી કહે છે કે—

કૃષ્ણ ભગવાન્ ન્યારે વનમાં પધારતા હેના ત્યારે તેમની પાછળ જ ભ્રમતું ચિત્ત લીન થઈ ગયેલું હતું એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલા ગાતાં દુઃખથી દિવસો ગાળતાં ઉતાં. ૧

શ્લોકમાં ગોપ્યા એટલું જ પદ હોવાથી પહેલાં સમુપસંગનાં ગોપીજનોનું જ અહીં ચક્રણ કરવાનું છે. (એકત્રીસમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં જે પ્રમાણે ગોમતચવોષિતામ્ કહીને ઉત્તરતી કોટિનાં ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ હજી ગોપ્યા એ પ્રમાણે જ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ નિષ્ણય છે કે આ જત્રીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો શસમણ્ડલનાં અધિકારી ગોપીજનો જ છે, એકત્રીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો નથી.)

સદાનન્દ—કૃષ્ણ—વનમાં ગયા ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત તેમની પાછળ જ દોડ્યું. અર્થાત્ ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ધ વસ્તુનું ચક્રણ કરવાને માટે અશક્ત બન્યું. શ્લોકમાં દ્રુત ચાન્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, તે ઉપરથી નિષ્ણય છે કે ચિત્તનો (ભગવાનમાં) નિલય થયો. પડીથી તે ચિત્ત ત્યારે બાળ પ્રસરી અને સૂક્ષ્મભાવને પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણની લીલા ચક્રણ કરી. (ચિત્ત ઓમગ્રયું અને તેથી તેના અવયવો છૂટા પડ્યા. જ્ઞાનન્દમય પ્રભુ બાધામાં રહેલા હોવાથી તેમના અવયવો વિરલ—જગજગ્ન છૂટા—છે; તેથી આવા પ્રકારના પ્રભુનું ચક્રણ કરવાને માટે તે જ પ્રકારનું—જેના અવયવો વિરલ છે એવું—ચિત્ત યોગ્ય છે એમ જાય છે.) તેથી ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલાએ લાયકી ગાવા લાગ્યાં. જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ સદાનન્દરૂપ છે, તેમ તેમની લીલા પણ સદાનન્દરૂપ છે; તેથી લીલા સ્વરૂપાત્મક જ ॥ એ નિષ્ણાવવાને માટે શુકદેવજીએ રુષ્ણલીલાઃ એ પદમાં ફરીથી ભગવાનનું નામ વાપર્યું છે, આ પ્રમાણે ને પ્રયોજન ન હોત તો શુકદેવજી રુષ્ણલીલાને બદલે તદ્લીલાઃ એ પ્રમાણે કહેત; અને ને શુકદેવજી તદ્લીલાઃ એમ કહ્યું હોત તો લીલા ભગવાનના સંબંધવાળી છે એટલો જ અર્થ પ્રાપ્ત થાત, પણ લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ અર્થ પ્રાપ્ત થત નહિ. અને લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ વાત તો અવશ્ય કહેવી જોઈએ. ભગવાનના સ્વરૂપથી ગોપીજનોને ન્યારે સિયોન થાય ત્યારે ભગવાન વિના બીજે કોઈ પણ પદ્યે ગોપીજનોનું હવન દર્શાવી શકે નહિ, કારણ કે તે બધા પદ્યો ભગવાનથી ઉતરતા છે; તેથી ગોપીજનોને

તથા સતિ તત્સમ્યન્ધિત્વમાત્રં પ્રાપ્યેત, ન તૂત્તરૂપત્વમ્ । અવશ્યં વાચ્યં વૈતાત્ । યતઃ સ્વરૂપવિયોગે
સદ્ધિરિતિક્ષ્ણ ન જીવનહેતુત્વમ્, તત્તો દીનત્વાત્ । તત્તો યથાકથાશ્રિન્મદ્વાત્ ગાનસદુઃશેન વાસરાન્
નિન્યુઃ । ચદા પુનઃસાધિતં પ્રકીર્ણે ભગવચરિત્રે વિલીનં સદ્ દકભાવં પ્રાપ્સતિ તદા પૂર્ણમનૌરયા મનિ-
વ્યન્તિ । इदानीं सर्वा सामग्री विशकलितेति दुःखेन दिनवचनम् । वासरपदाद् रात्र्यर्थं कथञ्चित्
પ્રાણાનાં ધારણં સમ્પત્તે ॥ ૧ ॥

સર્વોત્તમા હરેર્લોભા વેણુનાદપુરઃસરા । હેતુઃ સર્વત્ર વાચ્યેર્ધ્યે પ્રયમેષુ નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

દેવગિરિસાધા ગાવઃ સરિતઃ પાદપા ડહાઃ । પશ્ચિષ્ણ તથા મેષા પ્રક્ષાયા ગોપિકાસુથા ॥ ૨ ॥

હરિપ્યો દેવગન્ધર્વા દ્વિપા ચ ભગવાન્ હરિઃ । ઉત્તરેષુ નિરૂપ્યન્તે રસજ્ઞા વેણુવાદને ॥ ૩ ॥

જાનાતિ ભગવાનેષ જાનાત્સેવ હરિઃ સ્વયમ્ । જતોઽન્તે ભગવાનુકો વારદ્વયમનન્દપીઃ ॥ ૪ ॥

મનના ઘણા દુઃખથી ગમે તેમ કરીને દિવસો ગાળ્યા. પણ જ્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનના જુદાં જુદાં ચરિત્રોમાં સારી રીતે લીન થઈને એકલાવ પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેમનો—ગોપીજનોનો—મનોરથ પૂર્ણ થશે. (ભગવાનનો સંબંધ કરી આપનારા ભાવને અહીં મનોરથ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ભાવ પૂર્ણ થશે ત્યારે ભગવાનની સાથેનું આનંદ રમણુ શિદ્ધ થશે; અર્થાત્ શુદ્ધમાનનું પહેલાં જણાવેલું પ્રયોજન—ભાવની સ્થિરતા—થશે.) હુમણાં તો બધી સામગ્રી છિત્રસિત્ર થઈ ગઈ છે, તેથી ગોપીજનો દુઃખથી દિવસો કાઢે છે. (જુદાં જુદાં ગોપીજનોની અંદર રહેલી મુદા છિત્રસિત્ર થઈ ગઈ છે, અંદર જ રહેલી છે.) સ્ત્રીકથા જે વાસર પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સત્રીને માટે ગોપીજનો ગમે તેમ કરીને (દિવસે) પોતાના પ્રાણ ધારણ કરી રાખે છે. ૧

(ગોપીજનો સ્ત્રીકોનાં જે મુગલો ગાય છે તેનો સાર આપતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા પ્રમાણે કારિકાઓમાં આજ્ઞા કરે છે.) ભગવાનની વેણુનાદપૂર્વક સર્વોત્તમ લીલા દરેક મુગલના બીજા સ્ત્રીકથા વર્ણવેલા અર્થનું—અપ્રસારો મૂર્છિત થઈ ગઈ ઇલાહિ અર્થનું—કારણ છે, અને તેનું—લીલાનું—વર્ણન દરેક મુગલના પહેલા સ્ત્રીકથાં કરવામાં આવે છે. ૧

અપ્રસારો, ગાયો, નદીઓ, વૃક્ષો અને લતાઓ, પક્ષીઓ, મેષો, પ્રજ્ઞા વગેરે દેવો, ગોપિકાઓ, હરિવૃક્ષો, દેવગન્ધર્વો અને જે પ્રકારે—જે મુગલમાં—વર્ણવેલા ભગવાન્ હરિઃ આ બધા વેણુનાદમાં રહેલા રસને જાણનારા છે, અને તેમનું વર્ણન દરેક મુગલના બીજા સ્ત્રીકથાં કરવામાં આવે છે. ૨-૩

(છેલ્લાં જે મુગલોનું તાદરૂપે દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા કરે છે કે) વેણુનાદના રસને ભગવાન્ જાણે છે, અને હરિ પોતે પણ તે જાણે છે જ; તેથી આ વ્યાખ્યાને અંતે અનન્યભક્તોને જેમનું જ્ઞાન થાય ॥ એવા ભગવાનનું જે વાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (ભગવત્ જણાવવાને માટે કારિકામાં મગવાદ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને તાપ હરણ કરે છે એ ભાવ દર્શાવવાને માટે હરિ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. ભગવાન્ જ આ રસ જાણે છે, તેથી દિવસનો તાપ દૂર કરીને રસનું જ્ઞાન ભગવાન્ જ કરે છે, અન્દ્ર વગેરે કરી શકતા નથી. તેથી જ સર્વ ભક્તોને સર્વ આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ પોતે જ પધારે છે એ પ્રમાણે ત્રેવીસમા સ્ત્રીકથાનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ કારિકામાં જે વચ પદ આવેલું છે તે એમ દર્શાવે છે કે અન્દ્ર વગેરે આ રસને જાણતા નથી. અરે ! ભગવાન્ તો બાલક છે, તેથી જ્ઞાનપૂર્વક આવી અસાધારણ લીલા તે કેવી રીતે કરી શકશે ? આ પ્રમાણે જે સંકટ થાય તો તેનું નિરાકરણ પદ-પત્તિ ઇલાહિ પચીસમા સ્ત્રીકથાં કરવામાં આવેલું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ આ રસ જાણે છે જ. અહીં વચ પદ એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન્ બાલક હોવાથી તેમનામાં આવું જ્ઞાન સંભવિત નથી એ અભિપ્રાય ખોટો છે. આ પ્રમાણે જત્રેય પ્રકારનો નિવમ સિદ્ધ થાય તેટલા માટે ત્રેવીસમા અને પચીસમા સ્ત્રીકથાં એમ જે વાર ભગવાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, મગવાન્ પદ ભગવત્ દર્શાવે છે, અને હરિ પદ તાપ દૂર કરવાનો ભાવ દર્શાવે છે.) ૪

અનુભવસ્તુ નાદસ્ય સ્ત્રીપુ પૂર્વેમુદીર્યતે । ત્રિવિધાસ્તુ તતઃ પુંસુ વ્રજા ગોમી તથા મૃતિ ॥ ૭ ॥

પ્રયોઽત્ર ત્રિવિધાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રકીર્ણાઃ સરુલાઃ મુરારઃ । સર્વં ઇવાનભિદ્યા દિ વત્સુતામર્પ્યસંયુતાઃ ॥ ૬ ॥

ઈયં વેણુર્હાદસ્યથા ફટતીતિ નિરુપિતઃ ॥ ૬૧ ॥

તત્ર પ્રથમં સ્ત્રીપ્રાધાન્યાદ્ દેવસિયો મુલ્યા ઇતિ તાસુ વેણુનાદપ્રમાણં વતું વેન પ્રકારેણ વેણુ-
નાદ વસિષ્ઠતિ, યં શ્રમ્ભરમાહુઃ ધામવાહુકૃતધામકપોલ ઇતિ ।

ધામવાહુકૃતધામકપોલો વલ્ગિતચરધરાર્પિતવેણુમ્ ।

કોમલાહુલિભિરાશ્રિતમાર્ગં ગોપ્ય ઈરયતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૨ ॥

વ્યોમયાનવનિતાઃ સહ સિદ્ધૈર્વિચ્છિન્નાસ્તદુપધાર્યં સરુત્રાઃ ।

કામમાર્ગણસમર્પિતચિત્તાઃ કદમલં યચુરપસ્મૃતનીચઃ ॥ ૩ ॥

નાદનો પ્રભાવ તો પ્રથમ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓમાં વર્ણવવામાં આવે છે, પછી વૃક્ષ, પછી અને મેઘ
એ ત્રણ પ્રકારના પુરુષોમાં વર્ણવવામાં આવે છે; (લતાઓનો સમાવેશ વૃક્ષોમાં થાય છે તેથી તેમની
ગણતરી પુરુષોમાં કરવામાં આવેલી છે.) બ્રહ્મા, ગોપી અને હરિલીંગો એ ત્રણ પલ્લુ વર્ણન કરવામાં
આવે છે. અહીં આ ત્રણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં વર્ણવેલાં છે. (દેવની સ્ત્રીઓ
વગેરે ત્રણ રાજસ છે; વૃક્ષો, લતાઓ વગેરે સાત્ત્વિક છે; અને બ્રહ્મા, ગોપી અને હરિલીંગો તામસ છે;
આ પ્રમાણે સુભોધિનીશ્લોકમાં વિવેચન કરવામાં આવેલું છે.) (એકવીસમા શ્લોકમાં) સર્વ દેવોનું—નાના
નાના દેવોના સમૂહનું—એક સાથે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ બધાય અદેખર રસના રાત્રિ વિનાના
છે, છતાં પલ્લુ વસ્તુના સામર્થ્યથી—ફલથી—એકાદ્ય છે. આ પ્રમાણે વેણુ બાર પ્રકારે ફળે છે એમ તેનું
વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (દશ મુગલમાં બધાં વેણુનાં ફળે પહેલાં નાદરસ લાલુતાં ન હતાં; પછી તેઓએ
નાદનું શ્રવણ કર્યું, અને તેટલાથી જ મૂર્છા કરાવી વગેરે નાદનું જે સામર્થ્ય તેનાથી તેઓને ફળ મળ્યું;
અર્થાત્ તેઓ નાદનો રસ લાલુતા લાગ્યાં. આને જ નાદનો પ્રભાવ કહેવામાં આવે છે, નાદના રસનું જ્ઞાન
થવામાં અહીં બીલું કંઈક પલ્લુ કારણ નથી, તેથી આ નાદનો જ પ્રભાવ છે એમ જણાવવા કારિકામાં દિ
પદ મૂકવામાં આવેલું છે. પહેલાં આ બાર રસને લાલુતામાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેમાં દશ
પહેલાં રસથી અજાણમાં હતાં, અને પછી નાદના પ્રભાવથી રસને કાંઈક કાંઈક લાલુતા લાગ્યાં. જે પ્રકાર
વાળા સમવાન તો સર્વ રીતે રસને લાલુતામાં છે, તેથી તે દશમાં અને લગ્નવાનમાં બેઠે રહેલો છે. પહેલાં
દશ મુગલમાં મૂર્છા કરાવીને વગેરે પ્રકારથી, અગ્નિઆદ્ય મુગલમાં ત્યાં જ કરવાના પ્રકારથી અને આદ્ય
મુગલમાં અસાધારણ લીલાના પ્રકારથી—આ પ્રમાણે બાર પ્રકારે વેણુ ફળે છે.) ૫-૬૬

તેમાં—બાર રસ લાલુતાઓમાં—સ્રીઓ મુખ્ય છે, અને સ્ત્રીઓમાં દેવોની સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે,
તેથી દેવોની સ્ત્રીઓમાં વેણુના નાદનો પ્રભાવ વધુવધાને મટે, જે પ્રકારે વેણુનો નાદ ઉત્પત્ત થાય છે તે
પ્રકાર ધામવાહુકૃતધામકપોલઃ એ મુગલમાં શુદ્ધદેવલ વર્ણવે છે.

તે ગોપીઓ! ડાખા બાહુ ઉપર ડાખા ગાલને ટેકવી રાખીને ચંચલ
જમરવાળા મુકુન્દ વાગવાનું જ્યારે કોચક અંતુલીઓથી જનાં છિદ્રો પૂરા-
યાતાં છે અને અંધર ઉપર જને રાખવામાં આવેલો છે એવા વેણુને વગાડે
છે, સાથે સિદ્ધોની સાથે ભટ્ટી વિમાનમાં વનારા દેવોની સ્ત્રીઓ સિરમય
પામે છે, તે વેણુનાદને ઓગળીને સજ્જ પામે છે અને કામના બાહુને
ચિત્ત સમર્પણ કરી, થાપાને વિસરી મૂર્છા પામે છે. ૨-૩

યત્ર મુકુન્દઃ અધરાપિતવેણુમીરયતિ તત્ર વસિન્ શ્વે જ્યોમયાનવનિતાઃ કદમલં યયુ-
રિતિ સમ્યગ્ધઃ । વેણુનાદઃ પદ્મપદ્મ ભવતિ, મુક્તસ પરિતઃ સમતયા લપર્યધશ ધારણેન । યત્ર સ્ત્રીનાં
કામોદ્દોષકઃ વામપરાવૃત્તઃ । સ્ત્રીનાં પુરુષાનાં ચ દક્ષિણઃ । દેવાનામુશ્વેઃ । અધસિરધ્યામ્ । સમતયા
સર્વેણામચેતનાનાં ચ । તત્ર દેવસ્ત્રીનાં કામોદ્દોષકો વામપરાવૃત્ત ઇવેતિ તથા નિરુપ્યતે । માતુપમાધા-
દેવમાધો મહાનિતિ માતુપન્નાદેન દેવસ્ત્રીનાં ભ્રમો ન મવિષ્યતીત્યાશક્ત્વ 'તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિષિષ્યમ્'-
ઇતિવાક્યાદ્ ભૂવિલસં નાદે યોજિતવાન્ । તવાહ । વામવાહૌ કૃતો યોજિતો વામકપોલો યેન ।
ધલ્ગિતા ઞૂર્મસ્યતિ । ઞૂરત્ર દક્ષિણા । તથેવામિનયમાવાત્ । ધલ્ગિતા ઉર્ધ્વગતિયુક્તા । અધરઃ પૂર્વ
ર્ણિતઃ હોનામકઃ । તત્ર ચેત્સમર્પિતઃ પરમાનન્દ્વં ન પ્રયચ્છતિ, કામમેવોદ્દોષયતિ । વતઃ કૃત્વાપિ
વિરદ્જનિતક્લેસમેવ પ્રાપ્ન્યન્તિ ન તુ પરમાનન્દમ્ । તત્રાપિ ક્રિયાશક્તિઃ પુષ્ટા વેદ્ ભવેન્ તથા લુપ્તપદ્મિ
ફલં સિધ્યેત્ । કદપિ નાસ્તીત્યાહ । કોમલાકુલિભિરાશ્રિતો માર્ગો યસ્ય । જાદૌ મન્દપ્રકારેણૈવ
વેણુનાદસ્તોચિતત્વામ્ । માર્ગાસત્સ રત્નપ્રાઃ । વેપો ગાઢભાવેન વિપ્તીઢને ચારો નાદો ભવતિ । મધ્યમાયે

અધરે મુકુન્દ ભગવાન્ અધર ઉપર રાખેલા વેણુને વગાડે છે ત્યારે, અર્થાત્ તે કાણે, વિમાનમાં
જનાનાઓની સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામે છે; આ પ્રમાણે આ મુગ્ધભાં પદોની સંબંધ છે. વેણુનો નાદ પાંચ પ્રકારે
ધાય છે: (૧-૨) મુખની ડાબી બાજુએ અને જમણી બાજુએ, એમ બે પ્રકારે વેણુને ધારણ કરીને,
(૩) ચરખી રીતે વચમાંથી ધારણ કરીને, (૪) ઉપર ધારણ કરીને, અને (૫) નીચે ધારણ કરીને,
તેમાં ડાબી બાજુએ ધારણ કરેલી વેણુ સ્ત્રીઓના કામને ભગૃત કરે છે. જમણી બાજુએ ધારણ કરેલી
વેણુ સ્ત્રીઓ અને મુકુરોના કામને ભગૃત કરે છે. ઉપર ધારણ કરેલી વેણુ દેવોના કામને ભગૃત કરે છે.
નીચે ધારણ કરેલી વેણુ હલકા પ્રાણીઓના કામને ભગૃત કરે છે. અને ચરખી રીતે ધારણ કરેલી વેણુ
સર્વ પ્રાણીઓના અને જડ પદાર્થોના કામને ભગૃત કરે છે. તેમાં ડાબી બાજુએ જ ધારણ કરેલી વેણુ
દેવોની સ્ત્રીઓના કામને ભગૃત કરે છે, તેથી તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(મતુખ્યભાવનું ઉત્તંધન કર્યા વિના ભગવાન્ લીલા કરે છે, તેથી હવે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.)
અતુખ્યના ભાવ કરતાં દેવનો ભાવ જાણ્યો છે, તેથી મતુખ્યે વગાડેલા વેણુના નાદથી દેવોની સ્ત્રીઓને ભ્રમ
થશે નહિ એવી શંકા થતાં તેનું સમ્પ્રધાન કરવામાં આવે છે કે તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિષિષ્યમ્—તેમની
ભ્રમરનો વિકાસ પ્રદર્શનું સ્થાન છે—(ભા. ૨. ૧. ૩૦) એ વાક્યને આધારે ભગવાને ભ્રમરના વિકાસને
વેણુના નાદ સાથે જોડ્યો. આ જ બાબત શુકદેવેલ વામવાહુ ઇલાદિમાં કહે છે. વામવાહુકૃતવામ-
કપોલઃ એટલે યાજ્ઞ બાહુ ઉપર ટેકવેલી ડાબી ગાલ જેમણે એવા ભગવાન્, ધલ્ગિતમ્ભુઃ એટલે નચા-
વેલી છે ભ્રમર જેમની એવા ભગવાન્. અહીં જે ભ્રમરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જમણી ભ્રમર
જાણવી, ધારણ કે તે જ અમાણે અભિનય કરવામાં આવ્યો છે. ધલ્ગિતા એટલે જાણે થકાવેલી. અધર
એટલે પહેલાં જે લોભરૂપી અધરનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે. અધર ઉપર જો વેણુ રાખવામાં આવે
તો તે પરમાનન્દનું દાન કરતો નથી, પણ કામને જ ભગૃત કરે છે, ધારણ કે અધર ઉપર ધારણ કરેલા
વેણુના નાદને સાંભળીને પણ દેવોની સ્ત્રીઓ વિરહથી ઉત્પન્ન થએલું દુઃખ જ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પરમા-
નન્દ પ્રાપ્ત કરતી નથી. (વેણુ વગાડવા માટે તેને અધર ઉપર રાખવાની જરૂર હોય છે. વેણુને લોભરૂપી
અધરનો સંબંધ થવાથી વેણુનાદથી દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)
અધર ઉપર વેણુ રાખીને પણ જો ક્રિયાશક્તિ પુષ્ટ હોય, અર્થાત્ વેણુ નેરથી વગાડવામાં આવે, તો
લોભરૂપી અધરના સંબંધવાળા વેણુ પાસેથી પણ ફળની પ્રાપ્તિ થાય. (વેણુનો નાદ મોટો થતાં વધારે
જ્ઞાન થાય અને તેથી અભિલાષા પૂર્ણ થાય એમ તાત્પર્ય છે.) પરંતુ તેમ પણ નથી એમ કોમલાકુ-
લિમિઃ ઇલાદિ રાગોમાં શુકદેવેલ કહે છે. કોમલ અંશુલિઓથી પૂરાએલાં છે છિદ્રો જેનાં એવો વેણુ.
આ પ્રમાણે કરવાનું ધારણ એ કે આદેશમાં ખીરથી જ વેણુનો નાદ કરવો યોગ્ય છે. માર્ગ એટલે વેણુનાં

મધ્યમઃ । કોમલે મન્દ ઇતિ । ગોપ્ય ઇતિ સમ્બોધનં સર્વાનુમત્તસાક્ષિકમેવવિતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । ઈરણમગ્ર વાદનમ્ । પ્રયોજનમાહ મુકુન્દ ઇતિ । વેણુનાદેન શુદ્ધં ચેત્ જગત્, તદા મોક્ષં દાહ્યાતીતિ । एवं દ્વિતાર્થેઽપિ વેણુવાદને, ચે મોક્ષાનવિકારિણઃ તેષાં કામ એવ જાત્ ઇત્યાહુઃ જ્યોમયાનવનિતા ઇતિ । જ્યોમયાનાઃ વિમાનયાનાઃ સર્વે દેવયોનયઃ તેષાં વનિતાઃ । અધિકારિત્વાત્ સીત્વાદ્ મોમ્યત્વાદ્ ન મુક્ત્યધિકારિણ્યઃ । સિદ્ધૈઃ સહિતા યતિ । મમવક્તૃતિરિકં સર્વમેવ દાતું સમર્થાઃ । સ્વયમત્યન્તં માને નિપુણાઃ । આદૌ વેણુનાદં શ્રુત્વા વિસિન્તા જાતાઃ । તત્તોઽલ્પકામોદ્રેકે સદ્વેણુનાદમુપધાર્ય સલજ્ઞા જાતાઃ, મર્તારો જ્ઞાસ્યન્તીતિ । તત્તોઽલ્પમુદ્રેકે સ્વાત્મરક્ષાર્યં વામેન મરણશઙ્કયા કામમર્માણેભ્યઃ સમર્પિતં ચિન્તં યામિત્તાદિયો જાતાઃ । ચયા મારકાવ મારણાત્ પૂર્વં સ્વયમેવ સમર્પયંતે સીધિમ્ । તતઃ કામેન પીઢિતાઃ ક્ષમ્ભલં મૂર્છાં ચયુઃ । સા મૂર્છાં બલમ્ભવિસ્પારિકેલાહ, અવરુદ્ધા નીલી કટિ- વર્ણં યામિતિ । एवं વેણુનાદોઽલ્પત્વં કામચોષક ઇત્યસ્પર્કં મૂર્છાંદૌ કિમાર્થ્યમિતિ માવઃ ॥૧॥૩॥

છિદ્રો. આ છિદ્રોને જોઈથી દેખાવવાથી મોટો નાદ થાય, મધ્યમ રીતે દેખાવવાથી મધ્યમ નાદ થાય અને ખીરથી દેખાવવાથી મંદ નાદ થાય. (વેણુનાં છિદ્રો કોમલ અંતુલિઓથી પૂરાગોલાં હોવાથી વેણુનો નાદ જાણો ન હતો.) આ વિષય સર્પના અનુભવનો છે એમ દર્શાવવાને માટે ગોપ્યઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ઈરણ એટલે વેણુ વગાડવો તે. વેણુ વગાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મુકુન્દઃ. જો વેણુના નાદથી જગત્ શુદ્ધ થયે તો હું મોક્ષ આપીશ એ હેતુથી ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. (અહીં ને વસ્તુ કહેવાની છે તે શ્રુત ચમવા યોગ્ય હોવાથી પરોક્ષ રીતે યાત કહેવામાં આવી છે. જગતની શુદ્ધિ એટલે ભગવદ્વાવ સિવાયના બીજા ભાવથી મુક્ત રહેવું તે. મોક્ષ એટલે ભગવાનનાદ. અર્થાત્ જો જગત્ ભગવદ્વાવવાળું અને તે સિવાયના ભાવથી મુક્ત થયે તો હું તેને ભગવાનનાદનો અનુભવ કરાવીશ.)

આ પ્રમાણે જો કે ભગવાન્ દ્વિત કરવાને માટે વેણુ વગાડે છે, તો પણ જેઓ મોક્ષના અધિકારીઓ નથી તેઓને ભગવાનના વેણુનાદથી કામ જ ઉપજાય એમ જ્યોમયાનવનિતાઃ એ શ્લોકમાં ગોપીજન કહે છે. આકાશમાં વાહનો છે જેમતાં, અર્થાત્ વિમાનમાં જનારા અધા દેવોનાં કુલીઃ તેમની સ્ત્રીઓ. આ સ્ત્રીઓ અધિકારવાળીઓ હોવાથી, સ્ત્રીઓ હોવાથી અને સ્ત્રોત કરવા યોગ્ય હોવાથી મુક્તિની અધિકારી નથી. સિદ્ધો ભગવાન્ સિવાયની અલ્પિત વગેરે બધીય સિદ્ધિઓ અપરવાને સમર્પે છે અને પોતે ગાનમાં ધણા નિપુણ છે. (સિદ્ધો ત્યારે બધીય સિદ્ધિઓ આપી શકે એમ છે તો પછી તે બધી સિદ્ધિઓનો તે પોતે અનુભવ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય ?) આજ સિદ્ધો સાથે હોવા છતાં પણ તે દેવની સ્ત્રીઓ આરંભમાં વેણુનો નાદ શાંભળીને વિરમ્ય પામી. પછી ત્યારે તેમનો કામ ઘોડો વધ્યો ત્યારે તેમણે વેણુનાદને ઓળખ્યો અને ‘અમારા પતિઓ બાળુશે’ એના વિચારથી તેઓ લલ્લ પામી. પછી ત્યારે કામ ઘણો વધ્યો, અને કામથી પોતાનું મરણ થયે એવી ચંકા થતાં પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે, જેમ બીજા ભાણુસો મારી નાખે તે પહેલાં પોતે જ પોતાની જાતનું પોતાના આરનારને સમર્પણ કરે છે તેમ, આ સ્ત્રીઓએ પોતાનું ચિત્ત ક્રમમાં બાળુને સમર્પણ કરી દીધું. (ભગવાન્ કામરૂપ ॥ અને તેમની અંતુલીઓ બાળુરૂપ છે. આ નાદ દેવી રીતે થાય છે એ સોધવા આ સ્ત્રીઓએ ભગવાનની અંતુલીઓમાં ચિત્ત પરોવ્યું, અને તેથી તેમને કાંઈકે સ્વસ્થતા મળી.) પછીથી કામથી પીડાએલી આ સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી. આ મૂર્છા બહુ જ વિરમણ કરાવનારી હતી એમ જણાવતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે અપરમૃતતત્ત્વઃ અર્થાત્ દેવ ઉપર રહેલું વજ્ર વિરમરી જથી ॥ એવી સ્ત્રીઓ. આ પ્રમાણે વેણુનો નાદ કાગને ઘણો જ લગત કરનારો છે, તેથી આજણે—ગોપીઓ—મૂર્છા વગેરે પામીએ એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ પ્રમાણે આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. ૨-૩

ગવામપિ વેણુનાદેન તથા જાતમિતિ યતું પ્રફારાન્તરેણ વેણુરયોદ્ગમમદ્દુઃ હન્ત ચિત્રમિતિ ।

હન્ત ચિત્રમચલાઃ કૃણુતેદં દારદ્વાસ ઊરસિ સ્થિરવિચુત્ ।

નન્દસુનુરપમાર્તજનાનાં નર્મદો યદિ કૃજિતવેણુઃ ॥ ૪ ॥

વૃન્દશો વ્રજવૃષ્ટા મૃગગાવો વેણુવાચહૃતપેતસ આરાત્ ।

દન્તદષ્ટકવલા ધૃતકર્ણાં નિદ્રિતા લિખિતચિત્રમિવાસન્ ॥ ૫ ॥

હે અચલાઃ, હૃદયમય્યે શૃણુત । યદિ નન્દસુનુઃ કૃજિતવેણુઃ તદિ વૃષ્ટા ગાવો દન્તદષ્ટ-
કવલા નિદ્રિતા આસન્નિધિસમ્બન્ધઃ । કામઃ પશુપુ સજાતીય પૃષ્ઠ, નોત્કષ્ટે નાપદ્યે । અન્તરે ત્વન્યેષ
વ્યવસ્થા । હીનેષુ મહતો રમણાર્ય સમ્બન્ધોડપિ રસાભાસજનકઃ । અતઃ સમ્મોગલક્ષણં કામં નિરાકૃત
પદ્યુવ્યવસ્થાચરકં મધ્યં નિરુણદિ । પૂર્વોક્તં વામવાહુકૃતવામકપોલત્વમનુવર્તતે । સમૃધાવાન્તરભેદો
વક્તવ્યઃ । હન્તેતિ લેહે । યત્ર ગવામપિ સર્વક્રિયાનિવૃત્તિઃ, યન્નાભાવં ન વિચરતેતે इति ચિત્રમ્ । પૂર્વા-

આયોને પશુ વેણુના નાદથી તે પ્રમાણે થયું એમ જણાવવાને માટે ગોપીજન હન્ત ચિત્રમ્ એ
સુગદ્ધર્મા વેણુના નાદની ઉત્પત્તિનું બીજે પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

હે આખલાઓ । આ આશ્ચર્ય ત્રવણુ કરો. જેમનું હૃદય હારના જેવું
છે, જેમના વક્ત્રરેષલ ઉપર નિજળી રિયર છે, જે દુઃખી પુરુષોને આનન્દ
આપનારા છે, એવા આ નંદના પુત્ર જ્યારે વેણુ વગાડે છે ત્યારે જાણ્યે
મનના આખલાઓ, જંગલી પશુઓ અને ગાયોનાં ચિત્ત દૂરથી આવતા
વેણુનાદથી હરાઈ જાય છે, અને તેઓના દાંતથી કરડેલા ઠોળીઆઓ
એમને એમ રહી જાય છે, તેઓ કાન ઝાંટી નિદ્રામાં પડી જાય છે અને
જાણે ચિત્રમાં આલેખેલાં હોય એવાં થઈ જાય છે. ૪-૫

હે આખલાઓ ! આ આશ્ચર્ય સાંભળો. જ્યારે નંદના પુત્ર વેણુ વગાડે છે ત્યારે આખલાઓના અને
ગાયોના ઠોળીઆઓ દાંતથી કરડેલા રહે છે અને તેઓ નિદ્રામાં પડી જાય છે એ પ્રમાણે રક્ષોકમાં પહેલો
સંબંધ છે. પશુઓમાં એક જ જાતના આણીમાં કામ થાય છે, પોતાનાથી ઉત્તમમાં અથવા નીચમાં તેમનો
કામ થતો નથી. (મનુષ્યો પણ પશુ છે એમ કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. દેવોની તો મનુષ્યસ્ત્રીઓમાં પણ પ્રવૃત્તિ
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) અવ્યરમાં તો લુદી જ વ્યવસ્થા છે. (સહિતા આરંભકાલથી જ આ પ્રમાણે
પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ ઘોડાં અને ગપિઠાંમાંથી અવ્યરની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેમને
એક જાતનાં જ ગણવાં એઈએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેમનામાં ભગવાનના વિષે કામ સંભળી
શકતો નથી.) જાણી જાતના આણીને હલકા આણીઓ સાથે એ રમણુ માટે સંબંધ થાય તો તેથી પણ
રસનો આભાસ થાય છે, તેથી સંલોગરૂપ ક્રમને દૂર રાખીને પશુઓને ઘણા જરૂરી ખોરાકને વેણુનાદથી
અટકાવે છે. (આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં તેમના વિષે કામ હોઈ શકે નહિ. સંલોગરૂપ કામ
એમનામાં છે જ નહિ, તેથી તેનો બોધ ન કરતાં વેણુનો નાદ પશુઓને ખોરાક લેતાં અટકાવે છે. જેમ
પહેલાં ત્રીજા રક્ષોકમાં સંલોગરસનો અનુભવ ન થયો તેમ અહીં ભક્ષણરસનો અનુભવ ન થયો એમ
તાત્પર્ય છે.) પહેલાં ત્રીજા રક્ષોકમાં આપેલું વર્ણન—કાળા હાથ ઉપર ભગવાનનો ઢાળો ગાદ સખામાં
આવેલી છે એ વર્ણન—અહીં પણ આવ્યું છે. તેના જ પેટાલેહનું વર્ણન કરવાનું છે.

હન્ત—અરે—પદ એટ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં ગાયોની પણ સર્વ ક્રિયાઓ
અટકી પડે છે. ત્યાં આપણી—ગોપીજનોની—ક્રિયાઓ અટકતી નથી તે આશ્ચર્ય છે. (આપણી ક્રિયાશક્તિ
જાતૃત જ થાય છે તેથી આપણને—ગોપીજનોને—એટ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) પહેલાં, બીજા અને

પેક્ષયાવ્યુક્તમ્ । દેવશિવો દિ' પુરુષોત્તમે કામુક્યો ભવન્તેન । इदं त्वत्साक्षर्यमिति । अथवा इति-
सन्मोघने गत्वा दर्शनाभावात् । इदं भया प्रोच्यमानं शृणुत । अत्र गोपिका नवविधाः । गुणातीते
प्रकारत्रयमिति, कर्मज्ञानभक्तिभिः । वन्द्यव्यवसैषा । प्रथमा राजस्यः । इयं राजसरजसी । अपेक्षितं
पूर्वं सर्वमेवानुवर्तते सर्वत्र । आदौ भगवतः स्वरूपं शृणुतेति । तं चतुर्धा वर्णयति । हारवत् हासो
/ यस्य । उरसि स्थिरा विद्युद् यस्य । नन्दस्य च सूनुः । आर्तजनानां सर्वेपामेव नन्दः । तत्र
हेतुरयमिति । अन्येधेदानीमग्रे प्रकटो न भवेत् । द्वितीये सुहृत् निर्गच्छन्तं बालस्याह । तदा प्रतिगृह्य
युगलानि भवन्ति । सन्ध्यासन्ध्यांश्चोदन्तरेण द्वारद्वयं सुहृत् इति सोमोत्तमौ निर्णयः । अन्येषां

ત્રીજા પ્રલોકમાં વર્ણવેલા આશ્ચર્યથી પણ અહીં વર્ણવેલું આશ્ચર્ય ઉત્તમ પ્રકારનું છે. કારણ કે દેવની સ્ત્રીઓ
પુરુષોત્તમની ક્રમનાયાળી હોય જ, પરંતુ આ—પશુઓની અસહિત—તો અતિ આશ્ચર્ય છે. પોતે વનમાં
જઈને એવાં પશુઓનાં દર્શન કરી શકતાં નથી તેથી અવલાઃ—હે અળસાઓ—એ પ્રમાણે સંમોઘન
કરવામાં આવેલું છે. આ—જે હું કહું છું તે—સાંભળો.

અહીં—આન્તર રમણમાં—ગુણવાળી ગોપીઓ નવ પ્રકારની છે. ગુણાતીતના પ્રણ પ્રકાર છે; કર્મ,
જ્ઞાન અને ભક્તિથી. પ્રલોકોનાં યુગલ ઓછાનાં ગોપીઓની આ વ્યવસ્થા છે. (અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય
છે. બાદ્ય રમણમાં સ્વરૂપ ગુણ્ય છે, અને સ્વરૂપ છ ગુણવાળું છે; તેથી આ સ્વરૂપમાં જ ગોપીજનોની
નિષ્ઠા હોવાથી તેઓ પણ છ ગુણવાળાં છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અંદરના રમણમાં સાવ
ગુણ્ય છે, અને સત્ત્વ વગેરે દ્વાન્તાથી સાવ નવ પ્રકારનો છે; તેથી સાવમાં જ નિષ્ઠા રાખનારાં ગોપીજનો
પણ નવ પ્રકારનાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

પહેલાં ત્રણ ગોપીજનો રાજસી છે, અનેગુણના લેણી સિદ્ધ સિદ્ધ પ્રકારનાં છે. આ ગોપીજન
રાજસરાજસી—શુદ્ધ રાજસી—છે. (અર્થાત્ પહેલા યુગલની ગોપી રાજસ્યાસ્તિદી, બીજા યુગલની
ગોપી રાજસરાજસી, અને ત્રીજા યુગલની ગોપી રાજસત્તામસી છે. આ પ્રમાણે પહેલા ત્રણ યુગલની
ગોપી રાજસી છે.) પહેલાં વર્ણવેલું જેટલું જરૂરનું હોય તેટલું બધું હવે પછીના સર્વ યુગલોમાં છે
એમ બાણુ.

પહેલાં ભગવાનનું જે સ્વરૂપ હું કહું છું તે સાંભળો. આ ગોપી ભગવાનનું ચાર પ્રકારે વર્ણન કરે છે:
(૧) હારના જેવું જેમનું હારણ છે, (૨) જેમના વક્ત્રસ્થલ ઉપર વિજળી છે, (૩) જે નન્દના પુત્ર છે,
અને (૪) જે બધા ય દુઃખી પુરુષોને આનન્દ આપનાર છે, (અર્થાત્ એકલા નન્દને જ આનન્દ આપ-
નારા છે એમ નહિ પણ સર્વ દુઃખી જનોને આનન્દ આપનાર છે.) (ભગવાન બધા દુઃખી પુરુષોને
આનન્દ આપે છે) તેનું કારણ દર્શાવતાં કહે છે કે અયમ્, આ (ભગવાનનું પ્રાકૃત્ય જ સર્વને સુખ આપ-
વામાં કારણભૂત છે.) એ આ પ્રમાણે ન હોત તો ભગવાન હમણાં આપણી સમક્ષ પ્રકટ ન થાત.

અથવા તો બીજા મૂર્તમાં પ્રકટ થએલા ભગવાનને એકંદ્રે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ
પ્રમાણે ગરી કરવામાં આવે ત્યારે દરેક મૂર્તમાં યુગલો થાય છે, ગયાય છે. સવારની સંધ્યા અને
સાંજની સંધ્યા એ બેની વચ્ચે બાર જ મૂર્તો છે એમ સોમની ઉપસ્થિતિ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.
(અર્થાત્ સોમની ઉપસ્થિતિ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અમાસને દિવસે
સોમ દિવસના વખતમાં ભુલે ભુલે રથાને રહે છે. 'ત્રણ મૂર્તિ સુધી સૂર્યમાં રહે છે, ત્રણ મૂર્તિ સુધી
જલમાં રહે છે, ત્રણ મૂર્તિ સુધી જાયોમાં રહે છે' અને ત્રણ મૂર્તિ સુધી વનસ્પતિમાં રહે છે' આ પ્રમાણે
ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી દિવસ બાર મૂર્તિઓ છે; એટલે દરેક મૂર્તિમાં ત્રણ જે જે લીલા કરે છે
તે તે લીલાનું અહીં એક એક યુગલથી ગણ કરવામાં આવે છે, એમ 'આર'ની સંખ્યાથી જણાવવામાં
આવે છે. ગોપીજનોના હૃદયમાં ભગવાન લીલાસહિત પ્રકટ થાય છે; તેથી પ્રિય, ભગવાન, ત્યારે જે લીલા
કરે છે ત્યારે જ તે જ લીલા સ્થાનિનીઓના હૃદયમાં રહે છે. તેથી આ વિષયમાં કોઈ પણ અસહિત નથી.)

દાસ્યં કિર્મીરિતં ભવતિ, રજુવત્ । મગધવત્સુ ધન્યાનાં ધાન્યા વિમલ્લો દાસઃ મુષ્ણહારવદ્ ભવતિ ।
 યથા રજૈર્વ્યવહિતા મુષ્ણા ઇતિ । ઝનેન જગતઃ પ્રપન્ને મોદજનકત્વં સ્થિરીકૃતમ્ । શ્લેષ્કલામિર્માયા-
 વિભક્તેતિશ્વરાર્થાપત્તિરર્થનિરૂપણે મૂળં સર્વત્ર । યથા દૃષ્ટે નાતુપપત્તિઃ । દૃષ્ટાનુસારેણૈવ સર્વં વ્યવસ્થા-
 પ્યતે । ‘ન હિ દૃષ્ટે અનુપપન્નં નામ વ્યાપાતાત્’ ઇતિ । લોકિકાનામેષા વ્યવસ્થા । સર્વથા દૃષ્ટવિરોધો
 નાક્ષીકૃયત ઇતિ । યથા પૈદિક્ષનાં છુતિઃ । ચાતૈવ ધોષ્યમાનાઃ પદાર્થાઃ સ્થિરીમવતિ, તારાંસદ્વગુણ
 ઉચ્યત ઇતિ સર્વપ્રેયેષા વ્યવસ્થા । ન કેવલં સંસારે પુત્રાચાસક્તિમેવ સ્થિરીકરોતિ, કિન્તુ ધનાસક્તિમ-

ખીત્તંઓનું હાસ્ય દોરણની માફક એકસરખું હોય છે, પણ ભગવાનનું હાસ્ય મોતીના હારની
 માફક—જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય છે તેમ—દાંતોની કાંતિથી વિભક્ત હોય છે. (ખીત્તંઓના
 દાંતમાં પ્રભા હોતી નથી, તેથી તે દાંત હાસ્યમાં વિભાગ કરી શકતા નથી. ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં
 મોતીઓ હોય’ એ પ્રમાણે ભગવાનના દાંતના સંબંધમાં માણેકનું દાહાન્ત કહેવામાં આપ્યું છે, તેથી ભગ-
 વાનના દાંતમાં પ્રભા હોવાથી તેઓ હાસ્યમાં વિભાગ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે. વળી, જે હાસ્ય ફક્ત
 મોતીના હારની તુલ્ય હોય તો તેમાં વિચિત્રતા ન આવે. તેથી ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય’
 એ પ્રમાણે દાહાન્ત આપવામાં આવેલું છે. નીચેના ઓઠની પ્રવાથી દાંતમાં ત્વચા સ્વાભાવિક છે.)
 આ પ્રમાણે ભગવાન જગતને પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત દૃઢ થઈ. (અહીં હાસ્યના વિભાગની
 સ્થિરતાથી સૂચવાએલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું છે. ભગવાન વિષેના એકથી સર્વ રીતે માયા
 વગેરે દૂર થાય એ પ્રમાણબદ્ધ છે, અને એ માયાને સ્થિર કરવાથી તો એ પ્રમાણબદ્ધનું નિરાકરણ
 થાય છે. તેથી ભગવાનમાં એક અને માયાનું કાર્ય—પ્રપંચમાં મોહ—એ બંને સાથે સામવાથી,
 ભગવાનમાં જેમને એક છે એવા મજાના શબ્દોથી જગતનો પણ ભગવાન પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે
 એમ તાત્પર્ય છે. આ પણ એક આશ્ચર્ય છે. દમ્ભ એ ખેદદર્શક પદનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી આ
 સૂચવેલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આપ્યું છે, કારણ કે જેમનો ભગવાનમાં એક હોય છે તેઓનો બ્યારે
 ભગવાન વિના ખીલ પદાર્થમાં પણ એક જેવામાં આવે છે ત્યારે ભક્તોને અવશ્ય ખેદ થાય છે. જે આ
 પ્રમાણે ન હોય—ભક્તોને ભગવાન વિના ખીલ પદાર્થમાં એક ન હોય—તો ભગવાન વિષેના એકને
 લીધે તે ભક્તો સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરે, એટલે તેમની સાથે ભગવાનની લોકમાં લીલા ન થાય. તેથી
 ભગવાન ભક્તોની વિવશરૂપ પ્રપંચમાં આસક્તિ કરાવે છે.)

એકની કલાઓથી મલ્લ સિદ્ધાન્ત થયેલી છે એ શુભાર્થપત્તિ સર્વત્ર અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં કારણ
 છે. જે જેવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ પણ અષ્ટિત નથી; જે પ્રમાણે જેવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે સર્વ
 વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, કારણ કે ‘જે જેવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી, નહિ તો વિરોધ
 આવે’ આ પ્રમાણે ન્યાય છે. આ પ્રમાણે—જે જેવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ કોઈ રીતે સ્વીકારવામાં
 આવતો નથી એ પ્રમાણે—લોકિકમાં વ્યવસ્થા છે. તે પ્રમાણે વેદ માનનારઓને શુભિ પ્રમાણ છે. એટલું
 કહેવાથી જ જેનું જ્ઞાન કરાવવાનું ॥ તે પદ્ય એટલા પ્રમાણથી સ્થિર થાય તેટલા જ પ્રમાણમાં તેને
 અનુકૂલ અર્થ આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર વૈદિક વ્યવસ્થા છે. (લોકમાં આવા પ્રકારનું હાસ્ય
 સંભવતું નથી, તેથી આનું ભગવાનનું હાસ્ય સંભવતું નથી. આ પ્રમાણે જે કોઈને શંકા થાય તો તે શંકા
 દૂર કરવાને માટે શુભાર્થપત્તિથી સિદ્ધ કરવામાં આવે ॥ કે ભગવાનનું આનું હાસ્ય હોઈ શકે છે. આગળ
 પણ ત્યાં શુભાર્થપત્તિને પ્રમાણ તરીકે આપવામાં આવેલી છે ત્યાં પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ કરવો.
 ‘હારના જેવું હાસ્ય’ એ પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. તે પદ્ય મોહ ઉત્પન્ન કરવા સુખીના તાત્પર્યથી
 સ્થિર થાય છે. આ પ્રમાણે જે પ્રયોજન ન હોત તો ‘હારના જેવા હાસ્યવાળા’ એ પદ કહેવામાં
 આવત નહિ.)

ફક્ત સંસારમાં પુત્ર વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને જ પોતાની ખંદર સ્થિર કરે છે એટલું જ નહિ,
 પણ પત્ર વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને પણ પોતાનામાં સ્થિર કરે છે એમ સ્થિતિમુક્ત એ પદ વડે કહે.

પીલાહ । સ્થિરા લક્ષ્મીર્થેતિ । एवं प्रमाणवन्निराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयवन्निराकरणार्थं द्वयं कृतवानित्याह । यतोऽयमेव नन्दस्य सूनुर्जातः । आर्तानां च स्वयमागमः सुखं प्रवच्छति । परिहरयते च तथेति च प्रमाणम् । न हि महानेवं करोति । अतः इदमाश्रयम् । एतमेवार्थं प्रकटीकुर्वन् कूलित-
वेणुर्भवति । अथवा । पूर्वापेक्षया जमोवन्नलीलया वेणुर्वाचते । हारवद्भासो यस्मिन् णरसि । तस्य स्थिरता विभागश्चैवं चाश्रयम् । औवत्तोपयत्कुष्ठ इति शोभार्थं तस्य स्थिरत्ववर्णनम् । तादृशस्य नन्द-
सूनुत्वे केहो वर्धते । तत्रापि स्तोपकारक इति । कूलितत्वं यादवविशेषधर्मः । सर्वेषामानन्तरं प्राण-
धर्ममप्याकर्षति । यत्र पशूनामपि प्राणादिधर्मोद्गारी, तत्रान्येषां किं वक्तव्यमिति पशूनां निरूपयति ।

છે. સ્થિર છે વિજળી—હૃદયની—જેમાં એ સ્થિરનિષ્પત્ કહેવાય છે. (અત્ય સમય રહેવાનો શુભ વિજળી અને ધનમાં એક સરખો છે, તેથી નિષ્પત્—વિજળી—શબ્દમાંથી ધનનો પણ અર્થ મળે છે. અથવા તો ભગવાનના વક્ષસ્થલ ઉપર હારની પેઠે હાસ્યે સ્થિતિ કરેલી છે, તેથી વિભાગની સ્થિરતાથી પ્રપંચમાં જે આસક્તિ સૂચવી તેને પણ ભગવાન પોતાના સંબંધવાળી જ કરે છે. આથી પ્રપંચની અંદર પ્રપંચ વિષેનો જે મોહ છે તેને પોતાના સંબંધવાળો કરવો એ શુભ ભગવાન પોતાની અંદર સ્થિર કરે છે એમ શ્રીમુખો-
મિનીછતું તાત્પર્ય છે. હૃદય પોતાના જ સંબંધવાળી આસક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો શુભ જગતમાં બહુ જ અપ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ બાબતમાં આશ્ચર્ય છે. આગળ પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ સમજાવો. આ પ્રમાણે અર્થ કરતી વખતે હજાર—અરે—એ પદ હર્ષવાચક છે. આ વિષયમાં કોઈનું કોઈ પણ બહુ બાલતું નથી એ અર્થ જણાવવાને માટે અપલાઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે. હારદાસ! અને સ્થિર-
વિષુદ્ધ એ બે વિશેષણોનો સુખ્ય અર્થ ધણો સુખ રાખવા લેવો છે તેથી શ્રીમહાપ્રભુછએ તેનો અર્થ આપ્યો નથી. તેથી જ આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન થાય તેટલા માટે સ્વામિનીઓએ પણ સાવધાન રહીને સાંભળવું એમ દર્શાવવા હવે શ્રુણુત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ જ કારણથી અમે—શ્રીનિરૂપ-
નાથછ—પણ આ ગૂઢ અર્થ લખતા નથી, કારણ કે જેમના ઉપર ભગવાનનો અનુબદ્ધ છે તેમને તો આ ગૂઢ અર્થ એની મેળે સ્ફુરે છે, અને જેમના ઉપર ભગવાનનો અનુબદ્ધ નથી તેઓને આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન થવું ચોક્ક નથી. ફક્ત ભગવાન ઉપર જ જેમનો એક હોય છે તેમના બીજા ધર્મો નિવૃત્ત થાય છે એ સ્વાભાવિક છે, તેથી પ્રમાણબદ્ધનો નિશચ થાય છે.)

આ પ્રમાણે પ્રમાણબદ્ધનું નિરાકરણ કરવા હારદાસ! અને સ્થિરવિષુદ્ધ એ બે વિશેષણો કહીને, હવે પ્રમેયબદ્ધનું નિરાકરણ કરવા ભગવાને એ કાર્ય કર્યો એમ કહે છે; કારણ કે (૧) આ ભગવાન જ નંદના પુત્ર થયા, અને (૨) ભગવાન પોતે જ આવીને દુઃખી પ્રાણીઓને સુખ આપે છે. આ પ્રમાણે બેવામાં આવે છે એ આ વિષયમાં પ્રમાણ છે. (પહેલાં જણાવેલી શ્રુતાર્થપતિ પણ અહીં પ્રમાણ છે એ દર્શાવવા જનો પ્રયોગ છે.) મોટા પુરુષ, ખરેખર, આ પ્રમાણે કરતા નથી, તેથી આ આશ્ચર્ય છે. આ જ અર્થને પ્રકટ કરતાં ભગવાન વેલુ વગાડે છે; અથવા તો પહેલાં કરતાં નીચું સુખ રાખવાની લીલાથી ભગ-
વાન વેલુ વગાડે છે. (આ બીજો અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે હારદાસે એ સમગ્રી વિમર્શનું એકવચન છે અને ણરસિનું વિશેષણ બને છે.) હારણ જેવું હાસ્ય છે જે વક્ષસ્થલ ઉપર તેની સ્થિરતા અને વિભાગોની સ્થિરતા એ આશ્ચર્ય છે. શીવસ્ય પણ ઘણો ઉત્તમ છે, તેથી શોભા માટે સ્થિરતાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આવા પ્રકારના ભગવાન ત્યારે નંદના પુત્ર થાય ત્યારે તેમનામાં એક વધે છે. કુળન એ વેલુને વગાડ-
વાનો અનુક્ર પ્રકાર છે. (વેલુ વગાડવાથી ઉત્પન્ન થયેલો વેલુમાં રહેલો અનુક્ર ધર્મ તે કુળન કહેવાય છે.) સર્વની અંદર રહેલા પ્રાણના ધર્મનું પણ તે આકર્ષણ કરે છે.

ત્યારે વેલુકુળન પશુઓના પણ પ્રાણ વગેરે ધર્મોનું હસણ કરે ॥ તો જહી બીજનું તો કહેવું જ શું ? આ અર્થ દર્શાવવાને માટે ‘પશુઓના પ્રાણ હરે છે’ એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે. એક પશુનો પ્રાણ બીજા કારણથી પણ હાર્યા જાય, તેથી વૃન્દરા—બ્યાળખં—જે પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વૃન્દરાઃ એટલે ટોળેટોળાં. વેલુના નાદનો જ્યાં અવેશ પાત્યો ત્યાં બધાં પશુઓના પ્રાણ તે હરે છે એમ

એવસ્ય તથાત્વં હૈવન્તરસિદ્ધમપિ ગચેત્ । ઇત વત્તં મૃન્દશ્ચ રૂપિણઃ । સમૂદસઃ । યયૈવ વેણુનાદઃ પ્રવિષ્ઠઃ
તેપાં સર્વેપામિત્યર્થઃ । વ્રજસ્થિત્વા વૃષ્ણઃ કકુચિનો યત્તાઃ, વત્સપ્રવૃષ્ણા રૂપ શકટાદિનેતારઃ । તે વ્રજ-
સનીપ એવ તિષ્ઠન્તીતિ પ્રામ્યપશૂપલક્ષણાર્થે વ્રજપદમ્ । મૃગ્યા ગાવચ્ચારણ્યે મિલિતા ભવન્તિ । આરણ્ય
પ્રામ્યાશ્ચિત્ત્વં ભવન્તીતિ જ્ઞાપનાર્થે મૃગપદમ્ । કિં વહુના । સર્વં યત્ત્વ પશ્ચવો વેણુવાચેન કૃત્વા હૃતચેતસો
ભવન્તિ । નાપિ ભગવત્સમીપગમ્ને સમર્થાઃ । કિન્તુ હૃતચેતસો દૂરાદૈવ ભવન્તિ । અનેન વેણુનાદસ્ય
સ્વાભાવિક એવાયં ધર્મો, ન તુ ભગવત્સમીપકૃત રૂપિણઃ, કેવલં દન્તૈર્દૈષ્ટાઃ, ન લાગે,
ન ચ શક્ત્યે સત્તર્થાઃ । દન્તદૈશમાત્રેણ પ્રયત્નો નિવૃત્ત રૂપિણઃ નાદસ્યેતરકાર્યનિવર્તવત્વમુક્તમ્ । પૂર્વ-
ક્રિપાયા અજ્ઞાપરૂપકત્વાય કવલપદમ્ । દેવસીવન્મૂર્છાગિવૃત્ત્યર્થમાહ ધૃતકર્ણા રૂપિણઃ । અન્યત્ સર્વ
પરિણમ્ય કર્ણમેય સાધનં ધૃતવન્તઃ । સવો વાહ્યામિપૃષ્ઠા રૂપિણઃ નિવ્રિતા રૂપિણઃ । તત્તો નાવૈત સર્વતો
વ્યાપ્તાઃ । રૂપિણેતં ગયાદીનાં ચિત્રમિય પદ્માત્મે જાતાઃ । સ્વાવરપેશ્યાપિ સ્થિત જાતાઃ । પૂર્વોક્તાધી-
વધિકૌડર્થ રૂપિણઃ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥

તાત્પર્ય છે. મજ્જામાં રહેલા આખલાઓ છૂટા મૂકેલા આખલાઓની માફક મોટી ખૂંધવાળા મત્ત હોય છે
અને ગાડાં વગેરેને લઈ બધા છે. તેઓ મજ્જાની પાસે જ રહે છે, તેથી આખનાં પશુઓનો પણ સમાવેશ
કરવાને માટે વ્રજ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. બંજલી પશુઓ અને ગાયો વત્તમાં મળી આવે
છે, વત્તનાં અને ગાયનાં પશુઓની આવી સ્થિતિ થાય છે એમ જણાવવા મૃગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં
આવેલો છે. વધારે શું કહેવું? વેણુના નાદને લીધે બધાંય પશુઓનાં ચિત્ત હરખાઈ જાય છે. તેઓ ભગ-
વાનની પાસે જવાને પણ શક્ત નથી, પરંતુ દૂરથી જ તેમનું ચિત્ત હરખાઈ જાય છે. આપણ—દૂરથી—એ
પ્રમાણે કહેવાથી સિદ્ધ થાય છે કે ચિત્ત હરવાનો વેણુનાદનો ધર્મ સ્વાભાવિક જ છે, ભગવાનની સમીપ
જવાથી કાંઈ પશુઓનું ચિત્ત હરખાઈ મથું નથી. ઘાસના કોળીઆઓને કૃત્ત દાંતોથી કરડવામાં આવેલા
હતા. કોળીઆઓનો સ્વાગ કરવાની બધવા તો તેમનું બહુવિધ કરવાની શક્તિ પશુઓમાં ન હતી. પશુઓ
કોળીઆઓને કૃત્ત દાંતથી કરડતાં હતાં એમ કહેવાથી તેમનો અપ્રત્યક્ષ અટકયો હતો, એટલે વેણુનાદને
લીધે તેમનું બીજું કાર્ય બંધ રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (વેણુનાદ સાંભળવામાં જે ઉપયોગી હોય તે
વિના બીજું બાંધું કાર્ય બંધ રહ્યું એમ તાત્પર્ય છે. જે બધાંય કાર્ય બંધ રહે તો વેણુનાદ સાંભળવા કાન
પણ ન મંડાય. તેથી ‘બીજું’ કાર્ય બંધ રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) પહેલાંની ક્રિયા થઈ જરૂરી
હતી એમ જણાવવા કવલ—કોળીઓ—એ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (દાંતથી ઘાસ કરડવા
પછી વેણુનાદ સાંભળ્યો. પછીથી ઘાસ ખાવાનું અને વેણુનાદ સાંભળવા કાન માંડવાનું એ બે કાર્ય કરવાનાં
રહ્યાં. તેમાં પ્રથમ ઘાસ કરડવામાં આવેલું હોવાથી તેના સંબંધવાળી ઘાસ ખાવાની ક્રિયા જરૂરની હતી.
બીજી, ઘાસનો કોળીઓ પણ ધબકેલો હોવાથી ખાવાની ક્રિયા બહુ જરૂરની હતી. છતાં પણ તે ક્રિયા ન
થઈ એ વેણુનાદનું પ્રાકાર્ય ॥ એમ તાત્પર્ય છે.)

એમ દેવોની સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી તેમ આ પશુઓ મૂર્છા ન પામે એટલા માટે ધૃતકર્ણા—તેમણે
કાન માંડ્યા—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. બીજું બધું કાર્ય બંધ રહે વેણુનાદનું કાનવું કરવામાં કાન-
કૂપી જે સાધન તે કાનને જ માંડ્યા. પછીથી પશુઓ ગાહ્ય કાર્ય કરતાં અટકી પડ્યાં એમ નિવ્રિતાઃ એ
પદ વડે કહેવામાં આવે છે. પછીથી ચારે બાજુએ તેઓ નાદથી વ્યાપ્ત થયાં, અને પછી ચિતરેલી ગાયો
વગેરેની માફક તેઓ ચર્ચ ચર્ચા; અર્થાત્ સ્થાવર પદાર્થ કરતાં પણ તેઓ સિધર થઈ ગયાં. આ અર્થ બીજા
અને ત્રીજા પ્રલોકમાં કહેલા અર્થથી પણ અધિક ॥ એ આશ્ચર્ય છે. (બીજા અને ત્રીજા પ્રલોકમાં કહેવામાં
આવ્યું હતું કે દેવોની સ્ત્રીઓને મૂર્છા થઈ, બ્યારે આ યુગલમાં તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું નથી; તેથી
આ યુગલનો અર્થ પાછલા યુગલના અર્થ કરતાં અધિક છે, અને તેથી આશ્ચર્ય છે.) ૪-૫

વેણુનાદેન મદીનામતિજઠાનામપિ સ્પૃહ્ય જાયત્વ इति વહ્નં પુનર્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ ઘર્હિણ इति ।

ઘર્હિણઃ સ્તવકધાતુપણાશૈર્વદ્મહૂપરિવર્હવિદમ્ભઃ ।

કર્હિચિત્ સચલ આલિ સગોપૈર્ગાઃ સમાહ્રયતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૬ ॥

તર્હિ ભગ્રગતયઃ સરિતો વૈ તત્પદામ્બુજરજોડનિલનીતમ્ ।

સ્પૃહ્યતીર્વયમિવાવહુપુષ્પાઃ પ્રેમવેપિતમુજાઃ સ્તિમિતાપઃ ॥ ૭ ॥

આવેશો દેવવેશઞ્ચ પૂર્વં નિરુપિતૌ । ઊભાવેશોડ્ધુના નિરુપ્યતે । નિરન્વરક્રિયા હિ મદીનામ્ ।
ચેતનાતાં તુ નિદ્રામૂર્છાદૌ ક્રિયાનિવૃત્તિરપિ દૃષ્ટા । નદીનાં તુ ન કદાપિ નિવર્તત્ इति । તત્રાપિ મહતી-
નામ્ । યન્થોડ્ધિ ન તાસાં ભવતિ । સાપિ વેણુનાદેન નિવૃત્તા । ઘર્હિણો મયુરસઃ । સ્તવકાઃ ગુચ્છકાઃ
પિચ્છગુચ્છાનિ । ધાતવો યૈરિકાદયાઃ । પત્રાણિ ચ । ધાતુનાં યા પત્રાકારેણ છેડતાઃ । કમલપત્રાણ્યપિ
આકારાર્થં યજ્યન્ત इति । સૈઃ છલ્લા મહાનાં પરિવર્હઃ જલઙ્કરણં વેશ इति વાયત્ । સ્વયં સ્તવકારિભિઃ

વેણુનાદથી ઘણી જ જડ એવી નદીઓને પણ ભગવાનના અરણ્યારવિન્દની રજની ઇચ્છા થઈ એમ
કહેવાને માટે ઘર્હિણઃ ઇલાદિ શ્લોકમાં ફરીથી ઓપીજનો વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે. (પહેલાં વર્ણવેલાં
પશુઓને ક્ષીલાનું વિશેષ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ જડ—મૂર્ખ—છે. નદીઓ તેમનાથી પણ વધારે જડ
છે, કારણ કે તેમને જરા પણ જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

હે સખી ! મોરનાં પીંછાંઓના ગુચ્છાઓ, ધાતુઓ અને પાંદડાંઓ
પડે મહાનો શુંગાર ધારણ કરીને મુકુન્દ ભગવાન જ્યારે કોઈકેવાર બસબદ્ધ
અને ગોપોની સાથે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે જેમની ગતિ બંધ થઈ ગઈ છે
એવી નદીઓ પવને આણેલી તેમના અરણ્યારવિન્દની રજની ઇચ્છા કરે છે,
આપણી પેઠે બહુ પ્રુણવાળી નહિ હોવાથી પ્રેમથી જનમો ઠંપાવે છે
અને સ્થિર જલવાળી થઈ જાય છે. ૬-૭

પહેલાં આવેશ અને દેવવેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, હવે લીલાવેશનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
(આ એટલે સર્વ તરફથી, વેશ એટલે વેશ; અર્થાત્ માવેશ એટલે હુમ્મશનો વેશ. આ નિલ વેશનું
વર્ણન પહેલાં મુગદામાં કરવામાં આવ્યું છે. અવેશઃ એવો પાઠ લે હોય તો તેનો અર્થ ‘અમુક પ્રકારની
સ્થિતિ’ એ પ્રમાણે કરવો, ‘વેશ’ એ પ્રમાણે ન કરવો. દેવનો—ક્રીડા કરનારનો—વેશ એટલે દેવવેશ;
અર્થાત્ ગાયો અરાવવાને માટે બહાર જતી વખતે ભગવાન જે વેશ ધારણ કરે છે તે. આ વેશનું વર્ણન
થીજ મુગદામાં કરવામાં આવ્યું છે. લીલાવેશ એટલે નૃલક્ષ્મીલા કરતી વખતનો વેશ. આ વેશનું વર્ણન
આ ત્રીજા મુગદામાં કરવામાં આવ્યું છે.)

નદીઓની ક્રિયા હુમ્મશનાં આક્રુ જ હોય છે, કારણ કે નિદ્રા, મૂર્ખાં વગેરેમાં ચેતન પદાર્થની—
જીવની—ક્રિયા તો બંધ થતી લેવામાં આવે છે, પણ નદીઓની ક્રિયા તો કોઈ પણ વખતે બંધ પડતી
નથી. તેમાં પણ મોટી નદીઓની ક્રિયા તો બંધ પડતી જ નથી અને તેમનો બંધ પણ થતો નથી. આવી
નદીઓની ક્રિયા પણ વેણુનાદથી અટકી પડી. (સરન્તિ इति સરિતઃ, અર્થાત્ જે વહે તે નદીઓ એ
પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ હોવાથી આ નદીઓ મોટી છે એમ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.)

મહર્હીનાં—મોરનાં—સ્તવકો, અર્થાત્ ગુચ્છાઓ, મોરનાં પીંછાંના ગુચ્છાઓ. ધાતુઓ એટલે મેરૂ
વગેરે પદાર્થો; અને પાંદડાંઓ. અથવા તો પાંદડાંઓના આકારની ધાતુઓની આકૃતિઓ, કારણ કે કમરનાં
પાંદડાંઓ પણ વેશને માટે બાંધવામાં આવે છે. આ બધા પદાર્થોથી મહાનો પરિબદ્ધ—અંતર અર્થાત્
વેશ—સ્વભાવમાં આવ્યો છે. મોરનાં પીંછાંઓના ગુચ્છાઓ વગેરેથી જોડાયેલો જે આ મહાનો વેશ તેનું
ભગવાન પોતે અનુકરણ કરે છે, અથવા તો મહાનું અનુકરણ કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે નાટકના

યદો ચોડ્યં મહાપરિવર્હઃ । વિદમ્બો વા યદ્વઃ । અસામાર્થિકં વિદમ્બાનમેવ ભવતિ ।
નટમહ્યન્ । અનેનાયં નાદો નુલોપયોગેય નિરૂપિતઃ । તેન ક્રિયાશક્તિકૃત્તા નાદસ્ય નિરૂપિતા
નદીનામાકર્ષે હેતુર્ભવતિ । કર્હિંચિદિતિ । યદોત્સાહઃ ક્રિયાશક્તૈઃ । અતઃ એવ સવલઃ યદ્વઃસહિતઃ ।
આલીતિસમ્બોધનં ગોપ્યતયાયમર્થો નિરૂપિતઃ, અપ્રતારણ્યં ચ । પ્રાયેણેવા તદા દર્શનાયં ગતવતી
જ્ઞાનાદિવ્યાજેત । યયં સામગ્રી વિષાય સોડ્ડસાકં મોક્ષ વસ્તુતો વા જાતો વા, તાદશો ગોપૈઃ સહિતઃ ।
અનેનાય વૈકુણ્ઠસ્થિતલીલ્લ સૂચિવા । અત્રાપિ લક્ષ્મીરસાભિઃ સહિતા રાત્રૌ, ગોપૈઃ સહિતા રિવસે
તિપ્તતીતિ । અતઃ એવ સમ્બોધનં રહસ્યસૂચકમ્ । તદા ગાઃ સમાહુયતિ, વેણુનાદેનૈવ, પ્રકરણિતપદ્ધ

મહુની માફક અનુકરણ જ અસ્વાભાવિક હોય છે. આ પ્રમાણે નૃત્યના વેશનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું
એમ કહેવાથી નૃત્યમાં ઉપયોગી જ આ નાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (અર્થાત્ આ વેશ નૃત્યના સમ-
યનો જ છે, ખીલ સમયનો નથી એમ કહેવામાં આવ્યું.) વેશ નૃત્યના સમયનો છે એમ કહેવાથી નાદમાં
ચહેલી ક્રિયાશક્તિ બહાર નીકળેલી છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તે નદીઓને આકર્ષણ કરવાનું
કારણ બને છે. (નૃત્યમાં મોટો જ અવાજ થાય છે, એટલે આંગળીઓફી ક્રિયાશક્તિ બહાર નીકળી,
એટલે આંગળીઓ ધણી દંભાવેલી હવી એમ કહેવામાં આવ્યું.)

કર્હિંચિત્ એટલે ક્યારેક, ન્યારે ક્રિયાશક્તિમાં ઉત્સાહ હોય ત્યારે. (નૃત્ય કરતી વખતે ન્યારે
ઉત્સાહ થાય ત્યારે ભગવાન્ બલભદ્ર સાથે થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ ભગવાન્ સવલઃ એટલે
બલભદ્ર સાથે છે. આ અર્થ ઘુસ રાખવા યોગ્ય છે એમ કહેલો છે અને ખીલ કોઈને આ હિપ્તમાં ખાન્તિ
ન થાય તે માટે કહેવામાં આવેલી છે એમ દર્શાવવાને માટે જાણિ, હે સખી !, એ પ્રમંથિ સંખોધન
કરેલું છે. (આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું ॥ તેથી ભગવાન્ કોઈ વાર જ બલભદ્રની સાથે થાય છે, અને
કોઈ વાર જ ગોપોની સાથે થાય છે એ પ્રમાણે વાક્યનો સંબંધ પણ જણાવવામાં આવ્યો. તેથી ભગવાન્
સહ એકાન્તમાં જ આપણુ—ગોપીજનોના—મોક્ષા છે એમ જ્ઞા, તે, શબ્દથી જણાવવામાં આવ્યું છે.)
ધનુ કરીને આ યુગલ બોલનારી ગોપી જ્ઞાન વગેરેના બહુનાથી તે વખતે દર્શન કરવા ગએલી. (કરક
સુહૃતમાં યુગલો ગાયક છે એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. ખીલ યુગલમાં
ભગવાન્ બહાર જાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું. આ ત્રીજું યુગલ છે. તેથી હમણાં ચિત્ત સર્વથા દ્રવ્ય
નહિ હોવાથી અને કંઈક તેણે ધનુ હોવાથી પ્રાયણ, ધણું કરીને, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન્
ન્યારે વનમાં પધારે ત્યારે ગોપીજનોનાં ચિત્ત દ્રવી જતાં હતાં એમ ખેલેલા શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલું
છે, તેથી આગળ ન્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત સર્વથા દ્રવ્યે ત્યારે એની મેલે જ શીલાનું જ્ઞાન થયે એમ
તાત્પર્ય છે. અહીં સરિતાનો પ્રસંગ કહેલો છે તેથી ભગવાન્ નદીના તીરે રહેલા છે એમ જણાવવામાં
આવ્યું છે. તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન વગેરેના બહુનાથી નદીએ ગએલી ગોપીજનોએ ભગ-
વાનનાં દર્શન કર્યાં.) આ પ્રમાણે સામગ્રી તૈયાર કરીને ભગવાન્, જે વાસ્તવિક રીતે આપણો—ગોપી-
જનો—લોગ કરનાર છે અથવા લોગ કરનાર યજ્ઞેલા છે તે, ગોપોની સાથે મળે છે. (કોઈક વખત જ
ભગવાન્ ગોપોની સાથે પણ મળે છે. કોઈક સમયે જ ભગવાન્ બલભદ્ર અથવા ગોપો સાથે મળે ॥ એમ
કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે હમણેનાં એકાન્તમાં રહે છે અને તે રીતે રમણની સામગ્રીનું સૂચન કરવામાં
આવ્યું છે. ભગવાન્ ભોક્ષા થયા એટલે લોગ કર્યા પછી ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે ॥ એવો અર્થ છે.)
આ કારણથી અહીં વૈકુણ્ઠમાં રહેલા ભગવાનની લીલા સૂચવવામાં આવેલી છે, કારણ કે અહીં પણ
લક્ષ્મી રાત્રીએ આપણી સાથે અને દિવસે ગોપો સાથે રહે છે. તેથી જ જાણિ એ સંખોધન રહસ્ય
સૂચનાનું છે. (દિવસે લક્ષ્મી અંતરંગ ગોપો સાથે જાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તે સમયે ભગવાન્ વેલુનાદથી જ ગાયોને બોલાવે છે, કારણ કે આ પ્રકરણ વેલુનાદ વિષેનું છે.
(લોગ પછી બહિરંગ ગોપોની સાથે મળીને ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે. કોઈક વખત જ ભગવાન્
બલભદ્ર અને ગોપોની સાથે હોય છે, હમણેનાં તો ભગવાન્ એકાન્તમાં ભોક્ષા જ હોય છે. વાસ્તવિક રીતે

ઘેણુનાહયતીત્યયે વક્ષ્યતિ । ઘેણુતુલ્યતયા નિરૂપણાર્થં વા વેળોરમ્પ્રદાનમ્ । ગવામાહાને હેતુઃ મુકુન્દ
 ઇતિ । મોક્ષો હિ સામ્યો દેવ ઇતિ સ્વતચ્છાસાં સાધનામાવાત્કાર્યં પ્રયચ્છતિ । સ્વસં ધા ત્વ સ્થાપ-
 વિતુમ્ । ઘટ્ટતા ક્રિયાશક્તિર્મહદેવ કર્મ કરોતીતિ ગવામાકારણમુક્તમ્ । ત્વ યોગાર્યં જ્ઞાત્વા નચોડપિ
 નિલં ગચ્છન્તીતિ તાઃ સ્મિતા જાવા ઇત્યાહ તર્હીતિ । તત્ત્વજ્ઞમેવ મમ્મગતયો જાતાઃ । ન હિ મગધ-
 વાશા કેનાપ્યુલ્લઘ્વા ભવતિ । સરિત્ ઇતિ પ્રવાહેકસમાવત્યં નિરૂપિતમ્ । તાસાં વૈષ્ણપત્વશમતા ।
 તાસાં હિ સમુદ્રોડધિપતિઃ । યથા મગધાન્ પતિર્મૂયાત્, તત્પર્યં તત્પદામ્યુજરજઃ સ્પૃહયતીર્વાતાઃ ।
 સ્પૃહયન્ત્યઃ । રણસઃ સમ્યન્ધાર્યમુપાયમાહ અનિલનીતમિતિ । અનિલેન વાયુના સ્થાર્યં નીતમ્ । તેન

ભગવાન્ આવા પ્રકારના છે. અથવા તો સ્ત્રોત કર્મા પછી પ્રલોકના પૂર્વાર્ધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ધર્મને ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે એ પ્રમાણે પછોનો અન્વય કરવો. ભગવાન્ નચનાંધી નીકળી નદીના તીરે અને નિકુંજમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમણ કરીને, તે સમયે પહેલાંનો વેશ બદલાવાથી નૃત્ય વગેરેનો વેશ ધારણ કરીને ગાયોને કૃતાર્ય કરીને વનમાં પધારે છે. આવા પ્રકારના ભગવાનનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કાલ ભગવદ્વ્રજ હોવાથી અને ભગવાનને અધીન હોવાથી સર્વ ઘટી શકે છે, તે વખતે જ્ઞાન વગેરેના ઇલાનાથી નદીએ જાગેલી જોષી તેવા પ્રકારના ભગવાનનાં દર્શન કરે છે, અને પોતે અંતરંગ હોવાથી ભગવાનની પહેલાંની અવસ્થા જાણી લય છે, અને પછી અહીં આવીને તેનું વર્ણન પોતે અંતરંગ હોવાથી ભગવાનની પહેલાંની અવસ્થા જાણી લય છે, અને પછી અહીં આવીને તેનું વર્ણન કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) વળી, ભગવાન્ ગાયોને વેલુથી બોલાવે છે એમ આગળ આક્રમ પ્રલીકમાં ગોપીજન કહેશે. અથવા તો ભગવાન્ વેલુના જેવા અવાજથી બોલાવે છે એમ દર્શાવવાને માટે આ શુભક્રમાં 'વેલુ' શબ્દ યોજવામાં આવ્યો નથી. ગાયોને બોલાવવાનું ને પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન દર્શાવવા મુકુન્દઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગાયોને મોક્ષ આપવાનો છે તેથી, અને ગાયોને પોતાની પાસે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમને બોલાવીને મોક્ષ—માત્ર દર્શનનું મુખ—આપે છે; અથવા તો પોતાના રસનું સ્થાપન કરવાને માટે—ગાયોને સ્વરૂપરસનું જ્ઞાન કરાવવાને માટે—ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે. ગદ્યાર નીકળેલી ક્રિયાશક્તિ—મોટો નાદ—મોટું જ કાર્ય કરે છે તેથી ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

તે પ્રમંથે ગૌ શબ્દનો યૌગિક અર્થ સમજીને, નદીઓ પણ હુમ્મેશાં વહેતી હોવાથી, તેઓ પણ વહેતી અટકી ગઈ એમ તર્કિ એ પ્રલીકમાં કહેવામાં આવે છે. (ભગવાન્ ત્યારે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે નદીઓ કેમ વહેતી અટકી ગઈ? આ સંક્રાન્ત સમાધાન આ પ્રમાણે છે. વચ્ચન્તિ ઇતિ ગાવા એ પ્રમાણે ગૌ શબ્દનો યૌગિક અર્થ છે, અર્થાત્ ને હુમ્મેશાં લય છે. સરિત્ શબ્દનો પણ યૌગિક અર્થ આ જ છે; સરન્તિ ઇતિ સરિતઃ. આ પ્રમાણે ગૌ શબ્દ અને સરિત્ શબ્દનો યૌગિક અર્થ એક જ છે; તેથી ભગવાન્ ત્યારે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે નદીઓ એમ સમજે છે કે ભગવાન્ અમને—નદીઓને—બોલાવે છે, અને તેથી નદીઓ ને હુમ્મેશાં વહે છે તે અટકી લય છે.) અર્થાત્ ને વખતે નદીઓએ ભગવાનના વેલુનો નાદ સાંભળ્યો તે જ ક્ષણે તેમની ગતિ બંધ થઈ ગઈ, કારણ કે ભગવાનની આજ્ઞાનું કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. નદીઓનો સ્વભાવ ક્રિયા વહેવાનો જ છે એ દર્શાવવાને માટે સરિતઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. નદીઓને વૈષ્ણવ થવાની ઇચ્છા છે. નદીઓનો તો સમુદ્ર અધિપતિ છે; પણ ભગવાન્ પોતાના પતિ થાય એ હેતુથી જ નદીઓ ભગવાનના ચરણની રચની ઇચ્છા કરનારી થઈ, અર્થાત્ અભિલાષા સાધનારી થઈ. નદીઓ સ્થિર થઈ, પણ ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ભગવાનનો સંબંધ થતો નથી, અને ભગવદીય દેહ ભગવાનના ચરણરસિન્દ્રીની રચની પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભગવાનનો સંબંધ સિદ્ધ કરવાને માટે નદીઓએ ભગવાનના ચરણરસિન્દ્રીની ઇચ્છા કરવા માંડી એમ તાત્પર્ય છે.)

ભગવાનના ચરણરસિન્દ્રીની રચનો સંબંધ કરવાનો ઉપાય દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અનિલ-નીતમ્, પવને આણેલી રજ. પવને પોતાને માટે આ રજ આણેલી છે; તેની સાથે પવનનો ગાદ સંબંધ

સહ પ્રતાસત્તિઃ । જલાર્થી સઃ । મગવદીયા એ મગવત્સમ્બન્ધં પ્રાપ્નવન્તીતિ રજઃકમના દૂરમિપ્રાયા ।
કામ દવાત્રોદેશ્યઃ દેવતાત્વાન્નદીનામ્ । અતઃ દવાત્રે કાલિન્દી તયા મવિવ્યતિ । દદાનીં તયામાયે
માન્યં નાસ્તીત્યાહ અચ્છુપુષ્યા ઇતિ । ન વદ્ધુ પુષ્યં યાવામ્ । યવા શીઘ્રમેય ગોરૂપત્વમ્, ગોપાલરૂપત્વં
દિવસે, રાત્રો સ્તીરૂપત્વમિતિ । પુષ્યૈર્વિના સમીદિવાર્થસિદ્ધભાવાત્ । કર્યં શાયતે વાસામેવંભાવ ઇતિ
તત્રાહ ઘયમિવેતિ । યથા ઘયમ્, અચ્છુપુષ્યાઃ । અન્યથા દિવસે ગાવો ગોપા વા ભવેમ । અતઃ
સદદાત્નેન શાયતે સ્પૃહામેવ કુર્વન્તિ, ન તુ વાસાં કાર્યં સિષ્યતીતિ । કિંચ્ચ । વાસાં સાર્વિકમાવાદપિ
દ્વૃત્તો માષો લક્ષ્યતઃ ઇત્યાહુઃ પ્રેમવેપિતમુજા ઇતિ । પ્રેમ્ણૈવ મુજાનાં વેપનમ્, ॥ ૬ ॥ ધાયુવશાત્ ।
અતો વિરહસ્ત્કાપપુષ્પા ઇવ લક્ષ્યન્તે । કિંચ્ચ । સ્તમ્બોઽપિ જાત ઇત્યાહુઃ સ્તિમિતાપ ઇતિ । સ્તિમિતાઃ
સ્તમ્બા આપો વાસામ્ । एवं રજોમેદાન્નિવિધા નિરૂપિતાઃ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥

થાથ છે, અને પવન જળની ઇચ્છા રાખે છે. ભગવદીયો જ, અર્થાત્ ભગવાનના ચરણારવિન્દની રંગથી
ઉત્પન્ન થએલા દેહવાળાઓ જ, ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી રજ વિષેની ઇચ્છા દૂર અભિપ્રાય-
વાળી છે. નદીઓ દેવતાઓ હોવાથી અહીં તેમના મનમાં કામ જ ઉદ્ભવે છે. (ગાયોની બાળતમાં જેમ
ખેતરક વિષેની ઇચ્છા કૃતી તેમ આ નદીઓની બાળતમાં નથી એ જણાવવાને માટે એવ પદ મૂકવામાં
આવ્યું છે. પેશુબીતામાં નયઃ એ પંદરમા શ્લોકમાં નદીઓ દેવતા હોવાથી તેમની સાથે ખીલ લીલા
સંભવતી નથી એમ કહેવામાં આવેલું છે. પરંતુ હમણાં તો ઇન્દ્રે ભગવાનનો અભિષેક કરેલી હોવાથી
નદીઓની સાથે ખીલ લીલા પણ સંભવે છે.) તેથી જ—કામ હોવાથી જ—માત્રાજ ઉપર કાલિન્દી
કામની ઇચ્છાવાળા થયે. (અભિષેક થયુનાં ભગવાન હોવાથી તેમનાં અનન્ત રૂપો છે. તેથી આ પણ
રાજલીલામાંનું એક રૂપ છે. સુખ્ય રૂપ તો શ્રીયમુનાદકમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે, વસ્તુતઃ ભગવાન અને
શ્રીયમુનાદક એક હોવાથી જ્ઞાનતુર્વમિયામ્—શ્રીકૃષ્ણનાં તુર્થ પ્રિયા—એ પ્રમાણે શ્રીયમુનાદકમાં
કહેવામાં આવેલું છે. અહીં સર્વામેદાદન્યપ્રેમે—પ્રહસન ૩. ૩. ૧૦—એ ન્યાયનું અનુસંધાન કરવું.
આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે લીલામાં આવેલા બધા પદાર્થો પ્રહસી ભુજ ન હોવાથી, અને પ્રહા પોતે એક જ
હોવાથી, ઉત્તરલીલામાં પણ પદાર્થો પૂર્વલીલાના સંબંધવાળા જ હોય છે.)

હમણાં તો તેવા થવાનું લાગ્ય નથી એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અચ્છુપુષ્યાઃ, બહુ પુરુષ-
વાળાં નથી. જેમનું પુરુષ બહુ નથી તે અચ્છુપુષ્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે દિવસે તારત જ ગાયનું રૂપ
અથવા તો ગોપાલનું રૂપ થાય અને રાત્રે બીનું રૂપ થાય એવું બહુ પુરુષ આ નદીઓને નથી, કારણ કે
પુરુષ વિના ઇચ્છેલા પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. (પુરુષ એટલે ભગવાનની તેવી કૃપા જેવાથી થાય તે જાણ.)

નદીઓને આવા પ્રપ્રરનો—કામનો—લાવ છે એમ શી રીતે જણાય ? આ ચંકાનું સમાધાન કરતાં
ગોપીજન કહે છે કે ઘયમિવ, અમારી માફક. જેવી રીતે આપણે બહુ પુરુષવાળાં નથી તેવી રીતે આ
નદીઓ પણ બહુ પુરુષવાળી નથી. એ આપણે બહુ પુરુષવાળી હોત તો દિવસે આપણે ગાયો અથવા
ગોપ યાત. તેથી આપણા દાષ્ટાન્તથી જણાય ॥ કે આ નદીઓ કામની ઇચ્છા જ કરે છે, પરંતુ તેમનું કાર્ય
સિદ્ધ થતું નથી. વળી, તેઓના સાર્વિક લાવથી પણ—તેમની અંદરની લાગણીને લીધે યજ્ઞેલી સ્થિતિથી
પણ—તેમના દૃઢતામાં રહેલી લાવ જણાય છે એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે પ્રેમવેપિતમુજા,
પ્રેમથી તેમની ભુજાઓ ઢપે છે; અર્થાત્ પ્રેમથી જ તેમની ભુજાઓ કંપે છે, યાયુથી કંપતી નથી. તેથી
આ નદીઓ વિરહના દુઃખવાળી હોય એમ જણાય છે. વળી, તેઓની સ્થિરતા પણ યદ્ય એમ જણાવતાં
ગોપીજન કહે ॥ કે સ્તિમિતાપઃ, તેમનાં જળ સ્થિર યદ્ય ગયાં. સ્તિમિત, સ્તબ્ધ, યદ્ય ગયાં છે જળ
જેમનાં તે સ્તિમિતાપઃ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રપ્રરના રમેશુલના ભેદે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ૬-૭

સત્યમેવાનં નિરૂપયિતું ભગવન્તમપિ તથા વર્ણયન્તિ અનુચરૈસ્તિત્રિભિઃ । લઠાવિદ્વદ્ભગવાઃ
સાત્ત્વિકાઃ । ઇતે વેણુનાદેન મક્તિપૂર્ણાં જાતાઃ । તત્ર પ્રથમં શૃન્વાવનસ્યા લઠાસત્ત્વચ્ચ વૈષ્ણવાઃ વેણુ-
નાદેન સદૃવપ્રેમરસા જાતા इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वेंणुनादमाह । तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि
वर्णनीयः । स च भक्त्यनुसारेण लोकवेदानुसारेण च वर्णनीयः । तत्र भक्त्यनुसारेण प्रथममाह ।

અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય આદિપૂરુષ ઇવાચલભૂતિઃ ।

वनचरो गिरितटेषु चरन्तीर्वेंणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

घनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।

प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः समृज्जुः स्म ॥ ९ ॥

અનુચરૈઃ સેવકૈર્ગૌરૈઃ સમ્યગનુવર્ણિતાનિ વીર્યાણિ વસ્ય । આદિપૂરુષ ઇવ પુરુષોત્તમ ઇવ ચ
અનુચરૈર્વૈરૈઃ સમ્યક્ સર્વોત્તમત્વેન વર્ણિતાનિ ચગત્કર્ત્ત્વાદીનિ વીર્યાણિ વસ્ય । લોકાનુસારેણ
માહાત્મ્યમાહ સર્વોત્કૃષ્ટમાદિપૂરુષ ઇવાચલભૂતિરિતિ । અચલ વિભૂતિર્લક્ષ્મીવસ્ય । અનુચરૈઃ
સર્વૈરેવ દેવાદિભિસ્તથોક્તઃ । લૌકિકાઃ સ્વભ્યવદાર્યત્વાત્ પુરુષોત્તમવૃત્ત્યવગમેવાહુઃ । જતો દૃષ્ટાન્તભાવઃ ।
મિત્રત્વપા વર્ણનાયાં શ્વેતુમાહ વનચર इति शृन्वावनचरः सात्त्विकभावापन्नः सत्त्वभूमौ प्रतिष्ठित इति,
गिरितटेषु गिरिप्रान्तेषु चरन्तीः विपमस्नानाच्च समदेवो पशुहिते सर्वं तत्रसो भूत्वा समाह्वयति,

સત્ત્વપ્રધાન લેહ્યાળા લતા, પક્ષી અને મેષનું વર્ણન કરવાને માટે અનુચરૈઃ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં
ગોપીજન ભગવાનનું પશુ તે પ્રકારે—જુદા જુદા અર્થ માટે ઉપયોગી રૂપ અને નાદવાળા તરીકે—વર્ણન
કરે છે. લતા, પક્ષી અને મેષ એ ત્રણ સાત્ત્વિક છે. આ ત્રણ વેણુના નાદથી ભક્તિથી પૂરું થયાં. તેમાં
પ્રથમ વૃન્દાવનનાં લતાઓ અને વૃક્ષો જે વૈષ્ણવ છે તેમનામાં વેણુના નાદથી પ્રેમરસ પ્રકટ થયો એમ
દર્શાવવા ગોપીજનો વેણુનાસ્તું બીજે પ્રકારે વર્ણન કરે છે. તેને માટે ભગવદ્વાનું પશુ બીજે પ્રકારે વર્ણન
કરવું જોઈએ. અને આ વર્ણન ભક્તિને અનુસરીને અને લોક તથા વેદને અનુસરીને કરવું જોઈએ.
તેમાં પ્રથમ ભક્તિને અનુસરીને ગોપીજન વર્ણન કરે છે.

સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા, આદિપુરુષની માફક

અચલ લક્ષ્મીવાળા, વનમાં ફરતા તે ભગવાન ન્મારે પર્વતના શિખરો

ઉપર ચરતી ગાયોને વેણુથી બોલાવે છે, હસારે વનની લતાઓ અને વૃક્ષો

ખોતાની અંદર બહુ વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય તેમ પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર

થાય છે, તેમની શાખાઓ ભારથી પુષ્કળ નથી બળ છે, પ્રેમથી તેમને

શેમાંથી થાય છે અને મકરંદની ધારાઓ વસાવે છે. ૮-૯

અનુચરોથી—સેવક ગોપોથી—સારી રીતે વર્ણન કરાએલાં છે વીર્યો જેમનાં એવા ભગવાન છે.

આદિપુરુષ—પુરુષોત્તમ—ની માફક અનુચરોથી—વેદોથી—સારી રીતે, સર્વથી ઉત્તમ તરીકે, વર્ણન

કરાએલાં છે જગત્કર્તૃત્વ વગેરે વીર્યો જેમનાં એવા ભગવાન છે. આદિપુરુષ ઇવાચલભૂતિઃ, આદિપુરુષની

કર્ત્ત્વ્યેલાં છે ભગવાનનાં લોકને અનુસરીને ભગવાનનું સર્વોત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય વર્ણવે

છે. અચલ છે વિભૂતિ, લક્ષ્મી, જેમની એવા ભગવાન છે. બધા ચ અનુચરોએ—દેવો વગેરેએ—અચલ

લક્ષ્મીવાળા તરીકે ભગવાનનું વર્ણન કરેલું છે. (‘સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ

પ્રમાણે ભક્તિને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘આદિપુરુષની માફક સેવકોથી, વેદોથી, સારી

રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ પ્રમાણે વેદને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘આદિપુરુષની

રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ પ્રકારે ‘સેવકોથી, દેવોથી, સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ

પ્રમાણે લોકને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થ યુગલમાં ભગવાન વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરે છે

એ વાત કમપ્રાપ્ત છે. તેથી જ વનચર, વનમાં ફરતા, એ પ્રમાણે શ્લોકમાં આવ્યું છે.)

લૌકિકત્વાભાવાય વેણુનૈવાહુવતિ । વેણુદ્વારા તત્ર પ્રવિષ્ટ इति અભિમપરિગ્રેણ શાપતે । અન્યથા વૃક્ષાણાં તથાત્વં ન સ્વાત્ । સ इति યેષુ પનપ્રદેશેષુ રેમે, ચદૈવાહુવત્, તદૈવ મધુધારાઃ સત્ત્વજુઃ સ્મેતિસન્મન્યા । યુક્તદ્વાયમયઃ । અન્યથા વેણુનાદાગિહ્નવા તત્ર ચ સ્થાનામસદ્વેષો ન સ્થાન્ । બદલ-દ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ इतिમેડપિ તયાત્વં યુક્તમેવ ।

વનસ્થા તતાઃ અસન્નિકટે મગવાંશ્વરતિ સ્ત્રીયાંશ્વાકારવતીતિ દ્વાત્વા તેષાં ભોગસિદ્ધયર્થે સ્થસ્મિન્ વિદ્યમાનમાનન્દં પ્રકટિતવચઃ । તથા તરવશ્ચ । યથા સિવઃ પુરુષાશ્ચ ભગવદીયાઃ ભગવતિ ભગવદીયેષુ ચ સમાગતેષુ બાનન્દયુક્તા મહન્તિ, ભોગાર્થે સ્ત્રીયાં ચ પ્રયચ્છન્તિ, તદ્વદેદેડપિ । નમ્યર્થં ધર્મો જન્મનાનામ્, ન સ્થાવરાણામિતિ ચેત્, વગ્રાહ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્ત્ય इति । વેતનેવેષ

લૌકિક પુરુષો, પોતાની સાથે ભગવાન્ સંબંધમાં આપતા હોવાથી, તેમની પુરુષોત્તમ સાથે સરખામણી જ કરે છે; તેથી દુષ્ટતા કહેવામાં આવ્યું છે. સિત્તતાથી વર્ણન કરવાનો હેતુ દર્શાવવાને માટે કહે છે કે વનચરઃ. (પૂર્વે યુગલમાં વનચરનું કથન હોવાથી, અહીં જે સાત્વિકભાવ ઉત્પન્ન થયો તે તાત્પર્યથી તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે.) ‘વૃન્દાવનમાં ફરતા ભગવાન્’ એટલે સાત્વિકભાવવાળા અને સત્વભૂમિમાં રહેલા ભગવાન્, (વૃન્દાવન રસનું ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી સ્તંભ વગેરે સાત્વિકભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ભગવાન્ તેવા ભાવવાળા થયા છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આદિપુરુષમાં આવો સાત્વિકભાવ હોતો નથી એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાનનું તેમનાથી સિત્ત તરીકે જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે.) ભગવાન્ પશુઓના કિત્તી ખાતર સપાટ પ્રદેશમાં રહીને પર્વતના શિખરો ઉપર વિવશ દેશમાં ફરતી ગાયોને સપાટ પ્રદેશમાં બોલાવે છે, અર્થાત્ અલૌકિક પ્રકારે વેલુધી જ તેમને બોલાવે છે, બીજા સામાન્ય માણસોની માફક બોલાવતા નથી. વેલુદ્વારા ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ આગળ વર્ણવવામાં આપતા ચલિત્રથી જણાય છે. (પોતાની અંદર વિષ્ણુને દર્શાવતા એમ જે નવમા સ્ત્રીકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે.) જે આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે તો વૃક્ષો પોતાનામાં વિષ્ણુને દર્શાવી શકે નહિ. સા એટલે જે વનના પ્રદેશોમાં રમણ કરતા હતા તે પ્રદેશોમાં રહેલા ભગવાન્. (પાસેના નિકુંજમાં રહેલી ગોપીઓને કૃતાર્થ કરી, વનમાં પ્રવેશ કરી, જે રમણમાં આગલા દિવસોએ રમણ કરેલું તે સંકેતસ્થાનમાં રહીને વેલુધી ગાયોને ભગવાન્ બોલાવે છે. તે નાદથી તેમની અંદર રહેલી દેવતાઓ બાગૃત થાય છે. બીજાં બધાં પણ ભગવાનને ઉપયોગી એવો પોતપોતાની અંદર રહેલી રસ પ્રકટ કરે છે. પછી આ નિકુંજમાં જઈને ભગવાન્ રમણ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) અથાદે ભગવાને બોલાવ્યા ત્યારે તરત જ મકરંદની ધારાઓ વરસાવી એ પ્રમાણે સ્ત્રીકમાં પદોનો સંબંધ છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે. આ પ્રમાણે જે ન હોત તો વેલુનાદને ઓળખાવો અને તેમાં પોતાના નામનો સંકેત બાજુવો એ થત નહિ. તેથી વેલુનાદદ્વારા ભગવાને પ્રવેશ કર્યો છે, એટલે આગળ પણ તેવો અર્થ યોગ્ય જ છે. (ભગવાન્ એક જ વેલુનાદથી સિત્ત સિત્ત નાગો બોલીને તે ગધાને પોતાનો અપેક્ષિત પદાર્થ જણાવે છે. અપેક્ષિત ફલ, પુષ્પ વગેરે પ્રકટ ન કરવામાં પ્રયોજન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમના નામનું ગ્રહણ કરે નહિ. તેથી વેલુદ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ થયા અને તેથી પહેલાં પુષ્પફલરૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો, અને આગળ પણ મધુધારરૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.)

ભગવાન્ આપણી પાસે ફરે છે અને પોતાનાં બોલાવે છે એમ બાણીને વનની લતાઓએ ભગવાનને અને રવદીયોને લોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાનામાં રહેલી આનન્દ પ્રકટ કર્યો. વૃક્ષોએ પણ તે પ્રમાણે કર્યું. જેમ ભગવદીય સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, ત્યારે ભગવાન્ અને ભગવદીયો પધારે છે ત્યારે, આનન્દ પામે છે અને તેમના લીંગ માટે પોતાની વસ્તુ આપે છે, તેમ આ લતાઓએ અને વૃક્ષોએ પણ કર્યું.

અરે ! આ પ્રમાણે પોતાની વસ્તુ આપવાનો ધર્મ તો જંગમ પ્રાણીઓનો છે, સ્થાવર પદાર્થોનો નથી. આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો ગોપીજન કહે ॥ કે આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્તઃ, પોતાની અંદર

ભગવતઃ ક્રિયાજ્ઞાનશાષ્ટોરભિર્ભાવઃ । સચ્ચિદાનન્દરૂપતા ચ ક્રમેણાવિર્ભવતિ । એતન્ સર્વં ભગવતિ નિવિષ્ટે ભવતિ । સોઽપિ નિવિષ્ટઞ્ચેત્ પ્રક્ટીભવતિ તદ્વેતં યુજ્યત્વ ઇતિ । એ વૃક્ષાદયઃ પદ્મપર્મયુક્તાઃ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યક્ત્યન્ત્ય ઇવ જ્ઞાતાઃ । તત્ર પ્રથમં ક્રિયાશક્ત્યાભિર્ભાવગાદ પુષ્પફલાદ્યા ઇતિ । યત્ર દિ ભગવાન્ નિવિષ્ટતે તત્રાવાન્તરફલં પરમફલં ચ ભવતિ । અતઃ કાર્યાદ્યવ્યક્ત્યન્ત્ય ઇવ જ્ઞાતાઃ । પુષ્પાપ્યવાન્તરફલરૂપાણિ । પરમફલનિ તુ ફલાનિ । ઐઃ સર્વેરાદ્યા વાતાઃ । ભગવદર્થ સદાધિક્ય-ગાદ ઘણતભારવિટપા ઇતિ । મારેણાપિ નમનં સમ્મયતીતિ ઇતિરાસ્યાપદૌ ઘણતત્વમુક્તમ્ । પ્રકર્ષેજ નતાઃ મારેણ વિટપાઃ જ્ઞાતા ચેવામ્ । પ્રેમહૃદયતત્ત્વ ઇતિ વિદુલ્કર્પો જ્ઞાનરૂપો નિરૂપિતઃ । મક્કા એવ દિ પ્રેમ્યા હૃદયોમાદ્યા ભવન્તિ । (પૂર્વમહરિવાનામપિ તદા હરિતત્ત્વં, પૂર્વજ્ઞાત્ત્વં સ્તૌત્યં પ્રત્યવયવમુચ્ચ-તત્ત્વં પ્રભાવિષેષજ્ઞાત્ર પ્રેમહૃદયતત્ત્વમ્ । અપરં ચ । ચેતુનાદનિપ્રસુધાસાદવલયઃ જ્ઞામિન્ય ઇતિ તદ્દર્મ પરિચિન્વન્તિ તા એવેતિ સમુચ્ચાવચ્યવિચારાશ્ચમત્ત્વં યુક્તરમિતિ નાધિકં લેખનીયમત્ર) । મધુધારાઃ સ્વાસિન્ વિચમાનાનન્દં ભગવદર્થં પહિઃ પ્રકટિતવલયઃ । એતત્સર્વપરિજ્ઞાનમેવ જ્ઞાનશક્તિઃ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥

વિષ્ણુને દર્શાવતા હતા. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ચેતન પદાર્થોમાં જ પ્રકટ થાય છે, અને અનુક્રમે સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ બધું ભગવાનનો પ્રવેશ થતાં થાય છે, અને અંદર પ્રવેશેલા ભગવાન પશુ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. પાંચ ધર્મધર્મા આ વૃક્ષો વગેરે પોતાની અંદર બાહ્યે વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય એવાં થયાં. (વલયતત્ત્વત્ત્વ મહામાગાન્ એ દર્શન-રૂપેના ઓગણીસમા અધ્યાયના બીજીસમા સ્લોકોમાં જ્યારે વૃક્ષોના ચાર ધર્મો અને પાંચમો ધર્મ ભગવદધિપત્ય, એ પ્રમાણે વૃક્ષોના પાંચ ધર્મો છે.) તેમાં પ્રથમ ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો એમ પુષ્પફલાદ્યાઃ એ પદ વડે કહે છે. (ફલ અને પુષ્પ લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી, વૃક્ષો તેમનાથી ભરપૂર ભગવાન પ્રવેશ કરે છે તેમાં અવાન્તર ફલ અને છેવટનું ફલ થાય છે. તેથી પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર ભગવાન પ્રવેશ કરે છે તેમાં અવાન્તર ફલ અને છેવટનું ફલ થાય છે. તેથી પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર થવાના કાર્યથી આ વૃક્ષો પોતાની અંદર બાહ્યે વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય તેવાં થયાં. પુષ્પો અવાન્તર—મધ્ય-કાળનાં—ફલ છે, જ્યારે ફલ છેવટનું ફલ છે. આ બધાથી વૃક્ષો ભરપૂર થયાં. વૃક્ષોમાં ભગવાન તરફ ચતનું આવિક્ષ્ય હતું, ધણે સદાય હતું, એમ ઘણતભારવિટપાઃ એ પદ વડે કહેવામાં આવે છે. (ચત્ત પુરુષો હરિનાં દર્શન થતાં તેમને નમે છે. તે પ્રમાણે વૃક્ષો પશુ હાથરૂપી ડાળીઓથી ભગવાનને નમન કરે છે. આ રીતે વૃક્ષોમાં ભગવાન માટેનો સદાય વધેલો છે એમ તાત્પર્ય છે.) વૃક્ષો ભારથી પશુ નની નાય એમ સંભવે, તેથી વૃક્ષો તેવી રીતે નમ્યાં ન હતાં એમ જણાવવા આરંભમાં ઘણત શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. અર્થાત્ વૃક્ષો ઘણું નમેલાં હતાં અને તેમની ડાળીઓ ભારવાળી હતી એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.

પ્રેમહૃદયતત્ત્વ, પ્રેમથી હરખાએલા દેહવાળા, એ પદ વડે જ્ઞાનરૂપ ચિત્તના આવિક્ષ્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે ભક્તો જ પ્રેમને લીધે હરખાએલા અને રોમાંચવાળા થાય છે. (પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ જ્ઞાન છે, અને તે ગીતા ૧૧. ૪૪ પ્રમાણે જ્ઞાન-શક્તિથી જ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(પહેલાં જે વૃક્ષો લીલાં ન હતાં તે પશુ તે સમયે લીલાં થયાં, પહેલાં કરતાં ભારાં થયાં, તેમનું દરેક અવયવ ફૂલું, અને તેઓ સિંચિત્ત પ્રકારની ક્રાન્તિવાળાં થયાં. જ્યારે જ અહીં પ્રેમહૃદયતત્ત્વ, પ્રેમને લીધે હરખાએલાં અને રોમાંચવાળાં, કહેવામાં આવે છે. વળી, વેલુનાદમાં રહેલી સુધાનો સ્વાદ લેનારી સ્વામિનીઓ છે, તેઓ જ તેના ધર્મને સોંપે છે, એટલે તેમની વાણીમાં બીજા પદાર્થનો વિચાર હોઈ શકે નહિ એ ધણું યોગ્ય છે. તેથી અહીં વિશેષ લખવાની અપેક્ષા નથી.)

વૃક્ષોએ અને લતાઓએ મરુદંતની ધાતુઓ, અર્થાત્ પોતાની અંદર રહેલો આનન્દ, ભગવાન માટે ઘણાર પ્રકટ કર્યો. તેમને આ સર્વનું ચારી રીતે જ્ઞાન થયું એ જ ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ. (આ પ્રમાણે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો.) ૮-૬

પશ્ચિનામપિ વેણુનાદકાર્યં જ્ઞાતમિતિ તત્રોપયોગિરૂપં વેણુનાદં ચ વર્ણયન્તિ દર્શનીયતિલક
 इति । यद्यपि पश्चिणो मुनयः, न तेषां गीतादिना भगवद्भाषो मयसि, किन्तु स्वभावात् एव, यद्यपि
 ઓકટણા કદાચિદન્યયાલુક્ષિર્મંવેત્, જતો રૂપનાદામ્યાં વેષાં મજ્જનસિદ્ધિર્નિરૂપ્યતે । તત્ર રૂપં વર્ણયતિ
 दर्शनीयतिलक इति ।

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कृजितवेणुः ॥ १० ॥

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चासगीतहृतचेतस एव ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥

दर्शनीયાનાં ગણે તિલકરૂપોઽવિચુન્દરઃ । પશ્ચિણઞ્ચ રૂપમધામાઃ, રૂપમેવવિદઃ । કિન્તુ
 યો વેણુનાદઃ સ્વહિતકારી, સ્વકીયાનામપરાધમપિ ન મન્યતે । તદાહ । વનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસી-

પક્ષીઓને પણ વેણુનાદની અસર થઈ એમ દર્શાવવા તેમાં ઉપયોગી ભગવાનનું રૂપ અને વેણુના
 નાદનું દર્શનીયતિલકઃ એ સુગતમાં ગોપીજન વર્ણન કરે છે. એ કે પક્ષીઓ મુનિઓ છે, અને તેમને
 ગીત વગેરેથી ભગવદ્ભાવ થતો નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ હોય છે, છતાં પણ લોકને જોવાથી દર્શાવત
 બીજા પ્રકારની યુદ્ધિ થઈ જાય, તેથી ભગવાનનાં રૂપ અને નાદથી તેમને ભજન સિદ્ધ થયું એમ અહીં
 વર્ણન કરેવામાં આવે છે. (હવેશાં ભગવદ્ભાવ હોય તો પણ લોકને—બીજા પદાર્થને—જોવાથી બીજા
 પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત ભ્રમ; પણ ભગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન થાય તો, અથવા વેણુના નાદનું શ્રવણ થાય
 તો, બીજાં પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત ભ્રમ નહિ એમ તાત્પર્ય છે.) તેમાં દર્શનીયતિલકઃ એ પ્રસીદ્ધમાં
 ગોપીજન ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

वनमालानी द्विष्य गन्धवाणी तुलसीना भकरंदशी भक्त यज्ज्वा

ભમરાઓના સમૂહોએ કરેલાં મોટા અવાજવાળાં ગીતને તેમની ઇચ્છેથી
 રીતે આદર આપતાં, દર્શન કરવા યોગ્ય પદાર્થોમાં અતિસુંદર ભગવાન
 ન્યારે વેણુ વગાડે છે સારે સરોવરમાં રહેનારા સારસ, હંસ અને બીજાં
 પક્ષીઓનાં ચિત્ત સુંદર ગીતથી હરાઈ જાય છે અને તેઓ આવીને હરિની
 ઉપાસના કરે છે, અને ચિત્તને વશ રાખી, અણુઓ બંધ રાખી, મૌન
 ધારણ કરે છે. ૧૦-૧૧

જે દર્શન કરવા યોગ્ય ■ તેમાં ભગવાન તિલકરૂપ, અતિસુંદર, છે. પક્ષીઓમાં રૂપ મુખ્ય હોય છે,
 કારણ કે તેઓ રૂપના લેદ ભણનારાં છે. (શ્લોક. ૩. ૨૬. ૩૦ માં રૂપમેદવિત્—રૂપના લેદને નાણુનાર—
 એ પદવટે પક્ષીઓનું વર્ણન કરેવામાં આવ્યું છે. સ્વરૂપથી ભજન સિદ્ધ થાય છે એમ આ—દર્શનીય-
 તિલકઃ—વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે. નાદથી પણ ભજન સિદ્ધ થાય છે એમ આગળના વનમાલા
 ઇલાદિ વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે અને આ વાત કિન્તુ ઇલાદિ પદો વટે કહેવામાં આવી છે.) વળી,
 જે વેણુનાદ છે તે પોતાના માધુસોનું ઠિલ કરનારો છે, અને સ્વસ્ત્રીયોના અપરાધને ગણતો નથી. (ભમરા
 જોગાં નાદ મુખ્ય છે, એટલે તેઓ નાદના સાંભરી છે. પક્ષીઓ વિવિધ પ્રકારના કૃત્તનથી ઉપકર કરે છે,
 એટલે તેઓમાં પણ નાદ મુખ્ય છે. ‘અપરાધને ગણતો નથી’ એટલે વેણુનાદ તેના જેવો જ સફાર
 કરે છે. ન્યારે ભમરાઓનો ભગવાન આદર કરે ■ ત્યારે સારસ વગેરેનો આદર કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?
 એમ તાત્પર્ય છે.) આ જ વાત ગોપીજન હવે કહે છે, કારણ કે વનમાલાની દિવ્ય ગન્ધવાણી તુલસીના
 મકરંદશી ભક્ત યજ્જ્વા ભમરાઓના સમૂહોને કરેલાં મોટા અવાજવાળાં ગીતને પણ આદર કરતાં જ ભગ-
 વાન વેણુ વગાડે છે. જે પ્રમાણે ભગવાનો બંધાર કરે છે તે જ પ્રમાણે તેમના અવાજનું અનુકરણ કરતાં જ

દુક્તા ગુનયઃ । મજને અમરાદ્વિશેષમાહ યત્તચિત્તા ઇતિ । યતં નિયતં ચિત્તં યેપામ્ । ચિત્તનૈયત્વેન ભગવદ્ગુણં મુખ્યમ્, ન તુ વિશિષ્ટચિત્તત્વા । કિંચ્ચ । હન્ત ઇતિ દર્પે । એતદ્વાગ્યમેતેપામેય ભવતીતિ । બહિર્વ્યાપારરહિતા મજને સર્વોત્તમાઃ । બહિર્વ્યાપારેષુ ચ નેત્રે વાક્ ત્ર નિયમ્યાઃ । યસૈતદ્વયં નિયતમ્, વાક્ નાન્યં વદતિ ચક્ષુશ્ચ નાન્યત્ પત્રયતિ, તદાહ મીલિતદદ્શો ધૃતમૌના ઇતિ । મીલિતા દદ્શ યેપામ્ । ધૃતં મૌનં વ્રતં ચૈઃ । સામ્યવમેતે નાદપરાઃ । અતો દદ્શા અન્ધચિત્તતા મવિષ્યતીતિ નેત્રમિ-મીલનમ્ । યવમેતેષાં ભાગ્યં સાત્ત્વિકત્વાનિરૂપિતવતઃ ।

(અથવા । વર્ણનીયતિલક ઇતિ । દ્વમવાકૃતમ્ । અતિરસિકા ઇતે ગુનયઃ, સ્વસ પુરુષત્વેન છીલાયામનુપયોગં મત્વા, પક્ષીમૂય, વિવિધસ્વકૂવનૈર્ભગવતો મક્તાનાં ચ રસોદીપનં કુર્વન્તઃ સ્વકુવા-ર્થતાં મન્વાનાં, શબ્દમેવાધિકમર્મીઢં મન્યન્તે । અતઃ શબ્દપ્રધાનકીર્તિરૂપધનમાલાધર્માણામેવાંત્રોપ-યોગ વચ્યતે । ‘યથા વૃક્ષસ્વ સમ્પુતિતસ્વ દૂરાદ્રન્થો વાલેવં પુણ્યકર્મણો દૂરાદ્રન્થો વાતિ’ ઇતિશ્રુત્વા કીર્તિર્ગંધસામ્યેન નિરૂપણં કૃતમ્ । યનમાલાયાઃ કીર્તિરૂપસ્વાત્, તનિરૂપકાણિ ગીતાન્યાવશ્યકાણિ । તાનિ ચ સદ્રશાસ્વાર્થ વિન્ના ત સમ્ભવન્ત્યતો ગુણાતીતમકિરૂપવદ્યમાણરૂપાન્ધવતી તુલસી, તન્મધુ અસ-હૌકિકમકિરસારમકમિતરવિસારકમ્ । અતોડતિમત્તાઃ સ્વદેહાવનુસન્ધાનરહિતા ઈશ્વરધર્માનનુસન્ધાના

ગોપીજન કહે છે કે યત્તચિત્તાઃ, યત, વશ રાખેલું, છે ચિત્ત જેમનું તે યત્તચિત્ત કહેવાય છે. (સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનું ચિત્ત વશ રાખેલું છે.) ચિત્તને વશ રાખીને કરવામાં આવેલું ભગવદ્ગુણ મુખ્ય છે, પણ વિશેષવાળા ચિત્તથી કરેલું ભાગ્ય મુખ્ય નથી. વળી, હન્ત શબ્દ હુર્ધના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલો છે. હુર્ધ થવાનું કારણ એ કે આતું ભાગ્ય આ પક્ષીઓનું જ છે. બહારની ક્રિયા વિનાના જે હોય તે ભાગ્યમાં સર્વથી ઉત્તમ છે. બહારની ક્રિયાઓ બંધ કરવા માટે જે ચક્ષુઓ અને વાણીને પોતાને વશ કરવાં જોઈએ. જેમની આ જે ઇન્દ્રિયો વશ થએલી છે, અર્થાત્ જેમની વાણી ભગવાન્ વિના બીજા પ્રદ્યયેને બોલતી નથી અને જેમનાં અક્ષુ ભગવાન્ વિના બીજા પદાર્થને જોતાં નથી, તેઓ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ વાચ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મીલિતદદ્શો ધૃતમૌનાઃ. બંધ કરેલી છે દદ્શ જેમની તે મીલિતદદ્શા કહેવાય છે. ધારણ કરેલું છે મૌનમત જેમણે તે ધૃતમૌનાઃ કહેવાય છે. (અર્થાત્ સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનાં ચક્ષુ બંધ કર્યાં અને મૌનમત ધારણ કર્યું.) હવે આ પક્ષીઓ નાદમાં તક્ષીન થએલાં છે, તેથી દદ્શથી ચિત્ત કદાચિત્ત બીજામાં ભય તેથી તેઓ ચક્ષુ બંધ કરે છે. આ પક્ષીઓ સાત્ત્વિક હોવાથી એમના લાભનું ગોપીજનોએ આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું. (‘સાત્ત્વિક’ જોઈએ શુદ્ધ સાત્ત્વિક. તેથી પહેલાં ચતુર્થ યુગલમાં વર્ણવેલા લતા વગેરે પદાર્થો તમોગુણથી મિશ્ર સાત્ત્વિક શુણ્ણવાળા હતા, અને હવે પછીના યુગલમાં વર્ણવેલો મેઘ રમેગુણથી મિશ્ર સાત્ત્વિક શુણ્ણવાળો ॥ એમ એક ભણવો.)

(હવે આ યુગલનો બીજો અર્થ આપતાં શ્રીગોસ્વામિજી શ્રીનિટુલનાથજી આશા કરે છે કે) અથવા અહીં આ રહસ્ય છે. આ મુનિઓ ઘણા રસિક છે. પોતે પુરુષ હોવાથી લીલામાં પોતાનો ઉપયોગ નહિ થાય એમ માનીને, પક્ષીઓ બાળીને, વિવિધ પ્રકારના પોતાના ટટુકાઓથી ભગવાનના અને બ્રહ્મોના રસનું ઉદીપન કરતાં પોતાની દૃતાર્થતા થાય છે એમ માનીને તેઓ શબ્દને જ બહુ ઇષ્ટ માને છે. તેથી જેમાં શબ્દ મુખ્ય છે એવી કીર્તિરૂપી વનમાલાના ધર્મોનો જ અહીં ઉપયોગ કરેવામાં આવે છે. ‘જેમ સારી રીતે પુષ્પવાળા થયેલા તુલાની વાસ દુરથી આવે છે તેમ પુષ્પકર્મની વાસ દુરથી આવે છે’ આ મુતિમાં કીર્તિ ગ્રન્થના જેવી ॥ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વનમાલા કીર્તિરૂપ છે, તેથી તેનું નિરૂપણ કરનારાં બીજો આવશ્યક છે; અને આવાં બીજો તેના—કીર્તિમાં રહેલી અપુરતાના—રસનો સ્વાદ લીધા વિના થઈ શકે નહિ. તેથી આગળ અસાદ્ય જીવોમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી શુણ્ણવીત બહિરૂપ બંધવાળી તુલસી છે. (અતઃજા જીવોમાં એમ કરેવામાં આવ્યું છે કે બંધ શુણ્ણવીત બહિરૂપ નિરૂપણ કરનાર ॥ અને ભગવાનને તે મિષ્ટ છે.) આ તુલસીનો મહાર-દ અતિ અલોકિક બહિરૂપ રસરૂપ ॥ અને

અપીતિ તન્નિકટ દ્વાલપુ ગાયન્તિ । યસ્તુતસ્તિવદમેવ મહત્તમં સમારાધનં પ્રમોરલિપ્તિઃ ક્રિયતે ।
અતઃ પૃથ્વ પ્રમોરમિત દ્વૃષ્ટં વદેવ ગીતમ્ । અપરં ચ । ચાર્વાણિપદાનિ વિદ્વાન વત્ર મયનાયકપ્રસવન-
ત્પદોક્ત્યા મગધદ્વનમાલાસ્યતુલસીગન્ધસ્ય દિવિમવત્સલ્ય વાશિતત્ત્વાદયે સ્વામિનીપુ વ્રજદેવીત્વસ્ય વદ્ય-
માણત્વાદ્ વિષુધાતોઃ ક્રીડાવાચકત્વાત્ સ્વામિનીમિઃ સદ્ ક્રીડાવનિવોઽયં ગન્ધ્યં ઇતિ સમમિન્યાદ્વા-
દ્યવગમ્યતે । યતેન યયા દિવિમવોઽર્ષો નેતરલોકસાવનવિષયઃ, તચાયમન્તરદ્વતમલીલાપ્રવચ્છલ્લભકૈ-
શ્યમ્ય ઇતિ ધ્વન્યતે । અતઃ પૃથ્વ પ્રમોરપિ માયોદ્ગોષલેનાસીદિતિજ્ઞાપનાય કૂલનમુક્તમ્ । કિંચ, યન-
માલાસ્યપુષ્પમન્થમુક્ત્યા તુલસ્યા એવ વચ્ચહુકં ‘દયિતમન્થતુલસ્યાઃ’ ઇતિવાક્યાદ્ ‘વાહું પ્રિયાંસે’ ઇત્યુપ-
ક્રમ્ય ‘તુલસિકાલિકુલૈર્મદાન્ધૈરન્વીયમાનઃ’ ઇતિ વાક્યાત્ વદ્ધ્યમન્થાદિલક્ષણં પ્રમુદેષ વેત્તીતિ નામ્-
ગન્ધ્યઃ સ વિશેષઃ । વદ્ગોષરોડલયોઽપિ ન સાધારણાઃ, શિન્વિતરેખ્યો વિજાતીયા અત્યુચના ઇતિ-
જ્ઞાપનાયમેવ કુલપદમુક્તમ્ । અતઃ દ્વાલિપદમુક્તમ્ । અલંકરવ્દો હિ પૂર્ણતાવાચી । તથા ચ વદ્વાનલિ-
પિત્યગ્રોચ્યતે । રસો ન લીપયતે, ન નશ્યતિ ચત્ર યેન યા સોઽલિપિત્યુચ્યતે । યદાગ્ન્યત્ર વીર્યઃ સન્ભવતિ,
તથાપિ ‘દશહૂતો દ વૈ નામેષઃ, તં વા એવં દશહૂતં સન્નં દશહોતેભાષક્ષતે પરોક્ષેણ, પરોક્ષમિયા દ્ય

ખીજા રસને ભૂલાવનારો છે. તેથી તુલસીના મકરન્દથી ભમરઓ ઘણા મત્ત થયા, પોતાના દેહ વગેરેનું
ભાન ભૂલી ગયા, અને તેમને ઈધરના ખર્ખેનું પણ ભાન ન રહ્યું; તેથી તેઓ ભગવાનની પાસે જ મોટેથી
ગાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભમરઓ આ પ્રમાણે મોટેથી ગાઈને પ્રભુનું ઉત્તમ આરાધન કરે છે;
તેથી જ આ જ ગીત પ્રભુને સર્વ રીતે ઇષ્ટ છે.

(ગન્ધનો ખીજે પ્રકાર દર્શાવતાં શ્રીવિઠ્ઠલનાયક આજ્ઞા કરે છે કે) જાણ—હુંદર—ઈત્યાદિ શબ્દો
ન વાપરતાં ઉત્પત્તિ દર્શાવનાર પ્રલયવાળો દિવ્ય શબ્દ (દિવિ મવમ્, સ્વર્ગમાં થયેલો, તે દિવ્યમ્)
વાપરવામાં આવેલો છે, ભગવાનની વનમાલામાં રહેલી તુલસીની ગંધ સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલી નથી,
આગળ બારમા સ્ત્રીક્રમાં સ્વામિનીઓને મન્દેવીઓ કહેવામાં આવે, અને વિષ્ણુ ધાતુનો અર્થ ક્રીડા
શબ્દ છે—આ બધી જાણતો એક જ ઠેકાણે સાથે સાથે કહેવામાં આવેલી હોવાથી એમ જણાય છે કે
આ ગન્ધ સ્વામિનીઓ સાથેની ક્રીડાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. આ ઉપરથી એવો અર્થ સૂચવવામાં આવે છે
કે જેમ સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ ખીજા સ્ત્રીક્રમાં રહેલા પુરુષોને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ આ ગંધ
ઘણી જ અંતરંગ લીલાક્રીડાની જગતમાં રહેલા વક્તોને જ પ્રાપ્ત થાય તેવો છે. તેથી જ આ ગન્ધથી પ્રભુનો
ભાવ પણ ભગુત થયો જેમ દર્શાવવા પ્રભુએ કરેલું વેલુંનું દૂધન કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, ‘વનમાલામાં
રહેલાં મુખોનો મકરન્દ’ જેમ ન કહેતાં, ‘તુલસીનો જ મકરન્દ’ એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે
તેથી, ‘પ્રિય ગન્ધવાળી તુલસીની માલા’ (ભાગ. ૧૦. ૩૨. ૧૮) એ વાક્યથી અને ‘પ્રિયાત્ત્વ એક ખલા
ઉપર વાહુ મૂકીને’ (ભાગ. ૧૦. ૨૭. ૧૨) એ પ્રમાણે આરંભ કરીને ‘તુલસીસંપંધી મદાન્ધ ભમરા-
ઓનાં ટોળાં જેમની પાછળ ભગ્યા કરે છે’ જેમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વાક્યથી એમ નવ્યુલ્લે છે કે
તુલસીનાં ગંધ, મકરન્દ વગેરેનું સ્વરૂપ પ્રભુ જ બાણે છે, તેથી તે પ્રભુ ખીજાથી ભણી શકતો નથી.
(તુલસીનો જ મકરન્દ કહેવામાં આવ્યો તેથી તે મકરન્દમાં રહેલો પ્રભુ ખીજા કોઈથી ભણી શકતો નથી
એ પ્રમાણે અન્વય છે. આ પ્રમાણે ગન્ધ તથા પ્રકાર મદ ઉત્પન્ન કરે છે જેમ કહેવામાં આવ્યું.) ગન્ધ,
મકરન્દ વગેરેનો ભોગ કરનારા ભમરઓ પણ સાધારણ નથી, પરંતુ ખીજાથી ભુલ પ્રકારના, અતિ ઉત્તમ
છે, જેમ દર્શાવવા માટે જ સ્ત્રીક્રમાં કુલ પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. તેથી જ સહિ પદનો પ્રયોગ કર-
વામાં આવ્યો છે. સલમ્ શબ્દનો અર્થ પૂર્ણ થાય છે; તે—સલમ્—એની પાસે છે તે અહીં સહિ કહે-
વાય છે. જેનામાં રસનો લય થતો નથી (અનર્હી), અથવા જેનાથી રસનો નાશ થતો નથી તે સહિ
કહેવાય છે, એ કે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ચલી જેમ દીર્ઘ સ્વરવાળું રૂપ હોય તેથી, તો યદ્ય ‘આ
દશહૂત નામનો છે, તે દશહૂત છે તો યદ્ય તેને પરોક્ષ રીતે દર્શાવતા કહે છે; કારણ કે દેવોને પરોક્ષ

હિ દેવાઃ' દ્વિતિયન્યાયેન 'પરોક્ષં ચ મમ પ્રિયમ્' इति भागवद्वाक्याच्च स्वप्रियार्थेन गोपनं प्रभोः प्रियमिति ज्ञायते । प्रकृते च स्वान्तरङ्गरसपोषकता एतेषु बोधयेति परोक्षेण हस्वान्तं पदं प्रभुः प्रकटितवान् । एवं सत्तेज एवाल्लयोऽन्ये ॥ भ्रमरा एव । कचिदेतेष्वप्यन्यनामप्रयोगश्चात्पर्यविशेषेणेति ज्ञेयम् । सारत्वं बहुत्वं चाद्रुक्त्वा लघुत्वाभावा एव ॥ उक्तस्तेन उद्गीतरसमरं बोधुं नान्यः शक्तः प्रभुं विनेति ज्ञाप्यते । महत्त्वे इयत्ता नास्तेवेत्यपि ज्ञापनाय तयोक्तिः । एवं सति वदादरं कथं न कुर्यात् । यद्वाति-पदात्तद्गीतरसपानपरवशश्चिरं तूष्णीमेव तिष्ठति, कदाचित्तद्रसमरंणैष कूजितवेणुर्भवतीति ज्ञाप्यते । अत्रे गीतोक्त्या पूर्वं तद्गीतोद्बुद्धभावेन स्वप्रियाणां भावोद्बोधनाय तथैवाकरोत् । ततो यदा पूर्णरसो-ऽभूत्, वदा जगाविति ज्ञाप्यते । अतिमुन्दरत्वनिरूपणे तिलकत्वोक्त्या तद्यथा भाग्यस्थाने भाले तिष्ठति, तथेदमपि स्वरूपं परमभाग्यवतीष्वेव तिष्ठतीति ध्वन्यते । अत्र कर्मधारयो ज्ञेयः । स्वामिनीनां हृदि प्रियातिरिक्ते दर्शनीयत्वात्कुर्येः । अत्र यद्यप्युभवं सुखम्, तथापि नादे विशेषो निरूप्यते । अन्यथा मीलितहृत्त्वं बोध्येत । तत्र हेतुः सरसि विद्यमानैरेव तैर्वेणुगीतं कृतम् । तत्र चारुत्वेन मनोहरणैकत्वमादम् । जतो नादाधीना एव निकटे समागताः । आदावेव नादहेतुभूतस्वरूपसौन्दर्य-निरूपणान्नादरस एव स्वरूपरसमप्यनुभवन्तीति ज्ञाप्यते । इदमप्यतिचित्रं यन्मच्चानां गीतानुरणनरूपेण

પ્રકાર પ્રિય છે' આ કૃતિના ન્યાયથી, અને 'મને પરોક્ષ પ્રિય છે' આ ભગવાનના વાક્યથી પ્રભુને પોતાનો પ્રિય અર્થ શું સંપાદો ગમે છે એમ જણાય છે. આપણા આલતા પ્રયંત્રમાં પણ પોતાના અંતરંગ ભક્તોના રસને પોષણ કરવાનો શુભ ભગવાનોમાં સુસ સંભવા યોગ્ય છે, તેથી પરોક્ષ રીતે પ્રભુએ હ્રસ્વ સ્વર બેને અંતે છે એવું અલિ પદ પ્રકટ કર્યું. આ પ્રમાણે ઊંચાથી, આ જ અલિઓ, અને બીજા તો ભમરા જ છે. કોઈક વખત અમુક તારખે દર્શાવવાને માટે આ અલિઓ માટે પણ બીજું તામ વાપરવામાં આવે છે એમ બહુવું.

'તીણું' અને 'મોઢું' એમ ન કહેતાં જે નાનું નહિ તે (મલ્લુ) એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ ગીતના રસનો ભાર એવા પ્રભુ વિના બીજે કોઈ સમર્થ નથી. 'મોઢું' કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ હજી જ એમ દર્શાવવા અલ્પુ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઊંચાથી ભગવાન તેનો આદર કેમ ન કરે ?

ઈતિ, ત્યારે, એ પદથી એમ જણાય છે કે ભગવાન તે ગીતના રસના ખાનથી પરવશ થઈ ઘણા કાળ સુધી શાન્ત જ રહે છે, અને કોઈ વાર તે રસના આલિષ્ઠ્યને લીધે જ વેલુ વગાડે છે. આમણ ચાવ-ગીત' ઇત્યાદિમાં 'ગીત' કહેવામાં આવેલું છે, તેથી પહેલાં ભમરાઓના ગીતથી લગ્નત થએલા ભાવને લીધે પોતાની પ્રિયાઓના ભાવને લગ્નત કરવા માટે ભગવાને તે જ પ્રસન્ન કર્યું, અર્થાત્ વેલુનાદ કર્યો. તેથી એમ જણાય ॥ કે ત્યારે ભગવાનનો રસ પૂર્ણ થયો ત્યારે તેમણે વેલુ વડે ગાન કર્યું. ભગવાન અતિ સુંદર છે એમ વર્ણન કરતાં તેમને જે 'તિલક' કહ્યા તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ તિલક ભાગ્યના સ્થાનમાં—કપાળમાં—રહે છે તેમ ભગવાનનું આ સ્વરૂપ પણ પરમ ભાગ્યવાળીઓમાં જ રહે છે. અહીં કર્મધારય સમાસ બળવો, (અર્થાત્ દર્શનીયપ્રાસસૌ તિલકઃ દર્શનીયતિલકઃ એ પ્રમાણે સમાસ બળવો), કારણ કે સ્થાગિનીઓના દૃષ્ટમાં પ્રિય ભગવાન વિના બીજે કોઈ પદ્ય સુંદર છે એવી સ્મૃતિ યતી નથી. અહીં જે કે બસ—રૂપ અને નાદ—સુખ છે, તો પણ નાદ રૂપથી અધિક છે એમ કહેવામાં આવે છે; જો આ પ્રમાણે ન હોય, જો નાદ રૂપથી અધિક ન હોય, તો ચતુરો અંધ કર્યાનું કહેવામાં આવવા નહિ. તેનું કારણ આ છે. સરોવરમાં રહેલાઓએ જ તેમણે વેલુના ગીતનું સ્વરૂપ કર્યું, અને આ સ્ત્રી સુંદર હોવાથી મનને હરવાના જ સ્વભાવવાળું હતું. તેથી વેલુના નાદને અપીન થઈને જ તેનો ભગવાનની સંગીત અપ્યો નાદના કારણરૂપ સ્વરૂપના સૌન્દર્યનું આદરમાં જ વર્ણન કરવામાં આવેલું હોવાથી તેઓ નાદના રસમાં જ સ્વરૂપના રસનો પણ અનુભવ કરે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ પણ અતિ સિધ્ધિ છે કે મત થયેલા ભગવાનોના ગીતને અનુસરીને ભગવાને કરતા સુખારૂપી સ્ત્રીની

ગીતેન યતચિત્તત્વં સર્વેન્દ્રિયવૃત્તિવિરોધઃકેતિ । યદેકમિયં ગીતરસપાનદશેતેરંરૂપતૈવોપપચતેતિ ।
 પવનન્યતૈવૈતદુચરકાલીનત્વાન્નાદસ । અતિકુલાનામપિ શુલસીંગમ્યમધુપાનદશા પશ્ચિતુલ્યૈવ । યઙ્ઞા-
 ત્ત્વભાવદશાદુક્તરૂપત્વં પરમિથિ ક્ષાયતે । સુનિત્વાત્ પશ્ચિણામયેઽપ્યન્તરેવ નિરન્તરમેવદ્રષ્યમતૈવૈતિ
 ન મત્તતોક્તા । અથ વા પ્રમુરસસ્થભાવાદનુષ્ઠસિદ્ધેવાપ્રિમા સેતિ ચોક્ષા । તદૈતેવામપ્યલિકુલવદશ
 મપિપ્યતિ । વસ્તુદાતુ ઉક્તરૂપરસમતાલિકુલ્યલધુગીતમગીષ્ટત્વેન અતિચિત્તનૈયદેનેવાનુભવપ્ત પ્રસુર્વેશુ-
 ક્ષૂઙ્ગનગાને કતોતીતિ તત્ત્વરૂપણે પશ્ચિણામપિ તત્પ્રાત્વમેવોચિતવરમાવર્યકત્વાદિથિ યુક્તનુલ્પર્યામઃ ।
 તથાપ્યાદૌ સ્વરૂપસૌન્દર્યમેવોક્તમિથિ સ્વસ્ય તદિદ્દશાતિમરેણ પશ્ચિણાં તત્પ્રાપ્તિદશાયાં તત્પ્રાપ્તિવ્યવ-
 સ્થરણેન કષ્ટિત્ લેદોઽભૂદિતિ હન્ત્ત ઇત્યુક્તમ્) ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥

મેઘઃ સર્વહિતકારી, વસ્યાપિ વેણુનાદ્ગનિષ્ઠમાવમાહ પૂર્વવત્ સહજલ્લ ઇતિ દ્વાખ્યામ્ ।

સહજલ્લઃ સ્વગવતંસવિલાસઃ સાનુપુ ક્ષિતિમૃતો વ્રજદેવ્યઃ ।

હર્ષપન્ પરિં વેણુરવેણ જાતહર્ષ ઉપરમ્મતિ વિન્ધ્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

મહદતિક્રમણશક્તિચેતા મન્દમન્દમનુગર્જતિ મેઘઃ ।

સુહૃદ્વમમ્પવર્ષત્ સુમનોભિદ્ધાચયા ચ વિવદત્ પ્રતપન્નમ્ ॥ ૧૩ ॥

સારસ વગેરેનું ચિત્ત વશ થયું અને તેમની સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રોકાઈ ગઈ. આ સારસ વગેરે
 પક્ષીઓની ગીતના રસનું ખાન કરવાની સ્થિતિ છે, તેથી તેમની આ દશા જ થાય, તેમનું ચિત્ત વશ થાય
 અને તેમની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રોકાઈ જાય, એ પણ યોગ્ય છે, કારણ કે આ વેણુનો નાદ મત્ત થએલા
 ભ્રમણાઓના ગીતથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તે ગીતની પક્ષીના કાળનો છે, (અર્થાત્ ભ્રમણાઓનું ગીત
 પહેલું અને વેણુનાદ પછી.) ભ્રમણાઓના સમૂહોની પણ તુલસીની ગંધના મહારત્ના ખાનથી થએલી
 દશા આ પક્ષીઓની દશાના જેવી જ છે. પક્ષીથી તે પ્રભુના સ્વરૂપથી ભ્રમણાઓ મત્ત થાય ॥ ૧૨ ॥
 ૧૩ ॥ એમ જણાય છે. પક્ષીઓ સુનિઓ હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ તેઓ અંદરથી હ્રસ્વેશાં આ રસમાં જ
 મગ્ન રહેવાના છે, તેથી તેમની મત્તા કહેવામાં આવી નથી. અથવા તો પ્રભુના રસના સ્વરૂપને લીધે
 પ્રભુરસમાં મગ્ન રહેવાની સ્થિતિ કહેવામાં આવી નથી છતાં પણ સિદ્ધ જ છે, તેથી તે કષ્ટ શબ્દોમાં
 કહેવામાં આવી નથી. તે સમયે આ પક્ષીઓની પણ ભ્રમણાઓના સમૂહોના જેવી દશા થશે. વાતવિક્ર
 મીતે તો વર્ણન કરવામાં આવેલા સ્વરૂપના રસમાં મત્ત થએલા ભ્રમણાઓનું અદ્વિપુ—નાનું નહિ થિયું—
 ગીત થતું પ્રિય હોવાથી, ચિત્તને થતું નિયમમાં રાખીને જ પ્રભુ તેનો અનુભવ કરતાં વેણુનું કૃત્રિમ અને
 ગાન કરે છે, તેથી તેનું શ્રવણ થતાં પક્ષીઓ પણ તે જ પ્રમાણે—ચિત્તને વશ રાખીને રસમાં મગ્ન—
 થાય એ વધારે યોગ્ય છે, કારણ કે તે આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે અમને—શ્રીનિહીલતાધણને—યોગ્ય
 લાગે છે. છતાં પણ આરંભમાં (વર્ણનાવિવિલકાર એ પ્રમાણે) ભ્રમણાના સ્વરૂપના સૌન્દર્યનું જ વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેનાં દર્શન કરવાની પોતાની—ગોપીજનોની—લીન ઇચ્છાને લીધે, પક્ષીઓને
 ભ્રમણાના સ્વરૂપના સૌન્દર્યનાં દર્શન પ્રાપ્ત થતાં તેમણે પોતાનાં ચક્ષુઓ ગંધ કરી તે સ્વરૂપદર્શનમાં
 પ્રતિગ્રાહ્ય કર્યો એમ સ્મરણ થવાથી ગોપીજનોને કંઈક ખેદ થશે એમ દર્શાવવા હન્ત્ત પદનો પ્રયોગ
 કરવામાં આવ્યો છે. ૧૦-૧૧

મેઘ સર્વનું હિત કરનારો છે. તેને પણ વેણુના નાદને લીધે જે લાવ ઉત્પન્ન થયો તેનું વર્ણન પહે-
 લાંની આદ્ય સદ્ગતિઃ એ સુગતમાં ગોપીજન કરે છે.

હે મજ્જેવીઓ ! જલદેવળની સાથે, પુષ્પગુચ્છરૂપ કર્ણભરણુના
 વિદ્યાસવાળા અને આનન્દ પામેલા ભગવાન્ ન્યારે પર્વતના શિખરો ઉપર
 સિંધને આનન્દ પમાડતાં વેણુના નાદથી વરી દે છે, ત્યારે મોટાના અપ-
 રાધથી સયશીત થએલા ચિત્તવાળો મેઘ મિત્ર ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતાં
 અને છાયાથી છવ ધાતણ કરતાં મંદ મંદ ગર્જના કરે છે. ૧૨-૧૩

હે પ્રજાદેવ્યઃ ગોપ્યઃ પ્રજાદેવતારૂપાઃ । જાનેને વિશ્વાસો ભવિષ્યતીતિ નિરૂપિતમ્ । યદિં વેણુ-
રવેણ વિશ્વમુપરમ્ભતિ પૂરવતિ, તદિં મહદતિક્રમેણ શક્તિત્વેષ્તાઃ સુહૃદં મગવન્તમન્યવર્પત્ ।
સ્વદેહચ્છાદયત્વા ચ આત્મપત્રં વિદધત્ જાવઃ । તદ્વા કુર્વન્ અમ્યવર્પત્ । અર્થં માદો મહાવલયુક્તઃ ।
વિશ્વગતાન્ સર્વાનેવ ધર્માન્ દૂરીકૃત્વ સ્વમેવ પૂર્ણઃ । તદા આમાસરૂપોઽપિ મેષઃ ધૂમાદિસમૂહાત્તા
વિશ્વં મગવતૈવ કૃતાર્યામૂતમિતિ સ્વયમુપચરિષ્યાર્યોપિ સ્વજન્યસાફલ્યાય મગવન્તમેવ વર્વર્મ । તત્ર
ચાદ્યેન વેણુનાદેનૈવદ્ભવતિ, તદ્દશકર્તારં મગવન્તં વર્ણયતિ વિશેષણચતુષ્ટયેન । અન્યથા ઉપરમ્ભગમર્થ-
યાદરૂપં સ્યાત્ । તત્ર ક્રિયાશક્તિઃ સમ્પૂર્ણંચિ વક્તું સહવલો વલમદ્રસહિત इति વક્તુમ્ । સૃષ્ટિકરણ-
ક્રિયાપેક્ષયાપીયં મહતી ક્રિયેતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । જ્ઞપ્ત્વો યોડ્યમવતંસઃ કર્નાગરણં તત્ર યિલાસો યસ્યેતિ

હે પ્રજની દેવીઓ ! હે મજની દેવતારૂપ ગોપીઓ ! દેવી શબ્દના પ્રયોગથી એમ જણાવવામાં
આવ્યું છે આ વર્ણવવામાં આવતી વાતમાં ગોપીજનોને વિશ્વાસ રહેશે. (દેવી શબ્દમાં વિષ્ ધાતુ છે, અને
વિષ્ ધાતુનો અર્થ 'હીડા કરવી' એ પ્રમાણે થાય છે. તેથી દેવી શબ્દ લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનું સ્થાન
કરે છે. લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનો તે પ્રકારનો અનુભવ હોવાથી ભગવાન્ વેણુનાદથી વિશ્વને ભરી દે
છે એ ખાબતમાં તેમનો વિશ્વાસ રહેશે એમ તાત્પર્ય છે.) જ્યારે ભગવાન્ વેણુના નાદથી વિશ્વને પૂરે છે,
ત્યારે મોટાના અપરાધથી ભયભીત થએલા ચિત્તવાળો મેવ મિત્રના—ભગવાનના—ઉપર વૃદ્ધિ કરે છે,
અને પોતાના દેહની છાયાથી છત્ર ધારણ કરે છે, અથવા છત્ર ધારણ કરીને તે વૃદ્ધિ કરે છે. આ વેણુનો
નાદ જણાવવાળો છે, અર્થાત્ અહુ મોટો છે, અને વિશ્વમાં રહેલા બધા ધર્મોને દૂર કરીને પોતે જ
તેમાં ભરાય છે. (અહીં ચિશ્વ એટલી વેણુનો નાદ અવણ કરનાર સર્વ. નાદ અવણ કરતી વખતે અવણ
કરનારાઓને ખીજા કોઈ પદાર્થની સ્ફુર્તિ થતી નથી, પરંતુ તેમની અંદર અને બહાર સર્વ સ્થળે નાદ જ
ભરાઈ રહે છે.) તે સમયે ધૂમાડો વગેરેના સમૂહરૂપ અને (સ્થામતાને લીધે) ભગવાનના જેવા દેખાતા
મેષ પશુ, વિશ્વ ભગવાનથી જ કૃતાર્થ થયું એટલે પોતાનું—મેષનું—અર્થ થઈ ગએલું હોવા છતાં
પશુ, પોતાનો જન્મ સફલ થાય તે માટે ભગવાન્ ઉપર જ વૃદ્ધિ કરી. (મેષનું કાર્ય વૃદ્ધિ વગેરેથી જગતનો
તાપ દૂર કરવાનું છે; પશુ તાપ તો ભગવાને જ વેણુનાદથી અપનદ ભરી દઈ દૂર કર્યો છે; તેથી મેષનું
પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું હતું. મેષ આભાસ હોવાથી ભગવાનથી હૃતરતી કોટિનો છે, અને તેનું પ્રયોજન
સિદ્ધ થઈ ગયું છે, છતાં પશુ પોતાના જન્મની સફલતા માટે તે મેષે ત્યાં રહીને ભગવાન્ ઉપર વૃદ્ધિ
કરી. ભગવાનને તો મેષની વૃદ્ધિનું કાંઈ પણ પ્રયોજન ન હતું. આ પ્રમાણે અહીં તાત્પર્ય છે.) તે સમયે
જે પ્રકારના વેણુનાદથી આવું કાર્ય થાય છે તેવા વેણુનાદના કરનાર ભગવાનનું ચાર વિશેષણોથી ગોપીજન
વર્ણન કરે છે. જો આ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો વિશ્વને પૂરવાની ક્રિયા અર્થવાદરૂપ થઈ જાય. (ભગ-
વાન્ ખાલક હતા, તેથી તે નાદથી વિશ્વને ભરી દે એ વાચ્ય અર્થમાં વિરોધ આવે, તેથી માત્ર નાદથી
ચિત્ત હર્યા એવો કોઈ શુભ દર્શાવવામાં આવ્યો છે: આ પ્રમાણે શુભવાદરૂપી અર્થવાદ થાય, કારણ કે
'વિરોધ ઉત્પન્ન થતાં શુભવાદ થાય છે' એ પ્રમાણે પૂર્વગીમાં સાચાચની સિદ્ધાન્ત છે. ભગવાને વાસ્તવિક
રીતે વિશ્વને વેણુનાદથી ભરી દીધું છે એ જણાવવાને માટે જ ભગવાનને માટે ગોપીજન ચાર વિશેષણો
વાપરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તેમાં—વેણુનાદ કરવામાં—ક્રિયાશક્તિ સંપૂર્ણ છે એમ દર્શાવવા સદૃશ્ય, બલભદ્રસહિત, એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિ રચવાની ક્રિયા કરતાં પશુ આ ક્રિયા મોટી છે એ જણાવવાને માટે પશુ
સદૃશ્ય: એ વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે. (ભાગ. ૨. ૨. ૧૨ માં આવેલા સદીન શબ્દનો અર્થ 'સર્ગ'
છે, અને લીલા શબ્દનો અર્થ 'વિશ્વ' છે એમ ભાગ. ૨. ૭. ૨૬ નાં ટીપ્પણોપનિષદમાં શ્રીમદ્ભાષ્યકૃત
આશ કરે છે. આ પ્રમાણે સર્ગની પદ્ધતિ લીલા કહેવામાં આવેલી હોવાથી સર્ગ કરતાં લીલા મોટી છે એમ
સિદ્ધ થાય છે.) માહારૂપ, પુષ્પના શરણરૂપ, જે અવતંસ—કર્ણનું આભરણ,—તેમાં વિલાસ છે એમનો
એવા ભગવાન છે, આ પ્રમાણે આ ખીજા વિશેષણથી લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (સાચની રીતે પશુ

લીલા નિરૂપિતા । માહા કીર્તિમયી । દશ વિશઃ શ્રોત્રમ્, કીર્તિર્વિદ્ધિ પૂરિતા ચવા સા ભવતેવ સર્વો-
ત્તમા । ભગવત્કીર્તિપ્રતિપાદકં વા ભાગવતાદિશાસ્ત્રં સર્વવેદેષ્વામરણરૂપં તત્ર વિલાસયુક્તં તત્પ્રતિ-
પાદિકા ચ । एवं ક્રિયાયાઃ સ્વરૂપતો ગુણતઃ માહાત્મ્યં નિરૂપિતમ્ । તસ્યાઃ સદ્ધારિણ્યા ઇચ્છાયા
માહાત્મ્યમાદ્ । સ્વયં જાતહર્ષઃ સર્વમેવ ચ હર્ષયન્નિતિ । एवं વેણુનાદસ્ય કારણભૂતક્રિયોત્કર્ષમુક્ત્વા
દેશતોઽનુત્કર્ષમાદ્ ક્ષિતિભૂતઃ સાનુવ્યિતિ । સર્વોપારમૂતાં પૃથિવીં ચે વિપ્રતિ, ઉપામપ્યુત્સાનેષુ સ
નાદો જાયતે इति कथं न विश्वं पूरयेत् । स्वः अनुरणनमतिगम्भीरम् । उपरम्भति नादेन पूरय-
तीति मेवादप्यधिक्रिया निरूपिता । तदैव मेघः महतो वासुदेवस्य उपरि गच्छन् भगवदतिक्रमणे
शङ्कितचित्तो भूत्वा हर्षेण तिष्ठन् अग्रे गमनार्थमुद्यतः नीलमेघश्चामं विश्वजीयनं भगवन्तं स्मिदं
ज्ञात्वा सुहृदमभ्यवर्पत्सुमनोभिः पुष्परूपैः सविन्दुभिः । जयांतु पुनैः पूजितवान् । न केवलं

લીલા મોટી છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) માહા કીર્તિરૂપ છે. દશ દિશાઓ કવું છે.
(અવતંત્ર એટલે કહ્યું આભરણ. આ અર્થમાં દિશાઓ કવું છે. આભરણમાં વિશાસ એટલે તેને તેના
પોતાના સ્થાનમાં સ્થાપન કરવું તે. આ પ્રમાણે કીર્તિરૂપ દિશાઓના આભરણમાં વિશાસ કહેવામાં આવેલી
હોવાથી, કીર્તિરૂપ આભરણનું દિશાઓમાં સ્થાપન કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) (અહીં આ વિશેષણ
કહેવામાં આવેલું છે, અને તેની સાથે સાથે જ ઉપરભણની વાત સ્વોક્તમાં કહેવામાં આવી છે, તેથી
સગવાન ઉપરભણથી આ પ્રમાણે કરે છે એ આશયથી શ્રીમહાપ્રભુજી હવે આજ્ઞા કરે છે કે) જેણે—
વેણુનાદથી વિશ્વને ભરી દેવાની ક્રિયાએ—કીર્તિને દિશાઓમાં પૂરી તે સર્વથી ઉત્તમ છે જ. અથવા તો
સગવાનની કીર્તિનું વર્ણન કરનાર સગવત વગેરે શાસ્ર સર્વ વેદોમાં આભરણરૂપ છે, તેની અંદર વિશાસ-
વાળી અને જેનું વર્ણન તેમાં કરવામાં આવેલું છે એવી સગવાનની ક્રિયા છે. (કહ્યુંના પોતાણમાં રહેલા
આકાશને શ્રોત્ર, કર્ણ, કહેવામાં આવે છે. શબ્દ આકાશનો શુભ હોવાથી આકાશનું આભરણ છે. તેથી
મવતંત્રનો અર્થ સગવતશાસ્ર થાય છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે સગવતંત્ર એ સમાસનો
વિગ્રહ સ્વરૂપિપાદકઃ મવતંત્રઃ, સદ્ગુણ પ્રતિપાદન કરનાર અવતંત્ર, એ પ્રમાણે કરવો. વળી, સગ-
વાનની વિશાસ કહેવામાં આવેલો હોવાથી સગવાનમાં રહેલા ‘વેણુનાદથી વિશ્વને પૂરવાના’ શુભનો પણ
વિશાસ કહેવામાં આવ્યો.)

આ પ્રમાણે ઉપરભણક્રિયાનું સ્વરૂપથી અને શુભથી માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. (સ્વરૂપ
એટલે બહુદેવજી. સહયજ્ઞ એ વિશેષણ સ્વરૂપથી ક્રિયાશક્તિનું વર્ણન કરે છે. દિશાઓમાં કીર્તિ પૂરવી
એ શુભ છે. સગવતંત્રવિલાસઃ એ વિશેષણ શુભથી ક્રિયાશક્તિનું વર્ણન કરે છે.) આ ક્રિયાશક્તિની
સાથે કામ કરનારી ઇચ્છાનું મહત્ત્વ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે સગવાન પોતે આનન્દ પામેલા છે અને
સર્વને આનન્દ પમાડે છે.) સુખનો ધર્મ ઇચ્છા છે. અહીં હર્ષ કહેવામાં આવેલો હોવાથી ધર્મનો પણ
આવિર્ભાવ કહેવામાં આવ્યો; તેથી માહાત્મ્ય કહેવામાં આવ્યું.) આ પ્રમાણે વેણુનાદની કારણભૂત ક્રિયાની
શ્રેષ્ઠતા વર્ણવીને, સિતિમૃતઃ સાગુણ એ શબ્દોમાં દેશથી પણ તેની શ્રેષ્ઠતા ગોપીજન કહે છે. સર્વના
આધારરૂપ પૃથ્વીને જે ધારણ કરે છે તે સર્વતોષ પણ ઉચ્ચ પ્રદેશો ઉપર તે નાદ પહોંચે છે, તો પૃથ્વી તે
વિશ્વને કેમ ભરી ન દે? સ્વ એટલે પાછળથી થતો ગંભીર સ્વકાર, (નવા ઘરમાં જેવી રીતે પડલો પડે
છે તેવી રીતે પાછળથી થતો સ્વકાર.) સગવાન વિશ્વને નાદથી ભરી દે છે, એ પ્રમાણે સગવાનની મેઘથી
પણ અધિક ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તે જ ચમત્તે મોટા ગુરુમની—વાસુદેવની—ઉપર જતો મેઘ,
સગવાનનો અપસાધ કરવાથી, સચલીત યજ્ઞેષા ચિત્તવાળો મયો; અને ઉપર જ રહીને તે મેઘ આગળ
જવા તૈયાર થયો અને નીલ મેઘના જેવા સ્વામ અને વિશ્વને છવાડનાર સગવાનને પોતાના મિત્ર ભણીને,
તે મિત્ર ઉપર પુરસ્કાર પોતાના ગિન્દુઓથી વૃદ્ધિ કરી, અર્થાત્ મેઘે સગવાનની પુષ્પોથી પૂજા કરી એ
સગવાનની કૃત્ત પૂજા જ કરી એટલું જ નહિ, પરંતુ સંસ્થ પણ આપ્યું એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે

પૂજામેવ કૃતવાન્, કિન્તુ રાજ્યમપિ દત્તવાનિત્યાહ આતપત્રં દધદિતિ । ન કેવલં રાજ્યમેવ દત્તવાન્, કિન્તુ આત્મનિવેદનમપિ કૃતવાનિત્યાહ છાયયેતિ । સૂર્યં ગર્ધાશ્વિતે ઉપરિક્ષિતેન ન છાયા મયતીતિ પ્રયક્ષ્ણાયાનિર્દેશઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

દત્તમાંસિવિધાન્ વર્તું તેપામપિ વેણુનાદેન કિંચિદ્ જાતમિતિ વર્તું વેણુનાદં વર્ણયતિ ભગવન્તં ચ વિવિધગોપચરણેષ્યતિ યુગમત્રયેષ । સન્દેહો મોહઃ સર્વપરિત્યાગાગ્ર જ્ઞાતિનાં કૃતીનામરણ્યવા-
સિનાં વેણુનાદેન કૃતઃ । સત્ર ચે વિશ્વગુરવો ગ્રહાદયલ્લેષામપિ સન્દેહાર્થં ભગવતો વેણુનાદં વર્ણયતિ વિવિધેતિ ।

વિવિધગોપચરણેષુ વિદગ્ધો વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષાઃ ।

તથ દ્રુતઃ સતિ યદાધરભિગ્મે દત્તવેણુરનયત્ સ્વરજાતીઃ ॥ ૧૪ ॥

સવનશસ્ત્રપધાર્યં સુરેશાઃ શક્રશર્વપરમેષ્ઠિપુરોગાઃ ।

કથય આમતકમ્ધરચિત્તાઃ કદમલં યયુરનિશ્ચિતતત્ત્વાઃ ॥ ૧૫ ॥

છોકે જાયમાનઃ અલૌકિકપ્રકારઃ સન્દેહમુત્પાદયતિ । નતુ ન તદ્વપ્તમીશ્વરે યજ્ઞ વેદે દ્રુતમલીતિ સર્વવિદ્યાસ્થાનાતાં ગ્રહા અમિહ્નં હતિ કથં તસ્ય સન્દેહં ક્ત્યાગ્રહાહ વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષા ઇતિ । દ્રુશિરમેદો વેણુઃ । તસ્યાપિ પ્રકારાઃ ક્ષાણે નિરુપિવાઃ । તે ગ્રહણા જ્ઞાયન્તે । ડતે દ્રુ પ્રકારાઃ ડરુધા

આતપત્રં દધત્, ઇત્ર ધર્મ્યું. (ભા. ૧૦. ૨૪. ૧૮-૨૩ સ્તોત્રોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જેમ સુરભિએ ગોવિન્દનો અભિષેક કર્યો, તેમ આ મેધે પણ ભગવાનને પોતાના અભિષેક તરીકે પસંદ કર્યાં. તેથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) મેધે ભગવાનને સત્ત્વ જ આપ્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ આત્મનિવેદન પણ કર્યું એમ બહુવર્તા ગોપીજન કહે છે કે છાયાયા. સૂર્ય બ્યારે નીચે સ્થેલી સોય બ્યારે તેની ઉપર રહેલા મેધથી છાયા થાય નહિ, તેથી છાયાની વાત જુદી કહેવામાં આવી છે. ૧૨-૧૩

ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ અધિકારીઓનું વર્ણન કરવાને માટે, તેમણે પણ વેણુનાદથી કંઈક થયું એમ કહેવા માટે વિવિધગોપચરણેષુ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં ગોપીજન વેણુનાદનું અને ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. (યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તામસત્વ કહેવામાં આવ્યું છે; પણ ભક્તિભાગમાં તો તે શુદ્ધ જ છે, એટલે તામસ ઉત્તમ ગણાય છે.)

હે સત્તિ ! ગોપોની વિવિધ ચાલોમાં નિપુણ તમારા પ્રુષ બ્યારે અધરના બિચ્ચ ઉપર વેણુ રાખી વેણુરૂપી વાજિન ઉપર ઘણા પ્રકારથી પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય તેવા જુદા જુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે, સારે જમની ગરદન નમેલી છે અને જમનાં ચિત્ર વરા ચમેલાં છે એવા કનિઓ, અને ઇન્દ્ર, શંકર અને બ્રહ્મા જેમના અગ્રેસર છે એવા દેવો દિવસના ત્રણેય સવનના સમયે તેનો વિચાર કરીને તત્ત્વનો નિશ્ચય થતાં મૂર્છા પામે છે. ૧૪-૧૫

લોકમાં ઉત્પન્ન થતો અલૌકિક પ્રકાર સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે.

અરે ! ને વેદમાં કહેવામાં નથી આવ્યું જેવું કંઈ પણ રૂપ ઇશ્વરમાં નથી, અને બ્રહ્મા સર્વ વિદ્યાઓના સ્થાનને ભજુનારા છે; તેથી તેમને—બ્રહ્માને—સંદેહ કેમ થાય ? આ પ્રમાણે રાંધા થતાં ગોપીજન સમાધાન કરે છે કે વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષા, વેણુરૂપી વાજિન ઉપર ઘણા પ્રકારથી પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય એવા જુદા જુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે. વેણુ એ એક પ્રકારનું રાડું છે. તેના પણ પ્રકારો યાત્રમાં કહેવામાં આવેલા છે, અને બ્રહ્મા તેને ભણે છે. પણ ભગવાન જે વેણુ વગાડે ॥ તેના

અનેકથા । નિજશિક્ષાઃ નિજેનૈવ શિક્ષા શિક્ષણં અભિવ્યક્તિપ્રકારો યાસુ । અનેન નાદબ્રહ્મ નિલમિતિ નિરૂપિતમ્ । તત્ર ક્રિયાશક્તિઃ સાધનમિતિ ત્વચ્છૈકિક્ષ્ત્વે કથં નાદઃ અહીકિકો ભવિષ્યતીલાશકૃત્વ ત્વાપ્ત્વહીકિકૃત્વાયાદ વિવિધેષુ ગોપચરણેષુ ગોપનાં સંસ્થાવિશેષેષુ વિદગ્ધા इति । ગોપસંસ્થાયા ન વેદોક્તાઃ, કિન્તુ લૌકિકાઃ । બ્રહ્મણ્વાનુચરિતા અપિ ભવન્તિ । તે ન હોકેઽન્યત્ર પ્રસિદ્ધાઃ, નાપિ વેદે । ભગવાંસુ સર્વત્રૈવ વિદગ્ધાઃ । અતોઽયં બ્રહ્મ યં પ્રકારં ન જ્ઞાતાતિ તમેવ પ્રકારં કૃતમાન । નન્તુ બ્રહ્મસૃષ્ટાવાવિર્મૂતઃ કથં બ્રહ્મણોઽપ્યજ્ઞાતં કરોતીતિ ચેત્, વગ્રાદ તત્ત્વ મુત્ત इति । યસોર્ધાં પ્રતિ ઘદન્તિ સ્ત્રીમણ્ડલે સમાગતામ્ । અતઃ ઇવાત્ર ન કામાદિવાર્તા, કિન્તુ અનિપિદ્ધા એવોત્કર્ષો નિરૂપિતાઃ । યથા તથા પુત્રોઽપિ સન્ તત્ત્વ મનસાપ્યાકલ્પયિતુમશક્યં કરોતિ, તથા બ્રહ્મણોઽપિ બ્રહ્મણ્ડે જાતઃ । સત્તીતિસન્ધોધનં શિશ્વાસાર્યમ્ । અજ્ઞાને હેતુમાહુઃ અધરવિમ્બે દત્તવેણુરિતિ । ટોમાત્મકોઽધર इति પૂર્વમુક્તમ્, અતો ન હોકે પ્રસિદ્ધઃ । તત્ત્વ રસો મગધવા ન દત્ત इति । તત્રાપિ વિમ્બરૂપઃ સૂર્યવત્ પ્રકાશકઃ । ન હિ પ્રકાશ્યાઃ પ્રકાશકસ્તત્ત્વં વિદુઃ । તત્ર ચ સ વૈણુઃ સ્થાપિતઃ, સત્ત્વોઽપ્યુત્તમત્વજ્ઞાપ-

પ્રકારો તો ઘણા છે. નિજશિક્ષાઃ એટલે પોતાનાથી જ શિક્ષણ, તથા પ્રકારના પ્રકારો, જેની અંદર છે તેવા સ્વરોને ભગવાન ઉત્પત્ત કરે છે. આથી—બ્રહ્માને પણ તેનું જ્ઞાન નથી એમ કહેવાથી—એમ જણાવ્યું કે નાદબ્રહ્મ નિલ છે. (નાદ બ્રહ્મની પણ પહેલાં હતો એટલે બ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે. ‘નવીન ઉત્પત્ત કથો’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે તો બીજાના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવ્યું છે.)

તેમાં, નાદ ઉત્પત્ત કરવામાં, ક્રિયાશક્તિ—આંગળી વેણુ ઉપર ફેરવવી વગેરેરૂપ ક્રિયાશક્તિ—સાધન છે, અને તે સાધન લૌકિક હોવાથી તેનાથી ઉત્પત્ત થતો નાદ કેવી રીતે અલૌકિક થશે? આ પ્રમાણે શંકા થાય, તેથી તે સાધન પણ અલૌકિક છે એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન ગોપોની વિવિધ બાહીમાં પ્રવીણ છે. ગોપની બાહી વેદમાં કહેવામાં નથી આવી, પરંતુ લૌકિક છે. ગોપોના કેટલાક સંચારો બીજા બ્રહ્માવૃક્ષમાં પણ રહેલા હોય, તે બીજા લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય, તેમ જ વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ ન હોય. (ગોપોના જે સંચારો બીજા બ્રહ્માવૃક્ષમાં રહેલા હોય તે આ બ્રહ્માવૃક્ષમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય. આ બ્રહ્માને તો આ બ્રહ્માવૃક્ષમાં જે હોય તેનું જ જ્ઞાન હોય. તેથી આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અને વેદમાં જણાવેલું નહિ હોવાથી બ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.) ભગવાન તો બધાંધમાં પ્રવીણ છે, તેથી આ બ્રહ્મા જે પ્રકાર બહુતા નથી તે જ પ્રકાર ભગવાન કરે છે.

અરે! બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન બ્રહ્મા પણ ન બાંહે એવા સ્વરના પ્રકારો કેવી રીતે કરી શકે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે ત્વચ્છુતા, ભગવાન તમારા પુત્ર છે. સ્ત્રીઓના મંડળમાં આવેલાં યશોદાને આ ગોપીજનો ત્વચ્છુતાઃ એ પ્રમાણે કહે છે. તેથી જ અહીં કામ વગેરેની વાત નથી, પણ નિવેષ કરવામાં આવ્યો નથી એવી ઉત્તમતા જ ભગવાનમાં જણાવવામાં આવી છે. એમ શ્રીકૃષ્ણ તમારા—યશોદાનના—પુત્ર છે, છતાં પણ તમારા મનથી પણ જેનો વિચાર ન થઈ શકે એવું કાર્ય તે કરે છે, તેમ બ્રહ્માવૃક્ષમાં ઉત્પત્ત થએલા હોવા છતાં પણ બ્રહ્માથી પણ વિચાર ન કરી શકાય એવું કાર્ય તે કરે છે. યશોદાનને વિશ્વાસ રહે તે માટે સત્તિ એ પ્રમાણે સંજોષન કરવામાં આવેલું છે. બ્રહ્મા વગેરેને જ્ઞાન નથી તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અધરવિમ્બે દત્તવેણુઃ, અધરના બિંબ ઉપર ભગવાને વેણુ રાખ્યું. અધર લીલરૂપ છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી તે અધર લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે ભગવાને તેનો રસ કોઈને આપેલો નથી. વળી, તે અધર પણ બિંબરૂપ, સૂર્યની માફક પ્રકાશનારો, છે. આ પ્રકાર કરનારો અધર કોઈ બહુતું નથી, કારણ કે જેમનો પ્રકાર થાય છે તે પોતાનો પ્રકાર કરનારનું સ્વરૂપ બહુતા નથી. આવા અધરના કરતાં પણ વેણુ ઉત્તમ છે એ જણાવવાને માટે ભગવાને તે અધર ઉપર વેણુને રાખ્યો હતો. (જ્યાં ભગવાનના અધરનું જ જ્ઞાન થઈ શકે એમ નથી, તો પછી તે અધર ઉપર રાખેલા વેણુનું જ્ઞાન તો જરા પણ ન જ થઈ શકે. આ પ્રમાણે ઉત્તમનો

નાય । સ્વરજાતીઃ પદ્માદિસ્વરજાતિભેદાન્ અનયત્ નૂતનત્વેનોત્પાદિવચાન્ યદિં, યદા તત્પરિમાનાર્થે ત્રિગુણપ્રધાના અપિ દેવાઃ કાલત્રયેઽપિ સમાગત્ । સૌઽપિ કાલઃ આધિદેવિક્વ ઇતિ ક્યાપયિતું સવન-પદમ્ । તં વેણુનાદં સવનશ્ચ તપધાર્યં । શક્રઃ સાર્વિકઃ, શર્વજ્ઞામસઃ, પરમેષ્ટી રાજત ઇતિ વે પુરોગમા યેપાં દેવાનામ્ । સર્વં એવ દેવાસિગુણાત્મકા ભવન્તિ । કવયો નિપુણા અપિ નાદે । દન્દ્રો હિ ત્રેલોક્યાધિપતિઃ સર્વદા નાદપરઃ । શર્વસ્તુ નાદસામ્યવર્ત્તા । પરમેષ્ટી તયોરપિ શુરઃ । અત એવ પરમેષ્ટિપદમ્ । સેવામન્યચિત્તવામ્બાયાદ્ આનતકન્ધરચિત્તા ઇતિ । આ સમન્તાક્ષતા કન્ધરા લાક્ષામિનયાર્થં ચિત્તં ચ યેવામ્ । માદકં ચિત્તમ્ । નમનમત્ર સર્વગઃ । યેઽપ્યનિશ્ચિત્તતત્ત્વા જાતાઃ । તાપ્યૌદાસીન્દ્રેન કિરસ્કાલં વિષાર્ય અજ્ઞાને તૂળીન્મૂલા ઇતિ મન્તવ્યમ્ । યતઃ કશ્મલં યયુઃ, ચિન્તયા મૂર્ચ્છિતાશ્ચ જાતાઃ । વેણુનાદેન યા મોહિતાઃ । અત એવ આમાસત્વપક્ષોઽપિ નિરાકૃતઃ । અલૌકિક-રસોત્પાદકત્વાદ્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥

અપ્રમેય—જેનું જ્ઞાન ધર્મ શકે નહિ—એ પ્રભાણે સાચ છે.) સ્વરજાતીઃ એટલે પદ્મ વગેરે સ્વરોની લુદી લુદી બતાવે બગવાનું બ્યારે અનયત્, નવીન ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તે બાણવાને માટે દેવો પોતાનામાં ત્રણ શુણો પ્રધાન છે છતાં પણ ત્રણેય કાળમાં એકલ સાચ છે. (મૂળ શ્લોકમાં તો ‘લુદા લુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ કહેવામાં આવેલું છે, અને નિજશિક્ષાઃ, પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ સાચ, એમ કહેલું હોવાથી તે અપૂર્વ—પહેલાં ન બધાએલા—એ એમ જણાય છે, પરંતુ નવા ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા નથી, છતાં પણ અહીં ‘નવીન ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ખીલાના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ દેવો વગેરેની દૃષ્ટિએ આ લુદા લુદા સ્વરો નવીન ઉત્પન્ન થએલા જણાય છે. તેથી પહેલાં ‘નાદબ્રહ્મ નિત્ય છે’ એમ જે કહેવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ પણ થતો નથી.)

(જે કાળમાં દેવો વગેરે એકલ સાચ છે) તે કાળ પણ આધિદેવિક છે એમ જણાવવા માટે મૂળ શ્લોકમાં સ્વપ્ન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આ સાર્ત્તુ યુગલ છે, તેથી આ યુગલમાં કહેલી લીલા મધ્યાહ્ન કાળની હોવાથી સ્વપ્ન પદ મધ્યાહ્નના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલું છે. દિવસમાં ત્રણ સવન હોય છેઃ પ્રાતા સવન, મધ્યદિન સવન અને તૃતીય સવન. ‘સવન’ શબ્દ વૈદિક ઋગ્ને લગતો હોવાથી તે આધિદેવિક કાળનું સૂચન કરે છે.) દેવો વગેરે દિવસના ત્રણેય કાળમાં તે વેણુનાદનો વિચાર કરીને (તે ન બાણવાથી મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર સાર્વિક છે, મહાદેવ તામસ છે, અને બ્રહ્મા રાજસ છેઃ આ ત્રણ જે દેવોના અગ્રેસરો છે તે બધાંય દેવો ત્રણ શુણોવાળા છે. કવિઓ નાદમાં નિપુણ હોય છે, (છતાં પણ મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર, અંરેખર, ત્રણ લોકનો અધિપતિ છે, અને તેનું ચિત્ત હરમેશાં નાદમાં રહેલું હોય છે. મહાદેવ તો નાદશાસ્ત્રના રતનાર છે. બ્રહ્મા તો ગણેશના શુરુ છે, તેથી જ બ્રહ્માને માટે પરમેષ્ટી એ પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ બધા દેવોનું ચિત્ત ખીલામાં ન હતું એમ જણાવવા માટે ગોપીજન કહે છે કે આનતકન્ધરચિત્તા, જેમની અરદન નમેલી છે અને જેમનું ચિત્ત વશ થયેલું છે. અંરની ભાવના બ્રહ્મર દેખારવેને માટે આ ચારે તરફથી જતા નમેલી છે કન્ધર અરદન જેમની, અને વશ થયેલું છે ચિત્ત જેમનું એવા દેવો છે. ચિત્ત ગ્રહણ કરનાર છે. અહીં સર્વ તરફથી નમન કહેવામાં આવેલું છે. આ બધા દેવો પણ તત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. ‘તેઓ બેરકારીથી કેટલોક વખત વિચાર કરી, રાત નહિ થતાં ઊંઘામાંના બેસી રહ્યા હશે’ એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેઓ ચિન્તાથી મૂર્છા પામ્યા, અથવા તો વેણુનાદથી મોહિત થઈ મૂર્છા પામ્યા. તેથી જ ‘આ નાદનો આભાસ હશે’ એ પશું પણ ખવડન ધર્મ ગયું, કારણ કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરનારો છે. (‘આ નાદનો આભાસ છે, અર્થ નાદ છે, તેથી દેવો જેવા મહાન પુરુષોની આમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી’—આ પ્રભાણેની કથના ખોટી છે, કારણ કે આ નાદ દેવો વગેરેને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. દેવોને આ નાદનું જ્ઞાન હતું નથી તેનું કારણ એ છે કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે. આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી જ દેવોને તેનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ નાદમાં ન્યૂનતા નથી.) ૧૪-૧૫ ..

અસવન્યેષાં વાર્તા । વેણુનાદોડસાસ્મેવાન્વયાત્વં સમ્પાદયતીત્થાદુર્ધ્વેન પૂર્વવત્ નિજપદાબ્જ-
દલૈરિતિ ।

નિજપદાબ્જદલૈર્ધ્વજવજ્રનીરજાકૃતિવિચિત્રલલામૈઃ ।

વ્રજભુવઃ શમયન્ સુરતોદં વર્ષ્મધુર્યગતિરીરિતવેણુઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્રજતિ તેન વયં સવિલાસવીક્ષણાર્પિતમનોમવવેગાઃ ।

કુજગતિં ગમિતા ન વિદામઃ કદમલેન કચરં વસનં વા ॥ ૧૭ ॥

યહિં રીરિતવેણુઃ સન્ વ્રજતિ વદા તેન વાદેન કુજગતિં શાવસ્ત્વં ગમિતા વયં ગોપ્યઃ સર્વો
એવ કદમલેન મૂર્છયા વસ્ત્વં પરિદિતં કેશપાશં ચા ન વિદામઃ ક્વચિત્સમ્યગ્ચઃ । અર્થં વેણુનાદોડસ-
વર્ષમેષ જાગત્ત્વમ્મિતિ ક્વચિત્ વેણુનાદ જનુમવાચ શાવતે । તત્ર વેણુ યા ગોકુલનિવાસિનામેવાર્થે જાયતે
તયા વ્યાત્તઃ કવચમન્યકાર્યં કુર્વાત્ ॥ અતઃ પ્રથમં મગવતો ગોકુલહિતકર્તૃત્વગાદુઃ । નિજસ્ય શસ્ત્રેષ
યાપદાબ્જદલૈર્વ તસ્ય દલૈઃ દસાદુર્લભિઃ તત્કાભાગૈર્વા વ્રજભુવઃ નિરત્તરં પશ્ચાત્ક્રમણેન જાતવ્યયાયાઃ
વ્રજભૂમેઃ સુરૈર્જાતં તોદં શમયન્નિતિ જ્ઞાનેઃ જ્ઞાનેર્લોભયા મગવતિર્નિરુપિતા । ક્ષતોશઃ ગતિવિલાસેન

જીમ્બોળી વાત જ્યા હો; અધર રસને લાણુનાં એવાં આપણાં જ વેણુનાદ દેરદાર કરે છે
એમ પહેલાંની આશ્ચ નિજપદાબ્જદલૈઃ એ યુગલમાં ગોપીજન કહે છે.

ધન્ય, વજ્ર અને કમળની આકૃતિ જેમાં છે તેવા વિચિત્ર ચિત્રોવાળા

પોતાના ચરણકમળના તળીયાંના ભાગથી વજ્રભૂમિને પશુઓની ખરીથી
થએલી પીઠા મટાડતા, અને ઉત્તમ આપસાના જેવી ગતિવાળા ભગવાન્
જ્યારે વેણુ વગાડતા રૂંદે છે, ત્યારે નિલાસવાળી દદિથી આપવામાં આવેલો
છે કામનો વેગ જેમને અને તે વેણુનાદથી વૃક્ષની ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે જેમને
એવાં આપણને મૂર્છાને લીધે અંબોડાનું કે વસનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ૧૬-૧૭

ભગવાન્ જ્યારે વેણુ વગાડતા રૂંદે છે ત્યારે તે નાદને લીધે વૃક્ષની ગતિને, સ્થાવરજીવને, પ્રાપ્ત
થએલી આપણે અધી ગોપીઓને મૂર્છાને લીધે પહેરેલા વજ્રનું કે કેશના બંધનું જ્ઞાન નથી, એ પ્રમાણે
શ્લોકમાં પડેલો સંબંધ છે. આ વેણુનાદ આપણા માટે જ થાય છે એમ તેમની ચેષ્ટાથી અને આપણા
અનુભવથી જણાય છે. (ભગવાનના કૃતથી તેમણે વિચારેલું પ્રયોજન જ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જ આપણા
માટે ભગવાને નાદ કર્યો ન હોત તો આપણને નાદના રસનો અનુભવ થાત નહિ. આ અભિપ્રાયથી
'અનુભવથી' શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે.) તેમાં જે ચેષ્ટા ગોકુલમાં રહેનારાઓ માટે જ થાય છે તે ચેષ્ટાથી
બ્યાપી રહેલા ભગવાન્ જીમ્બોળી—ગોકુલમાં ન રહેનારાઓ—કર્ણ કેવી રીતે કરે? (ભગવાન્ પશુઓની
ખરીથી થએલી ભૂમિની પીઠાને જે મટાડે છે તે જ્ઞાન રહેનારાઓ સાથે કૌશલ કરવા માટે જ મટાડે છે એમ
તાર્કિક છે.) તેથી ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્ પ્રથમ—ગાય અને ગોપીઓની પહેલાં—ગોકુલનું ડિગ
કરનારા છે. ('ગોકુલનું' એટલે ગાયોનાં કુલો—સમૂહો—જ્યાં છે તે સ્થાનનું એવો અર્થ છે.) પોતાનું
જ જે બે ચરણરેખા તેમનાં દલોથી, દશ આંગળીઓથી અથવા તળીયાંના ભાગથી, નિરંતર પશુઓના
કરવાથી જેને દુઃખ થાય છે તેવી વજ્રભૂમિની પશુઓની ખરીથી થએલી પીઠા મટાડનાં ભગવાન્ કરે છે—
એમ ખીરે ખીરે લીલાથી કરેલી ભગવાનની ગતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ('તળીયાંના ભાગથી' એટલે
ચરણની અંગુલીઓને લીધે પડેલા તળીયાંના ભાગથી. 'ખીરે ખીરે' એટલે કે ખીરી અંગીથી જ પીઠા દર
થાય છે એમ તાર્કિક છે.) ખરીઓથી થવાએલા જ્ઞાનનું નિચરણ અને નિઃકાશ્ચર્ય ચરણરેખાના

પાદસ્પર્શન નિરાકૃતઃ । આખ્યાતિમ્નયંશસ્તુ પ્વજાદિના । વામસઃ મૌલિકઃ પ્વજેન નિરાક્રિયતે । રાજસ
આખ્યાતિકો ઘષ્ટેન । સાત્ત્વિકઃ આધિવૈવિકઃ નીરજાકૃતિચિદ્દેન । વાન્યેવ વિચિત્રાણિ લલામાનિ
પદેષુ । તેન ઔકિકાલૌકિકપ્રકારેણ પ્રજસુવઃ સુરતોદપ્રશમનમ્ । પ્રજે તિમ્નઃ પ્રધાનમ્ભૂતાઃ, મૂમિઃ ગાવો
ગોપ્ય इति । તત્ર મૂમેર્દુઃસ્નિયુતિ ગત્યા નિરૂપ્ય, ગત્યા કૃત્યા ચ ગર્વાં દુઃસ્તં નિવારયતીત્યાહ વર્ષ્મ-
ધુર્યગતિરિતિ । વર્ષ્મધુર્યો મહાદૃપમઃ કક્કુદી, ચ યવા લીલયા મન્યરગતિઃ, તથા ગચ્છન્ ગવામપિ
દુઃલ્હારીવ નિરૂપિતઃ ઈરિતવેણુર્વજતીતિ । ગોપિકાનાં ઘર્ષસ્માકં વેણુનાદેન જાતે કામે સ્થાવરત્વ-
મધિકં જાતમિલાદ્યઃ તેનેતિ । સ્વભાવતઃ एष વેણુનાદેન જાતઃ કામઃ । તત્રાપિ સવિલાસવીક્ષણેન
અર્પિતો મનોભયવેગો યાસુ । જતો વેગેન સ્તન્મે જાતે કુઝગતિં વૃક્ષગર્વિ ગમિતા જાતાઃ । ઉપા-
સન્તર્જાનમસ્તીવિ તદર્ચમાદુઃ ન વિદામ इति । સુપુષ્પાવપિ ન જાનન્તીતિ તદ્વાપુર્યર્પમાહ કદમલે-
નેતિ । કદમલેન સૂચ્યંવા । સ્ત્રીનામત્યાવશ્યકં વસનજ્ઞાનં કવરજ્ઞાનં ચ । વેણુનાદપ્રસાદે एवैવ-
જાતમિતિ ગતિદૃષ્ટ્યાદિભિરપિ કૃતમત્ર નિરૂપ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

સ્પર્શથી કરવામાં આવેલું છે. (અર્થાં દુઃખનું નિવારણ ત્યાં અધારથી થાય છે; દુઃખના શુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોનું
નિવારણ અણુના અંશોથી—ધ્વજ વગેરે અંશોથી—થાય છે.) આખ્યાતિક વગેરે અંશનું નિવારણ ધ્વજ
વગેરેથી કરવામાં આવ્યું છે. આધિકૌતિક તામસ અંશનું નિવારણ ધ્વજથી કરવામાં આવે છે, આખ્યાતિક
રાજસ અંશનું નિવારણ વજ્રથી કરવામાં આવે છે, અને આધિવૈવિક સાત્ત્વિક અંશનું નિવારણ કમળની
આકૃતિવાળા ચિહ્નથી કરવામાં આવે છે. (ધ્વજ નિર્કવતા સૂચ્ય છે; તેથી હેલોની સેનાએ કરેલી પીડાની
સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું નિવારણ ધ્વજથી થાય છે. વજ્ર પાપરૂપી પર્યતોનો નાશ
કરે છે, તેથી પાપની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું વજ્રથી નિવારણ થાય છે. કમળ એમ
સૂચ્ય છે કે ભગવાનની સેવા સુખથી કરી શકાય એવી છે, તેથી સેવામાં દુઃખની સંભાવનાથી જે દુઃખનો
અંશ થાય છે તેનું કમળથી નિવારણ થાય છે.) આ બે અણુનાં પગલાંઓમાં વિચિત્ર ચિહ્નો છે. રાજ-
ભૂમિને ખરીઓથી ઘટી પીડા આ ચિહ્નોથી લૌકિક અને અલૌકિક રીતે—દૃઢ પ્રકારથી અને અદૃઢ
પ્રકારથી—દૂર કરવામાં આવે છે.

મનમાં ત્રણ મુખ્ય છેઃ ભૂમિ, આયો અને ગોપીઓ. તેમાં ભૂમિનું દુઃખ ગતિથી દૂર કર્યું એમ
વર્ણન કરીને, ગતિથી અને કાર્યથી ભગવાન ગામોના દુઃખનું નિવારણ કરે છે એમ વર્ષ્મધુર્યગતિઃ, ઉત્તમ
આખ્યાતીના જેવી ગતિવાળા, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. ‘ઉત્તમ આખ્યાતી’ એટલે આંધવાળો મોટો
આખ્યાતી. તે જેમ લહેરથી ધીરે ધીરે બાય છે તેમ ભગવાન પણ લહેરથી ધીમે ધીમે જતા ગાયોનું
પણ લાંબે દુઃખ હરનારા હોય એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઈરિતવેણુર્વજતિ, વેણુ વગાડતા કરે
છે, તે સમયે આપણુ ગોપીઓને વેણુનાદથી કામ ઉત્પન્ન થતાં સ્થાવરપણું વધારામાં પ્રાપ્ત થયું એમ
જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે તેન. વેણુનાદના સ્વભાવથી જ આપણને—ગોપીઓને—કામ થયો. તેમાં
પણ વિલાસવાળી દૃષ્ટિથી આપવામાં આવેલો ॥ કામનો વેગ જેમને એવાં આપણે થયાં. તેથી કામના
વેગથી આપણે સ્તબ્ધ થયાં, ક્રિયા વિનાનાં થયાં, અને તે રીતે વૃણની ગતિ પ્રાપ્ત કરી. વૃણને અંદરથી
જ્ઞાન હોય છે, પણ આર્ત રાગ અપણુને નથી એ જણાવવા ગોપીજન કહે ॥ કે ન વિદામઃ, અમને
જ્ઞાન રહેતું નથી. ગાદ નિદ્રામાં પણ લોકોને પદાર્થનું જ્ઞાન રહેતું નથી, તેથી ગોપીજનોને ગાદ નિદ્રાથી
તેવું થયું નથી એમ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે કદમલેન, મૂછને લીધે. કદમલથી એટલે મૂછથી.
વચ્ચન અને અંબોડાનું જ્ઞાન રહેતું એ ગ્રીઓને પણ જરૂરી છે. વેણુનાદના આરંભમાં જ આ થયું, તેથી
.ભગવાનની ગતિ, દિવ વગેરેથી જે થયું તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૬-૧૭

હરિણીનાં. વેણુનાદેન યથા જાતં તદ્વત્તં પૂર્વવદ્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ મણિધર इति દ્વામ્યામ્ ।

મણિધરઃ કચિદાગ્નયન્ ગા માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યાઃ ।

મ્રણયિનોઽનુચરસ્ય કદાંસે પ્રક્ષિપન્ મુજમગાયત યત્ર ॥ ૧૮ ॥

કણિતવેણુરવવજ્જિતચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણગૃહિણ્યઃ ।

શુણગણાર્ણમનુગલ્ય હરિણ્યો ગોપિકા ઇવ ત્રિમુક્તગૃહાશઃ ॥ ૧૯ ॥

ગતમાધિદૈવિકાનિ રૂપાણિ મ્રણયઃ । જાન્ સલિન્ વિમર્તીતિ મણિધરઃ । અમિથાનાર્થં વા ।
સ્વમિથાનામમિથાપકા મ્રણયઃ । અતઃસૈઃ કદાચિદ્ ગાઃ આ સમન્તાદ્ ગ્ણયન્ જાવઃ । જનેન તાઃ
તદ્ગતવર્માઞ્ચ મગવત્સ્યેષ્વ ઇતિષ્ઠિતા इति ઘાસાં સંસારમાયઃ સૂચિતઃ । અતઃ ઇવ ગોપિકાનામપિ । અતઃ
ઇવ હરિણીનામપિ । પશુત્વાવિશેષાદ્ માન્યાણાં વેણુદ્વારકઃ, વિશેષતઃ આરણ્યાનાં મવિપ્રયતીતિ મુક્તઃ
કૃષ્ણપરતા । માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યા ઉપલબ્ધિતઃ । યથા મગવતો નીલં રૂપં પ્રિયમ્, ત્વરૈઃ

વેણુનાદથી હરિણીઓને જે શ્રાવણ થઈ તે કહેવા પહેલાંની આફક મણિધર ઓ શુણભાં ગોપી-
જન વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે.

મણિ ધારણ કરનાર, કોઈ વાર ગાયોને ગણતાં, પોતાને પ્રિય ગંધ-
વાળી તુલસીની આશા ધારણ કરનાર અને પ્રેમવાળા સેવકના ખલા ઉપર
શીઠસ્ત રાખીને જ્યારે ભગવાન કદાચિત્ ગાન કરે છે, ત્યારે વગાડેલી
વેણુના નાદથી જનનાં ચિત્ત હરાએલાં છે એવી કૃષ્ણસાર હસલુની સ્ત્રીઓ,
હરિણીઓ, શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેસે છે, અને શુણોના સમૂહના સાગરની
પાછળ જઈ ગોપીઓની આફક ધરની આશા ઊડી દઈને પ્રશ્નપરાયણ
થઈ જાય છે. ૧૮-૧૯

મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ છે. (જેવા જેવા ગાયોના રંગ છે તેવા તેવા રંગના મણિઓ
ભગવાનની વૈજયન્તી મહાત્મામાં રાખવામાં આવેલા છે. તેથી મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક, એટલે દેવના
સંબંધવાળાં, સ્વરૂપો છે એમ તાત્પર્ય છે.) આ મણિઓને ભગવાન પોતાની અંદર રાખે છે તેથી તે
મણિધરઃ, મણિ ધારણ કરનાર, કહેવાય છે. અથવા તો પ્રિયઓનું સ્મરણ થાય તે માટે ભગવાન મણિ
ધારણ કરે છે, કારણ કે મણિઓ પોતાની પ્રિયઓનું સ્મરણ કરાવનારા છે. તેથી—મણિઓ ગાયોનાં
આધિદૈવિક રૂપો હોવાથી—ભગવાન કોઈ વાર મણિઓથી ચારે તરફથી ગાયો ગણે છે. આ ઉપરથી એમ
સૂચવાય છે કે ગાયો અને તેમના ધર્મો ભગવાનમાં જ રહેલા છે, અને તેથી તેમને—ગાયોને—સંસાર
રહેલો નથી. તેથી જ ગોપિકાઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. તેથી જ—ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ ભગવાને
ધારણ કરેલાં છે તેથી જ—હરિણીઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. ત્યારે ભગવાન ગામનાં પશુઓનો
ઉદ્ધાર કરે છે તો પછી તે વનનાં પશુઓનો પણ સારી રીતે ઉદ્ધાર કરશે, કારણ કે તે પશુ પશુઓ જ
છે, તેથી વનનાં પશુઓ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત થાય એ ચોચ છે.

પોતાને પ્રિય ગંધવાળી તુલસીની આશાથી ભગવાન જણાઈ આવે છે. જેમ ભગવાનને સ્થામ રંગ
પ્રિય છે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ પ્રિય છે, વેણુનો શબ્દ પ્રિય છે અને માળણનો રસ પ્રિય છે તેમ તુલસીની
ગંધ પ્રિય છે. (આનન્દનો રંગ સ્થામ હોવાથી ભગવાનને તે રંગ પ્રિય છે. સ્ત્રી અને વેણુ તુલ્યાના આધાર
હોવાથી ભગવાનને તેમનો સ્પર્શ તથા નાદ પ્રિય છે. માળણ એ અમૃતનું પાન કરાવનારી ગાયના દૂધનો
સાર છે, તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે, અને તુલસીની ગંધ દિવ્ય છે તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે.) આ

સ્ત્રીણામ્, શવ્દો વેળોઃ, રસોઃ જ્ઞનીતસ્ય, તથા ગન્યસ્તુલસ્યાઃ । તદ્વતોત્તમવા સાર્ત્તિકાનાં કેપાશ્ચિદતુ-
ભવસિદ્ધા । તાટશી તુલસી । અવસ્થાસ્યા માતાં વિમર્તિ । અતો વદા વયમપિ પ્રિયા ભવિષ્યામઃ,
તદા અસ્માનપિ અસદ્ધર્માન્ વા ધારવિષ્ણતીતિ કૃષ્ણસારસ્ત્રીણાં પ્રવૃત્તિઃ । કૃષ્ણસારસ્તુ વેદે નિયુક્ત
હતિ મક્તી તાસાં વિનિયોગાર્થે પ્રવૃત્તિઃ । ક્ષિત્ર । પ્રણયિનોડતિપ્રેમવતઃ અનુચરસ્ય ગોપસ્યાંસે ભુજં
પ્રશ્નિપન્નિતિ । કદા ષદત્તિત્ । ‘આસંસાવાં મૂત્તવચ’ इति वा कदा अगायतेति मध्ये गानाशंस ।
યથા ગોપાલસ્ય તથાદ્રેહસેવાધર્મયોઃ સદ્ગુણેણ સ્વં ભવિષ્યતીતિ ગોપિકાનામિવ દરિણીનામપિ તથાત્વાય
સ્નેહમજનમ્ । દેહાસ્કરણાત્ ન વિજાતીયત્વેન કામાભાવાઃ । વદૈવ ક્ષણિતો ચો વેણુઃ । આકસિકઃ
હન્દવિશેષો મનોહારી ક્ષયનાત્મકઃ । સ વેદેણોર્નિર્ગતઃ, તત્સમ્બન્ધાદન્યેડપિ શબ્દાશ્ચિત્તવશકા इति
રઘુપદમ્ । દ્વન્દ્વેન સ્વગાથાં વશીકરણં સિદ્ધમેવ । રશનીમેવોપયોગો ભવિષ્યતીતિપ્રતીતિજનનાદ્વજ્રક-
ત્વમ્ । અતો રવેણ વશિતચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણસમીપે આસત્ત ઉપવિષ્ટા જાતાઃ । યથા
પ્રાયમુપવિશતિ, યથં કૃષ્ણમનૂરવિષ્ટાઃ । નનુ સ્ત્રિયોડન્યસ્ય કથમન્યસા ગૃહેડન્યસ્ય સમીપે ઉપવિષ્ટા
इति, तत्राह कृष्णस्य कृष्णसारस्य गृहिण्य इति । कृष्ण इति वास्तव्य गृहिण्यो जाताः । वशित-

તુલસીની ગંધમાં રહેલી ઉત્તમતા કોઈ સાર્ત્તિક પુરુષોને અનુભવથી જણાવેલી છે. આ પ્રમાણે તુલસી
આવા ઉત્તમ ગંધવાળી છે, તેથી ભગવાન્ તેની માફા ધારણ કરે છે. તેથી—તુલસી પ્રિય હોવાથી ભગ-
વાન્ તેની માફા ધારણ કરે છે તેથી—અર્થારે આપણે પણ ભગવાનને પ્રિય થઈ શકે ત્યારે ભગવાન્ આપણને
અથવા આપણા ધર્મોને પણ ધારણ કરશેઃ આવા હેતુથી કૃષ્ણસાર હરણુની સ્ત્રીઓની અર્હા જણાવેલી
પ્રવૃત્તિ થાય છે. કૃષ્ણસાર હરણુનો તો પેદમાં ઉપયોગ થએલો છે, તેથી લક્ષિતમાં વિનિયોગ કરવાને
માટે તેમની સ્ત્રીઓની—હરિણીઓની—અવૃત્તિ થાય છે.

વળી, પ્રવૃત્તીન્—અર્થા પ્રેમવાળા—સેવક ગોપાન્ પશ્ચા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે.
(પ્રેમવાળાના ખભા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેથી અપણે—ગોપીઓ—પ્રિય ધઈ શકે
ત્યારે આપણને પણ ધારણ કરશે એમ તાત્પર્ય છે.) કદા એટલે કહાલિત્ (ભગવાન્ એ પ્રમાણે
શ્રીહસ્ત રાખે છે.) અથવા તો ‘આશા હોય ત્યારે ભૂતકાલની માફક’ (પાણિનિ ડ. ડ. ૧૭૨)
એ સ્વપ્રમાણે ‘ભગવાન્ ત્યારે ગાન કરે’ એમ ગોપાલ મધ્યમાં ગાનની ઇચ્છા કરે છે. એમ
ગોપાલમાં ભગવાન્ માટે તેવો એક અને સેવાધર્મે હોવાથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે કરે છે, અર્થાત્ તેમના
ખભા ઉપર શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેમ અમારા પણ એક અને સેવાધર્મને લીધે તે પ્રમાણે ઘરો—
અમને અથવા અમારા ધર્મને ધારણ કરશે—એમ ગોપિકાઓની માફક હરિણીઓ પણ તેમ થાય
તે માટે એકથી ભગવાનનું ભજન કરે છે. હરિણીઓને દેહનું સ્મરણ નહિ રહેવાથી, ભગવાન્ વિજાતીય
॥ તેથી તેમની સાથે કામ ન થાય એવું જાન તેમને નથી. તે જ સગાથે વેણુ વગાડ્યો. આદરમાત્ મનને.
હરણ કરનારો અમુક શબ્દ થાય તે કવણુન્, વેણુનો નાદ, કહેવાય છે. તે શબ્દ ત્યારે વેણુમાંથી નીકળ્યો
ત્યારે તેના—વેણુના—સંબંધથી બીજા પણ શબ્દો ચિત્તને હસ્ત્રાસ યરો, એ હેતુથી રચ પદ વાપરવામાં
આવ્યું છે. (જે અવાજ પાટળથી થાય છે તે ‘રવ’ કહેવાય છે. પહેલાંનો અવાજ ચિત્તને હસ્ત્રારો હોવાથી
પછીનો પણ અવાજ તેવો જ છે એમ જણાવવા રચ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો ॥ એમ તાત્પર્ય
છે.) શબ્દથી હરણો વશ કરવામાં આવે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે. હમણાં જ આપણે ઉપયોગ થયે
એવી દૃઢ માન્યતા વેણુના નાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે વેણુનાદ અનને ઠગનારો, હસ્ત્રારો, છે.
(‘ઉપયોગ’ એટલે નામિકના જેવો ઉપયોગ એ પ્રમાણે અર્થ છે. વેણુનાદનો એવો પ્રભાવ છે કે હરિણી-
ઓમાં પણ આવી લાવ થાય છે તો પછી બીજા સ્ત્રીઓની વાત જ શી કરતી ? એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી
વેણુનાદથી જેમનાં ચિત્ત દરાએલાં છે એવી હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેઠી, જેમ મરણ પામતા મુખી
ઉપવાસ કરીને માણસ બેસે છે તેમ તે હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેઠી.

અરે ! બીજાની સ્ત્રીઓ બીજાને વેર બીજાની પાસે કેમ બેઠી ? આ પ્રમાણે સંક્રા થાય ‘તો તેનું
અપાપાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે રુષ્ણગૃહિણ્યાઃ, આ હરિણીઓ કૃષ્ણની, કૃષ્ણસાર મૃગની, ગૃહિણીઓ

વિત્તત્વાદ્વા રૂપં વિસ્તૃત્ય શબ્દમાત્રાભિનિવિષ્ટા જાતાઃ । વેણુનાદેન વા સાનુભાવેન કૃષ્ણસારેઽપિ કૃષ્ણ-
મત્તા કૃષ્ણમેવાન્વાસત । નન્તુ કૃષ્ણસારેઽપિ કૃષ્ણાશ્રમાત્ સર્વોઽપિ વર્તત્વં ઇતિ તં પરિત્યજ્ય કપમા-
ગતા ઇત્યત આદિ ગુણગણાર્ણમિતિ । કૃષ્ણસારે ઈકો દ્વી વા ગુણો । સત્ત્વો સત્રેવ ભગવાન્ ગચ્છતિ,
તત્રૈવ તમનુગત્ય સર્વાં એવ હરિણ્યો વિમુક્તગૃહાશ્ચ જાતાઃ ગૃહં ચમિધ્યામ્ય ઇલાશામપિ લક્ષ્મણઃ ।
(સાન્નિધ્યેન ભગવદ્રસઃ પીત ઇતિ લઙ્ઘસ્વાદુમાવાઃ ગોવિકા ઇવ તદેકપચ જાતાઃ । પત્રત્રયનેપુ
સ્થપ્રિયાનયનસાદૃશ્યદર્શનેન વાદ્યેન ભાવેન વાઃ પચયતિ વાદ્યેનૈવૈવા ચપિ પર્યવતીતિ, પદાસામપિ
તત્ત્વજાતીયભાવોત્પત્તિઃ, સત્રૈવ વેણુકળનં વ । એવ એવામિતીવામૃતવીજાલકં રવપદમુતમ્ । યત-
સ્ત્વચ્છ્રવણેઽત્યાર્તિસત્તાપશમનં વ સમ્પદયતે । અતઃ સ્વદ્વાન્તોર્કિયુક્તા ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥)

પરં તથાપ્રકારેણ વેણુનાદં નિરૂપ્ય, ગુણાતીતપ્રકારેણ ત્રિષા નિરૂપયન્ વેણુનાદૈત ભગવાન્ જગ-
દૈવ ચશીકૃતવાનિત્યાદિ કુન્દદામેતિ દ્વામ્યાપ્ ।

છે. આ કૃષ્ણ છે તેથી તેઓ કૃષ્ણનાં હૃદિણી થયાં. (કૃષ્ણસાર હરણ કૃષ્ણ—કૃષ્ણો—છે, અને ભગવાન્
પણ કૃષ્ણ—કૃષ્ણ—છે, તેથી હૃદિણીઓ કૃષ્ણ ભગવાનની હૃદિણીઓ યદ્ય એમ તાત્પર્ય છે.) અથવા તો
હૃદિણીઓનાં ચિત્ત હૃદયએલાં હોવાથી તેઓ રૂપને ભૂલી માત્ર શબ્દમાં આસક્ત થઈ. અથવા તો પ્રભાવ-
વાળા વેણુનાદને કીધે કાળાં હરણમાં પણ ‘આ કૃષ્ણ છે’ એવી બુદ્ધિ થવાથી હૃદિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની
પાસે જ બેઠી.

અરે ! કૃષ્ણસારમાં—કાળા હરણમાં—પણ કૃષ્ણનો ગ્રમ થાય છે તેથી અને તેમાં કૃષ્ણ શબ્દ
પણ રહેલો છે તેથી તે કૃષ્ણસાર હરણને લાગુને શ્રીકૃષ્ણની પાસે આ હૃદિણીઓ કેમ આવી ? આ પ્રમાણે
શંકા થતાં ગોપીજન કહે છે કે ગુણગણાર્ણમ્, શુભોના સમૂહોના સાગર. (આ=આરે તરફ, કૃષ્ણમ્=
જહુ આરે તરફ જેમાં જહુ છે તે આ+કૃષ્ણ=આર્ણ=સમુદ્ર કહેવાય છે.) કૃષ્ણસાર હરણમાં એક
અથવા બે શુભો હોય, (પણ ભગવાન્ તો શુભોના સાગર છે.) તેથી ત્યાં ભગવાન્ ત્ય છે ત્યાં જ તેમની
પાછળ જઈને બધી જ હૃદિણીઓએ ઘરની આશા લાલ દીધી, અર્થાત્ ‘અધે ઘેર જહુ’ એવી આશાનો
પણ તેમણે લાગ કર્યો.

(હૃદિણીઓએ ભગવાનની પાસે રહીને ભગવદ્રસનું પાન કર્યું; તેથી તેમને ભગવદ્રસનો સ્વાદ પ્રાપ્ત
થવાથી ગોપીઓની માફક તેઓ તેમાં જ—ભગવાનમાં જ—આસક્ત થઈ ગઈ. આ હૃદિણીઓનાં નેત્રો
પોતાની પ્રિયાઓનાં નેત્રો જેવાં છે એમ જોવાથી ભગવાન્ જેવા ભાવથી પોતાની પ્રિયાઓને જુવે
તેવા જ ભાવથી આ હૃદિણીઓને પણ જુવે છે. તેથી આ હૃદિણીઓમાં પણ તે ગોપીઓના જેવો જ
ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ પ્રમાણે ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. તેથી જ આ નાદ માટે રવ શબ્દ
માપરવામાં આવ્યો છે. ર એટલે અગ્નિ, અને ચ એટલે અમૃત; અર્થાત્ રવ શબ્દથી અગ્નિ અને અમૃતનો
અર્થ જણાવવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે રવનું શ્રવણ થતાં થઈ જ જાતી (=અગ્નિ) થાય છે અને તે
તાપની શાન્તિ (=અમૃત) પણ થાય છે. તેથી ગોપીજનો અહીં ગોવિકા રવ એ પ્રમાણે પોતાનો
દાખલો આપે છે તે યોગ્ય છે.) ૧૮-૧૯

આ પ્રમાણે તથાપ્રકારે વેણુનાદનું વર્ણન કરીને, શુભાતીત પ્રકારે ત્રણ રીતે તેનું વર્ણન કરતાં
ગોપીજન કુન્દદામ એ યુગલમાં કહે છે કે ભગવાને વેણુનાદથી જન્મતને જ વશ કર્યું. (‘હે યોતમ !
વાયુ તેનું સૂત્ર છે’ જૂ. ઉ. ગ. છ. ૨ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વાયુ સર્વનું મૂળ છે, અને તેથી વાયુ વશ થતાં જ
આપું જુગત જ વશ થાય એમ તાત્પર્ય છે.)

કુન્દદામકૃતકૌતુકવેશો ગોપગોધનઘૃતો યમુનાયામ્ ।

નન્દસૂનુરનયે તવ વત્સો નર્મદઃ પ્રણયિનાં વિજહાર ॥ ૨૦ ॥

મન્દવાયુરુપવાત્યનુકૂલં માનયન્ મલયજસ્પર્શન ।

વન્દિનસ્તમુપદેવગણા યે વાચગીતચલિભિઃ પરિવહુઃ ॥ ૨૧ ॥

ઈહિ ભગવાન્ યમુનાયાં વિજહાર, તત્રાપિ પૂર્વોત્તરદશ્યામપેક્ષિતો વેણુનાદઃ પરિગૃષ્ણતે પ્રક-
રણિત્વાન્, પ્રકારવિરોધાભાવાદ્ ન પૃથગુચ્યઃ, તદ્વા ઉપદેવગણાઃ પરિવહુરિતિ સમ્બન્ધઃ । યમુનાયા-
મિતિ સામીપ્યસપ્તમી અધિકરણસપ્તમી ચા । ધર્મે ગવાં ગોપાલનાં ચ જલે સ્થિતિઃ સમ્ભવતિ । તત્ર
વિહારો ગોપૈઃ સહ જલક્રોડા ગવાં પ્રજ્ઞાલનાદિઃ । સર્વજોદ્દેગશાન્ત્યર્થે વેણુનાદઃ સહકારી । તદ્વાતી-
મનહૃતત્વનાશરૂપ જલહ્વારગાદ કુન્દદામેતિ । શ્લાઘરણાચલહ્વારા મહિષ્યન્ત્રેભઃ, પુષ્પાલહ્વારા ત
મહિષ્યન્ત્રીલાશરૂપ ઉદય નિરુપ્યતે । કુન્દદામ્ના કૃતઃ કૌતુકવેશો યસ્ય । વામાન્વનેકપ્રકારાગિ ।
તૈસ્થા વેશો નિર્માયતે યથા જલઘ્નુતો મવતિ । અત્ર તુ યદૈવ હાસ્યસ ઉત્પત્તે તથૈવ નિર્માયત

હે પાપરહિત યશોદા । હોલરની માળાથી જેમણે રમતનો વેશ ધારણ
કરેલો છે, ગોપ અને ગાયોરૂપી ધનથી જે વીંટાએલા છે, અને પોતાનામાં
રોડે રાખનારને જે સુખ આપનાર છે એવા નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સ
ન્યારે યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે ચંદનના સ્પર્શવાળો મંદ વાયુ
સન્માન કરતો અનુકૂલ રીતે વાય છે, અને જે ઉપદેવના સમૂહો છે
તેઓ અંદિજનો યદિ વાગિન, ગીત અને પૂજનાં સાધનો સહિત તેમની
આસપાસ વીંટાઈ જાય છે. ૨૦-૨૧

ન્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે ગન્ધર્વ વગેરે ઉપદેવના સમૂહો વીંટાઈ ગયા
એ પ્રમાણે શ્લોકમાં પહેલો સંબંધ છે. ન્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે પશુ પહેલાંની
સ્થિતિમાં અર્થાત્ રમતનો વેશ ધારણ કરવાની સ્થિતિમાં, અને પછીની સ્થિતિમાં અર્થાત્ જલક્રોડા વગેરે
વિહારની સ્થિતિમાં જેની જરૂર છે એવો વેણુનાદ ભગવાન્ કરે છે, કારણ કે આ વેણુનાદનું પ્રકરણ છે.
અને વેણુનાદનો જુલો પ્રકાર નહિ હોવાથી તે—વેણુનાદ—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યો નથી. યમુના-
યામ્, યમુનાજીમાં, એ સાતમી વિભક્તિ સમીપ્યપ્ચાન્ના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે, અથવા તો
સ્થાનના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે. કારણ કે ઉનાળામાં ગાયો અને ગોપાલો જગમાં રહે એ સંભવ
છે. યમુનાજીમાં વિહાર એટલે ગોપો સાથે જલક્રીડા, અને ગાયોને નવરાવવાનું વગેરે કાર્ય. ઉદ્દેગની
શાન્તિ થાય તે માટે સર્વત્ર વેણુનાદ સહકારી—સાથે કાર્ય કરનારો—છે.

તે સમયે ભગવાને અવંકારો ધારણ કરેલાં નહિ હોય એમ શંકા થતાં ગોપીજન કુન્દદામ ઇત્યાદિ
શબ્દોથી અવંકારનું વર્ણન કરે છે. વત્સ, અભરણ વગેરે અવંકારો તો હશે જ પરંતુ પુષ્પના અવંકારો
નહિ હોય (અથવામાં શુંગર દરમાં પુષ્પોના અવંકાર થયેલા હોય, પશુ તે હરમાયાથી ઉતારી લીધા હશે,
તેથી પુષ્પના અવંકારો નહિ હોય એમ જાય છે); આ પ્રમાણે શંકા થાય, તેથી પુષ્પના અવંકારોનું જ
વર્ણન કરવામાં આવે છે. રીતરની માળાથી કરેલો જે રમતનો વેશ જેમણે એવા ભગવાન્ છે. (‘કરેલો’
શબ્દ એમ જણાયે છે કે ભગવાને પુષ્પોના બીજા અવંકારો ધારણ કરેલા છે.) માળાઓ બાંધુબંધ વગેરે
અનેક પ્રકારની હોય છે. આ માળાઓથી એવા પ્રકારનો—શુંગર રસમાં ઉપયોગી—વેશ કરવામાં આવે
છે કે તે વેશ વધે આશ્ચર્ય થાય. અર્થ તો જેનાથી હાસ્ય રસ ઉત્પન્ન થાય તેવો જ વેશ કરવામાં આવે
છે. (શ્લોકમાં જે કૌતુક પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે આ વેશ હાસ્યરસમાં ઉપયોગી છે.)

इति । नन्वेतादृशीं प्राकृतलीलां भगवान् कथं कृतवानित्याशङ्कयामाहुः नन्दसूनुस्तथ वत्स इति । यथा लीलाया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलाया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति । अनेन इति सम्बोधनं श्रोधा-
भावाय विभासायै च । तत्र च वत्सो जातः । अनेन त्वं गोरूपेति सर्वगुणरसानभिज्ञत्वं सूचितम् ।
अन्यथा चत्सलवन्धनलीलां न कुर्यात् । मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञायते ।
तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्सपि तथा । पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेऽप्रिमविशेषणेन । मित्र,
प्रणयिनां नर्मदः । ये केचन ज्ञेहयुक्तः, यथैव ते स्निग्धा भवन्ति, तथैव लीलां करोतीति । अनेन
सर्वत्रैव हेतुरुक्तः । तत्रैव लीलासवत्या क्रीडा स विहारः । सोऽत्र जलक्रीडा नृलक्रीडा वेषुवादन-
क्रीडा च ज्ञेया । अन्यथा वाद्यादीनामुपयोगो न स्यात् । विद्यावन्तो हि वशीकर्तव्याः । तत्र विद्यो-
त्पादकौ वायुः । वेषाश्च तदाधारभूताः । तत्राप्युपदेवगणा वन्दिनश्च यद्विर्विद्याप्रकटनपराः । अतो-
ऽन्यापेक्षया तेषु विशेष उक्तः । प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति । मन्दो वायुः अनुकूलं यथा

અરે ! ભગવાને આવી પ્રાકૃત—ગામડીઆઓની—લીલા કેમ કરી ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપી-
જન કહે છે કે નન્દસુત્રુઃ તથ વત્સઃ, નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સ. જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના
પુત્ર થાય છે તે જ લીલાથી પ્રાકૃત લીલા પણ કરે છે. (અર્થ નિવૃદ્ધાત્મગતિઃ, ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૧૬, એ
શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન્ ઓપના પુત્ર છે અને આવી પ્રાચલીલા કરે છે.) યશોદાજીને
માટે મંત્રણે, હે પાપરહિત સ્ત્રી, એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનું પ્રયોજન એ કે યશોદા-
જીને ક્રોધ ન થાય અને વિશ્વાસ રહે. (મજજાજકુમાર આચીને નવચલવાનું વગેરે કાર્યે કરે છે—આ
પ્રમાણે કહેવાથી યશોદાજીને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થાય. આ ન બને એટલા માટે ગોપીજનો જનણે એ
પ્રમાણે સંબોધન કરે છે, કારણ કે જે સનયા—પાપરહિત—છે તેને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થતો નથી
એમ વાત્પર્ય છે.) વળી, જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના પુત્ર થયા તે લીલાથી જ તમારા વત્સ પણ થયા
છે. આ ઉપરથી એમ સૂચવાય છે કે તમે—યશોદાજી—આપણે છે અને તેથી સર્વ શ્રમ રસને જાણતાં
નથી. એ તેમ ન હોત—જે યશોદાજી શ્રમ રસને જાણતાં હોત—તો ભગવાનનું માહત્ત્ય જાણવાથી
તે ભગવાનને ખાંડણીઆ સાથે બાંધવાની લીલા ન કરત. જનણે—હે પાપરહિત, નિર્દોષ, સ્ત્રી—જે
સંબોધન નન્દસુત્રુઃ અને તથ વત્સઃ એ બેની વચ્ચે મૂકવામાં આવેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે નન્દ
અને યશોદાજી એ બન્નેય દોષરહિત છે. ભગવાન્ આવાં નિર્દોષ યશોદાજીના પુત્ર છે એમ કહેવાથી
ભગવાન્ પણ દોષરહિત ॥ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રણયિનાં નર્મદઃ એ આગળનું વિશેષણ એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન્ પૂર્વેશુધવાળા અને અધિક છે.
(પોતાનામાં એક રાખનારને સુખ આપવું એ પુરુષોત્તમનો ધર્મ છે, તેથી તે પૂર્વેશુધવાળા છે એમ
વાત્પર્ય છે. આ તો પ્રણયિનાં નર્મદઃ એ વિશેષણનો વાત્પર્યર્થ આપવામાં આવ્યો. હવે તેનો વાચ્યાર્થ
આપવામાં આવે છે.) વળી, ભગવાન્ પ્રણયિનાં નર્મદઃ છે, અર્થાત્ જેઓ ભગવાનમાં એકવાળા છે તેઓ
જે લીલા કરવાથી ભગવાનમાં એકવાળા થાય તે જ લીલા ભગવાન્ કરે છે. (ભગવાન્ નન્દના પુત્ર છે
તેથી તે પ્રાકૃત લીલા કરે છે; અને ભગવાન્ પોતાનામાં એક રાખનારને સુખ આપે છે તેથી પણ તે
પ્રાકૃત લીલા કરે છે. આ પ્રાકૃત લીલા કરવામાં જે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.) આથી સર્વ જ—
નન્દસૂનુત્વમાં પણ—કારણ કહેવામાં આવ્યું. લીલામાં આસક્તિથી ભગવાન્ જે ક્રીડા કરે છે તે જ નિહાર
કહેવામાં આવે છે. અહીં આ નિહાર જલક્રીડા, નૃલક્રીડા અને વેલુ વગરવાની ક્રીડારૂપે છે એમ જાણવું.
આમ જો ન હોય તો—આ ત્રણેય ક્રીડા કહેવી ન હોય અને ક્રીડા જલક્રીડા જ કહેવી હોય તો—અત્રિ
વગેરેનો ઉપયોગ થાય નહિ. વિદ્યાવાળાઓને વશ કરવાના છે; તેમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન કરનાર વાયુ છે, (સન
વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ્ઞાન જણુ વિદ્યા છે. વાયુ વિદ્યાવાળાઓમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન કરનારો—જ્ઞાન ઉત્પન્ન
કરનારો—છે. મૈત્રી ઉપનિષદમાં અને સંગીતશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાયુથી સંવેદી ઉત્પત્તિ થાય છે.)

મન્વતિ તથા ઉપવાતીતિ । અનુકૂલં કુલસમીપે દિવં પ । અનેન શીલં નિરુપિતમ્ । મલયજસપર્શોન સહિત્વ ઇતિ સૌરમ્યમ્ । અનેન દાક્ષિણાલોડયં વાયુરિતિ નિરુપિતમ્ । મગવત્સરુપે દત્તેન યા મલયજેન સહમાવાદધિકૃતૈર્નિરુપકત્વેન અનુકૂલત્વમ્ । મલયજસ્પર્શઃ મલયજસ્યેવ યા સ્પર્શઃ । તથા સતિ તત્રત્યાગાં સર્વેપામેષ મગવદ્ભાવં સમ્પાદયિષ્યતીતિ । માનવ્યસિતિ । સ્વકીયૈહિમિર્નુર્ગઃ યથૈવ સન્માનતં મન્વતિ તથૈવ યાતીત્યતિવશ્યતા । સપદેવગણાશ્ચ મન્યર્વાદયશ્ચ ચન્દિનઃ કીર્તિનિરુપકા જાતાઃ । ગાયકાશ્ચ સન્તઃ । ય ઇતિ મગવદીયાઃ । વાદ્યગીતપૂજાસાધનૈઃ સામસરાજસસાપ્તિકૈઃ સહિતાઃ પરિવહુઃ । સર્વઐવાપેક્ષિતં કૃતવન્તઃ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥

ઇયં ગુણાતીતે પ્રકીર્ણતાં નિરુપ્ય યુગલદ્વયેન કેવલં મગવત્ પ્ય પરિવ્રમાહુઃ ઘત્સલ ઇતિ ।

અને દેવો તેના આધાર થએલા છે, (અર્થાત્ ગાનના આધારભૂત, ગાન કરનારાઓ થએલા છે.) તેમાં પણ ઉપદેવના સમૂહો અને બંદીઓ બહાર વિદ્યા પ્રકટ કરવામાં તત્પર હોય છે. (દેવોમાં પણ આ ઉપદેવો બહાર જઈને સર્વે સ્થળે આલવિદ્યાને ખાટે વિદ્યા પ્રકટ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી ખીબાઓ કરતાં તેમનામાં વિશેષ—પ્રાસ શુભ—કહેવામાં આવેલો છે.

વિદ્યાનું કારણ અનેલા વાયુનું ગોપીજન પ્રથમ વર્ણન કરે છે. મંદ વાયુ જેવી રીતે અનુકૂલ થાય તેવી રીતે વાયુ છે. અનુકૂલ એટલે યચુનાળના તટની પાસે અને ક્ષિત કરનાર. આ વિશેષણથી વાયુની શીતલતા વર્ણવવામાં આવી. ‘મંદનના સ્પર્શવાળો’ એ વિશેષણથી વાયુના સુગંધિપણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ વાયુ દક્ષિણ દિશાનો છે. અથવા તો ભગવાનના સ્વરૂપને લગાડેલા મંદનના સંબંધથી વાયુને વધારે શીતલતાવાળો જણાવેલો હોવાથી તે અનુકૂલ થાય છે. વાયુને મંદનનો સ્પર્શ થાય છે અથવા તો મંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તે વાયુ ભાં રહેલા—ભગવાનની પાસે રહેલા—અથવાને લગાવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરાવશે. (અનેતથા આરંભીને રતિનિરુપિતમ્ સુધી એક પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે, અને મગવત્સરુપે ઇલાદિમાં બીજે પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે. પહેલા પક્ષમાં સુગંધિપણું જણાવવામાં આવ્યું, અને બીજા પક્ષમાં શીતલતા અને સુગંધિપણું એ બે જણાવવામાં આવ્યાં છે. તેથી તે વાયુ અનુકૂલ છે, અર્થાત્ ક્ષિત કરનારો છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પહેલા પક્ષમાં વાયુને મંદનનો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે સુગંધિ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. બીજા પક્ષમાં વાયુને મંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે શીતલ અને સુગંધિ થાય છે. પહેલા પક્ષમાં આ વાયુ ભગવાનમાં પણ ભાવ જાગૃત કરે છે; અથવા બીજા પક્ષમાં ભગવાનની પાસે રહેલા બીજાઓમાં જ ભાવ જાગૃત કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

માનવન્ ચૈટલે ચન્માન કરતો (વાયુ). પોતાના ત્રણ ગુણોથી જેવી રીતે ભગવાનનું સન્માન થાય તેવી રીતે જ તે વાયુ વાય છે: આ પ્રમાણે તે વાયુ ભગવાનને લક્ષ્યો વશ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું. ઉપદેવના સમૂહો—ગંધર્વો વગેરે—બંદીઓ એટલે પ્રીતિનું નિરૂપણ કરનારા થયા, અને ગાન કરનારા પણ થયા. (ગાયકાશ્ચ એમાં ચ ॥ તેથી એમ જણાય ॥ કે ગંધર્વો વગેરે વાલ્મીકિ વગાડનારા અને પૂર્ણ કરનારા પણ થયા. વાલ્મીકિ વગેરે સાક્ષિય કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ગન્ધર્વો તેવા યજ્ઞને ભગવાનની મારે બાંધુ વીરટાઈ ગયા એમ તાત્પર્ય છે.) વે, જે, પદ એમ જણાવે છે કે ગન્ધર્વો વગેરે ભગવદીય છે. તે ગંધર્વો તામસ વાલ્મીકિ, રાવસ ગીત, અને સાત્વિક પૂર્વનાં સાધનો સહિત ભગવાનની આસપાસ વીરટાઈ ગયા, અને સર્વ રસયો જરૂરી હોય જેવી સેવા કરવા લાગ્યા. ૨૦-૨૧

આ પ્રમાણે શુણ્ઘાવીતના ત્રણ પ્રકારોમાં પ્રકીર્ણ—પરચુરણ—પ્રકાર વર્ણવીને ગોપીજન વત્સલ: ઇલાદિ બે યુગલમાં રૂપ ભગવાનનું જ ચરિત્ર કહે છે. (શુણ્ઘાવીતના ત્રણ પ્રકાર વર્ણવવાના દ્વતા. તેમાંની એક પરચુરણ પ્રકારનો ભેદ ગયા યુગલમાં વર્ણવવામાં આવ્યો. અહીં જાવના સેટથી યુગલ યોગનાર ગોપીજનોમાં ભેદ છે. સ્વરૂપથી ભેદ તો સામાન્ય રીતે હોય છે એમ પહેલાં પણ કહેવામાં આવ્યું હતું, તેથી નિરુપ્ય શાહુ એમાં સમાન કર્યાં છે એમ જાણવું.)

યત્સલો જ્ઞાનગર્વાં યદગ્રાંથો યન્યમાનચરણઃ પથિ વૃદ્ધેઃ ।
 કૃત્સ્નગોધનમુપોહ્ય દિનાન્તે ગીતવેણુરનુગેઢિતકીર્તિઃ ॥ ૨૨ ॥
 ઉત્સર્વં શ્રમંરુચાપિ દૃશીનામુન્નયન્ સુરરજદહુરિતસ્રજ્ઞ ।
 દિત્સયૈતિ સુહૃવાશિષ્ણ એવં દેવકીજઠરમૂઢુરારાજઃ ॥ ૨૩ ॥

મગવાન્ યદ્ ગોઢુલં ગોષ્ઠે સમાનયતિ તત્ કૃપયા । અન્યથા દુઃસ્વામયિ લીલાયાં વ્યાપૃતા
 ગાવો મુચ્ચેરન્ । તથા ગોપિકાઃ । ધર્મં કૃપયૈવ મત્તનાનન્દાનુભવાર્થં તથા કરોતિ । અથ હેતુઃ યદગ્રાંથ
 इति । यद् यस्मात् कारणात् अगं पर्यंतं धारयतीति । यति भजनानन्दं न दद्यात् तदा गोवर्धनोद्धरणं
 न कुर्यात् । एतद्ભગવાન્માહ્વાત્પ્યે સર્વવર્તનીત્તમિતિ જ્ઞાપયિતુમાદ્ પથિ વૃદ્ધેર્વંન્ધમાનચરણા इति । कृच्छ्राः
 रुषंको विपुणाः । ચત્તુરેરેવ મગવાન્ સેવ્યો મયતિ । અથઃ કૃત્સ્નમેષ ગોધનમુપોહ્ય ત્વાઃ દૃષ્ટ-
 कृत्य, उप सनीरे समाहृत्य वा । દિનાન્તે इति । अथे वनस्थितेरनुब्रुवात् । लीलाम्बरस्य च विकी-
 र्णितत्वात् । ગીતવેણુર્ગાથઃ અમાપનોદનાર્થં જગજ્ઞાનાં જ્ઞાપનાર્થં ચ । अस्य नादस्तामे कार्यं यच्छक्यम् ।

પર્વત ધારણ કરવાસ હોનાથી જગ અને ગાયો ઉપર પ્રેમવાળા,
 સ્તંભોમાં વૃદ્ધો જેમનાં ચરણારવિન્દને નમન કરે છે તેવા, વેણુ વગાડતા,
 સેવકો જેમની કીર્તિની પ્રશંસા કરે છે એવા, ગાયોની ખરીઓની રમથી
 છવાઈ ગએલી ભાગાવાળા, દેવકીના જઠરમાં રહેલા આ અન્ન દિવસના અંતે
 સર્વે ગોધનને પાસે લાવી, અમની કાન્તિથી પણ ગોપીઓની દૃષ્ટિને ઉત્તન
 કરતા મિત્રોને આપીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી પધારે છે. ૨૨-૨૩

ભગવાન્ ગાયોના સમૂહને ગોઠમાં—તેજઃક્રમાં—જે લાવે છે તે કૃષ્ણને લીધે લાવે છે. જો આમ
 ન હોય—જો ભગવાન્ તેવી કૃપા ન કરે—તો એક જ લીલામાં આશક્ત યજ્ઞેલી ગાયોને મોઢ મળે,
 અને ગોપિકાઓને પણ મોઢ મળે. (પ્રત્યેક ભગવાનની દૃષ્ટિ જ્યેષ્ઠ લીલાનો રમ અંત વિનાનો મહારમ
 છે, તેથી એક રમમાં લીન યજ્ઞેલીઓને પોતાનું પણ લાવ ન રહે તો પછી બીજાનું તો જાન ક્યાંથી જ
 રહે એમ તદ્દપર્ય છે. પ્રજ્ઞમયામ્ પદમાં પ્રજ્ઞ યજ્ઞનો અર્થ ગોપીઓ છે એવા આશયથી ઈમહાપ્રમુલ
 આશ્ચ કરે છે કે ગોપિકાઓને પણ મોઢ મળે.) પરંતુ ભગવાન્ કૃષ્ણને લીધે જ તેઓને—ગાયો અને
 ગોપીઓનો—ભજનાનન્દનો અનુભવ કરાવવા તે પ્રમાણે કરે છે. અનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે
 છે કે યદગ્રામઃ. યત્ જે કારણને લીધે અગં પર્વતને ધારયતિ ભગવાન્ ધારણ કરે છે તે કારણથી દિવ-
 સના અંતે ગાયોને મજમાં લાવે છે. જો ગાયો અને ગોપીઓને ભજનાનન્દ આપવો ન હોત તો ભગ-
 વાન્ ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ ન કરત. આ—ગોવર્ધન ધારણ કરવારૂપી—ભગવાનનું મહાત્મ્ય સર્વને
 બાધીતું છે એમ દર્શાવવા માટે ગોપીજન કહે છે કે પથિ વૃદ્ધેર્વંન્ધમાનચરણાઃ, સ્તંભોમાં વૃદ્ધો જેમનાં
 ચરણારવિન્દને નમન કરે છે એવા ભગવાન છે. વૃદ્ધો સર્વ પ્રકારે નિપુણ હોય છે. જે બહુ બલુનાશ્યો
 છે તે જ ભગવાનની સેવા કરી શકે. તેથી અધ્યાય ગોધનને વનલીલામાંથી છૂટું પાડી અથવા પાસે એકડું
 કરીને ભગવાન્ દિવસને અંતે પધારે છે. દિનાન્તે એટલે દિવસને અંતે (ભગવાન પધારે છે), કારણ કે
 પછીથી સતીએ વનમાં રહેલું યોગ્ય નથી, અને ભજવાનને બીજી લીલા—સતીએ વનમાં સ્વામિનીઓ
 સાથે લીલા—કરવાની ઇચ્છા છે. અમ દૂર કરવા માટે અને મજમાં રહેલાંઓને પોતે પધારે એમ
 વજાવવા ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. આ વેણુજનું કાર્ય—દિવસનો તાપ મટાડવાનું કાર્ય—અગમ્ય
 સુગતમાં રહેવામાં અપરો.

ગોપિકા ઇવ કૃતાયોઃ કરોતીતિ ન, ચિન્તુ ગોપાનપીતિ ક્ષાયયિતું વલ્લભસ્તોત્રમાદ્ય અનુગેહિતકીર્તિ-
રિતિ । અનુગૈઃ સેવકૈરીહિતા કીર્તિર્વિચ્છ । અનેન રાત્રો રેપમપિ ગાનમુકં ભવતિ, યથા દિવસે
ગોપિકાનામ્ । અન્યેષાં સર્વેષાં વિરોધો ન ભવેત્ । પ્વાટશ્ચ સાયં સ્વભવેવ જાનાતીતિ સ્વયમેવ
કરોતીત્યાદ્યુઃ ઉત્સવમિતિ । શ્રમરુચા મ્જસ્યદશામુત્સવમુન્નયન્ આશિષો દિત્સયા પ્તીતિસન્નવન્મઃ ।
શ્રમયુક્તઃ ક્લુપ્ત કાન્તિઃ । મગવતઃ શ્રમાભાવપક્ષે પ્રદર્શનમાત્રપરત્વમ્ । અલિ શ્રમ ઇતિચિદ્ધાન્તઃ ।
'મર્તા સન્ ધ્રિયમાણો વિમર્તિ', 'એકો દેવો વહુષા નિવિષ્ટઃ', 'યદા મારં તન્દયતે સ મર્તું નિધાવ
મારં પુનરસ્તદેતિ' ઇતિશ્રુતેઃ સર્વપર્માશ્રયત્વાચ । વિરુદ્ધસર્વપર્માશ્રયત્વાદગ્નાન્વોઽપિ । ન તુ કેવલમશ્રાન્ત
ઇવ । શ્રમઃ સુખકારક ઇત્યપરે । તત્સમ્યન્ધિની રુદ્ધ શ્રમરુક્ । સા નાયકમત્તા સ્ત્રીણાં ન દિતકારિણી ।
તથાપ્યસ્માકં દ્વિતકારિણ્યેષ જ્ઞાતેભ્યઃ દૃષ્ટીનામુત્સવમુન્નયન્નિતિ । દર્શિર્દર્શનમ્ । યદિ મગવાન્
આત્નો ન ભવેન્, તદા સીમં ગચ્છેન્ । તદા દૃષ્ટીનાં પરમાનન્દસન્નવતિર્ન સ્માત્ । કુર્ધ્વ નયસિતિ
સંપાતે દૃષ્ટીનાં ચ આનન્દઃ સ્થિતઃ યાવાન્, તદપેક્ષ્યાપિકં કૃત્તવાનિત્યરઃ । મગવત્કૌર્ષેઃ સર્વપુરુષાર્થ-
વાત્સલ્ય પ્રકારં ષદન્ શ્રમમુપપાદયતિ સુરરજસુરિતચ્છગિતિ । ગોસુરરજોભિચ્છુરિતા ગ્વાતાઃ

ભગવાન્ દક્ષત ગોપીઓને જ કૃપાર્થે કરે છે એમ નથી, પરંતુ ગોપીને પણ કૃપાર્થે કરે છે એમ
દર્શાવવા ગોપી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે એમ અનુગેહિતકીર્તિ, સેવકોથી જેમની કીર્તિની પ્રશંસા
થાય છે, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. અનુગોથી—સેવકોથી—પ્રશંસા કરાએલી છે જેમની એવા
ભગવાન્ છે. આથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે જેમ દિવસે ગોપીઓ ભગવાનની કીર્તિનું ગાન કરે છે તેમ
રાત્રે ગોપી પણ કરે છે. જે આ પ્રમાણે ન હોય તો ગદ્યાનો નિરોધ થાય નહિ.

આવા બહુતોનું કાર્ય ભગવાન્ પોતે જ બાંહે છે તેથી તે પોતે જ કરે છે, નાદથી કરતા નથી, એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઉત્સવમ્. શ્રમની ક્રાન્તિથી વચમાં રહેલાંઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા
આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ પધારે છેઃ આ પ્રમાણે પ્રલોકમાં પહોંતો સંબંધ છે. શ્રમવાળી
ક્રાન્તિ. ભગવાનને શ્રમ ન થાય એ મત પ્રમાણે ભગવાનનો શ્રમ મત્ર દેખાડવાનો જ છે, ખરેખરે
નથી. ભગવાનને શ્રમ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત છે, કારણ કે 'લાતાં હોઈ ભરાતાં પાણી કરે છે', 'એક દેવ
ખડુ પ્રકારે રહેલા છે' 'અપરે ભાદરવી વંદા થાય છે ત્યારે તે ભાર પાણી કરવા માટે હોઈને નીમી
અદૃશ્ય ધર્મ જાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને ભગવાન્ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે તે સિદ્ધાન્ત તે પ્રમાણે સિદ્ધ
કરે છે. ભગવાન્ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે, તેથી તેમને શ્રમ નથી પણ હોતો, પરંતુ ભગવાન્ માત્ર
શ્રમરહિત જ છે એમ નથી. કેટલાક કહે છે કે આ શ્રમ મુખ કરનારો છે. આવા શ્રમના સંબંધવાળી
ક્રાન્તિ તે શ્રમની ક્રાન્તિ. (શ્રમ મુખ કરનારો છે એ મત પ્રમાણે આમ કહેવામાં આવ્યું છે.) નાયકમાં
રહેલી શ્રમની ક્રાન્તિ સ્ત્રીઓનું હિત કરનારી નથી હોતી, છતાં પણ આમરૂં તો હિત કરનારી જ ધર્મ એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે દર્શાનામુત્સવમુન્નયન્, દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા ભગવાન્ દર્શિ એટલે દર્શન.
જે ભગવાન્ ધાકી ગયા ન હોય તો તે જલદીથી પધારી બાધ, અને તેથી દૃષ્ટિનો પરમાનન્દ, દર્શનથી
યજ્ઞેલી પરમાનન્દ, દટી રહે નહિ. (અહીં નેત્રાણામ્, નેત્રોનો, જે પદ અધ્યાપકાર છે. અર્થાત્ મૂળ
પ્રલોકમાં 'દર્શનના સંગંધવાળો નેત્રોનો ઉત્સવ' કહેવામાં આવેલો છે. ભગવાનનાં દર્શનથી ગોપીજનોને
પરમાનન્દ થાય છે. ભગવાન્ જલદીથી પોતાના પામમાં પધારી બાધ તો એ પરમાનન્દ પધારે સગાય
દટી ન રહે; પરંતુ ભગવાન્ શ્રમવાળા હોવાથી ધીરે ધીરે પધારે તો પરમાનન્દ લાંબો સમય દટી રહે.
આ રીતે શ્રમવાળી ક્રાન્તિ પણ ગોપીજનોનું હિત કરનારી છે.) સંપાતમાં દર્શનનો જે આનન્દ જેટલો છે
તેનાથી પણ અધિક આનન્દ ભગવાને કર્યો એ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે ઉન્નયન્, ઉન્નયમ્ જાણે
નયન્ લઈ જતા.

ભગવાનની કીર્તિ સર્વ પુરુષાર્થો આપનારી છે એ બ્રહ્માવશ પ્રકાર દર્શાવતાં સુરરજસુરિતચ્છ
એ શબ્દોથી ગોપીજન પ્રસૂનો શ્રમ થોડ્ય છે એમ જણાવે છે. (કીર્તિરૂપ માળામાં સર્વ પુરુષાર્થ કહેવાય છે;

યથા હૃદયાર્દ્રો, પતિસ્તુ નશ્વત્રાણમેવ ધ્રુવતિ, યથા વૈવસ્વાં જાતા, પરં મુરલ્યોઽભ્યાસમેવ । इदं सर्वं कार्यं वेणुनादसाध्यमिति प्रकरणीतत्वात् ज्ञेयम् ।

(અથવા, દત્તાસ્તુ મગવદ્વિરદેષાતાં શ્વિત્ સ્વામિભવિતપ્રકારેણ તદ્વક્તસદ્વ્યતિરેષેણ નૈવાસાનુ-
ત્સવો મયતીત્યાત્માં એવ લિતાઃ । પરં દૃશીનાં વર્ચનં મુસ્ત્યમિતિ તેનેવોત્સવોત્તયનમુચ્યતે । યથા વ
આર્તાનામસાકં દૃશીનામિતિ સમાસો જ્ઞેય । આર્તશ્વદ્યસ ઝસોઽપિ હાન્વસઃ । ન હિ દૃશીનામે-
વાર્તત્વમત્ર વિચક્ષિતમ્ । પ્રકારાન્તરેણાપિ તત્ત્વરૂપરસાસ્વાદવસઃ સ્વામિન્ય્વ ઇતિ સર્વેન્દ્રિયાણામેવાર્તત્વ-
સામ્યવાત્ । વર્ણવ સર્વજ્ઞોત્સવે પુનરાશ્લિષોઽનમીપ્સિતત્વેનામે વહિત્સોઽકિરપ્યનુપપન્ના સ્યાત્ । દૃશીના-
મુત્સવો વહિરેષ । અન્તરુત્સવસ્ય ત્વચિકરણં મનઃ, તસ્યાગ્રપ્તવાન સ ઇદાનીમ્, પરમમે સમ્મોગસામ-
યિકદર્શને ભવિષ્યતીતિજ્ઞાપનાચોર્ધ્વમિત્યુક્તમ્ । યથા 'ગોપ્યો વિદક્ષિતદૃશોઽન્યગમન્ સમેતાઃ' इत्यत्र
वर्णनानन्तरमपि दृशां विदक्षितत्वम्, एवमत्रापि ज्ञेयम् । अत्र एव दृशीनामिति । सम्यग्यपठ्यानु-
त्सवस्य व्रतसम्बन्धितमेव प्राप्यते । तत्रापि भगवत्कर्तृकनयनोक्ता वासां वदितरसवोऽपि भिद्यमाणा

ભગવાન્ દેવકીર્માંથી પ્રકટ થયા છે, પરંતુ આપણને જ—ગોપીઓને જ—મુખ આપે છે. આ બાંધુ કાંઈ
વેણુનાદથી સિદ્ધ થાય છે એમ વેણુનાદના પ્રકરણ ઉપરથી બાણુ.

(અથવા તો આ યુગલનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો એમ શ્રીવિદુલનાથજી આપણે કહે છે.) આ ગોપી-
ઓ તો ભગવાનના વિરક્ત થી ખીડાએલાં છે; તેથી પોતાના હૃદયેલા પ્રકરથી ભગવાનના અંગના સંગ વિના
આમને—ગોપીઓને—ઉત્સવ થતો નથી; તેથી તે દુઃખી જ રહેલાં છે. પરંતુ અણુઓને દર્શન મુખ્ય
છે તેથી દર્શનથી જ ઉત્સવ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આર્તાનામ્ અમો દુઃખીઓની દૃશી-
નામ્ દૃષ્ટિઓનો ઉત્સવ એમ સમાસ છે એમ બાણુ. (શ્રીવિદુલનાથજી આર્તદૃશીનામ્ એવો પાઠ
સ્વીકારતા હોય એમ જણાય છે.) આર્તાને બદલે જે ઝસવ સ્વરવાળો આર્ત શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે
તે પણ વૈદિક પ્રયોગ છે.

અહીં કહ્યું દૃષ્ટિઓ જ ખીડાએલી છે એવું તાત્પર્ય નથી, કારણ કે સ્વામિનીઓ બીજે પ્રકારે પણ
ભગવાનના સ્વરૂપના રસનો સ્વાદ લેનારી હોવાથી તેમની—સ્વામિનીઓની—બધીય ઇન્દ્રિયો ખીડિત
થાય એ સંભવે છે. તે જ સમયે—ભગવાન્ દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતાં વનમાંથી પધારે છે તે જ સમયે—જો
બધીય ઇન્દ્રિયોને ઉત્સવ થાય તો પછી જે આશિયો આપવાની છે તેની ઇચ્છા ગોપીઓને ન રહે અને
તેથી આગળ આશિયો આપવાની ઇચ્છાનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ.

દૃષ્ટિનો ઉત્સવ બહારથી થાય છે. અંદરનો ઉત્સવ તો મનમાં થાય છે. મન તુલ્ય થયેલું ન હોવાથી
અંદરનો ઉત્સવ આ સમયે થતો નથી, પરંતુ બાસ્તવમાં સંલોચ સમયે ભગવાનનાં દર્શન થયે ત્યારે તે—
અંદરનો ઉત્સવ થશે એમ જણાવવા ઉચ્ચત્ત્વ પદમાં કર્ત્ત્વમ્ જલે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.
'દર્શનની ઇચ્છા જેમની દૃષ્ટિને છે એવી અને એકત્ર થયેલી ગોપીઓ ભગવાનની આસપાસ ફરી વળી',
(ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૪૨) એ શ્લોકમાં જેમ ગોપીઓને ભગવાનનાં દર્શન થયા પછી પણ તેમની દૃષ્ટિ
ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળી જ રહી, તેમ અહીં પણ બાણુ. તેથી જ દૃષ્ટિનો (ઉત્સવ) એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દૃશીનામુત્સવમ્ એમાં દૃશીનામ્ એ વદમાં સંબંધના અર્થમાં છઠ્ઠી વિભ-
ક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમ માનવામાં આવે તો પણ ઉત્સવ દૃષ્ટિના સંબંધવાળો જ થાય છે.
તેમાં પણ આ ઉત્સવ ભગવાને કરેલો છે એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે ગોપીઓનો બહારનો ઉત્સવ

इति तद्दर्शनस्वभावात् स्वत इति योज्यते । अत एवोत्सवकरणत्वं अमरुचोऽपि वृत्त्यते । अन्यथा चिरादुत्कण्ठितानामासां प्रियतमागतश्रमनिरीक्षणेनामिमरसप्रतियन्धशङ्कया न वत्सवः स्यात् । प्रत्युत पूर्वापेक्षयाधिकतरः खेद एव स्यात् । किञ्च, विनाष्ठाभिरन्येव प्रियः अमापनोद्गं न कारयति, यय-
मवः परं करिष्याम इति अमरुचस्त्वयात्वं युक्तमेव । अमरुच कान्तिरूपेणापि स्वमनोरथाप्रति-
धन्यकत्वात्तथेति ध्वन्यते । अमोऽप्यन्यनायिकाविषयकञ्चेत्, कयं दृशामुत्सव इति चेत्, तथा नेत्याहुः
सुररजश्चरितस्त्रगिति । यद्यप्यन्यनायिकाविषयकः स्यात् तदा सखि वदन्नराग एव स्यात्, न तु
सुररजः । रजोऽप्यागमनसामयिकं चेत्, सम्मवेदपि तथा, परं चिरकालीनमितिहापनाय चरितत्व-
मुक्तम् । अल्पकालेन तथात्वसासम्भवात् । किञ्च, तथा चेत्, स्वगपि न स्यात्, क्रीढान्तरायत्वात् ।
अतो ह्याप्ते सुहृदामस्माकमाशिषो दित्सया एसीति । एतीत्यागमनक्रियायां कर्माहुक्त्वापि तथेति
ह्याप्यते । अयं भावः । 'कर्तुरमीप्सिततमं कर्म' भवति । तेनात्र भगवत्कर्तृत्वात्तदनीप्सिततमत्वस-
म्पादने, तान्दस्य । अन्यथा व्रजमेतीत्युक्तं भवेत् । यद्यपि सर्वेषामेव निरोधक्षिणीर्षहो भगवद् इति
व्रजस्याप्यमीप्सिततमम्, तथान्वमीप्सिततमत्वलक्षणोक्तिशयोऽस्मास्तेवेति वयोक्तम् । तन्निर्दर्शनमेवाहुः
एष इति । अन्यथा कयमात्मानं प्रदर्शयेत् । दक्षिणनायकत्वेनान्वर्मावैषम्याभावायाहुः वैषकीजटहर-
एष इति । अन्यथा कयमात्मानं प्रदर्शयेत् । दक्षिणनायकत्वेनान्वर्मावैषम्याभावायाहुः वैषकीजटहर-

અંધ યશો એવા ભયથી, ઉત્સવ થાય નહિ, પરંતુ પહેલાના કરતાં વધારે ખેદ જ થાય. વળી, 'આપણા—
ગોપીજનના—વિના બીજા કોઈની પાસે પ્રિયતમ ભગવાન્ પોતાનો શ્રમ દૂર કરાવતા નથી, હવે આપણે
તેમનો શ્રમ ઉતારીશું'—આવા વિચારથી શ્રમવાળી ક્રાંતિ ઉત્સવ કરનારી થાય છે એ વાત યોગ્ય જ છે.
શ્રમની ક્રાંતિ એ પ્રમાણે મૂલ્યેન કરવામાં આવેલું છે, તેથી પણ સૂચવાય છે કે પોતાના—ગોપીજનોના—
મનોરથમાં તે—શ્રમની ક્રાંતિ—આવ્યજ કરનારી ન હોવાથી ઉત્સવ કરાવનારી છે.

અરે ! ભગવાનનો શ્રમ પણ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોય તો તે શ્રમ ગોપીજનોની દૃષ્ટિને
કેવી રીતે ઉત્સવ કયવે ? આ પ્રમાણે એ શંકા થાય તો ગોપીજન સુરરજશ્ચરિતલક્ષ, ખરીઓની
દૃષ્ટી છવાઈ ગયેલી માળાવાળા ભગવાન્, એ શબ્દોમાં કહે છે કે ના, તે પ્રમાણે નથી. જો ભગવાનનો
શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોત તો ભગવાનની માળા ઉપર અંમશન—શરીર ઉપર લગાડેલી
શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોત તો ભગવાનની માળા ઉપર અંમશન—શરીર ઉપર લગાડેલી
પદાર્થ—જ હોત, પણ ગાયોની ખરીઓની રજ ન હોત. રજ પણ ભગવાન્ વનમાંથી પધારે છે તે
સમયની હોય તો તેમ—શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો છે તેમ—પણ સંભવે, પણ આ રજ લાંબા
સમયની છે એમ જણાવવા દુરિત, છવાઈ રહેલું, એમ કહેવામાં આવેલું છે; કારણ કે યોદ્ધા સમયમાં
રજ માળા ઉપર અપે છવાઈ રહે એ સંભવતું નથી. વળી, જો રજ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળી હોય તો
માળા પણ ન હોત, કારણ કે માળા કીડામાં વિદ્ર કરનારી છે. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવાન્ આપણા
મિત્રોને આશિષો આપવા પધારે છે.

મતિ, ભગવાન્ પધારે છે, એ પધારવાની ક્રિયાનું કર્મ કહેવામાં નથી આવ્યું, તેથી પણ તેમ—
આપણને આશિષો આપવા પધારે છે તેમ—જણાવવામાં આવે છે. અહીં આ ભાવ છે. કતનિ જે વધારે
છે હોય તે કર્મ. તેથી અહીં ભગવાન્ કર્તા હોવાથી તેમને સર્વથી ધૃષ્ટ આપણે જ હીએ, બીજું કોઈ
નથી. આમ જો ન હોય તો પ્રજામેતિ, પ્રજામાં પધારે છે, એમ કહેત. જો કે ભગવાને તો ભધાયનો નિરોધ
કરવા છાંડેલી છે, તેથી મજ પણ તેમને ધૃષ્ટ છે, છતાં પણ 'વધારે ધૃષ્ટ હોવાથી' નિરોધતા—ઉત્તમતા—
તો આપણામાં જ છે, તેથી તે પ્રમાણે—અમને આશિષો આપવા ભગવાન્ પધારે છે એ પ્રમાણે—કહે-
વામાં આવ્યું છે. તેનો ધણલો જ ગોપીજન પણ એ પ્રમાણે આપે છે. આમ જો ન હોત—આપણે
ભગવાનને ધણું જ ધૃષ્ટ ન હોત—તો ભગવાન્ આપણને દર્શન કેમ આપત ?
ભગવાન્ દક્ષિણ નાયક હોવાથી તેમના અંદરના ભાવમાં સિખમતા નથી એમ જણાવવા ગોપીજન
કહે છે કે દેવકીજટહરમૂ, દેવકીના જઠરમાં રહેલા એવા ભગવાન્, દેવકી, ખરેખર, સર્વ રીતે દોષરહિત

રિતિ । સર્વથા નિર્દુષ્ટા દિ દેવશ્ચિ । સહુદરે પ્રકટસ્તથેતર્યઃ । સ્વદશસ્ય મયસીષુ મો વિશેષ દત્તવ બાહુઃ
 હુદુરાજ ઇતિ । યથા ચન્દ્રઃ સર્વેષાં તાપહારકો દૂરાદેય, પરં પતિત્વેનાતિનિકટે નક્ષત્રાણામેષ, તથાવ-
 મપિ સર્વેષાં તથા દૂરાદેય, પરં પતિત્વેનાસ્થાકમેવ તથેતિ મૂયાન્ વિશેષઃ સમ્પદાતે । સ વધા નક્ષત્ર-
 મળ્ડલે તિષ્ઠંતોરેય રાજમાનઃ સર્વતાપનિવર્તકઃ, તથાવશાન્વસન્મળ્ડલે તિષ્ઠન્નસ્થાગિરેય રાજમાનસ્યે-
 ત્યુદુરાજપદેન ચોક્તે) ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥

સાધારણી હીલામુક્ત્યા ગોષિકાસ્તેવ ચેનુકૃતાં ભગવતૈવ જનિતાં હીલમાહ મદેતિ ।

મદવિધૂર્ણિતલોચન ઈપન્માનદઃ સ્વસુહૃદાં વનમાલી ।

અદ્રપાપદ્મવદનો મૃદુગળદં મળ્ડયન્ કનકકુળ્ડલલક્ષ્મ્યા ॥ ૨૪ ॥

ચદુપતિર્દિરદરાજવિહારો યામિનીપતિરિવૈપ દિનાન્તે ।

મુદિતચક્ર ઉપયાતિ પુરન્તં મોચયન્ વ્રજગવાં દિનતાપમ્ ॥ ૨૫ ॥

યદુપતિઃ મુરિતયક્ર ઉપયાતીતિ । પૂર્વોક્ત એ ચેનુનાતા અત્ર પ્રાદ્યાઃ । દશ હીલાં પૂર્વ
 નિરૂપિતાઃ, તાઃ સર્વા અસ્પર્શ્યમેવેતિ દક્ષણ મગચન્ત્વં વિશેષયન્તિ । એક એવ મગચાનુમયમેતિ યુગલ-
 ત્વેડપિ માત્રન્ત્વં વિભાવઃ । સર્વત્રૈવ ચેનુનાતૈ રજોગુનો મુખ્ય ઇતિ સોડસર્વ્યં કલિત દ્વાહુઃ ।

છે; તેમના ઉદરમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન્ પશુ તેવા દોષરહિત છે એમ અર્થ છે. આવા વિષમતા—સેદ-
 ળાવ—વિનાના ભગવાન્ તમારા ઉપર શું વિશેષ કરે ? આવી શંકા થતાં ગોપીજન કહે છે કે હુદુરાજઃ,
 ભગવાન્ ચંદ્ર છે. જેમ ચન્દ્ર દૂરથી જ લખાનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે પાસે રહીને નક્ષત્રોનો જ
 તાપ હરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પશુ દૂરથી જ સર્વનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે આપણુ—ગોપી-
 જનના—જ તાપ હરે છે; આ પ્રકારે અમારા ઉપર પણો વિશેષ—અતિ કૃપા—થાય છે. જેમ ચન્દ્ર
 નક્ષત્રોના મંડળમાં રહીને તેમનાથી જ પ્રકાશતો તેમના સર્વ તાપ દૂર કરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પશુ
 આપણા મંડળમાં રહીને આપણાથી જ પ્રકાશતા આપણો તાપ દૂર કરે છે એમ હુદુરાજ પદ્યો
 જણાય છે. ૨૨-૨૩

સાધારણ હીલા કહીને, ગોપીજનોમાં જ વેણુએ કહેલી અને ભગવાને જ ઉત્પન્ન કરેલી હીલાં
 મદ એ યુગલમાં ગોપીજન કહે છે.

અદ્યથી ધેરાએલાં લોચનવાળા, ખોતાના મિત્રોને અરૂપ માન આપ-

નાર, વનમાળા ધારણ કરનાર, ખોરના જેવા પીળા વદનવાળા, મુખભૂના
 કુંડલની કાન્તિથી ચક્ર ગાલને શોભાવતા, ગજરાજ જેવા વિહારવાળા અને
 આનંદિત મુખવાળા આ ચક્રપતિ દિવસના અંતે મજ અને ગાયોના
 દિવસના અંત વિનાના તાપને દૂર કરતા, રાત્રીના પતિની પેઠે પાસે
 પધારે છે. ૨૪-૨૫

આનંદિત મુખવાળા મૃદુપતિ પાસે પધારે છે એમ પ્રલોકમાં પદોનો સંગ્રહ છે. પહેલાં વર્ણવતામાં
 આવેલા જ વેણુનાદો અહીં સમજવાના છે. (વેણુનાદે ધીજાંઓમાં જે અસર કરી તે પહેલાં કહેવામાં
 આવેલી છેઃ અહીં તો તેણે ગોપીજનોમાં જે અસર કરી તે જ કહેવામાં આવે છેઃ આટલો તદ્દાવત છે.)
 પહેલાં ભગવાનની દશ હીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે; તે લખી ભગવાને આપણા માટે જ કરી
 છે એમ જણાવવા ગોપીજન ભગવાનનું દશ પ્રકારે વર્ણન કરે છે. ભલે સ્થળે—મથા યુગલમાં અને આ
 યુગલમાં—ભગવાન એક જ છે, તેથી આ મુગલ જુદું હોવા છતાં તેમાં બહુ ભેદ નથી. ‘ભગવાન્ જ
 ભલે છે, અને હરિ ભલે છે જ’ એમાં જેવો ભેદ છે તેટલો જ ભેદ અહીં છે એમ તાત્પર્ય છે.) (હવે
 ભગવાને કહેલી સર્વ હીલાઓ ગોપીજન માટે કરેલી ॥ એમ દર્શાવતાં ટીમહાપ્રબુલ આજ્ઞા કરે ॥ ૬)
 વેણુનાદમાં ઘણે સ્થળે સ્થેતુલ મુખ્ય હેતુ છે, તેથી તે અગરે માટે જ કૃપ્યો ॥ એમ જણાવતાં

મદેન વિપૂર્ણિતે લોચને વસ્યેતિ । મદોઽવ સ્થાનન્દસિત્થા પૂર્ણવચોઽઃ । સ જ્ઞાનમાર્ગે એવેતિ પ્રકટયિતું સર્વવિપચાન્ વ્યવર્તવિતું વિપૂર્ણિતલોચનત્વમુક્તમ્ । અર્થં ધર્મો મગધત્રિપ્તો નિરુપિતઃ । સ્વરૂપ- સિત્થત્વં વાદશોડ્ધીપન્માનદઃ, માનં પ્રયચ્છતિ । સન્માનનાં કરોતિ । તેમાભાગં ગમ્યો મવતીતિ જ્ઞાવતે । માનમભિમાનં વા રજોગુણપ્રાકટ્યાત્ પ્રયચ્છતિ રણ્ઢયતિ વા, જ્ઞાનપ્રાકટ્યાત્ પ્રયચ્છતિ માનં

ગોપીજન કહે છે કે મદવિપૂર્ણિતલોચનઃ, મદથી ચેત્તએલાં છે નેત્રો જેમનાં એવા ભગવાન્ છે. (રજો- શુલ્ક એટલે ઉદીપન થએલો રસનો જાણ. અર્થારે તે રસભાવ ઉદીપિત થાય ત્યારે જ તે વેલુનાદ થાય છે. તે નાદ અમારા માટે ક્યેલો છે તેથી તેનું કાર્ય પણ અમારા માટે જ થએલું છે, બીજાને તો પ્રાસંગિક ક્ષણ મળે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૧) પહેલું વિશેષજ્ઞ મદવિપૂર્ણિતલોચનઃ છે. મદથી ચેત્તએલાં છે નેત્રો જેમનાં તેવા ભગવાન્ છે, અહીં મદ એટલે પોતાનામાં પહેલાં અનુભવેલો અનન્દ રહેલો હોવાથી યત્ન પૂર્ણજ્ઞાન. (અહીં રજો- શુલ્ક અને પૂર્ણજ્ઞાન એક જ છે એમ લખ્યું. શ્રીલિલ્લાસાચલ મદનો બીજો અર્થ આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે મદ એટલે ઘણો જ કામભાવ.) તે જ્ઞાનમાર્ગમાં—નેત્રોમાં—જ થાય એમ પ્રકટ કરવા, સર્વ વિષયોને દૂર રાખવાને—મદ વિનાના રાખવાને—માટે ‘ચેત્તએલાં લોચનવાળા’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ભગવાનમાં રહેલો ધર્મ જણાવવામાં આવ્યો છે. (પહેલાં અનુભવેલ જુદી જુદી નામિકાઓ સાથેના જુદા જુદા વિદ્યાસોના રમરજુની પરંપરાથી ઉત્પન્ન થએલા આનંદના સમૂહના અનુભવને ‘પૂર્ણજ્ઞાન’ કહેવામાં આવ્યું છે. તે બીજા બધાને બૂલાવે છે તેથી મદરૂપ છે. તેવો મદ જેમ તમારામાં—ગોપી- જનોમાં—છે તેમ મારામાં પણ છે. તમારી સાથેના સંબંધનું રમરજુ ચલાવી જ વનમાં પહોંચે મને આનંદ થાય છે, પરંતુ બીજા નામિકા સાથેની ક્રિયાથી તો આનંદ થતો નથી એમ જણાવવા રૂઢ પ્રાપ્ત કરાવનાર નયનોમાં જ ભગવાન્ મદ દેખાડે છે. જ્ઞાન પણ ક્ષણ તમારા વિષેનું જ છે, બીજા કોઈના વિષેનું નથી એમ જણાવવા લોકનો ‘ચેત્તએલાં’ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં લોકનો બહાર પ્રસરતાં નહિ હોવાથી તેઓ ચેત્તએલાં છે એમ કહ્યું છે.)

(૨) ભગવાનનું બીજું વિશેષજ્ઞ રૂપમાનદઃ, અર્થ માન આપનાર, એ છે. આવા—ઉપર જણા- વેલા—ભગવાન્ પણ સ્વરૂપ ટકી રહે તે માટે અર્થ માન આપનાર થાય છે, અર્થાત્ માન આપે છે. ભગવાન્ સન્માન કરે છે, તેથી એમ જણાય છે કે આપણાથી તેમની પાસે બધું શકાય તેવા છે. (ભગ- વાનની પાસે બધું શકાય છે કારણ કે તે આપણું સન્માન કરે છે; હમણું જ આપણે—ગોપીજનો—ત્યાં જતાં નથી તેનું કારણ એ કે તે અર્થ જ સન્માન કરે છે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ ભેદ છે.) અથવા માન એટલે અભિમાન. રજોશુલ્ક—ઉદીપન થએલો રસભાવ—પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ આપણને—ગોપીજનને— અભિમાન આપે છે, અભિમાન કરાવે છે; અથવા તો આપણા અભિમાનનો નાશ કરે છે. અર્થારે રજો- શુલ્ક—મદ—જ્ઞાનમાં (નેત્રમાં) પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ ગોપીજનને અભિમાન કરાવે છે, અથવા તો તેમના અભિમાનનો નાશ કરે છે. આ ત્રણેય ચક્ષુમાં ભગવાન્ તે તે કાર્ય અર્થ જ કરે છે. [(૧) ભગ- વાનમાં જેમને ઘણો જ પ્રેમ હોય, અને તેમાં પણ દિવસે ભગવાનના વિરહથી દુઃખી થએલાં હોય એવાં ગોપીજનોને સાંજે ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે ભગવાનમાં જ તેમનો પ્રવેશ થઈ જાય; આ પ્રમાણે ન થાય તે માટે ભગવાન્ તેમને—ગોપીજનોને—અર્થ જ માન આપે છે. એટલા માનથી ગોપીજનોની સ્થિતિ જુદી રહે અને ભગવાનમાં તેમનો પ્રવેશ ન થઈ જાય તેટલું જ માન ભગવાન્ તેમને આપે છે. આ હેતુથી શ્રીમદ્ભગવદ્ ગ્યાર કરે છે કે સ્વરૂપસિત્થત્વમ્ ઇલાદિ. અથવા તો (૨) આટલા સમય કુધી ભગવાન્ જૂઠા, જુદા, રહ્યા તેવા જ્ઞાનથી ગોપીજનને માન થાય એ સંભવે છે, છતાં પણ ‘ભગવાન મારી સાથેના સંબંધનું જ રમરજુ કરવા હતા’ ઇલાદિ ઉપર જણાવેલી જ્ઞાનસોના જ્ઞાનથી ગોપીજનોને અર્થ જ માન થાય છે. તેથી ભગવાનને રૂપમાનદઃ કહેવામાં આવ્યા છે. અથવા તો (૩) ઉપર જણા- વેલી જ્ઞાનત જણાવીને ભગવાન્ ગોપીજનના કોઈ જ માનનો નાશ કરે છે એમ અર્થ છે. આ પ્રમાણે અહીં ત્રણ પક્ષો કહેવામાં આવ્યા છેઃ (૧) સન્માન આપણું, (૨) અભિમાન આપણું, અને (૩) અભિ-

દતિ સ્ખલ્યતિ । ત્રિષ્વપીપદેવ તત્તન્ કાર્યમ્ । ત્તુ પૂર્ણસ્ય મવતીપ્ત્વેવંકરણે કો દેતુસ્ત્રાહુઃ સ્વસુહૃદા-
મિતિ । સ્વપદાદસાધારણ્યમ્ । તેન સ્વસ્યૈવ મુહુદશ્ચાઃ । મદ્ભોઽપિ મુહુત્કાર્યં કર્તવ્યમિતિ । સાધારણ
કાર્યમાહ યનમાલીતિ । કીર્તિમયી યનમાલાં પ્રકટ્યતીતિ । વદરવત્ પાણ્ડુવદનમ્ । વદરોઽપ્ત
ફલવાચકઃ । સ દિ ધર્મેણ પ્રતિશ્લષ્ટં વિસદૃશીં કાન્તિં કરોતિ । તત્રાપ્યર્ધપકઃ પાણ્ડુવર્ણો ભવતિ । અધે
ત્વારકઃ । તથેદાતીમર્પરતઃ, અધે ત્વત્યન્તં રતો મવિષ્યતીતિ ઈષન્માનદત્વાદિશેષઃ । સાધનં કીર્તિ-
રિતિ મત્યે વિશેષણાન્તરમ્ । અથ વા । અત્ર પાણ્ડુશબ્દેન આરક એવ ગુણ ઉચ્યતે । તદા વદનં
વક્ત્રમપરામૃતપાતં લક્ષિતં ભવતિ । યનવાસિનાં વા દ્વતુષમોગ્યમિતિ યને ગત્વા દ્વતુષમોગ્યમિતિ

માનતું ખંડન કરવું. ભગવાનના સ્વરૂપથી જેમને આશ્વાસન મળેલું છે તેવાં ગોપીજનોને ભગવાન્ પોતાનાં
શિખર, દક્ષિ વગેરેથી આશ્વાસન આપે તે અદ્ય જ સમ્માન છે. સ્વરૂપ કૃત્તુ મુહું રહે એ અદ્ય માન
છે. જે પૂર્ણ પ્રેમવાળાં છે તેમના સર્વ માનતું ખંડન કરવામાં આવે તો તેઓ પૂર્ણ પ્રેમવાળાં હોવાથી
લોક વગેરેની તેમને દરકાર ન રહે અને તેથી તેઓ તે જ સમયે પોતાને યોગ્ય સર્વ કાર્ય કહે, (દેહનો
પણ ભાગ કરે.) તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોના એટલા જ માનતું ખંડન કરે છે કે જેથી તેઓ લોકમાં
નિન્દા થાય એવું કાર્ય કરે નહિ.]

અરે ! પૂર્ણ ભગવાન્ તમારા પ્રતિ આશ્રય કરે તેનું શું કારણ ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપીજન
કહે છે કે સ્વસુહૃદવામ્, પોતાના મિત્રોને. સ્વ, પોતાના, એ પદથી અસાધારણપણું જણાવવામાં આવ્યું
છે. તેથી આ ગોપીજનો ભગવાનનાં પોતાનાં જ મિત્રો છે. મોટાએ પણ મિત્રનું કાર્ય કરવું જોઈએ તેથી
પૂર્ણ ભગવાન્ અમારા—ગોપીજનોના—પ્રતિ આશ્રય વર્તન રાખે છે. (માન આપવાથી થતું આશ્વાસન
વગેરે કાર્ય અસાધારણ છે, અને તેથી તે પોતાના મિત્રો પ્રતિ જ પ્રકટ થાય છે. તેના અદ્યભાવથી થતું
કીર્તિ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સાધારણ છે, અને તેથી તે સર્વ લોક પ્રતિ પ્રકટ થાય છે.)

(૩) ભગવાનનું ત્રીજું વિશેષણ યનમાલી છે, અને તે વિશેષણ વડે ગોપીજન ભગવાનના સાધન
રણ કાર્યનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન્ કીર્તિરૂપ વનમાલા પ્રકટ કરે છે, એ તેમનું સાધારણ કાર્ય છે. (આવા
ભગવાને પોતાની પ્રિયાઓનું—ગોપીજનોનું—પૂર્ણ જ સમ્માન કરવું જોઈએ; છતાં પણ માર્ગમાં ખીલઓ
પણ જુલે, તેથી જેટલું સમ્માન કરવાથી તેમને અયોગ્યતાનું ભાન ન થાય—આ અયોગ્ય થાય છે એમ
ન જણાય—તેટલું જ સમ્માન ભગવાન્ કરે છે. તેથી ભગવાનને ઈષન્માનદ્વય, અદ્ય માન આપનાર,
કહેવામાં આવેલા છે. આશ્રય કરવાનું—અદ્ય સમ્માન આપવાનું—કારણ એ કે ભગવાન્ કીર્તિવાળા છે.
ભગવાન્ જો આ પ્રમાણે ન કરે—અદ્ય સમ્માન આપે—તો લોકો અપકીર્તિ કહે. આ હેતુથી ભગવાનને
યનમાલી, વનમાલાવાળા, કહેવામાં આવ્યા છે.)

(૪) ભગવાનનું ચોથું વિશેષણ વદરવત્ પાણ્ડુવદનમ્, ધોરના જેવા પીળા વદનવાળા, છે. અહીં
ધોરનો અર્થ રૂળ છે. તે, ખરેખર, તાપથી દરેક ક્ષણે જુલી જુલી કાન્તિ ધારણ કરે છે. તેમાં પણ ત્યારે
ધોર અહીં પ્રક્ટ હોય ત્યારે પીળા રંગનું હોય છે. પછી તે જરા લાલ થાય છે; તે પ્રમાણે ભગવાન્ સમગ્ર
અઠધા રમણ કરનાર છે, પરંતુ સવિધમાં વણ રમણ કરનાર થયો. આ પ્રમાણે ‘અદ્ય માન આપનાર’
છે, અને પછીથી પૂર્ણ માન આપનારા થયો, તેથી અહીં લેદ છે એમ તાર્કિક છે. સવિધમાં ભગવાન્
ઘણું રમણ કર્યો, તેથી પહેલાં (૧) જે ચોક્કસ માન આપતા હતા, અથવા (૨) ચોક્કસ અભિમાન કરાવતા
હતા, અથવા (૩) ચોક્કસ અભિમાનનું ખંડન કરતા હતા; તેથી લેદ છે એમ વાપ છે.) સાધન—હમણાં
તેથી અધિક કૃપા નહિ કરવાનું કારણ—કીર્તિ છે, તેથી વચમાં—ઈષન્માનદઃ સ્વાસુહૃદવામ્ અને વદર-
પાણ્ડુવદનઃ એ બે વિશેષણોની વચમાં—યનમાલી એ ત્રીજું વિશેષણ મૂકવામાં આવેલું છે. અથવા તો
અહીં પાણ્ડુ શબ્દથી ‘અદ્ય રક્ત રૂળ’ જ કહેવામાં આવેલી છે. પાણ્ડુ શબ્દનો ત્યારે આ પ્રમાણે
અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે વદનમ્, વદનમ્, અધરામૂલનું પાન થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે. (વક્ત્ર
જેટલે ‘મુખની અંદર રહેલો અધર’ એવો અર્થ છે. અધર જરા લાલ હોવાથી, અનુસાર—પ્રેમ—અધ

સર્વાઃ જ્ઞાપયન્તિ । સતોઽપિ વિશેષમાહુઃ કનકકુણ્ડલહસ્ત્યા મૃદુગણ્ડં મણ્ડવન્તિ । સ્મૃત્ક્રમા-
ભાષાદાનન્દિનાત્ત્વાય મૃદુત્વં યોગાર્યસુપપાદયે । ગણ્ડ એવ રસસમાપ્તિરિતિ । કનકપદં વર્ણાન્તર-
જ્ઞાપનાર્યમ્ । વત્કુદેનાપિ પરમાનન્દેનાપિ જસદર્શં કામરસ એવેદ્યોષ્યત્ત્વ ઇતિ સર્વથાસદ્યમેવ ભગ-
વદાગમનમિતિ નિર્ધારયેતે । અન્યથા શિરોમેદાનસાત્ત્વમર્થં ન કુર્યાદિતિ । ચતુ ચદપિ મહાન્ તથાપિ
માલ ઇતિ નન્દસુતરિતિ કથમસાધારણી લીલાં કરિષ્યતીત્યાશ્ચાં વારયન્તિ ચતુપતિરિતિ । જવં
ચાદવાનાં પતિઃ । તે હિ વહુશ્લોકા ભવન્તિ । અમર્યાદાર્ય વિશેષણાન્તરમાહુઃ દ્વિરદરાજવિહાર ઇતિ ।
મહાસુતે ગજેન્દ્ર ઇવ મહાન્ । તેન વિના ન પૂર્તિરિતિ । તદપેક્ષવાપ્યાદૌ પૂર્વતાપં દૂરીકરિષ્યતીત્યાહુઃ
યામિનીપતિરિવેતિ । સમ્પૂર્ણાયા ચામિન્યા અર્થ પતિઃ । અત્સજ્જતાનાં વિશેષેણ સુલ્લઃ । નન્વહર્ષતિ-

ત્યાદે જ તેમાં રહેલા અમૃતનું જાન થાય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો વનવાસીઓએ આ
અધરામૃત ઉપભોગ કરવા જેવું હોવાથી, વનમાં બંધને આનો ઉપભોગ કરવો એમ આ ગોપીજનો
બીજાં બધાં ગોપીજનોને બહાર છે. (વદત્વ, વકત્વ=અધર, જોરના જેવું હોવાથી, અને જોર વનમાં
ઉત્પન્ન થતું હોવાથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.)

(૧) ભગવાનનું પાંચમું વિશેષણ કનકકુણ્ડલહસ્ત્યા મૃદુગણ્ડં મણ્ડવન્, સુવર્ણના કુંડલની
શાન્તિથી મૃદુ ગાદીને સીભાવતા, એ છે. આ વિશેષણથી ગોપીજનો તેથી પણ વિશેષ કહે છે. (પોતાને
માટે ભગવાન પધારે છે એવો નિશ્ચય પોતાના રમેશુણનું ઉદીપન થવાથી કહેવામાં આવ્યો છે. માથાને
કહાવતું વગેરે કહેવામાં આવેલું હોવાથી એ નિશ્ચય વધારે દઢ થાય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું.) ભગ-
વાનના ગાદ ઉપર દારી ઉગેલી નહિ હોવાથી અને તે આનન્દનું સ્થાન હોવાથી ભોગને માટે—અસુક
રસનો અનુભવ થઈ શકે તે માટે—મૃદુતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગાદમાં જ રસની
સમાપ્તિ થાય છે. (જે રસનો અનુભવ કરવાનો છે તે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલો છે, ‘દારી નહિ ઉગેલા
ભગવાન સ્પર્શવાળા ઉકળેલા દૂધ જેવા છે; પછી દારી ઉગેલા ભગવાન ચીકું અને પાણીવાળી બ્રશ જેવા
છે; પછી ધોળી દારીવાળા ભગવાન ઉકળતા શુગળની માફક ઉદ્વેગ કરતાં છે. આ ત્રણ ભાવો હરિવૃન્દના
જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના પ્રિયતમને વિષે થાય છે.) ‘કવક’ શબ્દ બીજે રંગ જણાવવાને માટે વાપરવામાં
આવ્યો છે. (ભગવાનના ગાદનો રંગ સ્વામ છે, અને સુવર્ણનો રંગ પીળો છે.) ઉત્તમ પરમાનન્દે પણ
આપણા માટે કામરસને જ ભગૃત કરેલો છે, તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે ભગવાન સર્વથા આપણા
માટે જ પધારે છે, કારણ કે જો તેમ ન હોત તો આપણી સમક્ષ માથામાં ફેરફાર ન કરત. (ભગવાન
‘અક્ષિતરૂપ ગાદ ઉપર સુવર્ણની શાન્તિ યોગે છે તેથી તે ઉત્તમ છે. સુવર્ણ માટે બધા ઇચ્છા કરે છે તેથી
તે કામરૂપ છે, અને ગાદ ઉપર કુંડલની શાન્તિ સ્થાપવી—અર્થાત્ કુંડલો પહેરવાં—તે માથું કહાવવાથી જ
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૨) (ભગવાનનું છઠું વિશેષણ ચતુપતિ છે.) અરે! ભગવાન એ કે મોટા છે, છતાં પણ માલક
છે, નન્દના પુત્ર છે, તો પછી આવી અસાધારણ લીલા કેવી રીતે કરશે? આ શંકાનું નિવારણ કરતાં
ગોપીજન કહે છે કે ચતુપતિ. આ ભગવાન યાદવોના પતિ છે, અને યાદવો ઘણી પત્નીવાળા હોય છે.

(૩) (ભગવાનનું સાતમું વિશેષણ દ્વિરદરાજવિહાર છે.) ભગવાનની લીલા અર્થાત્ વિનાની છે
એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે દ્વિરદરાજવિહાર, ગજસજ્જ જેવા વિહારવાળા ભગવાન છે. મહા
સુરતામાં—રમણમાં—ભગવાન જગજાળના જેવા મોટા છે, કારણ કે તેના વિના લીલામાં પૂર્ણતા થતી નથી.

(૪) (ભગવાનનું આઠમું વિશેષણ યામિનીપતિરિતિ છે.) ગજસજ્જ કરતાં પણ ભગવાન અધિક
છે, કારણ કે તે અર્ધભાગ પહેલાંના તાપને દૂર કરશે એમ જણાવવાં ગોપીજન કહે છે કે યામિની-
પતિરિતિ, રાત્રીના પતિની પેઠે. (પહેલાંની તાપ દૂર કરવાનો શુભ ગજસજ્જમાં નથી, ત્યારે ભગવાનમાં
છે, તેથી ભગવાન ગજસજ્જના કરતાં અધિક છે.) આ ભગવાન સંપૂર્ણ સત્રીના પતિ છે; તેથી તેમની પત્તે
જએલીઓને વિશેષ પ્રકારે—તાપ દૂર કરીને—સુખ આપનારા છે. અરે! ભગવાન તો દિવસના પણ પતિ
છે, તો પછી તે ‘રાત્રીના પતિની પેઠે’ એમ કેમ કહેવામાં આવે છે? (અન્દના દશાન્તથી દિવસે સુખ

રપિ કવ્યમુચ્યતે યામિનીપતિરિવેતિ, તથાહુઃ એવ ઇતિ । સર્વાંભદ્ધારમૂતસાત્ર સિદ્ધિતિ । બધુના તુ શાન્ત દેવ । દિનાન્તે એવ યામિનીપતિરિવ પન્દ્ર શ્વ દૂરાદેવ તાપનાશકઃ સામ્પ્રતમ્ । એમ તુ યામિની-પતિરિવ । હમમયં જ્ઞાપયતીતિ લક્ષ્યતે, યતો મુદિતવક્ત્રઃ પ્રસન્નવદનો ભૂત્વા વપયાતિ સમીપમા-ગચ્છતિ । અયં ભાવસાસમેવ હિત્કારીતિ પૂર્વ સાધારણ્યમુક્તમ્ । ઉપસંહારે પુનરાહ મોચયન્ પ્રજ-ગવામિતિ । પ્રજસ્ય ગવાં ચ સમ્પૂર્ણે દિવસે યાવાંસ્તાપઃ, ં સર્વમેવ મોચયતીતિ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥

આપનાર થવાય નહિ, કારણ કે ચન્દ્ર દિવસે સુષ આપનારો નથી. ભગવાન્ તો દિવસે પણ સુષ આપે છે, તેથી ચન્દ્રનું દ્વાન્ત કેવી રીતે ઘટે ? આ પ્રમાણે શંકાનું તાત્પર્ય છે.) આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે વપ્, આ. સર્વના સુંગરરૂપ થએલા ભગવાન્ ત્યાં રહેલા છે. હમણાં તો તે થાકી ગયેલા જેવા છે. હમણાં દિવસના અંતે આ ભગવાન્ સત્રીના પતિ—ચન્દ્ર—ની માફક દૂરથી જ તાપ મટાડે છે, પણ પછી રાત્રીએ સત્રીના પતિ જેવા થયે. (ઉપર જણાવેલી શંકાનો સ્વીકાર કરીને ઉત્તર આપવામાં આવે છે. ભગવાન્ સર્વ ગોપીજનોના સુંગરરૂપ યદ્ય તેમના સમૂહોમાં રહે છે, જે ભગવાન્ ગોપીજનોને ત્યજી એકલા રહેવા શક્તિવાળા નથી, ગોપીજનો પરસ્પર ભગવાનના જે શુભો ગાય છે તેનું શ્રવણ થતાં તેઓના ભાવના અનુભવથી થતા આનન્દના સમુદ્રની લહેરોથી ધણુ જ ભીંજાય છે, અને જે તેમના રસનું પોષણ કરવા દિવસે પ્રકટ થવા વિના તેમની પાસે રહે છે તે ભગવાન્ ‘આ’ છે એમ તેમને ગોપીજનો દેખાડે છે. આથી પણ ભગવાન્ તેમના આનન્દને યોગે છે એમ જણાય છે. જેમ ગોપી-જનો પીવાના ભાવના બલથી ભગવાનની ખીલ લીલાઓ બાંધે છે તેમ ભગવાનની સ્થિતિ—દિવસે ભગ-વાન્ અપ્રકટ તેમની વચમાં રહે છે તે સ્થિતિ—પણ બાંધે છે; પણ આલું જ્ઞાન તેમને કોઈક વાર જ થાય છે. જો હુઝેશાં થતું હોય તો જ્ઞાન કરવાનો આનન્દ જ તેમને થાય નહિ. અર્થાત્ ભગવાન્ દિવસે પાસે જ અપ્રકટ રહીને નુદા પ્રકારે ગોપીજનોને સુષ આપે છે; દિવસના અંતે તો પ્રકટ થઈ, ચન્દ્રની પેઠે, દૂરથી જ તેમના તાપનો નાશ કરે છે. યામિનીપતિઃ એ શબ્દ જણાવે છે કે જેમ ચન્દ્ર પૃથ્વી ઘવીનો સાક્ષાત્ લોગ કરે છે તેમ ભગવાન્ પણ અમારો લોગ કરશે. દિવસે ભગવાન્ અપ્રકટ રહીને ગોપીજનોને સુષ આપે છે; દિવસના અંતે ચન્દ્રની પેઠે દૂરથી જ તાપનો નાશ કરે છે, અને પછી રાત્રીએ યામિનીપતિ જેવા યદ્ય ભગવાનની માફક વિહાર કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૯) (ભગવાનનું નવમું વિશેષણ મુદિતવક્ત્રઃ છે.) યામિનીપતિ પદ ઉપર જણાવેલી અર્થ દર્શાવે છે, કારણ કે મુદિતવક્ત્રઃ, પ્રસન્ન વદનવાળા, યદ્યને ભગવાન્ પાસે આવે છે. (ગયા મુગલમાં ચન્દ્રનું દ્વાન્ત કહેલું હોવાથી અહીં તે જ વાત ફરીથી કહેવામાં આવે તો પુનરુક્તિ દોષ થાય—આવી શંકા ને થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભાષણ આપ્યું કરે છે કે) આ ભાવ ગોપીજનોને જ હિત કરનારો છે, તેથી પહેલાં સાધારણપણું કહેવામાં આવ્યું હતું. (ગયા મુગલમાં ‘અમવાળી કાન્તિવાળા’ ભગવાન્ સાધારણ રીતે સર્વના તાપનો નાશ કરે છે, પણ આ મુગલમાં વર્ણવેલા ‘આનન્દિત સુખવળા’ ભગવાન્ ખાસ કરીને આ ગોપીજનોના તાપનો જ નાશ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૧૦) (ભગવાનનું દસમું વિશેષણ મોચયન્ પ્રજગવામ્ છે.) ઉપસંહાર કરતાં ગોપીજન કહે છે કે મોચયન્ પ્રજગવામ્. ત્ર્યને અને ગાયોને આજ્ઞા દિવસમાં એટલો તાપ થયો તે બધાય તાપને ભગવાન્ દૂર કરે છે. (અહીં જે ગાયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સૌદ સમય ઉપર જ વીઆએલી ગાયો છે, કારણ કે આવી ગાયો વનમાં ચરવા જતી નથી. એટલે દિવસના અંતે ભગવાન્ ન્યારે પાછા પધારે ત્યારે જ આવી ગાયોનો દિવસે થયેલો વિરહનો તાપ દૂર કરે છે. અથવા તો ગાયો એટલે સ્વામિ-નીઓ. જેમ ગાયોને રાત્રે વિરહથી થયેલા તાપનો દિવસે સ્વરૂપથી અને વેલુન્દ નાદથી નાશ કરે છે, તેમ મનમાં રહેનારા સર્વનો તાપ તે દૂર કરે છે; કારણ કે મનમાં રહેનારા સર્વના ભગવાન્ જ નાશ છે, તે સર્વનું પોષણ કરનારા ભગવાન્ જ છે, અને તેમના પ્રાણ વગેરે ધર્મો ભગવાનને જ અપીત છે. વળી, જેમ ગાયોના દેહ, પ્રાણ વગેરેની રક્ષા માટે ભગવાન્ દિવસે તેમને વનમાં લઈ જાય છે, તેમ મનમાં રહેનારાં ગોપીજનના દેહ, પ્રાણ વગેરેનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને રાત્રે ભગવાન્ વનમાં લઈ જાય છે. તેથી ગોપીજનો ગાયો જેવી જ છે.) ૨૪-૨૫

एवं निरोधं निरूप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणस्त्वानामेव तद्गारोपसंहरति एवमिति ।

શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ—एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः ।

रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चैश्वरीतत्त्ववर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥

રાજન્રિતિ સમ્બોધનં વિશ્વાસાર્થમ્ । વ્રજગતા ઘણિ સ્ત્રિયઃ एवं પ્રકારેણ અહસ્તુ ભગવત્-
મ્યન્વરહિતવશાયામપિ કૃષ્ણલીલા એવાનુપૂર્વેણ વહુકાલઅનુવૃત્તવર્ચમનુગાયતીઃ અનુક્રમેણ ગાયતીઃ
રેમિરે । સ્વતઃઆનન્દરૂપા કીર્તિતાઃ પ્રતિ જાતેતિ તાસાં ત્રિયાશ્ચકિર્દ્ધાનશક્તિઃ ભગવન્નિષ્ટૈવ જાતે-
લાહ તન્મનસ્કાઃ તચ્ચિત્તા ઇતિ । ચિત્તં જ્ઞાતપ્રધાનમ્, મનઃ કર્મપ્રધાનમિતિ । एवं સર્વપ્રકારેણ
પ્રપન્નચિત્સુતિર્નગદ્વાસશક્તિઃ નિરૂપિતા । નમ્બેવં કયં વાસાં નિરોધઃ ફલિત ઇતિ, તત્રોપપત્તિમાહ
મહોદયા ઇતિ । મહાનેષામ્બુદયો માતૃયરાશિર્યાસામિતિ સર્વં સુશ્રમ્ ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीभागवतसुयोचिन्त्या श्रीमद्भूमणमहात्म्यश्रीमद्भूमव्रीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वाविंशाध्यायविवरणम् ।

इति दशमपूर्वार्धतामसफलप्रकरणम् ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

આ પ્રમાણે શ્રીઓના નિરોધનું વર્ણન કરીને, ઉપસંહાર કરતાં તેમની દ્વારા આ પ્રકરણુવાળા બધા-
થના નિરોધનો એવમ્ એ સ્ત્રીક્રમાં શુકદેવજી ઉપસંહાર કરે છે. (ગોપીજનો તામસ ભક્તોમાં સુખ્ય છે,
એટલે તેમના નિરોધના ઉપસંહારથી બધાંય તામસ ભક્તોના નિરોધનો ઉપસંહાર થયો એમ તાર્ક્ય છે.)

શુકદેવજી કહે છે કે—

હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું લીલાતું અનુક્રમે જ્ઞાન કરતી,

તેમનામાં ચિત્તવાળી અને તેમનામાં મનવાળી મોટા ભાગવાળી પ્રજાની

શ્રીઓ દિવસોએ આનન્દ કરતી હતી. ૨૬

રાજન્, હે રાજન્, એ સંબોધન પરીક્ષિત રાજાને વિશ્વાસ રહે તે માટે કહેવામાં આવ્યું છે.
પ્રજામાં રહેવારી શ્રીઓ પણ આ પ્રકારે દિવસોએ—ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ—
શ્રીકૃષ્ણનું લીલાતું જ, અનુક્રમે ઘણા સમય સુધી સ્મરણ રહે તે માટે, અનુક્રમે જ્ઞાન કરતી આનન્દ
કરતી હતી. પોતાની મેળે—ફલણ કરીને નહિ પણ સાક્ષાત—(ભગવાનની) આનન્દરૂપ કીર્તિ, લીલાતું
જ્ઞાન અથવા કીર્તન, તે શ્રીઓને વિષે યદ્યઃ તેથી તેમની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પણ ભગવાનમાં જ
રહી એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તન્મનસ્કાઃ તચ્ચિત્તાઃ તેમનામાં મનવાળી અને તેમનામાં
ચિત્તવાળી એવી શ્રીઓ. ચિત્તનો સુખ્ય વિષય જ્ઞાન છે, અને મનનો સુખ્ય વિષય કર્મ છે. આ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારથી જગતનું વિસ્મરણ અને ભગવાનમાં આસક્તિ એ બેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

અરે ! આ શ્રીઓનો નિરોધ આ પ્રકારે કેવી રીતે થયો ? આ પ્રમાણે ચંકા થતાં શુકદેવજી તેનું
સમાધાન કરતાં કહે છે કે મહોદયાઃ મોટો જ ॥ અભ્યુદય—સાચનો સસિ—એમનો એવાં તે ગોપી-
જનો છે. તેથી તેમનો નિરોધ થયો તે સર્વ યોગ્ય જ છે. ૨૬

उपदेशामृतम्

१ यथा प्रमाणे रक्षायाम् च बलमद्रोपयोगः, एवं कार्ये योगमायायाः ॥ १०-२६-१, पृष्ठ ३

२ सा (अविद्या) भगवच्छक्तिः, भगवत्संगतं न
व्यामोहयति ॥ १०-२६-११, पृष्ठ १६

३ पथा शास्त्रं मच्चिदानप्रतिपादकं साधनम्, तथा
भगवत्स्वरूपमपि । भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवाकीर्णः
सच्चिदानन्दरूपेण प्रकटः । अतो यः कश्चन येन केना-
प्युपायेन भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति स एव मुच्यते ।
ज्ञानमत्तपोस्तु आधिर्मावार्थमुपयोगः । आधिर्भावधेद-
न्यथा सिद्धः, तदा न हानमत्तपोरुपयोगः । अत्र तु
भगवान् स्वत एवाधिर्भूतो मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन,
ईश्वरैष्ट्या अनियम्यत्वाद् । अत आधिर्भावः स्वेच्छया
भक्त्या ज्ञानेन वा । भगवदवतारातिरिक्तकाले ह्यसमेव
हेतुः । अवतारदसायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम् ।
वर्णकाले जलं सर्वत्र सुखमस्ति न कूपनदीनामनुप-
योगः शङ्करीयः ॥ १०-२६-१३, पुट १८

४ प्राणिनाश्रय मोक्षदानार्थमेव भगवानभिन्त्यक्तः,
अत इत्यभिन्त्यक्तिः निःश्रेयसार्थिव । अन्यथा न भवेत्,
असाधारणप्रयोजनाभावात् । भूतहरणादिकं न अन्य-
थापि भवति । अतो निःश्रेयसार्थमेव भगवतोऽभिन्त्यक्तिः
प्राप्यव्यम् ।अतः रूपप्रयोजनाभावात् यदि
सापन्ननिशेषां मुक्तिं न प्रपद्येत्, तदा व्यक्तिः प्रयो-
जनहितैव स्यात् ॥ १०-२६-१४, पृष्ठ १९

५ इन्द्राहासपथीनत्वात्तर्यासं शक्तीनाम् । तथाः
संतोऽधियत्वात् ॥ १०-२६-१६, पृष्ठ २७

६ अन्यसौप्तया मज्जनसमुत्तम् ॥१०-२६-१७
शृष्ट ३३

॥ रामायणो जीवानां भगवानो भर्ता, तत्रापि
स्वीयं स्वीयैर्दं प्राप्तानां व्यभिचारमवाप्य भगवानेव
मेव्यः । ऐरिजे ॥ परिग्रहद् मर्त्यत्वेनाभिमतः
मेव्यः ।... यूपप्रे ॥ न सेकां पश्य ॥

१०-२६-२४, ४४ ४१

१६ सर्व एव भूतः स्वधराणजस्य संप्रदितदेह-
पन्तः । भूतः तुलसी तत्र मयिरूपा प्रतिष्ठिता । तदजः-
प्राप्तिर्येषां च स्वसेवया एव भवन्ति ।... एवं धराणजसः
प्राप्ती अनन्यगणिजम् ॥ १०-२६-३७, पृष्ठ ६४

१७ ब्रह्मानन्दे प्रतिष्ठानां न भक्तिविलसः ।...
अनुभवस्तो हि भिन्नतया स्थितो भक्तिः ॥

१०-२६-३९, पृष्ठ ६९

१८ अतो मार्गान्तरिरोधो मार्गान्तरे नोपयुज्यत
इति मर्यादाभङ्गोऽत्र (पुष्टिमार्गे) न दूषणम् ॥

१०-२६-४०, पृष्ठ ७२

१९ मूढा अपि वेण्णवा एव हि विष्णुगतिं जानन्ति, न
त्वत्पुनः निपुणा अन्यत्रैवणाः ॥ १०-२७-४ पृष्ठ ९२

२० सन्नोपमर्दो भगवत्सम्बन्धी रसः ॥

१०-२७-१३, पृष्ठ १०१

२१ भगवद्वेषो हि सर्वज्ञता भजति ॥

१०-२७-२४, पृष्ठ ११०

२२ ध्वजस्य स्थापनं मत्तना निर्मप्यसाधनम् ।
अग्नौजसापनं सुखतोष्यलाय । चक्रस्थापनं रक्षापे ।
मनोनिप्रहार्यमंकुशास्थापनम् । कीर्तिसिद्धयर्थं यवः । व-
ज्रादपोऽप्यादिशब्देनोच्यन्ते पापपर्वदादिनिपाकरणाधीः ॥

१०-२७-२५, पृष्ठ ११०

२३ न दुःखं पञ्चभिः सह ॥ १०-२७-४०,
पृष्ठ १२४

२४ खदोपपरिहानं च भगवत्सम्यैव भवति, न
सतः ॥ १०-२७-४१, पृष्ठ १२४

२५ न हि भगवदीया अन्यकारं प्रविशन्ति ॥

१०-२७-४२, पृष्ठ १२६

२६ दोषनिवारणे हरिगुणग्रानमेव साधनम् ॥

१०-२७-४४, पृष्ठ १२८

२७ पदा विधिविज्ञाहे तथैव श्रवणागतभाजनेऽपि ।
विवाहापेक्षया शरणागतद्वक्षा महती । स साधनार्थः
अपनीचर्यम् इति ॥ १०-२८-५, पृष्ठ १४२

२८ तत्र चरणप्रसादादेव नम्राणां पापं गच्छति ।
तत्रापि देहिनः । प्रकर्षेण नतत्वेन धर्ममार्गादिपरित्याग
उक्तः । देहाभिमानस्य निषयान्त्राया ज्ञानमपि । ग्रन्-
ताया हि नाम्नयोगतिः । अतस्तत्र पदमेव तेषां पाप-
नाशनम्, चिन्तितं छद्मरूपमालिङ्गितं च ॥

१०-२८-७, पृष्ठ १४७

२९ भगवद्वेषेऽपि चरणो महान्, आपदि प्यान-
मात्रेणैवापदं दूरीकरोतीति ॥ १०-२८-१३, पृष्ठ १५२

३० न हि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् ।
मत्तनो दैन्यमेवेकं हरितोपसाधनम् । सन्तुष्टः सर्व-
दुःखानि नाशयत्येव सर्वतः ॥ १०-२९-१, पृष्ठ १७१

३१ चरणाविन्दे सहजो रसः ॥ १०-२९-७,
पृष्ठ १८४

३२ कालिन्दी कालिन्दकन्या । कलिं धनीति कलि-
न्दः ॥ १०-२९-११, पृष्ठ १९०

३३ साधनैर्निवर्तितोऽपि दोषो न सम्पक् निर्गतै,
वायुगगानं निवर्तयति ॥ १०-२९-१५, पृष्ठ २००

३४ यः कश्चिद्विषयं पुरुषार्थसाधकं स गुरुः, स
पूज्यः ॥ १०-२९-१९, पृष्ठ २०८

३५ त्रयः पदार्थास्त्यक्तव्याः । लोको दुस्त्याग्यः ।
अर्थमार्गे वैदिकः । प्रकालादृश इति । नयेन लोके
तथैव प्रतीतिजननात् । पतिपुत्रादयो दुस्त्यापाः ।
तत्रापि न मयि श्रेष्ठे, किं तु मदर्थे मत्ताननायामेन ।
तदा मे विचिकीर्षितो भवतीति । 'सर्वधर्मोपरिसङ्ग'
इति तादृश एव मय भावः ॥ १०-२९-२१, पृष्ठ २१२

३६ युक्तसाधनार्थः । अनन्याः पालनीया इति ॥
१०-२९-२१, पृष्ठ २१३

३७ साधनो हि महत्कर्म कृत्वा स्वयमेव तुष्यति,
न तु प्रत्युपकारमपेक्षन्ते ॥ १०-२९-२२, पृष्ठ २१५

३८ यदुर्नतं प्रियुक्तो नृत्सामिदो रसः । रसत्या-
भिव्यक्त्येवसाधिते रसप्रादुर्भावायमेव हि नृत्सम् ॥

१०-३०-२, पृष्ठ २२५

३९ उत्सवो नाव मनसः सर्वविस्मयक आह्लादः ॥

१०-३०-३, पृष्ठ २२८

४० अन्युक्तः कान्तो भगवानेव भवति ॥

१०-३०-१५ पृष्ठ २५१

४१ धर्मव्यतिक्रान्तो विषयानोल्लसन् । साहसम-
विषयानकृणन् । एतदुभयनोभरे छद्मम् । न हि छे-
दुत्पन्नं नाम । चक्रादीन्सत्तेवकानामपि, मर्यादि-
मत्र ना ।.....अतिवेजसिनामेनताधर्मजनकम् ।
विधिनिषेधकस्यानां नियोचयिष्यन्ताम् ।.....निष्प्रा-
यानसंस्कारवसिजायामेव नभूतो धर्मवीर धर्माधर्मादुर-
ताभारमते, न तु तत्त्वज्ञाननिश्चयनिर्णीतसंलक्ष्योपा-
याय ॥ १०-३०-३०, पृष्ठ २७८

४२ निन्दितं कर्मापि कालकृतक्याशक्तम् । तदी-
श्वरस्यैव शोभाकरम्, येन नीलकण्ठो भवति । तस्यैव
गोपीजनवल्लभ इति ॥ १०-३०-३१, पृष्ठ २८०

४३ ईश्वराणां वच एव तथ्यम्, न त्वाचरितम् ।
अचिदाचरितमपि वचनानुगुणं चेत् ।.....तत्रैश्वर्य-
ज्ञानवैराग्यैर्यत्करोति तत्तच्छब्दचरितमित्युच्यते । बुद्धि-
मान् तत्र समाचरेत् ॥ १०-३०-३२, पृष्ठ २८०

४४ न हि स्वत्परीः स्वस्य कापि निषिद्धः । परा
चासौ स्त्री च, परस्य च स्त्री । उपयमपि न भगवति,
यतः भगवान् गोपीनां तत्पतीनां चात्मा ॥

१०-३०-३३, पृष्ठ २८५

४५ भक्तानामनुग्रहार्थमेव भक्तसमानरूपं देहमा-
सितः, विजातीये तेषां विस्वासो न भवेदिति । ततो
यथा मनुष्यानुग्रहाय मानुषो देहः प्रदर्शितः, एवं
गोपिकानामनुग्रहाय खानन्दं गोलुके दातुं तादृशीः
श्रीदाः भजते । तत्तत्कर्मप्रवेष्टव्यतिरिक्तेन तस्य तस्य
दोषस्यानिवृत्तत्वात् ।...अत एतां लीलां निरोक्ष्यमा-
देवदानरूपां यः श्रोष्यति स सर्वथा भगवत्परो भविष्य-
तीति भगवता तया आचरणं कृतम् ॥

१०-३०-३७, पृष्ठ २८५

४६ एवमुक्तमकास्तु यम्यं समुपासते । दुःख-
माजो मन्त्रमेव सुष्यन्ते हरिणैव तु ॥ १०-३१-१,
पृष्ठ २८९

४७ सर्गापकृष्टा सर्गनिनिः । सर्वोत्तमा भगवदीया ।
एवं चरणप्रभायः । तस्य सर्वाधमस्य सर्वोत्तमप्रपणने

प्रमेयवत्यमेव हेतुः ।.....चरणज एव सार्गग्री-
संपादकम् ॥ १०-३१-९, पृष्ठ २९५

४८ पादस्पर्शः सुतर्ता दुर्लभः । तत्रापि भगव-
त्कर्तृकः । तत्रापि चरणकर्तृकः । यतश्चरणे तादृशो
रेणुः गंगादितीर्थानि अमृततरतः भक्ता इति सर्वसान्नि-
ध्याद् युक्तमेव सर्वदोषनिर्कारकम् ॥

१०-३१-१७, पृष्ठ ३०१

४९ अनेन मन्त्रगाभिकारिणां वेदपरत्वं न होपा-
येति निरूपितम् । अन्यथा प्रमाणपराणामनन्वभाषो
मज्येत ॥ १०-३१-२०, पृष्ठ ३०६

५० अवश्यं प्रमाणकले मार्गे देसोपद्रवो भवति ॥

१०-३१-२५, पृष्ठ ३१०

५१ आवेशावतास्योः आवेशादशापां दुस्वप्ता ॥ :

१०-३१-२५, पृष्ठ ३१०

५२ न हि भगवदाज्ञा केनाप्युद्धृता भवति ॥

१०-३२-७, पृष्ठ ३११

५३ भगवदीया एव भगवत्सन्बन्धं प्राप्नुवन्ति ॥

१०-३२-७, पृष्ठ ३१२

खियः पुरुषाश्च भगवदीयाः भगवति भगवदीये
च समागतेषु आनन्दसुखा भवन्ति, भोगार्थं स्वकीयं च
अप्युपैच्छन्ति ॥ १०-३२-९, पृष्ठ ३१४

५५ चित्तनियन्त्रेण भगवद्भजनं सुखम्, न तु
विज्ञातचित्ततया ॥ १०-३२-११, पृष्ठ ३१८

पुस्तककरणस्यकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः

कारिका	पृष्ठाङ्कः	कारिका	पृष्ठाङ्कः
सतो न कापि सर्वोदा	७७	विदाचमे हरिः प्रीतिः	२१९
सतोऽत्र धर्मधर्मोणां	९१	देवस्त्रियस्तथा राज्ञः	२२०
सतोऽत्र भगवोऽत्रके	९२०	दोषोऽभिमानवचनं	१२०
सतोऽत्र साधपुत्रो हि	१२८	ज्ञानेऽन्वयोपि श्रवणं	२१०
अथवा प्रायेणावा वाः	१२१	न हि साधनसम्पत्त्या	१०१
अन्यत्वा द्विविधा	१२०	पुनस्त एव त्रिविधाः	१२०
अनुनावस्तु नादस्य	१२१	कलमन्त्रेण सहितः	२८९
अन्तःस्थितो हसः पुष्टः	१२८	आह्वान्यभ्यारसेदेन	९
अन्तःप्रविष्टो भगवाद्	१२८	अक्षमन्दात् समुत्पद्य	१
अष्टादिरे हरेर्गानं	१२९	अक्षयतिमचन्द्रमाव	१०३
अस्तीः सर्वोपकाराय	२१९	अन्यथायितं सर्वस्य	७७
आत्मा यावत् मनसोऽभ्युत्	२	रसामनस्य वाः कामः	१२०
एवमिदो सर्वमायाय	२८९	रामसी तामसी चैव	१२९
एवमेवविदाकेऽप्याये	१०१	लौकिकस्त्रीषु संविदा	१
युक्तोऽविशतिविषा गोप्सः	१२९	मात्रागौलु नृवीपा साय	९
युक्तुबुद्धिमच्छतु	१८९	यदयं ह्यत्यमुस्मैव	१८७
युर्वा कर्पे भगवतः	९१	मात्रवानां बाधवात्पानि	७९
युर्वा रूपमप्यव्यक्तं	१८९	शब्दार्थयोर्मेऽप्यव्यक्तं	२१८
युर्वा वैश्वानराशया	१२१	शब्दो हि भूमवत्तुके	९१
कामेन परिणः कामः	७७	धीशृङ्गोपिष्ठात् वयः	१२८
हृष्याभावनया सिद्धा	१२०	यद्विरो तु हरिः पूर्व	९
तिपा सर्वोपिः सैवान	७७	एवमुक्तं सर्वमायेन	७५
सर्वोभावस्य पत्रादौ	८५	सारादिबुगभावेन	१०३
मर्कं चायुक्तं ज्ञानमी	१२०	सन्तुष्टः सर्वदुःखानि	१०१
आवादि भगवानेव	१२०	ससर्विरो तितोऽपानात्	८५
जीवेन्तःप्ररो, प्रैव	१२१	सर्वत्र हरिपुत्रया वा	१०३
सप्तद्वारानुसारेण	१२१	सर्वोक्तया हरेर्लिका	२१०
सर्वो हि भवमानन्दः	१	सात्त्विकी तामसी चैव	१२०
सर्वो रूपमप्यव्यक्तं	२	साधान्तरमणं पूर्वं	७५
सर्वो गानाविराजितेन	७५	क्षिप्त एव हि यं पार्श्व	१
सर्वैवानन्दपूर्वकं	१२९	स्वात्मलोककल्याण	१२८
सर्वत्र भगवोऽभ्युत्	८५	स्वात्मन्तस्पापनाशे	८५
समोदयः सत्त्वमेदाः	१२८	हरिण्यो देवान्चर्वा	२१०
वादर्शो भावनो कुपोद्	१२१	हरेर्गानं विधं सत्त्वा	१२८
प्रयोऽत्र त्रिविधाः प्रोवाः	१२१	हरीत च सत्त्वोपेण	१२०

एतत्प्रकरणस्य मूलश्लोकानामकारादिवर्णनक्रमः ।

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
अदति यद् भवानिदं ...	१६४	यत् विप्रसिद्धोः शैरं ...	२१०
अथ प्रसूनावचयः ...	११६	यत् त्रयस्त्रिंशो रातन् ...	२६५
अथ वा मद्भिन्नेहाव ...	१२०	कथितुरवकाशोक्त ...	२५
अतदाराधितो नूनं ...	११३	कथितुस्तसि कथयामि ...	२६
अनुमदाय मच्छात्रं ...	२८५	कदाचिदथ गोविन्दः ...	३०३
अनुचरैः समनुपलितः ...	३३३	कपोत्पलालकवित्तुः ...	३५६
अन्यगृहगवाः काश्चित् ...	१३	कश्चिन्महानहिसिन्धुम् ...	२९२
अन्तर्हिते भगवति ...	८६	कस्याश्चित् स्वमुक्तं न्यस्त ...	१०१
अग्निषष्ठम्यो भगवतो ...	१२४	कस्याश्चित् पूजगामन्याः ...	१०४
अपरा निमिषद्वयं ...	१८३	कस्याः पदमि धेयानि ...	११२
अप्येकपञ्चगवतः ...	९९	कस्याश्चिदाव्यविधिम् ...	२४६
अस्मैतद्वैद्यमानोऽपि ...	२९४	काचित् कथानुक्तं शैरैः ...	१७८
अपिह्यु इषाम्येत ...	३१४	काचिदभक्तिनाष्टम्यम् ...	१८१
अस्मभ्यमप्यस्तं च ...	४३	काचित् सर्वं मुकुन्देन ...	२३५
अहं विद्यापतः कश्चित् ...	२९७	काचिदावपतिमान् ...	२४२
अज्ञानो बहुपतिः ...	३०६	कामं शेषं भवं वेदं ...	१७
आरक्षीकं पदाकम्प ...	१०७	का रूपं ते कल्पद्रुमुत ...	७०
आहूय धुरगा यद्वा ...	१०६	किमुवाप्तिस्तत्त्वानां ...	२८१
इति गोप्यः प्रगमन्याः ...	१०९	किं ते कृतं क्षिति कथो ...	२८
इति विप्रियमाकर्ण्य ...	४५	कुन्ददामकूटकौतुकं ...	३५३
इति विद्वतिर्तं वासां ...	७५	कुर्वन्ति हि स्वयि रति ...	५४
इत्थं भगवतो गोप्यः ...	२२३	कुसलाचरीवेर्वरी ...	२८१
इत्यनुगोप्य दासाद ...	३०१	कृत्वा मुचाम्यवमुषाः ...	४६
इत्युक्तपञ्चमो गोप्यः ...	१०९	कृत्वा यावन्मत्तम्यतं ...	२६३
इत्येवं कृतपञ्चमः ...	११९	कृष्णं विदुः परं कान्तं ...	१६
ईश्वराणां वचनम् ...	२८०	कृष्णतमामिषे हे सु ...	१०५
इत्थं प्रगल्भदेवसे ...	१०	कृष्णविहीनितं कीदृश ...	२६०
अर्धैर्गुणैस्तमासाः ...	२३७	केदाप्यप्यं रथम् ...	११६
इत्थं सर्वमपि ...	३५५	को यथात् परया रहम्वा ...	२९३
अपरीपमान उदापत् ...	७९	कोयान् कृष्णतपेति ...	३१३
अपरीपमानी यदिति ...	३०७	अग्निष्वेणुवचश्चिद ...	१४५
यपुः सारस्वतीपदे ...	२९९	गतिक्षिप्येभ्यम् ...	८९
अपीतु विदमज्जिह्वितः ...	३९७	मत्तानुरागमिष ...	८७
एकदा देववाचां ...	२९०	गायन्त उचैरमुषेव ...	९१
एका भुवुदिमावप्य ...	१८१	गावो हिरण्यं वासाति ...	२९१
एवमुक्ता प्रियामाह ...	१२०	गोपीनां तत्प्रीतीनां च ...	२८४
एवं भगवतः कृष्णतः ...	८२	गोप्यः सुखपुरतकुम्भत ...	२६४
एवं कृष्णं पूजयामा ...	१०९	गोप्यो उदयपानुषं ...	२५१
एवं मद्गोमिषाधीक ...	२१२	गोप्यः इत्येव सर्वं वाते ...	३१९
एवं परिपृष्टवाभिर्मा ...	२५४	गोप्यस्त्रीप्रमाकर्षं ...	३१०
एवं प्रगल्भादुक्तिरिति ...	२७९	यत्किं यज्ञाचारवत् ...	१५४

श्लोकः	पृष्ठः	श्लोकः	पृष्ठः
चित्तं मुखेन भवता ...	५७	दिनपरिरुद्धे नील ...	१५७
चूतप्रियालपनसारान ...	९७	दुःखतोऽभिययुः काशिव ...	८
जगतुः सर्वभूतानां ...	३०९	दुःखीलो दुर्भगो वृद्धो ...	४२
जयति तेऽधिकं जन्मना ...	१३१	दुःखद्वेषविरह ...	१४
तल्लक्ष कृष्णोपपत्ते ...	२७१	दृष्टं चरं कुसुमितं ...	१८
ततो गत्वा चनोदेशं ...	१२०	दृष्टो यः कश्चिद्विषय ...	९३
ततो हृन्दुभयो नेष्टुः ...	२३२	दृष्ट्वा पुनुरन्तममखण्ड ...	६
ततोऽविशद् धनं चन्द्र ...	१२५	दैत्याधिराज्यं अहिरान्या ...	१०४
तत्र ज्ञात्वा सरस्वत्यां ...	२९३	धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः ...	२७७
तत्रातिमुद्युमे राशिः ...	२३४	धन्या गृहो भमी ...	११४
तत्रारभत गोविन्द ...	२९५	य खलु गोपिका ...	१३९
तत्रैकं सत्तावं बाहुं ...	२४३	य चैवं विस्मयः ...	१८
तत्रैकोवाय हे गोपाः ...	१०८	यथाः पुष्टिनमाविष्ट ...	८०
तत्रोपविष्टो भगवान् ...	१९६	य पात्येष्टं निरवय ...	२१४
तद्वत्सलं वनदा ...	२५५	य कष्टयन्ते पदानपत्र ...	११६
तद्वानाद्वाविभूत ...	१९२	गार्हं तु सत्पयो भगवोऽपि ...	२१०
तद्वोदुस्तनः ककुभा ...	४	नाष्टपन् तलु कृष्णाय ...	९८३
तद्यत मा चिरं गोष्ठं ...	३९	निजपदाङ्गवैर्ध्वज ...	२४७
तद्यः प्रसीद् पुष्टिगार्ह ...	६५	निशम्य गीतं वदन्त ...	७
तन्मन्त्रकाष्ठदालापाः ...	१२६	निशाम्य कृष्णस्य ...	३०३
तन्मन्त्रं हृषीकेशः ...	२९५	निशामुलं मारयन्ती ...	३०८
तन्मन्त्रावाद् गोविन्दः ...	३१४	पैतृ समाचरेज्यातु ...	२७९
तमेव परमात्मानं ...	१४	पृथ्वी गायत्री काचित् ...	२४८
तथा कथितनाकर्ण्य ...	१२४	पृथ्वा निःशेषतयाप्य ...	१०
तथोर्निरीक्षतो राजन् ...	३११	पुष्टिपुष्पाभ्यपन्नम् ...	१३५
तर्हि भगवत्पदा ...	३२९	पुष्टानि स्वप्नमेवापि ...	११०
तत्र कथासुतं तत्र ...	१४९	परिचयपन्थाद्विषया ...	१०
तत्र पात्रनिर्दत्तं भुक्त्वा ...	२९३	पाद्वन्धसंभुजविपुलिभिः ...	२३५
तस्या भूमि नः क्षीर्मा ...	११५	पुनः पुष्टिनमागत्य ...	१२७
ता द्युष्टान्तिष्कमावायः ...	३२	पृच्छन्तेमा लता ...	१०१
ताभिः ससेवाभिरुदार ...	७८	प्रपद्येऽपि महावेदिन् ...	२९९
ताभिर्विभूतलोकाभिः ...	१८८	प्रपद्येऽपि पापकर्मणं ...	१४५
ताभिर्बुधैः श्रमं ...	२३६	प्रपद्येऽपि पद्मना ...	१५९
ता धर्ममाणाः पतिभिः ...	१२	प्रपद्येऽपि विषय मेम ...	२७
तासामाखिरनूपजीरिः ...	१७३	प्रेमं विधेयसत्त्विक ...	१०८
तासामतिविहारेण ...	२६४	मत्तान्यासं ज्ञाया कथित् ...	३२९
तासां तल्लोभगमदं ...	८३	यदिपिः लवकवातु ...	८१
ताः सनादाय कालिन्दा ...	१९०	बाहुप्रसरपरिरम्भ ...	१००
तैस्तेः पदैस्तत्पर्या ...	१११	बाहुं भिषास उपपाय ...	२८०
तं काचित्प्ररम्भेन ...	१८४	मत्ताराय उपावृष्टे ...	२
तं त्वाद् भवसीद्वाता ...	२९८	गववानपि ता गनीः ...	२०१
तं पिबोषयागतं प्रेष्ठं ...	१७७	मत्तलोऽपि भजन्तेके ...	२५०
दशोनीपतिरुको वन ...	३३६	मत्तन्त्रमजलो ये ये ...	

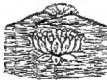
श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
भजतोऽपि न वै केचित्	२०८	विपत्रलाभ्यवाञ्छात्	१३८
भर्तुः कृच्छ्रार्थं स्त्रीणां	२१	पीदयालकानुवसुर्न तव	६७
भगिभ्यः कविद्वयगणवत्	३४९	वृन्दशो प्रजहृषा हृषा	३२४
भद्रविष्णुर्गिर्यशोचनः	३६०	व्यक्तं भवान् प्रसभगार्ति	७३
भगुरप्यगिरा बल्यु	१४७	न्योमयानवनिताः सह	३२१
भन्द्वापुस्वपास्वपुह्ले	३५३	प्रजति तेन चर्य	३५७
भद्रदत्तिमगणशक्ति	३४१	प्रजजनार्तिहन् वीर	१४२
भावतः पिदरः पुत्राः	३६	प्रजवनौकसां व्यतिरङ्ग	१६८
भा मैह वातवर्षाभ्योः	१०७	शङ्खचूडं निहृषिषं	३१५
भा भैक्षेभ्यभयाराधौ	३३२	शरद्वरागये साधु	१३४
साकल्यदर्शि यः क्वचित्	९६	शरषण्मासुसन्दोह	३२१
मिथो भयान्विते सख्यः	२०३	शापो मेऽनुग्रहायैव	२९८
मेवं विभोर्हति भवान्	४९	अवभाहसीनाद् ध्यानात्	४४
यतो मुञ्जातचरणाम्बुहर्ह	३४६	श्रीरत्नदासुजरजश्चक्रे	६४
यत्नवपलमुहूर्तौ	५२	स कथं धर्मोत्तमतां	२७५
यत्पादपङ्कजपराग	९८२	स शुकोवादिना प्रसक्तः	२९३
यदुपतिष्ठित्वराज	३६०	सभाजयित्वा तमपङ्क	१९९
यथास शृङ्गप्रजिताद्	३००	सरति सरसहंस	३६६
वर्त्मनुगाक्ष तव वाक्तरु	६२	सर्वाङ्गाः केवावालीक	१८६
यं भग्यैरन् नम्रभाषद्	२२७	सवनशस्त्रदुपधाय	३४७
एतन्नेपा योरकपा	३५	स वीर्य वाचनुमासौ	३१३
रुति संविदं वृच्छमोदयं	१६७	स वै भयवतः श्रीमान्	२९४
रासोत्सवः सम्प्रयुताः	२२७	सहस्रकं सगवतं	३४१
रेमे तथा धामरता	११८	सा च मेने यदाभावान्	११९
छिन्मग्नः प्रसुगन्धोऽन्याः	१०	सिद्धाङ्ग नस्त्वद्वराधुव	५९
वरसखी प्रसगदा	३५५	सुरवधैर्धर्म शोफनरत्नं	३६६
वनरुवासरव भामनि	३६३	सोऽम्भस्पर्कं शुचतिमि	२६९
बलधानां नृपराणां	२३३	संस्थापनाय धर्मस	२७५
प्रामवाहुकृतवामरुषोः	३२१	स्वातन्त्र्यो महारामाः	३४
विप्रदितिं प्रागप्यभिरिषं	२८८	हन्त चित्रमयकाः	३२४
विरविमामयं शृणिषुयं	३४३	हा नय रमण मेध	३२६
विनिधायोपचरणादु	३४४		

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

उपन्यस्तवाक्यम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	सूत्रम् ।
१ मयेमा रंखय क्षपाः	३	१	भा. १९-२२-२०
२ सा दिग् देवानाम्	४	१३	
३ यस्माद् गायन्तं श्रियः कामयन्ते	७	७	
४ व्यस्यासो मार्गगतौ	११	५	
५ रक्षेद् कन्यां पित्रा	१२	६	याज्ञवल्क्यस्मृति १-८५
६ प्रक्षालनादि पद्धतः	१३	७	न्याय { म. भा. ३-२-४९ पं. त. ६-१५७
७ एमेव त्रिदिव्यतिष्ठत्युमेति	१६	६	श्वे. उ. ६-१५
८ भर्तृपुत्र दुष्टिमन्येति	१६	७	
९ ग्राह्ययोगश्च मन्त्रिणः	१६	८	भा. ३-२-३२
१० भवत्या नामभिजानाति	१६	९	म. गी. १८-५५
११ पुरुष ह्यनयति संपीयतृष्वन्वम्	२०	८	पू. मी. ४-३-५
१२ भान्ते वा मतिः सा गतिः	२१	१	न्याय
१३ स्वभूय	२२	१३	भा. ११-१-६, ७
१४ सखाय सखापते शत्रुम्	२३	३	म. गीता १४-१७
१५ गोप्यः कामाद्	२३	७	म. ७-१-३०
१६ ये यथा मां प्रपद्यन्ते	२४	२	म. गीता ४-११
१७ सखैरसः	२६	१	छा. उ. ३-१४-२
१८ नाहमा मादमासाद्ये	२६	११	भा. ५-४-६४
१९ कृषिर्भूवाचका	३५	९	गी. वा. उ.
२० अह्मयादुर्वं निशि शयानम्	३५	१२	भा. २-७-३१
२१ सा भस्मिनस्का	३३	८	भा. १०-४३-४
२२ एताः परं यजुर्ब्रुताः	३७	८	भा. १०-४४-५८
२३ गोद्वयोऽप्यपि नष्टयुतः	३१	९	भा. ३-४-३१
२४ संलन्य सखैरपिपादू	३२	१	भा. १०-२६-३१
२५ तत्र पादभूलं प्राणाः	३२	२	भा. १०-२६-३१
२६ इति प्रणयवदाभिर्गोपीभिः	३२	७	म. १०-६-३०
२७ सारिषर्क सुलमागोऽप्यम्	३२	६	म. ११-२५-५९
२८ मजेदपतिर्वं पतिष्	४२	१२	भा. ७-११-२८
२९ काममपस्त्रायं दुरयः	४८	५	दृ. उ. ८-४-५
३० ये यथा मां प्रपद्यन्ते	५०	३	म. गीता ४-११
३१ एष सेवानन्दयति	५१	१	ते. उ. २-४
३२ स्वाभ्यपसम्पद्योराभिष्कृतं हि	५१	१	म. सू. ४-४-१६
३३ दम्पसंस्कारविरोधे दुर्ध्वं बलीयः	५३	४	पू. मी. ६-४-३८
३४ नवाय मासाय	५३	६	भा. ५-१-१३
३५ यथा मने भवितुमस्त	५५	५	म. ७-९-११
३६ यतो यतो निवर्तेत	५५	८	भा. ११-२१-१८
३७ आशाश्रयो हृदयं स्वदि	५७	६	मेवभूलं १०
३८ तपामिरेषात्पराधिभारः	६२	७	भा. १०-१३-३६
३९ संवासरस परतोदमये	७२	५	वायसमन्वीतसूत्र ९-३-१५
४० रतिं गज एव क्षीयाति	८६	६	वायसमन्वीतसूत्र

उपन्यस्यवाक्यम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कृतसम् ।
८२ अयं हि परमो धर्मः	२८३	४	याज्ञवल्क्यस्मृतौ १-८
८३ यद्यदाचरति श्रेष्ठः	२८४	५	म. शीता ३-२१
८४ न ह्री न पण्डो न दुर्मान्	२८५	५	मा. ८-३-१४
८५ कृष्ण ववास्ति	२९९	४	गद्यमञ्ज
८६ न मे ह्येव्योऽलि न प्रियः	३००	११	म. शी. ९-२९
८७ अस्यानात्मनिसुखमम्	३१६	२	
८८ शत्रूबिजृम्भः परमेष्विषिष्यवम्	३२२	५	मा. २-१-३०
८९ यथा वृक्षस्य	३३८	१०	तै. भा. १०-९
९० दयितगन्धतुल्ला	३३९	७	मा. १०-३२-१८
९१ बाहुं प्रियांसे	३३९	७	मा. १०-२०-१५
९२ सुलस्येकाटि कुलैर्नैदानैर्नैर्विमानैः	३४९	८	मा. १०-२०-१२
९३ ददाहूयो ह वै नामैषा	३३९	१२	तै. मा. २-३-११-१
९४ परोरुप्रिया ह्ये हि देवाः	३३९	१२	तै. मा. ३-९-८
९५ परोरुं च मम प्रियम्	३४०	१	मा. ११-२१-३५
९६ ज्ञानेतापां मूलचक्षु	३५०	५	पाणिनिचूष ३-३-१३२
९७ ननु सन् प्रियमागो विमर्शि पुनश्चक्षते	३५६	६	तै. भा. ३-१४-१
९८ पशवो वा पुरुषास्तः	३५७	२	
९९ अद्विक्तिर्वैरकी	३५७	६	ऋग्वेद १-८९-१०; तै. भा. १-१३-९
१०० गोप्यो दिदक्षितदण्डोऽभ्यागमन् सनेताः	३५८	९	मा. १०-१२-४२
१०१ कर्तुं पीप्सितवधं कर्म	३५९	१०	पाणिनिचूष १-४-४९

शोधपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	वस्तुद्वयम्	शुद्धम्
११	६	मार्गगतं	मार्गगतं
१३	७	अन्तर्दृष्टता	अन्तर्दृष्टता
२१	२४	काम क्रोध	काम, क्रोध
२३	१३	(गोपीजनोन्ने...	गोपीजनोन्ने...
३०	२६	वनेरे	वनेरे
३०	२८	अन्तर्दृष्टता	अन्तर्दृष्टता
३३	३४	नदत धेष्टः	नदतां धेष्टः
३७	१०	आवृ	आवृ
३८	२४	अभयानो	अभयानो
४५	१७	कस्तुरी	कस्तुरी
४५	३१	पञ्च	पञ्च
४५	३३	अरेअरे ।	अरेअरे,
४६	३४	सौन्दर्यनो	सौन्दर्यनो
५१	१५	अभयान	अभयान
५३	५	परमेष्ठा	परमेष्ठा
५५	२	अहो	अहो
७०	२८	कस्तुरी	कस्तुरी
७६	६	सदयमि	सदयमि
८२	३१	पुष्टं यथां छ	पुष्टं यथां छ
८९	३५	अभयदाने	अभयदाने
८९	३०	गुह्यसी चोतानी	गुह्यसी चोतानी भाङ्क
१२७	६	सदागमनराहित्यः	सदागमनराहित्यः [चोतानी
१२८	२	हरिणम्...	हरिणम्...
१३४	२२	ने ने	ने ने
१३८	१७	धर्मसिद्धिः	धर्मसिद्धिः
१४१	२८	अभयदानो	अभयदानो
१४४	३०	कस्तुरी	कस्तुरी
२०८	३६	भीतिहृत्	भीतिहृत्
२१५	३१	अभयानी	अभयानी
२२०	३४	दोषा	दोषा
२३८	१६	अभयानी	अभयानी
२४१	५	निरासे	निरासे
२४१	६	अभयानी	अभयानी
२५१	२२	चोतानी... भूषणे	चोतानी... भूषणे
२५४	२६	अभयानम्	अभयानम्
२५६	३८	मत्र सुन्दरीभिः	मत्र सुन्दरीभिः
२७३	२५	सुन्दरीभिः	सुन्दरीभिः
२८५	११	सत्ता	सत्ता